Нариси
з історії дипломатії України

Видавничий Дім
Альтернативи
Київ-2001

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

Голова редакційної ради —
член-кореспондент НАН України В.М.Литвин

Редакційна рада:
С.В.Віднянський, Л.В.Губерський, Б.І.Гуменюк,
А.М.Зленко, Б.Є.Патон, В.А.Смолій

Відповідальний редактор —
академік НАН України В.А.Смолій

Керівник видавничого проекту —
М.І.Шпаковатий

Авторський колектив:
О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко, М.Ф.Котляр,
С.В.Кульчицький (керівник авторського колективу), Л.О.Лещенко, В.М.Литвин,
О.В.Павлюк , О.П.Реєнт, О.В.Русина, В.С.Сідак, В.А.Смолій, В.С.Степанков

Нариси з історії дипломатії України

О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. під ред. В.А.Смолія.
— К., Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.

Пропоноване видання є першим в українській історіографії дослідженням з історії української дипломатії. Користуючись різноманітними, зокрема архівними, джерелами, автори відтворюють у нарисовій формі відносини України з дипломатичними службами та головами урядів інших держав, розкривають історію українських земель як об'єкта дипломатичної боротьби різних держав у періоди бездержавності України.

Призначена для науковців, студентів, широкого кола читачів.

ISBN 966-7217-55-8

© Видавничий дім «Альтернативи», 2001
© О.Коваль, Н.Даценко, макет, 2001

Однією з держав, яка найбільш гостро відчула це на своєму власному історичному досвіді, є Україна. Розташована у самісінькому центрі Європейського континенту, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, вона з давніх давен постійно ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, неодноразово рятуючи тим самим від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу; пізніше ж — заручником геополітичних інтересів сусідніх із нею держав.

Але було б неприпустимою помилкою вважати, що її роль в умовах постійного зовнішньополітичного тиску була тільки пасивною. Навпаки, Україна не лише протидіяла (й часто досить успішно) цьому тискові, а й на окремих періодах своєї багатовікової історії (як це було, зокрема, в IX-XIII; XVII-XVIII ст.; 1917-1920 рр. тощо) активно впливала на міжнародну ситуацію в Європі. Ще раз це яскраво засвідчили події останнього десятиліття. Широке дипломатичне визнання з боку урядів десятків країн світу, яке супроводжувало постання незалежної Української держави в серпні 1991 р., переконливо довело: багатовікові зусилля національної дипломатії, спрямовані на утвердження самобутнього державного організму як повноправного суб'єкта міжнародного життя, не залишилися непоміченими. Вони належно оцінені, й у молодої Української держави існують потужні можливості повноправно ввійти не лише у європейське, а й у світове співтовариство.

Сьогодні Україна стала впливовим геополітичним фактором міжнародного життя. Це, своєю чергою, накладає велику відповідальність насамперед на таку державну інституцію, як дипломатична служба, перед котрою сьогодні відкриваються справді неосяжні перспективи. Але при цьому нинішнім дипломатам не слід забувати, що підґрунтя їхніх завтрашніх успіхів у міжнародній сфері закладено в далекому минулому. Ось чому знати історію національної дипломатії — справа не лише престижу. Це чи не єдино можливий шлях запобігання хибним рішенням, прорахування найоптимальніших варіантів поведінки в складних міжнародних ситуаціях, які, попри хронологічні дистанції, мають здатність повторюватися.

На жаль, історія української дипломатії через об'єктивні та суб'єктивні причини недостатньо вивчена науковцями. Практично не існує жодного синтетичного дослідження, в якому б послідовно прослідковувався процес еволюції дипломатичної служби в Україні з найдавніших часів до сьогодення. Переважна більшість студій присвячена виокремленим із загальної канви міжнародного життя подіям і явищам локального характеру. Поза увагою істориків залишилися цілі періоди розвитку української дипломатії, механізми функціонування національної дипломатичної служби, її специфіка. Чи не найбільшою

популярністю серед дослідників користувалися сюжети з дипломатичної історії Київської Русі. На цю тему виходили одна за одною статті й монографія. Проте порушена в них проблематика висвітлювалася досить однобічно. Зокрема, вона вивчалася переважно крізь призму загальноросійської історії. Майже аналогічна ситуація склалася в царині дослідження історії дипломатії України другої половини XVII-XVIII ст. Питання становлення інституту національної дипломатичної служби, зовнішньої політики уряду Б.Хмельницького (хіба що за винятком російського напряму), дипломатичної боротьби за збереження Української держави тощо випадали з поля зору дослідників. Ламану лінію в історіографії нагадує й дипломатична історія радянської України, обмежуючись зрізом участі Української Радянської Соціалістичної Республіки в міжнародних політичних організаціях та її міжнародними зв'язками (переважно з країнами соціалістичного табору) в контексті дипломатичної доктрини Радянського Союзу.

Пропонована увазі читача книга є, по суті, першою спробою узагальнюючого підходу до вивчення історії української дипломатії. Вона не випадково написана у формі нарисів. Адже, попри певні успіхи у вивченні окремих сюжетів, вчені лише наблизилися до відтворення широкої палітри діяльності української дипломатичної служби в різні історичні епохи. Наголос у нарисах, які хронологічно охоплюють дванадцять століть національної історії, робиться не на специфічних проблемах внутрішньої історії дипломатичних установ (на окремих етапах їх практично не існувало), а на способах розв'язання зовнішньополітичних проблем, пов'язаних з українськими землями як у бездержавні періоди, так і в періоди захисту державних інтересів України. Автори не претендують на повне розкриття накреслених проблем. Сподіваємося, що невдовзі після цієї першої проби пера з'являться інші дослідження, ґрунтовані на матеріалах не лише вітчизняних, а й зарубіжних архівів. Адже історія дипломатії — це надзвичайно яскрава, емоційно насичена грань історичного буття українського народу, яка заслуговує на своє всебічне висвітлення.

В.Смолій,
академік НАН України

РОЗДІЛ 1

ДИПЛОМАТІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Народження давньоруської дипломатії та посольської служби

Історію дипломатії східних слов'ян та їхньої держави — Київської Русі — можна умовно поділити на три періоди: 1. додержавний (кінець V-середина IX ст.), 2. ранньодержавний (друга половина IX-XI ст.) й 3. часів удільної роздробленості держави (XII-XIII ст.). Саме в останній період дипломатична діяльність набуває виразних рис, з'являються перші постійно діючі дипломати, котрі, втім, поєднували зовнішньополітичну службу з іншими державними справами. Водночас про послів і посольську службу історики мають підстави говорити вже для початку X ст. Адже в преамбулі першої відомої науці дипломатичної угоди Давньоруської держави з Візантією 907 р. перелічені посли київського князя Олега, котрі представляли самого володаря, інших князів і бояр[1].

Міжнародні перетрактації провадились на різних рівнях. Найбільш відповідальні посольства часом очолювали великі князі. Коли княгиня Ольга 946 р. вперше в історії Давньої Русі попрямувала з мирним посольством до Константинополя (давньоруські джерела звуть його Царгородом), воно налічувало більш як сто осіб. Це були урядовці, посли від підвладних Ользі племінних князів і понад сорок купців. Саме купці не лише на Русі, а й в інших країнах доби раннього середньовіччя найчастіше виконували посольську службу. Лише з перебігом часу, з кінця XI-XII ст., посольські функції стали перебирати на себе довірені люди князів — ближні бояри, старші дружинники, священики та ін. Набагато пізніше, в середині XIII ст., галицько-волинський

князь Данило Романович особисто ставав на чолі посольств до Угорщини, Малопольщі, Мазовії.

Однак зазвичай дипломатичні місії очолювали великі бояри, полководці, єпископи. Талановитим дипломатом був ближній боярин київського князя Ізяслава Мстиславича — Петро Бориславич, котрий залишив докладний звіт про свою зустріч і перетрактації з галицьким князем Володимирком Володаревичем у кінці 1152 р. Неодноразово очолював посольства Данила Галинського його боярин (і, ймовірно, рідний дядько) Мирослав. Посли з середовища великих бояр та інших визначних представників панівного класу мали подеколи великі повноваження. Той же Мирослав 1230 р., коли угорський король Бела IV обложив м.Володимир Волинський, що його боярин обороняв, за словами літописця, "смутися умом" і уклав з уграми мир без дозволу своїх князів. Данило й Василько Романовичі, котрі тоді разом княжили на Волині, гнівно закинули Мирославу: "Пошто мир створи, сущю ти с великими вои?"[2] — й не затвердили угоди, якою боярин передав два волинські міста союзникові короля князю Олександру Белзькому.

Принциповим чином змінило характер давньоруської дипломатії та посольської служби запровадження князем Володимиром Святославичем християнства як офіційної ідеології держави (990). Саме до цього часу фахівці (В.Пашуто) відносять організацію сталої посольської служби й дипломатичного імунітету. Складається вже ієрархія дипломатів, у якій джерела вирізняють "сола" (посла) та "вестника" або "посольника" — представників уряду нижчого рангу. Безумовно, вага дипломата насамперед залежала від авторитету й політичного статусу його країни, але багато важили також його особисті чесноти. Послами переважно призначалися сановники (бояри, церковні ієрархи), що володіли іноземними мовами, досконало знали дипломатичний протокол середньовіччя, вміли поводитися в будь-якому товаристві.

По запровадженні християнства давньоруська Церква стала одним із активних учасників дипломатичного процесу. Ченці й церковні ієрархи стали на службу зовнішній політиці держави, маючи для цього відповідну освіту й знання міжнародних мов (тоді ними були латина й грецька). Певна річ, дипломатія не була підпорядкована церковній організації, але як єдина ідеологічна система була з нею пов'язана та впливала на неї. Часом неможливо було відрізнити ченця від дипломата, а руський монастир за межами Київської держави — від консульства. Давньоруські государі використовували Церкву в державних інтересах. Щоправда, руська митрополія була підпорядкована візантійському православному патріархові й тому протидіяла встановленню контактів із країнами католицького Заходу. Проте князі в таких випадках звичайно не рахувались із порадами церковних ієрархів.

Розвиток зовнішньополітичних контактів призвів до складання й удосконалення князівського дипломатичного апарату: з'явилися посади дяків і "печатників" (канцлерів, керівників дипломатичної служби). Відчутно впливав на зовнішню політику Галицько-Волинського князівства за Данила Романовича в 40-х-50-х рр. XIII ст. його "печатник" Кирило. Він брав участь (від імені

свого володаря, звичайно) у великих європейських справах: змаганні за австрійську корону, боротьбі за ятвязькі та прусські землі тощо.

Керівництво Давньоруської держави сприяло вивченню іноземних мов. Ярослав Мудрий усіляко підносив людей, котрі оволодівали книжними премудростями. Саме такі люди ставали дипломатами. Князь Всеволод Ярославич, за свідченням свого сина Володимира Мономаха, "дома седя", вивчив п'ять мов. А Мономах у своєму "Повчанні дітям" наголошував на увазі й гостинності щодо іноземних прибульців, насамперед послів, бо це приносило політичні вигоди державі: "Боле же чтите гость, откуду же к вам придеть, или прост, или добр, или сол, аще не можете даром, брашном или питьемь: ти бо мимоходячи, прославять человека по всем землям, любо добрым, любо злым"[3]. Нерідко близький до володаря купець виступав у ролі довіреного радника з питань зовнішньої політики.

Послів поважали, вони користувалися недоторканністю. Зневажання чи образа посла означали вороже ставлення до його країни й часто-густо призводили до війни. Зате чим краще й гостинніше приймали послів, тим більша шана висловлювалася країні, що їх надіслала. Руcько-візантійські угоди 907, 911 й 944 рр. дозволяють судити як про статус руських послів, так і про вигоди, що ними вони користувались у Візантії (відповідно, візантійські — на Русі). З тексту русько-візантійської угоди 907 р. (вписана до "Повісті временних літ", так само, як угоди 911, 944 й 971 рр.) відомо, що посли вручали государеві країни, котра їх приймала, вірчі грамоти. Це джерело описує також процедуру ратифікації договору: руські посли брали клятву вірності з візантійського імператора, а візантійські — з руських князів та їхніх дружинників: "Царь же Леон со Олександром мир сотвориста со Олгом, имшеся по дань и роте заходивше межи собою, целовавше сами крест, а Олга воивше на роту и мужи его по Рускому закону, кляшася оружьем своим, и Перуном, богом своим, и Волосом, скотьем богом, и утвердиша мир"[4].

Дослідники міжнародних відносин Київської Русі X-XIII ст. застерігають від того, щоб уважати дипломатію східних слов'ян пори раннього середньовіччя примітивною й узагалі недосконалою. За всієї нерозробленості протоколу, браку в більшості випадків сталих і постійних договірних відносин між країнами в зовнішній політиці Русі простежуються виразні тенденції, які дають підстави твердити, що вже тоді складалися досить чіткі системи міждержавних союзів, частина яких змогла пережити руйнівну навалу орд Батия.

Додержавні часи

З кінця V ст. величезна й до того монолітна слов'янська етнокультурна спільність почала розколюватися та розселятися з території прабатьківщини, що була розташована поміж Віслою й Дніпром, просторами Східної, Центральної та Південної Європи. До розселення слов'ян спричинилися розклад родоплемінного ладу, народження соціальної та майнової

нерівності, стрімке зростання чисельності населення, викликане суспільно-економічним розвитком. У перебігу поширення слов'ян просторами Європи розрізнені раніше великі й малі племена об'єднувалися в союзи, далі — в племінні княжіння, чим об'єктивно закладалися основи державності. Найбільшим серед союзів племен у Східній Європі був полянський. Тому започаткування міжнародних відносин серед східнослов'янської спільноти припало на долю полянського князя Кия (кінець V-перша третина VI ст.)

Історія східних слов'ян V-VIII ст. відбита у вітчизняних літописах узагальнено й неповно, головно, на матеріалі відомих літописцям старовинних народних переказів і леґенд. Зате чимало важливого зберегли візантійські історичні твори другої половини VI-початку VII ст. У них містяться й докази перших дипломатичних контактів поміж слов'янами та їхніми сусідами. Прокопій Кесарійський (друга половина VI ст.) розповідав, як величезні племінні союзи антів (родоначальників східних і південних слов'ян) і склавинів об'єднувалися в боротьбі проти Візантійської імперії. Вони укладали поміж собою угоди, найімовірніше, усні. Сучасник Прокопія, Маврикій Стратег, писав про договори антів і склавинів із сусідами як про речі звичайні. Інший візантійський історик, Феофілакт Сімокатта (початок VII ст.), повідомляв, що в VI ст. анти часом були союзниками Візантії в її протистоянні кочовим ордам тюрків-аварів.

Злагоджений і масштабний натиск східних слов'ян на північний рубіж Візантії по Дунаю в кінці V-VI ст. був причиною того, що імператори, котрі часто не могли впоратися з летючими загонами антів, почали провадити політику поставлення на службу вождів слов'янських племінних об'єднань, щоб захиститися з їхньою допомогою від інших слов'ян, а також від кочовиків причорноморських степів. У перебігу здійснення такої політики Візантія укладає зі слов'янами перші міжнародні угоди. Саме в її річищі слід розглядати повідану Нестором історію полянського князя Кия.

Здається, чи не найбільш відомим місцем "Повісті..." є заснована на давніх народних переказах розповідь про започаткування найдавнішого міста східних слов'ян — Києва — трьома братами-полянами Києм, Щеком і Хоривом. Далі літописець викладає складну й насичену подіями політичну біографію сильного полянського "князя" (насправді, вождя полянського об'єднання племен): "Кий цей княжив у роді[5] своєму і ходив він до царя (візантійського імператора — авт.), — не знаємо лише до якого царя, — але знаємо, що великих почестей удостоїв його, як мовлять, той цар, до якого він приходив. Коли ж Кий повертався (від царя — авт.), прийшов він на Дунай і облюбував місце, і збудував місто, і хотів оселитися в ньому зі своїм родом, але не дозволили йому ті, що жили поблизу. Так і донині називають придунайські жителі те городище — Київець. Кий же, повернувшись до свого міста Києва, тут і помер"[6].

Отже, полянський князь мав перетрактації з самим візантійським імператором, володарем половини середньовічного світу, а потім здійснив невдалу спробу утвердитися на Дунаї, північному кордоні імперії. Дослідивши візантійські та східні джерела, зіставивши їх із досить таки узагальненою оповіддю

"Повісті...", історики висловили гіпотезу, згідно з якою Кий став на службу до імператора Юстиніана I (527-565) — можливо, був запрошений ним — і протягом певного часу (близько трьох років) успішно обороняв від якихось племен Дунай. Далі він або зазнав невдачі (на це глухо натякає "Повість..."), або вийшов з покори імператорові й спробував закріпитися на рубежах імперії. Після зіткнень із місцевими племенами (за їхніми спинами, певно, стояла імперія, що не бажала такого небезпечного сусідства) Києві довелося повернутись додому. Для теми нашої розповіді є важливими переговори Кия з імператором і його союз із Візантією, хай і нерівноправний. Саме з візантійською експедицією Кия наука має підстави пов'язувати початок дипломатичної історії східних слов'ян.

Взагалі VI-VII ст. ознаменувались величезною зовнішньополітичною активністю слов'янства, зокрема східного. Як писав В.Мавродін, "коли на початку VII ст. слов'яни на своїх моноксилах-однодеревках починають борознити води Чорного, Мармурового, Егейського, Середземного та Адріатичного морів і силу їхніх ударів пізнали Епір та Ахайя, Мала Азія й Апулія, Крит і Солунь, Кіклади й Ілірія, в їхніх войовничих дружинах, без сумніву, були анти"[7]. То були часи "військової демократії" — пізньої стадії розвитку родоплемінного суспільства, коли питання війни та миру вирішувалися за допомогою походів, принаймні, розв'язання їх розпочиналося з війни.

У цьому річищі варто розглядати перший серед відомих з історії напад руської раті на візантійське володіння в Криму наприкінці VIII ст. Візантійське "Житіє святого Стефана Сурозького" оповідає, що велика руська рать на чолі з князем Бравліном прийшла до Сурожа[8], заволоділа містом і розграбувала його. Але потім руський князь уклав мирну угоду з візантійським намісником Сурожа. Бравлін наказав воїнам повернути сурожанам їхнє добро та полонених і добровільно залишив місто. Ймовірно, він одержав за це контрибуцію. Залишається незясованим, звідкіля прийшов той князь Бравлін і де він княжив. Висловлювалися різні думки, проте найімовірнішим буде припущення, що державне утворення, яке він очолював, було розташоване в Середньому Подніпров'ї й становило племінне княжіння полян та їхніх союзників (можливо, деревлян і уличів).

Невдовзі після вторгнення до Криму раті Бравліна інше руське військо атакувало вже саму територію Візантії. Про це історики дізналися з іншого грецького джерела — "Житія Георгія Амастридського". Цей новий похід стався між 825 і 842 рр. У церковній пам'ятці за серпанком релігійних сентенцій проглядає живе історичне тло. Руси не наважилися піти на Константинополь і завдали удару по малоазійському узбережжю Чорного моря. Вони захопили головне місто провінції Пафлагонія Амастриду. Як і у випадку з нападом на Сурож, справа закінчилася миром. Руси повернули полонених і погодилися залишити Амастриду. Мабуть, греки заплатили їм за це чималі гроші. Така домовленість мала бути закріплена мирною угодою, укладеною, найпевніше, в усній формі, що було звичайною справою для слов'ян часів раннього середньовіччя.

Вихід Русі на міжнародну сцену

Першою конкретною датою в історії зовнішньої політики Київської Русі є 839 р. З нею пов'язане посольство до Візантії від якогось руського державного утворення в Східній Європі, про що чітко говориться в іноземному джерелі. Тому з цим роком історики пов'язують появу Русі на арені світової політики. Дехто вважає, що 839 р. — перша дата в політичній історії Давньоруської держави. Однак та держава почала складатися лише з кінця IX ст. Може йтися хіба що про її попередника, найімовірніше, — про Київське князівство.

З Бертинських анналів, написаних єпископом Пруденцієм у IX ст., відомо, що якесь руське посольство побувало спочатку в Константинополі в імператора Феофіла (829-842), а далі в Інгельхаймі у франкського короля Людовіка Благочесного (814-841). У 839 р. при дворі Людовіка з'явилися посли візантійського імператора Феодосій і Феофан, які привезли дарунки від Феофіла та грамоту з пропозицією підтвердити дружні відносини між двома країнами. Разом із греками до Інгельхайма завітали якісь руські посли, що побували перед тим у Константинополі й поверталися додому далеким кружним шляхом. Пруденцій розповідає про урочистий прийом Людовіком візантійських дипломатів 18 травня 839 р.: "Послав він (Феофіл — авт.) з ними також якихось людей, котрі говорили, що їх народ звуть рос, і котрих, так вони мовили, цар їхній на ім'я Хакан, відправив до нього (Феофіла — авт.) заради дружби"[3].

Хроніка Пруденція сповіщає також, що Феофіл просив Людовіка приязно поставитися до русів, надати їм охорону й можливість дістатися до своєї країни, бо руські посли бояться повертатися додому тим самим шляхом, яким добиралися до Константинополя, адже йшли "серед варварів, досить жорстоких і диких племен". Існує думка, що йдеться про кочові племена угрів, які саме тоді незліченними ордами перебиралися з Азії до Подунав'я. Людовік дав аудієнцію послам русів, під час якої вони заявили, що є "свеонами", тобто шведами. Не знати чому, руських послів запідозрили в шпигунстві й затримали для встановлення справжньої мети прибуття до Інгельхайма. Людовік відписав Феофілові, що, коли з'ясується невинуватість русів, він або відпустить їх на батьківщину, або відішле до Константинополя: нехай їхню долю вирішить грецький імператор...

На цьому Пруденцій уриває свою розповідь про руських послів, і навряд чи коли-небудь вчені дізнаються про їхню країну, доти незнану в державі франків, і про них самих. Коротке й не дуже конкретне повідомлення Бертинських анналів про руських послів у столиці Франкського королівства здавна є предметом жвавих дискусій серед істориків. І не лише тому, що перед нами перше точно датоване свідчення про початок дипломатичної діяльності якогось східнослов'янського державного утворення. Мимоволі виникають запитання: чому царя русів звали Хаканом? Чому його представляли якісь "свеони"?

Зі східних джерел відомо, що в IX ст. арабські й персидські історики та географи називали іноді "хаканом" (каганом) "царя", тобто головного вождя со-

юзу племен русів. Вірогідно, цей титул було запозичено за сивої давнини або від аварів, кочовиків, що прибули до Південно-Східної Європи в середині VI ст., або в IX-X ст. від хозарів, які також називали своїх царів хаканами. Важливо відзначити, що титул "каган" в XI ст. прикладався самими русичами до великого князя київського. Митрополит Іларіон у своєму "Слові про закон і благодать" (30-і рр. XI ст.) увінчав ним хрестителя Русі Володимира Святославича. Найбільш природним буде думати, що той хакан Бертинських анналів був київським князем.

Що ж стосується шведського походження послів від руського хакана до Візантії, то воно було звичайною справою. Із текстів угод Русі з Візантією 907, 911 й 944 рр. відомо, що серед послів Давньоруської держави були люди зі скандинавськими іменами. Адже скандинави на Русі не тільки були княжими дружинниками та найманими воїнами, а й використовувалися подеколи як дипломати, — певно, ті з них, котрі знали іноземні мови. Тому можемо вважати згаданих послів-"свеонів" дипломатичними аґентами голови давньоруського державного об'єднання.

Свідчення Бертинських анналів, згідно з яким грецький імператор опікувався руськими послами, свідчить, що відносини між Візантією та їхньою державою (Київським князівством?) були приязними. До Царгорода руське посольство прибуло не пізніше осені 838 р., до закінчення навігації, бо пізньої осені чи взимку водним шляхом туди було не дістатися. Посли й купці звичайно добиралися до столиці імперії водою, бо на суходолі, в степах Північного Причорномор'я, на них чатували кочовики.

Мета посольства 838 р. Русі до Візантії залишилася науці невідомою. Дехто з учених початку XX ст. (В. Ключевський, О.Шахматов) висловлювали сміливе (не підтверджене джерелами) припущення, нібито руси намагались укласти союзну угоду з імперією. Більш реальною уявляється думка сучасного історика Г. Літавріна, за якою посольство 838 р. започаткувало регулярні дипломатичні відносини поміж Руссю та Візантією.

Згадок про посольство 838-839 рр. немає ні в давньоруських, ні у візантійських джерелах. Не знав про нього й Нестор, бо інакше б не написав у своїй "Повісті...": "Коли почав царювати Михаїл (імператор Візантії з 842 — авт.), стала прозиватися Руська земля. Дізнались ми про це тому, що за цього царя приходила Русь на Царгород, як пишеться про це в літописанні грецькому. Ось чому з цієї пори почнемо й число (лік рокам — авт.) покладемо..."[10] Ці слова вписані Нестором під 852 р., яким і відкривається датована частина його "Повісті..." За переконанням нашого літописця, похід на Царгород був визначальною подією в бутті Давньоруської держави, бо знаменував собою реальний початок її історії. Сучасні історики також розглядають згаданий першим нашим істориком напад Русі на Візантію як подію світового значення.

Хронологія найдавніших літописів — "Повісті...", Новгородського першого літопису молодшого ізводу аж до 30-х рр. XI ст. (коли на Русі розпочалося літописання) — вимагає серйозного коригування, адже Нестор та інші літописці XI-XII ст. реконструювали події минулого, спираючись в основному на фольклорні, усні джерела (народні перекази, леґенди, дружинні пісні та ін.), у

яких взагалі немає дат, а події переказані узагальнено й неточно. Через це в літописах помилково названо рік першого відомого нам із вітчизняних пам'яток письменства походу Русі на Царгород і час вокняжіння в Києві князя Аскольда: Нестор датує його утвердження в місті 862 р., тоді як з візантійських та інших іноземних джерел відомо, що ще за два роки перед тим київський флот на чолі з Аскольдом здійснив свій знаменитий похід на Царгород.

"Повість..." та інші літописи називають київськими князями того часу Аскольда й Діра. Однак історики встановили, що вони княжили в різний час і що похід на Візантію здійснив один Аскольд. Здається, Дір правив у Києві по Аскольдові, в 70-х-на початку 80-х рр. IX ст. Отже, літопис Нестора урочисто розповідає, як Аскольд вирядився в похід на греків. Імператор Михаїл був тоді в поході проти арабів, що дошкуляли південним рубежам Візантії. Руси ж на 200 кораблях увійшли до бухти Золотий Ріг, що омивала береги Константинополя, висадили десант і облягли місто. Це сталося 18 червня 860 р. Імператорові довелося з великими труднощами пробиратися до міста й організовувати оборону. Становище обложених було важким, у Константинополі почалася паніка... Аж ось несподівано для городян руське військо організовано відступило від міських мурів. Ні давньоруські літописи, ні візантійські історичні твори не пояснюють, чому так сталося.

Тому логічним виглядає давнє припущення, що відступ раті Аскольда від грецької столиці стався внаслідок таємних переговорів поміж Аскольдом і Михаїлом. Про них не згадують навіть його учасники, насамперед константинопольський патріарх Фотій. Причина такої таємничості криється, ймовірно, в тому, що імператорові довелося укласти з київським князем невигідну для себе угоду. Про неї впевнено пише візантійський історик середини X ст. Константин Багрянородний. На жаль, текст цієї першої міжнародної угоди Русі з Візантією залишився невідомим. Проте, виходячи зі змісту договору іншого київського князя, Олега, з греками 911 р., можна спробувати реконструювати її. Візантія зобов'язувалася виплачувати Русі певну суму грошей, а Русь — надавати за це військову поміч імператорові. Найімовірніше, той Аскольдів договір забезпечував певні привілеї руським купцям на торгах Візантії, а грецьким — на Русі.

Та першою відомою з джерел міжнародною угодою Русі з іноземною державою є підписана Олегом 907 р. з Візантією. То вже був договір не Київського князівства, а Давньоруської держави, що стрімко складалася за князювання в Києві Олега.

Початки державної дипломатії Русі

Започаткувало складання загальноруської державності об'єднання слов'янських Півдня й Півночі. Близько 882 р. князь Олег, що сидів чи то в Ладозі, чи то на Городищі, поблизу пізнішого Новгорода, утвердився в Києві й проголосив його стольним градом загальноруської держави, що почa-

ла відтоді швидко формуватися: "Хай буде (Київ — авт.) матір'ю містам руським"[11]. Так почався більш ніж столітній період будівництва Давньоруської держави. Олег розпочав володарювання з "окняження" земель східних слов'ян: підкорення їх своїй владі, встановлення данини й суду по всій державній території. Це дало можливість скластися великій і сильній державі, володар якої зважився поміряти силою зі світовою імперією середньовіччя — Візантією.

Дипломатія Олега

Емоційна фольклорна оповідь "Повісті..." про похід Олега на Константинополь 907 р. відбиває масштабність і велич події, що збурила середньовічний світ. Величезний руський флот (Нестор явно перебільшує його чисельність, назвавши дві тисячі кораблів[12]) на чолі з київським князем увійшов до бухти Золотий Ріг. Висаджені з лодій воїни почали облогу міста й досягли вигідного для Русі миру. Давньоруська держава одержала величезну контрибуцію, руські дипломати й купці — права та пільги, яких не мали представники інших країн: "Коли приходять руські, хай беруть утримання для послів, скільки побажають, а якщо прийдуть купці, нехай беруть утримання на 6 місяців: хліб, вино, м'ясо, рибу й плоди... Коли ж руські відправляться додому, хай беруть у царя на дорогу їжу, якорі, канати, вітрила і все, що їм потрібно"[13]. А 911 р. русько-візантійська угода була доповнена й розширена. У ній визначалися правові норми взаємних стосунків, принципи полагодження суперечок поміж русичами та греками. Договори 907 й 911 рр., відомі за вписаними до "Повісті..." давньоруськими перекладами, є першими дипломатичними актами Давньоруської держави, тексти яких відкрилися науці.

Аж до середини XI ст. тривали походи Русі на Візантію. Насамперед, тому, що війна була в той час головним і загальновизнаним засобом проведення зовнішньої політики будь-якої держави. І похід Олега, і пізніші походи його наступників на київському престолі переслідували насамперед політичну мету: встановлення відносин із Візантією, піднесення авторитету східнослов'янської держави, проголошення на весь тогочасний світ її появи в шерезі головних країн Європи та Сходу. Крім того, немало важило прагнення князів і бояр забезпечити основний ринок збуту продукції землеробства, скотарства й промислів, які збиралися з підвладної людності у вигляді данини. Вона по-первах насильницьки стягалася в найбільш примітивній формі "полюддя". Все це засвідчив візантійський сучасник князів-наступників Олега — Ігоря й Ольги: "Коли настає листопад місяць, одразу ж їхні архонти (тут: князі — авт.) виходять з усіма росами (дружинниками — авт.) з Києва і відправляються у полюддя, що іменується "кружлянням", а саме — в Словінії (землі — авт.)... різних слов'ян, котрі є пактіотами (підвладними Києву племенами — авт.). Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці Дніпро, повертаються до Києва. Потім,.. узявши свої моноксили (човни-однодеревки — авт.), вони споряджають їх і відправляються до Романії (Візантії — авт.)"[14], де продають свої товари".

Дипломатія Ігоря

Підтвердженням мовленого можуть бути два походи князя Ігоря (заступив у Києві Олега 912 р.) на Візантію в 40-х рр. X ст. На той час стосунки між Давньоруською державою та імперією погіршились. Імператор Роман Лакапін зумів зміцнити свою державу й вирішив, що привілеї, дані русам за угодами з Олегом, були надмірними й принизливими для Візантії. Насамперед — право безмитної торгівлі руських купців на торгах імперії. Є підстави вважати, що воно було скасоване цим імператором у кінці 30-х рр. X ст.

З огляду на це похід Ігоря на Царгород не варто розглядати як агресивну дію, спрямовану на пограбування багатого сусіда. Саме в той час Русь особливо відчувала потребу у візантійському ринку, оскільки торгівля з арабами занепала. Можливо (джерела про це мовчать), походові руського флоту 941 р. передували дипломатичні переговори, в перебігу яких Київ наполягав на дотриманні міждержавних угод Олега 907 й 911 рр.

Руський флот був воістину величезним. І наші літописи, і грецькі хроніки Льва Диякона, Скіліци, Зонари називають неймовірну цифру — 10 тис. кораблів, а це означало б, що на них сиділо 400 тис. воїнів, по сорок у кожній лодії. Зауважимо, що ніколи Русь не виставляла війська чи флоту більш як 20-30 тис., навіть у XII чи XIII ст., коли населення країни дуже зросло проти середини X ст. Та й тоді воно навряд чи перевищувао 1 млн. осіб. Лише очевидець подій 941 р. кремонський єпископ Ліутпранд пише, що лодій Ігоря було понад тисячу, що також слід вважати перебільшенням. Насправді в той похід вирушило кілька сотень лодій-однодеревок, на яких сиділо загалом 8-10 тис. воїнів, — велика сила для того часу, коли одна-дві тисячі добре озброєних і вишколених бійців могли вирішити долю не те що битви, а й усієї війни...

Ґрандіозний похід 941 р. завершився для Русі невдало. Коли лодії русів спробували зайти в Босфор, їх зустріла озброєна "грецьким вогнем"[15] візантійська ескадра, що розсіяла й потопила більшість руських човнів. Лише небагато воїнів на чолі з Ігорем повернулися на батьківщину. Однак князь не змирився. Він жадав реваншу, крім того, політичні й економічні цілі, які Ігор ставив перед собою, залишилися недосягнутими. Тому через три роки київський володар вибрався в новий похід проти Візантії. І цього разу він спорядив дуже чисельний флот.

"Повість..." розповіла про виправу русів 944 р.: "Ігор же зібрав воїнів багатьох: варягів, русь, і полян, і словенів, і кривичів, і тиверців і найняв печенігів — і пішов на греків у лодіях і на кораблях. Почувши про це, корсуняни (жителі грецького міста Херсон (Херсонес) у Криму — авт.) послали до Романа (імператора — авт.) зі словами: "Ось ідуть руські, без ліку кораблів їх, вкрили море кораблі!"[16] Занепокоєний приголомшливим за масштабами новим руським походом, імператор вирішив загасити вогонь війни дипломатичним шляхом. Як твердять грецькі історики, його посольство зустріло військо та флот Ігоря на Дунаї. Розпочалися тривалі й важкі переговори, в перебігу яких київський володар став схилятися до підписання миру.

Побудована на фольклорних джерелах, зокрема піснях і розповідях дружинників Ігоря, розповідь "Повісті..." висвітлює тогочасне політичне стано-

вище у вигідному для Русі світлі: "Цар (імператор Роман — авт.) прислав до Ігоря кращих бояр із благанням: "Не ходи (на мене — авт.), але візьми данину, яку брав Олег, додам тобі ще до тієї данини..." Мовила ж дружина Ігорева: "...То чого ж нам ще потрібно, — не бившись, узяти золото, й срібло, й паволоки? І послухався їх Ігор..."[17]

Насправді Нестор надмірно прикрасив обставини, сенс і наслідки русько-візантійської угоди 944 р. Візантія зовсім не збиралася йти на поступки. А Ігор, маючи величезний флот і суходільне військо, не почувався господарем становища й не зважився рухатися далі, на Царгород. Можливо, князь був наляканий страшним "грецьким вогнем", яким греки знищили його човни три роки тому. Принаймні, нова русько-візантійська угода виявилася незмірно менш вигідною для київської сторони, ніж договори Олега з імперією 907 та 911 рр.

Через кілька місяців по укладенні попередньої угоди на Дунаї до Києва прибули посли імператора Романа, котрі обговорили з Ігорем та його радниками положення майбутнього договору, що складався з багатьох статей. Уперше в історії Давньоруської держави до її стольного міста завітала офіційна імператорська місія. У відповідь до Константинополя виїхало руське посольство. Отже, відбувся рівноправний та цивілізований обмін дипломатами. Після тривалих переговорів восени 944 р. було затверджено русько-візантійський договір, відомий історикам за перекладом з грецької, вписаним до "Повісті..." В угоді 944 р. вже не було мови про безмитну торгівлю руських купців у Візантії чи про особливі пільги для київських послів. Не згадано було й про сплату імперією Русі щорічної контрибуції. Натомість Ігор зобов'язався захищати від печенігів і хозарів грецькі володіння в Криму.

Так несприятливо для Давньоруської держави завершився її останній великий морський похід на Царгород. Прийшла пора мирних відносин поміж двома державами, що тривала чверть століття. Цей новий етап в історії зовнішньої політики Київської Русі пов'язаний з ім'ям і діяльністю дружини та наступниці Ігоря на київському столі — княгині Ольги (944-964).

Дипломатія Ольги

Княгиня Ольга була видатним державним і політичним діячем. Вона зрозуміла, що настали часи реформування держави та пошуку нових засобів у зовнішніх стосунках Русі. Насамперед княгиня регламентувала й унормувала стягання данин у країні, організувала опорні пункти своєї влади в різних землях, з яких складалася Давньоруська держава. То був новий етап у формуванні державності на Русі. Ольга відмовилась від традиційних методів проведення зовнішньої політики її попередниками, коли спочатку здійснювався збройний похід, а потім (та й то у випадку його вдалого завершення) укладався вигідний для київського князя мирний договір. Мабуть, на прикладі двох нападів на Візантію свого чоловіка Ігоря вона переконалася в тому, що не можна будувати сталі міжнародні відносини лише на воєнних успіхах.

"Повість...", химерно сплітаючи відомі Несторові історичні факти з фольклорними вигадками, докладно переповіла подорож княгині Ольги до Кон-

стантинополя, що сталася 946 р. Значення цієї поїздки важко переоцінити. Адже вперше в історії Русі її володар вирушив до столиці Візантії не на чолі війська або флоту, а з мирним посольством, маючи заздалегідь відпрацьовану програму майбутніх переговорів, твердо дотримуючись у їх перебігу наміченої мети, що дає можливість найвищим чином оцінити державний розум і політичну волю княгині.

Збереглося візантійське джерело "Про церемонії візантійського двору", написане вже відомим читачеві письменником і філософом Константином Багрянородним. Він був тим імператором Візантії, котрий приймав Ольгу й докладно описав у цій книжці зустрічі з нею. Руська княгиня завітала до Константинополя на чолі досить чисельного почету, що складався зі 108 осіб, не рахуючи воїнів з дружини її неповнолітнього тоді ще сина Святослава (число їх не вказано в цьому творі). Всі вони одержали дарунки від імператора.

Джерела, на превеликий жаль, не відповідають на природне запитання: якою була мета посольства Ольги до Константинополя (історики здогадно визначають цю мету, виходячи з обставин її перебування в грецькій столиці й перебігу русько-візантійських відносин після повернення княгині до Києва). Нестор з невідомих нам причин також обійшов цю тему. А імператор Константин, при тому, що присвятив візитові Ольги не одну сторінку, промовчав про зміст переговорів з руською володаркою. Зате він докладно описав прийоми, яких удостоїлась княгиня в його розкішному палаці. Спочатку був урочистий прийом Ольги імператором у тронній залі, що вразила її розкошами й самим церемоніалом. Далі гостю з Русі прийняла імператриця Єлена, також у парадній залі Юстиніана. Відбулася й зустріч княгині з імператорською родиною у внутрішніх покоях палацу.

Довгі роки історики вважали, нібито Ольга подолала неблизький шлях до Константинополя лише для того, щоб прийняти святе хрещення від імператора та візантійського патріарха. Хоча Константин промовчав про це в своїй книжці, з "Повісті..." й творів візантійських істориків Скіліци та Зонари відомо, що церемонія охрещення княгині справді була проведена в головному храмі імперії — святій Софії — в присутності імператора та патріарха. Нестор докладно описав сам обряд охрещення й розмови, що їх вели між собою Ольга та її хрещений батько, імператор Константин. Розповідь про перебування княгині в Константинополі "Повість..." завершує словами: "І благословив її патріарх, і вирушила вона з миром у свою землю..."[18]

Безумовно, урочисте, на державному рівні охрещення Ольги в головному храмі християнського світу було важливою, але не єдиною метою княгині (до речі, вона вже була християнкою, коли відбувала у подорож до Візантії, — недарма серед її почету перебував християнський священик Григорій). Адже, двічі ставши християнкою, княгиня навіть не спробувала запровадити на Русі цю релігію як державну (це зробив її онук Володимир у 990). Вчені, звісно, намагалися встановити політичні наміри київської володарки, що спонукали її відвідати з державним візитом Константинополь.

Ольга, мабуть, виходила з того, що підписання русько-візантійського договору 944 р. не принесло її чоловікові Ігорю тих вигод (головно, економічного

характеру), на які він сподівався, організуючи два походи на Царгород. Знайомство з текстом того договору переконує, що він був менш вигідним для руської сторони, ніж угоди Олега 907 та 911 рр. Тому природним здається подальше прагнення київського уряду поліпшити умови договору 944 р. З другого боку, імперський уряд був занепокоєний чимраз більшою військовою потугою Давньоруської держави й намагався послабити її. Так, Константин Багрянородний під'юджував кочовиків степів Північного Причорномор'я — хижих печенізьких ханів — учинити напад на Київ, щоб утягнути Русь у виснажливу війну з цими незліченними й сильними степовиками.

Водночас Візантія була постійно зацікавлена у військовій допомозі з боку Київської Русі. Візантійське посольство, що відвідало Київ незабаром по поверненні Ольги додому, переказало їй слова імператора: "Ти ж говорила мені: коли повернуся на Русь, багато дарів пришлю тобі,.. і воїнів у поміч"[19]. Тоді назрівала війна імперії з Хозарією, арабське ж військо чинило загрозливий тиск на її південні кордони. Зрозуміло, що під час перетрактацій Ольги з Константином чи не найбільше йшлося про надсилання з Русі контингентів найманців.

Найімовірніше, головною метою відвідин Ольгою Царгорода було поновлення сплати імперією данини Києву й відновлення привілеїв руським дипломатам і купцям на терені Візантії, що їх втратив Ігор за угодою 944 р. Як і за її попередників, візантійський ринок залишався головним для Руської держави. На ньому князь із боярами та дружинниками (звичайно, за допомогою купців) збували набуте під час стягання данини, насамперед "полюддя", купуючи в Константинополі та в інших містах імперії дорогий одяг, шовки, оксамит і парчу, кращу зброю, вино, добрих коней, прикраси, коштовний посуд та інші предмети розкоші.

Ще в минулому столітті дехто з істориків висловлював думку, ніби княгиня добивалася в Константинополі й здійснення великих політичних планів: одержати від імператора королівський (цісарський) титул, чому мало служити її урочисте охрещення в Софійському соборі грецької столиці. Однак ні давньоруські, ні візантійські джерела не містять підтверджень таких масштабних планів Ольги. Зате існують свідчення, щоправда, глухі й не досить конкретні, про її інші політичні наміри під час зустрічі з імператором Константином.

До "Повісті..." потрапила фольклорна, поза сумнівом, історія про те, як імператор сватався до Ольги — й одержав відмову. Позбавлена, на перший погляд, логіки й фактичної основи, ця історія химерно відбила один надзвичайно важливий в умовах середньовічної дипломатії сюжет руско-візантійських переговорів, що залишився невідомим Несторові. Йшлося не про що інше, як про династичний шлюб між членами візантійського та руського правлячих домів! Ольга запропонувала заручити свого ще юного сина Святослава з однією з п'яти дочок імператора. В одному з грецьких джерел коротко згадано, що хлопця привезли до Константинополя. Але Константин Багрянородний рішуче відмовив Ользі.

Ця тема руско-візантійських перетрактацій посередньо відбилася в трактаті імператора "Про управління імперією". Не згадавши імені Ольги й не

приховуючи негативних емоцій, Константин Багрянородний пише, що серед язичницьких народів, які прагнули порідднитися з імператорською родиною, були й руси. "Якщо коли-небудь якийсь народ із цих невірних і нечестивих північних племен попросить про спорідненість через шлюб з василевсом (імператором — авт.) ромеїв[20], тобто або доньку його одержати в жінки, або видати свою доньку чи василевсу, чи синові василевса захоче, належить тобі відхилити це прохання"[21]. За уявленнями гордовитих імператорів принцеса з їхнього дому могла виходити заміж лише за рівного собі — хіба що за члена родини ґерманських імператорів.

За всіх незгод поміж Руссю й Візантією на переговорах 946 р. угоду між країнами було все ж таки укладено. Бо не інакше як на виконання її умов імператор одержав військову допомогу, — певно, що за гроші. З візантійських та східних джерел відомо, що 949 р. руські воїни в складі грецького війська билися проти арабів у Закавказзі. Того самого року руські моряки брали участь у нападі грецького флоту на о.Кріт. Арабський географ та історик ал-Масуді в праці 956 р. свідчив, що залоги візантійських фортець на кордоні з Сирією складаються з русів, вірменів і болгар. Від часів Ольги добірні руські воїни постійно служили у ґвардії візантійських імператорів.

Однак княгиня Ольга залишилась незадоволена умовами угоди з імператором Константином. Інакше важко пояснити узгоджені свідчення кількох ґерманських хронік про відвідини її послами ґерманського імператора Оттона І. Під 959 р. в анонімному продовженні Хроніки Реґіона Прюмського читаємо: "Посли Єлени[22], королеви ругів (русів — авт.), котра охрестилась у Константинополі,.. з'явившись до короля (Оттона І — авт.), облудно, як з'ясувалося потім, просили призначити їхньому народові єпископа та священиків"[23]. По тому на Русь послали єпископа Адальберта, але він не досяг жодного успіху в пропаґанді християнства й мало не загинув.

Свідчення цієї хроніки підтверджуються низкою інших ґерманських джерел XI ст. Історики досі сперечаються стосовно справжньої мети посольства Ольги до Оттона І. Навряд чи княгиня сподівалася охрестити Русь за допомогою ґерманських місіонерів: п'ятнадцятьма роками раніше вона урочисто охрестилася в Константинополі, та не наважилася запровадити нову віру на Русі. Більшість учених дійшла думки, що, залишившись невдоволеною наслідками свого візиту до Константинополя, вона вирішила спертись у стосунках з Візантією на імператора іншої світової держави. На жаль, продовження історії з установленням дипломатичних відносин між Руссю та Германією в часи Ольги залишилося невідомим науці.

При всьому тому в княгині Ольги були, здається, підстави вважати, що мир з імперією, хай і не такий вигідний для неї, як бажалося, забезпечений на довгі роки. Так воно, мабуть, і сталося б, якби Ользі судилося тривалий час княжити на Русі. На жаль, могутня володарка старіла, й 964 р. владу з її рук перебрав син Святослав. У нього були зовсім інші погляди на характер, напрямки та методи дипломатії.

Зовнішня політика Святослава

Історики довго недооцінювали дипломатичну й узагалі державну діяльність Святослава Ігоревича. Мовляв, його цікавила лише війна, загарбання чужих земель. "Роль князя — правителя держави — зовсім сходить на другий план перед войовничим ватажком. Це — чистий запорожець на київському столі"[24]. У такому дусі висловлювалася більшість істориків першої половини-середини XX ст.

Однак за останні двадцять-тридцять років учені зуміли розгледіти за войовничістю Святослава, його, здавалося б, спонтанними походами на Схід, Південь і Південний Захід певну систему. Київський князь вирішував справи зовнішньої політики суто воєнними засобами — ще й тому, що мирною дипломатією їх, мабуть, неможливо було розв'язати. Як образно написав академік Б.Рибаков, походи Святослава 965-968 рр. наче єдиним помахом шаблі перекреслили на карті Європи широке півколо від Середнього Поволжя до Каспія й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до балканських земель Візантії. Замки, що замикали торговельні шляхи русів, були збиті.

Напівкочова й примітивна держава хозарів у Волзькому пониззі, що існувала за рахунок "примучування" південно-східних слов'ян і стягання з купців багатих митних зборів, тримала в своїх руках усі виходи зі Східної Європи, міцно зачинивши гирла Дона й Волги. Цими річками (а також суходільним шляхом) слов'янські купці діставалися країн Сходу, насамперед Арабського халіфату. Під час переможних походів проти Хозарії 965 та 968 рр. військо Святослава розгромило Хозарський каганат і звільнило для руських купців і послів шляхи на Схід і Південь. Вціліла хозарська верхівка була змушена підписати угоду з київським князем, що встановив її васальну залежність від Русі.

Швидке зростання Давньоруської держави, посилення її військової потуги, намагання Святослава заволодіти головними річковими й морськими шляхами — все це суперечило інтересам Візантії, а перемоги князя у війні з Хозарським каганатом ставили під загрозу візантійські володіння в Криму. Тому в Константинополі виник план: ослабити Святослава, націкувавши його на сильне Болгарське царство, що воювало тоді з Візантією. Імператор Никифор Фока 967 р. послав до Святослава корсунянина патрикія Калокіра з дорученням спонукати князя завоювати землю дунайських болгар.

Святослав узяв передані йому імператором 1500 фунтів золота й погодився напасти на Болгарію. Однак руський князь зовсім не збирався бути візантійським найманцем: він одразу побачив, які вигоди принесе йому власне утвердження в Болгарії, що тримала в своїх руках гирло Дунаю, а відтак — усю дунайську торгівлю; крім того, Болгарія була розташована на перехресті гостинців, що вели з Богемії, Угорщини й Русі до Візантії.

Джерельна база вивчення походів Святослава до Болгарії досить велика, але мало достовірна. І візантійські історичні твори, і давньоруські літописи дуже й дуже тенденційно зображують події, всіляко перебільшуючи успіхи своїх військ і применшуючи здобутки чужих. Якщо вірити "Повісті...", то залишається дивуватися, чому це Святослав, котрий здобував самі лише перемоги над греками, зрештою, був змушений капітулювати й забратися з Болгарії. Так

само візантійські історики не можуть задовільно пояснити, чому Святослав, котрий (якщо довіряти ними написаному) зазнавав однієї поразки за другою, вільно вийшов з обложеного греками Доростола з усіма воїнами та зброєю, ще й одержав запас продовольства на зворотний шлях.

Оминаючи тривалі воєнні дії поміж Руссю, Болгарією й Візантією 968-971 рр., відзначимо, що в підсумку війна звелася до двобою Давньоруської держави й імперії, позаяк Святослав зібрався отаборитися на Дунаї, зовсім не рахуючись із Візантією. Нестор розповідає, що на докори матері й киян, буцімто він занедбав рідну землю й шукає чужої, "сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: "Не любо мені сидіти в Києві, хочу жити в Переяславці на Дунаї, — там середина землі моєї, туди стікаються всі блага..."[25] Навряд чи ці полемічні й запальні слова могли означати, що князь збирався залишити Русь і створити нову імперію на Дунаї. Просто він мислив масштабно, розумів усі стратегічні й економічні вигоди багатих міст у Дунайському пониззі, на той час ним уже завойованому, й не хотів відмовлятися від набутої землі.

Але й Візантія не бажала терпіти руського князя в регіоні, який здавна вважала своїм чи, принаймні, належним до сфери її впливу. Новий імператор Візантії Іоанн Цимісхій, що скинув з престолу Никифора Фоку, спочатку спробував дипломатичним шляхом усунути Святослава з Подунав'я. На початку 970 р. він запропонував виплатити руському князю винагороду, обіцяну його попередником, але Святослав не погодився на це. Тоді імператор пригрозив кинути проти нього все своє військо, на що Святослав гордо звелів послам переказати Цимісхію, що скоро він влаштує свій табір біля мурів Константинополя. Переговори закінчилися нічим. Військові дії літа того року не дали нікому переваги. Цимісхію незабаром довелося знову почати перетрактації з руським володарем.

Візантійські джерела замовчують їх. Але в літописі Нестора стверджується, що влітку 970 р. Цимісхій підписав мир із Святославом. За умовами договору, імперія виплачувала данину Русі й змирилася з руською присутністю на Дунаї. По тому військові дії припинилися аж до весни 971 р. Прямодушний Святослав повірив слову імператора. Цимісхій же уклав мирну угоду лише для того, щоб зібратися з силами й знову спробувати вигнати руського князя з Подунав'я.

Ранньою весною 971 р. візантійський імператор з величезним військом рушив до Балканських гір. Одночасно флот із 300 споряджених вогнеметами кораблів зачинив гирло Дунаю. Наступ ворога виявився повною несподіванкою для Святослава, його сили були роз'єднані, воїни сиділи в залогах у кількох великих болгарських містах. Із величезним напруженням, залишаючи одне місто за другим, руський князь зібрав своє військо в сильно укріпленому болгарському місті Доростолі. Імператор обложив його з переважаючими силами. Облога тривала кілька місяців. Русичі часто здійснювали сміливі вилазки, однак зняти облогу Святослав не зміг. Його військо зазнало великих втрат, у Доростолі розпочався голод. Тому князеві довелося піти на запропоновані Цимісхієм переговори, — імператор, зі свого боку, зневірився у можливості здолати мужніх русичів.

Підписання русько-візантійської угоди в липні 971 р. не дало повного задоволення жодній стороні. Цимісхію вдалося примусити Святослава здати Доростол, повернути полонених і піти з Болгарії. Руський князь зобов'язався не воювати більше з Візантією й допомагати їй проти ворогів. Імператор, за словами обізнаного візантійського історика Льва Диякона, зобов'язався дозволити Святославу вийти Дунаєм у море та видати по дві міри хліба на кожного з 22 тис. воїнів, котрі залишились у князя. Договір був скріплений клятвою язичників-русів своїми богами Перуном і Волосом, на золоті й зброї.

Після підписання мирної угоди Святослав зустрівся з Іоанном Цимісхієм. Лев Диякон описав цю зустріч, відобразивши й зовнішність руського володаря. Зустріч відбулася на березі Дунаю. Імператор, "одягнений у визолочені лати, під'їхав до берега Істра (Дунаю — авт.), ведучи за собою чисельний загін озброєних вершників, що виблискували золотом. Показався й Святослав, що приплив річкою на скіфській[26] лодії; він сидів на веслах і гріб разом зі своїм оточенням, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його зовнішність: помірного зросту,.. з кошлатими бровами та світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмірно довгим волоссям над горішньою губою (вусами — авт.). Голова у нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся -- ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди й усі інші частини тіла цілком співмірні...Сидячи в лодії на лаві для веслувальників, він поговорив трохи з государем про умови миру й поїхав"[27].

Та імператор і його урядовці не могли допустити, щоб Святослав повернувся додому живим. На зворотному шляху, на дніпровських порогах, на нього чатували печеніги на чолі з ханом Курею, нацьковані на руського князя візантійським урядом. Навесні 972 р. Святослав загинув у нерівній битві з численними ордами цих кочовиків. Так закінчилася доба руської дипломатії часів формування Київської держави.

Доба завершення будівництва держави

На часи сина Святослава, Володимира, та його онука Ярослава припала епоха завершення будівництва єдиновладної, відносно консолідованої держави у східнослов'янському суспільстві. "Повість..." відобразила вокняжіння Володимира в Києві влітку 978 р. урочистими словами: "І почав князювати Володимир у Києві єдиновладно"[28]. Він став одноосібним володарем країни, тому історики останнього часу називають Давньоруську державу часів Володимира Святославича ранньофеодальною монархією. На наш погляд, таке визначення слід вважати певною мірою умовним, адже перші паростки нового, феодального способу виробництва на Русі можна розгледіти хіба що в другій половині його князювання (978-1015). Наставав кінець родоплемінному укладу, територіальній роз'єднаності, свавіллю племінних вождів у різних землях, з яких складалася державна територія

Київської Русі. Цього Володимир досяг, провівши низку реформ. Однією з перших була адміністративна, в перебігу якої київський князь замінив в основних містах держави непокірних урядові племінних вождів своїми синами-посадниками. Це раз і назавжди зламало племінний сепаратизм і поклало початок створенню державної території Давньої Русі.

Багато уваги приділяв Володимир Святославич ідеологічним справам. Він швидко зрозумів, що заради зміцнення своєї влади й авторитету в країні та в світі, налагодження й усталення міжнародних зв'язків конче необхідно прилучити Русь до християнської спільноти. Язичницька віра виявилася нездатною служити цілям зовнішньої та внутрішньої політики молодої держави, що швидко розвивалася. Тому князь відмовився від язичництва й протягом 986-990 рр. запровадив у країні християнство як офіційну державну релігію. Цьому передували тривалі й складні перетрактації з візантійським імператором.

Зовнішня політика Володимира Святославича

За роки князювання Володимира сталися важливі й принципові зміни у соціальній побудові суспільства. Завершення творення Давньоруської держави клало край крихкості її структури, слабкості й спорадичності внутрішніх зв'язків, недостатній організації влади, що були властиві Русі часів його попередників. Внутрішня слабкість подібних держав у Європі звичайно компенсувалася майже безперервною та масштабною зовнішньою експансією — згадаймо грандіозні війни проти Візантії Олега, Ігоря й Святослава. Адже Київська держава за цих володарів була ледве збита, а зв'язки між її окремими землями — неміцними й спорадичними. Історичне значення постаті Володимира Святославича полягає в тому, що він остаточно об'єднав союзи племен і племінні князіння у відносно централізовану державу.

Зробившись єдиновладним керманичем східних слов'ян, накопичивши величезні ресурси й створивши передове для того часу військо, князь Володимир міг би провадити, подібно до свого батька Святослава, традиційну зовнішню політику, побудовану на збройній силі. Однак він віддавав перевагу дипломатії мирних методів, звичайно, не уникаючи війни у випадках, коли шляхом перетрактацій неможливо було досягти бажаного.

Логічним виглядає підтримання Володимиром традиційних відносин зі Скандинавією. Адже династія Рюриковичів, до якої він належав, мала скандинавське (найімовірніше, шведське) походження, скандинавські найманці-варяги служили його батькові й дідові. Економічні взаємини між Руссю та країнами Скандинавії багато важили для Русі, насамперед Північної. У справі централізації держави, змагаючись за київський престол зі зведеним братом Ярополком, Володимир Святославич найняв у Скандинавії варягів, кращих у тогочасному світі воїнів, уклавши з ними угоду, відгомін якої зберігся в "Повісті..." Здобувши з варязькою допомогою Київ, князь відіслав від себе більшу частину найманців, що порушили умови угоди (вимагали брати на їхню користь по дві гривни з кожного жителя міста). Набирання Володими-

ром варязьких найманців до війська полегшувалося ще й тим, що серед численних його дружин були скандинавки Роґнеда й Малфрід.

Та підтримання контактів із країнами Скандинавії забезпечувало київському володареві переважно швидкоплинні тактичні цілі. Постійними напрямками його зовнішньополітичних устремлінь були дві світові держави середньовіччя: Візантія й Германська імперія. Князь відмовився від однобічного спрямування дипломатії, націленої, головно, на Візантію. Його визначним партнером у зовнішньополітичних відносинах стала Ґерманія. Насамперед, князь прагнув спертися на Германську імперію в одвічному протистоянні Русі з Візантією.

Ще старший (зведений) брат Володимира Ярополк підтримував дружні стосунки з Ґерманією. У 973 р. до двору Оттона II (967-983) завітало руське посольство з щедрими подарунками, про що сповіщає ґерманський хроніст Ламперт. Можливо, це посольство взяло участь у міжнародних переговорах, бо на імперському з'їзді того самого 973 р. були присутні польський князь Мєшко, чеський Болеслав і посли Візантії, Угорщини, Болгарії та інших країн. Висловлювалося припущення, що коли 981 р. Володимир Святославич заволодів Червенськими градами, це було пов'язано з польсько-ґерманською війною, отже, руський князь виступив у ролі союзника імперії.

Щойно Володимир у середині 80-х рр. X ст. замислив християнізувати Русь, він обмінявся посольствами з Ґерманією. Можливо, подібно до своєї бабусі Ольги, він намагався в такий спосіб справити на Візантію дипломатичний тиск. Князь наказав послам: "Ідіть ще до німців, видивіться у них все, а звідти йдіть до Грецької землі"[29] (Візантії — авт.). Під час нової германсько-польської війни між Ґенріхом II і Болеславом I Хоробрим у першому десятилітті XI ст. обидві сторони шукали підтримки Русі, про що можна судити з відвідин у 1008 р. київського двору єпископом Бруно, котрий належав до саксонської аристократії й виконував дипломатичні доручення імператора.

Перед тим, як побувати в Києві, Бруно відвідав Польщу й Угорщину. Зберігся лист Бруно до Ґенріха II, де він засуджував війну Ґерманії проти Польщі. В листі Бруно згадує "князя русів, сильного своєю державою та багатствами". З дозволу й за сприяння Володимира Святославича Бруно пробрався до Печенізького степу, пробув там п'ять місяців і влаштував мир між печенізькими ханами та Руссю (щоправда, зламаний степовиками через кілька років). Далі Бруно попрямував до Прибалтики, до землі ятвягів, яких незадовго перед тим підкорив київський князь. Не виключено, що Володимир поклав на Бруно дипломатичну місію в стосунках із ятвягами та їхніми родичами пруссами. Однак Бруно не пощастило: язичники забили його. І надалі договірні стосунки Київської держави з кочовиками та балтськими племенами наштовхуватимуться на великі труднощі, головною серед яких було постійне недотримання ними умов угод.

Дружні стосунки поміж Руссю й Ґерманією зберігались і в подальшому. Західні джерела дають підстави вважати, що по смерті своєї візантійської дружини Анни (1011) Володимир близько 1012 р. одружився з онукою Оттона I, молодшою донькою графа Куно фон Еннінґена та Рішлінти, доньки Ґенріха II.

Втім, останнім часом висловлюються припущення, що династичний шлюб поміж Київською Руссю й Ґерманією відбувся раніше 983 р., отже, руським зятем графа Куно міг бути Ярополк Святославич. Це припущення потребує вагоміших, ніж наведені його авторами, доказів. Союз із Ґерманією занепав незабаром після того шлюбу Володимира. Побоюючись наростання руського впливу в Східній Європі та в Середземномор'ї (руське допоміжне військо діяло на боці Візантії в Сицилії й Південній Італії), Ґенріх II надав військову допомогу польському князю Болеславу Хороброму в його невдалому поході на Русь 1013 р.

Польща здавна належала до числа найближчих дипломатичних партнерів Давньоруської держави. Кордон із Польщею фіксується арабськими джерелами вже для кінця X ст. і є найдавнішим серед руських рубежів. Русь і Польща зіткнулись у той час, коли почали складатися їхні державні території. Тоді ж було покладено початок договірним стосункам поміж двома країнами. У перебігу згуртування східнослов'янських земель навколо Києва та їхнього одержавлення в X ст. київські князі, найбільше Володимир Святославич, прагнули поставити під свою владу на західному прикордонні землі племінних княжінь хорватів і дулібів (червенсько-перемишльську область). Це відбилося в літопису під 981 р.: "Пішов Володимир на Ляхів і захопив міста їх, Перемишль, Червен та інші гради, що й донині під Руссю"[30]. Принагідно відзначимо, що названа в літописі територія була населена переважно русичами. А в 992 р. князь "пішов на хорватів"[31], щоб, скориставшись із польсько-чеських суперечностей, зміцнити свою владу в Перемишльській землі й поширити свій вплив на Подунав'я.

Вже самим своїм географічним положенням Русь і Польща були приречені на близькі — чи то дружні, чи то ворожі! — стосунки. Стабілізація внутрішнього становища в обох державах спонукувала Володимира Святославича й Болеслава Хороброго шукати шляхів до порозуміння. Джерела дають підстави вважати, що ініціатива виходила від польського князя, котрий сподівався спертися на сильного руського володаря в постійній конфронтації з Ґерманською імперією, із Чехією та Угорщиною. Ймовірно, Болеслав шукав зближення з Володимиром через посередництво Бруно: місіонер міг сприяти шлюбові доньки польського володаря з пасербом руського князя Святополком. Цей шлюб відбувся в проміжку між 1008 і 1012 рр. Однак бажаного для Болеслава польсько-руського союзу не сталося.

З хроніки сучасника подій, саксонського єпископа Тітмара з Мерзебурґа, довідуємося, що разом із княжною до Києва було послано її духівника Рейнберна. За твердженням Тітмара, Рейнберн підбивав Святополка повстати проти вітчима. Коли Володимир довідався про це, він наказав кинути Святополка, його польську дружину та Рейнберна до київської в'язниці ("поруба"). Ображений за доньку Болеслав у 1013 р. в союзі з печенігами напав на Русь і розорив її західні землі. По тому руcько-польські стосунки стали ворожими. У такому стані їх успадкував син Володимира Ярослав.

За часів Володимира, як і раніше, візантійський напрямок превалював над іншими в державній дипломатії Русі. Візантійська імперія, що провадила аґре-

сивну та загарбницьку зовнішню політику, користувалася при тому не лише військовою силою (переважно іноземними найманцями). Величезну роль у цьому відігравала ідеологічна (релігійна) експансія. Прилучаючи навколишні народи до християнства у візантійському варіанті, імперія ставила їх тим самим у політичну залежність від себе. За таких умов прийняття християнства від Візантії було небезпечним, що, мабуть, добре розуміли Володимир Святославич і його радники.

Утвердившись у Києві, Володимир Святославич підтримував дипломатичні відносини з Візантійською імперією. Він надіслав їй загін найманців 978 р., супроводивши цю дію грамотою імператорові Василію II (976-1025). Вони допомогли імператорові зміцнити свою присутність у Подунав'ї й на Кавказі. Певний час стосунки між обома країнами підтримувалися мляво та спорадично. Лише 986 р. настало стрімке їх пожвавлення. Ініціатором зав'язання тісніших відносин виступила, як колись за Святослава, Візантія. Для цього існували вагомі підстави.

Протягом X ст. у Візантії швидкими темпами зростало велике землеволодіння, хоча імператори Македонської династії марно намагалися перешкодити історично закономірному процесові феодалізації країни. Подібно до того, як це відбувалося в інших середньовічних державах, накопичення земель і різного добра феодалами принесло їм економічну потугу, незалежність, а отже, й політичну силу, створювало умови для протистояння центральній владі. Візантія поволі занурювалась у вир феодальної роздробленості (таке станеться з Руссю в XII ст.). У 70-х-80-х рр. X ст. це призвело до тривалої громадянської війни, яку вели могутні земельні магнати проти імперського уряду. Великі феодали хотіли скинути з престола синів недавно померлого Романа II: Василія II та Константина — й зробити імператором свого кандидата — досвідченого політика та полководця Варду Скліра.

Зручним моментом скористалися проводирі національно-визвольного руху в Болгарії, що перебувала під обтяжливою владою імперії. 986 р. військо Василія II спробувало придушити повстання, але зазнало невдачі. Воно не змогло здобути Софію, а під час відступу було розбите болгарами в балканських ущелинах, недалеко від "Троянових воріт". Того самого року візантійське посольство з'явилося в Києві. Воно просило у Володимира збройної допомоги. Князь охоче погодився, але зажадав за поміч нечувану ціну: руку сестри імператорів принцеси Анни! Посли Василія II з обуренням відкинули вимогу руського володаря й ні з чим повернулися до Константинополя.

Однак війна великих феодалів проти імператорів у Візантії розгорялася. Восени 987 р. проти них піднявся головнокомандувач військ на Сході Варда Фока, одразу виявивши претензії на трон. Він легко заволодів малоазійськими провінціями імперії й наближався до Константинополя. Військо Василія II було малочисельним і деморалізованим постійними поразками у війні із заколотниками. Тому до Києва під кінець 987 р. прибуло нове грецьке посольство, що мусило погодитися з усіма умовами Володимира.

Добре обізнаний сирійський історик Ях'я Антіохійський констатував: "І уклали вони між собою договір про сватання та одруження царя русів з сест-

рою царя Василія, після того як він (імператор — авт.) поставив йому (Володимирові — авт.) умову, щоб хрестився він і весь народ його країни, а вони народ великий"[32]. Коли було вирішено справу про шлюб Володимира з Анною, продовжує Ях'я Антіохійський, до Візантії прибуло руське військо й здолало сили Варди Фоки. Це сталося по тому, як імператор у Константинополі ратифікував русько-візантійський договір.

Вірменський історик Степанос Таронаці відзначив, що руський князь надіслав імператору шеститисячне військо, яке складалось із вишколених і добре озброєних воїнів. Воно прибуло до Константинополя навесні 988 р. й у битві при Хрисополі розгромило сили Варди Фоки. Остаточного удару цьому претендентові на трон руси завдали в квітні 989 р. під Абідосом. Варда Фока загинув у бою, його загони були розсіяні. Однак Василій II не поспішав виконувати головну умову угоди з Володимиром, хоча руський князь перейшов до християнства й у всьому додержувався домовленості з імператором.

Щоб примусити Василія II дотриматися слова, Володимир вдався до військової сили й завдав удару по головній візантійській колонії в Криму — Херсону. Стрімким маршем він несподівано з'явився під містом улітку 989 р., обложив його й після тримісячної осади здобув. Херсон багато важив для Візантії: був одним із головних портів для вивозу збіжжя й контролював Кримський півострів. Знесилена тривалою громадянською війною імперія, мабуть, не сподівалася силою повернути собі те місто. Через це Василій II поспішив виконати умови угоди з київським князем і спішно відіслав сестру до Херсона, де на неї чекав переможець. Тут єпископ одруге урочисто охрестив Володимира та обвінчав його з Анною. Київський володар повернув місто імператорові як "віно" (викуп) за наречену, згідно зі стародавнім звичаєм. Навесні 990 р. молоді повернулися до Києва, й Володимир почав енергійно запроваджувати на Русі християнство як офіційну державну ідеологію[33].

У дипломатичних відносинах з Візантією 986-990 рр. Володимир і його урядовці поводилися незалежно та з великою гідністю. Певний час князь не наважувався приймати християнське віровчення, попри неодноразові пропозиції Візантії. Враховуючи гегемоністські, вселенські претензії грецького імператора й патріарха на світове панування, взяти хрещення з їхніх рук було б у звичайних умовах справою необережною, бо означало потрапити в залежність від імперії.

Тільки по тому, як Володимир завоював візантійські володіння в Криму й поріднився з самим імператором, він зміг із позицій переможця нав'язати договір імперському урядові. За таких умов годі було й говорити про політичну залежність Русі від Візантії. Щоправда, руська Церква була одразу ж підпорядкована Константинопольському патріархатові та об'єктивно мусила бути провідником візантійської політики. Однак руські князі, починаючи з Володимира, поставили Церкву собі на службу й не завжди прислухалися до її зовнішньополітичних рекомендацій.

Дипломатія Ярослава Мудрого

Несподівана смерть Володимира Святославича 15 липня 1015 р. викликала спалах боротьби за владу поміж його синами й пасербом Святополком, усиновленим князем. У перебігу міжусобної чотирирічної війни (1015-1019) переможцем вийшов Ярослав, котрий здолав основного суперника Святополка й утвердився в Києві.

Ярослав остаточно довершив справу будівництва Давньоруської держави. Він, подібно до батька, був реформатором, докладав багато зусиль до вдосконалення системи управління, за його ініціативою було створено перший писаний кодекс законів — "Руську правду". Князь придушував прояви сепаратизму, зміцнив рубежі держави. Ярослав розбудував і прикрасив стольний град Русі Київ. Він користувався беззаперечним авторитетом на Русі та повагою серед володарів тогочасного світу.

Здається, з часів Ярослава можна говорити про **дипломатію** як цілеспрямовану, розраховану на довгі роки зовнішньополітичну діяльність Київської Русі, що переслідувала як близькі тактичні, так і далекі стратегічні цілі. Так само, як Володимир Святославич, він рішуче віддавав перевагу мирним засобам ведення зовнішньої політики перед воєнними. Та далеко не завжди Ярославу щастило вирішувати міжнародні справи суто мирним шляхом.

Більше як півстоліття руcько-візантійські відносини були мирними, а часом і приязними. Однак у 1043 р. раптово спалахнула війна — остання між двома державами. Джерела по-різному пояснюють її причини, зображують перебіг і наслідки. Візантійські історики XI-XII ст. сходяться на тому, що новий імператор Константин IX Мономах (1042-1055) різко змінив політичний курс своїх попередників і посів ворожу щодо Русі позицію. Почалося з бійки на константинопольському ринку, під час якої загинула знатна руська людина. Були розграбовані товари руських купців у Константинополі, гавань і склади руського монастиря на Афоні. Таким чином Константин IX змусив Ярослава збройно реагувати на ворожі щодо нього дії.

У травні чи червні 1043 р. руський флот на чолі зі старшим сином київського князя Володимиром з'явився поблизу Константинополя. Та похід закінчився невдало для Русі. В складній зовнішньополітичній ситуації Ярослав повівся нетрадиційно. Він не став прагнути реваншу, готуватися до нового походу, як би вчинив його прадід Ігор. Різні іноземні джерела містять свідчення того, що київський володар налагодив обмін посольствами з Ґерманією, Польщею та ще кількома країнами, намагаючись збити коаліцію проти Візантії. Водночас Ярослав Володимирович був не проти мирних переговорів, які розпочав із ним незабаром після війни 1043 р. Константин Мономах.

Візантійська імперія потребувала допомоги Київської держави проти численних ворогів, насамперед проти печенізьких орд, що нависли над її північними кордонами. У 1046 р. була підписана руcько-візантійська мирна угода. Візантійська сторона відшкодувала збитки руським купцям у Константинополі й руському монастиреві на Афоні. Поміж 1046 і 1052 рр. (історикам не пощастило точніше встановити дату події) договір було скріплено династичним шлюбом, тепер уже за ініціативою Константина Мономаха. Улюблений син

Ярослава Всеволод одружився з донькою імператора (можливо, її звали Марією). Від того шлюбу народився видатний державний діяч і полководець Русі Володимир Мономах. Добрі стосунки між двома країнами начебто відновились, але Ярослав і далі сторожко й недовірливо ставився до імперії.

Хоча 1046 р. руcько-візантійську мирну угоду було підписано, київський володар вирішив дійовим способом продемонструвати своє прагнення відстоювати незалежність держави в політичній та церковній сферах (вони були тісно переплетені між собою). Під 1051 р. Нестор скупо занотував: "Поставив Ярослав Іларіона митрополитом, русина родом, у святій Софії, зібравши єпископів"[34]. Самовладне поставлення в митрополити без узгодження з константинопольським патріархом близького до Ярослава священика-русина Іларіона зовсім не означало, що князь прагнув позбавитися церковної залежності від Візантії. Не міг він думати й про перепідпорядкування руської Церкви папському престолові. На це немає навіть натяку в історичних джерелах.

Найімовірніше, поставленням Іларіона в руські митрополити Ярослав Володимирович продемонстрував своє невдоволення умовами руcько-візантійського договору 1046 р. Можливо, шлюб порфирородної доньки Константина Мономаха з сином Ярослава Всеволодом був відповіддю на цю дію київського володаря (тоді його слід датувати проміжком між 1051 і 1052). І коли той шлюб відбувся, київському князеві, мабуть, довелося принести в жертву інтересам руcько-візантійського союзу свого сподвижника Іларіона. Логічно припускати, що це сталося після підписання особливої угоди між Константином IX та Ярославом Мудрим. Адже, повідавши про поставлення Іларіона митрополитом, літописці одразу ж забувають про нього, не згадавши більше цього главу руської православної Церкви жодним словом. Відомо лише, що коли Ярослав помер (20 лютого 1054), то поховальну службу провели без митрополита; це зробили звичайні священики, — отже, митрополита Іларіона тоді вже не було. Можливо, Іларіон постригся в ченці й прийняв чернече ім'я Никон, на що вказують непрямі свідчення літописів і Києво-Печерського патерика.

Свою широкомасштабну й, судячи з її перебігу, добре продуману західну політику Ярослав Володимирович почав здійснювати в 30-х рр. XI ст. Його перші зовнішньополітичні акції на цьому напрямку були, на перший погляд, традиційними — з використанням збройної сили. Однак у конкретних обставинах європейської політики того часу київський князь був просто змушений поєднувати дипломатію з воєнними акціями.

Напружені стосунки Русі з Польщею тривали й у перші роки князювання Ярослава Володимировича. Краківський князь Болеслав Хоробрий підтримав у боротьбі за київське князювання свого зятя Святополка Ярополчича, 1018 р. вчинив похід на Київ і посадив того на престол. Однак швидко по тому між тестем і зятем почалися незгоди. Болеславу довелося забиратися до Кракова, а Святополк, залишившись без його підтримки, програв війну Ярославу й 1019 р. загинув. На зворотному шляху польське військо захопило Червенські гради (надбання Володимира Святославича 981 р.). У 1022 р. Ярослав ходив на Берестя, але успіху не досяг, і Болеслав утримав Західну Волинь за собою.

Аж до 1026 р. Ярослав був поглинений внутрішніми справами: залагоджував конфлікт із братом Мстиславом, придушував виступ проти себе небожа Брячислава. Лише по смерті Болеслава Хороброго (1025) київський князь почав справляти сильний дипломатичний і воєнний тиск на Польщу, яка вступила в смугу феодальної роздробленості. На початку 30-х рр. XI ст. Ярославу з допомогою брата Мстислава вдалося повернути Західну Волинь. Водночас київський князь утрутився в династичну боротьбу в Польщі, підтримавши сина краківського князя Мєшка II — Казимира — проти батька. В Польщі існували й інші претенденти на головний, краківський престол, тому Казимир вирішив скористатися з допомоги Ярослава. У 1038 р. він вокняжився в Кракові й одразу ж одружився з сестрою Ярослава Марією Добронігою, а його сестра Олісава-Гертруда вийшла заміж за Ізяслава Ярославича.

Тими династичними шлюбами було скріплено союз між двома державами. Основними умовами союзного договору були: визнання нового руcько-польського кордону, згідно з яким Червенська земля, Белз і Берестя залишалися за Руссю; відмова Києва від Ятвязької землі, яку підкорював ще Володимир Святославич; визнання особливих інтересів Русі в Мазовії; нарешті, повернення полонених, захоплених обома сторонами під час минулих воєн. Союз із Руссю полегшив Казимиру I боротьбу за об'єднання Польщі. 1047 р. він приєднав Мазовію, дещо пізніше — Помор'я, а близько 1050 р. — повернув собі Сілезію. Добрі стосунки між Київською державою й Польщею збереглись аж до смерті Ярослава.

Зіткнувшись із Польщею по вокняжінні в Києві, Ярослав Володимирович вирішив налагодити союзні відносини з Германією, що погіршилися в останні роки правління Володимира. Це йому вдалося зробити лише в 30-і рр., під час польсько-германської війни в часи Мєшка II, коли Ярослав відвоював Белз і Червенські гради, спираючись при тому на підтримку Ґерманії. Особливо зблизилися ці держави за правління Генріха III (1039-1056). 30 листопада 1040 р. в Альштедті (Тюрингія) побувало руське посольство з багатими дарунками; були врегульовані спірні проблеми стосунків, зокрема в сфері торгівлі. А напередодні війни з Візантією, 6 січня 1043 р., Ярослав прислав нове посольство з щедрими дарами й пропозицією Генріху III руки однієї із своїх доньок. Однак германський імператор віддав перевагу Агнесі з Пуатьє, що підштовхнуло київського володаря до зближення з Угорщиною й Францією. Втім, до кінця князювання Ярослава між Давньоруською державою та Германською імперією зберігалися добрі стосунки, одним із доказів чого був шлюб Святослава Ярославича з Одою, донькою штаденського графа Леопольда, про що довідуємось із германської хроніки Альберта Штаденського.

Династичні шлюби, які в середньовіччі правили за найнадійнішу серед усіх можливих печатку скріплення союзів між державами, в руках Ярослава Мудрого були дійовим способом проведення цілеспрямованої дипломатичної діяльності. Сам Ярослав був одружений із принцесою Інгигерд, донькою шведського конунґа Олава Ейріксона (Шетконунґа). Головною метою цього шлюбу, на думку істориків, були забезпечення північно-західних земель Русі (Ладозької й Новгородської) від набігів варягів, серед яких переважали саме

шведи. Ладозька земля стала володінням Інґігерд і одержала ґарантії недоторканності з боку шведського та норвезького королів.

При дворі Ярослава Володимировича знаходили притулок вельможні вигнанці з Норвегії та інших країн Скандинавії. 1030 р. у війні з суперниками загинув норвезький король Олаф. Його брат Харальд, рятуючись від убивць, утік на Русь і кілька років прожив у Києві. Там певний час перебував і Маґнус Добрий, якого норвежці запросили на престол 1035 р. Особливо тісне зближення з Норвеґією сталося в 40-х рр. XI ст. Близько 1043 р. Єлизавета Ярославна побралася з Харальдом, котрий того року посів норвезький трон. Харальд на прізвисько Суворий правитель успішно воював проти Данії, а потім втрутився в боротьбу навколо англійського престолу й загинув 1066 р. в битві під Станфордбріджем. Єлизавета ж удруге вийшла заміж за данського короля Свена (1047-1075).

Дружні відносини між Руссю й країнами Скандинавії зберігалися впродовж усього князювання Ярослава. Вони підтримувалися також економічною доцільністю: через давньоруські землі проходив знаменитий, один із найважливіших у світі, торговельний шлях "із варяг у греки", тому й київський володар, і скандинавські конунґи були зацікавлені в тому, щоб ніхто й ніде не чинив перепон купцям. За Ярослава відійшла у минуле служба варязьких найманців руським князям. Відтоді князі обходилися власними силами, а скандинави на Русі поступово асимілювались і сприйняли руську мову та культуру.

Ярослав Мудрий зав'язував нетрадиційні для його попередників дипломатичні відносини з країнами Європи. Він охоче відгукнувся на бажання французького короля Генріха I (1031-1060) одружитися з його донькою Анною. У феодально роздробленій Франції король вів важку та не дуже успішну боротьбу за єдність країни проти феодальної ліґи графа Рауля де Крепі й сподівався на підтримку Ярослава. Союз із Францією в 40-х рр. XI ст. відповідав антивізантійській політиці Ярослава й міг бути спрямований на стримування експансії Германської імперії в Центральній і Східній Європі після невдалих перетрактацій у 1043 р. руської дипломатичної місії з імператором Ґенріхом III.

У складі королівського посольства, що виїхало на Русь із Парижа на початку 1048 р., було чимало вельможних осіб, а також учений єпископ Ґотьє Савеяр. Можна думати, що посли не лише сватали Анну, а й обговорювали умови руськофранцузького союзного договору. Разом із Анною посольство повернулося до Парижа в 1049 р., а 19 травня 1051 у Реймсі урочисто відсвяткували її шлюб з королем Ґенріхом. Анна стала французькою королевою, її підписи збереглися на жалуваних грамотах абатствам і монастирям поряд із підписами сина Філіпа I, що замінив на французькому троні померлого 1060 р. батька.

Нарешті, Ярослав Мудрий намагався укласти союзний договір з Угорщиною, стосунки з якою не одне десятиліття складалися несприятливо для Русі. Під час війни Ґермані та її союзниці Угорщини з Польщею 1015-1018 рр. київський володар підтримував їх. Проте по укладенні миру Польщі з Ґерманією й Угорщиною відносини останньої з Руссю охололи. Болеслав Хоробрий зумів залучити угорське військо до походу на Русь у 1018 р. І наступними роками, попри мирні пропозиції Ярослава, Угорщина залишилася союзницею

Польщі. У 1029-1031 рр. Давньоруська держава разом з Ґерманією воювала проти Польщі, яку підтримував угорський король Іштван І.

Однак у 40-х рр. стосунки Русі з Угорщиною налагодилися. Згідно зі звістками недосить надійних (пізніх і великою мірою легендарних) угорських джерел відомо, що майбутній король Угорщини Андрій (Андраш) І (1046-1061) знайшов притулок у Ярослава в Києві, звідки й був запрошений угорськими нобілями на трон. Дружиною короля, за угорськими джерелами, стала одна з доньок Ярослава[35]. Історики припускають, що нею була Анастасія. З її ім'ям у науці пов'язують заснування православних монастирів в Угорщині, де знаходили притулок ченці, вигнані з чеських монастирів за вірність православ'ю.

Підсумовуючи короткий розгляд зовнішньополітичної діяльності Ярослава Мудрого, неважко зробити висновок, що вона відзначалась послідовністю й миролюбним характером, забезпечувала при тому належне становище Давньоруської держави в середньовічному світі й високо підносила авторитет київського володаря. На жаль, його наступникам не вдалося провадити таку саму збалансовану й послідовну зовнішню політику.

Епоха послаблення державної єдності Русі

Вона охоплює другу половину XI-перші роки XII ст. Смерть Ярослава Мудрого (20 лютого 1054) призвела до кардинальних змін у державній структурі Давньої Русі, відчутно вплинула на її міжнародні зв'язки. Одразу з'ясувалося, що єдиновладдя Володимира та Ярослава ґрунтувалося на особистих талантах, сильних характерах і авторитеті обох князів. Величезна територія Давньоруської держави в роки їхнього володарювання все ж таки залишилась освоєною не повністю. Все це пояснює, чому по смерті Ярослава до влади в країні прийшов тріумвірат його старших синів — Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Безпосередньою причиною цього стала правова невизначеність "ряда" (заповіту) Ярослава, в якому він віддав Київ старшому сину Ізяславу, але не вказав на нього як на свого наступника на київському столі ("слухайтесь його (Ізяслава — авт.), як слухались мене, хай він буде вам замість мене...")[36]. Зіграло свою роль і те, що Ізяслав не володів необхідними для керманича величезної й недосить структурованої держави якостями та не мав сильного характеру. Літописці, зрозуміла річ, не знали латинського слова "тріумвірат". Вони назвали правління старших синів інакше: "Ярославичі же утрьох"[37].

Майже двадцятилітнє правління тріумвірату Ярославичів на Русі дещо стабілізувало її внутрішнє становище, стримало міжкнязівські чвари. З другого боку, децентралізація раніше одноосібної Київської монархії призвела до зниження загального рівня та здрібнення зовнішньої політики, в якій бракувало єдиної лінії й стратегії, властивих дипломатії Ярослава Мудрого.

З кінця 60-х рр. поміж тріумвірами почалися незгоди. Це привело до усунення з Києва Ізяслава Ярославича й захоплення престола Святославом. По смерті останнього (кінець 1076) Ізяслав повернувся на загальноруський трон, але на початку жовтня 1078 р. загинув у боротьбі з небожами, князями-ізгоями Олегом Святославичем і Борисом Вячеславичем, котрі намагалися повернути собі батьківські землі, привласнені дядьками-тріумвірами.

У Києві вокняжився останній серед Ярославичів — Всеволод. Та йому було не під силу відновити єдиновладну монархію на Русі. Він передовірив усі державні справи старшому синові Володимиру, й до часу Мономах стримував виступи ізгоїв. Але по смерті Всеволода в квітні 1093 р. Мономах передав загальноруську владу старшому братові в перших Святополку Ізяславичу, виходячи з принципу родового старійшинства, коли влада передавалася старшому в роді. Святополк одразу ж утворив дуумвірат з Мономахом, що дозволило йому якось утримувати в покорі інших князів і протистояти вторгненням кочовиків-половців, котрі особливо активізувалися з початком 90-х рр. XI ст.

Доводиться констатувати, що Давньоруська держава з середини 50-х рр. XI ст. стала слабшою, ніж була за Ярослава, що не могло не викликати зниження її зовнішньополітичної активності, набуття дипломатією пасивних рис. Це особливо наочно позначилося на стосунках із Візантією, найдавнішим і найбільш традиційним зовнішньополітичним партнером Київської Русі.

Візантійський напрямок дипломатії

Взаємні стосунки з Візантійською імперією, що беруть початок у сивій давнині, були важливою складовою частиною давньоруської зовнішньої політики. Саме складання Київської держави проходило у зв'язках із Візантією, наштовхуючись на її протидію. Долаючи спротив імперії, Давня Русь формувала свою територію й кордони, забезпечувала свої суверенні права, утверджувалась у світі. Однак після Ярослава й аж до початку правління в Києві його онука Володимира Мономаха (1113-1125) годі й говорити про єдину, гідну та виважену політику Києва щодо Візантії.

На перший погляд, наче нічого не змінилось тоді у стосунках між двома державами. Київські князі й далі співробітничали з імперією, маючи від того економічні та політичні вигоди. Візантійські й західноєвропейські джерела багаторазово згадують про участь найманців із Русі у війнах імперії проти турків-сельджуків у Грузії (1053, 1074) та Вірменії (1057, 1071), проти норманнів в Італії (1064 та ін.). Руські загони брали участь і у внутрішніх чварах у Візантії. Так, у 1078 р. вони захистили імператора Михаїла VII від бунтівника Никифора Врієннія. Та поступово роль руського допоміжного корпусу в імперії зменшується, отже, слабшає і вплив Києва на Візантію. Після заколоту руських найманців проти нового імператора Никифора III в 1079 р. воїнів піддали репресіям і почали замінювати в імператорській гвардії варягами та англійцями.

Джерела того часу вже не знають обміну посольствами між Києвом і Константинополем, зустрічей провідних осіб обох держав. Тим часом Візантія й далі провадила щодо Русі свою традиційну політику. Як і раніше, імперія на-

магалася закріпитися в Криму, де на 1059 р. уже володіла, поряд із Херсоном та його областю, ще й східною частиною півострова з Судаком. Тріумвірат Ярославичів підтримував стосунки з Візантією в церковно-політичній сфері, свідченням чого була згода Константинопольського патріархату на організацію особливих (титулярних) митрополій у Чернігові й Переяславі, які були ліквідовані по тому, коли Всеволод став одноосібним київським князем (осінь 1078).

За князювання Всеволода (1078-1093) Візантія особливо потребувала військової допомоги Русі, відчуваючи сильний тиск з боку кочовиків Північного Причорномор'я — печенігів, далі половців. Своєю чергою, Всеволод дорожив союзом із Візантією з огляду на загрозу з боку половецьких ханів, що невпинно зростала з кінця 60-х рр. XI ст. Близько 1078 р. було підписано союзну угоду між Руссю й імперією, завдяки якій Всеволод знову підкорив Києву Тмуторокань, відпалу від державного центру в 70-х-на початку 80-х рр. А його непокірного небожа Олега Святославича, що отаборився було в Тмуторокані, агенти Візантії у 1079 р. схопили й передали урядовцям імператора Никифора III Вотаніата, котрі заслали князя на острів Родос, звідки той зумів повернутися лише через чотири роки й аж до смерті Всеволода смирно сидів у Тмуторокані.

Далі русько-візантійські стосунки відзначаються джерелами звичайно у сфері військового співробітництва. 1091 р. імператор Візантії Олексій I Комнін (1081-1118) опинився у відчайдушному становищі: йому загрожувала величезна орда печенігів. Імператора та його військо врятували половці ханів Боняка й Тугоркана. Історики вважають, що половців удалося залучити за посередництва Русі. Разом із половцями був і якийсь п'ятитисячний загін добірних воїнів (можливо, руський). 22 квітня 1091 р. половці вщент розбили печенігів. Імперія була врятована.

Початок XII ст. ознаменувався династичними шлюбами нащадків Ярослава з членами візантійської імператорської родини. Близько 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич одружився з Варварою, донькою імператора Олексія Комніна, а в 1104 р. перемишльський князь Володар Ростиславич видав доньку за сина цього імператора Ісаака. Обидва шлюби свідчать про підписання союзних угод між Руссю й Візантією, приязні стосунки між ними та особливі інтереси імперії на Дунаї, на нижню течію якого перед тим претендував Володар і його брат, теребовльський князь Василько.

І все ж таки Давньоруська держава на початку XII ст. поступово втратила свої позиції в Криму й Північному Причорномор'ї. З початком цього століття із джерел зникають згадки про руську присутність у Тмуторокані. Історики припускають, що Олег Святославич, перебуваючи в засланні у Візантії, був змушений підписати з нею угоду, за якою після його відходу з життя Тмуторокань відходила до імперії. Справді, після смерті Олега десь у Чернігово-Сіверській землі в 1115 р., згідно з повідомленням візантійського хроніста Мануїла Страворомана, імператор Олексій I зробив придбання на "Боспорі Кіммерійському", тобто там, де лежало Тмутороканське князівство.

Стосунки Давньоруської держави з Візантією в другій половині XI-на початку XII ст. залишалися суперечливими, доброзичливі відносини оберталися на ворожі. Імперія намагалась відтіснити Русь від моря, ослабити її методом

союзів із ханами численних орд, що змінювали одна одну в причорноморських степах. Спираючись на призначуваних Константинополем митрополитів та їхнє візантійське оточення, імператори прагнули впливати на внутрішні справи Русі, коригувати її зовнішню політику, відштовхувати її від католицьких країн Заходу.

І все ж Київська Русь у всі часи мала досить політичного досвіду та сили, щоб протистояти візантійській експансії, й ніколи не збиралася слідувати нав'язуваному їй із Константинополя політичному курсу. Київські князі вміло використовували скріплені численними угодами політичні (серед них і династичні), церковні, економічні й культурні зв'язки з імперією у власних цілях, розуміючи, що старіюча й підупадаюча колись світова держава Візантія не може обійтися без допомоги Русі. На новий рівень руcько-візантійські відносини підносяться після відновлення єдиновладної монархії на Русі Володимиром Мономахом (1113-1125).

Русь і Ґерманія

Налагоджені в часи Ярослава руcько-германські мирні стосунки збереглись і за його синів. У 1061 р. імператор Генріх IV (1056-1106) прихистив вигнану з Угорщини вдову короля Андрія Анастасію Ярославну, після чого надіслав послів у Київ до її брата, князя Ізяслава. Можливо, імператор шукав шляхів тіснішого зближення з Руссю, що тоді була в союзі з недружньою йому Саксонією.

Коли єдність тріумвірату Ярославичів підупала, Ізяслав намагався спертись на Генріха IV у прагненні закріпити за собою Київ. Той охоче відгукнувся на заклик великого князя, й 1068 р. його посли знову відвідали Київ. На початку 1073 р. Ізяслав Ярославич був вигнаний з Києва братами Святославом та Всеволодом і попрямував до Майнца, до двору Генріха IV. Германський хроніст Ламперт, сучасник тих подій, записав: "З'явився руський князь на ім'я Дмитрій[38], принісши йому (Генріхові IV — авт.) незліченні багатства із золотих та срібних посудин і дорогоцінних тканин, і просив у нього допомоги проти свого брата, котрий силою вигнав його з князівства"[39].

Генріх IV взявся за посередництво й відіслав до Святослава Ярославича в Київ посольство, яке знайшло відгомін у літопису: "Того самого року (1075 — авт.) прийшли посли від німців до Святослава. Святослав же, пишаючись, показав їм багатство своє" — безліч золота, срібла й шовкових тканин[40]. І не лише показав, а й відправив дуже багаті дари Генріхові IV. Ламперт записав у своїй хроніці, що ніхто при імператорському дворі не пам'ятав, щоб таке багатство коли-небудь увозилось до країни. Це й вирішило долю Ізяслава.

Французький хроніст кінця XI-початку XII ст. Сігберт коротко повідомляє, що Генріх IV не допоміг Ізяславу, зайнятий власними справами (бо був зобов'язаний Святославу, — додамо ми). Тоді Ізяслав звернувся по підтримку до ворога імператора, папи Григорія VII, й той через якийсь час підтримав вигнанця, доручивши польському князю повернути його на трон. Та це сталося лише по тому, коли в кінці 1076 р. помер Святослав Ярославич.

Всеволод Ярославичу пору свого одноосібного князювання на Русі підтримував дружбу з Саксонією. 1083 р. він видав свою 12-річну доньку Євпраксію за Генріха Штаденського, сина ворожого Генріхові IV маркграфа Північної Саксонії Удона III. Мала княжна прибула до Саксонії, згідно з авторитетним свідченням саксонського хроніста, на чолі пишного посольства з "караваном верблюдів, навантажених дорогоцінним камінням, розкішним одягом та іншими багатствами"[41], небаченими в небагатій Саксонії. Неповнолітню Євпраксію заручили з Генріхом Штаденським і помістили до досягнення повноліття в знаменитий у католицькому світі Кведлінбурзький монастир, де вона виховувалась при абатисі Адельгейді, сестрі германського імператора Генріха IV. У 1086 р. вона стала дружиною Генріха Штаденського, котрий незабаром після вінчання раптово помер.

У монастирі з юною вдовою познайомився Генріх IV і 1088 р. обручився з нею. Влітку 1089 р. в Кельнському соборі відбувся урочистий шлюб Генріха IV та Євпраксії, яка під час коронації одержала ім'я Адельгейди. Цей шлюб не був підтриманий Всеволодом і вороже зустрінутий київським митрополитом. Тому надії імператора на поміч Києва в його протиборстві з папою не виправдались. Після цього Генріх IV різко змінив ставлення до дружини, знущався над нею. Зрештою, вона зуміла втекти з фортеці у Вероні, куди її запроторив жорстокий чоловік. По тому вона виступила проти Генріха на двох церковних соборах — у Констанці (квітень 1094) й П'яченці (березень 1095), де викрила свого чоловіка як мерзенну, розпусну та безбожну людину. Генріха відлучили від Церкви, скоро по тому він втратив імператорський трон. Через Угорщину Євпраксія повернулася на Русь і 6 грудня 1106 р. постриглась у черниці, дізнавшись про смерть Генріха IV, з яким вона не була офіційно розлучена. 9 липня 1109 р. вона померла. Лише ці дві останні дати в її житті зберегла "Повість..."[42]

Дальші політичні стосунки між Давньоруською державою й Германією ускладнювалися щораз більшим суперництвом між князями на Русі (насувалась удільна роздробленість країни), боротьбою баварських Вельфів зі Штауфенами в Германії, агресією германського імператора й підлеглих йому графів і баронів проти Польщі та Чехії.

Відносини з ближніми сусідами на Заході

Як і раніше, київські князі спиралися на польських у внутрішніх справах. Так, після вигнання з Києва 1068 р. повсталими киянами Ізяслава Ярославича, він побіг до свого небожа, краківського князя Болеслава II Сміливого, й той допоміг йому через півроку повернутися на великокнязівський престол. Та коли в 1073 р. Святослав із Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва, Болеслав II вже не поспішив на допомогу родичеві. Він уклав із молодшими Ярославичами союзну угоду, й навіть заклик папи Григорія VII допомогти Ізяславу повернутися на Русь не спонукав польського князя на рішучі заходи — вони мали швидше демонстративний, ніж дійовий характер. Тому Ізяслав Ярославич зміг здобути київський престол не раніше, ніж помер узурпатор Святослав (кінець 1076).

Децентралізація суспільно-політичного життя в недавно ще консолідованій Давньоруській державі дозволяла польським князям зав'язувати договірні відносини не лише з Києвом, а й з осередками князівств і земель, що складали державну територію Русі. Цим вони об'єктивно сприяли дробленню східнослов'янської держави, яке було вже не за горами. Болеслав II починає віддавати перевагу союзові з Волинню. Коли польська корона перейшла до Владислава-Германа (1079-1102), він викликав сина Мєшка з Угорщини й одружив його з Євдокією, донькою недавно померлого Ізяслава та сестрою волинського князя Ярополка, підтримавши тим польсько-волинський союз.

Замисливши прибрати до рук Волинську землю, київський князь Святополк Ізяславич (1093-1113) зіткнувся з Польщею. Давид Ігоревич, що княжив тоді у Володимирі Волинському, звернувся по допомогу до Владислава-Германа, бо Святополк за вчинений Давидом злочин (осліплення князя Василька теребовльського) збирався вигнати того з Волинської землі. Польський князь вирішив стати посередником між руськими. Ця історія відбилась у "Повісті...". Польські посли мовили Давидові: "Піди з нами до Берестя, адже кличе нас Святополк на з'їзд, і там помиримо тебе зі Святополком"[43]. Незабаром на Бузі розпочались переговори, в перебігу яких з'ясувалося, що Польщі вигідніше підтримати Святополка Ізяславича, бо він давав Владиславу-Герману більше грошей, ніж Давид. Тому польський князь відмовив Давидові в помочі, й той втратив Волинь: не дочекавшись союзного польського війська, Давид утік через Червен до Польщі, а у Володимирі Святополк посадив сина Мстислава.

І надалі руcько-польські відносини переживали злети й падіння. По смерті Владислава-Германа його заступив у Кракові Болеслав III Кривоустий (1102-1138), котрий одразу посватав доньку Святополка Збиславу. Надалі він спирався на допомогу Святополка в міжусобній боротьбі в Польщі. Київський князь допомагав йому проти брата Збігнєва, котрий претендував на краківський трон. У 1106 р. руські полки примусили Збігнєва прийти з повинною до брата й визнати себе його васалом. Наступними роками Святополк перебував у союзних відносинах із Болеславом III.

Смута в Угорщині, спричинена боротьбою за трон по смерті Андрія I (1061), підштовхувала династію Арпадів використати давні союзні відносини з Руссю. 1072 р. майбутній король Ґеза I (1074-1077) надіслав до Ізяслава Ярославича послів на чолі з братом Ласло просити допомоги проти претендента на престол Шаламона, сина Анастасії Ярославни. Однак Ізяслав не зміг йому допомогти, оскільки тріумвірат Ярославичів швидко розколювався, справа йшла до усунення самого Ізяслава з київського престолу.

Зате син Ізяслава Святополк, котрий був київським князем у 1093-1113 рр., спирався на Угорщину в своїй західній політиці. Його син Ярослав ще на початку 90-х рр. XI ст. одружився з донькою короля Ласло I. А 1104 р. Святополк Ізяславич скріпив угоду з Угорщиною династичним шлюбом: "Того року повели Предславу, доньку Святополка, до Угрів за королевича"[44], напевно, за герцога Альмоша, сина короля Кальмана (1095-1114). В Угорщині здавна існували перекази про руських охоронців Кальмана, котрі жили в "руському місті" Оросвар і охороняли королівську резиденцію.

Новим явищем у зовнішній політиці Давньої Русі, починаючи з останньої чверті XI ст., були договірні відносини з половецькими ханами. Князі-ізгої, що прагнули повернути собі батьківські землі, намагалися скористатися послугами ханів. 1078 р. Олег Святославич у союзі з половцями перемагає чернігівського тоді князя Всеволода Ярославича. Давньоруське суспільство засудило Олега та інших князів за використання ханів проти руських людей ("Слово о полку Ігоревім" влучно назвало Олега "Гориславичем").

З другого боку, систематичний і сильний наступ Половецького степу на південноруські землі вимагав від великого князя київського та інших князів установлювати мирні відносини з кочовиками. 1094 р. Святополк Ізяславич уклав мир з половцями, одружившись із донькою одного з найбільших ханів — Тугоркана. Відтоді династичні шлюби поміж руськими князями та половецькими ханами служили (хай і не дуже ефективно) стабілізуючим фактором відносин між ними. Справа ускладнювалася ворожнечею серед половецьких ханів, поміж яких ніколи не було головного, котрий би керував іншими й тримав їх у покорі.

Не існувало єдності дій і серед руських князів. Тому дуумвіри Святополк Ізяславич і Володимир Мономах приблизно з 1096 р. докладають зусиль до об'єднання всіх руських сил проти степовиків. Після князівського з'їзду в Любечі (1097), на якому було прийнято рішення згуртувати сили для спільної боротьби з половцями, подібні постанови ухвалювали й наступні з'їзди князів. А 1101 р. було укладено загальний руссько-половецький мир. "Надіслали половці послів від усіх князів, — пише Нестор, — до всіх братів (руських князів. — авт.), просячи миру. І сказали їм руські князі: "Якщо хочете миру, зберемося у Сакова". І послали за половцями, і зібралися на раду біля Сакова, і уклали мир із половцями, і обмінялись заручниками..."[45] Однак, подібно до всіх інших мирних угод із половецькими ханами, договір, укладений у Сакова, виявився недовговічним.

Остання спроба консолідації Давньоруської держави

Перше ніж Київська Русь остаточно втратила державну єдність, вона на два десятиліття знову (і востаннє) стала єдиновладною монархією. Смерть Святополка Ізяславича (16 квітня 1113) привела до одноосібного вокняжіння в Києві Володимира Всеволодовича Мономаха. Він зумів об'єднати князівства та землі, що складали територію Давньоруської держави, зміцнив країну й високо підніс свій авторитет самодержця. Самовладність Володимира виявилась у тому, що він, подібно до свого діда Ярослава, за власною волею переміщував князів з однієї волості до іншої, не рахуючись із їхнім старшинством та порядком заміщення престолів. Коли 1117 р. його старший небіж Ярослав Святополчич висловив незадоволення діями Мономаха, той зібрав коаліцію покірних йому південноруських князів, пішов на Ярополка, що княжив у Володимирі Волинському, й приборкав його. "Володимир дав йому наказ у всьому, звелівши йому до себе приходити, "коли тебе покличу"[46].

Володимир Всеволодич одноосібно вирішував усі справи внутрішнього та зовнішньополітичного життя. Самовладність Володимира, а згодом і його сина Мстислава (1125-1132) була головною причиною того, що зовнішня політика Русі знову зробилась активною й гідною великої держави. Посилення та централізація Русі за князювання цих володарів, зростання міжнародної репутації Володимира Мономаха й Мстислава піднесло її зовнішньополітичну діяльність на вищий рівень, близький до того, на якому вона перебувала в роки панування Володимирового діда — Ярослава Мудрого.

Стосунки з Візантією

Вони залишалися спокійними й мирними аж до 1116 р., коли в Подунав'ї спалахнула локальна русько-візантійська війна. Невдоволений загарбанням Тмуторокані імператором Олексієм I Комніним у 1115 р., Володимир Мономах зробив ставку на самозванця, котрий видавав себе за Льва, сина імператора Романа IV Діогена. Київський князь визнав його за справжнього й видав за нього доньку Марицу. 1116 р. Лев Діоген укупі з половцями виступив проти імператора, на його бік перейшло кілька дунайських міст, але в Доростолі його вбили агенти Олексія I. Того самого року, як сповіщає літопис, "великий князь Володимир послав Івана Войтишича й той посадив посадників по Дунаю"[47]. Однак Доростол, який тоді ж таки намагались захопити син Мономаха Вячеслав із воєводою Фомою Ратиборичем, залишився за Візантією. Суперечки за Дунайське пониззя як кордон між двома державами тривали й у добу удільної роздробленості.

Сутичка за Подунав'я загалом не погіршила русько-візантійських відносин. За князювання Мономаха 1112 р. його онука Євпраксія Мстиславна одружилась із царевичем Олексієм, а 1130 р., за свідченням київського літопису, " ув'язнив Мстислав (Мономашич, київський князь — авт.) полоцьких князів із жінками та дітьми в Греках (Візантії — авт.), бо вони порушили хресне цілування"[48]. Зрозуміло, що засилати невгодних князів-васалів до Візантії можна було лише в тих випадках, коли існувала попередня домовленість (так було 1079 р., коли за наказом Всеволода Ярославича в Тмуторокані був схоплений і відісланий до Візантії Олег Святославич).

Русь і західні сусіди

Змагання навколо Волині тривали й тоді, коли по смерті Святополка київський престол посів Володимир Мономах. Він намагався зміцнити свою владу у Волинському князівстві, де сидів підтримуваний Угорщиною й Польщею син Святополка Ярослав, котрий зазіхав на велике княжіння. 1118 р. Ярослав зайшов у відкритий конфлікт із Володимиром Всеволодовичем і втік до Польщі. Болеслав III одразу не зміг підтримати Святополчича, бо проти нього повстав один із найбільших магнатів, палатин Скарбимир. Та поступово розгорілася тривала русько-польська війна.

1120 р. "послав Володимир Андрія (сина — авт.) з поганими (половцями — авт.) на Ляхів і повоював їх"[49]. А в 1121 р. Ярослав Святополчич із польською

підмогою здійснив невдалий напад на Червен. Через два роки він загинув при облозі Володимира Волинського, після чого поляки "з благанням і з дарами послали послів" до київського князя[50]. Стосунки Києва з Краковом поступово нормалізувались, а 1124 р. один із чернігівських удільних князів, Всеволод Давидович, одружився з княжною із родини Болеслава III.

Вже на початку великого княжіння Мономаха раптом ускладнилися стосунки Русі з Угорщиною. Король Кальман I, що 1112 р. одружився з його донькою Євфімією, раптом і без пояснення причин відіслав її до батька. Історики гадають, що справа полягала в охолодженні київського князя до Угорщини, яка підтримувала сепаратистські настрої Ярослава Святополчича. Недарма Ярослав у 1118 р. шукає притулку в Угорщині, а під час його нападу на Володимир Волинський 1123 р. серед його союзників були й угри. Не покращилися русько-угорські стосунки й за сина Мономаха — Мстислава.

Русь і половці

Половецький степ посідав важливе місце в зовнішній політиці Русі 1113-1132 рр. Від 1103 по 1116 рр. під керівництвом Володимира Мономаха було проведено низку переможних походів проти половецьких ханів, що захистили Русь на два десятиліття від майже щорічних вторгнень степовиків. Водночас завбачливий Володимир Всеволодич розумів, що лише воєнними заходами позбутися половецької загрози на довгі роки важко. Тому він вдавався до мирної дипломатії. 1117 р. князь одружив сина Андрія з онукою лиховісно знаменитого на Русі Тугоркана. З-під влади половецьких ханів, з Дону, йдуть на Русь торки, печеніги, хозари та інші східні народи, приваблені мирною політикою великого князя. Замирений Половецький степ сам тяжів до Русі. Цього вимагали торговельні інтереси, прагнення половців скористатися досвідом руського землеробського господарства та поєднати його з власним відсталим, кочовим.

Отже, напередодні настання доби удільної роздробленості на Русі її зовнішня політика відповідала державній єдності, економічному потенціалові, військовій потузі й авторитетові влади. Становище почало мінятися з автономізацією земель і князівств, що складали державу, з середини 30-х рр. XII ст.

Епоха удільної роздробленості

Володимир Мономах і його син Мстислав залишили наступникам Давньоруську державу об'єднаною й сильною. Та раптом (так здавалось і сучасникам, і багатьом історикам пізніших часів) у 30-і-40-і рр. XII ст. країна розділилась на півтора десятка земель і князівств, володарі яких суперничали за кращі волості та міста між собою. Київська Русь вступила в добу удільної роздробленості.

Літописці яскраво й емоційно таврують осудом це розділення держави, що виливалось у нескінченні війни між князями. Палали міста й села. Гинули ти-

січі руських людей, а половці, заохочені роз'єднаністю сил країни, майже щорічно грабували руські землі й забирали в полон маси селян і городян. Уже під 1134 р. новгородський літописець із тугою відзначив: "И раздрася вся земля Руская"[51].

Удільна роздробленість була спричинена об'єктивно-історичними факторами: розвитком феодального способу виробництва, виникненням і зростанням великого князівського та боярського землеволодіння. Накопичуючи землі й інші багатства, бояри ставали економічно могутніми, а відтак прагнули брати щораз більшу участь у суспільно-політичному житті. Земельна аристократія й залежні від неї князі на місцях (бо довгий час не мали там власних володінь) уважають за тягар центральну владу, ставлять місцеві інтереси вище від загальнодержавних. Тому володарі віддалених від Степу князівств не бажають брати участі в загальноруських походах проти половців. Піднесення нових центрів державної концентрації — Чернігова й Галича, Смоленська й Володимира-на-Клязьмі, Твері й Володимира Волинського — призводило до суперництва їхніх володарів за загальноруську владу з раніше недосяжним великим князем київським.

Структура держави й влади на Русі

Однак настання удільної (історики називають її ще й феодальною, бо в підвалинах її лежав розвиток феодальної формації на Русі) роздробленості зовсім не означало розпаду Давньоруської держави. Змінилися лише її суспільно-політична організація та характер державної влади. Політична структура країни втратила форму й зміст ранньофеодальної єдиновладної монархії. Їй на зміну прийшла монархія часів удільної роздробленості. Вона була монархією федеративною.

З середини XII ст. державний лад Київської Русі набуває нової форми. Стольний град Київ і підвладний йому великокнязівський домен південної Руської землі (у мінливих рубежах Київської, Чернігівської та Переяславської земель) перетворився на сукупне володіння групи найсильніших і найавторитетніших князів, нащадків Ярослава Мудрого. Вони вважали себе колективними власниками Руської землі й вимагали собі там частки володінь, а свої суперечки прагнули полагоджувати на загальноруських з'їздах ("снемах"). Таку структуру країни й систему влади історики назвали колективним сюзеренітетом. Зрозуміло, що у федеративній державі, володарі найбільших і найсильніших складових частин якої почувалися самовладними й прагнули до незалежності від київського князя, годі було говорити про єдину та цілеспрямовану дипломатію.

У запропонованій ним схемі періодизації історії руської дипломатії В.Пашуто відзначав, що доба удільної роздробленості "характеризується політичним розчленуванням країни і втратою Руссю єдиної дипломатії... Змінився й характер зовнішньої політики та дипломатії: найсильніші князі, а потім і міста здобули право не лише на самостійні політичні дії всередині країни, на встановлення договірних відносин один з одним і на обособлену політику в імперській (загальнодержавній — авт.) сфері, а й на міжнародні зв'язки та союзи"[52]. Одно сло-

во, суверени найбільших князівств одержали можливість провадити самостійну, не узгоджену з іншими князями зовнішню політику. Справедливість цього висловлювання легко простежити на матеріалі зовнішньополітичних стосунків південноруських володарів: київських, чернігівських, волинських і галицьких.

Водночас у федеративній державі досить довго зберігалися бодай основні напрямки попередньої загальноруської зовнішньої політики. Багато важила в цьому традиція, давні й укорінені договірні відносини з близькими та далекими сусідами. Та більш-менш узгодженій зовнішній політиці Давньоруської держави в часи роздробленості настає кінець.

Із середини XII ст. на Русі формуються угруповання князівських кланів, що протистоять один одному. На Півдні це були Мономашичі й Ольжичі, що суперничали за стольний град і загальноруську зверхність; на Півночі — нащадки Долгорукого (також Мономашичі) й смоленські Ростиславичі, котрі в змаганнях між собою за першість у регіоні постійно зазіхали на Київ. Рік у рік дедалі активніше втручаються в міжнародну політику міста, багата верхівка яких укупі з боярами часом диктує князям напрямки й характер дипломатії, керуючись при цьому звичайно не інтересами держави в цілому, а власними, місцевими. Найбільш активними були Київ і Галич, Володимир-на-Клязьмі й Новгород Великий.

Міжкнязівська дипломатія

За доби удільної роздробленості з'являється новий вид дипломатії — міжкнязівські відносини. Стосунки між князями будувалися на засадах угод, в яких за родово-ієрархічними термінами ("отец", "брат", "брат старейший", "брат молодший") стояли сюзеренно-васальні відносини. Часом для визначення місць тих чи інших князів на ієрархічній "лествице" й розподілу володінь між ними збиралися "снеми" — загальноруські або земельні з'їзди, на яких були присутні вищі церковні ієрархи. Договори скріплювалися "крестными грамотами". Утім, практика стосунків між князями далеко не завжди будувалася на угодах між ними чи на рішеннях "снемів". Вони часто-густо порушувалися. Наприклад, київський і чернігівський князь Святослав Всеволодович (друга половина XII ст.) протягом своєї сорокарічної політичної кар'єри більш як сто разів (!) "преступал крестное целованье".

Особливо цинічний вигляд має вчинок галицького князя Володимирка Володаревича. Він цілував хрест київському й волинському князеві Ізяславу Мстиславичу та його союзникові, угорському королеві Гезі II в тому, що поверне Ізяславу заґарбані ним порубіжні міста. Але коли посол Ізяслава Петро Бориславич у кінці 1152 р. приїхав до Володимирка й почав вимагати виконання клятви, даної "крестным целованьем", князь вийняв із пазухи натільний хрест і глумливо мовив: "На цьому маленькому хрестикові?" (помістилося аж п'ять тих міст(?) — авт.). І вигнав посла ні з чим[53].

Порушення договорів супроводжувались образами й убивствами послів, заручників і навіть самих князів. 1173 р. володимиро-суздальський князь Андрій Юрійович Боголюбський, котрий вважав себе тоді "старейшим" на

Русі, звернувся з образливою грамотою до своїх молодших родичів, смоленських князів Ростиславичів. Грамоту передав їм один із найближчих до Андрія урядовців, мечник Михно. Обурені Ростиславичі звеліли "схопити Андрієвого посла, постригти йому волосся на голові й відрізати бороду"[54], а далі наказали повернутися до свого князя зі словами, що означали оголошення війни. Не раз послів кидали до "поруба", де вони сиділи аж до закінчення конфлікту.

У давньоруських літописах, насамперед Київському XII, Галицько-Волинському XIII й Суздальському XII-XIII ст., збереглося понад 100 текстів дипломатичних грамот, якими обмінювались між собою руські князі. Розвиток внутрішньої, міжкнязівської дипломатії на Русі з середини XII ст. неминуче відбився й на зовнішньополітичних відносинах Київської держави. Зокрема, тому, що в міжкнязівські сварки та війни втягувалися сусіди: Візантія, Польща, Угорщина, Литва, Чехія та ін.

І все ж таки у калейдоскопі зовнішніх зносин Давньої Русі проглядають основні напрямки дипломатичної діяльності держави в цілому та окремих її складових частин. Одне з головних місць у міжнародній політиці руських князів, як і раніше, посідав візантійський напрямок.

Русь і Візантія

Для доби удільної роздробленості все ж таки важко говорити про цілісну руську політику стосовно свого давнього, традиційного дипломатичного партнера. У федеративній Руській державі її складові частини прагнули провадити самостійну політику на візантійському напрямку. Ще однією новацією в руськ-візантійських відносинах з середини XII ст. стала надзвичайно активна участь у них митрополитів і вищого духівництва, що прибували на Русь із Константинополя. Греки-церковні ієрархи не лише відстоювали зовнішньополітичну лінію Константинополя, а й посередничали (звичайно в інтересах Візантії) у міжкнязівських відносинах у самій Давньоруській державі. Коли в другій половині 30-х рр. XII ст. загострилася боротьба за Київ між Мономашичами й Ольжичами, митрополит Михаїл намагався їх помирити, а коли цього не сталося, підтримав більш сильного претендента Всеволода Ольжича в утвердженні у стольному граді Русі (1139).

Попервах, за правління в Києві молодшого брата Мстислава Володимировича Ярополка (1132-1139), між імперією й Руссю зберігалися добрі відносини, про що може свідчити факт одруження в 1136 р. небожа Ярополка Бориса Коломановича (народженого на Русі сина угорського короля від вигнаної тим дружини Євфімії, доньки Мономаха) з родичкою імператора Іоанна. Та скоро по тому стосунки між Візантією й київськими князями стали погіршуватися, в чому зіграло свою роль ускладнення міжнародної обстановки в Європі того часу. Імператор Михаїл суперничав з Угорщиною, що утримувала землі, які колись належали Візантії. До всього, Угорщина зблизилась із західними ворогами імперії — латинянами. Все це, а також підтримка Візантією претендента на угорський трон Бориса Коломановича, призвело до розриву й війни поміж імперією та королівством, яка тривала майже 20 років.

Тодішній угорський король Геза II в 1145 р. одружився з онукою Володимира Мономаха, енергійною й розумною Єфросинією, сестрою Ізяслава Мстиславича, котрий у 1146 р. став великим князем київським. Цей династичний шлюб зробив союзниками Київ з Угорщиною, і, відповідно, Візантія почала розглядати Ізяслава як свого ворога. Імператор Мануїл I зробив ставку на галицького князя Володимирка Володаревича й суперника Ізяслава у змаганнях за Київ, його дядька Юрія Долгорукого, що до часу княжив у Суздалі.

Ворожнеча з Візантією й суперництво з Долгоруким підштовхнули Ізяслава Мстиславича до рішучого кроку в церковній сфері. Скориставшись з того, що його попередник на київському столі Всеволод Ольжич у 1145 р. вигнав митрополита Михаїла (той опирався поставленню єпископів руського походження), Ізяслав у 1147 р. самочинно й незалежно від константинопольського патріарха поставив у загальноруські митрополити свого ставленика Климента. Київський літописець коротко відзначив: "Поставив Ізяслав митрополитом Клима Смолятича,.. був бо чорноризець і схимник, і був книжник і філософ, такого же в Руській землі не було"[55]. Собор руських єпископів підтримав князя. Однак єпископи-греки та дехто з єпископів-русинів відмовились від участі у виборах нового митрополита. Не визнали його й вороги Ізяслава на Русі — Юрій Долгорукий і галицький князь Володимирко.

Лише по смерті Ізяслава Мстиславича (1154) й наступного вокняжіння в Києві Юрія Долгорукого Климента скинули з митрополичого престолу. На його місце з Константинополя прислали грека Константина. Та ще довго по тому руські князі й церковні ієрархи сперечалися з приводу законності вчинку Ізяслава. На Русі було чимало прихильників Климента Смолятича. У 1163 р. наступник Юрія на київському престолі Ростислав Мстиславич, певно, враховуючи суспільне бажання, послав Горяту Семковича в Константинополь із проханням повернути Климента на митрополичу кафедру. З великими труднощами імператор Мануїл I умовив Ростислава прийняти в руські митрополити присланого константинопольським патріархом Іоанна.

На початку 60-х рр. XII ст. вкотре змінилася політична ситуація в Європі. Наступник і син Володимирка на галицькому престолі Ярослав почав торувати шлях до замирення з Угорщиною, що змусило візантійський уряд шукати підтримки у Києві. 1164 та 1165 рр. відбувся обмін посольствами й установлення дружніх відносин між Константинополем і Києвом. Не останню роль у цьому зіграла спокійна й миролюбна вдача київського князя Ростислава. Далі епіцентр русько-візантійських відносин надовго перемістився до західних земель Давньоруської держави.

Галицьке князівство, що утворилось на початку 40-х рр. XII ст. й швидко висунулось у перший ряд давньоруських державних утворень, намагалося провадити незалежну політику щодо Візантії та, водночас, спиратися на неї в суперництві з іншими руськими князівствами, насамперед Волинським, що в той час перетворилось на доменіальне володіння київських Мономашичів. Перший галицький князь Володимирко Володаревич доклав багато зусиль до того, щоб залишитися суверенним володарем і стосовно Києва.

У 60-і рр. його син Ярослав (Володимирко помер у кінці 1152 р.), що доти був вірний угоді батька з Візантійською імперією, та й сам, мабуть, підписав з нею дружній договір близько 1162 р., уклав спрямований проти неї союз із Угорщиною, а 1164 р. прямо підтримав суперника імператора Мануїла I — Андроніка Комніна, надавши останньому в себе політичний притулок. Київський літопис засвідчив, що тоді "прибіг з Царгорода братан царів кюр Андронік до Ярослава у Галич, і прийняв його Ярослав з великою любов'ю"[56].

Втім, Андронік пробув у Галичі зовсім недовго, оскільки імператор Мануїл I пішов на замирення з ним і, напевно, відновив договірні стосунки з галицьким князем: "Потім же прислав цар (Мануїл I — авт.) двох митрополитів, запрошуючи його (Андроніка — авт.) до себе. Ярослав же відпустив (Андроніка — авт.) до нього з великою честю, приставивши до нього єпископа свого Кузьму та двох своїх знатних мужів"[57], — найімовірніше, в літопису йшлося про галицьке посольство до Константинополя.

Після цього Мануїл I зумів розладнати руссько-угорський альянс і зміцнив союзні відносини з Галичем. Коли взимку 1165 р. він вирішив вдертися до Угорщини, то спробував заручитися підтримкою і галицького, і київського князів. Згідно з повідомленням візантійського історика Кіннама, "до Тавроскіфії[58] відправився такий собі Мануїл, що веде свій рід від Комнінів. Він мав нагадати правителеві русів про укладення з імператором угоди й закинути йому дружбу з галицьким князем Ярославом, порушником договору з Візантією, котрий гостинно прихистив у себе Андроніка, що втік із візантійської в'язниці"[59]. Під правителем русів розумівся київський князь Ростислав Мстиславич, союзник імперії.

І в наступні роки Галицьке князівство намагалося спиратись на допомогу Візантії в протиборстві з Києвом і Володимиром Волинським. Як уже згадувалося, Ростислав Мстиславич київський у 1164-1165 рр. обмінявся послами з імператором Мануїлом, котрий шукав допомоги проти Угорщини й Галицького князівства, що надміру тісно зблизились. У Ростислава існувала ще одна причина шукати союзу з імперією: він остерігався надмірного посилення володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського, котрий претендував на загальноруську владу. По смерті Ростислава його замінив у Києві небіж, Мстислав Ізяславич, котрий зберігав мир з Візантією й провадив із нею вигідну для Русі торгівлю.

Імперія підтримувала рівні стосунки з Галицьким князівством аж до свого падіння в 1204 р. внаслідок завоювання Константинополя учасниками IV-го хрестового походу. На частині візантійської території виникла Нікейська імперія, з якою київські й галицькі князі мали дружні відносини, підтримуючи її в боротьбі проти експансії папства та католицизму.

Відносини із західними сусідами

Незабаром по смерті Мстислава Володимировича (1132) політичний поліцентризм на Русі рвучко набрав силу. Це позначилось на зовнішній політиці князівств, що складали Давньоруську федеративну державу. Волинь (тут із

1136 княжив енергійний онук Мономаха Ізяслав Мстиславич) пішла на союз із Польщею, так само, як Чернігово-Сіверське князівство, тоді як Галичина орієнтувалася на Угорщину й Візантію. 1136 р. був укладений династичний союз між Володимиром Волинським і Краковом: "Всеволод Мстиславич (брат Ізяслава — авт.) віддав доньку свою Верхуславу до Польщі"[60]. Особливо зміцнився волинсько-польський союз із 1146 р., коли Ізяслав Мстиславич посів київський великокнязівський престол, залишивши за собою й Волинь. Це на довгі роки визначило орієнтацію Києва на Краків.

У перебігу громадянської війни на Русі 1146-1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем і його дядьком Юрієм Долгоруким, котрий уважав свої права на Київ і велике княжіння вищими від прав свого небожа Ізяслава, останній спирався на союзний воєнно-політичний договір із Краковом. Краківський князь Болеслав IV 1149 р. негайно відгукнувся на прохання Ізяслава допомогти: "Польські ж князі сказали йому: "Будемо біля тебе поблизу, одного з нас залишимо стерегти свою землю, а двоє до тебе поїдуть"[61]. Болеслав з Індрихом прийшли на допомогу Ізяславу, а Мєшко залишився в Кракові.

Болеслав та Індрих тоді ж спробували помирити Ізяслава з Юрієм Долгоруким, але останній погордливо відповів, що його стосунки з небожем є їхньою внутрішньою справою, й вони не потребують нічийого втручання.

Для дальшого зміцнення київсько-волинсько-польського союзу 1151 р. було укладено ще два династичні шлюби. Близько 1151 р. син Ізяслава Мстислав побрався з сестрою Болеслава Агнешкою, а Мєшко III взяв у дружини Євдокію Ізяславну. Та в наступні роки польські союзники маневрували поміж Ізяславом і його наступником Мстиславом, з одного боку, й галицьким князем Ярославом Володимировичем — з другого, причиною чого була міжусобна боротьба в самій Польщі. І все ж таки польсько-волинський союз зберігся в другій половині 50-х-60-х рр. 1167 р. польські князі підтримали сина Ізяслава, Мстислава, в його спробі заволодіти Києвом. І надалі онук Ізяслава Роман Мстиславич волинський бачив у малопольських (краківських) князях своїх основних союзників, зокрема й у протистоянні з іншими руськими князями.

1195 р. він звернувся по допомогу до них під час конфлікту з київським князем Рюриком Ростиславичем. Проте Лешко й Конрад Казимировичі самі потребували захисту від свого дядька Мєшка, тож попросили Романа спочатку підтримати їх, а вже потім вони прийдуть на поміч йому. Виконуючи умови підписаної тоді угоди з Краковом, Роман Мстиславич пішов на Мєшка й зазнав поразки у битві при Мозгаві 13 вересня 1195 р. Мєшко зазнав величезних втрат, у бою загинув його син Болеслав, після чого він уже не зазіхав на краківський престол. Парадоксальним чином поразка Романа не лише посилила становище Лешка та Конрада, а й зміцнила їхній союз із волинським князем.

Стосунки з Угорщиною після настання роздробленості Давньоруської держави також здрібнилися, поділившись між князівствами, володарі яких суперничали за загальноруську владу. То були, насамперед, Галицьке й Волинське князівства, найближчі до Угорщини. Значну зацікавленість в угорському союзнику виявляли й великі князі київські — знову-таки в протиборстві із західноруськими суперниками.

Ще будучи волинським князем, Ізяслав Мстиславич уклав династичний союз із Угорщиною. Як уже згадувалося, 1145 р. він видав сестру Єфросинію за короля Ґезу II. Однією з цілей руссько-угорського союзу було протистояння галицькому князеві Володимирку Володаревичу, що з 1146 р., коли Ізяслав заволодів київським столом, уклав угоду з його дядьком і суперником Юрієм Долгоруким. З допомогою Угорщини Ізяслав здолав і Юрія, і Володимирка, котрий змушений був визнати себе васалом київського князя.

Та по смерті енергійного й талановитого Ізяслава Мстиславича (1154) руссько-угорський союз помалу втрачає силу. Київ перейшов до Долгорукого, а через якийсь час по його смерті — до брата Ізяслава Ростислава, котрий не був зацікавлений у союзі з Угорщиною. Тому здібний галицький князь Ярослав Володимирович (1152-1187) уміло перебрав ініціативу на себе й у кінці 50-х рр. XII ст. уклав з королем Ґезою II союзну угоду.

Коли Ярослава змінив на престолі його млявий і позбавлений державних здібностей син Володимир, політика Угорщини щодо Галицького князівства кардинально змінилася. Політичний авторитет Володимира був незначним, інші руські князі ставилися до нього із зневагою (не міг дати ради боярам, вів безладне особисте життя). Тому новий угорський король Бела III почав дивитися на галицького князя зверхньо, хоча й продовжив союзну угоду між Угорщиною та Галицькою Руссю.

Про це свідчать вигнання галицькими боярами 1188 р. свого князя Володимира та його втеча до Угорщини. Бела III вибив із Галича волинського князя Романа, що був там утвердився, але не відновив на престолі вигнанця, котрого привів із собою, а посадив у Галичі свого сина Андрія. Володимира ж, як сповіщає Київський літопис, забрав до Угорщини й "посадив його на стовп (у башту — авт.) разом з його дружиною". Літописець обурено зауважив: "Король учинив великий гріх, бо хрест цілував Володимирові"[62], — без сумніву, йшлося про порушення королем умов недавньої угоди з галицьким князем.

Наступного року Володимир Ярославич зумів утікти зі своєї башти-в'язниці. З допомогою германського імператора Фрідріха Барбароси (той одержав багаті дари) й польського князя він повернувся на галицький престол. Однак, відчуваючи своє хистке становище та сильну боярську опозицію, звернувся до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з проханням прийняти його під свою сильну руку: "Батьку й пане! Утримай Галич підо мною, а я буду Божий і твій з усім Галичем і в твоїй волі буду завжди!"

Згідно зі свідченням Київського літопису, Всеволод Юрійович прийняв Володимира Ярославича у свої васали й вирішив закріпити його на галицькому престолі за допомогою багатосторонньої міжнародної угоди. Він надіслав послів до всіх інших руських князів, угорського короля та польського (краківського) князя й узяв з них присягу "не шукати Галича" під Володимиром. "І відтоді ніхто не зазіхав на нього"[63]. По тому Володимир Ярославич спокійно досидів у Галичі до самої смерті в 1199 р.

Русь і половці

Міжкнязівська боротьба навколо Києва та першості на Русі щораз глибше втягувала в себе половецьких ханів і їхні орди як найману військову силу. Половецький степ, так само, як і Русь, розділився на сфери впливу тих чи інших державних утворень. Так, придніпровські й заорельські половці тяжіли до Києва, донські — до Чернігова, лукоморські були союзниками Галицького князівства, а заволзькі — Володимиро-Суздальського. Особливо часто використовували половецьких ханів у боротьбі з іншими князями чернігівські володарі.

Всеволод Ольжич 1139 р. став великим київським князем за допомогою половецького кінного війська. Його нащадок Святослав Всеволодович систематично співробітничав з половецькими ханами й тоді, коли княжив у Чернігово-Сіверській землі, й тоді, коли вже був великим князем київським (1181-1194). Не дивно, що обидва князі, а також інші, які робили ставку на ханів у суперництві за Київ та між собою, ухилялися від участі в загальноруських походах до половецького Степу. Навіть ставши київським князем, котрий був просто зобов'язаний в очах суспільства очолювати боротьбу з половецьким хижаком, Святослав Всеволодович тільки те й робив, що опирався спільним походам князівських дружин проти кочовиків.

Тим часом половецькі напади в часи роздробленості дедалі частішали. Справу не поліпшували поодинокі спільні походи руських князів у Степ, оскільки кожний із них дбав більше про особисту вигоду, ніж про загальноруську справу. Напередодні монголо-татарської навали руські князі загрузли в інтригах з половецькими ханами, розглядали їх як постійного учасника міжусобних змагань і майже не захищали свій народ від грабунків і здирств половців, котрі мало не щороку забирали тисячі руських людей у полон і рабство.

***

У перші десятиліття XIII ст. Київська Русь увійшла ослабленою й роз'єднаною. Загрузлі в егоїстичних суперечностях, поглинені міжусобною боротьбою князі великих і малих земель просто не звертали уваги на численні звістки купців і католицьких місіонерів, що приїздили з-за Волги, про те, що "тьмочисленная" кіннота Батия ось-ось рине на давньоруські землі. Брак єдиної й цілеспрямованої зовнішньої політики відчутно полегшив заґарбникам протягом 1237-1241 рр. завоювання східнослов'янських земель. Давньоруська держава перестала існувати. Князівства, що її складали, почали самостійне квазідержавне існування. Бо й справді, які могли бути справжні держави під п'ятою жорстоких, цинічних і захланних монгольських ханів?!

Науці мало відомо про зовнішньополітичні зносини київських та інших південноруських князів у XIII ст. — за винятком галицьких і волинських. Річ у тім, що головне давньоруське джерело з історії зовнішньої політики Південної Русі — Київський літопис — уривається на останніх роках XII ст. Для XIII ст. існує єдиний південноруський літопис — Галицько-Волинський. Його творці природним чином зосередили увагу на історії Галицько-Волинської Русі, до розгляду дипломатії якої ми й переходимо.

[1] Повесть временных лет (далі — ПВЛ). — СПб., 1999. — С.17.
[2] Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С.510.
[3] ПВЛ. — С.101.
[4] Там же. — С.17.
[5] Давньоруські літописці й книжники називали "родом" усі племінні об'єднання: і власне рід, і плем'я, і союз племен. У нашому випадку йдеться саме про союз племен (полянських).
[6] ПВЛ. — СС.9-10.
[7] Мавродин В.В. Древняя Русь. — М., 1946. — С.70. У даному контексті історик розуміє під антами східних слов'ян.
[8] м.Судак у Криму.
[9] Annales de Saint-Bertin, a.839. Ed. F.Grat, J.Veillard, S.Clemencet. — Paris, 1964. — PP.30-31.
[10] ПВЛ. — С.12.
[11] Там же. — С.14.
[12] Там же. — С.16.
[13] Там же. — С.17.
[14] Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1989. — СС.50-51.
[15] Запалювальна суміш із нафти, сірки та ін., що викидалася на кілька десятків метрів із спеціальних труб під тиском. Дуже ефективна зброя в морському бою, якої не мав ніхто у світі, крім візантійців.
[16] ПВЛ. — С.23.
[17] Там же.
[18] Там же. — С.30.
[19] Там же.
[20] Візантійці називали себе римлянами, бо їхня держава була похідною від Римської. На Русі ж їх називали греками, тому що вони розмовляли грецькою мовою.
[21] Константин Багрянородный. Указ. соч. — СС.58-59.
[22] Ім'я, яке вона одержала після охрещення.
[23] Regionis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Trevensi. Ed. F.Kurze. — Hannover, 1890. — P.169.
[24] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.1. — К., 1913. — С.458.
[25] ПВЛ. — С.32.
[26] Греки називали скіфами або тавроскіфами русичів і багатьох інших насельників Східної та Південно-Східної Європи.
[27] Лев Диакон. История. — М., 1988. — СС.81-82.
[28] ПВЛ. — С.37.
[29] Там же. — С.49.
[30] Там же. — С.38.
[31] Там же. — С.54.
[32] Цит. за: Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца. — СПб., 1883. — С.23.
[33] У літописах "хрещення Русі" датується 988 р. Цю дату беззастережно приймає Російська православна Церква, тому святкування тисячоліття запровадження християнського віровчення відбулось у 1988 р. Насправді в статті "Повісті..." за 988 р. об'єднано події трьох років — 988, 989 й 990-го.
[34] ПВЛ. — С.68.
[35] Історики не можуть задовільно пояснити вперте й послідовне замовчування давньоруськими джерелами династичних шлюбів дочок і синів Ярослава з можновладцями Заходу. Навіть імена доньок київського князя не згадані в літописах чи інших пам'ятках руської писемності. Всі відомості про ті шлюби беруться вченими лише із західних чи візантійських джерел.
[36] ПВЛ. — С.70.
[37] Там же. — С.72.
[38] Християнське ім'я Ізяслава.
[39] Annales Lamberti. Pars II (1040-1077) Ed.L.Hesse // MGH SS. — T.V. — P.219.
[40] ПВЛ. — С.85.

[41] Annalista Saxo // MGH SS. — T.VI. — P.721.
[42] ПВЛ. — СС.119, 120.
[43] Там же. — С.114.
[44] Там же. — С.119.
[45] Там же. — С.117.
[46] Там же. — С.129.
[47] Там же. — С.129.
[48] Летопись по Ипатскому списку. — С.211.
[49] Там же. — С.120.
[50] Там же. — С.207.
[51] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С.208. У цьому контексті "раздрася" означає: розірвалася, зайшла в часи смути.
[52] Пашуто В.Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982. — М., 1984. — С.15.
[53] Летопись по Ипатскому списку. — С.318.
[54] Там же. — С.390.
[55] Там же. — С.241.
[56] Там же. — С.359.
[57] Там же.
[58] Так візантійські автори здавна називали Русь.
[59] Kinn. V, 10. Ed. — Bonn, — PP.232, 235; Vasiliev A.A. Was Old Russia a vassal State of Byzantium? // „Speculum". — Vol.VII. — №3. — 1932. — PP.350-360.
[60] Летопись по Ипатскому списку. — С.215.
[61] Там же. — С.269.
[62] Там же. — С.448.
[63] Там же. — СС.448-449.

РОЗДІЛ 2

ДИПЛОМАТІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ

Галицька і Волинська землі прийшли до об'єднання у велике князівство наприкінці XII ст. різними шляхами. У Галицькому князівстві з перших років його складання (початок 1140-х) утвердилася династія нащадків онука Ярослава Мудрого — Ростислава Володимировича, яких історики звуть галицькими Ростиславичами, на відміну від Ростиславичів смоленських. Перший галицький правитель Володимирко Володаревич (1141-1152) зумів створити сильне й значною мірою автономне князівство, успішно протистояв намаганню київських великих князів перетворити його на свого васала, хоча подеколи, під тиском обставин, і визнавав свою підлеглість Києву.

Його син і спадкоємець Ярослав (1152-1187) висунувся в перший ряд давньоруських володарів, навіть вирішував питання заміщення київського великокнязівського престолу, однак не претендував на нього особисто. З його ім'ям пов'язана висока дипломатична активність Галицького князівства. Але нащадок і наступник Ярослава Володимир (1187-1199) не зміг підтримати на належному рівні політико-економічну міць і міжнародний авторитет Галицького князівства. Щоб зберегти за собою престол, йому довелося стати в залежність від володимиро-суздальського князя Всеволода. Смерть Володимира Ярославича, що не мав синів, знаменувала згасання династії галицьких Ростиславичів.

Натомість Волинське князівство ще під час князювання Святополка Ізяславича в Києві (1113-1125) перетворюється на домен київських володарів. Так було до смерті правнука Мономаха Мстислава у 1170 р. Його син, енергійний Роман Мстиславич, не мав шансів утвердитися в Києві й зосередився на справах Волинського князівства, що за три десятиліття його правління (1170-1199) стало першорядним серед південноруських державних утворень.

Скориставшись із того, що Володимир Ярославич не залишив наступника, Роман Мстиславич за допомогою воєнної сили у 1199 р. заволодів Галичем і об'єднав Галицьку землю з Волинською, утворивши таким чином Галицько-Волинське велике князівство. Воно проіснувало ледве шість років, до загибелі Романа в Польщі (червень 1205), й не встигло зробитись консолідованим державним організмом. Тому по його смерті Галицько-Волинська Русь на сорок років поринула в болото феодальної роздробленості. І Волинь, і Галичина поділились кожна на кілька удільних, незалежних одне від одного князівств.

У краї володарювали великі бояри, котрі часом садовили на престоли зайшлих і покірних їм князів-маріонеток, а часом вокняжалися й самі, — неможлива річ з позицій феодального права! У Галичі роками сиділи із залогою угорські королевичі, оточені місцевими боярами, справжніми господарями землі. Лише після тривалої чвертьстолітньої боротьби з шаленою боярською опозицією та іноземними окупантами (головно, уграми) Данило Романович Галицький 1245 р. зумів знову об'єднати, здавалось, безнадійно розділені Галицьку й Волинську землі. Нове Галицько-Волинське князівство проіснувало лише до смерті Данила (1264), після чого назавжди розпалось на кілька уділів.

Не варто говорити про більш-менш єдину й цілеспрямовану зовнішню політику Галицько-Волинської Русі — за винятком часів одноосібного князювання Данила Романовича. Для більшої частини XIII ст. характерний брак зусиль і здатності князів та бояр провадити свідому, націлену в державних інтересах дипломатію, сьогоденні цілі зазвичай домінували над стратегічними.

Вперше в давньоруській історії галицькі й, меншою мірою, волинські великі бояри робляться суб'єктами міжнародної політики та міжнародного права. Саме в їхніх інтересах і під їхнім тиском князі, яких вони садовили на престоли (Олександр белзький, Мстислав Удатний новгородський, Ростислав Михайлович чернігівський), здійснювали свою дипломатію, переважно недалекоглядну й невдалу. Бувало, що боярські верховоди від свого імені укладали угоди з государями Угорщини й Польщі!

Розповідь про дипломатію Галицько-Волинської Русі слід почати з перших років XIII ст., коли процеси роздробленості Давньоруської держави стали вже незворотними, наразі автономізація земель і князівств, що складали її, досягла свого апогею.

Стосунки з Візантією

Виношуючи мрію заволодіти Галицькою землею й створити об'єднане Галицько-Волинське князівство, Роман Мстиславич у кінці XII ст. зав'язав тісні стосунки з Візантією. На територію імперії в 1197 чи в 1198 р. вдерлись половці. Вони розграбували прилеглі до Константинополя землі й наближалися до столиці. Тоді імператор, як відзначив сучасник подій, візантійський історик Нікіта Хоніат, звернувся до Романа по допомогу. Волинський князь відгукнувся на його прохання, зненацька й стрімко напав на по-

ловців, розгромив кочовиків, "чим зробив неоціненну послугу імперії"[1]. Цей похід Романа, союзника Візантії, проти половецьких ханів залишився невідомим руським літописам.

Вже заволодівши Галицькою землею та ставши могутнім галицько-волинським великим князем, Роман Мстиславич здійснив ще два переможні походи до половецького Степу — можна думати, що на виконання союзних зобов'язань перед Візантією. Вони сталися у 1202 й 1204 рр. і відбились у Лаврентіївському літопису. Найімовірніше, у зв'язок із цими подіями можна поставити перебування галицького посольства в Царгороді у 1200 р., де його зустрів паломник, новгородський архієпископ Антоній.

На Русі та серед її західних сусідів були переконані, що Роман Мстиславич перебуває в тісних стосунках з Візантією. Тому ще в середньовіччі в якомусь із літописів народилась версія, нібито після здобуття в 1204 р. учасниками IV-го хрестового походу Константинополя імператор Олексій III Ангел знайшов притулок у Романа Мстиславича в Галичі. Версія збереглась у пізньому Густинському літопису XVII ст., її підхопив польський історик XV ст. Длугош та його наступники XVI ст. Кромер і Бєльський. Насправді Олексій III ще до падіння Константинополя (літо 1203) вибрався з обложеного хрестоносцями міста й утік до материкової Греції. У Галичі він ніколи не бував. Для науки ця вигадана історія важлива лише тому, що відбиває (хай у фантастичному вигляді) розмах міжнародної діяльності Романа Мстиславича.

Відносини із західними сусідами по смерті Романа

Загибель Романа пожвавила зв'язки поміж галицькими й волинськими Рюриковичами, з одного боку, та Угорщиною й Польщею — з другого. Відносно об'єднане велике князівство Романа поступилося місцем роздробленим Галицькій і Волинській землям, у складі яких виникло по кілька удільних князівств. Їхні володарі намагалися провадити власну політику, не узгоджуючи її зі своїми родичами, котрі княжили поряд. Це полегшило західним сусідам можливість втручатись у внутрішні справи обох земель і виношувати плани щодо поділу поміж собою привабливої спадщини Романа Мстиславича.

Протягом першого двадцятиріччя XIII ст. дипломатія галицьких і волинських князів відзначається пасивним характером. Удова Романа Мстиславича княгиня Анна, що стала регентом при малолітніх синах (у 1205 Данилові виповнилося чотири, а Василькові — два роки) була змушена коритися силі, ледве прихованій за дипломатичним етикетом. Лише по досягненні її старшим сином Данилом повноліття (1219) він починає провадити активну й цілеспрямовану зовнішню політику, що слугувала головній меті його життя — об'єднанню Галичини й Волині, відновленню великого князівства, створеного його батьком. Про якусь послідовну дипломатію всіх інших князів, котрі користуючись обставинами, роздирали на шматки Галицько-Волинську Русь, годі й

говорити: вони пливли за течією, дбаючи лише про власні вигоди й добробут.

За свідченням Галицько-Волинського літопису XIII ст.[2], угорський король Андрій II після смерті Романа, восени 1205 р., зустрівся з його вдовою в Сяніку. Він "прийняв Данила як милого сина свого, залишив був у нього (в Галичі — авт.) залогу"[3]. Король, отже, став сюзереном Галицько-Волинського князівства, що повисло над прірвою розпаду. Далі Андрій II уклав угоду з польським князем Лєшком Білим про взяття під опіку вдови Романа з малими синами.

Попередня союзна русько-угорсько-польська угода була підписана ще за життя Романа, про що ясно свідчить літопис за 1206 р. Польський князь Лєшко "послав свого посла Вячеслава Лисого сказати королеві: "Я забув сварки з Романом — він був другом і тобі. Ми присягалися, що коли залишаться серед живих його діти, мати до них любов"[4]. Згадана тут угода була укладена в кінці 1204 або в першій половині 1205 р. Водночас угорський король і польський князь того самого 1206 р. підписали таємний договір про розподіл сфер впливу в Галицько-Волинській Русі. Андрій II став сюзереном Галичини, а Лєшко Білий — Волині. По тому, як галицькі бояри змусили княгиню з синами податися до Володимира Волинського, а далі й до Польщі, Лєшко надав їй притулок і відіслав п'ятирічного Данила до Угорщини — у своєрідні заручники.

Демонстративне здебільшого дотримання угоди з Романом дозволило королю й польському князеві неодноразово втручатись у внутрішні справи Галицько-Волинської Русі. Вони, мов справжні феодальні сюзерени, садовили на престоли й скидали тамтешніх князів, зневажаючи законні права малих Романовичів на спадщину батька. Однак у суспільстві добре пам'ятали про це.

У 1209 р. громада волинського міста Берестя, значного торговельного осередку на західних землях Русі, звернулася до Лєшка як сюзерена Волині з проханням надати Романовичам це місто з волостю. Польський князь демонстративно — на додержання старої угоди з Романом! — задовольнив його. А далі княгиня Анна поскаржилась польському князеві на белзького удільного князя Олександра Всеволодовича, що після загибелі Романа почав зазіхати на галицькі землі: "Цей всю землю нашу й отчину тримає, а мій син (Василько — авт.) — у самому лише Бересті"[5]. Тоді Лєшко віддав Василькові Белз. Та в дійсності польський князь вів підступну й подвійну гру в Галицько-Волинській Русі, беззастережно підтримуючи Олександра: водночас він надав йому стольний град Волині Володимир — отчину Данила та Василька.

Краківський володар постійно порушував умови угоди з Романом, на яку він так любив посилатися, підтримуючи зазіхання будь-яких прийшлих князів на галицько-волинську спадщину. Зате він усіляко перешкоджав Анні з дітьми у спробах повернення втраченого. Ще 1206 р. в Галичі, а відтак і в інших містах Галичини й Волині, утверджуються чернігівські Ігоревичі, сини героя "Слова про Ігорів похід" Ігоря Святославича — Володимир, Роман і Святослав. Бояри розглядали їх як своїх маріонеток, так само дивився на них угорський король. Тому 1210 р. Андрій II, скориставшись із неладів поміж Ігоревичами, послав свого воєводу Бенедикта з військом; той схопив одного з них, Романа, й відіслав до Угорщини. Це було зроблено начебто в інтересах Анни з синами, насправді то був один із кроків на шляху політики приєднання Галицької землі до королівства.

Та коли додержання угоди з Романом відповідало його цілям, Андрій II демонстративно згадував про його дітей. 1211 р. бояри з допомогою угрів захопили владу в Галицькій землі, що тоді суперечило його інтересам. Тому в 1212 р., за свідченням волинського книжника, "прийшов король до Галича й привів велику княгиню Романову та бояр володимирських". Андрій II лицемірно заявив західноруським князям, яких закликав до Галича: "Володислав (великий боярин — авт.) княжить, а мою братову вигнав"[6]. Ці слова короля слід розуміти як обіцянку відновити Данила Романовича на галицькому столі. Але він не порушив угоду, яку тоді підписав із Анною.

Боярина Володислава схопили й ув'язнили в одному з угорських замків. Та галицькі великі бояри, що порядкували тоді в краї, не захотіли взяти в князі одинадцятилітнього Данила, натомість покликали з Пересопниці удільного князька Мстислава Ярославича. Анні з Данилом довелося від'їхати до Угорщини, а Василько повернувся Белз.

Угорщина й Польща ділять Галицько-Волинську Русь

Небажання повернути Романовичам батьківську спадщину в сприятливих для них умовах граничної удільної роздробленості недавнього великого князівства логічно підвело угорського короля та польського князя до підписання 1214 р. угоди в м.Спіші про окупацію й поділ між ними Галицько-Волинської Русі. Трирічну доньку Лєшка Саломею заручили з п'ятирічним Коломаном, якого посадили в Галичі. Західною частиною Галичини з Перемишлем і забузькими землями Волині з Берестям заволодів польський князь.

Андрій II збирався перетворити Галицьку землю на угорську провінцію, порушивши угоди з Романом та його вдовою. Він попросив папу Інокентія III коронувати його сина Коломана галицькою короною й зміцнити його становище унією галицької православної Церкви з католицькою, що й було проголошено у 1215 р. На цю подію відгукнувся пізній літописець: "Король посадив сина свого в Галичі, а єпископа й попів (православних — авт.) вигнав із церкви, а своїх попів латинських привів на службу"[7]. Та церковна унія зазнала невдачі. У Галичині зчинилося повстання проти угрів, яке захитало позиції Андрія II в цій землі.

Розпочата близько 1215 р. Данилом Романовичем багатолітня боротьба за відновлення Галицько-Волинського князівства розладнала угорсько-польський союз. Юний князь уміло використав суперечності між Андрієм II і Лєшком. 1216 р. король забрав у польського князя Перемишль, помстившись йому за те, що Лєшко не підтримав Коломана, проти якого роком раніше повстала Галицька земля. У відповідь ображений краківський володар закликав

новгородського князя Мстислава Удатного вокняжитись у Галичі, не бентежачись із того, що там сидів угорський королевич.

1219 р. Мстислав сів у Галичі. Після цього наміри й дії Андрія II та Лєшка щодо Галицько-Волинської Русі на певний час розходяться, припиняється їхній узгоджений тиск на неї. Це полегшило Данилові Романовичу розпочати справу свого життя — відвоювання Волині, а далі Галичини та відновлення великого князівства батька.

Мстислав утвердився в Галичі завдяки договорові, підписаному з польським князем. У ньому був пункт про взаємний ненапад. Про це свідчить такий епізод: 1219 р. Данило одружився з донькою нового галицького князя Анною, уклавши з ним таким чином союз, що дозволило волинському князеві сподіватися на поміч тестя у відвоюванні в поляків загарбаної ними Волині. На це Мстислав відповів Данилові: "Сину! Заради першої (тут у значенні: попередньої — авт.) любові[8] не можу піти на нього"[9] (Лєшка — авт.) — і порадив пошукати інших союзників. Данило самостійно відвоював у Польщі Західну Волинь, що змусило польського князя шукати допомоги в Угорщині.

У ті часи дипломатія часто базувалась на воєнному успіхові. По тому, як 1221 р. Мстислав галицький здобув яскраву перемогу над уграми, а союзниця Романовичів Литва стала дошкуляти Польщі, "уклав мир Лєшко з Данилом і Васильком"[10]. Подібно до інших договорів, підписаних Романовичами з Польщею, він виявився недовговічним.

Дипломатія Романовичів у роки об'єднання Волині з Галичиною

З початком 1220-х рр. Данило з Васильком (княгиня Анна після досягнення старшим сином повноліття 1219 р. відмовилася від регентства й пішла до монастиря) нарощували зусилля щодо поступового оволодіння Волинською землею. Відтоді князь Лєшко почав віддавати їм перевагу перед князем Олександром белзьким, на якого раніше робив ставку. Але вже в останній рік свого життя (1227), коли Романовичі практично зібрали докупи свою волинську "напівотчину", краківський государ почав боятися їх посилення, раптом відновив угоду з Угорщиною й надав допомогу королеві Андрієві II в справі оволодіння Галичем. Та Данило і його тесть Мстислав розгромили угрів, а польський допоміжний загін зупинили на Західному Бузі.

У кінці 20-х рр. XIII ст. неодноразово спалахували порубіжні сутички поміж Волинським князівством Романовичів і Польщею. Звичайно вони завершувались мирними угодами, серед яких можна виділити договір 1230 р., від якого збереглась лише одна стаття: "Заприсяглись одні одним руські й поляки: якщо після цього станеться між ними усобиця, то не брати полякам руських у рабство, а руським — польських"[11]. Отже, союз із Краковом зберігся

після смерті Лєшка Білого й діяв протягом 30-х рр. Коли 1235 р. Василько Романович рушив на Галич, щоб вибити з міста ворожих йому бояр, з ним пішов польський загін, надісланий краківським князем Болеславом. Данило перебував у союзних відносинах з іншим польським князем, Святополком II поморським, і видав за нього 1228 р. сестру Саломею.

Особливо близькі договірні стосунки встановились у 20-х рр. XIII ст. між Волинню й одним із польських князівств — Мазовецьким, що межувало із землями Романовичів. Мазовецькі князі прагнули спертися на них у змаганні з володарями інших земель роздробленої Польщі, насамперед із краківськими. Добрі відносини базувалися на династичних шлюбах. Конрад I мазовецький одружився ще на початку XIII ст. з донькою Святослава Ігоревича, котрий певний час (1206-1208, 1210-1211) княжив у Володимирі Волинському. Сини Конрада I побрались із дівчатами з родини Романовичів. Дехто з істориків уважає, що Земовит Конрадович (майбутній мазовецький князь) взяв у дружини доньку Данила Переяславу.

Конрад I, будучи рідним братом померлого Лєшка, вважав свої права на краківський стіл вищими від прав інших претендентів і почав проти них війну, уклавши 1229 р. воєнний союз із Романовичами. Об'єднане руcько-мазовецьке військо сплюндрувало частину Малопольщі й Сілезії, заволоділо Сандомирською землею, яка дісталась Конрадові. Але воно не змогло захопити Краків, де швидко по тому вокняжився син Лєшка Болеслав Соромливий (1230).

Мабуть, зневірившись у дійовості мазовецько-волинського союзу, Конрад I змінив політичні орієнтири й віддав перевагу ворогові Романовичів, чернігівському князеві Михайлові Всеволодовичу, котрий зазіхав на Галицьке князівство (1236). Однак мазовецький князь швидко зрозумів, що чернігівський володар є ненадійним союзником, і відновив приязнь із Романовичами. А 1237 р. стосунки між Конрадом I і Данилом знову ненадовго зіпсувались — і знову з ініціативи мазовецького князя. Він самовладно віддав добжиньським рицарям-хрестоносцям волинське місто Дорогичин, яке йому не належало. Та в березні наступного року Данило вибив добжиньців із Дорогичина й полонив їхнього магістра Бруно. Через кілька місяців добрі стосунки поміж ним і Конрадом мазовецьким відновились.

Про це свідчить той факт, що, коли Данило Романович взимку 1240-1241 рр. з огляду на наближення орд Батия вирішив залишити Русь і пошукати союзників на Заході, він подався до Мазовії, де його зустріли як союзника й друга, надали у володіння місто Вишгород. По смерті Конрада I (1247) Данило став третейським суддею поміж його синами, що сперечалися за владу. Перед смертю невиліковно хворий старший син Конрада Болеслав, "послухавши князя Данила", як сповістило польське джерело[12], передав престол молодшому брату Земовиту. Надалі мазовецький князь Земовит залишився послідовним союзником Романовичів.

І все ж таки в 20-і -50-і рр. XIII ст. на перше місце в дипломатії Данила й Василька виходить Угорщина. Вона до 1245 р. робила спроби загарбати Галицьку землю. Королеві всіляко сприяла ворожа Романовичам боярська партія в Галичі. Вона керувала нерішучим Мстиславом Удатним і провокувала

його на династичний союз з Угорщиною. Розповідаючи про події 1225 р., галицький літописець з осудом записав: "Мстислав за порадою лукавих бояр галицьких віддав свою меншу доньку за королевича Андрія й дав йому Перемишль"[13]. Навряд чи той літописець знав про укладений ще 1221 р. договір між королем і Мстиславом, згідно з яким донька галицького князя заручилась із королевичем, а після смерті Мстислава наступником у Галичі ставав його угорський зять. Унаслідок тиску бояр, котрі на всі боки крутили своїм князем, Мстислав швидко по тому зробив ще один нерозумний і зрадливий крок назустріч відданню Галицького князівства Угорщині.

1227 р. вороже налаштовані щодо Данила Романовича бояри прямо заявили старому й хворому Мстиславу: "Княже! Віддай свою заручену доньку за королевича й дай йому Галич: ти сам уже не можеш у ньому княжити, а бояри тебе не хотять". Далі боярські верховоди діловито й цинічно пояснили князеві логіку свого рішення: "Якщо віддаси королевичу, то коли захочеш, зможеш забрати у нього. Даси ж Данилові — ніколи вже не буде твоїм Галич". Підім'ятий боярами Мстислав покірно уклав ганебну угоду з Угорщиною: "Віддав Галич королевичу Андрію, а собі взяв Пониззя. Звідти він пішов до Торческа"[14]. З джерел відомо, що Мстиславу належала Торческа волость на півдні Київщини.

Завдяки цьому з кінця 20-х-протягом більшої частини 30-х рр. у Галичі сидів із залогою угорський королевич, влада якого була обмежена тією частиною боярства, що орієнтувалось на Угорщину. Однак Данило поступово перехоплював ініціативу в змаганні з Угорщиною за галицький престол, а також у боротьбі з чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем та його сином Ростиславом, котрі перешкоджали Романовичу відновити Галицько-Волинське велике князівство. Тими роками дипломатичні переговори з Угорщиною чергувалися з воєнними діями.

Рішучий поворот від війни до миру в русько-угорських відносинах стався лише влітку 1245 р., коли Данило Романович ущент розбив угорське військо, приведене зятем короля Ростиславом Михайловичем, а незабаром по тому успішно з'їздив до Орди й повернувся від Батия з "ярликом" на галицько-волинське княжіння. 1246 р. король Бела IV запропонував свою доньку Констанцію в дружини синові Данила Льву. Галицький літописець вірогідно пояснив таку несподівану ласку короля: "Він боявся Данила тому, що той був у татар, переміг побідою Ростислава та його угрів"[15]. Це довелося визнати самому Белі IV в листі до папи Інокентія IV, в якому він пояснював причину небажаного для папи шлюбу католички з православним. Король розв'язав тоді війну з Австрією й, очевидно, розраховував скористатися з допомоги Галицько-Волинського князівства, відновленого Романовичами 1245 р.

Але Данило не одразу прийняв пропозицію короля. Він, як зауважив галицький літописець, подумав разом із братом і не повірив у щирість слів Бели IV. Тоді король зумів скористатися з відвідин його столиці галицьким митрополитом Кирилом і переконав його в доцільності підписання миру та династичного шлюбу між двома правлячими домами. Зокрема, Данило погодився на одруження сина Лева з королівною й підписав з Белою IV мирну угоду.

Європейська дипломатія Романовичів 40-х-початку 60-х рр.

Об'єднавши зусилля, руський великий князь і угорський король втрутилися до європейських справ. У кінці 1248 чи на початку 1249 рр. "прислав король угорський до Данила, прохаючи в нього допомоги, тому що в той час вів війну з німцями[16] (Австрією. — авт.)". Данило пішов на військово-політичний союз із Белою IV. Австрійський герцог Фрідріх Бабенсберг ще влітку 1246 р. загинув у війні з Угорщиною. У нього не залишилося сина, тому, згідно з імперськими законами, Австрія як виморочний лен мала відійти до сюзерена Бабенсберга — германського імператора Фрідріха II Гогенштауфена. З цим не могла погодитися більша частина австрійських баронів, що виступала проти передання країни імператору. Угорський король, виношуючи плани оволодіння бодай частиною Австрії, охоче підтримав їх. Проте під час зустрічі Данила й Бели IV з послами імператора справу було на час залагоджено.

Данило Романович також претендував на участь у поділі спадщини Бабенсберга. Тому охоче відгукнувся на пропозицію Бели IV, котрий у 1252 р. "послав сказати Данилові: "Пошли мені сина свого Романа, і я віддам за нього сестру герцога й передам йому Німецьку землю"[17] (Австрію — авт.). Була підписана відповідна угода між королем і галицько-волинським князем, де йшлося про небогу покійного Бабенсберга Гертруду, доньку його старшого брата Генріха, котрий помер 1248 р.

У Фрідріха Бабенсберга була ще й старша сестра Маргарита, котра мала, на перший погляд, більші права на престол, ніж небога. Та за імперським правом жінка з правлячого дому, вийшовши заміж, утрачала всі права на трон своєї країни. Тому права Гертруди на австрійський престол були безсумнівними, а Маргарити — ні. Однак військова сила важила більше за імперські закони. До справи втрутився сильний новий претендент — чеський королевич Отокар-Пшемисл. Він одружився з літньою Маргаритою й висунув себе кандидатом на австрійський трон.

Дальший розвиток подій показав, що Бела IV зовсім не збирався віддавати престол Австрії Даниловичу. Його метою було, використавши галицько-волинського князя, взяти в кінцевому рахунку Австрію собі. Тим часом мотиви, якими керувався Данило, залишаються незрозумілими. Адже великий князь не міг не здавати собі справу з того, що Австрія не має кордонів з його країною, і вже тому втримати її за собою буде дуже й дуже важко, якщо взагалі можливо. З другого боку, на початку 50-х рр. він почувався особливо сильним і міг розраховувати на те, що зможе дійово підтримати Романа у Відні. Не виключено, що Данило Романович виношував масштабні плани створення об'єднаної Руссько-Австрійської держави. Однак, виходячи з перебігу австрійської кампанії та, особливо, нещасливого для галицько-волинського володаря її завершення, доводиться визнати його рішення втрутитись у війну за австрійську спадщину чи не найбільшим стратегічним прорахунком.

Протягом перших місяців 1252 р. Роман Данилович одружився з Гертрудою й формально став герцогом Австрії. Але незабаром по тому чисельне військо Отокара-Пшемисла обложило його в замку Гімберг недалеко від Відня. Ось тоді Данилові з сином і знадобилась обіцяна Белою IV допомога. Галицький літописець, який у даному випадку скористався документами з великокнязівської канцелярії, з осудом відзначив, що Бела IV "дав обіцянку велику Роману, але не виконав її. Залишив його в місті Неперці (Гімбергу — авт.) самого й пішов геть, дав зобов'язання, але не виконав його. Він обманював Романа, бажаючи мати міста його"[18].

Із Галицько-Волинського літопису відомо, що Отокар-Пшемисл кілька разів штурмував Гімберг, але Роман Данилович успішно відбивав його військо. Тоді чеський королевич вирішив перехитрити суперника й запропонував йому: "Облиш короля угорського... Німецьку землю розділимо між нами. Король угорський дає багато обіцянок, але не виконує їх. А я кажу правду й поставлю свідком отця мого папу та дванадцять єпископів і віддам тобі половину Німецької землі"[19] Важко не побачити в цьому літописному уривку переказу договірного акта, запропонованого Отокаром-Пшемислом. Про це говорять як конкретність змісту так і, особливо, згадка про свідків ("послухов"), без яких за середньовіччя не укладались міжнародні договори.

Однак Роман Данилович відкинув спокусливу (при тому навряд чи щиру) пропозицію королевича. Будучи благородною, рицарського характеру людиною, він не обмежився відмовою, а передав Белі IV зміст запропонованого йому договору. Та король, як свідчить галицький літописець, не оцінив щиросердого вчинку Романа, навпаки, він "не послав йому допомоги, а вимагав у нього міста в особливе володіння, обіцяючи дати йому інші міста в Угорській землі"[20]. Важко позбутися враження, що літописець тримав у руках цей документ, так само, як і попередній.

М.Грушевським висловлювалась думка, ніби король бажав, щоб Роман Данилович віддав йому належні його дружині Гертруді міста й замки, а натомість одержав би міста в Угорщині. Так випливає із **буквального** розуміння процитованого нами тексту. На наш погляд, задум угорського короля був іншим. Бела IV спонукував Романа відмовитися на його користь від частини Австрії, що залишалася ще під владою Гертруди. А самого галицького княжича хотів перетворити на простого намісника якоїсь закутної провінції Угорщини. Так він уже вчинив зі своїм зятем Ростиславом чернігівським після того, як той був ущент розгромлений Данилом у битві під Ярославом 1245 р. До цього можна додати, що в літописах та інших давньоруських джерелах слово "міста" означало й землю, на якій стояли ті міста.

Тим часом становище Романа безнадійно погіршилося. Йому пощастило вибратись із обложеного Отокаром Гімберга й дістатись до рідної землі. Роман одержав від союзника Данила, литовського князя Войшелка, землі в Чорній Русі й став із австрійського герцога литовським удільним князем. По тому Бела IV розділив Австрію з чеським королевичем.

Стосунки галицько-волинських князів з Чехією в XIII ст. залишались, як і в попередньому столітті, спорадичними й млявими. Джерела майже не зга-

дують про них. Адже Галицько-Волинська Русь не мала спільних рубежів із Чехією, отже, не існувало й спільних політичних інтересів. Отокар-Пшемисл потрапив на сторінки літопису лише завдяки його участі у війні за австрійську спадщину, в якій він виявився суперником Романа Даниловича. А далі, аж до кінця нашого джерела, згадок про руссько-чеські відносини в Галицько-Волинському літописі немає. За винятком його останньої сторінки, де зафіксована руссько-чеська угода 1289 р. між сином Данила Львом і королем Вацлавом II. Вони зустрілись у чеському місті Опаві й уклали союз, спрямований проти вроцлавського князя Генріха IV, що докучав Чехії. Лев же втрутився тоді в суперництво за головний у Польщі краківський престол і хотів здихатися вроцлавського конкурента. Одна германська хроніка стверджує, що руссько-чеський союз діяв і в 1299 р., коли Лев Данилович знову зустрівся з Вацлавом II. Та в перші роки XIV ст. галицький князь змінив політичну орієнтацію й вступив у союз із польським королем Владиславом Локетком.

Раніше дуже інтенсивні, відносини Галицько-Волинської Русі з Польщею після відновлення Данилом Галицько-Волинського князівства в 1245 р. були спорадичними й в основному дружніми. Данило мирив польських князів, що сперечалися за загальнопольську владу та Краків. Скориставшись своїм становищем верховного арбітра, він у кінці 40-х рр. приєднав до свого князівства Люблінську землю, населену тоді переважно русинами. На початок 60-х рр. XIII ст. й до того нерегулярні, договірні відносини між Галичем і Краковом зовсім ослабли, вони майже не відбиті в джерелах.

Данило Романович розумів важливість дружніх стосунків з найближчим сусідом і, вже будучи тяжко хворим, 1262 р. зробив спробу встановити союз із Польщею. Галицько-Волинський літопис відзначив, що в тому році "був з'їзд князів руських з польським князем Болеславом, і зустрілися вони в Тернаві... Вони уклали договір між собою про землі Руську та Польську й затвердили його хресним цілуванням і так роз'їхались кожний до себе"[21]. Історики вважають, що той з'їзд у волинському порубіжному замку Тернава намагався об'єднати сили двох країн проти литовського князя Мендовга, який воював із ними, а також для відбиття нападів ятвягів, що почастішали тими роками.

Перетрактації Данила Романовича з папським престолом

Розглядаючи велику європейську політику Романовичів, варто зупинитися на подіях, що минули майже непомітними в середньовічному світі, зате справили чимале враження на галицького літописця й служать предметом наукових і псевдонаукових дискусій ось уже півтори сотні років. Ідеться про прийняття Данилом Романовичем у жовтні-листопаді 1253 р. у волинському місті Дорогичині королівської корони від легата папи Інокентія IV. В інтерпретації Галицько-Волинського літопису коронація сталася завдяки угоді, підписаній між Данилом і папським послом Опізо. Розгляд

чималого комплексу західноєвропейських хронік і папських грамот із Ватиканського архіву переконують у справедливості такого твердження.

Увесь фонд джерел, що стосуються перетрактацій Данила з папою й наступної його коронації, дає можливість уважати, що королівський титул галицько-волинському князеві запропонувала й потім нав'язала папська курія. Бо та примарна корона нічого їй не коштувала, а політичні й релігійні вигоди могла б принести дуже й дуже великі.

Коронації Данила в Дорогичині передували довгих вісім років важких переговорів між Романовичами й курією, що почалися в грудні 1245 р. Тоді до Кракова прибув папський посол, що прямував до монгольської столиці Каракорума, францисканський чернець Джіованні Плано Карпіні. Йому було доручено провести переговори з князями Галицько-Волинської Русі для навернення "руських схизматиків" у католицтво. В палаці мазовецького та куявського князя Конрада I Карпіні зустрівся з братом Данила Романовича Васильком.

Карпіні мав розмову з Васильком Романовичем і одержав запрошення відвідати Галич. Там він пробув при дворі Василька кілька днів (Данило тоді перебував у далекій подорожі до ставки Батия в Сараї на Волзі). У своєму звіті Інокентію IV Карпіні твердив, що він прочитав папський лист із закликом до унії з католицькою Церквою перед зібраними Васильком руськими єпископами. Але Василько з ієрархами ухилилися від відповіді, пославшись на відсутність володаря Галицько-Волинського князівства. На шляху до Монголії, в степу десь поміж Дніпром і Доном, Карпіні зустрівся з Данилом Романовичем, котрий повертався від Батия. Папський легат запропонував князеві встановити стосунки з курією, й Данило, прибувши до своєї фактичної столиці — Холма, послав свого представника ігумена Григорія до Ліона, де тоді перебував Інокентій IV зі своїм двором.

По тому зав'язалося тривале листування між папою й Данилом. Із папських булл і перебігу подій можна зробити висновок, що галицький князь сподівався спертися на Інокентія IV й католицький Захід у прийдешній боротьбі за скинення ординського ярма, а тому обіцяв йому певні поступки в релігійних питаннях. Та з опублікованих документів Ватиканського архіву й, головно, самих дій папського престолу ясно, що папа не збирався вести небезпечну боротьбу проти Орди та Монгольської імперії, а зробив акцент на латинізацію руської Церкви.

Із тексту адресованих Данилові папських булл вимальовуються обриси попередньої угоди, досягнутої поміж Інокентієм IV і послом Данила Григорієм. Папа прагнув насадити католицизм на Русі. Він доручив єпископові Альберту поїхати на руські (галицькі й волинські) землі, прийняти присягу від князів, бояр і духівництва на вірність римській Церкві, спробувати оголосити там акт про унію — якої ніхто на Русі не бажав! — та ін. Зі свого боку, посол Данила досяг чималих політичних вигод. Насамперед, курії довелось визнати недоторканність православного обряду церковної літургії, законні права Романовичів на їхні землі, заборонити членам чернечих орденів, зокрема Тевтонського, селитися на галицько-волинських землях. Питання ж про організацію сил Заходу для війни проти татар із вини папи в угоді не порушувалося.

Незадоволений цим, князь Данило перервав переговори з курією 1248 р. Про це свідчить Галицько-Волинський літопис: "Раніше прислав папа до нього (Данила — авт.) єпископів Веронського та Кам'янецького, мовлячи йому: "Прийми від нас королівський вінець". Він же в той час не прийняв, сказавши: "Татарське військо не перестає ворогувати з нами, то як же я можу прийняти вінець без твоєї допомоги?"[22]. У такий спосіб Данило Романович висунув папі ультиматум: поступки в релігійній сфері мають бути компенсовані допомогою Інокентія IV, його зусиллями щодо організації хрестового походу католицьких государів Заходу проти татар. Так минуло чотири роки.

1252 р. загострилася обстановка на східних рубежах Галицько-Волинського князівства: татарські хани послали орду Куремси, якому було доручено приборкати непокірного Данила. Втрутившись у боротьбу за австрійську спадщину, галицько-волинський князь потребував допомоги проти чеського королевича Отокара-Пшемисла. Через це князь відгукнувся на пропозицію папи відновити переговори. Це сталося влітку 1253 р., про що прямо свідчить галицький літописець: "Тоді ж у Кракові були посли від папи, вони принесли благословення від папи й вінець і сан королівський, бажаючи бачити князя Данила"[23], що перебував там. Папська ініціатива була підтримана його вірним слугою — угорським королем, котрий відписав йому, буцімто не шкодував зусиль, щоб схилити князя Данила до перетрактацій.

Данило рішуче відмовився вести переговори з папськими представниками на чужій землі й попрямував до Холма. Посли поїхали слідом, наполягаючи на своєму. Папське посольство на чолі з легатом Опізо з Месани прибуло до Данила восени 1253 р. Князь виїхав до порубіжного волинського міста Дорогичина, посли подалися за ним. Галицький книжник так описує кульмінаційний момент переговорів з папським престолом: "Опізо прийшов і приніс вінець, обіцяючи: "Буде тобі допомога від папи". Він (Данило. — авт.), однак, не бажав того, й переконали його мати його", й союзні польські князі Болеслав і Земовит погодилися на папську пропозицію[24].

Виявлене Данилом в останній момент небажання коронуватися було викликане, ймовірно, недовірою до папи та невірою в успіх декларованого понтифіком хрестового походу, адже 14 травня 1253 р. Інокентій IV видав буллу, якою закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Помор'я до виступу проти Орди. Ця акція папи була явно демонстративною, розрахованою лише на те, щоб ошукати Данила. Характерно, що лише через рік (!) Інокентій IV доручив архієпископові Альберту формально проголосити в Пруссії похід проти татар. Перелічені країни були надто слабосилими, щоб реально створити військо, здатне протистояти незліченному татарському. Передані літописцем слова Опізо: "Буде тобі допомога від папи" — можуть свідчити, що легат привіз із собою цю папську буллу.

Нещирість Інокентія IV в стосунках із Данилом підтверджується також його буллою від 23 червня 1253 р. У ті самі дні, коли він виряджав послів до галицького князя з умовляннями прийняти "вінець", папа адресувався до домініканців із закликом посилити пропаганду католицизму в землях "невірних" руських, радив їм застосувати для досягнення успіху будь-які засоби, аж до зброї.

Коронувавшись у Дорогичині, Данило Романович, тим не менше, й далі опирався насадженню католицизму на Русі й не дозволяв упровадження церковної унії. Князь відмовився прийняти призначеного папою в руські архієпископи Альберта й випроводив його без належної честі, як пише середньовічний польський історик Ян Длугош.

Смерть Інокентія IV в грудні 1254 р. та обрання нового папи Олександра IV знаменували собою різку зміну політики курії щодо Галицько-Волинського князівства. Новий папа вирішив жорстко поводитися з Данилом і підтримав проти нього литовського князя Мендовга, адже вчорашній язичник Мендовг не заперечував проти насадження католицизму в Литві. Листом від 6 березня 1255 р. Олександр IV дозволив Мендовгові завойовувати й грабувати руські землі. Однак литовський князь не зважився напасти на могутнє князівство Романовичів, з яким зазвичай перебував у мирних стосунках. Папський престол спробував навіть оголосити хрестовий похід проти ... Галицько-Волинського князівства, але з того нічого не вийшло.

1257 р. стосунки між Данилом Романовичем і папською курією знову перервались, цього разу остаточно. Нічого не добившись від володаря Галицько-Волинської Русі ні в церковних, ні в політичних справах, Олександр IV надіслав князеві буллу, якою закликав того одуматись і з сумом констатував, що Данило не виконав нічого з того, чого від нього чекала курія. За це папа загрожував йому церковними карами: доручив вроцлавському католицькому єпископові накласти їх на православного (!) князя — й навіть "збросю вірних", імовірно, новим хрестовим походом. Данило зневажив папську загрозу. Так Південно-Західна Русь надовго вийшла з-під впливу курії, хоча і Олександр IV, і його наступники не раз підбурювали хрестоносців (Прусський орден) напасти на Галицько-Волинську Русь.

Стосунки з Литвою та ятвягами

Особливою специфікою відзначались у XIII ст. договірні відносини галицьких і волинських князів з Литвою та Ятвязькою землею. І та, і друга переживали добу розкладу родоплемінного ладу й залишались язичницькими, попри демонстративне охрещення литовського князя Мендовга, що було суто політичною справою його самого й не зачепило ні литовського народу, ні навіть панівної верстви. Литва та ятвяги не рахувалися з жодними правилами середньовічної дипломатії — дуже приблизними, особливо в Східній Європі. Завдяки цьому договори між Руссю та Литвою й, особливо, між Руссю та ятвягами залишалися недовговічними й трималися на військовій перевазі Данила та інших князів. А ослаблення галицьких і волинських земель робило литовців та ятвягів сміливішими й агресивнішими.

Загибель Романа Мстиславича (1205), котрий уславився походами на Литву, призвела до розпаду створеного ним великого князівства й широко відчинила брами для нападів литовців і ятвягів на сусідню з ними Західну Волинь. Галиць-

кий літописець, описуючи події 1209 й 1210 рр., із сумом констатує, що тоді "бідувала Володимирська земля від розграбування литовського і ятвязького"[25].

Як уже вказувалося, Литва та ятвяги поважали лише військову потугу, тому в міру утвердження влади Романовичів у Волинській землі (1219-1228) і тим, і другим доводилося вступати в договірні відносини з Данилом і Васильком. 1219 р. "прислали князі литовські до великої княгині Романової й Данила з Васильком, пропонуючи мир"[26] — насправді просячи миру, бо Литовське князівство щойно зазнало поразки від війська Данила. Угода виявилась тривалою й діяла принаймні до 1227 р. Про це свідчить коротке повідомлення літопису того року: "В той час воювала Литва проти Польщі, були вони мирні (союзниками Романовичів — авт.) й прийшли до Берестя"[27]. Однак служилий князь Данила Володимир із Пінська, якому він доручив "стерегти землю" і який, певно, не знав про дію мирної литовсько-руської угоди, разом з берестянами напав на литовців і чимало перебив їх. Це, мабуть, призвело до порушення договору 1219 р.

Литва довго не була об'єднаною, тут правили два-три десятки князів (у преамбулі угоди 1219 р. їх названо понад двадцять, і серед них є й Мендовг). У 30-і-40-і рр. одні з них залишаються мирними стосовно Романовичів, інші — воюють проти них.

Дещо стабілізувалися галицько-волинсько-литовські відносини з вокняжінням Мендовга у 30-і рр. Він зміг певною мірою об'єднати країну й поставити більшість місцевих князів під свою владу. Джерела дають підстави вважати, що від самого початку свого володарювання Мендовг прагнув спертися на Романовичів, щоб придушити спротив численних племінних вождів-князьків. Коли 1238 р. ненадовго погіршилися добрі стосунки Волинського князівства з мазовецьким князем Конрадом, литовський великий князь взяв участь у поході Данила на Мазовію.

Союз із Литвою був корисним і для Романовичів. Протягом 30-х-першої половини 40-х рр. XIII ст. вони вели наполегливу, з напруженням усіх сил, війну з Угорщиною та її ставленіком чернігівським княжичем Ростиславом Михайловичем за відвоювання Галицької землі та її возз'єднання з Волинською. Мендовг звичайно підтримував Данила й Василька. Перед битвою з угорським військом (у його обозі їхав Ростислав) і польськими загонами під Ярославом 1245 р., в якій вирішувалась доля тільки-но відновленого Галицько-Волинського великого князівства, "Данило й Василько послали в Литву, прохаючи допомоги, і була надіслана їм від Мендовга поміч"[28]. Щоб скріпити союз із Литвою династичними зв'язками, перед 1252 р. літній уже Данило Романович одружився з небогою Мендовга.

Але й за князювання Мендовга (початок 30-х рр.-1263) мирні стосунки з Литвою перемежовувалися воєнними сутичками. Нарешті, 1252 р. Мендовг програв велику війну Романовичам, змушений був віддати їм Чорну Русь і втратив на їхню користь контроль над частиною Ятвязької землі. Тому йому довелось благати миру: "Прислав Мендовг (послів — авт.) до Данила, прохаючи миру та бажаючи шлюбу"[29] — між литовським і галицько-волинським правлячими домами. Певний час Данило Романович вагався поріднитися з

невірним литовським князем. Лише через два роки син і наступник Мендовга Войшелк від імені батька "уклав мир з Данилом і віддав доньку Мендовгову за Шварна"[30], сина галицько-волинського великого князя. Саме тоді Роман Данилович, котрий щасливо вибрався з Австрії, одержав від Войшелка володіння в тій частині Чорної Русі, яку контролював Мендовг: міста Новогрудок і Слонім із волостями.

Угода з Литвою 1254 р., яку так довго вагався підписувати Данило Романович, принесла йому чималі стратегічні вигоди. Він просунув далеко на північ рубіж свого князівства. Турово-Пінська земля опинилась у лещатах поміж володіннями Романовичів, її князі вимушено перетворились на васалів Данила й Василька. Крім того, сини Данила — Шварно та Роман, котрі тримали волості у литовських землях, були провідниками його політичної волі й впливу на тих литовських удільних князів, що силкувалися вийти з-під важкої руки Мендовга.

Стосунки Галицько-Волинської Русі з Ятвязькою землею споконвіку відбувалися за невигадливою схемою. Звичайно війну починали ятвязькі князьки, спокушені багатим порубіжжям Волині. Вони грабували та палили міста й села на її північно-західному кордоні. А потім приходила відплата. Романовичі вдиралися до Ятвязької землі, легко долали розрізнені загони її воїнів, що не вміли битися з регулярним військом, а до всього були погано озброєні, брали багату здобич і полонених, після чого тріумфально поверталися додому. Після цього наполохані ятвязькі князьки надсилали послів із запевненнями повної покори, багатими подарунками й принижено молили про мир. Укладалась мирна угода (звичайно усна), а через рік чи два все повторювалося.

Відносини між Київською Руссю та землею ятвягів сягають корінням у сиву давнину. З "Повісті..." відомо, що 983 р. Володимир Святославич провів переможну кампанію проти ятвягів і полонив їхню землю. Однак про будь-які договірні відносини цього князя з ятвязькими племінними старійшинами в літопису не повідомляється. До перших літ XIII ст. руські літописи майже не згадують ятвягів, що означає: стосунки з ними були спорадичними. Це викликає здивування — вони були близькими західними сусідами Волині й, як показують пізніші джерела, сусідами дуже неспокійними, а подеколи то й небезпечними. "Повість...", що приділяла зовнішнім справам пильну увагу, згадує про ятвягів ще двічі. 1038 р. Ярослав Мудрий ходив на них, а 1112 р. син київського князя Святополка Ізяславича Ярослав переміг ятвязьких князьків. Той Ярослав княжив у Володимирі Волинському, й земля ятвягів межувала з його князівством.

Київський літопис XII ст., незмірно докладніший від "Повісті...", лише одного разу, в самому кінці, розповів про ятвягів. Саме в цьому оповіданні 1197 р. події розвивалися за описаним вище нехитрим сценарієм — похід волинський князь здійснив у відповідь на виправу ятвязьких князьків: "Тієї зими ходив Роман Мстиславич на ятвягів мститися, бо воювали вони землю його. І так Роман увійшов у землю їхню. Вони ж не могли стати проти нього (у бойовий порядок. — авт.) і втікли до своїх фортець. А Роман попалив волость їх і помстився, потім повернувся додому"[31]. Можна припускати, що саме тоді було укладено першу волинсько-ятвязьку мирну угоду.

Роздробленій по смерті Романа Галицько-Волинській Русі було важко стримувати напади ятвягів. Загроза їхніх вторгнень постійно нависала над Волинню. Коли 1227 р. Данило з Васильком вирушили на допомогу своєму союзникові Конраду мазовецькому проти краківського князя Болеслава, їм довелося залишити в порубіжному місті Бересті "Володимира пінського і угровчан і берестян, щоб стерегли землю від ятвягів"[32]. Галицький літописець був переконаний у тому, що похід Данила в березні 1238 р. на добжиньських рицарів, котрі захопили волинське місто Дорогичин, спочатку мав на меті ятвягів.

Романовичам доводилось воювати з ятвягами протягом 40-х рр. Після переможного походу 1246 р. галицько-волинського війська спільно з союзним польським у Ятвязьку землю здоланий ворог уперше запропонував Романовичам укласти мирну угоду: "Зібралась уся земля Ятвязька, і прислали до Данила Небяста (посла — авт.) сказати: "Залиш нам поляків, а сам іди з миром з нашої землі"[33]. Але Данило не захотів розірвати союз із Польщею й продовжив війну.

З початком 50-х рр. XIII ст. військо Романовичів починає дедалі глибше входити до Ятвязької землі. 1253 р. Данило із сином Львом вдерся на територію ятвягів, розгромив їхнє військо й убив їхнього вождя Стекинта. У відповідь один із старійшин "приїхав від ятвягів, котрі обіцяли йому в роботі бути". Тобто ятвязькі князьки визнавали себе покірними васалами, обіцяли платити данину й виконувати різні повинності на користь Романовичів. А взимку 1254-1255 рр. Данило Романович знову завоював і розорив Ятвязьку землю, взявши безліч полонених і здобичі. Тоді "ятвяги послали своїх послів і своїх дітей[34], і данину дали, і обіцяли в роботі бути йому й міста будувати в землі своїй "[35]. Та для цього довелось поставити ятвягів на поріг загибелі.

Зовнішня політика галицьких і волинських князів по смерті Данила Романовича

Смерть Данила Романовича призвела до політичного розчленування й удільної роздробленості Галицько-Волинського великого князівства. Одразу з'ясувалося, що його цілісність і централізація великою мірою трималися на державних талантах і особистому авторитеті його творця в країні та в середньовічному світі.

По смерті Данила великим князем офіційно став уважатися його брат Василько, насправді ж глави князівства не стало, як і самого цього державного утворення. Василько зовсім не претендував на верховну владу в Галицько-Волинській Русі й задовольнився невеликою частиною Волині зі стольним Володимиром. Луцьк зі Східною Волинню дістався його небожеві Мстиславу Даниловичу. Інший небіж, Шварно, успадкував Холмську й Белзьку землі, а

також Чорну Русь. Найбільше території колишнього великого князівства нагромадив старший син Данила Лев — Галицьку й Перемишльську землі.

У Василька просто не виявилося ні здібностей, ні бажання заступити старшого брата на великокнязівському престолі. До всього, існували об'єктивно-історичні чинники розпаду Галицько-Волинського князівства: недосить консолідована територія, неоднаковий суспільно-економічний розвиток його складових частин тощо. Давалася взнаки й боярська опозиція, придушена, але не викорінена Данилом Романовичем. Бояри у всіх землях колишнього князівства під'юджували своїх князів проти інших, ставлячи місцеві інтереси вище від загальнодержавних. На новому рівні та в інший час повторилася політична й суспільно-економічна ситуація, що призвела до удільної роздробленості Київської Русі в 30-х-40-х рр. XII ст.

Розповідаючи про останній рік життя Данила Романовича, волинський літописець констатував: "Тоді княжили в Литві Войшелк і Шварно"[36] — у Литовському князівстві встановилась дуумвіратна форма правління, чому сприяли постійна татарська загроза й протистояння з Польщею. Волинсько-литовський союз виявився вдалим, а відносини між руським і литовським князями — настільки дружніми, що 1267 р. Войшелк передав престол Шварнові, а сам пішов у ченці.

Сталася подія надзвичайної ваги: один із синів Данила Романовича посів литовський великокнязівський престол! Почалося творення Руського-Литовської держави — більш як за сто років до вторгнення князя Ольґерда на Наддніпрянщину (1363) і заволодіння більшістю південноруських земель. Але княжили б у тій державі, яку мав очолити Шварно, не литовські, а руські князі — Романовичі.

Проте Руського-Литовському великому князівству не судилося довге існування. Старший брат Шварна Лев, розлючений тим, що Войшелк передав князівство не йому, а молодшому братові, того самого 1267 р. по-звірячому й підступно убив беззбройного Войшелка, на ту пору вже ченця. Після цього взаємне довір'я між панівними верствами Литви й Галицько-Волинської Русі було назавжди втрачено. Шварно прожив недовго, а після його смерті на литовський престол сів Тройден.

Роз'єднані Романовичі суперничали в усьому. Природно, що вони були у різних відносинах з новим литовським князем. Літописна розповідь початку 1270-х рр. кидає світло на це: "Тройден ще княжив у Литовській землі, й був із Львом у великій любові, вони посилали один одному багато дарів, а з Володимиром (волинським князем — авт.) не був у любові через те, що батько Володимира, князь Василько, убив на війнах трьох братів Тройденових"[37]. "Бути у любові", за термінологією давньоруських джерел, означало укласти мирну угоду й керуватися нею.

Проте зрадливий і непостійний Тройден швидко порушив мирний договір із Львом, захопивши належне тому волинське місто Дорогичин. У відповідь Лев 1275 р. нацькував на Литву татар. Почалася затяжна порубіжна війна. Її припинила смерть Тройдена, котрого незабаром після 1278 р. вбили під час міжусобної боротьби в Литві. Верховну владу в князівстві захопили брати Будикид і Будивид. Галицько-Волинський літопис нічого не пише про них. Лише до вес-

ни 1289 р. відноситься його поодинока звістка: "Тоді ж литовський князь Будикид і брат його Будивид віддали князеві Мстиславу (володимиро-волинському — авт.) місто своє Волковийськ, щоб він з ними зберігав мир"[38].

Як і раніше, дипломатичні відносини з Польщею посідали одне з перших місць у зовнішній політиці галицьких і волинських Романовичів. Однак брак єдиної й злагодженої дипломатії Галицько-Волинської Русі став причиною того, що стосунки з Польщею переходять по смерті Данила в основному до рук Василька Романовича, а після нього (з 1269) — його сина Володимира. Згідно з Галицько-Волинським літописом, вони зводяться переважно до союзу з Мазовією, адже з 20-х рр. XIII ст. Романовичі допомагали мазовецьким князям у суперництві з краківськими.

Стосунки з Мазовією докладно описані в Галицько-Волинському літопису. З нього випливає, що син Конрада I мазовецького Земовит із перших днів свого князювання й до його кінця (1269) залишався в союзних відносинах із Данилом і Васильком Романовичами, а по смерті Данила — з їхніми синами. Джерело свідчить, що Земовит разом із Данилом здійснив улітку 1253 та взимку 1254-1255 рр. два великі походи в землю ятвягів. Участь Земовита в цьому поході випливала з його союзу та співробітництва з Романовичами. Великий князь Данило постійно й послідовно підтримував Земовита в суперництві за мазовецький стіл із братом Казимиром. У жовтні 1259 р. Данило послав Земовиту військову допомогу проти Казимира, про що сповіщає одна з польських тогочасних хронік.

1269 р. померлого Земовита змінив на мазовецькому престолі його син Конрад II. Він залишився прихильником традиційної політики Мазовії, розрахованої на союз із Галицько-Волинською Руссю. Конрад II був у договірних відносинах здебільшого з Володимиро-Волинським князівством сина Василька — Володимира.

Продовжуючи започатковану дідом і батьком політику орієнтації на Романовичів, Конрад II прагнув скористатися з їхньої підтримки в суперництві з молодшим братом Болеславом, котрий прагнув верховної влади в Мазовії, знаходячи при цьому допомогу інших польських князів, насамперед краківського. Польські джерела скупо й непевно оповідають про змагання за мазовецький престол поміж братами. З одних випливає, що Конрад II з Болеславом почали міжусобну боротьбу в 1282 р., однак інші джерела дають зрозуміти, що все почалося набагато раніше, незабаром по посіданні Конрадом II мазовецького трону. Конрад не лише відстоював свої першородні права на нього, він плекав надії заволодіти головним польським престолом у Кракові.

У взаєминах між Мазовією й Володимиро-Волинським князівством Володимира Васильковича бували і охолодження, і потепління, що є природним для середньовіччя, коли так швидко змінювались політичні ситуації та володарі на великих і малих престолах. Одне з таких охолоджень настало 1279 р., коли між Волинським князівством Володимира й Мазовією стався навіть збройний конфлікт. Його глибинні причини полягали в тому, що Конрад II почав віддалятися від володимирського правителя, сподіваючись на допомогу Лєшка Чорного в надії здобути краківський престол. З другого боку, краків-

ський князь Болеслав Соромливий налаштовував Володимира Васильковича проти його непевного мазовецького союзника.

Та все ж таки постійні зазіхання Болеслава мазовецького на трон і владу змушували Конрада II постійно прагнути допомоги володимиро-волинського князя. До всього, навесні 1283 р. знову загострилися стосунки поміж Конрадом і його братом. Волинський книжник описав це в дусі свого забобонного часу: "Диявол уклав ненависть у двох Земовитовичів, Конрада та Болеслава, й стали вони ворогувати між собою і воювати один із одним. Конрад був заодно з братом своїм Володимиром, а Болеслав був заодно з Лєшком і братом його Владиславом"[39]. Цими словами галицький літописець засвідчив, що надії Конрада II використати Лєшка Чорного в оволодінні краківським престолом виявилися марними, тож йому нічого не залишалось, як прохати допомоги у володимирського князя, котрий мав сильне військо.

У розпалі міжусобної війни проти брата Болеслава Конрад II не раз зазнавав поразок. Утриматися на троні йому пощастило тільки з поміччю Володимира Васильковича. Це засвідчив Галицько-Волинський літопис. Зазнавши чергової поразки від Болеслава, якого підтримував брат Лєшка Чорного Болеслав Соромливий, Конрад відіслав посла до Володимира Васильковича з проханням підмоги. Володимирський князь одразу відповів: "Я готовий тобі допомогти". І почав споряджати військо проти Болеслава"[40]. Є підстави твердити, що тоді було укладено (чи просто підтверджено) військово-політичний союз поміж Володимирським і Мазовецьким князівствами.

Рішуче здолавши з волинською допомогою брата, Конрад II знову спробував сісти на краківський престол, але успіху не мав. Певно, далося взнаки відчутне зменшення військової та матеріальної підтримки з боку Володимира Васильковича, що саме тоді тяжко й невиліковно захворів.

Відносини Володимира Васильковича з Конрадом II протягом 1283-1289 рр. описані в єдиному джерелі — Волинській частині Галицько-Волинського літопису. В тогочасних польських хроніках вони не відбиті. Слід зауважити, що Літописець Володимира Васильковича становить одверту апологізацію свого героя, здебільшого доведену до граничної його ідеалізації. Історикові доводиться постійно тримати в полі зору цю особливість Літописця Володимира, зокрема вивчаючи відносини князя з близькими й далекими сусідами.

Водночас можна спиратися на ті свідчення Літописця про стосунки між Володимиром Васильковичем і Конрадом II мазовецьким, що узгоджуються з політичною ситуацією в Мазовії й узагалі в цьому регіоні Східної Європи, загальною розстановкою сил, а подеколи знаходять непрямі аналогії в деяких західних джерелах. Інакше кажучи, дослідник повинен визначити ступінь довіри до Літописця Володимира Васильковича в розповідях про дипломатію цього князя й дотримуватись його.

Зокрема, правдоподібною здається розповідь Літописця про те, що 1283 р. або трохи пізніше Конрад II змушений був визнати себе васалом володимиро-волинського князя. Це випливає з розлогого оповідання волинського автора про останні місяці життя свого пана. Влітку 1288 р. Конрад II через свого посла звернувся до невиліковно хворого Володимира Васильковича з такими

словами: "Пане-брате[41] мій! Ти ж мені був замість батька. Поки ти тримав мене під своєю рукою й своєю милістю, завдяки тобі, пане, я княжив і міста свої тримав, і від братії відділився й грізним був"[42]. Вже самі ці слова джерела дозволяють однозначно інтерпретувати відносини між Володимиром і Конрадом як сюзеренно-васальні.

Сказане підтверджують і дальші дії та заяви мазовецького князя. Він звернувся до Володимира Васильковича, котрий доживав останні дні, з уклінним проханням передати його як васала під протекторат наступника на володимирському столі Мстислава Даниловича: "Щоб мене, пане мій, з твоєї милості узяв брат твій під свою руку й стояв би за мене в моїй образі так само, як ти, мій пане, стояв за мною у моїй образі" — мова йшла про офіційне та урочисте передання, згідно із середньовічним рицарським церемоніалом, Володимиром Мстиславу сюзеренних прав на Конрада. Вмираючий Володимир виконав прохання мазовецького князя, після чого Мстислав пишно "прийняв його (Конрада — авт.) з честю й любов'ю під свою руку"[43].

Того самого 1289 р., коли Мстислав Данилович по смерті Володимира вокняжився у Володимирі Волинському, Конрад II звернувся до нього з проханням допомогти заволодіти Сандомирським князівством, яке він безуспішно прагнув прибрати до рук останніми роками. Мстислав доручив воєводі Чудину здобути Сандомир, після чого "був посаджений сином короля (тобто Мстиславом, нащадком Данила Романовича — авт.) князь Конрад у Сандомирі його допомогою"[44].

Відносини галицьких і волинських князів з іншими польськими землями, спокійні й приязні за Данила Романовича, погіршилися незабаром по його смерті. Кожний із князів намагався провадити власну політику щодо Кракова й інших осередків польських князівств, не дбаючи про узгодження її з родичами. Однак у першому десятилітті по смерті Данила Романовичі ще часом об'єднувались і разом укладали договори з краківським князем. Але й тоді бракувало узгодженості дій між ними. Не завжди були щирими та послідовними польські союзники.

1266 р. краківський князь Болеслав Соромливий запросив Василька на з'їзд. Той поїхав, але по дорозі дізнався, що польське військо вдерлося до Волинської землі й почало палити села. Василько вдарив на поляків і завдав їм було великих втрат, та до справи втрутився Шварно Данилович — і потрапив у засідку. Війна принесла поразку Романовичам. Щоправда, згодом сторони уклали мир. 1273 р., як свідчить літописець, Романовичі "помирились із поляками та з Болеславом князем. Болеслав же тоді розпочав війну з вроцлавським князем. Пішли йому на допомогу Лев і Мстислав, а Володимир сам не пішов, а послав свою рать"[45]. Можливо, була оновлена давня мирна угода, ще часів Данила Романовича.

Але по смерті Болеслава (1279) русько-польські стосунки одразу й надовго зіпсувались. Винуватцем був старший син Данила Романовича Лев, котрий здавна зазіхав на краківський престол. Волинський літопис коротко відбив початок намагань Льва стати краківським князем: "Після смерті великого князя Болеслава було нікому князювати в Польській землі (тут: Малопольщі

— авт.), тому що в нього не було сина. Захотів Лев узяти собі цю землю, але бояри були сильними й не віддали йому землю". Ті малопольські "бояри", знатні й могутні нобілі, котрі верховодили у Краківському князівстві, відмовили Льву в посіданні престолу. У Льва в Малопольщі не було прибічників, зате була лиха слава запальної, зрадливої й жорстокої людини. Нобілі обрали краківським володарем старшого князя мазовецької гілки Лєшка Чорного.

Лев і далі добивався краківського княжіння. Він вирішив захопити "частину Польської землі — міста в україні", її порубіжні області. Історики слушно припускають, що тоді Лев хотів привласнити Люблінську землю, якою колись недовго володів його батько Данило. Лев давно вже приятелював з татарськими ханами й використовував їх для боротьби з сусідами та навіть із власними братами. Тому він одразу звернувся по допомогу до Ногая. Той прислав орду й примусив піти у похід на Сандомирщину Володимира Васильовича та Мстислава Даниловича.

Літописець наголошує на тому, що "Лев із радістю пішов з татарами разом із сином своїм Юрієм, а Мстислав, Володимир і син Мстислава Данило — неволею татарською"[46]. Це сталося 1280 р. Льву з татарами не вдалося здобути Сандомир, хоча він страшенно сплюндрував Сандомирську землю. Потім він рушив на Краків. Підійшовши до міста й побачивши його сильні фортифікації, Лев не насмілився штурмувати його, а розпустив своє військо пограбувати околиці. Тоді Лєшко Чорний зненацька напав на розпорошені сили галицького князя. "І Бог звершив над ним (Львом — авт.) свою волю, — осудливо зауважив літописець, — поляки перебили багатьох бояр із його полку, й слуг вірних, і частину татар убили. І так повернувся Лев назад із великим безчестям"[47]. Польський історик XV ст. Ян Длугош, якому були відомі літописи та хроніки XIII ст., знає, що Лєшко гнав Льва аж до Львова й захопив велику здобич.

Повернення цього сина Данила до архаїчної й нерозумної дипломатії з позиції сили ні 1280 р., ні пізніше не приносило йому успіху. А використання татар як важеля в зовнішній (та й у внутрішній) політиці викликало загальний осуд на Русі та за рубежем. Це, своєю чергою, робило марними нечасті спроби Льва мирним шляхом досягати своєї мети.

Нищівна поразка, якої зазнав Лев у Краківській землі, надовго відбила в нього охоту воювати з Малопольщею. Лише по смерті Лєшка (1288) він знову спробував втрутитись у польські справи. Але й нова спроба захопити Люблінську землю закінчилася невдало. По тому Лев почав вносити розбрат поміж польським князями, підтримуючи то одного, то другого претендента на краківський престол. Особистих вигод від того він не одержав. Так закінчилися руссько-польські відносини в XIII ст. Посіяні Львом зерна ворожнечі й взаємної недовіри дали рясне колосся в середині наступного століття, коли польський король Казимир III 1349 р. заволодів Галицькою й частиною Волинської землі.

***

На завершення наголосимо на тому, що дипломатія галицьких і волинських князів у XIII ст. була набагато інтенсивнішою й різноманітнішою, ніж у суверенів інших руських земель. Вона переживала злети й падіння — від цілеспрямованої і масштабної дипломатії Романа Мстиславича та його сина Данила до хаотичної й короткозорої зовнішньої політики Льва Даниловича. Однак дипломатія Галицько-Волинської Русі завжди була важливим фактором політичного життя Європи свого часу.

[1] Nic. Chon. De Alex. Is. Ang. Fr. III 5. Ed. — Bonn. — PP.691-692.

[2] Галицько-Волинський літопис є головним, а в більшості випадків — і єдиним джерелом з історії Галицько-Волинської Русі та її дипломатії. Ми скористалися ним за виданням: Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871.

[3] Там же. — С.480.

[4] Там же. — С.482.

[5] Там же. — С.483.

[6] Згідно з правилами феодальної ієрархії, Роман уважався братом угорського короля, будучи рівним йому за статусом.

[7] Полное собрание русских летописей. — Т.7. Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856. — С.119.

[8] Так звичайно називали союзну угоду.

[9] Летопись по Ипатскому списку. — С.489.

[10] Там же. — С.494.

[11] Там же. — С.505.

[12] Див.: Wiodarski B. Alians rusko-mazowiecki w drugiej polowie XIII w. // Studia historyczne ku czci St. Kutrxeby. T.II. — Kraków, 1938. — S.612.

[13] Летопись по Ипатскому списку. — С.499.

[14] Там же. — СС.500 501.

[15] Там же. — С.537.

[16] Там же. — С.540.

[17] Там же. — С.545.

[18] Там же. — С.554.

[19] Там же.

[20] Там же. — С.555.

[21] Там же. — С.567.

[22] Там же. — С.548.

[23] Там же.

[24] Там же.

[25] Там же. — С.483.

[26] Там же. — СС.491-492.

[27] Там же. — С.503.

[28] Там же. — С.532.

[29] Там же. — С.544.

[30] Там же. — С.551.

[31] Там же. — С.471.

[32] Там же. — С.503.

[33] Там же. — С.538.

[34] У заручники, що було типовим під час укладення угод із народами, які жили в умовах родоплемінного ладу.
[35] Летопись по Ипатскому списку. — С.553.
[36] Там же. — С.571.
[37] Там же. — С.575.
[38] Там же. — СС.613-614.
[39] Там же. — С.582.
[40] Там же. — СС.582-583.
[41] Ця формула підтверджує наявність стосунків васалітету-сюзеренітету поміж Конрадом II і Володимиром Васильковичем.
[42] Летопись по Ипатскому списку. — С.596.
[43]Там же. — С. 598.
[44] Там же. — С.614.
[45] Там же. — С.574.
[46] Там же. — С.581.
[47] Там же. — С.582.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЯК ОБ'ЄКТ ЗМАГАНЬ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Україна в контексті міждержавних відносин середини XIV-середини XV ст.

Початок добі литовсько-польського володарювання на українських землях поклала смерть галицько-волинського князя Юрія-Болеслава (1340), володіння якого успадкував його зять Любарт — син могутнього правителя Литви Гедиміна. Тоді ж заявили про себе інші претенденти на галицько-волинську спадщину — польський король Казимир Великий та його союзник Людовік Угорський. Вже наприкінці 1340-х рр. першому вдалося захопити Галичину, котру поляки, попри низку історичних колізій, зуміли утримати за собою.

Відтак, першим реальним надбанням Литви на українських землях стала Волинь. Потім упродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, що майже вдвічі збільшило державну територію Литовського князівства. Це політичне утворення з'явилося на історичній арені сторіччям раніше й протягом другої половини XIII-першої половини XV ст. переживало період бурхливого розвитку, зростаючи за рахунок східнослов'янських земель, котрі істотно переважали власне Литву як за своєю площею (за підрахунками О.Зайцева, 1341 р. це співвідношення становило 2,5:1, а 1430 — 12:1)[1], так і за рівнем соціально-економічного й політичного розвитку. Наслідком цього стало "зрущення" литовської правлячої династії й усього устрою молодої держави, котра ввійшла в історію як "Велике князівство Литовське, Руське та Жомоїтське*" (в науковій літературі воно

* Жомоїть (Жемайтія, Жмудь) — етнографічна область, відмінна від власне Литви (Аукштайтії).

зветься скорочено Великим князівством Литовським чи, зрідка, Литовсько-Руською державою).

Швидкість, із якою Литва "проковтнула" українські землі, найчастіше пояснюють феодальними усобицями в Золотій Орді, що розпочались із загибеллю хана Бірдібека (1359). Відомо, що протягом 1359-1361 рр. у Сараї, столиці Орди, помінялося сім ханів, а 1362 р. внаслідок дій беклярібека Мамая Орда розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиріччя, аж до приходу до влади Тохтамиша (1380), були заповнені напруженою боротьбою між сарайськими правителями й маріонетковими ханами волзького Правобережжя.

Втім, не слід перебільшувати масштаби ослаблення Орди: Мамай — фактичний правитель її правобережної частини — впродовж 60-х-70-х рр. XIV ст. утримав під своєю зверхністю землі на захід від Волги, придушивши сепаратистські виступи феодалів свого улусу. Тож, напевне, й взаємини між правобережною Ордою та Литвою будувались у цей період не на засадах воєнного протиборства, а на принципово іншій основі — договірній.

Треба відзначити, що дані джерел щодо воєнно-політичної взаємодії татар і литовців сягають 40-х-50-х рр. XIV ст. — періоду напруженої боротьби Литви та Польщі за галицько-волинську спадщину. Однак у той час ішлося лише про спільні дії литовських князів із окремими татарськими угрупованнями — можливо, тільки з подільськими татарами; що ж стосується правлячих кіл Золотої Орди, то спроба налагодження з ними політичних контактів, здійснена в 1349 р. великим князем Ольґердом, не тільки не мала позитивних наслідків, а й спричинила арешт литовської депутації.

Однак ця спроба не була останньою: саме за Ольґердового князювання було досягнуто порозуміння між Литвою й Ордою; певне свідчення цього маємо у словах Ольґердових правнуків — Олександра та Сигізмунда Старого, котрі, нагадуючи кримському хану Менґлі Ґерею про традиційну литовсько-татарську "приязнь", покликалися на історичну традицію Ольґердових часів[2]. Відносно недавно було висловлено гіпотезу про можливість укладення якоїсь компромісної угоди в середині 60-х рр. XIV ст., коли виразно позначилося зближення Литви й Орди в політико-дипломатичній сфері[3]. Не заперечуючи такої позиції, слід, однак, наголосити на тому, що немає підстав розцінювати попередню зовнішньополітичну діяльність литовських князів як антиординську; найвірогідніше, просування литовців на Південно-Західну Русь у 1350-х рр., у переддень феодальних усобиць в Орді, було обумовлено сплатою татарського "виходу" (данини), а в 1360-х рр. тільки далися взнаки результати цього "симбіозу". Таким чином, інкорпорацію українських земель до складу Великого князівства Литовського було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди*. Про наявність такої залежності з певніс-

* Аналогічний режим існував і на галицьких землях, захоплених Польщею. Про це свідчить лист папи Інокентія XI до короля Казимира від 1357 р., де він закидає останньому, що той і далі сплачує татарам щорічну данину з підвладних йому руських земель. Знаний і факт польсько-литовського кондомініуму на Волині, коли, за угодою 1352 р., Юрій Наримунтович тримав Кременецьку волость "от князии литовьскых и от короля".

тю свідчать ярлики Тохтамиша великому князю Ягайлу (1393), де він вимагає: "...З підвладних нам волостей зібравши виходи, віддай послам, що їдуть, для передачі до скарбу" (уйгурська редакція)[4]; "...што межи твоее земле суть княжния волости давали выход Белой Орде, то нам наше дайте[5]. Тільки визнання татарської зверхності дозволило Ольґерду, попри значний тиск іззовні, з боку німецьких рицарів, поширити свій політичний контроль на Південно-Західну Русь — причому, за спостереженнями Я.Натансона-Леського*, відразу, а не поетапно, як це відбувалося в інших реґіонах (на Полоччині та Смоленщині). Це пояснює брак автентичних відомостей про приєднання українських земель до Великого князівства Литовського — його "непомітність" для тогочасних хроністів.

Відповідно, облаштувавшись на українських землях, литовці мали зважати на зверхність Орди; це тривало аж до кінця XIV ст., коли ярликом Тохтамиша землі Південно-Західної Русі були "відступлені" великим литовським князям[6]. Відомо, що це не позбавило правлячі кола Литви від необхідності відкупатися від татар регулярними "упоминками", а на межі XV-XVI ст. великий князь литовський Олександр Казимирович, намагаючись поновити союз із Кримським ханством, навіть погоджувався на фактичне відновлення татарського "виходу", обіцяючи Менглі Ґерею "с своих людей, и с князьских, и с паньских, и с боярских в земли Киевской, и в Волынской, и в Подольской (Сіверщина на той час уже відійшла до Москви — авт.) с каждого человека головы ... по три деньги дати в каждый год"[7]. Це зайвий раз свідчить про те, якою живою була в тогочасній свідомості пам'ять про залежність Південно-Західної Русі від татарських ханів**.

Саме визнання цієї залежності дозволило Ольґерду в найстисліші терміни досягти вражаючого успіху — опанувати всю Середню Наддніпрянщину; успіх цей є тим більш показовим, що на інших напрямках його зовнішньополітичної активності реальні здобутки були значно скромніші: тільки смоленські князі знов мусили визнати зверхність Литви; боротьба ж за політичні впливи в Новгороді, Пскові та Твері була, в підсумку, програна Москві.

Це змушує пригадати характеристику, дану Ольґерду одним із руських літописців: відзначивши, що той "многи земли и страны повоева, и грады, и княжения поимал за себя, и удержа власть велию, и умножись княжение его паче всех", він вбачає розгадку цього феномену в тому, що володар Литви "не столько силою, елико мудростью воеваше"[8].

---

* У своїй праці польський дослідник зауважив, що в другій половині XIV ст. Литовська держава формувалася шляхом "підкорення цілих руських земель, а не відкраюванням від них окремих шматків" (Natanson-Leski J.Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. — Lwów; Warszawa, 1922. — Cz.1. — S.32).

** До речі, татарами ця залежність розглядалась як цілком реальна — невипадково ж у 1514 р. Менглі Ґерей вимагав від Василія III, щоб той повернув Литві Сіверщину, виступаючи як її зверхник: "Область наша к нам тянет: Брянеск, Стародуб, Почап, Новый Городок (Новгород-Сіверський — авт.), Рылеск, Путивль, Карачев, Радогощ, — те писаные восмь городов из старины наши были, а отцу твоему великому князю Ивану мы их дали по нашему слову" (Сборник Русского исторического общества (далі — Сб.РИО). — Т.95. — СС.153-154).

Попри збереження ординської зверхності над українськими землями, їх приєднання до Великого князівства Литовського було важливим успіхом Ольґерда в боротьбі за загальноруський політичний пріоритет, на який у цей період претендувало й Московське князівство. Однак Ольґерду не вдалося істотно підірвати позиції Москви. Більше того, наприкінці 1370-х рр. позначилося її зближення з окремими литовськими князями.

Причиною цього стали події, що розгорнулись у Литві після смерті Ольґерда (1377), коли великокнязівський віленський престол успадкував, усупереч принципам родового старшинства, його молодший син Ягайло (від другого шлюбу з тверською княжною Уляною). Це викликало обурення старших Ольґердовичів; деякі з них навіть відмовилися визнавати Ягайла своїм сюзереном і перейшли на службу до інших володарів.

Складна політична ситуація змусила Ягайла шукати союзників як усередині держави, так і поза її межами. В Литві таким союзником став його брат Скиргайло (він фактично перетворився на співправителя князя), а на міжнародній арені — Польща, де постав задум одруження Ягайла з королевою Ядвігою. Вона була наймолодшою з доньок Людовіка Угорського й успадкувала його польську корону 1384 р., коли їй виповнилося тільки 10 років. Долю юної королеви й було принесено в жертву союзу, який мав посилити позиції Польщі та Литви у боротьбі зі спільним ворогом — хрестоносцями.

Ягайло прийняв пропозицію польських політиків, наслідком чого стало укладення Кревської унії (1385), якою передбачались інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польської держави й перехід у католицтво володаря Литви та її мешканців. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою й став польським королем.

З огляду на акт Кревської унії литовські князі мусили присягнути на вірність "велебному господарю Владиславу, королеви польскому, литовскому и русскому, и иных земель господареви, и велебной госпожи Ядвизе, королици польской, и их детем, и Коруне Польской... поддаваючеся с людьми и с землями, и с городы, и с твержами на веки веком". До нашого часу збереглися присяжні грамоти трьох Ґедиміновичів, котрі в останні десятиліття XIV ст. порядкували на українських землях — Володимира Ольґердовича, Дмитра-Корибута Ольґердовича й Федора Любартовича.

Ягайло докладав чимало зусиль, щоб реалізувати укладену в Крево угоду й, згідно з нею, "навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської". Однак на противагу цьому в особі його двоюрідного брата Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної окремішності Великого князівства Литовського. Початок державному відродженню Литви був покладений Острівською угодою, за якою Ягайло зробив Вітовта своїм тамтешнім намісником (1392).

Позиції князя швидко зміцніли, й 1398 р. він навіть був проголошений королем литовсько-руською знаттю, що зібралась на о.Салин (на р.Мемель) для підтвердження угоди з Орденом. Однак на Вітовта чекало важке випробування: у серпні 1399 р. очолене ним військо зазнало катастрофічної поразки в битві на Ворсклі, ставши на захист золотоординського хана Тохтамиша,

позбавленого влади через конфлікт із Тамерланом і змушеного шукати собі притулку в Південній Русі[9].

Втім, це аж ніяк не означає, що Вітовт не дбав про власні політичні інтереси: скориставшись із ситуації, котра склалася, він отримав від колишнього правителя Орди ярлик на підвладні Литві українські землі, на вагу якого в татарсько-литовських взаєминах вказують його численні підтвердження в XV-XVI ст.[10] Можливо, плани Вітовта сягали ще далі; принаймні, так стверджує один із літописців, оповідаючи, що перед битвою "совещася Витовт с Тохтамышом, глаголя: "Аз тя посажу в Орде на царстве, а ты мене посади на Москве, на великом княженье на всей Русской земли"[11]. Тож поразка на Ворсклі була не тільки воєнною катастрофою: тут, на думку деяких істориків, "у потоках крові потонули мрії Ягайла й Вітовта про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі, всієї Східної Європи"[12].

Погром литовського війська на Ворсклі глибоко деморалізував Вітовта й помітно позначився на його політичних амбіціях. Позиції Ягайла у 1399 р. також похитнулися, хоч і з інших причин. У червні того року померла Ядвіга, що відкрило для Ягайла невтішну перспективу втрати польської корони. Кризи вдалося уникнути, однак необхідність взаємопідтримки наприкінці 1399 р. гостро відчувалась і Вітовтом, і Ягайлом. Тож, за даними Длугоша, того самого року вони уклали попередню угоду про передачу Вітовту довічного права на володарювання у Великому князівстві Литовському. Угоду було документально оформлено на з'їзді литовської знаті у Вільно, що відбувся на зламі 1400-1401 рр. Грамотою, виданою 18 січня 1401 р., Вітовт підтвердив вірність акту Кревської унії як носій "найвищої влади над литовськими землями". За буквою цього акта, по смерті Вітовта всі підвладні йому землі, за винятком тих, які залишалися його вдові та брату Сигізмунду, поверталися Польській Короні, й саме тоді мала відбутися повна інкорпорація Литви, передбачена Кревською унією. Це ж гарантували й представники литовської знаті, котрі видали грамоту з обіцянкою вірної служби Ягайлу й Короні. Своєю чергою, польські шляхтичі на сеймі в Радомі (1401) зобов'язалися після смерті Ягайла не обирати нового короля, не сповістивши попередньо Вітовта.

Так був оформлений новий акт польсько-литовської унії, котрий згодом приніс свої плоди у вигляді перемоги над Орденом, одержаної литовцями й поляками у битві під Ґрюнвальдом (15 липня 1410), яка назавжди підірвала сили хрестоносців. У жовтні 1413 р. на сеймі в Городлі польсько-литовську унію знову було поновлено. Формально його учасники вкотре підтвердили чинність акта Кревської унії; однак фактично було визнано право на існування Великого князівства Литовського як автономного політичного організму: після смерті Вітовта мали відбутися вибори нового великого князя литовського, кандидатура якого узгоджувалася з Ягайлом чи його наступником на польському троні.

Фінальним кроком на шляху суверенізації Великого князівства Литовського мала стати коронація Вітовта, яка планувалася на вересень 1430 р. Ідея цієї коронації була сформульована імператором "Священної Римської імперії" Сигізмундом; значення політичного факту вона набула на з'їзді монархів,

котрий відбувся в Луцьку 1429 р. Однак Вітовту не судилося стати королем: через перешкоди, які чинили поляки, корони для нього та його дружини своєчасно не потрапили до Вільна. А невдовзі, у жовтні 1430 р., сам Вітовт, травмований через прикру випадковість, пішов із життя.

Його наступником став молодший Ольгердович — Свидригайло, чиє князювання почалося воєнними діями на прикордонні Польщі та Литви. Яблуком розбрату стало Західне Поділля, яке з 1395 р. тримав "на повному княжому праві" краківський воєвода Спитко з Мельштина. Після загибелі Спитка у битві на Ворсклі воно повернулося до Ягайла, котрий у 1411 р. передав його Вітовту в довічне володіння. Втім, польські шляхтичі, яких було чимало на Поділлі, неохоче присягали на вірність новому володарю й продовжували вважати свої землі коронними, що цілком відповідало намірам краківського двору приєднати Поділля до Польщі по смерті Вітовта. Тож не дивно, що на звістку про неї поляками було захоплено низку замків на Західному Поділлі. Це викликало обурення Свидригайла, який у відповідь затримав у Литві Ягайла. Останній пообіцяв повернути Поділля, та не додержав свого слова, і на польсько-литовському прикордонні спалахнула справжня війна, оперта, щоправда, не на ініціативу Свидригайла, а на рух місцевих сил.

Поштовхом до відкриття воєнних дій між королем і великим князем литовським стала образа, завдана Свидригайлом Ягайловому послу; роздратований поведінкою брата король у червні 1431 р. вирушив на Волинь, де 31 липня зіткнувся зі Свидригайловим військом. По битві, яка відбулася під Луцьком, литовський володар був змушений відступити; місто ж опинилося в облозі, що затяглася на кілька тижнів. Пасивність, яку виявив Свидригайло впродовж цієї кампанії, певною мірою компенсувалася його зусиллями щодо мобілізації своїх союзників — німців, волохів і татар; їхні напади й змусили польського короля у серпні 1431 р. піти на дворічне перемир'я зі Свидригайлом на умовах збереження статус-кво. Та справу так і не було доведено до кінця: через рік, у серпні 1432 р., Свидригайло втратив великокнязівський престол, який узурпував молодший брат Вітовта — Сигізмунд Кейстутович.

Ця узурпація була незабарно визнана Польщею, правлячі кола якої сподівалися на поступки Сигізмунда у спірних питаннях, зокрема щодо Поділля. Сподівання ці не були марними: вже у жовтні 1432 р. на зустрічі з представниками Ягайла у Гродно Сигізмунд своїм актом відступив Польській Короні Поділля й території на волинському прикордонні; водночас ним була визнана зверхність Ягайла як польського короля, що до нього чи його наступника повинно було відійти Литовське князівство по смерті Сигізмунда; подальша доля Великого князівства Литовського вирішувалася обома сторонами, які мали спільно обрати нового великого князя.

Передача Польській Короні Поділля не призвела до автоматичного переходу цього регіону під владу Ягайла. Щоправда, західну його частину було окуповано ще в 1430 р. однак Східне Поділля енергійно боронив від поляків "намісник Свидригайла — князь Федір Несвизький. Самий Свидригайло також не думав складати зброю, тож війна між ним і Сигізмундом набула затяжного характеру. Її учасники не раз міняли свої політичні симпатії. 1434 р. Федір

Несвизький відступив полякам Крем'янець, згодом "додавши" до нього все Східне Поділля (щоправда, фактично воно залишалося за Свидригайлом до 1435 р., коли його завоював для поляків молдавський воєвода Стефан). На зламі 1435-1436 рр. Свидригайло повернув собі ці землі, але в 1436 р. несподівано погодився передати Польщі Луцьку землю, що виразно засвідчило слабкість його позицій у боротьбі з Сигізмундом.

Не дивно, що, коли останнього спіткала нагла смерть (він був підступно вбитий у березні 1440), його наступником став не Свидригайло (цей згодом задовольнився наданням йому в довічне держання Волині), а юний син Ягайла Казимир. Незабаром під його зверхністю опинилась і Польща: коли 1444 р. у битві під Варною безвісти пропав її володар Владислав III, поляки обрали своїм королем його брата Казимира. Литовці обумовили коронацію Казимира (відбулась у червні 1447) поверненням Поділля й суверенізацією Великого князівства Литовського, але ці умови так і не були виконані. З другого боку, польській стороні не вдалося реалізувати свої наміри щодо анексії Східного Поділля та Волині. За твердженням Длугоша, Свидригайло присягався, що після його смерті Луцька земля відійде до Корони, однак, щедро обдарований литовцями, зрікся свого рішення. Хоч би як там було насправді, литовські урядові кола завчасно подбали про долю Волині й, коли Свидригайло помер (лютий 1452), утримали місцеві замки в своїх руках.

Майже водночас зі Свидригайлом, 1452 р., пішов із життя син Сигізмунда Михайло Кейстутович, котрий, не полишаючи спроб опанувати віленський престол, неабияк надокучав Казимиру, а 1449 р. навіть спромігся ненадовго захопити низку сіверських міст і, вірогідно, Київ. Зрештою, Михайло подався до Московщини, де й був отруєний. Це з полегшенням сприйняв не лише Казимир, а й Василій II, котрий 1449 р. уклав з ним мирну угоду, якою передбачались відмова від підтримки цього Казимирового ворога та зобов'язання виступати "заодин" проти обопільних "недругів". "Вічне перемир'я" 1449 р. ґрунтувалося на взаємному визнанні існуючих кордонів; водночас був створений правовий механізм регуляції політичних відносин між Великим князівством Литовським, Московським, Твер'ю, Новгородом і Псковом, верховськими князівствами та Рязанню[13]. Відтак було зафіксовано баланс політичних сил у Східній Європі й забезпечено мир на східних кордонах Литви.

Водночас за часів Казимира було, нарешті, розв'язано проблему взаємин із Орденом. Боротьба з ним відновилася 1454 р. під впливом повстання "Прусського союзу", котрий репрезентував інтереси прусських міст і дворянства. Війна, що тривала 13 років, завершилась укладенням Торунського миру 1466 р., згідно з яким Орден визнав себе васалом Польщі, повернувши їй відвойовані двома століттями раніше землі.

Литва не брала участі в цій війні; Казимира ж вона відвертала від суто литовських проблем. Це покликало до життя план передачі великокнязівських прерогатив іншій особі; найбільш прийнятною литовській верхівці видавалася постать київського князя Семена Олельковича — онука Володимира Ольґердовича, одруженого на дочці Яна Гаштольда, одного з лідерів цього спрямованого проти Казимира руху. Останньому довелося виявити неабиякі диплома-

тичні здібності, щоб унеможливити такий перебіг подій; регулярно навідуючись до Литви, він зміг утриматись при владі, однак так і не подолав невдоволення литовських панів, котрі після смерті Семена Олельковича погоджувались узяти собі князем будь-кого з Казимирових синів. Така перспектива тягла за собою необхідність юридичного оформлення литовсько-польських взаємин; саме цього й уникав Казимир, і режим персональної унії Корони та Литви проіснував до самої його смерті (1492).

Після неї великим князем литовським став Олександр Казимирович, а польським королем — його брат Ян-Альбрехт. Та вже 1501 р., зі смертю останнього, обидві держави знов об'єдналися в руках Олександра. Ця ситуація відтворилась і за його наступників — Сигізмунда I (1506-1548) та Сигізмунда-Августа (1548-1572). Однак, хоч обидві країни очолював один володар, аж до самої Люблінської унії (1569) зберігалася державна окремішність Великого князівства Литовського й Корони Польської як двох самостійних політичних організмів.

Воєнно-політична боротьба за українські землі наприкінці XV-в першій половині XVI ст.

Протягом другої половини XV ст. у Східній Європі відбулося істотне перегрупування політичних сил. У цей період Московське князівство перетворилося на могутню державу з виразно експансіоністським курсом. 1478 р. до її складу ввійшла Новгородська земля, 1485 — велике князівство Тверське, один із найголовніших суперників Москви. У підсумку під владою Івана III був об'єднаний основний масив великоруських земель.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського відбилися на його титулатурі: від середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе "государем и великим князем всея Руси", що не тільки підбивало підсумки його об'єднавчим змаганням, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких перебувала в складі Литовської та Польської держав. Це цілком усвідомлювали їхні правлячі кола, про що свідчить дипломатична документація початку 1490-х рр. Саме тоді у переговорах між наступником Казимира, великим князем литовським Олександром, і послами Івана III останній уперше в практиці московсько-литовських взаємин був названий "государем всея Руси" (січень 1493), що, як і передбачав Іван III, викликало у Вільно рішучий протест: "...Наперед того отец его, да и он ко отцу государя нашего так не приказывал, ни предки их к предкам государя нашего так не приказывали".

Роз'яснення надійшли лише за півроку: "Государь наш к вашему государю в своем листе ... новины никоторые не вставил: чем его Бог подаровал, от дед

и от прадед, от начала, правый есть уроженый государь всея Руси"[14]. Експліцитно ці загальноруські претензії великого князя московського були сформульовані десятиріччям пізніше, у 1503-1504 рр., коли Олександру (він на той час став і правителем Польщі) та його брату Владиславу Угорському було прямо заявлено, що вся Руська земля є "отчиною" московських володарів, а не тільки ті міста й волості, "кои, — словами Івана III, — ныне за нами"; при цьому останній, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: "своей отчины всее доставати"[15].

У фаховій літературі слушно зазначалося, що апелювання до патримоніального права під час вирішення Москвою зовнішньополітичних завдань на межі XV-XVI ст. не було новаційним: кількома десятиріччями раніше воно вже використовувалося для ідеологічного забезпечення приєднання Новгорода. Однак і досі науковцями не взята до уваги пряма текстуально-смислова залежність заяв Івана III від давньоруських літописних сюжетів, пов'язаних зі специфічним статусом Києва як спільної "отчини" Рюриковичів, на яку всі відгалуження цього роду мали формально рівні права. Досить порівняти твердження Івана III про те, що "вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и иные городы, которые он (Олександр Казимирович — авт.) за собою держит к Литовской земле, з Божьею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина", "а их отчина — Лятская земля да Литовская" (1504)[16], з літописним оповіданням про конфлікт між смоленськими Ростиславичами (нащадками Володимира Мономаха, до яких належали, як відомо, й московські князі) та чернігівськими Ольжичами, коли перші вимагали від других "не искати отчины нашея Кыева и Смоленьска под нами, и под нашими детми, и подо всим нашим Володимеримь племенемь", а другі, своєю чергою, обстоювали традиційний статус Києва як загальнородової "отчины", наголошуючи на тому, що вони "ни угре, ни ляхове, но единого деда есмы вноуцы" (1195)[17]. Ще раніше, 1174 р., цією ж формулою ("Я не угрин, ни лях, но одиного деда есмы внуци") обґрунтовував свої права на Київ Святослав Всеволодович[18]; під 1151 р. у Лаврентіївському літопису зафіксовано твердження Ізяслава Мстиславича: "Мне отчины нету в Угрех, ни в Лясех, токмо в Русстей земли"[19]. Тож очевидно, що прокламовані Іваном III погляди на співвідношення між державними й етнічними кордонами є глибоко архаїчними за своєю природою й не можуть розглядатись як продукт суспільно-політичної думки початку XVI ст. Тогочасна московська патримоніальна концепція сформувалася не через філіацію ідей, а шляхом імплантації уявлень XII ст. у новий історичний контекст, що й сприймається науковцями як її нерозробленість.

З другого боку, в історіографії зазвичай ігнорується історична обумовленість московського патримоніалізму браком на східнослов'янських землях Великого князівства Литовського й Польщі безперервної державної та династичної традиції — чи, принаймні, елітарних ґруп, котрі б прокламували своє походження від Рюрика та Володимира Святославича, виступаючи носіями політико-родового континуїтету. Не випадково ж на Люблінському сеймі 1569 р. представники литовської сторони, обстоюючи свої права на Волинь, відзнача-

ли, що "Волинська земля населена тільки народом литовським і руським та княжатами Олельковичами, Ольґердовичами, Наримунтовичами й Корибутовичами"[20], тобто лише князями литовського походження, Ґедиміновичами.

Науковцями докладно проаналізовано ту роль, яку відігравали у формуванні зовнішньополітичного курсу Івана III економічні мотиви — й, передусім, інтереси торгівлі. З інкорпорацією до складу Московської держави Новгорода та Твері було частково вирішено завдання виходу до північних і західних торговельних шляхів; що ж до південного напрямку, то тут принципову роль і далі відігравав дніпровський шлях, який вів у Крим та в країни Сходу. Про зацікавленість "русинів великого князя московського" в розвитку цієї торгівлі в 70-х рр. XV ст. інформували свою метрополію, Ґеную, кафінські купці[21].

Однак умови для неї були далеко не сприятливими. Дипломатичне листування 80-х-90-х рр. XV ст. рясніє численними скаргами московських купців на утиски з боку місцевої адміністрації в Києві, Брянську, Чернігові, Радогощі, Новгороді-Сіверському, Гомелі, Мценську[22]. Гостре незадоволення купецтва викликало й уведення в перелічених містах нового митного збору — "тридцятого".

За спостереженнями А.Хорошкевич, московські правлячі кола активно обстоювали економічні інтереси своєї держави на міжнародній арені; зокрема, російські посли у Великому князівстві Литовському вимагали не лише відшкодування збитків, завданих купцям, а й ґарантій безперешкодної торгівлі у майбутньому[23].

Втім, існували й інші, суто воєнні засоби розв'язання цих проблем. Уперше їх було застосовано у 80-х рр. XV ст. Точніше датувати початок війни між Московщиною та Литвою неможливо: формально її так і не було оголошено, а прикордонні конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали впродовж усього передостаннього десятиріччя XV ст., що й дало підстави О.Зиміну назвати ці події "дивною війною"[24].

Ареною для воєнних сутичок цього періоду стало Верхнє Пооччя, передусім, володіння князів Новосильських: Воротинських, Одоївських та Бєльовських. Їхні відносини з Москвою й Литвою визначалися договором Василія II з Казимиром (1449) та низкою угод, згідно з якими ці князі мали право покинути литовську службу ("с них целованье долов, а им воля"). У середині 1480-х рр. цим правом скористалися деякі з князів Одоївських і князь І.Воротинський; та після того, як вони перейшли на службу до Івана III, міжкнязівські чвари, що час від часу спалахували в регіоні, набули характеру міждержавних конфліктів: уже 1489 р. російські війська діяли під Воротинськом — і того самого року на московську службу перейшли князі Бєльовські й князь Л.Воротинський. У підсумку на початок 1490-х рр. "отчини" Одоївських, Воротинських та Бєльовських фактично опинились у складі Московської держави.

Це викликало різкий протест з боку Казимира, котрий відмовився "выпустить их (верховських князів — авт.) из докончанья и ис присяги". Конфлікт був неминучим. Однак зі смертю Казимира (1492) ситуація дещо змінилася. Розчленування верховної влади (великим князем литовським став Олександр Казимирович, польським королем — Ян-Альбрехт) ослабило позиції Литви й дало можливість Івану III активізувати воєнні дії в регіоні.

Олександр, не маючи необхідного політичного та воєнного досвіду, намагався уникнути відкритої конфронтації з Московщиною. Литовські посли, котрі прибули до Москви у листопаді 1492 р., не зачіпали питання про долю верховських князів, запропонувавши, натомість, видати за Олександра дочку Івана III, Олену — це, на їхню думку, мало полагодити всі проблеми. Однак Іван III наполягав на необхідності першочергового вирішення спірних територіальних питань. У лютому 1494 р. між ним та Олександром було укладено "вечное докончанье", згідно з яким за Московською державою закріпилися території у Верхньому Пооччі, що ввійшли до її складу з переходом на службу до Івана III місцевих князів; обидві сторони мали відмовитись від прийняття служилих князів із їхніми землями; у складі Литовської держави залишалися спірні Мценськ, Любутськ, Серпейськ і Мосальськ.

Московсько-литовське зближення було скріплено шлюбом Олександра з Оленою Іванівною. 6 лютого 1494 р. відбулася церемонія заручин, після якої ще майже рік Олена залишалась у Москві, аж доки Олександр, на настійну вимогу Івана III, підтвердив спеціальною грамотою обіцянку "не нудити" її до католицтва, дозволивши "держати свой греческий закон" (тобто сповідувати православ'я).

Ідея династичного союзу не була новиною для московсько-литовських взаємин. Свого часу розроблялися плани "женитвы великого князя Ягайла Ольгердовича: женитися ему у великого князя Дмитрея Ивановича (Донського — авт.) на дочери, а великому князю Дмитрею Ивановичю дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, быти в их воле, и креститися в православную веру, и крестьянство (християнство — авт.) свое объявити во все люди"[25]; двоюрідний брат Дмитрія Донського Володимир Андрійович був одружений на Олені Ольгердівні, син Василь — на дочці Вітовта Софії. Що ж до шлюбу Олени Іванівни та Олександра, то, укладаючи його, литовський князь, безсумнівно, помилився в своїх політичних розрахунках, оскільки він не лише не усунув напруженості у міждержавних відносинах, а й зав'язав новий вузол суперечностей між Москвою та Вільно. "Литовці сподівалися, — писав у середині XVI ст. Герберштейн, — що цей шлюб покладе кінець ворожнечі (між государями), однак сталося так, що ворожнеча від цього ще більше посилилася"[26].

Річ у тім, що через кілька років на підставі таємного листа від Федора Шостакова, який надійшов із Литви в травні 1499 р.[27], Іван III звинуватив зятя в тому, що він, усупереч передшлюбним обіцянкам, наполягає на переході Олени в католицтво. В листі Ф.Шостакова йшлося також про конфлікт між уатоликами й православними — "замятню велику межи латыны и межи нашего християнства". Наприкінці 1499 - на початку 1500 рр. під приводом "нужи о греческом законе" (переслідувань православних) з Литви виїхав князь Семен Бєльський, котрий уже в квітні 1500 р. опинився при дворі Івана III. Слідом за тим на бік Москви перейшли Мценськ і Серпейськ, а також князі Мосальські та Хотетівський.

Тоді ж, у квітні, за свідченнями російських джерел[28], "прислали к великому князю Ивану Васильевичю, государю всеа Русии, бити челом князь Семен, княжь Иванов сын Андреевича Можайского (тодішній володар Чернігова, Го-

меля й Стародуба — авт.), да князь Василей, княжь Иванов сын Дмитреевича Шемякин (йому належали Рильськ і Новгород-Сіверський — авт.), что на них пришла великаа нужа о греческом законе, и государь бы их пожаловал, взял к себе и с вотчинами"*.

Ближче до істини викладено події в білорусько-литовській хрониці Биховця: Іван III, готуючись до війни з Литвою, таємно увійшов у зносини з князями Бєльським, Можайським і Шем'ячичем, прагнучи, "ижбы они з городы и волостьми отступили от зятя его, великого князя Александра, и со всим с тым служили ему, а к тому еще обещал им многие городы и волости свои. И на том змову и присягу межи собою вчинили"[29].

Для московської сторони прийняття "в службу и с вотчиной" князів, котрі контролювали обширні території в Подесенні та Посейм'ї, означало відкритий розрив із Вільно. Тому Олександру, разом зі звісткою про їхній "отказ", було відправлено грамоту з оголошенням війни. На початку травня на Сіверщину вирушив походом московський воєвода Яків Захар'їч; під Брянськом він "привел к крестному целованию" Семена Івановича Можайського й Василя Івановича Шем'ячича.

Відтак у 1500 р. Сіверщина фактично ввійшла до складу Російської держави. Очевидно, що успіхи Москви на початковому етапі війни (їх апогеєм стала перемога на Ведроші в липні 1500 р., коли литовське військо було практично знищене, а найвищий гетьман Великого князівства Литовського князь Костянтин Острозький потрапив у полон[30]) значною мірою зумовила сприятлива зовнішньополітична ситуація. Щоправда, Молдавія, традиційний союзник Московщини, не змогла надати їй дійової допомоги. Проте доволі ефективним був союз із кримським ханом: син Менґлі Ґерея, Ахмат Ґерей, упродовж 1500 р. здійснив два спустошливі напади на територію Литовської держави. У походах московських військ узяли участь і казанські царевичі; так, за допомоги Мухаммед-Еміна в серпні 1500 р. був здобутий Путивль.

Щоправда, низка обставин істотно ускладнила подальший перебіг подій. У серпні 1501 р. лівонський магістр Плеттенберг порушив укладене 1493 р. перемир'я з Москвою. Маючи значну кількісну перевагу, Орден змусив відступити армію під командуванням князя Оболенського; все ж російським військам вдалося відстояти Псков та Ізборськ. Здійснена за цих умов передислокація військових сил не могла не відбитися на боєздатності загонів, які діяли на території Великого князівства Литовського. Водночас посилилися позиції Олександра: після смерті Яна-Альбрехта (червень 1501) він був обраний польським королем; паралельно було укладено новий акт унії між Польщею та Литвою.

Внаслідок цього московські війська відмовилися від великого наступу на Смоленськ; упродовж 1501 р. їхня бойова активність обмежувалася дрібними сутичками на прикордонні. Погіршилася ситуація на Сіверщині: в серпні

* Насправді в зазначений період ішлося хіба що про спроби проунійно налаштованого митрополита Йосифа Болгариновича налагодити контакти з Римом, а не про реальні кроки щодо запровадження унії католицтва та православ'я у Великому князівстві Литовському — або, принаймні, такі, які б могли спричинити незадоволення князів, котрі сиділи на Сіверщині.

1501 р. сюди вдерлося 100-тисячне військо союзника литовців — хана Заволзької Орди Ших-Ахмата; зламавши опір сіверських князів, татари захопили Рильськ і Новгород-Сіверський. Проте дії Ших-Ахмата не були своєчасно підтримані Олександром; як наслідок, у червні наступного року його армію вщент розбив Менґлі Герей. Стабілізація ситуації в регіоні дала можливість князям Можайському та Шем'ячичу взяти участь в облозі Смоленська; місто не капітулювало, й війська Івана III, "землю Литовскую повоевав и попленив" мусили відступити.

В цілому наприкінці 1502 р. встановився певний баланс сил як на московсько-литовському, так і на московсько-лівонському театрах воєнних дій. Усі сторони відчували гостру потребу в перепочинку. За пропозицією Олександра було сформовано спільне литовсько-лівонське посольство, яке в березні 1503 р. прибуло до Москви.

Переговори з представниками Лівонії завершилися домовленістю про 6-річне перемир'я. Не вдалося укласти мирного договору із Великим князівством Литовським: литовська сторона вимагала повернення захоплених Москвою земель, а Іван III удавав щире здивування: "Нам чего деля (заради чого — авт.) великому князю Александру тое своей отчины отступатись?"[31] Коли переговори остаточно зайшли у глухий кут, литовська сторона запропонувала московській укласти, за прикладом Лівонії, 6-річне перемир'я на умовах збереження статус-кво.

Перемир'я було укладено 28 березня 1503 р. До Московської держави фактично перейшли всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків[32].

Московсько-литовські переговори "о вечном миру и о докончанье" відновились у лютому 1504 р. Під час переговорів жодна із сторін не виявила схильності до компромісу. Олександр наполягав на тому, щоб Іван III "тые городы, и волости, и земли, и воды, отчину нашу, которые ж еси нам без всякое причины забрал, зася нам вернул". Іван III був не менш категоричним при обстоюванні своїх "отчинных" прав: "... Каждому отчина своя мила и каждому своего жаль. Ино ведь ведомо зятю нашему, Александру королю и великому князю, что Русская земля вся... наша отчина; и нам и ныне своей отчины жаль; а их отчина — Лятская земля да Литовская"[33].

Такого самого курсу в переговорах із Сиґізмундом I, котрий 1506 р. заступив Олександра на великокнязівському престолі, дотримувався наступник Івана III, Василій III (1505-1533). Новий володар Литви, навіть погоджуючись на незначні територіальні поступки Москові, рішуче наполягав на поверненні Чернігова, водночас не полишаючи надії "очистити" ці землі воєнним шляхом.

1507 р. спалахнула нова московсько-литовська війна[34]. На її перебіг вплинули як сприятливі для Росії зовнішні обставини (Литва не отримала допомоги Лівонії), так і ускладнення внутрішньополітичної ситуації у Литовській державі, де розгорнулося повстання Михайла Глинського. Показовими є спроби останнього (до речі, католика за віросповіданням) копіювати події 1500 р. шляхом поширення чуток про насильне покатоличення руських

земель, що в пізнішій традиції надало йому рис оборонця їхніх національних інтересів, виразника настроїв місцевої православної шляхти. Насправді ж він був лише талановитим авантюристом, котрий зумів перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу[35].

У вересні 1508 р. до Москви прибуло литовське посольство з пропозиціями щодо укладення миру. Переговори тривали недовго: вже у жовтні "князь великий Василей Ивановичь всеа Руси с королем Жидимонтом (Сигізмундом — авт.) мир и вечное докончание взял, а городы рускые и с волостми, свою же вотчину, да и князей служебных, князя Василиа Ивановича Шемякина, да князя Василиа Семеновича Стародубскаго, и Новосилских князей, и Одоевских, и Воротынских, и Белевскых, и Трубецкых, и Масалских, и с их вотчинами написал в свою сторону"[36].

Таким чином був юридично оформлений перехід Сіверщини до складу Московської держави (за винятком Любеча, поверненого Литві). Однак литовські правлячі кола не втрачали надії домогтися того, щоб "тот край ... к рукам господарским пришол и так был захован, яко был за славное памяти короля его милости Казимира"[37]. До цього їх закликали й представники сусідньої з Сіверщиною Київської землі; зокрема, відомі скарги депутації киян до Сигізмунда I на шкоди, завдані їм втратою Путивля.

Незабаром розпочалася нова московсько-литовська війна (1512-1522). Під час цієї війни не раз відзначився князь Костянтин Острозький, котрий після втечі з московського полону восени 1507 р. повернув собі гетьманський уряд і залишався на цій посаді до самої смерті (1530). Особливої слави зажив гетьман після перемоги над московським військом під Оршею (8 вересня 1514), яка зробила його національним героєм. За даними Сигізмунда, на полі битви залишилось 30 тис. російських воїнів — майже половина 80-тисячного московського війська. Очевидно, що обидві цифри дещо завищені (як і кількість полонених, що її Сигізмунд у листі до лівонського магістра збільшив майже удвічі). Та, хоч литовцям не вдалося відвоювати захоплений у липні того року Василієм III Смоленськ, він залишився єдиним територіальним здобутком Росії у війні 1512-1522 рр. Не дивно, що оповідь Волинського короткого літопису про перемогу Острозького під Оршею є справжнім гімном "славному и великоумному гетману", що його "справою и наукою витязи литовские уподобилися своим мужеством храбрым македонянам"[38].

Останньою в низці московсько-литовських воєн першої половини XVI ст. стала так звана Стародубська війна[39]. Розпочинаючи її, Сигізмунд I виряджав свою армію "замков наших отчизных северских добывати"; відтак Сіверщина перетворилася на головний театр воєнних дій у 1534-1536 рр. Литовці захопили Гомель, Стародуб, Почеп, Радогощ, однак після мирних переговорів 1537 р. утримали за собою тільки Гомель; отже, за словами самого Сигізмунда, війна закінчилася без будь-якого "пожитку" для Великого князівства Литовського. По тому в литовсько-московських взаєминах запанував спокій, оскільки "угода 1537 р. зафіксувала певну рівновагу: Литва виявилася не в змозі повернути втрачені території, а Москва тимчасово припинила спроби нових заґарбань слов'янських земель, які належали Великому князівству"[40].

Ідеологічне оформлення московсько-литовського протистояння

Обстоюючи свої права на "руські" землі, володарі Литви, як і нащадки Рюрика, охоче вдавалися до аргументу "отчинності", цілком прийнятного з огляду на те, що вони спадково, з діда-прадіда, порядкували на окреслених теренах. Від того постало зачароване коло: на переговорах "диаки звали русские городы великого князя [московского] вотчиною, а [литовские] послы звали городы русскии королёвою вотчиною"[41]. Щоб спростувати закиди протилежної сторони, московські дипломати твердили, що литовські князі заволоділи Сіверщиною й іншими землями по-зрадницьки, "израдою"[42]. Крім того, у Московщині "переглянули" генеалогію Ґедиміновичів: у родоводі великих литовських князів, укладеному тут на початку XVI ст.*, стверджувалося, що їхній предок Ґедимін ("Гегиминик") був нібито тільки "рабом", "конюшцем" Вітеня** — дрібного смоленського князя з роду Ростислава Мстиславича, котрий, утікши з татарського полону, оселився в Жемайтії у "некоего бортника" та побрався з його дочкою; коли ж "Витенца" вбило громом, з нею взяв шлюб Ґедимін — це й дало початок роду литовських князів. Їхнє піднесення пояснювалося "великих князей русских несогласием" і "межусобными браньми", які дозволили Ґедиміну, виряженому тверським князем Олександром Михайловичем збирати данину "об сю сторону Немана", збагатитись і стати володарем Литви (протверська тенденція родоводу є зрозумілою з огляду на походження його автора; у московській традиції XVI ст. Олександра Тверського заступив великий князь московський Юрій Данилович). Паралельно наголошувалося, що великі московські князі походять від римського кесаря Августа й можуть титулуватися царями, оскільки їхній предок Володимир Мономах отримав царські регалії від візантійського імператора Константина Мономаха. Це сталося внаслідок організованого Володимиром Всеволодовичем походу на Фракію, що увінчався цілковитим успіхом. Просячи миру, Константин Мономах передав йому через послів — ефесського митрополита Неофіта, єпископів і "рядников" — свій "венец царскый ... на блюде злате", знятий з власної шиї "животворящий крест от самого животворящего древа, на нем же распят владыко Христос", "крабицу (ларчик, ковчежець — авт.) сердоликову, из нея же Август, кесарь римский,

---

* Його автором традиційно вважають Спиридона-Саву (званого "за резвость его" Сатаною) — тверича із походження, колишнього київського митрополита, поставленого на сан у Константинополі в 1475 р. Не прийнятий Казимиром і ув'язнений, він згодом опинився в Московській державі, де його було заслано до Ферапонтового монастиря. Коли Спиридону був уже 91 рік, він написав послання до невідомої особи, знане в сучасному літературознавстві як "Послання про Мономахів вінець", що його складовою частиною й був згаданий родовід (разом із леґендарною генеалогією великих московських князів). Публікацію цієї пам'ятки здійснено у виданні: Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. — М.; Л., 1955. — СС.159-170.

** Вітень — брат Ґедиміна та його попередник на великокнязівському престолі.

веселяшеся, и ожерелье, иже на плечу своем ношаше ... и иные многие дарове". Увінчаний Неофітом царським вінцем, київський князь отримав право звати-ся "отселе боговенчанный царь ... И от того времени князь великий Володимер Всеволодич наречеся Мономах* и царь Великия Россия. И от того часа тем венцем царским, что его прислал великий царь греческий Константин Мономах, венчаются вси великие князи володимерские, егда ставятся на великое княжение русское".

"Послання про Мономахів вінець" було покладено в основу офіційного "Сказания про князів володимирських", яке, своєю чергою, стало наріжним каменем ідеології самодержавства у Московській Русі. Наявні в ньому "історичні арґументи" охоче використовувалися російськими дипломатами, які обстоювали царський статус свого володаря, офіційно прийнятий Іваном IV у 1547 р.

У відповідь на імперські претензії московських володарів з Кракова й Вільно лунали заяви, що, позаяк Київ належить Литві, "никому бы тым именем и титулом царства киевского не было пристойно писатися — одно его королевской милости, а не великому князю московскому" (1548)[43]; знаходилось місце й для кепкувань над вигаданою генеалогією правителів Росії (так, польський поет Ян Кохановський писав про Івана Грозного: "Нащадок римського імператора Авґуста; хто зна, звідки взяв він того літописця!"[44]).

Водночас литовські князі плекали власну "римську" ідею, декларуючи походження литовців від латинян[45]. Першим сформулював цю теорію польський історіограф XV ст. Ян Длугош; вона базувалася на схожості мов та поховальної обрядовості цих двох народів. Длугош припускав, що за часів Юлія Цезаря частина давніх італійців, прихильників Помпея, очолена князем Вілієм, міґрувала далеко на північ, заснувавши місто, назване на честь їхнього вождя Вільно. Суворий край, який вони заселили, був (на згадку про далеку батьківщину) охрещений Літалією; перекручена, ця назва дійшла до нас як "Литва".

Ця теорія набула широкої популярності. Так, Михалон Литвин без вагань покликався на "напівлатинську мову" та "давні римські обряди" своїх одноплемінників і спогорда згадував про "московські письмена", котрі "не мають нічого, що спонукало б до доблесті, оскільки руська мова чужа нам, литвинам, тобто італійцям, у чиїх жилах тече італійська кров"[46]. Литвин виклав дві версії того, як предки литовців потрапили на північ. За першою, їх було вирядже-но на боротьбу зі скіфами; ближчою ж до істини він вважав другу, згідно з якою "вони були занесені бурями Океана за Гая Юлія Цезаря", під час його походу на Британію[47]. У літописах ствердився інший варіант леґенди: предком литовців був родич імператора Нерона Палемон, котрий на чолі великого почту втік від "кривд і утисків" свого деспотичного володаря[48].

---

* Насправді Володимир Всеволодович звався Мономахом за матір'ю — "царицею грекинею", котра, як гадають, була дочкою Константина IX Мономаха; той помер, коли онуку минуло два роки, й гадки не мав про передачу йому своїх імператорських інсиґній, які в Московщині набули вигляду "барм Мономаховых и шапки". Першим ними був увінчаний онук Івана III Дмитро Іванович під час його коронації як співправителя діда в 1498 р.; взагалі ж ця "шапка золотая" відома з часів Івана Калити.

Ідея римського походження литовської шляхти та її володарів не здобула визнання в Москві. Натомість (як гадають, під тиском Гедиміновичів, котрі служили при московському дворі — Трубецьких, Бельських, Мстиславських) у 30-х-40-х рр. XVI ст. виникла нова версія родоводу великих литовських князів. Гедиміна проголосили Рюриковичем, нащадком полоцького князя Рогволода. В основу такої "ідентифікації" було покладено літописний сюжет про заслання до Царгорода сином Володимира Мономаха Мстиславом двох Рогволодовичів, котрі відмовились допомогти йому в боротьбі з половцями (1129). За версією московських книжників, які назвали їх на литовський лад Давилом і Мовколдом, згодом князів запросили до себе "вильняне"; праправнуком Давила ("первого князя на Вильне") нібито й був Гедимін[49].

Цей варіант родоводу задовольняв як емігрантів-Гедиміновичів, так і володарів Московщини, оскільки, згідно з літописом, Мстислав позбавив Рогволодовичів їхньої частки Руської землі — а відтак їхні нащадки не могли претендувати на давньоруську територіальну спадщину (тобто окреслена у родоводі ситуація, коли міста, які колись були "обладаны князями киевскими, иные черниговскими, иные смоленскими, иные полотцкими", стали "городами литовскими..., иже суть ныне за кралем", розумілась як аномальна). Більше того — оскільки "Литва в ту пору дань даяше князем полотцким", а ті, своєю чергою, підпорядковувалися київським, з'явилась основа для тверджень, що "не токмо что Русская земля, но и Литовская земля вся" є вотчиною московських Рюриковичів[50].

Не дивно, що ця генеалогічна леґенда швидко потіснила попередню, яку в 60-х рр. XVI ст. Іван Грозний назвав нісенітницею (брехнею "безлепичников")[51]. Він же після смерті останнього Ягеллона, Сиґізмунда-Августа, заявив, що раз "тово роду не осталось никого", то "Корона Польская и Великое княжество Литовское наша вотчина"[52].

Незалежно від того, наскільки широко московські государі окреслювали територію своєї "отчини", центральним об'єктом їхніх претензій залишався Київ. Симптоматично, що на зламі XV-XVI ст. великий князь литовський Олександр навіть почав називати себе князем Русі та Києва (з таким титулом він фіґурує в переговорах із лівонським магістром та в укладеній із ним у 1501 р. угоді)[53] — це, безумовно, було відповіддю на посилення інтересу до Києва з боку його войовничого тестя. Адже ще 1490 р. той у договорі з цесарем Максиміліаном проголосив курс на опанування "великого княжества Киевского"[54]. Зрозуміло, що кількома роками пізніше Івана III неабияк стурбував проект передачі Києва у володіння Олександровому брату Сиґізмунду, стосовно якого він написав своїй дочці, котра й сповістила його про цей план: "Что еси говорила..., что князь великий да и панове думают и хотят Жидимонту (Сиґізмунду — авт.) дати в Литовском в великом княжестве Киев да и иные городы; ино, дочь, слыхал я, каково было нестроенье в Литовской земле, коли было государей много; а и в нашей земле, слыхала еси, каково было нестроенье при моем отце; а после отца моего каковы были дела и мне с братьею, надеюся, слыхала еси, а иное и сама помнишь; и только Жидимонт будет в Литовской земле, ино вашему которому добру быти? И я приказываю то к тебе

того деля (заради — авт.), что [ты] еси дитя наше и что не по тому ваше дело почнет делатись, и мне того жаль. А захочеш о том говорити с великим князем, и ты бы говорила с ним от себя, а не моею речью; да ко мне бы еси обо всем отказала (дала знати — авт.), каково ваше дело" (травень 1496)[55].

Відтак, лякаючи Олену примарою усобиць і чвар та старанно маскуючи свої справжні наміри батьківським піклуванням, Іван III прагнув змусити її чоловіка відмовитись від проекту, котрий мав ускладнити перебіг боротьби за Київ. Олександр, своєю чергою, волів, щоб його тесть повністю зрікся претензій на Київ, додавши відповідний пункт до тексту договору ("докончания") 1494 р.: "Абы еси тот замок наш Киев и все киевские места в наш лист докончальный казал вписати, а либо особный лист свой велел бы еси нам на то дати"[56]. За це він ладен був піти на поступки в найболючішому на той час питанні литовсько-російських взаємин — визнати за Іваном III титул "государя всієї Русі". Проте, оскільки саме Київ був стрижнем загальноруської програми володаря Московщини, переговори щодо такого розв'язання наболілих проблем не увінчалися успіхом.

Щоправда, крім принципу "отчинності", правителі Росії мали в своєму ідеологічному арсеналі ще один аргумент на користь правомірності об'єднання ними всіх руських земель. На нього в середині 1520-х рр. звернув увагу в листі до папи Климента VII нунцій Альберто Кампензе, відзначивши: "Великий князь московський Іван, а також його наступник, нинішній князь Василій, неодноразово — як за нинішнього короля Сигізмунда, так і за його попередників, королів Олександра й Казимира, — намагались опанувати більшу частину Литви, а саме землі.., які складали раніше державу русів. Свої претензії московські князі ґрунтують на тому, що Русь, підвладна тепер польському королю, так само, як і Львів та частина Польщі, що лежить на північ і північний схід від Сарматських гір (Карпат — авт.), дотримується непохитно грецької віри"[57].

І, справді, після падіння Константинополя (1453), котре розглядалось російськими ортодоксами як Божа кара за укладення Флорентійської унії 1439 р., Москва намагалася перебрати на себе духовне лідерство в православному світі. Елементи цього специфічного месіанізму позначились уже в XV ст. Поштовхом для їх розвитку стали ідеї, пов'язані з подоланням есхатологічної кризи 1492 (7000 за тодішнім літочисленням) р., коли очікувався "кінець світу". Після того, як цього не сталося, виникла потреба в новому тлумаченні церковних пророцтв. Спробою такого переосмислення став "Виклад пасхалії" московського митрополита Зосими, в якому він подав власну, несподівану та сміливу, трактовку відомої євангельської фрази: "І стануть перші останніми, а останні першими". На його думку, "першими" були греки (візантійці), на зміну яким, згідно з пророцтвом, приходять "останні" — росіяни. Іван III — "благоверный и христолюбивый великий князь Иван Васильевич, государь и самодержец всея Руси" є "новым царем Константином"*, а Москва — "новым градом Константина", тобто другим Константинополем[58].

* Мається на увазі римський імператор Константин Великий (272-337).

З часом ця ідея модифікувалась у теорію "Москви — третього Рима", яку на початку 20-х рр. XVI ст. сформулював старець одного із псковських монастирів Філофей[59]. У своєму "Посланні на звіздарів" він виступив проти німецького лікаря й астролога Миколи Бюлова, котрий служив при дворі Василія III; той обстоював думку, що світовим центром християнства є Рим. На противагу цьому Філофей висунув твердження, що ні Рим, ні "другий Рим" — Константинополь, — вражені католицькою "єрессю", не здатні виконувати цю функцію; вона є довічною прерогативою "третього Риму" — Москви, відповідальної за долю християнства у всесвітньому масштабі: "Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти"[60].

Можна сперечатися з приводу того, наскільки істотним був вплив цих ідей на зовнішньополітичну практику московських володарів; та вже 1500 р. Іван III "упорався" з роллю захисника православ'я на теренах сусідньої Литовської держави, відкраявши від неї неабиякий шматок. Однак у її межах залишився Київ, котрий, попри тривалу десакралізацію, оточувала аура православної святості. Поет Себастьян Кльонович відзначив з цього приводу в своєму творі "Роксоланія" (1584):

"Знайте, що Київ у нас на Русі значить стільки,
Як давній Рим для старих християн,
Має таку ж він вагу"[61].

Прочан з усієї Русі вабили київська Свята Софія (названа в 1441 р. у грамоті київського князя Олелька митрополиту Ісидору "матерью всем церквам русским") і Печерський монастир; останній особливо шанувався московськими вельможами, котрі, перебуваючи в Литві, не пропускали нагоди занести свій рід до місцевого синодика.

Варто нагадати, що як собор Святої Софії, так і деякі інші київські споруди зводилися за взірцем константинопольських; цю аналогію вповні усвідомлювали і в XV-XVI ст., порівнюючи Святу Софію й Золоті ворота з їхніми візантійськими прототипами. Тож уявлення про Київ як другий Константинополь, хай і не задекларовані в літературних пам'ятках*, становили тривкий компонент суспільної свідомості. Очевидно, що ідеї стосовно Москви як "нового града Константина" й "третього Рима", продуковані на зламі XV-XVI ст., мали бути узгоджені з цими традиційними уявленнями. Відтак сформувалась концепція "Москва — другий Київ", що під її впливом був, зокрема, автор "Історії про Казанське царство" з його запальним вигуком: "Воссиял ныне стольный и преславный град Москва, яко вторый Киев... и третий новый великий Рим, провосиявший в последние лета, яко великое солнце в велицей нашей Русской земли"[62].

* Показово, однак, що Київ, як і Константинополь, вважався "богоспасаемым градом"; чи не першим ужив щодо нього цю назву болгарський князь Іаков-Святослав, котрий 1262 р. надіслав Кормчу книгу "преосвященному архиепископу Кириллу преславного града Киева, учителю всей Руси и светильнику церквам богоспасенного града Киева". Паралель між Києвом і Константинополем виразно проглядає і в переказі про Михайлика, котрий переніс до Царгорода київські Золоті ворота.

Зрозуміло, що ця компромісна теорія не скасовувала необхідності включення Києва до складу Росії. Київські святощі додали б ваги московським претензіям на першість у православному світі, а сама влада над Києвом мала "переконати" литовсько-польську сторону в законності царського титулу великих московських князів. Головне ж, Київ був центром Давньоруської держави — "отчины" московських государів. Тож сучасники мали рацію, констатуючи, що Іван IV прагнув захопити Київ як "колишню столицю Русі" — адже той не раз нагадував, що при його предках "и Вильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву"[63].

Ці настрої свого володаря поділяли й пересічні росіяни. Нагадаємо хоча б слова Михалона Литвина, котрий зауважив з приводу ставлення "московитів" до Києва: їхній князь "понад усе бажає заволодіти цим містом, яке йому до вподоби, твердячи, що він — нащадок Володимира, київського князя. Немало ремствують і його люди, що не володіють такою давньою столицею царів та її святощами"[64]. Такі почуття відверто висловив один московський літописець часів Івана Грозного[65], в якого вихопилося: "Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!"*

Династичним претензіям московських володарів литовська сторона намагалася протиставити право завоювання (jus occupationis), котре цілком визнавалося як історико-юридичний аргумент. Не випадково в білорусько-литовських літописах широкої редакції, які побачили світ у першій половині XVI ст. (їх відрізняє від літописів короткої редакції середини XV ст. наявність обширного легендарного вступу, де йдеться про початки Литви), з'явився квазіісторичний переказ про завоювання Київщини та інших південноруських земель Гедиміном[66]; водночас наголошувалося, що з приходом литовців на Русь завдяки їхній воєнній звитязі було припинено сплату данини татарам, котра "хоживала" за їхніх "предков" — руських князів (хоч насправді встановлення литовської супрематії спочатку зовсім не означало ліквідації залежності від Орди). Мотив захисту литовськими князями південноруських земель від "скіфів" фігурує і в матеріалах Люблінського сейму, на якому литовці марно намагалися відстояти свої права на інкорпоровані Польщею Волинь, Брацлавщину (Східне Поділля) й Київщину.

Люблінська унія

Об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в "єдину спільну Річ Посполиту", здійснене на сеймі в Любліні, що тривав з 10 січня по 12 серпня 1569 р., увінчало собою унійні змагання, започатковані в Крево 1385 р. Відтоді було укладено чимало державних угод, але обидві сторони, маючи вдосталь "шкір і печаток (скріплених печатками

* Водночас було б неприпустимим спрощенням вважати, що ці бажання набували характеру манії: зокрема, навіть у найближчому оточенні Івана Грозного було чимало прихильників мирного співіснування з Литвою на умовах збереження територіального статус-кво.

пергаменних документів — авт.), усе-таки не мали унії", — точніше, на середину XVI ст. вона залишалася персональною.

Останні польсько-литовські угоди постали на зламі XV-XVI ст., за часів Олександрового правління. 1499 р. литовці підтвердили акт Городельської унії 1413 р., звівши до мінімуму його "інкорпораційну" термінологію. Однак події 1500 р. виявили неефективність цього кроку: Олександр був змушений сам на сам вести боротьбу з Московщиною, що обернулася для нього втратою Сіверщини та ганебною поразкою на Ведроші. Нагодою для перегляду польсько-литовських відносин стала смерть Яна-Альбрехта (червень 1501). Опанувавши польський престол під гаслом зміцнення унії, Олександр у жовтні 1501 р. в Мельнику підтвердив її прелімінарний акт, укладений його представниками на елекційному сеймі в Петрокові.

За буквою цього акта, Польща й Литва мали "об'єднатись і злитися в одне неподільне тіло" з "однією головою, одним королем, одним господарем"; однак фактично йшлося про юридичне оформлення режиму персональної унії — й, крім того, цей акт не був, усупереч Олександровим обіцянкам, "схвалений, ратифікований і підтверджений" сеймовими постановами та грамотами "всіх прелатів, князів, панів, шляхти й найвизначніших міст" Литовської держави. Відтак ідея створення "однієї держави й одного народу з одним королем і одним правом" так і не була реалізована.

Така ситуація не влаштовувала польську шляхту, яку вабили безкраї обшири руських земель, що здавались їй тим ціннішими, чим вищим був попит на сільськогосподарські та лісові товари на зовнішньому ринку. Однак литовці ревно обстоювали свою державну самостійність. У 20-х рр. XVI ст. активізувалися давні коронаційні змагання Литви, чому сприяли поголоски про намір папи надіслати корону Василію III, якому нібито співчували поляки. На тлі цих чуток посли від литовської ради, скориставшись ситуацією, нагадали Сигізмунду I, як у 1430 р. поляки затримали Вітовтову корону, опікуючись, як і завжди, своїми інкорпораційними планами й через них усіляко "понижаючи" Литву. На їхню думку, на перешкоді цим намірам могло стати перетворення Великого князівства Литовського на королівство, оскільки "корона в корону втелена (інкорпорована — авт.) быти не может". Сигізмунд I мав зажадати від польських сенаторів повернення Вітовтової корони й, поклавши її на голову свого сина, зробити його першим литовським королем. Якби ж поляки йому відмовили, треба було прохати корони у папи: на неї Сигізмунд-Август мав не менше прав, ніж "преследовца святого римского костела" Василій III, котрий "не годен того с предков своих"[67]. І хоч план цей так і не був реалізований, він рельєфно відображає ставлення правлячих кіл Великого князівства Литовського до ідеї інкорпорації.

Змінити його змусила їх так звана Лівонська війна з Московщиною (1558-1583), яка виснажила матеріальні ресурси країни й помітно позначилася на позиції шляхти, котра стала вбачати вихід зі скрутного становища в унії з Польщею; до всього, їй імпо-нували широкі права, якими користувалася шляхта Корони. Аналогічними були настрої на прикордонних землях — хоч і з інших причин: населення Волині й Підляшшя сподівалося, що унія покладе

край безкарним "гвалтам, наездам, забойствам и забиранью земль, и грабежам ... панов поляков"[68].

Суб'єктивним чинником, котрий актуалізував справу укладення унії, була відсутність нащадків у Сигізмунда-Августа, що в перспективі, зі смертю останнього Ягеллона, тягла за собою розрив польсько-литовської династичної унії. Такий сценарій перебігу взаємин між Литвою та Польщею передбачався ще за часів Сигізмунда, до появи на світ його сина у 1520 р. Під час переговорів з Василієм III папа Лев X через свого представника переконував його, що "Литву не треба воювати зброєю: час її воює. Оскільки король Сигізмунд не має нащадка, після його смерті Литва нізащо не захоче мати над собою государя з поляків, а поляки не захочуть литвина, і через це обидві держави зійдуть на ніщо"[69]. Тоді, через народження Сигізмунда-Августа, прогноз не справдився; однак через кілька десятиріч ця перспектива знову стала реальною. Тож володар Польщі й Литви активно обстоював справу унії.

Неприхильно ж ставилися до неї верхи Великого князівства Литовського, яких відлякувала перспектива втрати свого політичного всевладдя; їхній настрій виразно засвідчила поведінка литовської депутації, котра після місячних переговорів із поляками в ніч на 1 березня потайки покинула Люблін.

Цей вчинок не спантеличив польську сторону, яка вжила рішучих заходів, реалізуючи свою програму-мінімум, що полягала у привласненні Волині та Підляшшя. Сейм зажадав від короля "повернення" останніх Польщі, заочного, за відсутності литовців, вирішення питання про унію, а за необхідності — розгортання воєнних дій. Тож, за словами М.Грушевського, "супроти рішучого відпору литовських сенаторів було кинуто в кут усі фрази про обопільний інтерес, про стародавню приязнь і братерство: Польща звернулася до насильства й ладилася війною змусити литовських панів, аби піддалися добродійствам унії ... Поки була надія провести інкорпорацію цілого великого князівства, польські політики не підносили справи українських земель. Тільки як відносини з литовськими станами загострилися й пішло на перебій, поляки стали виїздити з претензіями на ці землі"[70]. Їх заґарбання було здійснено у формі "реституції" давньої власності Польської Корони.

Уявлення про підвладність Польщі Південної Русі були успадковані суспільною думкою XVI ст. від польської історіографії XI-XII ст. Початок цій традиції поклав Галл Анонім — безіменний історик кінця XI-початку XII ст., котрого в XVI ст. Мартін Кромер назвав "галлом", тобто французом. У своїй хроніці він, оповідаючи про події 1018 р. (опанування Києва королем Болеславом Хоробрим, котрий підтримав свого зятя Святополка Окаянного в боротьбі з Ярославом Мудрим), створив, за висловом М.Грушевського[71], "улюблений образ польської історії — Болеслава, що січе мечем київські Золоті ворота" (насправді збудовані у 30-х рр. XI ст.); нібито пощерблений від цього удару меч, так званий "Щербець", згодом став коронаційним мечем польських королів. Водночас Галл запровадив до вжитку твердження, що "відтоді Русь надовго стала данницею Польщі" (цілком безпідставне з огляду на утвердження на київському столі в 1019 р. Ярослава Мудрого)[72].

Як гадають, давній історик приписав Болеславу Хороброму вчинок його потомка Болеслава Сміливого, котрий, узявши Київ 1069 р., за твердженням Галла[73], "залишив на Золотих воротах пам'ятний знак від удару свого меча"*. Інший польський історіограф, Вінцентій Кадлубек, котрий творив сторіччям пізніше за Галла, активно використовуючи доробок свого попередника, зауважив, що висічений Болеславом Хоробрим "знак залежності" на Золотих воротах окреслив східний кордон його володінь[74]. На заході такою межею стала залізна колона на р.Сала в землях саксів; однак у традиції XV-XVI ст. вона також перетворилася на кордон руських володінь Болеслава. М.Стрийковський твердив, що Болеслав "на знак своєї звитяги поставив два великі залізні стовпи посеред ріки Дніпра, де в нього впадає Сула"[75]; в "Анналах" Ст.Сарницького (1587) занотовано, що, опанувавши Київ, Болеслав "попрямував до Борисфена (Дніпра — авт.) і там, за прикладом Геркулеса, позначив давні кордони Сарматії трьома залізними колонами, спорудженими при злитті Сули та Борифена"[76]. Перетворення саксонської Сали на Сулу не було випадковістю: 1627 р., під час переговорів з представником брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького, Гасан-паша висловив намір будувати фортецю там, "де височіють давні рештки двох залізних стовпів, вкопаних над Дніпром у землю, неподалік від яких є надгробки з написами"[77]. Відтак ці згодом зруйновані пам'ятки татарської старовини правили полякам за наочний доказ слушності претензій Корони на Русь.

Їхнім теоретичним обґрунтуванням стали історичні праці краківського каноніка М.Кромера, котрий не тільки активно використав історіографічний доробок своїх попередників, а й значно збагатив його за рахунок документів, знайдених ним під час упорядкування королівського архіву в 1550-1551 рр. Ці документи, щоправда, тлумачились у пропольському дусі, що й спричинило протест литовців проти "непристойних хронік" на Віленському сеймі 1559 р.

"Хроніка" Кромера, вперше видана 1554 р., давала в руки польських політиків аргументи на користь їхніх претензій. Спочатку вони, однак, обмежувалися Підляшшям і Волинню, де, в цілому, панували прихильні до Корони настрої (особливо на Підляшші, де з XV ст. діяло польське право). Вже у березні 1569 р. побачив світ підляський реституційний привілей, в якому стверджувалося, що цей регіон здавна становив частину Мазовії й лише за часів Казимира Ягеллончика відійшов до Литви.

Насправді Підляшшя (округа Дорогичина та Мельника) через свій прикордонний характер багаторазово ставало об'єктом аґресії польських князів; деяким із них подеколи вдавалося (бодай частково) осягнути свою мету, як, наприклад, Конраду Мазовецькому, котрий, захопивши 1236 р. Дорогичинську землю, передав її Тевтонському ордену. Втім, згодом Дорогичин був відвойований у хрестоносців Данилом Галицьким і навіть став місцем коронації князя

* Крім знаку воєнного тріумфу, дослідники вбачають у цьому жесті символіку межових зарубок. Давньоруські літописи нічого не знають про згаданий вчинок Болеслава Сміливого, натомість приписуючи сину половецького хана Боняка Севенчу прагнення "сечи в Золотые ворота, яко же и отец мой" (1151).

(1253). Ще ефемернішим було перебування Дорогичина в руках Януша Мазовецького: переданий йому Ягайлом у 1391 р., він уже наступного року був відібраний у нього Вітовтом як частина батьківських володінь литовського князя. Коли ж онука Януша Мазовецького Офка стала дружиною Вітовтового небожа Михайла Сигізмундовича, батько останнього, Сигізмунд Кейстутович, уклав угоду з її братом Болеславом, на підставі якої той заволодів Дрогичином після його смерті (1440); однак уже в 1443 р. Болеслав Мазовецький відступив свої права Казимиру за 6 тис. кіп празьких грошів.

Такими ж хисткими були "безсумнівні права" Польщі на Волинь, приєднану до Корони разом із Підляшшям. За буквою реституційного акта, вона була одвічною частиною Корони й тільки за Казимира відійшла до Литви. За спостереженнями Я.Пеленського, котрий докладно розглянув окреслену проблему, "згадка реституційного привілею про доягайлові часи, напевне, стосувалася періоду польсько-литовських змагань за Волинь, спричинених експансією Корони на землі Галицько-Волинської Русі за Казимира Великого. Польща висувала претензії на Волинь і після смерті Вітовта (1430). Особливо сприятливі умови для польської експансії склалися із розгортанням боротьби за великокнязівський віленський престол між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем. Волинський реституційний привілей глухо згадує про унію 1432-1434 рр., коли Сигізмунд Кейстутович дав згоду на те, що після його смерті Велике князівство Литовське перейде під супрематію Польської Корони. Очевидно, що автори цього привілею надто довільно тлумачили унійні акти Сигізмунда, в яких Волинь нічим не виділялася з-поміж інших земель Великого князівства Литовського — такий виняток становило Поділля, яке передавалося Польщі без будь-яких застережень. Щоправда, джерела виразно засвідчують, що 1436 р. Свидригайло погоджувався відступити Короні Волинь за умов визнання його влади над іншими руськими землями та відмови Польщі від активної підтримки Сигізмунда Кейстутовича; загибель останнього в 1440 р. не дала можливості полякам довести до кінця справу інкорпорації цієї землі. Не менше розчарування чекало на польських політиків і в 1452 р., коли після смерті Свидригайла Волинь залишилася частиною Великого князівства Литовського. Кінець польсько-литовському протистоянню у волинському питанні був покладений 1454 р., коли обидві сторони погодилися на політичний компроміс: Литва утримувала за собою Волинь і Брацлавщину, а Західне Поділля та волинське прикордоння переходили до Корони. Останнє, до речі, століттям пізніше давало полякам підстави наполягати на приєднанні Брацлавщини: на Люблінському сеймі вони не тільки стверджували, що "Брацлав і Вінниця завжди належали королівству", а й акцентували увагу на тому, що Брацлавське воєводство "здавна становило частину Поділля"[78].

Втім, до Польщі Брацлавщину було приєднано як частину Волині — шляхом включення відповідних клаузул до волинського реституційного привілею. За його загальними фразами не варто дошукуватись, що саме робило цей акт правосильним в очах польських політиків; гадають, що за аргумент їм могли правити присяжні грамоти Федора Несвизького часів війни між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем, на той час видобуті з королівського архіву.

У будь-якому випадку інкорпорація Брацлавщини, як і Підляшшя та Волині, не викликала протесту з боку місцевої шляхти. Реституційними привілеями їй було гарантовано збереження всіх маєтностей і майнових привілеїв, зрівняння в правах із коронною шляхтою, звільнення від податків на користь Литовського князівства. Згідно з королівським універсалом, представники цих земель мали прибути до Любліна й, присягнувши Польщі, взяти участь у роботі сейму; а що вони не поспішали цього робити, було вжито загроз щодо конфіскації їхніх маєтностей — чим і залагоджено справу: на вірність Короні один за одним присягнули князі Острозький, Вишневецький, Чорторийський, Збаразький, Корецький та інші.

Цікаво, що на подальших сеймових засіданнях саме волиняни енергійно підтримали ідею приєднання до Польщі Київської землі — певно, прагнучи зберегти традиційну систему зв'язків зі своїми сусідами. Легкість, з якою вирішилася доля Підляшшя, Волині й Брацлавщини, спонукала поляків до дій, і незабарно знайшлися "докази" того, що "Київ належить Короні" — "давні привілеї, за якими ... усі київські княжата були васалами короля та Корони", а також документи, котрі засвідчували, що Київщина "у минулому сплачувала данину Польському королівству"[79]. Очевидно, що цими "привілеями" та "документами" могла бути хіба що присяжна грамота київського князя Володимира Ольґердовича на вірність Ягайлу та Ядвізі, видана на підтвердження акта Кревської унії (1388), що її знайшов Кромер під час роботи в коронному архіві. Водночас поляки покликалися на "найдавніші літописи, в яких ідеться про те, що це місто (Київ — авт.) було тричі здобуто польськими королями"[80]. Про джерело цих відомостей уже йшлося вище. Усі вони, за висловом М.Грушевського, тією чи іншою мірою становили "наругу над історією"[81]; однак на їх підставі було побудовано цілу теорію, згідно з якою вся Русь здавна підлягала польським королям — унаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання або успадкування[82]. Ці твердження виразно перегукувались із загальноруськими претензіями московських володарів, які й далі простягали руки до українських земель (передусім, до Києва) — на чому й наголошували польські політики*, обстоюючи необхідність їх інкорпорації до Корони.

Водночас поміж них були й такі, котрі висловлювали сумніви в доцільності інкорпорації Київщини, посилаючись на необхідність її захисту від нападів татар та пов'язані з цим фінансові витрати. Та "шляхетський імперіалізм" переважав ці доводи. Скептиків переконували, що Київ є "воротами" до Волині й Поділля, і "якщо він перебуватиме в руках литовців, марно й сподіватися, що вони зможуть його захистити". З другого боку, висували ще один аргумент: "Річ Посполита ще й тому повинна відібрати Київ у литовців, що, коли він буде в їхніх руках, вони згодом зможуть легко повстати проти нас"[83].

* На засіданнях сейму йшлося про те, що "московський цар наполегливо прагне оволодіти Києвом як колишньою столицею Русі". Паралельно їхні учасники відзначали, що мають "привілеї не тільки на Київ, а й на Вільно"; неважко помітити, що ці твердження корелювали із синхронними заявами московських політиків про Литву як "отчину" Рюриковичів.

Київщину було "возз'єднано" з Польщею на початку червня, тож коли на сейм прибула литовська депутація (6 червня 1569), всі українські землі вже опинилися поза межами Великого князівства Литовського. У такому "урізаному" вигляді Литовська держава й уклала угоду про унію з Польською. Згідно з актом від 1 липня 1569 р., вони злилися воєдино й надалі мали управлятися одним загальнообраним володарем, котрий коронувався в Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, водночас утративши й будь-яке політичне значення, хоча не припинила свого державного існування (ознакою цього були окремі адміністративна та фінансова системи, армія, законодавство, уряди).

На подальших засіданнях сейму литовці намагалися протестувати проти захоплення українських земель, що, однак, мало наслідком лише внесення пункту про їх "повернення" Польщі до додаткового, потвердного акту унії від 11 серпня 1569 р. Таким чином Підляшшя, Волинь, Брацлавщина й Київщина, чию долю було вирішено "в антракті" унійних переговорів, остаточно злилися з Короною.

Мляві спроби литовців повернутися до цього питання після смерті Сигізмунда-Августа (1 червня 1572) не увінчалися успіхом — не в останню чергу через байдужість української верхівки, що дбала, передусім, про свої станові інтереси, не дуже замислюючись над тим, з яких саме "певних причин" її "прилучено до Корони"*.

Вимоги, висунуті шляхтою на Люблінському сеймі, були мінімальними (збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві), а їх реалізація вичерпала політичний потенціал української еліти. До всього, як слушно зазначив Я.Пеленський, у 60-х-70-х рр. XVI ст. вона практично не мала можливостей для маневрування: "...це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею та Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами й становими привілеями, відносною релігійною толерантністю й самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту ... Оцінюючи цей вибір із сучасних позицій, слід визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI-на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави"[84].

* На жаль, за браком синхронних українських літописів, немає прямих свідчень того, якою була реакція на акт унії на "повернених" Польщі землях.

[1] Батура Р.К., Пашуто В.Т. Культура Великого княжества Литовского // Вопросы истории. — 1977. — № 4. — С.95.

[2] Pułaski K.Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarów perekopskich (1469-1515): Akta i listy // Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku. — Kraków; Warszawa, 1881. — T.1. — S.408; Lietuvos Metrika. Knyga № 5 (1427-1506 metai) / Parengė E.Banionis — Vilnius, 1993. — PP. 154, 161.

[3] Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. — М., 1980. — СС.151-152.

[4] Gołębiowski S. Jarłyk chana Złotej Ordy Tochtamysza do polskiego króla Jagiełły // Biblioteka Warszawska. — 1853. — T.3. — S.573.

[5] Розов В. Українські грамоти. — К., 1928. — Т.І: XIV в. і перша половина XVI в. — № 26. — С.49.

[6] Докладніше див.: Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. — 1928. — №2. — СС.170-187.

[7] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т.І. — №183. — С.211.

[8] Рогожский летописец // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Пг., 1922. — Т.15. — Вып.І. — Ст.88.

[9] Докладніше див.: Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — СС.84-94.

[10] Див., зокрема: Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т.2. — №6. — СС.4-5.

[11] Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. — М.; Л., 1949. — Т.25. — С.229.

[12] Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiegó za Jagiellonow. — Warszawa, 1930. — T.1. — S.73.

[13] Докладніше див.: Skopińska Z. Traktat 31 sierpnia 1449 roku w świetle polityki Litwy i Moskwy w latach 1440-1453 // Ateneum Wileńskie. — 1928. — Zesz. 15. — SS.108-150.

[14] Сб.РИО. — Т.35. — СС.81-82, 107.

[15] Там же. — СС.380, 460; Сб.РИО. — Т.41. — С.457.

[16] Сб.РИО. — Т.35. — С.460.

[17] Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т.2. — Ст.688-689.

[18] Там же. — Ст.578.

[19] Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т.І. — Ст.329.

[20] Diariusz Lubelskiego sejmu unii. Rok 1569 / Drukiem ogłosił A.T.Działyński // Zrzódłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W.K.Litewskiego. — Poznań, 1856. — Cz.3. — S.133.

[21] Грушевський М. Козаки в 1470-х рр. // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. — 1903. — Кн.6 — С.2.

[22] Сб.РИО. — Т.35. — СС.10-12, 25-32, 43-45, 63-65 (1488-1492 рр.)

[23] Хорошкевич А.Л. Россия и мировые торговые пути конца XV в. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С.37.

[24] Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий: Очерки социально-политической истории. — М., 1982. — С.93.

[25] Опись архива Посольского приказа 1626 года. — М., 1977. — Ч.І. — С.34.

[26] Герберштейн С. Записки о Московии. — М., 1988. — С.66.

[27] Сб.РИО. — Т.35. — СС.273-274.

[28] Софийская Первая летопись // ПСРЛ. — СПб., 1853. — Т.6. — СС.44-45; Продолжение летописи по Воскресенскому списку // ПСРЛ. — СПб., 1859. — Т.8. — СС.238-239; Ермолинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т.23. — С.196; Сб.РИО. — Т.35. — С.302; Сб.РИО. — Т.41. — СС.318, 345.

[29] Хроника Быховца // ПСРЛ. — М., 1975. — Т.32. — С.166.

[30] Докладніше див.: Herbst S. Bitwa nad Wiedroszą 1500 roku // Wieki średnie: Prace ofiarowane T. Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin. — Warszawa, 1962. — SS.275-282.

[31] Сб.РИО. — Т.35. — С.380.

[32] Там само. — СС.399-400.

[33] Там само. — С.460.

[34] Її детально розглянуто в праці: Herbst S. Wojna Moskiewska 1507-1508 // Księga ku czci Oskara Haleckiego. — Warszawa, 1935. — SS.29-54.

[35] Див.: Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV-первой трети XVI в. — М., 1995. — СС.119-131.

[36] Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — СС.249-250. Текст угоди див.: Акты ЗР. — Т.2. — №43. — СС.53-56.

[37] Акты ЗР. — Т.2. — №184. — С.337.

[38] Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — М., 1980. — Т.35. — СС.125-127.

[39] Найдокладніше про неї див.: Кром М.М. Стародубская война (1534-1537 гг.) // Очерки феодальной России. — М., 1999. — Вып.3. — С.85-148. Див. також: Граля И., Эскин Ю.М. Литва и Русь в 1534-1536 гг.: Новые документы // Вестник Московского университета. — Сер.8: История. — 1999. — №4. — СС.65-76.

[40] Кром М.М. Стародубская война... — С.148.

[41] Сб.РИО. — Т.35. — С.853.

[42] Сб.РИО. — Т.71. — С.240; Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. — М.; Варшава, 1997. — Т.2. — С.223.

[43] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (с 1545 по 1572 год). — М., 1843. — С.51.

[44] Цит. за: Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. — New York, 1998. — P.128, fn.8.

[45] Докладніше див.: Zachara-Wawrzyńczyk M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu litwinów // Zeszyty historyczne UW. — 1963. — №3. — SS.5-35; Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // Przegląd historyczny. — 1980. — №1. — SS.1-20.

[46] Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — СС.85-86.

[47] Там же.

[48] Летописи белорусско-литовские. — СС.145, 173, 193, 214.

[49] Докладніше див.: Флоря Б.Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — СС.320-328.

[50] Сб.РИО. — Т.71. — С.108.

[51] Послания Ивана Грозного. — М.; Л., 1951. — С.260.

[52] Цит. за: Флоря Б.Н. Родословие... — СС.327-328.

[53] Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV-начала XVI в. — М., 1960. — С.106. — Прим.160. Див. також: Акты Литовской Метрики. — Варшава, 1897. — Т.I. — Вып.2. — №606. — С.94.

[54] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1851. — Т.I. — Ст.37.

[55] Сб.РИО. — Т.35. — СС.224-225.

[56] Там же. — С.282.

[57] Библиотека иностранных писателей о России. — СПб., 1836. — Отд.I. — Т.I. — С.19; Січинський В. Чужинці про Україну. — Прага, 1942. — СС.42-43.

[58] Тихонюк И.А. "Изложение пасхалии" московского митрополита Зосимы // Исследования по источниковедению истории СССР XIII-XVIII вв. — М., 1986. — СС.45-61.

[59] Найгрунтовніше дослідження цієї проблеми з публікацією джерел див. у: Синицына Н.В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции. — М., 1998.

[60] Там же. — С.345.

[61] Кльонович С. Роксоланія. — К., 1987. — С.71.

[62] Казанская история. — М.; Л., 1954. — С.57. Див. також коментар: Pelenski J. Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438-1560-s); — The Hague; Paris, 1974. — Chap. VII.

[63] Сб.РИО. — Т.71. — С.172.

[64] Михалон Литвин. Указ. соч. — С.102.

[65] Софийские летописи // ПСРЛ. — СПб., 1853. — Т.6. — С.315.

[66] Русина О.В. Вказ. праця. — СС.47-55.

[67] Акты ЗР. — Т.2. — №144. — СС.174-176.

[68] Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т.3. — С.42.

[69] Цитую за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Т.5. // Соловьев С.М. Сочинения. — М., 1989. — Кн.3. — С.267.

[70] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т.4. — СС.393-395.

[71] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т.2. — С.15.

[72] Шавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарии. — М., 1990. — С.52.

[73] Там же. — С.53.

[74] Там же. — С.98.

[75] Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Cz.1. — S.156.

[76] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд.II. — С.96. — Прим.I.

[77] Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т.8. — С.312.

[78] Pelenski J. The Contest... — PP.163-164.

[79] Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. — СПб., 1869. — СС.387-388, 401.

[80] Там же. — С.401.

[81] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.4. — С.411.

[82] Akta unji Polski z Litwą 1385-1791 / Wyd. St.Kutrzeba, Wł.Semkowicz. — Kraków, 1932. — S.312.

[83] Дневник Люблинского сейма... — С.401.

[84] Pelenski J. The Contest... — P.177.

РОЗДІЛ 4

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УРЯДУ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648-1657)

Зародження української дипломатії (остання третина XVI-40-і рр. XVII ст.)

Суб'єктивізація козацтва у міжнародних відносинах та його перші угоди (остання третина XVI ст.-1621)

В останній третині XVI ст. на авансцену європейського зовнішньополітичного життя впевнено й рішуче виступила нова суспільна сила — українське козацтво. Стрімкому зростанню масштабів міжнародної діяльності останнього, а відтак і його ролі у системі міжнародних відносин Південно-Східної та Східної Європи сприяла ціла низка чинників, чи не найважливішим серед яких стало витворення на рубежі 70-х-80-х рр. за Дніпровими порогами суспільно-політичної організації українських козаків — Запорозької Січі. Зорганізоване мілітарно й політично, з високим рівнем самосвідомості та суспільно-моральних орієнтацій, із величезними державотворчими потенціями козацтво з допоміжного військового контингенту в руках магнатів і шляхтичів досить швидко перетворилося на активно діючий фактор, з яким змушені були рахуватися в своїх зовнішньополітичних планах урядово-дипломатичні кола всіх сусідніх країн.

Уже на початку міжнародної діяльності козацтва чітко вимальовалися її основні напрями, пріоритети яких час від часу змінювалися залежно як від геополітичної ситуації навколо України, так і від проблем її внутрішнього життя.

Проте на будь-якому етапі головними серед них залишалися кримський, молдавський, російський та польський напрями. Вже с початку 70-х рр. активні наступальні дії козаків на Великому кордоні стали справляти помітний стримуючий вплив на політику кримської та ногайської знаті щодо українських земель[1]. Зокрема, в травні 1576 р. під тиском кримських мурз, наляканих загрозою нападу козацького війська, хан уперше в історії українсько-татарських відносин відмовився від походу в Україну[2]. Українське козацтво стає також дійовою силою як внутрішньополітичної боротьби в Молдавському князівстві, так і його протистояння з Османською імперією. Не випадково до кінця XVI ст. 15 з 27 претендентів на молдавський престол шукали його підтримки[3].

У середині 70-х рр. активізувалися відносини козацтва з Московською державою (взимку 1576 р. було прийнято посольство царя Івана IV), що прагнула заручитися його допомогою в боротьбі з Кримським ханством; розвивалися дружні взаємини з донськими козаками. Своєю зовнішньополітичною діяльністю козацтво починає дедалі активніше впливати на характер відносин Порти з Річчю Посполитою. Прикметним є той факт, що польський уряд став убачати в українському козацтві окремішню самодостатню спільноту, від якої приймав посольства. Так, запорозькі посли були присутні на коронації Баторія. У вересні 1578 р. король прийняв 5 послів, котрі засвідчили згоду виконувати службу на його користь. У складі посольств, які зазвичай обиралися на радах, перебували писар, гонець для доставки донесень, конюх, кухар, швець і (в разі потреби) перекладач[4].

Ефективна участь козацьких загонів у війні Речі Посполитої з Московською державою (1579-1581) та успішні виправи проти татар і турків у першій половині 80-х рр. привернули увагу ватиканських дипломатів, які намагалися переконати польський уряд у доцільності залучення козаків на бік антитурецької коаліції. А член посольства Ватикану до Польщі К.Гамберіні у 1584 р. навіть вступив було в переговори з ватажком козаків, вочевидь, Я.Оришовським. Того самого року останній вирядив перше посольство до хана з пропозицією укласти мирну угоду, що передбачала б спільні дії проти турків[5]. Хоча ця місія зазнала невдачі, вона все ж засвідчила появу нового напряму в козацькій дипломатії.

Продовження походів козаків у другій половині 80-х рр. на турецькі міста, зруйнування ними Тягина, Білгорода, Очакова й Козлова загострили до меж відносини між Річчю Посполитою та Портою. У листі від 2 лютого 1590 р. султан Мурат III вимагав від короля: "... розшукайте усіх козаків і всіх до одного знищіть, щоб про них і пам'яті не залишилось і щоб ніколи й на спомин їхнього імені не було"[6]. Антикозацькі заходи польського уряду стали однією з причин потужного повстання 1591-1596 рр., що стало важливою віхою на шляху суб'єктивізації українського козацтва у міжнародних відносинах.

Уже діючи як самостійна військово-політична сила, Військо Запорозьке в 1592 р. надіслало посольства до Москви й — уперше — до володарів Австрії та Швеції. Наступного року, коли спалахнула П'ятнадцятирічна війна між Австрійською та Османською імперіями й розпочалося створення християнської спілки держав — "Священної Ліги", Австрія й Ватикан вирішили, всупереч позиції Польщі, залучити до неї козацтво. В листопаді 1593 р. папа

Климент VIII звернувся до нього з двома буллами, закликаючи до боротьби проти мусульманської агресії для захисту "християнського суспільства". Після переговорів весною 1594 р. з представниками козацтва ватиканського посла О.Комулео та в червні на Січі австрійського посла Е.Лясоти було укладено угоду з Австрією, що передбачала участь Війська Запорозького у воєнних діях проти турків у Молдавії. Так уперше козаки стали самостійними учасниками антитурецької коаліції, що істотним чином змінило їхній статус у міжнародних відносинах Південно-Східної Європи. Успішні дії козацьких загонів на теренах Молдавії та Угорщини в 1594-1595 рр. сприяли переходу на бік антитурецької коаліції Молдавії, Валахії й Трансільванії (Семиградця)[7].

На цей час у Війську Запорозькому вже сформувався певний дипломатичний етикет відправлення та прийому посольств. Вирішальна роль у розробленні інструкцій своїм посланцям і проведенні переговорів з іноземними послами належала не гетьману й старшині, а військовій (генеральній) козацькій раді. Як засвідчує щоденник Е.Лясоти, на Січі існувала традиція першочергового прийому послів від володарів, котрі мали найвищі титули. Зокрема, гетьман вибачався перед ним за те, що спочатку було надано аудієнцію московському послу, хоча вони знають, що „його цісарська величність є найважливішим серед усіх християнських володарів, і тому його послів треба вислуховувати першими"[8]. Перед зібранням козацької ради (кола) для аудієнції послу останнього міг відвідати гетьман зі старшинами, щоб розв'язати організаційні питання. Прибувши на раду й передавши їй диста, посол мусив залишити її. Лист зачитувався прилюдно, й для обговорення висловлених у ньому пропозицій збиралися дві ради: чорна та старшинська. Якщо їм вдавалося порозумітися, тоді обиралися повноважні депутати для проведення з послом подальших переговорів (зазвичай вони відбувалися не в окремому місці, а посередині майдану, де провадилася військова рада). Дійшовши певних рішень, депутати виносили їх на обговорення військової ради, що приймала остаточну ухвалу. При цьому вона домагалася фіксації умов укладеної угоди у формі документа[9]. Впродовж першої половини XVII ст. цей етикет прийому посольств удосконалювався.

В другій половині 90-х рр. XVI ст. козацтво надавало істотну допомогу в боротьбі з турками валаському господарю М.Хороброму, з яким підтримувалися дипломатичні відносини[10]. Протягом першого десятиріччя XVII ст. значно зросла роль козаків у міжнародних відносинах Східної Європи, оскільки вони взяли активну участь у подіях громадянської війни в Московській державі ("Смути") та воєнних діях польської армії проти царських підрозділів. Водночас козацтво не припинило виправ проти Криму й Порти, які з 1606 р. очолив легендарний гетьман П.Сагайдачний, а також установило контакти з грузинськими князями й узяло під охорону їхні торговельні судна на Чорному морі. Ці акції набули широкого міжнародного резонансу й сприяли перетворенню Війська Запорозького на впливовий самодостатній військово-політичний чинник міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі[11].

Означений аспект діяльності козацтва відіграв важливу роль у розвитку його самосвідомості, осмисленні ним свого призначення у суспільно-політичному житті. В другому десятиріччі XVII ст. козацтво перебрало на себе функцію

виразника й захисника національно-конфесійних інтересів усього українського народу: інтенсивно формувало на півдні Київського воєводства зародки державних інституцій, чим, по суті, виводило контрольовану територію "з-під державних впливів метрополії"[12], відновило у 1620-1621 рр. ієрархію православної Церкви. Тим самим зовнішня політика Війська Запорозького почала втрачати станову спрямованість і набувати рис загальнонаціональної. Так, у червні 1621 р. козацька рада, прийнявши польське посольство, ухвалила не лише надати військову допомогу Речі Посполитій проти Туреччини, а й вирядити посольство до Варшави, щоб домагатися визнання православної ієрархії й повернення захоплених уніатами церков і монастирів[13].

Зростання ролі Війська Запорозького у міжнародних відносинах, його прагнення відігравати в них самостійну роль викликали занепокоєння польського уряду, котрий безуспішно намагався заборонити козацтву "порушувати мир польської держави з її сусідами". Зі свого боку, Військо Запорозьке домагалося визнання за ним права на дипломатичні стосунки з окремими країнами[14], які помітно пожвавилися в кінці другого десятиріччя. 1618 р. П.Сагайдачний і полковник О.Голуб відправили посольство до іранського шаха Аббаса II, щоб домовитися про спільні дії проти Османської імперії. Не виключено, що серед козаків існувала група осіб, яка схилялася до порозуміння з Портою. У 1620 р. посольство гетьмана відвідало Москву[15].

В цілому зовнішньополітична діяльність козацтва в кінці XVI-на початку XVII ст. не лише справила істотний вплив на процес його становлення як стану, а й започаткувала формування української дипломатії.

Зовнішня політика Війська Запорозького у 20-х-40-х рр.

Зігравши вирішальну роль у здобутті перемоги над турецько-татарськими військами під Хотином (1621), козацтво сподівалося, що його заслуги будуть відповідно оцінені польським урядом. Однак даремно. Еліта Речі Посполитої обійшла мовчанкою його прохання у конфесійній сфері й відклала на майбутнє розв'язання клопотань, що торкалися власне станових інтересів. Тому впродовж 1622-1625 рр. Військо Запорозьке відправляло посольства до короля, сейму й впливових сановників. У 1623 р. воно зважадало повернення православній Церкві відібраних у неї храмів, монастирів і майна, визнання її ієрархії та скасування уніатської Церкви[16].

Оскільки уряд не поспішав іти на поступки й протидіяв походам проти Османської імперії, козацька старшина вдалася до самостійних дипломатичних кроків для створення антитурецької коаліції. Так, вона підтримала претензії на турецький трон самозванця (видавав себе за сина султана Мегмеда III) О.Яхії, котрий з'явився на Січі. Всупереч традиційній ворожнечі з Кримом, 1624 р. старшина вступила в переговори з ханом Мегмедом Гереєм та його братом, котрі прагнули унезалежнитися від Порти. Вони завершилися укладенням 24 грудня того самого року першого українсько-кримського договору, що передбачав утворення військово-політичного союзу й надання взаємної воєн-

ної допомоги проти ворогів. Серед останніх могла опинитися й Річ Посполита, оскільки в тексті зазначалося: "Коли б який-небудь неприятель з'явився в пана гетьмана, осавулів і всього Війська Запорозького, я, Шагін Ґерей, після оповіщення мене про це, маю надати їм допомогу з усіма беями й мурзами". Цей договір засвідчив прагнення Війська Запорозького як суб'єкта міжнародних відносин унезалежнитися від Польщі. Майже водночас (у січні 1625) до Москви вирушило посольство з пропозицією підтримати Яхію та козаків у боротьбі з Туреччиною[17]. Хоча дипломатична акція, спрямована на створення антитурецької коаліції, зазнала невдачі, вона сприяла утвердженню Війська Запорозького у системі міжнародних відносин і розвитку політичної самосвідомості його еліти, вже включала до своєї компетенції функцію державної політичної влади[18].

Як і слід було очікувати, правлячі кола Речі Посполитої гостро відреагували на зовнішньополітичну діяльність козацтва. У листі до короля (20 липня 1625) князь Є.Збаразький не приховував обурення привласненням Військом Запорозьким дипломатичних функцій, а саме: пошуку порозуміння й укладення союзів з іноземними володарями[19]. Показово, що під час воєнної кампанії проти козаків восени 1625 р. (до речі, в її перебігу козаки відправили кілька посольств до Шагіна Ґерея з проханням надіслати військову допомогу) польське командування рішуче домагалося від старшини припинення самостійної дипломатичної діяльності та укладання договорів з іншими країнами, видачі членів посольства до російського царя й відомостей про місце перехо-вування Яхії. А одна зі статей укладеної з Військом Запорозьким Куруківської угоди передбачала заборону приймати й відправляти посольства, укладати договори тощо[20].

В другій половині 20-х рр. козацтво взяло участь у міжусобній боротьбі в Криму (1626-1629), не припиняло (часто спільно з донськими козаками) виправ проти Туреччини й продовжувало шляхом переговорів через посольства добиватися від уряду задоволення своїх інтересів. Усвідомлюючи себе "політичним народом", воно від початку 30-х рр. стало наполегливіше обстоювати права й свободи "нашої руської нації". Гетьман І.Кулага-Петражицький у 1632 р. вперше обґрунтував не лише ідею законності відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить "присягою право і вольності" українського народу, а й право збройного виступу на їхній захист[21]. Саме рішуча позиція козацького посольства під час роботи сеймів 1632 та 1633 рр. зіграла важливу роль у підготовці й схваленні "Статей заспокоєння руського народу", що передбачали визнання ієрархії православної Церкви, київської митрополії й передачі останній луцької, перемишльської та мстиславської єпархій[22].

Необхідно відзначити активну участь козацтва у подіях Тридцятирічної війни (1618-1648), причому на боці як габсбурзького блоку (Австрія, Іспанія, Річ Посполита й католицькі князі Німеччини), так і його противників — Франції, Швеції, Голландії, Данії, Росії. В кінці 20-х рр. виникла сприятлива обстановка для встановлення дипломатичних відносин зі Швецією, оскільки її король Густав Адольф захотів отримати від Війська Запорозького військову

допомогу. Восени 1631 р. шведські посли прибули з пропозицією розпочати "переговори щодо тісного й незламного союзу.. задля визволення з-під тиранії римського папи і прихильних до нього князів", але І.Кулага-Петражицький передав їх до рук коронного гетьмана С.Конецпольського[23].

Під час повстання 1630 р. козаки звернулися по допомогу до російського уряду, однак її не отримали[24]. Помітною була їхня роль на заключному етапі війни Речі Посполитої з Російською державою (у 1633 р. на боці поляків діяло близько 10 тис. козаків)[25]. З кінця 1633 р. відновлюються дипломатичні відносини з Кримом, який прагнув заручитися підтримкою Війська Запорозького у боротьбі з буджацькими татарами. Одержавши її, хан Інает Ґерей 1636 р. захопив увесь Буджак. Зі свого боку, під час повстання 1637-1638 рр. запорожці посилали до нього послів, прохаючи надіслати військову допомогу проти поляків[26]. Упродовж 1635-1636 рр. козацькі підрозділи успішно воювали в складі австрійської армії проти французів на теренах Бельгії, Люксембургу, Франції й Німеччини; наступного року разом із донцями оволоділи турецькою фортецею Азовом, що викликало великий міжнародний резонанс. 1636 р. Військо Запорозьке вирядило чергове посольство до Москви[27].

Поразка повстання 1637-1638 рр. і зусилля польського уряду, спрямовані на ліквідацію козацтва як стану та витворених ним зародків державних структур на півдні України (досягнення цієї мети передбачала "Ординація Війська Запорозького"), з одного боку, дещо послабили міжнародну активність козаків, а з другого — спонукали старшину приділяти більше уваги власне дипломатії як засобу досягнення поставлених цілей. Упродовж 1639 р. козацькі посольства, в складі яких перебував чигиринський сотник Б.Хмельницький, двічі зустрічалися з польським королем[28]. Скориставшись планами Владислава IV розпочати війну проти Порти, посли під час таємної зустрічі з ним у квітні 1646 р. домоглися, в обмін на обіцянку вчинити морську виправу, згоди останнього на поновлення "старих вольностей" і збільшення козацького реєстру з 6 до 12 тис. осіб. Ведучи спритну дипломатичну гру, Б.Хмельницький під виглядом її підготовки зайнявся організацією нового повстання. При цьому, враховуючи прорахунки попередніх виступів, вирішив заручитися підтримкою ззовні. Тому десь у серпні 1647 р. він направив посольство до султана й переконав однодумців у необхідності укласти військово-політичну угоду з Кримом[29].

Дипломатична діяльність Війська Запорозького не лише сприяла розширенню сфери його контактів з іншими державами й утвердженню статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й слугувала єдиним джерелом знань про ці відносини, була чудовою школою фахового вишколу.

Утворення держави та її геополітичне становище

Початок Національної революції й виникнення держави

На середину XVII ст. політика польського уряду призвела до різкого загострення національно-конфесійних і соціальних суперечностей, що зумовили вибух взимку 1648 р. козацького повстання, яке влітку переросло у Національну революцію. Вона тривала до осені 1676 р. й становила складову європейського революційного руху XVI-XVIII ст. Її розвиток у 1648 р. збігся у часі з початком Другої громадянської війни в Англії, що завершилася стратою у 1649 р. короля Карла Стюарта; спалахом антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції; повстанням міщан і селян у Російській державі, Австрії та Білорусії. А з 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії й Сицилії, в перебігу якої Неаполь було проголошено республікою. Шведський посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648) Сальвіус повідомляв урядові: "Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї"[30]. Безсумнівно, в середині XVII ст. на Європейському континенті відбувалися дві найвизначніші події: Англійська й Українська революції.

З-поміж усіх соціальних верств провідну роль у розвитку революції відігравало козацтво. Саме воно склало кістяк армії, основу формування нової політичної еліти, вело перед у процесах державотворення, чинило найорганізованіший спротив феодалізації соціально-економічних відносин. Внаслідок цього термін "козацький" став, по суті, загальновживаним для означення національних і політичних явищ ("козацька Україна", "козацький руський народ", "козацька мова" тощо). Активну участь у цих подіях взяли селяни, міщани, нижче духівництво й незначна частина шляхти.

Боротьба мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її мета полягала в ліквідації національно-релігійного гноблення; розбудові незалежної соборної держави; знищенні існуючої системи соціально-економічних відносин, що ґрунтувалася на феодальному землеволодінні, фільварково-панщинному господарстві й праці закріпаченого селянина, та утвердженні нової, основу якої становили дрібна приватна власність на землю й праця вільної людини.

Революція пройшла п'ять періодів. Перший (лютий 1648 - червень 1652) характеризувався найбільшим розмахом боротьби, основними завоюваннями якої стали виборення у червні 1652 р. державної незалежності й успішне завершення Селянської війни. Другий (червень 1652-серпень 1657) відзначався погіршенням економічного та геополітичного становища держави, пошуком союзників на міжнародній арені й створенням конфедеративного союзу з

Росією. Третій (вересень 1657-червень 1663) охоплював час різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилась у громадянську війну й призвела козацьку Україну до розколу на два гетьманства. Четвертий (липень 1663-червень 1668) ознаменувався прагненням польського й російського урядів поділити Українську державу (що й сталося відповідно до Андрусівського договору) та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за її єдність. П'ятий (липень 1668-вересень 1676) припав на нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, ліквідацію державних інституцій на Правобережжі, що засвідчило поразку революції.

До початку 1649 р. українська еліта вбачала сенс боротьби у здобутті Україною статусу рівноправного суб'єкта (поряд із Польщею та Литвою) федеративної Речі Посполитої. Впродовж першої половини 1649 р. Б.Хмельницький сформулював наріжні принципи державної ідеї: право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання; незалежність витвореної держави від Речі Посполитої; "національна" й "територіальна" соборність України; статус нової держави як спадкоємиці княжої Русі[31]. Від того часу й до кінця XX ст. ця ідея, попри трагічні злами та потрясіння, залишалася визначальною метою визвольних змагань українців.

На середину 1650 р. в основному завершилося творення держави. Її територія (бл.180-200 тис. кв.км) охоплювала Брацлавське, Київське й Чернігівське воєводства, де на середину 40-х рр. XVII ст. проживало бл.1,6-2 млн. осіб. Кордони держави проходили: на Заході (з Молдавією й Польщею) — по річках Дністер, Мурафа, Мурашка на схід від р.Случі; на Півночі (з Литвою) — вздовж р.Словечна (на Правобережжі) та вздовж р.Іпуть і далі по кордону Чернігівського воєводства (на Лівобережжі); на Сході (з Росією) — по лінії давнього польсько-російського кордону; на Півдні (з Османською імперією й Кримським ханством) — по нижній течії Дніпра та Дикому полю. 1654-1657 рр. межі держави розширилися: на Заході — до річок Немії й Горині; на Півночі та Північному Сході — за рахунок Пінського, Стародубського, частин Биховського, Могилівського й Кричевського повітів[32].

Відбулася заміна польського адміністративно-територіального устрою (воєводств і повітів) українським полково-сотенним. Кожен полк становив військову одиницю й набув значення адміністративного округу. Він, своєю чергою, поділявся на сотні. Сформувалося 16 полків — 9 на Правобережжі й 7 на Лівобережжі. До 1657 р. виникло ще 5-6 полків.

Від початку становлення держави в ній утвердилася республіканська форма правління. Водночас спостерігається тенденція до утвердження авторитарного режиму в формі цезаризму[33], що призвело до появи весною 1657 р. монархічної форми правління. Найважливішими складовими політичної системи виступали генеральна військова (загальна) рада, гетьман, старшинська рада, генеральна старшина, військова канцелярія. Функцію головного розпорядчого органу виконувала генеральна рада, в роботі якої, окрім козаків, могли взяти участь представники інших прошарків населення. Вона обирала гетьмана й генеральну старшину, вирішувала найважливіші політичні питання. Гетьман і

старшини були відповідальні перед нею, й лише вона могла позбавити їх влади. Однак уже з 1649 р. генеральна рада майже не збирається, а на чільне місце висувається гетьман, в руках якого зосередилася вища законодавча, виконавча й судова влада та який очолив державний апарат. Почала зростати роль старшинської ради, до складу якої входили генеральна старшина й полковники, що почали вирішувати поточні питання функціонування держави.

Керівні посади в державному апараті обіймала генеральна старшина. Військова канцелярія виконувала функції центрального органу управління. У полках і сотнях діяли новостворені місцеві органи влади. Міста з магдебурзьким правом зберігали свої права й очолювалися війтами. Припинили існування городські, земські, підкоморські й доменіальні суди, замість яких виникли генеральний, полкові та сотенні суди.

Оскільки розбудова органів влади відбувалася на основі традицій Війська Запорозького, то й держава одержала назву "Військо Запорозьке". З 1654 р. в офіційному листуванні вживався термін "Мала Русь". Водночас серед населення поширювалася така самоназва держави, як "Україна". Відбувалося становлення її символіки. Гербом держави вважався герб Війська Запорозького — козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Частково роль державного прапора виконували гетьманські прапори. Перший із них мав полотнище білого кольору, оздоблене лиштвою, посередині якого в колі вписано хрест (вражаюче подібний до хрестів на саркофазі Ярослава Мудрого), обрамлений вісьмома (по чотири з кожного боку) золотими та двома червоними зірками, а під ним — півмісяць, обернений рогами догори[34].

Поява Української держави стала важливим чинником впливу на розвиток міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі.

Вразливість геополітичного становища Української держави

Становлення держави відбувалося в умовах завершення Тридцятирічної війни та в перші роки після укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського договору. Він засвідчив поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову "християнську" імперію й придушити реформаційний рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й, частково, Речі Посполитої, уряд якої 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно зміцніло становище Швеції, що отримала північне узбережжя Німеччини, створюючи потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтійському регіоні. У виграші виявилася також Франція, що отримала можливість відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Важливе значення мало встановлення Вестфальським миром кордонів між європейськими країнами[35], змінити які не було під силу жодній із держав.

Міжнародне становище Української держави, поява якої вела до істотної зміни існуючої конфігурації співвідношення сил у Східній, Південно-Східній та Центральній Європі, визначалося впливом наступних чинників: ставленням до факту її виникнення та самостійного існування еліти Речі Посполитої;

місцем, що відводилося їй у геополітичних планах сусідніх країн; спрямованістю української зовнішньої політики. Польський уряд відразу ж посів щодо визвольних змагань українців непримиренно-ворожу позицію. Можливість розпаду Речі Посполитої й виокремлення українських земель у самостійну державу сприймалася польською та сполонізованою українською шляхтою як непоправна катастрофа (на зразок загибелі Римської імперії). Тому влітку 1648 р., виступаючи на сеймі, польський канцлер Є.Оссолінський і литовський канцлер А.Радзивілл звернули увагу присутніх на необхідність за будь-яких обставин домагатися збереження територіальної цілісності держави, не забуваючи прикладів Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Внаслідок цього перше посольство до Б.Хмельницького отримало суворий наказ у жодному випадку не допустити створення повстанцями "особливого уділу з володінь Речі Посполитої"[36].

Ця ідея виявилася визначальною у політиці польського уряду щодо Української держави також і в наступні десятиріччя. Для її реалізації він постійно ініціював воєнні дії, намагався заручитися підтримкою (фінансовою, військовою чи дипломатичною) Франції, Австрії, німецьких князівств, Ватикану, Молдавії, Валахії, Трансільванії, Росії, Криму й Османської імперії. Його дипломатія намагалася ізолювати козацьку Україну, позбавивши її потенційних союзників. І лише в складних умовах війни зі Швецією протягом 1655-1659 рр. король Ян Казимир і незначна група політиків тимчасово погодилися визнати за козацькою Україною статус обмеженої автономії в складі Речі Посполитої[37].

Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені стосунки з Іспанією, попри те, що боролась із Габсбурґами, відразу ж засвідчила свою підтримку Польщі в боротьбі з Україною. Вже у червні 1648 р. її дипломатія вдалася до заходів, щоб запобігти воєнним діям Швеції проти Речі Посполитої, а уряд дозволив польському воєначальнику набрати 1000-1200 вояків і пообіцяв утримувати їх своїм коштом упродовж трьох місяців[38]. Зберігали нейтралітет щодо Речі Посполитої Данія й Голландія. Залишилися до неї лояльними й німецькі князівства. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу (щоправда, бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм, прагнучи досягти незалежності від Польщі, 1655 р. спробував укласти союзну угоду з Б.Хмельницьким, але зазнав невдачі). Римська курія активно підтримувала найрішучіші дії поляків проти українців і чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Австрійська імперія надавала політичну й дипломатичну допомогу Речі Посполитій, сприяла вербуванню на своїх землях найманців, а 1657 р. взяла на себе посередницьку функцію у пошуку шляхів її замирення з Україною[39]. Отже, країни Центральної та Західної Європи не визнали Української держави, а відтак або допомагали Польщі, або залишалися нейтральними, проте жодне з них і не думало підтримати її боротьбу за незалежність.

Іншу позицію обрали північні держави — революційна Англія та Швеція. Уряд першої з них відверто симпатизував визвольним змаганням українців і намагався зав'язати з Б.Хмельницьким дипломатичні контакти. На жаль, в умовах громадянської війни та віддаленості від театру воєнних дій Англія не могла реально допомогти Україні[40]. Еліта Швеції виношувала плани перетво-

рення Балтійського моря на внутрішнє море своїх володінь. А досягти їх реалізації можна було, лише розгромивши Річ Посполиту. Незалежна Україна також могла виникнути лише на її руїнах. Так збіглися інтереси козацької України та Швеції, й улітку 1655 р. вони домовилися про спільні дії проти Речі Посполитої. Однак, захопивши Польщу, Карл X відмовився визнати владу гетьмана над західноукраїнськими землями, вважаючи їх володінням Швеції, що стало на перешкоді укладення українсько-шведського договору[41].

Не просто складалися відносини козацької України з країнами Південно-Східної Європи — Молдавією, Валахією й Трансільванією. Хоча православні Молдавія та Валахія входили до складу Османської імперії, Польща традиційно користувалася помітним впливом на їхню політичну еліту. Виходячи з цього, вона намагалася заручитися її підтримкою. Зі свого боку, козацька Україна прагнула не лише домогтися доброзичливих стосунків із ними, а й схилити на свою сторону. У зв'язку з цим володарі Молдавії та Валахії маневрували, часто змінювали позиції, а 1653 р. утворили з Річчю Посполитою антиукраїнську коаліцію, яку Б.Хмельницькому вдалося розладнати лише через два роки[42]. Протестантська Трансільванія, перебуваючи в ленній залежності від султана, побоювалася поглинення з боку Австрії, тому насторожено ставилася до зближення останньої з Річчю Посполитою. Для зміцнення власного становища її князі Ракоці 1648 р. втрутилися в боротьбу за королівський престол у Польщі, сподіваючись на підтримку литовських магнатів, Швеції та повсталої України. Переговори з Б.Хмельницьким засвідчили прагнення Д'ердя I Ракоці скористатися його військовою потугою, не беручи при цьому на себе жодних зобов'язань перед Україною. Не вбачаючи у ній рівноправного партнера, князь виношував потаємні наміри прилучити до своїх володінь її Західний регіон[43].

Надзвичайно суперечливий характер мали взаємини з південним сусідом — Кримським ханством. Невиплата польським урядом традиційних упоминків, організація поляками антитатарських походів восени 1647 р. сприяли політичному зближенню його еліти з керівництвом українських повстанців. У березні 1648 р. між ними укладається угода про військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Організуючи спільні антипольські воєнні кампанії, кримський уряд водночас намагався будь-що не допустити виборення Україною незалежності, оскільки усвідомлював, що її поява істотно послабить позиції Криму в регіоні й унеможливить проведення традиційних грабіжницьких походів в українські землі. Тому він віддавав перевагу політиці збереження рівноваги сил в українсько-польській війні, що призводило до взаємного виснаження потенційних противників, дозволяло впливати на їхню політику й відкривало можливість використання обох у своїх інтересах. Зокрема, плекаючи надії прилучити до Криму Астраханське й Казанське ханства, кримська знать намагалася втягнути Річ Посполиту й Україну у війну з Російською державою. Вбачаючи в українсько-російському договорі 1654 р. загрозу своїм геополітичним інтересам, вона пішла на укладення угоди з Річчю Посполитою, спрямованої проти України та її нового союзника[44].

На 1648 р. Османська імперія, воюючи з Венецією й Іраном, уникала загострення відносин із Річчю Посполитою, король якої, Владислав IV, з середини

40-х рр. зайнявся організацією антитурецької коаліції. Але зацікавлений у послабленні традиційного супротивника турецький уряд підтримував визвольні змагання українців і зобов'язував васала імперії — хана — надавати їм воєнну допомогу. При цьому турки рішуче протидіяли утвердженню Української держави як незалежної, настирливо домагаючись від гетьмана прийняття протекції султана (відповідне рішення було ухвалене турецьким урядом у кінці 1650 р.)[45].

Північно-східна сусідка України, Російська держава, попри суперечності з Річчю Посполитою, у вересні 1647 р. пішла на укладення з нею угоди про взаємодопомогу у відбитті татарського нападу. Коли ж спалахнула визвольна боротьба українців, вона прагнула використати її для дипломатичного тиску на польський уряд, щоб повернути собі Смоленськ і Сіверщину та домогтися реалізації династичної унії. Виступаючи противником незалежної України, її еліта, як і кримська, дотримувалась у 1648-1652 рр. тактики виснаження козацької держави й Речі Посполитої, тому не поспішала надати Україні допомогу. Лише враховуючи загрозу її поразки й прийняття протекції Порти, Московія 1654 р. пішла на укладення договору, що передбачав створення конфедеративного союзу. Однак він не привів ні до поліпшення міжнародного становища козацької України, ні до возз'єднання з нею Західного регіону, оскільки російський уряд, намагаючись включити до свого складу Смоленщину, Сіверщину, Білорусію й прибалтійські землі, проігнорував українські інтереси, уклавши сепаратне Віленське перемир'я з Польщею, а також повів курс на обмеження її державного суверенітету[46].

Отже, вразливість геополітичного становища України полягала в тому, що, по-перше, до міжнародних інтересів жодної з держав Центральної, Східної, Північної та Південно-Східної Європи й Османської імперії не входило визнання її незалежності. Вона не трактувалася ними як рівноправний суб'єкт відносин, що вкрай ускладнювало можливість укладення з ними союзних договорів і завжди створювало потенційну загрозу появи антиукраїнської коаліції. Мав рацію І.Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що Б.Хмельницький "гостро відчував уразливість геополітичного становища України і його, як Бісмарка, переслідував "кошмар коаліцій". Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Хмельницький волів тримати татар як ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як з відвертими ворогами в тилу. Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Москвою 1654 р."[47] З огляду на сказане вище проблема пошуку військово-політичного союзника була для гетьмана вочевидь найскладнішою[48].

По-друге, Кримське ханство, Порта й Росія, намагаючись запобігти вибороненню Україною незалежності, неодмінно пов'язували надання їй військово-політичної підтримки з вимогою прийняття протекції. Так козацька держава опинилася в геополітичному "трикутнику смерті": із Заходу і Півночі загрожувала Річ Посполита, зі Сходу — Росія, з Півдня — Кримське ханство й Порта. Вирватись із нього самотужки було неможливо, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалося втратою суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок). Тому цілком погоджуємося з дум-

кою Я.Дашкевича, що "трагедія України у XVII столітті (та не лише в ньому) полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатовікове межування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду"[49].

Дипломатична служба та основні принципи її функціонування

Організаційна структура та напрями діяльності

Найскладнішою проблемою, з якою зустрічаються науковці, що вивчають становлення й діяльність дипломатичної служби, є істотна деформованість джерельної бази. Знищення архіву центральних і полкових установ держави другої половини XVII-початку XVIII ст. зумовило ситуацію, за якої не збереглося жодного українського джерела, яке б занотувало процес розроблення хоча б одного документа дипломатичного характеру, прийом іноземних послів і перебіг переговорів з ними, підготовку й укладення угод і договорів, формування посольств та їх фінансування, проливало б світло на позиції гетьмана, старшинської ради, генеральних старшин і полковників та характер їх відносин у з'ясуванні напрямів зовнішньої політики, укладенні угод і договорів, підготовці й проведенні інших дипломатичних акцій. Як слушно спостеріг сучасний найкращий знавець стану джерельної бази Національної революції Ю.Мицик, "ми не маємо на сьогодні жодного програмного документа для внутрішнього вжитку повстанців, жодного протоколу козацьких рад, як ґенеральних, так і вузького кола членів уряду тощо"[50]. Бракує також звітів посольств, за винятком одного, введеного у науковий обіг Ю.Мициком[51].

Водночас розшукані копії дипломатичної кореспонденції гетьманів і членів уряду та дипломатичних інструкцій вимагають до себе критичного ставлення, оскільки нерідко містять певні скорочення, неточності, а то й помилки. Не випадково цей аспект функціонування українського уряду залишається найменш дослідженим. Лише завдяки працям І.Бутича, В.Голобуцького, Ю.Дженджули, І.Крип'якевича, Ю.Мицика, В.Сергійчука та Ф.Шевченка можемо окреслити контури організаційної структури дипломатичної служби та її функціонування, що склалися за гетьманування Б.Хмельницького й без суттєвих змін існували протягом наступних десятиліть.

Відомо, що в українському уряді не сформувалася система чіткого розмежування функцій між його членами, а відтак і відповідних відомств, які б виконували точно визначені обов'язки. Як і в багатьох інших країнах тогочасної Європи, існувала практика доручень. У зв'язку з цим не утворилося спеціальної установи (на зразок, наприклад, Посольського приказу в Росії), що відала

б проведенням зовнішньої політики[52]. І все ж на основі накопичених козацтвом традицій зносин з іншими країнами склалася відносно стрункa, незабюрократизована й ефективно діюча система дипломатичної служби. Впродовж 1648 р. церемоніал дипломатичних відносин із Річчю Посполитою, зокрема, заслуховування її посольств, розроблення змісту інструкцій власним послам, укладення миру, визначався Генеральною радою Війська Запорозького, що приймала відповідні ухвали (для цього вона збиралася щонайменше 4 рази). Водночас відносинами з Росією, Кримом, Трансільванією й іншими країнами переважно відав Б.Хмельницький. Від початку 1649 р. роль генеральної ради у вирішенні питань зовнішньої політики зводиться нанівець (у 50-х рр. вона скликалася з ініціативи гетьманів лише двічі — у травні 1651 та у вересні 1658 рр.). Її місце посідають старшинська або розширена (представницька, коли в її роботі брали участь козаки-представники полків, Запорозької Січі, духівництва й міщан) старшинська рада та гетьман.

Формується притаманна тільки козацькій Україні дуалістична система управління дипломатичною службою: через посередництво старшинської ради та гетьмана. Функція ради (вона провадилася з ініціативи й під керівництвом гетьмана) полягала у виробленні підвалин як зовнішньополітичного курсу держави в цілому, так і з кожною країною зокрема (лише вона розв'язувала питання війни чи миру), розробленні умов угод і договорів та їх ухваленні. Прийняте нею рішення було обов'язковим для виконання гетьманом і могло бути скасоване тільки генеральною радою Війська Запорозького. З цього приводу Б.Хмельницький у листі від 22 березня 1656 р. писав до польного гетьмана С.Потоцького: "Коли, за згодою всієї старшини, ухвалиться якесь рішення, то його порушити нам приватним чином не можна", бо "в цих краях, якщо щонебудь робиться без спільних старших і молодших рад (вочевидь, генеральних і старшинських — авт.), то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтувало навіть звичаями"[53].

Не можна применшувати й ролі гетьмана (особливо в час, коли булавою володів Б.Хмельницький), в руках якого зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишнім світом. Він приймав іноземних послів, вів переговори з ними й відправляв їх додому, готував у дорогу українські посольства й заслуховував їхні звіти, брав активну участь у розробленні дипломатичної кореспонденції, статей міжнародних угод і договорів, підписував їх. Керуючи роботою старшинських рад, суттєво впливав на ухвалу ними того чи іншого рішення. За наявності розбіжностей між гетьманом і членами ради його досягали, найвірогідніше, шляхом пошуку консенсусу. Щоправда, у останні роки життя Б.Хмельницького старшини не наважувалися відкрито суперечити його волі[54]. Після смерті гетьмана (1657) ситуація змінилася й управління зовнішньою політикою знову набуває дуалістичного характеру.

Поточну роботу дипломатичної служби виконував центральний орган виконавчої влади — Генеральна канцелярія, очолювана генеральним писарем. За гетьманування Б.Хмельницького цю посаду обіймав талановитий політик І.Виговський, котрий, завдяки особистим здібностям відіграв помітну роль у формуванні зовнішньої політики. Однак не варто перебільшувати його роль у

сфері дипломатичних відносин з іншими державами. Вся кореспонденція готувалася писарями Генеральної канцелярії, де й зберігалися документи дипломатичного характеру. Окремі з них перебували при гетьманові "в зепі"[55]. Від писарів вимагалося вчасно й точно готувати відповідні папери, які, бувало, по кілька разів переписувалися[56]. З часом серед службовців визначилася спеціалізація. Так, у канцелярії гетьмана П.Дорошенка сидів писар таємних справ"[57].

Дипломатична служба належала до найбільш ефективно діючих державних структур. Напрями її роботи визначалися змістом завдань, які їй доводилося розв'язувати на міжнародній арені. Від часу до часу на чільне місце висувалися ті чи інші її аспекти, однак незмінним залишалося основне — ґарантування, за словами Б.Хмельницького, безпеки й "цілості нашої держави"[58]. Це, по-перше. Другою важливою проблемою було досягнення порозуміння із сусідніми країнами та уникнення загострення відносин з ними. Як підкреслював гетьман у листі до шведського короля від 28 січня 1657 р., "немає в нас більшої турботи та інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто й міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо"[59]. Впродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошук порозуміння з Портою, залучення володарів Росії й Трансільванії до боротьби за корону в Польщі та визнання урядом останньої за Українською державою статусу рівноправного суб'єкта федеративної Речі Посполитої. З першої половини 1649 й до 1654 рр. головним у її діяльності було добитися визнання незалежності козацької України з боку Польщі та інших держав, запобігати створенню антиукраїнської коаліції та добиватися її розладнання, пошук надійного протектора. Протягом 1654-1657 рр. провідними напрямами зовнішньої політики стали формування антипольської коаліції, здобуття міжнародного визнання законності акту возз'єднання західноукраїнських земель, нейтралізація антиукраїнської спрямованості кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань Російської держави. Важливою сферою діяльності українських дипломатів було збирання ними різноманітної інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їхній військовий потенціал та ін.

Дипломатична служба відігравала важливу роль у боротьбі козацької України за незалежність і соборність.

Дипломатичний етикет

Уже в перші роки існування держави на основі існуючих козацьких традицій склався притаманний їй церемоніал прийому іноземних гінців, посланців і послів, проведення з ними переговорів та відправлення. Протягом наступних десятиліть він не зазнав суттєвих змін, тому існує можливість визначити його прикметні риси. Насамперед впадає у вічі прагнення уряду навіть під час найвищого піднесення боротьби (1648) ґарантувати безпеку

проїзду та від'їзду гінцям, посланцям і послам (включно з представниками ворожих держав), створити їм сприятливі умови в постачанні продовольством і фуражем. За визнанням росіянина Г.Климова гінця севського воєводи до брацлавського воєводи А.Киселя, — перехопленого влітку 1648 р. козаками й використаного гетьманом для надіслання листа царю, Б.Хмельницький "послав його супроводжувати до путивльського кордону 20 козаків і вручив йому проїзного листа, за яким йому всюди давали продовольство й підводи без непослуху"[60]. До речі, проїзд через українські землі посольств завжди супроводжувався охороною козацького підрозділу; щодо забезпеченості їх продовольством і підводами, то воно відбувалося нерегулярно, залежно від обставин. Як свідчив російський посол Г.Унковський, від прикордонного Конотопа до Чигирина його зустрічали й проводжали весною 1649 р. старшини з кінними загонами, а "харч і підводи подавали не однаково, де скільки знайдуть; також і по селах, і в багатьох місцях харч і підвід не давали, їхали на своїх конях і самі купляли харч"[61].

Форма прийому залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, що приїжджала з візитом, політичного статусу того, хто її посилав, та важливості покладеної на неї дипломатичної місії. Для зустрічі гінців і посланців воєвод, сенаторів і гетьманів Речі Посполитої, сановників Росії, Криму, Молдавії й інших країн використовувався значно простіший і скромніший ритуал, ніж під час прийняття посольств володарів держав. Наприклад, посланці польського сенатора А.Киселя та порубіжних російських воєвод улітку 1648 р., посли львівських міщан у жовтні того самого року, посланець литовського гетьмана Я.Радзивілла Мисловський у березні 1651 р. та багато інших наступними роками приймалися по-діловому, без прояву урочистостей. Показовим із цього погляду є свідчення Мисловського: його у Білій Церкві "просто" повели до військового писаря, котрий, змусивши "трохи зачекати", прийняв, велів віддати листа й супроводив до ставки гетьмана. Там "сказали" зайти до помешкання, куди по хвилі з'явився сотник, який і привів його до Б.Хмельницького. Останній запропонував сісти й заспокоїв: "не бійся, і волосини з твоєї голови не впаде"[62].

Зовсім інакше приймалися посольства. Так, у листопаді 1648 р. назустріч послу новообраного польського короля Яна Казимира Я.Смяровському гетьман вирядив кілька тисяч кіннотників. Неподалік від с.Лабуньки, де розташовувалася ставка Б.Хмельницького, посла привітала, злізши з коней, старшина, котра надала йому місце у першому ряду процесії. Коли вона під звуки музики, що прибула зі старшиною, в'їхала в околиці села, Я.Смяровського зустрів з кількома десятками "гарно одягнутих і на баских конях" вояків генеральний обозний І.Чарнота. Передавши вибачення Б.Хмельницького за те, що через хворобу не може його зустріти тут, а чекає на нього у дворі, обозний супроводжував посла до місця помешкання гетьмана. Останній вийшов назустріч Я.Смяровському, привітався з ним (уже спішеним) посередині двору й запросив до кімнати[63]. З такою самою урочистістю було облаштовано прийом у Переяславі 19 лютого 1649 р. польського посольства А.Киселя. В околиці міста його зустрічав сам гетьман "з полковниками, осавулами, сотниками, військовою музикою, з бунчуком і червоним знаменом". Привітавши А.Киселя "по-

козацьки", він пересів до нього в сани. Коли вони в'їжджали до міста, прогримів салют із 20 гармат[64]. Безпосередня участь гетьмана в зустрічі посольств практикувалася дуже рідко. Зазвичай цю функцію виконував хтось із ґенеральних старшин чи полковників (за гетьманування Б.Хмельницького вона часто доручалася його синам — спочатку Тимофію, а згодом Юрію). Наприклад, перше російське посольство Г.Унковського 26 квітня 1649 р. за 5-6 км від Чигирина зустрічали військовий хорунжий і полковник, а за 0,5 км — спішені син гетьмана Тиміш, військовий осавул та інші старшини (бл. 20 осіб)[65]. Посольства переважно приймалися в Чигирині — гетьманській резиденції, однак траплялося, що й в інших містах, а під час воєнних дій — у військовому таборі (наприклад, узимку 1649 та 1654 рр. — у Переяславі, восени 1658 — у Липовій Долині під Гадячем тощо).

Посли та особи, що їх супроводжували, отримували помешкання ("двори") неподалік від місця проживання гетьмана й бралися на утримання скарбниці. Щоправда, іноді з міркувань дипломатичної боротьби членів посольств "навмисне розосереджували по віддалених вулицях", щоб "не жили разом, один біля одного"[66]. В день приїзду аудієнція їм не надавалась. У більшості випадків вона призначалася гетьманом (через посередництво ґенерального старшини) на найближчі дні. Бувало, проте, й так, що самі посли, намагаючись її пришвидшити, зверталися з відповідним проханням до гетьмана[67]. Існували відмінності у ритуалі аудієнції послам різних країн, що зумовлювалися, ймовірно, як традиціями їхньої дипломатичної служби, так і політичними цілями українського уряду. За гетьманування Б.Хмельницького церемоніал прийому послів Молдавії, Валахії, Трансільванії, Криму, Швеції та інших держав відзначався скромністю; парадніше він був, коли зустрічали послів Речі Посполитої й Порти, а особливо урочистим — Російської держави. З часом ситуація змінювалася. Так, упродовж літа 1658-літа 1659 рр. найпишніше обставлявся ритуал прийому польських послів, а 1668-1674 — турецьких.

Торкнемося висвітлення найголовніших рис ритуалу прийому послів. Гетьман міг запросити їх на влаштований з нагоди приїзду банкет, під час якого, коли проголошувалися здравиці на честь монархів, лунали гарматні салюти. Через ґенеральних старшин з'ясовувалися день, місце (найчастіше в помешканні володаря булави, а в урочистих випадках — на подвір'ї, вулиці чи майдані) та час аудієнції (традиційно вони відбувалися за відсутності інших послів, котрі могли перебувати у ставці гетьмана, хоча траплялися й винятки). Посольства на прийом супроводжували спеціально прислані старшини й козаки, а особливо поважні — ще й почесна варта. Під час процесії росіяни дотримувалися такого порядку: попереду посла їхав із царською грамотою піддячий, разом із послом — представник ґенеральної старшини, а інші козаки йшли пішки поряд. Як виняток, щоб підкреслити значущість події, попереду посольства грав гетьманський оркестр[68]. У переважній більшості випадків біля ґанку послів зустрічала депутація старшин (зрідка, як під час прийому А.Киселя в лютому 1649 чи російського посольства А.Матвєєва й І.Фоміна в липні 1653 р., її очолював володар булави)[69]. По тому вони запрошувалися до "світлиці", де біля дверей їх зустрічав гетьман.

Посеред кімнати йому передавався лист від монарха, якого він брав із проявами поваги, відповідно до усталеного етикету (наприклад, при одержанні грамоти від царя цілував печатку). Зазвичай листа зачитували стоячи (гетьман чи генеральний писар уголос (для присутніх), але бувало й так, що гетьман читав його мовчки. Після цього обмінювалися запитаннями про стан здоров'я монарха й гетьмана та побажаннями, щоб воно було якнайміцнішим. Тоді посол обдаровував володаря булави, членів його сім'ї та присутніх на аудієнції осіб подарунками, а гетьман садовив посла біля себе на лаві (присутні старшини й козаки також сідали, але подалі від них) і запрошував до страв. Названі складові церемонії зустрічі зазвичай зберігалися, хоча могли мінятися місцями (наприклад, спочатку вручалися подарунки, а згодом зачитувався лист тощо).

Бувало, що з політичних міркувань порушувалася черговість прийому посольств, відверто демонструвалося невдоволення діями урядів, що направляли їх в Україну, а окремим посланцям віддавалися почесті, належні послам. Так, у лютому 1649 р. Б.Хмельницький "досить недбало" взяв під час аудієнції від посольства А.Киселя надіслані королем булаву й корогву[70]. В травні того самого року, отримуючи переданого послом листа від Яна Казимира, гетьман не виявив "жодної шанобливості", а прочитавши, "кинув через стіл свому писареві так, що аж на землю впав"[71]. На початку серпня 1650 р. першим отримав аудієнцію турецький посол, хоча польський з'явився значно раніше. Водночас останньому не надали "жодних почестей, належних послам", і тільки після відправлення турецького посольства влаштували урочисту зустріч, стріляючи з гармат[72].

Бенкет для послів також входив до дипломатичного етикету. В ньому брали участь члени сім'ї гетьмана та запрошені старшини з кола близьких йому осіб. За столом точилася розмова на різноманітні теми, переважно міжнародного характеру, проголошувалися тости на честь володарів держав, що часто супроводжувалися салютами з гармат. Відмова послів від бенкетування розцінювалася гетьманами як образа з боку монархів, котрі їх прислали. Обов'язковою була участь у трапезі керівника Української держави. Наприклад, уже прикутий до ліжка, смертельно хворий Б.Хмельницький, пригощаючи в середині червня 1657 р. російське посольство, піднявшись, наказав дружині й доньці підтримати його й стоячи випив "чашу за государеве багаторічне здоров'я"[73]. Щоб підкреслити важливість приїзду окремих посольств, бенкет на їхню честь міг тривати кілька днів[74]. Ще одне спостереження: розмови під час обіду не завжди були лагідними, траплялося, що гетьмани досить різко висловлювали своє невдоволення (інколи підтримуване й старшинами) діями тих чи інших правителів держав.

Наступними днями (у визначений гетьманом час) провадилися переговори з обов'язковою участю гетьмана й когось із генеральних старшин (переважно писаря). Найтаємніші питання обговорювалися гетьманом наодинці з послом в окремій кімнаті. Українська сторона, не вагаючись, вступала з іноземними дипломатами в гострі дискусії, рішуче наполягала на визнанні українських державних інтересів. Так, у жовтні 1656 р. гетьман і старшини відмовилися присягнути на договорі з Трансільванією, оскільки її посли не привезли відпо-

відної присяги за підписом і печаткою князя Д'єрдя II Ракоці ("князь не може вимагати від нас більше, ніж сам зробив"), а на початку лютого 1657 відхилили пропозицію шведського короля Карла X укласти договір, оскільки той не хотів визнати входження Західного регіону до складу Української держави[75].

Прикметною рисою українського дипломатичного етикету була інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення. "У них (козаків — авт.), — писав шведський посол, — нема звичаю вести тривалі переговори"[76]. У визначений гетьманом час посольству призначалася відпускна аудієнція, під час якої вручався лист до монарха, надавалися подарунки членам посольства та гроші на дорогу. Проводжали послів старшини, урочисто ("під гетьманським знаменом"), інколи під звуки оркестру[77]. В основних рисах цей етикет прийому посольств зберігся й у 80-х рр. XVII ст.[78]

Зазвичай посольства приймалися "охоче й людяно"[79], гетьмани уважно пильнували за безпекою їх проїзду, надавали "охоронні" універсали, порушники яких суворо каралися. Так, за вияв неповаги до шведського посла К.Гільденбрандта на початку лютого 1657 р. було скарано смертю жаботинського отамана[80]. Усталеного в тогочасній європейській дипломатичній етиці принципу, коли "навіть у час найтяжчої війни ніде посол не повинен бути затриманий"[81], гетьмани дотримувалися свято. "Послів чеснотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорізьке не звикло затримувати", — повідомляв Б.Хмельницький польському королю 16 серпня 1649 р.[82] За час революції 1648-1676 рр. ми виявили лише два випадки порушення цієї традиції. Так, дізнавшись про підступну політику щодо України кримської знаті, гетьман П.Дорошенко, не стримавшись, у вересні 1668 р. кілька разів ударив "по губах" послів калги-султана[83]. А в кінці травня 1649 р. за спробу крадькома привласнити "черкаську й чигиринську землю" та перетворити козаків, котрі тут проживали, на своїх підданих, старшина, не бажаючи "тримати гадюки на своїй голові", наказала за відсутності гетьмана стратити королівського посла Я.Смяровського[84].

Складний етикет засвідчував тривалий процес становлення дипломатичної служби; її високий рівень відповідав усім нормам тогочасної європейської дипломатії.

Кадри, посольства, дипломатична документація

Специфіка дипломатичної служби потребувала осіб із певними якостями та знаннями, що визначалися функціональною спрямованістю роботи. Активна зовнішня політика (особливо в роки революції), що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийняттям і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, породжувала гостру потребу в перекладачах з польської, російської, латинської, турецької та інших мов. Нестача знавців східних мов спонукала залучати на роль перекладачів у посольствах іноземців, зокрема грецьких[85], а можливо, й вірменських купців. Маємо підстави припускати, що Військовою канцелярією й окремими полковниками

вживалися заходи для підготовки власних фахівців. За визнанням І.Нечая, 1650 р. брацлавський полковник Д.Нечай відправив його до Криму "для вивчення кримської мови й перекладу.."[86] Мав рацію Ф.Шевченко, коли стверджував, що часто згадувані в джерелах "бути" й "товмачі" ("тлумачі", "толмачі"), навіть маючи певний стосунок до дипломатичної служби, далеко не завжди були перекладачами. Не займалися вони й перекладами документів у Військовій канцелярії, де працювали кваліфікованіші фахівці[87].

Дипломатична служба вимагала також значної кількості осіб, котрі добре знали дороги, були пристосованими до умов мандрівного життя, вміли постояти за себе в небезпечних ситуаціях, мали навички усного спілкування іноземними мовами. Ними й виступали згадувані вище "бути" та "товмачі", котрі часто як "пристави" супроводжували іноземних гостей і послів, включалися до складу українських посольств, виконували самостійні функції гетьманських гінців до володарів і сановників інших країн. У зв'язку з цим є підстави вважати їх найнижчим рангом дипломатичної служби[88].

Вищу сходинку в ній посідали перекладачі та секретарі посольств. Над ними в ієрархічній службовій драбині стояли посланці й посли. Хоча офіційного розмежування статусів "посланця" й "посла" ще не відбулося (на відміну від низки інших держав) і в гетьманських листах кінця 40-х-50-х рр. зустрічається "змішування" цих понять[89], все ж, як засвідчують джерела, цей процес інтенсивно розвивався. По-перше, виразно окреслюється коло повноважень цих службовців. Так, посланці привозили листи, інформували (відповідно до отриманих від гетьмана інструкцій) про стан справ у козацькій Україні, вступали в переговори з окремих (переважно другорядних) питань міждержавних відносин. Посли вирушали для виконання важливих дипломатичних завдань, і лише вони мали повноваження укладати угоди й договори. По-друге, місію посланців у переважній більшості випадків виконували сотники, полкові старшини, а подеколи навіть досвідчені козаки, тоді як послами виступали переважно полковники й генеральні старшини. Посольства, очолювані посланцем і послом, суттєво різнилися й за своїм чисельним складом. Ще один важливий аспект функціонування системи дипломатичної служби: в кінці 50-х-60-х рр. стосовно окремих послів частішає вживання запозиченого з польської дипломатичної практики терміна "комісар". Відомо, що в Речі Посполитій він трактувався як "великий посол", на котрого покладалися обов'язки провадити переговори з питань укладення мирного договору[90]. Таку саму функцію виконували й українські "комісари", тому можемо їх також титулувати "великими послами".

Виконання місій посланців, а особливо послів і комісарів доручалося гетьманами досвідченим, найчастіше освіченим старшинам, котрі вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано відстоювати власну позицію, приймати відповідні рішення. Вочевидь, зверталася увага й на зовнішній вигляд послів (зріст, риси обличчя, одяг), що мав справляти приємне враження. Наприклад, у жовтні 1658 р. секретар польської королеви француз П.Нуае так охарактеризував українського посла П.Тетерю: "...то чоловік високого зросту,

дуже пристойний; мав на собі одяг із зеленого оксамиту з золотими гудзиками"[91]. Один із керівників посольства до Варшави навесні 1659 р., І.Груша, за визнанням сучасника, був людиною "незвичайного розуму й спритності, і при цьому показною"[92]. Послані в липні 1670 р. П.Дорошенком для розмов із польськими комісарами посли М.Корицький і Лесковський були "людьми красивими, розсудливими й мовними"[93].

Водночас це мали бути особи, здатні долати труднощі, виявляти твердість у виконанні одержаних інструкцій, а відтак — відстоюванні державних інтересів. Так, улітку 1653 р. посол полковник А.Жданович, прибувши до табору польського війська, попри неприховані погрози польного гетьмана С.Потоцького, наполягав на зустрічі з королем. "Мене прислано до королівської величності, — заявив він, — не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності". А.Жданович і члени його посольства були зарештовані й ув'язнені[94]. Холоднокровність і мужність полковника С.Савича у травні 1654 р. під час переговорів з ханом (той навіть ударив його по обличчю) змусила Іслама Герея утриматися від розриву відносин з Україною[95]. Влітку 1658 р. посол Т.Носач, виступаючи у польському сеймі, рішуче ("говорив із запалом і навіть різкувато") домагався дотримання Польщею свого слова, забезпечення прав України особливим трактатом, ліквідації унії[96]. Траплялися вбивства українських посланців, як це сталося на початку 1671 р., коли польські шляхтичі вбили хорунжого Паволоцького полку за Заложцями й сотника Подільського полку під Дераженею, котрі поверталися від коронного гетьмана Я.Собеського. Трохи згодом було вчинено напад на посла Я.Петрановського, що повертався від короля[97].

Чи практикувався підкуп послів? Деякі опосередковані дані свідчать, що такі випадки могли бути. Так, у листі від 21 березня 1661 р. до аноніма польський канцлер повідомляв, що І.Груша брав чималі суми готівкою[98].

Вправними дипломатами були І.Виговський, С.Богданович-Зарудний, П.Тетеря, П.Дорошенко, С.Мужиловський, А.Жданович, Г.Гуляницький, Л.Бускевич, С.Савич, І.Мазепа, Я.Петрановський та ін. Невипадково, пройшовши хорошу "дипломатичну службу", І.Виговський, П.Тетеря, П.Дорошенко, І.Брюховецький та І.Мазепа згодом стали гетьманами України. Інколи уряд залучав до виконання посольських доручень іноземців. З-поміж них найпомітнішими постатями були І.Тафралі, О.Астаматій та Д.Колугер, про якого говорили, що "це найбільший хитрун і інтриган цих країн..."[99]

Оскільки спеціалізації серед послів і посланців не існувало, гетьман, призначаючи їх, найвірогідніше, брав до уваги їхню спроможність успішно виконати те чи інше доручення. Склад і чисельність посольства залежали від політичної важливості дипломатичної місії, що покладалася на нього. Гінці, котрі лише доставляли листа, виїжджали в супроводі кількох козаків ("товаришів") та 1-2 слуг ("челядників"). Посольства посланців складалися з товмача, інколи писаря, 3-8 козаків та 3-5 слуг (усього 10-20 осіб). Помітно чисельнішими вони були у повноважних послів (зрідка очолювалися двома особами). До їхнього складу, окрім писаря (секретаря), бута (товмача) й "то-

варишів", часто включалися старшини різних рангів. Відтак збільшувалася чисельність слуг. У середньому загальна кількість членів посольства коливалася в межах 20-40 осіб.

Прикметною рисою української дипломатії кінця 50-х-70-х рр. стало формування для розроблення змісту важливих міжнародних договорів, що торкалися статусу держави чи їх ухвалення (ратифікації), представницьких (добиралися старшини й козаки від кожного полку) посольств. Наприклад, за таким принципом утворювалися посольства весною 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того самого року до Москви для перегляду статей Переяславського договору 1659 р., весною 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо. Вірогідно, при цьому витримувалися різні норми представництва. Так, для поїздки до Стамбула, крім двох послів з "товаришами", до складу посольства ввійшли по три представники від 10 правобережних і 8 лівобережних полків. У зв'язку з цим різко зростала чисельність посольств. Наприклад, уже згадуване посольство полковників П.Дорошенка та А.Одинця до Москви восени 1659 р. налічувало 153 особи, а для ратифікації Гадяцького договору відбула дипломатична місія в складі 400 осіб[100].

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації, без наявності якої жодне посольство не було повноважним. Її невідривною складовою виступали листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. На думку Ф.Шевченка, термін "лист" офіційно вживався для визначення дипломатичного листування, на відміну від інших документів, що торкалися внутрішніх справ[101]. Вони готувалися у Військовій канцелярії писарями, однак не виключено, що часом не без безпосередньої участі гетьманів (насамперед Б.Хмельницького, І.Виговського та П.Дорошенка). Всі листи підписувалися гетьманами й скріплювалися печатками. У періоди найбільших успіхів визвольної боротьби Б.Хмельницький вдавався до використання титулатури "Божою милістю". Прикметно: якщо листи писалися кирилицею, то Б.Хмельницький і підписувався нею, якщо польською чи латинською мовами — латинським шрифтом[102].

Сформований (на основі дипломатичної практики) за гетьманування Б.Хмельницького формуляр листів не зазнав істотних змін і в подальшому. Розпочиналися вони (початковий протокол) інтитуляцією (означення особи, котра надсилає листа), інскрипцією (означення адресата) й салютацією (вітання). Остання інколи передувала інскрипції; інвокація (богослів'я) не використовувалася. Важливого значення надавалося відповідним зверненням і титулуванням особи, до якої надсилався лист, бо ж відомо, що применшення титулу призводило до міжнародних ускладнень. Не випадково російський уряд на початку 1649 р. надіслав в Україну зразок дипломатичного листа, якого мав дотримуватися гетьман під час листування з царем.

В основній частині листів переважно стисло подавалася нарація (виклад суті справи). Диспозиція (розпорядження) мала умовний характер, бо зміст листів містив не накази, а прохання, пропозиції та пояснення гетьманів. Постійною була короборація (відомості про засвідчувальні знаки документа);

рідше вживалися аренґа (преамбула), промульґація (публічне оголошення) та санкції (заборона порушувати документ). Заключний протокол мав дату (місце й час видачі документа). Апрекації (висновків) зазвичай не було. Документи, що надсилалися в Росію та Молдавію, датувалися за старим стилем, у Річ Посполиту, Венецію й інші країни — за новим. Слід мати на увазі, що тими часами перед підписом уживалися різні терміни дипломатичної ввічливості ("щирий друг і до послуг вельми готовий слуга", "найнижчий слуга" та ін.), що не завжди відображали суть справи[103].

Дослідники відзначають різноманітність стилю листів, написаних до правителів і голів урядів інших держав із врахуванням чинного в них етикету. Так, листи до польського короля відзначалися витонченою ввічливістю й шляхетним багатослів'ям, вживанням таких висловів, як "вірні піддані", "покірні слуги" та ін.; до російського царя — діловитістю; до трансільванських князів — витіюватістю; до турецького султана — пишномовним багатослів'ям[104]. Серед дипломатичних листів виділяється кілька груп. Були "вістові листи", в яких представники українського уряду інформували російський про перебіг воєнних дій з Річчю Посполитою й Кримським ханством, "проїзні листи", що засвідчували особу його власника, характеризували суть його місії й містили прохання надавати підтримку дипломатам[105].

Окрім листів, посли отримували інструкції, що розроблялись у Військовій канцелярії й стверджувалися гетьманським підписом. У них стисло окреслювалася позиція уряду, визначалася тактика дій дипломатів. Різновидом інструкцій виступали кондиції, в яких викладалися лише умови пропонованого договору чи угоди. Вони не були таємними й подавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ні листи, ні інструкції не дозволяють з'ясувати зміст найважливіших таємних доручень, що не довірялися паперові й давалися гетьманами послам усно. Відомо також, що посли одержували суворі розпорядження дотримуватися під час переговорів настанов інструкцій[106].

Майже не збереглися донесення та звіти українських послів, посланців і гінців. З часів гетьманування Б.Хмельницького (найґрунтовніше досліджених в історіографії) виявлено тільки одне донесення (П.Яненка та А.Кульки від 14 травня 1651 р. гетьману та його сину Тимофію) й один звіт посольства (до Криму) від 26 жовтня 1654 р. Як з'ясував Ю.Мицик, звіт українських дипломатів за формою нагадував розгорнутий лист[107].

Метою переговорів було укладення угод і договорів, що становлять важливу складову дипломатичної документації. Знову ж таки доводиться констатувати, що дуже мало текстів дійшло до нашого часу. Якщо, наприклад, збереглися тексти українсько-польських Зборівського (1649), Білоцерківського (1651), Гадяцького (1658), Чуднівського (1660), Підгаєцького (1667) та інших договорів, українсько-шведського (1657) договору, українсько-російських Переяславського (1658), Московського (1665), Глухівського (1669), Конотопського (1672) й Коломацького (1687) договорів, то не знайдено текстів українсько-кримського (1648), українсько-молдавського (1656), українсько-валаського (1656), українсько-турецького (1669), українсько-польського (1708), українсько-шведських (1708-1709) та інших договорів. Тільки в чернетках-редакціях

збереглися "Березневі статті" Б.Хмельницького — найголовніша частина договору 1654 р. з Російською державою. Слід пам'ятати також, що окремі з них, як українсько-російський договір 1654 р., могли складатися не з одного, а з кількох комплексів документів.

Традиційно в Українській державі зміст договорів не розголошувався й залишався відомим тільки обмеженому колу осіб (гетьману, ґенеральним старшинам і полковникам). Так, умови Зборівського договору залишалися невідомими для козацького загалу, не кажучи вже про міщан і селян[108]. У вересні 1657 р. старшини й козаки звернулися з проханням до Ю.Хмельницького та І.Виговського пред'явити Війську Запорозькому статті договору 1654 р. з Росією, тому що вони про них "до цього часу нічого не знають"[109].

Нам не вдалося виявити даних, які розкривали б масштаби фінансування посольств, посланців та гінців. Однак їхні успішні дії в столицях багатьох держав, гідне протистояння польським дипломатам у Багчесараї та Стамбулі, наявність багатого інформаційного матеріалу, зібраного ними, дозволяє висловити здогад, що гетьманський уряд приділяв цьому аспектові дипломатичної служби належну увагу. За підрахунками З.Вуйціка, в другій половині XVII ст. на утримання польської дипломатії припадало бл. 7,6% видатків держави[110]. Мабуть, не менший, якщо не більший відсоток становили витрати на дипломатію і в козацькій Україні. Маємо визнання (червень1657) Б.Хмельницького, що всі державні прибутки витрачаються на утримання послів і посланців різних держав та на військові потреби. Польські посли в Україні й Криму 1649-1654 рр. отримували по 3 тис. злотих[111]. Вочевидь, такі чи трохи менші кошти одержували й українські посли до Речі Посполитої, Криму, Порти.

Дипломатичне протиборство з Річчю Посполитою у 1648-1653 рр.

На шляху до визнання Української держави. Укладення Зборівського договору (1648-серпень 1649)

Піднявши повстання, Б.Хмельницький та його соратники приділяли велику увагу дипломатичним заходам у досягненні своєї мети. У березні 1648 р. на Запорожжі було прийняте посольство коронного гетьмана М.Потоцького, під час переговорів із яким козаки домагалися поновити давні права й вольності; усунути з полків старшин — "ляхів"; вивести польське військо з Лівобережжя й козацького реґіону Правобережжя; скасувати тут "управління Речі Посполитої" та ін.[112] За визнанням М.Потоцького, повстанці "хотіли також абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями та робити все, що лише забагнеться їхній волі й бажанню"[113]. Так уперше було окреслено контури ідеї автономії ко-

зацької України в складі Речі Посполитої. Відхилення від них привело до початку воєнних дій. Після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. Б.Хмельницький передав полоненому М.Потоцькому вимоги до польського уряду, що передбачали створення по Білу Церкву й Умань (включно з Лівобережжям) удільної, з визначеними кордонами держави; поновлення "давніх вольностей"; скасування прав воєвод і старост щодо міст, палаців і королівських володінь ("королівщин"); підпорядкування Війська Запорозького "лише одному королю". Коронний гетьман, ознайомившись із ними, заявив, що уряд ніколи їх не задовольнить, і відмовився посилати у Варшаву[114].

Враховуючи різко негативну реакцію М.Потоцького (а він відображав настрої польської еліти), вірячи (як і переважна більшість старшин і козаків) у спроможність короля Владислава IV поновити вольності Війська Запорозького й гарантувати права православної Церкви (поривати з Річчю Посполитою, що бачилась ними як Батьківщина, ніхто ще не збирався)[115], гетьман вирішив відмовитися від реалізації ідеї автономії. Тому відправлене 12 червня до Варшави посольство отримало інструкцію домагатися скасування "Ординації..." 1638 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб, права самим обирати старшину, поверненням православним захоплених уніатами церков та ін. Воно мало звернути увагу уряду на безправне становище українців: "... найостанніший має нас за найпідліших, народ од віків вільний, а полякам приязний і корисний"[116].

В умовах безкоролів'я (Владислав IV помер 10 травня) серед польської еліти стосовно українського повстання оформилося два угруповання. Одне з них, очолюване канцлером Є.Осолінським і А.Киселем, побоюючись, що через непідготовленість воєнні дії "можуть лише привести до загибелі Вітчизну"[117], не відкидало можливості порозуміння з козаками шляхом переговорів. Друге (під проводом полонізованих українських князів І.Вишневецького та В.Заславського) робило ставку на придушення повстання й ліквідацію козацтва як стану. Водночас обидва трактували повстання як "домову війну" й виявляли дивовижну одностайність у несприйнятті ідеї українського автономізму[118]. Уряд і сейм виявилися неспроможними задовольнити поміркувані прохання Війська Запорозького. Створена на чолі з А.Киселем комісія для проведення в Києві переговорів з Б.Хмельницьким, відповідно до інструкції, могла укласти договір на умовах Кумейківської, Переяславської чи Куруківської угод, погодитися тільки на 8 тис. реєстру. Вона мала пильнувати, щоб у жодному випадку не допустити виділення для Війська Запорозького територіального уділу[119].

Проте внаслідок непримиренних позицій, з одного боку, більшості магнатства й шляхти, з другого — повсталих козаків, селян і міщан, переговорний процес зірвався й поновилися воєнні дії. Після здобутої 23 вересня 1648 р. перемоги під Пилявцями гетьман продовжив похід до західних кордонів Галичини. Він провадився не для досягнення державної самостійності України[120], а для зведення на польський трон короля, спроможного так реформувати державний устрій Речі Посполитої, щоб Україна (щонайменше в складі Київського, Чернігівського, Брацлавського, Волинського й Подільського воєводств)

одержала статус суб'єкта федерації. Оскільки московський цар і трансільванський князь не поспішали зайняти трон, Б.Хмельницький вирішив підтримати кандидатуру Яна Казимира, пов'язуючи з ним надію на реалізацію свого задуму. З урахуванням цього відправлене 15 листопада посольство до Варшави мало клопотатися про задовольнення вкрай скромних (враховуючи вражаючі успіхи українців, котрі звільнили з-під польського панування майже всі свої етнічні землі) вимог: не порушувати прав православної Церкви; ліквідувати унію; амністувати учасників боротьби; збільшити реєстр до 12 тис. осіб; дозволити козакам обирати гетьмана й підлягати тільки владі короля та ін.[121]

Враховуючи необхідність припинення воєнних дій (різке послаблення боєздатності армії, нестача боєприпасів, фуражу й продовольства, розгортання спротиву польського населення), Б.Хмельницький та більшість старшини під час переговорів з королівським послом 20-21 листопада слушно пішли на укладення перемир'я. Але при цьому був допущений фатальний дипломатичний прорахунок: українці погодилися (всупереч позиції полковників М.Кривоноса та П.Головацького) на відведення армії "в Україну" (терени козацького реґіону), що означало залишення уже визволених західних і центральних земель та їх окупацію польськими підрозділами. І справи не рятувала та обставина, що гетьман розглядав це перемир'я лише як тактичну поступку й не припиняв уживати на міжнародній арені заходів, спрямованих на створення антипольської коаліції. Хибність зробленого кроку, гетьман став усвідомлювати вже під час повернення до Києва, тому попередив королівського посланця С.Холдаковського, щоб польські війська не просувалися далі Вінниці й Брацлава, а на Волині став залишати в містах залоги на схід від р.Горині[122].

Переосмислення уроків боротьби 1648 р. послужило потужним чинником формулювання засадничих принципів державної ідеї. Вже на початку 1649 р. гетьман і старшини засвідчили рішучість домагатися в переговорах із польським посольством визнання новоутвореної держави в межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського й Чернігівського воєводств та Мозирського повіту, яка мала перебувати під протекцією короля[123]. Однак польська сторона до цього не була готовою. Її комісари на чолі з А.Киселем мали повноваження погодитися на збільшення реєстру до 12, в крайньому випадку — до 15 тис. осіб; виведення Війська Запорозького з-під влади сейму; відновлення його давніх привілеїв і свобод; скасування унії тощо[124].

За таких обставин переговори, що розпочалися 20 лютого 1649 р. у Переяславі, проходили вкрай напружено. Б.Хмельницький рішуче відхилив запропоновані умови договору, підкреслюючи право українців на створення незалежної держави в етнічних межах свого проживання. Він неодноразово наголошував на намірах "відірвати від ляхів усю Русь і Україну" та звільнити "з лядської неволі... народ усієї Русі". З великими труднощами комісари домоглися лише згоди на укладення перемир'я та проведення нових трактатів у кінці травня. Прикметно, що, відповідно до умов перемир'я, польське посольство вперше визнало існування держави на чолі з гетьманом, до складу якої входила більша частина території України. Лінія розмежування, через яку заборонялося переходити польсько-литовським і українським військам, мала

проходити по ріках Горині й Прип'яті, а на Поділлі — по м.Кам'янець-Подільський. До скликання нової комісії шляхта не мала права повертатися до маєтків, розташованих на козацькій території. Водночас у "пунктах прохання" до короля знову порушувалося клопотання про ліквідацію унії, повернення православним церков, заборону І.Вишневецькому обіймати посаду коронного гетьмана та ін.[125]

Нова позиція української еліти принципово не влаштовувала короля, уряд і сейм Речі Посполитої. Ще 30 січня 1649 р., виступаючи на сеймі, канцлер застеріг присутніх від покладання особливих надій на переговори, оскільки існувала реальна загроза втратити Україну, подібно до того, як Іспанія позбулася Нідерландів[126]. Довідавшись про результати Переяславських переговорів, польські урядові кола відмовилися від проведення нової комісії й розпочали воєнні дії. Б.Хмельницький та його союзник хан Іслам Ґерей діяли вміло й рішуче. 15 серпня 1649 р. вони завдали нищівної поразки королю під Зборовом. Від катастрофи Річ Посполиту врятував хан, котрий у ніч на 16 серпня погодився на переговори з Яном Казимиром, які завершилися укладенням 18 серпня польсько-кримської угоди. Вона передбачала становлення "вічної приязні" й надання взаємної військової допомоги; виплату Польщею щорічних упоминків; залишення Війська Запорозького при давніх вольностях і встановлення 40-тисячного козацького реєстру; дозвіл татарам, повертаючись із походу, брати ясир в українських землях та ін.[127]

Така позиція Іслам-Ґірея позбавила гетьмана ініціативи й зробила його заложником польсько-кримського порозуміння. За визнанням литовського канцлера А.Радзивілла, "важчою була справа з козаками. І якби татари їх не спонукали, ніколи б не поступилися перед королівською повагою"[128]. Розроблений Б.Хмельницьким і старшиною проект договору передбачав автономію Української держави в територіальних межах Брацлавського, Чернігівського, Київського, східних районів Подільського й Волинського воєводств (західний кордон мав проходити по лінії Берлінці-Бар-Старокостянтинів-р.Случ); скасування обмеженості чисельності козацького реєстру; ліквідацію унії; зрівняння православної Церкви з католицькою; надання права київському митрополиту й двом єпископам засідати в сенаті; зрівняння у правах православного духівництва з католицьким; амністію учасникам боротьби; збереження козацького судочинства й усіх козацьких прав і вольностей; право тільки православній шляхті обіймати посади в козацькій Україні; заборону проживання євреям, діяльності єзуїтів і ченців католицьких орденів та ін.[129]

Однак під тиском хана українське посольство, очолюване гетьманом, змушене було піти на істотні поступки. Відповідно до укладеного 18 серпня Зборівського договору (він називався "Декларацією ласки й(ого) к(оролівської) м(илості) на пункти прохання Війська Запорозького"), козацька Україна одержувала автономію тільки в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств (кордон мав проходити на захід від лінії Димер-Коростишів-Паволоч-Вінниця-Брацлав-Ямпіль, що означало втрату територій шести полків), куди заборонялося входити польським військам; проголошувалася амністія учасникам боротьби; державні посади в козацькій Україні мали нада-

ватися лише православній шляхті; чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб; розв'язання питань, що стосувалися скасування унії й повернення православній Церкві захоплених храмів і майна, відкладалося до рішення сейму; лише київський єпископ отримував право засідати в сенаті; шляхта одержала право повертатися до маєтків, а її піддані зобов'язувалися виконувати на їхню користь повинності; євреям заборонялося проживати на козацькій території та ін.[130] З другого боку, вперше Річ Посполита юридично визнала факт існування Української держави й узяла на себе зобов'язання рахуватися з її інтересами, що викликало гостре невдоволення значної частини польської еліти. Як писав шляхтич Опалінський, "Бог покарав нас раніше побиттям і полоном гетьманів, згодом безсоромною утечею і, на кінець, ганебним миром"[131].

Політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії засвідчили провал намірів українського уряду добитися незалежності й ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, знать якого намагалася не допустити розвалу Речі Посполитої та виникнення незалежної Української держави. Все ж одержана автономія дозволяла продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї й сприяла зміцненню статусу козацької України як суб'єкта міжнародних відносин.

Нереалізовані умови Зборівського договору. Білоцерківський договір та розрив дипломатичних відносин (вересень 1649-грудень 1653)

Повернувшись із походу, Б.Хмельницький розгорнув активну діяльність, спрямовану як на реалізацію передбачених договором статей щодо прав православної Церкви й ліквідації унії, так і ратифікацію його сеймом у цілому. В листах до А.Киселя та канцлера він вимагав, щоб "справи наданих нам вільностей і про віру були полагоджені на цьому сеймі й затверджені", а також порушував питання про скасування унії, повернення православній Церкві відібраних у неї храмів і майна, "заспокоєння" православної віри[132]. Напередодні від'їзду київського митрополита С.Косова на сейм, що мав затвердити умови договору, гетьман застеріг його, щоб той послідовно відстоював конфесійні інтереси українців і не відступав від прийнятої ухвали, бо інакше "опинишся у Дніпрі"[133]. Інструкція посольству М.Нестеренка зобов'язувала його добиватися затвердження виданих королем під Зборовом військового привілею Війську Запорозькому й пунктів "Декларації..." Звертає увагу на себе декларування намірів домагатися "приборкання унії", що передбачало повернення православним відібраних храмів і майна й припинення "розбрату між християнами"[134].

Після гарячих дебатів сейм, який 22 листопада 1649 р. розпочав роботу, а 7 січня 1650 р. прийняв українських послів, ратифікував Зборівський договір. 12 січня король видав документи про затвердження "Декларації ласки", військового привілею Війську Запорозькому й передачу йому Трахтемирова та надання Чигирина "на булаву запорозьку" Б.Хмельницькому. Значно складнішим виявилося питання ухвалення поступок українцям у конфесійній сфері. Підтримувані римською курією сенатори ультимативно заявили, що "зали-

шать усі сенат", якщо С.Косов сяде в сенаторське крісло, тому останній відмовився від нього. Не наполягав митрополит і на скасуванні унії. За таких обставин король 20 січня (вже після завершення сейму) видав привілей (датований 12 січня) "Апробація сеймова прав і вольностей релігії грецької народу руського", що урівнював православну Церкву з уніатською; звільняв православний клір від виконання повинностей і сплати податків; визнавав права православних на Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебсько-Мстиславську єпархії та ін.[135]

Упродовж 1650 р. у відносинах з Річчю Посполитою українська дипломатія намагалася домогтися, по-перше, виконання польською стороною умов ратифікованого договору (особливо в релігійній сфері), по-друге, внесення до його змісту коректив, зумовлених потребами політичного розвитку козацької України, й, по-третє, прагнула запобігти втягненню її у воєнні дії проти Росії чи Порти. Так, враховуючи, що уніатське духівництво не поспішало повертати захоплені храми й майно, відправлене у березні до Варшави посольство мало знову порушити клопотання про ліквідацію унії[136]. "Мила нам наша батьківська земля, — писав гетьман у листопаді 1650 р., — але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче. Але тепер у нашій вітчизні над нами чинять насильство. Ми, не дай цього Боже, не хочемо порушувати нічийого права, тільки вимагаємо нашої руської власності, щоб у наших церквах скасували унію, якої раніше ніколи не бувало, та щоб усі наші церкви й церковні маєтності, що залишаються ще в неволі, повернули руському православному народові. А з їх м.панів, хто хоче і як хоче, хай вірить: ми не чужого, а свого вимагаємо"[137]. В другій половині листопада до Польщі виїхало посольство, що мало клопотатися про скасування унії; повернення православній Церкві храмів і майна; урівняння православних священиків у правах з католицьким духівництвом; свободи відправлення православних обрядів за межами козацької території тощо[138].

Дипломати прагнули схилити короля та польський уряд до визнання особливостей політичного й соціально-економічного розвитку козацької України. Вже у березні 1650 р. вони порушили питання про заборону панам-католикам приїжджати у розташовані тут маєтки, припинення на деякий час збирання шляхтою з підданих податків та стримання просування польських підрозділів на схід від лінії Бар-Хмільник. Надіслане у листопаді посольство мало добиватися офіційного оформлення державних кордонів України ("відокремленої лінії") в межах Речі Посполитої, припинення "великого гоніння від панів" на "руський народ", а також присяги на дотримання "вічного миру між Річчю Посполитою й Військом Запорозьким" із боку перших сановників королівства та надіслання в козацьку Україну заложниками І.Вишневецького, О.Конецпольського й інших поважних осіб[139]. Водночас українським дипломатам доводилося докладати (особливо влітку) максимуму зусиль, щоб уникнути погіршення (під впливом Венеції й Польщі) відносин із Портою та не допустити воєнного конфлікту з Російською державою. Щодо останнього, то тут щонайбільшу зацікавленість виявляла кримська знать, котра намагалася за допомогою українців розгромити Росію й приєднати Астраханське та Казанське хан-

ства. Лише з великими труднощами гетьману вдалося у серпні ухилитися від походу на Москву[140].

Для врегулювання польсько-українських відносин сейм у кінці 1650 р. ухвалив рішення вирядити до Б.Хмельницького посольство, переговори з яким мали розпочатися в лютому наступного року. Проте напад польської армії на Східне Поділля зірвав їх, а воєнні дії зробили дипломатичні стосунки епізодичними. За відсутності Б.Хмельницького (був затриманий ханом) козацька старшина під час облоги поляками українського війська під Берестечком (перша декада липня 1651) вступила у переговори з королем, намагаючись домогтися замирення на умовах Зборівського договору, однак зазнала невдачі. Добившись помітних воєнних успіхів, польський уряд вирішив знищити Українську державу; ліквідувати козацький стан; зменшити чисельність козаків до 6-8 тис.осіб; відновити довоєнні соціально-економічні відносини[141].

Розгортання визвольної боротьби на Київщині й Брацлавщині та затятий спротив українських підрозділів під Білою Церквою змусили М.Потоцького відмовитися від наміру добитися капітуляції козацької України й вступити у переговори з гетьманом, що розпочались після 20 серпня й тривали протягом місяця. Вони засвідчили намагання української сторони зберегти чинність Зборівського договору, але внаслідок затримки підходу татар Б.Хмельницький змушений був поступитися. Укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір істотно обмежував терени козацької України (вона втрачала Брацлавське й Київське воєводства) й зводив нанівець її автономію: український гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні відносини з іншими державами й зобов'язувався (якщо не приведе хана "до послуг королю") порвати з Кримом; чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб. Договір також передбачав збереження прав і свобод православної Церкви, амністію шляхтичам, дозвіл на повернення до маєтків шляхти, проживання євреїв (поновлювалися їхні оренди) та ін.[142]

Відмова сейму взимку 1652 р. ратифікувати договір та гостре невдоволення ним різних прошарків населення прирекли його на провал. Блискуча перемога Б.Хмельницького на початку червня 1652 р. під Батогом призупинила його чинність, а відтак ознаменувала вибореня козацькою Україною незалежності. Після цього гетьман намагається переконати еліту Речі Посполитої в доцільності визнання факту існування козацької держави. У листах до короля, канцлера й сенаторів він відзначав неможливість поновлення Білоцерківського договору, оскільки дії, спрямовані на нав'язування його силою, призведуть до кровопролиття й підштовхнуть Військо Запорозьке "шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати"[143]. Не помилявся І.Лисяк-Рудницький, коли писав, що визнання незалежності України було б корисним і для Речі Посполитої, оскільки вона "самим своїм існуванням захищала б Польщу від Османської імперії й від Московії"[144].

Річ Посполита відхилила пропозиції українського уряду й наполягла на прийнятті умов Білоцерківського договору. Зі свого боку, щоб досягти компромісу й уникнути воєнних дій, Б.Хмельницький погоджувався на поновлення статей Зборівського договору. При цьому він наголошував, що "під вла-

дою Війська Запорозького" повинні перебувати землі, "починаючи від Дністра, аж до Дніпра, а від Дніпра аж до кордону московського..."[145] У жовтні 1652 р. під час переговорів з польськими комісарами гетьман відхилив вимоги короля задовольнитися умовами Білоцерківського договору, розірвати союз із Кримом та надіслати молодшого сина Юрія заложником до Варшави й водночас висунув свою: Ян Казимир повинен присягнути на дотриманні Зборівського договору. Зрештою, обидві сторони досягли згоди перенести роботу комісії на початок 1653 р.[146]

Однак засідання комісії були перервані наступом польських підрозділів, що призвело до розриву дипломатичних відносин. Спроба Б.Хмельницького у липні 1653 р. поновити їх за допомогою посольства А.Ждановича зазнала невдачі: його членів заарештували й ув'язнили. Король та уряд мали твердий намір розгромити козацьку Україну й домогтися її повної капітуляції на умовах зречення влади Б.Хмельницьким, скорочення козацького реєстру до 6 тис. осіб і перетворення інших козаків у "хлопів у панів своїх" тощо[147]. 22 серпня 1658 р. польська армія перейшла в наступ. Розпочалася Жванецька кампанія, під час якої Річ Посполита й Кримське ханство порозумілися за рахунок українських інтересів. Укладена між ними 15 грудня (в усній формі) Кам'янецька угода передбачала відновлення, відповідно до умов Зборівського договору, лише прав і свобод козацтва. Всі інші статті угоди ігнорувалися. Хан погодився на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення туди шляхти й відновлення дореволюційних повинностей селян і міщан[148]. Таким чином, політичні наслідки кампанії виявилися для Української держави катастрофічними: не передбачалося визнання навіть її (нехай украй обмеженої) автономії, не кажучи вже про незалежність.

Зусилля щодо створення антипольської коаліції та їх провал. Укладення договору з Російською державою (1648-1654)

"Світло" й "тіні" українсько-кримського союзу. Проблема прийняття турецької протекції

Готуючи 1647 р. повстання, Б.Хмельницький уважав за можливе заручитися військово-політичною підтримкою Кримського ханства, що, по-перше, дозволило б скористатися потугою татарської кінноти (козаки були чудовими піхотинцями, але поганими кавалеристами), а по-друге, гарантувало б безпеку з тилу. Тому таємна рада ухвалила надіслати посольство до хана[149]. Однак через провал плану виступу воно вирушило до Багчесарая вже

після захоплення повстанцями Запорозької Січі. Іслам Ґерей, не довіряючи гетьману й побоюючись пастки, відхилив пропозицію українців. Тоді Б.Хмельницький надіслав нове посольство, що спромоглося в другій половині березня 1648 р. домогтися укладення договору про встановлення військово-політичного союзу. Його основні умови можна реконструювати на основі аналізу джерел. Він передбачав надання взаємної військової допомоги проти ворогів; заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й руйнувати церкви; платню татарам за допомогу й заборону козацьких виправ проти Криму. Висловлена в історіографії думка про визнання гетьманом формальної зверхності Ґереїв над Україною не є аргументованою[150]. Весною наступного року чинність даного договору була підтверджена. Звертає увагу на себе той факт, що татарам заборонялося грабувати населення та брати ясир на всіх українських землях ("по Віслу")[151].

Поза сумнівом, створення військово-політичного союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність. У жодному разі не можна недооцінювати ролі військової допомоги татар у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і, особливо, під Зборовом. Союз цей також сприяв зміцненню міжнародних позицій козацької України, слугував впливовою перешкодою на шляху створення Польщею антиукраїнської коаліції. Водночас мали місце й негативні аспекти союзу, які особливо стали помітними з літа 1649 р. По-перше, всупереч договору татари грабували населення, брали ясир і руйнували поселення, що вело до економічного та культурного занепаду України. По-друге, кримська еліта, провадячи політику "рівноваги сил", намагалася не допустити розпаду Речі Посполитої й утворення незалежної України. По-третє, хан та його оточення намагалися використати козаків для реалізації власних задумів щодо приєднання до Криму Астраханського й Казанського ханств і досягнення незалежності від Порти.

Після укладення кримсько-польського Зборівського договору козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханства, яке могло будь-коли підтримати супротивника. За таких обставин її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення стосунків з Кримом, а з другого — утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилося вкрай складним завданням. Так, намагаючись залучити Річ Посполиту й Україну до антиросійської коаліції, хан, шукаючи порозуміння з королем, усупереч наказам султана не поспішав прийти на допомогу українцям весною 1651 р. Залишивши 30 червня поле бою під Берестечком, він, по суті, прирік українське військо на поразку. І навіть за таких обставин Б.Хмельницький змушений був зберігати доброзичливий характер взаємин із татарською знаттю, слушно остерігаючись укладення антиукраїнського польсько-кримського союзу. За його ж визнанням, порвати з Ісламом Ґереєм не можна, бо він, об'єднавшись із королем, "почне їх воювати і їм цим кримський цар страшний"[152].

У цілому негативною виявилася реакція Багчесарая на зміцнення впливу козацької України на придунайські князівства. Усвідомлюючи зростання ролі ханства в регіоні, восени 1653 р. Іслам Ґерей уперше наполегливо почав дома-

гатися від гетьмана прийняти протекцію Криму, погрожуючи припинити надання допомоги. Лише з великими труднощами Б.Хмельницький спромігся переконати його відмовитися від цієї ідеї й підтвердити чинність договору 1648 р.[153] Ігнорування кримською знаттю українських інтересів особливо виявилося на завершальному етапі Жванецької кампанії, коли вона погодилася на укладення 15 грудня 1653 р. сепаратної угоди з Річчю Посполитою, що передбачала ліквідацію Української держави. Це засвідчило безперспективність сподівань за допомогою союзу з ханством вибороти незалежність і надзвичайно гостро поставило питання про пошук інших союзників[154].

Найвірогідніше, одним із них мала стати Османська імперія, до володаря якої Б.Хмельницький звернувся ще напередодні повстання, намагаючись заручитися його підтримкою. Цей хід виявився напрочуд вдалим, оскільки султан Ібрагім вирішив підтримати виступ козаків і дозволив хану здійснити похід проти Польщі. На думку О.Пріцака, наслідком посольства Ф.Джеджалія у липні 1648 р., стала українсько-турецька угода про вільне плавання українських купців Чорним і Середземним морями та умови їхньої торгівлі, що була скасована після приходу до влади у серпні 1648 р. Мегмеда IV[155]. Як на наш погляд, ця подія відбулася пізніше, однак після приходу до влади нового султана розвиток українсько-турецьких взаємин справді міг загальмуватися. Повертаючись у кінці листопада 1648 р. з походу, гетьман вирядив до Стамбула нове посольство з листом (зберігся у спотвореній копії, тому частина дослідників ставить під сумнів його автентичність) до султана, в якому, по-перше, повідомив про звільнення від Польщі й узяття під свою владу "України", Білої Русі, Волині та Поділля "аж по Віслу", по-друге, порушив клопотання про прийняття звільнених земель під його протекцію[156]. Листа було прийнято прихильно (уряд Мегмеда IV прагнув послаблення позицій Речі Посполитої), й узимку 1649 р. султан наказав сілістрійському паші та хану допомагати українцям у війні з Польщею[157].

Новий етап в українсько-турецьких відносинах розпочався в липні 1650 р., коли Б.Хмельницький із великими почестями зустрів посольство Осман-аги. Переговори завершилися успіхом. Гетьман зобов'язувався не допускати морських походів запорожців, не брати участі у ворожих щодо Порти акціях, підтримувати союз із Кримом. Натомість посольство А.Ждановича, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана про допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою, заміну молдавського господаря, а також мало висловити згоду на протекцію султана. В кінці року Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б.Хмельницького "під крила й протекцію неосяжної Порти". Зрозуміло, що вона мала набрати чинності лише після відповідного рішення старшинської ради та присяги з боку гетьмана й старшин. Припускаємо, що саме на цей час припадає вже згадувана торговельна угода, яка, до речі, передбачала перебування в столиці імперії українського резидента[158].

Хоча впродовж весни-літа 1651 р. Б.Хмельницький, покликаючись на воєнні дії проти Польщі, ухилився від складання присяги Мегмеду IV, саме прихильне ставлення Порти до козацької України утримувало Кримське ханство від відверто ворожих дій проти неї. У вересні 1651 р. гетьман попросив у

султана військову допомогу й повідомив про бажання козаків стати його "вірнопідданими"[159]. І в подальшому український уряд користувався політичною підтримкою Османської імперії, хоча його втручання у справи Молдавії та Валахії викликали невдоволення османської еліти. Погіршення геополітичного становища держави 1653 р. спонукало гетьмана та частину старшин відверто заявляти про готовність прийняти турецьку протекцію. Для вирішення цього питання двічі збиралася старшинська рада, однак більшість присутніх відхиляла цю пропозицію[160]. Далася взнаки традиційна неприязнь, якщо не сказати — ворожнеча, до мусульманського світу, а відтак було втрачено нагоду спертися на допомогу могутнього протектора.

Провал зусиль щодо створення коаліції з придунайськими князівствами

Бурхливий розвиток визвольної боротьби українців улітку 1648 р. та їхній союз із татарами не могли не привернути до себе уваги володарів Молдавії, Валахії й Трансільванії. Вочевидь, для з'ясування задумів гетьмана й порозуміння з ним до України прибували посланці молдавського господаря В.Лупу: вперше — в середині серпня, вдруге — в жовтні. Не виключено, що в жовтні до гетьмана завітали й валаські посланці[161]. Іншого спрямування набули започатковані восени 1648 р. взаємини з Трансільванією, оскільки її князь Д'єрдь І Ракоці розпочав боротьбу за королівський престол у Польщі для свого сина Сигізмунда. При цьому він міг сподіватися на підтримку лише протестантів та українців. Зі свого боку, Б.Хмельницький був зацікавлений в успіхові даної акції, а тому прихильно прийняв у жовтні трансільванське посольство, а в листопаді вирядив до Трансільванії своє, очолюване І.Виговським. Гетьман запропонував Д'єрдю І Ракоці (не знаючи, що той уже помер) розпочати наступ через Краків на Польщу. Водночас він обіцяв надати йому військову допомогу[162].

Початок 1649 р. ознаменувався активізацією контактів з Молдавією. За визнанням (31 січня) В.М'ясковського (член посольства А.Киселя), гетьман "трактує, торгується з Лупудом за наші шкури"[163]. Особливо великі надії покладалися на нового правителя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці, котрий після переговорів з І.Виговським відправив в Україну посольство з проектом союзного договору, тексту якого виявити не вдалося. Є підстави припускати, що він передбачав спільні дії Трансільванії, Литви, України й дисидентів для захоплення братами Ракоці польського трону. Ознайомившись із договором, гетьман погодився з його основними положеннями. Надіслане наприкінці лютого 1649 р. посольство мало засвідчити готовність козацької України піти на створення коаліції й надати Трансільванії військову допомогу в боротьбі за корону. Однак Д'єрдь II Ракоці для досягнення власних політичних цілей став переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з Україною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція князя прирекла на провал плани Б.Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох сторін улітку 1649 та в 1651 рр.[164]

Унаслідок зближення з Польщею В.Лупу з весни 1649 р. став провадити

антиукраїнську політику, що призвело до погіршення українсько-молдавських взаємин (контакти між гетьманом і господарем набули спорадичного характеру). Тому на початку серпня 1650 р. гетьман звернувся до Мегмеда IV з проханням замінити господаря М.Могилою. Весною того самого року Б.Хмельницький спробував заручитися підтримкою господаря Валахії М.Басараба[165]. Змушений на вимогу калги-султана Крим Герея взяти участь у молдавському поході (в листі до А.Киселя гетьман писав: "Я ж, співчуваючи християнському війську, не прагну так безжалісно наступати. Я лише турбуюся про те, щоб хто-небудь не вдарив орді по флангу; ми ж ідемо лише для підпомоги орді"), він домігся укладення в кінці вересня вигідної угоди. Вона передбачала військово-політичну підтримку Молдавією Української держави в її боротьбі з Польщею та згоду В.Лупу на шлюб своєї доньки Розанди із сином гетьмана Тимошем (промовисте свідчення появи в Хмельницького династичних задумів)[166].

Від того часу українсько-молдавські дипломатичні відносини пожвавлюються. Побоюючись Б.Хмельницького, господар, попри свою пропольську орієнтацію (для її зміцнення сейм 1650 р. надав йому польське шляхетство[167]), не наважувався посісти антиукраїнську позицію. Водночас гетьман почав активно працювати над створенням коаліції козацької України, Трансільванії, Молдавії й Валахії, тому впродовж осені 1649-літа 1652 рр. частішають його посольства до володарів придунайських держав. Помітним успіхом дипломатії стало одруження 31 серпня 1652 р. Тимоша з Розандою, яке сприяло зміцненню впливу України у Придунайському регіоні, зростанню авторитету родини Хмельницьких, котра могла започаткувати правлячу династію й зблизитися (шляхом посвоячення) із впливовим литовським гетьманом Я.Радзивіллом[168].

З другого боку, цей міждержавний акт приховував для козацької України серйозну геополітичну загрозу. Вона полягала в тому, що, по-перше, встановлення родинних зв'язків В.Лупу з Б.Хмельницьким утвердило господаря в намірі, спираючись на українську допомогу, поширити свою владу на Валахію. Уклав він і таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансільванії. Поширювався поголос про задум гетьмана посадити сина на валаський трон. За таких обставин М.Басараб та Д'єрдь II Ракоці вкрай недоброзичливо поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам. Їхня підозра посилилася після грудневої зустрічі Тимоша зі своїм тестем[169]. По-друге, султан і хан украй негативно оцінювали перспективи зростання ролі України в даному регіоні.

Готуючи взимку 1653 р. змову проти В.Лупу, Д'єрдь II Ракоці та М.Басараб зробили ставку на логофета (канцлера) Ш.Георгіце. Водночас вони пішли на зближення з Річчю Посполитою, сподіваючись на її підтримку. Так окреслилися контури формування антиукраїнської коаліції. На початку квітня, після заколоту і вторгнення валаську-трансільванських військ, В.Лупу втрачає трон. і знаходить притулок у Кам'янці-Подільському. Якщо він звернувся по допомогу до України, то новий господар, Ш.Георгіце, — до Польщі. Б.Хмельницький, побоюючись втратити союзника, приймає помилкове рішення: направити до Молдавії полки, очолювані Тимошем. Той розгромив Ш.Георгіце

й поновив при владі В.Лупу, котрий (усупереч розпорядженням гетьмана) схилив його до захоплення Валахії. Ця авантюра призвела до трагічних результатів: українці зазнали в кінці травня нищівної поразки, а М.Басараб та Д'єрдь II Ракоці уклали військово-політичний союз із Річчю Посполитою, який передбачав спільні воєнні дії проти козацької України[170].

Спроби Б.Хмельницького порозумітися з володарями Трансільванії й Валахії зазнали невдачі. Їхні війська перейшли в наступ, унаслідок якого В.Лупу в липні вдруге був позбавлений влади. Ш.Георгіце поспішив приєднатися до антиукраїнської коаліції й звернувся по військову допомогу до Яна Казимира. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня у Сочаві трансільвансько-валаську-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Воєнні дії закінчилися смертю Т.Хмельницького й почесною капітуляцією українців. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В.Лупу. Порта визнала легітимність влади Ш.Георгіце й застерегла гетьмана від втручання у молдавські справи. Хан, зі свого боку, підтримав позицію султана. Таким чином, прорахунки у молдавській політиці Б.Хмельницького сприяли утворенню антиукраїнської коаліції, що восени 1653 р. різко погіршило геополітичне становище молодої держави.

Розвиток українсько-російських відносин. Договір 1654 р.

Ще в 1647 р. Б.Хмельницький як потенційного союзника розглядав Московську державу ("однієї з нами віри"), але сумнівався в її спроможності надати повстанцям реальну допомогу[171]. Весною 1648 р. його непокоїла загроза появи в Україні російської армії, зосередженої у прикордонних містах[172], тому він вирішив не лише нейтралізувати існуючу небезпеку, а й схилити Олексія Михайловича до ведення воєнних дій проти Польщі. Дізнавшись про смерть короля, він звернувся 18 червня 1648 р. з листом до царя, пропонуючи йому розпочати боротьбу за польський трон, обіцяючи допомогу з боку Війська Запорозького. Через місяць у листі до путивльського воєводи гетьман ще раз підкреслив бажання, "штоби он (цар — авт.) ляхам і нам паном і царем бил одное віри греческое..."[173]

Проте російський уряд не відповів на пропозицію Б.Хмельницького, оскільки виношував план династичної унії з Річчю Посполитою для повернення Смоленська й Сіверської землі (це передбачалося зробити шляхом дипломатичного тиску на Варшаву). Ухилившись від уведення військ в Україну й ворожих дій проти неї, Москва водночас демонструвала Польщі "щирість" своєї дружби[174]. Так започатковується курс, спрямований на підтримання довготривалості українсько-польської війни, що виснажувала б обидві сторони. Пригадаймо, що подібну політику провадило й Кримське ханство.

Зі свого боку, козацька Україна прагнула запобігти можливому зближенню Речі Посполитої й Росії та домогтися розриву "вічного миру" між ними. Відтак, повернувшись із Західного походу до Києва, Б.Хмельницький відправив

на початку січня 1649 р. посольство С.Мужиловського до царя з проханням прийняти його з Військом Запорозьким під протекцією й надати військову допомогу. Єрусалимський патріарх Паїсій, котрий був із посольством, також мав поклопотатися перед Олексієм Михайловичем про розрив Поляновського миру з Річчю Посполитою та прийняття козацької України під протекцію. Як засвідчили переговори, російський уряд відхилив пропозиції української сторони й наполягав на примиренні з Річчю Посполитою, але водночас виявив наміри виступити посередником у стосунках України й Польщі. Щоправда, в травні Паїсію було повідомлено, що коли козаки самотужки "учиняться вільними" від Польщі й захочуть перейти у підданство царя, то він звелить їх прийняти. Розчарований наслідками переговорів, С.Мужиловський констатував: "...у Москві правди ні в чому не має"[175]. Позитивним результатом його місії стало визнання Московською державою козацької України суб'єктом міжнародних відносин і започаткування практики систематичного обміну посланцями й посольствами.

Впродовж другої половини 1649-1650 рр. українські дипломати прагнули схилити російський уряд до воєнних дій проти Польщі, але безуспішно, що час від часу викликало глибоке обурення гетьмана. Адже, на його переконання, пасивність Росії не дозволяла домогтися перемоги над ворогами й призводила до жертв і розорення краю, тоді як він неодноразово відмовляв хана від походів у її землі. У вересні 1649 р. гетьман навіть пригрозив "піти війною" на північного сусіда: "... хто і в Москві сидить, і той від мене у Москві не відсидиться, за те, що ти, государ, не вчинив ратними людьми ... допомоги на поляків"[176].

Ситуація почала змінюватись із зими 1651 р. Переконавшись, що військова потуга Речі Посполитої вже суттєво послаблена, російський уряд почав наполегливіше обстоювати у відносинах із нею свої інтереси й відвертіше демонструвати прихильність до визвольної боротьби українців. Але й тоді Москва діяла напрочуд виважено й не поспішала підтримати останніх силою зброї. Більше того, 1653 р. вона зробила невдалу спробу замирити Україну й Польщу на умовах Зборівського договору. Така тактика не влаштовувала Б.Хмельницького, котрий з літа 1651 р. переконував Москву в доцільності укладення договору про прийняття козацької України під царську протекцію ("на яких статтях тому бути, щоб їм бути під його (Олексія Михайловича — авт.) високою рукою"[177]), запевняючи, що інакше змушений буде прийняти протекцію султана. Прагнення приєднати до своїх володінь Україну (у контексті доктрини "збирання руських земель") і використати її мілітарну потугу для боротьби з Річчю Посполитою й Кримом, а також небажання бачити її в складі Османської імперії зіграли вирішальну роль у затвердження 11 жовтня 1653 р. Земським собором ухвал про прийняття Війська Запорозького під "государеву високу руку" й початок війни проти Речі Посполитої. Для оформлення відповідного рішення з боку гетьмана й старшини в Україну виїхало посольство В.Бутурліна[178].

18 січня 1654 р. в Переяславі відбулася козацька рада, яка ухвалила прийняти протекцію царя. Подальші переговори мало не зірвалися через відмову

росіян присягнути від імені Олексія Михайловича, що той не порушуватиме прав і свобод населення козацької України й не поверне його у підданство короля. Тільки усвідомлення неспроможності власними силами відстояти незалежність і домогтися возз'єднання земель у межах єдиної держави спонукало гетьмана й старшину скласти односторонню присягу. У разі відмови від неї Українська держава залишалася сам на сам з Річчю Посполитою та її союзниками (пригадаймо, за умовами Кам'янецького договору 1653 р. Польща заручилася підтримкою Криму в справі окупації території України), перемогти яких не було жодного шансу.

Після ради уряд розробив проект договору з Росією — "Прохання" з 23 статей, з якими 17 лютого до Москви виїхало посольство С.Богдановича-Зарудного й П.Тетері. Під час складних переговорів у березні до них було внесено поправки й головні з них увійшли до документа з 11 статей; він одержав назву "Статті Богдана Хмельницького". Інші (з поправками) були підтверджені царськими грамотами. 27 березня українським послам вручили "Статті Богдана Хмельницького", "Жалувану грамоту" Б.Хмельницькому й Війську Запорозькому, "Жалувану грамоту" шляхті та інші документи, котрі й склали зміст українсько-російського договору.

Він передбачав збереження форми урядування й устрою Української держави, її території, адміністративно-територіального устрою, суду та судочинства, фінансової й фіскальної систем, соціальної структури суспільства й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права та привілеї козацтва, шляхти, духівництва й міщан, незалежність уряду у проведенні внутрішньої політики. Російський воєвода з кількатисячним підрозділом у Києві мав лише повноваження надавати українцям допомогу в боротьбі з ворогами. Чисельність козацького реєстру встановлювалась у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й надавати допомогу козацькій Україні у відбитті нападу татар. Зі свого боку, український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму податків до російської скарбниці, а також втратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й Портою[179].

За своїми формальними правовими ознаками договір, найвірогідніше, передбачав установлення відносин номінальної васальної залежності чи протекторату, а за змістом — створення конфедеративного союзу двох держав під зверхністю корони Романових. Він юридично оформив факт виходу Української держави зі складу Речі Посполитої, слугував правовим визнанням її внутрішнього суверенітету й відкрив перспективу досягнення перемоги над Річчю Посполитою, а відтак — возз'єднання українських земель у межах єдиної держави.

Дипломатія в обстоюванні зовнішнього суверенітету та досягненні возз'єднання українських земель у складі єдиної держави (1654-1657)

Наростання суперечностей в українсько-російських відносинах. Віленське перемир'я та його наслідки для України

Правова невизначеність характеру відносин між двома державами, різне бачення політичного сенсу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх незгод і суперечностей. Якщо українська сторона розглядала його радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська — як акт включення козацької України до складу своїх володінь, реалізацію ідеї "збирання руських земель". Відтак кожна по-своєму формувала наріжні принципи політичних відносин і визначала пріоритети зовнішньополітичної діяльності.

Перші розбіжності окреслилися впродовж весни-літа 1654 р. Так, для утвердження своєї присутності російські воєводи звели у Києві фортецю (такого договір не передбачав), існували наміри Москви розіслати воєвод до інших міст, а також негайно розпочати перепис "доходів у всій Малій Росії, по всіх містах і селах"[180]. Відмінність позицій стала виявлятись і в стратегічних планах воєнних дій. Намагаючись оволодіти Білорусією й Литвою та закріпитись у Прибалтиці, російський уряд вирішив завдати основного удару в цьому напрямку. Але ж основну військову потугу Речі Посполитої становила не литовська, а польська армія, з якою випадало битися, по суті, лише українцям, оскільки росіяни мали діяти в іншому регіоні. Окрім того, після укладення в липні польсько-кримського договору про "вічну приязнь" стала реальною небезпека вторгнення в Україну 40-50-тисячної орди. Отже, виникла загроза ведення війни на двох фронтах та ще й силами ослабленої армії, тому що на вимогу царя в Білорусію відправлялося 20 тис. вояків[181].

Відверте ігнорування українських інтересів змусило гетьмана, починаючи з травня, наполегливо переконувати російський уряд у необхідності якомога швидшого надіслання в Україну потужного війська, позаяк "ляхи бо уж давно собираются и с великою силою на нас ударити мислят"[182]. Однак ці дипломатичні зусилля зазнали невдачі, оскільки росіяни на них не відреагували. Довідавшись про наближення польської армії, на початку листопада Б.Хмельницький відправив до царя посольство Б.Кондратенка з повідомленням про небезпеку спільного удару поляків і татар та проханням надіслати 15-20 тис. вояків[183]. У кінці листопада почалися бої, й лише протягом грудня гетьман шість разів звертався до Олексія Михайловича та його воєначальників, прохаючи негайної допомоги (йому "против таких больших людей без помочи не

устоять")[184]. Оскільки росіяни не квапилися, польські підрозділи опанували Брацлавщину, а на початку 1655 р. об'єдналися з татарами. І тільки 23 січня 1655 р. Б.Хмельницький нарешті дочекався прибуття 10-12 тис. росіян і негайно виступив у похід. Охматівська битва (29 січня-1 лютого) переможця не виявила, тож польські й татарські підрозділи до кінця березня перебували на Брацлавщині, яку перетворили на пустелю[185].

Перебіг і трагічні наслідки кампанії літа 1654-зими 1655 рр. засвідчили химерність договору з Росією та змусили Б.Хмельницького переглянути характер відносин із нею у бік проведення самостійнішого курсу, зокрема активізувати пошук нових союзників. Під час походу в Галичину (літо-осінь 1655) він не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини, заборонив йому захоплювати Гусятин. А під час облоги Львова відхилив його наполягання штурмувати місто й добиватися капітуляції міщан та складання ними присяги цареві, обмежившись тільки викупом. Це не було випадковістю, оскільки гетьман розглядав звільнені землі складовою не Московської, а Української держави й, зрозуміло, не хотів, щоб у містах розташовувалися російські залоги. У розмові з посланцями львівського магістрату підкреслювалося, що тепер гетьман став володарем усієї Руської землі, якою нікому не поступиться[186].

Протягом 1655 р. визначилася ще одна сфера, де визрівало зіткнення інтересів України й Росії, – Білорусія. Дії українських полків під проводом І.Золотаренка в районах, де проживало багато українців, знайшли підтримку з боку не тільки їх, а й частини білорусів. Зайняті терени підпорядковувалися українській владі, тоді як російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь. У вересні 1655 р. царські титули були доповнено словами — "великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський". Це означало обмеження території Української держави ("Малої Русі") лише землями Брацлавщини, Київщини та Чернігівщини. В 1656 р. спалахнула відкрита боротьба України та Росії за вплив на Білорусію[187].

З кінця 1655 р. виразно окреслилися контури принципового розходження зовнішньополітичних курсів двох держав. Уряд Росії, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою, тим більше, що литовський магнат В.Гонсевський підкинув йому спокусливу надію на ймовірне обрання царя польським королем. Шведському посольству на початку 1656 р. було відмовлено в подальших переговорах щодо укладення антипольського союзу. Таким чином, Москва знехтувала успіхами на білоруському й литовському театрах воєнних дій, вигідними пропозиціями Швеції, а також проігнорувала зовнішньополітичні інтереси України. Наприкінці травня 1656 р., не заручившись підтримкою жодного із союзників та не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, цар оголосив війну Швеції[188].

Довідавшись на початку червня про зміну напряму російської зовнішньої політики, Б.Хмельницький зрозумів, що російсько-польське замирення може статися лише за рахунок України. Тому в листах до царя він намагався переконати його ухибності нового курсу, запевняв, що Варшава маневрує, хоче вийти

зі скрутної ситуації, щоб потім знову перейти у наступ, радив, якщо переговори все-таки розпочнуться, добиватися від поляків згоди на проходження кордону з Україною вздовж Вісли аж до Угорщини[189]. Для захисту державних інтересів на польсько-російських переговорах, що розпочалися в серпні у Вільно, гетьман вирядив посольство Р.Гапоненка, яке, однак, не було допущене до участі в них російськими дипломатами. Це означало відмову російського уряду в праві України провадити самостійну зовнішню політику. Під час дебатів росіяни пішли на визначення теренів козацької України відповідно до Білоцерківського договору, хоча польські комісари мали інструкцію погодитися на умови Зборівського. Укладене на початку листопада Віленське перемир'я передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбургу та вибори царя майбутнім сеймом на польський трон із застереженням, що він зможе його посісти тільки після смерті Яна Казимира. Перемир'я зафіксувало згоду Росії на залишення козацької України в складі Польщі; її статус мав бути визначений у процесі переговорів між російськими, польськими та українськими комісарами[190].

Відверте нехтування українськими інтересами глибоко обурило Б.Хмельницького й старшину. Після повернення посольства з Вільно гетьман зібрав старшинську раду, на якій порушив питання про доцільність розриву договору з Російською державою ("треба відступити від руки царської величності") й продовження пошуку нових союзників. Хоча відповідної ухвали прийнято не було, а роз'яснення російського посла щодо змісту перемир'я дещо пом'якшили напруженість, відтоді зовнішня політика України набула незалежного від Москви характеру. Не сприйнявши Віленського перемир'я ("неправди ляцької ми ляхам жодним чином вірити не можемо"), уряд Б.Хмельницького ще наполегливіше став працювати над створенням антипольської коаліції[191].

У відносинах із Росією українська дипломатія відстоювала як внутрішній суверенітет держави, так і її право на проведення власної зовнішньої політики. Під час переговорів на початку 1655 р. з посольством А.Матвеєва й Ф.Порошина гетьман холодно сприйняв звістку про намір царя зробити Київ другою столицею Росії, а також відхилив пропозиції щодо створення в Україні солдатських полків під командуванням російських офіцерів та направлення до українських міст російських воєвод[192]. У 1656 р. російський уряд почав виношувати план запровадження в Україні воєводської форми правління (тобто власної державної структури). У червні наступного року В.Бутурлін порушив питання про приїзд воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, проте Б.Хмельницький, пославшись на умови договору, заборонив їм з'являтись у цих містах. Він обґрунтував неможливість виплати податків до російської скарбниці та роздачі земель стрільцям у Києві, піддав гострій критиці зовнішню політику Росії й відхилив вимогу розірвати союзні відносини із Швецією[193].

На середину 1657 р. уже в кількох сферах політичних відносин помітно загострилися суперечності між інтересами України та Росії. Сподівання української еліти на возз'єднання земель у межах єдиної держави за допомогою союзу з північним сусідом не справдилися.

Заходи української дипломатії щодо збереження дружніх відносин з Кримом і Портою. Відновлення контактів з Річчю Посполитою

Укладаючи договір із Російською державою, гетьманський уряд не міг усвідомити до кінця масштабів його впливу на зміну співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, а відтак передбачити всі негативні для геополітичного становища козацької України тенденції. І все ж найголовніша з них була визначена відразу, а саме: небезпека створення військово-політичного союзу Речі Посполитої з Кримом. Тому гетьман став уживати активних заходів, щоб пом'якшити негативне враження, яке на кримську політичну еліту справила звістка про прийняття царської протекції, й нейтралізувати антиукраїнські акції польської дипломатії. Протягом лютого-першої половини березня до Багчесарая вирушають два посольства, що мали повідомити про прийняття царської протекції козацькою Україною й бажання українського уряду зберегти союз із Кримом[194].

Як відзначають дослідники, реакція ногайських та кримських беїв і мурз на прийняття Україною російської протекції не була однозначною[195]. Якщо Іслам Ґерей та частина кримської знаті сприйняли її вороже, то чимало ногайських і окремі кримські мурзи поставилися до цього спокійно й ратували за збереження союзу з Б.Хмельницьким. Відомо, що хан, який прийняв українських послів у кінці березня та в другій половині квітня, залякував їх, погрожував смертю й навіть ударив С.Савича. Проте вражаюча витримка послів ("не злякавшись смертної кари") сприяла збереженню дипломатичних відносин між сторонами[196]. Враховуючи наявність проукраїнських настроїв серед мурз, неузгодженість власних і польських планів майбутньої війни з Росією та позицію Порти, кримський уряд протягом квітня-травня ухилявся від виявів ворожнечі до Української держави, схиляв Б.Хмельницького до розриву договору з Москвою й нейтралітету у війні Криму та Польщі проти Російської держави. Зі свого боку, українська дипломатія (в окремих випадках вона співпрацювала з російською) домагалася збереження існуючої дружби, надання військової допомоги проти Польщі та прагнула утримати Крим від укладення союзу з останньою[197].

Аргументи української сторони виявилися менш переконливими, ніж польської. Намагаючись прилучити Астраханське й Казанське ханства та інші землі Росії, заселені мусульманами (йшлося про відновлення володінь Золотої Орди), Крим пішов на укладення у липні "вічного договору" з Річчю Посполитою, що передбачав спільні воєнні дії проти України та Росії. Смерть Іслама Ґерея та наступна боротьба за владу в Криму давали Б.Хмельницькому шанс добитися скасування цього договору. Але всі спроби посольства полковника М.Богаченка, яке прибуло до Криму, зазнали невдачі. Призначений султаном новий хан Мегмед Ґерей 22 листопада ратифікував договір[198].

Проте й після цього дипломатичні контакти з окремими представниками кримської еліти підтримувалися. Саме завдяки їм Б.Хмельницькому вдалося порозумітися з Камамбет-мурзою, а відтак врятувати армію від катастрофи в

боях під Охматовим у кінці січня-на початку лютого 1655 р.[199] Успішні дії українців і росіян у боях з татарами під Заложцями й Озерною, присутність у ставці Б.Хмельницького турецького посла Шагін-аги, котрий привіз згоду султана прийняти Україну під протекцію, й дипломатичний хист українського посла С.Богдановича-Зарудного сприяли укладенню 22 листопада українсько-кримської Озернянської угоди (збереглася в кількох редакціях). Вона передбачала відновлення дружніх відносин, визнання Кримом чинності українсько-російського договору; нейтралітет Криму у війні України та Росії з Річчю Посполитою; заборону татарам здійснювати напади на українські й російські землі, а українцям і донським козакам — на Крим і Порту; обмін військовополоненими[200]. Впродовж 1656-першої половини 1657 рр. українські посланці й посли неодноразово засвідчували наміри гетьманського уряду зберігати дружбу з Кримом, але водночас відмовляли йому у вимогах надати допомогу Польщі. Дії хана весною 1657 р. на підтримку Яна Казимира призвели до відновлення воєнного конфлікту з Україною.

Помітне місце в українській дипломатії посідали відносини з Портою, позиція якої традиційно визначала зміст і спрямованість зовнішньої політики Криму, зокрема щодо України та Речі Посполитої. У березні 1654 р. до Стамбула вирушило посольство, яке мало переконати Порту в тому, що царська протекція не скасовує дружніх відносин із нею українців, а також прохати заборонити хану допомагати Польщі та повернути владу В.Лупу. Османська еліта в цілому негативно зреагувала на прийняття Українською державою московської протекції. Все ж, зваживши всі "за" та "проти", великий візир вирішив не поривати з нею, плекаючи надію домогтися розриву союзу з Росією. Успіхи росіян у Білорусії згодом спонукали султана наказати новому хану вирушити на допомогу полякам. Щодо України, то Мегмед Ґерей отримав вказівку схиляти її до антиросійської ліґи, що, до речі, відповідало інтересам ханства[201].

Оскільки польсько-кримські війська в кінці 1654-на початку 1655 рр. завдали удару не по Росії, а по Україні, турецький уряд занепокоївся можливим посиленням Речі Посполитої, що не входило до його стратегічних планів. Тому в лютому 1655 р. ханові було наказано припинити воєнні дії проти України, а сілістрійському паші — розпочати пошуки шляхів порозуміння з гетьманом. У березні до Чигирина вирушило посольство Шагін-аги з пропозицією "піддатися" під протекцію Порти. Б.Хмельницький погоджувався прийняти її, але за умови заборони татарам здійснювати напади на українські землі. З такою відповіддю він вирядив посольство до Стамбула. В другій половині травня турецький уряд ухвалив відповідне рішення й наказав хану підтримувати з Україною дружні стосунки. До гетьмана виїхало посольство Шагін-аги, що повезло грамоти Мегмеда IV про встановлення протекції над козацькою державою на умовах, аналогічних до тих, які діяли в Молдавії та Валахії. Гетьман зустрів його під Львовом, але не поспішав присягати на вірність султану[202].

Повернувшись із походу, Б.Хмельницький у грудні відіслав посольство Шагін-аги з листом, в якому висловив готовність служити султану, але обійшов мовчанкою питання складання присяги Військом Запорозьким[203]. Ця позиція Б.Хмельницького викликала певне охолодження у відносинах двох

держав. Однак у другій половині березня 1657 р. до Стамбула вирушив Л.Капуста, щоб засвідчити "стару приязнь і щиру вірність" козацької України до Порти, її відмову від участі в антитурецькій коаліції, створюваній Австрією, та згоду залишатися в протекції султана. Посольство було доброзичливо прийняте турецькою стороною. Під час переговорів турецький уряд підтвердив намір тримати гетьмана "під опікою"[204].

Провал воєнних кампаній весною 1654 р. й восени 1654-взимку 1655 р., а також визрівання конфлікту зі Швецією спонукали польський уряд у травні 1655 р. вдатися до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною. На початку травня король звернувся до Війська Запорозького з універсалом, в якому, за умови повернення війська у підданство Корони, обіцяв амністію й висловлював готовність надати козакам "шляхетські вольності й прерогативи", а селян і міщан перевести на виплату легкого чиншу. А в кінці червня сейм уповноважив комісарів розпочати переговори з гетьманом щодо можливості укладення угоди. Вона мала проголосити амністію, гарантувати права православній Церкві й повернення їй відібраних у неї храмів та майна, визнання чисельності реєстру в 40 тис. осіб, надання шляхетства 6 тис. козакам, дозвіл проживати їм у староствах півдня Київського воєводства тощо[205]. Отже, польська сторона вперто відмовлялася визнати за козацькою Україною відповідний політичний статус. Відтак зрозуміло, чому український уряд не міг погодитися на переговори за таких умов.

Другу спробу порозумітися з Б.Хмельницьким король зробив у жовтні 1655 р. Посол С.Лубовіцький прохав гетьмана повернутись у підданство Польщі й гарантував військову допомогу, обіцяючи від імені Яна Казимира нобілітацію козакам. У відповідь володар булави зауважував, що готовий укласти з Річчю Посполитою угоду й надіслати допомогу, якщо її уряд відмовиться від претензій "до всього Руського князівства" й визнає його за козаками в кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. Щоправда, враховуючи загострення стосунків із Росією та Швецією, гетьман натякнув С.Лубовіцькому та керівнику львівської залоги на можливість продовження переговорів[206].

З лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули постійного характеру. Польська сторона пропонувала розпочати переговори про мир, розірвати союз із північним сусідом та надіслати до Польщі на допомогу 10 тис. українських вояків. Б.Хмельницький відхилив ці пропозиції, заявляючи, що допомогти не зможе, поки не буде укладено миру, якого тепер не можна підписати через відсутність старшини. А травнева старшинська рада взагалі ухвалила рішення припинити дипломатичні відносини з Річчю Посполитою[207].

Польський уряд звернувся до австрійського імператора з проханням посприяти укладенню угоди з Військом Запорозьким. Той дав згоду, і в січні 1657 р. в Україну вирушило посольство П.Парцевича, котре мало запропонувати посередництво й гарантії імператора у переговорах з польським урядом. Водночас останній відправляє до Чигирина посла С.Беневського, який одержав доручення домагатися укладення "вічного миру" на основі проекту 1655 р., розриву українсько-трансільванського союзу й відкликання з походу корпусу А.Ждановича. Переговори з П.Парцевичем завершились у кінці квіт-

ня згодою гетьмана прийняти посередництво Австрії, але за умови, "якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці й цілості нашої держави"[208]. Однак він не поспішав приймати польські пропозиції, тому місія С.Беневського зазнала невдачі. М.Грушевський висловив припущення, що під час обміну думками українська сторона висловилася за перетворення козацької України на Велике князівство Руське на зразок Великого князівства Литовського[209]. Однак ця думка вченого потребує підтвердження додатковим джерельним матеріалом.

Українська дипломатія наполегливо працювала над збереженням дружніх відносин з Кримом і Портою та послідовно обстоювала національні інтереси у переговорах з Річчю Посполитою.

Дипломатичне забезпечення реалізації плану возз'єднання українських земель у межах єдиної держави

О дним із основних завдань зовнішньої політики гетьманського уряду було розладнання антиукраїнської коаліції, відновлення союзницьких відносин із Трансільванією та Молдавією й налагодження доброзичливих зв'язків із Валахією. Провал намірів Польщі розгромити Українську державу й домогтися її капітуляції, укладення Б.Хмельницьким договору з Росією викликали сильне занепокоєння їхніх володарів. Водночас у Д'єрдя II Ракоці оживають прагнення оволодіти польським троном. На початку 1654 р. уряди цих держав розпочали пошуки шляхів порозуміння з гетьманом. У лютому вони звернулися до нього з проханнями не вдаватися "до ворожих дій", пропонуючи поновити приязні стосунки. Зі свого боку, Б.Хмельницький зробив крок назустріч: звільнив полонених молдавських вояків і повідомив, що смерть його сина не повинна перешкоджати розвитку дружніх відносин між країнами. Щоправда, лукавство Ш.Георгіце та військова підтримка ним дій польських підрозділів у березні-квітні підштовхнули гетьмана до проведення дипломатичної акції щодо повернення на трон В.Лупу[210].

Впродовж весни-літа усталилися дипломатичні відносини з Трансільванією й окреслилася тенденція до поліпшення стосунків із новим валаським господарем К.Щербаном. На початку липня гетьман урочисто зустрів посольство Швеції (контактів з її урядом він шукав з 1649 р.), яке запропонувало розпочати переговори про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої. Б.Хмельницький погодився й відправив до Стокгольма посольство І.Макарова. У листі до польського екс-підканцлера Г.Радзейовського, котрий перейшов на службу до шведської королеви, він підкреслював: "що в задумах маєте скоро здійснити і не затримуючись з військом своїм звідти наступати, а ми вже готові". Водночас гетьман спробував схилити до союзу з Швецією Олексія Михайловича[211].

Воєнні дії осені 1654-зими 1655 рр. уповільнили процес зближення козацької України з придунайськими князівствами та Швецією. Новий імпульс він отримав лише весною-літом 1655 р., коли український уряд активно зайнявся створенням антипольської ліги. В кінці травня у Чигирині було отримано листа

від нового шведського короля Карла X Густава з повідомленням про готовність розпочати війну проти Речі Посполитої. В середині серпня під стінами Кам'янця-Подільського укладається українсько-шведська угода про спільні дії проти ворога. Вона передбачала організацію українцями наступальних операцій до західних кордонів України, включення звільнених земель до складу держави й зобов'язання шведів не переходити на правий берег Вісли. Прийняв Б.Хмельницький і трансільванське посольство, яке запевнив у бажанні зберігати дружбу з князем[212].

Досягнення узгодженості дій із Швецією створювало сприятливі умови для поширення влади гетьмана на західноукраїнські землі. Однак вражаючі успіхи шведів у боротьбі з поляками породили в Карла X переоцінку власних сил. Вважаючи Річ Посполиту переможеною, він втратив зацікавленість у збереженні союзу з козацькою Україною й вирішив приєднати до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське й Руське воєводства. Тому звернувся до Б.Хмельницького з вимогами зняти облогу Львова й відступити у козацьку Україну. Зважаючи на вторгнення хана та на те, що Польща ще не здолана, вступати у збройний конфлікт із Швецією було б самогубством. Внаслідок цього гетьман прийняв рішення піти на поступки, не розриваючи дипломатичних відносин із Карлом X[213].

Окупація шведами Польщі підштовхнула придунайські князівства до зближення з Україною. На початку 1656 р. до Чигирина з'явилися посли Молдавії та Валахії, котрі засвідчили гетьману бажання їхніх володарів "бути з ним у мирі". Б.Хмельницький запевнив послів у зацікавленості в розвитку дружніх стосунків і попрохав не допомагати ні польському, ні шведському королям. Прийняв він також посланця Д'єрдя II Ракоці, від якого дізнався про згоду князя не надавати допомоги ворогам України й піти на укладення з нею союзу[214]. 20 квітня до трансільванського князя вирушило посольство І.Брюховецького, яке повезло принципову згоду Б.Хмельницького на укладення союзу та пропозицію розпочати воєнні дії проти Польщі[215].

Переорієнтація Росії на підтримку Польщі змусила український уряд активізувати зусилля щодо формування антипольської ліги. Водночас перші воєнні невдачі Карла X протверезили його: з літа 1656 р. він знову прагне порозуміння з Україною. Восени 1655 та в 1656 рр. встановити дипломатичні зв'язки з Б.Хмельницьким спробували бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та Олівер Кромвель[216].

У жодному випадку не можна ігнорувати труднощів дипломатичного процесу формування союзу козацької України, Трансільванії й Швеції, оскільки кожна з них прагнула досягти власних цілей. Як засвідчує хід переговорів, Карл X і Д'єрдь II Ракоці, домагаючись військової допомоги з боку Української держави, водночас побоювалися зміцнення її військово-політичної потуги й міжнародної ролі, а також плекали надії захопити західноукраїнські землі. Зокрема, у травні 1656 р. шведський король погодився віддати трансільванському князю Галицьку й Львівську землі та частину Поділля, а в серпні — Сяноцьку, Перемишльську й Белзьку землі. Розроблена у вересні інструкція шведському послу до Б.Хмельницького передбачала визнання України "повністю вільною

державою" тільки у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Проблема приналежності Західного регіону обходилася мовчанкою. Невипадково укладений у грудні 1656 р. в Радноті шведсько-трансільванський договір передбачав його входження до володінь Д'єрдя II Ракоці[217].

За таких обставин гетьман уважно слідкував за тим, щоб у текстах укладених із союзниками договорів було зафіксовано їхню відмову від претензій на західні землі та визнання їх складовою Української держави. Спершу вдалося порозумітися з Трансільванією, з якою укладається договір (ратифікований радою у жовтні) про союз і взаємодопомогу, у додатку до якого зазначалося, що "міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві й церкви були, і їм бути до міст ... Війська Запорозького"[218]. В листопаді укладаються договори про союз і взаємодопомогу з Молдавією та Валахією[219]. Згідно з договорбм, на допомогу Д'єрдю II Ракоці на початку січня 1657 р. вирушає корпус А.Ждановича.

Складнішим виявився шлях до укладення договору зі Швецією. В лютому 1657 р. гетьман і старшинська рада відхилили запропонований Карлом X проект договору на тій підставі, що він не передбачав входження західноукраїнських земель до складу Української держави (за визнанням посла Г.Веллінга, козаки жадали визнання за ними "права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли")[220]. Під час переговорів у червні того самого року із шведським послом Г.Лілієнкроною йому було відразу ж повідомлено про вимогу уряду "отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями", яку козаки нікому не віддадуть. Трансільванському послу Ф.Шебеші нагадали, що не може бути й мови про передачу князеві українських земель, розташованих на схід від Вісли[221]. Водночас Б.Хмельницький позитивно сприйняв пропозицію Фрідріха Вільгельма "скласти дружбу" між Бранденбургом і козацькою Україною, про що повідомив того в листі від 1 липня[222]. Смерть Великого гетьмана 6 серпня справила, хоча й не відразу, помітний вплив на зміст і напрями зовнішньої політики уряду.

Українська дипломатія 1648-1657 рр. функціонувала на рівні тогочасних дипломатій європейських держав і відіграла важливу роль в утвердженні козацької України як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі.

[1] Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів,1991. — Т.ССХХІІ. — С.37.

[2] Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). — Чернігів,1999. — СС.43-47; Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев,1975. — СС.215-217.

[3] Кравець М.М. Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. — Вінниця,1999. — СС.30-36; Леп'явко С.А. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561-1595): Автореферат дис. ... докт.іст.наук. — К., 2000. — СС.19-20.

[4] Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI-середини XVII століття. — К., 1991. — С.43; Acta historica. — Kraków,1887. — T.XI. — SS.144-145.

[5] Леп'явко С.А. Українське козацтво... — СС.139, 149-154; Його ж. Військово-політична діяльність ... — С.22-24; Макушев В.В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. — М.,1876. — Т.III. — СС.7-10.

[6] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. — М.,1965. — Т.1. — С.192.

[7] Кравець М.М. Вказ. праця. — СС.50-51; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів,1996. — СС.62-63, 92-130; Його ж. Козацькі повстання 1591-1596 років в Україні: Автореферат дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ,1991. — С.12; Ковальский Н., Плохий С. Источники о деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-х годах XVII века // Вопросы германской истории. — Днепропетровск,1984. — Вып.12. — СС.146-155; Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. — К., 1989. — СС.58-65; Сергійчук В.І. Перші козацькі посольства // Жовтень. — 1986. — №1. — СС.97-103; Його ж. Іменем Війська Запорозького... — СС.47-50.

[8] Лясота Е. Щоденник // Коли земля стогнала. Друга половина XVI-перша половина XVII ст. — К., 1995. — С.384.

[9] Там само. — СС.384-391.

[10] Исторические связи ... — Т.1. — СС.232,238,251-254,266,325; Панашенко В.В. Допомога українських козаків братньому молдавському народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів (XVI ст.) // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Зб. наук. праць — К., 1986. — СС.56-57.

[11] Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — СС.214-226; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.VII. — СС.314-343; Панашенко В.В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип.15. — СС.35-36; Ульяновський В.І. Росія на початку смути XVII століття: нова концепція: Доповідь ... подана на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. — К., 1995. — С.23; Wójcik. Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. — Kraków, 1989. — S.24.

[12] Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI-перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С.171.

[13] Львівська наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 236/II. — Арк. 234-234[1]; Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — СПб.,1906. — Вып.3. — СС.164-166; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів,1998. — С.419.

[14] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 236/II. — Арк.234[1]; Жукович П. Указ.соч. — СПб, 1903. — Вып.1. — СС.130-134, 138.

[15] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — М.,1953. — Т.1. — СС.3-5; Мицик Ю. Нові дані... — СС.423-424; Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К., 1998. — С.192; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... — СС.64-70.

[16] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995 — Т.VII. — СС.500-501; Сас П.М. Політична культура... — С.196.

[17] ВУР. — Т.II. — С.51; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI-середині XVII ст. — К.;Запоріжжя, 1998. — СС.158-161; Сас П.М. Політична культура... — СС.163-168; Baranowski B. Polska a tatarszczyzna w latach 1624-1629. — Łódź ,1948. — SS.29-38.

[18] Сас П.М. Політична культура... — СС.168-169.

[19] Там само. — С.171.

[20] ЛНБ.ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 475/II. — Арк.97,103,105,107,129.

[21] Мицик Ю.А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — К.; — Черкаси,1997. — Кн.1. — С.33; Сас П.М. Політична культура... — С.158.

[22] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.VIII. — Ч.1. — СС.143-182; Плохий С.Н. Папство и Украина... — СС.134-137; Сас П.М. Політична культура... — СС.214-221.

[23] Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Кліо. Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльности. — Київ, Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів,2000. — СС.170-175; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — СС.287-288; Сас П.М. Політична культура... — С.163.

[24] Wójcik Z. Wojny kozackie... — S.54.

[25] Брехуненко В.А. Стосунки українського та донського козацтва і Смоленська війна (1632-1634) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвід. зб. наук. праць. — К., 1999. — Вип.8. — С.99.

[26] Національна наукова бібліотека України ім. В.Вернадського (далі — ННБ). ІР. — Ф.ІІ, 13402. — Арк.100, 237; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.VIII. — Ч.1. — СС.228, 235, 239, 246; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — СС.104-105; Baranowski B. Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // Przegląd historyczny. — 1948. — T.XXXVII. — SS.281-284.

[27] Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... — С.215-222; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.1. — С.229; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... — СС.129-134.

[28] Switalski Z. Nieznana wiadomost z biografii Bohdana Chmielnickiego przed 1648 rokiem (Poselstwo kozackie do Warszawy na sejm w 1639 roku) // Kwartalnik historyczny. — 1959. — R. LXVI. — № 3. — SS.855-858.

[29] Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1962. — СС.77-92; Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — С.106; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — 2-ге вид., доп. і перер. — СС.75-82.

[30] Цит.за: Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов // Вопросы истории. — 1954. — №5. — СС.50-51.

[31] Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.7. — СС.122-123.

[32] Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — СС.19-31; Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип.2. — СС.123-149.

[33] Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII-XVIII ст. Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С.50.

[34] Савчук Ю., Турек Є. Прапор Б.Хмельницького з державної трофейної колекції військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип.7. — СС.312-313,315.

[35] Вестфальский мир // Советская историческая энциклопедия. — М.,1963. — Т.3. — СС.405-406; Жебокрицький О.А. Міжнародна обстановка напередодні Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі // Наукові записки Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1954. — Т.XIII. — Вип.1. — СС.110-111; Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки... — СС.45-46; Его же. Политические отношения Западной и Восточной Европы в эпоху Тридцатилетней войны // Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М.,1976. — СС.425-427; Historia dyplomacji polskiej 1572-1795. Pod redakcja Z. Wójcika. — Warszawa,1982. — T.II. — SS.104-106.

[36] Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі — ДОВ). — К., 1965. — СС.90-96; Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648-1660) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали Міжн.наук.конф. — К., 1993. — Вип.1. — СС.79-80; Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. — Warszawa.,1980. — T.3. — SS.94-95, 103.

[37] Степанков В. Ідея Української держави... — СС.82-87.

[38] ДОВ. — СС.56-69; Мельник Л.Г. Международные отклики на Освободительную войну украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы новой и новейшей истории. — Харьков,1979. — Вып.25. — С.16.

[39] Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. — Львів,1908. — Т. LXXXIV. — СС.5-32; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б.Хмельницького в 1657 році // Український історик. — 1973. — № 3-4. — СС.127-132; 1974. — № 1-3. — СС.65-75; Олянчин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів,1931. — Т.CLI. — СС.151-179; Плохий С.Н. Ватикано-польские отношения 1648-1654 гг. (Анализ папских бреве) // Вопросы новой и новейшей истории. — К., 1987. — Вып.3. — СС.116-121.

[40] Наливайко Д. Очима Заходу... — СС.259-260.

[41] Там само. — С.262-270; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст.... — СС.191-193.

[42] Ермоленко А.Ф. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648-1654) // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Сб. статей — М.,1954. — СС.223-241; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — СС.396, 399-400, 402-403, 410-412, 454-455, 475, 507-511.

[43] Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // Архіви України. — 1966. — №3. — СС.62-66; Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. — Львів,1922. — Т.CXXXIII. — СС.39-56; Його ж. Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Львів,1911. — Т.12. — СС.1-60; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.197-198, 215, 410-411, 460, 548-551.

[44] Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М.,1987. — СС.46-58, 85-120, 184-210; Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки): Дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. — К., 1993. — СС.37, 39, 42-43, 52-53, 55, 58; Феденко П. Тріумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. — 1990. — 12, 19 серп.; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648- серпень 1649 рр.). — Львів,1993. — СС.18-25, 54, 59; Його ж. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. — Львів,1996. — Ч.1. — СС.13-60, 125-168.

[45] Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів,1990. — Вид. друге, випр. і доп. — СС.150-153; Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // В 300-ліття Хмельниччини/ Збірн. за ред. Б.Крупницького. — Мюнхен,1948. — СС.143-164; Санин Г.А. Указ. соч. — СС.46-58, 85-120, 184-210; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.147, 191; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія... — СС.61-120.

[46] Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII-першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — СС.4-20; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. — М.,1981. — СС.6-157; Лызлов Г.М. Польско-русские отношения в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.: Автореф. дис. ... к.и.н. — М.,1959. — СС.6-15; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.132-133, 211-215, 282-287, 412-413, 420, 433-449, 452-453, 466-468, 513-515, 534-535, 546-548, 579-583.

[47] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т.1. — С.73.

[48] Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998. — С.35.

[49] Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — С.274.

[50] Мицик Ю.А. Проблема самостійності України у політичній концепції Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана. — К., 1996. — С.42.

[51] Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С.124.

[52] Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип.1. — СС.86-87.

[53] Бібліотека музею Чорторийських (далі — БМЧ) (Краків) ВР. — № 1656. — Арк.211: Бібліотека національна (далі — БН) (Варшава). ВМФ. — № 16460.

[54] Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1879. — Т. XI. — С.764; Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т.VIII. — СС.1261, 1264.

[55] ВУР. — Т.II. — С.189; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — С.89.
[56] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т.3. — С.350.
[57] Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т.XII. — С.529.
[58] Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С.597.
[59] Там само. — С.558.
[60] ВУР. — Т.II. — С.42.
[61] Там само. — С.148.
[62] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 189/II. — Арк.463.
[63] Там само. — Ф.4. — Спр.Баворовських № 1321/II. — Арк.183-1831.
[64] ВУР. — Т.II. — С.115.
[65] Там же. — СС.147-148.
[66] Там же. — С.117.
[67] ННБ. ІР. — Ф.II, 15560. — Арк.201; Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908. — Т.VI. — Ч.3. — С.294.
[68] ВУР. — Т.II. — С.115.
[69] Там же. — С.115; Т.III. — С.308.
[70] Там же. — Т.II. — С.116.
[71] Michałowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków,1864. — S.405.
[72] ВУР. — Т.II. — С.388.
[73] Акты ЮЗР. — СПб., 1862. — Т.III. — С.561.
[74] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. — Нью-Йорк,1985. — С.244.
[75] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1309-1311, 1327-1331.
[76] Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... — С.258.
[77] ВУР. — Т.II. — СС.157-158; Т.III. — СС.316-317.
[78] Станіславський В. "Статті" гетьмана Івана Самойловича щодо "Вічного миру" // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. — К., 2000. — СС.360-363.
[79] Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — №4. — С.120.
[80] Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657 рр. // ЗНТШ. — Львів,1937. — Т.CLIV. — СС.60-61.
[81] Цит.за: Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — С.111.
[82] ДБХ. — С.126.
[83] Акты ЮЗР. — СПб.,1872. — Т.VII. — С.83.
[84] ДБХ. — С.126.
[85] Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — С.102.
[86] Акты ЮЗР. — СПб.,1889. — Т.XIV. — С.39.
[87] Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — СС.102-103.
[88] Там само. — СС.102-104.
[89] Там само. — С.104.
[90] Historia dyplomacji Polskiej 1572-1595. — Т.II. — SS.131-133.
[91] Kubala L. Wojny duński i pokój Oliwski (1657-1660). — Lwów,1921. — S.122.
[92] Ibid. — S.238.
[93] Бібліотека Баворовських (далі — ББ) (Варшава). ВР. — № 255. — Арк.19; БН. ВМФ. — № 2227.
[94] Гурбик А. Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн.1. — СС.130-131.
[95] ННБ. ІР. — Ф.II, 15425-15487. — Арк.22-23.
[96] Kubala L. Wojny duński... — S.106.
[97] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С.325-326.
[98] Бібліотека Польської академії наук (далі — БПАН) (Краків). ВР. — № 1065. — Арк.51.
[99] Цит.за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... — С.255.

[100] ННБ. ІР. — Ф.ІІ, 15401. — Арк.1-2; Дорошенко Д. Вказ. праця. — СС.248-249; Kubala L. Wojny duński... — S.238.

[101] Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — С.89.

[102] Там само. — СС.90-91; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні.// Mediavalia ukrainica: Ментальність та історія ідей. — К., 1995. — Т.ІІІ. — С.96.

[103] Там само. — СС.90-91; Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. — Днепропетровск,1983. — СС.8-21; Його ж. Джерела з історії національно-визвольної війни... — СС.99-100.

[104] Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С.258; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — С.93.

[105] Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни... — СС.100-101.

[106] Там само. — СС.117-120; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — СС.93-95.

[107] Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни... — СС.124-125, 129.

[108] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.VIII. — Ч.3. — СС.224-225; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.252-253.

[109] Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т.XI. — С.798.

[110] Historia dyplomacji Polskiej. — T.II. — S.309.

[111] Акты ЮЗР. — Т.ІІІ. — С.569; Wójcik Z. Z dziejyw organizacji dyplomacji polskiej w drugiej poiowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku. — Warszawa,1966. — SS.291-292.

[112] БМЧ. ВР. — № 143. — Арк.685; БН. ВМФ. — № 6691; Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. — Днепропетровск,1984. — С.48.

[113] ВУР. — Т.ІІ. — С.15.

[114] БМЧ. ВР. — № 142. — Арк.165-166, 169, 203: БН. ВМФ. — № 6713; №143. — Арк.744; ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 225/ІІ. — Арк.61-611.

[115] БМЧ. ВР. — № 379. — Арк.16: БН. ВМФ. — № 18568; ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 225/ІІ. — Арк.88-881; ДОВ. — С.85; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність ... — СС.7-8,10,17.

[116] БМЧ.ВР. — № 143. — Арк.643.

[117] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 231/ІІ. — Арк.184'-185.

[118] Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С.32; Historia dyplomacji Polskiej. — S.189; Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. — Wrocław,1985. — SS.11-12.

[119] ДОВ. — С.89-90, 95-96; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч.3. — СС.23-27; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність ... — СС.15-16.

[120] Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). — Львів,1914. — СС.8-9.

[121] ДБХ. — СС.81,83,84.

[122] ЛНБ. ВР. — Ф.4. — Спр.Баворовських № 1321/ІІ. — Арк.183-185; Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф.1230. — Оп.1. — Спр.194. — Арк.36; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.179-190; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність ... — СС.36-40.

[123] ВУР. — Т.ІІ. — СС.93,130; Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648-початку 1651 рр. — К., 1955. — СС.219-220.

[124] Historia dyplomacji Polskiej. — T.II. — SS.191.

[125] ВУР. — Т.ІІ. — СС.117-121; ДБХ. — СС.104-105, 107; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.3. — С.146. — Посилання № 1.

[126] Ochmann S. Op.cit. — S.111.

[127] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 2286/ІІ. — Арк.29-301; ЦДІА України. — Ф.1230. — Оп.1. — Спр.194. — Арк.42-43; Historia dyplomacji Polskiej. — T.II. — S.193.

[128] Radziwiłł A.S. Op. cit. — T.III. — S.211.

[129] ДБХ. — СС.130-131.

[130] ЦДІА України. — Ф.1230. — Оп.1. — Спр.194. — Арк.44.

[131] Цит.за: Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648-1651. — Львів,1996. — С.96.

[132] ДБХ. — СС.141,146.

[133] Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х-80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. — М.,1998. — Ч.1. — С.51.

[134] ДБХ. — С.153.

[135] Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. — К., 1998. — Кн.ІІ. — СС.73-75; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.3. — СС.259-263; Плохий С.Н. Папство и Украина... — СС.181-183; Częścik J. Sejm Warszawski w 1649/50 roku. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk,1978. — SS.23-28, 54-60, 112-123, 135-138.

[136] ДБХ. — СС.161-162.

[137] Там само. — С.198.

[138] Там само. — СС.201-202.

[139] Там само. — С.202; Мыцык Ю.А. Анализ источников... — С.65.

[140] Гой П. Вказ. праця. — С.112; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.269-276.

[141] ЛНБ. ВР. — Ф.141. — Спр. Чоловських № 294/ІІ. — Арк.471-472; ЦДІА України. — Ф.1230. — Оп.333. — Арк.56; ДОВ. — СС.562-563.

[142] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т.IX. — Ч.1. — СС.343-366; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.351-363.

[143] ДБХ. — СС.267, 268.

[144] Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе. — С.90.

[145] Мыцык Ю.А.Анализ источников... — С.68.

[146] Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С.393.

[147] ВУР. — Т.ІІІ. — С.333-349; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.1. — СС.619-642; Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А.Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. — СС.238-243.

[148] Бібліотека Польської академії наук (далі — БПАН) (Курнік). ВР. -№353. — Арк.20-26: БН. ВМФ. — №2641; Степанков В.С. Жванецька кампанія Б.Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський,1996. — Т.2. — СС.5-17.

[149] Голобуцкий В.А. Дипломатическая история... — СС.91-97; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... — С.76; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — С.106; Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. — Pestini,1789. — PP.49-51.

[150] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 5768/І. — Т.1. — Арк.84; ФМФ. — №2. — Арк.93,94, №38. — Арк.93,116; Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т.ІІ. — С.201; ВУР. — СС.20, 22; Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — 1975. — №3-4. — СС.22-27; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). — Львів,1991. — СС.23-24; Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII ww. — Warszawa,1987. — SS.168; Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. — Kraków,1989. — S.61.

[151] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 3882/ІІ. — Арк.58; Radziwiii A.S. Op. cit. — Т.ІІІ. — S.193.

[152] ВУР. — Т.ІІІ. — С.123.

[153] Там же. — С.401.

[154] Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — СС.9-13; Його ж. Жванецька кампанія... — СС.13-17.

[155] Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. — СС.143-164; Його ж. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип.2. — СС.177-192.

[156] ДБХ. — С.628.

[157] Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність ... — СС.54-55.

[158] АГАД. — Ф.3. — Козацький відділ. — Картон №42. — №27. — Арк.7-8; Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Львів,1991. — Т.ССХХІІ. — СС.319-326.

[159] ДБХ. — С.226.

[160] Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.401, 418.

[161] Сергійчук В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Хроніка 1648-1657 років // Жовтень. — 1988. — №9. — СС.101-102; Ochmann S. Op. cit. — S.14.

[162] Бутич І. До історії... — СС.63-64; Кордуба М. Боротьба... — СС.10-26, 41-42, 57-59; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... — СС.157-160; Ochmann S. Op. cit. — SS.16-17.

[163] Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. пр. — К., 1995. — С.269.

[164] ВУР. — Т.ІІ. — СС.117,119; ДБХ. — СС.97-103, 213; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.ІХ. — Ч.1. — СС.251-253; Кордуба М. Між Замостям та Зборовом... — СС.39-56; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... — СС.188-190; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.197-199, 215, 269, 296, 305; Część ic J. Op. cit. — SS.19-20.

[165] Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.269, 273.

[166] Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б.Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648-53 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — СС.199-200; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.ІХ. — Ч.1. — СС.88-94; Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Методические указания к изучению курса "Источниковедение истории СССР". — Днепропетровск,1984. — СС.37-38.

[167] Жерела до історії України-Руси. — Львів,1911. — Т.ХІІ. — С.149.

[168] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.ІХ. — Ч.1. — СС.476-483; Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.-Львів,1992. — Вип.2. — С.83; Овсій І. Дипломатичне забезпечення Визвольної війни 1648-1657 рр.// Нова політика. — 1995. — №6. — С.50; Wyjcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa,1968. — S.205.

[169] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.ІХ. — Ч.1. — СС.480-486; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wroclaw, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź,1988. — S.185.

[170] Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Український історичний журнал. — 1992. — №10-11. — СС.107-109; №12. — СС.107-115; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.ІХ. — Ч.1. — СС.507-545; Ермоленко А.Ф. Указ.соч. — СС.236-237.

[171] Grondski S. Op.cit. — PP.49-50.

[172] Гой П. Вказ. праця. — СС.62-64; Джеджула Ю. Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. — 1993. — №12. — С.88.

[173] ДБХ. — СС.48-51, 57.

[174] Востоков А. Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII. — СС.714-716; Гой П. Вказ. праця. — СС.64-68; Лызлов Г.М. Указ.соч. — СС.10-11.

[175] ВУР. — Т.ІІ. — СС.91-103,130,162; Гой П. Вказ. праця. — СС.71-80; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.VIII. — Ч.3. — СС.136-138; Касименко О.К. Вказ. праця. — СС.218-221; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — СС.266-267; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Московією в середині XVII ст. — К., 1959. — СС.139-140.

[176] ВУР. — Т.ІІ. — СС.251, 253.

[177] Там же. — Т.ІІІ. — СС.120,122.

[178] Там же. — СС.413-424.

[179] Акты ЮЗР. — СПб.,1878. — Т.Х. — СС.438-476, 741-764; Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.ІХ. — Ч.1. — СС.801-825.

[180] Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... — СС.309-311.

[181] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т.ІХ. — Ч.2. — СС.905-909; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... — С.311; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.465-467.

[182] ДБХ. — С.346.

[183] Там само. — С.395.

[184] Там само. — СС.400-408; Мальцев А.Н. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654-1655) // Воссоединение Украины с Россией. — СС.280-281.

[185] Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). — СС.188-190.

[186] Архів Інституту історії України НАН України. — Оп.3. — Арк.31-32; Жерела до історії України-Руси. — Львів,1913. — T.VI. — СС.131-138; ДБХ. — С.457; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. — С.255; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1114-1131.

[187] Горобець В.М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал — 1995. — №4. — С.52; Його ж. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). — К., 1998. — СС.21-51; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.929-936, 961-963, 1111-1113, 1150-1159.

[188] Санин Г.А. Отношения России и Украины ... — СС.77-81, 177-178; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... — СС.89-90; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — СС.168-169,180.

[189] ДБХ. — С.502.

[190] БМЧ. ВР. — №149. — Арк.454-456: БН. ВМФ. — № 6708; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч.2. — СС.1235-1249; Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.182-191.

[191] Акты ЮЗР. — Т.III. — С.556; ДБХ. — СС.548-559; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.11-12; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1251-1256, 1324-1325; Яковлева Т. Вказ. праця. — С.191.

[192] ЦНБ. ІР. — Ф.II, 15557-15561. — Арк.11-14; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1032-1034.

[193] Акты ЮЗР. — Т.III. — СС.563-570; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації ... — СС.15-18; Його ж. Переяславсько-московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць — К., 1995. — СС.86-89.

[194] ННБ.ІР. — Ф.II, 15425-15487. — Арк.41; ВУР. — Т.III. — С.488; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.1. — С.781.

[195] Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія... — СС.27-29.

[196] ННБ. ІР. — Ф.II, 15425-15487. — Арк.18-24; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.461-464; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія ... — СС.32-35,113.

[197] ЦНБ ІР. — Ф.II, 15425-15487. — Арк.20,24,42; Акты ЮЗР. — Т.X. — СС.588-600; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія ... — СС.33-39,110-112; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławin // Kwartalnik Historyczny. — 1954. — R. LXI. — №3. — SS.99-100.

[198] ДОВ. — С.762-765; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — СС.49-51; Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. — Днепропетровск,1988. — СС.67-68; Historia dyplomacji Polskiej. — T.II. — SS.198-199; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita... — SS.107-108.

[199] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 189/II. — Арк.738; ННБ. ІР. — Ф.II, 15558. — Арк.96; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1045-1048.

[200] ННБ. ІСР. — Ф.II, 13706. — Арк.1; Ф.II, 15560. — Арк.203-204; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... — СС.261-266; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1143-1149; Санин Г.А. Отношения России и Украины... — СС.164-168.

[201] Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика... — СС.70-71,78-87,109-114,140-155; Його ж. Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореф. дис. ... к.і.н. — К., 1996. — СС.18-21.

[202] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських № 5786/1. — T.IV. — Арк.137; ННБ. ІР. — Ф.II, 15425-15487. — Арк.146-147; Ф.II, 15564-15570. — Арк.59; Акты ЮЗР. — СПб.,1889. — T.XIV. — СС.559-

560; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1062-1064, 1097-1099; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая... — СС.137-139; Санин Г.А. Отношения России и Украины... — СС.103-106.

[203] ДБХ. — С.462.

[204] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1345-1346; 1354-1355; Kubala L. Wojna brandenburska i najard Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów (s.a). — S.196.

[205] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр.Оссолінських №189/II. — Арк.749; №5768/I. — Т.IV. — Арк.293; №5769/III. — Арк.1125-1132.

[206] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1124, 1132-1136.

[207] Там само. — СС.1191-1194, 1217-1219; Яковлева Т. Гетьманщина... — СС.169-176.

[208] ДБХ. — С.578; Кордуба М. Проба австрійського посередництва ... — СС.12-25; Мацьків Т. Цісарське посольство ... — 1974. — №1-3. — СС.65-75.

[209] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1359-1364.

[210] Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. — 2000. — №1. — С.38; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — СС.454-455,457,459-460; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія ... — СС.78-90, 115-117.

[211] ДБХ. — СС.363-365, 370; Наливайко Д. Очима Заходу... — СС.262-263.

[212] ДБХ. — СС.427,439,441; Бутич І. Вказ. праця. — С.70; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... — СС.247-251; Kubala L. Wojna szwecka... — S.297.

[213] Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... — СС.251-253; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — С.1131; Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.161-162; Kersten A. Hieronim Radzejowski. Studium władzy i opozycji. — Warszawa,1988. — 1988. — SS.447-452; Kubala L. Wojna szwecka... — S.315.

[214] ННБ. ІР. — Ф.II, 15564-15570. — Арк.57-58; ДБХ. — СС.473-474; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1184-1185.

[215] ДБХ. — С.486; Бутич І. Вказ. праця. — СС.66,71; Kub L. Wojna brandenburska... — SS.128.

[216] Домет О. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів,1931. — Т.CLI. — СС.173-179; Наливайко Д. Очима Заходу... — С.260.

[217] Архив ЮЗР. — Т.VI. — Ч.3. — СС.154-162, 167-170; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1279-1290, 1305; Kubala L. Wojna brandenburska... — SS.101-102, 131-132.

[218] Акты ЮЗР. — Т.III. — СС.546-547, 557; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — С.195.

[219] Акты ЮЗР. — Т.III. — СС.551,557; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... — С.328.

[220] Архив ЮЗР. — Т.VI. — Ч.3. — СС.202-206; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1328-1331.

[221] Архив ЮЗР. — Т.VI. — Ч.3. — СС.294-297; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — СС.1432-1435.

[222] ДБХ. — С.597.

РОЗДІЛ 5

ДИПЛОМАТИЧНА БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ПЕРЕТВОРЕННЯ УКРАЇНИ НА ОБ'ЄКТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (1657-XVIII ст.)

Погіршення геополітичного становища козацької України та основні напрями її зовнішньої політики (1657-1709)

Посилення зовнішньополітичного тиску на Українську державу та її поділи

Провал улітку 1657 р. спільного походу проти Польщі Д'єрдя II Ракоці та А.Ждановича, поразки шведів у 1658-1659 рр. позбавили козацьку Україну потенційних союзників. Володарі Молдавії та Валахії почали схилятись у бік Речі Посполитої, що відновлювала свою військово-політичну потугу. Водночас дедалі очевиднішим стає втручання Московії у внутрішньоукраїнські справи, прагнення встановити воєводську систему управління та позбавити козацьку Україну прав на проведення власної зовнішньої політики. Спроби українського уряду зіграти на суперечностях між Польщею й Росією (укладення 1658 р. Гадяцького, 1659 — Переяславського, а 1660 — Чуднівського договорів) зазнали невдачі, оскільки, по-перше, породжували політичні й соціальні конфлікти, вносили розкол у середовище еліти й суспільства, по-друге, супроводжувалися істотними поступками у сфері суверенітету. З 1661 р. активізувався ще один потужний чинник зовнішньо-

політичного тиску на державу — прагнення Кримського ханства включити її до сфери своїх володінь[1].

Протягом першої половини 60-х рр. Росія, Річ Посполита й Крим вели жорстоку боротьбу (дипломатичну, збройну, політичну) за вплив на Україну, приділяючи при цьому велику увагу формуванню серед місцевої еліти угруповань, на які могли б опиратися. Представники старшини, намагаючись зберегти суверенітет і цілісність держави, щораз більше надій покладали на допомогу ззовні, а відтак ставали "заручниками" геополітичних інтересів урядів інших країн, котрі вміло ними маніпулювали. На початку 60-х рр. правлячі кола Росії, які шукали шляхів порозуміння з Польщею, висунули ідею поділу козацької України по Дніпру як основу для укладення мирного договору[2]. Водночас для зміцнення свого впливу на Лівобережжі вони ініціювали створення окремішнього Лівобережного гетьманства. Ця політика увінчалася успіхом, і в червні 1663 р. Ніжинська чорна рада обрала першого лівобережного гетьмана — І.Брюховецького. Восени 1665 р. йому було нав'язано "Московські статті", що позбавили Лівобережне гетьманство прав на зовнішньополітичну діяльність та істотно обмежили політичну автономію.

Зазнавши невдачі в намаганнях силою зброї відновити свою владу над Лівобережжям під час кампанії 1663-1664 рр., польська політична верхівка, зважаючи на помітне посилення впливу Криму й побоюючись Швеції та Порти, пішла на поновлення переговорів із московським урядом, що завершилися укладенням Андрусівського договору (1667). Він започаткував перший поділ Української держави: за Росією визнавалися Сіверщина, Лівобережжя та на два роки Київ з околицями, за Польщею — Правобережжя козацької України, а Запорожжя потрапляло у спільне володіння двох країн[3]. Договір не лише закріплював політичну роздробленість держави, робив примарною перспективу її возз'єднання, а й розколював національно-патріотичні сили та відкривав широкі можливості для посилення втручання у її внутрішні справи, для подальшого обмеження автономії. Правлячі еліти сусідніх держав були зацікавлені у підтриманні існуючого поділу держави й боротьби за владу між старшинськими угрупованнями. За визнанням одного з польських сановників (1671), було б "непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком помирилися", бо ця "незгода між ними є порятунком для Республіки"[4].

Щоб домогтися возз'єднання козацької України, а в майбутньому всіх етноукраїнських земель і уникнути спустошливих нападів татар, ґрупа старшин, очолювана П.Дорошенком, переорієнтовується на Порту й 1669 р. приймає її протекцію. Об'єднання Правобережного та Лівобережного гетьманств улітку 1668 р. викликало вкрай негативну реакцію з боку Росії, Речі Посполитої та Криму. Уряди Росії й Криму вдалися до відкритої агресії та, спираючись на підтримку частини козаків і старшин, проголосили відповідно гетьманами Д.Многогрішного й П.Суховія, спровокувавши таким чином міжусобну боротьбу. Вона завершилася відокремленням Лівобережного гетьманства й укладенням так званих "Глухівських" статей. Вони передбачали відмову Московської держави від запровадження власної податкової й адміністративної систем у межах лівобережних полків. Водночас у 5 містах залишалися воєводи із зало-

гами, а гетьман позбавлявся права на проведення зовнішньої політики[5]. Річ Посполита зробила ставку на кошового гетьмана М.Ханенка й домоглася укладення з ним у вересні 1670 р. Острозької угоди, що передбачала ліквідацію державних інституцій Правобережного гетьманства й поновлювала на його теренах польське панування. Для реалізації угоди в серпні наступного року польська армія перейшла у наступ і до кінця жовтня окупувала Брацлавщину[6].

Цей збройний конфлікт переріс у польсько-турецьку війну 1672-1676 рр. Укладений між Портою й Річчю Посполитою в жовтні 1672 р. Бучацький договір уперше назвав козацьку Україну "Українською державою", і вперше польський уряд офіційно визнав її незалежність. Водночас, усупереч угоді 1669 р. про прийняття турецької протекції, Порта відібрала у Польщі Подільське воєводство й перетворила його на власну провінцію (еялет). Відтак Правобережне гетьманство втрачало терени Подільського полку, що обіймав південну частину Летичівського повіту Подільського воєводства. Знадобилося настійливе клопотання П.Дорошенка, щоб Мегмед IV погодився віддати на час перебування гетьмана при владі цю територію Українській державі[7].

Укладення Бучацького договору внесло серйозні зміни у конфігурацію співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, оскільки, по-перше, різко посилилася роль Порти, а по-друге, відмова польського уряду від претензій на володіння Правобережним гетьманством розв'язувала Росії руки для зусиль щодо його приєднання до Лівобережжя, наслідком чого стало загострення її відносин з Османською імперією. З другого боку, заходи турецького уряду щодо обмеження внутрішнього суверенітету Правобережного гетьманства (вимоги виплачувати данину, ліквідувати фортеці (за винятком Чигирина), роззброїти населення та ін.) викликали невдоволення більшості старшин (включно з П.Дорошенком) та населення. Тим часом Московська держава й Річ Посполита вдаються не лише до дипломатичних акцій тиску на гетьманський уряд, а й до воєнних дій. Об'єднання за допомогою російських військ у березні 1674 р. обох гетьманств під владою І.Самойловича спровокувало каральну акцію турецько-кримських військ, що обернулася страхітливим спустошенням Правобережного гетьманства. Його послабленням скористалася Річ Посполита, армія якої восени 1674 р. окупувала Брацлавщину й західні райони Київщини. На осінь 1676 р. внаслідок воєнних дій польських і російських підрозділів Правобережне гетьманство припинило своє існування[8].

Відзначимо, що припинення функціонування державних інституцій на Правобережжі знайшло відображення і в укладеному в жовтні 1676 р. польсько-турецькому Журавнинському договорі, який становив, по суті, другий поділ земель Української держави. Він, на відміну від Бучацького договору, вже не передбачав існування "Української держави", оскільки Поділля й Волинь за винятком Білої Церкви та Паволочі з їхніми околицями (вони залишалися за Польщею), відходили до складу Порти. За спостереженнями дослідників саме від того часу правобережна частина козацької України перестала виступати суб'єктом міжнародних відносин[9] і стала (окрім 1677-1681 рр.) їх об'єктом. Після спалаху в наступному році воєнних дій Османської імперії проти Російської держави турецький уряд вирішив утворити тут "Руське князівство"

на чолі з Ю.Хмельницьким. У підписаному в квітні 1678 р. із Польщею Константинопольському трактаті (він становив, по суті, ратифікацію Журавнинського договору) зазначалося, що ця територія відходить козакам: "Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею"[10].

Турецько-російська війна завершилася підписанням на початку 1681 р. Багчесарайського миру між Росією, Портою та Кримським ханством, що ознаменував новий поділ правобережних земель козацької України. Так, кордон мав проходити по Дніпру; міста Київ, Васильків, Трипілля й Стайки з селами, а також містечка Дідовщина й Радомишль залишалися за Росією; на землях між Південним Бугом і Дніпром султану та хану заборонялося зводити свої міста й поновлювати козацькі міста й містечка, а також споруджувати поселення на козацьких землях. Мешканців козацьких міст і сіл слід було "вислати геть і дати їм волю розійтися туди, куди захочуть". Щоправда, в квітні наступного року турецький уряд підписав остаточний варіант договору, в якому вже не згадувалося, що частина Правобережжя мала залишатися пусткою[11]. Отже, умови договору передбачали ліквідацію новоутвореного Руського князівства.

Після приєднання Російської держави до створеної в Європі "Священної антитурецької ліги" відбувається її зближення з Річчю Посполитою, котре завершується підписанням у квітні 1686 р. "Вічного миру". Він зафіксував четвертий поділ території Української держави: за Росією визнавалися Лівобережна Україна, а на Правобережжі — Київ із землями між Ірпенем та Стугною й терени Запорожжя від Січі й Кодаку до гирла Тясмина; за Польщею — землі Правобережжя, за винятком козацьких земель униз по Дніпру від Стайків і Ржищева до Чигирина, статус яких був невизначеним і які повинні були залишатися "порожніми"[12]. Водночас російський уряд пішов на подальше обмеження політичної автономії Лівобережного гетьманства. Так, відповідно до змісту "Коломацьких статей" (липень 1687), обмежувалися права гетьмана розпоряджатися землями, заборонялося скасовувати дію будь-яких правових актів московського уряду в Україні, його перевибори дозволялося провадити тільки з дозволу царя. "Коломацькі статті" скасовували право українських дипломатів бути присутніми на переговорах із Польщею, заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини. Заборонялося вживати щодо неї таке правове визначення, як "Малоросійський край гетьманського реґіменту" натомість стверджувалося, що вона належить до єдиної держави з Великоросією; вказувалося (вперше), що гетьман і старшини зобов'язані "народ малоросійський всякими заходами й способами з великоросійським народом з'єднувати", сприяти шлюбам між росіянами й українцями. Заборонялося також підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами[13].

В кінці XVII-на початку XVIII ст. посилюється втручання царського уряду у внутрішні справи Гетьманщини. В Петра I та серед його оточення визріває ідея ліквідації її політичної автономії.

Правобережжя й далі залишалося об'єктом реалізації геополітичних інтересів сусідніх держав. Так, відповідно до польсько-турецького Карловицького договору (січень 1699), стався черговий перерозподіл його території. Туреччина зреклася на користь Польщі "Поділля й України", внаслідок чого вся Правобережна Україна відійшла до володінь Корони. Права останньої на правобережні землі визнала й Росія уклавши з нею у серпні 1704 р. Нарвський договір[14].

Опинившись у сфері геополітичних інтересів сусідніх держав, козацька Україна виявилася неспроможною протистояти їхньому натиску. Втрачаючи свій суверенітет і території, вона позбавлялася прав на зовнішню політику й перетворювалася на об'єкт міжнародних відносин.

Особливості зовнішньої політики та її основні напрями

Гетьманування І.Виговського (1657-1659) ознаменувалося кількома негативними тенденціями у політичному устрої козацької України, що позначилися на її зовнішній політиці та діяльності дипломатії. Це послаблення центральної влади, виокремлення (за допомогою російської дипломатії) в окрему політичну структуру Запорожжя та започаткування окремішності Лівобережжя. Вони отримали подальший розвиток у кінці 1650-на початку 1660-х рр. і зумовили 1663 р. перетворення унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень: Правобережного й Лівобережного гетьманств і Запорожжя[15]. Поліцентризм політичної влади породив і поліцентризм зовнішньої політики. Кожне з цих утворень розробляло власний зовнішньополітичний курс і формувало свою дипломатичну службу, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави в цілому й створювало оптимальні можливості для урядів інших країн використовувати ситуацію у своїх геополітичних інтересах. Найбільш самостійною, багатогранною, ефективною й цілеспрямованою була зовнішня політика уряду П.Дорошенка (1666-1676).

Друга прикметна риса зовнішньої політики полягала у бракові скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені. Трагізм геополітичного становища козацької України, крім усього іншого, полягав у різних зовнішньополітичних орієнтаціях урядів правобережного й лівобережного гетьманів та кошового Січі, що призводило до жорстокої міжусобної не лише політичної, а й дипломатичної боротьби. А парадокс ситуації полягав у тому, що переважна більшість її учасників суб'єктивно прагнула домогтися однієї й тієї самої мети — припинення воєнних дій, єдності козацької України, збереження за нею максимуму політичних прав. Надзвичайно точно передав це сучасник подій останньої третини XVII ст. у таких словах (окремі дослідники приписують їх І.Мазепі[16]):

Всі покою щиро прагнуть,
А не в один гуж тягнуть,
Той направо, той наліво,
А всі браття, тото диво!
.....

Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани,
Кличе: "Сюди, отамани!
Ідім матки рятувати,
Не даймо їй погибати!"
Другий ляхам за гріш служить,
По Вкраїні і той тужить:
"Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенькая?
Різно тебе розшарпали,
Гди по Дніпр туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж вкінець сил не міла".
Третій Москві юж голдує,
І їй вірно услугує;
Той на матку нарікає
І недолю проклинає:
"Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!"[17]

Ще одна особливість зовнішньої політики полягала у появі на початку 1660-х рр. XVII ст. її нового аспекту: дипломатичних відносин між Гетьманщиною та Запорожжям, спрямованих на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення територіальної цілісності держави. Особливо активну діяльність у цьому напрямі виявляв уряд П.Дорошенка, котрому вдавалося домовлятися (щоправда, лише на певний час) про спільні дії в інтересах козацької України з лівобережними гетьманами І.Брюховецьким та Д.Многогрішним і кошовим І.Сірком.

За обставин різкого послаблення військової потуги держави внаслідок руйнування економіки, спустошення території, величезних втрат населення (у Правобережному гетьманстві на середину 1670-х рр. вони перевищили 90%), політичного поліцентризму та наростання зовнішньополітичного тиску на чільне місце у розв'язанні зовнішньополітичних проблем висувається не мілітарний фактор, а дипломатичний. Підвищення ролі дипломатії стає однією з прикметних рис української зовнішньої політики. Воно, зрозуміло, ставило перед нею й відповідальніші завдання, успішне виконання яких не в останню чергу залежало від рівня професіоналізму працівників дипломатичної служби, насамперед послів.

Нарешті, остання особливість зовнішньої політики, на яку хотілося б звернути увагу, стосується її стратегічної мети. Якщо впродовж 1649-1657 рр. політика спрямовувалася на досягнення незалежності держави й возз'єднання в її межах усіх етноукраїнських земель, то від початку 1660-х головним стає збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього й зовнішнього суверенітету. Після Андрусівського договору 1667 р. найбільші

зусилля спрямовуються на досягнення возз'єднання в її межах обох гетьманств і Запорожжя та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного гетьманства — на утримання його земель у складі Української держави. На початку XVIII ст. визначальним стає збереження самого її існування.

Аналіз джерел дозволяє визначити основні напрями зовнішньої політики того часу. Оскільки погіршення геополітичного становища козацької України та послаблення її ролі у сфері міжнародних відносин не дозволяли їй виступати ініціатором створення коаліцій (подібне відбувалося за гетьманування Б.Хмельницького), то основна увага в діяльності дипломатії приділялася зіштовхуванню інтересів Речі Посполитої, Росії, Криму та Порти й використанню суперечностей між ними. У такий спосіб переслідувалася мета досягти якщо не незалежності, то збереження більшої політичної самостійності під час прийняття протекції того чи іншого іноземного монарха. Коронний обозний А.Потоцький восени 1659 р. звертав увагу короля на той факт, що старшина вважає для себе найкориснішим "не перебувати ні під в.кор. м-тю, ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи в.кор. м-ть царем, а царя в.кор. м-тю"[18].

В умовах неможливості збереження незалежності важливим напрямом зовнішньої політики став постійний пошук оптимальної протекції для козацької України. Слід пам'ятати, що вона розглядалася більшістю тогочасних політиків не як самоціль, а як засіб збереження максимуму прерогатив держави, а окремим з них (наприклад, П.Дорошенком) виношувалися плани домогтися за її допомогою возз'єднання всіх етноукраїнських земель. З цих міркувань практикувалася часта зміна зовнішньополітичної орієнтації, що викликало обурення політичних еліт інших держав. "Ця нація, — переконував 1671 р. один із польських дипломатів турецького колегу, — все ж не є до вас щирою, бо собі чимало обирала протекцій,.. але всіх протекторів зраджувала"[19]. Відповідь на подібні обвинувачення опонентів у безпринципності українських політиків дав улітку того самого року П.Дорошенко в листі до коронного гетьмана, майбутнього короля Польщі Яна Собеського: "Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб таким чином вивільнити з неволі Україну"[20]. Ця мета зовнішньополітичної діяльності українського гетьмана не залишалася таємницею для іноземних правлячих кіл. Як підкреслював в одному з листів на початку квітня 1670 р. анонімний польський сенатор, прийняття турецької протекції П.Дорошенко розглядав лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої й створення удільної держави на зразок Молдавії, Валахії чи Трансільванії[21].

Третій важливий напрям зовнішньополітичної діяльності українських урядів полягав в обстоюванні на переговорах із Річчю Посполитою, Росією й Портою внутрішнього суверенітету та прав на міжнародні відносини. Так, у листі до російського посла В.Тяпкіна на початку січня 1668 р. П.Дорошенко різко засудив Андрусівський акт розподілу України. "Ви звикли, — писав він, — вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою помочею та нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московсь-

ких людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде!.. А того ярма нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли"[22]. На переговорах із московським посланцем І.Рославлєвим наказний гетьман ГДорошенко стверджував: "...примусити нас до підданства, всупереч нашій волі, важко: ми за свої вольності до останньої людини помремо"[23].

Слід відзначити й такий напрям дипломатичних зусиль, як захист інтересів не лише держави та її соціальних груп, а й українського населення, котре жило за межами козацької України. Особливо виразно це виявлялось у відносинах із Річчю Посполитою, оскільки більшість українських земель залишалася в її складі. На численних переговорах із польськими послами послідовно й наполегливо обстоювалися права православної Церкви (ставилися вимоги урівняння її статусу зі статусом католицької Церкви, повернення церков, монастирів, єпископств та архімандритств; рівноправності православного духівництва з католицьким, ліквідації унії), захищалися інтереси православних міщан (право мати такі самі "вольності й свободи", якими користувалися польські та литовські) і шляхти (щоб нарівні з католиками могла обіймати посади в органах влади). Окрім того, посли неодноразово порушували клопотання про відкриття навчальних закладів (зокрема й академії в Києві) з викладанням у них руської (української), латинської та грецької мов ("Русь учитися повинна"), друкарень, щоб була можливість "вільно науки відправляти й книги друкувати", запровадження "руської мови" у практичній роботі канцелярії Корони й Литви та її використання для видання декретів[24]. А в проекті договору про умови прийняття турецької протекції (1668) підкреслювалося, що, хоча "руський народ" розділений між державами, він живе на терені, починаючи від Перемишля, Самбора й р.Вісли до Сєвська та Путивля", й тут "усі суть козаки"[25].

У цілому є всі підстави стверджувати, що, попри деякі негативні аспекти, зовнішня політика спрямовувалася на захист національних інтересів України.

Між Москвою й Варшавою: дипломатія пошуку оптимального варіанту протекції та її провал (осінь 1657-січень 1667)

Розрив конфедеративної спілки з Росією й укладення Гадяцького договору

Прийшовши до влади, І.Виговський зберіг зовнішньополітичний курс свого великого попередника. Так, переговори з шведським посольством було завершено укладенням у середині жовтня договору, що передбачав створення оборонного союзу, надання військової взаємодопомоги проти ворогів та укладення миру з ними лише за спільним порозумінням. До нього українською стороною було запропоновано "договірні пункти"

для затвердження Карлом X Густавом, які уточнювали спрямованість оборонної спілки (вона не могла бути використаною проти Росії), передбачали включення до складу держави Західного регіону (до Вісли), Берестейського й Новгородського воєводств Великого князівства Литовського та ін.[26] Однак за обставин поразок шведів у Речі Посполитій цей договір уже не мав для України практичного значення.

Українська дипломатія активізувала пошук шляхів до укладення нового договору з Кримом і домоглася підписання перемир'я з Польщею, яке передбачало проходження кордону по р.Горині. Це дозволило приєднати до держави Південно-Східну Волинь і північно-східну частину Подільського воєводства. Було висловлено протест Варшаві з приводу захоплення литовськими підрозділами Пінського повіту й досягнуто згоди з Росією щодо розмежування сфер впливу в Білорусії. Водночас українська сторона відмовилася обговорювати порушене російським послом В.Кікіним питання про "впровадження воєвод до міст" і гостро відреагувала на "пункти" Москви (впровадження воєвод із залогами та їх утримання за рахунок місцевих прибутків, збір коштів до російської скарбниці тощо)[27].

На початку 1658 р. в діяльності української дипломатії вимальовуються нові, на жаль, не завжди позитивні тенденції. Зіткнувшись із посиленням політичної опозиції, опосередковано підтриманої Росією, гетьман почав виявляти нічим не виправдану поступливість, вочевидь сподіваючись у такий спосіб заручитися допомогою останньої для утвердження своєї влади. Так, він пішов назустріч ініціативі Москви взяти участь у залагодженні внутрішньополітичного конфлікту. Під час переговорів у кінці лютого з послом Б.Хитровим Виговський дав принципову згоду на прибуття до Чернігова, Переяслава й Ніжина воєвод та одержання ними владних повноважень, передачу росіянам у Білорусії Старого Бихова й Чаусів. Виряджені у березні до Москви посольства порушували клопотання щодо допомоги гетьману в його боротьбі проти Запорожжя й Полтавського полку, надіслання комісарів для складання козацького реєстру, перепису міщан, млинів і оренд для налагодження збирання податків до скарбниці й погоджуватись на прибуття воєвод до шести міст. Росія активно розпочала реалізацію отриманих поступок, але водночас не поспішала надавати І.Виговському допомогу, приймала й далі посольства від Запорожжя, перетворюючи його на суб'єкт міжнародних відносин. У зв'язку з цим до середини червня воєводи не знали, кого їм підтримувати: І.Виговського чи керівників опозиції М.Пушкаря та Я.Барабаша. Не дивно, що така політика викликала гостре невдоволення гетьмана та його оточення[28].

Позитивним доробком української дипломатії стало укладення наприкінці лютого-на початку березня 1658 р. договору з Кримським ханством про поновлення умов військово-політичного союзу 1648 р. Щоправда, одна зі статей угоди передбачала надання гетьману військової допомоги проти опозиційних сил в Україні, що відкривало кримській знаті можливості впливати на позицію українських правлячих кіл[29].

Від початку року помітно пожвавилися дипломатичні контакти з Річчю Посполитою. Їх подальшому розвитку сприяла дія двох чинників. По-перше, в

умовах переростання конфлікту в громадянську війну та посилення втручання Росії у внутрішні справи України (її загравання з опозицією й наполягання на впровадженні воєводського управління) серед старшини формується угруповання, очолюване найближчим соратником і порадником І.Виговського Ю.Немиричем, яке схилялося до порозуміння з Річчю Посполитою. По-друге, серед польської еліти також виникло угруповання, котре допускало можливість визнання за козацькою Україною статусу державного утворення в складі Польщі.

Процес зближення позицій проходив непросто, оскільки польська сторона хотіла звести автономію козацької України до мінімуму, українська — домогтися радше не стільки "підданства" короля, скільки союзу з ним[30]. Результатом переговорів у першій половині липня в Межиріччі між П.Тетерею та С.Беневським стало ухвалення проекту майбутнього договору, який був украй невигідним для козацької України. Є всі підстави вважати його істотним прорахунком української дипломатії, навіть якщо взяти до уваги гостроту протистояння гетьмана з Росією. Адже він передбачав повернення українських земель до складу Речі Посполитої на умовах, гірших від Зборівського договору (гетьмана призначав король, чисельність реєстру встановлювалася урядом, лінія проходження кордону обходилася мовчанкою; щоправда, проголошувалися амністія, збереження прав і вольностей козацтва, підтверджувалися "права й прерогативи" православної віри та ін.)[31].

Розгромивши 10 червня армію опозиції, І.Виговський вирішив вигнати воєвод. При цьому він прагнув уникнути воєнних дій із Росією[32]. Водночас гетьман продовжив переговори з Польщею, намагаючись виправити допущену в Межиріччі помилку. Через посланців він домагається для козацької України статусу на зразок Литви й права набирати до війська у Польщі німецьких вояків. У зв'язку з цим познанський воєвода Я.Лещинський заявив, що українці швидше хотіли б стати незалежними союзниками, ніж з'єднатися з Річчю Посполитою в єдиний державний організм[33].

Заключний етап переговорів із польським посольством С.Беневського відбувався в другій декаді вересня неподалік від Гадяча у таборі українського війська, де перебували й посли російського царя. Вони проходили в дуже напруженій обстановці, оскільки значна частина старшини виступала проти розриву договору з Росією, й гетьман не наважувався зробити вирішальний крок. За визнанням учасника переговорів К.Перетяткевича, статті договору перероблялися разів із десять. Чи не вирішальну роль у прийнятті ухвали щодо винесення їх на обговорення ґенеральної ради відіграла позиція союзника І.Виговського Карач-бея, котрий на прохання польського посольства наполегливо домагався від гетьмана укладення угоди з Польщею.

На раді 16 вересня виразно окреслилися відмінності у позиціях сторін. Якщо українці домагалися створення в межах Речі Посполитої окремішнього Руського князівства (в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського й Чернігівського воєводств, Пінського та Мстиславського повітів Литовського князівства), скасування унії, повернення православній Церкві відібраних у неї храмів і маєтностей, то поляки погоджувалися на існування Руського князівства лише в межах козацької України.

Дискусія зайшла в глухий кут, із якого начебто вдалося вийти завдяки репліці П.Тетері: "Погодимося молодці з ляхами, будемо більше мати, бо покірне теля дві корови ссе". Українська сторона пристала на польську пропозицію[34].

Що передбачала ця угода (до речі, існує кілька різних за змістом примірників її тексту, засвідчених лише підписом І.Виговського)? Козацька Україна як "Руське князівство" (без означення "Велике") поверталася на правах формально рівноправного суб'єкта до "єдиної і неподільної Речі Посполитої", але не як державна одиниця, а в абстрактній формулі "руського народу", рівноправного з польським і литовським. Очолював її не князь, а гетьман, котрий водночас виступав київським воєводою й першим сенатором. Його влада визначалася пожиттєвою, а після його смерті українські стани обирали чотирьох претендентів на булаву, з-поміж яких король і призначав її володаря.

Відновлювалися дореволюційні місцеві органи влади, адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, а для карбування грошей із зображенням короля дозволялося відкрити карбівню. Князівство мало військо — 60 тис. козаків і 10 тис. найманців, але позбавлялося прав суб'єкта міжнародних відносин. Поновлювалася дореволюційна система соціально-економічних відносин; лише козаки зберігали свої права й вольності, а по 100 осіб з кожного полку могли отримати шляхетство. Проголошувалася свобода православного та католицького віросповідань (греко-католицьке підлягало скасуванню), ґарантувалися права православної Церкви на теренах усієї етнічної України. Дозволялося відкриття двох академій (з такими самими правами, як Краківська) та, — без обмежень — середніх шкіл і друкарень[35]. Вочевидь, уже наступного дня І.Виговський погодився підписати "Декларацію з певних пунктів комісії", в якій зазначалося, що чисельність козаків у 60 тис. осіб установлена з огляду на теперішні обставини, а після завершення війни з Росією вона зменшиться до 30 тис. осіб. Передбачалося також виведення з Білорусії українських підрозділів (на той час гетьман наказав їм залишити терени між Горинню й Случчю)[36].

Укладений договір означав по суті, розрив конфедеративної спілки з Російською державою. Він ліквідовував зовнішній суверенітет Української держави й істотно обмежував її внутрішньополітичну автономію в складі Речі Посполитої. Скасовувалася більшість політичних і соціально-економічних завоювань революції, унеможливлювалося досягнення незалежності й соборності. І в цьому розумінні договір становив значний крок назад проти угоди 1654 р.

Укладення Переяславського (1659) і Чудніського (1660) договорів та їхні політичні наслідки

Не можна обійти мовчанкою того факту, що українська еліта все ж усвідомлювала хибність зроблених нею поступок, які обернулися дипломатичною невдачею. Вочевидь, тому вона намагалася уникнути воєнних дій проти Москви, й у жовтні гетьман розпустив військо. Цим скористалися російські воєводи, котрі перейшли у наступ. Спалахнула українсько-російська війна, яка,

втім, не припинила дипломатичних контактів. У січні 1659 р. І.Виговський прийняв російське посольство, проте відмовив йому в пропозиції зібрати генеральну раду для обрання гетьмана й розкритикував російську політику щодо України. При цьому було підкреслено, що козаки присягали цареві не на тому, "щоб перебувати московським воєводам у містах і щоб москалям панувати: ніколи цьому не бувати" й краще "бути в підданстві чи в полоні в турка, а ніж у москалів". Водночас посольство І.Груші вирушило до Криму, а А.Ждановича до Польщі з проханням надіслати військову допомогу[37].

Скликана в середині березня старшинська рада ухвалила вирядити чисельне посольство на чолі з Т.Носачем до Варшави, щоб домагатися від польського уряду й сейму не лише ратифікації договору, а й прийняття "Нових пунктів". Вони істотно доповнювали його зміст, зміцнювали державний статус України в складі Речі Посполитої. Зокрема, передбачалося приєднання до Руського князівства Волинського, Руського й Подільського воєводств, запровадження спадкоємного гетьманства, обмеження прав князів, скасування наданих без згоди гетьмана володінь і посад, установлення реєстру в 60 тис. козаків, скасування унії та ін.[38] Сам гетьман, мабуть, не вірив у те, що польська еліта погодиться на українські вимоги, тому спорядив посольство й до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти протекцію султана[40].

Справді, правлячі кола Польщі не лише відхилили "Нові пункти", а й стали на шлях обмеження прав і прерогатив Руського князівства, вже зафіксованих у тексті договору. Вчинивши сильний дипломатичний тиск на І.Виговського, вони домоглися його згоди (була підтримана малочисельною групою старшин) на поступки. Гетьман відразу ж зрозумів, що вони прирекли його на особисту катастрофу (за визнанням посланця К.Перетяткевича, він промовив: "...зі смертю приїхав і смерть мені привіз" — і при цьому заплакав)[41]. 22 травня змінений в інтересах Польщі договір був ратифікований сеймом. Він передбачав скорочення реєстру до 30 тис. осіб, збереження унії, вилучення застереження про необов'язковість для Руського князівства брати участь у майбутній війні Речі Посполитої проти Росії та ін. Вкрай неприємного враження від ігнорування українських інтересів не змогла поліпшити навіть щедра винагорода окремим старшинам і козакам[42].

Переважна більшість старшини, обманута в своїх надіях, та козацький загал не сприйняли ратифікованого договору й не приховували невдоволення політикою гетьмана. Перемога 9 липня над російським військом під Конотопом також не зміцнила його становища. В останній декаді вересня козацька рада позбавила І.Виговського влади. Гетьманом обрали сина покійного Б.Хмельницького Юрія. Відмова від визнання чинності Гадяцького договору означала створення конфліктної ситуації з Річчю Посполитою, союзником якої виступало Кримське ханство. Це не було на руку Україні, оскільки вона вела війну з Російською державою. Для припинення бойових дій старшина вирішила шукати порозуміння з Москвою, не відкидаючи можливості поновлення конфедеративної спілки, але на вигідніших для України умовах.

У першій декаді жовтня розробляється проект нового договору — "Жердівські статті". Він передбачав заборону перебування в українських містах ро-

сійських воєвод із залогами (за винятком Києва), вільне обрання козаками гетьмана, визнання всієї повноти влади на місцях за полковниками, приєднання до козацької України теренів північної Чернігівщини й частини півдня Білорусії, заборону будь-кому без відома гетьмана й старшини листуватися з царем, підтвердження всіх прав, вольностей і надань різним станам, починаючи від київських князів і польських королів, права (без обмежень) на проведення зовнішньої політики, участь українських посольств на переговорах Росії з іншими державами (особливо Польщею) щодо укладення миру, підлеглість київської митрополії константинопольському патріархові, вільне відкриття шкіл "всякої мови" тощо[43].

З цим проектом на переговори з командувачем російських військ князем О.Трубецьким, котрий перебував у Переяславі, виїхало посольство в складі полковників П.Дорошенка, А.Одинця та І.Лизогуба. Але О.Трубецький ухилився від обговорення проекту під тим приводом, що умови договору розглядатимуться на майбутній раді. Чимало часу було витрачено на з'ясування місця її проведення. Гетьман і старшини наполягали на Трахтемирові, але під загрозою відновлення воєнних дій погодилися на Переяслав, що був оточений російськими військами. Зрозумівши, що російська сторона намагатиметься нав'язати свої умови договору, 7 правобережних полковників відмовилися приїхати на раду. Але вже 27 жовтня рада підтвердила обрання Ю.Хмельницького гетьманом, а також ухвалила запропонований російською стороною сфальшований варіант "Статей 1654 р." та 18 нових статей, які й склали зміст Переяславського договору 1659 р.[44] Слід відзначити, що в цей відповідальний час досвідчена старшина не виявила твердості у відстоюванні державних інтересів і не підтримала юного гетьмана (вочевидь, тому, що більшість її походила з Лівобережжя й орієнтувалася на Москву). Згодом Ю.Хмельницький визнавав: "Я два тижні був у Москви в'язнем, що хотіли, то зі мною робили, я не мав до кого вдатися з порадою"[45].

Відповідно до умов договору, козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя обирати гетьмана, а після свого обрання він зобов'язувався відвідати Москву й отримати підтвердження та клейноди від царя; "без ради" гетьман не міг призначати й звільняти полковників, карати без суду смертю старшин і виступати у похід без царського дозволу. Держава втрачала терени півдня Білорусії й право на проведення зовнішньої політики; додатково, крім Києва, ще в 5 містах мали з'явитися воєводи із залогами. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху, передбачалися каральні санкції проти І.Виговського, його родини й соратників, запровадження смертної кари для всіх, хто відмовиться скласти присягу цареві чи порушить її. Чисельність козацького реєстру встановлювалась у 60 тис. осіб, зберігалися всі козацькі права й вольності та ін.[46] Отже, зміст договору 1659 р. істотно різнився від договору 1654 та від пропонованих українським урядом "Жердівських статей". Тепер уже козацька Україна не виступала суб'єктом конфедеративної спілки з Росією під скіпетром Романових, а перетворювалася на її автономну складову одиницю, позбавлену зовнішнього суверенітету, з істотно обмеженою самостійністю політичного устрою.

Значна частина старшини (переважно правобережної) не приховувала свого гострого невдоволення змістом укладеного договору. На раді в Чигирині приймається ухвала вирядити посольство до Москви, щоб домогтися від царя скасування особливо дискримінаційних статей. Його очолили П.Дорошенко й А.Одинець. Вони отримали інструкцію клопотатися про залишення воєвод лише в Києві й Переяславі, поновлення попередніх прерогатив гетьманської влади, дозволу на міжнародні відносини з іншими країнами (щоб "вільно було послів від різних держав приймати і відпускати"), права участі українських дипломатів у переговорах Росії з Річчю Посполитою та "іншими державами", скасування підпорядкованості київської митрополії московському патріарху, пробачення "вини" І.Виговському та його оточенню тощо. Переговори, що відбулися в кінці року, засвідчили жорсткість позиції Москви, яка відхилила більшість українських пропозицій. Вдалося домогтися лише скасування статті про підпорядкування київської митрополії, дозволу зноситися з молдавським і валаським господарями в прикордонних справах, права послати кількох посланців на Віленський сейм та ін.[47]

На початку березня 1660 р. гетьман звернувся до Олексія Михайловича з проханням, дозволити послати делегацію "людей розумних" до Борисова, де мали відбутися російсько-польські переговори, яка б відстоювала українські інтереси. Одержавши згоду, він спорядив посольство В.Золотаренка, Ф.Коробки й К.Матюти, яке одержало інструкцію добиватися проходження кордону України по річках Горині і Прип'яті та містах Острог, Ізяслав, Гоща й Меджибіж, по р.Південному Бугу й далі по лінії міст Бар, Зіньків, Студениця до р.Дністра; вільного сповідання православної віри на теренах Речі Посполитої; підпорядкування київському митрополиту львівського, володимирського, перемишльського й холмського єпископів; дозволу польським і литовським купцям торгувати в Україні[48]. Через спротив польських послів українці не взяли участі в переговорах, що розпочались у Мінську. Польща затягувала їх, сподіваючись на мир зі Швецією. Ці сподівання виправдалися. В травні обидві сторони уклали трактат в Олів'є, згідно з яким Польща повертала собі Королівські Пруси, але зрікалася більшої частини Інфлянтії. У червні Варшава зірвала переговори з Росією й, підтримувана Кримським ханством, розпочала підготовку до воєнних дій[49].

Ще раніше (у лютому 1660) вони розпочалися в козацькій Україні. Хоча наступ польської армії у березні провалився, існувала реальна небезпека його поновлення, оскільки в кінці травня варшавський уряд прийняв ухвалу послати сюди дивізію С.Чарнецького, дії якої мали підтримати татари[50]. Ускладнення міжнародного становища (загроза широкомасштабної війни з Річчю Посполитою та Кримом) вимагало відповідних заходів з боку урядів Росії та України. Однак розроблений київським воєводою В.Шереметєвим план воєнних дій мав істотну хибу: передбачав розподіл українського війська за територіальною ознакою. Лівобережні полки перебували разом із росіянами, а правобережні (старшина тут не приховувала антиросійських настроїв) під проводом гетьмана складали окреме військо[51].

Вмілими діями польське й кримське командування оточило у вересні військо В.Шереметєва під Чудновом. Ю.Хмельницький вирушив йому на до-

помогу, але 7 жовтня біля Слободищ був атакований польсько-кримськими підрозділами коронного маршалка Є.Любомирського. Битва не виявила переможця, але група старшин (П.Тетеря, Т.Носач та ін.) схилила Ю.Хмельницького до переговорів про замирення. Посольство очолив П.Дорошенко, який у дискусії з польською стороною твердо обстоював українські інтереси. Він застеріг Є.Любомирського від поновлення наступу (якщо будете "на нас наступати, то маємо шаблі при боці і самопали в руках, а з відчаю прибуде нам відваги"). За посередництва присутнього на переговорах нурадин-султана було досягнуто угоди про укладення перемир'я[52].

Одержавши повідомлення про невдалу спробу В.Шереметєва прорвати оточення, старшина зажадала від Ю.Хмельницького продовження переговорів. 15 жовтня до коронного гетьмана С.Потоцького з'явилося посольство, очолюване полковниками П.Дорошенком, Г.Лісницьким і М.Ханенком. Після дискусій 17 жовтня укладається Чуднівський договір, що передбачав поновлення Гадяцького договору, за винятком пункту про утворення Руського князівства як "менш корисного Війську Запорозькому". Окрім того, гетьман зобов'язався для звільнення від росіян українських фортець залишити при польському війську 1-2 полки, придушувати "бунти" на терені козацької України, не чинити нападів на кримські землі, звільнити в'язнів тощо[53]. Після капітуляції 2 листопада В.Шереметєва польське командування вирішило розташувати військо на зимовий постій на правобережних теренах козацької України, що означало, по суті, їх окупацію[54].

Укладення договору приховувало небезпеку нового загострення соціально-політичної боротьби, оскільки, по-перше, лівобережні старшини не взяли участі в його підписанні, а відтак уважали себе не зв'язаними присягою виконувати його умови. Невипадково вони відразу ж виступили проти змісту договору, почали відмовлятися визнавати владу гетьмана й звернулися по допомогу до Росії. По-друге, окупація Правобережжя викликала масове невдоволення населення поновленням тут польського панування.

Зусилля української дипломатії заради збереження цілісності козацької України та їх невдача (1661-січень 1667)

Добившись підтвердження своєї влади на Корсунській раді в останній декаді листопада 1660 р., Ю.Хмельницький спробував уникнути загострення відносин із Росією. Для цього він послав гінця до київських воєвод, повідомляючи, що був змушений укласти договір із Польщею. Однак пізніше гетьман став на шлях таємних договорів з її урядом[55]. Уже 19 грудня він відправив до короля посольство С.Голуховського домагатися підтвердження на майбутньому сеймі умов Гадяцького договору. Українські дипломати отримали завдання вимагати повернення православним захоплених уніатами єпископств, церков та їхнього майна; виведення з України жовнірів, щоб їх перебування не стало обтяжливим для українців, "звиклих до всіляких вільностей"; підтримки

молдавського екс-господаря К.Щербана тощо[56]. Взимку 1661 р. ще кілька посольств поїхали до Польщі зі скаргами на здирства жовнірів[57].

Уряд гетьмана намагався поліпшити дипломатичні відносини з Кримом і Портою. До кінця 1660 р. встановлюються дружні стосунки з Кримом, а за його посередництва поновлюються контакти із Стамбулом. На початку 1661 р. Карач-бей порадив Ю.Хмельницькому не схилятися ні до Речі Посполитої, ні до Росії, а шукати протекції в хана Мегмеда Ґерея. У джерелах є згадки, що останній запропонував гетьману одружитися з його донькою. На початку березня володар Криму наказав звільнити близько тисячі українських бранців, захоплених татарами. Польща була стурбована українсько-кримським зближенням і намірами хана встановити над козацькою Україною протекцію Криму. Польський посол переконував Карач-бея у великій небезпеці для Польщі й Криму перетворення України на незалежну державу й підкреслював необхідність співпраці обох країн, щоб домогтися обернення козаків "у хлопів за плугом"[58].

Весною 1661 р. гетьман і старшини стали наполегливіше добиватися від Речі Посполитої визнання державної самостійності козацької України. На початку травня вони вирядили посольство на Варшавський сейм. Інструкція уповноважувала послів вести мову про одержання ґарантій свобод для православної віри, припинення релігійних утисків і знущань над священиками, ліквідації унії й повернення захоплених уніатами церков і майна. Посольство мало наполягати на ухваленні свобод і вольностей "народові Руському", збільшенні козацького реєстру до 70 тис. осіб, поверненні маєтків шляхті, котра покозачилася. Козаки мали підлягати владі тільки гетьмана й старшин, користуватися правами участі у виборах короля, а за заслуги — отримувати нобілітацію. Посли мали застерегти сейм, що в разі не затвердження ним умов Гадяцького договору Військо Запорозьке не вважатиме для себе обов'язком підданство короля[59]. Коли наприкінці червня на засіданні сейму вони зачитали інструкцію, вражені її змістом присутні сановники "на ню скреготіли зубами". Проте, довідавшись про укладення російсько-шведського договору, в середині липня сейм усе-таки затвердив Гадяцьку угоду, але відхилив вимоги щодо ліквідації унії, права козаків брати участь у виборах короля та ін.[60]

Центральне місце в діяльності українського уряду посіла проблема утримання під владою Лівобережжя, значна частина старшини якого за підтримки російських воєвод і військ почала проявляти сепаратистські настрої. Уже в травні 1661 р. переяславський полковник, наказний гетьман Я.Сомко спробував проголосити себе гетьманом, а в квітні 1662 — повторив таку спробу. Лівобережна старшина провадила самостійні переговори з Росією, тобто став формуватися другий центр дипломатичної служби. На третій у кінці 1661 р. перетворюється Запорожжя, що підтримувало відносини з гетьманом, лівобережними старшинами, Московією й, можливо, з Молдавією та Кримом. Поліцентризм дипломатичної діяльності роз'їдав зусилля уряду на міжнародній арені, спрямовані на захист загальнодержавних інтересів, збереження єдності державного механізму козацької України.

Ю.Хмельницький усвідомлював згубність цього процесу. Ще на початку лютого 1660 р. він писав до С.Беневського: "...ми без того боку Дніпра не є

Військом Запорозьким, а та сторона без нас"[61]. Тому прагнув зберегти Лівобережжя в складі держави за допомогою як зброї, так і дипломатії. Зокрема, тривали (часто таємні) переговори про збереження єдності Війська Запорозького з дядьком по матері Я.Сомком. На жаль, останній, мріючи про булаву гетьмана України (він прагнув вибороти її, спираючись на Росію), відхиляв пропозиції Ю.Хмельницького припинити братовбивчу війну. 27 жовтня 1661 р. переяславський полковник писав гетьману: "... про наше замирення нехай його царська величність з його к.милістю умови і комісію створюють, а не ми..." У середині липня 1662 р. Сомко сповіщав царя, що готовий зректися влади, тільки б "нами задніпряни не володіли..."[62] За таких обставин Ю.Хмельницький на початку січня 1663 р. відрікся від булави.

Її захопив 13 січня на ґенеральній раді досвідчений політик і дипломат П.Тетеря, котрий своє завдання на перших порах бачив у реалізації ідеї соборності козацької України[63]. Основна увага відводилася дипломатичним зусиллям, спрямованим на досягнення порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною та пошуків союзників поза межами України. Рада, що обрала Тетерю гетьманом, прийняла ухвалу відрядити посольства з пропозиціями дружби до калги-султана Селіма Ґерея, господаря Молдавії, Я.Сомка та на Січ[64]. Упродовж зими-весни 1663 р. гетьман налагодив жваві контакти з Я.Сомком. У листі до хана (кінець травня), Тетеря відзначав: "...і Сомко, і інші схиляються на наш бік"[65].

Підтримуючи доброзичливі відносини з Кримом, новий гетьман водночас домагався виведення татарських підрозділів з української території й ослаблення ханського впливу на зовнішню політику уряду. Намагаючись зіграти на суперечностях між Багчесараєм, з одного боку, Варшавою та Москвою — з другого, він не відкидав можливості досягти порозуміння з Росією, куди вирушило посольство. Велика увага приділялася переговорам з Річчю Посполитою. В кінці січня Тетеря вирядив у Варшаву посольство полковника Г.Гуляницького, що мало клопотатися про отримання допомоги в справі возз'єднання козацької України, зрівняння в правах православної Церкви з католицькою, збереження за козацтвом "усіх вольностей", налагодження дипломатичних відносин із Молдавією й Валахією, визнання укладеної раніше угоди з Кримом, проведення мирних переговорів Польщі з Росією та ін.[66]

Обрання в кінці червня 1663 р. на Лівобережжі гетьманом І.Брюховецького ознаменувало розкол козацької України й започаткувало процес перетворення Лівобережної України на окреме державне утворення. За таких обставин П.Тетеря підтримав ідею польської еліти здійснити воєнний похід у регіон, сподіваючись за допомогою Польщі здолати сепаратизм. Невдача цього походу (весна 1664 р.) та розгортання антипольського й антигетьманського повстання на Лівобережжі підштовхнули польський уряд до укладення миру з Московією[67]. На жаль, намагаючись утриматися при владі, П.Тетеря став відмовлятися від ідей, висловлених і реалізованих його попередниками (про це свідчить інструкція послам на сейм від 30 листопада 1664). Відстоюючи конфесійні права православних українців та станові привілеї козацтва, вона передбачала водночас скорочення його чисельності до 12 тис. осіб, втрату ним

права вільного переобрання гетьманів, обмеження місця проживання південною частиною Київського воєводства й перенесення гетьманської резиденції до Білої Церкви[68]. Зрештою, втративши опору серед козацтва, у червні 1665 р. П.Тетеря залишив козацьку Україну.

Новий гетьман П.Дорошенко (прийшов до влади у серпні 1665) відразу ж розгорнув активну дипломатичну діяльність для обмеження впливу польських владних структур, пошуку порозуміння з лівобережною старшиною та отримання підтримки з боку Криму. Лише впродовж листопада 1665-січня 1666 рр. до короля було відправлено 4 посольства. У березні генеральна рада ухвалила інструкцію посольству на Варшавський сейм (до речі, воно було представницьким і складалося з "20 полкових послів"). Документ зобов'язував послів порушити перед сеймом питання про захист інтересів православної Церкви, скасування унії, свободу заснування шкіл і викладання "латинських наук" у Київському колегіумі, відновлення прав і вольностей Війська Запорозького відповідно до статей Зборівського договору, звільнення хоча б на рік населення від утримання польських залог та ін. Оскільки сейм не розглянув привезені "пункти", їх вирішення відкладалося на майбутнє[69]. Довідавшись улітку 1666 р. про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, П.Дорошенко в листах до короля не приховував свого обурення ігноруванням українських інтересів. Він прохав інформувати його про перспективи розв'язання проблем, які стосувалися України, її майбутнього. Побоюючись окупації, гетьман вирішив не допустити розташування на українських теренах польського війська, яке в бою під Браїловом (19 грудня) зазнало нищівного розгрому (допомогу Дорошенку надали татари)[70].

Тим часом російський уряд повів курс на інкорпорацію Лівобережного гетьманства. І.Брюховецькому, котрий на чолі великого посольства (понад 500 осіб) у вересні 1665 р. з'явився до Москви, були нав'язані (всупереч його волі) статті нового договору. Вони передбачали заборону міжнародних відносин, запровадження воєводського управління, збір податків до московської скарбниці, підпорядкування владі російського уряду селян і міщан, призначення московського митрополита в Київ тощо[71]. Спроби реалізувати умови Московського договору викликали в липні 1666 р. повстання населення Переяславського полку. П.Дорошенко встановив зв'язок із його керівництвом і надіслав допомогу, яка, однак, запізнилася. В універсалах до старшин і козаків гетьман закликав боротися за возз'єднання козацької України[72].

На відміну від П.Тетері, правобережний гетьман пішов на розвиток дипломатичних відносин з Кримом і Портою, вбачаючи у них противагу зближенню Польщі й Росії. Новий хан Аділь Ґерей (обійняв трон у березні 1666) запропонував йому відновити умови договору 1648 р. й засвідчив бажання бачити козацьку Україну незалежною від Російської держави та Речі Посполитої. Переговори завершилися згодою кримської еліти надавати українцям допомогу в боротьбі з Варшавою чи Московою[73]. Можна припустити, що на Правобережжі побувало турецьке посольство, яке запропонувало прийняти підданство султана. Натомість посли обіцяли зберегти за козацькою Україною статус удільної держави, подібний до того, яким користувалося Кримське ханство.

Не випадково в грудні у польських "Новинах з України" з'явилися відомості про прийняття гетьманом турецької протекції[74].

Андрусівський договір 1667 р. створював нову міжнародну ситуацію для Української держави, значно ускладнюючи заходи дипломатії щодо її возз'єднання.

Дипломатія П.Дорошенка у боротьбі за возз'єднання козацької України (1667-1676)

Прийняття турецької протекції. Дипломатичні відносини з Кримом і Портою

Зміст Андрусівського договору переконав П.Дорошенка в доцільності курсу на зближення з Кримом і Портою. За їх допомогою він плекав надію домогтися возз'єднання під своєю булавою не лише козацької України, а усіх українських земель. Щоб запобігти нападам запорожців на Крим, гетьман відправив на Січ посольство, схиляючи її до союзу з татарами. Спочатку йому вдалося переконати раду в тому, щоб не підлягати ні царю, ні королю, а "лише самим бути з ордою", але з часом у козацькому середовищі взяли гору проросійські настрої. Інша група запорозьких старшин (серед них був також І.Сірко) орієнтувалася на Польщу[75]. Частина лівобережних козаків виявила прихильність до ідеї заручитися підтримкою Криму у визволенні "з польської і московської неволі"[76].

Готуючись виступити на західноукраїнські землі, П.Дорошенко вирядив посольство до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти протекцію Порти. Уряд останньої зважив на це клопотання, й у серпні 1667 р. султан застеріг Яна Казимира, щоб той не чинив шкоди козакам, котрі тепер "заховалися" під його опіку[77]. Проте внаслідок походу на Крим, організованого восени кошовим Ж.Рогом та харківським полковником І.Сірком, було не тільки провалено Західний похід П.Дорошенка, а й істотно ускладнено українсько-кримські відносини. Щоб запобігти можливим ворожим діям з боку Криму, гетьман знову звернувся до Туреччини з проханням про допомогу [78].

У січні 1668 р. посли подалися до Стамбула й Криму. А на початку лютого 1668 р. старшинська рада (за участю і представників лівобережного гетьмана) ухвалила "з обох боків Дніпра жителям бути у возз'єднанні й жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському хану, так як платить валаський князь..."[79] Прикметно, що І.Брюховецький, наважившись підняти повстання проти росіян, також відправив посольство до султана, прохаючи прийняти під його протекцію, що вказує на узгодженість його дій з П.Дорошенком. У березні великий візир Османської імперії попередив польського канцлера про намір султана взяти козаків під свою опіку. У червні турецький уряд погодився

взяти під протекцію Лівобережне гетьманство, якщо на його теренах не буде московських залог[80].

Спираючись на допомогу татар, П.Дорошенко в червні 1668 р. переходить у Лівобережну Україну, майже всю визволену повсталим населенням від російських залог, домагається возз'єднання козацької України та обирається її гетьманом. Проти цього виступили не лише Росія й Річ Посполита, а й Кримське ханство, яке не приховувало невдоволення перспективою прийняття Українською державою турецької протекції та урівняння в міжнародно-правовому розумінні з ханством. Окрім того, хан втрачав можливість впливати на політику українського уряду, а також здійснювати напади на українські землі. Однак найбільший парадокс полягав у тому, що в боротьбі проти П.Дорошенка ханство знайшло опору на Запорожжі, яке в серпні обрало гетьманом П.Суховія. 26 серпня між Запорожжям і Кримом укладається угода, яка передбачала надання ханством військової допомоги запорожцям за умови, що вони не піддадуться Порті й чинитимуть спротив її наступу[81].

Дізнавшись про стрімкий поворот зовнішньополітичного курсу Багчесарая, гетьман пригрозив завдати Криму такого самого погрому, як зробив його дід Михайло, й вороже зустрів посланців калги-султана. Не гаючи часу, він послав до султана посольство на чолі з військовим писарем Л.Бужкевичем та полковником Г.Білогрудом, які повезли проект договору із 17 статей про прийняття протекції. Основний зміст документа спрямовувався на об'єднання всіх українських земель у межах єдиної удільної держави. Передбачалися довічне обрання гетьмана; звільнення українського населення від сплати данини й податків; автономія православної Церкви, що мала перебувати у підпорядкуванні константинопольського патріарха; заборона туркам і татарам, котрі з'явилися в Україні, будувати мечеті, брати ясир, руйнувати поселення; укладення султаном і ханом договорів з Росією й Річчю Посполитою тільки з відома українського уряду; визнання останнім протекції султана й згода брати участь у воєнних кампаніях Порти тощо[82].

Правлячі кола Порти вирішили задовольнити клопотання української сторони. Правда, вочевидь не всі статті проекту договору були затверджені, а окремі з них ще мали узгоджуватися. І все ж в Україну вирушає посольство для прийняття присяги з боку гетьмана й старшини. Розширена старшинська рада 21 березня 1669 р. (присутніми були польський і російський посланці) після дискусій вирішила ухвалити вибір гетьмана, однак у присязі султану відмовила (церемонія відбулася на початку грудня 1670). Турецький посол обдарував П.Дорошенка, підтвердив права та вольності Війська Запорозького, пообіцяв від імені султана повернути захоплений татарами ясир і запропонував організувати посольство до Стамбула (можливо, для подальшого уточнення положень суперечливих статей). До Мегмеда IV вирушило посольство С.Портянки[83].

За допомогою Порти та сприяння Білгородської орди П.Дорошенко до кінця 1669 р. розгромив П.Суховія та його союзників. Отримавши в липні від султана клейноди (символи влади), гетьман, однак, не припинив дипломатичних відносин із Річчю Посполитою й Росією та не відкинув можливості прий-

няття протекції короля чи царя, якби вони запропонували вигідніші умови для України. Влітку 1671 р. поліпшилися дипломатичні стосунки з Кримом, де весною до влади прийшов Селім Ґерей, котрий погодився відновити союз. На допомогу ханові для боротьби із запорожцями гетьман відіслав Кальницький полк. Своєю чергою, кримські підрозділи разом з українськими спільно боролися проти польської армії, що вдерлася на Брацлавщину восени 1671 р.

Відмова Речі Посполитої визнати незалежність Правобережного гетьманства та протекцію над ним султана спровокувала польсько-турецьку війну, в якій українське військо виступало союзником турецько-кримського. Під час переговорів турецького й польського посольств у жовтні 1672 р. в Бучачі було й посольство П.Дорошенка. Хоча через рішучий спротив польської сторони йому відмовили в участі у безпосередніх дискусіях, все ж перед кожним засіданням українські посли мали наради з турецькими. Вони домагалися визнання кордонів по річках Горині й Лабуні, ліквідації унії, повернення українцям гармат із фортець, де стояли польські залоги, та визнання київським митрополитом Й.Тукальського, якому мали підлягати всі церкви на теренах Польщі. Однак досягти цього не вдалося. Відповідно до укладеного 16 жовтня договору, Польща визнавала незалежність "Української держави" лише у "давніх кордонах", а терени Подільського воєводства відходили до складу Порти[84].

Ігнорування турецьким урядом умов договору щодо протекції, спроби кам'янецького паші втрутитись у внутрішньополітичне життя Правобережжя привели до охолодження дипломатичних відносин з Османською імперією та Кримом (її знать так і не змогла пробачити гетьману прийняття протекції султана), активізували пошук П.Дорошенком у 1673 р. нових зовнішньополітичних комбінацій з Польщею й Росією. Наступ російських і лівобережних полків узимку наступного року змусив гетьмана пожвавити цей напрямок зовнішньополітичної діяльності. Проте каральний характер воєнної кампанії турецько-татарських військ улітку 1674 р. призвів до страшної руйнації та обезлюднення краю, втрати гетьманом підтримки з боку його населення[85].

Розчарувавшись у турецькій протекції, влітку 1675 р. гетьман і його соратники вирішили зректися її й визнати протекцію російського царя. Однак зробили це 20 жовтня не перед уповноваженими російського уряду, а перед представником Запорожжя — І.Сірком, з яким домовилися провести весною 1676 р. військову козацьку раду для обрання єдиного в козацькій Україні гетьмана. На жаль, порозуміння між цими визначними діячами сталося занадто пізно, коли розвиток подій уже вийшов з-під їхнього контролю. Росія не визнала цього акту, й протягом зими-літа 1676 р. гетьман і далі підтримував формально доброзичливі взаємини з Портою та Кримом. Вони припинилися після його капітуляції в другій половині вересня 1676 р.

Протурецька орієнтація частини еліти зумовила прийняття протекції султана. Однак ця акція не привела до реалізації політичних планів щодо возз'єднання українських земель у межах єдиної держави.

Дипломатичні відносини з Річчю Посполитою

Як уже зазначалося, антикримська політика Запорожжя стала причиною зриву Західного походу українського війська. Поставлений перед фактом укладення польсько-кримської угоди, П.Дорошенко змушений був (як свого часу Б.Хмельницький під Зборовом) підписати 19 жовтня 1667 р. з Польщею Підгаєцький трактат. Він передбачав визнання Військом Запорозьким підданства короля, дозвіл шляхті повертатися до маєтків, заборону жовнірам вступати у міста, де жили козаки, зменшення польської залоги в Білій Церкві, надіслання посольства на сейм для розгляду вимог Війська Запорозького тощо[86].

Від того часу поновлюються дипломатичні відносини. Постійними (через посланців) стали контакти з польним (а згодом і коронним) гетьманом Я.Собеським. У березні 1668 р. король затвердив П.Дорошенка на посаді гетьмана. Було створено комісію для переговорів із ним, що мали на меті реалізацію змісту Підгаєцького трактату. Проте її засідання не скликалися, оскільки гетьман не поспішав виконувати умови договору. Після возз'єднання в червні 1668 р. козацької України він попередив урядові кола Польщі, що їм доведеться зважати на цей факт. Водночас Дорошенко висловлював невдоволення таємними дипломатичними зв'язками Варшави із Запорожжям[87].

В умовах жорстокої боротьби з опозицією, очолюваною П.Суховієм, уряд П.Дорошенка, щоб запобігти ускладненню відносин з Польщею, влітку 1669 р. пішов на розширення з нею дипломатичних відносин. У червні на елекційний сейм вирушило посольство із "суплікою", що містила перелік прохань і скарг Війська Запорозького. На першому місці стояли питання релігійного характеру. Висувалися прохання "заспокоїти" православну Церкву, захистити її від утисків з боку уніатського духівництва, повернути захоплені церкви й монастирі, а саму унію скасувати. Звертає на себе увагу клопотання про вилучення з Гадяцького договору пункту про заборону викладати в "руських академіях і школах" лютеранам і кальвіністам, оскільки вони (українці) "хочуть з усіма жити у злагоді", а також надання дозволу навчати в православних академіях грецькою та латинською мовами. Порушувалися питання про виведення польської залоги з Білої Церкви, проголошення амністії учасникам боротьби, запровадження "руської мови" для ведення документації в магістратах і канцеляріях Польщі та Литви. Висувалася вимога визнати складовими Правобережного гетьманства половину Подільського воєводства (по Меджибіж), Брацлавське й Київське воєводства та Пінський, Мозирський і Річицький повіти Литовського князівства [88].

На початку жовтня на коронаційний сейм вирушило посольство І.Демиденка й І.Ковальського з інструкцією добиватися збереження всіх прав і свобод "віри Руської"; знищення унії; затвердження особливих привілеїв для Київської академії; підтвердження статей "правдивої Гадяцької комісії"; поновлення функцій "письма нашого руського" у канцеляріях Польщі та Литви, прийому документації посольств Війська Запорозького, написаних "нашим

природженим діалектом", і написання відповідей цією ж мовою; визнання удільності Правобережного гетьманства в складі названих вище воєводств і повітів, яке має бути "відмежоване" від Польщі "пасом" (кордоном)[89]. У листі від 29 жовтня до новообраного короля Міхаля Вишневецького П.Дорошенко відверто визнав, що пішов на прийняття турецької протекції тільки для того, щоб "зберегти цілісність занепадаючої країни..."[90]

Хоча ці прохання й пропозиції були відхилені, переговори тривали. Весною 1670 р. вдалося домовитися про зустріч комісій в Острозі для обговорення умов майбутнього договору. Проходив жвавий обмін послами й посланцями для з'ясування різних деталей майбутніх переговорів, розроблялися інструкції посольствам. Українська сторона уповноважувала комісарів обстоювати ідею перетворення Речі Посполитої на триєдину федерацію Польщі, Литви й України. Повторювалися попередні вимоги визнання удільності Правобережного гетьманства (кордон мав проходити по р.Горині), знищення унії й підтвердження прав православної Церкви, збереження козацьких прав і вольностей, заборону польському та литовському військам вступати на територію гетьманства, відкриття двох академій, шкіл тощо[91].

Оскільки польська сторона відмовлялася дати заручників, переговори затяглися. Тоді Варшава вирішила укласти угоду із супротивником П.Дорошенка кошовим гетьманом М.Ханенком, котрий домагався визнання з боку уряду Речі Посполитої. Очолюване С.Богаченком запорозьке посольство, прибувши до Острога, надзвичайно швидко погодилося прийняти проект угоди, запропонований польськими комісарами. 2 вересня вона була підписана. Її умови передбачали скасування Правобережного гетьманства, визнання стародавніх козацьких прав, амністію учасникам боротьби, підтвердження королем новообраного гетьмана, поновлення прав "грецької віри", які вона мала напередодні 1648 р., заборону козакам підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами[92]. Слід зазначити, що укладення угоди викликало глибоке обурення городового козацтва. Скликана ним рада в лютому 1671 р. відхилила її й у зверненні до запорозьких козаків вишпетила їх за згоду на поновлення порядків, що існували до 1648 р.: "Як це вам не соромно було пристати до тих недосконалих вольностей, котрі перед війною гризли наші шиї, спонукали до цієї війни"[93]. Гетьман також рішуче засудив дії польської еліти, спрямовані на розкол козацького стану, протиставлення Правобережного гетьманства й Запорожжя. Ще у червні 1670 р. він дорікав Я.Собеському за підбурювання "свавільників низових" грошима, привілеями й гетьманськими клейнодами проти городових козаків, бо за допомогою цього "не лише Україну, але й увесь народ вигубити прагнуть"[94].

Укладення Острозької угоди не вплинуло на характер дипломатичних відносин уряду Правобережного гетьманства з Польщею. На початку жовтня 1670 р. до Варшави виїхало нове посольство, що мало засвідчити згоду гетьмана й старшини визнати владу короля, але за умов прийняття польською стороною статей, що пропонувалися минулого року. Головними з-поміж них були визнання удільності гетьманства, ліквідація унії, збереження усіх прав "релігії руської", відкриття академій, шкіл та ін.[95] Попри чергове відхилення пропо-

зицій, правобережний уряд і далі підтримував контакти з окремими урядовцями та сановниками, зокрема Я.Собеським, якого Варшава уповноважила провадити "українські справи".

Упродовж першої половини 1671 р. П.Дорошенко стабілізував внутрішньополітичне становище гетьманства. Він добився дружніх відносин з Лівобережним гетьманством, порозумівся з І.Сірком та спробував установити дипломатичні зв'язки з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом. За визнанням львівського єпископа Й.Шумлянського, котрий у кінці лютого 1671 р. побував у Чигирині, "ці люди — не хлопи, а самостійний народ. Зникли уже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Наради з Тукальським проводить у ночі або вранці. Достатки, пишність помітні — все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана"[96]. Водночас спостерігалося погіршення дипломатичних взаємин з Польщею (було здійснено кілька нападів на послів), верхівка якої не бажала змиритися з планами правобережного уряду "вчинити руський народ удільним і незалежним краєм" і дозволити "відокремлення України від корони Польської"[97]. В серпні 1671 р. польська армія вдерлася на Брацлавщину. У розпалі воєнних дій П.Дорошенко намагався схилити Я.Собеського до їх припинення й відведення військ, застерігаючи, що ця акція може втягнути Річ Посполиту у війну з Портою. Але його пропозиції були відхилені. 27 жовтня гетьманом став М.Ханенко, що означало розрив відносин з П.Дорошенком. Щоправда, Я.Собеський уважав цю переорієнтацію короля помилкою й пропонував, враховуючи загрозу війни з Туреччиною, порозумітися з П.Дорошенком і дозволити "все те, що він просить"[98]. Але до його думки також не прислухалися.

У зв'язку з початком у серпні 1672 р. польсько-турецької війни дипломатичні контакти між обома сторонами згортаються. Вони поновлюються (вочевидь, з ініціативи польської сторони) лише взимку 1673 р. Гетьман недвозначно заявив, що визнає владу короля лише в тому випадку, якщо Річ Посполита погодиться на умови Гадяцького договору. Я.Собеський радив уряду вступити з П.Дорошенком у переговори й визнати за ним Україну, лише щоб відірвати гетьмана від Порти. Не виключено, що в Чигирин приїжджав Й.Шумлянський, котрий запропонував П.Дорошенку укласти з Польщею угоду на умовах Підгаєцького трактату. Але П.Дорошенко вперто наполягав на прийнятті статей Гадяцького договору. Тому переговори успіху не мали. Восени 1673 р. частішає обмін посланцями й листами з Я.Собеським. Вони підтвердили твердість позицій гетьмана[99]. Я.Собеський, що став королем, захопив восени 1674 р. Брацлавщину. Наприкінці року до гетьмана прибуло посольство Й.Шумлянського, схиляючи П.Дорошенка до підданства. Під час переговорів узимку 1675 р. гетьман знову, як і в попередні часи, давав згоду на цей крок, але за умов визнання Польщею удільності Української держави й урахування інтересів "всього народу руського" (включно з правами й вольностями Війська Запорозького, скасуванням унії, ґарантуванням прав православної Церкви, відновленням уживання української мови в канцеляріях Речі Посполитої та ін.). Оскільки король відхилив головні з них, весною переговори припинилися[100], що поклало край і дипломатичним контактам.

Відмова уряду Речі Посполитої визнати за Правобережним гетьманством статус держави стала головною перешкодою на шляху успішного завершення українсько-польських переговорів.

Пошуки порозуміння з Лівобережним гетьманством і Росією та їх невдача

Весною 1667 р. П.Дорошенко звернувся до лівобережного козацтва з пропозиціями провести спільну раду, на якій обрати єдиного гетьмана, щоб "військо з'єднати разом". Але вони були відхилені І.Брюховецьким і старшиною. Вочевидь, у цей час правобережний гетьман припускав можливість прийняття російської протекції за умови об'єднання козацької України[101]. Наприкінці 1667-на початку 1668 рр. відбувається перша серія переговорів з російським послом В.Тяпкіним, якого спершу представляв посланець І.Рославлєв. Під час зустрічі з ним П.Дорошенко й київський митрополит Й.Тукальський (виступав найближчим порадником гетьмана) відхилили пропозицію розірвати відносини з Кримом, аргументуючи це тим, що татари можуть учинити велике спустошення українських земель. Вони погоджувалися визнати протекцію царя, але висували попередню вимогу: має відбутися возз'єднання не тільки Лівобережного й Правобережного гетьманств, а усіх українських земель, що в минулому входили до складу Руського князівства, включно з Перемишлем, Ярославом, Львовом, Галичем і Володимиром[102]. На переговорах із В.Тяпкіним посольство Г.Дорошенка та Л.Бужкевича повідомило про можливість укладення угоди з Москвою, якщо в містах і містечках не буде російських воєвод і залог, з міщан і селян не збиратимуть податків, не порушуватимуться козацькі вольності й права, а гетьманом возз'єднаної України стане П.Дорошенко. Оскільки російська сторона відмовилася прийняти ці умови[103], переговори були припинені, хоча епізодичні контакти з російськими сановниками час від часу зав'язувалися.

Не полишав правобережний гетьман надій порозумітись і з І.Брюховецьким, котрий дедалі більше розчаровувався в політиці щодо України Олексія Михайловича. Є підстави для припущення, що восени 1667 р. після таємних переговорів вони розробили спільний план дій, який передбачав звільнення Лівобережжя з-під російської влади й перехід під протекцію Порти. Посланці лівобережного гетьмана взяли участь у проведеній П.Дорошенком наприкінці січня-на початку лютого 1668 р. старшинській раді, що ухвалила домогтися возз'єднання козацької України й, прийнявши протекцію султана, "жити окремо" від Польщі та Московії[104].

Як уже відзначалося, в червні 1668 р. відбулося возз'єднання Української держави, гетьманом якої став П.Дорошенко. Однак восени російські війська перейшли в наступ і проросійськи налаштовані старшини й представники духівництва поспішили засвідчити готовність визнати владу царя. У березні 1669 р. гетьманом Лівобережного гетьманства було обрано Д.Многогрішного, котрий уклав з Росією "Глухівські статті", що передбачали збереження за Лівобережжям автономних прав. П.Дорошенко розпочинає переговори з ним, перекону-

ючи в необхідності зберігати єдність України, пропонував надіслати повноважних посланців, щоб думати "про цілісність країни і людей"[105]. Відпустивши на волю російських воєвод (потрапили до полону під час повстання 1668 р.), він повідомив їм (у надії, що ті розкажуть про це в Москві) про готовність "служити цареві", якщо той прийме "під свою руку... жителів обох боків Дніпра" й на теренах України не буде воєвод і тобто, інакше "ми самі собою будемо"[106].

Стабілізація ситуації на Правобережжі дозволила гетьману з кінця 1670 р. пожвавити відносини з Д.Многогрішним. Особисто, а також через своїх уповноважених він закликав лівобережного гетьмана й старшин жити "у дружбі і в єдності", не допускати роз'єднаності України, запобігати спалахам міжусобної боротьби, тому що тільки вороги того хочуть, щоб "одні других різали"[107]. Ймовірно, весною 1671 р. обидва гетьмани нарешті порозумілися в головному — захищати "суспільне добро і цілісність". За даними російського купця Бородкіна, "дружба у гетьмана Дем'яна Гнатовича з Дорошенком вчинилася велика і листуються між собою часто"[108]. На жаль, процес зближення між старшинами обох частин козацької України перервався в березні 1672 р., коли Д.Многогрішний був зміщений з посади, а гетьманом (у червні) був обраний І.Самойлович.

Після укладення Бучацького договору помітно зріс інтерес Росії до Правобережного гетьманства, визнаного Польщею незалежним. Уже на початку 1673 р. московський уряд доручив І.Самойловичу розпочати переговори з П.Дорошенком щодо умов прийняття царської протекції. Однак лівобережний гетьман, побоюючись втратити булаву, не тільки всіляко обмовляв П.Дорошенка перед царським урядом і воєводами, а й спромігся зірвати переговорний процес[109]. Поновився він лише в липні 1673 р. Під час зустрічі з С.Полховським гетьман запевнив його в готовності розпочати переговори, але тільки в тому разі, коли вони вестимуться таємно. Водночас він застерігав, що відмовиться від протекції Порти лише тоді, коли буде укладений договір з Росією й Правобережне гетьманство отримає від неї військову допомогу. Для підписання угоди він висував такі вимоги: по обох берегах Дніпра має перебувати один гетьман, і він готовий скласти свої повноваження, якщо знайдеться краща за нього кандидатура, котра б спромоглася "себе з Україною" не занапастити; мусять бути збережені всі козацькі права й вольності; цар має присягнути на статтях укладеного договору. У відповідь Москва повідомила, що готова прийняти Правобережне гетьманство на тих умовах, які має Лівобережне гетьманство, але відхилила вимоги про об'єднання обох гетьманств (на кожному боці Дніпра мав залишатися свій гетьман) і складення присяги Олексієм Михайловичем[110].

На тому дипломатичні відносини не припинилися. Під час подальших переговорів П.Дорошенко доповнив свою програму умов прийняття російської протекції. Так, він почав домагатися виведення з Києва російської залоги, точно встановленої лінії кордону возз'єднаної козацької України з Польщею, направлення в Україну для боротьби з турками сильного війська, створення 40-тисячної найманої армії з козаків, єдності козацької України, що мала перебувати під владою одного гетьмана, котрий був би "наче господарем під протекцією царської величності", а також усунення від влади І.Самойловича, оскільки той не на-

лежав до спадкоємних козаків. Ці вимоги російський уряд відхилив, а в грудні 1673 р. наказав військам готуватися до походу на Правобережжя[111].

Внаслідок успішних дій російсько-українських полків під їхній контроль потрапило майже все Правобережжя. Зібрана в кінці березня 1674 р. в Переяславі козацька рада обрала гетьманом возз'єднаної козацької України І.Самойловича. Відтепер змінюється смислова спрямованість змісту дипломатичних відносин Росії з П.Дорошенком. Ішлося вже не про прийняття Правобережним гетьманством царської протекції, а про умови його капітуляції[112]. У листуванні з І.Самойловичем Дорошенко благав припинити напади на Правобережжя й не руйнувати краю. У жовтні 1675 р. перед представниками Запорожжя він зрікся турецької протекції й присягнув на вірність царю. В грудні направив до Москви два посольства, засвідчуючи своє "підданство", передав санджаки та водночас клопотався про можливість свого залишення на посаді правобережного гетьмана й збереження козацьких свобод, а також прохав домагатися від Польщі визнання кордону з Правобережним гетьманством. Російський уряд вітав його розрив з Портою, але відмовив у збереженні гетьманської влади, оскільки вона належала І.Самойловичу[113]. Подальші переговори П.Дорошенка з Москвою не змінили її позиції, тож у вересні 1676 р. він змушений був капітулювати.

Дипломатичні зусилля уряду П.Дорошенка, спрямовані на порозуміння з Лівобережним гетьманством і досягнення визнання Росією возз'єднаної України удільною державою зазнали невдачі.

Зміст і напрями дипломатичної діяльності в останній чверті XVII –першому двадцятиріччі XVIII ст. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин

Дипломатичні заходи І.Самойловича щодо збереження цілісності Української держави

Після падіння уряду П.Дорошенка головним носієм державної ідеї стала патріотично налаштована еліта Лівобережжя, очолювана І.Самойловичем, котра вважала себе відповідальною за долю козацької України. На думку гетьмана (щоправда, хибну), зречення влади П.Дорошенком становило акт возз'єднання "вітчизни нашої"[114]. Розглядаючи терени ліквідованого Правобережного гетьманства як складову території очолюваної ним держави, Самойлович рішуче відкинув натяки Москви (після першого Чигиринського походу турецького війська 1677 р.) на можливість зруйнування Чигирина, в якому вбачав символ існування єдиної козацької України: "вже краще

спершу сказати українському народові, що він царю не потрібний... У нас у народі говорять: за ким Чигирин за тим і Київ, а за тим і ми всі у підданстві"[115].

І.Самойлович вживав активних дипломатичних зусиль, щоб не допустити поглинення правобережних земель Річчю Посполитою. Титулуючись "гетьманом обох сторін Дніпра", він намагався встановити свою владу над "Дорошенковими містами"[116]. В грудні 1677 р. його посол В.Кочубей переконував російських сановників у недоречності переговорів з Варшавою, позаяк не може бути й мови про передачу їй будь-якої частини козацької України, особливо Києва та Чигирина. У листі до дяка Іларіона Івановича гетьман обурювався з того приводу, що на російсько-польських переговорах українцями "начебто худобиною якою мали б торгувати"[117]. Під час розмови зі стольником В.Тяпкіним, котрий весною 1681 р. повертався з Багчесарая (після укладення договору з Портою та Кримом), відверто висловлював невдоволення тим, що тепер не може титулуватися гетьманом обох боків Дніпра, й звертав увагу російського дипломата на необхідність возз'єднання українського народу під його булавою[118].

Починаючи з 1683 р., І.Самойлович послідовно й рішуче протидіяв укладенню російсько-польського договору, розуміючи, що він, по-перше, ознаменує новий поділ українських земель і, по-друге, остаточно поховає сподівання на їх возз'єднання. Він допускав підписання документа тільки за умови відмови польського уряду від претензій на Київ і "всю Малоросію". Невипадково в листопаді 1684 р. під час розмов із російським дипломатом О.Українцевим гетьман намагався переконати співрозмовника у шкідливості для Росії союзу з Польщею. Згодом цілеспрямована діяльність гетьмана в цьому напрямі не припинялася. У листах до представників російського уряду він проводив ідею, щоб у переговорах з Польщею домагатися розширення кордону України "до Дністра й до Случі". Відправлене в Москву посольство Г.Самойловича й генерального осавула І.Мазепи мало завдання зірвати укладення російсько-польського договору[119].

Характерно, що гетьман, як і його попередники Б.Хмельницький та П.Дорошенко, виношував плани домогтися соборності держави в етнічних межах України. На початку 1685 р. він надіслав до Москви інструкцію, що пропонувала домагатися від Речі Посполитої відмови від усіх українських земель, бо "вся тогобічна сторона Дніпра: Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де знаходяться славні й старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, завжди до монархів російських належали від початку тутешніх народів і лише сто з невеликим лишком років тому як Польське королівство ними оволоділо..."[120]

Хоча в цілому пропозиції української сторони були відхилені російськими політиками, все ж деякі ідеї щодо ґарантії свобод православній вірі, приналежності Січі Росії та відсунення кордону на захід від Києва лягли в основу чергових російсько-польських переговорів. Вони завершилися підписанням на початку травня 1686 р. "Вічного миру", котрий, як і побоювався гетьман, передбачав новий поділ України й перетворював можливість реалізації її соборності у межах національної держави на примарність[121].

Як засвідчують джерела, шляхом дипломатичної переписки український уряд апелював до польських політиків, прагнучи схилити їх до відмови від претензій на правобережну частину Гетьманщини. Аргументи висувалися різні. Так, в одному з листів до Я.Собеського І.Самойлович прохав короля повернути Україні цей край, бо він дістався Росії від турків, а здобутий був його сином Семеном від Ю.Хмельницького й відтак об'єднаний з рештою України. У червні 1686 р. в новому листі до короля гетьман не приховував обурення тим фактом, що "наша власна війська Запорозького земля на тому боці річки Дніпра по ріках Рось, Текич, Соб, Кам'янка і по річці Буг будуча" від українців забрана, й доводив необхідність затвердження "вічним миром" цієї землі "як нашої власної, при нас"[122]. А в листі (вересень 1686) до білоцерківського коменданта С.Раппе підкреслював: землі Правобережжя здавна належали Війську Запорозькому, ними володів від Дністра до Случі П.Дорошенко, то чому це Польща "так завчасу поривається осягнути тогобічну Україну"[123].

Умови договору з Річчю Посполитою викликали глибоке обурення І.Самойловича (особливо передача Москвою правобережних земель Гетьманщини Польщі). Під час розмов із старшиною гетьман зазначав, що "не послухала дурна Москва моєї поради, замирилася з поляками; дочекаюсь я того часу, що будуть знову мене прохати, щоб я посередником став до перемир'я з державою Кримською"[124]. Щодо втраченого Правобережжя Самойлович недвозначно натякав: "...не так воно станеться, як Москва у мирних договорах своїх з ляхами ухвалила. Вчинемо ми так, як нам потрібно!"[125] Він відрядив туди загони козаків, які розпочали операції для втримання під контролем правобережних земель. Польська сторона стала обвинувачувати його у намірах провести кордон по р.Случі й домогтися політичних прав, які мав Б.Хмельницький. Відомий польський дипломат М.Огінський скаржився російському урядові, що ще чорнило "на трактаті не висохло, а вже Самойлович і задніпрянські козаки на цей бік Дніпра перейшовши, встановлюють собі якесь володіння"[126]. Як слушно відзначав Т.Чухліб, саме "цілеспрямована правобережна" політика І.Самойловича, що розходилася з намаганням Росії зберегти мирні відносини з Польщею, стала однією з причин його зміщення з гетьманської посади[127].

Звертає на себе увагу ще одна сфера дипломатичної діяльності уряду І.Самойловича — спроба прилучення до Гетьманщини Слобідської України. Десь наприкінці 1680 р. він порушив перед Москвою клопотання про перехід під його владу Охтирського, Харківського, Сумського й Острогозького полків. Наштовхнувшись на рішучу відмову, його посольство стало переконувати російських урядовців у недоцільності встановлення рубежу між ними. Наступного року гетьман знову звернувся з подібним проханням до правлячих кіл Росії, але отримав відмову[128].

Зміст дипломатичної діяльності уряду І.Самойловича полягав у збереженні територіальної цілісності козацької України.

Основні аспекти дипломатії І.Мазепи

Іван Мазепа, який прийшов до влади 1687 р., всупереч укладеним із Російською державою "Коломацьким статтям", на перших порах продовжував офіційно титулуватися "гетьманом обох сторін Дніпра"[129]. Попри те, що згодом змушений був відмовитися від такого титулування, він не залишався байдужим до долі Правобережної України. У 1689-1690 рр. Мазепа радив російському урядові дозволити фастівському полковникові переселитися до Трипілля, а в кінці 1692 — за домовленістю з польським королем "прийняти Палія зі всіма людьми і з містечком Хвастовим під царську руку". Того самого року він писав в одному з універсалів про Правобережжя як про "вітчизну Україну". Через рік повідомив белзького воєводу А.Сенявського про намір отримати його "під свою владу". Не приховував гетьман цієї думки й від посланця польського короля К.Ісаровича, з яким мав розмову наприкінці 1694 р.[130]

Не можна ігнорувати факту жвавих дипломатичних контактів гетьмана з правобережною старшиною (приймав і відправляв посланців, листувався, особливо з С.Палієм) та Запорожжям. Підтримував І.Мазепа відносини й із польським урядом та представниками польської політичної еліти, а також, імовірно, з кримською знаттю. Зрозуміло, що їхня спрямованість протікала в річищі російської зовнішньої політики, але не в усьому й не завжди. Так, саме з 1693 р. гетьман починає виявляти, на відміну від Москви, підвищений інтерес до політичного розвитку Правобережжя та зовнішньополітичного курсу Запорожжя. Певним поштовхом до цього послужила спроба П.Іваненка (Петрика) за допомогою Січі й Криму підняти повстання проти Росії й гетьмана та домогтися відновлення Української держави у межах середини XVII ст. Укладений Мазепою весною 1692 р. договір з ханом передбачав створення удільного князівства "у тих межах, в яких Хмельницький з ордами відвоював її від ляхів"[131].

Після того, як ця акція провалилася, І.Мазепа став ще настирливіше (за допомогою послів і листів) підштовхувати Москву до прийняття в підданство С.Палія з козацькою територією Правобережжя. При цьому він звертав увагу на дві потенційні загрози: по-перше, виникнення там окремого гетьманства й перспективи проголошення фастівського полковника гетьманом, "другим Хмельницьким", і, по-друге, прийняття ним кримської чи турецької протекції. Водночас І.Мазепа вдавався до дискредитації дій свого потенційного суперника (С.Палія) у майбутній боротьбі за владу над Правобережжям[132], хоча й підтримував із ним політичні стосунки (навіть кілька разів зустрічався особисто), утримував своїх представників у Фастові, надавав полковнику фінансову підтримку. Багато зусиль докладав Мазепа, щоб застерегти російський уряд від нових територіальних поступок Польщі на Правобережжі. Зокрема, весною 1701 р. він запропонував царю Петру I не віддавати їй Чигирина, Канева, Черкас і Крилова[133]. Спалах визвольного повстання правобережного населення (1702) І.Мазепа розглядав як сприятливий фактор для реалізації своїх намірів, тому радив російським політикам приєднати правобережні зем-

лі до російських володінь: "...народ малоросійський не може вживатися у них (тобто поляків — авт.) у підданстві; нехай тому перестануть домагатися Києва і всієї України"[134]. В умовах Північної війни Петро I наказав І.Мазепі ввійти з військом у межі Правобережжя й надати допомогу його союзнику, польському королю Августу II. Попри сильний дипломатичний тиск з боку Польщі та розпорядження царя, І.Мазепа не поспішав поновлювати в козацькому регіоні польський державно-адміністративний устрій і фактично став гетьманом возз'єднаної козацької України (С.Палій 31 липня 1704 р. був схоплений і відправлений у Батурин). Не без сприяння гетьмана на початку XVIII ст. відбувався інтенсивний процес формування українських владних структур у вигляді полково-сотенного устрою. 5 грудня 1707 р. гетьман повідомляв А.Сенявському, що "у воєводствах Брацлавському, Київському і Подільському, між ріками Дністром і Бугом мешкають козаки, мають своїх полковників і сотників". Активно діяла адміністрація Білоцерківського, Богуславського, Корсунського, Чигиринського, Уманського, Брацлавського й Могилівського полків[135].

Однак саме на цей час припадає зміна пріоритетів дипломатії І.Мазепи. Річ у тім, що на початку XVIII ст. зростає тиск з боку Росії на козацьку Україну, втягнуту в події Північної війни, посилюється експлуатація її людських і природних ресурсів, ігнорується її державний статус. Починаючи з 1706 р., окремі представники російської еліти починають виношувати плани скасування її політичної автономії[136]. За таких обставин на чільне місце висувалося завдання збереження самої держави. Серед старшини виникає кілька таємних угруповань, які почали шукати вихід із ситуації, що склалася. Одне з них орієнтувалося на Польщу, бажаючи прийняти протекцію її короля на умовах визнання за Україною статусу князівства Руського (Миклашевський), друге схилялося до союзу з Кримом і Портою (В.Кочубей та І.Іскра)[137].

Для І.Мазепи перспективною була ідея створення Українського князівства, оскільки вона дозволяла возз'єднати в його складі Правобережжя з Лівобережжям. Цьому могло посприяти те, що проголошений польським королем С.Лещинський (союзник Швеції) через посланця Ф.Вольського запропонував у 1705 р. укласти союз із Польщею та Швецією проти Росії. Хоч гетьман і відхилив цю пропозицію, все ж у наступному році таємні дипломатичні контакти тривали. Восени 1706 р. С.Лещинський погодився на об'єднання Правобережної й Лівобережної України в одне князівство під його владою[138].

З весни 1707 р. занепокоєння гетьмана й старшини долею Гетьманщини помітно посилюється (вийшов указ царя про майбутню реформу козацького війська). Не випадково І.Мазепа пішов на пожвавлення таємних відносин з С.Лещинським, через посередництво якого восени зробив невдалу спробу зав'язати дипломатичні стосунки з Швецією[139]. Діяв Мазепа вкрай обережно, вважаючи, що лише в критичній ситуації доцільно йти на розрив із Росією. Успішні дії шведської армії підштовхнули його до укладення на початку 1708 р. угод зі Швецією й Польщею, зміст яких залишається не до кінця з'ясованим, оскільки оригінали документів не збереглися. Дослідникам вдалося встановити, що українсько-шведський договір торкався організації спільної боротьби з Росією: І.Мазепа зустрічав Карла XII на терені Сіверщини й передавав йому

міста-фортеці; гетьман збирав усе козацьке військо, прилучав слобожанські полки, донських козаків, укладав союз із калмиками; під час походу шведів на Москву приєднувався до них і зобов'язувався поставляти їм харчі та фураж[140].

Інший характер мав договір з Польщею. Він передбачав передачу І.Мазепою Сіверщини Карлу XII, повернення Київського й Чернігівського князівств під владу польського короля, отримання гетьманом князівства, утвореного з Полоцького та Вітебського воєводств, приєднання гетьмана з військом до короля за його першим покликом та залучення до цього союзу слобідських і донських козаків і калмицького хана. Україна (в складі Правобережжя й Лівобережжя з Сіверщиною) мала, схоже, ввійти до складу Речі Посполитої як князівство з такими самими правами, якими користувалася Литва[141]. На думку Т.Мацьківа, цей договір слід розглядати як тактичний маневр, що мав забезпечити українські землі від руїни на випадок шведської перемоги, з одного боку, а з другого — давав Україні мінімум прав у Речі Посполитій[142].

Приєднавшись до Карла XII в листопаді 1708 р., І.Мазепа й далі підтримував дипломатичний зв'язок із С.Лещинським та активізував відносини з кошовим К.Гордієнком. Після переходу останнього в березні 1709 р. з 8 тис. запорожців на бік гетьмана укладається новий українсько-шведський договір, зміст якого також реконструювали вчені. Він передбачав створення з українських земель у складі Росії Українського князівства на чолі з І.Мазепою, що мало перебувати під номінальною протекцією Швеції; поновлення давніх козацьких прав і свобод. Про включення до нього земель Правобережжя й Західної України не говорилося нічого[143]. Це й не дивно, адже вони визнавалися Карлом XII за Польщею.

Події під Полтавою 1709 р. перекреслили дипломатичні зусилля гетьмана, спрямовані на реалізацію його планів.

Дипломатія старшини правобережного козацтва й Запорожжя (остання чверть XVII ст.-1709)

Ліквідація Правобережного гетьманства 1676 р. не означала припинення функціонування козацького устрою, тим більше, що на початку наступного року Порта повела політику на відродження тут державного життя у вигляді Українського князівства. Ю.Хмельницький, який очолив цей процес, приділяв належну увагу дипломатичним заходам. Так, він установив тісні зв'язки з кошовим І.Сірком, котрий у січні 1678 р. погоджувався визнати його "князем всієї України" у випадку, якщо султан накаже не утискувати православної віри, не брати ясиру й данини з населення, не порушувати прав і привілеїв Війська Запорозького, не тримати в українських містах турецьких урядовців із залогами тощо[144]. Влітку 1677 р. Ю.Хмельницький встановив контакти з призначеним Я.Собеським наказним гетьманом О.Гоголем, котрий зі своїми полками стояв неподалік від Києва[145].

Ю.Хмельницький намагався підтримувати дипломатичні відносини й з Польщею. Впродовж 1677-1679 рр. він через посланців і листи вимагав від неї

виведення залог з міст Брацлавського та Київського воєводств і встановлення кордону по р.Случі. 1679 р. Я.Собеський посилав до Ю.Хмельницького на переговори Й.Шумлянського з пропозицією відмовитися від турецької протекції, визнати його владу на умовах збереження титулу руського князя й нобілітації старшини. Сама ж козацька Україна мала становити рівноправну (з Польщею й Литвою) складову федеративної Речі Посполитої. Передбачалося урівняння в правах православної Церкви з римо-католицькою. Однак переговори виявилися безрезультатними[146]. Після зміщення 1681 р. Ю.Хмельницького козацький регіон Правобережжя був приєднаний до володінь молдавського господаря Г.Дуке. Його наказний гетьман Я.Драгинич установив контакти з лівобережною старшиною[147]. Згадуваний уже О.Гоголь, котрий очолював козаків, розташованих польським урядом на Київському Поліссі (до речі, сенат хотів використати їх як "представників панування Речі Посполитої в Україні"[148]), зовсім не був маріонеткою в руках короля, а намагався провадити власну зовнішню політику: шукав порозуміння з Ю.Хмельницьким, відправив посольство до Г.Дуке, пішов на зближення з І.Самойловичем і весною 1678 р. визнав його владу. Тому Я.Собеський не приховував невдоволення діями наказного гетьмана[149].

Власну зовнішню політику в другій половині 1670-х-на початку 1680-х рр. провадила й Запорозька Січ. Кошовий І.Сірко, враховуючи минулі прорахунки, робить її більш незалежною від позицій Москви й Варшави, а також у відносинах з ними керується не стільки інтересами запорозької громади, скільки козацької України в цілому. Так, попри тиск з боку російського уряду та І.Самойловича, він не лише не розірвав 1677 р. відносин з Ю.Хмельницьким, а навіть зміцнював їх, підтримував дипломатичні стосунки з Кримом, домагаючись укладення миру (нагадаємо, що 1677 р. турецько-кримські війська вели воєнні дії проти Росії та Лівобережного гетьманства). Наступними роками (помер у 1680) він також провадив незалежну зовнішню політику[150].

В першій половині 1680-х рр. Запорожжя, прагнучи зберегти приязні відносини з Росією й Гетьманщиною, водночас уникало загострення стосунків з Кримом та активізувало контакти з Польщею (король схиляв запорожців до підтримки його боротьби з Портою)[151].

На початку 1680-х рр. польський уряд намагається (через посольства) повернути правобережне козацтво в підданство короля та використати його у воєнних діях проти Порти й Криму. При цьому плани відновлення автономії козацького регіону навіть не обговорювалися. У липні 1683 р. рада правобережного козацтва, засвідчуючи неприязнь "народу християнського українського" до "турецького панування", попросила протекції в Я.Собеського. Наступного місяця король затвердив гетьманом С.Куницького, наказав виготовити булаву й печатку з "гербом старожитнім України". Незабаром Я.Драгинича було усунуто від влади. Щоправда, частина козаків ще орієнтувалася на Туреччину, тому остання призначила їм своїх гетьманів — Т.Судименка й Самченка, але останні не відігравали помітної ролі у сфері міжнародних відносин. Переважна більшість козаків була на боці Речі Посполитої. У березні 1684 р. козацька рада обрала гетьманом А.Могилу[152].

Так започатковується новий етап у дипломатичних відносинах правобережного козацтва з Річчю Посполитою, що дозволило йому 1684-1685 рр. розпочати колонізацію земель між Тясмином, Тікичем і Київським Поліссям (де–юре перебували у володінні султана) на основі повернення "прадавніх вольностей, свобод і привілеїв". Беручи активну участь у боротьбі з турками й татарами на теренах Австрії (Віденська кампанія 1683 р.), Молдавії, Валахії, України та Кримського ханства, відроджуючи козацький устрій і функціонування українських органів влади, воно з кінця 1680-х рр. (під час переговорів з польським урядом та його послами й посланцями), окрім традиційних питань щодо розмірів платні, поставок сукна, зброї й боєприпасів, починає порушувати (переважно опосередковано) клопотання про розширення козацької території, визнання її окремішності, заборони антикозацьких дій з боку польських підрозділів тощо[153]. У стосунках з представниками польських органів влади, окремими шляхтичами й офіцерами козаками висувалася як одна з першочергових вимога встановити кордон по р.Случі на Волині й р.Ушу в Литві. У кінці 1691 р. С.Палій під час переговорів відверто повідомив польським посланцям, що рано чи пізно вся земля до р.Случ належатиме Гетьманщині[154]. Водночас правобережні гетьмани й полковники не лише з ініціативи польського короля, але також із власної, намагаючись установити дружні відносини, відправляли посланців із листами на Січ (тільки з січня по липень 1688 р. А.Могила робив це тричі[155]). Як зазначалося, С.Палій у кінці 1680-х рр. добився доброзичливих стосунків з І.Мазепою, що дозволило час від часу провадити спільні з лівобережними козаками походи проти татар. Це викликало гостру негативну реакцію з боку Варшави. 1692 р. Я.Собеський відправив до Палія посла, котрий мав запропонувати визначитися з протекцією монархів: польського короля чи російського царя. С.Палій засвідчив прихильність до першого з них[156].

У цілому до 1697 р. дипломатичні відносини правобережного козацтва з Польщею мали конструктивний характер, що забезпечувало збереження між ними миру. Ситуація міняється з 1697 р., коли сейм ухвалив постанову, згідно з якою козаки виселялися із шляхетських маєтків Брацлавського й Київського воєводств. А після укладення Карловицького договору правлячі кола Польщі взяли курс на ліквідацію козацького устрою та козацького стану. Відтак помітно погіршуються дипломатичні відносини. Козацьке посольство до Варшави влітку 1699 р. вже не добилося згоди на їх збереження[157]. Однак С.Палій та старшина не втрачали надії шляхом переговорів залагодити конфлікт і уникнути воєнних дій. Паралельно в пошуках союзників вони намагалися домовитися про підтримку своїх планів із Запорожжям, Лівобережним гетьманством і російським урядом. На жаль, ці переговори виявилися безуспішними.

Після ворожих дій з боку польських підрозділів у 1701 р. дипломатичні відносини з Польщею згортаються. Наступного року спалахнуло народне повстання проти відновлення польського панування. Наказний гетьман С.Самусь та С.Палій неодноразово зверталися до І.Мазепи з листами, в яких засвідчували готовність прийняти підданство царя й прохали надіслати допомогу. Не очікуючи офіційної згоди Москви, вони та інші старшини зреклися протекції польсь-

кого короля й почали вживати титулатуру "його царської величності Військо Запорозьке". Взимку 1703 р. С.Палій відхилив пропозицію російського дипломата Й.Паткуля припинити боротьбу проти Польщі. В січні 1704 р. С.Самусь і полковник З.Іскра виїхали на переговори з І.Мазепою до Батурина, під час яких домагалися прийняття Правобережжя до складу Гетьманщини. Але вони успіху не принесли. Влітку 1704 р. старшина й козаки всіх правобережних полків приєдналися до І.Мазепи, загони якого вступили на терени Правобережжя[158].

У другої половини 1680-х рр. Запорожжя й далі обстоювало право на самостійну зовнішню політику. Як відзначали запорожці в листі до І.Самойловича весною 1686 р., Січ неодноразово одержувала звернення не тільки царів, а й австрійського цісаря, польського короля, султана й хана[159]. Вона підтримувала постійні дипломатичні зносини з Варшавою, якій надавала допомогу у воєнних акціях проти турків і татар. Не дивно, що запорожці гостро зреагували на перехоплення лівобережними козаками І.Мазепи посланців А.Могили, надісланих з ініціативи короля. А враховуючи провал Кримських походів (1687, 1689) російських і лівобережних полків та погіршення свого становища, в листопаді 1689 р. козаки прийняли ухвалу визнати підданство Я.Собеського, до котрого відправили посольство чисельністю 100 (за іншими даними — 200) осіб. Ласкаво прийнявши його, король пообіцяв виконати їхні прохання дещо згодом (тепер же побоювався конфлікту з Росією). Ця дипломатична акція занепокоїла Москву. Невдовзі І.Мазепа отримав суворий наказ перехоплювати запорозьких гінців і послів, які прямували в Польщу[160].

З 1689 р. тіснішими стають контакти Січі з правобережним козацтвом (С.Палій двічі запрошувався на посаду кошового), визначається курс на порозуміння з Кримом і укладення з ним мирної угоди, спрямованої проти Росії (1689-1691). Частина запорожців охоче підтримала акцію Петрика. Існують також факти, які засвідчують, що кілька тисяч козаків у 1690-х рр., усупереч заборонам царя та І.Мазепи, перебувало на службі в польського короля[161]. Нову хвилю невдоволення російською політикою викликало укладення 1700 р. Константинопольського договору між Росією й Портою (передбачав зруйнування, крім одного укріплення для охорони переправи, фортець і поселень між Січчю й Чорним морем, заборону козакам і татарам воювати й т. ін.[162] та будівництво росіянами укріплень на запорозьких землях). Унаслідок цього тенденція до зближення з Кримом стала більш рельєфною. Розпочалися тривалі переговори щодо укладення антиросійського союзу з ханом Девлетом Ґереєм II. Це до краю погіршило відносини Запорожжя з І.Мазепою та російським урядом. У кінці 1708-першій половині 1709 рр. Січ і Багчесарай готували спільний виступ проти Росії, що зіграло помітну роль у переході 8 тис. запорожців на чолі з К.Гордієнком на бік короля Карла XII та І.Мазепи. Втім, через заборону султана хан не зміг реалізувати домовленостей із Січчю — прибути на допомогу союзникам улітку 1709 р.[163] Зі свого боку, Росія в травні того самого року зруйнувала Запорозьку Січ.

Зовнішня політика правобережного й запорозького козацтва відзначалася багатовекторністю, її напряки змінювалися залежно від розвитку геополітичної ситуації.

Дипломатична діяльність П.Орлика. Нові поділи українських земель

Після Полтавської битви й смерті І.Мазепи (1709) у квітні 1710 р. козацька рада під Бендерами обрала гетьманом (першим в еміграції) П.Орлика, який уклав із старшиною угоду про взаємні права й обов'язки, що отримала назву "Конституція". Вона проголошувала поновлення суверенітету козацької України під номінальною протекцією шведського короля. Новий гетьман розгорнув активну дипломатичну діяльність для реалізації ідеї визволення України від Росії й Польщі, спираючись на підтримку Порти та Криму. На початку лютого 1711 р. Орлик уклав із ханом угоду про встановлення військово-політичного союзу за зразком українсько-кримського договору 1648 р. Крим визнавав незалежність козацької держави та обіцяв допомогу в боротьбі проти спільного ворога, насамперед Росії; татарам заборонялося брати ясир на її теренах[164]. Однак спільний похід козаків і татар у лютому-березні для визволення Правобережжя через грабіжництво останніх зазнав невдачі.

Нову дипломатичну спробу домогтися визволення козацької України П.Орлик зробив після підписання російсько-турецького Прутського договору (липень 1711), який засвідчував відмову Російської держави від посягань на Правобережну Україну на користь хана й польського короля. Цей пункт, однак, був зредагований нечітко, тож сторони трактували його по-різному. Зокрема, П.Орлик вбачав у ньому відмову Петра І від українських територій на обох берегах Дніпра, а відтак стверджував, що Україна має підстави вважати себе незалежною державою[165].

Гетьман спорядив до Стамбула посольство на чолі з полковником Д.Горленком, що мало прохати уряд Порти визнати суверенітет козацької України й добиватися від Москви відмови від претензій на володіння обома частинами України. Українська держава мала управлятися гетьманом і перебувати під протекцією Швеції; Крим не повинен був добиватися її васальної залежності від себе. Не без сприяння французького посла Дезайєра турецький уряд у грудні видав П.Орлику грамоту, що враховувала майже всі пункти української інструкції. Однак у березні 1712 р. (очевидно, під тиском російської дипломатії) виходить привілей султана, що визнавав за гетьманом права тільки на Правобережжя й Запорожжя. Лівобережжя залишалось у володінні царя. Правобережне гетьманство оголошувалося таким, що перебуває під протекцією Порти[166].

На початку квітня між Росією й Туреччиною укладається Константинопольський трактат, згідно з яким Петро І відмовився від Правобережної України на користь Туреччини та П.Орлика. Спроби гетьмана переконати великого візиря в хибності статті про залишення Лівобережної гетьманщини в складі Росії та в необхідності продовжувати війну, щоб визволити "всю Україну по обох берегах Дніпра", виявилися марними[167]. За таких обставин гетьман звернувся до урядів європейських держав з "Маніфестом", в якому теоретично обґрунтував право українського народу на створення незалежної держави й підкреслив необхідність її визнання європейськими країнами[168]. Але надії П.Орлика на міжнародну підтримку не виправдалися. Більше того,

з'явилися симптоми непорозуміння з Карлом XII та султаном, стався розкол з К.Гордієнком.

Закріпити за собою Правобережну Україну в походах кінця 1712-1713 рр. гетьману також не вдалося. Негативну роль у цьому зіграло збезлюднення краю, оскільки, повертаючи його Туреччині, Петро I вирішив переселити населення козацького реґіону на Лівобережжя та в російські губернії. Згадувана акція відбулась у кінці 1711-взимку 1712 рр. Із площі в 35 тис. кв. км було примусово переселено майже 200 тис. осіб. 10 березня 1712 р. П.Орлик повідомляв великому візирю, що російські підрозділи залишили Правобережну Україну "жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену"[169].

У червні наступного року Росія уклала з Туреччиною Андріанопольський договір, за яким зобов'язувалася вивести війська з території Польщі (малось на увазі Правобережжя й східне Запорожжя) та погоджувалася на нове розмежування кордонів з Портою. В кінці 1714 р. підписується польсько-турецький договір, згідно з яким уся Правобережна Україна остаточно визнавалася за польським королем. Його війська поспішно окупували величезний реґіон[170]. Так зазнала повної невдачі дипломатична акція П.Орлика домогтися за допомогою Порти не лише возз'єднання козацької України, а й відродження Правобережного гетьманства. Змушений восени 1714 р. разом із Карлом XII залишити Туреччину, він, перебуваючи в еміґрації, не припиняв упродовж усього свого життя (помер у 1742) дипломатичної боротьби.

Як відомо, після перемоги під Полтавою Петро I активізував політику, спрямовану на скасування української автономії. Вона торкнулась і тієї вузької сфери зовнішніх відносин, якою користувалися попередні гетьмани (права на стосунки із Запорожжям, правобережним козацтвом, прийом із подальшим відправленням до російської столиці посланців і послів з Криму тощо). Так, перший (призначений у липні 1709) резидент при гетьманові І.Скоропадському мав разом із ним приймати іноземних послів, переписувати їхні листи, а копії надсилати царю. Таємна інструкція зобов'язувала його наглядати за діями І.Скоропадського й перешкоджати дипломатичним контактам того з Портою, Кримом, Польщею, Швецією, Доном і "козаками-зрадниками"[171]. Фактично дозволялося підтримувати відносини лише з Петербурґом. Щоправда, як з'ясували дослідники, гетьман зі згоди російського уряду вів постійну "кореспонденцію" із силістрійським пашею, польськими сановниками, правобережними старшинами, кошовими отаманами з приводу повернення запорожців у російські володіння. Він клопотався перед царем про об'єднання Лівобережної й Правобережної України, приєднання Слобожанщини, намагався відстояти непорушність державних кордонів тощо. Попри контроль з боку резидентів, йому вдавалося провадити й окремі самостійні дипломатичні акції (1720 р. в Державну колеґію іноземних справ надійшов донос, що гетьман без царського дозволу листується з "посторонніми" монархами й сановниками "навколишніх держав")[172]. У відносинах з Петром I Скоропадський обережно, але послідовно обстоював автономні права Української держави, 1722 р. спробував домогтися поновлення статей договору 1654 р. Проте цей гетьмана виявився невдалим[173].

Значно енергійніше в переговорах із Росією обстоював національні інтереси після смерті І.Скоропадського (1722) наказний гетьман П.Полуботок[174]. Він прагнув не допустити інкорпорації Гетьманщини та її підпорядкування Малоросійській колегії, зберегти гетьманські інститути влади. Більше того, наважився дорікати царю за те, що той діє всупереч власній обіцянці "в цілому, свято і непорушно зберігати укладений з Хмельницьким договір". Така політика стала причиною його ув'язнення в казематах Петропавловської фортеці, де він і помер наприкінці 1724 р.[175]

Після відновлення гетьманської влади (була скасована у 1724) володарем булави став Данило Апостол (1727). Наступного року гетьман подав прохальну петицію про повернення козацькій Україні прав, передбачених договором 1654 р. У відповідь він одержав "Решительні пункти", які вже мали юридичну форму не договору з Росією, а "указу" царського уряду, що позбавляв Гетьманщину статусу самостійної політичної одиниці[176]. Що стосується зовнішньополітичних аспектів діяльності гетьманського уряду, то пункти лише підтверджували положення попередніх документів щодо заборони вступати у відносини з іншими країнами. Дозволялося в присутності російського уповноваженого розв'язувати дрібні прикордонні справи з польською адміністрацією та Кримським ханством[177].

1727 р. січова запорозька старшина в Олешках (у володіннях хана) порушила клопотання перед російським урядом та гетьманом Д.Апостолом про повернення в російське підданство. І хоча вона одержала відмову (Росія намагалася уникнути загострення дипломатичних відносин з Портою й Кримом), 1728 р. козаки переселилися до Чортомлицької Січі, з якої через два роки змушені були повернутися під протекцію хана. Місцем для Січі обрали гирло р.Кам'янки, де проходив російсько-турецький кордон. Відтоді запорозькі представники вели дипломатичні переговори з російським урядом про повернення. Нарешті, 1733 р. така згода була отримана. У квітні 1734 р. козаки заснували Нову Січ в урочищі Базавлук на р.Підпільній. Після переговорів свого посольства з уповноваженими російського уряду вони прийняли умови, на яких Військо Запорозьке поверталося до складу Росії. Запорожжя одержувало автономію, позбавлялося права на міжнародні відносини й підпорядковувалося не гетьману, а київському ґенерал-губернаторові[178].

Після смерті Д.Апостола (1734) російський уряд відмовився від обрання гетьмана. Тривало подальше обмеження автономних прав держави. Сподівання на їх поновлення з'явилися лише 1750 р., коли гетьманом став К.Розумовський. Він домігся перепідпорядкування своїй владі Запорожжя, Києва та передачі Гетьманщини (до 1756) із відання Сенату до Колегії іноземних справ. 1754 р. гетьман розпочав переговори про можливість відновлення дипломатичних відносин Гетьманщини з урядами інших країн, але зазнав невдачі. Спроба старшини 1764 р. домогтися зміни політичного статусу Гетьманщини — з обмеженої автономії у васально залежну державу чи державу під протекцією[179] Росії, викликала гостру негативну реакцію з боку імператриці Катерини II. Того самого року вона скасувала гетьманську владу, що ознаменувало нову хвилю наступу на українську автономію. Вона завершилася в першій

половині 1780-х рр. ліквідацією залишків Української держави. Ще раніше, 1775 р., було знищено Запорозьку Січ. Національне державне життя припинилося. Відповідно згасла і його дипломатична сфера.

В другій половині XVIII ст. українські землі залишаються об'єктом геополітичних інтересів сусідніх держав. Скориставшись занепадом Речі Посполитої, Австрія, Пруссія й Росія 1772 р. здійснили перший поділ Польщі, за яким до складу Австрії відійшли терени Руського (за винятком Холмської землі) й Белзького воєводств, південно-західної частини Кременецького повіту Волинського воєводства. Під приводом встановлення кордону по неіснуючій р.Підгірці Росія приєднала також західну частину (по р.Збруч) Подільського воєводства. 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської держави відійшли Подільське, Брацлавське й Київське воєводства та східна частина Волинського. Нарешті, у 1795 р. за третім поділом Польщі Росія прибрала до рук решту Волинського воєводства — його західну частину[180]. Так відбувся новий поділ українських земель.

Загалом у XVII-XVIII ст. українська дипломатія пройшла складний шлях свого розвитку. Її становлення хронологічно збіглося з конституюванням основних елементів української державності, яка виникла в результаті Національно-визвольної війни. Буремні події середини XVII ст., неоднозначність завдань, які доводилося вирішувати Б.Хмельницькому, визначали основні напрями та зміст діяльності дипломатичної служби України. В цілому, попри окремі невдачі й прорахунки, українській дипломатії вдалося забезпечити реалізацію стратегічного курсу Б.Хмельницького, спрямованого на створення незалежної Української держави.

Наступні після смерті великого гетьмана події призвели до різкого ускладнення становища України. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, насамперед Росії, Польщі та Туреччини, втягнена у вир безперервних соціально-політичних конфліктів, Українська козацька держава втратила свої потенційні можливості. Це не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVIII ст. основний масив українських земель потрапив до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської.

[1] Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660-1661 // Przegląd historyczny. - 1954. — T. XLV. — №4. — SS.623, 628-630.

[2] Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения... — СС.58-61; Чухліб Т.В. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656-1667) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. — К., 1996. — СС.92-93.

[3] Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения... — СС.93-101; Савич О.А. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії і археології України. — К., 1946. — Кн. II. — СС.147-150.

[4] Бібліотека Польської академії наук (далі — БПАН) (Курнік). ВР. — № 371. — Арк. 531: БН. ВМФ. — № 36396 (З архіву докт.іст.наук В.Брехуненка, котрому автори висловлюють щиру вдячність за надану можливість скористатися ксерокопіями цієї та інших справ).

[5] Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.43-45; Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). — К., 1995. — СС.138-141.

[6] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 1411/II. — Арк. 61-64; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. — Нью-Йорк, 1985. — СС.358-379.

[7] Бібліотека Інституту Оссолінських (далі БІО). ВР. — № 2287/II. — Арк.72, 82; БН. ВМФ. — № 24713; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С.443.

[8] Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.323-329.

[9] Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII-на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). — К., Черкаси, 1993. — С.83; Його ж. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — СС.5-6.

[10] Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна: Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.8. — С.202.

[11] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — СС.144-147; Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. Навчальний посібник. — К., 2000. — СС.286-287; Чухліб Т.В. Козацький устрій... — С.10.

[12] Костомаров Н.И. Руина // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Т.XV. — СС.342-343; Чухліб Т.В. Козацький устрій... — СС.12-13.

[13] Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.4-6; Його ж. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С.54; Костомаров Н.И. Мазепа. — М., 1992. — С.24.

[14] Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — С.207; Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах... — С.84.

[15] Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.256, 320; Степанков В.С. Політична роль Запорожжя в розвитку Національної революції 1648-1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., Запоріжжя, 1997. — СС.6-8.

[16] Шечук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — СС.179-180.

[17] Дума пана гетьмана Мазепи // Іван Мазепа. — К., 1992. — СС.108-110.

[18] ПКК. — К., 1898. — Т.III. — С.387.

[19] Цит.за: Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ... — С.89.

[20] Краківський державний архів. — Ф.452. — № 372. — Арк. 136 (З архіву В.Брехуненка).

[21] ББ. ВР. — № 255. — Арк. 20-211; БН. ВМФ. — № 2227.

[22] Цит.за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С.158.

[23] Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т.VII. — С.109.

[24] Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999. — С.51.

[25] Акты ЮЗР. — СПб., 1875. — Т.VIII. — С.219.

[26] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т.X. — СС.64-67; Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів,1990. — С.188.

[27] Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т.XI. — СС.797-798; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.X. — СС.53-55, 78-83; Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // ЗНТШ. — Львів, 1933. — Т.CLII. — СС.122-127.

[28] Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т.IV. — СС.96-100, 206-214; Т. VII. — СС.200-205; СПб., 1892. — Т.XV. — СС.141-149; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXVIII. — С.41; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.X. — СС.132-133, 145, 173-182, 194-200; Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.261-265.

[29] ННБ. ІР. — Ф.II, 15425-15487. — Арк. 98-100; ПКК. — Т. III. — СС.289-290.

[30] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 5769/III. — Арк. 1583; Герасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Львів, 1924. — СС.37, 53; Kubala L. Wojny duriski i pokój Oliwski (1657-1660). — Lwów, 1921. — S.481.

[31] Герасимчук В. Матеріали... — СС.67-68, 84-87, 93-94.

[32] Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.266-268.

* В кожному конкретному випадку правопис прізвища подається за бібліографічним джерелом.

[33] Kubala L. Wojny duński... — S.445.

[34] Акты ЮЗР. — Т.IV. — С.145-164, 189-191; ПКК. — Т.III. — СС.343-346; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. — Т.LXXXIX. — С.82; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська Старовина (далі — КС). — 1999. — №1. — СС.49-52; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.X. — СС.330-350; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznań, 1840. — T.I. — SS.364-365.

[35] Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат... — Т.LXXXIX. — СС.83-90; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.227, 228.

[36] АГАД. — Ф.3. — № 33. — Арк.201-21.

[37] Акты ЮЗР. — Т.IV. — СС.199-203; Т.VII. — СС.259-261, 276-277; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — С.233.

[38] Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. CCXXII. — СС.340-350.

[39] ННБ. ІР. — Ф.II, 15545-15548. — Арк. 13; Акты ЮЗР. — Т. IV. — СС.226, 230.

[40] ПКК. — Т.III. — СС.340, 348-353.

[41] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 1080, 1140; Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. IV. — SS.297-305.

[42] Акты ЮЗР. — Т.IV. — СС.255-258; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. — Варшава, 1934. — СС.61-63.

[43] Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.33-35; Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.342-345.

[44] Цит.за: Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. LIX. — С.40.

[45] Акты ЮЗР. — Т.IV. — СС.260-264; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.35-36; Яковлев О. "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. — К., 1928. — Ч.1. — СС.179-194; Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.345-347.

[46] Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т.V. — СС.1-7; Стеньгач Н. Українсько-російські відносини в 1659-1660 роках // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т.2. — СС.27-28.

[47] ПКК. — Т.III. — СС.426-428; ; Kubala L. Wojny duński... — S.358; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. — Warszawa, 1959. — S.38.

[48] Historia dyplomacji... — T.II. — S.218; Wójcik Z. Traktat Andruszowski... — SS.38-41.

[49] ЛНБ. ВР. — Ф.103. — Спр.Сапегів XII. — №96; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1859. — Т.IV. — СС.2-4.

[50] Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / Відбитка з "НТШ". — Львів, 1913. — СС.5-7.

[51] Там само. — СС.31-64; Kochowski W. Op.cit. — Poznań, 1859. — T.II. — S.96.

[52] АГАД. — Ф.3. — № 33. — Арк. 121-14; ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 335/II. — Арк. 45-48; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... — СС.90-110.

[53] Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska... — S.613.

[54] Ibid. — SS.617-619.

[55] ПВК. — Т.IV. — С.55; Merkuriusz Polski. — Kraków, 1960. — SS.75-76.

[56] Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska... — SS.624-625.

[57] Ibid. — SS.628-633; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — С.248.

[58] Ochmann S. Sejmy lat 1661-1662. — Wrocław, 1977. — SS.56-57.

[59] Ibid. — SS.103, 121.

[60] ПКК. — Т.III. — СС.416-417.

[61] АГАД. — Ф.3. — Від. Козацький. — Картон № 42. — № 81. — Арк.5; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — С.250.

[62] Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С.267.

[63] ННБ. ІР. — Ф. II, 15412. — Арк. 18-19; Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ... — СС.77-78.

[64] ПВК. — Т. IV. — С.324; Газін В. Політична програма гетьмана П.Тетері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип.7. — С.193.

[65] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 472/II. — Арк. 515-519; Газін В. Політична програма... — СС.191-194; Дашкевич Я. Павло Тетеря. — СС.267-268.

[66] ПВК. — T.IV. — СС.440, 445, 449; Пасічник М.С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.). — Львів, 1998. — СС.213-214, 220.

[67] Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. — К., 2000. — СС.43-56.

[68] БМЧ. ВР. — № 160. — Арк. 371-378: БН. ВМФ. — № 7631 (З архіву В.Брехуненка); Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Число 2-3. — СС.311-327.

[69] Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). — СС.282-283.

[70] Акты ЮЗР. — СПб., 1869. — T.VI. — СС.3-23; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.40-41; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899. — СС.302-312.

[71] ННБ. ІР. — Ф.II, 15418. — Арк. 35-63; Акты ЮЗР. — T.VI. — СС.126-129, 137, 149.

[72] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.77-79, 93, 96-100; Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма. — М., 1994. — СС.83-85, 90.

[73] БМЧ. ВР. № 1656. — Арк. 701-703.

[74] Акты ЮЗР. — T.VI. — СС.179-189, 198; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.109-121; Wójcik Z. Miedzy traktatem Andruszowskim a wojną Turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. — Warszawa, 1968. — S.55.

[75] Акты ЮЗР. — T.VI. — СС.58-60, 93-96, 107.

[76] Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. — Warszawa, 1994. — S.50.

[77] ННБ. ІР. — Ф. II. 15425-15487. — Арк. 246; Акты ЮЗР. — T.VI. — С.243; Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Kraków, 1880. T.1. — Cz.1. — SS.324-327.

[78] Акты ЮЗР. — T.VII — СС.30-31; Wójcik Z. Miedzy traktatem... — S.174.

[79] БМЧ. ВР. — № 1376. — Арк. 83-85: БН. ВМФ. — № 16281; Abrahamowicz Z. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. — Warszawa, 1959. — Cz.1. — S.356; Kluczycki F. Op.cit. — T.1. — Cz.1. — SS.341-342.

[80] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С.211; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.300-301.

[81] Акты ЮЗР. — СПб., 1875. — T.VIII. — СС.218-219.

[82] Там же. — СС.130-145, 173, 229; Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ... — С.84; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.243-248.

[83] БО. ВР. — № 2287/II. — Арк. 72, 82; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — СС.433-435.

[84] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.505-524.

[85] Kluczycki F. Op.cit. — T.1. — Cz.1. — SS.275-280.

[86] Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. — Львів, 1998. — СС.190-193.

[87] Там само. — СС.197-200, 203-204.

[88] Там само. — СС.205-209.

[89] Бібліотека Варшавського університету (далі — БВУ). ВР. — № 1957. — Арк. 1-2.

[90] Акты ЮЗР. — СПб., 1877. — T.IX. — СС.197-204.

[91] ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 1411/II. — Арк. 61-64; Костомаров Н.И. Руина. — T.XV. — СС.167-168.

[92] ББ. ВР. — № 255. — Арк.12.

[93] Там само. — Арк. 28-29.

[94] АГАД. — Ф.3. — №25. — Арк. 58-63, 73[1]-74.

[95] Там само. — Ф.549. — № 317. — Арк. 39. (З архіву В.Брехуненка).

[96] БВУ. ВР. — № 1957. — Арк. 51; ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 1411/II. — Арк. 137.

[97] БВУ. ВР. — № 1957. — Арк. 93-96; Степанков В.С. Напад Речі Посполитої на козацьку Україну у 1671 р. та його роль у розв'язанні польсько-турецької війни 1672-1676 рр. // Матеріали X-ої

Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. — СС.216-217; Чухліб Т. З історії політичної боротьби в Українській державі у 60-70-х роках XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць. — К., 1997. — Вип. II. — СС.177-178.

[98] Акты ЮЗР. — Т.XI. — СС. 222-224, 246, 250, 283; Эйнгорн В. Очерки из истории... — С.923; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.483-484.

[99] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.529-542.

[100] ННБ. ІР. — Ф.II, 15422. — Арк. 42, 55-60, 93-96, 107.

[101] Акты ЮЗР. — Т. VI. — СС.233-238, 241-242.

[102] Там же. — СС.247-253.

[103] Там же. — T.VII. — СС.30-31; Эйнгорн В. Очерки из истории... — СС.439-440, 458.

[104] Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С.188.

[105] Там же. — С. 57-58, 70.

[106] Там же. — Т. IX. — СС.182-185.

[107] БМЧ. ВР. — № 168. — Арк. 789; Эйнгорн В. Очерки из истории... — С.804.

[108] Эйнгорн В. Дипломатические отношения московского правительства с Правобережной Малороссией в 1673 г. (Вирізка). — СС.120-127.

[109] Там же. — СС.131-135.

[110] Там же. — СС.136-150.

[111] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.497, 502; Костомаров Н.И. Руина... — СС.248-249.

[112] Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т.XII. — СС.372-376, 399-402, 430-444, 465-476.

[113] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). — СПб., 1853. — Т.V. — С.140.

[114] Цит.за: Костомаров Н.И. Руина... — СС.296-297.

[115] Чухліб Т.В. Козацький устрій... — С.16.

[116] Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. — М., 1857. — Т. VIII. — СС.293-294.

[117] Статейный список стольника Василия Тяпкина... — СС. 261-262.

[118] Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — СС.209-210; Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі... — С.364; Соловьев С.М. Сочинения. — М., 1991. — Кн.7. — Т.14. — С.364; Станіславський В. "Статті" гетьмана Івана Самойловича... — СС.349-352.

[119] Цит.за: Костомаров Н.И. Руина... — С.338.

[120] Костомаров Н.И. Руина... — СС.342-343; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej sz lacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przeiomie XVII-XVIII w. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963. — S.16.

[121] ННБ. ІР. — Ф. II, 13518-13675. — Арк. 139-140 зв.; Perdenia J. Op.cit. — S.53.

[122] ННБ. ІР. — Ф. II, 13518-13675. — Арк. 145-146.

[123] Цит.за: Соловьев С.М. Указ.соч. — С.385.

[124] Цит.за: Костомаров Н.И. Руина... — С.344.

[125] Чухліб Т.В. Козацький устрій... — СС.14-20; Perdenia J. Op.cit. — S.57.

[126] Чухліб Т.В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.): Автореферат дис... к.і.н. — К., 1995. — С.16.

[127] Костомаров Н.И. Руина... — СС.322-326.

[128] Чухліб Т.В. Козацький устрій... — СС.20-22.

[129] Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.2. — С.391; Соловьев С.М. Указ. соч. — СС.477-478, 491-492; Чухліб Т.В. Козацький устрій... — С.22.

[130] Костомаров Н.И. Мазепа. — СС.64-69; Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // КС. — 1994. — № 6. — СС.88-97; Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // Український історичний журнал. — 1999. — №1. — С.23.

[131] Соловьев С.М. Указ.соч. — СС.503-504; Смолій В.А. Фастівський полковник (Семен Палій) // Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. — К., 1994. — С.195.

[132] Чухліб Т.В. Козацький устрій ... — СС.21-23.

[133] Костомаров Н.И. Мазепа... — СС.134-135, 141-142.

[134] АГАД. — Ф. 559. — № 3036. — Арк. 287; Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1912. — Т. VI. — СС.405-406; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоєвропейських джерелах 1687-1709. — Мюнхен, 1988. — С.50; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С.185; Perdenia J. Op.cit. — SS.235-238.

[135] Костомаров Н.И. Мазепа... — СС.171-173.

[136] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: історичні розвідки і статті. — К., 1994. — С.40; Krupnyckyj B. Hetman Mazepa und sejne Zeit (1687-1709). — Leipzig, 1942. — S.170.

[137] Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — Львів, 1933. — Т.CLII. — СС.30, 39-40; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. — С.44.

[138] Андрусяк М. Вказ. праця. — СС.42-43; Krupnyckyj B. Op.cit. — SS.173-177.

[139] Андрусяк М. Вказ. праця. — СС.46-48; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... — СС.156-158.

[140] Андрусяк М. Вказ. праця. — СС.48-51; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... — СС.158-159.

[141] Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С.333.

[142] Андрусяк М. Вказ. праця. — СС.56-60; Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України // Нью-Йорк, 1964. — СС.88-89.

[143] Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. — М., 1946. — Т.2. — С.142; Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко. Збірник. — К., 1992. — С.92.

[144] Крикун М. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. — Львів, 1999. — Число 2-3. — СС.51-52.

[145] Акты ЮЗР. — СПб., 1884. — Т. XIII. — СС.192, 210, 249; Чухліб Т.В. Козацький устрій... — СС.38-40; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 190.

[146] Костомаров Н.И. Руина... — С.329.

[147] Perdenia J. Op.cit. — S.16.

[148] Акты ЮЗР. — Т. XIII. — СС.24, 46, 226, 337, 580-581; Крикун М. Остап Гоголь... — СС.48-54; Чухліб Т. Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн.1. — СС.77-79.

[149] Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.2. — СС.411-434.

[150] Там само. — СС.436-460.

[151] Чухліб Т.В. Гетьман С.Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683-1684) // Україна в Центрально-Східній Європі... — СС.320-327; Його ж. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676-1685) // Запорозьке козацтво. — СС.178-180.

[152] Його ж. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Український історичний збірник. Наукові праці аспірантів та молодих вчених. — К., 1997. — Вип.1. — СС.82-93.

[153] Архив ЮЗР. — К., 1888. — Т.II. — Ч.2. — СС.480-481, 497; Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — СС.304-306; Perdenia J. Op.cit. — S.85.

[154] Станіславський В. Гетьман А.Могила і запорозькі козаки // КС. — 1999. — №3. — СС.156-157.

[155] Чухліб Т. До питання про політичні стосунки... — СС.88.

[156] Архив ЮЗР. — Т.II. — Ч.3. — СС.361-362, 369; Сергієнко Г.Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80-90-ті рр. XVII-початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. — 1996. — №3. — С.113; Чухліб Т. Ліквідація козацького устрою на Правобережній Україні (1699-1702 рр.) // Українська козацька держава... (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — СС.42-43; Perdenia J. Op.cit. — SS.113-114, 121-122, 124, 127.

[157] Архив ЮЗР. — Т.II. — Ч.3. — СС.449-451; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — С.212; Костомаров Н.И. Мазепа. — СС.134-137; Сергієнко Г.Я. Відродження козацької державності... — СС.115-116.

[158] Величко С. Літопис. — Т.2. — С.310.

[159] Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // Український історичний журнал. — 1998. — №6. — СС.6-9; 1999. — №1. — СС.18-19.

[160] Там само. — №1. — СС.20-28; Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства в кінці XVII-на початку XVIII ст.: Автореферат дис... к.і.н. — К., 1996. — СС.15-19.

[161] Крисаченко В. Вказ. праця. — СС.298-300.

[162] Станіславський В.В. Політичні відносини ... — СС.19-21; Його ж. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. — 1995. — №6. — СС.8-19.

[163] Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — СС.70-73; Шевчук В. Вказ. праця. — С.198.

[164] Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика // Український історичний журнал. — 1997. — №6. — СС.24-26; Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі ... — СС.446-447.

[165] Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — СС.256-257; Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини... — СС.28-31; Субтельний О. Вказ. праця. — СС.91-92, 196-197.

[166] Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини... — СС.31-32.

[167] Ульяновський В. Вказ. праця. — СС.450-451.

[168] Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років (До питання про політику Петра І стосовно України) // Україна модерна. — Львів, 1996. — Число 1. — СС.52-85.

[169] Антонович В.Б. Вказ. праця. — СС.368-369; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — СС.258-259; Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини... — СС.33-34; Perdenia J. Op.cit. — SS.254-260.

[170] Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — К., 1993. — СС.413-416; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — СС.60-61.

[171] Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський і запорожці (1708-1722 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії... — СС.92-101; Його ж. Гетьман Іван Скоропадський... — СС.63-69.

[172] Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.51-52; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський... — СС.69-73.

[173] Субтельний О. Вказ. праця. — СС.124-125; Ульяновський В. Вказ. праця. — С.470.

[174] Бантыш-Каменский Д.Н. Указ.соч. — СС.429-430; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998. — СС.130-161; Шевчук В. Вказ. праця. — СС.238-252.

[175] Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — С.48; Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т.2. — С.86.

[176] Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997. — С.73.

[177] Смолій В.А, Степанков В.С. Українська державна ідея... — СС.279-285; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1992. — Т.3. — СС.350-388.

[178] Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т.2. — С.197; Коваленко О.Б. "Освічений гетьманат" Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава... (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — К., Черкаси, 1994. — СС.188-190; Панашенко В. Кирило Розумовський // Володарі ... — СС.543-547; Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — К., 1993. — Вип.1. — СС.143-146; Струкевич О.К. Ліквідація політичної автономії України та місце у цьому процесі Другої Малоросійської колегії // Українська козацька держава... (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — СС.63-66.

[179] Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. — К., 1992. — СС.28-29, 55-60.

[180] Там же. — К., 1992. — СС.28-29, 55-60.

РОЗДІЛ 6

ДИПЛОМАТІЯ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ (середина XV ст.–1783)

Кримський ханат як держава та його місце в історії світовій і українській

Кримський ханат* як держава належить до типу степових імперій або паксів (pax nomadica). Цей тип держави розвинувся народами кочовиків-скотарів на опанованій ними території Євразійського степу, що розкинувся від Північного Причорномор'я до Жовтого моря. Пакс дуже відрізняється від звичних з етнічного погляду українських держав та протодержав, як відрізняється він і від європейської моделі демократично-правової держави, яку нинішня Україна обрала за взірець. Оскільки цей тип держави вже досить добре забутий і незрозумілий для більшості українців, для того щоб зрозуміти цілі зовнішньої політики та дипломатичні традиції, яких дотримувався Кримський ханат, необхідно коротко схарактеризувати основні риси кочових держав та Кримського ханату й показати їхню роль на тлі світової та української історії.

Степова Україна не просто географічно належить Євразійському степу. З приручennям коня на початку IV тис. до Н. Х. (середньо-стогівська культура)

* На мою думку, термін "ханат", крім того, що він в українській мові милозвучніший, ніж традиційна калька з російської "ханство", ще й краще пасує для означення різновиду держави. Термін же "ханство" точно відповідає значенню "ханський престол", "посада хана". В цьому розділі вживання обох термінів відповідає розрізненню понять держави й посади, так само, як у випадку з парою понять "гетьманат" ("гетьманщина") - "гетьманство".

тут виникло одне з перших вогнищ степової цивілізації, неспокійного сусіда й суперника осілих землеробських спільнот[1]. Відтоді кочовий пасторалізм поширився на всій території Євразійського степу й запанував на кілька тисячоліть, поки землеробство розвинуло технології, що виявилися економічно ефективніші для природно-кліматичних умов степу. Наступ землеробства на нього триває дотепер, але екологічні проблеми Приаралля та колишньої казахської цілини свідчать про його обмежений потенціал у зонах традиційного кочового скотарства.

Завдяки опануванню Степу кочовиками Євразія відразу стала наскрізно відкритою для міграцій та торгівлі. Посуд і орнаменти, властиві трипільцям, сусідам кочовиків середньо-стогівської культури, були відкриті аж у Китаї*. Знаменитий скіфський "звіриний" стиль був рознесений мандрівними купцями, ремісниками та кочовиками по всій Євразії.

Водночас вершники, познайомившись із осілими сусідами, усвідомили свою військову перевагу над ними. Військове зіткнення кочовиків з осілими народами спричинило дві епохальні військові та технологічні революції. Вже з навичкою їздити верхи з'явилися колісні вози, а близько 2000 р. до Н. Х. у Євразійському степу з'явилися бойові колісниці. Перша зустріч із ними стала для осілих землеробів трагедією, як, наприклад, у Єгипті, завойованому близько 1700 р. до Н. Х. гіксосами — "пастушими царями". Проте осілі землеробські народи, завдяки перевагам промислової технології та державної організації, змогли тоді швидко відповісти на виклик, масово озброївшись колісницями й удосконаливши їх. Але вмінням стріляти з лука, сидячи верхи, землероби так ніколи й не змогли зрівнятися з кочовиками.

Історично першим свідченням переваги кочовиків над найдосконалішою військовою машиною, до того витвореною осілими народами, стала навала кіммерійців на Ассірію бл. 800 р. до Н. Х. Всюди, де кочовики наступали на осілі землі, там відбувалися широкомасштабні реформи не лише у військовій справі, а й у державній організації. До речі, ці реформи, що добре засвідчені джерелами, показують і тенденцію поширення кочового пасторалізму в Євразії — із заходу на схід. Так, якщо в Ассірії такі реформи відбулися за Тіглатпаласара (745-727 до Н. Х.)[2], то в Китаї це сталося на три століття пізніше у царстві Чао (або Чжао) за правителя Ву-ліня (325-299 до Н. Х.)[3]. Але, попри всі спроби навчитися воювати верхи, єдиним ефективним для землеробів способом боротьби з кочовиками було наймати на службу інших кочовиків.

Кінець військовому домінуванню кочовиків поклала тільки наступна військова революція, до якої осілі цивілізації виявилися значно здібніші та краще підготовлені: це поширення вогнепальної зброї аж через дві тисячі років.

Незмінна впродовж тисячоліть воєнна перевага над осілими сусідами стала фундаментом войовничої степової ідеології: релігії — тенгріанства — та соціальної доктрини — Männerbunde ("королівські орди"), — елементи якої, до

* На це звертає увагу В. Мак-Нейл у своїй знаменитій історії людської цивілізації (див.: McNeill W. H. The Rise of the West: A History of the Human Community. Chicago-London: University of Chicago Press, 1991. — PP. 19-21).

речі, були засвоєні іншими (морськими) кочовиками — європейськими вікінгами. Державною формою степових суспільств стала специфічна імперія — "пакс" (латинське *pax*). Кочове скотарство виявлялось економічно самодостатнім навіть у межах однієї сім'ї. Тому кланово-племінна будова кочового суспільства була цілком достатньою формою його соціально-економічної організації. Степові держави як надплемінна структура утворювалися войовничими та купецькими елітами, що змогли поставити собі на службу стратегічну зброю — вершників кочових орд*.

Мета створення *(raison d'être)* таких держав полягала в додаткових економічних перевагах, що давалися тільки військовою силою. Це, по-перше, можливість установлення торговельного обміну з осілими цивілізаціями, що означав доступ до продуктів землеробства та високоякісних ремісничих виробів. По-друге, це економічний зиск із міжнародної торгівлі у вигляді митних зборів шляхом воєнного контролю за шляхами сполучення. По-третє, це прямий грабунок осілих сусідів воєнною агресією у випадку, якщо воєнні втрати були меншими від здобичі.

Отже, засоби існування кочової держави не черпалися з економіки кочового суспільства, а бралися в сусідніх осілих народів. Звідси парадоксальний, на перший погляд, зв'язок: сильна кочова держава може витворитися лише у сусідстві з сильною осілою державою[4]. От чому степове прикордоння осілих цивілізацій завжди притягало до себе кочовиків, викликаючи міграції народів, та було поліґоном, де творилися нові держави, народи, мови.

Пряме завоювання осілих територій не могло бути й не було метою кочових держав. Звичайно, це не було результатом якоїсь вищої економічної свідомості. Відданість войовничій ідеології з її презирством до осілого життя міцно прив'язувала ідеали кочового суспільства до Степу. До всього ж, кіннота була неефективною зброєю проти міських мурів, і це безсилля тільки розпалювало презирство кочовика щодо міських мешканців. Щоправда, коли талановиті полководці та багаті купецькі нерідко раптово збирали під своєю орудою величезні орди й підбивали під свою руку численні народи, вони починали мріяти про світове панування. Тоді пакси територіально розросталися до гігантських розмірів. Турецький пакс (550-744) вперше об'єднав степи від Чорного до Жовтого морів. Але з кочових держав лише Монгольська імперія Чингізідів у XIII ст. включила до свого складу території осілих держав і стала на короткий час винятком із цього правила за 2500 літ збройного змагання землеробських та скотарських держав.

Таким чином, для потужної кочової держави головними були не території самі по собі, а народи, які їй служили, та наявність багатих осілих сусідів, які могли надати степовим елітам засоби збагачення.

Внутрішню єдність таких держав визначали правлячі еліти, насамперед харизматичний правлячий клан — династія професійних воїнів, ідеологів та

* Термін *пакс* — ("рах") запропонував О. Пріцак. Характеристику степових держав та їхніх контактів із європейськими народами див.: Пріцак О. Походження Русі. Т. І: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). — К.: Обереги, 1997. — Розд. 3. — СС. 121-157. Ґрунтовну характеристку степових імперій також див. у цитованій праці Т. Барфілда.

вождів. По суті, кожна степова держава існувала лише стільки, скільки існувала правляча династія. Ані етнічність, ані спільна культурна традиція не відігравали визначальної ролі у формуванні та міцності держави. Навпаки, саме політичні кордони паксів, байдужі до кланових зв'язків, переможців та переможених, ставали найважливішим фактором у формуванні загальноімперської мови, етнічної спільноти, культури.

Політичне домінування індоєвропейців, які витворили політичну модель паксу та основну термінологію (включно з титулом *каган*, наприклад), було успадковане тюрками, далі монголами. Останні й нині населяють Орхонську долину — серцевинну територію колись тюркських паксів, хоча на більшості територій, завойованих монголами, тюркські народи переважали й переважають дотепер. Цікаво, що одні й ті самі клани та племена нерідко виявляли себе в різних кочових державах. Водночас домінуючий етнічний компонент паксу спокійнісінько всмоктував у себе потрібні елементи переможених ним народів, незрідка запозичуючи його мову та культурні надбання.

Втім, попри всю культурну та етнічну плинність кочових держав, через що надзвичайно складно стежити за їхньою історією, політичне та економічне життя в них назагал було дуже одноманітним. Як кочування підпорядковувалося сезонним циклам, так і політичне буття степових народів вибудовувалося циклами повстання та розпаду кочових паксів. Правлячі династії та території паксів — ось що було найважливішою ознакою циклів в історії Степу.

Так степова цивілізація не лише розширила межі людської ойкумени, а й на кілька тисячоліть утворила економічну та політичну константу світової історії.

Звичайно, землероби та кочовики були міцно пов'язані одні з одними. Степ, з одного боку, вчився й економічно паразитував на осілих цивілізаціях, а з другого він же стимулював технічний прогрес і викликав там важливі соціальні зрушення. Велика китайська стіна позначила утворення єдиного Китаю перед лицем загрози з боку кочовиків. З другого боку, водночас утворився й гуннський пакс. Один з уламків цього паксу менше ніж за два століття вже з'явився в Західній Європі, що започаткувало так зване "Велике переселення народів". У протистоянні з псевдоаварами, що пробилися на Захід після гуннів, народилася імперія Карла Великого. Відкриття завдяки монгольським завоюванням трансконтинентальної торгівлі, яка пов'язала Західну Європу з Індією та Китаєм, послужило важливим актом глобалізації світової економіки. Зрештою, саме вона стала поштовхом до Великих географічних відкриттів європейців, що змінили картину світу.

Проте політично та культурно осілі й кочові народи були розведені по різні сторони Євразійського степового кордону. Війни, які точились уздовж цього кордону, й, відповідно, опозиційні релігійні доктрини зміцнювали відмінність між двома світами. Розпад СРСР зайвий раз показав живучість кордонів між цивілізаціями. Століття російської присутності не змогли втримати Середню Азію в межах імперії. Лише народи східноєвропейських степів та Сибіру, завойовані 450-300 років тому, втратили свою степову ідентичність на користь нової — російської (показуючи, що держави є справжніми творцями націй), хоча регіоналізм усе ще досить живучий і там.

На цьому тлі добре видно специфіку української історії, в яку влилися долі як осілих, так і степових народів. Незалежно від того, що означає назва "Україна", земля ця була водночас і країною, і прикордонням. З одного боку, в Україні поєдналися дві колись несумісні цивілізації — європейська землеробська та євразійська кочова. З другого — Україна зробилася важливою складовою їх обох.

У той самий час, як Україна стала одним з ареалів землеробства у Європі, паралельно в її степовій частині відбулося одомашнення коня та постання кочового скотарства. В Україні були засвідчені й перші історично відомі степові пакси — скіфів та кіммерійців. Власне, писана праісторія України й починається у VIII ст. до Н.Х. написали, вибитими на честь перемог над кіммерійцями. А свідчення Геродота поклали початок писаній історії контактів Європи зі Степом. З його ж легкої руки до Європи були зараховані землі скіфів. З України почали свій похід у Європу гунни з ґотами. Потяг степових та морських кочовиків (вікінгів) до багатств і, насамперед, до невільничих ринків Візантії та Арабського халіфату зробив Східну Європу, населену слов'янами, їхнім зустрічним пунктом та джерелом багатства. Звідси Київська Русь розпочала свій шлях до державності, яка ще довго зберігала сліди політичних традицій обох типів кочовиків.

Політична та етнічна карта модерної Східної Європи сформувалась у постмонгольський час. Зокрема, разом із постанням Московії, Литви та Молдавії Україна стала окремим політичним тілом Русі. Кримський ханат узагалі був одним із прямих спадкоємців Монгольської імперії. Більше того, з усіх Чингізідів династія Ґереїв* у Криму правила найдовше — до 1783 р. Таким чином, історичний розвиток території України по обидва боки Степового кордону впродовж сотень років відбувався під впливом співіснування та протистояння, з одного боку, Русі-України, яка представляла європейську осілу цивілізацію, а з другого — Золотої Орди та Кримського ханату, які представляли цивілізацію степову.

Звичайно, як і в інших контактних зонах землеробських та кочових цивілізацій, лейтмотивом цього співіснування був воєнний конфлікт, де в основі лежали традиційне для кочових держав прагнення економічного зиску із сусідніх земель і опір цьому з боку останніх. І в Україні цей конфлікт справив фундаментальний вплив на обидві цивілізації.

---

* У літературі зустрічаються різноманітні форми написання цього прізвиська. Найпоширенішими є форми Ґірей, Ґірай, Giray. Розбіжність правопису викликано тим, що воно дійшло до нас переважно в османсько-турецьких документах та літописах, писаних арабським письмом, яке не може однозначно передавати голосні звуки тюркських мов. У російській збереглися такі форми написання цього прізвиська, як Кирей, Гирей, Керей. Тюркологи Дюла Немет та Йозеф Матуц довели, що перша голосна в імені Ґерей є закрита *е* (на зразок французької *é*), а друга — відкрита *е* (на зразок французької *è*). Див.: Julius Németh "Kereit, Kéreg, Giray" // Ural-Altaische Jahrbücher. — №36. — 1965. — SS.360-365; Matuz Josef, Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. — Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1976. — SS.1-2.

Таким чином, правильній вимові цього прізвиська відповідатимуть такі форми запису: Géréy (французькою), Géreg (німецькою, англійською), Герэй (російською). Українською це ім'я найближче до оригінального звучання передається формою Ґерей, яка вживається в даному розділі.

Досить сказати, що з цього конфлікту народилося українське козацтво, завдяки якому постала етнічно українська Гетьманська держава. Але козацтво не могло елементарно вижити в Степу, не засвоївши основних елементів степової культури й побуту від своїх опонентів. На перших порах навіть воювати довелося найтрадиційнішою зброєю — луком. От чому засновника Січі Дмитра Вишневецького ми бачимо, неначе кримського хана чи султана, з луком у руках[5]. Та й козацька державність запозичила чимало рис свого воєнно-адміністративного устрою та державної ідеології саме в Кримського ханату. Це, зокрема, і держава як військова організація, і оборона віри як основна мета війни, і інститути "степової демократії" (виборність суверена, рада — курултай, присяга на вірність виборному ватажку, відсутність родової аристократії тощо), і багато чого іншого аж до прямих запозичень державних установ, посад, військової організації й тактики, степового побуту та термінології. В Україні часом є такі сліди степових традицій, яких не знайти в Криму чи Центральній Азії. Традиційний поділ України на Лівобережну та Правобережну — лише один з очевидних прикладів такого роду. Нарешті, чимало степовиків обрали для своєї кар'єри табір противника та асимілювались у Київській Русі, а по монголах — і в Польсько-Литовській державі, Московії, в козацькому середовищі. Тамгоподібні герби української, польської та литовської шляхти — найбільш видимий слід тієї асиміляції.

Кримський ханат, своєю чергою, також чимало запозичив у своїх "ворогів". Найголовніше — це самих людей. Сотні тисяч українців було продано за межі Криму, що складало основу прибутків для Кримської держави. Водночас не менше українців осіло в Криму, асимілювалося з місцевим тюркомовним населенням, щоби потім поповнити війська кримських ханів. Упродовж трьох століть ханат живив ресурси своєї стратегічної зброї слов'янським населенням з України. Але з цим населенням у кримські степи прийшли кваліфіковані землероби, які стали там опорою осілого землеробства. Без них непризвичаєні до цієї праці кримці не проміняли б звичне для них скотарство на землеробство й не змогли б осісти на землю. Швидко асимілюючись у Криму, українські бранці не просто влились у процес етногенезу, перенісши свої фізичні риси в Крим. Вони занесли в культуру своєї нової кримсько-татарської родини чимало елементів слов'янської культури. Так, теперішні кримські татари своєю схильністю до тужливих пісень про рідні домівки, про Крим, так само, як і рішучим бажанням повернутися на свою історичну батьківщину, ніяк не нагадують отих вітрогонів-джигітів, для яких далекі походи, подвиги й завоювання світу становили сенс життя, а поняття відданості батьківщині не існувало*.

Додаткову пікантність історії України надавало те, що європейська осіла та євразійська кочова цивілізації були представлені на її території своїми прикордонними. Надміру віддалені від власних центрів політичного тяжіння, щоби бути підконтрольними, обидва боки кордону нерідко приходили до злуки,

* Чудовий зразок романтики далеких походів див. у газелі кримського хана Ґазі Ґерея (правив між 1584 та 1608 рр.) в елегантному перекладі Османа Акчокракли та А. Кримського // Студії з Криму. — К., 1930. — С.192.

й тоді виникали гібридні форми економічного та суспільного життя, навіть етнічні спільноти. Це зробило можливим українській колонізації прижитися в Степу. А хіба козацтво, особливо на початковому етапі своєї історії, не є прикладом гібридного суспільства — етнічно різнородного, з розмитою ідентичністю, об'єднаного лише спільною територією, спільними як для хліборобів, так і для кочовиків формами господарювання та умовами побуту?

Синкретичність "пограничної" культури дуже добре пасувала природним умовам Північнопричорноморського степу. Завдяки своїм родючим грунтам та м'якому, як порівняти з центральною Євразією, клімату цей закуток Євразійського степу був придатний не лише для скотарства, а й для землеробства. Тому землеробство також змогло знайти собі там місце. Відкриття перспективного хлібного ринку в європейському Середземномор'ї та в Османській імперії підштовхнуло до товарного землеробства у XVIII ст. навіть завзятих кочовиків-ногайців. Але близьке сусідство в сумі з поширенням важкого плуга, придатного для оранки цілини, зробили Степ доступним і атрактивним для колонізації професійними осілими землеробами. Це започаткувало процес всесвітньо-історичного значення — землеробське освоєння Степу, який разом із пороховою революцією поклав край історичній місії степової цивілізації. Перший акт цього процесу відбувся саме в Україні. Це здається парадоксом для України, звідки, як ми бачили, кочова цивілізація брала свій початок. Але в історії Українського степу таких парадоксів чимало. Наприклад, уже зазначалося, що саме в Україні уламок найбільшого з паксів — монгольської імперії Чингізідів — протримався найдовше.

Не менш парадоксальними були й сама землеробська колонізація України, а також її наслідки. Колонізація, що розвивалася стихійно, тобто не була організована державою, відбувалася водночас із татарськими нападами на Україну, що досягли найбільшого розмаху в кінці XV-XVII ст. На середину XVII ст. українці впевнено стояли на Поділлі та середньому Подніпров'ї, що виявилося в обранні Чигирина гетьманською столицею*. Московська протекція ніяк не сприяла українському просуванню на південь. Навпаки, за Бахчисарайським договором 1681 р. Московія навіть погодилася очистити землі між Бугом та Дніпром по саму Київщину. Втім, Москва дістала в особі козаків степову зброю нового покоління — степовиків, озброєних рушницями. Ця нова зброя перевершувала степову кінноту, тож спроби скористатися козаками як стратегічною зброєю проти Кримського ханату, якому Москва все ще платила данину, не змусили на себе довго чекати. З допомогою козаків російські війська вперше відважилися піти на Крим 1687, потім 1689, 1695 рр., тобто тільки через двісті років після того, як українські козаки брали Очаків (1492). Коли ж Петро I, натхненний Полтавською перемогою над шведським королем Карлом XII, організував Прутський похід без козаків, які подалися від репресій "кацапів" (турецьке слово "різник", що пристало до москалів по Батуринсь-

* Докладний огляд кордонів української колонізації див. у: Крип'якевич І. "Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького", вид. В.М.Рички та П.А.Горішнього // Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 2. — К.: Наукова думка, 1993. — СС.280-305.

кому погромі 1708 р.) під протекцію кримського хана, то його спіткали поразка й принизливий мирний договір. Але, повною мірою скориставшись козаками для знищення Кримського ханату, Російська імперія водночас включила обидві сторони вздовж Українського степового кордону до свого складу. На маргінесі зазначимо, що передача Криму до складу України 1954 р., яка сприймається як "подарунок Хрущова", має з історичної перспективи свою логіку: зрештою, до України потрапив тільки Крим, а не якась інша область, наприклад, Кубань, населена етнічними українцями, котрі поїхали туди не своєю охотою, а за планами Російської імперії.

Знаменита хлібна торгівля XIX-поч. XX ст., що відкрилася внаслідок землеробської колонізації українцями Степу, мала всесвітньо-історичне значення, забезпечивши Європу хлібом в епоху промислової революції. Таким чином, протистояння осілої та землеробської цивілізацій в Україні, що постає як справжня частина Європи, дістала свій сенс. Хлібна торгівля принесла Україні гучну славу житниці Європи, що затрималася за нею по інерції дотепер (і це попри те, що в Російській імперії колонізовані українцями території були названі "Новоросією"). Проте цим результатом української колонізації скористалась інша держава — Російська імперія, тоді як її спадкоємець Радянський Союз загубив і це: сьогодні про європейську житницю згадують лише як про колишню.

Що ж лишилося українцям? Власне, не так мало. Їм дісталась освоєна їхніми предками-землеробами та воїнами територія на краю Європи, з якою вони успадкували державні традиції, культуру й навіть гени своїх степових сусідів та суперників. Це дає їм підстави не тільки бути часткою європейської цивілізації, а й разом із кримськими татарами вважатися нащадками-спадкоємцями степової цивілізації та її останнього представника — Кримського ханату.

Ось так Україна дістала закінчений східний цикл своєї історії, такий самий органічний і значущий для неї, як і західна, європейська лінія її історії, що нині набуває першочергового значення.

Кримський улус у складі Золотої Орди (перша половина XIII -кінець XIV ст.)

Історія степової держави починається з появою династії. Правлячою династією Кримського ханату були Гереї. Звичайно, що першим це прізвисько носив засновник Кримського ханату Гаджжі Герей Хан*. Проте династія Гереїв виводила своє походження від спадкоємців Чингіз-хана, при-

* Правопис власних імен відповідає таким правилам. 1. При повній передачі офіційного імені (унвану) ханів, принців та інших осіб, що включали особисте ім'я, прізвисько та титул або посаду (зазвичай стояла на останньому місці), всі його складові пишуться з великої літери й відмінюють-

чому від його шлюбу з Бьортечін, які, на відміну від родичів самого завойовника та дітей від інших шлюбів, тільки й утворювали "золоту серцевину" династії (*алтан уруг*) та вважалися носіями божественної харизми (*кут*). Тому історія власне Кримського ханату починається з установлення в Криму правління Чингізідів. До всього, Кримський ханат виділився з Золотої Орди, що виникла в результаті монгольського завоювання, й не лише успадкував внутрішньо- та зовнішньополітичні традиції свого попередника, а й претендував на золотоординську спадщину.

Монгольське завоювання розпочалося нападом військ ґенералів Чингіз-хана Джебе та Субудая 1223 р., що був результатом розпочатого за два роки перед тим завоювання Хорезму. Розгромивши руcько-половецьке військо на Калці, монголи вдерлись у Крим і пограбували Судак*, — важливий центр міжнародної торгівлі, зокрема й із Руссю, та крайній західний пункт торгівлі хорезмських купців**. Місто не було знищене, монголи там не затрималися, тож його торговельне значення збереглося. Пізніше навіть стало відомо про утиски руських купців (насамперед работорговців), які контролювали місто, стосовно до сельджуцьких купців-мусульман. Вони й послужили приводом для сельджуцького султана Алаедділна Кейкубада послати морську експедицію на чолі з Хусамеддіном Чупаном у Судак (1225), примусити місто погодитися на екстериторіальність мусульманської громади, будівництво мечеті та присутність турецького ґарнізону. Це було перше історично засвідчене запровадження ісламу в Криму[6].

Завоювання Криму 1238-1239 рр. остаточно закріпило його в складі монгольського паксу, а відтак поставило під управління харизматичного клану Чингізідів, представники якого управляли ним як єдині правдиво легітимні суверени.

За степовою традицією, територія держави поділялася між членами правлячої династії на улуси, а також на тумени, тисячі й сотні, якими командувала служила знать[7]. Кордони степових улусів зазвичай установлювалися по великих річках[8]. Виділення Криму в окремий улус стало, очевидно, результатом окремішнього географічного положення півострова. Проте навіть за монголів не весь півострів увійшов до складу улусу. Гірські та південнобержні райони з 40 палацами, про які повідомляє папський легат Вільгельм де Рубрук[9], та портовими містами Судак і Херсонес (Сару-Кермен), залишилися за межами паксу, хоча й перебували під верховним суверенітетом хана Золотої Орди та улусно-

---

ся за українським правописом, наприклад, Ґаджжі Ґерей Хан, Мегмет Ага, Ібрагім Паша тощо. 2. Якщо титул виноситься перед власним іменем, то він пишеться з малої літери, наприклад: хан Ґаджжі Ґерей, султан Селім тощо. 3. В складних іменах та прізвищах, одним із компонентів яких є титул (хан, бек) або вказівка на родинні зв'язки (заде, оглу), ці компоненти пишуться з малої літери через дефіс і відмінюються як одне слово, наприклад: Чингіз-хан, Кутлу-бек, Різа-оглу тощо.

* Розповідь про це в Ібн аль-Асіра див. у: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды/ изд. В. Г. Тизенгаузен. — Т. І. — СПб, 1884. — СС.26-27.

** Засноване, як уважають, 212 р., місто Судак дістало свою назву від імені Согдіани (межиріччя Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї), що була центральною областю держави хорезмшагів (кін. XI ст. — 1221). Согдійські купці представляли економічну та інтелектуальну еліту тюркських степових імперій домонгольської доби.

го князя Криму*. По-перше, монголи, як і інші степовики, не були зацікавлені територіями, що не були зручними пасовиськами, й тому вони задовольнялися збиранням з підконтрольних земель данини. По-друге, вони були зацікавлені в збереженні торговельних зв'язків та інфраструктури, доступ до якої давав їм верховний суверенітет над кримськими містами. У 1260-х рр. вони навіть дозволять заснувати на своїх землях ґенуезьке місто Кафу, а потім дозволятимуть ґенуезцям та венеціанцям засновувати свої промислові й торговельні поселення на узбережжі Чорного моря коло багатьох річок: Дунаю (Кілія, Лікостомо), Дністра (Маврокастро), Дніпра (Лерічі), Дону (Тана), Кубані (Матрега, Копаріо та ін.) – та в Керчі (Воспоро). Тут усюди існувало змішане населення з візантійською або ґенуезькою адміністрацією, в якій монголи задовольнялися судовим та податковим контролем. Отже, будучи об'єктом визиску, ці місця залишалися під самоврядуванням. 1303 р. було навіть дозволено заснувати католицьке єпископство у Херсоні (напевно існувало 1333 р.**, але із занепадом міста зникає на кінець XIV ст.), а 1318 — католицьку кафедру у ґенуезькій Кафі. Безпосередньо в складі монгольської держави опинився лише степовий Крим, перед тим населений переважно куманами (половцями або кипчаками).

Приналежність до величезної імперії робила півострів відкритим для міграцій, а тому про стабілізацію населення як передумову для формування етносу на півострові впродовж XIII-XIV ст. не могло бути й мови. 1438 р., коли з Криму перебирався в Казань колишній золотоординський хан, за ним подалося 3 тис. воїнів[10]. Навіть руси, які активно використовувались у монгольських військах у ролі конфедератів, могли так чи інакше вливатися до золотоординської спільноти, попри запровадження ісламу, що почалось у Золотій Орді від Берке-хана (1256-1267).

Організація Кримського улусу простежується з 1260-х рр. Знайдена засланими у Сибір полоненими шведами історія татарських ханів (*Шеджере-і Турк*) уперше повідомляє про надання Криму золотоординським ханом Мунґке Темуром (1267-1280) в *нунтух* (вотчину, улус) своєму синові Уранґ Темуру[11]. Очевидно, це припадало на початок правління хана. На цей самий час припадає й перша монета, карбована в Криму на ім'я хана. Пізніше, як свідчать повідомлення XIII ст., Солхат із Судаком були виділені Мунґке Темуром в *ікта* (умовне пожалування) сельджуцькому султану Ізз-ед-Діну Кейкаусу (епоніму сучасних ґаґаузів), котрий після виїзду 1269 р. з Малої Азії до смерті (1278) жив у

* Марґіналії на Суданському Сінаксарі повідомляють про залишення монголами міста 1249 р. Монгольська податкова та судова адміністрації були залишені там. Той же Сінаксарь повідомляє про монгольських намісників у Судаку грецьким словом *севаст*, що мало турецький відповідник *бабаджук* (відомий з хозарських часів у Херсоні) й відповідало посаді *туткаула* (монг.) або *тудуна* (давн. тюрк.). Докладніше див. у: Pritsak O. "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism" // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. II. — №2. — September 1978. — PP.264-265, а також: Галенко О. "Тудун"// Східний світ. — 1998. — №№1-2.

** Про це свідчить лист папи Іоанна XXII від 5 травня 1333 р. та затвердження 6 липня Річарда Англікуса на посаду єпископа у Херсон. Див.: Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea. — Cambridge, MA, 1936. — P.176.

Криму[12]. Таким чином, Крим, найімовірніше, не мав у Золотій Орді статусу справжнього улусу, тобто вотчини Чингізідів. У пізньому ярлику Улуг-Мухаммеда (1420) Крим названо *тумен*'ом[13], тобто десятитисячним намісництвом (тогочасною російською — *тьма*).

Адміністративним центром Кримського тумену був Солхат (Кирим, Ескі-Кирим, нині — Старий Крим). Місто було важливим центром міжнародної торгівлі й називалося Орду Базар (*Lordo Bazar* — мовою ґенуезців*). Важливе фінансове значення для улусу мав також Судак, в якому намісник *тудун* (візантійський термін — "*севаст*") збирав частину податків з тамтешніх золотоординських резидентів на користь тумен-бея. Через це Судак спеціально відзначено хроністами в складі Кримського тумену, хоча водночас він був і володінням Трапезундської та Візантійської імперій (після відновлення останньої 1261 р.).

В Судаку провадилася значна торгівля невільниками з мамлюцьким Єгиптом. Римський папа Інокентій IV, ініціатор подорожі Рубрука до Батия, вже 1244 р. скаржився на те, що його співвітчизники ґенуезці продавали руських, половецьких та черкеських рабів єгипетським султанам, які тіснили хрестоносців зі "Святої Землі". Один із таких колишніх рабів, Захіреддін Бейбарс, проданий у Солхаті, 1260 р. очолив мамлюцьке військо й зупинив монгольський наступ у Сирію та Єгипет. Того самого року він став султаном, поклавши початок правлінню мамлюків у Єгипті. Оскільки основою воєнної машини мамлюцького Єгипту були невільники, які постачалися з Північного Причорномор'я та Надкавказзя, це відкрило для кримських портових міст надзвичайно вигідну торговельну кон'юнктуру. 1266 р. датовано договір про пільгові умови закупівлі мамлюками рабів у Золотій Орді, укладений між згадуваним султаном Бейбарсом (1260-1279) та ханом Берке, які, до всього, утворили альянс проти монгольської держави Іль-Ханів, розташованої, головно, в Персії та Іраку. Зі свого боку, й візантійський імператор Михаїл VIII Палеолог, на той час сюзерен південнобережних кримських портів, уклав із мамлюцьким султаном Калавуном (1279-1290), також родом десь із Кипчака (Північного Причорномор'я), договір про безперешкодну купівлю й вивіз через Судак рабів для єгипетського мамлюцького війська**. Судацька торгівля давала значні прибутки — невипадково вони ділилися на чотири частини, одна з яких належала безпосередньо ханові Золотої Орди[14]. Під кінець XIII ст. роль головного порту вивозу невільників перейде до ґенуезької Кафи, де, звичайно, золотоординці так само запровадять свого митника — тудуна. Формальна підпорядкованість кримському намісникові тудуна, а водночас і заморської торгівлі через кримські порти, була джерелом фінансової самостійності Криму й відіграватиме важливу роль у його сепаратизмі в Золотій Орді.

* Див. згадку від 1438 р. про це в севільського подорожника Перо Тафура: *Tafur Pero, Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos. (1435-1439).* — Madrid, 1874. — P. 166; український переклад див.: Галенко О. "Крим у 1438 р." // Україна в минулому. — Вип. VI. — К.; Львів, 1996.

** Текст цього договору зберігся в арабській версії у творі мамлюцького полімата аль-Калькашанді "Субх-аль-а'ша", див.: M.Canard, "Le traité de 1281 entre Michel Paleologue et le Sultan Qalaoun" // Byzantion. — 1935. — PP.669-680.

У другій пол. XIII ст. багатий Кримський улус хотів прибрати до рук хан Ногай, онук Могола — молодшого брата хана Батия. Як Чинґізід, Ногай мав амбіцію утворити зі своїх володінь самостійний ханат із центром на нижньому Дунаї. 1299 р. влітку, готуючись до рішучої битви з ханом Тохтою, Ногай прагнув перехопити прибутки, що приносила торгівля в Судаку. Але судакці отруїли його небогу Актаджи (неясно, було це ім'я чи, скоріше, титул, що означав конюшеного), посланого заради цього. Тому Ногай пограбував і спалив місто. Це вказує на те, що місто *de facto,* найімовірніше, не належало його улусу. Але так чи інакше поразка й загибель Ногая 1300 р. на певний час відсунули питання про відокремлення Криму від Золотої Орди.

Правління золотоординського хана Узбека (1312-1340) мало два важливі наслідки для Криму. По-перше, суннітський іслам твердою ногою став у Криму. Проникнення ісламу в Крим відноситься до правління хана Берке й пов'язано із впливом мусульманського Єгипту. Тоді ж єгипетський султан Бейбарс присилав у Солхат гроші (1000 золотих) та майстрів для будівництва там мечеті*. Через Єгипет у Крим тими часами поширюється етично-містичне вчення *футувва***, що справить вплив на утвердження містичних орденів у Криму. Але з правлінням Узбека іслам набуває статусу державної релігії у Золотій Орді, й степовий Крим активно ісламізується, політично стає часткою Близького Сходу. По-друге, правління Узбека відзначалося політичною стабільністю, що дозволило Криму значно збагатитися на трансконтинентальній торгівлі. Він активно торгує по суші з Китаєм, Хорезмом, Руссю, Московією, а морем — з Близьким Сходом та Середземноморською Європою.

Прибутки від торгівлі стали запорукою зміцнення ґенуезьких колоній та їх поступової територіальної експансії на Південному березі Криму за рахунок території Кримського тумену та князівства Феодоро. Дотримання добрих стосунків із ґенуезцями, з одного боку, ставало принципом внутрішньокримської політики. З другого, це свідчило про наростання економічної та політичної залежності степового Криму від торговельного Південнобережжя.

Спроби хана Джанібека (1341-1357) 1344 та 1346 рр. поставити під контроль Кафу не принесли йому бажаного результату. Кафа змусила рахуватися як зі своїми інтересами, так і з воєнною силою. Тому назагал ґенуезці почувались у Криму впевнено, хоч і визнавали верховний суверенітет золотоординських ханів, карбуючи монети та зображуючи, поряд із гербами Ґенуї, золотоординські тамги*** Джучидів, що виступали в ролі герба Золотої Орди. Найбільшою проблемою для ґенуезців, втім, як і для татар, стала чума, що розпочалася ще під час тривалої облоги Кафи 1346-1347 р.[15] Тоді від епідемії загинуло понад 80 тис. осіб.

---

* Про це повідомляє Ібн-аль-Фурат. Див.: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды/ изд. В. Г. Тизенгаузен. — Т. І. — С.363. Арабський текст на С.356.

** Своєрідний кодекс честі ісламського лицарства, пристосований також до ремісничого середовища. Див.: Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300-1600/ пер. О. Галенка. — К.: Критика, 1998. — СС.163-169.

*** Тамга — це знак, що початково вживався як тавро на худобі, а згодом дістав значення геральдичного символа, що зображався на монетах та печатках. Звідси походить термін "тамга" в сенсі мита, уплата якого засвідчувалася документом, що завірявся такими геральдичними печатками.

Очевидно, Крим був центральним володінням десятитисячника (*туменбека*, *темника*) Мамая, якому належало політичне лідерство в Золотій Орді у період внутрішньої нестабільності, що почалася вбивством 1359 р. Узбекового сина хана Бірдібека. Його правління в Криму спочатку позначилося ескалацією напруженості й навіть воєнними діями. Але Мамай спирався на гроші кафських купців, і 1365 р. вони відстояли під своєю рукою захоплені раніше м.Судак і 18 прибережних сіл від Судака аж до Фороса, що називалися приморською Ґотією або — в татар — *Tat ili* (країною татів), які Мамай хотів відібрати[16]. Щоправда, вони були змушені на його вимогу поставляти людей для його війська (зокрема, для його нещасливої кампанії проти Москви 1380 р.), що було звичайною практикою степовиків стосовно до тих, хто визнавав їхню зверхність. Але й Мамаю довелося змиритися з присутністю ґенуезців на цій ділянці Південного берега Криму.

На часи Мамая припадає також період рішучої експансії його союзника — Литовського князівства. 1362 р. внаслідок широкомасштабної війни Ольґерда проти Чинґізідської опозиції амбітному темнику* Правобережжя Дніпра, а також частина Подоння — колишній улус Ногая — відійшли до Великого князівства Литовського**. При цьому Ольґерд зруйнував усі ординські міста Правобережжя, які розквітнули на азіатсько-європейській торгівлі. Ціна, заплачена Золотою Ордою за плани Мамая, була великою. Але Мамай не рахувався з тим, показуючи в такий спосіб, що завойовані Ольґердом території йому не належали й що вони, певно, закривали сполучення Криму з центральним районом Золотої Орди. Це зайвий раз підкреслює особливе положення й економічне значення Кримського тумену вже на середину XIV ст.

Однак темник зазнав поразки у Куликовській битві з Москвою. Негайно з допомогою Самаркандського еміра Тімура на золотоординський престол зійшов справжній Чинґізід — хан Тохтамиш. Мамаєві довелося рятуватись у Кафі, але ґенуезці його отруїли, розраховуючи на поступки від нового хана. Справді, вони підписали 28 вересня 1380 р. договір з Тохтамишем в особі його кримського намісника про збереження за ними приморської Ґотії. 23 лютого 1381 р. договір було поновлено, що зумовлювалося зміною кримського темника, котрим став якийсь Еліас Бек.

Тохтамиш виявився гнучким та успішним політиком, відновивши єдність Золотої Орди. Він навіть повернув собі лояльність Москви, захопивши її 1382 р. Але у воєнному зіткненні з колишнім своєм добродієм еміром Тімуром, що стало наслідком політичного та торговельного суперництва між Золотою Ордою (Улусом Джучі) та колишнім улусом Чаґатая (там воцарився Тімур), він зазнав нищівних поразок 1391 та 1395 рр. Похід Тімура у Північне Причорномор'я скінчився розоренням торговельних міст у межиріччі Дніпра

---

* Князь переміг у битві на Синіх Водах із трьома татарськими "царками" Кутулубахом-солтаном та Дмитрієм-солтаном, а також Качибейкареєм. Титул султанів міг застосовуватися до улусних князів, які були Чинґізідами. В імені Качибейкарея вгадується ім'я чинґізідського клану Ґереїв, одного з чотирьох основних кланів (*кешік*), які становили опору Золотої Орди.

** Докладний аналіз подій див. у: Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К.: Наукова думка, 1987.

та Волги, й після цього трансконтинентальна торгівля, перехрестям якої служив Сарай, хиріє. Цим шляхом користувалися відтоді переважно мусульманські прочани, які з Середньої Азії добувалися священних міст мусульман — Мекки та Медіни. Це відкрило можливості для посилення периферійних ринків на західних кордонах Орди, зокрема, в Москві, Києві, Криму, та для відновлення значення торговельного шляху з Русі в Крим. Ґенуезькі торговельні колонії поступово переходять на переважне обслуговування торгівлі Причорномор'я з Малою Азією, Східною Європою та Середземномор'ям*.

Тохтамишеві довелося повторити сумний досвід Мамая. Уже після першої поразки від Тімура кримським туменом заправляє Таш-Тімур, від якого збереглися монети 1393-1395 рр. Тохтамишу вдалося заручитися лояльністю Таш-Тімура, й монети, випущені у Криму наступного року, містять імена обох правителів[17]. З другого боку, це означало, що Тохтамиш, зберігаючи ханський престол, справді вважав Крим важливою опорою для себе. Після поразки від Тімура (1395) у центральних улусах Золотої Орди виникла сильна коаліція Тімур-Кутлуґа та потужного монгольського клану Манґит на чолі з Едіґеєм (пом. 1419). Ця коаліція розбила сили Тохтамиша біля Кафи, й Тімур-Кутлуґ став ханом. Литовський князь Вітовт, до якого в Київ Тохтамиш утік шукати допомоги, дістав добру нагоду збільшити свої володіння. В цій боротьбі за золотоординський престол стає видно, наскільки важливими стратегічно були Крим і, насамперед, Кафа як основне джерело грошей для степовиків. Унаслідок походу восени 1397 р. Тохтамиш повернув собі Крим, але наприкінці зими його знову "прогнав" Тімур-Кутлуґ. Перед походом 1399 р. Тохтамиш видав Вітовтові ярлик, котрим відступався від золотоординських земель в Україні, якими протягом другої половини XIV ст. оволоділи литовці — "почонши од Киева" й охоплюючи Поділля, Київську Наддніпрянщину, Путивльщину та Курщину[18]. Таким чином, леґітимним актом визнавалася приналежність цих українських земель до Великого князівства Литовського. В майбутньому кримські хани також будуть видавати на них свої власні ярлики, але це свідчитиме не стільки про збереження їхніх претензій на ці землі, скільки про визнання себе прямими спадкоємцями Золотої Орди.

На початку серпня 1399 р. на Ворсклі військо Вітовта й Тохтамиша було оточене силами Едіґея та Тімур-Кутлуґа й знищене. Ця катастрофа поклала край великим самостійним проектам Литви щодо розширення її земель за рахунок Золотої Орди. Утвердження дружнього Литві уряду в Криму стало для литовських князів першим реальним орієнтиром їхньої східної політики. Ця політика принесе свої наслідки після загибелі Едіґея (1419) у боротьбі з синами Тохтамиша.

Події першої половини XV ст. дуже заплутані. Деякі кримські правителі оволодівали золотоординським Сараєм, як, наприклад, Тімур-Хан (1406-

* Найгрунтовніше дослідження про ґенуезькі колонії див. у: Balard M. *La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siècle)*. — T. I-II. — Roma, 1978. Висновки досліджень М. Баляра про еволюцію економіки Кафи у стислому викладі див. у: Balard M. "Gênes dans l'histoire économique de la Mer Noire (XIIIe-XVe s.)" // Bulgaria Pontica Medii Aevi II: Deuxième symposium international, Nessebre, 26-30 Mai 1982. — Sofia, 1988. — PP.86-127.

1410). З другого боку, тут шукали прихистку повалені хани. Зокрема, тут пересиджував 1436-1438 рр. хан Улуґ-Мухаммед[19]. Загальну картину подій у Золотій Орді та Криму на той час подав єгипетський історик ель-Айні: "У землях Дешту (Орді — авт.), де Сарай є столицею, через відсутність верховного правителя, який би керував усіма справами, зчинилася велика ворохобня. Нагору там випнулося кілька осіб з ханського роду та інших. Кожний правив власним краєм, але в жодного не виходило як слід"[20]. Зауважимо, що історик пише не про боротьбу з сепаратизмом, а про змагання претендентів за верховенство в Орді.

Амбіції Литви, насамперед князя Вітовта, були ще одним фактором у боротьбі за владу в Золотій Орді. Явно не маючи можливості ризикувати своїми силами для прямого воєнного втручання у золотоординські справи, особливо з огляду на проблеми з Тевтонським орденом, Вітовт змушений був більше покладатися на активність амбітних шукачів сарайського престолу, які тікали до нього, коли не могли втриматися при владі. Крім того, надаючи "на прогодування" (згадаймо ідентичний османсько-турецький термін "*діріік*") золотоординським авантюристам свої землі, він пов'язував їх узами васалітету. Поставлення на престолі в Орді литовського васала, та ще й коронованого у Троках чи Вільні[21], надавало легітимності литовському володінню степовими землями в Україні й здавалося вагомішим арґументом проти Тохтамишевих ярликіви, які насправді були фікцією. Тому-то польські хроністи гордо заявляли про те, що Вітовт дав перекопським татарам двох султанів, посадивши на Киркельському царстві (тобто в Киркорі, згодом — Чуфут-Кале) Мухаммеда, а потім Девлеткерея (*Dewletkereja*)[22]. Цілком правдоподібно виглядає й історія про народження Ґаджжі Герея у Троках, як і допомога йому князя Жиґимонта в утвердженні в Криму*. Напевно, претендентів у Крим повинен був супроводжувати ще й литовський загін, який, утім, міг складатися з Вітовтових служилих татар. Не виключено, що саме Ґаджжі Ґерей був у пошті великого князя на Луцькому конґресі монархів, присвяченому обороні Європи від турків[23], тільки, мабуть, на той час цей коронований на ханство в Литві володар навряд чи легітимно представляв Крим. Що ж до значної військової допомоги, то про неї джерела мовчать. Напевно, її не було. Щоправда, Вітовт вимагав від Кафи визнання литовського сюзеренітету над нею — аж до підняття княжого прапора та встановлення гербів у Кафі**. Це означало збереження його експансійних амбіцій, але Вітовтова смерть та війна між його спадкоємцями зв'язала руки литовській політиці на Півдні.

Як звичайно, для успіху степового лідера в умовах політичної анархії багато більше важили його особистий талант та наявність союзників у самій Золотій Орді. Обидва фактори й сприяли появі в Криму нового лідера та династії.

Підіб'ємо підсумки існування Криму в складі Золотої Орди:

1. На початок XV ст. Крим посів місце однієї з найважливіших для Золотої Орди в стратегічному та економічному плані територій. Його значення обумов-

* Докладно описано в: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — С.309.

** *Про обмін посольствами між Кафою та Литвою 1430 р. й перед тим див. у:* Карпов С.П. "Регесты документов diversorum filze секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья" // *Причерноморье в средние века.* — Вып. III. — СПб.: Алтейя, 1998. — СС.36-37.

лювалося не лише осібним географічним положенням, а й торгівлею в ґенуезьких колоніях, прибутки від якої частково йшли Золотій Орді, але якими розпоряджалися кримські намісники. Економічна катастрофа Золотої Орди внаслідок походів Тімура ще більше посилила значення периферійних ринків Орди за рахунок центрального в Сараї, що опинився в ізоляції глибоко у Степу. Це зумовило прагнення утвердитися в Криму таких колишніх золотоординських ханів, як Тохтамиш та Улуґ-Мухаммед.

2. Водночас, Крим опинявся беззахисним перед лицем об'єднаних сил Золотої Орди, що обумовлювалося перевагою золотоординських людських ресурсів над обмеженими кримськими.

3. Попри формальну зверхність Золотої Орди над ґенуезькими колоніями, економічна залежність Криму від кафського ринку та ґенуезців була досить явною, що знаходило свій вияв у територіальній експансії Кафи на Південному березі Криму. Ґенуезька Кафа стала провідною політичною та економічною силою на півострові, здатною контролювати його.

4. З огляду на воєнну слабкість, як порівняти із Золотою Орджою, та економічну залежність від ґенуезців, правителі Криму, які з походження були то улусними беками, то туменбеками, не могли ставити перед собою мети відокремлення від Золотої Орди. Тому півострів використовувався не стільки для заснування там удільного правління, скільки як плацдарм для реалізації амбіцій претендентів на золотоординський престол.

Династія Ґереїв та початки Кримського ханату (перша пол. XV ст.)

Конкретні деталі походження династії Ґереїв та історія її утвердження в Криму до 1449 р. ще є предметом дискусій. Кримські монети[24] й літописні оповідання[25] дозволяють вибудувати версію, за якою засновник династії та держави Ґаджжі Ґерей був онуком Таш-Тімура, кримського намісника за Тохтамиша. 1426 р. в Криму ще правив його батько Ґияс-ед-Дін — син Таш-Тімура. 1427 р., за повідомленням єгипетського історика ель-Айні, правитель Криму Девлет-бірді направляв посольство мамлюцькому султану. Цього Девлет-бірді татарська хроніка "*Умдат ут-теваріх*" називає братом Ґияс-ед-Діна[26]. Але це не руйнує версію В.Смірнова про тотожність Ґаджжі Ґерея з Девлет-бірді, оскільки ім'я Ґаджжі Ґерей скидається на присвоєне почесне чи тронне ім'я (як, наприклад, його мав Темучін, більше відомий саме під почесним ім'ям Чингіз-хана — "пана океану", тобто "пана всесвіту"), до всього Стрийковський повідомляє про Вітовтового ставленика Девлеткерея.

Але непевність у визначенні точних родинних зв'язків кримських правителів 1420-х-1430-х рр. не заважає побачити спільну для їхніх дій тенденцію. Єгипетський історик ель-Айні, поінформований у справах мамлюцьких султанів, повідомляє про часті в цей час посольства до султана Барсбая (1422-

1438) від "правителів Криму та залежних од нього земель". Посольства тоді були водночас великими комерційними операціями, які приносили величезні прибутки, особливо зважаючи на те, що з посольського краму зазвичай не стягали мита. Грошей кримським претендентам на золотоординський трон було потрібно багато, щоби підтримувати лояльність дружини та союзників. А саме мамлюцький Єгипет становив собою об'єкт найбільш підходящої комерції для Криму. По-перше, Єгипет був на той час найбагатшою країною ісламського світу. По-друге, в ньому існував постійний попит на властиво кримський товар — невільників. Невипадково навіть у часи розквіту Золотої Орди невільники були найважливішим об'єктом обміну з Єгиптом. За повідомленням хроніста ель-Муфаддаля, золотоординське посольство 1317 р. до аль-Маліка ан-Насіра Мухаммада привезло з собою 200 дівчат і 300 хлопців, а в посагу небоги хана Узбека, посватаної мамлюцьким султаном Тулун-баєм, була 1 тис. невільників — дівчат і хлопців[27]. Про спеціальні пропозиції з боку кримців поінформовані історики мовчать, але пишуть про складені високим слогом послання, тож поза всякими сумнівами головною комерційною метою таких посольств був торг невільниками, яких унаслідок постійних конфліктів у Кипчаку й Орді не бракувало. Крім того, участь кримців у громадянській війні у Литві між Свидригайлом та Жигимонтом відкрила їм безпосередній доступ до багатого джерела невільників в Україні: про це прямо свідчить севільський подорожник Перо Тафур зі слів своїх кафських гідів 1438 р.[28]

Але в справі зносин з Єгиптом кримські авантюрники надзвичайно сильно залежали від ґенуезців, які контролювали сполучення між двома країнами. Прочанин до Святих місць Еманюель Пілоті залишив свідчення про роль ґенуезької колонії у работоргівлі між Кримом та Єгиптом з 1420-х рр.:

"Місто Ґаффа (Gaffa) ґенуезьке, і воно оточене сусідніми поганськими (sic! — поганцями католики вважали й православних — авт.) країнами, такими, як Тартари (Tartares), Черкаси (Cercassi) й Роси (Rossi) та іншими поганськими націями. Султан Каїру посилає своїх аґентів аж до цих країн і наказує [там] купувати невільників, для котрих нема ніякого другого шляху, крім як пройти морем і тільки через Ґаффу. І коли їх приводять туди, тамтешні правителі ґенуезці опитують їх, чи ті воліють бути християнами, чи поганцями. І тих, хто висловлює бажання бути християнами, вони затримують при собі, а тих, хто відповідає, що бажає бути поганцем, вони саджають на кораблі дуже нечесних та дуже поганих християн і привозять в Александрію, чи, точніше, у Дамієту, а звідти у Каїр"[29].

Водночас Кафа становила важливий стратегічний пункт, недосяжний для татар ані з берега, ані з моря, тож для будь-якого правителя в Криму встановлення контролю над цим портом було першочерговою метою.

Ґаджжі Ґерей уперше з'являється в ролі правителя Криму 1434 р. саме під час спроб прибрати місто до рук. Здається, йому вдалося утворити цілу коаліцію проти Кафи за кілька років перед тим. Невідомо, чи він мав відношення до згадуваного Вітовтового тиску на Кафу 1429-1430 рр., адже Вітовт виношував свої плани протекторату над Кафою. Проте мати литовців за союзників було б на руку Ґаджжі Ґерею, бо сам він не мав засобів здобути місто. Він

нав'язав союзно-васальні стосунки князівству Феодоро, розташованому в гірському Криму. Князівство за правління князя Олексія (1420-і рр.) переживало період найбільшого економічного піднесення та політичного впливу. Феодорити відкрито похвалялися перед ґенуезцями своєю силою, маючи на своєму боці "Солхатського султана"[30]. Війна між сюзереном Ґенуї герцогом Міланським та Венецією, що спалахнула 1431 р., давала зручний шанс дістати підмогу ще й від венеціанців, яким, зі свого боку, потрібні були союзники для ґарантії збереження своєї колонії у Тані (Азаку). Війна докотилася до Криму, де венеціанці вже у листопаді-грудні 1431 р. захопили дві ґенуезькі ґалери, що зчинило у Кафі велику паніку й змусило її витратити великі кошти на додаткові оборонні заходи по всьому Криму. У лютому 1433 р. феодорити з татарами навіть захопили Чембало. Не дивно, що сенат Ґенуї у червні 1433 р.ухвалив послати в Чорне море величезну воєнну експедицію з 6-тисячним загоном на чолі з Карло Ломмеліно для розв'язання одним ударом усіх проблем. Це було величезне за кримськими стандартами військо, адже в самому Кримському тумені нараховувалося приблизно стільки ж вояків, проте ґенуезці були озброєні багато краще, маючи навіть артилерію. Наступного року в червні військо Ломмеліно, зробивши з бомбард пролам у тонкій зовнішній стіні Чембало, захопило приступом місто, а через день відібрало навіть феодоритський порт Каламіту (Ін-Керман). Потім було вирішено покінчити з головною небезпекою, що виходила від Ґаджжі Ґерея. Але надто самовпевнене від перших успіхів військо під час походу на Солхат виявило легковажність і було до ноги винищене татарами. Ця ґрандіозна перемога вочевидь піднесла авторитет Ґаджжі Ґерея, продемонструвавши його воєнний талант і щастя, що були такі необхідні йому для консолідації влади над степовиками.

Водночас Чембало та сама Кафа виявилися неприступними для Ґаджжі Ґерея. Війна тривала ще до 1441 р. Ґаджжі Ґерей допікав місту торговельними блокадами, через які там установилася дорожнеча на продукти харчування. Зі свого боку, Кафа намагалася позбутися сильного правителя інтригами, користуючись своїм правом інвеститури татарського намісника у місті, згадуваного тудуна, який призначався з найпотужнішого степового клану Ширінів. Феодорити також збиралися ґрати важливу роль у кримських політичних справах і навіть посилали до Венеції по важливу дипломатичну зброю — отруєні цукерки[31]. Нервовість у стосунках, зокрема шпигуноманія, добре відчувається і в статуті Кафи 1449 р., який детально регламентує стосунки міських жителів із підданцями "степового пана" (dominus campanie)[32].

Другим фактором, що обумовив посилення Криму, став рух кількох потужних золотоординських кланів із континентальних районів на Захід. Серед них джерела повідомляють про клани Кунґрат, Ширін та Барин[33]. Про силу Ширінів, причому на початку 1430-х рр., добре відомо і з московських джерел, що розповідають про боротьбу за велике князівство між Василем Васильовичем та Юрієм Дмитровичем. Тоді ватажок клану Ширінів Тегене-бег (*Ширинхягиня*) був союзником князя Юрія, якого він захищав перед ханом Улуґ-Мухаммедом і 1431-1432 рр. переховував у себе на зимівці в Криму[34]. Поява в цей час на півострові Ґаджжі Ґерея була неможливою без підтримки цього клану й

цього разу, і в майбутньому. Надалі кримські хани матимуть спеціальні стосунки з кримськими кланами, насамперед із Ширінами, що значною мірою визначатиме і степовий характер устрою майбутнього Кримського юрту, і його зовнішню політику. Тому можна довіряти повідомленням про покликання Гаджжі Ґерея у Крим від імені кланів Ширін та Барин*.

Гаджжі Ґерею все ж таки не вдалося утриматися з першого разу в Криму. Після кількох років ми, наприклад, бачимо тут Улуґ-Мухаммеда. Але монети з іменем першого Ґерея вже карбуються в 1441 та 1443 рр. На цей самий рік припадають розповіді про покликання Гаджжі Ґерея з Литви в Крим на запрошення Ширінів та Баринів. 1445 р. він укладає з польським королем Казимиром IV договір про союз. У серпні 1449 формально проголошує себе правителем Криму[35].

До своєї смерті Гаджжі Ґерей зберігав вірність воєнно-політичному союзу з Польсько-Литовською державою, спрямований проти своїх суперників — ханів, які правили континентальними улусами Золотої Орди зі столицею Сараєм — так званим "*Улуґ Юртом*". 1452 р. він завдає удару з тилу по військах золотоординського хана Сейїд-Агмеда, що вдерлися на Поділля[36]. Проте навряд чи варто переоцінювати відданість Гаджжі Ґерея дружбі з Литвою, адже потреба в грошах водночас штовхала його на грабунок України та вивід полону для продажу його чи в Єгипет, чи ґенуэцям, чи туркам, в яких стабілізація по Тімуровому погромі 1402 р. відкрила дуже привабливий невільничий ринок**. До всього ж, литовці й самі підбурювали Гаджжі Ґерея "на спустошення Поділля"[37], за яке сперечалися з польською короною. Не довіряючи союзникові, вони затримали у Києві в заручниках хана Сейїд-Агмеда, "щоб у тим певнішій приязні держати його ворога Хаджі-герая"[38].

1465 р. Гаджжі Ґерей зустрічає вже нове військо Золотої Орди далеко від Поділля — на березі Дону, що показує місце кордону, який розділяв межі володінь Солхата й Сарая. Воскресенський літопис середини XVI ст. повідомляє про цю битву під 1465 р., щоправда, намагаючись представити її як диво рятування "Руської землі", коли Провидіння посварило між собою різних татар, на зразок візантійської леґенди про врятування Константинополя Тімуром від османського султана Баєзіда[39]:

> "Того же лета поиде безбожный царь Махмут на Рускую землю с своею ордою и бысть на Дону; Божиею же милостию и его пречистые матери прииде на него царь Азигирей, и би его, и орду взя, и начаша воеватися промежь себе, и тако Бог избави Рускую землю от поганых"[40].

Анахронізм літописної оповіді видно з уживання на адресу Гаджжі Ґерея титулу царя (хана). Однак те, що р.Дон уважалася кримськими ханами за

---

* Зокрема, про це повідомляє хроніка Биховця під 1443 р., потім ця інформація була переповідана в Стрийковського. Див.: Смирнов В. Крымское ханство. — СС.227-228.

** За даними М. Баляра, між 15 вересня 1410 та 17 вересня 1411 рр. у Перу було відправлено з Кафи 310 невільників, на яких, певно, чекала відправка в Єгипет та Європу, тоді як в Анатолію тоді ж було відправлено 1080 бранців. Див.: Balard M. *La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe sieecle)*. — T. II. — P.828. — Prim. 100.

східний кордон їхніх володінь, виглядає цілком достовірно: існують і пізніші відомості про пильнування кримськими ханами цього рубежу.

Золотоординські володарі, звичайно, ставили собі за мету повернути назад Крим. Але в цей самий час у Казані утворюється ще одне пристанище для претендентів на золотоординський трон. Це призвело до створення воєнного паритету між Кримом, Казанню та *Улуґ Юртом* — центральною частиною Золотої Орди навколо столиці Сарая. На додачу й московський цар Василь Васильович, як Вітовт прийняв на васальну службу Ґаджжі Ґерея, взяв до себе Чингізіда Касима Хана, сина Улуґ-Мухаммеда, й 1446 р. утворив у своїх володіннях Касимовське царство, що знаменувало собою вступ Москви в боротьбу за спадщину Золотої Орди. Як політик Ґаджжі Ґерей розумів, що йому бракує сил для здобуття Улуґ Юрту, й змушений був сконцентрувати свої зусилля на обороні підконтрольних йому територій. Так паритет сил створив умови для організації окремого князівства — Кримського Юрту (*Кирим Юрту*), правителі якого, тим не менше, не випускали з уваги своєї основної мети — опанування всією золотоординською територією.

Водночас Кафа залишалася другою найбільшою проблемою для Ґаджжі Ґерея. Тому він без зайвих вагань пішов на союз із набагато сильнішим за нього самого супротивником — турецьким султаном Мегмедом II.

Османці й самі на той час уже виявляли інтерес до Криму. По-перше, всі ланки державного апарату щораз більше заступалися державними невільниками (*кул*), і постачання здібних до навчання невільників з Північного Причорномор'я, особливо черкесів з Кавказу, ставало такою самою нагальною проблемою, як забезпечення мануфактур сировиною. Крім того, работоргівля була взагалі однією з найприбутковіших галузей торгівлі, тож перехопити її разом із митними надходженнями від неї вартувало. По-друге, причорноморські раби становили основне джерело рекрутів для мамлюцького війська у Єгипті, з яким Османи вступили у змагання, просунувшись у Східну Анатолію. Перерізати цей канал постачання означало виграти це змагання (так, зрештою, й вийшло).

Перша османська експедиція на Чорне море відбулася вже 1446-1447 рр. Лаонік Халкоконділ повідомляє, що султан Мурад II, батько Мегмеда II, послав тоді ґалери на Трапезунд, звідки вони пішли на Колхіду, далі побрали багато полонених у Ґотії, але на зворотному шляху флот понищило штормом біля Понтогераклеї (сучасне м.Ереглі в Туреччині)[41].

Наступна виправа відбулася наступного літа після захоплення Константинополя. Коли 14 липня 1454 р. османська флотилія наблизилася до Кафи, місто було оточене з берега 7-тисячним військом Ґаджжі Ґерея. Фортеця витримала облогу й цього разу, погодившись виплачувати туркам данину 3 тис. золотих, а кримцям — 1,2 тис. Це не розв'язувало проблеми для Ґаджжі Ґерея. Ґенуезці помстилися солхатському правителю, 1456 р. поставивши на його місце сина Ґайдера. Але наступного року батько повернув собі верховенство й під кінець свого правління утримувався від збройного конфлікту з Кафою.

Цікаво, що цей син Ґайдер не прийняв батькового прізвиська. З огляду на те, що й інший син, Нур-Девлет, якому згодом підкориться кримський

престол, також не буде його носити, тоді як Менґлі Ґерей та всі наступні хани й султани робитимуть це, є підстави говорити або про суперечності між ними, або ж про певні династичні проблеми.

Який же статус посів Крим за правління Ґаджжі Ґерея у степовій ієрархії? По суті, він був невизначений. Жалуваний імунітетний ярлик Ґаджжі Ґерея 26 сафера 857 р.г. (8 березня 1453), виданий якомусь Ґакіму (судді?) Яхьї*, свідчить, що Крим не був ханатом, а прийняв статус "великого улусу" (*улуґ улус*). Вказівка на улус означала Чинґізідський статус правителя, а заразом і приналежність його до держави, що називалась би юртом. Назвати тоді свою державу Кримським Юртом означало б зректися золотоординських амбіцій. Це відбудеться значно пізніше. Тим же часом ханські амбіції або претензії на окремішність визначалися епітетом "*улуґ*", що підкреслював незалежний, непідлеглий статус цього улусу проти інших. Отже, термін *улуґ улус* цілком точно відображав двоїстість положення Криму — ані самостійний ханат, ані провінція, але явочним порядком незалежна держава.

Проте внутрішній устрій Кримського улусу копіював устрій повноправного ханату. Ярлики згадують про керівників туменів, тисяч, сотень і десятків, про начальників міст (*даруґ*), суддів та різноманітних державних службовців — головно, збирачів податків. Слідом за князями (*огланами*) названо начальника кримського тумену, тобто 10-тисячного війська Емінека (*Kirim tumanini bilgen Iminek*). Як видно, чисельність кримського війська, на той час була відносно незначною, що вказує на брак у дійсності справжніх туменів у Криму й пояснює обмежені можливості для активної зовнішньої політики Ґаджжі Ґерея. В такому випадку залишається припускати, що під тумен-огланами розумілися ватажки кланів. Ґаджжі Ґерей, очевидно, прагнув копіювати золотоординську систему з її чотирма головними кланами.

На початку таких кланів було як мінімум два — Шірін та Барин, решта зростала чисельно під час перекочування їх у Крим. Такими були клани Арґин, Кипчак, Сіджувут, Кунґрат, Мангит. Надалі два з них разом з Шірінами та Баринами належатимуть до чотирьох найважливіших кланів, князі яких посідатимуть найвищі щаблі кримської ієрархії після хана. Для царства ж Ґаджжі Ґерея говорити про оформлення клановой структури держави ще немає підстав. Найбільшим результатом його життя було утвердження в Криму зародку самостійної держави.

Цей зародок складався насамперед з нового клану, лідер якого не лише мав легітимне право Чинґізіда на владу, а й продемонстрував воєнними успіхами

---

* Зберігається в султанському палаці опкапи у Стамбулі. Надрукований: Kurat A. N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivivndeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler. — Istanbul.: Burhanettin Matbaası, 1940. — SS.62-80; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / présenté par A.Bennigsen, P.N.Boratav, D.Desaive, Ch.Lemercier-Quelquejay. — Paris-La Haye: Mouton éditeur, E.H.E.S.S., 1978. — PP.33-38 (критику див. у: Ostapchuk V. "The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı", Turcika. — T. XIX. — Paris, 1987. — PP.247-276, особливо PP.260-261); Özyetgin A. M. Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin ve Üslûp Incelemesi. Ankara.: TDK, 1996. SS.112-115 (текст), 142-145 (переклад турецькою), 267-278 (факсиміле).

свою власну харизму. Другим елементом були клани-союзники, які надавали в розпорядження нового лідера людські ресурси.

Вище зазначалося, що династія Ґереїв нібито походила від онука Чингіз-хана Туґа-Тімура. Походження ж кланового імені Ґереїв пов'язується в усній традиції з леґендою про надання Ґияс-ед-Діном своєму сину Ґаджжі кланового прізвиська його вихователя (*аталика*), який походив з Кереїв[42]. Ця леґенда може вказувати лише на можливий зв'язок даної гілки Чингізідів з племенем Кереїт. Як супротивники Чингіз-хана кереїти після поразки від нього були розподілені між кількома різними туменами та тисячами на чолі з різними командирами. В результаті це племінне ім'я поширилося від Монголії до Башкирії. Цей клан був одним із чотирьох головних союзних кланів (*кешик*) у Золотій Орді. Одна з гілок цього клану мала назву Таракли (*тарак* — "гребінь") за формою їхнього тавра (тамги), яку прийняли Ґереї за свій геральдичний символ. Отже, якийсь гіпотетичний зв'язок Ґереїв з цим кланом цілком можливий. Втім, не виключено й те, що "Ґерей" було особистим прізвиськом, яке означало жартівливе "здорованьчик" (*кер* — здоровань, *ей* — зменшувальний суфікс)[43] — звичка, що була поширена в Степу аж до козацьких часів. До речі, Менґлі — ім'я сина Ґаджжі, який перейняв батькове прізвисько та дав його всьому роду, нагадує таке саме прізвисько, адже означає "подряпаний, шрамко"[44]. Втім, брак родового прізвиська в деяких представників династії наводить на думку про аналогію з першими Чингізідами. Ґереї також могли мати свій *алтан уруґ* — головну лінію, яка визначалася однією матір'ю, тому родове прізвисько могло передаватися синам тільки від певного шлюбу.

Отже, на час смерті Ґаджжі Ґерея Кримська держава мала територію, що включала півострів Крим, за винятком гірської частини з князівством Феодоро та ґенуезькими колоніями, головно, на Південному березі. Завдяки здібностям та завзяттю Ґаджжі Ґерея, який зумів, попри кілька несприятливих періодів своєї кар'єри, повертатися до влади, на цій території утвердилася династія, воєнні успіхи якої підтримали її харизму. Утвердженню династії сприяли також економічне та воєнне послаблення Улуґ Юрту й союз із литовським князем Вітовтом і князівством Феодоро. Вигідна кон'юнктура для работоргівлі, зручність нападів на Україну з огляду на її близькість до Кафи, головного посередника в работоргівлі на Чорному морі, — все це також активізувало рух племен із Поволжя на Захід. Казанський ханат виник поряд з іншим реґіональним ринком, що формувався у Москві. Воєнний паритет Криму, Казанського улусу, Улуґ Юрту й Московського князівства створював складну ситуацію, з кращими шансами на перетворення Криму та Москви на реґіональних лідерів. Але державний устрій Кримського улусу та наявність сильного сусіда — ґенуезької Кафи — були причиною внутрішньої нестабільності держави Ґерея.

Змагання за золотоординську спадщину та османське завоювання (1466-1551)

Перехід влади від одного правителя до другого у степових імперіях не тримався якихось жорстких правил. Існувало лише два принципи. Першим був принцип сімейного володіння імперією, за яким визнавалося законне право на престол старшого в роді. Другим і вищим був принцип права сильнішого, оскільки перемога над суперниками означала небесну санкцію (харизму, *кут*) на посідання престолу. Османи були єдиною династією степового походження, які змогли зберегти обидва принципи впродовж усієї 600-літньої історії й навіть на деякий час забезпечити принцип передачі влади від батька до сина, але досягли вони цього ціною дозволу правлячому султану позбавляти життя своїх братів*. У Криму це ніколи не було правилом. Єдине правило, що обмежувало коло законних претендентів на ханство, постановляло, що ханом міг стати лише син хана. Та в ханів було багато синів, отже, навіть правлячий хан завжди ризикував бути повалений братом чи сином, а то й дядьком чи небожем. З другого боку, навіть зігнаний з престола, він міг удруге й навіть утретє повертати собі престол. Власне, більшість ханів так і правила по кілька разів.

Час по смерті Гаджжі Ґерея пройшов саме у змаганні за престол між кількома братами. Клани й ґенуезці в Криму, враховуючи їхню виняткову воєнну та політичну вагу, взяли активну участь у змаганні претендентів на престол. Звичайно ж, що втрутилися в нього й хани Золотої Орди, тим більше, що хан Ахмат (турецькою вимовою звучить радше як Агмет) не лише зумів стабілізувати положення Золотої Орди, а й намагався відновити її суверенітет над суперними улусами. Тому положення правителів у Солхаті було хистким і нетривалим. Точний порядок володарів кримського улусу ще відкритий для дискусій. Але головні тенденції більш-менш з'ясовані**.

Спершу на княжіння в Криму пробрався Нур-Девлет, який дістав ярлик на княжіння від золотоординського хана Ахмата. Це означало поворот до діалогу

---

* Див.: Інальджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300-1600/ пер. О.Галенка. — К.: Критика, 1998. — СС.69-74; текст закону Мегмеда II з дозволом на братовбивство див. також у російському перекладі: "*Канун-наме*" Мехмеда II Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи в XV в."/ пер. Керим-заде Р. И. Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. — М.: Наука-ГРВЛ, 1990. — С.87.

** Найбільш авторитетний сучасний опис подій, що передували остаточному утвердженню Менґлі Ґерея, див. у: Inalcık H. "Yeni vesikalara göre Kınm Hanlığının Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidname meselesi" // Belleten, # 30, 1944. SS.185-229. Скорочена версія подана в: Fisher Alan W. The Crimean Tatars. Stanford, Hoover Institution Press, 1978. PP.8-12. Свою версію пропонують видавці збірки документів "Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée (présenté par A.Bennigsen, P.N.Boratav, D.Desaive, Ch.Lemercier-Quelquejay. — Paris-La Haye: Mouton éditeur, E.H.E.S.S., 1978. — PP.39-41.

з Золотою Ордою. Але кримські клани, які, певно, відчували загрозу своєму пануванню у Криму, вирішили підтримати Менґлі Ґерея, котрий прийняв не лише батьківське прізвисько, а й, здається, його політичний курс. Ширіни, вождем яких по смерті Теґене Беґа став його син Мамак (Мамай), дали можливість Менґлі Ґерею осісти на своїй території у Кирк-єрі. Вірним знаком слабкості Менґлі, як порівняти з його братом Нур-Девлетом, було те, що його підтримували ґенуезці. 25 жовтня 1469 р. Менґлі Ґерей написав османському султану Мегмеду II листа зі скаргою на спалення османським десантом на чолі з Якубом Султаном у Криму двох його міст, а також із проханням звільнити із заручників кафських і його власних підданців та повернути награбоване в Криму добро (цей Якуб Султан у такий спосіб поквитався за арешт його підданців та вбивство одного з них[45]). При цьому Кафу він називає не столицею, а осадою (*конак*). Султана ж Менґлі Ґерей називає з висоти свого положення Чинґізіда своїм братом. Очевидно, що суверенітет його поширювався на володіння Ширінів та, до певної міри, на ґенуезькі території, тобто на крайній південь півострова. Решта улусу, включно зі столицею Солхатом, контролювалася Нур-Девлетом.

Скоро після цього Нур-Девлет із золотоординським загоном та загоном ногайців вигнав Менґлі Ґерея з Кирк-єра й установив контроль над татарською частиною півострова. Проте 1471 р. Мамак Шірінський допоміг Менґлі Ґерею прибрати до рук весь півострів. Очевидно, що між молодим Ґереєм та кримськими кланами в особі ватажка Ширінів було досягнуто тривале взаєморозуміння. Лише 1473 р., по смерті Мамака, воно було порушене. Для Менґлі Ґерея було важливо позбутися надто жорсткої опіки кланів і, насамперед, Ширінів. Це було тим більше важливо, що ще від часів Ґаджжі Ґерея та Теґене Шірінського діяло правило, за яким посада тудуна — татарського намісника у Кафі, який контролював збирання податків з кримських підданців, — перебувала в роді Ширінів, а отже, передавалась у спадок на розсуд лідерів клану і за згодою уряду кафської колонії. Дістати право інвеститури тудунів було вкрай важливо для зміцнення контролю центрального уряду над найбільшим фінансовим джерелом на півострові. Зі свого боку, й новий тудун Емінек, брат Мамака, був набагато старший за Менґлі й мав за плечима багатий воєнний досвід головнокомандувача Кримського тумену (за 20 років до свого тудунства він був персонально відзначений цим титулом у згадуваному ярлику Ґаджжі Ґерея). Тож у нього були підстави для власних амбіцій. Він навіть зажадав від Менґлі Ґерея, щоб той видав за нього заміж свою матір. Менґлі Ґерей, щоби вийти з тіні Емінекового принизливого покровительства, підтримав інтриги Мамакової удови, яка хотіла призначення тудуном її сина Сартака (або Сайдака), і Кафа на це погодилася. Тоді Емінек узявся за зброю. До нього приєдналися налаштовані проти Менґлі Герея його брати Ґайдер та Нур-Девлет і кримські клани, завжди охочі до грабунку, коли немає сильної влади. Сартак зазнав поразки й у пошуках союзника втік до золотоординського хана Ахмата[46]. Неприступна перед кримцями Кафа дає пристанище Менґлі Ґереєві. Емінек бере в облогу Кафу, жадаючи тиском домогтися виконання своїх планів. Водночас він установлює зв'язки з султаном Мегмедом II.

Ахмат скористався заворушеннями й здійснив похід у Крим. Він ставить там намісником якогось Джанібека (Зенебека — в російських джерелах), явно ворога Менґлі Ґерея, хоч і одного з його родичів, також Ґерея. Так відновлюється суверенітет Орди над Кримом. Здавалося, що всі старання Ґаджжі Ґерея зійшли нанівець.

Менґлі Ґерею вкрай потрібно було знайти союзника. Він ще за життя Мамака відчував потребу в союзнику проти Ахмата й через кафського купця Ходжу Кокоса*, зайнятого торгівлею з Москвою, передав пропозицію московському князю Івану виступити разом супроти Золотої Орди[47]. Цікаво, що при цьому Менґлі Ґерей пропонував рівний союз (братство), але, не забуваючи чинґізідської зверхності, писав послання в наказному тоні ("слово моє" — при звертанні ця формула означала наказ) і вимагав данини (*поминків*). Іван III охоче погодився визнати себе союзником (братом) Чинґізіда, але за субординацією величав Менґлі Ґерея царем (ханом), звертався до нього з виразом "бити чолом", і хоч неохоче, але погодився на сплату поминків. Водночас Іван III обережно відмовляється назвати Ахмата своїм ворогом. Це або свідчить про небажання московського зверхника виступати проти Ахмата, або доводить, що Менґлі Ґерей на той час не становив вартого уваги союзника, адже й сам ховався від Ахмата у Кафі. До всього, ж для Івана III пріоритетом була експансія за рахунок Литви. Так чи інакше, а воювати з Ахматом для Івана III було неактуально, й Менґлі Ґерей вступив у 1475 р. без союзників. Проте головна небезпека прийшла з другого боку.

З відновленням золотоординського суверенітету, що було зроблено 1474 р., мабуть, без бою, в Криму з'являється Сартак. У Кафі його проголошено "сеньором кампанії", себто тудуном, і князем Ширінів. Емінек, якому втрачати нічого, звертається прямо до Мегмеда II по допомогу й сам пропонує свою поміч.

Анархія в Криму була зручним моментом для його завоювання, про що турки, вже добре втягнуті у работоргівлю з Кафою, мріяли давно. 19 травня 1475 р. флот у складі 300 кораблів, серед яких були галери, великі вітрильники й транспортні кораблі для перевезення коней, вирушив у похід під орудою найславетнішого тодішнього османського генерала Агмеда Ґедюка Паші. Військо нараховувало (за перебільшеними, мабуть, даними) 10 тис. яничарів, 10 тис. піхотинців-азапів і щонайменше 1 тис. вершників із 3 тис. коней[48]. 31 травня флот став на якір у затоці за 7 миль від міста. На другий день Кафу було оточено з берега, встановлено з боку дороги на Солхат 12 гармат. Після бомбардування впродовж 4 днів, під час якого було зроблено пролами у стінах,

* Хозя Кокос — у московських документах. Ходжа — почесне ім'я для найбільш заможних купців, зайнятих у міжнародній торгівлі коштовними товарами, такими, як шовк, невільники, хутра тощо. Сам факт доручення дипломатичної місії купцю, та ще й із невизначеним підданством (мешканець ґенуезької Кафи), є цікавою ілюстрацією зверхнього ставлення Менґлі Ґерея до свого "брата" Івана III, а отже, невисокого рівня дипломатичних стосунків. Пізніше, у XVI-XVII ст., і османські султани нерідко так само трактуватимуть московських царів, відмовляючись висилати повноважних послів, натомість доручаючи деякі переговори "купцям двору". Про дипломатичні доручення купцям султана див. у: Veinstein G. "Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le ргдпе de Soliman le Magnifique" // CMR, XXXV (4). — Paris, 1994. — PP.713-738.

місто вирішило капітулювати. Після переговорів 6 червня османці вступили до міста вранці 7 червня 1475 р. На порушення умов капітуляції місто було пограбоване, щоправда, переважно шляхом організованої конфіскації; ґенуезькі родини разом з багатьма іншими було відправлено на заселення спустілих кварталів Стамбула*. Було забрано туди й Менґлі Ґерея, захопленого у Кафі**. На його місце з'явився Нур-Девлет. Про Сартака нічого невідомо. Емінек дістав таку жадану посаду тудуна, але османці не пішли з Криму й заходилися запроваджувати турецькі порядки, в яких татарському намісникові залишалося небагато від колишніх повноважень.

Після Кафи османці захопили ще й Керч, Тамань, Тану та всі ґенуезькі володіння на Південному березі Криму. Далі, після кількамісячної облоги у грудні 1475 р., вони штурмом захопили гірську фортецю Манґуп, столицю князівства Феодоро***. Отже, всі колишні ґенуезькі та феодоритські території перейшли до рук дому Османів.

Османська експедиція 1475 р. не принесла територіальних змін Кримському улусові. Проте імплантація османів у Криму, та ще й унаслідок завоювання, докорінно міняла політичну та економічну схему не лише Криму, а й усього Причорномор'я. Ця обставина рішуче вплинула на подальшу долю Кримського улусу, тому потрібно докладніше зупинитися на змінах, які принесло з собою османське завоювання.

Османці зруйнували як непотрібні маленькі фортечки, розкидані по Криму, залишивши ґарнізони лише в Ін-Кермані, Балаклаві, Манґупі, Судаку, Кафі (відтоді стала вимовлятися на турецький лад — Кефе), Керчі, Тамані та Азаку. Південний берег із територією, що прилягала до фортець з інших районів Криму та Приазов'я — а це всі колишні італійські колонії та домен князівства Феодоро, утворили територію османської субпровінції, що стала зватися Кефським *санджаком* (*санджак-і Кефе* або *ліва-і Кефе*)[49]. У другій половині XVI ст. формальний статус санджака буде підвищено до рівня *бейлербейїліка* (*еялета*)****.

---

* Коло воріт Едірне-кану досі існує мечеть Кефеві-джами (Кафська мечеть), перероблена з церкви, яку побудували кафські переселенці. Сліди цієї депортації було видно у переписі населення Стамбула 1477 р., в якому зафіксовано 267 сімей "невірних (*гебран*) з Кефе". Вживання терміна "ґебран", а не "*ефренджіян*" (себто франки, європейці), свідчить про багатокомпонентний етнічний склад кафських депортованих, серед яких, поза всяким сумнівом, були й руси. Результати перепису див. у: Інальджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300-1600. — С.153.

** Зберігся лист Менґлі Герея до якогось достойника у Стамбулі, писаний у липні 1475 р. Див.: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. — PP. 55-58. Це спростовує свідчення наративних джерел про захоплення Менґлі Герея у Манґупі.

*** Про облогу й штурм Манґупа див. у: Герцен А.И. "Крепостной ансамбль Манґупа", Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. I. — Симферополь: Таврия, 1990. — СС.88-166.

**** Уперше провінційним намісником Кефе в ранзі бейлербея, тобто ґенерал-губернатора, названо 1568 р. черкеса Касима Пашу, через що ця дата вважається Г. Інальджиком за дату реорганізації провінції у бейлербейство (Інальджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300-1600/ Перекл. з англ. — К., 1998. — С.117). Проте ще 1511 р. власне намісника Кефе згадано як vali, себ-

Населення цієї провінції складалося переважно з греків, які у XII-XIII ст. асимілювали чимало кипчаків і поступово переходили на кипчацьку мову, що в турецькі часи зазнала сильного турецького впливу. Але греки Криму зберегли національну ідентичність та православну віру*.

Від завоювання субпровінції й упродовж принаймні XVI ст. османська влада активно провадила тут політику депортацій для досягнення домінування мусульман у її містах. Для цього з міст виселялися християни, а на їхнє місце поселялися мусульмани, привезені зазвичай із центральних та північно-східних провінцій Анатолії. Місцеві татари з Криму допускалися для постійного поселення на території санджака в основному в Кефі, Балаклаві, с.Кади (колишня Ніхора, нині — с.Кадиківка в міській межі Севастополя), біля Керчі та в Азаку. Заохочувався перехід місцевих християн в іслам, але масової насильницької ісламізації тоді не було.

Водночас Крим був одним із районів,куди виселялися греки з інших місць імперії, насамперед із Трапезунда, який активно ісламізувався у XVI ст.[50] Переселялися сюди також вірмени. В районі Керчі й Тамані проживали значні колонії черкесів. Зберігалося в провінції й руське населення, яке поповнювалося за рахунок відпущених на волю рабів, якщо тільки ті не ісламізувалися**. Наприкінці XV-на початку XVI ст. Крим був одним із центрів імміграції євреїв з Іспанії, Німеччини та Русі[51].

Кефе була основним центром работоргівлі Османської імперії з кінця XV й, принаймні, до початку XVIII ст. У місті щорічно реєструвалося в середньому до 17,5 тис. проданих невільників, що приносило державі величезні прибутки у вигляді податків від їх продажу***. Але місто також обслуговувало торгівлю з країнами Східної Європи, насамперед із Московією, звідки османці діставали, головно, хутро та полювальних птахів[52]. Крім того, провінція була надзвичайно важливим постачальником для всієї імперії та Середземномор'я осетрових риб, кав'яру (ікри), меду, льону. Південний берег виробляв близько 200 тис. відер виноградного вина, що знаходило споживачів у самому

то як бейлербея, але ж тоді цю посаду обіймав онук султана Баєзіда й у майбутньому сам султан Сюлейман. Остаточне перетворення на еялет, очевидно, пов'язане було зі зростанням її стратегічної ролі й фіксується списками бейлербейств, створеними на початку XVII ст. — Див.: Pitcher D. E. An Historical Geography of the Ottoman Empire. — Leiden, 1972. — P.125; зразки таких списків провінцій наведено у: Kunt M., Sancaktan Eyalete: 1550-1650 arasînda osmanlî ümerasî ve il idaresi. — Istanbul, 1978. — PP.125-198.

* Отих греків, прямих нащадків перших грецьких колоністів ще від VII ст. до Н.Х., було депортовано з Криму 1778 р.

** Важливі дані про населення та економіку містяться в османських податкових реєстрах провінції, так званих "дефтерах". Тут і далі дані про населення та економіку провінції взято із моїх студій над двома збереженими на сьогодні реєстрами санджака Кефе першої половини XVI ст., що готуються тепер до видання. Окремо готуються студії над работоргівлею та невільництвом у Північному Причорномор'ї XIII-XVII ст.

*** Ці дані, вирахувані з митних надходжень Кефе за 1578 р., вперше були надруковані в: Inalcık H. "The Servile Labor in the Ottoman Empire" // *The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern*/ed. A. Ascher et al. — New York, 1979. — PP.35-41.

Криму та Східній Європі, зокрема серед козаків*. Словом, дім Османів здобуттям Криму дістав економічно дуже вартісну територію на півночі Чорного моря, тим часом як ґенуезці втратили її й змушені були шукати продовження своєї морської кар'єри деінде: ґенуезець Колумб віднайшов шлях до Америки вже через 17 років по відібранні в Ґенуї її колоній у Чорномор'ї.

Тому головною стратегічною функцією санджака Кефе, як і в ґенуезькі часи, була охорона економічних інтересів метрополії — в даному випадку Османської імперії — у Північному Причорномор'ї.

За повідомленнями османських літописів, османці здійснили ще одну експедицію на північ Чорного моря для завоювання фортеці Мота (очевидно, йдеться про Копу в тодішньому чорноморському гирлі Кубані, справді завойовану того року[53]). 1484 р., за Баєзіда II, було захопленоо молдавські фортеці (з рештками ґенуезьких колоній) Кілію та Ак-Керман (*Монкастро* ґенуезців, *Четатя-Альба* молдаван) — ці також важили насамперед в економічному плані, особливо тим, що стояли на головному шляху в Європу, який проходив із Стамбула через Едірне до Львова**.

Так османці утворили довкола Чорного моря своєрідний економічний пакс. Чорноморські території ввійшли до складу централізованої держави, яка в економічному сенсі становила окремий ринок або ж, за визначенням Ф.Броделя, світ-економіку[54]. Цим османці якнайкраще довели, що вони, по суті, розпрощалися зі степовою традицією, яка полягала у підтриманні бажаних торговельних зв'язків з сусідніми державами шляхом воєнного тиску на них. Тепер вони керувалися ісламською ідеєю процвітання *дарюльісламу* — країни ісламу, де мав бути досягнутий достаток усіх товарів на ринку. Тому в Причорномор'ї вони пішли на пряме завоювання територій, від яких залежало функціонування створеного ними ринку з центром у Стамбулі. Там, де в завоюванні не було потреби, османці обмежилися встановленням васально-даницьких відносин, зокрема в Подунайських князівствах та у степовому Криму. А ґарантами утримання цих відносин стали північнопричорноморські фортеці від устя Кубані та Дону через Крим до устя Дунаю. Захоплення останніх фортець на цій лінії — Очакова (*Озю*) та Бендер (*Теґін, Тягиня*) — османці закінчили 1538 р.

Для татар це означало цілковиту зміну їхньої ролі в реґіоні. Економічна залежність від прибережних ринків, яка була очевидною ще у ґенуезькі часи, доповнилася політичною. З рук степовиків вирвалася не просто ініціатива воєнного тиску на зовнішні ринки, а будь-яка економічна ініціатива взагалі.

---

* А.Галенко. Виноделие в османском Крыму// Виноград и вино России. — 2001. — №1. — Огляд чорноморської економіки див. у: Інальджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300-1600. — СС.141-145. Останній найповніший огляд чорноморської економіки того самого автора див. у: Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914/ H. Inalcık and D. Quataert eds. — Cambridge, 1994. — PP.271-304.

** Докладно про економічні пріоритети та події завоювання див. у: Beldiceanu Nicoart. "La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bāyezīd II" // Südost-Forschungen XVIII. — München, 1964. — PP.36-90. Економічну організацію санджаку Бендер-Акерман див. у: Berindei M., Veinstein G. "Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570" // CMRS, XXII (2-3), avril-septembre 1981. — PP.251-328.

Так кримський пакс Ґереїв, з одного боку, діставав стабільний і завжди відкритий османський ринок, а з другого, опинявся під жорстким воєнно-політичним контролем.

Отже, кримці міцно прив'язалися до османського світу-економіки в тій ролі, за яку вони самі взялися та яка зробила їх такими привабливими для нього. Звичайно, це була роль постачальника традиційних товарів цього регіону — продуктів тваринництва (головно, коров'ячого масла — знаменитого на всю імперію під назвою "Кефське" та шкір), риби, солі. Розвиток землеробства серед кримців зробив торгівлю зерном регіональною спеціалізацією у XVIII ст. Чому ж кримців не спіткала доля інших провінції Османської імперії, які після завоювання скоро перейшли до мирних занять?

Османський ринок обслуговував ще й Османську державу, яка постійно потребувала великої кількості рабів і створила привабливі умови для работоргівлі. Через різні причини (слабка оборона литовсько-польського прикордоння в Україні, недоступність Криму для європейського типу війська через широку степову смугу, невибагливість самих татар тощо) кримці ще до завоювання змогли запропонувати найвигідніші умови постачання невільників не лише на ґенуезький, а й на османський ринок (стабільність, велика кількість та дешева ціна). Постачання невільників стало головною ринковою спеціалізацією для Кримського ханату протягом XV-XVII ст., причому в цей час вони звели роль інших постачальників подібного "товару" в Османській імперії до мінімуму[55].

От тільки проблема з постачанням невільників полягала в тому, що за ісламським правом невільниками могли ставати лише люди з *дарюльгарб*, тобто з країни війни, що, звичайно, не могла ввійти до османського паксу. Отже, кримці вільно чи невільно брали на себе функцію не звичайних торговельних посередників, а професійних вояків. Оскільки ж Османи потребували з Криму й вояків, то цим створилася головна умова тривалої консервації степової держави в Криму з її інститутами, соціальною структурою, ідеологією та культурою, адже вони традиційно якнайкраще відповідали цілям війни. З другого боку, через обслуговування інтересів не стільки власного, скільки сторонньо-го ринку, ця держава виявлялася штучною, позбавленою сенсу власного існування, з послабленими внутрішніми механізмами саморозвитку, властивими для звичайних степових держав.

Отже, Кримський ханат з погляду держави становив собою химерну комбінацію степових традицій з імперськими порядками осілих держав. Причому турецькі імперські інститути були всіляко зацікавлені у функціонуванні степового ладу Кримського ханату, що не тільки змушувало його штучно зберігати, а й миритися з традиціями степової держави. У змаганні цих двох тенденцій і вироблялася двоїста політика Османської держави стосовно Кримського ханату. З одного боку, вона була спрямована на контроль, а з другого — залишала простір, принаймні, протягом досить тривалого часу, для самостійних дій Кримського ханату, зокрема й у сфері зовнішньої політики. Звичайно, Османи певний час зберігали пієтет до Ґереїв як представників династії Чингізхана, (разом із Соломоном, Александром Македонським та Тімуром він посі-

дав найвище місце в ієрархії правителів світу). За османськими законами навіть вважалося, що у випадку припинення чоловічої лінії Османської династії її місце посядуть Ґереї як єдині гідні цієї місії правителі.

Стратегічне значення провінції було мало помітним до середини XVI ст. Воно зросло тільки з початком козацької епопеї у Причорномор'ї десь у середині XVI та наступу Московії під кінець XVII ст. На початку ж це було тихе місце, куди за степовою традицією навіть посилалися султаненки набиратися досвіду державної служби. 1497-1505 рр. тут побував на уряді санджак-бея син султана Баєзіда II принц (*шагзаде*) Мегмед (він тут і помер). У 1507-1512 рр. тут правив майбутній султан Сюлейман Пишний (1520-1566).

Неясно, чи по закінченні бойових дій на півострові 1475 р. ханом удруге став Нур-Девлет, чи Емінек виконував функції намісника Османів. У всякому разі саме його наступного року було запрошено до участі в османському поході на Молдавію. Проте вже у першій половині травня 1476 р. він сповіщає Порту про напад на Крим золотоординського хана Ахмата, здійснений під проводом уже згадуваного Джанібека, очевидно, Ґереїда, та Ґаджіке (Азіки — в російських джерелах) — брата бека Емінека*. Найімовірніше, Ахмат не послав багато військ, бо Емінек зумів вистояти в облозі Солхата. Та Джанібек якось зумів утвердитися на півострові й навіть устиг відправити посольство до Москви**.

Лист Емінека султанові, направлений між 8 та 17 жовтня 1478 р., описує анархію в Криму, що настала внаслідок правління Гайдера з Нур-Девлетом, і попереджає про небезпеку завоювання півострова ханом Ахматом силами ногайського клану Манґит на чолі з Ахматовим двоюрідним братом Тімуром і онуком Едіґея. Емінек звертається з проханням до Мегмеда прислати (*göndermek*) у Крим Менґлі Ґерея, запевняючи, що весь народ хоче його повернення[56]. Влітку 1478 р. Менґлі Ґерей знову з'являється у Криму, тепер уже остаточно.

За народною традицією, яку прийняло за чисту монету чимало істориків, вважалося, що Менґлі Ґерей уклав угоду з османським султаном Мегмедом про повноваження свого роду в Криму та стосовно дому Османів. Ця традиція вже існувала на середину XVII ст., коли турецький подорожник Евлія Челебі вперше записав її***. Важливо вказати на терміни, які вживалися для означення повноважень Ґереїв у цей переламний період, щоби зрозуміти, чому такого договору насправді не існувало й не могло існувати, а принципи двосто-

---

* Два листи Емінека Мегмедові II 1476 р. див. у: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. — PP.59-67.

** Москва у відповідь відіслала послів у вересні 1477 р. (див.: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. — Т. 1. — № 3).

*** У розмові з ним такий собі Імрам Аталик розповів, щоправда, плутаючись у хронології та іменах, як Ґедюк Агмет Паша за часів султана Баєзіда Велі завоював Крим за допомогою Менґлі Ґерея. Після того "фортеця Кефе стала володінням (*махт*) роду Османів. Від наших ханів Менґлі Ґерей уклав договір з вашим султаном Баєзидом, мовляв, нехай усі степи Кримського острова будуть ханові, а фортеці на березі нехай будуть усі роду Османа" (Evliya Çelebi. Seyahatname. Cilt 8. Istanbul, 1928. — SS.46-48) У російському популярному перекладі див.: Эвлия Челеби. Книга Путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666-1667 гг.)/ Перевод и комм. Е. В. Бахревского. — Симферополь, 1999. — С.123.

ронніх стосунків формувалися поступово*. У листах 1476-1478 рр. жодним словом не згадується про існування якихось договірних обов'язків кримських правителів стосовно до султана. Менґлі Ґерей називає себе у листах до Мегмеда II його рабом (*кул*), завершуючи листи фразами "Вашій волі належить видавати накази", що відповідало нормам етикету під час звертання службовців до султана. Так висловлювалося персональне підданство Менґлі Ґерея, яке вже для наступних кримських ханів набуло силу прецедента й остаточно оформилося терміном "*тікме*" — призначений[57]. Навіть якщо котрийсь із принців сходив на трон без султанського відома, кандидат султана все одно мав прерогативне право на владу, тому це було вже турботою фактичного правителя в Криму — дістати султанську санкцію на ханство. Єдине зобов'язання, яке при цьому брали на себе султани, було те, що на ханство призначалися лише члени династії Ґереїв.

Окрема проблема — це статус власне степового Криму стосовно колишнього суверена — Золотої Орди. Османське завоювання, як ми бачимо зі стурбованого листа Емінека, навіть частково не розв'язало проблему підлеглості Криму ханам Золотої Орди, тим більше на час правління останнього найбільш сильного й активного з них — хана Ахмата. Емінек називає Ахмата "ханом *Тахту*", себто "територією трону", яка вважалася матеріальним втіленням влади. Без оволодіння цією територією годі було й мріяти про статус і титул хана, чиє оригінальне значення як всесвітнього правителя тоді ще не було затерте**.

Отже, ситуація на кінець 1478 р. виглядала цілком невизначено. Менґлі Ґерей був правителем на території, що не мала статусу ханату. Більше того, Золота Орда стояла буквально на порозі Криму, збираючись покінчити з владними претензіями князьків із Солхата, які вже карбували власну монету й бачили себе ханами. Менґлі Ґерею було ясно: османці легко уживуться із золотоординцями, що показав період правління Джанібека, адже вони тоді не послали експедицію на відвоювання Криму. Повернення Менґлі Герея не було мирним, тому що Нур-Девлет із Гайдером втікли спочатку в Литву, а потім і до московського князя. Словом, Менґлі Ґерей настільки явно відчував перед собою смертельну небезпеку від Золотої Орди, що, не гаючи часу, послав до Івана III Аладжу та Сирпяка (*Сари-бека), причому, маючи мало надії на перемогу в борні з Ахматом, просив Сари-бека переговорити про політичний притулок для Менґлі Ґерея десь на Москві. Вже 30 квітня 1479 р. Іван відсилає посольство у відповідь, щоправда, не кваплячись обтяжити себе зобов'язаннями що-

---

* Докладніше про це див. спеціальну статтю: Inalcık H. "Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidname meselesi" // Belleten, # 30, 1944, SS.185-229.

** Османські султани стали користуватися титулами "хан, хакан", та й то лише в урочистих випадках, тільки після взяття Константинополя. Отже, на час завойовника Константинополя це поняття ще зберігало свою первісну суть.

до Менґлі Ґерея, котрий і сам усе ще тримається союзу з суперником Івана — польським королем Казимиром IV. Менґлі Ґерей, знаючи про союз Литви та Золотої Орди, не має другого вибору, як поспішити з укладенням союзу з Москвою. Тому взимку 1479/1480 рр. він відряджає до Івана посольство вищого рівня, очолюване князем якогось важливого роду Темеш Уланом (свояком Емінека) та візіром (дуваном) Лухбердиєм (*Аллаг-бірди). Посольство везло з собою шертну грамоту (*шарт-наме*), себто "договірну" про воєнно-політичний союз проти Золотої Орди та Литви.

Видимий перелом у московсько-кримських стосунках настає лише навесні 1480 р., коли хан Ахмат став збирати похід на Москву, а не на Крим. Йому була потрібна менш важлива, але ефектна перемога, тим більше над грошовитою Москвою, тому він обирає спочатку, здавалося б, слабкішого супротивника. Тут уже Іван III, який до того почувався міцно й навіть припинив за 8 років перед тим платити Орді данину, заволав по допомогу союзників. Посольство в Крим із своїми шертними грамотами він відправляє вже 16 квітня 1480 р. Здавалося б, Менґлі Ґерей міг перевести дух, дізнавшись, що хан Ахмат посунув на Москву. Проте він насправді був уже досвідченим політиком, якщо відважився виступити на допомогу Москві, щоби не допустити нападу потім на себе.

Події "стояння на Угрі" відомі в інтерпретації московських істориків як геніальна операція Івана III. Про роль кримців у цій кампанії звичайно пишеться дуже стримано, якщо пишеться взагалі. Проте факти свідчать про виняткове значення кримців у цих подіях, що значно пізніше були названі "кінцем ординського іга". Річ у тім, що Менґлі Ґерей організував свою виправу на Поділля саме на початку листопада 1480 р., у вирішальний момент "стояння на Угрі". Саме в цей час із ним бачилися литовські посли на Перекопі. Не виключено, що це була демонстрація, до всього, очевидним з намірами грабунку. Власне, у такий непевний для Менґлі Ґерея час, коли він як слід ще й не утвердився в Криму, де прихильників союзу з королем, напевно, залишалося чимало, навряд чи він міг організувати масштабну кампанію. Але, маючи в своєму тилу армію запеклого ворога (новини розходилися в Степу дуже швидко), Ахмат не міг зважитися на рішучу атаку проти московського війська, хоч Угра тоді вже вкрилася льодом. "Взятий у лещата", Ахмат змушений був тепер кинутися на свого головного супротивника — Крим, тим більше знаючи, що в Степу можна не побоюватися удару в спину — з боку Москви. От чому він і подався від Угри на південь, що московські історики завжди представляли як покарання Казимира IV за "зраду", за те, мовляв, що той не прийшов Ахматові на допомогу.

Але Ахмат помилився, розраховуючи на свою перевагу в Степу. Загін ("судовая рать") на чолі з князем Звенигородським та Нур-Девлетом (як потенційний претендент на ханство, він теж був зацікавлений у поразці Ахмата) спустився вниз по Волзі й погромив кочів'я золотоординського хана. Отже, на Крим також був не час нападати. Це була справді блискуча воєнна комбінація, але розіграна вона була спільно Іваном III та Менґлі Ґереєм. Якби не точний розрахунок виступу останнього, й, зрештою, не його рішучість покінчити із золотоординською загрозою для свого улусу, Москва з Золотою Ордою обмі-

нялися б смертельними ударами. Менґлі Ґерей не дав Ахматові завдати свого удару, й під ударом опинилася лише Золота Орда. Невипадково Іван III палко дякував кримському союзнику в листах, відправлених навесні 1481 р.

Надалі Іван III втратить усякий інтерес до золотоординської проблеми, повністю сконцентрувавшись на завоюванні литовської Русі. Менґлі Ґерей, одначе, прагнув захопити *махт-ілі* ("тронний улус"), який давав йому всю Золоту Орду. Він проситиме Івана відправити раті на Астрахань, чого той ніколи так і не зробить: московський князь добре усвідомлював, що таким чином власними руками лаштував би собі повернення під золотоординське підданство. Тому Менґлі Ґерей воює проти "дітей Ахмата", які правили *махт-ілем* по смерті батька, вбитого після стояння на Угрі іншим пошукачем золотоординського трону — Ібаком Шейбані — разом з ногайцями*.

На чому ж тоді тримався союз Криму й Москви? На тому, що татари мали власний інтерес у Литві. Авторитет степового лідера зростає тільки за умови, що підданці завдяки його політиці можуть тішитися великою здобиччю. Оскільки османський ринок вимагав тисяч невільників, а найближчі та найдоступніші були в Україні, то питання розв'язувалося само собою. У серпні 1482 р. Менґлі Ґерей зміцнив своє становище достатньо для того, щоби зібрати великий похід по здобич. Київ було обрано першою метою для широкомасштабних воєнних дій проти Литви як нагадування про Чинґізідські претензії на володіння містом по праву завоювання ще 1240 р. Київ було захоплено й піддано страшенному погрому.

Після нього кримці, які до того часу щонайменше п'ятдесят років бігали по невільників в Україну, за їхніми ж словами, попросту перестали виходити звідти. Ці напади стали постійною складовою життя татар. Маючи економічну природу, вона була сильніша за їхні політичні альянси, які нерідко зводили їх разом з Литвою. Характерний приклад "пріоритету України" в планах кримців — спостереження московських послів у квітні 1518 р., саме тоді, коли Кримський ханат поміняв союз із Москвою на союз із Річчю Посполитою. Оцінюючи перспективи походу на Москву, посли писали: "Хіба, государю, вихопляться спершу на твої государські окраїни, а самі, г[осударю], царевичі й значні люди тільки й чекають того, коли в них коні наїдяться, і царевичам, г[осударю], і значним людям бути на отій україні, що їм більше довподоби, на литовській або на волоській"[58]. Отже, коли союз Менґлі Ґерея з Іваном III ще був в апогеї на початку 1490-х рр., не дивно було почути, як Менґлі Ґерей персонально "заради дружби", "...хутко поклавши справи на сподівання Божої помочі, сідає на коня іти на королівську землю"[59].

Надія на швидкий прибуток ("неробська праця", як зауважував козацький літописець Самійло Величко) заполонила уяву всього населення Кримського улусу, яке тоді поголовно було кочове. Це знищувало всяку альтернативу його економічного розвитку, й тому ставило татар у залежність від кількості захоплюваного полону. Причому ознаки цієї залежності виявилися дуже скоро,

* Ці події детально описані в Устюжському літописному зводі. Див.: Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец). М.; Л., 1950. — С.93.

виробивши своєрідну фразеологічну формулу для її обґрунтування: мовляв напади відбуваються через те, що орда гола й боса, і їй нема чим прогодуватися, якщо не ходити у походи. У цитованому вище пасажі з реляції московських послів 1518 р. є переказ чуток, що гуляли по Криму, так цей вислів посли переказують вже тоді: "Їм не бути без того, щоби на украйні не бути, а їхнього царя, государю, й царевичів не можна відвадити, тому що, государю, голі й босі"[60]. Надалі це служитиме "виправданням" як самих татар, так і їхніх суверенів — Османів. Крим дістав своє постійне амплуа в міжнародних відносинах у Центрально-Східній Європі на 300 років.

Водночас Менґлі Ґерей Хан, як він став себе титулувати на монетах, потребував справжніх підстав іменуватися ханом. Отже, захоплення Улуґ Юрту, Тахт-ілі, Великої Орди залишалося стратегічним завданням для Менґлі Ґерея й після катастрофи, яка спіткала хана Ахмата після повернення зі "стояння на Угрі". Успіхи хана на "економічній" ниві — за рахунок работоргівлі — збільшили приплив до Криму кочовиків із Поволжя та Приуралля, викликали відплив номадів з Улуґ Юрту. Це було подібно до того, як стікалися туркменські племена під руку засновника Османської династії на початку XIV ст. За 20 років нападів на Україну цей відплив населення зробив Улуґ Юрт відносно легкою здобиччю Менґлі Ґерея, який узяв Сарай 1502 р. Здавалося б, Золота Орда мусила дістати друге дихання, але так не сталося.

Економічне значення Криму та работоргівлі вже тоді було очевидним для Менґлі Ґерея. Переносити столицю паксу кудись далі від джерел його існування не мало сенсу. Скоріше думалося, що Крим (Солхат) стане столицею для Улуґ Юрту. Підстави для цього вже були, адже нарешті Менґлі Ґерей відповідав усім трьом вимогам для того, щоб стати ханом. По-перше, він був Чинґізідом. По-друге, його підтримували степові клани. По-третє, він фактично завоював ("став конем") територію, що матеріально уособлювала центр порядку й влади. 1503 р. Менґлі Ґерей пише Івану III: "...слава Богу, батьківську (sic!) Орду взяв під свою руку, і тепер хожу в доброму імені"[61]. І хоч Іван III завжди запопадливо називав Менґлі Ґерея царем, що було рівнозначно звертанню до хана, основним своїм здобутком від захоплення Сарая той вважає своє "добре ім'я", себто титул хана-царя. Саме царем у передачі московських перекладачів називав Менґлі Ґерея османський султан Баєзід 1504 р., коли відмовив золотоординському ханові Шейх-Ахмату в політичному притулку: "...вас ми не знаємо, нам друг і брат Менґлі Ґерей цар"*. Ще точніше висловився казанський хан Мегмет-Емін у листі до литовського великого князя Олександра 1506 р.: "Я послав знатних князів до великого хана Менґлі Ґерея"[62]. Великим ханом, тобто не самозваним, а загальновизнаним, міг називатися лише суверенний правитель Великого Юрту**. Отже,

* Слово "хан" в офіційних іменах ханів завжди писалося після власного імені. Московські перекладачі зазвичай ішли за оригіналом, тому безпомилково тут можна вгадати, що словом "цар", яке писалося в російських документах перед іменем, перекладено титул "хан", вжитий султаном Баєзідом. Див.: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. —Т. 1. — № 97. — С.516.

**Слово *азим* ("великий") у степовій, так само, як і в руській, московській та пізніше в османській канцелярії, виступало у значенні "суверенний, не підлеглий нікому". Тому в титулатурі,

Кримський улус тільки 1502 р. став ханатом* і негайно, так би мовити, здобув дипломатичне визнання в цій ролі.

Отже, в особі Менґлі Ґерея кримська ханська династія дістала повноправного володаря — *сікке ве хутбе сагібі* — володаря монети та п'ятничної молитви**. Його син Мегмед Ґерей (1515-1523) у першому ж відомому нам ярлику вживає для себе титул "*Улу Орданунґ Улу Хани, Дешт-і Кипчак барча Моґол падішаги*" — Великий хан Великої Орди, імператор Кипчацького степу з усіма Моголами[63].

Водночас хан мусив подбати про зміцнення свого режиму всередині держави. Приплив кочовиків створив серйозну проблему внутрішньої організації держави. Безумовна залежність хана від воєнної сили кланів Ширін та Барин загрожувала особистому статусу Менґлі Ґерея як верховного правителя. Йому вдалося фізично позбутися Емінека десь у 1484 р., але це не розв'язувало проблеми принципово. На початок XVI ст. вже остаточно виділяються чотири основні клани, лідери яких — *карачу беґи* — по суті, ділили з ханом владу, маючи традиційне степове право скликати з'їзд кланів — курултай — для розв'язання таких важливих питань, як війна й мир, висування й затвердження ханів та його заступників — *калґи,* а згодом *нурeддіна*. Карачу беґи самі командували значними воєнними силами й здійснювали виправи, не питаючись дозволу в хана. Більше того, вони мали право на самостійні зносини з іноземними володарями. Поява нових хвиль кочової знаті, яка ще не мала права голосу в цих справах, але прагнула його дістати, розширювала соціальну опору хана. Тому Менґлі Ґерей провадить успішну політику заміщення найважливіших посад служилою знаттю (*ічкі-беґлері*)***. Так, посада тудуна, що була таким важливим джерелом могутності Емінека Бея, хоч і залишається в руках Ширінів, але виводиться з-під контролю їхнього беґа****. Хан утворив, таким чином, прошарок знаті, пов'язаної з ним узами персональних взаємообов'язків. Намагається Менґлі Ґерей також зав'язати родині стосунки з османськими принца-

вживаній османською канцелярією для українських гетьманів, слово "великий" не вживалося, що становило єдину відмінність у формі офіційного звертання до гетьмана та до якогось іншого іноземного правителя, наприклад, австрійського імператора. Див.: Галенко О. Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. — 1997. — №1-2. — СС.216-221.

* Іконокластична стаття Леслі Коллінза про те, що Золота Орда нібито не зникла після її завоювання 1502 р., а перейшла в Кримський ханат, яку було передруковано у кримськотатарському журналі "Касевет", є цікавим розглядом подій 1502 р., але, здається, нікому з критикованих авторів насправді не суперечить, хіба що тоном. Див.: Коллинз Л. "Триумф династии: Великая Орда (Алтын Орду) в 1502 г." // Qasevet,. — 1998. — № 1 (26). — СС.38-47.

** Полуденна молитва по п'ятницях мала особливий сенс в ісламському ритуалі: під час проповіді після цієї обов'язкової для мусульман і тому соборної молитви виголошувалися здравиці на честь правителів. Тому ця проповідь, що називалася *хутбе*, мала політичний сенс і служила ознакою суверенності правителя, ім'я якого у здравицях згадувалося першим.

*** Підвищення ролі служилої знаті за Менґлі Ґерея та Мегмеда Ґерея див. у: Manz Beatrice Forbes. "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532" // Harvard Ukrainian Studies, Vol. II, №2, September 1978. — PP.282-309.

**** Про еволюцію посади тудуна після османського завоювання Криму див. у: Галенко О. "Тудун" // "Східний світ". — 1998.— №1-2. — СС.183-204.

ми, які правлять у Кефі: обидва були одружені на його доньках. Можливо, одружився на одній з його доньок і принц, а потім султан Селім I Явуз (Лютий).

Проте клани залишалися ще надто сильними, щоби байдуже зносити відкритий авторитаризм ханів. 1523 р. вони організували вбивство Мегмеда Ґерея коло Астрахані, куди той приїжджав упокорити ногайців та взяти з них данину. Але головною причиною цих подій було надзвичайне посилення ролі та авторитету хана. Так, Мегмеду Ґерею, який відмовився від союзу з Москвою, вдалося знову накласти на неї данину. 1521 р. він поставив свого сина Сагіба Ґерея на ханському престолі в Казані. Він, по суті, відновив Золоту Орду, тільки під новою династією. Але найбільше роздратування в кланів викликали прагнення хана запровадити принцип передачі влади від батька синові, що істотно обмежувало вплив карачу беґів та курултаю[*].

Наступна фаза стосунків хана з кланами настала з воцарінням на троні Сеадета Ґерея (1525-1531). Пробувши тривалий час почесним заручником Ґереїв у Стамбулі, він прибув на трон саме звідти, але не один, а в супроводі кількох сотень яничарів, розквартированих потім у ґарнізонах Кефи та Очакова для ґарантування безпеки хана й забезпечення стабільності на півострові. Приводом для цього було те, що Крим тоді потрапив у хвилю анархії, яка звичайно супроводжує зміну правителя у будь-якій степовій державі. Так турецькі султани дістали прецедент для воєнного втручання в справи ханату. Сеадет Ґерей дав також початок османізації державного й культурного життя ханату.

Османську модель централізації держави було розвинуто за правління хана Сагіба Ґерея. Після гучних воєнних перемог османців, коли вони вщент розгромили персів і навіть цвіт східного лицарства — мамлюків, державу яких було анексовано 1517 р., воєнна перевага вогнепальної зброї стала очевидною. Але технічний рівень і дорожнеча вогнепальної зброї потребували значних фінансових ресурсів та розвитку виробництва для підтримання боєздатності артилерії й піхоти, озброєної вогнепальною зброєю. Запровадження вогнепальної зброї на Сході було можливе передусім у великих імперіях, які мали людські й фінансові ресурси для налагодження централізованого виробництва зброї, організації навчання вояків, забезпечення тилової служби тощо. Вплив цієї воєнної революції на ісламське суспільство був такий значний, що епоху XVI-XVII ст. називають часом "порохових імперій"*. Тому реформи, задумані Сагіб Ґереєм, були ще й у дусі часу. Центральною ланкою цієї моделі стало військо так званих "рабів порогу" (*капи-кули*). Проте через брак достатніх ресурсів за кістяк цих сил правили турецькі яничари. Водночас Сагіб Ґерей намагався створити й свій корпус найманих мушкетерів (*улюфелю-тюфенкджіїв*), посаджених на вози (1 тис. вояків на 200 возів та кілька легких гармат — *дарбзанів***).

---

* Одна з найкращих та авторитетних ісламознавчих праць на цю тему: Hodgson M. The Venture of Islam. Vol. 3: The Gunpowder Empires and Modern Times. — London-Chicago: University of Chicago Press, 1974. — CC.1-161.

** Див. ці цифри в Реммаля Ходжі, сучасника та літописця Сагіба Ґерея: Tārīḫ-i Sāhib Giray Ḫān (Histore de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Edition critique, traduction, notes et glossaire per Ö.Gökbilgin. — Ankara.: Baylan Matbaası, 1973. — 313 s. Дані про найманих стрільців під-

Попри обмежений характер запровадження стрільців, вони відіграли вирішальну роль під час громадянської війни в ханаті, викликаної прагненням ногайського клану Манґит на чолі з Баки Беґом відтіснити Ширінів на другий план. Баки Беґ був харизматичною персоною ногайців, гучна слава якого простиралася аж до Туркменії, де він воював проти персів. Схоже, що він і сам мріяв про осібне правління, але Улуґ Юртом розпоряджався Сагіб Ґерей, який з'являвся там кожного разу, коли місцеві правителі прагнули відділитися від Криму. Отже, розімкненість кордонів ханату на Сході й вільне перетікання кочових племен, передусім ногайців, по території держави становили серйозну проблему для хана, штовхали його до союзу зі стабільнішими й тому менш небезпечними Ширінами. Відкритий конфлікт з ногайцями, що спалахнув 1547-1547 рр., було виграно саме цією піхотою, озброєною рушницями. Ногайська різанина (*ногай кирґини*), влаштована ханом по тому, врятувала його державу від звичайної степової анархії.

До всього, вогнепальна зброя дала можливість хану провадити дуже активну зовнішню політику. 1538 рр. бере участь у молдавській кампанії Сюлеймана Пишного. 1541 р. на пораду князя Сімеона з татарського роду Бєльських, родича ще неповнолітнього Івана IV, організує похід на Москву, але невдало. Тоді ще йому завадив згадуваний Баки Беґ, і кримці, втративши час переправи через Оку, змушені були повернутися ні з чим*. 1546 р. Сагіб Ґерей був на вершині своєї могутності. Того року він відновив контроль над астраханськими ханами й утретє поставив свого брата на трон у Казані (залишався на престолі до 1549 р.; після його смерті[65] до влади вкотре прийшла промосковська партія). 1551 р. хан готував похід, щоби поставити на казанський престол свого небожа Девлет Ґерея, який уже побув калґою при Сеадет Ґереї.

За Сагіба Ґерея столицею Кримського ханату став Бахчесарай. Власне, це місце сподобалося ще Ґаджжі Ґерею, котрого було поховано у Салачіку, згодом — передмісті Бахчесарая. Але і Ґаджжі Ґерей, і Менґлі Ґерей мали свою зимову, себто постійну, резиденцію у Солхаті (Киримі).

Перенесення столиці вглиб півострова, подалі від Кефе, наочно свідчило про усвідомлення ханом себе як справжнього суверена в Криму. Більше того, він зажадав від султана Сюлеймана Пишного контролю над Кефе, Ґьозлевом (тепер — Євпаторія) та іншими фортецями півострова, а також над Тат-ілі (узбережжя від Судака до Фороса, уступлене золотоординцями ґенуезцям ще

твердженуються також у листі одного з Ширінів у Стамбул з новинами (Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. — PP.121-125). Між іншим, саме тактика залпового вогню з-за возів, така знайома нам від запорожців, принесла Селіму I перемогу над мамлюками, що далися у боях на пустельній місцевості. Так само розіб'є ногайців і сам Сагіб Ґерей 1547 р.

* Про події походу та листа, написаного тоді Сагібом Івану IV, див. "Крымское ханство" В.Смирнова (СС.415-417), який переповідає життєпис хана Сагіба Ґерея Реммаля Ходжі за рукописом з Петербурґа; оригінальний текст із покажчиком сторінок петербурзького рукопису див. у: Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551)/ ed. et trad. par Ö.Gökbilgin. — Ankara, 1973. Лайливий лист Сагіба Ґерея до Івана IV є дуже цікавим зразком кочової пихи на адресу осілих сусідів: хан називав адресата "московським оратаєм" і погрожував запрягти його в соху та змусити сіяти золу, а на додачу ще й копати нужники.

1365 р.). Йому вдалося повернути ханату Гьозлев (1544); в компенсацію за Татілі він дістав прибутки, які там щорічно збиралися (до них долучилася й частина прибутків від митниці Кефе; все це дістало назву *сальяне*); під його управління було поставлено кілька сіл, що лежали в Османській гірській частині півострова; він імплантував свою адміністрацію у селищі Ніхора, яке тоді ж стало називатися Кади (тепер — Кадиківка). Але претензії на Кефе для Османів стали сигналом, що потрібно зробити все можливе, щоб замінити хана. Вони діяли хитрістю, пославши Сагіб Ґерея воювати з черкесами (1551), а тим часом призначили на його місце того самого Девлет Ґерея, якого він хотів послати на правління у Казань. Той безпечно прибув у Кефе в супроводі османського загону, в якому було 300 яничарів, 300 стрільців, набраних поза яничарами, 400 султанських вершників, корпус гармашів із 60 гарматами, достатньо фінансів та амуніції[66]. Момент було вибрано Османами влучно, коли знать ханату також відчула потребу позбутися авторитарного хана. Саме знать і знищила хана.

Дестабілізація ситуації в Казані та Криму (1552) дозволила Івану IV завоювати Казань у вересні того самого року. Хан Девлет Ґерей спробував було перешкодити цьому. Він навіть вирушив у похід, дійшов до Тули, але, не певний у своєму війську, повернув назад. Змагання за золотоординську спадщину вступало в нову фазу.

Між власними амбіціями та чужими інтересами (1552-1666)

Правління Девлет Ґерея (1551-1577) було тривалим і досить спокійним. Цьому великою мірою сприяла відсутність прямих спадкоємців Сагіб Ґерея, винищених 1552 р. разом із самим ханом.

У цей час внутрішній устрій Кримського ханату стабілізувався й у такому вигляді проіснував до знищення ханату. Внутрішній устрій назагал був типовий для степових імперій.

Влада в державі належала правлячому ханові та династії. Хан — це був офіційний титул суверена Кримського ханату, але його мали право носити всі члени династії, які колись були ханами. Принци мали титул султанів. Обидва слова в офіційних іменах (*унванах*) згадувалися після імені. Наприклад, "Селім Ґерей Хан", "Мубарек Султан". Першим заступником хана був принц, який послуговувався титулом *калґа*. Другим був *нуреддін*. При хані діяв уряд *корниш* (або *ґьорюнюш*) на чолі з везіром або, як він називався, *дуваном (ще — баш-агаси)*. Калґа та нуреддін мали свої уряди, що копіювали ханський. У питаннях війни та миру вирішальне слово належало не лише ханові, а також його заступникам, тому що кожен із них мав право на самостійні дії, насамперед право на воєнні акції. У мирних договорах присяга на вірність (*шарт, шерть*) умовам договору була обов'язковою для набрання договором справжньої чинності. Підпис і присяга хана не мали значення наказу для калґи та нуреддіна.

Посольство вважалося невдалим, коли не вдавалося дістати присяги хана та двох його заступників.

Принцип наслідування так ніколи й не вдалося запровадити. Брак правил наслідування відповідав степовій традиції, за якою трон діставався найсильнішому брату, хто перемагав у боротьбі з іншими. Оскільки така перемога не могла відбутися без підтримки кланів, адже саме зібрання кланів давало ханові санкцію на владу, то клани відігравали надзвичайно важливу роль у ханаті. Проте відповідність степовому укладу життя була тільки зовнішня. Насправді санкція кланів була нижчою за санкцію османських султанів. Останні й мали право ініціювати призначення та усунення ханів.

Чотири клани утворювали ґрупу, найтісніше пов'язану з ханом — спочатку ними були Ширін, Барин, Кипчак і Аргин. Щоправда, османський правник Гюсейн Гезарфенн подав таку послідовність карачу беґів: Ширін, Арин, Яшлов, Барин. Ці клани були першими потужними племінними силами, що об'єдналися навколо династії Гереїв. Клани управлялися ватажками, які називалися *карачу беґами*. Лідер клану Ширінів, схоже, носив титул *баш-карачу* або *улу-бега*. Всі клани мешкали на території півострова, що була, таким чином, центром Кримського паксу. В адміністративному плані ця територія була поділена на 4 санджаки (відповідно до території, закріпленої за кожним з карачу-беґів). За судовою підлеглістю територія налічувала 24 кадилики. Кадії призначалися з Константинополя.

Старійшини кланів збиралися на з'їзд — курултай, що скликався з найважливіших питань життя ханату. Курултаї обирали або затверджували на престолі присланих із Стамбула ханів. Баш-карачу (улуґ-бегу) належало вирішальне слово під час вибору хана. Курултай брав участь і у вирішенні питань війни та миру.

Далі йшли інші, передусім, ногайські клани, що приєдналися до паксу пізніше, мешкали за фортецею Ором (Перекопом) і, таким чином, виконували роль прикордоння паксу. Це такі клани, як Манґит або Мансур, Кунґрат, Кият, Катай, Найман, Кунтуґан тощо. З них клан Манґит належав до найпотужніших, що фактично поступався впливом тільки Ширінам. У реєстрах подарунків, які надсилались у Крим, ті, що призначалися Манґитам, перераховувалися слідом за належними Ширінам[67]. З другого боку, Манґити прагнули звільнитися від опіки кримського хана. Їхній знаменитий ватажок Кан-Темір 1621 р. навіть склав пряму присягу османському султанові Османові II, не визнаючи суверенітету хана[68]. Цей конфлікт між ханами та Кан-Теміром скінчився справжньою громадянською війною, в яку на боці ногайців було втягнуто Порту, а на боці кримських ханів Мегмеда Герея III та Інайєта Герея — українських козаків. Формально привести до присяги Кан-Теміра вдалося лише 1624 р. за допомогою страшної для степовиків української козацької піхоти, озброєної рушницями й гарматами. Проте перемога була нетривкою, й Мегмед Герей, зрештою, загинув у битві з Кан-Теміром 1628 р., як загинув у Криму і його козацький союзник Михайло Дорошенко, хоча й трохи раніше.

Прикордоння завжди було рухливим відділом паксу. Тут усе ще утворювалися нові племінні об'єднання, з-за Дону сюди прикочовували інші племена. Згадуваний уже Гезарфенн повідомляє про наявність на "Заорщині" (*Or kalanın taşrada*) трьох відділів (*sınıf*) Великого Ногая та Малого Ногая. Один із Великих Ногаїв

називався власне Великим Ногаєм під орудою клану Орамбет (Оранбе), другий був Мансур-оглу, себто клан Мансур (ті ж Манґити) та Шайдак-тамґаси (ногайці з роду, знаком якого є Шайдак-тамга)[69]. На кінець правління Іслама Ґерея тут з'являються калмики, які були запеклими ворогами кримських татар. У XVIII ст. ногайські орди представлялися чотирма найчисельнішими племінними об'єднаннями: Буджак (об'єднував роди Великого Ногая[70]), Єдісан (з астраханських ногаїв, які відпали від калмицького паксу Аюки Хана та кочували між Дністром і Бугом[71]), Єдічкуль та Джембуйлук. Разом вони могли виставити до 70 тис. лучників[72]. На чолі ногайських загонів уже стояли не лише мурзи, а й призначені з династії Ґереїв воєначальники (вони так і звалися — *сераскери*) — фактичні керівники цих орд. У цьому виявилося копіювання османської практики приборкання кочовничої анархії шляхом підпорядкування кочовиків державним інститутам — у даному випадку династії Ґереїв.

Були в Кримському ханаті й свої прикордонні території, населення яких вважалося рабами кримців. Насамперед це були черкеси. Одне з племен, що називалося Бесленей, виконувало важливу для степовиків державну функцію, а саме: брало до себе на виховання принців Ґереїв. Натомість плем'я Жане постійно ворогувало з Кримом. Втім, у XVIII ст. в кримських ханів часто виникали конфлікти і з Бесленей. Україна по самий Київ вважалася такою самою територією.

Кримські хани виконували також функції поліцейської сили для Дунайських князівств. Вони часто ходили на Молдавію та Валахію походами, що ведуть свою історію ще від 1484 р., коли Менглі Ґерей взяв участь у захопленні фортець Кілія й Ак-Керман. Наприкінці XVI ст. кримський хан навіть висунув претензії на особливі права кримських ханів щодо Молдавії, в зв'язку з чим він вимагав, щоб посада молдавського господаря заступалася кимось із Ґереїв.

Кримському ханатові за так званим "етнічним" розподілом праці в Османській імперії було довірено стосунки з Центрально-Східною Європою — з Польсько-Литовською державою, Московським князівством, а також із північно-кавказькими племенами та державами. Зазвичай ці стосунки розумілися насамперед як данницькі, причому данина залишалась у розпорядженні ханів. Лише невільники, яких постачали черкеси, частково відправлялися в розпорядження султана. Через це Кримський ханат приймав послів від названих країн. Ніде широкі повноваження Кримського ханату від імені Османської імперії не було так видно, як у стосунках із московськими князями. Якщо польсько-литовські чи північно-кавказькі посли могли відвідувати Стамбул, оминаючи Крим, то московські посли по дорозі до султана мусили обов'язково завітати до Багчесарая, передати "поминки" й дістати від нього дозвіл на продовження подорожі. Ця практика офіційно проіснувала до 1700 р., стільки ж проіснувала й данина Москви Криму.

Самостійні стосунки ханат міг підтримувати й з іншими європейськими державами, насамперед із тими, що ворогували з Москвою. До них належали Швеція й Данія. Союзи з ними починаються від другої половини XVI ст.*

* Каталоги документів, що відклалися внаслідок обміну посольствами в Швецію та Данію див. у: Zetterstéen K. V. Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv. —

Габсбурзька імперія була для Криму передовсім об'єктом визиску, тому численні кримські посольства самі з'являлись у Відні чи Празі під виглядом дружніх місій, зупинялися там коштом габсбурзької скарбниці й вимагали подарунків від відвідувачів. Простоявши таким робом із місяць, посольства на здобуті гроші купували люксусові товари й забиралися геть. Кожне таке посольство обходилося імперській скарбниці в 4 тис. золотих форінтів і цілком закономірно скидалося на нерегулярну данину.

Кримські хани та принци брали участь в османсько-перських війнах, здебільша на боці своїх сюзеренів Османів. Та степове авантюрництво інколи приводило кримських принців на службу й до перських шахів. Звичайно, така гама стосунків породжувала дипломатичні зносини між Кримським ханатом та імперією Сефевідів. І все ж ці стосунки традиційно перебували під контролем Блискучої Порти.

Такими в загальних рисах були зовнішньополітичні функції та прерогативи кримських ханів до початку XVIII ст., поки кримський ханат ще зберігав широку автономію у зовнішніх зносинах з іншими державами й міг провадити свій власний політичний курс.

Друга половина XVI ст. розпочалася активним наступом Московського царства на території слабких спадкоємців Золотої Орди — Казанського та Астраханського ханатів. Від політики підтримки промосковських принців Іван IV перейшов до прямої воєнної інтервенції. 1552 р. було взято Казань. 1554 р. силами стрільців і козаків, посланих Волгою, було захоплено Астрахань і на простолі поставлено промосковського хана Дервіша Алі. 1556 р. в той самий спосіб було повалено і Алі, а на його місце поставлено московського воєводу. Того самого року, не маючи війська, здатного вести бойові дії в Степу, щоб завдавати удари по головному суперникові в боротьбі за золотоординську спадщину — Кримському ханату, а також зв'язати його дії, цар наймає для рейдів на Крим козаків із Дніпра й Дону. У зв'язку з цими подіями в політичному житті Північного Причорномор'я з'являється постать князя Дмитра Вишневецького, який засновує Січ і очолює походи на Крим. 1560 р. Іван IV закріплює свій успіх, уклавши воєнний та династичний союз із черкеським князем Темрюком, який дозволив йому будівництво фортець у нижній течії Терека. У 1560-х рр. завдяки заснуванню фортець у басейні верхньої течії Дону Московії вдалося закріпити воєнні успіхи територіальними придбаннями.

Московський наступ на Південь припинився у зв'язку з поразками в Лівонській війні (1558-1583), які почалися 1563 р. Османська імперія на початку 1560-х рр. була надто заклопотана боротьбою з Габсбургами за гегемонію в Центральній Європі та на Середземномор'ї, щоб звернути увагу на Північ. Спочатку в Стамбулі ніяк не відреагували навіть на падіння Казані та Астрахані: функції стримувача московської експансії взяв на себе хан. 1563 р. Девлет Герей вимагає від московського царя через посла Нагого віддати йому назад

Uppsala, 1945; Matuz Josef. Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zo Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. — Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1976. — 348 p

Астрахань. Кримці починають здійснювати дальні виправи на Московщину. 1569 р. за правління Селіма II (1566-1574) вже й Порта вирішила, що настав слушний час для дій. 1568 р. організується велика експедиція для захоплення Астрахані. Маючи таку мету, турки планували прорити канал між Доном та Волгою. Але хан Девлет Ґерей із недовірою поставився до широких стратегічних планів своїх сюзеренів, справедливо вважаючи, що їхній успіх насамперед призведе до руйнації його власних замірів на Астрахань. Через погану організацію та саботаж яничарів і, не меншою мірою, самого Девлет Ґерея пізньої осені 1569 р. турки забралися геть від Астрахані та від Переволоки — місця, де вони збиралися викопати канал. Османський проект було зірвано*.

Тим часом сам хан намагався самостійно впоратися з Москвою. Він на півкроку не досяг своєї мети, 24 травня 1571 р. захопивши зненацька Москву, в якій випалив геть усе, окрім Кремля: кримці ніколи не вміли брати міста. Іван IV утік на той час із міста й не перешкодив татарам повернутися зі здобиччю та "незчисленими полоненими"**. Через цю перемогу над Московщиною хан Девлет Ґерей дістав прізвисько "Тахт Алган" (здобувач столиці).

Проте повторити свій успіх йому більше не вдасться. Кримці дотримувалися традиційної тактики нападів, для якої раптовість була найважливішим фактором їхньої переваги, але в міру просування на південь оборонних рубежів Московського царства — так званих "засечних черт" — вони втрачали свою перевагу. Крім того, з економічного погляду походи на Московщину були не такими вигідними, як на ближчу та менш захищену Україну. До всього, турки стали дедалі більше "запрошувати" татар для участі у війнах в Угорщині й Персії, що приносили багату здобич. Тому політика Криму на московському напрямі набуває під кінець XVI ст. оборонного характеру, й тільки раптові короткотривалі напади та продовження виплати данини створювали ілюзію збереження Кримським ханатом стратегічної ініціативи.

Останнім сполохом відкритої війни став похід кримського хана Ґазі Ґерея на Москву 1591 р., який скінчився поразкою кримців, а сам хан тоді дістав поранення в руку. Похід був результатом воєнного союзу із Швецією та Річчю Посполитою від 1591 р. Але 1592 р. кримські союзники підписали мир з Московщиною, що мусив зробити й сам хан. Втім, це не завадило йому під час посольства в Москву послати своїх калґу з нуреддіном у велику виправу на Рязань, Каширу й Тулу. Обмін мирними договорами з царем Федором Іоанновичем (1593) символізував поразку Кримського ханату в змаганні за золотоординську спадщину. Політичним спадкоємцем Золотої Орди стало царство Московське.

Заключна фаза цього змагання полягала в поглиненні самого Кримського ханату. Вона розтяглась у часі через внутрішню кризу в Московській державі

---

* Найавторитетніше дослідження з цієї теми — Inalcık H. "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry anf the Don-Volga Canal (1569)" // Ankara Üniversitesi Yıllığı. — Ankara, 1947. — SS.47-110.

** Див. лист купця Річарда Ускомба з Архангельська в Англію з новинами, що дійшли до нього від співвітчизників із Москви (Hakluyt Richard. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques & Discoveries of the English Nation, Made by Sea or Overland to the Remote and Farthest Distant Quarters of the Earth at any Time within Compasse of these 1600 years, in 12 vols. — Vol. 3. — Glasgow, 1903. — PP.155-156.

та відсутність в її розпорядженні війська, здатного конкурувати з татарами в Степу. Воєнний паритет, що встановився в Північному Причорномор'ї до середини XVII ст., приніс із собою усталений щорічний обмін посольствами, головною функцією яких була доставка данини з Москви в Крим. Напади кримців не припинялися, як, утім, не припинялося й просування московських прикордонних укріплень на Південь.

Тим часом Кримський ханат зазнавав дедалі більшого політичного тиску з боку Османської імперії. Метою цього тиску було встановлення жорсткішого контролю, насамперед над зовнішньою політикою Кримського ханату в Північнопричорноморських степах, а також над його воєнним потенціалом. При цьому пієтет Османів до представників вищої за степовими канонами Чінґізідської династії мусив поступитися місцем зверхності осілого суверена, в ролі якого виступала Османська Порта, стосовно до кочової держави — від неї вимагалися покора й лояльність.

Перші ознаки проблем, що виникали для Османів у зв'язку з кримською вольницею в Північному Причорномор'ї виявилися через війни в Угорщині з Габсбурґами, які стали для Сюлеймана Пишного головною метою його європейської політики. Для досягнення успіху в Угорщині туркам конче потрібен був нейтралітет Речі Посполитої*. Останній весь час перебував під загрозою зриву з боку Кримського ханату через дві причини. По-перше, татарські чабани вимагали права вільного користування Степом і мало зважали на Дністер як на кордон, що його вони запросто переходили на північний бік. Це чималою мірою сприяло виникненню конфліктів з українськими колоністами, що поступово набував форми хронічної козацько-татарської вендетти, яка втягувала в себе Османську державу з Річчю Посполитою. По-друге, татарське людоловство в Україні справедливо розглядалося урядом Речі Посполитої як агресія, несумісна з мирним станом[73].

Османський уряд опинився у скрутному становищі, адже невільники йому також були потрібні, не кажучи про те, що найперше він мусив відстоювати інтереси підданців-мусульман. Виходом із цього кута могла бути лише традиційна політика "удавання дружби" (*мудара*), що нею османці користалися від самого початку своєї історичної кар'єри. Її ознаками були не лише запевнення у відданості принципам миру, серед яких можна знайти й листування Роксолани з польськими королями Сиґізмундом I та Сиґізмундом II. Султан видавав накази про обмін захоплених полонених (якщо тільки ті бажали повернутися назад і не були ісламізовані), наказував прикордонним адміністраторам карати винних у порушенні кордону, а найголовніше, він намагався провести чітке розмежування земель між двома державами. Переговори про це йшли з 1438 до 1542 рр., поки спеціальна польсько-османська комісія зібралася біля Тіліґульського лиману. Та 25 жовня з огляду на появу козацько-

* На цьому ґрунтуються спроби романтичної історіографії поставити тривалий мир між Османами та Річчю Посполитою в заслугу дружині Сюлеймана Пишного Роксолані. Проте татарські напади в цей час свідчать про даремність пошуку доказів Роксоланиного бажання захистити своїх земляків.

го війська П. Ланцкоронського комісія так і не наважилася зробити свою справу[74], її буде відкладуть на два століття, до 1742 р.

Зацікавлення Османами воєнним потенціалом кримців виявилося досить рано: перше запрошення йти походом на Молдавію останні дістали вже 1476 р. Через розлад системи служебних пожалувань (*тімарів*) з відповідним послабленням кавалерійського корпусу сіпагів у другій половині XVI ст. османське військо стало дедалі більше залежати від кримської кінноти, попри всі дисциплінарні проблеми, пов'язані з кримцями[75]. Ця залежність знайшла вияв у загостренні конфліктів між султанами та ханами, що не раз призводило до кривавих розв'язок. 1583 р. Хан Мегмед Ґерей II *Семіз* (Гладкий) самовільно залишив Закавказзя, що було театром воєнних дій з персами. На наказ повернутися, переданий йому через кефського бейлербея, він гордо відповів: "Я падішаг, пан хутбе й монети — хто сміє призначати й усувати мене?"[76] — а відтак узяв в облогу саму Кефу, явно збираючись показати султану Мураду III, хто є хазяїном у Криму. На свою біду, через прагнення запровадити систему престолонаслідування від батька до сина він нажив собі сильну опозицію в особі своїх братів. На них-то й поставили османці, пославши у Кефу флот і військо. Побачивши флот, баш-карачу Алі Бей (із клану Ширінів) і зять Мегмеда Ґерея відмовились підтримувати свого суверена, і той став тікати за Перекоп, мабуть, у Литву, але в Канлиджаку (Каланчаку) його наздогнав брат Алп Ґерей і знищив разом із сином. Звичайно, амбітний та буйний Алп Ґерей був не більш потрібний туркам, аніж Мегмет Ґерей, тому заразом з флотом вони послали у Кефу ще й нового хана — меланхолічного дервіша з Бурси й не надто софістикованого політика Іслама Ґерея (1584-1588). На вибачення за напад на Молдавію він із переляку перед султаном Мурадом III не лише повернув усе награбоване, а й наказав промовляти у хутбе ім'я султана перед своїм. Від того часу кримські хани втратили один із найважливіших символів свого суверенітету.

Інший подібний випадок стався з ханом Інайєтом Ґереєм (1635-1637). Він дістав наказ Мурада IV йти походом у Закавказзя. Цікаво, що причиною відмови хана приєднатися до походу було порушення султаном традиції обдарування хана й вищих достойників почесною зброєю та халатами, виплати "похідних грошей" (*тіркеш бага*). Але імперія переживала часи фінансового безладдя, тож авторитарний султан Мурад IV захотів дістати татарських вояків грубим тиском на хана. Останньою краплею стали зловживання кефського бейлербея Ібрагіма Паші, який затримав частину прибутків від порту Кефи, що належали ханам як сальяне. Словом, хан і курултай відмовилися брати участь у поході "задарма"[77]. Турки погрожували у відповідь привести Кримський ханат до статусу території, що платить данину — харадж, а у випадку подальшого бунту навіть вирізати всіх кримців. Через згадуваний вище конфлікт із кланом Манґит, що відмовився підкорятися хану й навіть одержав від Османів дозвіл поселитися в районі Ак-Керману, Інайєт Ґерей опинявся під загрозою удару ще й із суші. В цей критичний момент він пішов на союз із козаками Тараса Федоровича й разом із ними вщент розбив свого ворога Кан-Теміра. Тому вдалося втікти у Стамбул. Інайєт Ґерей зажадав від Стамбула видачі Кан-Теміра й узагалі був налаштований навіть брати приступом османську столицю. Але наразі ногайці,

оговтавшись, підстерегли його калґу та нуреддіна з усіма кримськими військами й знищили їх. Не маючи сил для подальшого спротиву, Інаєт Ґерей подався в столицю. Неврівноважений султан наказав задушити хана під час аудієнції 2 липня 1637 р. Через кілька днів він вирішив так само позбутись і Кан-Теміра. Це був найкритичніший момент османсько-кримських стосунків, що свідчив насамперед про слабкість Порти. І хоча султан подолав кризу силою, кримці через власний спротив та допомогу козаків — цих степових яничарів — спромоглися зберегти рештки суверенітету Кримського ханату й відстояли традиційний порядок свого воєнного союзу з Османами. Останні, своєю чергою, поплатилися за конфлікт зі своїми кримськими союзниками вже того самого року, коли українські та донські козаки захопили фортецю Азов.

Участь кримців в османсько-сефевідських війнах розпочалась у 1570-х рр. Кримські татари в основному воювали на Закавказзі, що було північною ділянкою османсько-сефевідського фронту. У походах брало участь до 40-50 тис. татар, на чолі яких звичайно стояли заступники хана. З ханів, які самі брали активну участь у перських кампаніях, особливо часто відзначалися Ґазі Ґерей (правив двічі між 1588 та 1608 рр.), Джанібек Ґерей (правив тричі між 1610 та 1635 рр.) і Селім Ґерей (1743-1748). Назагал їхня допомога, дешево обходячись Порті, була досить ефективною з воєнного погляду, дозволяючи Османам довго утримувати стратегічну ініціативу. Турецькі хроністи були невдоволені хіба що Джанібеком Ґереєм за його поразку при Сераві 1614 р. Проте оскільки в турків не вистачало сил для утримання територій, війна у Закавказзі за характером нагадувала сезонні напади, і великими битвами не відзначалася.

Монотонний хід змагання з Персією порушували хіба що пригоди окремих кримських султанів. Так, широкого розголосу набула історія захоплення 1579 р. в полон Аділя Ґерея, калґи Мегмеда Ґерея II Гладкого. Перський шах Султан Мугаммад з пошаною поставився до Чинґізіда й навіть допустив його в свою сім'ю, що послужило причиною любовних інтриг принца, які скінчилися для нього трагічно*. Далі, особливо за правління шаха Аббаса I Великого (1587-1629), й інші кримські царевичі опинялися в Ірані, тільки тепер вони нерідко являлися туди на службу, шукаючи притулку від переслідувань своїх родичів чи султанів. 9 років (1614-1623) на боці Аббаса Великого воював проти турків та своїх же кримців на чолі з ханом Джанібеком Ґереєм онук Мегмеда Ґерея II Гладкого Шагін Ґерей Султан.

Великих сил кримців потребували також європейські кампанії османських султанів, тим більше, що воєнний паритет із Габсбурґами призвів до подовження тривалості воєн. "Довга" війна 1593-1606 рр., в якій татари брали участь

* Ця історія переповідалася багато разів і в різних версіях у хроніках, в інших джерелах. Див. бібліографію кримських хронік у: Смирнов В. Крымское ханство. — С.438. Одна з османських провінційних (власне, курдських) хронік доступна в російському перекладі: Шараф-Хан Бидлиси. Шараф-наме. Т. II/ Перевод, предисл., прим. Е.И.Васильевой. — М.: Наука, ГРВЛ, 1979. — СС.237-239. 1607 р. цю історію записав навіть француз Жюльєн Бордьє з уст нащадка ґенуезців, який мешкав у Багчесараї. Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordie, écuyer de Jean de Gontant, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople. (1604-1612). — Bibliothéque nationale de France, M°18076. — PP.218v-221v.

від початку до завершення, дала чимало прикладів вирішальної ролі кримців у перемогах турків над військами Габсбургів. Османський уряд навіть поквапив Газі Ґерея з укладанням миру із Московським царством (1593) заради звільнення татар для участі в угорських кампаніях.

Успішні воєнні кампанії звичайно приносили велику здобич, тому не дивно, що наслідком цих успіхів нерідко бували спроби ханів зміцнити політичний статус династії та Кримського ханату стосовно до османського уряду. Ці спроби набували форм боротьби за впровадження усталеного порядку успадкування престолу та визнання пріоритету курултаю в призначенні ханів. Такі спроби траплялися упродовж усього XVII ст. — за правління Мегмеда Ґерея II, Газі Ґерея Бори (Вихора), Мегмеда Ґерея III, Інайєта Ґерея, Іслама Ґерея III. Кожного разу османському урядові вдавалося знайти власні сили чи союзників, щоби покінчити із самостійницькими претензіями ханів. Характерно, що всі п'ять названих ханів померли, будучи на престолі, хто власною, а хто насильницькою смертю, тоді як усі інші скінчили свої дні на засланні.

Іслам Ґерей III був одним із найуспішніших політиків, що їм довелося посідати кримський престол. Його кар'єра, щоправда, почалася з невдалої виправи в Україну 1630 р., під час якої його було захоплено у полон. Через кілька років (за цей час він навчився "козацької мови", що засвідчив Величко) його було обміняно на десять польських достойників. 1637 р. в ранзі калґи він бере участь у придушенні повстання Мансурів. Під час зміни хана 1641 р. його не було призначено на престол, більше того, відправлено у заслання на Родос. Ханом він став завдяки покровительству всемогутнього Джінджі Ходжи, *гарем-агаси* (головного євнуха) султана Ібрагіма. Того самого року він здійснив похід на черкесів Жане, привівши їх до покори. В нього зав'язуються стосунки з Січчю. У 1645 та 1647 рр. він досягає компромісу в конфлікті з мірзами через їхнє невдоволення розширенням корпусу ханських *капикулів*, пообіцявши розпочати наступ на Москву. В лютому 1648 р. він укладає з Богданом Хмельницьким наступальний союз проти Речі Посполитої, що відіграв вирішальну роль в успіхах Хмельниччини. Велика здобич, чисельний полон, викупи за значних польських достойників підтримували ханський авторитет в очах як його підданих, так і Порти. Але союз Іслама Ґерея з козаками переслідував не тільки й не стільки мету збагачення. Таку можливість надавав уже самий стан війни з Річчю Посполитою. Оскільки Україна була королевою землею, воювати яку його було запрошено, хан мав усі законні підстави брати ясир з України, ігноруючи союзні стосунки з Хмельницьким. Інша річ — плани хана заснувати в Україні підконтрольну йому союзну державу, утвердитись у Молдавії (згадаймо претензії на Молдавію Газі Ґерея Бори) з тим, щоби створити широкий союз (власне, новий пакс), на який можна було б спертися для відвоювання золотоординської спадщини в Москви. Тим самим часом у Причорномор'ї з'явилися калмики, які, будучи буддистами, стали непокоїти Крим своїми нападами. Іслам Ґерей збирався залучити і їх до широкої антимосковської коаліції, хоча це виходило в нього погано.

Невдача в справі запровадження в Україні монархії на зразок Молдавії чи Валахії, затяжний конфлікт козаків із Річчю Посполитою змусили Іслама

Ґерея поміняти орієнтацію, але її мета залишалася попередньою — це боротьба з Москвою. Тому менше ніж за місяць до Переяславської ради, 15 грудня 1653 р., Іслам Ґерей уклав під Жванцем мир із польським королем Яном Казимиром, розраховуючи на збереження козаками союзу з ним[78].

Амбітна та самостійна політика Іслама Ґерея стала можливою завдяки слабкості Османського уряду. На час його правління припадають роки перебування на престолі то нікчемного, на загальну думку, султана Ібрагіма, який навіть у співвітчизників дістав красномовне прізвисько "Делі" (Божевільний), то його малолітнього сина від дружини-русинки (Турхан Султан) Мегмеда IV (нар. 1641-1687). Нарешті, війна з Венецією, що точилася за Крит з 1645 по 1669 рр., також сприяла проведенню ханом незалежного політичного курсу. До всього, кримський володар не раз дозволяв собі з відкритою зневагою та зверхністю ставитися до Порти[79].

Смерть п'ятдесятилітнього Іслама Ґерея у червні 1654 р. в Багчесараї поклала край його великим проектам.

Порта, безсила перед надто могутнім Ісламом Ґереєм та його везіром Сефером Ґазі Агою, ще піддалася інтригам останнього, й на трон удруге зійшов брат Іслама Ґерея Мегмед. Він ще продовжував поводитися гоноровито як із Стамбулом, так і з Москвою, проголошуючи свою відданість принципам традиційного степового права — тьоре. Красномовним підтвердженням цього є відомий перепис населення ханату, про який оповідає знаменитий подорожник Евлія Челебі*.

Порта спромоглася, зрештою, позбутися цього хана, відправивши його у відставку 1666 р. Безпосереднім приводом для цього послужила відмова хана йти походом в Угоршину, де 1663 р. почалася нова стадія воєнних дій. Замість себе він послав загони татар та козаків на чолі з синами Агмедом і Мегмедом[80]. Але на той час ханат уже опинився під потрійним тиском, не рахуючи того, який чинився з боку Порти. Насамперед ханові захотілося позбавитися опіки свого великого везіра Сефера Ґазі Аги, що йому вдалося, але ціною конфлікту з карачу беґами. По-друге, нашестя калмиків, які, до всього, трималися приязних стосунків з Москвою, принесло Кримові сильного та небезпечного степового конкурента у боротьбі за території Улуґ Юрту. Нарешті, Крим непокоїли й добичницькі походи козацького кошового Івана Сірка. От чому Фазилу Агмеду Паші з сімейства Кьопрюлю, які з 1656 по 1702 рр. контролювали пост великих везірів, треба було просто видати наказ про усунення Мегмеда Ґерея з трону. Характерно, що новий хан, Аділь Ґерей, належав до бокової гілки Ґереїв — нащадків хана Фетга Ґерея (правив лише протягом трьох місяців 1597 р.) від шлюбу з Марією Потоцькою. Цю гілку не визнавали багато кланів у Криму, що показує рішучість та зрослу силу Порти в стосунках із своїм васалом. Отже, хан спробував було пошукати допомоги в козаків, але Сіркова

* Той самий перепис, що показав кількісне переважання "козацьких" невільників у Криму. Див.: Evliya Çelebi. Seyahatname. Cilt 8. Istanbul, 1928. — SS.33-35; Эвлия Челеби. Книга Путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666-1667 гг.)/ Перевод и комментарии Е. В. Бахревского. — Симферополь, 1999. — С.113.

непримиренність до Криму не давала йому шансів здобути собі союзників, і він так і помер утікачем у Дагестані 1674 р.

Таким чином, внутрішня нестійкість кримського паксу, переміни, викликані у Східній Європі поступовим утвердженням Москви в Україні, а також успішні централізаторські реформи в самій Османській імперії поклали край великим самостійним проектам кримських ханів щодо зміцнення власної держави та відновлення Золотої Орди. В ситуації наростаючої московської експансії та подальшої втрати автономних прав Кримський ханат ставав, як і Українська гетьманська держава, лише учасником протиборства між Османською імперією та Московським царством. Ініціатива ж його зовнішньої політики остаточно перейшла в руки Порти, хоча кримські хани ще довго зацікавлено ставилися до перспективи відриву України від Московщини*. Кримський ханат вступив в останній період своєї історії.

Занепад і знищення Кримського ханату (1654-1783)

Якщо пропозиції донського козацтва цареві Олексію Михайловичу анексувати Азов, навіть у момент найбільшої слабкості Порти, так і залишилися без відповіді, то прохання Хмельницького про прийняття у підданство України, хоч і з ваганнями, було прийнято. Приєднання України, на відміну від Азова, надало в розпорядження Москви не лише величезну територію на кордоні з володіннями Кримського ханату, а й військо, пристосоване для ведення воєнних дій у Степу й здатне протистояти кримцям та туркам. Вкупі зі стабілізацією та модернізацією Московщини це дало можливість для останньої вдатися до активної політики на південному напрямку, що послужило поворотним пунктом в історії Східної Європи. Можна сказати, що, ставши прямим сусідом Османської імперії, Московщина після 1654 р. ставала також членом європейської політичної системи[81].

Відповідно, московська експансія в Крим перетворювалася на питання великої європейської політики. Але в умовах воєнної революції, яка обійшла ханат стороною, він був нездатний тривалий час конкурувати з арміями європейського класу, щоби відігравати якусь самостійну роль. Політична ж залежність від Порти, яка вже, по суті, без перепон міняла кримських ханів на власний розсуд та бажання, зовсім позбавляла зовнішню політику Кримського ханату широкої ініціативи. Існування ханату залежало віднині від здатності Османської імперії чинити опір європейським коаліціям і Московщині у Європі, а також безпосередньо на її кордонах у Північному Причорномор'ї. Крим явно переходить у стан оборони, його політика замикається лише на

* Договір Петрика з Кримським ханатом 1692 р. та надання Війську Запорозькому протекції у 1709-1734 рр. промовисто свідчать про це прагнення. Про договір 1692 р. та його текст див. у:Оглоблин О. "Петрик, ханський гетьман України" // Студії з Криму. — К., 1930. — СС.39-104.

стосунках із Портою та найближчими сусідами, що можна схарактеризувати як провінціалізацію.

Укладення Андрусівського миру 1667 р. збіглося в часі з усуненням Меґмеда Ґерея від влади. Його наступник Чобан Аділь Ґерей не виявив ініціативи, віддаючи перевагу домашнім проблемам, яких у нього вистачало через неслухняність підданих, в очах яких він не мав легітимного статусу хана. Але везіри з сімейства Кьопрюлю роздивилися загрозливе московсько-польське зближення після Андрусівського миру й вирішили перейти в наступ для оволодіння Україною. Для цього їм був потрібен насамперед хан-полководець. Ель-Ґаджж Селім Ґерей був поставлений на кримському престолі 1670 р. Його полководчеський талант був не раз оцінений турками, які загалом чотири рази (!) зводили його на престол, завжди, коли їм було потрібно мати у власному розпорядженні кримські війська на чолі з лояльним і досвідченим воєначальником. Репутації хана не зашкодила навіть невдача першого походу на Чигирин 1677 р., після якої його "зняли з посади" — через чотири роки йому повернули владу. Майже всі свої роки перебування на престолі хан провів у походах. За свої ратні подвиги в Угорщині він навіть заслужив собі почесний титул "рятівника реліґії та держави".

Прихід українського козацтва під московську руку позначився на успішній обороні Чигирина 1677 р. Захоплення міста 1678 р. османцями трохи зупинило наступальний порив Москви, тому 1681 р. було підписано першу мирну угоду (*ахд-наме*) між Москвою та Османською імперією. За старою схемою стосунків з Москвою, переговори відбувались у резиденції кримського хана — на той час Мурада Ґерея — у Багчесараї московськими послами В.Тяпкіним та М.Зотовим. Хан виступав від імені Порти під час переговорів, але самий текст договору возили у Стамбул для затвердження[82]. Це був останній договір Кримського ханату з Москвою. Надалі Москва спробує напряму зноситися з султаном, і через її воєнні успіхи, здобуті з козацькою допомогою, це їй вдасться.

Попри Багчесарайський мир, Москва довго не чекала наступної нагоди напасти на Крим. Утворення "Священної ліґи" (1684-1699) внаслідок османської поразки під Віднем 1683 р. було зручним моментом знов увести в дію стратегічну зброю — козаків. У походах під проводом князя В.Ґоліцина з гетьманами І.Самойловичем (1687) та І.Мазепою (1689) на Крим московські війська вперше змогли опинитися якщо не в самому Криму, то на його порозі. В 1695 р., поки Петро І тупцювався перед стінами Азова, козацько-московське військо І.Мазепи та Б.Шереметєва захопило турецькі фортеці на нижньому Дніпрі. 17 серпня 1696 р. Петрові І піддався й Азов. От тоді — 1698 р. — царсько-гетьманським посланцям О.Українцеву та І.Зарудному і вдалося вперше укласти для Москви перемир'я з Османами напряму, обійшовши Багчесарай*. А 1700 р. Петро І дістає від Порти мирний договір, в якому було два положен-

---

* Пам'яткою про це перемир'я є лист великого везіра Амуджа-заде Агмеда Паші до І. Мазепи. Див.: Дві статті до історії українсько-турецьких відносин із ненадрукованого збірника 1930-х рр. "Україна і Схід" / видання, коментарі та додатки О. Галенка // Східний світ. — 1997. — №№1-2. — СС.189-216.

ня, що стосувалися зовнішньополітичного статусу Кримського ханату: по-перше, обидві сторони зобов'язувалися утримуватися від нападів один на одного з боку козаків і татар, по-друге, офіційно скасовувалася данина Московського царства на користь Кримського ханату. Таким чином, ханат не лише втрачав традиційне важливе джерело прибутків, а й ставився під жорсткий контроль Порти.

Порта була дедалі більше налаштована не відступати ні на крок від умов договору, сподіваючись правовими зачіпками затримати московську експансію. По-суті, це означало кінець самостійної зовнішньої політики ханів. Функції останніх зводилися до виконання наказів Порти. Це стосувалося, наприклад, участі у походах, які, особливо часто в першій половині XVIII ст., направлялися на Росію чи Персію, організації примирчих комісій із Військом Запорозьким*, обміну полоненими[83]. Хани переходили в роль управителів провінцій, які міняли один одного залежно від планів Порти.

За умовами Белградського договору незалежною від Криму Османська імперія та Московщина визнавали й Кабарду, яку кримські хани розглядали як підконтрольну територію, що через постачання рабів була важливим джерелом фінансових надходжень для ханату. Фінансові ресурси ханів танули, а з ними зростала їхня залежність від Порти.

Звичайно, вплив ханів на зовнішню політику Османської імперії тривалий час ще залишався значним. Насамперед він ґрунтувався на розпорядженні ханами відносно великими військовими силами. Хани Девлет Ґерей II (правив двічі між 1699 та 1713 рр.), Каплан Ґерей (правив тричі між 1707 та 1736 рр.), Селім Ґерей II "Кати"(себто "Суворий"; правив у 1743-1748 рр.) та Кирим Ґерей (правив двічі між 1758 та 1769 рр.) зажили чималої слави своїми воєнними подвигами у битвах проти російських і перських військ. Каплан Ґерей Хан, уважаючи великого везіра Балтаджи Мегмеда Пашу, переможця Петра I у Прутському поході 1711 р., зрадником через те, що той погодився на переговори з царем і дав тому вийти з оточення, домігся усунення везіра з посади й страти його найближчих помічників.

Навіть хан Кирим Ґерей, останній більш-менш самостійний хан, відомий як особистий приятель прусського короля Фрідріха II, мусив зноситися з великим везіром в усіх своїх справах, що хоч найменшою мірою заторкували зовнішньополітичні інтереси Порти. Остання ж тримала ханські ініціативи під жорстким контролем і не давала йому шансів дратувати росіян. 1760 р. Кирим Ґерей заходився реалізовувати плани будівництва порта при впадінні р. Кам'янки у Дніпро для організації вивозу зерна, до виробництва якого він усіляко навертав кочових ногайців. Відповідь із Стамбула була неґативною під тим претекстом, що у випадку війни росіяни захопили б порт і скористалися ним на шкоду туркам. Так само ханові заборонялося вживати будь-яких кроків щодо розроблення золотоносних і срібних копалень у Кабарді, що вважалася нейтральною зоною[84].

---

* Матеріали цих комісій збереглися в архіві Нової Січі. Див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис Справ. 1713-1776. Вид. 2-е. — К.: Наукова Думка, 1994. — Спр. №№ 11, 12, 30, 45, 97.

За таких умов дипломатична активність Кримського ханату зводилася лише до стосунків із найближчими сусідами на прикордонні — козаками — й підтримання стосунків із консулами європейських країн у Стамбулі та в самому Криму*.

Шлях до відкриття консульств у Криму частково проклали місії католицьких орденів домініканців і францісканців, які вціліли тут, мабуть, ще від генуезьких часів. Згодом, на початку XVIII ст., до них приєдналися єзуїтські місії, що здобули згоду на присутність у Криму завдяки наполяганням французьких послів у Стамбулі[85]. Ці місії, хоч і збирали важливі свідчення про внутрішні події у Криму та про його комерційний потенціал, у своїх функціях не виходили за межі проповідей християнства та обслуговування католиків із місцевих невільників. Утворення антиосманського за спрямуванням австро-російського союзу згідно з Віденським договором 1726 р. створило ґрунт для франко-османського зближення, яке виявилось у тому, що французи першими відкрили свій консулат у Криму. Він проіснував від 1748 по 1769 рр., і в його функції входило також представлення інтересів короля Швеції (через шведських послів у Стамбулі).**

Відкриття російського консульства у Криму не мало політичних мотивів для кримського уряду. Пов'язано це було з визнанням *de facto* України складовою частиною Російської імперії під час переговорів у Белграді на завершення австро-османо-російської війни 1735-1739 рр. У зв'язку з цим торговельні пільги України, якими вона користувалася, починаючи від привілея, виданого ще Богдану Хмельницькому1648 р.[86], а також і її самоназва "Русь" переходили на Російську імперію (до того — Московське царство чи Московський край: *Moskov krallığı, Moskov vilayeti*), за якою визнавалися відповідні назва й титул імператриці (*Rus imparatorluğu*). Це викликало, нарешті, облаштування кордону між двома імперіями (а власне, між землями Кримського ханату та Війська Запорозького)[87], митно-перепускних застав, запровадження обліку й документації (зокрема паспортів чи *мухаббат-наме*). Османський уряд дозволив присутність української торговельної місії на чолі з полковником Якимовим на початку 1750-х р., але через хуліганський інцидент останній зник з міста, й місія там більше не відкривалася[88]. Далі функції консула, якому довірялися насамперед торговельні справи уже безпосередньо в Криму, лягли на ніжинського купця Олексія Шестакова, який виконував їх до смерті 1758 р. Але водночас на початку 1750-х рр. Росія домоглася права на присутність у Багчесараї російського резидента — спочатку поручника, згодом майора О.Нікіфорова. При цьому перший французький консул (1748-1754) де Лянсе постійно вказував кримському везіру Агмеду Азі на шпигунські цілі російського резидента, що відповідало дійсності. Проте Порта неухильно слідувала курсом

* Про кореспонденцію між кримськими ханами та французькими послами у Стамбулі повідомив Ф.Біліджі. Див.: Bilici Faruk. La politique française en Mer Noire, 1747-1789: Vicissitudes d'une implantation. — Istanbul: ISIS, 1992. — P.25.

** Історію французьких консульств у Криму див. у: Bilici Faruk. La politique française en Mer Noire, 1747-1789: Vicissitudes d'une implantation. — Istanbul.: ISIS, 1992.

"умиротворення" Росії. Зрештою, 1763 р. вона погодилася відкрити російський консулат. При консулі було дозволено утримувати загін російських солдатів. Але Кирим Ґерей скористався необачливою поведінкою Нікіфорова, щоби закрити місію вже 1764 р.: тоді російський консул відмовився видати кримцям невільника-втікача, й при цьому використав своїх солдатів, що, звичайно, було розцінено Портою як образа*.

По суті, повна втрата незалежності ханатом, що потягла за собою скасування практики посольств, призвела до занепаду навіть застарілу систему дипломатичної служби в Криму. Вона не мала навіть спеціальної організації, за винятком хіба що посильних та товмачів. Послами ж ходили принагідно різні достойники. Татарські гінці колись тішилися гучною славою. Навіть в Османській імперії слово "татар" вживалося для означення саме гінця. У XVIII ст. вся служба за непотрібністю занепадає. Характерно, що в одному з листів перекопський каймакам Саліх Ага десь наприкінці 1750-х рр. інформував запорозького кошового про те, що йому бракує перекладачів, які прочитали б листа від нього, а тому відіслав його у столицю**. А ще якихось півстоліття перед тим перекопський бей замовляв полоненому смоленському шляхтичу Поплонському написати руською мовою барокову поему на свою честь[89].

1771 р. Крим було завойовано російською армією генерала Долгорукого. Умовами Кючюк-Кайнарджийського миру 1774 р. за наполяганням Росії ханатові було надано незалежність. Уперше Кримський ханат поширив свою територію на південне узбережжя Криму, яке стало поступово заселятися кримськими татарами. Російські війська, тим не менше, так і залишились у Криму. 1777 р. вони спровокували повстання, внаслідок якого хан Девлет Ґерей III, легітимно обраний курултаєм 1775 р., був змушений утікти з півострова.

Останнім кримським ханом став Шагін Ґерей. Він спробував рішуче модернізувати свою державу. Почав він зі створення регулярного війська, яке складали як татарські рекрути, так і найманці з німців і поляків. Прагнучи скористатися заступництвом Росії, Шагін Ґерей навіть висунув вимоги до Порти на фортецю Согуджак (на місці сучасного Новоросійська). В своїй зовнішній політиці хан безумовно покладався на Росію. Зате Катерина обережно відмовилася надати хану гармати й фахівців (медиків, інженерів). Більше того, він нічого не міг вдіяти, коли Росія зажадала переселення кримських греків у Подніпров'я, а потім у Надазов'я, для того, щоб запобігти можливим спробам Османів повернути собі Крим.

---

* Історію російського консульства в Криму див. у: Ульяницкий В. А. "Исторический очерк русских консульств за границей" // Сборник главного архива Министерства иностранных дел. — Т. VI, М., 1899. — СС.407-468.

** Галенко О. "Посилаю варті дружби благопобажання" // Віче, 1993. — Травень. — СС.146-152. Російський уряд, зі свого боку, присилає на Січ перекладачів-практикантів, які ледь розбирали літери в татарських документах, на заміну неблагонадійним козацьким перекладачам, тому на Січі дипломатична служба також руйнувалася. Див.: Галенко А. "Переводы с османско-турецкого языка из Архива Коша Войска Запорожского сер. XVIII в.: Проблемы интерпретации" // Вопросы тюркской филологии. Вып. IV (Материалы Дмитриевских чтений к 100-летию со дня рождения). – М., 1999. — СС.31-34.

Плани зміцнення ханату як незалежної модерної держави зазнали невдачі і з огляду на непопулярність модернізації серед кримських татар. Військо хана, невдоволене муштрою та жорстокою дисципліною, повстало, спричинивши загальне повстання кримського населення. Навесні 1782 р. хан втікає у російську фортецю Керч.

8 лютого 1783 р. Катерина видала маніфест про анексію Криму. Шагін Герей біжить у Тамань, потім приймає запрошення Катерини оселитися в центральній Росії — традиції московських царів не загинули. Хан спочатку погодився, але вже 1784 р. дістав дозвіл на виїзд у Туреччину. 1787 р. він приїздить туди. Султан Селім III наказує вислати екс-хана на Родос, і того самого року наприкінці літа його було страчено там. Ханат та його останній правитель припинили існування. Невдовзі на території як ханату, так і решти України, на яку той претендував, буде запроваджено російський адміністративно-територіальний поділ.

[1] Anthony D. W., Brown D. R. "The Origins of Horseback Riding" // *Antiquity*. № 65. — 1991. — PP.22-38.

[2] McNeill W. H. The Rise of the West: A History of the Human Community. Chicago-London: University of Chicago Press, 1991. — PP.233-236.

[3] Barfield T. J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 DC to AD 1757. Cambridge, MA Oxford: Blackwell, 1992. — PP.29-30; История Китая/ под ред. А. В. Меликсетова. М.: МГУ, 1998. — С.78.

[4] Див.: Barfield T. J. The Perilous Frontier. — PP.5-16.

[5] Див.: Галенко О.: "Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу" // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. V. — К., 1998. — СС.93-110.

[6] Cahen Claude. Pre-Ottoman Turkey: A general survey of the material and spiritual culture and history. C.1071-1330/ transl. by J. Jones-Williams. — London: Sidgwick & Jackson, 1968. — PP.125-126, 166-167.

[7] Morgan D. The Mongols. — Cambridge, MA — Oxford: Blackwell, 1993. — PP.91-96.

[8] Див.: межування Золотої Орди на улуси по річках у Плано Карпіні: История монголов/пер. с лат. А. И. Малеина, комм. М. Б. Горнунга. — 3-е изд. — М.: Мысль, 1997. — С.72.

[9] Рубрук Гильом де. Путешествие в Восточные страны/ пер. с лат. А.И.Малеина, комм. М.Б.Горнунга. — 3-е изд. — М.: Мысль, 1997. — С.91.

[10] Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. — Изд. 3-е. — Казань: Инсан, 1991. — С.22.

[11] Абу-л-Гачи Баядур Хан. Родословная история о татарах, в 2-х тт. — СПб, 1871. — С.173.

[12] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды/ изд. В. Г. Тизенгаузен. Т. I. — СПб, 1884. — СС.134, 153-154, 434, 511-512.

[13] Березин И. "Тарханные ярлыки крымских ханов". — Записки Одесского общества истории и древностей. — T.VIII. — Одесса, 1872. — С.17.

[14] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. I. — С.195.

[15] Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea. — P.176.

[16] Там само. — P.177.

[17] Смирнов В. Крымское ханство. — С.220.

[18] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — СС.457-462; Петрунь Ф. "Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну)" // Східний світ. — 1928. — № 2. — СС.170-185 (передруковано у новій серії "Східного світу". — 1993. — № 2. — СС.133-143).

[19] Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. — С.23.

[20] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. I. — С.533.

[21] Смирнов В. Крымское ханство. — С.204.

[22] Kronika Macieja Stryjkowskiego. — Warszawa, 1846. — II. — S.175.

[23] Таубе М. "Международный конгресс на Вольни в XV ст." // Русский вестник. — 1898. — Май. — СС.131-151. Кримський покватився заявити про участь когось із Гереїв у роботі цього з'їзду. Див.: Кримський А.Ю. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. — К.; Львів: Олір, 1996. — СС.52-53.

[24] Retovski O. Die Münzen der Girei // Moskau. — №№ 1-4. — 1905.

[25] Смирнов В. Крымское ханство. — СС.212-217.

[26] 'Abd-al-Gafar. 'Umdat al-tevarih. Tarih-i Osmani Encumeni Mecmuası. — Istanbul, 1924. — S.95.

[27] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. I. — С.198.

[28] Tafur Pero. *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439).* — P.164.

[29] Traité d Emmanuel Piloti sur le passage de Terre sainte, 1420 /ed. Pierre-Herman Dopp, Louvain-Paris, 1958. — P.140.

[30] Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea. — PP.209-213.

[31] Там само. — СС.210-211.

[32] Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году/ латинский текст с русским переводом В. Юргевича. Записки Одесского императорского общества истории и древностей. — Т. V. — Одесса, 1884. — СС.740-742, 763.

[33] 'Umdat al-tevarih. — SS.94-96: Смирнов В. Крымское ханство. — СС.202-203, 216-217.

[34] Полное собрание русских летописей. Воскресенская летопись. — Т. VIII. — СС.95-96.

[35] Spuler B. Kırım. Encyclopaedia of Islam, 2nd ed. — Vol. V. — 137 a.

[36] Смирнов В. Крымское ханство. — С.240.

[37] Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / вид. Мицик Ю.А., Кравченко В.М., К.: Наукова думка, 1992. — С.212. Докладніше з посиланнями на Длугоша див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — С.319.

[38] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — С.319.

[39] Див.: Кримський А. Ю. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава ... — С.43.

[40] Полное собрание русских летописей. Воскресенская летопись. — Т. VIII. — С.151.

[41] Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea. — P.224.

[42] *'Umdat al-tevarih*. S.204.

[43] Inalcık H. "Girāy", *EI*. — Vol. II.— P.1112 b.

[44] Spuler B.. Les Mongols dans l'histoire. — Paris: Payot, 1961. — P.125.

[45] Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. — PP.41-44.

[46] Małowist Marian. Kaffa — kolonia genueńska na Krymie i problem ws- 1475. — Warszawa, 1947. — C.319.

[47] Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 1. *Сборник Русского исторического общества.* — СПб, 1884. — Т. 41. — № 1.

[48] Małowist Marian. Kaffa — kolonia genueńska... — S.331.

[49] Berindei M., Veinstein G., "La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la premiere moitié du XVI siecle" // *Cahiers du monde russe et sovietique*, XX (1979). — PP.389-465.

[50] Heath W. Lowry. Trabzon Şehrinin Islamlaşması ve Türkleşmesi. 1461-1583. — Istanbul.: Boğaziçi, 1998. — 190 s.

[51] Галенко О. "Іудейські громади османської Кефи середини XVI ст." // Сходознавство. — № 3-4. — К., 1998. — СС.39-62.

[52] Berindei Mihnea. "Le role des fourrures dans les relations commerciales entre la Russie et l'empire ottomen avant la conquête de la Siérie" / Passé turco-tatar présent sovietique" // Études offertes à Alexandre Bennigsen. — Paris, 1986. — PP.90-98.

[53] Остапчук В., Галенко О. " Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі "*Дар Великих мужів у Воюванні морів*" // Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Яро-

слава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів,Київ,Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. — С.344. — Прим. 4.

[54] Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв./ пер. с франц. Л. Е. Куббеля под ред. Ю. Н. Афанасьева. М.: Прогресс, 1992. — СС.480-498.

[55] Inalcık H. "The Servile Labor in the Ottoman Empire" // *The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern*/ed. A. Ascher et al. — New York, 1979. — PP.25-52.

[56] Le Khanat de Crimée dans les Archives du Muséedu Palais de Topkapi. — PP.70-75.

[57] Інальджик Г. "Боротьба за східноєвропейську імперію, 1400-1700 рр.: Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії" // *Кримські татари: Історія і сучасність* (Матеріали Міжнародної наукової конференції, К., 13-14 травня, 1994 р.). — С.117.

[58] Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. — Т. 2. *Сборник Русского исторического общества*. — СПб, 1895. — Т. 95. — № 24. — С.441.

[59] Там же. — Т.1. — № 39. — С.171.

[60] Там же. — Т. 2. — № 24. — С.441.

[61] Там же. — Т. 1. — № 90. — С.475.

[62] Pułaski K. Stosunki z Mengli-Girejem. Stosunki Polski z tatarszczyzną od połowy XV wieku. — Vol. I. — Kraków-Warszawa, 1881. — S.294.

[63] Материалы для истории Крымского ханства/ сост. Фейзханов Хусейн Молла, изд. Вельяминов-Зернов В. В. — СПб, 1864. — С.2. Далі хани включатимуть ще титули "начальників правого та лівого крил", "панів над нечисленними ногаями й татами" тощо.

[64] Докладніше див. у: Сыроечковский В. "Мухаммед-Гирей и его вассалы" // Ученые записки Московского университета / Серия "История", вып. 61, № 2. — СС.3-71.

[65] Худяков М. Очерки Казанского ханства. — СС.114-116.

[66] Inalcık H. "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I" // Harvard Ukrainian Studies, Vol. III-IV, 1979-1980. — PP.459-460.

[67] Материалы для истории Крымского ханства/ сост. Фейзханов Хусейн Молла, изд. Вельяминов-Зернов В. В. — СПб, 1864. — Док. 31, 34, 35.

[68] Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. — P.152.

[69] Hezarfenn Hüseyn Efendi. Telhusül-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân. — S.171.

[70] Тунманн, Крымское ханство. — С.55-56.

[71] Там же. — СС.49-50.

[72] Там же. — СС.44-46, 62-63.

[73] Berindei M., Veinstein G. L'empire ottoman et les pays roumains. 1544 — 1545: Étude et documents. — Paris-Cambridge, Mass., 1986. Особливо розділ "Між нижнім Дунаєм та Нижнім Дніпром: витоки козацької проблеми". — СС.89-118.

[74] Veinstein G. "L'occupation ottomane d'Očakov et le problème de la frontière lituano-tatare, 1538 — 1544" // *Passe turco-tatar present sovietique*: Études offertes à Alexandre Bennigsen. — Paris, 1986. — PP.123-155.

[75] Murphey Roads. Ottoman Warfare, 1500-1700. — New Brunswick.: Rutgers University Press, 1999. — PP.28, 32, 141.

[76] Смирнов В. Крымское ханство. — С.438.

[77] Див.: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. — PP.147-155.

[78] Див.: Федорук Ярослав. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. Частина І: 1654 рік. — Львів, 1996. — 262 с.

[79] Див.: Смирнов В. Крымское ханство. — СС.555-559.

[80] Там же. — СС.571-572.

[81] Інальджик Г. "Боротьба за східно-европейську імперію, 1400-1700 рр.: Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії" // *Кримські татари: Історія і сучасність* (Матеріали Міжнародної наукової конференції, К., 13-14 травня. 1994 р.). — СС.121-122.

[82] "Список со статейного списка великого государя его царского величества посланников стольника полковника и наместника Переяславского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова к крымскому хану Мурад Гирею в 1681 году"/ изд. Н. Мурзакевич. Записки Одесского общества истории и древностей. — Т.II. — Одесса, 1848. — СС.568-658.

[83] Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. — P.351.

[84] Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. — PP.236-238.

[85] Veinstein G. "Missionnaires jésuites et agents francais en Crimée au debut du XVIIIe siècle" // CMRS, X, 1969. — PP.414-458.

[86] Див.: Пріцак О. "Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною" // Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 2. — К.: Наукова думка, 1993. — СС.177-192.

[87] "Инструмент разграничения земель между Россиею и Портою в 1742 г." // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. II. — Одесса, 1848. — СС.834-835.

[88] Див.: Halenko A. "Towards the Character of Ottoman Policy in the Northern Black Sea Region After the threaty of Belgrade (1739)" // The Ottoman Empire in the Eighteenth Century/ K. Fleet, ed. [Oriente Moderno, vol. XVIII, 1-1999]. — PP.101-113.

[89] Оглоблин О. "Вірші смоленського шляхтича Н.Полонського на честь Перекопського бея 1691 р." // Студії з Криму. — К., 1930. — СС.32-38.

РОЗДІЛ 7

ДИПЛОМАТИЧНІ АСПЕКТИ "СХІДНОГО ПИТАННЯ" Й УКРАЇНА

Дипломатична історія України нового часу навіть сьогодні позначена "білими плямами" й прогалинами. І на те є свої причини. Одна з них лежить в ідеологічній площині, пов'язаній із небажанням петербурзько-московського центру будь-яким чином виокремлювати український фактор у Російській імперії. Інша, об'єктивного порядку, пов'язана з тим, що в кінці XVIII ст. українці остаточно втратили державність та на довгі десятиліття були приречені боротися за свою національну окремішність, відстоювати, як і кожний народ, своє суверенне право на самовизначення.

Енциклопедичний словник Ф.Брокгауза та І.Ефрона визначає дипломатію як "мистецтво представництва й відносин між державами". Термін цей уживається також для позначення поняття про дипломатичних аґентів. У професійне коло дій дипломата входило все, що торкалося союзів, прямої або опосередкованої підтримки нейтральних до часу держав чи протидії їм. Логічним у цьому сенсі є також запитання: в якому розрізі можна вести мову про дипломатичну історію України даного періоду з огляду на те, що вона не була повноправним, цілісним суб'єктом міжнародного права?

Тут потрібно зробити кілька зауважень принципового значення. Українські землі в кінці XVIII-на початку XIX ст. були об'єктом не лише дипломатичних, а й воєнно-політичних інтересів багатьох європейських країн. Геополітичне становище України визначало місце останньої в експансіоністських планах її історичних сусідів. Активно втручаючись у вирішення "східного питання"*, європейські та турецькі дипломати надавали етнічним українським тери-

* Термін "східне питання" вперше вжитий у матеріалах Веронського конґресу 1822 р, який вирішував долю спадщини Османської імперії в останній чверті XVIII ст.. Боротьба за Північне Причорномор'я стала ключовою ланкою "східного питання".

торіям особливого значення. В даному разі всі суперечливі й складні запитання вирішувалися на рівні дипломатичних контактів і угод. Інший вектор військових, економічних, соціокультурних інтересів європейських країн щодо України пов'язаний з діяльністю урядів тих держав, які заґарбали окремі її частини. В основі цих заходів лежали методи колонізаторської, асиміляційної політики, покликані якнайшвидше інтеґрувати реґіони у тіло метрополії. Власне кажучи, ці дії не можна назвати в повному розумінні "дипломатією". Адже йшлося про територію та населення, що на рівні міжнародного права вважалися складовими тієї чи іншої держави. Однак за своєю спрямованістю та кінцевою метою певна частина урядових акцій щодо українства лежала в дипломатичній площині. Це була, так би мовити, "внутрішня дипломатія" на інкорпорованих землях.

Підсумком і конкретним виявом зусиль міжнародної дипломатії є різні правові акти. Заходи колоніальної адміністрації не можуть вважатися такими, оскільки йдеться не про угоди сторін, а про рішення, нав'язані чи запропоновані згори, урядом правлячої нації. Проте коли аналізувати окремі з них, зокрема ті, що становили певні поступки, то їх можна оцінити як дипломатичні маневри, тимчасовий компроміс для зняття напруги між верствами українського суспільства й правлячим режимом.

Своєю чергою, розпорошена та позбавлена національних форм державності українська спільнота через найбільш активних і впливових своїх представників у державних структурах, представницьких органах, громадських об'єднаннях, пресі засвідчувала невмирущість національної ідеї й демонструвала рішучість реалізувати її на практиці. Це були особистості, які усвідомлювали себе українцями й не шкодували зусиль, щоб закріпити в громадській свідомості та правлячих колах країн Європейського континенту свою окремішність і прагнення до суверенності. Робити це за умов колонізаторської, антиукраїнської політики панівних націй було дуже складно. Тому коло лідерів українських домагань було не таким уже й великим: в основному воно охоплювало представників знатних дворянських родів, духівництва, інтеліґенції й державних службовців різного рангу, які мали вплив у польських, російських, австрійських, прусських політичних колах, науковому та культурно-освітньому середовищі. Для досягнення поставленої мети ці люди також використовували дипломатичні канали й засоби, хоча вважати їх повноправними учасниками даних акцій можна лише умовно.

Якщо для державних народів дипломатія є основним засобом спілкування й досягнення між ними угод, то для бездержавних це, передовсім, пошук можливостей самореалізації та утвердження в різних сферах життя: політичній, військовій, релігійній, культурно-освітній.

Не маючи власної держави, українці все ж постійно контактували з іншими народами: росіянами, поляками, євреями, білорусами, болгарами, чехами, греками, німцями, угорцями, сербами, турками, татарами тощо. При цьому вироблялися своєрідні форми "народної дипломатії", що сприяли зближенню й порозумінню між ними та опосередковано впливали на консолідацію українства, поширення й зміцнення його самосвідомості.

Беручи участь у міждержавних стосунках, воєнних конфліктах, торговельному обміні (як військові, державні чиновники, купці тощо), українці так чи інакше вступали у відносини, які заведено називати дипломатичними або які нагадували їх.

Усе це дає підстави розглядати дипломатичну історію України нової доби на широкому історичному тлі, не замикаючись у вузьких рамках кабінетних інтриг та хитросплетінь таємної дипломатії.

Українські землі після ліквідації гетьманщини та поділів Речі Посполитої

Нові кордони Росії

Кінець XVIII ст. позначений активізацією європейської дипломатії в напрямку підпорядкування власним країнам етнічних українських територій. Найбільш цілеспрямованою й твердою щодо цього виявилася політична лінія Російської імперії, котра прагнула посісти провідне місце на континенті. У процесі творення унітарної держави царизм "збирав" землі, які вважав "исконно русскими". Ідеологічну парадигму "Москва — третій Рим" підкріплювали апеляція до наступності та цінностей Давньоруської держави, а також імператив єдності православного світу. Однак доцентрова орієнтація цього політичного кредо наштовхувалася на досить відчутну відцентрову тенденцію. За словами З.Когуша, Московія "зустрілася із значним опором централізмові, що змушувало її йти на поступки місцевим осілим і кочовим народам, а також порубіжним козацьким формуванням. Більше того, просуваючись на захід, Росія набула території й народи, що вже мали добре розвинуті концепції регіональних і корпоративних прав та інституцій самоврядування. Цей міцний регіоналізм серйозно загрожував ідеям централізованої та унітарної Російської імперії. Великою мірою в Гетьманщині Росія вперше зіткнулася з таким типом західного регіоналізму та самоврядування"[1]. Прагнення розбудувати сильну, впливову імперію спонукало російський царизм поборювати автономізм, ліквідовувати соціально-економічні регіональні права, нівелювати територіальні відмінності. Характеризуючи курс Романових в Україні, М.Грушевський писав: "Ставлення уряду Росії до української народності взагалі було однією суцільною історією репресій. Поставивши за мету досягнення зовнішньої одноманітності замість внутрішньої єдинодушності,.. він з енергією і послідовністю, гідними кращого застосування, прагнув до того, щоб згладити, витравити історичні форми українського життя і національні особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу і загальним тоном відносин імперії"[2].

Спочатку царизм спрямовує свою енергію на знищення політичних особливостей автономії України, місцевих форм політичних і суспільних відносин і здійснює ці наміри, не рахуючись із бажаннями та прагненнями українсько-

го суспільства й народу, не звертаючи уваги на відчайдушний опір, глибоке незадоволення, "забуваючи" свої обіцянки та зобов'язання. В подальшому він прагне запровадити ту ж нівеляцію і в культурне, і в духовне життя України, витравити традиції її минулого життя й не лише підкорити, а й цілком асимілювати її російською культурою.

Ліквідація автономної України

Поглинення українських земель Росією супроводжувалося поступовою ліквідацією атрибутів їх суверенності. Від номінального васалітету до автономії, від автономії до інкорпорації — таким був шлях останньої національної державної організації українців. У 90-х рр. XVIII ст. про колишню автономію Гетьманщини нагадували Литовський статут, видозмінене магдебурзьке право й українське звичаєве право, які ще зберігалися в Лівобережній Україні. Наступ на ці рудименти української автономії здійснювався у кількох напрямках. Спочатку на Лівобережжі запровадили російський територіально-адміністративний поділ, були створені Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське намісництва. Потім було уніфіковано судові органи, хоча правосуддя ще якийсь час здійснювалося за старими правовими та звичаєвими нормами. Проте вирішальний крок на шляху до поглинення краю царський уряд зробив тоді, коли визнав українську шляхту та козацьку старшину рівними російському дворянству. Маючи на меті злиття української й російської соціальних структур та їх уніфікацію, царизм знищував військову організацію України, вводячи для старшини загальноімперські ранґи. Репрезентуючи сили, що могли реально протидіяти проведенню провінціальних реформ, українська верхівка спочатку досить стримано поставилася до перших кроків у цьому напрямку. 1781 р. учасники зборів української шляхти висловили щодо цього свою незгоду губернатору А.Милорадовичу, після чого той змушений був попередити лідера та ідеолога автономістів Г.Полетику. Але далі цього поборники автономії не пішли, що пояснюється кількома причинами. Серед головних — отримання шляхтою низки привілеїв (дворянських титулів, корпоративного самоврядування, узаконення панщини), а також смерть Г.Полетики. Закріплені в Грамоті для дворянства 1785 р. права української шляхти стали величезним стимулом до остаточного злиття російської й української еліт. Відкривши перед верхівкою українського суспільства можливості для воєнної та цивільної кар'єри, царизм забезпечив собі лояльність цієї верстви. Залишки опозиційності перейшли у площину особистих симпатій та антипатій. Українська шляхта налагодила гарні взаємини з "довічним губернатором краю" П.Рум'янцевим (це, втім, не завадило Катерині II усунути його від практичного управління Малоросією 1789 р.) й опонувала фавориту імператриці Г.Потьомкіну. Однак у той час ішлося вже не про автономістські домагання, а лише про регіональну дискримінацію й несправедливе ставлення до П.Рум'янцева. Поступово українська вища верства звиклася з думкою, що живе не в окремій державі, а в провінції, вмонтованій у політичну систему імперії. Тому в основній своїй масі вона виступала не за повернення давніх прав краю, а за

власні регіональні й корпоративні інтереси. У цьому полягав зміст її дипломатичної гри з урядом.

Перспективи, що відкривалися перед українцями, які набували статусу дворянства, були справді заманливі. 1790 р. до дворянських депутатських комісій, які розглядали справи про підстави для надання цього титулу, надійшли списки на 20 тис. купців, міщан, козаків і навіть панських та казенних селян. Прагнення перейти в дворянський стан пояснювалося також страхом перед закріпаченням.

Новий ґенерал-губернатор Малоросії М.Кречетников з власної ініціативи розпочав розслідування, вилучаючи зі списків тих, хто не міг претендувати на підвищення свого соціального статусу. А потім справу передали у компетенцію Герольдмейстерської контори (Герольдії), яка визначала правомірність претензій української шляхти на дворянське звання. Вона поставила під сумнів право козацьких чинів прирівнюватися до російських ранґів. Це викликало відповідну реакцію в Україні. Чернігівська й полтавська шляхта звернулась у Санкт-Петербурґ з петиціями, підкріплюючи свої претензії історичними аргументами. Як докази залучалися грамоти польських королів, які ще з XVI ст. урівнювали українську й польську шляхту, договори гетьманів України з Москвою. Апеляція до прецедентів та угод минулого стимулювали інтерес до власної історії, козацької доби. Вивчаючи й збираючи літописи, хроніки, ґрамоти, акти, геральдичні "дерева", претенденти на дворянство мимохіть поринали в часи розквіту національної державності. Історик українського суспільства Д.Міллер писав, що "з-посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В.Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича, як добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Все це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля слави батьківщини"[3]. Ці люди складали меморіали, записки, в яких за допомогою історичних джерел доводили права української старшини на зрівняння у становищі з російськими дворянами. При цьому вони сприйняли цю справу як патріотичну місію. "Як приємно, — писав у листі до В.Полетики А.Чепа, — працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою"[4].

Таким чином, рух, в основі якого лежали корпоративні інтереси, дістав значно ширший підтекст, спричинивши неоднозначне ставлення до інтеґраційних процесів. Констатуючи сильний місцевий патріотизм знаті, З.Когуш висловлює думку, що в ньому відбивалися дві основні концепції: нації та Батьківщини. "Стародавня традиція" — ще від польських часів — зрівняла націю з нобілітетом... Отже, захищаючи шляхту, "патріоти" захищали також права нації та своєї Батьківщини — Гетьманщини... Хоча Гетьманщина вже не існувала, цінності, які вона уособлювала, залишалися міцними"[5],— підсумовує дослідник.

Проблеми української еліти

Українське суспільство по-різному оцінювало політику російського уряду. Змушена під тиском обставин уважно вивчати історичне минуле України та її перспективи в складі імперії, шляхта виробляла власну позицію. З.Когуш умовно виділяє два підходи української еліти до цінностей скасованих інституцій і запроваджених російськими самодержцями порядків: "асиміляторський" та "традиціоналістський". Прихильники першого дотримувалися думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу, а тому сприймали імперію як власну батьківщину, очікуючи від неї моральних і матеріальних дивідендів. До цього табору належали представники козацької аристократії та родової знаті: О.Безбородько, П.Завадовський, граф І.Гудович, Д.Трощанський, граф (а згодом — князь) В.Кочубей, Г.Милорадович.

Табір "традиціоналістів" не відзначався однорідністю. Найбільш послідовно проти імперської політики виступала група, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав. 24 квітня 1791 р. в Берліні відбулася зустріч відомого російського літератора В.Капніста з головою кабінету міністрів Пруссії Евальдом Фрідріхом Герцберґом. Останній інформував короля Фрідріха Вільгельма II про те, що Капніст назвався представником українців і намагався з'ясувати, чи могли вони розраховувати на протекторат Пруссії в разі її війни з Росією. Однак прусський монарх відмовив українцям. Попри невдачу дипломатичної місії В.Капніста, сам цей факт засвідчував наявність досить радикальних сил у таборі "традиціоналістів", здатних використовувати міжнародні важелі для досягнення своєї мети. Але зовнішньополітична ситуація була такою, що прирікала подібні акції на невдачу.

Основна ж група "традиціоналістів" не заходила так далеко, обмежуючись лише відстоюванням залишків Гетьманщини, зокрема, системи судочинства та реставрації козацького війська[6].

Політичні настрої обох напрямків не були оформлені у системну ідеологію й знаходили своє відображення в епістолярному жанрі чи полемічних трактатах, що поширювалися та були популярними серед шляхти. Один із них, написаний А.Худборою, не дійшов до нащадків, а два інші — анонімні, виконані у формі апокрифічних промов українських гетьманів П.Полуботка та І.Мазепи — ввійшли до фундаментального автономістського трактату "Історія Русів". Провідною ідеєю цього твору є обстоювання історичного права кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а змістом — боротьба українців проти чужоземного поневолення (польського й російського).

Наступний етап експансіоністської політики царизму пов'язаний із поділами Польщі. Внаслідок першого до Росії відійшли Сурозький, Глинський, Новозибківський та Стародубський повіти Чернігівщини, другого — Поділля, Київщина, Овруцький, Житомирський, Новоград-Волинський, майже весь Рівненський, Острозький, Заславський і Старокостянтинівський повіти Волині, третього — решта Волині. На придбаних землях Правобережжя Катериною II встановлювався уніфікований адміністративно-територіальний поділ. Запроваджувалися російське законодавство та соціально-економічний устрій.

Українці чутливо реагували на всі коливання й зміни в політиці царизму. Прихід на російський престол Павла I, який не поділяв багатьох поглядів і заходів своєї матері, викликав у прихильників регіональної автономії нові сподівання на відновлення давніх прав та традицій. Ширився поголос, що Павло I сам стане гетьманом, призначивши колишнього радника свого батька А.Гудовича реґентом відродженої Гетьманщини. Ці чутки підживлювали окремі кроки імператора, який замість Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського намісництв створив єдину Малоросійську губернію. Київ став центром новоутвореної Київської губернії, заснованої на землях, що відійшли до Росії після другого поділу Польщі. Нова Малоросійська губернія в основному відповідала межам колишньої Гетьманщини, включно із землями, які з 1764 р. відійшли до Новоросії. Українські партикуляристи з надією сприйняли відновлення виборів повітових маршалів (це відповідало польсько-литовській практиці), а також системи судочинства, що існувала в Гетьманській державі 1763 р., із судовими реформами гетьмана К.Розумовського включно. Генеральний суд очолили представники освіченої родовитої знаті — А.Сулима і Г.Милорадович. Відновили діяльність земський та підкоморський суди, хоча кримінальні справи й далі розглядалися в імперських судових інстанціях. Усі ці поступки породжували ілюзію повернення до козацьких часів[7].

Однак реставрація окремих елементів колишньої національної державності виявилася швидкоплинним і непослідовним відступом царизму від жорсткої політичної лінії, спрямованої на повне нівелювання регіональних відмінностей периферійних територій імперії. Олександр I 1801 р. повернувся до поділу Малоросії на губернії й російської системи судочинства.

Кроки Росії на південь

Значними воєнно-політичними та дипломатичними зусиллями супроводжувалася експансія Росії у південному напрямку. Царизм отримав вихід до Чорного моря та контроль над Північним Причорномор'ям. У геополітичному сенсі це відкривало перед Російською імперією небачені до того перспективи. Приєднання Очаківської області дозволяло охопити своєрідним півкільцем і прикрити Правобережну Україну від можливої аґресії з боку Порти. Поява Чорноморського флоту, спорудження верфів у Херсоні й Миколаєві та порту в Хаджибеї (Одесі) посилювало російські позиції у зовнішньоекономічних зв'язках. Європейський ринок відразу відчув вплив хлібного експорту з Південної України. Господарський розвиток краю стимулювала міжнародна ситуація. Зіткнення Англії й Франції 1793 р. відрізало останню та її союзників від позаєвропейських ринків. Революційні війни, а потім і завойовницькі походи Наполеона Бонапарта підвищили попит на сільськогосподарську продукцію, й Північне Причорномор'я стало тим резервуаром, який оперативно відреагував на зміну ринкової кон'юнктури. Перебіг міжнародних подій сприяв тому, що Північному Причорномор'ю вдалося уникнути негативних наслідків монополізму у товарообміні між Сходом та Заходом. Одним із найважливіших чинників інтенсивного розвитку регіону стало відкриття

вільної навігації в Чорному морі. Зробивши його доступним для іноземних мореплавців, Туреччина втягувалась у торговельні відносини з європейськими державами, потрапляючи в залежність від їхніх ринків і, зокрема, хлібного у Північному Причорномор'ї.

Південна Україна стала величезним полігоном колонізації, яка здійснювалася за рахунок внутрішніх людських ресурсів Російської імперії й залучення колоністів з європейських країн. Інтенсивне заселення краю в другій половині XVIII ст. стало одним із вирішальних факторів швидкого економічного освоєння та розвитку регіону. Не скидаючи з уваги колонізаторську політику російського царизму, слід відзначити, що об'єктивно вона сприяла соборизації українських земель Наддніпрянщини. Адміністративно-господарська уніфікація, брак митних кордонів і бар'єрів для торгівлі створювали у краї умови для формування цілісного національного організму.

Українське козацтво — об'єкт російської й турецької дипломатії

Проблеми козацтва

Під час освоєння Південного регіону російський уряд змушений був розв'язувати проблему козацтва, яке тут мешкало. Після ліквідації Запорозької Січі (1775) значна частина незаможних козаків вирушила за р.Тилигул. Російська адміністрація видавала їм дозволи на риболовлю, але назад вони не повертались і за сприяння турецьких властей оселились у гирлі Дунаю. Ті, що залишилися, мешкали в паланках, зимівниках та слободах. Катерина II "приручила" старшину за допомогою великих земельних наділів, перетворюючи її на українське дворянство. Рядових козаків було частково приписано до казенних селян, а решту переселено до великих слобід і перетворено на воєнних поселенців.

Складна міжнародна ситуація в регіоні наштовхнула російських урядовців на думку використати військовий досвід козацтва для досягнення своїх політичних цілей. 1783 р. Потьомкін почав переговори з представниками запорозької старшини — С.Білим, А.Головатим, З.Чепігою та Г.Легкоступом — про відродження воєнної одиниці для участі у війні проти Туреччини. У планах далекоглядного імператорського фаворита було залучити до "Війська чорноморських козаків" також Задунайське козацтво. Організоване на зразок Запорозького, Чорноморське військо мало свій Кіш в Олешках, але старшину не обирало — її призначав "великий гетьман" Потьомкін. Під час війни проти Османської імперії, що почалася 1787 р., чорноморці брали участь у боях за Очаків, Хаджибей, Акерман, Ізмаїл, за визволення українських земель, що перебували у володінні Порти. Після війни Потьомкін виконав свою обіцянку, виділивши для заселення козаками Чорноморське узбережжя від Бугу до Дністра, що відійшло від Туреччини. Протягом двох років сюди переселилися

25 тис. козаків із родинами, які створили 25 великих поселень (Незвертай на Дністрі, Троїцьке по р.Буг, Котлярівку на Тилигульському лимані, Оники на Березані, Аджидол на Очаківському лимані, кошову резиденцію Слободзея й багато хуторів)[8].

Здавалося, що царизм серйозно розраховував використати козацтво як для вирішення зовнішньополітичних питань, так і для економічного освоєння Північного Причорномор'я. Але після смерті Потьомкіна (1791) Катерина II переселила "Чорноморське військо" спочатку на Тамань, а потім — на Кубань.

Водночас імператриця активно здійснювала колонізацію краю за рахунок чужоземців, запрошуючи сюди поселенців з різних країн Європи. Павло I продовжив лінію, розпочату матір'ю, й 1797 р. пролонґував чинність привілеїв та податкових пільг для колоністів. На тлі особливого становища поселенців жорстока експлуатація автохтонного населення справляла ще більш огидне враження.

Прагненням зберегти козацтво як стан і забезпечити його матеріальні інтереси відзначалася політика ґенерал-губернатора Малоросії князя А.Куракіна. Він домігся схвалення сенатом указів 1802 й 1803 рр., які позитивно вирішували запитання про визнання козаків повноправними власниками землі, що їм належала. Враховуючи малоземелля козаків, їм дозволили переселятися в Новоросію та на Чорноморське узбережжя. Від 1809 по 1811 рр. з Чернігівської й Полтавської губерній на землі Чорномор'я переїхали 25 тис. козаків. Вони освоювали "землі, Війську чорноморському жалувані у Таманському півострові та за Босфорською протокою, між Азовським морем, до кордонів Кавказької губернії, й від Єйського укріплення в губернії Катеринославській по Кубані до самого її гирла, що простором своїм понад 30 000 квадратних верств займали"[9].

Питання про статус колишніх запорожців довелося вирішувати Туреччині. Протягом 1776-1778 рр. воно не раз обговорювалося султанським урядом. Зрештою, Стамбул вирішив надати їм землі у пониззі Дністра, в Кучурганах, дозволити заснувати там Січ та обрати старшин. Кошовим став Г.Коваль, отримавши звання бунчужного паші.

Як уже відзначалося, російський царизм не полишав спроб повернути козаків на їхню історичну батьківщину. 1779 р. Росія й Туреччина уклали Айнали-Кавакську конвенцію, одна зі статей якої мала врегулювати цю проблему. В ній зазначалося: "Щоб уникнути всіляких нових ускладнень між обома імперіями, Блискуча Порта зобов'язується та обіцяє видати російському імператорському двору запорозьких козаків, що увійшли до її володінь, якщо вони забажають скористатися амністією, що їм жалує самодержиця всеросійська". В іншому документі Стамбул брав на себе зобов'язання "запорозьких козаків на цей бік (правий) Дунаю перевести й оселити у турецьких областях так далеко, оскільки можливо буде, від Чорного моря"[10].

Не довіряючи обіцянкам російського уряду, більшість козаків осіла на півдні Бессарабії та у Подунав'ї, зокрема в гирлах Дунаю й Дністра. На українських землях, що перебували під владою Оттоманської імперії, проживали близько 20 тис. козаків. Офіційний дозвіл на організацію Січі у дельті Дунаю

останні отримали 1783 р. Турецький уряд використав козацьку піхоту й кінноту у війні 1787-1791 рр. проти Росії.

Незабаром козаки створили Задунайський Кіш (1791-1794), а після його зруйнування некрасівцями (донські козаки, що після повстання К.Булавіна переселилися на Кубань, а згодом — за Дунай) — Сейменський Кіш на правому березі Дунаю. Порта нерідко залучала козаків до придушення власних внутрішніх усобиць та заколотів.

Балканські справи

Балканський вектор зовнішньої політики Росії вимагав значних дипломатичних зусиль, які мали на меті привернути на свій бік Задунайське козацтво або, принаймні, нейтралізувати його. З цим питанням не раз доводилося мати справу під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Козацькі поселення в Браїлівській окрузі, під Ізмаїлом, у дельті Дунаю опинилися на шляху просування російської армії, що вторглася в Бессарабію, Молдову й Волощину. Ґенерал Е.Ришельє звернувся до кошового отамана Г.Коваля з пропозицією перейти на бік Росії, обіцяючи козакам від імені імператора повну амністію, землі для заселення на Кубані, повернення прав і привілеїв. 15 грудня 1806 р. командувач царських військ у Молдові ґенерал І.Міхельсон звернувся до всіх утікачів з Росії, які перебували в цьому реґіоні, з відозвою повернутися на батьківщину. Задунайцям обіцяли відновити Січ. На початку 1807 р. готовність повернутися на рідні землі виявили близько 1 тис. козаків, які спорядили до головної квартири російських військ у Бухаресті посольство в складі І.Підлісецького, Р.Согучевського, Р.Циганка й Д.Чорнобая. А в Кілії тимчасом формувався волонтерський полк (переважно з козаків) під командуванням отаманів Т.Гайдабури та І.Губи. 18 лютого І.Міхельсон у спеціальному маніфесті закликав задунайців виступити на боці царської армії проти Туреччини. І.Підлісецького було призначено кошовим отаманом Усть-Дунайського Буджацького війська, яке одержало козацькі клейноди. Воно складалося з 40 куренів. Однак уже незабаром російський уряд злякався популярності цього війська, до якого прагнули вступити втікачі з Південної України, й ліквідував його. Козаки розійшлися по домівках, а ті, кого зумів згуртувати отаман Г.Коваль, билися на боці султана в Браїлі. Звідти вони відступили до болгарської фортеці Рущук, де потрапили в полон до росіян і були відправлені етапом у Сибір. У травні 1812 р. Росія й Порта підписали в Бухаресті мирний договір, і полонені дістали змогу повернутися в Україну. Договір встановлював нові кордони між двома імперіями по р.Пруту та Кілійському гирлу Дунаю. Бессарабія й Буджак переходили до Росії разом з козацькими поселеннями в них. Ті козаки, що не хотіли стати підвладними російській короні, відійшли до дельти Дунаю й у Північно-Східну Добруджу, що залишилася в складі Османської імперії[11].

Шукаючи зручного місця для поселення, отаман Задунайського Коша в Браїлі С.Калниболотський звернувся до турецьких властей у Тульчі, Сулині та Бабадазі з клопотанням надати козакам землі, зайняті некрасівцями, пересе-

ливши останніх в інші турецькі володіння. Турецькі правителі відмовили їм у цьому, не бажаючи втручатися в особиці запорожців і донців. Тоді задунайці вирішили діяти силою й, зрештою, 1812 р. витіснили некрасівців з дунайської дельти.

Однак пошуки місця для Задунайської Січі тривали й після цього. Лише 1814 р. почалося її формування на р.Дунавці, звідки були зручні водні виходи до Георґіївського, Сулінського й Кілійського гирл Дунаю та Чорного моря. Цей осередок Задунайської Січі існував до 1828 р.[12]

Задунайська Січ, у якій налічувалося 40 тис. осіб, користувалася в Османській імперії обмеженою автономією та певними пільгами. Практично не втручаючись у повсякденні справи козаків, турецькі власті лише здійснювали нагляд за діяльністю старшин, виконанням ними приписів у прикордонній смузі. Стамбул уповноважив безпосередньо зноситися з січовим Кошем пашу в Тульчі. Січ звільнялася від податків, але змушена була сплачувати "данину кров'ю", тобто відбувати військову повинність. Військова служба винагороджувалася із султанської скарбниці грошима й харчами.

Задунайська Січ, що мала 10-тисячне військо, стала вагомим воєнно-політичним фактором на Балканах. Турецький уряд намагався використати цю обставину для зміцнення свого впливу у регіоні, а також придушення національно-визвольних рухів в імперії. Козацькі загони були використані в боротьбі проти повстанців у Македонії (1806-1812), Сербії (1815), Греції (20-і рр. XVIII ст.).

Прагнучи утримати козаків у сфері свого впливу, турецький султан спеціальним фірманом (грамотою) закріпив за Січчю територію в дельті Дунаю та Північно-Східній Добруджі загальною площею близько 500 квадратних верст, на якій мешкали 50 тис. осіб[13].

Постійна увага російської й турецької дипломатії до "козацького питання" визначалася тим, що воно перебувало у зоні контактів та протистояння між християнським і мусульманським світами. На рівні зовнішньої політики обох імперій це означало боротьбу за впливи, в якій воєнно-політичний та економічний потенціал українського козацтва перетворювався на один із важливих чинників. Російський і турецький уряди по-різному вирішували запитання про його статус. Царизм прагнув до максимальної централізації й уніфікації краю, нівелювання його регіональних особливостей, які хоча б потенційно могли бути носіями ідей сепаратизму.

Стамбул, навпаки, використовував гетерогенність османського суспільства, рахуючись з особливостями національних окраїн та інтересами периферійної влади[14]. Центральна влада не лише враховувала, а й підкреслювала етнічні, релігійні та культурні відмінності між окремими ґрупами населення й регіонами, надаючи їм деяку автономію у внутрішньому управлінні та особливий правовий і податковий статус. Така позиція Стамбула заспокійливо діяла на периферію, створювала привабливі перспективи для немусульманських околиць і цим самим зміцнювала авторитет центру. Умови, які пропонувала козацтву Порта, відповідали сподіванням запорожців зберегти свою самобутню організацію, традиційні заняття, автономні права й господарські привілеї. Постійно

перебуваючи в зоні контактів із турецькою провінцією, козаки знали про події в самому османському суспільстві, а також використовували міжнародну воєнно-політичну кон'юнктуру[15]. Цей нестримний потяг до самозбереження був настільки сильним, що козацтво платило за свою досить обмежену свободу необхідністю бути слухняним військовим знаряддям у руках султана в усіх "гарячих точках" імперії, яка переживала загальну кризу та здригалася від повстань балканських народів.

Тим часом російська дипломатія не припиняла зусиль, щоб нейтралізувати або привернути на свій бік Задунайську Січ. Козакам адресувалися царські маніфести із закликами повертатися на батьківщину, в райони, де вони мешкали, до них засилалися спеціальні аґенти, які аґітували за перехід під владу єдиновірців. На півдні Бессарабії уряд створив кілька поселень для тих, хто повернувся. Це стало переконувати козаків у його доброзичливих намірах. Російські дипломати сповна скористалися суперечностями, що наростали між заможними козаками — райя — та сіромою. Зваблені щедрими обіцянками царя про земельні угіддя, заможні задунайці схилялися до повернення в Росію, а біднота залишалася вірною стародавнім січовим традиціям і не бажала кидати насиджених місць.

Коли відносини між Російською імперією та Портою вкотре загострилися, градоначальник Ізмаїла ґенерал С.Тучков адресував кошовому отаману Задунайської Січі В.Незамаївському листа, в якому радив козакам заздалегідь залишити турецькі володіння й перейти у підданство імператора. На військовій елекційній раді більшість старшин не виявила бажання прислухатися до "порад" російського ґенерала, а сам В.Незамаївський пояснив свою позицію тим, що боїться залишати Січ, бо "багато народу... турок виріже". Замість нього на раді було обрано кошовим Й.Гладкого, якого підтримували прийшлі міщани та селяни, що збагатилися за Дунаєм, а тепер, не обтяжені козацькими традиціями й волелюбством, прагнули повернутися на батьківщину. Новий отаман підтримував контакти з С.Тучковим і готувався розпустити Січ.

Але 14 квітня 1828 р. розпочалася російсько-турецька війна, головним театром якої став Балканський півострів. Великий візир висунув вимогу, щоб Задунайська Січ виставила 13-тисячне військо. Й.Гладкий взявся до виконання цього наказу лише після третього султанського фірману, але зміг привести до Сілістрії всього 2 тис. козаків.

В умовах війни запитання про позицію Задунайського Коша набувало стратегічного характеру: добре знаючи місцевість, козаки могли стати провідниками царських військ під час форсування ними Дунаю й просування до місця дислокації основних сил султанської армії — Сілістрії. Тривали таємні приготування для переходу Коша на бік Росії. Й.Гладкий сповістив візиря про намір повернутися на Січ, де продовжить збирання козаків у дунайських плавнях і Добруджі з тим, щоб при наближенні бойових дій перевезти їх човнами через Ґеорґіївське ґирло Дунаю та Чорне море в Адріанополь, а вже там шукати нове місце для Січі. Турки повірили у цю версію. В травні 1828 р., взявши церковний престол, військові клейноди та архів, козаки на 68 човнах під командуванням Й.Гладкого рушили до Чорного моря. Турецький флот ще не встиг заблокувати

дунайські рукави, й флотилія безперешкодно вивезла близько 1 тис. осіб до Кілії. Російський комендант Кілійського гирла дав їй дозвіл на прохід до Ізмаїла, де перебував С.Тучков — керуючий закордонними справами російської армії. Тут задунайці присягнули на вірність російській короні й передали царським урядовцям атрибути Січі — бунчук, печатку, прапори, пернач кошового отамана, султанський фірман про його затвердження. Отже, Задунайська Січ юридично переходила під владу та протекцію російського імператора. Про значення цієї події свідчить аудієнція, яку дав задунайським старшинам 20 травня Микола I в Ізмаїлі. Кошовий отаман одержав золоту медаль із зображенням царя, а всі козаки — "прощення". Задунайці взяли участь у військовій кампанії й долучилися до перемог, за які отримали нагороди.

А їхні побратими, що залишилися за Дунаєм, після того, як у Стамбулі довідалися про зраду Й.Гладкого, були піддані нищівним репресіям. Близько 1 тис. козаків турки вирізали, а потім пограбували й спалили Січ над Дунавцем[16].

Західноукраїнські землі у фокусі європейської дипломатії на рубежі XVIII-XIX ст.

Західноукраїнські землі після поділів

Після першого поділу Польщі до Австрійської імперії відійшла Галичина, а після третього — Холмщина й Підляшшя. 1809 р. Холмщина ввійшла до складу Варшавського воєводства, а після Віденського конґресу (1815) — до Царства Польського в складі Росії.

На новопридбаних Австрією після першого поділу Польщі землях було утворено "Королівство Галіції і Лодомерії", що поділялося на 12 округів (дистриктів). 1786 р. до королівства на правах окремого округу ввійшла Буковина. А Закарпатська Україна стала складовою частиною Пожонського (Братиславського) намісництва Угорського королівства.

Поліетнічний склад населення на інкорпорованих Австрією землях породжував цілу низку проблем, що виходили за межі внутрішньої політики цієї держави. Оскільки територіальні надбання Габсбургів стали можливими завдяки поділам Польщі, в центрі Європи на повний зріст постає "польське питання". Його суть трактувалася по-різному: поляки ставили за мету відродити національну державність бодай на якійсь частині колишньої Речі Посполитої, навіть у напівзалежній формі. Російський, австрійський і прусський уряди намагалися утримати уламки колись могутньої держави в орбіті свого впливу.

Існувала ще одна складова "польського питання", яка стала одним із важливих напрямків дипломатії європейських держав на рубежі XVIII-XIX ст. На ту пору в політичних колах визріває усвідомлення "руського питання", що посту-

пово набуває самостійних обрисів і з часом виходить із тіні "польського".

Усвідомлюючи гостроту національних суперечностей на нових територіях, імператриця Марія-Терезія в дусі феодального універсалізму рахувалася з регіональними особливостями. Це знаходило вияв в організації автономних адміністративно-територіальних одиниць (королівств), опіці греко-католицькою Церквою Галичини й Закарпаття. Наступний імператор — Йосиф II — продовжував політичну лінію стосовно українства, що особливо помітно виявлялась у галузі освіти, культури та релігії. 1774 р. у Відні було започатковано семінарію для підготовки греко-католицького духівництва. Через 10 років її перенесли до Львова, де тоді ж заснували університет, у якому діяв богословський факультет для українців. Уряд Йосифа II здійснив низку новацій в економічному житті, полегшив становище селян.

Однак цей курс перервався зі смертю Йосифа II (1790). Його наступник, Леопольд II, поступово нівелював наслідки реформ свого попередника. Це відразу позначилося на становищі українців. До всього, польські кола інспірували антиукраїнські настрої, звинувачуючи українців у сепаратизмі. Такі випади тоді не мали під собою реального ґрунту: хоча тяжіння до історичного центру українського народу, що перебував за межами Австрійської імперії, й існувало, воно не оформилося в національну теорію чи організацію.

Настрої польської еліти

В се, що стосувалося Галичини та міжнаціональних взаємин у краї, пов'язувалося для Відня не лише з внутрішніми, а й із зовнішньополітичними комбінаціями. Особливість внутрішньої ситуації полягала в тому, що, посівши керівні місця у державному апараті королівства, польська шляхта стала посередником між українським населенням і вищими австрійськими урядовцями. Інсинуації польських кіл мали наслідком те, що австрійський губернатор Галичини Перген інформував Відень про можливість російської ірредента в Галичині за умови будь-якої підтримки урядом місцевих українців.

Щодо поляків у Галичині, то в Габсбургів склалося враження, буцім як протидержавна сила вони не викликають занепокоєння: по-перше, відірвана від народу шляхта сприймалась у центрі як штаб без армії; по-друге, тяжіння поляків до католицизму було найкращим ґарантом їхньої політичної благонадійності. Австрійські політики дуже чутливо реагували на перспективу зіткнень із Російською імперією, якщо та висуне претензії на території, заселені братнім народом. Тому уряд миттєво реагував на будь-які тривожні для нього тенденції, зокрема в релігійному житті. Коли у приєднаній Галичині та на Буковині частина населення виявила активний рух до православ'я, Відень санкціонував заснування там греко-католицької митрополії (1808)[17]. Почалася й суцільна полонізація освіти.

Однак австрійський уряд, як виявилося, неадекватно оцінював ситуацію. У середовищі польської аристократії визрівали русофільські настрої, викликані увагою та прихильністю до неї російського імператора Олександра. Особливою довірою в нього користувався А.Чарторийський — польський аристократ,

який потрапив до імператорського палацу 1795 р. як заручник, а потім став ад'ютантом малолітнього Олександра. Коли останній зійшов на російський престол, Чарторийський отримав пост товариша (заступника) міністра закордонних справ і став попечителем Віленського навчального округу. Це дало йому важелі для проведення полонізації освіти в губерніях, які відійшли до Росії після поділів Польщі. Одним із напрямків такої цілеспрямованої політики стала навчальна програма, здійснювана у Віленському університеті, а потім і в Кременецькому ліцеї протягом 1803-1823 рр.

Невдовзі Чарторийський, що 1805 р. став міністром закордонних справ Росії, переніс зусилля на якісно вищий рівень, користуючись своїм високим дипломатичним статусом. Міжнародна ситуація сприяла йому, й у процесі розроблення воєнно-політичної доктрини, спрямованої на стримання аґресивних планів Наполеона, А.Чарторийський переконував царя в тому, що для боротьби з Францією мало розраховувати лише на союзні армії. Необхідно, твердив він, сповна використати також національні почуття народів, права яких були порушені у недавньому минулому[18].

Олександру І імпонувала ідея відродження Польської держави під його скіпетром. Однак для цього необхідно було відібрати польські землі в Пруссії. Перед загрозою війни з Францією зробити такий відчайдушний крок він не наважився й уклав союз із прусським королем Фрідріхом-Вільгельмом. До речі, з планом відновлення Польської держави погоджувався австрійський архікнязь Кароль, який радив Францу II поступитися для цього Західною Галичиною, залишивши собі її східну частину[19]. Але наполеонівська дипломатія та аґресивна політика Франції на Європейському континенті зруйнували ці задуми.

Отже, польський табір у Галичині виявив велику організованість і державницьку волю, використовуючи всі наявні можливості й політичну кон'юнктуру в Австрії та Росії для досягнення своєї мети. Масована атака на українців, розділених кордоном між двома імперіями, перешкоджала консолідації свідомих українських сил у боротьбі за національне самовизначення. Водночас ситуація в Західному регіоні формувала національно орієнтовану самосвідомість українського населення краю.

Європейська дипломатія й Україна під час наполеонівських воєн

Пробудження українського народу

Революційні події кінця XVIII ст. у Франції дали поштовх новим тенденціям у міжнародному житті та політичній самоорганізації бездержавних народів. За словами Я.Грицака, вони ліквідували владу монарха й старої аристократії та "поширили поняття нації на інші суспільні верстви. Джерелом суверенних прав націй став народ. Організуючим ядром держави стала не правляча династія, а нація у новому, модерному розумінні...

Вперше в історії етнічні відмінності набули такого великого політичного значення. Французька модель нації послужила прикладом наслідування для нових національних рухів, що поширилися на початку XIX ст. в усій Європі — німецького, італійського, польського та інших. Тоді італійський революціонер Медзіні сформулював свій славнозвісний принцип: "Кожній нації — держава". Боротьба за національні права водночас стала боротьбою за соціальне визволення, демократію і справедливість"[20].

Ідеї, породжені Французькою революцією, вступали у суперечність з імперською політикою не лише реакційних європейських монархій, а й республіканської Франції. Інтереси цієї політики базувалися якраз на протилежних засадах, ігноруючи природне право народів на самовизначення, нав'язуючи їм право сильного та власне бачення міждержавних відносин.

Могутні держави гралися долями цілих народів ніби за картярським столом. Україна не стала винятком. У світлі дедалі більшого протистояння між Францією та Росією "українська карта" набувала значення козирної. Ще 1790 р. комітет закордонних справ Конвенту доручив представнику Франції при російському дворі Жене скласти меморіал про народи, які населяли Росію. Подавши змістовний документ до Парижа, французький дипломат радив підготувати повстання в різних районах Росії, зокрема й в Україні.

Члени комітету Карра і Буасі д'Англя, добре обізнані з національним питанням у Росії, наполягали, щоб Конвент наказав своєму представнику "для Польщі та східних країн" Парандьєру "пильно слідкувати за настроями в Україні й подавати інформації про українські справи". Водночас посол Франції у Венеції Лелеман, який згуртував там польську еміграцію, отримав рекомендацію "придивитися, чи немає поміж поляками українців, бо Польща та Україна мають поширити гасла свободи на всій Півночі"[21].

Влітку 1792 р. міністр закордонних справ Франції Лебрен надіслав послу в Туреччинні Сомонвілю вказівку обговорити з великим візирем можливість організації антиросійського повстання в Україні, Грузії й на Кубані. Лебрен провадив курс на розчленування Російської імперії, а за допомогою союзу із Швецією й Портою намагався відродити "східний бар'єр", у якому Україна мала посісти своє вагоме місце. В інструкції "Комітету громадської безпеки до члена Директорії Ревеля" (1794) у розрізі "політичної війни" проти Росії пропонувалося сприяти відродженню в "козацької нації" почуття свободи, щоб вона могла знищити ярмо, під яким стогне, й щоб "дерево свободи розцвіло у Києві".

У вересні 1796 р. Ревель заслав в Україну таємного агента Муасонюра, який навесні наступного року побував у Києві, Полтаві, на Правобережжі та докладно інформував свого шефа про стан справ і перспективи використання "української карти". Муасонюр наполягав на організації пропагандистської роботи серед українського населення. З приводу поданого польською еміграцією на розгляд Директорії плану відновлення Речі Посполитої (квітень 1797), який містив вимогу включення всього Правобережжя до її складу й запевнень, що місцеве населення прихильно ставиться до поляків, Муасонюр висловився категорично: "Зв'язати справу революції в Україні з планами польських

патріотів — це заздалегідь провалити всі наші проекти щодо цієї країни. Населення в Україні ставиться з надзвичайним недовір'ям до всього польського, добре пам'ятаючи часи панування польської шляхти у країні козаків". Аґент вважав за доцільне надіслати до Південної України французьку ескадру з експедиційним корпусом. На його думку, царські війська, дислоковані в Україні, не допоможуть російському уряду, оскільки складаються переважно з опозиційно налаштованих українських козаків. "А відірвавши Україну від Росії, — резюмував він, — Франція завдасть останнього вирішального удару, від якого ця хижацька держава ніколи не зможе опам'ятатися, бо єдине хворе місце російської імперії — це Україна. А тоді нова республіка утвориться у колишній вільній країні козаків, і діти відродженої Козацької Республіки благословлятимуть Французьку Республіку"[22].

Глибоке розуміння "української справи" та співчуття до боротьби українського народу проти польського поневолення висловлював у своїй книжці "Політичні досліди над старою й новою польською державою, прикладені до останньої її революції" член Конвенту, ґенеральний прокурор Ґаран де Кулон.

Значно прозаїчніше дивилися на "українське питання" вищі державні кола Франції. Офіціоз уряду газета "Монітор" 7 січня 1792 р. опублікувала матеріал, з якого видно, що французьке керівництво напередодні повстання під проводом Т.Костюшка добре усвідомлювало, що в Польщі "свобода не торкалася ані селян, ані некатоликів".

Прихід до влади Наполеона й "українське питання"

Ставши на чолі держави, її перший консул Наполеон Бонапарт бажав лише володіти якомога більшою інформацією, але не давати жодних обнадійливих обіцянок українцям. Вивчаючи "українське питання", французька дипломатія зацікавилася Задунайською Січчю. 6 грудня 1804 р. її аґент у Бухаресті повідомляв уряд про налагодження контактів зі старшиною, яка представляла 3 тис. козаків, що служили в кавалерії волоського господаря. А у вересні наступного року посол Французької Республіки в Стамбулі ґенерал Севастіані прийняв депутацію козаків, пообіцявши після розгрому Росії повернути запорожцям стародавні вольності, ґарантом яких стане Наполеон. Посол передав козацькій депутації певну суму грошей, а також прокламації для розповсюдження на території України[23].

Після розгрому російських військ під Аустерліцем (грудень 1805) й прусської армії поблизу Йєни (1806) Наполеон вступив на польські етнічні землі. Розв'язання "польського питання" переходило у практичну площину. Для європейської дипломатії воно виходило далеко за вузько національні рамки. Це питання сприймалося як цілий комплекс воєнно-політичних, дипломатичних, етноконфесійних проблем, які виникли внаслідок трьох поділів Речі Посполитої й торкалися багатьох країн і народів.

Протягом 1807-1809 рр. "українське питання" сприймалося Наполеоном крізь призму "польського". Польські діячі закидали Париж вимогами відно-

вити Річ Посполиту в межах "від моря до моря", тобто з правобережними й південно-західними українськими землями. 9 березня 1807 р. міністр закордонних справ Талейран прийняв у Варшаві двох польських поміщиків з України — Городянського й Наймана, — які запевняли, що населення Київщини та Поділля готове до антиросійського повстання. Варшавський уряд додав до заяв шляхтичів докладний меморіал, у якому висловлювалося переконання в тому, що українці прагнуть скинути російське ярмо, а тому, "ймовірно, використають момент, щоб вернутися до лагіднішого польського режиму, й певно, що велика частина польської шляхти не відмовить козакам" у цьому[24]. Однак Талейран не вірив у здатність поляків підняти повстання в Правобережній Україні й радив Наполеону не розраховувати на Польщу, "щоб уникнути анархії". Використовуючи "польське питання" як розмінну монету у великій політичній грі, Наполеон не сприймав серйозно плани відродження великої Речі Посполитої й відкидав домагання щодо українських земель.

25 червня 1807 р. Наполеон поблизу Тільзіта зустрівся з Олександром I і запропонував свої умови миру. 7 липня сторони підписали мирний договір з окремими таємними статтями та угоду про союз між двома державами, вістря якого спрямовувалося проти Англії.

Прагнучи знищити династію Гогенцоллернів, Франція відібрала в Пруссії всі польські землі й створила на них "Велике герцогство Варшавське", до якого ввійшли Холмщина та Підляшшя. Це був той максимум, який міг запропонувати полякам Наполеон. Не бажаючи перетворити прусську династію на свого одвічного ворога, російський імператор відхилив пропозицію Наполеона про поділ усіх відторгнених земель по р.Віслу. Зрозуміло, що створення герцогства суперечило російським планам, оскільки створювало прецедент, який міг поширитися на колишні польські володіння, що відійшли до Росії. До всього, поява біля західних кордонів ворожої та цілком залежної від Франції держави становило реальну загрозу безпеці імперії.

Союзний договір нібито мав і свої переваги, оскільки передбачав посередництво Франції у російсько-турецькій суперечці, а в разі спільної війни проти Порти — поділ її європейських провінцій (за винятком Румелії та Константинополя). Однак глава Французької Республіки вів подвійну гру, орієнтуючись на витіснення Росії з Балкан. Для цього в союзному договорі він нав'язував Росії виведення її військ з придунайських князівств.

2 лютого 1808 р. Наполеон звернувся до Олександра I з пропозицією про розчленування Оттоманської імперії. Не ухиляючись від переговорів, російський імператор обумовив нову зустріч попередньою згодою Франції на перехід Молдови й Валахії під контроль Росії, а також обіцянкою не розширювати межі герцогства Варшавського.

У вересні відбулася зустріч Наполеона та Олександра I в Ерфурті. Прагнучи розв'язати собі руки в Іспанії, перший консул погодився на перехід Валахії, Молдови й Фінляндії, що належала Швеції, під юрисдикцію Росії.

Воюючи в Іспанії, Наполеон не спускав очей з Австрії. Військові приготування Габсбургів не залишилися для нього непоміченими, й улітку 1809 р. французька армія поблизу Ваграма завдала австрійцям тяжкої поразки.

Росіяни співчували Австрії, але допомоги їй не надали. 14 жовтня 1809 р. у Шенбруннському палаці Відня було підписано мирний договір між Австрією й Францією, за яким майже вся Західна Галичина відходила до герцогства Варшавського. У Австрії залишався тільки Тернопільський округ.

Після значного розширення розмірів герцогства Варшавського російсько-французькі стосунки стали швидко погіршуватися. Практично повною невдачею завершилися переговори про майбутній статус цього герцогства між Рум'янцевим та Коленкуром (послом Франції у Росії). Підписана внаслідок тривалої тяганини конвенція про те, що Польське королівство ніколи не буде відновлене, так і не була ратифікована Францією. Навпаки, намагаючись заручитися підтримкою поляків, Наполеон декларативно обіцяв відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. У будь-якому разі він планував створити на польсько-українських землях державу-сателіт, цілком залежну від Франції.

Далеко було до згоди між двома державами й у перебігу розв'язання "східного питання". Переговори між Рум'янцевим та Коленкуром про розділ Туреччини зайшли в глухий кут у березні 1808 р. й більше не поновлювалися. Стало зрозумілим, що Франція не лише не збирається розмежовувати свої сфери впливу на Близькому Сході, а й, навпаки, спираючись на дислоковану в Іллірії армію Мормона, всіма силами намагається підпорядкувати своєму впливу Балканський півострів. Крім того, через своїх агентів у Порті французький уряд розпалював ненависть до Росії та прагнув, попри дану в Ерфурті обіцянку, завадити переходу придунайських князівств під російський контроль.

Існувала ще одна складова франко-російських суперечностей — економічна. Росії було невигідно підтримувати континентальну блокаду Англії, до якої вона вимушено приєдналася в Тільзіті. Обсяг її зовнішньоторговельних операцій зменшився зі 100 млн крб. 1807 р. до 83 млн. наступного року. Різке скорочення вивозу сільськогосподарської продукції спричинило падіння курсу паперового рубля. Водночас зросли ціни на імпортні товари. Все це негативно позначилося на економічній кон'юнктурі Південноукраїнського й Правобережного регіонів. У зв'язку з цим російський уряд дозволив завозити англійські товари та заходити британським суднам у російські порти. В кінці 1810 р. було прийнято новий митний тариф, украй несприятливий для французів.

Розширення європейської експансії Франції (протягом 1810-1811 рр. вона приєднала Голландське королівство, швейцарську територію Валліс, герцогство Ольденбурзьке, частини герцогства Берг і Ганноверського королівства, три ганзейські міста — Гамбург, Бремен та Любек) викликало протести Олександра І. Наполеон відповів на це погрозою, що невдовзі Росія може втратити не лише польські області, а й Крим. На прийомі 15 серпня 1811 р. він поставив риторичні запитання князю Куракіну: "Ви розраховуєте на союзників. Де ж вони? Чи не Австрія, в якої ви відібрали триста тисяч душ у Галичині? Чи не Пруссія? Вона згадає, що в Тільзіті її добрий союзник імператор Олександр відняв у неї Білостоцький округ. Чи не Швеція? Вона згадає, що, віднявши в неї Фінляндію, ви наполовину зруйнували її. Такі образи не забуваються. Весь континент буде проти вас!"[25]

І все ж дипломатичну підготовку до війни краще провів російський уряд. Йому вдалося залучити на свій бік Швецію, відновити дипломатичні відносини з Англією (18 липня 1812), укласти мирний договір з Туреччиною (травень 1812). Поступившись Стамбулу Анапою на Чорному морі, завойованими областями Закавказзя, вивівши війська з Валахії та Молдови, Росія зняла небезпеку на південному фланзі й імовірність війни на два фронти. Більшу довіру Росії, аніж Франції, виявили правителі Австрії та Пруссії.

Підписані з Австрією й Пруссією угоди, на перший погляд, обіцяли Франції чималу перевагу. Фрідріх-Вільгельм III обіцяв виставити проти Росії 20-тисячний корпус, Австрія — 30-тисячне військо, що мало діяти в Україні. Але обіцянки передати за це Пруссії Прибалтику й приєднати до Австрійської імперії Волинь виглядали надто вже хитрими та примарними. Контакти російських дипломатів з прусськими та австрійськими колеґами переконували в тому, що Наполеон силою примусу домігся переходу на свій бік колишніх союзників Росії, але це зближення мало радше формальний характер. Відень в особі Меттерніха запевняв російського посла, що у разі війни австрійські війська будуть діяти лише на Буковині й не підсилюватимуться[26].

Напад Франції на Росію. Плани щодо українських земель

Готуючись до війни, французький уряд особливо ретельно вивчав економіку та соціальну й національну ситуацію в царській імперії. У листопаді 1811 р. міністр закордонних справ князь де Кадор просив французького посла у Варшаві барона Біньона збирати всі відомості про Поділля, Волинь та інші українські землі. Мережа аґентури, створена Біньоном, постачала Париж оперативною інформацією про антиросійські настрої місцевого населення, його виступи проти влади.

Наполеон мав намір використати національне та аґрарне питання в Росії. Зрештою, визволити селян з кріпацтва він побоявся (неґативне враження на нього справила пугачовщина). А от на національні суперечності французька дипломатія покладала великі сподівання. Східну політику провадив у життя політичний директор Міністерства закордонних справ О.Ґотерів. Права рука Талейрана, знавець східноєвропейських справ, він 1812 р. підготував детальний меморіал, в якому запропонував утворити на українських землях "незалежну державу, інвеститура якої належатиме лише великому імператорові". Нове державне утворення мало складатися з Полтавського й Чернігівського князівств "по течії Дніпра від Десни до Орла. Козаки, відомі під назвою запорозьких, разом з кримськими татарами ввійдуть також у ту державу... Нова назва "Наполеоніда" замінить стару назву "Таврида". Наполеоніда складатиметься з дніпровської частини Катеринославщини, цілої Таврії та всієї долини Донця до Дону, який разом з Азовським і Чорним морями буде кордоном цієї держави на півдні". Ця держава, "маючи на чолі єдиного вождя й конституцію, відповідну звичаям цих народів з можливою перспективою політичної незалежності, витворить із себе цивілізовану націю, що буде одним з найміц-

ніших бар'єрів проти амбітних проектів Росії та її претензій на Чорне море"[27]. Україна приваблювала Ґотеріва як військовим потенціалом (60 тис. легкої кінноти), так і як стратегічний бар'єр від агресивної політики Росії.

Як бачимо, Правобережна Україна до складу Наполеоніди не входила. Під тиском полонофільського оточення з'явився проект утворення на Правобережжі окремого князівства для наполеонівського маршала Йосифа Понятовського. Васальна Українська держава мала постачати Франції допоміжні військові континґенти. Керувати Наполеонідою мав хтось із маршалів чи свояків Бонапарта.

Й усе ж володар половини Європи не зумів скористатися міжнаціональними суперечностями в Російській імперії. Він уперше в історії успішно використовував пропаґандистські методи боротьби в країнах, якими прагнув заволодіти, але перед російською кампанією належним чином цього не зробив. Через це Бонапарт утратив можливих союзників і прискорив свою поразку. Про те, що потенційні союзники або, принаймні, симпатики у Франції були, свідчать факти.

Ідеї Французької революції настільки заволоділи свідомістю європейської інтелектуальної еліти, що навіть в аристократичній верхівці Росії вони мали чимало прихильників. Українських громадських діячів приваблював у них дух свободи, національного та соціального розкріпачення. І хоча в основній своїй масі нове українське дворянство поділяло проімперські патріотичні почуття й нічого не знало про бонапартівський проект створення Наполеоніди, деяка його частина захоплювалася Францією, вбачаючи у ній носія демократичних принципів суспільного устрою. Так, дворянин Мочуговський з Полтавщини радів з успіхів Наполеона і бажав, щоб "Бонапарт зруйнував Росію". Переяславський поміщик Лукашевич, який був одним з лідерів українських автономістів, піднімав келих за здоров'я Наполеона. В Пирятинському повіті привселюдно проголошувалися тости "за республіку"[28].

Опозиційні настрої частини української шляхти виявилися також у тому, що вона неохоче брала участь у мобілізації в діючу армію. На дворянських з'їздах Чернігівщини й Полтавщини поміщики вимагали зменшення кількості рекрутів з 4 до 1 на 100 душ населення.

Водночас не слід перебільшувати значення опозиційних та профранцузьких настроїв в Україні. Вони не трансформувались у цілеспрямований, організований, ідеологічно забезпечений сепаратизм[29].

Тим часом воєнні дії розгорталися за сценарієм, написаним у Парижі. Хоча й із великими труднощами, але через криваве Бородінське поле французькі війська досягли Москви. На території України наступальні дії вела австрійська армія Шварценберґа. З початком кампанії вона завдала поразки російській армії Тормасова на Волині та заволоділа Ковельським, Луцьким, Володимирським і частиною Дубнівського повітами.

Російський імператор після вторгнення французьких військ також вирішив зіграти на національних почуттях українців. Київський губернатор граф Санті радив йому скористатися патріотичними почуттями місцевого населення для залучення його до воєнної служби. Вищі посадові чини Лівобережжя

переконували царя, що аґресора здатне зупинити земське ополчення, але для цього необхідно сформувати його саме як козацьке, "под сим древним и народу края сего приятным наименованием". Прислухаючись до цих порад, Олександр I у своєму маніфесті вказував, що ополченці в Україні "должны именоваться непременно козаками, по обычаю тамошнего народа"[30]. Цей заклик мав успіх та був підтриманий різними верствами українського населення. Близько 70 тис. осіб вступили до козацьких і ополченських кінних та піших полків. 40 тис. ополченців-добровольців у складі російської армії брали участь у контрнаступі від Москви до західних кордонів імперії, а також в облозі Замостя на території Польщі. Козацькі та ополченські формування стали учасниками зарубіжного походу російської армії. Восени 1813 р. вони взяли участь у "битві народів" під Ляйпцігом. У березні 1814 р. 6 козацьких полків з України вступили в Париж. Кілька місяців по тому українські козаки й ополченці виконували гарнізонну службу в містах Франції, Німеччини та Польщі. А повернувшись на батьківщину, воїни із селян так і не дочекалися обіцяних царем особистої волі та полегшення повинностей. Уряд вирішив перетворити на регулярні уланські полки загони українських козаків. Примусові заходи викликали опір останніх, які намагалися боронити свою самостійність. Улітку 1817 р. почався їх виступ у станиці Бузького козацького війська — Вознесенську. Повстанці відмовилися віддати російським воєначальникам козацькі прапори. Заколот вдалося приборкати лише завдяки залученню 10 тис. солдатів. Подібні заворушення стались і в інших районах, де мешкали козаки[31]. Так російський царизм віддячив учасникам Вітчизняної війни 1812 р., багато з яких виявили героїзм та відвагу в боротьбі з військами французів.

Віденський конґрес і ослаблення українства

На Віденському конґресі 1814-1815 рр. Росія виявила зацікавлення в тому, щоб включити Варшавське герцоґство під скіпетр Романових як напівзалежну державу. Натомість Олександр I відмовлявся від претензій на австрійську Галичину й Тернопільську область, яку отримав 1809 р. Проте сильна опозиція планам розширення кордонів герцоґства Варшавського на захід з боку Англії, Франції, Пруссії та інших німецьких держав змусила російського самодержця поступитися Познанською областю, Краковом і Торунем.

Відповідно до рішень конґресу, колишнє герцоґство у формі "Царства Польського" було "безповоротно приєднано до Росії своєю конституцією". В актах конґресу відзначалося, що "його імператорська величність має дати цій державі, що користується окремою адміністрацією, такий зовнішній простір, який він вважатиме зручним". Крім того, проголошувалося, що "поляки — піддані високих сторін, що домовляються, отримають представництво й національні заклади, встановлені відповідно до того ладу існування, яке кожен з урядів, котрим вони будуть належати, визнає корисним та зручним їм надати". *Якщо австрійський і прусський імператори на приєднаних польських землях* запровадили представництво лише у формі обласних земських установ, то

Олександр I октроював Царству Польському особливу конституцію, за якою воно визнавалося окремою державою, з'єднаною з Росією, по суті, лише особистою унією, з особливим конституційним урядом, армією й скарбницею. Верховну цивільну та військову владу в Царстві Польському здійснював великий князь Костянтин Павлович[32].

Проект Олександра I щодо об'єднання Царства Польського в єдине політичне ціле з губерніями, приєднаними до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої, викликав виразну опозицію радикального, ліберального й консервативного таборів. Імператору адресували свої протести наближений до царської родини ґенерал М.Орлов та консервативний історик М.Карамзін, які доводили хибність такого кроку. Зрештою, Олександр I не приєднав до Царства Польського не тільки західноукраїнські й західнобілоруські, але навіть і литовські губернії, хоча й далі підтримував у польських патріотичних колах сподівання на позитивне вирішення їхніх мрій.

У конституційному Царстві Польському (1815-1830) швидко розвивалася промисловість, формувалася національна буржуазія. Важливо акцентувати увагу на такій обставині: всі особи недворянського походження, які висунулися на ниві підприємництва, мистецтва, науки, літератури, відразу, згідно з конституцією, перейшли в шляхетний стан. Тому, на відміну від інших країн, у Польщі буржуа не ставали антагоністами дворянства, а, навпаки, прагнули поповнити його лави, переймалися його світоглядом, засвоювали ідеологію державництва. Польська буржуазія поділяла переконання дворян у правомірності приєднання відторгнутих від Речі Посполитої українських, білоруських та литовських губерній. Думка про те, що в останніх понад 90% мешканців були представниками корінних національностей і що поляки становили тут дуже тонкий прошарок, не була для них аргументом. Адже "єдиними представниками культури в них були поляки, а туземне населення — селяни — вважалося таким, що не мало прав на самостійне й незалежне від шляхти існування"[33].

Наполеонівські війни справили сильне враження на українську еліту. Свіжий подих революційних ідей, втілених, зокрема, у правових нормах (Кодекс Наполеона), сприяли формуванню на слов'янських землях нового політичного та інтелектуального клімату. В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії, за визначенням Я.Грицака, "мав парадоксальний характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження й зміцнила лояльність до імперії, з іншого — пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу сперечання виросли російські масони й декабристи, українські автономісти та білоруські будителі"[34].

Погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами й державами

Спроба переосмислення історії

Перемогу над Наполеоном увінчувала нова конструкція міжнародних відносин, вироблена Віденським конґресом і зцементована "Священним союзом" європейських монархів, які об'єдналися для утримання статус-во та цінностей абсолютизму. Провідну роль у насадженні й підтримці "віденської системи" відігравали Росія, Австрія й Пруссія. Однак наступ реакції не зміг знищити у слов'янських народів прагнення до внутрішньої та зовнішньої свободи, конституційного ладу й національної єдності. В зв'язку з цим проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики знайшли своєрідний відбиток у свідомості інтелектуальної еліти Олександрівської епохи.

Оскільки імператор наполегливо шукав можливості та форми для відродження Польської держави, залежної від Росії, це визначило спрямування опозиційних думок у наближених до царського двору колах. 1815 р. комісар у центральному адміністративному департаменті М.Турґенєв, ґенерал М.Орлов та їхні однодумці вирішили, що Олександр I надто захоплюється "польським питанням", ігноруючи національні інтереси Росії. Переконані в тому, що імператор перебуває під впливом польського таємного товариства, вони вирішили протиставити йому відповідне російське об'єднання. Плануючи створення таємного товариства — "Ордену російських рицарів", ґрупа М.Орлова керувалася націоналістичними інтересами й висувала гасла русифікації та асиміляції всіх неросіян, що мешкають в імперії, а також приєднання сусідніх і неслов'янських народів, знищення польської державності тощо[35].

Окремі ідеї, викладені вище, взяли на озброєння члени першого таємного товариства — "Союзу порятунку" (1816). Висловлені останніми думки дають уявлення про їхні погляди на те, як повинні будуватися стосунки між народами у Російській імперії та за її межами.

Характеризуючи віденську міжнародну систему, один із членів товариства, А.Поджіо, зокрема, наголошував на тому, що Австрія боялася зростання торгівлі на Півдні, яка в разі перемоги Росії над Туреччиною перетворювалася на вагомий зовнішньополітичний фактор[36].

Учасник Віденського конґресу М.Турґенєв — талановитий дипломат і автор цікавої праці "Теорія політики", аналізуючи європейську ситуацію, писав: "Загальний мир існує. Так, зовнішній мир, але погляньте уважно, і ви побачите, що немає нічого менш мирного, ніж внутрішнє становище багатьох європейських держав. Навіть видимий спокій деяких з них є не що інше, як хвилинна дрімота; пробудження там буде грізним"[37]. Ці слова виявилися пророчими, й незабаром Європа здригнулася від національно-визвольних рухів та революцій.

Брат М.Тургенєва — С.Тургенєв — також віддав багато років дипломатичній службі. Він практично оцінював легітимістські засади віденської системи й реакційні імперські режими. Про Австрію він писав так: "....частини, з яких складається ця імперія, мають різні інтереси, й уряд не може бути прихильним до одних, не зачіпаючи інших". С.Тургенєв також передбачав потрясіння на континенті, причини яких закладались у роки Реставрації: "Вивчаючи великі події останніх років та моральне становище, в яке вони поставили кожну державу, приходиш до висновку в необхідності для урядів змінити політику, без чого ми побачимо ще багато інших подій, щойно народи відчують себе менш стомленими, ніж тепер"[38].

1823 р. з'явилася пам'ятна записка "Про послух вищій владі та якій владі слід підкорятися", автором якої став М.Фонвізін. Документ пронизаний протестом проти тодішнього напрямку зовнішньої політики європейських держав. Підсумовуючи результати діяльності "Священного союзу", він відзначав: "...зовнішня політика уявляється в найбільш сумному та похмурому вигляді... Право народне втратило свою силу й гідність. Немає постійної системи, що визначає й забезпечує надбання кожної нації. За допомогою поділів розірвані зв'язки одноплемінних народів і національність доведена до крайнього знищення. Сильні пригноблюють слабких і хочуть навіть накласти кайдани на думки..."[39] Автор засуджував моральні засади й право кожного народу розпоряджатися власною долею. Головними ідеями записки стали міркування про національне визволення та примат моралі в міжнародних відносинах і праві, що мали стати "царством правди". Фонвізін репрезентував погляди "благородних лібералістів", які мріяли про заснування під скіпетром Романових "Слов'яноруської імперії".

Ще один член таємного товариства, декабрист П.Каховський, ставлячи запитання, кому Росія принесла користь і кого врятувала, підкреслював: "Може, ми принесли користь самовладдю, а не богу народному. Націю ненавидіти неможливо, й народи Європи не росіян не люблять, а їхній уряд, який втручається у всі їхні справи та для користі царів притіняє народи... Але вбити прагнення до свободи не можна, і доки будуть люди, буде й бажання свободи"[40].

1823 р. у Новоград-Волинському виникла таємна військова організація "Товариство об'єднаних слов'ян", заснована Ю.Люблінським, А. та П.Борисовими. В її програмному документі — "Правилах" — передбачалося скасувати монархічні режими у всіх країнах, знищити кріпацтво й станові привілеї. Поважаючи право народу на самостійний політичний вибір, члени товариства вважали за необхідне не нав'язувати йому революцію, а готувати умови для неї.

Один із вождів товариства, І.Горбачовський, заявляв, що він мріяв про звільнення всіх слов'янських племен від самовладдя, знищення існуючої між деякими з них національної ненависті й з'єднання всіх населених ними земель федеративним союзом". Як основу встановлення справедливого суспільного устрою планувалося "визначити кордони кожної держави, ввести в усіх народів форму демократичного представницького правління, скласти конґрес для управління справами союзу та для змін у разі необхідності загальних корінних законів, надаючи кожній державі зайнятися внутріщнім влаштуванням та бу-

ти незалежною в складанні приватних своїх узаконень"[41]. У даному разі демократичні переконання тісно переплітались з російським патріотизмом, слов'янською єдністю, а також зі співчуттям ідеї національного визволення взагалі. Водночас Україні місця в майбутньому федеративному союзі не знайшлося, що свідчить про тодішній рівень національної еліти.

Значно далі пішов у національному питанні М.Муравйов — автор "Конституції", що стала програмним документом Північного товариства. Про незалежність України в ньому не йшлося. Однак у майбутній федерації передбачалося створення Української й Чорноморської "держав" з центрами в Харкові та Києві.

Погляди Павла Пестеля

Більш консервативними були підходи до цього питання керівників Південного товариства, зокрема П.Пестеля. Він підготував ґрунтовну програму перебудови Росії на нових засадах — "Руську Правду". Але поряд із проголошенням вірності республіканським і демократичним ідеалам у документі знайшла відображення ідеологія макіавеллізму, що виражалася в досягненні добробуту країни шляхом тотальної русифікації її народів за схемою: єдина територія — єдина держава — єдина мова — єдині закони. П.Пестель рахується з тим, що підвладні народи "бажають завжди для себе незалежності й окремого політичного існування, стверджуючись на праві створювати особисті держави та називати це правом народності". Однак він протиставляє цим національним прагненням "право благовигідності" великої держави, що має на меті "встановлення кордонів, міцних місцевим становищем і сильних природними оплотами", а також, "щоб сили маленьких народів, які його (великий народ. — авт.) оточують, примножували власні його сили, а не сили будь-якої іншої великої держави"[42]. В "праві народності" Пестель не відмовляє тільки народам, що мають усі дані для незалежного існування. Іншим же він відмовляв у праві на самовизначення. Поляки, на його погляд, належали до перших, бо мали державницьку традицію. Оскільки ж Польща перебувала в сфері геополітичних інтересів Росії, то вона могла отримати самостійність лише за таких умов: до Польської держави мали відійти, крім Царства Польського, ще й Гродненська губернія та Білостоцька область. Віленська ж, Мінська й Волинська губернії повинні були поділятися між Польщею й Росією. Між двома державами мав бути укладений союз, а внутрішнє влаштування Речі Посполитої повинно здійснюватися на засадах "Руської Правди".

Досить показовим є уявлення П.Пестеля про національно-державний лад Росії. У другому розділі "Руської Правди" від поділяє населення країни на три розряди: "корінний народ руський", "племена, до Росії приєднані", та іноземці. До першого розряду він відносить всю слов'янську спільноту в межах держави, не виділяючи у ній росіян, українців чи білорусів. "Держава, — за його переконанням, — повинна з політичного погляду ціле складати і може такою визнана бути тільки тоді, коли всі різні її частини й члени справді міцний та істинно тісний зв'язок між собою мають... Політичний зв'язок у державі

досконалий лише тоді, коли одні й ті самі закони, один та той самий спосіб управління в усіх частинах держави існують і держава з частин складається, у політичному сенсі однорідних та одноманітних"[43]. Виходячи з цього, Пестель обстоює думку про шкідливість федеративного устрою й необхідність суворої та послідовної централізації всієї державної конструкції. Констатуючи різнорідність національних, адміністративних, конфесійних елементів, об'єднаних імперією, автор "Руської Правди" проголошував майбутню державу" "єдиною та нероздільною", що "відкидає зовсім будь-яке федеративне утворення, влаштування та існування держави"[44]. Запропонований у документі територіально-адміністративний поділ розчленовував українські землі між різними "уділами", "областями", "повітами", "округами". Власне українська територія частинами входила до Вершинної, Чорноморської, Української областей, а також Донського й Аральського уділів[45].

Окрім товариств декабристів, на території України діяли також інші опозиційні організації. 1819 р. утворилося Малоросійське таємне товариство (або Товариство визволення України) на чолі з В.Лукашевичем. Члени товариства (М.Рєпнін, С.Кочубей, В.Тарновський та інші) ставили за мету здобути незалежність України та об'єднати її з Польщею. Програмним документом об'єднання став укладений Лукашевичем "Катехізис автономіста".

Масонство

Французька революція, зміни міжнародної ситуації сприяли поширенню масонства. Не сприймаючи засад, на яких будувалася зовнішня та внутрішня політика абсолютних монархій, масони висунули гасло об'єднання всіх народів світу в "розумне суспільство,.. щоб воно було корисним і приємним для всіх". Члени масонських лож закликали людей до самовдосконалення та об'єднання без огляду на релігійну й національну приналежність на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги та вірності. Космополітизм і егалітаризм масонів вступав у суперечність з етатизмом і легітимізмом абсолютистських деспотій та переслідувався, попри те, що його членами часто були представники правлячих верств і аристократичних родів.

В Україну масонство потрапило з Росії та Заходу, але мало тут своєрідне забарвлення завдяки існуванню радикальних ідей національно-визвольного руху. Боротьба проти поневолення слов'янства стала головною метою заснованої у Києві 1818 р. ложі "Об'єднаних слов'ян". Багатонаціональне за складом об'єднання обрало девізом "Єдність слов'янську". Якщо одеські масонські ложі "Понт Евксінський", "Три царства природи" й інші сповідували наднаціональні ідеали, то полтавська ложа "Любов до істини", до якої входили М.Новиков, І.Котляревський, С.Кочубей, Г.Тарновський, посідала виразну національну позицію. Виявляючи стійкий інтерес до історичного минулого України, члени ложі тим самим сприяли формуванню національної свідомості її дворянства.

Члени масонських лож згодом увійшли до організацій декабристів та інших опозиційних таємних товариств, які ставили за мету боротися за права народів

і їхнє справедливе влаштування. Деякі учасники таємних об'єднань безпосередньо займалися дипломатичною діяльністю й намагалися в межах дозволеного впливати на політичний курс російського уряду. Однак за тих умов суттєво підкоригувати імперську лінію царизму вони не могли. Попри це, їхні ідеї та програмні документи сприяли поширенню нових уявлень про характер взаємин між народами й державами, справедливий устрій і повагу до природних прав кожної нації.

Польське повстання 1830 р. й Україна

Початок кризи Віденської системи

Ще в листопаді 1814 р. прусський канцлер Гарденберґ у листі до одного з англійських міністрів писав, що польське королівство (Царство Польське), яке управляється конституційним чином і з'єднане персональною унією з Росією, спричинить для імператора останньої чимало ускладнень[46]. Через певний час це пророцтво збулося. Олександр I не задовольнив бажання поляків приєднати Литву й Правобережну Україну до конґресової Польщі та не відмовився від свого права залишатися верховним законодавцем. Це викликало незадоволення, підсилене тим, що польські політичні кола звикли до співчутливого сприйняття російським царем їхніх попередніх домагань. В армійських підрозділах, серед студентів Віленського університету, поміщиків Південно-західного краю почали виникати таємні товариства, які готували антиросійський виступ.

На початку 1825 р. в Житомирі відбувся з'їзд польських і російських змовників, в якому взяли участь П.Мошинський, В.Ржевуський, С.Карвицький, М.Ворцель, Ф.Падура, брати Муравйови й К.Рилєєв. Ф.Падура "для справи загальної свободи" доводив необхідність "відновити незалежність Малоросії" та виявив готовність у такому напрямку вести пропаганду серед українського населення. Цю ідею підтримали всі учасники з'їзду. В.Ржевуський і Ф.Падура, відбувши 2-річне ув'язнення після повстання декабристів, заснували школу лірників, які популяризували по українських містечках і селах козацьку минувшину й ідеї вільнолюбства[47].

Потенціал польського національно-визвольного руху детонувала революція 1830 р. у Франції, де вдруге було скинуто з престолу династію Бурбонів. Це стало ще одним виявом кризи міжнародної системи, спроектованої Віденським конґресом. Усі підстави бути незадоволеними результатами його рішень мали й національно свідомі сили Польщі. В надрах польського суспільства визрівали плани боротьби проти деспотизму. Аристократія навіть погоджувалася на демократичні перетворення, аграрні реформи, щоб консолідувати націю в протистоянні з російською тиранією. Значно менше ідеологи польського руху просунулися вперед у виробленні суспільних та державних форм і визначенні місця для непольських народів у майбутній великій Польщі. Представники

різних політичних течій сходилися в тому, що український, білоруський і литовський народи не є самодостатніми в справі національного державотворення. В зв'язку з цим гасло "За вашу й нашу свободу", висунуте в січні 1831 р., по суті, втрачало сенс, коли мова заходила про ці народи. Східні кордони відродженої Польської держави мали проходити правим берегом Дніпра та охоплювати українські, білоруські й литовські землі. Попри це, організатори повстання розраховували на підтримку місцевого, переважно непольського населення в Правобережній Україні, потреби якого, на їхню думку, зводилися лише до визнання рівності конфесій, ліквідації кріпацтва тощо[48].

Відносини польської шляхти й українства

Зважаючи на те, що переважну більшість мешканців Правобережжя становили українці, поляки надрукували до них звернення — українською мовою, але латинським шрифтом. У зверненні, зокрема, викладалися плани повсталих щодо України: "Ваші браття Поляки взяли ся, щоби вас всіх до себе прилучити до Королівства Польського — всіх, мовлю, й волинців, і Литву, й Полісє, й Україну, і Побереже — щоби єсте з ними разом уживати їх права, й до котрого права хочуть вас припустити і припустять, тільки треба, щобисте ся панове громада взяли за руки й зо своїми панами зобралися і вигонили москалів та козаків — а зробили таке військо, щоби ради вам могло дати". А далі містилося запевнення: "Бог милосердний любить польську родню; бо ви всі поляки, хоч по-руськи говорите, бо поляки тілько трошка переменили ваш язик". У відозві не було конкретних обіцянок, лише лунав заклик взятися за зброю проти "москалів"[49].

Однак звернення польських лідерів — Квятковського, Скшинецького та Лелевеля — залишили селянську масу байдужою. Українські низи не пішли битися за польські гасла.

В кінці березня 1831 р. польські загони під проводом Двірницького перейшли р.Буг і вступили у межі Волині. Це стало сигналом для шляхти Південно-західного краю. У різних місцях Волинської, Подільської та Київської губерній вибухнули антиросійські виступи. Російський уряд у ті часи не міг спертися ні на місцеве дворянство (майже суцільно польське), ні на місцеве чиновництво (також переважно польське). Царизм побоявся залучити до придушення повстання 4-мільйонне корінне населення, яке потерпало від економічного, національного, релігійного гніту й вороже ставилося до польської шляхти. Якби російська адміністрація хоча б натякнула на можливі зміни у становищі українських селян, то вони виступили б проти повстанців. Але, боячись, що така акція зачепить основи кріпосного права, уряд не ризикнув скористатися цією можливістю. Вирішено було зобов'язати сільське православне духівництво силою пастирського переконання утримувати парафіян від участі в заколоті, коли б їх до цього спонукала шляхта. Крім того, вони повинні були доповідати владі про поведінку польських поміщиків та їхніх посесорів, управителів і т.ін.

У кожному повітовому місті Південно-західного краю було створено "комісії для найточнішого освідомлення осіб, що взяли участь у заколоті". До них

залучались убогі, часто залежні від польського дворянства православні священики. Проте в складі цих комісій було чимало поляків, і патріотичний порив духівництва здебільшого мав для нього негативні наслідки. Після поразки повстання родичі засланих і заарештованих заколотників мстилися пастирям "за зраду", знущалися, писали доноси, навіть чинили фізичну розправу[50].

Наслідки польського повстання 1830 р.

Наслідки повстання завдали відчутного удару польській справі. Царство Польське втратило свою конституцію й військо. На Волині закрили Кременецький ліцей, а замість польських шкіл відкрили російські. Значні зміни сталися в релігійній сфері: царизм намагався зменшити латинсько-католицькі впливи на духовне життя, оскільки польські ксьондзи підтримали домагання повстанців. 1831 р. у відання православної Церкви було передано уніатську Почаївську лавру. А 1839 р. цар санкціонував цілковите "возз'єднання" уніатської Церкви Південно-західного краю з православною. До останньої влилися 1,5 млн. колишніх греко-католиків, зокрема понад 100 тис. на Волині й Поділлі. 4 грудня 1840 р. надійшло розпорядження про поширення російського зводу законів на південно-західні губернії[51].

Повстання 1830 р. породило в Миколи I плани ліквідації Царства Польського як автономної одиниці. Передбачалося поділити його територію із сусідніми державами, причому західний кордон Росії повинен був проходити по Віслі. Завіслянські губернії мали відійти до Пруссії, Краківський округ — до Австрії. Натомість Росія претендувала на фортецю Торунь та гирло р.Німан (з м.Мемель), а також Тернопільську область, що належала їй від 1809 по 1815 рр. Ці плани не були втілені в життя через різні причини. У лютому 1832 р. імператор оприлюднив особливий статут для Царства Польського, за яким воно зберігало значні переваги, як порівняти з усіма іншими частинами Російської імперії, що в ті часи не користувалися жодними політичними правами та не мали жодного самоуправління. Але змова під керівництвом Залівського змусила уряд відмовитися від реалізації цього плану й запровадити на польських землях режим воєнного стану, що діяв до 1856 р.[52]

Поразка повстання 1830 р. підштовхувала польську громадськість до переосмислення досвіду боротьби, стратегії й тактики пошуку союзників. Очевидною помилкою було уявлення про українців як про відгалуження польського народу. На відміну від консервативного табору, представники демократичного крила польського визвольного руху дійшли висновку, що невизнання ними українського, білоруського та литовського народів як самостійних етносів стало одним із факторів, які негативно позначилися на перебігові та наслідках їхньої боротьби. Польські емігрантські кола в Англії заявляли, що історичні образи й утиски українців з боку поляків тепер зобов'язують останніх працювати для встановлення співдружності між двома народами, щоб стерти з пам'яті криваві спогади[53].

Пошук шляхів для спільних дій з українцями Правобережжя й Галичини з 1835 р. визначив одне з головних завдань багатьох польських таємних това-

риств в Україні. Так, у статуті "Союзу польського народу" було записано: "Люди всіх націй суть брати між собою. Тому всі люди й усі народи, складаючи одну велику сім'ю, зобов'язані подати один одному допомогу в здобутті та захисті загальної свободи"[54]. Подібні ідеї взяли на озброєння й інші польські об'єднання — "Віра, надія і любов", "Демократичне товариство", таємна жіноча організація на Волині, група київських студентів на чолі з Боровським.

Декларуючи наміри збудувати державу, засновану на свободі й рівності, соціальній і національній гармонії, польські демократи водночас уважали цілком природним перебування території України в її складі. Виходячи з цього, вони прагнули залучити українців до спільної боротьби проти російського поневолення. Однак було б помилкою не помічати позитивного впливу польського національно-визвольного руху на український. Діяльність польських демократичних організацій активізувала пошук засобів національної самоідентифікації українцями, організаційних форм українського руху та його ідеологічного забезпечення.

"Весна народів" і народна дипломатія

Революційні рухи в Австрійській імперії

Революційні події 1848-1849 рр. у європейських країнах стали одним із симптомів кризи Віденської системи, що підтримувалася воєнно-поліцейськими силами "Священного союзу". Революційні рухи чітко окреслили дві основні тенденції: прагнення до ліквідації абсолютистських режимів та встановлення конституційного ладу й широке волевиявлення бездержавних народів на користь самовизначення та незалежності. Яскравою ілюстрацією першої тенденції стала революція у Франції, де король зрікся влади; другої — події в Австрії. "Клаптикова імперія" Габсбургів, зіткана з поліетнічних провінцій, почала тріщати по швах, коли периферійні сейми заявили претензії на автономію. Антигерманістські настрої, оформлені у вигляді чеської, польської, угорської та української національних ідей, вимагали рішучих змін у мовному питанні й принципах заповнення урядових посад у провінціях. На ситуацію накладалася надзвичайна популярність загальноєвропейських ліберальних гасел, які відстоювали обмеження влади володаря, зрівняння станів у правах, розширення прав особи й народу. До причин, що викликали революційний сплеск, слід віднести також соціально-економічні труднощі.

Вибух масової непокори уряду у Відні стався під впливом Французької революції. Чеські та нижньоавстрійські сейми призначили засідання для того, щоб сформулювати вимоги до імператора. На кінець квітня було скликано Галицький сейм. Розгортався антиавстрійський рух в Угорщині, й у березні 1848 р. угорці висунули вимогу запровадження в них конституції.

Внаслідок непоступливої позиції Меттерніха Габсбурги ніяк не могли визначитися з межею поступок, на які вони могли піти. Нарешті, 15 березня

імператорським патентом було визнано свободу слова, дозволено створення національної ґвардії та скликання депутатів, обраних городянами й провінційними сеймами для реформування держави. Після отримання звістки про це у Львові польські діячі склали на адресу цісаря петицію, в якій говорилося про їхнє бажання відновити власну державність. У документі давалася негативна оцінка трактатам про поділи Речі Посполитої й Віденських актів та містилося прохання визнати за створеним "народовим комітетом" права скласти нову конституцію для Галичини, на яку мають дати добро її "народові збори". Поряд із національними вимогами, в петиції було викладено цілу низку ліберально-демократичних. Щоб надати цій акції легітимності й характеру всенародного волевиявлення, керівники польського руху почали збір підписів під петицією. Коли дійшла черга до вихованців і викладачів Львівської греко-католицької духовної семінарії, член ставропігійного інституту доктор К.Венковський звернувся до них зі словами: "Не забувайте, що ви руське плем'я, відмінне від польського, що у вас ви маєте іншу національність, свою історію, свою мову, словом, що ви руські. Якщо хочете, то не робіть цього доти, поки в адресі не буде вміщена точка, що забезпечить ваш самостійний побут, вашу народність та вашу мову"[55]. Ставлення поляків до цих вимог виклав історик Бельовський. Він писав: "Визнати руський народ (читай "український" — авт.) окремою національністю — значить приставити лезо до польського горла"[56].

У Відні польська депутація, що привезла петицію, зустрілася з посланцями Чехії й Хорватії, які умовляли поляків створити єдиний фронт слов'янських народів. Метою спільної діяльності мало стати перетворення Австрії на конституційну монархію зі слов'янським характером. Але польські діячі ухилилися від позитивної відповіді, посилаючись на те, що їхня мета — відродження вітчизни. На польську петицію міністр Піллерсдорф відповів листом, в якому Галичині обіцяно такі самі свободи, як і решті провінційної Австрії. Позиція польських лідерів прискорила кристалізацію української суспільної думки та національної свідомості. Першою акцією української громадськості стала петиція до правлячої династії 19 квітня 1848 р. "Від імені руського народу" Львова. Лояльна за формою, вона містила клопотання про запровадження української мови у навчальних закладах, зрівняння в правах духівництва трьох конфесій, доступність державних посад для українців. 9 травня з Відня надійшла прихильна відповідь уряду.

28 квітня Габсбурги оприлюднили конституцію, яка проголошувала демократичні перетворення. Однак це не зупинило революційних виступів.

Створення Головної руської ради

2 травня 1848 р. представники української інтеліґенції створили Головну руську раду, що взяла на себе функції національного уряду. У маніфесті ГРР, підписаному 200 тис. галичан, обстоювалася правомірність державницьких змагань автохтонного населення краю[57]. Керівництво Головної руської ради в особі М.Куземського й Г.Яхимовича ставило за мету поділ на Західну (польську) та Східну (українську), до якої входили б Північна Буковина та приєднане

Закарпаття. Віденський уряд не був готовий до такого радикального кроку. Водночас австрійська влада вміло лавірувала й вела дипломатичну гру на утримання статус-кво між ГРР та Центральною радою народовою (польською представницькою організацією). Користуючись польсько-українськими суперечностями, губернатор Галичини Ф.Стадіон виявляв прихильність до українських діячів, намагався спрямувати їхню діяльність на нейтралізацію польських впливів. Під час переговорів з українською делеґацією він запитав її членів, якої вони національності. У відповідь прозвучало: "Рутени". Тоді губернатор поцікавився, чи належать вони до того народу, який проживає в межах Російської імперії, маючи на увазі українців. Учасники зустрічі відповіли, що вони не вважають себе єдиним етнічним організмом, оскільки мають свою віру (галичани — греко-католики, наддніпрянці — православні)[58]. Обережні й ухильні відповіді пояснювалися тим, що Ф.Стадіон побоювався поборницьких і сепаратистських тенденцій в українському русі та був готовий придушити їх у самому зародку.

На знак вдячності за вірність Габсбурґам у важку годину Відень дозволив вживати українську мову в школах і заснувати у Львівському університеті кафедру цієї мови. Ф.Стадіон створив спеціальний орган — раду, що мала допомагати йому в управлінні провінцією, й запросив до неї діячів українського руху — Яхимовича, Куземського, Малиновського та Рачинського.

Щоб нівелювати авторитет ГРР у краї, польський табір створив з "русинів польської нації" альтернативну організацію — "Руський собор". Редактором друкованого органу цієї організації став член "Руської Трійці" І.Вагилевич. Попри те, що "Руський собор" проголосив курс на консолідацію українців і поляків для спільної боротьби проти Росії, на ділі він швидше вносив розкол в українське середовище.

З'їзд слов'янських громадських діячів

Тим часом сталася подія, яка стала першою значною спробою створення єдиного фронту слов'янських народів. У відповідь на загальнонімецький форум, що відбувся у Франкфурті-на-Майні (його учасники намагалися створити союз німецьких держав, до якого мали ввійти етнічні слов'янські землі), лідери чеського національного руху скликали у Празі з'їзд слов'янських громадських діячів. 3 травня 1848 р. Я.Головацький отримав від свого приятеля й одного з організаторів цього форуму К.Запа листа, в якому той сповіщав про його мету: "Порозуміння всіх слов'ян для оборони проти німецької бюрократії, забезпечення інтересів кожного слов'янського племені, зокрема, спільна оборона, переміна Австрії у вільну від чужої політики, незалежну слов'янську державу"[59].

На з'їзд до Праги прибули представники всіх трьох політичних організацій Галичини: Головної руської ради, Руського собору, Центральної ради народової. Першу репрезентували І.Борискевич (депутат Державної ради та сейму), отець д-р Г.Гинилевич і отець О.Заклинський, другу — князі Сапєга й Любомирський, граф Дідушицький, адвокат Поглодовський, отець Криницький.

До української секції ввійшли по три представники обох організацій. У виробленій нею платформі, окрім іншого, містилася вимога поділу Галичини на східноукраїнську та західнопольську частини. У виступах І.Борискевича прозвучали протест проти німецького та польського гніту, обґрунтування окремішності українства Галичини, вимога рівноправності й прохання прийняти його до федерації слов'янських народів.

Польська делеґація вступила в гостру полеміку з "українського питання". Однак вона змушена була рахуватися з позицією інших делеґатів з'їзду, зокрема лідера російських революціонерів М.Бакуніна, який вважав, що "русинское население Белоруссии, Литвы и Галиции соединится, с кем захочет, и никто не может тепер определить его будущую судьбу. Мне кажется всего вернее и желательнее, чтобы они образовали вначале с Малороссией отдельную национальную федерацию, независимую от Великороссии и Польши"[60].

Після тривалих і гострих дебатів українські й польські делеґати виробили "Вимоги галицьких русинів". Документ містив домагання автономії та самоуправління в Галичині, твердження про політичну й культурну рівність усіх національностей і мов, а також проголошував створення спільної українсько-польської ґвардії.

Словаки й угорські українці також виклали свої вимоги у спільній петиції. В ній, зокрема, наголошувалося: "Слов'янський сейм у Празі домагається, щоб припинився гніт словацького та українського народів, висловлює пригнобленим угорцям, словакам та українцям своє співчуття і домагається, щоб ті народи осягнули те, що тут подають, а саме: 1) щоб словаки та українці були визнані угорцями за народ і щоб у соймі мали рівні з ними права; 2) щоб мали свої національні сойми з окремою постійною словацькою та українською комісією, яка мала б право й обов'язок оберігати народні словацько-українські права. Та комісія скликала б національний сойм і мала б право відкидати всі накази центрального угорського міністерства, які були б небезпечні для словацько-української народності..."Документ містив також вимоги рівноправності всіх національностей, що мешкають в Угорщині, та їхніх мов, а також звільнення з в'язниць тих словаків і українців, які відстоювали права своїх народів[61].

12 червня з'їзд ухвалив "Маніфест до європейських народів", вироблений дипломатичною комісією. В ньому викладалися погляд учасників слов'янського форуму на тодішній стан міжнаціональних і міждержавних відносин та шляхи їх демократизації. Празький з'їзд згорнув роботу під звуки артилерійської канонади: австрійський уряд протиставив народній дипломатії дипломатію сили. Однак це вже не змогло знищити враження від з'їзду, який засвідчив, що за наявності доброї волі представники різних народів здатні знаходити компромісні рішення й створювати платформи спільних дій. Для українських делеґатів участь у ньому мала ще один підтекст — це був політичний дебют українських сил на міжнародній арені. Хоча безпосередніх практичних наслідків Празький з'їзд не мав, він опосередковано сприяв виробленню виразних національних орієнтирів, національної свідомості в галицьких українців.

Здобутки українства

Ще під час роботи Слов'янського конґресу в Празі розпочалися вибори до нижньої палати новоствореного парламенту Австрії. Не маючи досвіду політико-масової роботи, українці дістали в ньому тільки 25 місць зі 100, що становили квоту для Галичини. У вищому законодавчому органі країни українські делеґати відстоювали поділ Галичини на українську та польську частини. З цього питання точилися гострі дискусії, аж поки в грудні 1848 р. новий імператор Франц Йосиф розпустив парламент.

Правом сильного скористалася й Росія: "жандарм Європи" надіслав війська для придушення революції в Угорщині. Царизм боявся, що революційна пожежа звідти перекинеться у Росію, й рішуче втрутився в події.

Політична вимога ГРР щодо поділу Галичини не отримала належного розв'язання. Натомість Буковину імператорським указом було виокремлено у коронний край, а Закарпаттю (Угорській Русі) надано обмежену автономію.

В цілому здобутки українців у той період важко назвати значними. Посідаючи лояльну позицію щодо австрійського уряду й Габсбурґів, вони об'єктивно ставили себе в табір противників угорського та польського національно-визвольних рухів. З другого боку, Відень виступав для новонародженого українського руху певним ґарантом його завоювань, оскільки підтримував його боротьбу проти польського та угорського гніту.

В будь-якому разі українська громадськість у добу "Весни народів" отримала неоціненний досвід політичного самовиявлення, реалізації вироблених гасел і пошуку союзників.

Кримська (1853-1856) та Російсько-турецька (1877-1878) війни

"Східне питання" й політика уряду Росії

Перша половина XIX ст. була позначена періодичним загостренням "східного питання". Особливу активність у його вирішенні виявляв уряд Росії. Вищим досягненням царської дипломатії цього періоду вважається укладення Андріанопольського мирного договору 1829 р. з Туреччиною. Згідно з цією угодою, підтверджувалися права Сербії й приунайських князівств, причому права останніх істотно розширювалися. Крім того, до Росії відійшли деякі території на Кавказі та в гирлі Дунаю. Протоки Босфор і Дарданелли відкривалися для торговельного мореплавства всіх країн. Визнано автономію Греції, що згодом переросла у незалежність. Наведені досягнення сприяли піднесенню авторитету Росії на Балканах та Близькому Сході.

В 30-і-40-і рр. російський уряд прагнув виробити таку політичну лінію щодо Порти, яка б максимально задовольняла імперські інтереси Романових.

У добу Наполеона Росія тримала курс на розчленування Туреччини. Тепер ситуація змінилась, і російські дипломати схилялися до думки, що краще мати справу з ослабленою Портою, ніж створити передумови для посилення впливу Англії й Франції у регіоні. Члени спеціального комітету, що вивчали це питання, доповідали Миколі І: "Переваги від збереження Османської імперії в Європі переважають незручності, які воно створює. Її падіння буде суперечити інтересам Росії"[61].

Обравши такий напрямок зовнішньої політики, російський уряд відгукнувся на пропозицію турецької сторони про укладення оборонної угоди. У червні 1833 р. було підписано Ункяр-Іскелесійський договір, основним пунктом якого стала заборона проходу воєнних суден через Дарданелли. Укладена з Портою угода стала опосередкованим визнанням переважаючих інтересів Росії в регіоні. Але ця примарна перевага була нівельована підписанням колективних конвенцій 1840 та 1841 рр. щодо проток.

У середині 40-х рр. Росія в своїй політиці прагнула заручитися підтримкою Великобританії, але зближення двох монархій 1844 р. виявилося короткочасним.

Для зовнішньої політики царської імперії того періоду характерні, зусилля, спрямовані на врегулювання зовнішньополітичних проблем за допомогою контактів між монархами й вищими державними чиновниками. Микола І надто довіряв своїм союзникам — Австрії та Пруссії, які у вирішальний момент не прийшли йому на допомогу. Ідея "Священного союзу" не спрацювала цього разу, й Росія опинилася в ізоляції.

Посідаючи місце твердині консерватизму та легітимізму в міжнародній системі 30-х-40-х рр., Росія і в основу східної політики клала аналогічні принципи. Водночас царський уряд прагнув використати свій авторитет у православному світі й намагався закріпити за собою роль покровителя християн, що проживали на території Османської імперії. Санкт-Петербург виділяв кошти на утримання православних громад, матеріальну підтримку духівництва, ремонт і будівництво нових храмів. У Єрусалимі відкривається православна місія, засновуються кілька духовних навчальних закладів. Ці заходи зміцнили вплив християнської Церкви й Росії на православне населення Балкан і Близького Сходу. Про важливість релігійного фактора в дипломатичних комбінаціях царизму свідчило й те, що приводом до війни став конфлікт навколо святих місць у Палестині, а саме: передача Віфлеємського храму в повне розпорядження католиків.

Кримська війна 1853-1856 рр.

Напруга в російсько-турецьких відносинах стрімко зросла, й у травні 1853 р. стався розрив дипломатичних відносин між двома країнами. Підбурюючи Порту до ескалації конфлікту, уряди Британії й Франції направили в Чорне море, всупереч існуючим міжнародним нормам, свій флот, який увійшов у протоки й став на рейді, перед Константинополем. У відповідь

Микола I підкріпив дипломатичний тиск військовим, наказавши окупувати Молдову та Валахію, що перебували під номінальним суверенітетом султана. Цар розраховував, що цим кроком примусить султана піти на поступки й до війни не дійде. Але він прорахувався: Англія та Франція досягли свого, зіштовхнувши Росію й Туреччину у війні. Розкриваючи цілі Лондона, лорд Пальмерстон писав, що його заповітною мрією є відновлення самостійного Польського королівства як бар'єру між Німеччиною й Росією, передача Валахії, Молдови та гирла Дунаю Австрії, а Криму й Грузії — Туреччині. Султан, окрім Криму й Закавказзя, претендував також на придунайські землі[63].

У розв'язану європейськими політиками війну були втягнуті народи, які зовсім того не бажали. Як свідчили сучасники тих подій, населення Росії, Туреччини, Англії, Франції, Італії негативно поставилося до перспективи воювати за невідомі їм цілі.

4 жовтня 1853 р. Порта оголосила війну Росії. У першій морській битві в Синопській бухті турецький флот зазнав нищівної поразки. Сухопутні частини російської армії вступили на територію Болгарії, а на Кавказі успішно стримували натиск противника. 15 березня 1854 р. у стані війни з Російською імперією оголосили себе Британія та Франція. Їхній спільний флот блокував російську ескадру в Севастопольському порту. Воєнні дії наблизилися до чорноморського узбережжя України.

10 квітня англо-французький флот підійшов до Одеси та почав артилерійський обстріл міста, готуючись висадити десант. Лише одна з шести берегових батарей вступила у перестрілку, завдавши пошкоджень ворожим суднам. Під час блокади Одеси перестрілка ще кілька разів поновлювалася. Тоді ж англійський фрегат "Тигр" сів на мілину і його екіпаж здався в полон.

У вересні 1854 р. англо-французький експедиційний корпус висадився в Криму, який перетворився на головний театр війни. Українські землі стали найближчим тилом російської армії, що діяла на півострові. В російську армію влилися багато українських рекрутів та ополченців. Лише з Полтавської губернії 9,5 тис. добровольців вступили в народне ополчення. 113 тис. рублів у вигляді пожертв на військові потреби зібрали мешканці Волині. Робітники Луганського ливарного заводу погодилися перейти на цілодобовий змінний режим і дали фронту 400 тис. снарядів. Шосткінський завод на Сумщині постачав порох, військові замовлення виконували багато інших підприємств України. Основний тягар воєнних та санітарних перевезень припав на селян південноукраїнських губерній. Цивільне населення Херсона, Мелітополя, Бердянська й інших міст узяло участь у наданні медичної допомоги хворим і пораненим воїнам російської армії[64].

У липні 1854 р. уряд Росії отримав умову для початку переговорів про мир — так звані "чотири пункти", висунуті Англією, Францією, Австрією та Пруссією. Від Росії вимагали згоди: по-перше, на передачу Молдови й на тимчасову окупацію придунайських князівств австрійською армією, по-друге, на проголошення колективного покровительства всіх п'яти держав над християнами Османської імперії; по-третє, на перегляд договору щодо проток, укладеного цими країнами з Портою 1841 р. Імператор Микола I не вважав за можливе

прийняти ці умови, союзники вирішили завдати вирішального удару по воєнному престижу держави, яка вважалася найсильнішою в Європі[65].

Внаслідок некваліфікованих дій головнокомандувача російської армії у Криму князя О.Меншикова англо-французький десант зміг не лише безперешкодно висадитися біля Євпаторії, а й завдати поразок росіянам. Меншиков піддався паніці та залишив напризволяще базу Чорноморського флоту. В Севастополі оборону тримав 18-тисячний гарнізон, зокрема сформовані в Україні Галицький, Житомирський, Подільський, Полтавський, Чернігівський і Український полки[66]. До них приєдналися 20 тис. офіцерів і матросів з блокованої ескадри, пластуни Чорноморського козацького війська. Попри всі зусилля воєнних і цивільних оборонців міста, сили були нерівні. 349-денна Севастопольська епопея закінчилася відходом поріділих підрозділів і затопленням російських суден, що залишилися на рейді.

У перебігу оборони Севастополя масовий героїзм виявили, зокрема, вихідці з України, ґеорґіївські кавалери матрос І.Димченко, квартирмейстери П.Кішка й Ф.Заїка, чорноморські пластуни С.Білобров, Д.Горленко, урядник І.Дем'яненко, хорунжий Даниленко, командир 2-го батальйону підполковник Головинський та ін. Чимало українців полягли смертю хоробрих на полях боїв.

30 березня 1856 р. після тривалої дипломатичної боротьби на спеціально скликаному в Парижі конґресі представники Росії, Англії, Австрії, Франції, Туреччини й Сардинії підписали мирний трактат. Росія повертала Порті Карс, отримуючи як компенсацію Херсонеський півострів із Севастополем і Балаклавою, а також Євпаторію, Керч, Кінбурн та інші міста, захоплені союзниками. Царський уряд відмовлявся від опіки над християнами Османської імперії й погоджувався на встановлення колективного протекторату названих вище держав над Молдовою, Валахією й Сербією. Змушена погодитися на "свободу плавання" у гирлі Дунаю, Росія поступалася на користь Молдови південною частиною Бессарабії, населеною переважно українцями, що на ділі означало перехід цього реґіону під контроль Англії, Франції та Австрії. Нарешті, царська імперія погодилася на "нейтралізацію Чорного моря, зобов'язуючись разом із Туреччиною не відновлювати тут воєнного флоту, арсеналів і укріплень[67].

Поразка Росії в Кримській війні змінила баланс сил у Європі та на Близькому Сході. На перші ролі в європейській політиці виходять Англія й Франція, хоча це істотно не вплинуло на характер міжнародних відносин.

Здобутий такими значними людськими та військовими втратами мир, здавалося б, надовго відбив у царизму бажання воювати. Але статус імперії, яка звикла до активного захисту своїх стратегічних інтересів, не міг ґарантувати російській дипломатії тривалого спокою.

Російсько-турецька війна 1877-1878 рр.

В 1877-1878 рр. відбулася чергова російсько-турецька війна, до якої царизм спонукали події на Балканах. Національно-визвольний рух балканських слов'ян проти османського ярма завжди знаходив співчуття у Санкт-Петербурзі. До Росії неодноразово апелювали діячі болгарського руху, які шукали

воєнної допомоги для повного визволення своєї країни з-під влади Порти. Зрештою, російський уряд оголосив війну Османській імперії й досить успішно провів кампанію на Балканах. 3 березня 1878 р. в Сан-Стефано було підписано прелімінарний мир між двома державами. Болгарія ставала князівством у номінальній залежності від султана, війська якого виводилися з країни. Угода передбачала повний суверенітет Чорногорії, Сербії та Румунії, повернення Росії південно-західної Бессарабії, передачу їй Карса, Ардагана, Баязета, Батума. У Боснії й Герцоговині мали бути здійснені реформи в інтересах християнського населення.

Стривожені наслідками війни Англія та Австро-Угорщина поставили собі за мету скликати міжнародний конґрес для їх обговорення. Він відбувся влітку 1878 р. в Берліні. Учасники конґресу взялися за новий переділ турецьких володінь. З ініціативи Австро-Угорщини було урізано розміри Болгарського князівства. Боснія й Герцоговина перейшли під протекторат Відня. Конґрес залишив у силі положення Сан-Стефанського договору про Бессарабію, Добруджу, незалежність Чорногорії, Сербії й Румунії. Таким чином, Росія втратила значну частину плодів своєї перемоги.

Для українського народу війни Росії з Туреччиною також стали випробуванням. Десятки тисяч українців — солдатів та офіцерів — змушені були зі зброєю в руках відстоювати імперські інтереси Романових. Війни безпосередньо торкнулися сіл і міст України, що розглядалися як резервуар людських та матеріальних ресурсів. Водночас ці події сприяли встановленню контактів і зближенню між слов'янськими народами, що населяли Росію, Австро-Угорщину й Балкани.

Україна у Першій світовій війні

Українство на початку XX ст.

Початок XX ст.. став часом надзвичайного загострення суперечностей між багатьма розвиненими країнами світу. Але кризові явища набули найбільшого загострення в Європі, де відбулося чергове перегрупування сил. Складання двох воєнних блоків — так званих "Центральних держав" та "Антанти" — знаменувало ґлобальне протистояння держав, кожна з яких мала свої геостратегічні інтереси й прагнула досягти їх дипломатичними та воєнно-політичними засобами. Україна виявилася в епіцентрі подій, пов'язаних з Першою світовою війною, внаслідок того, що посідала вигідне географічне становище й мала значний воєнно-економічний потенціал та людські ресурси. У розрахунках принаймні трьох країн — Німеччини, Австро-Угорщини й Росії — їй відводилося одне з чільних місць.

У серпні 1914 р. президія Панґерманського союзу — однієї з найвпливовіших сил у суспільному житті Німеччини — серед інших завдань майбутньої війни висунула й таку: розчленувати Росію на частини, оволодіти Польщею,

Литвою, Білорусією, Україною та прибалтійськими губерніями для поселення в них німецьких колоністів. Прагнучи до утвердження себе як домінуючого міжнародного чинника, Німеччина планувала створення Mitteleurope ("Середньої Європи"), до якої прагнула інкорпорувати Австро-Угорщину. Однак австрійський уряд вустами своїх дипломатів запевняв, що розглядає свою самодостатню роль і цивілізаційну місію як сполучну ланку між Заходом та Сходом. Посол Австро-Угорщини у США К.Думба в поданому на адресу американського уряду меморандумі визначав цілі його держави на Балканах і на Сході як "переважно комерційні й культурні за характером". Вони є "політичними тільки з огляду на географічне розташування дуалістичної імперії, що накладає на її державних діячів тягар підтримки територіальної єдності та забезпечення умов поширення промислової продукції". Дипломат наголошував на тому, що завдяки ліберальній національній і культурній політиці саме слов'янський елемент стає дедалі відчутнішим у "політичному й інтелектуальному житті імперії" на противагу німецькому елементу. Такий акцент мав прихований підтекст, і меморандум, окрім того, що мав зняти будь-які сумніви в демократизмі національної політики Габсбургів, виконував функцію своєрідної заявки "клаптикової імперії" на територіальні прирощення за рахунок південнослов'янських земель, а за певних умов — то й Волині та Поділля[68].

Російський царизм уважав, що має моральне право й навіть зобов'язання перед слов'янськими народами захищати ідеї панславізму. Експансіоністські засоби, що при цьому застосовувалися, прикривалися яскравою дипломатичною риторикою. На ділі ж Санкт-Петербург планував під гаслом об'єднання "єдинокровних братів-русинів" зі східнослов'янським материком відсунути кордони імперії до Карпатських перевалів.

Лише українців ніхто не запитував, чого вони прагнуть та чого чекають від урядів зазначених країн.

Зростання національної самосвідомості на західноукраїнських землях

Піднесення національної свідомості на західноукраїнських землях знайшло, окрім іншого, вияв ще й у тому, що перед загрозою війни, яка висіла в повітрі, українська громадськість намагалася виробити спільну платформу дій та визначити власні орієнтири. 7 грудня 1912 р. у Львові зібралися представники кількох українських партій, щоб обговорити напрямки своєї діяльності на перспективу. Учасники наради ухвалили постанову, в якій наголошувалося, що "на випадок збройного конфлікту Австро-Угорщини з Росією все українське громадянство своїми симпатіями і ділом одно згідно й рішуче стане на стороні Австрії". Подібну резолюцію прийняло українське жіноцтво на своїх довірчих нарадах у Львові 14 грудня 1912 р. 2-4 липня 1913 р. в тому ж місті було скликано Український студентський конгрес. Заслухавши доповідь Д.Донцова "Суспільно-політичне положення нації і наше завдання", в якій обговорювалась орієнтація на Австро-Угорщину, представники студентства також вирішили підтримати уряд цієї країни[69]. При цьому мова йшла не про

імперську політику Габсбургів, а про те, щоб забезпечити галицьких та закарпатських українців від приєднання до Росії й подальшої асиміляції та денаціоналізації. Для цього організоване та національно свідоме українство вживало всіх можливих засобів: дипломатичних, політичних і військових.

Створення Головної української ради

Ще напередодні війни українські представники провадили переговори з віденськими політичними й урядовими колами про поділ Галичини на західну та східну частини за національною ознакою. Не втрачали надії досягти свого вони й після початку війни. У перших числах серпня 1914 р. представники Національно-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної партій створили в Львові Головну українську раду (ГУР), що мала взяти на себе функції єдиного представницького органу. Очолив цей орган голова УНДП та Української парламентської репрезентації К.Левицький. У своєму маніфесті ГУР вказувала на заґарбницьку мету політики Росії щодо Західної України й чітко окреслювала власну позицію: "Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якім стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку. Перевага Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України"[70].

Союз українських парламентських та сеймових депутатів з Буковини виступив із відозвою подібного змісту до буковинських українців, яку підписали М.Василько, Е.Пігуляк, Ю.Лисак та отець Т.Рачинський.

ГУР почала переговори з австро-угорським урядом щодо створення національного збройного формування з українців, і Відень у середині серпня санкціонував відповідне рішення. Спочатку йшлося про український легіон. До м.Стрий на заклик воєнної колегії ГУР прибули понад 10 тис. добровольців. Однак правлячі кола імперії, добре розуміючи кінцеву мету українців, обмежили чисельність цієї бойової одиниці 2,5 тис. вояків. Зрештою, легіон Українських січових стрільців (УСС) склав 10 сотень по 250 вояків. 2 сотні як запасний резерв дислокувалися в Закарпатті під командою Г.Коссака[71].

Формування легіону мало на меті не лише продемонструвати лояльність до Габсбургів, а й створити інструмент українського представництва, який мав стати вагомим фактором дипломатії та політики в перебігу війни й по її закінченні. Важливість такого заходу можна оцінити також й з огляду на те, що полякам Відень дозволив створити 2 легіони по 8 куренів і окремі частини кавалерії та артилерії"[72].

Пропаганда української справи

На території Західної України виникли й інші об'єднання, що були представниками та захисниками українських інтересів. Одне з них створили емігранти з Наддніпрянщини А.Жук, В.Степанківський та Л.Юркевич, а також В.Липинський і В.Кушнір, які організували спочатку видання у Львові періодичного органу "Вільна Україна", а потім створили Український інформаційний комітет. Політичне кредо УІК формулювалося так: для забезпечення всебічного культурного й економічного розвитку українського народу необхідно вибороти незалежність, а останню можна здобути тільки шляхом української національної революції. Найближчою ж метою з огляду на можливу поразку Росії мало стати приєднання Наддніпрянської України або її частини до Австро-Угорщини, злука з Галичиною й Буковиною та утворення окремої національно-територіальної одиниці[73]. Очолив комітет почесний британський консул у Львові проф. Р.Залозецький-Сас, який мав зв'язки в політичних колах Австро-Угорщини та інших європейських держав. Надалі планувалося створити окрему політичну організацію, залишивши комітет органом пропаганди української справи. Маючи на увазі необхідність об'єднання українських сил Галичини й Наддніпрянщини, УІК прагнув до співпраці з єдиною організацією самостійницької орієнтації в Наддніпрянській Україні — Українською народною партією. Цьому перешкодила австрійська влада: під час переговорів у Відні урядовці показали Р.Залозецькому-Сасу відозву УНП з приводу війни, яка була спрямована проти балканської політики Габсбургів. На думку австрійців, це слугувало доказом того, що наддніпрянці посідають таку позицію, яка не дозволяє розраховувати на їхню підтримку у війні з Росією. Проте в цілому офіційний Відень вітав створення УІК та був готовий до діалогу з ним.

4 серпня 1914 р. з ініціативи А.Жука у Львові відбулася нарада емігрантів Наддніпрянської України, в якій узяли участь В.Дорошенко, Д.Донцов, О.Назаров. Наслідком цієї зустрічі стало утворення Союзу визволення України (СВУ), який мав уособлювати безпартійну політичну репрезентацію Центральної та Східної України. Проголосивши завдання відродження самостійної Української держави, СВУ також став на бік Австро-Угорщини.

З наближенням війни пожвавився москвофільський рух на західноукраїнських землях у складі "клаптикової імперії". Ще 1900 р. в Галичині було організовано Руську народну партію, що орієнтувалася на Росію як на єдиного "захисника" та об'єднувача слов'янських народів. В одній із брошур, виданих у Львові "Обществом им. Мих. Качковського" (1902) були такі рядки: "Галицкии украинце есть новейшее изобретение европейской политики. Пятдесят лет тому Стадіон изобрел рутенов — тепер другии политики изобрели австрийских украинцев". А далі йшло таке запевнення: "Украинского языка мир не знает... Украинский язык, это выдумка политики... Галицкии украинце суть действно сектою, однако не религийною, а социально-политическою"[74].

Початок Першої світової війни та українці

Війна розколола український народ, що опинився у двох ворогуючих таборах. Українська інтеліґенція, яка мешкала в межах Російської імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху й сприятиме демократичному розв'язанню "українського питання". Українська громадськість у Росії не була такою одностайною в оцінці перспектив і політичних орієнтирів. Так, редактор журналу "Украинская жизнь" С.Петлюра в статті "Війна та українці" запевняв, що серед українців немає австрійської орієнтації й вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Водночас він висловлював сподівання, що по завершенні війни ставлення російського уряду до українців зміниться на краще та "українське питання" буде поставлене на порядок денний[75]. Іншу позицію посів лідер соціал-демократів В.Винниченко, який організував у Катеринославі випуск нелеґальних відозв із гаслами: "Геть війну!", "Хай живе автономія України!" Керівництво ж Товариства українських поступовців (ТУП) у вересні 1914 р. закликало українців не ставати на бік жодної воюючої держави, а дотримуватися нейтралітету[76].

Існувала ще одна сила, яка стала помітним чинником громадсько-політичного життя. На початку серпня в Києві галицькі москвофіли офіційно заснували "Карпато-Руський освободительный комитет", який видав брошуру "Современная Галичина". Її зміст, безумовно, дійшов до урядових кіл Австрії й ще більше загострив "русинське питання". З подачі деяких польських діячів і завдяки проросійським заявам москвофілів Відень ужив превентивних заходів щодо тих мешканців Галичини, які здавалися йому неблагонадійними. Тисячі галичан було кинуто до концтаборів у Талергофі, Ґнау, Ґмюнді, Терезієнштадті. Заарештували багато священиків, представників інтеліґенції, селян. Угорські війська, зокрема, вішали людей без слідства та суду[77]. Серед репресованих було багато й тих, хто не поділяв поглядів москвофілів.

На фронті події розвивалися не на користь австрійців. Російська армія швидко просувалася на захід і 3 вересня ввійшла до Львова. У захоплених нею районах запроваджувалася окупаційна військова й цивільна адміністрація, а ґенерал-ґубернатором Галичини було призначено графа О.Бобринського, жорсткого провідника великоруської шовіністичної політики. Виголошуючи промову у Львові, він стисло виклав своє бачення ситуації: "Восточная Галиция и Лемкивщина — скони коренная часть единой великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство"[78].

У спогадах французького посла в Петербурзі М.Палеолога міститься така характеристика окупаційного режиму: "Щойно російська влада встановилася у Галичині, як одразу запровадила в ній найгіршу практику русифікації,.. адміністративна влада зосереджена в руках графа Бобринського... основу його поглядів становить крайня ненависть до уніатської релігії. Бобринський додержується таких поглядів: "У Східній Європі є тільки три релігії: православна,

католицька й жидівська. Уніати ж — зрадники православ'ю, ренеґати та єретики, їх силою треба вернути на праведний шлях..." Отже, через те негайно почалися переслідування: арешт уніатського митрополита А.Шептицького, вигнання уніатських монахів, конфіскація церковних уніатських дібр, порушення русинських церковних обрядів, заміна уніатських священиків, висилка русинських дітей до Києва та Харкова для виховання в православній вірі — ось що було зроблено за два місяці на полі релігійної політики. В суто політичному аспекті до цього треба додати закриття всіх русинських часописів, університету, шкіл, звільнення галицьких урядовців і заміна їх росіянами"[79]. Царські сановники знайшли в краї опору серед москвофілів. У своїх проросійських настроях останні зайшли так далеко, що навіть давали поради, як швидше та ефективніше розправитися з українським рухом. В уже згаданій книжечці "Современная Галичина" містилося щось на зразок інструкції для російської адміністрації. "При окупації Галичини досить було б закрити видання українських органів і встановити нагляди за українцями у Львові і в таких провінційних центрах, як Стрий, Перемишль, Тернопіль, Станіславів, Коломия. По селах нагляд, у величезній більшості випадків, здійснюватиме селянство — сільські старости й сільська поліція"[80].

Від слів незабаром перейшли до діла. За сприяння місцевих проросійських кіл заарештовувалися активні учасники українського руху та національно свідомі українці. Лише через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан, депортованих углиб Росії. Особливою "увагою" російська жандармерія оточила греко-католицьке духівництво. 19 вересня 1914 р. митрополита А.Шептицького вислали до монастиря в Суздалі. Було ув'язнено багато греко-католицьких пасторів, які посідали виразно українську позицію. На пустуючі кафедри з Росії прибували православні священики, яких очолили архієпископ Євлогій (Ґеорґієвський) і Антоній (Храповицький).

Галичину наповнили аґенти російської воєнної розвідки та жандармерії, які збирали всю інформацію про політичну ситуацію у краї, настрої місцевого населення тощо. Узагальнення й висновки направлялися до столиці. Прикладом такої діяльності може бути таємний рапорт жандармського полковника Мезенцева. 17 січня 1915 р. в ньому подано історію "мазепинства", вказано, що у ньому брали участь також громадяни Російської імперії М.Грушевський, Є.Чикаленко, Л.Жебуньов, М.Лисенко, М.Міхновський, А.Кримський, О.Лотоцький та ін. За словами Мезенцева, починаючи з 1905 р. всі мазепинські партії в Галичині та їхні відділення у Росії остаточно усвідомили ідею "самостійної України" й намагалися використати війну, щоб викликати заколот на підросійських землях, а потім "відторгнути Україну від Росії та під скіпетром Габсбурґів заснувати "Українське королівство". В рапорті містилося повідомлення про якийсь відповідний договір "між ерцгерцогом Францом-Фердінандом і російськими мазепинцями". С.Єфремов назвав це вигадкою жандармів[81].

Прагнучи зміцнити свою опору в краї, російські правлячі кола оприлюднили кілька декларацій. У серпні 1914 р. головнокомандувач царської армії, великий князь Микола Миколайович звернувся з відозвою до польського населення, в якій обіцяв, що російські війська забезпечать відродження об'єднаної

Польщі під скіпетром Романових[82]. На початку вересня з-під пера великого князя вийшов маніфест до народів Австро-Угорщини, в якому наголошувалося, що "Росія, яка вже не раз проливала кров за визволення народів від чужого ярма, не шукає нічого іншого, як тільки повернення права і справедливості. Вам, народи Австро-Угорщини, вона також несе тепер свободу і здійснення ваших народніх змагань". Звинувачуючи Відень у тому, що він сіяв національну ворожнечу, автор маніфесту запевняв, що російський уряд прагне лише одного, "щоби кожний з вас міг розвиватися і жити в добрі, зберігаючи дорогоцінну спадщину батьків, мову й віру, і з'єднаний з рідними братами жив у супокою і згоді з сусідами, шануючи їхню самобутність"[83]. Облуду цих слів продемонстрували антиукраїнські заходи царської адміністрації в Галичині. Єдине, що було правдою у цих дипломатично завуальованих заявах, то це прагнення об'єднати слов'янські народи в складі Російської імперії.

Воєнні дії протягом 1915-1916 рр. і тактика українських діячів

П ід натиском противника 1915 р. царська армія змушена була відступати. Сповідуючи тактику "спустошеної землі", її командування наказало палити селянські хати, вивозити збіжжя, худобу. Слідом за військовими відходили десятки тисяч біженців, серед яких були не лише проросійськи налаштовані діячі, а й прості селяни, яких намовили перейти з унії у православ'я. Боячись помсти з боку австрійців та угорців, вони зі своїм нехитрим скарбом вирушили на схід назустріч новим випробуванням. Близько 100 тис. осіб. зірвалися з насиджених місць і стали біженцями. Ті, хто залишався, наражав себе на небезпеку нових репресій з боку австрійської влади.

Поразки на фронті примусили російську верхівку дещо змінити ставлення до українців. Якщо на початку війни уряд заборонив діяльність українських громадських та політичних об'єднань, то з кінця 1915 р. відновлюються українські наукові товариства, книгарні, кооперативи, починають виходити деякі газети. ТУП перетворилася на координаційний політичний центр українських сил, пропагуючи ідею конституційного правління в імперії й автономію для України. Свідченням пом'якшення позиції царизму став також дозвіл на діяльність розгалужених громадських організацій — "Воєнно-промислового комітету", "Союзу міст", "Земського союзу", "Комітету допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій". Отримуючи фінансове забезпечення з державної скарбниці, вказані товариства організовували виробництво воєнного спорядження, облаштовували санітарні потяги, шпиталі, надавали допомогу біженцям.

Українські діячі ще до того, як російські війська відступили з Галичини, спорядили спеціальну місію, яка доповіла депутатам Державної думи про події в краї. П.Мілюков назвав безчинства росіян у Галичині "європейським скандалом". Делеґації було обіцяно внести інтерпеляцію українців на розгляд Думи, щойно вона відновить засідання. Однак член делеґації Д.Дорошенко писав, що "особливого співчуття й зрозуміння нашого горя ми, розуміється, не

найшли. Занадто вже велика різниця була між психологією російського поступовця, трудовика, чи кадета, чи соціал-демократа, для котрих розгром українського життя в Галичині був лише дрібним епізодом, або просто зручною нагодою, щоб ущипнути уряд, і нас, українців, для котрих зруйнування кожної сільської читальні в Галичині або обернення української гімназії в стайню для коней були ударами по живому тілу"[84].

Й усе ж "крига скресла". На конференції партії кадетів було визнано право українців на широке культурне самовизначення. Кілька депутатів Державної думи восени 1915 р. з трибуни піддали гострій критиці національну політику царизму. 27 серпня 1915 р. українська делеґація в складі депутата Думи Іванова, С.Русової та Ф.Матушевського вручила міністру освіти Росії графу Ігнатьєву меморандум про потреби народної освіти в Україні й висунула вимогу про запровадження національної мови у народних школах. На початку лютого 1916 р. думські депутати Чхеїдзе й Мілюков отримали петицію від громадських діячів Полтавщини, в якій порушувалося питання про рівноправність українського народу, а також про державно-правові ґарантії свободи його культурно-національного розвитку. Вимогу автономії України, всіх демократичних свобод, повернення у край політичних в'язнів містила петиція, надіслана робітниками Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Полтави, Чернігова на адресу депутатів Керенського та Чхеїдзе[85].

Всі ці кроки свідчили, що громадськості України вдалося привернути увагу російського уряду й суспільства до "українського питання".

Весною 1916 р. внаслідок Брусиловського прориву російські війська потіснили австро-угорську армію та знову захопили Буковину й частину Галичини. Режим "другої окупації" був значно м'якший, ніж за півтора року до того. Призначений ґенерал-губернатором краю Ф.Трепов на перше місце ставив не політичні міркування, а інтереси армії. Репресивні акції, що були не такими масовими, як раніше, здійснювала в основному армійська розвідка. Не заборонялося вживання української мови у школах, гімназіях, хоча оперувати терміном "український" було небезпечно.

Серед українських організацій в Австро-Угорщині активною діяльністю відзначався СВУ. Після напружених переговорів з австрійськими цивільними й військовими чиновниками вдалося досягти домовленості про те, що Союз отримає право доступу до таборів військовополонених, де зможе провадити роботу з українцями. Першим успіхом СВУ стало відокремлення полонених російської армії та розміщення їх в окремих таборах: у Фрайштадті (Австрія), Раштаті, Зальцведелі та Веслярі (Німеччина). В кожному таборі було організовано випуск українських часописів. У Веслярі з'явилося також друге видання брошури М.Міхновського "Самостійна Україна". Інтенсивна ідейно-виховна робота в таборах сприяла піднесенню національної свідомості полонених, багато з яких стали згодом активними учасниками визвольних змагань[86].

СВУ взяв на себе також репрезентацію Великої України у "центральних державах" і вів відповідні переговори з ними. В Берліні інтереси українців захищав О.Скоропис-Йолтуховський, Італії — О.Семенов, Швейцарії — П.Чикаленко, Швеції й Норвегії — Щ.Назарук, Болгарії — Л.Ганкевич, Туреччині

— М.Меленевський. СВУ видав 25 брошур десятьма мовами про Україну, а також забезпечував вихід двох часописів: "Українських новин" німецькою мовою у Відні та "Українського огляду" французькою в Лозанні.

СВУ діяв протягом усієї війни й передав свої повноваження Українській Центральній Раді як легітимному державному органу народу України.

Щоб підняти рівень представництва інтересів українства, в травні 1915 р. у Відні було створено Загальну українську раду (ЗУР), до якої ввійшли члени галицької Головної української ради, а також представники Буковини й СВУ. В програмі ЗУР, очолюваної К.Левицьким, відзначалося, що вона прагне до розбудови самостійної держави на українських землях під російською займанщиною та створення краю з територіально-національною автономією у підавстрійських Буковині, Галичині й Закарпатті.

4 листопада 1916 р. Франц-Йосиф і Вільгельм II проголосили відновлення Польської держави під німецьким протекторатом у межах колишнього Царства Польського, створеного відповідно до рішень Віденського конгресу й ліквідованого внаслідок повстань 1830 та 1863 рр. Австрійський цісар проголосив, що надає Галичині "право самостійного уладжування своїх крайових справ", а місцевому населенню — "запоруку національного й економічного розвитку"[87]. Це рішення суперечило вимозі поділити Галичину на західну та східну частини, що могло б гарантувати українцям вільний національний розвиток. Політична криза спричинила саморозпуск ЗУР, і керівництво українськими силами перебрала на себе група національно-демократичних депутатів австрійського парламенту на чолі з Є.Петрушевичем. Після відставки К.Левицького Є.Петрушевич став головою Української парламентарної репрезентації, яка взяла на себе функції захисту інтересів України. УПР заявила Відню протест, у якому висувалася вимога "реституватн староукраїнське королівство Галицько-Володимирське і разом з українською Північною Буковиною, а евентуально також іншими українськими областями монархії влучити як окремий державний організм в загальнодержавний зв'язок..." Австро-Угорщини. Якщо віденський уряд передасть Польщі хоча б якусь частку цих земель, то "український нарід Галичини" домагатиметься, "щоби Східну Галичину вважати з міжнародного погляду спірною областю й українському народові шляхом запорученого свобідного голосування населення Східної Галичини, в дусі права самовизначення, дати змогу самому рішити, до якої з держав край має належати"[88].

Ці вимоги отримали додаткове підкріплення завдяки новим принципам міжнародних відносин, проголошеним американським президентом В.Вільсоном 18 грудня 1916 р. Відомі під назвою "Чотирнадцять пунктів", вони відзначали як один із наріжних каменів післявоєнного устрою право народів на самовизначення.

СВУ надіслав на ім'я В.Вільсона листа, в якому нагадував про становище 35-мільйонного українського народу та висловлював сподівання на підтримку його визвольних змагань Сполученими Штатами Америки.

22 січня 1917 р. з листом подібного змісту звернулося до президента США і київське Товариство українських поступовців. Його мав передати А.Ніковсь-

кий, що збирався їхати в закордонне відрядження від Комітету "Союзу міст Південно-Західного фронту". Але виїзду перешкодила революція у Росії, що різко змінила воєнно-політичну ситуацію в Європі[89].

Український рух переходив у нову фазу практичних зусиль у справі завоювання за допомогою зброї права на відродження національної державності. При цьому вся попередня діяльність учасників українського руху на дипломатичній, воєнно-політичній, культурно-освітній царинах не минула марно. В складних умовах бездержавності, різноманітних зазіхань з боку шовіністичних кіл сусідніх народів невпинно кристалізувалася національна свідомість широкого загалу українського суспільства. Засвідчена численними інтерпеляціями до світової громадськості й урядів іноземних держав, воля українців до самовизначення мала як противників, так і прихильників. Зусиллями кількох поколінь борців у XIX-на початку XX ст. "українське питання" перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ — з об'єкта на суб'єкт міжнародного права.

[1] Когуш Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. — К., 1996. — С. 259.

[2] Проф. Мих.Грушевський. Украинство в России, его запросы и нужды. — СПб, 1906.

[3] Цит. за: Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. Том І-ІІ. — Мюнхен.: Дніпрова хвиля, 1966. — С.271.

[4] Там само.

[5] Когуш Зенон. Російський централізм і українська автономія... — С.225.

[6] Там само. — С.266.

[7] Там само. — С.206.

[8] Редько Ф.А. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. // Наукові записки Чернівецького державного пединституту. Історико-філологічний факультет. — Вип.І. — К.: Радянська школа, 1955. — С.33.

[9] Стороженко Н. К истории малороссийских козаков в начале XVIII и в начале XIX века. — К.: Типография Императорского Университета Св.Владимира, 1898. — С.40.

[10] Пономаренко Наталія, Сергієнко Григорій. Задунайська Січ (1825-1826 рр.) //Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.). — К.; Запоріжжя.: Інститут історії України НАН України, 1998. — СС.190-250.

[11] Пономаренко Н., Сергієнко Г. Вказ. праця. — СС.200-205.

[12] Там само. — СС.206, 207.

[13] Там само. — СС.220-227.

[14] Гасротян М.А. Орешков С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. — М., 1983. — СС.36-40.

[15] Могульова С.М. Перші кроки задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII-XIX століть. — Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. ЗДУ. — Вип.2. — Запоріжжя: РА "Тендем-У", 1996. — С.113.

[16] Див. Пономаренко Наталія, Сергієнко Григорій. — СС.228-248.

[17] Проф. Риневич Н.П. Из истории Карпатской Руси. — Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1907. — СС.18-21.

[18] Корнилов А.И. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века. — Пг., 1915. — СС.17-18.

[19] Прикарпатская Русь под владением Австрии. Издание О.А.Маркова. — Львов: Типография Ставропольского института, 1895. — С.122.

[20] Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. — К.: Генеза, 1996. — С.28.
[21] Борщак Ілько. Наполеон і Україна. — Львів: Діло, 1937. — С.17.
[22] Там само. — СС.24-25.
[23] Там само. — СС.39-40.
[24] Там само. — С.57.
[25] Див.: История дипломатии. — Госполитиздат, 1959. — Т.І. — СС.472-482.
[26] Там же. — СС.482-484.
[27] Див.: Борщак Ілько. Вказ. праця. — СС.71-92.
[28] Грицак Ярослав. Вказ. праця. — С.28.
[29] Борщак Ілько. Вказ. праця. — С.106.
[30] Сарбей В.Г. Національне відродження України. Україна крізь віки. — Т.9. — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. — С.65.
[31] Там само. — С.72
[32] Корнилов А.И. Указ. соч. — СС.21-22.
[33] Там же. — С.28.
[34] Грицак Ярослав. Вказ. праця. — С.29.
[35] Шабурин А. Декабристы и вопросы внешней политики // Русское прошлое. — 1813. — С.26.
[36] Там же. — С.28.
[37] Орлик О.В. Декабристы и внешняя политика России. — М.: Наука, 1984. — С.32.
[38] Там же. — С.33.
[39] Голос минувшего. — 1916. — №10. — СС.146, 149.
[40] Див.: Из писем и показаний декабристов (Под ред. А.К.Бороздина). — СПб, 1906. — СС.12-15.
[41] Записки И.И.Горбачевского. — СПб, 1916. — СС.17-18.
[42] Шабурин А. Указ. соч. — СС.31-32.
[43] Пестель П.И. Русская Правда. Наказ Временному Верховному Правлению. — СПб.: Культура, 1906. — С.36.
[44] Там же. — СС.23-24.
[45] Там же.
[46] Прикарпатская Русь под владением Австрии... — С.133.
[47] Там же. — СС.133-135.
[48] Іванова Л.Г. Україна в польському національно-визвольному русі в 30-50-х рр. XIX ст. — К.: НПУ ім.М.П.Драгоманова. — 1998. — СС.4-5.
[49] Д-р Василь Шурат. На досвітку нової доби. Статті й замітки до історії відродження Галицької України. — Львів: НТМ, 1919. — СС.70-72.
[50] Левицкий Л. Эпизод из польского мятежа 1831 года в Киевщине. — К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1899. — СС.1-3.
[51] Прикарпатская Русь под владеннем Австрии... — СС.144-145.
[52] Корнилов А.И. Указ.соч. — СС.31-33.
[53] Kieniewicz S. Stosunki polsko-ukrainskie w latech 1820-1870. — Warszawa, 1865. — С.137.
[54] Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. — К., — 1971. — С.133.
[55] Прикарпатская Русь под владением Австрии... — С.259.
[56] Там же. — С.260.
[57] Сарбей В.Г. Вказ. праця. — С.123.
[58] Прикарпатская Русь под владением Австрии... — СС.269, 270.
[59] Брик Іван. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. — Львів: АТШ, 1920. — С.44.
[60] Историческое развитие Интернационала. 1863. — Ч.І. — С.350.
[61] Брик Іван. Вказ. праця. — С.73.
[62] Тодоров М.Н. Англия, Россия и танзимат. — М.: Наука. — 1983. — С.96.
[63] Бестужев И.В. Крымская война. — М.: Изд. АН СССР, 1956. — С.17.
[64] Сарбей В.Г. Вказ. праця. — С.135.
[65] Бестужев И.В. Указ. соч. — СС.84, 85.
[66] Сарбей В.Г. Вказ. праця. — СС.168, 170.

[67] Бестужев И.В. Указ. соч. — СС.84, 85.

[68] Фісанов Володимир. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С.44.

[69] Верига Василь. Визвольні змагання в Україні 1914-1923. — Т.І. — Львів: Інститут українознавства НАН України, 1998. — С.12.

[70] Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. — Львів, 1929, — Т.ІІ. — СС.487-490.

[71] Верига Василь. Вказ. праця. — С.17.

[72] Репецький Степан. Українське стрілецтво: визвольна ідея і збройний час. — Нью-Йорк: Червона калина, 1966. — С.75.

[73] Верига Василь. Вказ. праця. — С.18.

[74] Соловей Дмитро. Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 року. Матеріали до історії України за часів Першої світової війни. — 1963. — С.14.

[75] Петлюра. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — Т.І. — СС.184-187.

[76] Сарбей В.Г. Вказ. праця. — С.299.

[77] Дорошенко Д. Історія України. — Т.І. — Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С.11.

[78] Там само. — С.6.

[79] Соловей Дмитро. Вказ. праця. — С.55.

[80] Там само. — С.34.

[81] Там само. — СС.34-38.

[82] Михайленко М. "Визвольні Маніфести" російського уряду в теперішній війні. — Вид-во ПУСР, 1915. — СС.5, 6.

[83] Там само. — С.11.

[84] Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавне минуле (1914-1918). Частина перша. Галицька руїна 1914-1917 років. — Львів: Червона калина. 1923. — С.32.

[85] Гунчак Тарас. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — С.71.

[86] Верига Василь. Вказ. праця. — С.20.

[87] Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918-1920. — Нью-Йорк: Червона калина, 1970. — С.20.

[88] Там само. — С.23.

[89] Верига Василь. Вказ. праця. — С.54.

РОЗДІЛ 8

ДИПЛОМАТІЯ НЕЗАЛЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ* (1917-1920)

Перша світова війна та її результати кардинальним чином перекроїли всю систему міжнародних відносин. Зазнали поразки Німеччина та її союзники; не витримали напруження війни й розпалися Австро-Угорська монархія та Російська імперія. На політичній карті Європи, особливо на сході континенту, з'явилися нові держави, які визначали свої зовнішньополітичні цілі та пріоритети, закладали підвалини повоєнних відносин. Серед них була й незалежна Українська держава, яка в своєму будівництві пройшла різні етапи й набувала різних форм: Центральна Рада та Українська Народна Республіка, Українська Держава гетьмана П.Скоропадського, Українська Народна Республіка доби Директорії, Західноукраїнська Народна Республіка. Після трьохсотлітнього забуття "українське питання" знову з'явилося на порядку денному європейської політики, а українська дипломатія зробила свої перші кроки на міжнародній арені.

Центральна Рада й вихід України на міжнародну арену

Перший дипломатичний досвід незалежної України пов'язаний з діяльністю Центральної Ради, яка утворилася в Києві 4 (17) березня 1917 р. внаслідок повалення самодержавства в Росії. Зовнішню політику Центральної Ради можна умовно поділити на три етапи. Для кожного з них характерна різна пріоритетність взаємин із тогочасними провідними міжнародними силами: Росією, яка дедалі більше занурювалась у бурхливий

* У написанні розділу брав участь В.С.Сідак

період революції та громадянської війни; країнами Антанти, котрі докладали величезних зусиль, щоб здобути перемогу в Першій світовій війні; Німеччиною та її союзниками, що шукали можливості припинити бойові дії на Східному фронті ій у такий спосіб послабити своїх противників.

Відповідно, перший етап зовнішньополітичної діяльності Центральної Ради охоплював період від її заснування до середини листопада 1917 р. На цьому етапі майже всі дипломатичні зусилля української влади були зосереджені на полагодженні взаємин з Росією. Другий етап припадає на час від утворення Української Народної Республіки (УНР) до початку січня 1918 р. Саме в цей час фактично розпочинається самостійна міжнародна діяльність УНР, спрямована на здобуття прихильності й визнання з боку держав Антанти, насамперед Англії та Франції. Від початку січня й до припинення діяльності Центральної Ради у квітні 1918 р. тривав третій етап, упродовж якого українська зовнішня політика вимушено переорієнтувалася на Німеччину. На цей час припадає проголошення IV-го Універсалу Центральної Ради.

Українсько-російські взаємини

Після повернення до Києва із заслання М.Грушевського та під його безпосереднім впливом Центральна Рада відійшла від культурно-національних гасел, притаманних українському суспільно-політичному руху початку XX ст. Головним у її діяльності стала боротьба за широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної демократичної Росії. Як наслідок, майже до кінця 1917 р. Україна фактично не провадила міжнародної діяльності й навіть не мала зовнішньополітичного відомства. Дипломатичні зусилля Центральної Ради були майже цілковито зосереджені на досягненні порозуміння спочатку з російським Тимчасовим урядом, а пізніше з Раднаркомом. Надії на успішну співпрацю з російською демократією, вірність соціалістичним постулатам, соціальна й інтернаціоналістська ейфорія, обмеженість міжнародних контактів і тривала історична спадщина зв'язку з Росією — все це давалося взнаки. Як зазначав І.Лисяк-Рудницький, "1917 рік почався не в Києві, а в Петербурзі... Отже, українська революція і своїм початком, і своїм кінцем, і тисячними нитками була фактично пов'язана з російським імперіальним історичним процесом"[1].

Протягом травня-липня 1917 р. тривали переговори між Центральною Радою та російським Тимчасовим урядом щодо визнання автономії України й визначення компетенції українського уряду та кордонів підконтрольної йому території. На початку Центральна Рада діяла дуже несміливо й обережно. В середині травня перша делеґація Центральної Ради під проводом заступника її голови В.Винниченка виїхала для переговорів до Петрограда. Делеґація передала голові Тимчасового уряду князю Г.Львову меморандум, в якому інформувалося про утворення Центральної Ради та події в Україні й вимагалося надати Україні автономію. Проте Тимчасовий уряд відмовив Центральній Раді у її вимогах, посилаючись на те, що ані Тимчасовий уряд не мав таких повноважень, ані Центральна Рада не представляла інтереси "всього українського на-

роду". Попри те, що Тимчасовий уряд власним рішенням уже визнав незалежність Польщі й Фінляндії, українцям пропонувалося чекати до скликання загальноросійських Установчих зборів, які мали би вирішити питання майбутнього устрою Росії, включно з автономією для України. Жодна російська політична сила не виявляла бажання визнати за Україною право на власну політичну самоорганізацію, бодай в обмеженій формі автономії.

Несподівана відмова Тимчасового уряду боляче вдарила по почуттях національної гідності й сколихнула український рух. Емоції загострилися ще більше, коли міністр у військових справах Тимчасового уряду О.Керенський заборонив проведення у Києві 2-го загальноукраїнського військового з'їзду. Все це змусило Центральну Раду вжити односторонніх заходів для практичного утвердження автономії України. 10 (23) червня 1917 р. Центральна Рада оприлюднила І-й Універсал. У ньому було фактично проголошено автономію України: Універсал декларував суверенність українського народу на своїй землі, без відокремлення від Росії. За кілька днів — 15 (28) червня — Центральна Рада сформувала свій виконавчий орган — Генеральний секретаріат — і затвердила його перший склад під головуванням В.Винниченка. У складі уряду було утворено Секретаріат міжнаціональних справ. Близько місяця його очолював С.Єфремов, а з кінця липня — О.Шульгин. Вже сама назва цього органу свідчила про те, що його діяльність була спрямована не на розвиток міжнародних зв'язків, а на врегулювання міжетнічних відносин в Україні. Лише восени 1917 р. серед українського керівництва поширилося розуміння, що Секретаріат міжнаціональних справ повинен захищати інтереси України поза її межами.

Проголошення І-го Універсалу та утворення Генерального секретаріату поставили перед російським Тимчасовим урядом непросту дилему: або визнавати вимоги Центральної Ради, або йти на конфронтацію. Перше видавалося неприйнятним, для другого бракувало сили. Як наслідок, Тимчасовий уряд обрав компроміс: піти на деякі поступки, водночас гальмуючи остаточне розв'язання питання української автономії.

28 червня (11 липня) до Києва прибула російська урядова делеґація в складі О.Керенського, І.Церетелі та М.Терещенка. Після кількаденних переговорів, які з українського боку вели М.Грушевський, В.Винниченко і ґенеральний секретар у військових справах С.Петлюра, було вироблено текст угоди, основні положення якої відбивалися в ІІ-му Універсалі Центральної Ради від 3 (16) липня. Центральна Рада мала поповнитися представниками національних меншин і стати "єдиним найвищим органом революційної демократії в Україні, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю"[2]. Генеральний секретаріат визнавався найвищим крайовим органом влади Тимчасового уряду в Україні. Проте його повноваження та їхній розподіл між Генеральним секретаріатом і Тимчасовим урядом не уточнювалися; не окреслювалася територія, на яку розповсюджувалася влада українського уряду; питання автономії України відкладалося до загальноросійських Установчих зборів. Утім, навіть така угода стала однією з причин урядової кризи в Петрограді. Найбільша ліберально-демократична партія російського політичного спектра й донедавна опора Тимчасового уряду — партія кадетів — засудила

"поступки" російського уряду й відкликала з нього своїх міністрів. Новим прем'єром став О.Керенський.

Для подальшого узгодження порядку державного управління України в середині липня до Петрограда прибула друга українська делегація на чолі з В.Винниченком (до її складу також увійшли Х.Барановський і М.Рафес). "Проект статуту вищого управління України", що його українці привезли із собою, визнавав Генеральний секретаріат виконавчим органом, підзвітним Центральній Раді. Передбачалося поширення його влади на 9 українських губерній: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Харківську, Херсонську, Чернігівську й Таврійську.

Після затяжних переговорів уряд О.Керенського фактично перекреслив попередні київські домовленості й категорично відкинув український проект. Натомість Керенський підписав "Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду". Згідно з нею, Генеральний секретаріат діяв в Україні від імені не Центральної Ради, а Тимчасового уряду; значно звужувалася компетенція Генерального секретаріату; його влада визнавалася тільки в 5 губерніях: Київській, Волинській, Полтавській, Подільській і Чернігівській. Така позиція Петрограда викликала гостро негативні емоції в Україні. Проте Центральна Рада не наважилася відкрито протиставити себе Тимчасовому уряду. Її реакція була двозначною: після бурхливої дискусії Рада ухвалила резолюцію, яка просто оминула питання прийняття чи неприйняття "Тимчасової інструкції..."[3].

Протягом серпня-жовтня ситуація в Росії дедалі більше радикалізувалася, а Центральна Рада й надалі обмежувала свої зовнішні зв'язки відносинами з Петроградом і стояла на позиціях автономії. За її ініціативою 8- 15 (21-28) вересня в Києві було скликано З'їзд народів Росії, який підтвердив відданість ідеї федеративного устрою майбутньої держави. Вкотре виявився зовнішньополітичний ідеалізм українських лідерів, зокрема М.Грушевського, який у своїй промові закликав розглядати федерацію з Росією не як "шлях до самостійності", а як "шлях до федерації Європи і в майбутньому — до федерації всього світу"[4]. Провідники українського руху явно недооцінювали глибину антиукраїнськості та шовінізму російських політиків. Вони глибоко помилялися в своїх оцінках рівня демократизації й перспектив еволюції політичного устрою Росії. Як засвідчили подальші події, зволікання Центральної Ради з остаточним розривом із Росією виявилося трагічним.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. в Петрограді відбувся більшовицький переворот. Прихід до влади більшовиків суттєво ускладнив Українсько-російські відносини. Комуністична доктрина з її гаслами пролетарської єдності та класової боротьби, не кажучи вже про економічне, політичне й стратегічне значення України для Росії, не передбачала існування самостійної української держави. Більшовики вважали Україну складовою частиною Росії, а на український національний рух дивилися як на перешкоду на шляху до перемоги світової революції[5]. Конфлікт між Центральною Радою та більшовиками був неминучим.

Український уряд відмовився визнавати нову російську владу й не втручався у боротьбу, що розгорнулася в Києві між штабом Київського військового

округу, підпорядкованого поваленому Тимчасовому уряду, та більшовицькою радою робітничих і солдатських депутатів. Водночас зміна уряду в Росії підштовхнула Центральну Раду до рішучіших кроків щодо власного самовизначення й подальшого дистанціювання від імперського центру. 7 (20) листопада 1917 р. вийшов III-й Універсал Центральної Ради, в якому було заявлено про утворення Української Народної Республіки (УНР), тобто про відновлення української державності. Влада Центральної Ради й Генерального секретаріату поширювалася на всі 9 губерній. І хоча попередні плани широкої автономії в складі майбутньої демократичної Росії були фактично перекреслені розвитком подій у самій Росії, Центральна Рада певний час іще плекала ілюзорні надії: III-й Універсал проголошував утворення УНР, "не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її"[6].

Утім, конфлікт між українською владою та більшовиками швидко набирав обертів. Українсько-російські взаємини ставали відверто ворожими. Готуючись до воєнних дій, російський радянський уряд припинив постачання грошей в Україну й розпочав активну пропагандистську кампанію для дискредитації Центральної Ради. В ніч на 30 листопада (13 грудня) українські військові частини роззброїли більшовицькі підрозділи в Києві. А 4 (17) грудня 1917 р. голова Ради народних комісарів В.Ленін підписав "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради". Декларуючи визнання Центральної Ради, російський радянський уряд водночас ультимативно вимагав, щоб українська влада відмовилася від спроб дезорганізації загального фронту (незадовго перед тим С.Петлюра наказав солдатам-українцям не виконувати розпоряджень РНК); не пропускала через Україну військових, що прямували на Дон і Урал; сприяло революційним військам у їхній боротьбі з контрреволюцією; припинила всі спроби роззброєння радянських полків і Червоної гвардії в Україні. На відповідь давалося 48 годин. РНК попередив, що в разі відмови він вважатиме себе у стані війни з Центральною Радою. Остання відхилила принизливий ультиматум. У відповідь частини Червоної гвардії під командуванням В.Антонова-Овсієнка перейшли у наступ. Розпочалася українсько-радянська війна.

Взаємини з Антантою

Поразка на російському напрямку спонукала Центральну Раду до активізації дипломатичних зусиль. Проте на той момент багато часу вже було згаяно. Фактично обмеживши себе відносинами з Петроградом, український уряд тривалий час не поспішав встановити зносини із зовнішнім світом. Така поведінка пояснювалася як недооцінкою ролі зовнішньої політики в державному будівництві, так і ідеологічними переконаннями керівництва Центральної Ради, яке в своїй переважній більшості стояло на соціалістичній платформі. Пізніше перший міністр закордонних справ незалежної України О.Шульгин згадував: "Ми надто довго боялися стосунків з "буржуазними республіками і монархіями", надто боялися самого слова "дипломатія", надто не звикли до міжнародного життя"[7].

Перші, хоча й дуже обмежені, спроби налагодити зв'язки з країнами Антанти Центральна Рада зробила наприкінці літа 1917 р., коли О.Шульгин, тоді ще секретар у міжнаціональних справах, відвідав Петроград і зустрівся з послом Франції в Росії Ж.Нулансом. Самостійна міжнародна діяльність Центральної Ради розпочалася тільки після проголошення III-го Універсалу. Хоча з погляду міжнародного права УНР ще лишалася складовою частиною Росії, той факт, що Центральна Рада не визнала радянського уряду в Петрограді, а єдина російська держава перестала існувати де-факто, відкривав можливості для зовнішньополітичної діяльності.

27 листопада (9 грудня) О.Шульгин уперше звернувся з офіційною нотою до урядів країн Антанти, в якій повідомив про брак у Росії центральної влади й про те, що Ґенеральний секретаріат є повноцінним і незалежним урядом. На базі Секретаріату міжнаціональних справ почалася розбудова Секретаріату міжнародних справ. 13 (26) грудня 1917 р. на засіданні Центральної Ради голова Ґенерального секретаріату В.Винниченко офіційно повідомив про створення українського зовнішньополітичного відомства — Ґенерального секретаріату міжнародних справ.

На цьому етапі головним зовнішньополітичним завданням українського уряду було здобути міжнародну підтримку. Насамперед, ішлося про зовнішню військову та фінансову допомогу для зміцнення української державності й боротьби з аґресією радянської Росії. Проте одностайності щодо пріоритетів зовнішньополітичної орієнтації у Києві не було. Перші дипломатичні кроки України суттєво послаблювалися тією боротьбою, що точилася всередині Центральної Ради з приводу того, на кого орієнтуватися: на держави Антанти чи Німеччину та її союзників. Багато українських політиків безпідставно й навіть наївно вірили в те, що Німеччина сприятиме становленню незалежної України.

"Вихід" Центральної Ради на міжнародну арену та пошуки нею підтримки в Антанти відбулися вкрай невдало. Пріоритетом зовнішньої політики УНР було проголошено боротьбу за загальний мир "без анексій і контрибуцій". 11 (24) грудня Ґенеральний секретаріат звернувся до всіх воюючих і нейтральних держав з офіційною нотою, в якій закликав уряди всіх країн негайно припинити бойові дії та скликати мирну конференцію. Україна висловила готовність взяти участь у таких переговорах на основі визнання права націй на самовизначення. Благородна й гуманна місія припинення світової війни, що її Центральна Рада добровільно на себе перебрала, була тим завданням, вирішити яке українській дипломатії було явно не під силу. До всього, така позиція аж надто нагадувала відомі заклики російського Раднаркому й нічого іншого, крім настороженості та недовіри, в Антанти й США (саме тоді ці держави докладали чимало зусиль, щоб завдати остаточної поразки Німеччині та її союзникам) викликати не могла. На додаток, делеґати Центральної Ради А.Ґаліп і Є.Голіцинський, котрих у грудні 1917 р. було вирядженo на переговори з Антантою до Яссу, одразу попередили іншу сторону на переговорах, що Україна відмовляється визнавати свою частку боргів царського уряду — підхід, який також не відрізнявся од позиції більшовиків і не міг знайти розуміння на Заході.

Невиправданим виглядав і максималізм Центральної Ради, яка в обмін на свою згоду продовжувати війну з Німеччиною вимагала де-юре визнання Антантою української державності. Останнє висувалося як головна вимога Центральної Ради. Про це, зокрема, йшлося ще на початку грудня під час зустрічі В.Винниченка з французьким представником при штабі Південно-Західного фронту ґенералом Ж.Табуї. Така вимога виглядала досить дивною, зважаючи на те, що наприкінці 1917 р. Центральна Рада ще сама не наважилася остаточно розірвати з Росією. Країни Антанти, своєю чергою, всіляко ухилялися від визнання незалежності України, що пояснювалося цілою низкою причин.

Для провідних країн-учасників Антанти й США утворення Центральної Ради навесні 1917 р. відбулося фактично непоміченим. Для переважної більшості європейських і американських політиків український рух з'явився раптово й несподівано. Розуміння характеру, причин і цілей українського руху, на відміну від національних устремлінь чехів чи поляків, у них не було. Природно, що американський консул в Одесі писав державному секретареві Р.Лансінгу в липні 1917 р.: "Український рух не викликає в Одесі великого інтересу... Як нам тут здається, ідея українського руху полягає в тому, щоб зберегти землю Південної Росії для місцевого населення й запобігти можливості примусового поділу родючої землі півдня з менш щасливими з цього погляду селянами інших частин Росії. Питання національності та мови мають лише другорядне значення"[8]. В країнах Антанти український рух сприймався як німецько-австрійський витвір, спрямований на послаблення Антанти й США.

Збереження єдності Росії відповідало національним інтересам країн Антанти, а "українське питання" розглядалося лише як внутрішня справа Росії. Росія була союзником у Першій світовій війні, а після війни мала стати головною противагою відродженню німецького імперіалізму. На додаток до цих геостратегічних міркувань, революція зробила Росію привабливішою ідеологічно: повалення царату означало встановлення демократії, що наближало країну до західних політичних систем. Вороже ставлення до українського руху не змінилося навіть після приходу до влади більшовиків. Восени 1917 р. Антанта й США були з головою заклопотані воєнними діями на фронтах. Крім того, Захід явно недооцінив спроможність більшовиків утриматися при владі. А тому можливість боротися проти радянської влади в Росії, допомагаючи неросійським народам імперії, відкидалася. Наприкінці 1917 й на початку 1918 рр. дилеми "розчленування" Росії не стояло.

Це не означало, що серед західних політиків і дипломатів панувала цілковита одностайність. Інколи лунали голоси за визнання незалежності України. Таку думку висловлював, наприклад, посол США в Росії Д.Френсіс, який зблизька бачив процеси, що там відбувалися. Прихильнішими до України були погляди американських військових. Зокрема, у січні 1918 р. військовий представник США в Румунії Ятс писав своєму міністрові оборони: "Америка повинна визнати Українську республіку". У такому кроці Ятс вбачав єдину можливість запобігти укладенню миру між Україною та Німеччиною[9]. Подібні погляди, однак, не стали визначальними. Не зуміла скористатися ними й українська дипломатія.

У другій половині 1917 р. головним для Антанти на сході Європи було збереження Східного фронту проти Німеччини, який опинився під загрозою розвалу внаслідок подій у Росії. Задля цього країни Антанти, насамперед Франція та Англія, шукали в колишній Російській імперії ті сили, котрі забезпечили б продовження воєнних дій. Союзники підтримували формування на Дону Добровольчої армії; зв'язки встановлювалися також з іншими політичними силами й національними рухами. Безпосередні контакти з Центральною Радою розпочалися наприкінці літа, до всього, ініціативу виявляла не Центральна Рада, а країни Антанти. Найбільш активними були французи[10], хоча першим Центральну Раду відвідав у липні аташе японського посольства у Петрограді Ашіда. 16 (29) серпня до Києва з напівофіційною місією прибув французький журналіст Ж.Пеліссьє, який збирав інформацію про український національний рух за дорученням Міністерства закордонних справ Франції. Пеліссьє зустрівся з М.Грушевським, В.Винниченком, О.Шульгиним, С.Петлюрою та іншими й написав великий звіт, який, однак, у Парижі отримали лише на початку грудня. У вересні Ґенеральний секретаріат відвідала французька військово-санітарна місія. У жовтні до Києва прибув новий керівник французької військової місії в Росії ґенерал Ніссель. Наставлений неґативно до української державності, він відмовився відвідати Ґенеральний секретаріат, але представники останнього таки зустрілися з ґенералом на "французькій території". Ніссель залишив у Києві ґенерала Ж.Табуї, який очолив французьку військову місію в Україні.

Після листопадових подій у Петрограді й фактичного виходу Росії з війни інтерес Антанти до України зріс. Найперше союзники цікавилися боєздатністю української армії та можливістю її використання проти Німеччини. У листопаді Нуленс зустрівся в Петрограді з ґенеральним секретарем у справах фінансів УНР Х.Барановським. Французький посол пропонував позику на придбання військового спорядження, однак Центральна Рада відхилила цю пропозицію. Після вбивства збільшовизованими солдатами ґенерала М.Духоніна в Могильові в грудні зі Ставки російської армії до Києва переїхали військові місії Франції, Великобританії, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. Ще з дореволюційного часу в Києві перебували консульські установи Бельгії, Великобританії, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Персії, Португалії, Норвегії, Франції та Швейцарії. Французька військова місія в Києві була найчисельнішою.

У грудні до української столиці прибув Д.Дженкінс, у минулому американський консул у Ризі. Перед від'їздом Д.Дженкінса посол США у Петрограді Д.Френсіс однозначно застеріг його від визнання там будь-якого уряду. Тому Д.Дженкінс утримувався від офіційних контактів з представниками Центральної Ради й Ґенерального секретаріату, лише один раз неофіційно зустрівся з О.Шульгиним. Майже в кожному листі до свого уряду Д.Дженкінс наголошував на австрійських і німецьких впливах в Україні, що дедалі більше поширювались. М.Грушевського він відверто звинувачував у зв'язках із австрійською розвідкою, протиставляючи йому симпатиків Антанти С.Петлюру та О.Шульгина. Цікаво те, що домагання повної незалежності України Д.Дженкінс пов'язував з пронімецькою орієнтацією частини українських

політиків; натомість ті, хто виступав за збереження федерації з Росією, на його думку, мали симпатії до Антанти. Крім того, у своїх звітах Д.Дженкінс закидав українській владі "соціалістичний" характер. Подібні погляди й стереотипи були притаманними всім західним урядам.

У міру того, як ставало зрозумілим, що більшовицька Росія остаточно виходить з війни проти Німеччини, продовження війни Україною набувало для Антанти ключового значення. 5 (18) грудня Ж.Табуї за дорученням французького уряду встановив з УНР офіційні відносини й пообіцяв допомогу. 10 (23) грудня в Парижі було проведено англо-французьку конференцію, де обговорювалася політика щодо України. Союзники вирішили надати Україні допомогу, але українського уряду поки що не визнавати. Англія й Франція також підписали таємну конвенцію, за якою Україну, Крим і Бессарабію було віднесено до французької сфери впливу. 13 (26) грудня Табуї був призначений комісаром французького уряду при Генеральному секретаріаті УНР, про що він повідомив український уряд 21 грудня (3 січня) 1918 р. За кілька днів Великобританія призначила своїм представником в Україні ґенерального консула в Одесі П.Багге[11]. Центральна Рада розглядала обидва призначення як де-факто визнання української державності, хоча насправді чи не єдиною метою цих призначень було утримати Україну від сепаратних переговорів з Центральними державами. Активізувалися переговори про допомогу. Союзники обговорювали можливості й умови надання фінансової та технічної допомоги в обмін на продовження Україною війни. Проте заклопотана війною з Німеччиною, не маючи на сході Європи відповідних військових ресурсів, Антанта мало чим могла допомогти українському уряду й уникала жорстких зобов'язань перед Центральною Радою. Реально на розвиток ситуації в цьому регіоні впливали Росія та Німеччина. Очікувана Києвом допомога від Антанти не надходила.

З другого боку, Центральна Рада була не в змозі виправдати сподівання Антанти і протистояти Центральним державам. Український уряд вагався й ніяк не міг зробити стратегічний вибір між Антантою та Центральними державами. Центральна Рада, становище якої погіршувалося з кожним днем, була насамперед зацікавлена в отриманні прямої військової допомоги проти Червоної ґвардії, що наближалася до Києва. Економічні негаразди, брак боєздатної армії та вплив більшовицької пропаґанди на втомлені війною широкі верстви населення фактично паралізували спроможність України до збройного спротиву. Намагаючись знайти вихід із ситуації, Центральна Рада вирішила взяти участь у мирних переговорах з країнами Четверного союзу, що, зрештою, призвело до повного розриву з Антантою.

Україна й держави Четверного союзу. Брестський мир

Розпад царської Росії прискорив кристалізацію німецької політики щодо України. Всупереч зв'язкам з українським рухом у попередні роки, Німеччина й Австро-Угорщина досить стримано поставилися до утворення Центральної Ради та її діяльності аж до пізньої осені 1917 р. Влітку й восени 1917 р. голов-

ним завданням для країн Четверного союзу було домогтися виходу Росії з війни й закриття Східного фронту, щоб зосередити всі сили на Заході. З позиції Берліна, підтримка українського руху могла зашкодити переговорному процесу з Росією. Для Австро-Угорщини політика щодо Центральної Ради була також питанням збереження власної цілісності. Адже усамостійнення Великої України могло стати небажаним сигналом для західних українців, які перебували під суверенітетом Австро-Угорської монархії. Тільки розпочавши переговори з російським радянським урядом і зіткнувшись із труднощами в переговорному процесі, Центральні держави звернули увагу на вартість українського чинника, який ставав важливим козирем у відносинах з Петроградом. Як наслідок, на відміну від країн Антанти, Німеччина та її союзники прихильно відреагували на ноту Центральної Ради від 11 (24) грудня 1917 р. й у відповідь вислали телеграму, в якій попередили про свою згоду бачити представників УНР на мирних переговорах у Бресті.

Переговори про сепаратний мир між радянською Росією та Німеччиною з її союзниками розпочалися в Бресті 9 (22) грудня 1917 р. Голова більшовицької делеґації Л.Троцький одразу заявив, що його делеґація представляє всі народи колишньої Росії. У відповідь Центральна Рада виступила з нотою протесту, наголосивши, що тільки вона уповноважена захищати інтереси українського народу. Держави Четверного союзу відреагували негайно, запросивши представників Центральної Ради до участі в переговорах. 6 січня 1918 р. делеґація Центральної Ради на чолі з В.Голубовичем (окрім Голубовича, до її складу ввійшли М.Левицький, М.Любинський, М.Полоз, О.Севрюк та ін.) приєдналася до переговорів у Бресті. Ця делеґація стала першою офіційною дипломатичною місією нової України. Її повноваження визнали країни Четверного союзу; були змушені це зробити й представники російського Раднаркому. У попередніх двосторонніх консультаціях та під час самих переговорів українські дипломати рішуче обстоювали інтереси України й успішно використовували суперечності, що існували між більшовицькою Росією та Центральними державами.

Згідно з інструкціями, отриманими від М.Грушевського, українська делеґація домагалася визнання УНР і приєднання до неї Холмщини й Підляшшя, а також Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. На останнє категорично не погоджувалася Австро-Угорщина. Тоді українська делеґація почала наполягати на територіальному розмежуванні в Галичині й наданні автономії ("коронного краю") українським землям у складі Австро-Угорщини. Зацікавлена в торговельно-економічній співпраці з Україною та закритті Східного фронту, а також відчуваючи тиск Німеччини, Австро-Угорщина була змушена йти на поступки. Німеччина та її союзники також висловили готовність визнати УНР у разі, якщо остання проголосить свою незалежність. Розуміючи, що переговорний процес розвивається невигідно для радянської Росії, 18 січня 1918 р. Троцький запропонував перервати переговори на 10 днів і терміново виїхав до Петрограда. Водночас радянські війська пришвидшили вторгнення в Україну.

У критичній ситуації, коли більшовицькі війська вже стояли на підступах до Києва, Центральна Рада наважилася на повний розрив з Росією. У січні-лютому з'явилися красномовні статті М.Грушевського "Кінець московської

орієнтації" і "Наша західня орієнтація", які обґрунтовували й символізували кардинальне переосмислення зовнішньополітичного курсу УНР. Зрештою, на засіданні в ніч на 25 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила свій IV-й Універсал, за яким УНР проголошувалася незалежною й суверенною республікою. Центральна Рада декларувала своє бажання "жити у згоді й приязні" з усіма сусідніми державами.

Паралельно відбулися деякі організаційні зміни: уряд було перейменовано в Раду народних міністрів (РНМ) УНР, а зовнішньополітичне відомство — в Міністерство закордонних справ. Новий голова уряду В.Голубович став водночас міністром закордонних справ. Проголошення незалежності забезпечило необхідну правову базу для міжнародної діяльності УНР і укладення міжнародно-правових актів.

Делеґація УНР у дещо зміненому складі (О.Севрюк, М.Левицький і М.Любинський) знову виїхала до Бреста, де 28 січня відновилися пленарні засідання. Цього разу Л.Троцький тримався набагато впевненіше, заявивши, що більша частина України підпорядковувалася харківському Народному секретаріату — маріонетковому червоному уряду, створеному в грудні 1917 р., — і що саме останній є справжнім урядом України. Проте країни Четверного союзу, зацікавлені в якнайшвидшому підписанні миру, підтвердили повноваження делеґації УНР. Переговори між УНР, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною й Болгарією, з другого, інтенсифікувались, і в ніч на 9 лютого 1918 р. сепаратний мирний договір було підписано. Наступного дня червоні війська під командуванням М.Муравйова захопили столицю України й розпочали там масовий терор.

Брестський мирний договір складався з 10 статей. Він визнавав незалежність УНР і визначав її кордони. Сторони відмовлялися від взаємних претензій і контрибуцій. Делеґації УНР і Австро-Угорщини також дійшли згоди й підписали таємний додаток про поділ Галичини та об'єднання українських частин Галичини й Буковини в єдиний коронний край до 20 липня 1918 р. Окрім політичного договору, 18 лютого між УНР і Центральними державами було укладено військову конвенцію, яка підвела правову базу під вступ німецької армії на територію України. Країни Четверного союзу обіцяли Україні збройну допомогу проти більшовиків та позику в 1 млрд. крб. в обмін на постачання до 1 липня 1918 р. 1 млн. т зерна та інших сільськогосподарських продуктів. 18 лютого розпочався наступ німецьких військ, а 2 березня вони ввійшли до Києва. Разом з ними повернулася до столиці Центральна Рада. Водночас Київ залишили всі представники країн Антанти й США. До кінця лютого німецькі та австро-угорські війська захопили майже всю Україну. 17 березня Мала Рада ратифікувала Брестський мирний договір.

В українській історичній літературі ще й досі дискутується питання щодо доцільності укладення Центральною Радою сепаратного миру з країнами Четверного союзу. Висловлюються прямо протилежні погляди. Одні оцінюють укладений мир як "найкращий вихід із поганої ситуації"[12] або навіть як "велике дипломатичне досягнення Центральної Ради"[13]. Підставою для таких оцінок став той факт, що за Брестським миром країни Четверного союзу ви-

знали де-юре незалежність і кордони УНР. Молода українська держава вперше у XX ст. виступила суб'єктом міжнародного права. Інші, натомість, вважають, що сепаратним миром українські політики посилили антиукраїнські настрої в державах Антанти й США, а це завдало непоправного удару українській справі на міжнародній арені[14].

З боку Центральної Ради це була відчайдушна спроба врятувати українську державність. У першій чверті XX ст. Європа виявилася розділеною на антагоністичні військово-політичні блоки. Як і багатьом іншим "малим" чи новоутвореним державам, Україні довелося вибирати між ворогуючими угрупованнями. Революційні потрясіння в Росії та небажання більшовиків погодитися з існуванням самостійної України ще більше ускладнили й без того непросте становище УНР. До укладення миру Центральну Раду спонукали не пронімецькі симпатії її лідерів, а об'єктивна внутрішня та зовнішньополітична ситуація, що склалася на той час. Без зовнішньої підтримки Центральній Раді й українському уряду бракувало сил водночас захищатися від більшовиків і протистояти Центральним державам. Мир з німцями Центральна Рада уклала, коли остаточно зрозуміла, що на практичну допомогу від Антанти розраховувати не доводиться. Антанта виявляла великий інтерес, щоб утримати Україну в стані війни, але надати реальну, а не декларовану допомогу не могла, бо не мала в цьому регіоні своїх військ. Англії й Франції навіть не вдалося переконати виступити на боці Центральної Ради залежних від них Т.Масарика та чехословацькі збройні формування, що на той час перебували в Києві. Попри звернення Центральної Ради, Масарик став на нейтральну позицію у боротьбі між українською владою та більшовиками. Лише Центральні держави, насамперед Німеччина, виявили готовність визнати УНР і вжили практичних заходів для її підтримки.

Однак фактом є й те, що цей вимушений крок Центральної Ради призвів до розриву відносин з Антантою, а згодом неодноразово використовувався антиукраїнськими силами для дискредитації українського руху на Заході. У довготерміновому плані вибір, що його зробила Центральна Рада у січні 1918 р., виявився помилковим. Незабаром Німеччина зазнала поразки у Першій світовій війні й доля України, як і багатьох інших нових країн Центрально-Східної Європи, опинилася в руках Англії та Франції.

Україні негативно підписання Україною Брестського миру сприйняли сусідні Чехословаччина та Польща. Польща була особливо незадоволена таємними домовленостями з Австро-Угорщиною, які дуже швидко стали відомі. Поляки розпочали шалений тиск на Відень, щоб той відмовився від домовленостей, і з часом це було зроблено. Чехи, зокрема Масарик, який особисто добре знав Грушевського й багатьох інших провідників українського руху та який восени 1917 р. перебував у Києві, спочатку вітали проголошення УНР як автономної частини нової демократичної Росії. Коли ж УНР проголосила свою незалежність, Масарик кардинально змінив своє ставлення до українського руху. Він був проти розвалу Росії, в якій убачав союзника проти Німеччини.

Водночас укладення Брестського миру та дипломатичне визнання України з боку країн Четверного союзу відкрило нові можливості для розбудови ук-

раїнської дипломатичної й консульської служби. Після повернення до Києва уряд і Міністерство закордонних справ УНР, яке з 14 березня 1918 р. очолював М.Любинський, розпочали організацію перших українських дипломатичних представництв. Навесні 1918 р. було розроблено проект Закону УНР "Про закордонні установи Української Народної Республіки"[15]. Планувалося відрядити посольства до країн Четверного союзу, які визнали УНР, та до нейтральних держав. Обмін дипломатичними представниками між Україною й Центральними державами передбачали умови Брестського мирного договору. За ті два місяці, що їй залишилося проіснувати, Центральна Рада встигла відрядити посольства до Німеччини (О.Севрюк), Туреччини (М.Левицький) та Австро-Угорщини (А.Яковлів). Було також відправлено посольство до Румунії (М.Ґалаґан), але воно не розпочало свою роботу через негативне ставлення румунського уряду. За день до гетьманського перевороту уряд УНР відрядив дипломатичну місію до нейтральної Швейцарії (М.Шраг). Водночас у Києві з'явилися посольства Німеччини (Ф. Мумм фон Шварценштайн), Австро-Угорщини (Й.Форгач) та Туреччини (Ахмед Мухтар Бей).

Прихильність Німеччини до Центральної Ради виявилася тимчасовою. Великою мірою Німеччина розглядала Брестський мир з Україною як "хлібний" договір. Але в умовах внутрішнього хаосу та неспроможності Центральної Ради забезпечити ефективне державне управління й контроль над територією, вона не могла належно виконувати положення договору щодо постачання сільськогосподарських продуктів до Німеччини. Це викликало роздратування Німеччини. Останній посол у Києві слав відповідні листи Раді народних міністрів, а німецьке військове командування дедалі більше втручалося у внутрішні справи УНР. Війська Центральних держав фактично виконували функції правоохоронних органів, а інколи й державних органів влади на території України, намагаючись приборкати анархізм і безладдя, що поширювалися в країні. Зрештою, 29 квітня 1918 р. німецьке командування організувало військовий переворот. Центральну Раду було позбавлено влади, яка перейшла до гетьмана П.Скоропадського.

Отже, попри окремі досягнення й дипломатичні успіхи, в цілому зовнішня політика Центральної Ради програла фактично на всіх напрямках: їй не вдалося дійти порозуміння з Росією, здобути визнання Антанти й забезпечити тривалу підтримку з боку Німеччини. Українська дипломатія часто відставала від розвитку подій і спізнювалася з виробленням адекватної стратегії своєї міжнародної поведінки. Укладення Брестського миру стало першим у новітній історії України де-юре визнанням незалежності України. На певний час Брестський мир забезпечив захист української незалежності. Уклавши мир як самостійна держава, УНР спробувала стати суб'єктом хоча б регіональної міжнародної політики. Проте повноцінним суб'єктом їй стати так і не вдалося, адже, попри офіційні рівноправні відносини з Центральними державами, Україна фактично опинилася в стані окупації Німеччиною та її союзниками. Підписання Брестського миру також зашкодило подальшому розвиткові зв'язків України з державами-переможцями в Першій світовій війні. В цілому можливості для дипломатії Центральної Ради були досить обмеженими: несприятли-

ва для молодої держави міжнародна ситуація, агресія з боку Росії, настороженe ставлення провідних західних держав, військова й політична залежність від Німеччини на останньому етапі існування Центральної Ради тощо. Бракувало міжнародного досвіду та кваліфікованих дипломатичних кадрів; не було належного усвідомлення значення зовнішньої політики; надто багато часу було змарновано "автономною" орієнтацією на Росію. Але, як показав наступний розвиток подій, кінець 1917-початок 1918 рр. був чи не найсприятливішим періодом для України з погляду її міжнародного визнання: після того українці вже не мали таких шансів.

Дипломатична діяльність Української Держави гетьмана П.Скоропадського

Внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. й усунення від влади Центральної Ради розпочався новий етап в історії української дипломатії, пов'язаний із зовнішньополітичною діяльністю уряду гетьмана П.Скоропадського. Новий керівник приділяв набагато більше уваги міжнародній політиці й розбудові української дипломатичної служби. Діапазон зовнішньополітичної діяльності Української Держави суттєво зріс[16]. 11 зарубіжних місій було акредитовано в Києві: з Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Польщі, Румунії, Фінляндії, Кубані, Азербайджану та Грузії. 10 українських дипломатичних представництв було вирядженo за кордон: до Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Фінляндії, Швейцарії, Румунії, Кубані та Швеції. (Гетьманський уряд також призначив дипломатичну місію до Польщі, але з її відправленням свідомо не поспішав з огляду на українсько-польські територіальні суперечності, й місія так ніколи і не виїхала до Варшави.) Розпочалося становлення української консульської служби. Відбулася реорганізація Міністерства закордонних справ, що мало сприяти підвищенню ефективності його роботи. Зокрема, в структурі цього органу було утворено два департаменти: загальний — для організації внутрішньої роботи відомства, та чужоземних зносин, який керував діяльністю закордонних установ. Короткий час міністром закордонних справ в уряді Української Держави був М.Василенко; 20 травня його замінив відомий історик, громадський і державний діяч Д.Дорошенко, який очолював міністерство до 14 листопада 1918 р.[17]

І все ж здійснення зовнішньої політики Українською Державою відбувалось у складних умовах. Прийшовши до влади на німецьких багнетах, уряд гетьмана фактично позбавив себе можливості маневру й вибору зовнішньополітичної орієнтації. Зрозуміло, що домінуючим напрямком дипломатичних зносин гетьманської держави стали взаємини з Німеччиною та її союзниками. Як згадував у своїх спогадах Д.Дорошенко, "відносини до Німеччини були влітку 1918 року основним питанням не тільки нашої закордонної політики,

але й питанням самого нашого існування як держави"[18]. Окрім того, гетьманська дипломатія докладала чимало зусиль для врегулювання відносин із сусідніми країнами, насамперед з Росією, а на останньому етапі своєї діяльності намагалася переорієнтуватися на держави Антанти.

Україна й Центральні держави

Дипломатичні відносини Української Держави з країнами Четверного союзу не були рівними: вони різнилися від задовільних і безпроблемних з Болгарією та Туреччиною, дещо конфліктних, але в цілому доброзичливих з Німеччиною, до вельми напружених з Австро-Угорщиною. Першочергова увага приділялася взаєминам з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську Державу, а 24 липня ратифікувала Брестський мирний договір. 14 червня мирний договір було затверджено окремим законом гетьмана Скоропадського. Замість О.Севрюка послом Української Держави в Берліні став Ф.Штейнгель, а барон Ф.Мумм фон Шварценштайн і далі представляв німецькі інтереси в Україні.

П.Скоропадський намагався використати силу і вплив Німеччини, що їх остання все ще зберігала на сході Європи, для зміцнення української державності та її захисту від можливої зовнішньої аґресії. На думку Д.Дорошенка, це було головним зовнішньополітичним завданням, досягнувши якого можна було спробувати вийти з-під опіки Німеччини й позбутися присутності окупаційних військ на українській землі[19]. Натомість Берлін, підтримуючи незалежність України, намагався втримати її в орбіті своїх впливів. Використовуючи перебування своїх військ в Україні (в той час, коли Скоропадському було заборонено формувати українську армію), Німеччина й німецьке військове командування в самій Україні активно втручались у внутрішні та зовнішні справи Української Держави[20]. І тільки з наближенням війни до кінця й послабленням самої Німеччини її тиск на українську владу поступово зменшувався, а самостійність останньої збільшувалася.

Найвищі посадові особи Української Держави двічі відвідали Німеччину: це були перші офіційні міжнародні візити керівників незалежної України у XX ст. Влітку до Берліна приїздив голова Ради міністрів Української Держави Ф.Лизогуб. Під час візиту він домовився про надання Німеччиною кредиту та про розвиток взаємної торгівлі. Берлін обіцяв підтримувати Україну у вирішенні спірних територіальних питань із сусідами. Проте Ф.Лизогубу не вдалося дістати дозвіл на розбудову Збройних сил України.

4-18 вересня 1918 р. Німеччину відвідав П.Скоропадський. Гетьмана приймали з усіма дипломатичними почестями як главу дружньої держави. П.Скоропадський мав зустрічі з імператором Вільгельмом II і райхсканцлером Г.Гертлінґом. Обидва обіцяли вирішити всі порушені питання. Зокрема, гетьман погодив з німецькими керівниками лінію українсько-російського кордону й домовився про визнання Криму автономною частиною Української Держави. Іншим питанням стала доля 35 кораблів Чорноморського флоту, які не були затоплені більшовиками в Новоросійську й згідно з умовами Брестського миру

між Росією та країнами Четверного союзу стали власністю останніх. Після тривалих переговорів П.Скоропадському вдалося домогтися від Німеччини повернення частини флоту (одного лінкора, одного крейсера, 11 міноносців, кількох підводних човнів тощо). Як результат, Українська Держава заклала підвалини формування власного флоту й зміцнила свої позиції на Чорному морі.

Важливе місце у взаєминах Гетьманської держави з Німеччиною, а також з Австро-Угорщиною посідали торговельно-економічні відносини, що розвивалися на базі економічного договору, укладеного Центральною Радою 23 квітня 1918 р. Цей договір став першою зовнішньоекономічною угодою України як суверенної держави. Згідно з договором, Україна зобов'язувалася поставити до Німеччини та Австро-Угорщини до 31 липня 1918 р. 60 млн. пудів збіжжя, 3 млн. пудів цукру, інші сільськогосподарські продукти, а також 37,5 млн. пудів залізної руди. Своєю чергою, Центральні держави повинні були поставити в Україну вугілля й устаткування для металургійної промисловості. З огляду на нерівноправність торговельних партнерів, не був рівноправним і цей економічний договір. В цілому, однак, він був вигідним для обох сторін[21]. Навіть попри те, що через різні причини економічний договір не виконала повністю жодна сторона (план вивезення з України сировини та продовольства був реалізований лише на 20%), Німеччина й Австро-Угорщина стали головними економічними та торговельними партнерами України.

10 серпня 1918 р. Українська Держава, Німеччина й Австро-Угорщина підписали новий протокол терміном дії до 30 червня 1919 р. Передбачалося, що третину зібраного врожаю й металопродукції, 10% виробництва цукру та 20% спирту буде експортовано до Центральних держав. Натомість останні зобов'язувалися поставити в Україну вугілля, нафту й нафтопродукти, сільськогосподарську техніку й промислове устаткування. Крім того, Україні надавався кредит у розмірі 1 млрд. німецьких марок. Серпнева економічна угода була більш збалансованою. Значні експортні поставки відкривали перед Україною перспективи подолання економічної кризи та модернізації вітчизняних промисловості й сільського господарства[22].

Відносини Української держави з Австро-Угорщиною розвивалися набагато складніше. Для багатонаціональної монархії Габсбургів розпад Російської імперії створював небезпечний прецедент. Крім того, Відень уникав передачі Україні Холмщини й Підляшшя, що було обумовлено мирним договором у Бресті, та відмовлявся виконати таємні положення Брестського миру щодо розмежування у Східній Галичині. З цього приводу в Києві довго, але безрезультатно тривали переговори П.Скоропадського й Д.Дорошенка з австро-угорським послом Форгачем. У Відні активно працював український посол В.Липинський, який замінив на цій посаді А.Яковліва. Виходячи з власних міркувань і з огляду на потужний тиск поляків, австро-угорський уряд у липні 1918 р. офіційно анулював таємні Брестські домовленості, після чого ще довго зволікав з ратифікацією мирного договору й, зрештою, взагалі відмовився від неї. Уряд Скоропадського висловив свій протест, але змінити ситуацію не зміг. Крім того, австро-угорський уряд так і не дозволив відкрити українські консульства у Відні, Будапешті й Львові.

Болгарія була першою країною Четверного союзу, яка ратифікувала Брестський договір з Україною. Сталося це 15 липня 1918 р. Після цього сторони обмінялися послами: до Софії прибув колишній міністр закордонних справ в уряді Центральної Ради О.Шульгин, до Києва було призначено колишнього міністра освіти Болгарії І.Шишманова. 22 серпня Брестський договір ратифікувала Туреччина. Українським послом у Стамбулі було призначено І.Токаржевського-Карашевича.

Взаємини з Росією та іншими сусідами

Другим напрямком зовнішньої політики гетьмана Скоропадського було вирішення спірних територіальних питань і розвиток взаємин із сусідами та іншими державними утвореннями, що постали на теренах колишньої Російської імперії: Польщею, Фінляндією, Литвою, Білоруссю, Доном, Кубанню, Грузією, Вірменією, Кримом тощо. Головне завдання на цьому напрямку полягало в урегулюванні відносин з радянською Росією.

Брестський мирний договір між більшовицькою Росією та Центральними державами від 3 березня зобов'язував Росію визнати суверенітет і підписати мирні угоди з Україною, Фінляндією й країнами Балтії. На виконанні цього положення наполягала Німеччина, яка воліла зміцнити нові незалежні держави, тримаючи їх в орбіті власного впливу. Не маючи змоги порушити Брестський мир і загострити відносини з Центральними державами, Раднарком був змушений піти на переговори з Україною. 22 травня 1918 р. до Києва прибула чисельна (близько 40 осіб) радянська делеґація на чолі з Х.Раковським (голова) та Д.Мануїльським (заступник). Українську делеґацію на переговорах очолив С.Шелухін. 12 червня було підписано попередню мирну угоду, яка й стала єдиним конкретним результатом кількамісячних українсько-російських переговорів. За нею радянська Росія визнавала незалежність і суверенітет Української Держави. Передбачалося припинення бойових дій на всіх фронтах (визналася демаркаційна лінія, що відповідала позиціям російських і німецьких військ станом на травень 1918 р.), взаємний обмін громадянами, обмін консульськими представництвами (незабаром було відкрито українські ґенеральні консульства в Москві та Петрограді й 19 консульських установ в інших містах Росії).

Набагато важче виявилося дійти згоди щодо визначення українсько-російського кордону та розподілу державного майна й боргів царської Росії. Більшовицька делеґація час від часу висувала претензії на частину східних і південних українських етнографічних земель (частину Катеринославщини, Харківщини й Херсонщини). Ще категоричніше вона не погоджувалася з відокремленням від Росії Криму, Кубані й Дону, висловлюючи незадоволення тим, що Українська Держава визнала незалежність Донської та Кубанської республік. Рішуче відмовлялося Україні і в отриманні відповідної частки державного майна колишньої імперії.

Формально погодившись із правом українського народу на самовизначення, радянська Росія водночас і далі вороже ставилася до існування самостійної

Української Держави. Незалежність України розглядалася як явище тимчасове, нав'язане умовами Брестського миру. Уклавши мир з Україною й формально виконавши Брестські положення, радянська делеґація всіляко зволікала з подальшими домовленостями, втягнула українську сторону в довгі й безплідні переговори, а своє тривале перебування в українській столиці дедалі більше використовувала для комуністичної пропаґанди. Делеґати від радянської Росії підтримували й заохочували антигетьманські настрої та виступи в Україні, включно з фінансовою й матеріальною допомогою більшовицькому підпіллю. Вони також установили зв'язки з Українським національним союзом (УНС), що його було утворено в травні національно-демократичними силами як опозицію режиму П.Скоропадського. Х.Раковський і Д.Мануїльський обговорювали з лідерами УНС В.Винниченком і М.Шаповалом можливість загального повстання в Україні проти П.Скоропадського[23].

Зрештою, переговори між Українською Державою й радянською Росією зайшли у глухий кут. 7 жовтня Раковський виїхав до Москви за інструкціями, а 8 листопада було відкликано всю делеґацію. Отже, головної мети — підписати мирний договір з радянською Росією — українській дипломатії досягти не вдалося. Східні кордони залишалися невизначеними, майнові претензії — неврегульованими. Як наслідок, не вдалося позбутися небезпеки нової аґресії з боку Росії. Така загроза стала ще реальнішою, коли 13 листопада 1918 р., на другий день після підписання Комп'єнського перемир'я, яке поклало край Першій світовій війні, радянська Росія в односторонньому порядку анулювала Брестський мирний договір із Німеччиною й відмовилася від своїх зобов'язань щодо України.

Переговори з іншими сусідніми країнами та тими державними утвореннями, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії, точилися здебільшого навколо територіальних питань. Українська Держава поставила за мету приєднати всі землі, що з етнографічного та історичного погляду були зв'язані з Україною: Бессарабію, Крим, Кубань, Холмщину тощо. Передусім, уряд П.Скоропадського докладав багатьох зусиль, включно з економічними санкціями, щоб повернути від сусідньої Румунії українську частину Бессарабії, що її Румунія заґарбала на початку 1918 р. До часу розв'язання цієї проблеми Київ вирішив не встановлювати дипломатичні відносини з Бухарестом на рівні послів. 11 травня гетьманський уряд видав наказ "Про заборону вивозу товарів у Румунію і Бессарабію" ("Митна війна") тривала протягом літа, аж поки до Києва приїхала румунська урядова делеґація для відповідних переговорів. Утім, через позицію румунської сторони справу так і не було вирішено. Восени 1918 р. позиція П.Скоропадського змінилася з огляду на те, що Антанта перемагала у війні, а Румунія була її союзницею. 26 жовтня з Бухарестом було підписано угоду, яка фактично визнала статус-кво у Бессарабії. Більше того, скориставшись розпадом Австро-Угорщини та слабкістю влади в Україні, в середині листопада 1918 р. Румунія окупувала й українську Буковину.

Уряд П.Скоропадського вів переговори з Кримом, Кубанню та Доном. Ще в грудні 1917 р. кримськотатарське населення Криму сформувало свій представницький орган — Курултай, який проголосив Крим демократичною республі-

кою на чолі з Дж.Саїд Ахмедом. Однак уже незабаром у Криму було встановлено радянську Республіку Таврида. У квітні 1918 р. Крим окупували німці. В травні за їхнім дозволом було утворено крайовий уряд на чолі з ґенералом С.Сулькевичем. П.Скоропадський не погоджувався на самостійність Криму, вимагаючи приєднання півострова до України. Відповідні ноти вручалися німецькому послові в Києві. Намагаючись забезпечити свій вплив на півострові, Берлін не поспішав визнавати приналежність Криму до Української Держави. С.Сулькевич розпочав антиукраїнські репресії у Криму й навіть висунув територіальні претензії до Української Держави. В серпні розпочалася ще одна "митна війна" — фактична економічна блокада Криму, під час якої було припинено рух товарів до Криму, за винятком продуктів для німецьких військових частин, розташованих на півострові. Як наслідок, С.Сулькевич був змушений змінити свою політику щодо України; до Києва прибула спеціальна делеґація для вироблення умов приєднання Криму до Української Держави. Наприкінці вересня такі умови було узгоджено: Криму надавалася широка автономія, включно з правом мати власний законодавчий орган (сейм) і армію. В уряді Української Держави мала з'явитися посада статс-секретаря у справах Криму. Проте С.Сулькевич усіляко зволікав із затвердженням вироблених умов, аж поки Крим був окупований Добровольчою армією ґенерала А.Денікіна.

7 серпня ґетьманський уряд підписав оборонний і торговельний союз із Донською республікою, проголошеною 3 травня 1918 р. на чолі з ґенералом П.Красновим. Для збереження дружніх і союзних відносин та внаслідок нелегких переговорів Україна погодилася на приналежність до Дону Таганрозького округу в обмін на забезпечення культурно-національних прав українців на Дону. Там перебувало українське дипломатичне представництво на чолі з М.Славинським, а ґенерал О.Черячукін представляв Дон у Києві.

Восени 1918 р. тривали переговори про можливе об'єднання з Україною Кубанської Народної Республіки. 21 жовтня було навіть узгоджено договір про об'єднання. Але сталося це запізно: на Кубані зосередилися добровольчі війська ґенерала М.Алєксєєва, в Україні, в критичному становищі опинився уряд П.Скоропадського.

На початку жовтня до Києва прибув представник польської Реґентської ради С.Ванькович. З його прибуттям і врученням вірчих грамот П.Скоропадському було започатковано відносини між Українською державою та відновленою Польською Республікою[24]. В центрі уваги цих відносин було питання встановлення українсько-польського кордону. Обидві сторони претендували на Холмщину й мали відмінні підходи до статусу Східної Галичини. Після вибуху польсько-української війни в Галичині на прохання галичан П.Скоропадський віддав наказ вислати їм на допомогу підрозділи українських січових стрільців на чолі з Є.Коновальцем. Однак останні відмовилися виконувати наказ ґетьмана, тому, що брали активну участь у підготовці антиґетьманського повстання, підґтовкою до якого керував Український національний союз. На Волині дійшло до збройних зіткнень між ґетьманськими й польськими військами. Поляки виявилися дещо вправнішими й установили свій контроль над Холмщиною та Західною Волинню.

Уряд П.Скоропадського також установив дипломатичні відносини з Фінляндією, Грузією й Білоруссю та консульські відносини з Литвою. Національні держави, що проголосили свою незалежність на теренах колишньої царської імперії, були природніми союзниками самостійної України. Дипломатичні відносини з ними підвищували міжнародний статус Української Держави, а взаємне визнання та співпраця допомагали протидіяти планам більшовиків щодо встановлення радянської влади на території колишньої Російської імперії. Інтенсивність і плідність двосторонніх зв'язків України з іншими новоствореними державами залежала здебільшого від наявності чи браку територіальних проблем.

Відносини з Антантою й нейтральними країнами

Гетьманський уряд також намагався налагодити взаємини з нейтральними країнами. У Швеції та Швейцарії перебували українські дипломатичні місії. Але розвивалися ці відносини дуже важко. З одного боку, до таких зусиль Української Держави негативно ставилася Німеччина, яка не була зацікавлена в тому, щоб український уряд зближувався з нейтральними державами, а через них — з країнами Антанти. З другого боку, нерішуче діяла українська дипломатія.

Зрозуміло, що П.Скоропадському не доводилося розраховувати на теплі стосунки з Антантою й США, хоча міністр закордонних справ Д.Дорошенко і писав пізніше, що "думка про висилку місій до держав Entente' була у нас весь час"[25]. Після окупації України німецькими військами й приходу до влади гетьмана П.Скоропадського країни Антанти й США остаточно втратили інтерес до України, розглядаючи її як союзника й протеже Німеччини. Не встигши посісти чільного місця на порядку денному міжнародної політики, 1918 р. "українське питання" майже взагалі зникло для країн-переможців у Першій світовій війні. Коли російські соціалісти-революціонери разом з "білими" реакціонерами-монархістами утворили в Уфі Директорію для спільної боротьби проти більшовицького Раднаркому, Антанта почала робити головну ставку в регіоні на російську контрреволюцію. В країнах Антанти остаточно сформувалося переконання про слабкість і штучність українського національного руху та його пов'язаність із німецькими й австрійськими інтригами, спрямованими на послаблення Росії. Так, у липні 1918 р. Дж.Ленфілд з Російської секції Державного департаменту США писав у своєму меморандумі, що український рух зводиться до діяльності нечисельної інтеліґенції, а селянство, яке становить більшість населення, "не має виразного національного почуття". Після революції селяни захопили землю, й країна перетворилася на "сукупність сіл", які утворили безліч незалежних республік і не визнавали жодного контролю з боку центральної влади[26].

Кроки до зближення з Антантою П.Скоропадський почав робити лише в жовтні 1918 р., коли поразка Німеччини у Першій світовій війні стала неминучою. В Україні тим часом активно тривала підготовка збройного виступу

проти влади гетьмана під керівництвом Українського національного союзу. Тепер уже відносини з Антантою ставали справою виживання гетьманської держави. В новій ситуації і Берлін, і Відень дали згоду на налагодження контактів з країнами Антанти. Проте навіть тоді зміна зовнішньополітичних пріоритетів давалася гетьману важко. Ще у жовтні він переконував членів уряду, що "одиноку серйозну силу становлять поки німці"[27]. А вже на початку листопада П.Скоропадський вислав до Ясс, де перебували військові місії Антанти, свого представника І.Коростовця для встановлення відносин з державами-переможцями у війні. У Швеції голова української дипломатичної місії генерал Б.Баженов пробував переконати військового представника США Стайнса, що запрошення німців в Україну на початку року було не більше, ніж намаганням захиститися від більшовиків. Б.Баженов говорив про симпатії українців до Антанти й висловив готовність українського уряду встановити торговельні зв'язки зі США[28]. На доручення П.Скоропадського Д.Дорошенко і Є.Лукасевич шукали контактів з представниками союзних держав у нейтральному Берні. Проте місія І.Коростовця скінчилася невдачею; не принесла успіху й активність українських представників у нейтральних Швеції та Швейцарії.

Щоб поліпшити ставлення Антанти й США, П.Скоропадський наважився радикально змінити свою зовнішньополітичну орієнтацію. 14 листопада 1918 р. він відправив у відставку уряд Ф.Лизогуба і призначив новий, на чолі з колишнім царським міністром С.Гербелем. Замість Д.Дорошенка міністром закордонних справ став Т.Афанасьєв. Новий уряд був покликаний втілити в життя новий зовнішньополітичний курс на федеративний зв'язок з майбутньою демократичною Росією. Того самого дня гетьман проголосив "Грамоту" про майбутню всеросійську федерацію, в якій "Україні належить зайняти одно з перших місць". Але навіть у "Грамоті" Скоропадський не зміг приховати своїх справжніх уподобань, наголосивши, що Україна "перша завела у себе основи порядку і законності" й "при дружній допомозі Осередніх держав... заховала спокій аж до нинішнього дня"[29].

16 листопада Т.Афанасьєв надіслав телеграму генералу А.Денікіну, закликаючи до спільних дій проти більшовиків, і поширив звернення до іноземних держав, де повідомив про мету нового гетьманського уряду — відновлення єдності Росії на федеративних засадах і збереження за Україною національно-культурної самобутності та існуючого державного правопорядку. Переорієнтацією на Росію й наголосом на спільній (разом з Добровольчою армією) боротьбі проти більшовизму гетьман сподівався здобути прихильність Антанти. На відміну від Центральної Ради, П.Скоропадський не вимагав від Антанти офіційного визнання Української Держави, сподіваючись хоча б на приїзд до Києва делегата Антанти для переговорів. Проте навіть за такої "поміркованості" дискредитований співпрацею з німцями уряд П.Скоропадського навряд чи міг розраховувати на нормалізацію відносин з країнами Антанти й США. Пізніше П.Скоропадський констатував у спогадах: "Entente-а дуже неохоче вступала у відносини з нашими представниками"[30]. До всього, перемога Українського національного союзу та повалення режиму П.Скоропадського перекреслили навіть ті мінімальні можливості для розвитку контактів геть-

манського уряду з країнами Антанти й США, що виникли пізньої осені 1918 р. Ще не встигли дипломатичні місії, відправлені гетьманом в останні дні його правління до Франції (М.Могилянський) та Англії й США (І.Коростовець), доїхати до місця призначення, як 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський був змушений зректися влади.

Так закінчився другий етап дипломатичної діяльності національних українських урядів періоду визвольних змагань. Протягом короткого періоду перебування при владі гетьман П.Скоропадський провадив активну зовнішньополітичну діяльність і зробив багато для налагодження міжнародних зв'язків України. Фактично при ньому розпочалася більш-менш системна розбудова української дипломатичної служби, в чому велика особиста заслуга належала тодішньому міністрові закордонних справ Д.Дорошенку. Українська Держава здобула визнання й установила дипломатичні відносини з цілою низкою держав і державних утворень, почала перетворюватися на активний суб'єкт міжнародного права. Водночас вимушена одностороння орієнтація на Німеччину суттєво обмежувала ініціативи й можливості української дипломатії. Наприкінці 1918 р. зовнішньополітичний курс Української Держави був піддани відповідній корекції, але ті зміни відбулися надто пізно, щоб переломити несприятливу для України міжнародну кон'юнктуру.

Український військовий аташат у період гетьманської держави*

Поновлення військово-дипломатичної діяльності, котра була невідривною складовою функціонування козацько-гетьманської республіки, пов'язано з відродженням традицій національного державотворення в 1917-1920 рр. Певний час на шляху налагодження міжнародних контактів УНР стояла серйозна перепона у вигляді соціальної демагогії та політичної обмеженості діячів українського парламенту й вищих урядовців. "Кабінет Винниченка, — констатував відомий історик та державний діяч Д.Дорошенко, — не міг вести ніякої активної політики в міжнародних відносинах... був зв'язаний політикою Центральної Ради з її стремлінням конкурувати з більшовиками на полі соціального максималізму й демагогії, а по-друге, тому що не спирався ні на яку реальну силу"[31].

Однак об'єктивна потреба у встановленні зовнішньополітичних зв'язків з іншими державами, бажання взяти повноправну участь у процесі після-

* Докладніше становлення та діяльність тогочасних військово-дипломатичних інституцій України висвітлено у таких публікаціях: Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1998. — 320 с.; Сідак В.С. З історії військового аташату Директорії УНР // З архівів ВУЧК -ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — СС.38-42.

воєнного врегулювання стимулювали зусилля для налагодження дипломатичних контактів. Ініціативу в цій справі виявило насамперед міжнародне відомство УНР.

27 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат УНР надав молодшому урядовцю для доручень Генерального секретаріату міжнародних справ капітану Ю.Гасенку мандат та усні інструкції для здійснення спеціальної місії за кордоном. Працюючи в одному з центрів міжнародного життя Європи — Швейцарії, — він спромігся заснувати там заклад УНР з функціями посольства, консульства й прес-бюро водночас, що створювало важливу організаційну передумову для поширення політичної присутності та інформаційних контактів України за кордоном.

Український дипломат-офіцер першочергову увагу приділив збиранню "надзвичайно важливих відомостей для дипломатичних місій України щодо нейтральних держав". Він зустрівся навіть з президентом і міністром закордонних справ Швейцарської Конфедерації, котра тоді ще не визнала офіційно Українську державу. Ю.Гасенко подбав також і про встановлення каналу відправки службової інформації до Києва, добившись від швейцарських урядових кіл дозволу на відрядження у березні 1918 р. першого українського дипломатичного кур'єра[32].

Сприятливі умови для збирання інформації про зарубіжні країни та їхні збройні сили виникли після створення за кордоном мережі постійних дипломатичних представництв УНР.

Навесні 1918 р. співробітники Міністерства закордонних справ республіки підготували проект Закону УНР "Про закордонні установи УНР". Цей законопроект мав на меті підведення під процес розбудови зовнішньополітичного представництва УНР відповідної правової та організаційної бази. Документ визначав типи й штати дипломатичних представництв України. При цьому до штатів посольств 1-го та 2-го розрядів (відповідно — 9 і 7 штатних одиниць) пропонувалося ввести посади військових аташе[33]. Координувати їхню поточну роботу мав підвідділ закордонного зв'язку Генштабу.

Отже, формування системи військового аташату України розпочалося в період Центральної Ради, однак організаційно-правниче утворення військово-дипломатичного апарату пов'язано з діяльністю адміністрації гетьмана П.Скоропадського, котру відзначав серйозний конструктивний підхід до військового будівництва.

Вже навесні 1918 р. розгорнулася робота щодо створення організаційних і директивних засад військового аташату. Його працівники ("військові агенти" — за тогочасною термінологією) мали призначатися з офіцерів Генштабу. При цьому встановлювалися суворі вимоги щодо професійних і моральних якостей кандидатів на військово-дипломатичну роботу. "Відповідальна робота агентів, — зазначав начальник Генштабу генерал О.Сливинський, — що проходить перед очима представників влади чужого народу, вимагає призначення кращих наших офіцерів..."[34]

У червні 1918 р. було реорганізовано Генеральний штаб Збройних сил України, начальником якого залишився генерал О.Сливинський, котрий обій-

мав цю посаду ще за Центральної Ради. До складу Ґенштабу ввійшли перше ґенерал-квартирмейстерство, яке очолив ґенерал Дроздовський і друге ґенерал-квартирмейстерство під керівництвом ґенерала Прохоровича[35]. Керівним органом військової дипломатії в складі Ґенштабу був відділ закордонного зв'язку або закордонний відділ. Саме цей підрозділ взяв на себе основне навантаження щодо формування системи військово-дипломатичного представництва України, оскільки військовий аташат "необхідний для постійного зв'язку з центрами думки й військової науки приязних держав, а також для ознайомлення з становищем і поступом військових дій в них"[36]. Отже, за намірами Ґенштабу, головними функціями військової дипломатії мали бути постачання інформації про стан збройних сил іноземних держав і вивчення кращих надбань військово-теоретичної думки за кордоном.

З погляду начальника першого ґенерал-квартирмейстерства Ґенштабу ґенерала Дроздовського, всі майбутні військові дипломати мають набути попереднього досвіду роботи в розвідувальному відділі Ґенштабу. "Тільки цей відділ, — наголошував він, — повинен служити як би школою для тих старшин Ґенерального штабу, котрі будуть потім одержувати призначення на посаду військових аґентів за кордоном... тільки тут вони зможуть познайомитися цілком з виникненням і методами постанов різних принципових питань до всього... зо всестороннім освітленням різних політичних питань, в курсі котрих повинні бути військові аґенти для того, щоб правильно дивитися на завдання нашої стратегії, відповідно цьому направляти свою діяльність"[37].

31 травня 1918 р. начальник Ґенштабу затвердив цілком таємну "Інструкцію закордонним військовим аґентам при представниках (по частині розвідочній)". Цей документ був першою комплексною директивою стосовно організації поточної роботи українського військового аташату щодо збирання інформації про стан Збройних сил і військового будівництва країн акредитації. "Інструкцію..." можна розглядати і як концептуальний документ щодо цілеспрямованого збирання відомостей розвідувального характеру, виходячи з тогочасного рівня уявлень про завдання військової розвідки як такої. "Військові аґенти, — йшлося в ній, — прикладають усі міри, способи і прийоми для постійного і різностороннього догляду за усіма справами життя краю і армії, пориваючись можливо вичерплююче і повно уявити загальний малюнок військової підготовки і доповнити її можливо більшими деталями". Зібрана інформація повинна була надсилатися до Ґенштабу у відділ закордонного зв'язку таємним телеграфним шифром або ж кур'єром "у власні руки". Крім того, першого числа кожного місяця військові аташе зобов'язувалися готувати та відправляти до Ґенштабу докладний інформаційно-аналітичний матеріал, підготовлений на основі зібраних за місяць відомостей[38].

"Інструкція..." містила вичерпну схему збирання інформації, котра потрібна була Ґенштабу для врахування під час розроблення оборонної стратегії Української Держави та раціонального будівництва її Збройних сил. Центральну установу української армії цікавили такі проблеми: правова база формування армій іноземних держав; їхня організація у мирний та воєнний час стосовно родів військ; озброєння та технічні засоби, що перебувають у користуванні цих армій; мобілі-

заційні можливості населення, промисловості, транспорту й шляхів сполучення держав акредитації; їхнє тилове забезпечення; перебіг військової підготовки, військово-навчальні та наукові заклади іноземних армій; дислокація їхніх частин, з'єднань, залог; морально-політичний стан особового складу, командні кадри; підготовка майбутнього театру воєнних дій у фортифікаційному, транспортному, топографічному аспектах; плани бойових дій; охорона кордонів[39].

В "Інструкції..." був також досить детальний перелік відомостей військового характеру, що їх мають збирати військові аґенти (військові аташе) Української Держави в країнах акредитації. Варто зазначити, що з воєнно-політичного та військово-штабного погляду цей перелік складений вельми кваліфіковано й містить усі головні інформаційні орієнтири в галузі військової розвідки того періоду. Водночас у документі є чимало серйозних прогалин стосовно самої організації діяльності військових аґентів. Зокрема, не знайшли відображення: статус військових аґентів, їхнє місце в структурі закордонних представництв Української Держави та дипломатичні права; особливості взаємодії військових аташе з "чистими" дипломатами, представниками інших спецслужб України за кордоном, а також з військовими аґентами інших держав у країні акредитації; основи роботи із закордонними конфіденційними джерелами інформації та пов'язані з цим вимоги; основи таємного діловодства; система зв'язку тощо. Можна припускати, що "Інструкція..." була підготовлена кваліфікованим штабістом, котрий, одначе, не мав ґрунтовних знань і навичок у сфері практичної організації військової розвідки.

У зв'язку з формуванням мережі дипломатичного представництва України за кордоном заступник міністра військових справ ґенерал Ліґнау звернувся у червні 1918 р. до уряду з пропозицією направити до українських дипмісій військових представників. "Інтереси України, — йшлося в доповіді Ліґнау, — вимагають установлення військово-дипломатичного контакту з сусідніми державами, а тому необхідно негайно командирувати військових аґентів у держави, в які вже назначено посольство, а саме: в Ґерманію, Австрію, Туреччину, Румунію і Болгарію... В найближчім часі прийдеться відряджати посольство в Швейцарію..." Відтак пропонувалося направити військових аташе до Берліна, Відня, Бухареста, Константинополя й Берна.

За проектом військового відомства при посольствах Української Держави 1-го розряду (12 осіб за штатом) повинні були отримати акредитацію військовий аґент (посада отамана бригади), його помічник (полковник) та старшина для доручень (курінний), а при посольствах 2-го розряду (3 особи) — військовий аґент (полковник) і його помічник (курінний)[40].

Поки уряд розглядав законопроект, було створено військово-морське дипломатичне представництво. 4 липня 1918 р. ухвалюється Закон "Про призначення військово-морських аґентів та встановлення посад військово-морських аґентів при посольствах Української Держави". Зазначені місії складалися з військово-морського аташе та його діловода. Вони були акредитовані в Німеччині (за сумісництвом — у Данії, Голландії, Швеції), Австрії, Угорщині, Румунії, Туреччині. Планувалося направити військово-морського аташе й до радянської Росії, однак цього не сталося через складний характер міждержавних стосунків.

Військово-морські дипломати брали участь у складі делеґації в мирних переговорах з Румунією, три морські офіцери входили до української делеґації на переговорах з радянською Росією. 22 липня 1918 р. до Берліна було відряджено капітана 1-го рангу Українського військового Флоту Г.Свірського для ведення переговорів з представниками зацікавлених держав у справі повернення Україні Чорноморського флоту[41].

Поточною роботою військово-морської дипломатії керував закордонний відділ Морського Ґенерального штабу. Цей підрозділ обробляв інформацію щодо організації та озброєння військово-морських сил іноземних держав, яка надходила від військово-морських аташе, та давав їм відповідні інструкції[42].

10 серпня 1918 р. гетьман П.Скоропадський затвердив Закон "Про призначення військових аґентів". При посольствах 1-го розряду встановлювалися посади військового аґента та помічника (відповідно — отамана бригади й полковника), при посольствах 2-го розряду — такі самі посади, але на клас нижче за військовим званням.

При впровадженні військово-дипломатичних аґентів український уряд наштовхнувся на дискримінаційне ставлення до України держав австронімецького блоку. Уряди Австрії та Німеччини відмовили у приїзді українським військовим дипломатам, посилаючись на те, що при штабі "Обер-Ост" (м.Ковно) та штабі австрійської Східної армії ґенерала Крауса в Одесі вже працюють представники від українських Збройних сил ґенерал-хорунжі Левицький і Семенов[43].

Головними методами роботи військових дипломатів України були встановлення та розвиток контактів з представниками урядових і військових кіл країн, де вони перебували (на це асиґнувалася більша частка коштів); вивчення як офіційним, леґальним шляхом, так і через таємні джерела іноземних збройних сил, опрацювання спеціальної періодичної літератури та наукових джерел зарубіжних країн для вилучення відповідних даних тощо. Військовий аташат не тільки працював в інтересах військового відомства, а й надавав суттєву допомогу цивільній дипломатії, здобуваючи важливу для неї інформацію.

Ефективність роботи військової дипломатії за кордоном була б, мабуть, вищою, якби не заважали відомчі суперечності між військовими та міжнародними інституціями України. Доходило до повної відмови Міністерства закордонних справ сприяти роботі військових аґентів при дипломатичних представництвах. Їм не дозволяли користуватися приміщеннями посольств, транспортом, засобами зв'язку, що призводило до зайвих витрат[44].

Щоб досягти тіснішої координації роботи між цивільною та військовою ґілками дипломатії, Військове міністерство запропонувало ввести посади військових дипломатів безпосередньо до штатів посольств України (це сталося 10 листопада). МЗС у цілому підтримало цю пропозицію, хоча і висловилося за відкладення цього заходу до остаточного формування української армії[45].

Поступове накопичення досвіду роботи за кордоном військовою дипломатією та військовою розвідкою сприяло уточненню їхніх функцій, дозволило зробити певні висновки щодо підбору й підготовки кадрів. Про це свідчить, наприклад, доповідь начальника першого ґенерал-квартирмейстерства на-

чальникові Ґенштабу: "Розвідочному відділу повинно бути доручено всестороннє вивчення неприятельської армії, а також території противника, по можливості в такому ж об'ємі, як в статистичному відділі..." Тобто йшлося про комплексну розвідку військового потенціалу зарубіжних держав.

На відділ закордонного зв'язку пропонувалося покласти все таємне листування з військовими аґентами, розроблення нових шифрів для конспіративних зносин, забезпечення режиму таємності навколо контактів Центру з конфіденційними джерелами інформації, а також офіційну репрезентацію Ґенштабу перед військово-дипломатичними представниками інших держав в Україні, супровід їх у службових подорожах по країні.

Документ націлював підрозділи розвідки та аташату на тісну взаємодію. Висловлювалося побажання мати при кожному військовому аташе помічника для організації роботи українських дипломатичних резидентур. На посади військових аґентів у провідних країнах Європи (Німеччині, Австрії, Англії, Франції, Туреччині та ін.) пропонувалося призначати лише тих офіцерів аташату, що вже мали попередній досвід роботи в країнах менш значних за місцем і роллю у міжнародних відносинах (Болгарія, Греція, Румунія, Швеція, Сербія тощо)[46] .

На військово-дипломатичній ниві за часів П.Скоропадського наполегливо працювали: ґенерал-майор Б.Баженов — голова української надзвичайної місії в скандинавських країнах; ґенерал-майор Л.Дроздовський — військовий аташе українського посольства у Швейцарії; ґенерал-хорунжий В.Левицький — військовий аташе України в Австрії; полковник К.Середин — військовий аташе в Румунії та ін.[47]

Отже, значним досягненням гетьманату у військово-дипломатичній сфері стало те, що ця діяльність набула певних організаційно-штатних форм у вигляді військового та військово-морського аташату при дипломатичних представництвах. З'явилися досить досконалі для свого часу директивні документи, що реґламентували їхню поточну роботу, надійнішою стала процедура обміну інформацією між військовими аташе та Центром. Відбулося більш чітке розмежування функцій між військовою розвідкою та військовою дипломатією. Формувалися уявлення про методи підбору й підготовки кадрів військової дипломатії. Поступово налагоджувалася діяльність представницьких резидентур закордонного відділу Ґенштабу. Розроблялися плани активізації такої роботи шляхом створення мережі резидентур, які мали поєднувати збирання інформації з акціями політико-пропаґандистського впливу та іншими заходами в інтересах Української Держави.

Міжнародна політика Директорії УНР

14 грудня 1918 р. війська Директорії, утвореної як повстанський уряд Українським національним союзом рівно за місяць перед тим, переможно ввійшли до Києва. Того самого дня було відновлено Українську Народну Республіку. Національні демократи дістали ще один шанс

розбудувати незалежну державу та здобути міжнародне визнання. У їхньому багажі був дипломатичний досвід Центральної Ради й Ґенерального секретаріату. Однак проти доби Центральної Ради міжнародне становище УНР наприкінці 1918 р. суттєво змінилося.

11 листопада 1918 р. Німеччина підписала акт про капітуляцію. Перемога у війні дозволила Антанті вприту зайнятися ситуацією в Росії, де тривала кривава громадянська війна. Союзники по Антанті, які виявляли щораз більшу стурбованість подіями в Росії й зміцненням там радикального режиму більшовиків, узяли курс на придушення радянської влади. Це планувалося здійснити як власними силами (інтервенція), так і за рахунок організації й підтримки антибільшовицьких сил на території колишньої Російської імперії. Американські й англійські війська з'явилися в Архангельську та Мурманську; американці та японці висадилися на Далекому Сході й у Сибіру. В середині грудня 1918 р. на півдні України і в Криму висадився 50-тисячний французький корпус. Капітуляція Німеччини також означала закріплення в Європі панівної ролі Англії й Франції. Якщо рік тому УНР безуспішно намагалася утриматися поміж Росією, Німеччиною та Антантою, то тепер на сході Європи залишилося тільки два центри сили — Росія й Антанта, причому обидва не відзначалися прихильністю до української самостійності.

"Між двох сил": УНР між Росією й Антантою

Наприкінці 1918 р. ситуація всередині та навколо України диктувала необхідність пожвавити міжнародні зв'язки, щоб забезпечити більш-менш сприятливе зовнішнє середовище для державного будівництва. Після поразки Центральних держав з України почали виводитися їхні війська, що позбавило УНР захисту від збройного наступу радянської Росії. Українська територія опинилася зусебіч оточеною чужоземними, здебільшого ворожими військами: на півночі — більшовицька Червона армія, на південному сході — Добровольча армія ґенерала А.Денікіна, на заході — поляки, на південному заході — румуни. Всі вони або претендували на частину українських земель, або взагалі відмовляли в існуванні незалежній Українській державі.

На відміну від 1917 р., українська національна демократія доби Директорії стала надавати дещо більшої уваги дипломатії та міжнародній діяльності. Однак і тепер провідники українського руху недооцінювали значення й можливості дипломатії. Принаймні, у першій відозві Директорії про антигетьманське повстання від 15 листопада 1918 р., підписаній усіма її членами, не було навіть згадки про зовнішню політику. Директорія прийшла до влади, не маючи чіткої зовнішньополітичної концепції. Більше того, міжпартійна боротьба, яка роздирала український національно-демократичний рух, негативно вплинула й на формування зовнішньої політики. У Директорії, яка складалася з представників різних політичних сил (В.Винниченко і С.Петлюра від українських соціал-демократів, представник Селянської спілки Ф.Швець, соціаліст-самостійник О.Андрієвський та безпартійний А.Макаренко), і серед українських

партій загалом не було єдності щодо пріоритетів зовнішньополітичного курсу. Якщо праві сили, чиї інтереси й погляди відбивав С.Петлюра, воліли спертися на Антанту, то ліві течії та фракції, символізовані В.Винниченком, виступали за союз із радянською Росією й дивилися на Антанту як на силу реакційну. Українські політики національного табору, особливо його лівої частини, розчарувавшись в Антанті ще за доби Центральної Ради, ставилися до неї з недовірою. З другого боку, існував ще більш негативний досвід відносин з більшовиками. В.Винниченко, який на той час фактично керував зовнішньою політикою Директорії й безпосередньо готував більшість дипломатичних документів, пізніше так змальовував дилему, що стояла перед Україною: "...підемо з Антантою — загинемо через реакцію, що прийде з Антантою, через недовір'я народу, і попадемо в обійми єдиної-неділимої, яка вже соромливо стоїть за спиною милих союзників і жде слушного часу. Підемо з більшовиками — загинемо через анархію, а потім через ту саму реакцію, за спиною якої стоїть тая сама єдина-неділима"[48].

Як наслідок, у програмній декларації Директорії, проголошеній 14 грудня, нова українська влада заявила про свій "цілковитий нейтралітет" і "бажання мирного співжиття з народами всіх держав"[49]. Концепція нейтральності радше відбивала нерішучість і двозначність зовнішньої політики Директорії, ніж відповідала реальним інтересам і можливостям України. Для її реалізації бракувало об'єктивних внутрішніх і міжнародних умов: посилення анархії всередині країни та невизнання самопроголошеного нейтралітету іншими державами унеможливлювали для УНР дотримання й, у разі потреби, збройний захист свого нейтралітету на міжнародній арені. В умовах закінчення світової війни та нових геополітичних реалій зовнішня політика УНР могла орієнтуватися або на Антанту, або на радянську Росію. Відповідно, задекларована позиція Директорії означала "нейтралітет" у боротьбі між більшовиками й Заходом і, зрозуміло, не могла здобути підтримку та схвалення Антанти. Вартість же "нейтралітету" у відносинах з російським Раднаркомом була досить швидко знецінена подальшим розвитком подій.

У жовтні-листопаді 1918 р. серед більшовиків ще не було єдності в "українському питанні". Одні — Д.Мануїльський, В.Затонський — доводили, що позиції більшовиків в Україні занадто слабкі, й виступали за мирні переговори з Директорією. Інші — Г.Пятаков, В.Антонов-Овсієнко — вважали, що, поки Директорія не зміцніла, треба негайно переходити в наступ. Погляди останніх перемогли. Утворивши черговий маріонетковий уряд українських більшовиків — "Тимчасовий робітничо-селянський уряд" на чолі з Г.Пятаковим, — 6 грудня російські війська під командуванням В.Антонова-Овсієнка перейшли у наступ. 3 січня 1919 р. було здобуто Харків, 12 січня — Чернігів. Попри це та з огляду на надії лівої частини Директорії на "соціалістичне братерство" й порозуміння з російським Раднаркомом, 11 січня до Москви було відправлено дипломатичну місію УНР на чолі з С.Мазуренком. Переговори, однак, не принесли успіху. Більшовики заперечували участь російських військ у бойових діях в Україні. Проблему миру з УНР радянська сторона цинічно зводила до полагодження внутрішньоукраїнського конфлікту й радила Директорії поро-

зумітися з "цілком незалежним" від російського Раднаркому урядом УСРР та визнати владу рад в Україні[50]. Директорії нічого не лишалося, як 16 січня, на 42-й день агресії, оголосити стан війни проти радянської Росії. На початку лютого Директорія остаточно припинила московські переговори.

Паралельно тривали пошуки контактів з країнами-переможцями у світовій війні. Логічно було б, щоб антигетьманська опозиція в Україні спробувала встановити зв'язки з Антантою й США ще влітку 1918 р., одразу після утворення УНС. Проте цього не сталося. Натомість лідери УНС надрукували звернення до німецького народу з проханням про підтримку та провадили неофіційні зустрічі з делеґацією радянської Росії, що приїхала до Києва для переговорів з урядом Скоропадського. Керівникам антигетьманської опозиції, так само як і гетьману, бракувало правдивого розуміння тенденцій розвитку міжнародної ситуації в Європі й відповідного прогнозування.

Лише пізньої осені 1918 р., коли перебіг подій на фронтах світової війни вже ні у кого не викликав сумнівів, УНС почав шукати виходи на уряди держав Антанти. Перші таємні спроби ввійти з ними в контакт УНС здійснив на початку листопада через гетьманського консула в Яссах В.Білецького.

Через нього французьким дипломатам було передано інформацію про становище в Україні, про діяльність УНС та його політичну платформу: "признання повної незалежності України в її етнографічних межах з відібранням від Австрії Галичини, Буковини, Закарпатської Русі; торговельні відносини з Антантою; повстання проти німців, усунення германофільського уряду гетьмана; визнання демократичного уряду й надання йому фінансової допомоги"[51]. В листі, однак, не йшлося про те, що найбільше цікавило Антанту на той час — можливість участі українських сил у боротьбі з більшовизмом. Тому Антанта насторожено поставилася до українських пропозицій. Висловившись за відновлення єдиної Росії, представники Антанти, втім, не відмовлялися цілковито від співпраці з Директорією, про що й було повідомлено В.Білецького.

Однак неквапливість Директорії у визначенні зовнішньополітичних орієнтирів і брак налагодженої інформаційно-пропагандистської роботи призвели до того, що на міжнародній арені повстання Директорії було зустрінуто не дуже прихильно. Для багатьох це було повстання "українських шовіністів і сепаратистів", яке становило загрозу інтересам союзників по Антанті. На Заході й далі побутував міф про пов'язаність українського руху з Німеччиною, зокрема, з огляду на те, що при владі в Україні опинилися ті самі політики, що співпрацювали з німцями.

Суперечливими щодо Антанти виявилися й наступні міжнародні акції Директорії. 19 грудня 1918 р. вона вислала відверто недружню ноту урядам країн Антанти, де попередила, що "не потребує помочі держав Антанти, про яку благав гетьман...", і вимагала "з'ясування від держав Антанти щодо цілі висадження їхніх військ на Україні",[52] здійснене без узгодження з Директорією. А вже за тиждень Директорія запевняла Антанту в своїх намірах виконувати "всі міжнародні зобов'язання", що перейшли до України в спадщину від колишньої Росії[53].

З другого боку, Антанта недооцінювала, або й узагалі не брала до уваги можливості використання проти більшовиків українського руху, як, зрештою,

й інших національних рухів у колишній імперії. Західні держави уникали якихось зобов'язань щодо майбутнього політичного устрою Росії, особливо щодо визнання новостворених національних урядів. Велику негативну роль під час перших контактів Директорії з Антантою відіграв французький консул в Одесі Е.Енно. Він провів кілька років в Росії ще до початку світової війни, був одружений на росіянці й дотримувався відверто проросійських поглядів. Е.Енно заперечував існування окремої української нації, приписуючи появу "українського питання" лише польським і німецьким інтригам. Єдиною силою на території колишньої Росії, на яку можна було покладатися, Е.Енно вважав Добровольчу армію. Попри те, що його повноваження залишаються до кінця нез'ясованими, Е.Енно став для українських діячів головним речником союзних держав в Україні, погляди якого представляли офіційну позицію Антанти.

Ставлення Антанти до Директорії дещо змінилося після висадки в Одесі французького експедиційного корпусу. Франція, зокрема її військові, прагнула об'єднати всі антибільшовицькі сили на півдні колишньої імперії та короткий час розглядала Директорію як потенційного союзника[54]. Втім, навіть тоді можливість розчленування Росії відкидалася, а Україну бачили в майбутньому автономною частиною федеративної Росії. Директорія, яка в грудні 1918 р. контролювала більшу частину України, здавалася реальною силою. Крім того, від українських військ, які фактично блокували Одесу, залежало постачання до міста продовольства. Все це спонукало французів до пошуку спільної мови з Директорією. Прибувши в Одесу, командувач союзних військ на півдні Росії ґенерал д'Ансельм і начальник штабу французького корпусу полковник А.Фрайденберґ відразу усунули Е.Енно й активізували переговорний процес з українцями, маючи на меті створення військового союзу між Директорією й Денікіним для спільної боротьби з більшовиками.

У січні-лютому 1919 р. в Одесі та Бірзулі відбулося кілька раундів переговорів між А.Фрайденберґом і українськими представниками: ґенералом О.Грековим (14-19 січня) , О.Назаруком і С.Остапенком (24-25 січня) та заступником міністра закордонних справ УНР А.Марґоліним (лютий 1919). Переговори протікали мляво, кілька разів переривалися й відкладалися. З огляду на розв'язану радянською Росією війну Директорія була зацікавлена у фінансовій та військовій допомозі Антанти. Спираючись на силу свого десанту, французи висували жорсткі, ультимативні вимоги, включно з принизливим домаганням відставки керівників Директорії В.Винниченка та С.Петлюри й голови Ради народних міністрів УНР, сформованої 26 грудня 1918 р., В.Чехівського, а також фактичного контролю французьких і денікінських офіцерів над армією УНР. Попри те, що Директорія погодилася на більшу частину вимог, а В.Винниченко й В.Чехівський не лише залишили свої посади, а й незабаром виїхали з України, досягнути угоди так і не вдалося. Каменем спотикання став пункт про контроль над українською армією. Переговори також засвідчили, що французи вкотре виявилися неготовими визнати самостійність України, пропонуючи покластись у цій справі на розсуд мирної конференції в Парижі.

Вашинґтон і Лондон від самого початку скептично поставилися до французьких планів щодо Директорії. Принаймні, посол США у Франції В.Шарп передавав до Вашинґтона, що французьке командування в Одесі переоцінює можливості використання армії Петлюри. 31 січня 1919 р. посольство США в Лондоні переслало до Вашинґтона копію меморандуму "Ситуація в Україні", підготовленого Департаментом політичної розвідки британського Форін Офісу. В кінці листа посольство підсумовувало: загальна ситуація в Україні вказує на те, що "жодних надій не можна покладати на сепаратистський рух Петлюри і що будь-яка допомога цьому рухові закінчиться поразкою, як це вже було наприкінці 1917 р. Справжньою небезпекою в Україні є більшовизм, і його можна перемогти, лише підтримуючи російську Добровольчу армію генерала Денікіна"[55]. Західні демократії були переконані, що Директорія сама є занадто близькою до більшовизму.

Неуспіх франко-українських переговорів зумовила й позиція білоґвардійської Добровольчої армії. Фрайденберґ докладав зусиль, щоб налагодити діалог між А.Денікіним і українцями. Намагання були марними: А.Денікін і російська контрреволюція однозначно виступали за "єдину й неподільну" Росію і не хотіли навіть чути про співпрацю з "українськими сепаратистами" та про можливість федеративного устрою Росії у майбутньому. Без нормалізації відносин з Росією УНР було важко розраховувати на прихильне до неї ставлення Антанти й США. Проте йти на компроміс з Україною не були готові ані російські демократи періоду Тимчасового уряду, ані, тим паче, Добровольча армія чи Раднарком Леніна, які під різними гаслами розв'язали проти самостійної України війну. За таких умов нормалізації відносин можна було досягти лише шляхом успішного збройного захисту своєї незалежності, щоб примусити своїх противників з нею рахуватися й піти на укладення взаємоприйнятних угод.

Саме цього й забракло Директорії. Опинившись поміж двох вогнів, роздерті міжпартійними суперечностями Директорія та уряд УНР не зуміли протидіяти внутрішній анархії й зовнішній агресії. Сам факт переговорів Директорії з французами був широко використаний більшовицькою пропаґандою для дискредитації уряду УНР і зображення українських лідерів як зрадників інтересів трудящих і прислужників "світового імперіалізму". Під тиском збройного наступу більшовиків Директорія була змушена залишити Київ (2 лютого) й відступити до Вінниці, а потім до Рівного. Поразки уенерівських військ від Червоної армії перекреслили значення Директорії для Антанти як можливого чинника в боротьбі проти більшовиків. У березні 1919 р. франко-українські переговори в Одесі остаточно зайшли у глухий кут. Як згадував їхній безпосередній учасник А.Марголін, "цілком несподівано і раптово... представники французького командування заявили, що переговори про угоду, за телеграфним розпорядженням з Парижа, припиняються"[56]. А на початку квітня 1919 р. французи самі були змушені евакуюватися з півдня України.

У пошуках міжнародного визнання

З азнаючи поразок на фронті й поступово втрачаючи державну територію в умовах "війни всіх проти всіх"[57], Директорія та уряд УНР дедалі більші надії покладали саме на зовнішньополітичну діяльність. Попри внутрішню нестабільність і часті зміни складу уряду, включно з міністрами закордонних справ (26 грудня 1918-лютий 1919 рр. — В.Чехівський, лютий — початок квітня 1919 р. — К.Мацієвич, квітень-липень — В.Темницький, липень 1919-кінець травня 1920 рр. — А.Лівицький), головна мета зовнішньої політики УНР протягом 1919 р. залишалася незмінною — здобути міжнародне визнання Української держави та зовнішню допомогу в боротьбі проти більшовицької Росії.

Починаючи з січня-лютого 1919 р., інтенсивно формувалася українська дипломатична служба. Хоча жодна країна не визнавала УНР де-юре, Директорії вдалося значно розширити мережу своїх дипломатичних установ за кордоном. Насамперед, були залишені закордонні представництва, що їх заснував гетьман П.Скоропадський. Інколи навіть не змінювалися посли: В.Липинський залишився представляти інтереси УНР у Відні (згодом — Г.Сидоренко), Є.Лукасевич — у Берні (згодом — М.Василько), О.Шульгин — у Софії. До Німеччини було призначено М.Порша, Туреччини — О.Лотоцького (згодом —Я.Токаржевського), Фінляндії — М.Залізняка, Швеції — К.Лоського, Румунії — К.Мацієвича. Нові дипломатичні місії були направлені до багатьох сусідніх країн та держав Антанти: Угорщини (М.Галаґан), Італії (Д.Антонович, згодом — В.Мазуренко), Чехословаччини (М.Славинський), Великобританії (М.Стаховський, згодом А.Марголін і Я.Олесницький), Франції (Г.Сидоренко, згодом — М.Тишкевич), Данії (Д.Левицький), Бельгії та Голландії (А.Яковлів), Греції (Ф.Матушевський), Ватикану (М.Тишкевич, згодом — отець Ф.Бонн), Естонії (Є.Голіцинський), Латвії й Литви (Ф.Кедровський), Польщі (А.Лівицький), США (Ю.Бачинський), Грузії та Азербайджану (І.Красковський) тощо[58].

Жодна країна формально не визнала дипломатичних преставництв УНР, і тому вони були змушені діяти неофіційно або, в кращому випадку, напівофіційно. І все ж у деяких країнах (Німеччина, Австрія, Угорщина, ЧСР, Румунія, Болгарія, Фінляндія, Латвія, Естонія, Туреччина й Грузія) українські дипломати користувалися всіма дипломатичними привілеями та імунітетом і фігурували в офіційних списках дипломатичного корпусу. Натомість в Україні за часів Директорії іноземних дипломатичних представництв уже майже не було. Постійний стан війни, в якому перебувала УНР, і переїзди Директорії й уряду УНР з місця на місце унеможливлювали акредитацію й діяльність закордонних дипломатів.

Пріоритетним напрямком зовнішньої політики Директорії УНР лишалися взаємини з країнами Антанти. Навесні 1919 р. центр українсько-антантівських відносин змістився до Парижу, де тривала робота мирної конференції. Після невдачі франко-українських переговорів уряд УНР почав надавати дедалі більшої уваги відносинам з Англією та США. 10 січня 1919 р. Рада народних міністрів (РНМ) УНР ухвалила законопроекти про направлення надзвичайних дипломатичних місій до США й Великобританії. З огляду на про-

голошене президентом США В.Вільсоном право націй на самовизначення, Директорія покладала особливі надії на Вашинґтон. Місію до США очолив відомий український політик, автор "Ukraina Irredenta" Ю.Бачинський.

Одразу після прибуття до Вашинґтона, 1 серпня 1919 р., Ю.Бачинський звернувся до Державного секретаря США Р.Лансінґа з листом, в якому повідомив про своє призначення й порушив питання визнання урядом США Української Народної Республіки та розвитку торговельних зносин. У відповіді, яку незабаром отримав український дипломат, зазначалося, що США "не визнають ані незалежності України, ані жодного уряду, який тепер там при владі, а тому не можуть прийняти представників українського уряду"[59]. Вашинґтон вважав, що Україна є невіддільною частиною Росії, а український рух "не має жодних етнологічних чи економічних підстав"[60]. Так само важко було працювати уенерівській дипломатичній місії в Лондоні[61].

Набагато успішніше діяли місії УНР у Празі й Будапешті, не в останню чергу через прихильність чехословацького та угорського урядів до українських дипломатичних представництв. Таке ставлення, включно з доступом до керівництва країн перебування, значно полегшувало роботу українських дипломатів. Голова місії УНР у Празі М.Славинський прибув до чеської столиці 2 лютого 1919 р., й дуже скоро його прийняв Президент ЧСР Т.Масарик. 22 лютого посол УНР у Будапешті М.Галаґан зустрівся з Президентом Угорщини М.Карої. При празькій місії УНР було засновано інформаційний відділ, і в чехословацьких газетах стали регулярно з'являтися статті та замітки про Україну. Через чеське видавництво Cas (Час) було видано серію популярних брошур "Пізнаємо Україну", які пропагували економічний потенціал України, висвітлювали її історію та культуру[62]. Уряд УНР надавав великого значення розвиткові взаємин з Прагою й Будапештом. Своєю чергою, маючи напружені відносини між собою та з сусідами (ЧСР з Німеччиною й Польщею, а Угорщина з Румунією та Югославією), ЧСР і Угорщина були зацікавлені у підтриманні доброзичливих стосунків з УНР. Викликала інтерес і перспектива економічної співпраці з Україною. Водночас політика Праги й Будапешта в українському питанні не була самостійною та великою мірою визначалася прохолодною позицією Антанти.

Суттєвим чинником, що ускладнював українсько-чехословацькі та українсько-угорські стосунки, була проблема Закарпаття. Після розвалу монархії Габсбургів Закарпаття опинилося під контролем Угорщини. Окрім України, на нього претендувала й Чехословаччина. В лютому 1919 р. чехословацька армія окупувала Закарпаття. Уряд УНР довго не міг визначитися зі своїм ставленням до чехословацької акції. І все-таки потреба мати за сусіда дружню ЧСР та реальний розклад сил переважили бажання об'єднати історичні українські землі. 22 лютого 1919 р., радник місії УНР у Празі В.Швіговський (чех з України), який особисто знав міністра закордонних справ ЧСР Е.Бенеша, передав тому листа від імені Директорії. В листі повідомлялося, що, в разі надання їй допомоги, Україна готова піти на поступки в Закарпатті. Остаточне вирішення справи Закарпаття віддавалося в руки Паризької мирної конференції. Водночас уенерівська місія в Празі політично й фінансово підтримувала український

рух на Закарпатті. Восени 1919 р. українсько-чехословацькі відносини втратили свою динаміку з огляду на зближення УНР з Варшавою, з якою Прага й далі конфліктувала.

Серед інших уенерівських представництв за кордоном варто відзначити активну працю місій у Швейцарії та Італії. Нейтральна Швейцарія здавна була одним із центрів європейської дипломатії, тож українська місія на чолі з відомим буковинським громадським і політичним діячем, талановитим дипломатом М.Васильком виявляла високу дипломатичну активність. Зацікавлення уряду УНР Італією було пов'язано передусім із тим, що Італія належала до групи чотирьох великих держав-переможців, які брали участь у виробленні рішень Паризької мирної конференції, а отже, безпосередньо впливала на остаточну долю української державності. Поза тим, ще від часів Першої світової війни в таборах на території Італії перебувала велика кількість військовополонених-українців, і уенерівські дипломати клопоталися їхнім поверненням на батьківщину.

Великого значення уряд УНР надавав установленню офіційних дипломатичних відносин з Ватиканом. Широкі міжнародні зв'язки, моральний вплив і авторитет Папського престолу могли сприяти справі міжнародного визнання УНР. У січні 1919 р. дипломатичним представником до Ватикану було призначено графа М.Тишкевича, якого в серпні того самого року замінив отець Ф.Бонн (у зв'язку з перепризначенням М.Тишкевича на посаду голови уенерівської делеґації на мирній конференції у Парижі). Обидва мали приватні аудієнції у папи римського Бенедикта XV. І хоча офіційних дипломатичних відносин між УНР і Ватиканом встановлено так і не було (Ватикан очікував, щоб УНР спочатку визнала хоча б одна з провідних держав), суттєвим досягненням роботи української місії була номінація папою апостольського візитатора в Україну отця Дж. Дженоккі. Через воєнні дії в регіоні й сильну протидію польського уряду Дженоккі, на жаль, не зміг дістатися до місця призначення. Але, зупинившись у Відні, він постійно підтримував контакти з представниками дипломатичної служби УНР, українськими громадськими організаціями та Українською греко-католицькою церквою. Крім того, плідна діяльність місії УНР створила протидію заходам польської дипломатії у Ватикані й допомогла виробленню позиції Римського престолу в "східногалицькому питанні"[63].

Розвивалися дипломатичні зносини з Німеччиною та Австрією. На цьому етапі вже не йшлося про визнання УНР з боку цих країн; українська дипломатія намагалася довести офіційним чинникам у Берліні й Відні, що УНР залишається надійним політичним і перспективним торговельно-економічним партнером[64]. Крім того, з огляду на географічне розташування й попередній досвід дипломатичних зв'язків, а також за умов браку регулярного оперативного зв'язку з центром, українські дипломатичні представництва в Берліні й, особливо, у Відні відігравали роль своєрідних координуючих центрів для всіх закордонних представництв УНР.

Протягом 1919 р. уперше в дипломатичній історії України XX ст. було проведено дві наради послів і голів дипломатичних місій УНР. Перша відбулась у Відні 18-22 червня. У роботі наради взяли участь міністр закордонних справ

УНР В.Темницький, а також посли В.Липинський, М.Василько, М.Порш, Д.Левицький, В.Сінгалевич (ЗУНР), радник-посланник М.Левитський, радник делеґації УНР у Парижі С.Томашівський, радник президента ЗУНР Є.Петрушевича М.Здерковський і радник В.Темницького А.Жук. Нарада розглянула головні засади зовнішньої політики УНР у контексті особливостей тогочасної міжнародної ситуації. Було підкреслено, що, попри тимчасові невдачі, "провідна ідея української міжнародної політики залишається незмінена: державна незалежність усіх українських земель". У тому напрямку й повинні були працювати всі українські дипломатичні представництва[65].

Друга нарада послів і голів дипломатичних місій УНР була організована у Карлсбаді (Карлових Варах, ЧСР) 6-14 серпня за участю В.Темницького, голів і радників десяти уенерівських дипломатичних місій у країнах Європи (А.Жук, посли М.Порш, М.Славинський, А.Яковлів, Д.Левицький, К.Лоський, М.Залізняк, радники українських місій у Лондоні й Відні Я.Олесницький і В.Полетика, колишній голова делеґації УНР на переговорах у Москві С.Мазуренко) та дипломатів ЗУНР (О.Бурачинський, В.Панейко, В.Сінгалевич, В.Біберович). Було обговорено поточні питання, пов'язані з роботою українських дипломатичних представництв, організацією й координацією їхньої роботи, ставленням різних країн до української справи, інтересами УНР в окремих країнах тощо. Враховуючи безрезультатність курсу на здобуття визнання з боку країн Антанти, дипломатична нарада наголосила на необхідності змінити акценти в українській зовнішній політиці й приділити першочергову увагу відносинам з найближчими сусідами (Польщею, Румунією, Чехословаччиною), Італією та новими незалежними державами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії (Естонією, Литвою, Латвією, Грузією)[66].

Окрім дипломатичних місій, уряд УНР також надсилав у різні країни спеціальні торговельно-економічні та військово-дипломатичні місії, а також делеґації, котрі вирішували питання репатріації військовополонених-українців. Останні надавали матеріальну, медичну й гуманітарну допомогу українцям-полоненим, які перебували в таборах. У деяких країнах працювали консульські установи УНР, які опікувалися громадянами українського походження, біженцями та військовополоненими, сприяли їхньому поверненню на батьківщину. Уряд УНР приділяв окрему увагу проведенню на міжнародній арені інформаційно-пропаґандистської діяльності, задля чого при багатьох дипломатичних місіях, а то й окремо від них, засновувалися спеціальні інформаційні відділи.

1919 р. Директорія й уряд УНР докладали великих зусиль до започаткування торговельно-економічних відносин з провідними західними державами. Якщо раніше українські національні уряди здебільшого підкреслювали геополітичне значення незалежної України й роль, яку вона відігравала у стримуванні російського більшовизму, то від початку 1919 р. чималі сподівання стали також покладатися на економічний і фінансовий інтерес країн Антанти й США до перспектив українського ринку. Прагнучи зацікавити західні уряди й приватний бізнес можливостями двосторонньої торгівлі та інвестицій в українську економіку, уряд УНР сподівався змінити західне наставлення до України. 10 січня 1919 р. Директорія затвердила ухвалене кількома днями раніше

рішення РНМ УНР про виїзд за кордон двох надзвичайних місій "для зав'язання торговельно-фінансових зносин з державами Антанти та Америки". Планувалося, що першу місію буде відправлено до Франції, Італії та Бельгії, другу — до Великобританії й США.

Головою першої місії було призначено П.Чижевського, згодом міністра фінансів УНР. Місія прибула до Берна на початку лютого. Кількамісячні намагання дістати візи до Франції закінчилися безрезультатно, тож місія залишилась у Швейцарії, де й розгорнула свою діяльність. Місія видавала економічний бюлетень про Україну (було видруковано 17 бюлетенів французькою мовою) та ініціювала заснування Українсько-швейцарської торговельної палати ("комори") — першої установи такого роду в історії зовнішньоекономічної діяльності незалежної України. Проіснувавши 8 місяців і припинивши свою роботу згідно з наказом уряду, місія, одначе, так і не змогла домовитися про реалізацію якихось конкретних фінансово-економічних проектів. Брак коштів для виконання навіть укладених торговельних угод і, найголовніше, неспроможність уряду УНР утримати тривалий і стабільний контроль над своєю територією й забезпечити виконання міжнародних угод знецінювали будь-які українські зовнішньоекономічні плани та зусилля[67].

Наприкінці 1919 р. Директорія й армія УНР опинилися в надзвичайно складній ситуації. Внаслідок поразок від російських Червоної та Добровольчої армій Директорія була змушена відступати, й у листопаді її влада вже фактично не поширювалася поза межі Кам'янця-Подільського. Скрутне фінансове становище уряду УНР не давало можливості на належному рівні утримувати дипломатичні місії та інші представницькі установи за кордоном. Як наслідок, наприкінці року їхні штати були скорочені наполовину. 5 грудня Петлюра, який на той час одноосібно керував Директорією, був змушений залишити Україну й перебратися до Варшави. Розпочався новий етап в історії дипломатичної діяльності УНР.

Прийшовши до влади у грудні 1918 р., Директорія не зуміла адекватно оцінити тогочасну непросту міжнародну ситуацію й чітко визначити свої зовнішньополітичні пріоритети в умовах конфлікту між радянською Росією та західними демократіями, які перемогли у Першій світовій війні. Двозначність і нерішучість зовнішньої політики Директорії лише ускладнила її стосунки з обома центрами сили, не допомігши ані запобігти агресії радянської Росії, ані забезпечити підтримку країн Антанти й США. У 1919 р. Українській Народній Республіці так і не вдалося здобути міжнародного визнання. Уенерівській дипломатії довелося працювати за надзвичайно складних умов, пов'язаних як із несприятливою міжнародною ситуацією, так і з внутрішніми українськими труднощами. Неспроможність уряду УНР сконсолідувати свою владу й установити триваліший контроль над державною територією; міжпартійна ворожнеча в керівництві УНР, яка часто переносилася на дипломатичні представництва за кордоном; брак належної координації та постійного зв'язку з центром і, як наслідок, інколи неузгоджені дипломатичні кроки; нестача компетентних і професіональних дипломатів — усе це суттєво шкодило дипломатичним зусиллям Директорії та уряду УНР і роботі українських представництв за кордоном.

Як пізніше зазначав сам С.Петлюра, "дуже часто наші закордонні представництва вели політику, ...не рахуючись ні з реальним відношенням сил на Україні, ні з державними інтересами її"[68]. І все ж дипломатичні місії УНР зробили багато для пропагування української справи та ідеї незалежності України. Їхня праця сприяла зміцненню міжнародних зв'язків України й закладала традиції української дипломатичної служби.

Український військовий аташат у період Директорії*

Необхідність створення системи збирання таємної інформації військово-політичного характеру в період Директорії, як і в попередні часи української державності, зумовлювалась нагальною потребою розвідувального забезпечення збройної боротьби країни за незалежність та постачання вищим державним органам необхідних конфіденційних відомостей.

Важливим каналом постачання конфіденційної інформації урядовим структурам була й військова дипломатія. Для управління її поточною роботою у складі Розвідочної управи Ґенштабу УНР діяв Закордонний відділ у складі 9 офіцерів на чолі з полковником О.Шаповалом (1919) та сотником П.Крижанівським (1920). За станом на березень 1919 р. у відділ входили начальник, його помічник, перекладач і канцелярист[69]. Посади військових аташе запроваджувались у посольствах УНР 1-го й 2-го розрядів та у надзвичайних дипломатичних місіях.

Організаційно-правовий статус і порядок поточної діяльності військового аташату УНР визначала укладена Закордонним відділом Ґенштабу таємна "Інструкція для військових аґентів і для осіб, котрі їх заступають". За нею, військові аґенти або аташе та їхні помічники підлягали начальнику Ґенштабу й перебували на обліку в Закордонному відділі. Крім того, в оперативній роботі за кордоном військові аташе зобов'язувалися виконувати ті розпорядження голів дипломатичних представництв України, що не суперечили службовим завданням аташату. Інструкція спрямовувала поточну роботу військової дипломатії на тісний контакт і взаємодію з цивільною дипломатією в інтересах захисту прав республіки за кордоном. "Військові аґенти, — йшлося у згаданому документі, — є повноправними членами нашого дипломатичного представництва". Військові аташе наділялися досить високим загальнодипломатичним статусом: за ранґом вони йшли за радниками посольств або першими секретарями дипломатичних місій УНР. Співробітники військового аташату повинні були доводити до повноважних представників України "всі одержані їми відомості політичного змісту, загальні відомості про військову силу держави, а також всі ті інформації військового характеру, котрі можуть бути потрібні для дипломатичного представника". Зі свого боку, цивільні дипломати мали інформувати військових аташе про політичні події у країні акредитації, представляти військових дипломатів вищим урядовцям країни перебування, голо-

* Підрозділ написаний В.С.Сідаком.

вам іноземних дипломатичних місій і членам дипломатичного корпусу. Під час призначення нового військового аташе голова дипустанови УНР повинен був особисто представити його голові держави перебування.

Інструкція точно окреслювала коло службових завдань військової дипломатії за кордоном: 1. Всебічно досліджувати військовий потенціал та організацію збройних сил країни акредитації; 2. Збирати й виконувати аналітичне оброблення інформації щодо іноземних збройних сил, своєчасно доводити її до відома Головного управління Ґенштабу УНР; 3. Пильно стежити за інформацією військового характеру в матеріалах зарубіжної преси; 4. Вивчати політичну ситуацію в країні акредитації в частині, що стосується основ військової доктрини або військового будівництва; 5. Всебічно сприяти українським офіцерам, що прибували за кордон, у виконанні їхньої місії.

Керівний документ військового аташату України наголошував на необхідності не обмежуватися лише збиранням відомостей про стан іноземних збройних сил. Військові аґенти зобов'язувалися надсилати до Ґенштабу УНР усі найважливіші законодавчі акти, військові та залізничні бюджети країни перебування, картографічні видання іноземних держав, супроводжуючи ці матеріали власними аналітичними викладками й поясненнями. Інструкція орієнтувала також на перетворення військового аташату на механізм постачання Збройним силам УНР передової науково-технічної інформації. Військові дипломатичні представники мали надсилати до Ґенштабу інформацію про нові військово-технічні винаходи або вдосконалення бойової техніки, по можливості складати їх детальний опис, здобувати технічну документацію. Як важливе джерело отримання стратегічної інформації розглядалось опрацювання матеріалів закордонної преси. Військові аташе повинні були передплачувати газети й журнали країни перебування, регулярно вивчати їх на предмет збирання відомостей військового характеру.

Велика увага приділялась в "Інструкції..." організації двостороннього оперативного зв'язку між військовим аташатом і Центром. Донесення не таємного характеру дозволялося надсилати поштою або шифрованою телеграмою, таємні документи — з дипломатичними кур'єрами. Для ведення секретних телеграфних переговорів або таємного листування військовий аташат користувався спеціальними шифрами, які одержував від Закордонного відділу Ґенштабу.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що шифрувальні підрозділи українських спецслужб були вкомплектовані досить кваліфікованими спеціалістами. Вони користувалися поширеними на той час шифрами пропорційної заміни, особливо цінними в умовах перманентного воєнного становища УНР, оскільки не потребували тривалої спеціальної підготовки шифрувальників і дозволяли оперативно зашифровувати й розшифровувати документи. Проте ці переваги певною мірою нівелювалися відносно меншою стійкістю таких шифрів. Фахівці відзначають, що наперед одні й під час Першої світової війни найпотужніші дешифрувальні служби мали Росія, Німеччина та Англія, криптоаналітики яких набули значного досвіду "зламування" подібних шифрів[70]. Отже, враховуючи те, що шифрувальна служба молодої української державності перебувала лише на початковому етапі свого становлення, вельми вели-

кою вбачається імовірність, що спецслужби зазначених вище та інших країн могли таким шляхом здобувати таємну інформацію УНР.

Військово-дипломатичні установи мали діяти в тісному контакті одна з одною, підтримувати постійний зв'язок з військовими представниками у суміжних державах, надсилати сусідам інформацію, яка могла б стати їм у пригоді.

"Інструкція..." висувала спеціальні вимоги до кандидатів на посади військових аташе. Вони мали бути професійними військовими з відповідним освітнім цензом, орієнтуватися в справах тих іноземних країн, куди планувалося їх призначити. Нормативний документ військового аташату України закликав його співробітників до енергійної, ініціативної роботи, виходячи з місцевих умов країни перебування. Постать військового дипломата, його повсякденна праця й поведінка, за словами начальника Закордонного відділу Ґенштабу, мали сприяти "зміцненню престижу нашого війська в очах західних наших сусідів".

Природно, що на практиці організація плідної роботи аташату зіткнулася з великими труднощами, які були зумовлені особливостями внутрішньополітичного й міжнародного становища України. Можна виділити кілька головних факторів, що негативно вплинули на діяльність військової дипломатії республіки.

По-перше, це низький рівень державної дисципліни в самій УНР, наявність суперечностей серед вищого командного складу Збройних сил, прагнення керівництва республіки до надмірного політичного контролю за поточною діяльністю військових інституцій. Як підтвердження цієї думки можна розглядати доповідь начальника Закордонного відділу Ґенштабу на адресу начальника 1-го Ґенерал-квартирмейстерства Ґенштабу, в якій підбито підсумки роботи військового аташату України за 1919-першу половину 1920 рр. На практиці, йшлося в цьому документі, не було запроваджено чіткого порядку підлеглості військових аташе. Хоча формально вони підлорядковувалися Ґенштабу, траплялися випадки, коли аташе надсилали інформацію безпосередньо до Головного Отамана й військового міністра, оминаючи Ґенштаб, котрий змушений був користуватися відомостями не з "перших рук", а через інші верховні інстанції. Зрозуміло, що це негативно позначалося на своєчасному постачанні збройним силам необхідної інформації з-за кордону. Користуючись нерегулярною роботою вищих державних органів, відповідальні працівники військової дипломатії (наприклад, ревізор військових місій отаман Жуковський) діяли за кордоном самочинно, ігноруючи нормативні документи.

По-друге, безпосередньо у військовому відомстві існувала щонайменше потрійна система підпорядкування військових дипломатів — Генштабу, Закордонному відділу, Розвідочній управі. На думку начальника Закордонного відділу, цей підрозділ і підлеглі йому військові аташе мали б підпорядковуватися безпосередньо начальнику 1-го Ґенерал-квартирмейстерства[7].

Третьою причиною незадовільного стану роботи військової дипломатії була погано налагоджена система зв'язку між дипломатичними представництвами та слабкий державний контроль за їх роботою. "Внаслідок тяжких умов комунікації з чужоземними державами, — говорилось у доповідній записці Міністерства закордонних справ УНР (липень 1919), — український уряд не

має змоги постійно зноситися з своїми закордонними представництвами... не може часто їх інформувати навіть про найважливіші події в Україні та посилати їм відповідні інструкції". В аналогічних умовах працювали й військові аташе. Як зауважив начальник Закордонного відділу, окремі з військові аґенти обмежували свої контакти з Ґенштабом переважно "вимогами на платню".

Недостатній державний контроль за роботою військової дипломатії призводив до різноманітних службових порушень серед її співробітників. Низькою була дисципліна, зафіксовані й фінансові зловживання за рахунок військового фонду України[72].

Відомо, що військові аташе постійно відчували нестачу коштів не тільки на оперативну роботу, а й на оплату власної праці. Так, військові дипломати УНР у Парижі не одержували платню протягом 4 місяців, у Берліні — 10 місяців, у Відні — "ніхто не знав скільки". Доходило до того, що військовий аташе України в Ґрузії змушений був працювати таксистом, щоб якось прожити.

Нарешті, на ефективності роботи військового аташату УНР негативно позначався брак кваліфікованих військових кадрів, зокрема здатних до роботи за кордоном. Тому не дивно, що до його складу потрапляли особи, вся військова підготовка яких обмежувалася унтер-офіцерською школою. "Таке становище з кадрами, — зазначав автор уже цитованого документа, — призводило до того, що інформація деяких військових аґентів з-за кордону мала характер "звичайної белетристики, рефератів преси"". Як першочерговий захід щодо вдосконалення військово-дипломатичної праці начальник Закордонного відділу пропонував уведення спеціальної підготовки для офіцерів аташату, під час якої вони вивчали б військову політику іноземних держав, їхні економіку, міжнародне право, дипломатичний протокол та етикет, що дозволило б "перевести справу нашого закордонного представництва з русла хуторянського до західноєвропейського зразку"[73].

Крім військових аташе, при представництвах запроваджувалися військово-дипломатичні відділи або секції, котрі діяли на провідних напрямках зовнішньої політики республіки. Ці військово-дипломатичні підрозділи багато зробили для збирання конфіденційної інформації та підтримки делеґацій республіки на міжнародних переговорах. Так, військовий відділ представництва УНР у Румунії, на чолі якого стояв досвідчений фахівець-артилерист колишньої царської армії, ґенерал-поручник С.Дельвіґ, доклав багато зусиль для з'ясування воєнно-політичної ситуації на Балканах і стану збройних сил балканських держав — південних сусідів України. Як писав С.Дельвіг 18 січня 1921 р., керований ним підрозділ не мав змоги отримати необхідну інформацію через Ґенштаб Румунії, тому зосередив свою діяльність на збиранні відомостей через власні оперативні можливості та вивчення матеріалів закордонної преси. Звіт керівника українських військових дипломатів, про який уже йшлося, дає уявлення про головні напрямки професійного інтересу та конкретні досягнення в справі постачання українському уряду стратегічно важливої інформації.

Підлеглі ґенерала С.Дельвіга зібрали значні відомості про оборонну доктрину, організацію частин і з'єднань, озброєння та можливості військової проми-

словості, мобілізаційний контингент, дислокацію з'єднань і залог, командний склад Збройних сил Болгарії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії, Румунії. Звичайно, при цьому головну увагу було приділено відомостям про Збройні сили Румунії, оскільки вона межувала з УНР і тримала під окупацією українські землі Буковини й Південної Бессарабії. За даними військового відділу дипломатичної місії УНР, Румунія в змозі була зосередити на Дністрі проти України 14-15 дивізій. Фактично ж на території від Карпат до Дунаю Румунія тримала 11 дивізій, котрі дислокувалися на значній відстані від кордону з Україною. В Бессарабії ж, як зазначав С.Дельвіг, перебувають лише 2 дивізії. Румунське командування, робив висновок український військовий дипломат, не збирається розгортати армії проти УНР. Зрозуміло, яку цінність подібні аргументовані прогнози військової дипломатії мали для верховного командування армії УНР, котра могла діяти, не боячись нападу з боку Румунії, й усі сили кидати на інші напрямки збройного протиборства із зовнішніми ворогами. Про ретельність збирання інформації підрозділом С.Дельвіга свідчить хоча б те, що йому було відомо навіть про брак у румунському війську теплої білизни та про прийом до нього офіцерів колишньої російської й австро-угорської армій (при цьому українські військові дипломати встановили особи кількасот із них)[74].

Дуже корисною для України виявилась інформація, здобута співробітниками військової секції дипломатичної місії УНР у Варшаві, яка діяла під проводом ґенерал-поручника В.Зелинського. Зауважимо, що робота в Польщі з другої половини 1919 р. (після невдачі української дипломатії в справі відстоювання прав УНР на західноукраїнські землі на Паризькій мирній конференції) стала головним напрямком зусиль зовнішньої політики республіки. Представництво УНР у Польщі очолив сам міністр закордонних справ А.Лівицький. Українська дипломатія вела роботу щодо вироблення умов широкого договору між Польщею та Україною. Зрозуміло, що узгодження військово-політичного аспекту майбутньої міждержавної угоди вимагало певної різнопланової інформації, контролю за намірами польської сторони як міжнародного партнера.

Змістовну інформацію про поточну діяльність військової секції у Варшаві та особливого її органу — Інформаційного бюро — можна почерпнути з доповіді ґенералу В.Зелинському політичного референта Інформбюро сотника Стрижака від 15 вересня 1920 р. За його визнанням, провідними завданнями Інформбюро були стеження за роботою тих польських військових інституцій, котрі безпосередньо займалися українськими питаннями, й вивчення досвіду організації та діяльності польських спеціальних служб як таких. Головну увагу українські військові дипломати приділили практиці роботи 2-го відділу Ґенштабу Польщі. Контактами співробітників Інформбюро було охоплено значне коло відповідальних працівників польських спецслужб: шефи та помічники начальників військової розвідки й контррозвідки Польщі ("офензиви" та "дефензиви"), керівники структурних підрозділів "двуйки" та їхні помічники й референти, "спеціальний референт з українських справ" капітан Чарноцький та інші.

Однак українські розвідники не обмежувалися спілкуванням з верхівкою польських спецслужб, а вели активне й усебічне вивчення молодшого персо-

налу, який "був набраний виключно з студентської молоді, серед котрих є багато щирих прихильників України". "Знайомство з молодшими співробітниками, — підкреслював сотник Стрижак, — давало мені можливість користуватися ними як аґентами, безумовно, лише ідейними, і в кожному разі вони давали багато таких дрібних відомостей і балачок своїх шефів з ними і між собою", які дозволяли відтворити "досить правдиву картину існуючих і борючихся течій в ПГШ". Комплекс заходів, проведених сотником Стрижаком, допоміг йому увійти в довіру до польських посадових осіб і отримати доступ до найтаємніших підрозділів польського Ґенштабу.

Співробітники Інформбюро української дипмісії спромоглися встановити взаємозв'язок між польськими військовими колами й україножобськими політичними силами. Було з'ясовано, що до керівництва "двуйки" стали вчащати функціонери "Партії народових демократів", котра відверто виступала за інтервенцію проти України й повернення "східних кресів" польським землевласникам. Від молодших співробітників польського Ґенштабу українські військові дипломати довідалися, що лідери партії регулярно запрошують вищих офіцерів Ґенштабу на таємні обіди й вечері до готелів "Брістоль" і "Ампір", часто відвідують номер спецреферента по Україні капітана Чарноцького в готелі "Брістоль", намагаються підштовхнути польську войччину до нових збройних виступів проти УНР[75]. Важливі конфіденційні відомості надходили від військового аташе в Австрії (згодом — посла УНР в Угорщині) полковника В.Сікевича[76].

Розвідувальну інформацію здобувала й цивільна дипломатія республіки. Наприклад, як ідеться в доповіді посла УНР у Німеччині від 1 травня 1920 р., посольство одержувало інформацію про склад, чисельність, дислокацію й морально-політичний стан військ Врангеля на півдні України. Там само повідомлялося, що встановлено причетність "білої" організації "Правительственный Сенат" до вбивства кубанського політичного лідера Рябовола, котрий прихильно ставився до суверенної України[77].

До збирання розвідувальної інформації за кордоном залучалися й військово-санітарні місії УНР з питань репатріації, котрі були направлені у Відень, Берлін і Рим. У складі місій працювали офіцери, лікарі, священики. Спілкування з десятками тисяч військовополонених-українців, яким місії допомагали повернутися в Україну, дозволяло торкатися великого масиву інформації у вигляді власних спостережень полонених про країни перебування. Відомо, наприклад, що "збірна станиця" такої місії УНР у Відні провадила опитування полонених про обстановку в Польщі, Німеччині, Італії та Югославії[78].

Одним із шляхів здобуття спецслужбами УНР розвідувальної інформації за кордоном були відрядження до держав, що викликали інтерес, окремих військових і цивільних осіб як емісарів з відповідними завданнями. Ця форма діяльності була доцільною за умов відрізаності окремих територій УНР зонами ворожої окупації, що перешкоджало створенню повноцінних розвідувальних мереж.

Наскільки корисними були такі заходи, засвідчує діяльність одного з емісарів на Кубані в 1919 р. До української дипмісії на Кавказі відрядили під вигля-

дом кур'єра МЗС УНР сотника О.Євтухова. Повертаючись у серпні 1919 р. із відрядження, він повідомив у Центр, що ним зібрано чимало інформації про ставлення правлячих кіл кубанської автономії до України. Кубанська Крайова Рада, йшлось у доповіді українського розвідника, різко опозиційно ставиться до Добровольчої армії та обіцяє "не дати ані жодного козака на боротьбу з українцями". У Катеринодарі за ордерами Крайової Ради проведено арешти аґентури "білих". О.Євтухов висловив уряду УНР низку рекомендацій щодо підтримки контактів з кубанською владою в інтересах протистояння російському "білому" руху, використання української діаспори для відповідного впливу на ситуацію в цьому реґіоні[79].

Ще одним пріоритетним напрямком спеціальних заходів військової дипломатії за кордонами УНР було сприяння закупівлі зброї та іншого майна для армії УНР. Ця робота була дуже потрібною тоді, коли Збройні сили республіки залишилися відрізаними від головних військово-промислових баз сходу та півдня України. У складі Головної управи постачання Ґенштабу УНР функціонував відділ закордонних закупок на чолі з поручником Є.Ружницьким у складі 8 офіцерів та 5 військових урядовців[80].

Упродовж свого існування Директорія неодноразово асиґнувала кошти для придбання зброї за кордоном. Так, 7 травня 1919 р. Глава Директорії й уряд УНР виділили 50 млн. гривень на ці потреби[81].

Дуже цікавим прикладом проведення операції щодо закупівлі військового майна за кордоном (само по собі це вимагало володіння докладною інформацією про становище в країні перебування, застосування специфічних методів роботи) може розглядатися місія до Румунії офіцера Ґенштабу А.Стрижевського. Цей військовий емісар відбув до Румунії у жовтні 1919 р. за наказом С.Петлюри. В Бухаресті, діючи напівофіційним шляхом, він за допомогою прихильних до Української держави політичних і ділових кіл створив "ґрупу сприяння" закупівлі зброї для армії УНР. Впливові підприємці Румунії допомогли А.Стрижевському зустрітися з представниками урядових кіл країни та отримати дозвіл "приватним" чином закупити необхідну продукцію. Вдалося розмістити у Румунії замовлення на продаж Україні 400 тис. ґвинтівок, 2000 кулеметів, 180 гармат, 30 бронемашин, великої кількості набоїв[82]. Сьогодні важко судити, чи отримала УНР озброєння за цією домовленістю, однак можна припускати, що в скрутних воєнно-політичних умовах після поразки армії УНР влітку 1920 р. ця визначна закордонна операція спецслужб України не дала бажаних наслідків.

Коли йдеться про закордонну роботу спеціальних служб УНР, виникає питання про джерела фінансування їхньої діяльності. Як доповідав своєму керівництву 2 вересня 1920 р. співробітник особливого відділу ВНК 14 армії "червоних" Бірюков, колишній військовий міністр УНР М.Шаповал мав у своєму розпорядженні до 350 закордонних аґентів у різних куточках Європи. Політика С.Петлюри за кордоном провадилась через цю аґентуру. Для організації такої діяльності з таємного фонду Директорії виділялися величезні суми. У одного із виявлених аґентів було знайдено величезну кількість діамантів, золота, срібла та інших коштовностей[83]. Як свідчать сучасники, С.Петлюра справді

переказував закордонним дипмісіям УНР значні валютні кошти, котрі накопичив Гетьманат П.Скоропадського[84]. Проте архівні документи містять численні скарги українських дипломатів та співробітників спецслужб (про це, наприклад, йдеться у згаданій доповіді сотника Стрижака) на гостру нестачу коштів для поточної роботи. Цілком імовірно, що левова частка валюти й коштовностей, що потрапила за кордон, була використана не для забезпечення роботи закордонних установ, а заощаджена для лідерів республіки на випадок евакуації з України. Інакше важко зрозуміти, за рахунок чого з листопада 1920 р. підтримував своє існування та провадив активну розвідувально-підривну роботу проти УСРР Державний Центр УНР в екзилі.

Аналізуючи діяльність військових аґентів-аташе УНР, потрібно брати до уваги, що розбудова військово-дипломатичного представництва України здійснювалась у вкрай несприятливих внутрішньополітичних та міжнародних умовах, які негативно впливали на цей процес і призводили на практиці до недосконалості управління військовим аташатом, нестачі кваліфікованих кадрів, а скрутне економічне становище обмежувало фінансування цієї інституції на достатньому рівні. І все ж Україна встановила дипломатичні зв'язки з 42 державами, які визнали УНР, що стало значним досягненням суверенної держави.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що побудова системи військово-дипломатичного представництва була невідривною складовою зусиль щодо формування національних Збройних сил. Необхідність створення військового аташату зумовлювалася потребою у постачанні уряду та армії УНР всебічною стратегічно важливою інформацією стосовно воєнно-політичної ситуації у світі. Підкреслимо також, що військовий аташат не розглядався керівництвом УНР як знаряддя здійснення аґресивних планів втручання у внутрішні справи інших держав, навпаки, військово-дипломатична служба була лише однією з ділянок захисту суверенної України.

Дипломатія ЗУНР/ЗОУНР

19 жовтня 1918 р. щойно скликана у Львові Українська Національна Рада на чолі з президентом Є.Петрушевичем проголосила створення західноукраїнської держави, влада якої мала поширюватися на Східну Галичину, Буковину й Закарпаття. Внаслідок повстання в ніч з 31 жовтня на 1 листопада, керованого молодим українським офіцером Д.Вітовським, УНРада встановила свій контроль у Львові й досить швидко — в цілій Східній Галичині. 9 листопада було сформовано перший уряд нової держави — Державний секретаріат на чолі з К.Левицьким (на початку грудня його замінив С.Голубович), а сама держава дістала офіційну назву — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)[85].

Міжнародне становище новоутвореної держави значно ускладнювалося кількома чинниками. По-перше, територія ЗУНР одразу стала об'єктом зазіхань і військової аґресії з боку сусідніх держав. 1 листопада почалася україн-

сько-польська боротьба за Львів, яка невдовзі переросла у широкомасштабну війну за Східну Галичину. В першій декаді листопада румунські війська окупували Північну Буковину. Закарпаття потрапило під контроль Угорщини. По-друге, Західноукраїнська держава опинилась у фактичній міжнародній ізоляції. Однобока орієнтація галицьких лідерів на Австро-Угорщину й Німеччину під час світової війни призвела до цілковитого браку зв'язків з урядами держав Антанти й США. Навіть захист Центральною Радою інтересів Східної Галичини на переговорах у Бресті в січні-лютому 1918 р. обернувся проти ЗУНР, адже держави Антанти розглядали таємні Брестські домовленості як австро-німецьку інтригу проти союзної Польщі. Факт утворення самостійної Західноукраїнської держави був зустрінутий Антантою з відвертою прохолодою. Як наслідок, зовнішня політика відразу опинилася в центрі уваги уряду ЗУНР.

Становлення дипломатичної служби та зовнішньої політики

Від перших днів розбудови ЗУНР президент Є.Петрушевич і Державний секретаріат мусили вирішувати два головні зовнішньополітичні завдання: по-перше, забезпечити протидію полякам на міжнародній арені й довести світові, передусім державам-переможцям у війні, легітимність і правомірність своїх кроків, спрямованих на утворення Західноукраїнської держави; по-друге, знайти союзників і допомогу в боротьбі проти Польщі. Від швидкості й успішності вирішення цих завдань залежала доля західноукраїнської державності.

Отже, керівництво ЗУНР без зайвих зволікань приступило до організації власної дипломатичної служби та налагодження відносин з іншими країнами. Для цього Є.Петрушевич, який сам керував зоунрівською зовнішньою політикою, майже на два місяці затримався у Відні й повернувся до Галичини лише наприкінці грудня 1918 р. У новоствореному уряді посаду держсекретаря у закордонних справах обійняв головний редактор львівського "Діла", член Національно-демократичної партії В.Панейко, який майже відразу виїхав до Праги, Відня й Берна. В умовах польсько-української збройної боротьби за Львів з подальшою організацією зовнішньополітичного відомства довелося зачекати до грудня, поки уряд ЗУНР перебрався до Тернополя, а відтак до Станіслава, який і став тимчасовою західноукраїнською столицею. Заступником В.Панейка став націонал-демократ Л.Цегельський. Після від'їзду В.Панейка він фактично керував роботою галицької дипломатії до середини лютого 1919 р., коли ці функції перебрав М.Лозинський.

Водночас тривало становлення закордонних представництв та місій. Уряд ЗУНР почав з того, що забезпечив свої інтереси в країнах, які постали на теренах колишньої Австро-Угорщини. Першим було засновано представництво у Відні для Австрії й Німеччини на чолі з М.Васильком. У грудні 1918 р. Є.Петрушевич особисто відвідав Прагу й Будапешт, де зустрівся з Президентом ЧСР Т.Масариком і головою Уряду Угорщини М.Карої й заснував зоунрівські дипломатичні місії на чолі зі С.Смаль-Стоцьким (ЧСР) та Я.Біберовичем (Угор-

щина). Відень став фактичним центром усієї міжнародної діяльності ЗУНР. Це пояснювалося як історичною традицією, пов'язаною з участю західних українців у роботі австрійського парламенту, так і відносно прихильним ставленням офіційного Відня до ЗУНР. Австрійський уряд був єдиним, який визнав легітимність галицького представництва на своїй території. Крім того, представники ЗУНР брали участь у роботі Ліквідаційної комісії, утвореної у Відні для розподілу активів і майна колишньої Австро-Угорщини.

Розуміючи, від кого реально залежав повоєнний устрій Європи, галицьке керівництво почало вживати енергійних заходів для встановлення контактів з представниками Антанти (передусім Англією) й США. Робилося це через нейтральні країни. Вже наприкінці листопада уряд ЗУНР передав через англійське та американське посольства у Швейцарії й Швеції ноти до урядів Великобританії та США. В них повідомлялося про заснування ЗУНР і вибух польсько-українського конфлікту. Уряд ЗУНР відкидав польські зазіхання на Східну Галичину й просив про допомогу, посилаючись на "більшовицьку небезпеку" та апелюючи до 14 пунктів Президента США В.Вільсона, що проголошували право націй на самовизначення. З огляду на те, що доля Східної Галичини й ЗУНР повинна була вирішуватися країнами-переможцями на мирній конференції, яка мала незабаром розпочатися в Парижі, В.Панейка було відряджено до французької столиці.

Але найбільшої уваги наприкінці 1918 р. уряд ЗУНР приділяв об'єднанню з УНР. Це питання постало відразу після проголошення Західноукраїнської держави. Як здавалося в Галичині, реальна матеріальна й військова допомога могла надійти тільки з Великої України, тож галицькі лідери багато в чому на неї розраховували. Проте непевні перспективи загальноукраїнської справи на міжнародній арені й внутрішня політична нестабільність Наддніпрянської України, де саме розпочиналося повстання Директорії проти гетьмана Скоропадського, гальмували об'єднавчий процес. Лише після розгортання польсько-української війни керівництво ЗУНР енергійно взялося за справу об'єднання. 10 листопада УНРада уповноважила Державний секретаріат ужити необхідних заходів для об'єднання (злуки) українських земель в одну державу. Втім, одностайності щодо механізму об'єднання в галицьких верхах не було. Якщо соціал-демократи, котрі були в опозиції, та окремі члени уряду (наприклад, секретар у військових справах Д.Вітовський) відстоювали максимально повну уніфікацію, більшість національних демократів (наприклад, керівник галицької дипломатії В.Панейко) виступали за збереження якомога ширшої автономії ЗУНР. Останні виходили з того, що "східногалицьке питання" розглядалося великими державами як окрема міжнародна проблема, й, воно на їхню думку, мало більше шансів на позитивне розв'язання, ніж "загальноукраїнське".

Зрештою, після не надто тривалих переговорів 1 грудня 1918 р. у Фастові делеґація ЗУНР (Д.Левицький і Л.Цегельський) та Директорія УНР ухвалили попередній договір про злуку двох держав. Уряд УНР почав надавати (хоча й обмежену) фінансову та матеріальну допомогу Державному секретаріатові. 3 січня 1919 р. перша сесія УНРади у Станіславі одноголосно затвердила текст

договору від 1 грудня. 21 січня 1919 р. на спільному засіданні Директорії й уряду УНР та делеґації ЗУНР під проводом заступника голови УНРади Л.Бачинського було узгоджено Універсал про злуку, а наступного дня він був урочисто проголошений на Софійській площі у Києві. Акт злуки остаточно затвердив скликаний у Києві 23-28 січня Всеукраїнський трудовий конґрес.

Внаслідок об'єднання Західноукраїнська держава дістала назву "Західна область УНР (ЗОУНР)", а її президент Є.Петрушевич увійшов шостим членом до складу Директорії. Обидві республіки домовилися виступати спільним фронтом на міжнародній арені. В.Панейко став "товаришем", тобто заступником, міністра закордонних справ УНР і водночас заступником голови надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризьку мирну конференцію. Подвійність дипломатичних представництв допускалася лише у тих випадках, коли того вимагали "спеціальні інтереси сеї чи іншої частини". Для забезпечення інтересів ЗОУНР у кожній закордонній місії ґарантувалося місце галичанину. Водночас ЗОУНР зберігала свою адміністрацію, законодавчу й виконавчу владу до скликання Загальноукраїнських установчих зборів, Збройні сили, самостійність у проведенні внутрішньої політики тощо. Таке об'єднання відповідало інтересам керівників ЗУНР, які лишали собі свободу для маневру, не бажаючи жертвувати реґіональними інтересами заради загальноукраїнської справи, перспективи якої виглядали неясними[86].

Разом з УНР

Проголосивши злуку, уряди УНР і ЗОУНР почали зважати на інтереси один одного й узгоджувати ключові зовнішньополітичні позиції. Швидко було об'єднано деякі дипломатичні місії. Після прибуття до Будапешта місії УНР на чолі з М.Галаґаном, представник ЗОУНР Я.Біберович став радником спільної української місії. До уенерівської місії у Празі було призначено галицького представника А.Вітошинського, хоча продовжував виконувати свої функції і С.Смаль-Стоцький, адже ЧСР належала до тих кількох країн, де ЗОУНР мала свої "спеціальні інтереси". 30 березня 1919 р. на спеціальному засіданні Державного секретаріату ЗОУНР і членів Директорії та РНМ УНР у Станіславі було ухвалено інструкцію, згідно з якою спільною мала стати українська дипломатична місія для участі в Паризькій мирній конференції. До пізньої осені 1919 р. Директорія брала до уваги позицію галичан у своїх відносинах з Польщею. Своєю чергою, віра в соборну Україну та бажання зберегти союз із С.Петлюрою, поряд з іншими мотивами (врахування можливої реакції Антанти, зневіра в силі й тривалості більшовизму), визначили неґативне ставлення Є.Петрушевича до неодноразових пропозицій уряду й військового командування радянської України в березні-червні 1919 р. щодо можливості допомоги та спільних дій[87].

Водночас між урядами українських республік існували серйозні суперечності. Вони були викликані двома головними причинами. По-перше, міжпартійною боротьбою: помірковані партії Галичини вважали Директорію надто лівою та соціалістичною; натомість соціалістичні партії УНР звинувачували

уряд ЗОУНР у "буржуазності". По-друге, різним міжнародним становищем УНР та ЗОУНР і, відповідно, різними зовнішньополітичними пріоритетами. Головну небезпеку для ЗОУНР з перших днів її утворення становила агресія з боку Польщі. Директорії УНР, якій доводилося оборонятися одночасно від радянської та білої Росії, було не під силу втручатись у події на польсько-українському фронті в Східній Галичині. Де-юре уряд УНР навіть не був у стані війни з Польщею, хоча Польща претендувала не тільки на Східну Галичину, а й на Волинь, де виникали періодичні сутички й "Північна ґрупа" армії УНР мусила утримувати Волинський фронт. Державний секретаріат досить швидко зрозумів, що йому доведеться покладатися на власні сили, а не на допомогу Директорії, яка сама дедалі більше сподівалася на підтримку Української галицької армії (УГА). Посол УНР у Відні М.Порш писав у січні 1919 р.: "...Галичина вже нині більше допомагає Україні Східній, аніж ся остання Галичині..."[88]

Питанням життя й смерті для ЗОУНР лишалася війна з Польщею. Спочатку успіх був на боці українців, які контролювали більшу частину Галичини, окрім Львова та залізниці Львів-Перемишль. Але з середини березня 1919 р. ініціатива перейшла до рук поляків[89]. Періодично робилися безуспішні спроби розпочати мирні переговори, здебільшого під тиском Антанти. Вибух *польсько-української війни в Галичині викликав велику стурбованість західних* держав. Війна плутала їхні плани, пов'язані з потребою консолідації Польщі та боротьбою з радянською владою в Росії. Як наслідок, Англія, Франція й США висилали до Галичини свої місії, намагаючись схилити українців і поляків до переговорів. Уже в середині листопада 1918 р. до Львова приїхав французький офіцер Е.Віллем, який намагався чинити тиск на українську сторону під час українсько-польських переговорів. У січні 1919 р. у Варшаві й Львові перебувала британська військова місія полковника Г.Вейда й капітана Т.Джонсона. Англійці запропонували укласти перемир'я на умовах демаркаційної лінії по р.Бугу і далі на схід від Львова з нейтралізацією Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну. Зоунрівський уряд погодився на такі умови, але польська сторона виступила рішуче проти, й до переговорів так і не дійшло. В лютому роль посередника в українсько-польському конфлікті перебрала вислана Найвищою радою Паризької конференції міжсоюзна місія на чолі з французьким ґенералом Ю.Бертелемі. Вона примусила обидві сторони розпочати переговори й запропонувала свою демаркаційну лінію, так звану "лінію Бертелемі", яка залишала полякам більш як третину території Східної Галичини з нафтовими районами, хоча в той час ця територія була під контролем уряду ЗОУНР. Тепер уже українці відмовилися від пропозиції Антанти й відновили бойові дії після тижневого перемир'я. У березні район бойових дій відвідали дві американські місії: ґенерала Ф.Кернана та капітанів Ю.Бахмана й С.Рейслера. Однак і їхні зусилля виявилися марними. Поляки, які саме тоді розвивали успішний наступ, посилившись за рахунок частин, що прибули з Познані, відмовилися розпочинати мирні переговори з українцями. Та сама участь спіткала на початку травня галицьку делеґацію на чолі з С.Витвицьким.

Попри зусилля численних посередників, до компромісу й порозуміння не були готові ані поляки, ані галицькі українці. До переговорів їх спонукала ли-

ше ситуація на фронті, яка була мінливою, а тому й змінювалися позиції учасників переговорів. Українці виявляли більше готовності до переговорів, але головну надію все-таки покладали не на досягнення компромісу з поляками, а на "справедливість" Антанти. Поляки, особливо народові демократи (ендеки), взагалі не ставилися до українців як до рівноправних партнерів і покладалися на політику "довершених фактів", а не на переговори. Жодна політична сила Польщі не уявляла собі Львів українським. При всій своїй відмінності концепції східної політики провідних політичних сил Польщі збігались у прагненні побудувати сильну Польщу, до складу якої мала ввійти й Східна Галичина. Різниця полягала лише в тому, що, на відміну від максималізму лідера польських ендеків Р.Дмовського, керівник відновленої Польської Республіки Ю.Пілсудський був готовий задовольнитися приєднанням Львова та Дрогобицько-Бориславського нафтового району й поступитися рештою східногалицької території Петлюрі в обмін на воєнно-політичний союз під патронатом Варшави[90].

В умовах війни з Польщею Є.Петрушевич і Державний секретаріат надавали особливого значення розвиткові стосунків із сусідніми Угорщиною й, особливо, ЧСР. По-перше, в обмін на нафту уряд ЗОУНР сподівався дістати від них зброю, промислові вироби та вугілля. По-друге, Прага з її зв'язками на Заході могла стати для ЗОУНР "вікном" у Європу. Нарешті, з огляду на боротьбу між ЧСР і Польщею за Тєшин Прага виглядала природним союзником проти Варшави; а з Будапештом можна було провадити спільну політику щодо Румунії. ЧСР і Угорщина також були зацікавлені у співпраці враховуючи свої потреби в галицькій нафті, а також конфліктні відносини з Польщею та Румунією. Для Праги східногалицька проблема стала зручним засобом тиску в боротьбі з Варшавою за політичне лідерство у регіоні та під час вирішення спірних територіальних питань.

У Празі активно працювала дипломатична місія С.Смаль-Стоцького; паралельно у Станіславі й Самборі розгорнули роботу військові репатріаційні місії ЧСР. Взаємний економічний інтерес втілився в конкретні домовленості. У березні-квітні 1919 р. Будапешт і Прагу відвідала зоунрівська торговельна місія на чолі з С.Вітиком. Були укладені торговельно-економічні угоди, за якими ЗОУНР мала отримувати промислові вироби, вугілля й зброю в обмін на постачання нафти та деякої сировини. Однак підписані угоди так і не було втілено в життя: поки їх ратифікували, Східну Галичину вже окупували поляки. Подібно до УНР, стосунки ЗОУНР як з ЧСР, так і з Угорщиною ускладнювалися територіальними претензіями Праги й Будапешта на Закарпаття. В першій половині січня 1919 р. УГА навіть здійснила спробу повернути Закарпаття силою зброї. Зоунрівські війська перейшли Карпати й розгорнули наступ у напрямку Мукачева та Сигіта, роззброюючи угорські частини. Проте галицькі війська досить швидко зазнали поразки від угорців, а в лютому Закарпаття захопили війська ЧСР. Так само, як і Директорія УНР, Державний секретаріат погодився, що остаточну приналежність Закарпаття має визначити Паризька мирна конференція. Крім того, взаємини ЗОУНР і Угорщини від самого початку обмежувалися бажанням Будапешта налагодити тісніші зносини з Варшавою.

ЗОУНР не розірвала відносин з Угорщиною навіть після того, як там наприкінці березня до влади прийшов комуністичний уряд Ш.Гарбаї. Галицьке представництво було чи не єдиним, яке й далі працювало в Будапешті, тоді як решта іноземних місій залишили країну. Проте, коли міністр закордонних справ радянської Угорщини Б.Кун неофіційно запропонував Я.Біберовичу своє посередництво між урядами ЗОУНР і радянської Росії, Державний секретаріат відхилив цю пропозицію. Інтерес угорських властей до Східної Галичини значно ослаб після того, як вона була окупована поляками у травні-червні 1919 р. Та й у галицьких верхах зрозуміли безперспективність подальших тісних контактів з Угорщиною, яка сама не користувалася прихильністю країн, що виробляли повоєнний устрій Європи на конференції у Парижі. Відносини ЗОУНР і Угорщини поступово згорталися й остаточно припинились у 1920 р., коли Я.Біберовича було відкликано[91].

Натомість наприкінці травня-у червні 1919 р. уряд ЗОУНР виношував плани щодо союзу з ЧСР. На засіданнях Державного секретаріату дискутувався проект утворення (кон)федерації з ЧСР і відведення на її територію частини УГА. 30 травня до Парижа було відправлено листа за підписом С.Голубовича, в якому уряд ЗОУНР виносив на розгляд Найвищої ради мирної конференції план розташування у Східній Галичині й на Буковині контингенту союзних військ. У разі неможливості останнього Державний секретаріат вносив наполегливе прохання надати ЧСР мандат на захоплення території ЗОУНР до часу остаточного розв'язання проблеми Східної Галичини. Прагу з відповідними пропозиціями та проектами відвідало кілька українських делегацій: першим 27 травня приїхав представник Є.Петрушевича Т.Окуневський; незабаром прибула друга зоунрівська делеґація в складі М.Здерковського, С.Барана й Т.Рожанковського; 2 червня переговори з цього приводу вели міністр закордонних справ УНР В.Темницький і державний секретар ЗОУНР О.Бурачинський. Т.Окуневський цілий червень пробув у Парижі, де вів відповідні переговори з міністром закордонних справ ЧСР Е.Бенешем. Залежні від доброї волі Антанти й зацікавлені у примиренні з Варшавою, чехи не погодилися на українські пропозиції. Уряд ЗОУНР помилявся в ступені й мотивах зацікавлення східногалицькою справою з боку ЧСР[92].

З іще одним своїм сусідом — Румунією — уряд ЗОУНР намагався підтримувати нейтральні стосунки. Станіслав не визнав румунської анексії Північної Буковини, але, не маючи сил для ведення боротьби на два фронти (проти Польщі та Румунії), обмежився дипломатичними протестами та поклався на рішення Паризької мирної конференції. Наприкінці березня 1919 р. Бухарест відвідала делеґація ЗОУНР на чолі з С.Витвицьким, яка ще раз висловила позицію свого уряду, що остаточну приналежність української Буковини має вирішити Паризька конференція. Проте у травні Румунія підтримала польський наступ у Галичині, окупувавши галицькі Коломию й Покуття. Метою було встановлення спільного польсько-румунського кордону проти радянської Росії. Є.Петрушевичу довелося віддати галицьким військам наказ не чинити збройного опору румунам, а пізніше він навіть звернувся з листом до румунського командування, в якому просив затримати румунські війська в Галичині до

остаточного вирішення "східногалицького питання" мирною конференцією в Парижі. Силою обставин змушені вибирати між двома аґресорами, галицькі керівники воліли погодитися на тимчасову румунську окупацію, ніж поступитися полякам[93]. Важливим чинником політики "малих" держав у "східногалицькому питанні" було те, що вона не стала цілком самостійною та великою мірою визначалася позицією країн Антанти й США.

В міру поразок Директорії та уряду ЗОУНР на фронтах відносини між ними ставали дедалі напруженішими[94]. Сподівання галицького уряду на допомогу УНР у війні проти поляків не виправдалися. Як наслідок, починаючи з травня, Станіслав щораз більшу надію став покладати на самостійне розв'язання "східногалицького питання", намагаючись дистанціювати галицьку справу від загальноукраїнської на міжнародній арені. Ініціаторами такого повороту стали галицькі представники на Паризькій конференції В.Панейко й С.Томашівський. Заснувавши у травні окреме бюро без відома керівника делеґації Г.Сидоренка, вони фактично діяли самостійно. Це призвело до неузгодженості дій і конфліктів усередині формально єдиної української делеґації у Парижі. Коли закулісна діяльність зоунрівських представників стала відомою решті членів делеґації, В.Панейко заявив на засіданні, що в галицькому питанні він "має право виступати сам і без делеґації"[95]. У червні галицькі дипломати почали задумуватися над планами "повної суверенності" Східної Галичини або її тимчасового нейтралітету під протекторатом Ліґи Націй чи якоїсь третьої країни. М.Лозинський навіть підготував на доручення В.Панейка проект статуту про нейтральність Східної Галичини, який В.Панейко, вірогідно, передав члену делеґації США на мирну конференцію Р.Лорду. Проте ідею існування самостійної Української галицької держави не підтримувала жодна країна. Такий варіант розглядався в політичних колах Великобританії й ЧСР, але лише як тимчасова можливість і радше як намагання протидіяти Франції та Польщі.

Після двох місяців спільної роботи, у квітні, посольства УНР і ЗОУНР в Угорщині формально розділилися, що загострило відносини між М.Галаґаном і Я.Біберовичем. Дійшло до того, що обидва українські представники обмінялися різкими листами з приводу прав на представництво українських інтересів у Будапешті. В серпні 1919 р. міністр закордонних справ УНР В.Темницький зазначив з приводу часто неузгоджених дій дипломатів УНР і ЗОУНР: "З'єднання (УНР і ЗУНР — авт.) відбулося похапцем, маса справ лишилась невиясненими і неурегульованими. Хоч в засаді прийнято було, що армія і закордонна політика спільні, проте було дві армії і дві закордонні політики"[96].

Втім, попри партійні суперечності та різні зовнішньополітичні пріоритети двох республік, принаймні до осені 1919 р. Є.Петрушевич віддавав перевагу соборності України й ішов на компроміси з Директорією. До цього спонукала й невтішна ситуація обох українських армій на фронтах. Посилившись переведеною з Франції армією Ю.Галлера, 14 травня польські війська розпочали ґенеральний наступ у Галичині й до кінця місяця окупували майже всю територію ЗОУНР, включно з нафтовим басейном. Остаточно окупацію Східної Галичини було завершено в середині липня після відповідного рішення Паризької конференції. Водночас, зазнаючи поразок, і далі відступали Директорія

та армія УНР. Критичне становище, в якому опинились обидва українські уряди у червні-липні 1919 р., спонукало їх до спільних дій проти Червоної армії та А.Денікіна. В середині липня після довгих вагань і розмов з С.Петлюрою Є.Петрушевич, який на той час проголосив себе диктатором ЗОУНР і зосередив у своїх руках усю повноту влади, дав згоду на перехід УГА через р. Збруч на невелику територію, контрольовану наддніпрянським урядом. У цей час головний отаман військ УНР С.Петлюра зауважив своєму старшому ад'ютантові О.Доценку: "З паном Петрушевичем я завжди дійду до порозуміння"[97]. У серпні війська УНР і УГА розпочали спільний наступ на Київ, проте вже у вересні вкотре змушені були відступати.

Зміна орієнтації

У листопаді-грудні 1919 р. сталися події, які суттєво вплинули на зовнішньополітичну орієнтацію уряду ЗОУНР. Конфлікти між двома українськими урядами, постійні підозри галичан, що С.Петлюра піде на союз із Польщею ціною західноукраїнських земель, воєнні успіхи російської контрреволюції й тиск Антанти, спрямований на те, щоб галичани порозумілися з А.Денікіним, відіграли свою роль. Починаючи з травня 1919 р., окремі українські політики й дипломати, розчаровані ворожістю Заходу до загальноукраїнської справи, стали вважати єдиним виходом порозуміння з білою Росією. Виникли плани федерації України з майбутньою некомуністичною Росією, що мало б сприяти остаточному приєднанню Східної Галичини до України. Обґрунтовуючи ідею створення "східноєвропейської федерації", посол УНР у Відні, відомий український мислитель В.Липинський писав А.Жуку: "...осягнути повну державну самостійність з одночасним об'єднанням всіх українських земель в потрібних нам границях ми не можемо, на те нема у нас внутрішніх сил". Дійшовши висновку, що "поляки для нас ворог небезпечніший від москалів", автор листа пропонував вступити у переговори з політичними лідерами російської білоеміграції. У доповідній записці міністру закордонних справ УНР В.Липинський розвивав свою думку: "Федерація врятує Галичину, бо Росія воювала за західноукраїнські землі, і союзники мають перед нею зобов'язання"[98].

Побачивши неприхильне ставлення Антанти до відокремлення України від Росії, В.Панейко й С.Томашівський у Парижі почали шукати контактів з російською контрреволюцією, політичні лідери якої були не проти схилити на свій бік галичан. Галицькі представники, а також члени уенерівської делегації О.Шульгин і А.Марголін налагодили контакти з представниками різних політичних течій російської еміграції. Велися розмови з О.Керенським, Б.Савінковим, М.Авксентієвим, В.Маклаковим, С.Сазоновим тощо. Делегатам ЗОУНР здавалося, що таким шляхом вдасться вирвати Східну Галичину з-під польської окупації та об'єднати всі українські землі. Найґрунтовніше В.Панейко сформулював свої погляди пізніше у праці "З'єднені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії", де зробив висновок, що "єдиною позитивною концепцією української політики може бути тільки

концепція здійснення самостійної української держави в спілці з самостійною державою московською" і що лише вона "принесе з'єднання всіх українських земель і визволення Галичини й решти наших західних окраїн з ворожого ярма"[99]. З другої половини 1919 р. В.Панейко почав активно переконувати в цьому Є.Петрушевича. Такі погляди поділяв і перший голова Державного секретаріату К.Левицький. Поступово концепція союзу з А.Денікіним знаходила дедалі більше прихильників серед керівництва ЗОУНР і УГА й переносилась у площину реальної політики[100].

Члени Російської політичної наради в Парижі також виявили зацікавлення в переговорах з українцями. Однак О.Колчак і А.Денікін не хотіли погоджуватися навіть на автономію України й виступали категорично проти будь-яких переговорів з урядом УНР. Спочатку вони відкидали і можливість переговорів із ЗОУНР. Маклаков писав з цього приводу до Вашинґтона колишньому послу Росії в США Б.Бахметьєву: "Нам звідси, наприклад, весь час здавалося, що Добровольча армія робить дурницю, ставлячи всіх українців за одну дужку, вважаючи їх усіх зрадниками. Відтоді, як Петлюра зрікся Галичини, а галичани, своєю чергою, зреклися Петлюри, з'явилася можливість розколоти Україну, вводячи частину її у федеративне річище. Все це звідси здавалося дуже спокусливим, і нас не один раз засмучувала політика Денікіна, котрий про жодні угоди чути не хоче"[101].

Однак у жовтні-листопаді 1919 р., коли наступ А.Денікіна почав видихатися, його позиція щодо переговорів з Галицькою армією, яку він вважав екстериторіальною, змінилася. Водночас у катастрофічному становищі опинилася УГА: поразки від Червоної армії, нестача зброї та ліків, спалах епідемії тифу. Як результат, унаслідок кількаденних переговорів 6 листопада командувач УГА ґенерал М.Тарнавський і начальник штабу ґенерал А.Шаманек підписали (без відома командування армії УНР) угоду з Добровольчою армією А.Денікіна, за якою УГА переходила на бік останнього[102]. Попри застереження у протоколі, що УГА не буде воювати проти військ С.Петлюри, а відійде в тил, його підписання завдало непоправного удару спільній боротьбі УНР і ЗОУНР.

Досі невідомо, чи знало про наміри й переговори своїх військових політичне керівництво ЗОУНР. Ще в середині жовтня Є.Петрушевич перестав ходити на засідання Директорії. Після укладення угоди він звільнив з посад М.Тарнавського й А.Шаманека та віддав їх до суду (суд, одначе, їх майже виправдав). На спільній нараді урядів УНР і ЗОУНР угоду було анульовано, але водночас сформовано спільну делеґацію для подальших переговорів з А.Денікіним. Коли ж білі відмовилися вести переговори з представниками УНР, делеґати ЗОУНР уже з відома Є.Петрушевича уклали 17 листопада новий договір з А.Денікіним, зміст якого мало чим відрізнявся від першого. Як видно, Є.Петрушевич вагався й, зрештою, підкорився перебігу подій. У середині листопада він залишив Кам'янець-Подільський і перебрався до Відня, поклавши початок діяльності уряду ЗОУНР в еміґрації. А після того, як 2 грудня на переговорах у Варшаві А.Лівицький передав полякам декларацію, в якій уряд УНР погодився на приналежність Східної Галичини до Польщі, згідно з рішенням спеціального засідання УНРади у Львові зоунрівські члени спільної української делеґації

(С.Витвицький, А.Горбачевський і М.Новаківський) заявили свій рішучий протест і вийшли з її складу. З офіційним протестом виступив Є.Петрушевич[103].

Злука УНР і ЗУНР закінчилася повним розривом. 16 грудня члени української делеґації на Паризькій мирній конференції, які представляли ЗОУНР (тепер уже знову ЗУНР), вийшли зі складу місії й заснували окрему делеґацію. Того самого дня вийшов наказ за підписами С.Петлюри й міністра закордонних справ УНР А.Лівицького "До всіх послів і голів місій", який пропонував з'ясувати, наскільки дипломати-галичани в кожній місії є лояльними до уряду УНР, і дозволяв головам місій "негайно звільняти" всіх співробітників, які не є такими. Галичани могли лишатися в складі закордонних представництв УНР лише на особисту відповідальність послів[104].

У першій половині грудня у Відні відбулася нарада членів УНРади під головуванням Є.Петрушевича. Повернувшись після неї до Парижа, В.Панейко разом з представниками П.Скоропадського взяв участь у створенні Українського національного комітету, який проголошував своєю метою "воскресіння України в етнографічних границях, з'єдиненої в федеративній формі з могучою Росією"[105]. Комітет налагодив зв'язки з різними російськими еміграційними організаціями та домагався визнання його єдиним представником України на міжнародній арені. Проросійські публікації почав друкувати "Український прапор" — офіційний орган уряду ЗУНР у Відні. Проте сам Є.Петрушевич виявляв обережність і не афішував свого ставлення до Комітету. Давалися взнаки традиційна непопулярність російських симпатій у Галичині (окрім не надто численних москвофілів), поразки А.Денікіна, який наприкінці 1919 р. перестав бути серйозною силою (його армія була розгромлена більшовиками, а її рештки на чолі з бароном П.Врангелем переховувалися в Криму), а також той факт, що Антанта офіційно не зголосилася за прилучення Східної Галичини до майбутньої Росії. Тому надії тих політиків, хто сподівався на об'єднання українських земель і визволення Галичини з допомогою Росії, дуже швидко розвіялися. Галицька дипломатія опинилася на роздоріжжі.

У цілому в 1918-1919 рр. уряд ЗУНР/ЗОУНР не сформулював чіткої концепції своєї зовнішньої політики. На думку одного з провідних зоунрівських дипломатів Л.Цегельського, результати міжнародної діяльності ЗУНР могли б бути значно кращими, "якби президент Є.Петрушевич і наша галицька влада були рішилися на один ясний курс у своїй закордонній політиці — чи то вибираючи шлях самостійної галицької політики, чи знову в цілості ідентифікуючи себе з Директорією та йдучи без застережень під її проводом"[106]. До осені 1919 р. серед галицьких провідників ЗУНР переважали "соборницькі" устремління, хоча періодично плекалися плани самостійності ЗУНР чи прожекти (кон)федеративного зв'язку з ЧСР або з майбутньою некомуністичною Росією. Попри всю свою історичну значущість, злука УНР і ЗУНР у січні 1919 р. не перетворилася на тривалу реальність. Слабкість національного руху в Східній Україні та нерівна боротьба Західної України з Польщею штовхали українських лідерів до пошуків підтримки у зовнішніх союзах, а залежність від зовнішніх чинників змушувала їх приймати умови партнерів, що шкодило загальноукраїнським інтересам і породжувало внутрішні конфлікти. На регіона-

льному рівні проблема Східної Галичини викликала антагонізми різної сили й тривалості, а дипломатична активність уряду ЗУНР впливала на формування союзів і військово-політичних блоків у Центрально-Східній Європі.

Україна на Паризькій мирній конференції 1919 р. Політика великих держав

Головною міжнародною подією 1919 р. стала мирна конференція в Парижі, яка розпочала свою роботу 18 січня 1919 р. Конференцію було скликано, щоб закріпити результати Першої світової війни й вирішити питання повоєнного устрою Європи. До участі в ній запросили лише ті держави, які воювали на боці Антанти від самого початку або встигли приєднатися до неї наприкінці війни. Всі головні рішення ухвалювалися Радою 10-ти (глави держав і урядів, а також міністри закордонних справ Великобританії, Франції, Італії, США та Японії) й Найвищою радою (голови держав і урядів тих самих п'яти країн), з вирішальним впливом чотирьох із них, або так званої "Ради 4-х" у складі президентів Франції й США (Ж.Клемансо і В.Вільсон) та прем'єр-міністрів Великобританії й Італії (Д.Ллойд Джордж і В.Орландо). Представники переможених країн (Німеччина, Австрія, Угорщина, Болгарія й Туреччина) викликалися на засідання конференції тільки тоді, коли потрібно було з'ясувати окремі питання, що їх стосувалися. Україна, яка уклала сепаратний мирний договір у Бресті та яка так і не була визнана жодною країною-переможцем, до участі у конференції запрошена не була. Формально "українське питання" як самостійне конференцією навіть не розглядалося, хоча член американської делеґації Ст.Бонсал і занотував у щоденнику: "...українська проблема є найскладнішою з багатьох проблем, що стояли перед конференцією"[107]. Натомість значну увагу було приділено вирішенню долі окремих українських територій — Закарпаття, Буковини й, особливо, Східної Галичини, що було пов'язано із зусиллями мирної конференції визначитися щодо повоєнних кордонів Чехословаччини, Румунії та Польщі. Втім, українці, подібно до багатьох інших народів, які виборювали свою державність, покладали на Паризьку конференцію великі сподівання.

"Українське питання"

Для забезпечення своїх інтересів на мирній конференції ще наприкінці листопада 1918 р. Директорія УНР відрядила до Парижа колишнього міністра шляхів в уряді Центральної Ради Г.Сидоренка. За місяць його було призначено головою "надзвичайної дипломатичної місії УНР" на Паризьку мирну конференцію згідно з відповідним законом Ради міністрів УНР від 29 грудня 1918 р. Проте з огляду на великі труднощі з отриманням французької візи Г.Сидоренку (разом із сином Є.Петрушевича Антоном) вдалося приїхати до Парижа через Італію лише 20 січня 1919 р., коли мирну конференцію вже було

офіційно відкрито. Заступник голови місії, державний секретар у закордонних справах ЗОУНР В.Панейко зміг дістатися до Парижа тільки в другій половині березня, а решта членів делеґації (О.Шульгин, А.Марголін, А.Ґаліп, С.Томашівський, С.Шелухін, В.Дідушок — секретар, М.Туган-Барановський, Б.Матюшенко, М.Кушнір, Д.Ісаєвич та ін.) — ще пізніше.

Головне завдання місії полягало в тому, щоб інформувати конференцію про події в Україні, захистити її інтереси та здобути визнання її незалежності. Після приїзду Г.Сидоренко відразу порушив питання про визнання УНР і української делеґації в Парижі. Однак досить швидко стала зрозумілою фактична безнадійність позитивного вирішення "українського питання". Згодом у звіті до уряду Г.Сидоренко писав: "З самих перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає... не знають про українську справу взагалі"[108]. Жодна з великих держав, що диктували свою волю конференції, не підтримувала незалежність України й не збиралася їй допомагати. Франція втратила решту інтересу до УНР після того, як в Одесі й Бірзулі припинилися франко-українські переговори. В.Панейко повідомляв з Парижа про "постійно вороже" ставлення офіційної Франції до української делеґації. Прихильність до українців виявляла хіба французька опозиція, зокрема депутати-соціалісти в парламенті Франклін-Буйон і Панлеве. Не справджувалися й сподівання на Великобританію та США, попри дещо більшу зацікавленість делеґацій цих країн в українських посланцях. В.Панейко писав з цього приводу: "Англійці й американці не підтримують, щоправда, офіціальних зносин з делеґацією, одначе через окремих референтів досить пильно збирають у наших матеріали і звістки, та й радо роблять знайомства"[109]. Хоча коментар до 14 пунктів В.Вільсона, підготовлений у жовтні 1918 р. Ф.Коббом і В.Ліпманом на прохання впливового радника Президента США полковника Е.Гауза, не виключав можливості незалежності для України, в цілому Вашинґтон заохочував федеративні зв'язки між новими державами, залишаючи українцям обмаль підстав розраховувати на міжнародно-правову чи моральну підтримку з боку американського уряду[110].

Українська делеґація прибула на конференцію без формального запрошення й не була визнана. Тільки одного разу, 21 травня, українських представників (Г.Сидоренка, В.Панейка, О.Шульгина, М.Лозинського і Д.Вітовського) запросили на засідання конференції, щоб почути їхню думку щодо польсько-української війни в Галичині[111]. Тому місія УНР могла розраховувати лише на неофіційні зносини та кулуарні розмови з іншими делеґаціями, намагаючись схилити їх на свій бік. Під цим оглядом, українські представники провели досить велику роботу, більш-менш регулярно спілкуючись з американськими, англійськими й французькими дипломатами.

Окрім зв'язків з представниками великих держав, члени української місії встановили тісні контакти з делеґаціями інших невизнаних держав, що постали на території колишньої Російської імперії: Азербайджану, Білорусі, Грузії, Естонії, Латвії, Литви тощо. Українська делеґація провадила значну пропагандистську діяльність: видавала брошури, зверталася до конференції з численними дипломатичними нотами та меморандумами, в яких обґрунтовувала

право України на незалежність, інформувала про державне будівництво в Україні, боротьбу УНР проти більшовиків, українсько-польський конфлікт у Східній Галичині, права УНР на західноукраїнські землі тощо[112].

Попри всі ці зусилля, великі держави дивилися на "українське питання" лише в контексті загальноросійських проблем. Хоча "російське питання" формально також не стояло на порядку денному, конференція була серйозно заклопотана подіями в Росії. Для країн-переможців було очевидним, що остаточний мир у Європі навряд чи можливий без її участі у процесі врегулювання. Але в Росії тривала громадянська війна, й було незрозуміло, з якою Росією мати справу. Революційні та експансіоністські гасла більшовиків викликали великий неспокій у країнах Заходу. Намагаючись знайти вихід із ситуації, 22 січня Найвища рада Паризької конференції закликала всі організовані політичні групи, які боролися за владу на території Росії, припинити бойові дії й надіслати своїх представників на спеціальну конференцію на Принцевих островах (Принкіпо) у Мармуровому морі, яку було призначено на 15 лютого 1919 р. Уряд УНР погодився на цю пропозицію за умови припинення воєнних дій радянської Росії проти України, про що Г.Сидоренко повідомив конференцію нотою від 10 лютого[113]. Проте проект так і не був реалізований. Сподіваючись на перемогу силою зброї й дізнавши запевнення від Франції та Англії, що відмова не матиме для них негативних міжнародних наслідків, антибільшовицькі уряди в Росії не погодилися на участь у конференції.

У перших числах березня в Сибіру розпочався наступ білої армії адмірала О.Колчака; на півдні Росії зміцнювалися позиції А.Денікіна. Обидві армії формувалися та озброювалися завдяки великій підтримці країн Антанти[114]. Разом з першими успіхами О.Колчака пожвавішали російські еміграційні політики в Парижі. Ще у грудні 1918 р. на зустрічі політичних діячів і дипломатичних представників колишньої Російської імперії було утворено Російську політичну нараду (РПН) під головуванням князя Г.Львова. Нарада поставила перед собою завдання "висловлювати російські національні погляди" й "піднімати голос на захист інтересів Росії"[115]. Для представництва інтересів Росії на Паризькій конференції РПН виділила делеґацію в складі Г.Львова, В.Маклакова, С.Сазонова та інших.

Хоча формально російська делеґація також не брала участі в роботі конференції, вона, на відміну від місії УНР, користувалася досить помітним впливом. З наступом О.Колчака Захід пов'язував основні надії на зміну ситуації в Росії й, відповідно, зважав на позицію РПН у Парижі. До всього, розпочавши навесні 1919 р. евакуацію своїх військ з півдня України та Росії, Антанта й США змістили акцент у боротьбі з Раднаркомом із прямої інтервенції на підтримку антибільшовицьких сил у самій Росії. З огляду на виникнення нової політичної та воєнної ситуації у Центрально-Східній Європі й Росії у другій половині березня (революція в Угорщині, наступ Червоної армії в Україні та поразки Директорії) найефективнішою такою силою союзники вважали російську білу контрреволюцію, на яку й було зроблено головну ставку.

Як наслідок, було остаточно перекреслено будь-які надії на визнання незалежності УНР і української делеґації на Паризькій конференції. У червні

міністр закордонних справ Франції С.Пішон доводив у своєму виступі у французькому парламенті, що Української держави не існує, вона є німецькою вигадкою, а тому політика Франції повинна зводитися до відбудови великої федеративної Росії. Представники держав Антанти постійно й послідовно переконували українських делегатів у необхідності відмовитися від домагань самостійності України й погодитися на федерацію з Росією. 27 травня 1919 р. Найвища рада мирної конференції визнала О.Колчака "верховним правителем" єдиної Росії. Третього червня на неофіційній зустрічі з українськими представниками Марголіним і Окуневським державний секретар США Р.Лансінґ підкреслив однозначну вимогу Вашинґтона — визнання українським урядом верховного командування Колчака[116]. Те саме повторилося 30 червня, коли В.Панейка та А.Марголіна вперше й востаннє запросили на засідання американської делегації. Лансінґ, який узагалі відіграв велику негативну роль в ігноруванні Сполученими Штатами української справи на Паризькій конференції, був відвертим: "США не визнають незалежності України навіть тимчасово, аж поки українська делегація досягне відповідної угоди з адміралом Колчаком"[117]. Але з огляду на відверто антиукраїнську позицію білої Росії й небажання її лідерів миритися з існуванням самостійної України у будь-якій формі, підпорядкування О.Колчаку було для українського уряду абсолютно неприйнятним.

Правда, окремі українські делегати вважали, що такі настрої великих держав треба використати й піти на певні поступки, щоб здобути визнання з боку Антанти. Зокрема, А.Марголін запропонував утворити при конференції спеціальний дорадчий орган представників усіх державних утворень, що виникли на території колишньої імперії. Метою такого органу було б об'єднання зусиль для спільної боротьби з більшовиками та утворення майбутньої (кон)федерації. Однак план А.Марголіна не зустрів підтримки серед російських політиків у Парижі[118]. Відкинув його й уряд УНР. Довідавшись про зусилля А.Марголіна, міністр закордонних справ УНР В.Темницький наголосив у своєму листі до Г.Сидоренка: "Правительство стоїть непохитно за суверенність і самостійність України. Всякі балачки, буцім правительство готове робити якісь концесії в сторону федеративної Росії, не мають найменшого ґрунту"[119].

Інтерес до України зростав у західних лідерів лише тоді, коли українським військам вдавалося здобути успіх на фронті, як наприклад, влітку 1919 р. в перебігу спільного наступу армії УНР і УГА на Київ. Однак такі перемоги були епізодичними й не досить тривалими, щоб змінити загальне наставлення Антанти й США до української справи[120]. Діяльність української місії у Парижі була також суттєво послаблена браком належної дипломатичної підготовки багатьох її членів, включно з головою делегації Г.Сидоренком, гострими політичними конфліктами та особистими чварами всередині делегації[121].

Вагомим чинником, який істотно послабив українську справу на Паризькій конференції, були єврейські погроми в Україні, головну вину за які єврейські організації несправедливо покладали саме на С.Петлюру й Директорію. На жаль, крім окремих спроб української делегації в Парижі (з боку А.Марголіна і Г.Сидоренка, а згодом М.Тишкевича)[122], уряд УНР майже нічого не зробив

для того, щоб установити зв'язки з впливовими єврейськими організаціями та пояснити національну політику незалежної України.

Допомогти українській справі на конференції, зокрема вплинути на позицію урядів США, Канади й, опосередковано, Великобританії, намагалася українська еміграція на Американському континенті. Українці США й Канади слали делеґаціям своїх країн на Паризькій конференції численні петиції та телеграми з вимогами зупинити польську аґресію в Галичині й визнати делеґацію УНР у Парижі. До французької столиці прибули представник українців США К.Білик і конґресмен від штату Нью-Джерсі Дж.Ґеміл. Завдяки посередництву Дж.Ґеміла Г.Сидоренку й В.Панейку вдалося неофіційно зустрітися з ключовим членом американської делеґації Е.Гаузом. Зустріч відбулася 13 травня, але єдина згадка про неї у щоденнику Е.Гауза — це його зауваження, що "в окрузі Ґеміла мешкає багато українців, і, привівши до мене українських делеґатів, він думав задовольнити своїх виборців"[123]. Від канадських українців до Парижа на допомогу українській справі прибув О.Мегас. Одразу після приїзду він зустрівся з прем'єр-міністром Канади Р.Боденом, а 27 березня влаштував зустріч з ним для Г.Сидоренка. Про зміст розмови й домагання українців щодо офіційного визнання делеґації УНР Р.Боден того самого дня повідомив Прем'єр-міністра Великобританії Ллойд Джорджа[124]. Назагал у 1919 р. північноамериканські українці виявилися неготовими надати своїй історичній батьківщині вагому допомогу. Попри її відносну чисельність, українська еміграція в Канаді й, особливо, в США мала малі політичні впливи та обмежений доступ до вищих коридорів влади. Українська діаспора, яка складалася переважно з робітників і селян, що виїхали на заробітки наприкінці XIX-на початку XX ст., була ще молодою й недосвідченою, роз'єднаною та поділеною за соціальними й релігійними ознаками.

Після підписання Версальського миру з Німеччиною (28 червня) лідери держав-учасників мирної конференції залишили Париж. Проте Найвища рада конференції, представлена тепер міністрами закордонних справ або їхніми заступниками, працювала далі. Діяльність місії УНР на конференції звелася практично до вирішення питання отримання військового майна від Американської ліквідаційної комісії в Європі. У червні було досягнуто відповідної угоди, за якою українська делеґація купила на 8 млн. доларів США у кредит частину майна американських експедиційних сил, необхідного для армії УНР (одяг, засоби транспорту, медикаменти). Проте американці почали гальмувати процес передачі закупленого майна, й, попри протести української делеґації, 16 січня 1920 р. Ліквідаційна комісія остаточно повідомила українську сторону про анулювання контракту.

Уряд УНР, розчарований підсумками діяльності Г.Сидоренка на посаді голови української делеґації на Паризькій конференції, у серпні призначив замість нього керівника місії УНР у Ватикані М.Тишкевича. Проте й М.Тишкевичу не вдалося досягти бажаних результатів і здобути західну підтримку для української справи. 26 грудня 1919 р. місію УНР до Паризької мирної конференції було відкликано.

"Східногалицьке питання"

На відміну від загальноукраїнської справи, Паризька мирна конференція приділяла чимало уваги проблемі Східної Галичини, насамперед через польсько-українську війну, що там тривала. Уряд ЗОУНР пов'язував великі надії з роботою мирної конференції. За словами заступника державного секретаря ЗОУНР у закордонних справах М.Лозинського, українці вірили, що конференція вирішить справу "згідно з своїми принципами свободи і самовизначення народів" і "вимірить нам справедливість"[125]. Такі надії були пов'язані передусім з пунктами В.Вільсона, які передбачали, що "народам Австро-Угорщини... має бути надана вільна можливість автономного розвитку" і що польська держава повинна включати території, "населені безперечно поляками". Коментар Кобба-Ліпмана, який конкретизував план В.Вільсона, був ще обнадійливішим. Зокрема, він пояснював: "Західна Галичина, без сумніву, польська. Східна Галичина великою мірою українська (русинська) і в жодному разі не належить до Польщі"[126]. У складі надзвичайної дипломатичної місії УНР у Парижі уряд ЗОУНР представляли В.Панейко та С.Томашівський, до яких згодом приєдналися М.Лозинський, Д.Вітовський і О.Кульчицький.

Розв'язання східногалицької проблеми тісно переплiталося з проблемою відновлення Польщі й складалося з двох аспектів: 1) припинення польсько-української війни й 2) вирішення питання політичного статусу Східної Галичини та проходження українсько-польського кордону. Щодо першого, то всі великі держави виступали за припинення війни, адже вона послаблювала відновлену Польську державу й знецінювала вартість обох сторін як можливого чинника у боротьбі з більшовиками. Але в підходах до питання про статус Східної Галичини між Францією, Великобританією та США існували серйозні розбіжності, які галицькі лідери намагалися використати.

Франція виходила з необхідності створення в Європі системи безпеки, яка стримувала б Німеччину. Важлива роль у ній відводилася Польщі як надійному союзникові замість втраченої Росії. Існування такої Польщі передбачало її зміцнення за рахунок західноукраїнських земель, яких домагалися поляки. Англія, як завжди, прагнула до підтримання балансу сил у Європі й воліла запобігти надмірному посиленню Франції та, відповідно, Польщі, а тому в Лондоні розглядалися варіанти прилучення Східної Галичини до України як частини федеративної Росії, або навіть до ЧСР. Позиція США була суперечливою. З одного боку, виходячи з права націй на самовизначення, проголошеного В.Вільсоном, вона в цілому наближалася до позиції Англії. З другого, бажання не допустити надмірного роздріблення сходу Європи, підтримка Польщі, а також давнє знайомство й особисті симпатії В.Вільсона та Є.Гауза до польського прем'єра й голови польської делегації на Паризькій мирній конференції, відомого музиканта І.Падеревського робили США у "східногалицькому питанні" союзниками Франції. Принциповим у позиції західних держав було те, що варіант утворення самостійної Західноукраїнської держави серйозно майже не розглядався.

Важливим геополітичним чинником, що визначав і ускладнював політику великих держав у Східній Галичині, було врахування інтересів Росії. Питання

східних кордонів Польщі й статусу Східної Галичини порушувало велику нерозв'язану проблему відносин з Росією. Приєднання Східної Галичини було метою Росії у Першій світовій війні; на цьому й далі наполягали О.Колчак і А.Денікін, які з обуренням дивилися на дії Польщі в Галичині. В разі перемоги білих у громадянській війні Антанта й США не могли б не зважати на претензії Росії. Тому, доки ситуація в Росії залишалася неясною, великі держави, особливо Англія й США, воліли остаточно не визначатися з цитанням статусу Східної Галичини та українсько-польського кордону, а тому були готові задовольнити лише ті польські вимоги, які не йшли всупереч російським домаганням. Така позиція лишала надію урядові ЗОУНР. З другого боку, Антанта була зацікавлена у зміцненні Польщі як бастіону проти більшовицької Росії.

Взимку та навесні 1919 р. головним для західних держав на сході Європи було питання припинення польсько-української війни. Для посередництва в укладенні українсько-польського перемир'я в лютому Найвища рада Паризької конференції направила до Львова міжсоюзну місію на чолі з французьким генералом Ю.Бертелемі. Уряд ЗОУНР не погодився на ультимативні вимоги місії, яка, на його думку, виявила очевидні симпатії до Польщі. Повернувшись до Парижа, Ю.Бертелемі й член місії від США Р.Лорд поклали всю вину за продовження війни на українську сторону. Внаслідок компромісу великих держав 19 березня Найвища рада Паризької конференції направила командувачам українських і польських військ у Галичині ґенералам М.Омеляновичу-Павленку й Т.Розвадовському телеграми з пропозицією негайно припинити бойові дії та вислати своїх представників до Парижа для подальших переговорів. Цього разу вже уряд ЗОУНР погодився й вислав до Парижа своїх делеґатів Д.Вітовського, М.Лозинського і О.Кульчицького. Натомість поляки, які в середині березня досягли перелому на фронті, зігнорували звернення конференції.

Після провалу своєї інтервенції на півдні України Франція почала ще наполегливіше підтримувати Варшаву й відверто заохочувати її до швидкого силового вирішення українсько-польського конфлікту. Не в останню чергу Франція сприяла Польщі у Східній Галичині, компенсуючи їй втрати у Тєшинській Силезії, де Париж до певної міри підтримував Прагу. Натомість Лондон і Вашинґтон висловлювали незадоволення діями Польщі. Роздратування відвертим нехтуванням Варшавою волі конференції, а також згадані вище політичні міркування визначили в другій половині березня-травні 1919 р. жорстке ставлення США й Великобританії до політики Польщі у Східній Галичині. 2 квітня на пропозицію В.Вільсона конференція надіслала ще одну телеґраму з вимогою припинити бойові дії, цього разу безпосередньо до польського уряду. Паралельно було ухвалено рішення про утворення спеціальної міжсоюзної комісії у справі польсько-українського перемир'я на чолі з південноафриканським ґенералом Л.Ботою, яка розпочала свою роботу 27 квітня. Вислухавши українських і польських представників[127], 12 травня комісія А.Боти вручила їм свій проект перемир'я. Він передбачав демаркаційну лінію, що залишала Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн українцям та була значно вигіднішою для них, ніж лютнева пропозиція місії Ю.Бертелемі. Висловивши письмово деякі застереження, українська делеґація погодилася на умови комісії.

Однак вони були відхилені поляками. За повної підтримки Франції 14 травня польські війська перейшли в наступ на всьому фронті, зламали відчайдушний опір УГА й до кінця місяця окупували більшу частину Східної Галичини, включно з нафтовими районами.

Водночас Червона армія завдала перших поразок О.Колчаку в Росії та в червні окупувала майже всю територію України. В умовах такої кардинальної зміни військово-політичного становища на сході континенту лише Польща здавалася спроможною протидіяти поширенню більшовизму, тож її вага в очах західних урядів зростала. Як наслідок, на початку червня 1919 р. стала очевидною зміна позиції США у "східногалицькому питанні". На засіданнях Найвищої ради Вільсон почав дедалі більше солідаризуватися з Клемансо. Перед об'єднаним франко-італо-американським тиском відступив Лондон. Зрештою, 25 червня Рада міністрів закордонних справ Паризької мирної конференції ухвалила рішення про дозвіл польським військам окупувати Східну Галичину до Збруча й дала Варшаві право на використання всіх збройних сил, включно з переведеною із Франції до Польщі армією Ю.Ґаллера. Того самого дня Найвища рада підтвердила рішення своїх міністрів закордонних справ. Українських делегатів В.Панейка й А.Марголіна було запрошено на засідання американської делеґації 30 червня, де повідомлено про ухвалу конференції[128]. Поляки одразу скористалися цим рішенням мирної конференції й до середини липня окупували всю Східну Галичину.

Постанови найвищих органів конференції від 25 червня 1919 р. санкціонували вже здійснені та ще не довершені збройні акції польської армії у Східній Галичині. Водночас вирішення питання про остаточний політичний статус Східної Галичини відкладалося на майбутнє. Польща дістала право лише на "тимчасову військову окупацію". Це залишало надію уряду ЗОУНР для продовження воєнної й дипломатичної боротьби. 15 липня Є.Петрушевич надіслав ноту протесту Найвищій раді Паризької конференції, в якій наголосив, що "український нарід і його армія до останньої людини вестимуть боротьбу за свою державу проти польських наїзників"[129].

Проблема Східної Галичини посідала своє місце в порядку денному Паризької мирної конференції й після підписання Версальського миру. Головним у другій половині 1919 р. стало питання політичного статусу Східної Галичини. 30 червня в складі Комісії у польських справах було утворено спеціальну підкомісію на чолі з французьким ґенералом Лє Рондом, котра повинна була запропонувати на розгляд Найвищої ради узгоджений проект політичного статусу Східної Галичини. Протягом цілого літа тривали засідання підкомісії, які ще раз засвідчили відмінність підходів великих держав до остаточного вирішення "східногалицького питання". Англійські представники наполягали на наданні Польщі тимчасового, на 10 років, мандату на управління Східною Галичиною, після чого остаточну приналежність західноукраїнської території мав вирішити плебісцит. Натомість Франція докладала чимало зусиль для забезпечення інтересів Польщі, які передбачали формальне визнання постійної приналежності спірної території до Польської Республіки. Польських представників регулярно вислуховували на засіданнях підкомісії. Українська деле-

ґація спочатку відмовилася брати участь в обговоренні планів автономії Східної Галичини в складі Польщі, вважаючи західноукраїнську територію складовою частиною УНР. Коли ж В.Панейко й С.Томашівський 21 серпня звернулися до підкомісії зі своїми пропозиціями, їм дали зрозуміти, що статус уже готовий і жодних змін бути не може[130].

Найвища рада Паризької конференції повернулася до "східногалицького питання" 19 вересня, коли на її розгляд було внесено проект статусу підкомісії Лє Ронда. Тоді ж стало зрозумілим, що Вашинґтон рішуче підтримав позицію Франції та Польщі. Американці виступили за надання Варшаві мандату на безстрокове управління Східною Галичиною. Восени 1919 р., з огляду на поразки А.Денікіна, таке розв'язання складної проблеми здавалася Вашинґтону єдино прийнятним. Американські політики були переконані, що невелика територіально й відстала економічно Східна Галичина буде неспроможна самостійно існувати, а тому лише ускладнюватиме непросту геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі[131].

Зрештою, 21 листопада великі держави ухвалили компромісне рішення, за яким Польща отримала мандат від Ліги Націй терміном на 25 років, після закінчення якого Варшава зобов'язувалася провести у Східній Галичині плебісцит. Східній Галичині було обіцяно автономію: її населення мало право обирати свій сейм, до компетенції якого належали справи розвитку місцевої промисловості, сільського господарства й торгівлі, а також релігії, охорони здоров'я, науки та освіти тощо. Виконавчу владу мав здійснювати губернатор, що призначався керівником Польської держави. До варшавського уряду мав увійти міністр без портфеля у справах Східної Галичини. Греко-католицька церква отримувала рівні права з Римо-католицькою, а українська мова мала стати, поряд із польською, офіційною мовою провінції.

Проте це рішення так і не було втілене в життя. Будь-яка тимчасовість розв'язання проблеми викликала різко неґативну реакцію у Варшаві, яка одразу після ухвали Найвищої ради розпочала тиск на уряди великих держав, щоб вона була переглянута. Після того, як США відкликали свою делеґацію з Паризької конференції через нератифікацію Сенатом Версальського мирного договору, а А.Денікін зазнав остаточної поразки, тим самим поховавши надії на відновлення небільшовицької Росії, французи переконали Ллойд Джорджа скасувати рішення від 21 листопада 1919 р., що й було зроблено 22 грудня. Таким чином, остаточне розв'язання "східногалицького питання" знову відкладалося.

Закарпаття, Буковина й Бессарабія

Визначаючись із кордонами відновленої Чехословацької Республіки та повоєнної Румунії, Паризька мирна конференція санкціонувала політичне майбутнє трьох інших українських земель: Закарпаття, Буковини й Бессарабії. ЧСР і Румунія були запрошені на конференцію як дружні та союзні Антанті країни, й тому великі держави дуже прихильно ставилися до задоволення територіальних вимог Праги та Бухареста. Зміцнення ЧСР і Румунії відповідало інтересам Антанти, особливо Франції, адже, поряд з Польщею, обидві країни

мали стати важливими ланками антибільшовицького санітарного кордону. На рішення Найвищої ради вплинуло й те, що на момент відкриття Паризької конференції Румунія вже окупувала Бессарабію та Буковину, а Прага встановила свій контроль над Закарпаттям у лютому 1919 р., на початку роботи конференції. Не маючи власних збройних сил у регіоні Центрально-Східної Європи, Антанта й США воліли підтримувати ті країни та тих політичних лідерів, чия позиція найбільше відповідала власним планам великих держав. Водночас таке становище давало "малим" державам можливість реалізовувати свої територіальні програми силою зброї й ставити мирну конференцію перед "довершеними фактами".

Утворення УНР і ЗУНР, а потім проголошення їх об'єднання стали чинником, який притягував до себе українців Буковини та Закарпаття. Проте реалії виявилися іншими. Хоча УНРада ЗУНР і проголосила свій суверенітет над Північною Буковиною та Закарпаттям, у листопаді 1918 р. обидві українські території опинилися під контролем відповідно Румунії й Угорщини. Паризька мирна конференція дала згоду на анексію Румунією всієї Буковини, включно з Чернівцями та північними землями з переважно українським населенням.

На Закарпатті ситуація була ще складнішою. Окрім територіальних претензій сусідніх Угорщини й ЧСР, українські позиції у Закарпатті послаблювалися існуванням серед "русинів" Закарпаття та в еміграції ще двох досить впливових і підтримуваних з-за кордону політичних орієнтацій: проугорської та прочехословацької. Вимога приєднання Закарпаття з'явилася в територіальній програмі Т.Масарика відразу після більшовицького перевороту в Петрограді. До того часу він був переконаний, що Закарпаття має належати Росії для встановлення спільного кордону між нею та ЧСР. Паралельно активну роль у визначенні долі своєї батьківщини зіграла закарпатська еміграція в США. 16 жовтня 1918 р. голова американського Національного комітету угорських русинів Г.Жаткович підписав з Т.Масариком угоду, за якою Закарпаттю гарантувалася автономія в разі приєднання до ЧСР. У листопаді закарпатські емігранти у США двома третинами голосів схвалили це рішення на спеціально проведеному плебісциті[132]. Проте на самому Закарпатті всенародні збори "угорських українців" у Хусті 21 січня 1919 р. заявили про бажання об'єднатися з соборною Україною.

Зрештою, все вирішила військова сила. Наприкінці січня чехословацькі війська, спираючись на угоду Жатковича-Масарика, захопили більшу частину Закарпаття. А наприкінці лютого Паризька мирна конференція затвердила цей факт, ухваливши рішення про приєднання Закарпаття до ЧСР. Прага підтвердила зобов'язання надати Закарпаттю політичну й культурну автономію. Протягом лютого в складі чехословацької делегації участь у роботі конференції в Парижі брала карпаторуська делегація (А.Бескид, Г.Жаткович та І.Гардош). Так Закарпаття, єдине серед українських земель, було офіційно представлено на Паризькій конференції. 8 травня скликана в Ужгороді Центральна руська народна рада визнала рішення американських "угорських русинів" і також висловилася за утворення закарпатської автономії у складі ЧСР. Внаслідок перемоги чехословацьких і румунських військ над армією революційної Угорщини влітку 1919 р. все Закарпаття перейшло під контроль ЧСР.

Делеґація УНР на Паризькій конференції протестувала проти прилучення Закарпатської України до ЧСР нотами від 5 березня, 9 травня й 5 липня 1919 р. Втім, не визнаючи цього акту формально, уряди УНР і ЗУНР були змушені погодитися з ним фактично. Як зазначалося на нараді послів і голів дипломатичних місій УНР у Відні в червні 1919 р., у разі необхідності вибору між ЧСР і Угорщиною "національно-культурні інтереси самих закарпатських українців воліли б заявитися за першою"[133].

Остаточно приналежність української Буковини до Румунії та Закарпаття до ЧСР було зафіксовано у Сен-Жерменському мирному договорі з Австрією від 10 вересня 1919 р. Положення Сен-Жерменського договору, які стосувалися Закарпаття, були також підтверджені у Тріанонському мирному договорі з Угорщиною від 4 червня 1920 р. 28 жовтня 1920 р. великі держави формально визнали, що південна Бессарабія є частиною Румунії.

Отже, попри чималі зусилля, неофіційній українській делеґації на Паризькій мирній конференції так і не вдалося здобути міжнародно-правове визнання УНР і територіальної цілісності українських земель. Неґативне ставлення країн Антанти й США до незалежності України перекреслило всі українські сподівання та дипломатичні зусилля. Політика великих держав в "українському питанні" була хіба що похідною від їхніх ширших цілей у реґіоні, насамперед щодо Росії. Незалежна Україна становила певний інтерес для Заходу лише як ланка в "санітарному кордоні" проти більшовизму. Але з огляду на поразки Директорії й поступову втрату нею контролю над територією десь від кінця березня-початку квітня 1919 р. країни Антанти остаточно перестали сприймати УНР як важливий чинник у східноєвропейській геополітиці. На відміну від загальноукраїнської справи, "східногалицьке питання" посідало досить значне місце в порядку денному Паризької конференції й на певних етапах викликало гострі дебати серед держав-переможців. Суперечності, які існували між Великобританією, Францією та США у підходах до побудови нового міжнародного порядку і в боротьбі за вплив у повоєнній Європі, яскраво виявилися в їхньому ставленні до проблеми Східної Галичини. Доля останньої тісно переплиталася з утвердженням незалежності УНР, що могло дати альтернативну можливість розв'язання проблеми. Але через поразку Директорії сам по собі відпав варіант прилучення Східної Галичини до УНР. Лишалося або віддати Східну Галичину Польщі, або чекати на закінчення ґромадянської війни в Росії й сподіватися на перемогу Росії некомуністичної, щоб приєднати західноукраїнські землі до неї. Врахування претензій білої Росії обумовлювало тривале зволікання конференції з розв'язанням проблеми статусу Східної Галичини й польсько-українського кордону. У підсумку проголошення права націй на самовизначення й абстрактне врахування бажань усіх народів колишньої Австро-Угорщини поступилися перед конкретною воєнно-політичною ситуацією в реґіоні. Фактично доля Східної Галичини вирішилася не стільки в Парижі, скільки на польсько-українському фронті. Паризька конференція лише затвердила довершений факт — іноземну окупацію Східної Галичини, так само, як вона це зробила у випадку з іншими українськими землями: Північною Буковиною, Бессарабією й Закарпаттям.

Українсько-польський союз і радянсько-польська війна 1920 р.

Попри чималі дипломатичні зусилля протягом 1919 р., включно з направленням українських місій до всіх ключових країн і спеціальної дипломатичної місії на Паризьку мирну конференцію, незалежній Україні так і не вдалося здобути міжнародного визнання й заручитися підтримкою хоча б однієї великої держави. 1920 р. добитися підтримки західних країн стало ще складніше. По-перше, це пояснювалося неспроможністю уряду УНР контролювати більш-менш значну частину території України. Внаслідок відчутних поразок від Червоної армії війська УНР припинили регулярні воєнні дії, частина їх перейшла до партизанської боротьби, а рештки були інтерновані на території Польщі; Директорія фактично припинила своє існування, а її голова С.Петлюра на початку грудня був змушений виїхати до Варшави. По-друге, наприкінці 1919 р. стало остаточно зрозуміло, що Добровольча армія ґенерала А.Денікіна, на яку країни Антанти й США покладали багато сподівань, програла громадянську війну в Росії; її рештки під командуванням барона Врангеля переховувались у Криму. Як наслідок, 1920 р. західні держави почали переглядати свою політику щодо Росії. Ініціатором "зміни курсу" став Прем'єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж, який виступив за припинення збройної боротьби проти радянської влади та за розвиток торгівлі з Росією.

Усвідомивши безперспективність надій на західне визнання й перебуваючи в стані війни на три фронти (проти червоної та білої армій і проти Польщі), Петлюра й уряд УНР спрямували зусилля на пошук інших союзників. Їхні погляди звернулися на сусідні Румунію та Польщу.

Еволюція українсько-польських відносин

Ще від початку 1919 р. в певних політичних колах УНР плекалась ідея зближення з Польщею та Румунією[134]. Альянс із ними, на думку окремих українських політиків і дипломатів, міг зміцнити сили Директорії у боротьбі проти Росії, а також допомогти здобути підтримку Антанти, особливо Франції, яка ці держави активно підтримувала. Керівник Польської держави Ю.Пілсудський і його прихильники, а також деякі лідери в Бухаресті також були не ~~проти дійти~~ порозуміння з Директорією, адже незалежна Україна могла слугувати буфером проти радянської й білої Росії, які не визнавали територіальних наслідків польської та румунської східної експансії. Проте на перешкоді зближенню стояли територіальні суперечки: Румунія окупувала південну Бессарабію й північну Буковину, а Польща вела війну проти ЗУНР за Східну Галичину та окупувала частину УНР — Західну Волинь. Протягом усього 1919 р. поляки наполегливо переконували керівництво УНР зректися

Східної Галичини й у такій спосіб позбутися головної перешкоди для налагодження двосторонніх відносин.

З українського боку активними поборниками концепції зближення з Польщею та Румунією виступали міністр закордонних справ УНР (лютий-початок квітня 1919), і посол УНР у Румунії К.Мацієвич, дипломатичний представник ЗУНР в Австрії (від 1920 — посол УНР у Швейцарії) М.Василько й дипломатичний представник УНР у Ватикані М.Тишкевич. М.Василько так обгрунтовував необхідність такого порозуміння: "Як відомо, то жодна держава в початках своєї самостійності не розпоряджала своєю цілою територією; тож чому мають власне українці... збудувати зараз державу, обнімаючи усі її етнографічні території... Українці є примушені все те віддати, що зараз перепиняє дорогу іти рука в руку з румунами і поляками, котрі мають ті самі стремління, що й українці, — перешкодити в утворенню давної Росії"[135]. Особливі надії покладалися на Польщу Ю.Пілсудського, прибічником домовленості з якою виступав сам С.Петлюра. На його думку, українсько-польська згода могла стати опорою ширшого союзу аж до "реалізації системи коаліції Балтійсько-Чорноморських держав" у складі України, Польщі, Латвії, Литви, Естонії, Кубані, Грузії та Азербайджану[136].

У площині практичної політики перші контакти Директорії з Ю.Пілсудським припадають на січень 1919 р., коли до Варшави приїхала місія В.Прокоповича. Він був прийнятий Ю.Пілсудським і мав зустрічі в Міністерстві закордонних справ. Обговорювалася можливість приїзду до Варшави посла УНР і укладення перемир'я на Волинському фронті. Про конкретні домовленості, якщо вони взагалі були, невідомо. Під впливом добрих відносин з урядом ЗУНР і підготовки до підписання акту злуки Директорія не пішла на поступки в територіальних питаннях і місія скоро повернулася до Києва. У лютому про бажання замиритися з Варшавою говорив польському представникові в Україні Кутиловському новопризначений міністр закордонних справ УНР К.Мацієвич. Того самого місяця під час переговорів українців з місією Ю.Бертелемі у Ходорові С.Петлюра намагався переконати галичан погодитися на умови міжсоюзної місії й прийняти запропоновану демаркаційну "лінію Бертелемі". Згодом учасник переговорів від уряду ЗОУНР М.Лозинський згадував: "Здається, вже тоді С.Петлюра готов був піти на уступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти"[137].

Навесні до Варшави прибула уенерівська місія Б.Курдиновського. Точно невідомо, які інструкції й завдання вона мала. Тим не менше, в травні Б.Курдиновський підписав угоду, за якою в обмін на польську військову допомогу та визнання незалежності УНР Польщі обіцялися широкі територіальні поступки: українсько-польський кордон мав проходити по річках Збручі і Стиру, передаючи Східну Галичину Польщі. Домовленості Б.Курдиновського викликали протести та обурення уряду ЗОУНР. Рада народних міністрів УНР поспішила дезавуювати їх, заявивши, що Б.Курдиновський перевищив свої повноваження. Однак дипломатія Б.Курдиновського мала негативні міжнародні наслідки для української справи. Поляки успішно використовували текст підписаної ним угоди на мирній конференції у Парижі, домагаючись від великих держав визнання приналежності Східної Галичини до Польщі.

Наприкінці травня 1919 р. наддніпрянські настрої на порозуміння з Ю.Пілсудським посилилися, тим більше, що майже вся Східна Галичина була вже окупована поляками. У середині червня військова делегація УНР на чолі з генералом С.Дельвігом (до її складу також входили представники ЗОУНР) підписала у Львові тимчасове перемир'я з поляками. Узгоджена демаркаційна лінія, так звана "лінія Дельвіга", залишала майже всю Східну Галичину Польщі, окрім невеличкої території між річками Золотою Липою, Дністром і Збручем. Однак Є.Петрушевич не погодився затвердити цю домовленість. Змінивши командування, УГА перейшла в наступ, здійснивши останню спробу переломити хід подій на українсько-польському фронті.

У своїй польській політиці С.Петлюра тривалий час мусив рахуватися з позицією Є.Петрушевича та уряду ЗОУНР, адже був зацікавлений у допомозі добре зорганізованої 40-тисячної Української галицької армії, яка в середині липня перейшла на територію УНР і приєдналася до боротьби Директорії проти більшовиків і білих. С.Петлюра звинувачував галичан у короткозорості, але не мав досить важелів, щоб примусити Є.Петрушевича погодитися на союз УНР і Польщі коштом Східної Галичини. Номінально Директорія була найвищим органом влади, до складу якої входив і Є.Петрушевич, але практично зоунрівський уряд мав боєздатнішу армію й ефективнішу адміністративну систему, а тому не збирався виконувати рішень, з якими не погоджувався. В.Винниченко згодом згадував: "Фактично ж силою, яка тримала на світі отаманську владу, була галицька армія, що була витіснена поляками з своєї території на той куточок, де притулилась отаманщина"[138]. Лише з поразками УГА й ослабленням уряду ЗОУНР С.Петлюра отримав більше свободи у пошуках компромісу з Ю.Пілсудським. У серпні до Варшави було направлено чергову місію на чолі з колишнім міністром шляхів П.Пилипчуком. Пилипчук мав зустрічі з І.Падеревським і Ю.Пілсудським, на яких ішлося про умови порозуміння між УНР і Польщею та спільних дій проти Росії. Польські лідери наполягали на відмові Директорії від Східної Галичини. Незабаром місію було відкликано. Але після її від'їзду газета "Kurier Polski" надрукувала інтерв'ю з П.Пилипчуком, де говорилося, що уряд УНР "не зацікавлений" справою Східної Галичини. Про те саме І.Падеревський інформував польську місію в Парижі[139]. П.Пилипчук, одначе, категорично спростовував той факт, що він робив подібні заяви.

Прагнення до порозуміння з Польщею, навіть ціною територіальних поступок, ще більше посилилося восени 1919 р. з погіршенням становища українських військ на фронтах. 22 вересня на спільному засіданні Директорії, уряду УНР і керівництва ЗОУНР було ухвалено рішення вислати спільну дипломатичну місію до Варшави на чолі з міністром закордонних справ УНР А.Лівицьким. Крім представників наддніпрянського уряду, до неї ввійшли й делегати від ЗОУНР (С.Витвицький, А.Горбачевський та М.Новаківський). Місія, яка прибула до польської столиці на початку жовтня, була уповноважена укласти військовий договір, не порушуючи питання кордонів і наполягаючи на тому, що справу Східної Галичини має остаточно вирішити Паризька мирна конференція. Як стверджував у своїх спогадах тодішній голова РНМ УНР І.Мазепа, який, утім, не був утаємничений у всі подробиці стосунків

С.Петлюри з поляками, "наш уряд не мав наміру заключати той чи інший союз з Польщею коштом Галичини"[140]. Однак реальність виявилася протилежною.

28 жовтня відповідно до отриманих інструкцій українська місія передала польському урядові декларацію, в якій ішлося про етнографічний принцип визначення кордонів між Україною та Польщею й порушувалося питання про визнання УНР. Посилаючись на обіцянки попередніх українських місій і зважаючи на важке становище української армії, поляки, натомість, жорстко й ультимативно вимагали визнання українцями приналежності Східної Галичини до Польщі. Протягом листопада тривали складні переговори та консультації. Тим часом після переходу УГА на бік А.Денікіна становище уряду УНР стало катастрофічним. Своєю чергою, поляки використали цей факт для посилення тиску на українську делеґацію у Варшаві. Як наслідок, 15 листопада на останньому засіданні Директорії за участю членів уряду перед евакуацією Кам'янця-Подільського було вирішено дати згоду на встановлення лінії кордону між УНР і Польщею по лінії Бертелемі, а у випадку необхідності — по р.Стиру, що вважалося максимально можливою поступкою[141]. Проте з огляду на безвихідне становище на фронті й безкомпромісну позицію Варшави на переговорах українці були змушені погодитися на умови поляків[142]. 2 грудня А.Лівицький передав польській стороні декларацію, в якій визнавалася приналежність Східної Галичини до Польщі. Кордон мав проходити по р.Збручу, а "політичне становище Східної Галичини розв'язується польським урядом в порозумінні з представниками українського народу, мешкаючого в тій провінції"[143]. В обмін на це українська декларація вимагала, щоб Польща визнала незалежність УНР, уклала з нею військову та торговельну конвенції й надала Україні допомогу зброєю та амуніцією. Прибувши до Варшави 7 грудня, С.Петлюра підтвердив правочинність декларації від 2 грудня.

Варшавський договір

Протягом зими 1920 р. у Варшаві тривали українсько-польські переговори, які значно пожвавішали на початку березня. Обидві сторони були зацікавлені в досягненні згоди й спільних діях проти більшовиків. Для С.Петлюри союз із Варшавою лишався єдиною надією на продовження боротьби за незалежну Українську державу. Крім того, з допомогою такого альянсу С.Петлюра сподівався дістати підтримку й визнання Антанти. Для Ю.Пілсудського саме Росія становила головну небезпеку польській державності, тож її послаблення відповідало національним інтересам Польщі. Такий підхід об'єктивно збігався з національними інтересами УНР у її боротьбі за незалежність. На відміну від лідера польських ендеків і співголови польської делеґації на Паризькій конференції Р.Дмовського, "інкорпораційна" східна програма якого заперечувала існування незалежної Української держави (і навіть існування окремої української нації) та виступала за поділ українських земель між Росією й Польщею, "федераційна" концепція Ю.Пілсудського, яка, щоправда, ніколи не була розроблена в деталях і навіть не була офіційно проголошена, передбачала утворення самостійної України, яка перебувала б у федеративному зв'язку

з Польщею (разом з Литвою та Білоруссю) чи, принаймні, під впливом Польщі[144]. На переломі 1919-1920 рр. Ю.Пілсудський був переконаний у неминучості конфлікту з радянською Росією. У жовтні-грудні 1919 р. у Мікашевичах (Білорусь) велися таємні польсько-радянські переговори. Проте домовитися виявилося неможливим; не вдалося цього зробити й під час дипломатичного листування між урядами Польщі та радянської Росії в лютому-квітні 1920 р. Паралельно з переговорами обидві сторони готувалися до майбутньої війни[145]. Ю.Пілсудський вирішив завдати превентивного удару й створити на території України незалежну буферну державу під патронатом Польщі. Воєнно-політичний альянс з С.Петлюрою мав стати запорукою успіху.

Попри значний збіг інтересів, українсько-польські переговори у Варшаві були надзвичайно складними й виснажливими. Українська делеґація пропонувала, щоб українсько-польський кордон проходив по Збручу й далі по старому австро-російському кордону, по Бугу та Прип'яті. Поляки наполягали на лінії кордону по Збручу й Горині, претендуючи на 7 повітів Волині[146]. Українські дипломати не хотіли погоджуватися на вимоги Варшави встановити польський контроль над українською армією та залізницями й призначити поляків на посади заступників міністрів усіх українських міністерств. Проте ультимативність вимог поляків і слабкість позицій Петлюри на переговорах, що була безпосереднім наслідком безнадійного становища військ УНР на фронтах, зумовили поступки української сторони, якій Ю.Пілсудський відвів неприємну роль молодшого партнера. З другого боку, польські ендеки не погоджувалися з наміром Ю.Пілсудського визнати Україну та уряд С.Петлюри й уважали за необхідне в будь-який спосіб уникнути цього.

Переговори між урядами УНР і Польщі закінчились у двадцятих числах квітня укладенням політичної та військової конвенцій, що разом склали Варшавський договір. Спочатку в ніч на 22 квітня 1920 р. міністри закордонних справ А.Лівицький і Я.Домбський підписали в Бельведері українсько-польську політичну угоду, яка складалася з 9 пунктів. За нею Польща визнавала незалежність УНР і Директорію "з головним отаманом С.Петлюрою на чолі як верховну владу УНР". Кордон між УНР і Польщею встановлювався, як того й бажали поляки, по Збручу та Горині. Східна Галичина, значна частина Волині й кілька повітів Поділля відходили до Польщі. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати жодних міжнародних угод, які були б спрямовані на шкоду УНР чи Польщі. Взаємно забезпечувалися культурно-національні права меншин. Передбачалося укладення торговельно-економічної угоди; суперечливе аґрарне питання мало бути вирішено після скликання в Україні парламенту.

24 квітня політична угода була доповнена військовою конвенцією, що складалася з 17 статей. Згідно з нею Польща зобов'язувалася надати Директорії військову допомогу. За взаємною домовленістю мав розпочатися спільний наступ, але під загальним польським командуванням. Для цього до штабу армії УНР призначалися польські офіцери. Конвенція встановлювала деякі інші невигідні для України умови: контроль польських військових над українськими залізницями протягом воєнної кампанії, участь польських офіцерів в організації й становленні українських владних структур тощо. Уряд С.Петлюри

мав забезпечувати польські війська в Україні продуктами харчування та гужовим транспортом; у разі невиконання цієї умови польська армія могла провадити реквізиції у цивільного населення[147].

Варшавський договір або, як його ще називали, "договір Пілсудського-Петлюри" став практичною спробою реалізації "федераційної" концепції Ю.Пілсудського. Обидві конвенції були таємні й тому не друкувалися та не ратифіковувалися. Проте загальний зміст Варшавського договору був відомий і викликав украй неоднозначну реакцію як в Україні, так і в Польщі. С.Петлюра потрапив під нищівний вогонь критики майже всіх провідних діячів українського руху, включно з М.Грушевським і В.Винниченком. С.Шелухін згодом доводив, що договір є "незаконний і ні до чого не зобов'язуючий"[148]. Різко проти договору виступила більшість українських політичних партій. Одні вважали варшавські домовленості зрадою інтересів соборної України, інші нарікали, що як союзник Польщі слабка Україна стане залежним від Варшави сателітом. Очікуваною й зрозумілою була різко негативна реакція Є.Петрушевича та галичан. Прем'єр уряду УНР І.Мазепа на знак протесту подав у відставку. Наприкінці травня було сформовано останній уряд УНР в Україні з В.Прокоповичем.

Так само критично поставилися до договору і в Польщі. Польські праві, передусім ендеки, яким належала більшість у сеймі, були стурбовані тим, що "проукраїнська" політика Ю.Пілсудського лише антагонізує Росію. Крім того, вони не довіряли українцям, вважаючи їх союзниками Німеччини й суперниками у боротьбі за Східну Галичину, а тому виступали проти підтримки української незалежності в будь-якій формі. Лише коли польські війська вступили до Києва й уся воєнна кампанія тимчасово виглядала як цілковитий успіх, польські праві, переповнені національною гордістю й ентузіазмом, почали ставитися до української "виправи" Ю.Пілсудського з більшим розумінням. Польські соціалісти, хоча й воліли бачити Україну незалежною, не схвалювали розв'язання військових дій проти радянської Росії та виступали за мирні переговори[149]. З такими суспільними настроями Ю.Пілсудський і С.Петлюра розпочали війну проти радянської Росії.

Радянсько-польська війна

25 квітня під гаслом "За Вашу і нашу свободу!" розпочався спільний українсько-польський похід на Київ. У ньому взяли участь три польські армії загальною кількістю 65 тис. вояків та дві українські дивізії, що налічували 14 тис. бійців. Наступ розгортався успішно, і вже 7 травня підрозділи армії УНР та їхні союзники ввійшли до Києва. Однак уже на середину травня просування українсько-польських військ було зупинено.

Акція Пілсудського-Петлюри від самого початку була приречена на невдачу. По-перше, альянс укладався й значною мірою залишився хіба що "персональним союзом" двох голів держав — Петлюри та Пілсудського, спираючись на їхні особисті відносини та домовленості. Обидва лідери так і не змогли переконати в доцільності союзу своїх співвітчизників. Спільна українсько-

польська кампанія не стала консолідуючим національним чинником ні в Україні, ні в Польщі. І Ю.Пілсудський, і С.Петлюра зустрілися з потужною опозицією своїм планам усередині своїх країн. Більше того, вимушені до об'єднання фактично силою обставин, союзники не надто довіряли навіть один одному. Принаймні, Ю.Пілсудський, усупереч військовій конвенції, так і не дозволив розбудувати уенерівську армію, обмеживши її двома недовкомплектованими й погано озброєними дивізіями, а три галицькі бригади, що залишили Червону армію та перейшли на бік С.Петлюри, були взагалі розброєні й інтерновані поляками.

По-друге, масового антибільшовицького повстання, на яке розраховували С.Петлюра та Ю.Пілсудський, в Україні не сталося. Українські селяни досить натерпілись від усілякої окупації, були втомлені від нескінченної війни, яка тривала фактично безперервно від 1914 р., й не чекали для себе якогось покращання від ще однієї воєнної кампанії. Крім того, антипольські настрої на Правобережжі, як наслідок тривалого панування польських землевласників над українськими селянами, були ще сильні й жили в пам'яті селян. Прихід поляків вони сприймали радше як ворожу окупацію, а не як своє національне визволення. На додаток, початок зміни політики більшовиків щодо українського села та їхня фактична відмова від колективізації послаблювали недовіру селян до влади "совєтів".

Чи не найголовнішим чинником, що визначав розвиток українсько-польських взаємин і протягом тривалого часу перешкоджав укладенню союзу Петлюри-Пілсудського, був чинник Східної Галичини, передусім безкомпромісна війна між ЗОУНР і Польщею. Варшавський договір було підписано лише після того, як Східну Галичину окупували польські війська, а уряд ЗОУНР опинився в еміграції. На той час більшовики вже перемогли у громадянській війні в Росії й мали достатньо сил, щоб завдати вирішального удару по УНР. Від самого початку українська політика Ю.Пілсудського була внутрішньо суперечливою та непослідовною, а тому слабкою й до кінця не визначеною. З одного боку, він сподівався на утворення союзної Української держави як буфера між Польщею й радянською Росією. З другого, окупацією Східної Галичини, що була бастіоном українського національного руху та української незалежності, Ю.Пілсудський сприяв послабленню УНР і тим самим власноруч руйнував свої плани[150]. План Ю.Пілсудського передбачав досягнення згоди з С.Петлюрою та УНР проти Росії, а не укладення миру із ЗУНР. Більше того, втрата Східної Галичини мала стати й, зрештою, стала тією ціною, яку УНР мала заплатити за союз із Варшавою. Як засвідчили подальші події, така ціна виявилася занадто високою.

Не останню роль у поразці спільної українсько-польської акції відіграв брак очікуваної підтримки з боку країн Антанти й США. Ставлення великих держав до намірів Ю.Пілсудського виявилося суперечливим: від вичікувального до неприхильного. Якщо французький Генеральний штаб підтримував міцні зв'язки з польським військовим командуванням, а французька військова місія у Варшаві була залучена до розроблення планів українсько-польської кампанії,[151] то Лондон наполегливо радив Варшаві укласти мир з більшовиками. 24 лютого 1920 р. Найвища рада Паризької мирної конференції ухвалила

спеціальну резолюцію, яку підтримали і Франція, і Великобританія. В резолюції йшлося про те, що союзники не радять сусіднім із радянською Росією країнам продовжувати з нею війну[152]. Американська дипломатія ще неґативніше поставилася до планів Ю.Пілсудського просунутись далі на Схід. Відіграли свою роль скептицизм в оцінці шансів на утворення й зміцнення Української держави, врахування інтересів білої Росії та насторожене ставлення американської еліти до особистості Ю.Пілсудського, з огляду на його участь у соціалістичному русі та пронімецьку орієнтацію під час світової війни[153]. Єдиною країною, яка наслідувала приклад Польщі й визнала УНР, стала Фінляндія.

Наприкінці травня 1920 р. Червона армія перейшла у контрнаступ. 5 червня Перша кінна армія С.Будьонного прорвала польсько-радянський фронт на півдні; незабаром на півночі розпочався наступ армії М.Тухачевського. Війська Ю.Пілсудського й підрозділи С.Петлюри були змушені залишити Київ і почали відступ з України. В липні Червона армія вийшла до Збруча. У Варшаві розгорілася урядова криза. Кабінет Л.Скульського був змушений піти у відставку; В.Грабський сформував новий уряд, але, не протримавшись і три тижні, поступився кріслом В.Вітосу. А Червона армія невпинно наближалася до польської столиці.

У цій драматичній ситуації лорд Дж.Керзон, який брав участь у роботі Міжнародної конференції з уреґулювання європейських економічних проблем у бельгійському містечку Спа, 11 липня надіслав російському радянському уряду дипломатичну ноту, в якій запропонував Росії укласти з Польщею перемир'я, зупинивши свої війська за 50 км на схід від лінії, яку Найвища рада Паризької конференції визначила в грудні 1919 р. як тимчасовий східний кордон Польщі та яка відтоді увійшла в історію під назвою "лінія Керзона"[154]. На хвилі воєнних успіхів, плекаючи надію на поширення комуністичної революції, більшовики відкинули пропозицію Дж.Керзона. Їхній наступ тривав, а з Варшави почалася евакуація іноземних посольств і дипломатичних місій. Становище поляків ставало катастрофічним. За перевіреною схемою, у Білостоку більшовики створили Тимчасовий революційний комітет Польщі на чолі з Ю.Мархлевським і Ф.Дзержинським. У Тернополі виник Галицький революційний комітет на чолі з В.Затонським, який проголосив Галицьку соціалістичну радянську республіку.

У цю скрутну хвилину на допомогу Польщі прийшла Франції. Французький генерал М.Вейґан перебрав у свої руки командування польськими військами. Реорганізація польської армії, а також тактичні прорахунки радянського військового командування дозволили польським військам перейти в контрнаступ. На середину вересня фронт стабілізувався на лінії Коростень-Житомир-Бердичів. 17 вересня розпочалися польсько-радянські мирні переговори — спочатку в Мінську, а потім у Ризі. Петлюра вислав до Риги делеґацію УНР на чолі з С.Шелухіним, але її до переговорів не допустили. Поляки погодилися, що Україну на переговорах представлятиме український радянський уряд. 12 жовтня 1920 р. було підписано прелімінарний мирний договір. Розпочавши переговори з Москвою за спиною уряду УНР і уклавши сепаратний мир, Ю.Пілсудський тим самим в односторонньому порядку розірвав

домовленості з С.Петлюрою. Втім, провідну роль у визначенні поведінки польської делеґації у Ризі відігравав уже не стільки сам Ю.Пілсудський і його посланці в складі делеґації, скільки члени делеґації від сейму на чолі з ендеком С.Грабським. Забезпечивши власні інтереси, Варшава зрадила інтереси свого нерівноправного союзника.

18 березня 1921 р. у Ризі між Польщею, з одного боку, та радянськими Росією й Україною, з другого, було підписано остаточний мирний договір. Польща визнала УСРР, натомість радянська сторона відмовилася від Східної Галичини. Радянсько-польський кордон встановлювався значно далі на схід від "лінії Дж.Керзона". Східна Галичина та більша частина Волині відійшли до Польщі. Фактично, в Ризі перемогла конкретніша й чіткіша "інкорпораційна" концепція ендеків. Ризький договір також забороняв перебування на території Польщі "антирадянських" організацій. Українські землі були знову розділені, а незалежна Україна так і не відбулася.

Уроки дипломатичної діяльності незалежних українських урядів

Поразка Української революції та національно-визвольної боротьби пояснювалася як внутрішньоукраїнськими, так і зовнішніми обставинами. Загалом, міжнародний контекст відіграв велику роль у формуванні політичної карти Центрально-Східної Європи після Першої світової війни. Прихильність і підтримка з боку країн-переможців у війні, яким належав вирішальний голос у побудові повоєнної Європи, суттєво полегшили державне будівництво в сусідніх Польщі й Чехословаччині. Вагоме значення міжнародний чинник мав і для України[155]. На думку сучасних істориків, той факт, що Україні не вдалося здобути визнання та підтримку на міжнародній арені, був однією з головних причин поразки українського національного руху[156].

Боротьба України за незалежність відбувалася за дуже несприятливих міжнародних обставин, що характеризувалися агресивністю безпосередніх сусідів і байдужістю, а то й відвертою неприхильністю до України держав Антанти й США. Ніби лещатами, Україна була затиснута між набагато сильнішими та ворожими до неї військово-політичними потугами, які, до всього, ворогували ще й між собою. З одного боку була Росія, різні уряди якої не хотіли миритися з існуванням самостійної України, а більшовики розв'язали проти неї заґарбницьку війну. З другого боку були "малі" центрально-східноєвропейські країни, що претендували на частини української території, й Захід, представлений спочатку Центральними державами під проводом Німеччини, а потім країнами Антанти, серед яких домінували Франція й Великобританія. Цілі останніх на сході континенту еволюціонували відповідно до зміни ситуації на фронтах Першої світової війни, а згодом відповідно до розвитку подій у Росії й регіоні.

Україна становила швидше об'єкт, ніж суб'єкт тогочасної міжнародної політики й стала своєрідним заручником інтересів великих і сусідніх держав.

Фактично жодна з них не визнала Україну й не надала їй військової допомоги чи політичної підтримки на міжнародній арені. Спроба Ю.Пілсудського та його воєнно-політичний альянс із С.Петлюрою прийшли запізно, щоб змінити щось в уже практично програній війні УНР проти радянської Росії. До всього, українська концепція Ю.Пілсудського від самого початку була внутрішньо суперечливою й так і не дістала підтримки ні всередині України та Польщі, ні на міжнародній арені. В цілому центрально- та східноєвропейські сусіди прагнули використати слабкість України, щоб задовольнити свої територіальні претензії за рахунок українських земель.

Західні держави, передовсім Антанта й США, взагалі не дивилися на Україну як на самостійний чинник у повоєнній системі європейської безпеки. Деякий інтерес до України у них з'являвся тільки тоді (як, наприклад, наприкінці 1917 р. чи під час франко-українських переговорів в Одесі на початку 1919), коли їм здавалося, що український уряд може посприяти у досягненні їхніх цілей у регіоні. Домінуючими для західних країн на сході Європи були інтереси некомуністичної Росії та їхніх нових союзників — Польщі, Чехословаччини й Румунії. На Україну Антанта дивилася лише крізь призму загальної воєнно-політичної ситуації в регіоні та перебігу подій у Росії. Крім того, в Парижі, Лондоні й Вашингтоні були поширені настороженість і недовіра до українського руху та його лідерів, яких звинувачували у зв'язках з Німеччиною й Австрією та в соціалістичних чи навіть пробільшовицьких симпатіях. Під цим кутом зору підписання Центральною Радою сепаратного миру з країнами Четверного союзу, попри всю безвихідь становища й потребу цього миру для України, лише підтвердило в очах Антанти згадані вище підозри щодо українського руху.

Захід не зміг і не встиг піднестися до розуміння ролі незалежної України в європейській геополітиці, а українці не зуміли свою роль чітко окреслити й донести до Заходу. Зробити це в той короткий і перенасичений подіями відтинок часу, коли радикально змінювалася вся система міжнародних відносин, було надзвичайно важко. Давалася взнаки багатовікова історична спадщина, адже Російська імперія, починаючи з XVIII ст., посідала чільне місце у дотриманні балансу сил на Європейському континенті. Ні західні політики, ні керівні діячі українського відродження не осягнули тих кардинальних зрушень, які могли б відбутися в системі європейської безпеки у разі зміцнення самостійності України.

В умовах, коли міжнародна спільнота виявилася неготовою визнати право українців на національне самовизначення, це право треба було доводити й виборювати власними військовими та дипломатичними силами. Проте саме цих сил і вмінь Україні й забракло. Українські уряди не змогли довести свою життєздатність і спроможність бути серйозною потугою, на яку варто було зважати. Жоден український уряд — Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР тощо — не зміг утриматися при владі перед зовнішньою агресією чи внутрішньою опозицією й тривалий час контролювати свою територію. Внутрішня слабкість і нетривалість українських владних структур не дали Заходу потрібного часу для усвідомлення можливої ролі й

місця України в Європі. З огляду на внутрішню слабкість українського національного руху багато залежало від зовнішнього визнання та підтримки України. З другого боку, її міжнародне визнання обумовлювалося внутрішнім зміцненням і утвердженням української державності. Отже, виходило зачароване коло, розірвати яке так і не поталанило.

Водночас вплив Заходу на долю української державності не варто переоцінювати. За певних обставин західна допомога могла змінити перебіг подій, але набагато вагомішу роль у вирішенні майбутнього Лівобережної й Правобережної України відіграла агресія Росії на сході та Польщі з Румунією на заході. Більшовики зуміли втриматися при владі всупереч ворожості Антанти та її зусиллям, спрямованим на повалення радянської влади. У своїй українській політиці вони менше всього зважали на позицію Заходу. Категоричне несприйняття білою Росією самостійності України формувало українську політику Парижа, Лондона й Вашингтона, а не залежало від неї. Центрально-східноєвропейські сусіди України більшою мірою, ніж Росія, рахувалися з думкою Антанти, але й вони ігнорували волю великих держав і вдавалися до політики "довершених фактів" (як наприклад, Польща у Східній Галичині навесні 1919), якщо вважали, що такі дії краще забезпечать їхні національні інтереси. Підтримка ж великими державами Польщі та Чехословаччини в Центрально-Східній Європі ґрунтувалася на доброму знайомстві перших із чеським і польським національними рухами та їхніми керівниками (Т.Масариком, Е.Бенешем, І.Падеревським), яким Захід довіряв і на яких робив ставку. На жаль, у передвоєнні роки й протягом Першої світової війни український національний рух не зміг запропонувати таких лідерів. Обмеженість міжнародних зв'язків українських національних провідників і незнання України у світі суттєво послаблювали міжнародні позиції України.

Надолужити втрачене українська дипломатія намагалась уже в процесі боротьби за незалежність і міжнародне визнання. Наприкінці 1917 р. Центральна Рада зробила перші кроки на міжнародній арені. Відтоді українські уряди відрядили за кордон чимало дипломатичних представництв, а також окремі фінансово-економічні й військові місії. Українські уряди приділяли увагу міжнародно-інформаційній діяльності й апелювали до тодішніх найголовніших міжнародних форумів — Паризької мирної конференції, Ліги Націй, Генуезької конференції тощо. Було розбудовано власну зовнішньополітичну службу й сформовано дипломатичний корпус. Відшукалися талановиті дипломати, і в деяких випадках (Брестські мирні переговори та українсько-російські переговори 1918 р., діяльність окремих дипломатичних місій у 1919-1920 рр. тощо) українська дипломатія вміло захищала національні інтереси. Дипломатичні зусилля українських урядів наростали з поразками на фронтах і втратою державної території й досягли найбільшої масштабності в еміграції. Однак у тих конкретних міжнародних умовах досягти успіху було навряд чи можливо.

Окрім об'єктивних труднощів, пов'язаних із ворожістю зовнішнього світу, міжнародній діяльності Центральної Ради, П.Скоропадського, Директорії УНР і уряду ЗУНР перешкоджали брак відповідного досвіду й достатньої кількості професійних дипломатів, прорахунки та помилки української дипло-

матії, суперечності між УНР і ЗУНР, партійні конфлікти й чвари та, як наслідок, неузгоджені кроки й суперечливі дії тощо. Серйозною проблемою була явна недооцінка значення зовнішньої політики Центральною Радою та Директорією, особливо на початку її урядування. Українські уряди часто запізнювалися з визначенням зовнішньополітичних пріоритетів і не мали чіткої концепції міжнародної політики. Прагнення балансувати між Росією й Німеччиною, Росією й Антантою та намагання — вживаючи сьогоднішню термінологію — "багатовекторної" зовнішньої політики виявилися хибними, якщо не фатальними, адже це унеможливлювало придбання надійних союзників і друзів та ускладнювало вироблення оптимальної зовнішньополітичної стратегії в умовах збройних конфліктів і геополітичної та ідеологічної конфронтації.

[1] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С.60.

[2] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — К., 1996-1997. — Т. І. — СС.164-168.

[3] Докладніше про перебіг і зміст переговорів між Центральною Радою та Тимчасовим урядом див. у: Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997. — СС.131-195; Stojko V. Ukrainian National Aspirations and the Russian Provisional Government / Hunczak T., ed. The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. — Cambridge, Massachusetts, 1977. — PP.4-32.

[4] Сучасність. — 1988. — № 9. — С.87.

[5] Докладніше див. у: Borys J. The Sovietization of Ukraine 1917-1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. — Edmonton, 1980.

[6] Українська суспільно-політична думка в XX ст. Документи і матеріали. — Т.І. — Б.м., 1983. — СС.340-343.

[7] Шульгин О. Політика. — К., 1918. — С. 65.

[8] Цит. за: Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923 рр.). — К., 1996. — С. 20.

[9] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918, Russia. — Vol. I. — Washington, 1931. — PP. 312-315; National Archives of the USA. — Correspondence of the Military Intelligence Division Relating to the General Political, Economic and Military Conditions in Russia and the Soviet Union, 1910-1941. — M 1443. — Roll 5.

[10] Докладніше про це див. у: Косик В. Політика Франції щодо України (Березень 1917-лютий 1918) // Український історик. — 1979. — №1-4.

[11] Див. також: Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republic. — Toronto-New York, 1966. — PP. 283-400.

[12] Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917-1918. — New Brunswick, 1971. — PP. 81-82.

[13] Див.: Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. — К., 1998. — С. 44.

[14] Див.: Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. — К., 1998. — СС. 124-125, 144-145, 155.

[15] Веденєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України в період Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1997. — №3. — С. 85.

[16] Див.: Проданюк Ф. Дипломатія держави гетьмана Павла Скоропадського // Політика і час. — 1992. — № 5. — СС. 62-69; Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави / Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. — К., 1993. — СС. 66-82.

[17] Докладніше про діяльність Д.Дорошенка як міністра закордонних справ див. у: Лупандін О.І. Дмитро Дорошенко — міністр закордонних справ Української держави 1918 р. // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — СС. 115-127.

[18] Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле (1914-1918). — Частина третя. Доба Гетьманщини (1918). — Львів, 1923. — С.6.

[19] Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. — Зб. II, III, IV. — Відень, 1920-1921. — С. 5.

[20] Hunczak T. The Ukraine Under Hetman Pavlo Skoropadskyi / Hunczak T. ed., The Ukraine, 1917-1921. — PP. 61-81.

[21] Притуляк П.П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. — № 1, 1997. — СС. 62-72.

[22] Держалюк М.С. Вказ. праця — СС. 51-52.

[23] Більше про хід переговорів див. у: Заруда Т. Переговори між Українською Державою та Радянською Росією (23.V.-7.X.1918 р.)/ Шляхи до української державності: Історичні зошити. — № 1. — К., 1992. — СС. 19-40; Лупандін О. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. / Історичні зошити. — К., 1994.

[24] Jablonski H. Z dziejow genezy sojuszu: Pilsudski-Petlura (Poczatki konfliktu zbrojnego, XI.1918 — III.1919 r.) // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej, Seria Historyczna. — № 5, 1961. — S.42.

[25] Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914 -1918). — Частина третя. Доба Гетьманшини (1918). — С. 14.

[26] Цит. за: Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). — К., 1996. — С. 30.

[27] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. — К., 1995. — С. 297.

[28] Див.: Павлюк О. Боротьба України... — СС. 32-33.

[29] Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920. — Т. III. — Б.м., 1921. — СС. 120-121.

[30] Скоропадський П. Вказ. праця. — С. 301.

[31] Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923: у 2 т. — Ужгород: Друкарня „Свобода", 1932. — Т.1. Доба Центральної Ради. — С.214.

[32] Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська Українського // Військо України. — 1993. — № 2-3. — С.96; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. — К.: Наукова думка, 1996. — Т.2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — С.16.

[33] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі УДАВОУ). — Ф.2592. — Оп.1. — Спр.67. — Арк.37.

[34] Там само. — Ф.1077. — Оп.1. — Спр.45. — Арк.2.

[35] Там само. — Спр.28. — Арк.2,13; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — 4-е вид., змін. і доп. — Львів: Світ, 1992. — С.425.

[36] Веденєєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України // Розбудова держави. — 1993. — № 9. — С.21.

[37] ЦДАВО України. — Ф.1077. — Оп.1. — Спр.28. — Арк.3.

[38] Там само. — Ф.1077. — Оп.1. — Спр.45. — Арк.11.

[39] Там само. — Арк.12.

[40] Там само. — Спр.17. — Арк.1,2; Ф.3766. — Спр.47. — Арк.37-38.

[41] Шрамченко С. Українські воєнно-морські агенти в 1918-1920 рр. // Табор. — 1932. — № 17. — СС.79,81; Веденєєв Д. Вказ. праця. — С.21.

[42] Шрамченко С. Український Морський Генеральний Штаб в 1917-1921 // Табор. — 1932. — № 16. — С.91.

[43] Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська... — СС.97, 98.

[44] ЦДАВО України. — Ф.1074. — Оп.2. — Спр.37. — Арк.4; Ф.1077. — Оп.1. — Спр.45. — Арк.1.

[45] Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська... — С.97.

[46] ЦДАВО України. — Ф.1077. — Оп.1. — Спр.28. — Арк.3,41-42.

[47] Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Ґенералітет українських визвольних змагань. Біограми ґенералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. — Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. — СС.109,148,181,236-237.

[48] Винниченко В. Щоденник. — Т. І. — 1911-1920. — Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. — С. 321.

[49] Українська суспільно-політична думка в 20 ст. — Т. І. — С. 411.

[50] Реснт О.П., Симоненко Р.Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи. — К., 1996. — СС. 33-35.

[51] Цит. за: Шевченко І., Балон О. Антанта проти українського "сепаратизму" // Політика і час. — 1998. — № 7. — С. 69.

[52] Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — Рим, 1989. — С. 162.

[53] Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920. — Т. IV. — С. 28.

[54] Див.: Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918-квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — СС. 47-57.

[55] Павлюк О. Боротьба України ... — С. 54.

[56] Марголин А. Украина и политика Антанты. — Берлин, 1921. — С. 132. Про політику Антанти щодо України в цей час див. також: у Brinkley G. Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917-1920 / Hunczak T. ed., The Ukraine, 1917-1921. — PP. 337-342.

[57] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. — К., 1996. — СС. 148-151.

[58] Див.: Encyclopedia of Ukraine. — Vol. I. — Toronto-Buffalo-London, 1984. — PP. 673-674.

[59] Цит. за: Павлюк О. Три місії до Вашинґтона // Політика і час. — № 1, 1997. — СС. 65-69.

[60] Герус О.В. Україна в оцінці американського уряду 1919-1927 років // Український історик. — 1974. — № 1-3. — СС. 207-208.

[61] Покровська І., Хорошилова Ю. Місія, приречена на невдачу: Українсько-британські відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії // Політика і час. — 1995. — №5.— СС. 73-78.

[62] Докладніше про діяльність місії див.: Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917-1921 рр.) // Київська старовина. — 1999. — №1. — СС. 67-70.

[63] Див.: Гентош Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською столицею в 1919-1921 роках у контексті східної політики Римської курії // Україна модерна. — 2000. — № 4-5. — СС. 163-186.

[64] Соловйова В.В. Дипломатичні представництва УНР у Німеччині та Австрії // Вісник Київського державного лінґвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія". — Вип. 2. — К., 1998. — СС. 89-97.

[65] Public Archives of Canada. — A.Zhuk Collection. — Vol. 16, file 21. — Строго довірочна копія підсумків дипломатичної наради у Відні, 18-22 червня 1919 р.

[66] Ibid. — Vol. 16, file 26; Hunzcak T., ed. Ukraine and Poland in Documents 1918-1922. — New York, etc., 1983. — Vol. I. — PP. 245-320.

[67] Павлюк О. "Притягти на Україну антантський капітал..." Надзвичайна торговельно-фінансова місія УНР та її уроки // Політика і час. — 1999. — №1. — СС. 80-82.

[68] Українська революція. Документи 1919-1920 рр. / Під ред. Т.Гунчака. — Нью-Йорк, 1984. — С. 373.

[69] Центральний державний історичний архів України у місті Львові (далі ЦДІАУЛ). — Ф.581. — Оп.1. — Спр.46. — Арк.21. ЦДАВО України. — Ф.1078. — Оп.2. — Спр.70. — Арк.62; Державний архів Служби безпеки України (далі ДАСБ України). — Спр.69270. — Т.4. — Арк.47; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Вказ. праця. — С.266.

[70] ЦДАВО України. — Ф.1077. — Оп.1. — Спр.28. — Арк.25; Ф.1075. — Оп.2. — Спр.89. — Арк.23; Ф.1078. — Оп.2. — Спр.70. — Арк.2-5; Ф.1092. — Оп.2. — Спр.713. — Арк.14-22; Жельников В. Криптография от папируса до компьютера. — М.: ABF, 1996. — С.336; Конхейм А. Основы криптографии. — М.: Радио и связь, 1987. — С.412.

[71] ЦДАВО України. — Ф.1078. — Оп.2. — Спр.70. — Арк.1-5.

[72] Там само. — Арк.1.

[73] Там само.

[74] Там само. — Ф.3696. — Оп.2. — Спр.33. — Арк.38-42.

[75] Там само. — Спр.281. — Арк.33-35, 38-39.

[76] Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. — К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. — Ч.1, біографічно-довідкова. — СС.164-165.

[77] Бібліотека Народова у Варшаві (далі БНВ). — Спр.68867. — Арк.5, 22.

[78] ЦДІАУЛ — Ф.581. — Оп.1. — Спр.196.

[79] ДАСБ України. — Спр.69270. — Т.31. — Арк.77.

[80] Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська... — С.98.

[81] ЦДІАУЛ — Ф.581. — Оп.1. — Спр.31. — Арк.21.

[82] Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська... — С.100.

[83] ДАСБ України. — Спр.69270. — Т.4. — Арк.46-48, 127-128.

[84] Левицький К. Великий зрив. — Львів: Червона Калина, 1931. — С.48.

[85] Про утворення і становлення ЗУНР див. у: Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — СС. 28-109.

[86] Павлюк О. Дипломатія злуки. До питання про об'єднання УНР і ЗУНР // Всесвіт. — 1992. — № 1-2. — СС. 176-178.

[87] Докладніше див. у: Павлюк О. Радянофільство Є.Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — СС. 109-112; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. — СС. 203-207.

[88] Павлюк О. Дипломатія злуки... — С. 178.

[89] Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. — Львів, 1998; див. також: Kutschabsky W. Die West-Ukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923. — Berlin, 1934; Kozlowski M. Miedzy Sanem i Zbruchem: Walki o Lwow i Galicje Wschodnia, 1918-1919. — Kraców, 1990.

[90] Pavliuk O. Ukrainian-Polish relations in Galicia in 1918-1919 // Journal of Ukrainian Studies. — 1998. — № 1. — PP. 1-23.

[91] Докладніше див. у: Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини / Україна в минулому. — Випуск 7. — К.; Львів, 1995. — СС. 33-40.

[92] Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917-1921 рр.) // Київська старовина. — 1999. — № 1. — СС. 68-73.

[93] Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. — 1997. — № 3-4. — С. 121.

[94] Павлюк О. Від злуки — до розриву: Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 р. // Наука і суспільство. — 1994. — № 4-6. — СС. 11-12; № 7-8. — СС. 6-7.

[95] Архів Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Нью-Йорку, США. — Архів А.Вітошинського. — Спр. 15. — Арк. 11-17; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР... — С. 122.

[96] A.Zhuk Collection. — Vol. 16, file 26. — Нарада голів дипломатичних місій УНР у Карлсбаді, протокол III-го засідання, 7 серпня 1919 р. Див. також у: Ukraine and Poland in Documents. — Vol. I. — P. 268.

[97] Доценко О. Матеріали і документи до історії української революції. — Т.II, кн. 4. — К.; Львів, 1923. — С. 19.

[98] A.Zhuk Collection. — Vol. 23, file 50. — Лист В.Липинського до А.Жука, 27 травня 1919 р.; ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 65. арк. 14-18; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР... — С.125.

[99] Панейко В. З'єднанні держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. — Відень, 1922. — СС. 36, 39.

[100] Див.: Мазепа І. Україна в огні... — Част. II. — Б.м., 1951. — СС. 93-97.

[101] Columbia University, New York. — The Rare Book and Manuscript Library. — B.Bakhmeteff Collection, Box 6, file: Paris, 24.05. — 11.12.1919. — Письмо В.Маклакова к Б.Бахметьеву, 7 октября 1919 г.; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР... — С. 126.

[102] Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). — Відень, 1921. — СС. 146-148.

[103] Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР... — С. 127.

[104] ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 4; Див. також: Павлюк О.П. Від злуки — до розриву... — № 7-8. — С. 10.

[105] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. — Відень, 1922. — С. 206.

[106] Цегельський Л. Від леґенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р. — Нью-Йорк-Філадельфія, 1960. — С. 241.

[107] Bonsal St. Suitors and Suppliants: The Little Nations at Versailles. — New York, 1946. — P. 135.

[108] ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 60-65; Павлюк О. Боротьба України... — С. 51.

[109] Цит. за: Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. — К., 1962. — С. 322.

[110] У самих пунктах, цій попередній програмі повоєнного світового устрою, виголошеній Вільсоном у Конґресі 8 січня 1918 р., згадки про Україну взагалі не було. Див.: FRUS, 1918, Supplement I. The World War. — Vol. I. — Washington, 1933. — PP. 15-16.

[111] FRUS, The Paris Peace Conference (PPC), 1919. — Vol. V. — PP. 775-778.

[112] В архіві делеґата США на конференції генерала Т.Блісса зібрано багато нот, звернень і брошур, виданих українськими представниками в Парижі. Див.: Library of Congress, Washington, USA. Manuscript Collection. — T.Bliss Papers. — Box 314, 360.

[113] Шевченко І., Балюн О. Антанта проти українського "сепаратизму" // Політика і час. — 1998. — № 8. — С. 69; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917-1921. — Частина І. — Б.м., 1950. — СС. 98-99.

[114] Див. докладніше у: Brinkley G. Allied Intervention in South Russia, 1917-1921. — Notre Dame, 1966; Kennan G.F. Soviet-American Relations, 1917-1920. — Vol. I. — Princeton, 1956; Ullman R.H. Anglo-Soviet-Relations, 1917-1921: Intervention and the War. — Vol. I; Britain and the Russian Civil War, November 1918-February 1920. — Vol. II.

[115] B.Bakhmeteff Collection. — Box 57, file 1. Заявление об образовании Русского политического совещания в Париже; Павлюк О. Боротьба України... — С. 55.

[116] Margolin A. From a Political Diary: Russia, the Ukraine and America, 1905-1945. — New York, 1946. — P. 48.

[117] PPC. — Vol. XI. — P. 255.

[118] Марголин А. Украина и политика Антанты... — СС. 138-143.

[119] ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 7; Павлюк О. Боротьба України... — С. 56.

[120] Див.: Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники. Українське питання на Паризькій конференції 1919 року // Політика і час. — 1995. — № 11.

[121] Архів А.Вітошинського. — Спр. 15: протоколи засідання української делеґації за червень 1919 р.; Мазепа І. Україна в огні... — Частина ІІ. — СС. 98-106; Марголин А. Украина и политика Антанты... — СС.134-135; Лозинський М. Вказ. праця. — СС.115-117.

[122] Марголин А. Украина и политика Антанты... — СС.135-138; Павлюк О. Боротьба України... — СС. 78-82.

[123] Yale University, Manuscript Collection. — E.House Papers. — The Diary of Edward House. — Vol. XVI. — May 13, 1919; Павлюк О. Боротьба України... — С.53.

[124] Public Archives of Canada. — R.L.Boden Papers. — Reel C-4370, P. 87547, 84577; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР... — СС. 117-118.

[125] Лозинський М. Вказ. праця. — СС.84, 86.

[126] FRUS. — 1918, Supplement I. The World War. — Vol. I. — PP. 15-16, 405-413.

[127] Сидоренко, Лозинський і Вітовський виступали на засіданнях комісії 30 квітня й 8 травня.

[128] Див.: PPC. — Vol. IV. — P. 847-856; Vol. VI. — PP. 677-678; Vol. XI. — PP. 253-255.

[129] Лозинський М. Вказ. праця. — СС. 143-146.

[130] Лозинський М. Вказ. праця. — СС. 150-154.

[131] Докладніше див. у: Павлюк О. Боротьба України... — СС. 73-74.

[132] Magocsi P.R. The Rusyn Decision to Unite with Czechoslovakia / Magocsi P.R. Of the Making of Nationalities There is No End. — Vol. I. — New York, 1999. — PP. 124-147.

[133] A.Zhuk Collection. — Vol. 16, file 21. — Строго довірочна копія підсумків наради дипломатичних представників УНР і ЗУНР у Відні, 18-22 червня 1919 р.

[134] Варшавське МЗС ще наприкінці 1918 р. підготувало доповідну записку, де зазначалося, що Петлюра й певні військові кола в Україні "схильні до порозуміння з Польщею". Див. у: Deruga A.

Poczatek rokowan o sojusz miedzy Pilsudskim a Petlura (styczen-lipiec 1919) // Z dziejow stosunkow polsko-radzieckich. Studia a materialy. — 1970. — №6. — S. 47.

[135] ЦДАВО України. — Ф. 3933. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 20; Павлюк О. Боротьба України... — С. 70.

[136] З листа С.Петлюри до А.Лівицького від 30 жовтня 1919 р. Див.: Симон Петлюра та його родина. Документи і матеріали. — К., 1996. — СС. 24-25.

[137] Лозинський М. Вказ. праця. — С. 77.

[138] Винниченко В. Відродження нації. — Частина III. — Київ-Відень, 1920. — С. 386.

[139] Ukraine and Poland in Documents. — Vol. I. — PP. 335-336.

[140] Мазепа І. Україна в огні... — Частина друга. — С. 103.

[141] Там само. — С. 67.

[142] Доценко О. Матеріали і документи... — Т. II, кн. 5. — СС. 47-48.

[143] ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 276. — Арк. 9; Лозинський М. Вказ. праця. — С. 201.

[144] Dziewanowski M.K. Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918-1922. — Stanford, 1969. — PP.236, 245-246; Wandycz P.S. Poland's Place in Europe in the Concepts of Pilsudski and Dmowski // East European Politics and Societies. -1990. — №3. — P. 463; Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Bialorusi i Ukrainy (1918-1919). — Warszawa, 1969. — SS. 24-25.

[145] Wandycz P. S. Soviet-Polish Relations, 1917-1921. — Cambridge, Massachussets, 1969. — PP. 133-143; Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920 року. — К., 1997. — С. 77.

[146] ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Опр. 275. — Арк. 104-107; Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 23.

[147] Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — PP. 70-76.

[148] Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага, 1926. — С. 16.

[149] Wandycz P. S. Soviet-Polish Relations... — PP.190, 196.

[150] Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії / Історичні есе. — Т. І. — К., 1994. — С. 101.

[151] Wandycz P.S. France and her Eastern Allies, 1919-1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. — Minneapolis, 1962. — PP. 145-148.

[152] Wandycz P.S Soviet-Polish Relations... — P. 166.

[153] Павлюк О. Боротьба України... — СС. 86-87, 90-93.

[154] Докладніше про лінію Керзона див. у: Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. — 1991. — № 11. — СС. 6-13.

[155] Szporluk R. Book Review // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. — Vol. 14. — № 37-38, 1978-1980. — P. 269; von Hagen M. The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917-1921 // The Harriman Institute Forum. — Vol. 7. — 1994. — № 5. — PP. 7-11.

[156] Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації // Україна модерна. — 1999. — № 2/3. — С.267.

РОЗДІЛ 9

ЄВРОПЕЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ТА УКРАЇНА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939)

Характер радянської дипломатичної активності в Європі

Концепція "світової революції"

Зовнішня політика будь-якої держави завжди переслідує поточні (тактичні) й довготривалі (стратегічні) цілі. Радянська зовнішня політика мала й третій вимір, щодо якого стратегічні цілі виглядали як тактичні: встановлення світового панування.

Ця мета маскувалася пропаґандистськими штампами у вигляді міжнародної пролетарської солідарності, винищення буржуазії в перебігу світової революції, невідворотності всесвітньої диктатури пролетаріату. На відміну від попередніх володарів, які використовували свою силову перевагу для створення світових імперій, але не доходили до глибинних основ життя, "вожді міжнародного пролетаріату" прагнули змусити людство жити за доктринальними настановами комунізму. Ідея "світової революції" загрожувала знищенням тих форм цивілізації, які розвинулися на планеті природним чином.

Запровадження з 1921 р. нової економічної політики розглядалося в радянські часи як усвідомлення компартійно-радянським керівництвом нездійсненності "світової революції" у найближчому майбутньому. Зрештою, так твердили самі вожді. Гасла "світової революції" та перемоги соціалізму в одній країні розглядалися як несумісні.

Проте коли здерти з поняття "світової революції" його пропаґандистську оболонку, воно постане перед нами в своєму істинному вигляді — як силою

нав'язуваний світові комуністичний устрій. Саме цій меті підпорядковувалися всі тактичні й стратегічні цілі радянської політики на міжнародній арені у міжвоєнний період.

Радянських вождів ніколи не залишало прагнення до панування у планетарних масштабах. Особливої потреби маскувати його не існувало. Сама пропаґандистська машкара комунізму як "світлого майбутнього" надійно приховувала аґресивну сутність концепції "світової революції".

Надзвичайно обережний у формулюванні думок, В.Ленін рідко дозволяв собі щирість у спілкуванні з читачами або слухачами. З 1921 р., тобто після вимушеної відмови од безпосереднього комуністичного будівництва за лекалом програми РКП(б), він завжди прагнув довести доцільність і навіть невідворотність такої політики в умовах громадянської війни. Лише одного разу він суворо й прямо попередив соратників, які бажали повернутися до неї: "Така політика була б дурістю й самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, неминуче зазнають краху"[1].

В історіографії радянських часів це несподівано гостре висловлювання не коментувалося. Комуністичну політику 1918-1920 рр. розглядали, слідом за Леніним, як "воєнно-комуністичну", тобто нав'язану війною. Цим самим доктринальний комунізм зберігав своє пропаґандистське обличчя "світлого майбутнього".

Смисл наведеної вище цитати з брошури "Про продподаток" полягав у доведенні неможливості постійно спиратися на продовольчу розкладку. Виникає запитання: на що розраховувало компартійно-радянське керівництво у 1918-1920 рр., коли воно на невизначений строк консервувало продрозкладку, тобто реквізиційний принцип у відносинах держави з селом?

Тепер багато хто зображує партію більшовиків купкою авантюристів, яка випадково допалася до влади шляхом політичного перевороту. Така партія була здатна, на їхню думку, роками провадити неможливу й небезпечну, тобто авантюристичну політику. Навпаки, серйозний історик завжди дивуватиметься ґенію Леніна, який спромігся нав'язати силоміць комуністичну доктрину населенню, що складалося в основному з дрібних власників. Тому-то й треба з'ясувати, чим керувався вождь державної партії, коли провадив курс, названий у 1921 р. економічно неможливим і політично небезпечним.

Аналіз соціально-економічної політики 1918-1920 рр. свідчить, що метою ленінської партії було налагодження виробництва та розподілу сукупного суспільного продукту на комуністичних засадах. Водночас спроби комунізувати селянські господарства й радянізувати поміщицьке велике виробництво зазнали в цей час цілковитого провалу. Тобто сільське господарство випало з царини одержавленого виробництва. Це означало, що треба було або відмовлятися від спроб налагодити в країні комуністичний розподіл, який давав партійним вождям економічну владу над суспільством, або примусово вилучати селянську продукцію. Було обрано другий варіант. Так народилася продовольча розкладка.

Будований на реквізиціях селянської продукції соціально-економічний устрій виявився нетривким. Держава не мала засобів, щоб примусити економіч-

но незалежних селян-власників рік у рік виробляти продукцію не на продаж, а для реквізицій. Від початку можна було передбачити, що селяни візьмуться за зброю, щоб протистояти продрозкладці.

Чому же такий курс не здавався Леніну впродовж трьох років економічно неможливим і політично небезпечним? Він брав до уваги чинник, який перекривав негативні наслідки розкладки: розрахунок на світову революцію.

Наскільки глибокою була переконаність у тому, що слідом за Росією спалахнуть революції в Європі, показують дебати навколо Брестського миру. "Ліві комуністи" на чолі з М.Бухаріним відмовлялися укласти мир з кайзерівським урядом, бо твердо (й цілком обґрунтовано, як показали наступні події) вірили в німецьку революцію. На короткий час їх підтримала більшість членів ЦК РКП(б), хоча за браком армії загроза кайзерівської окупації була невідворотною. Прагматичному В.Леніну ціною величезних зусиль вдалося змусити керівників партії прийняти принизливі умови миру.

Коли ж спалахнули революції в Німеччині та Австро-Угорщині, мало хто з більшовиків сумнівався в тому, що вони розгортатимуться за російським сценарієм. Приклад радянських Угорщини, Баварії та Словаччини підтверджував, що такі розрахунки не побудовані на піску. Якби РСФРР змогла подати цим республікам допомогу, невідомо, як склалися б справи у Центрально-Східній Європі.

Передчуття перемоги в європейському масштабі, яке давав сплеск революційного руху, змусило більшовиків поспішити з утворенням комуністичних партій в інших країнах (вони не шкодували на це реквізованих цінностей) та їх об'єднанням у Комінтерн. Тверезий політик Ленін цілком солідаризувався з романтиком Бухаріним і практично повністю переніс у затверджену VIII-м з'їздом РКП(б) в березні 1919 р. партійну програму принципи організації комуністичного суспільства, викладені роком раніше в бухарінській брошурі "Програма комуністів (більшовиків)". Те, що в офіційній програмі не було відповіді на ключове запитання — як без застосування насильства залучити багатомільйонне селянство до комуністичної системи виробництва, компенсувалося надією на допомогу західноєвропейського пролетаріату.

Це не означало, що більшовики ставили свої плани у залежність від того, чи зважиться пролетаріат інших країн на комуністичну революцію. В.Ленін завжди заперечував можливість експорту революцій. Та найзавзятіше відкидають твердження, в яке у глибині душі вірять. А Ленін твердо вірив у месіанський характер Російської революції. Він заявив у день Жовтневого перевороту: "В Росії ми зараз повинні займатися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка переможе все і доведе пролетаріат до світової революції"[2].

Що було первинним у розрахунках: готовність європейського пролетаріату до революції чи здатність РКП(б) мобілізувати людські та матеріальні ресурси велетенської країни "на допомогу" Заходу? Побудувавши тоталітарну державу, спроможну дуже швидко відмобілізувати багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував "організувати" революцію в інших країнах. Марш у 1920 р. на Варшаву, за якою вже вимальовувалися кидки радянських армій на Берлін та інші західноєвропейські столиці, доводить це з усією безперечністю.

Встановлення "робітничо-селянських" маріонеткових режимів у західноєвропейських столицях надавало б більшовикам можливість контролю за ресурсами промислово розвинутих країн. Покладаючись на ці ресурси, вони розраховували створити позаринкову систему одержавленого виробництва та розподілу, здатну обійтися без постійних реквізицій селянської продукції. Тобто "допомога" Заходу забезпечувала державній партії збереження переваг комуністичного господарювання (передусім — економічну владу над кожним членом суспільства) й позбавляла його вад (насамперед — продрозкладки).

У компартійних документах розрахунки на дармову продукцію радянізованих країн Європи ніколи не формулювалися відкритим текстом. Проте за фразами про міжнародну пролетарську солідарність приховувався розрахунок на присвоєння нагромаджених європейською буржуазією багатств. Визнавши вкрай тяжке становище Російської республіки, нарком фінансів М.Крестінський повідомив Всеросійський з'їзд завідувачів фінвідділів (травень 1919), що вживаються заходи, котрі "відділять момент остаточного краху нашої грошової системи й допоможуть нам протриматися до соціалістичного перевороту на Заході"[3].

Документи В.Леніна 1919-1920 рр. буквально пронизані переконаністю у близькій революції в країнах Заходу. Та пересвідчитись у цьому нелегко. Після невдачі двох спроб увірватися в Європу й виявленої при цьому "опортуністичної" байдужості європейського робітничого класу до комуністичних гасел керівництво РКП(б) висунуло концепцію "соціалізму в одній країні". Висловлювання засновника партії, котрі прямо їй суперечили, постаралися приховати. У так званому "повному" зібранні творів В.Леніна були повторені всі фальсифікації з попереднього, четвертого видання сталінських часів. Відповідальний за автентичність текстів Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС навіть у роки горбачовської перебудови замовчував лакуни. Щоб їх виявити, треба зіставити "Повне зібрання творів" з другим і третім виданнями.

Сподівання на негайну "світову революцію" зникли влітку 1920 р. разом з катастрофічною поразкою під Варшавою. Після укладення перемир'я з поляками почалася демобілізація 5,5-мільйонної Червоної армії. Навесні 1922 р. вона зменшилася до 1 млн. 600 тис. бійців. На XI-у з'їзді РКП(б) було ухвалено чергове скорочення впродовж 1922 р. — до 800 тис. бійців. На початок жовтня 1921 р. Збройні сили України й Криму скоротилися до 423 тис. бійців (за рік до того в республіці налічувалося 1,2 млн. бійців у шести арміях). До весни 1922 р. було скорочено ще 152,5 тис. бійців і командирів[4]. Скорочення тривало й далі. Ці факти переконливо свідчать про те, що державна партія повернулася обличчям до внутрішніх справ. "Світова революція" перетворювалася до часу на теоретичну проблему.

Було б, однак, великою помилкою вважати, що з переходом до мирного будівництва зовнішньополітична лінія Кремля позбулася ідеї "світової революції". Ідея залишалася, попри те, що західноєвропейський робітничий клас не бажав допомогти радянським вождям реально перетворитися на "вождів світового пролетаріату". На IX-й Всеросійській партконференції (вересень 1920) В.Ленін поскаржився на представників англійських тред-юніонів і лей-

бористської партії, котрих приймав у Кремлі як Голова Раднаркому: "Коли у мене була англійська робітнича делеґація і я говорив з нею, що всякий порядний англійський робітник повинен бажати поразки англійського уряду, то вони мене зовсім не зрозуміли. Вони склеїли такі міни, які, гадаю, не могла б схопити навіть найкраща фотографія. В їхні голови зовсім не пролізала та істина, що в інтересах міжнародної революції англійські робітники повинні бажати поразки свого уряду"[5].

Наприкінці грудня 1920 р., коли вже починалася демобілізація Червоної армії, Ленін вчив делеґатів VIII-го Всеросійського з'їзду рад, що їхнім моральним обов'язком повинна бути підготовка країни до наступальної війни. Він назвав дурнями та злочинцями тих, хто міг би подумати, "що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному сенсі можуть виявитися наступальними"[6].

Щоб підтримати цю "наступальність", належало насамперед переконувати суспільство у неминучості нової великої війни. У березні 1921 р. X-й з'їзд РКП(б) поспішив після семи років безперервних воєн ухвалити "оптимістичну" резолюцію "Про прийдешню імперіалістичну війну", в якій офіційно звертався до Комінтерну з пропозицією "висунути маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за береги Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом"[7]. Фантастичні вигадки про цю війну були потрібні, щоб постійно підтримувати напруженість у політичному житті — підставу для діяльності надзвичайних органів і застосування надзвичайних заходів.

"Капіталістичне оточення"

По ісля громадянської війни на території Російської імперії виникло 14 держав. Справжньої незалежності від Росії досягли п'ять із них: Польща, Фінляндія й три країни Балтії. В інших регіонах утвердилася диктатура компартійно-радянської олігархії. Створена нею радянська Росія об'єднала навколо себе вісім напівдержав: Україну, Білорусію, Азербайджан, Грузію, Вірменію, Далекосхідну Республіку, Бухару й Хорезм. Попри незалежний статус, владні структури цих республік, зокрема й України, становили регіональні відгалуження єдиної системи політичної влади.

Конгломерат дев'яти держав у країні без назви існував недовго. Наприкінці 1922 р. з'явилася єдина багатонаціональна держава з безнаціональною назвою — Радянський Союз. У неофіційному спілкуванні її сусіди, як і раніше, вживали стару назву — Росія. Вона більше відповідала реальності.

Позбавлені перспективи негайної "світової революції", більшовики почали відчувати, що опанована ними велетенська країна перебуває у ворожому оточенні. Авторство терміна "капіталістичне оточення", судячи з усього, належало Л.Каменєву. Його доповідь на X-у з'їзді РКП(б) так і називалася: "Радянська республіка у капіталістичному оточенні".

Формулюючи постановку проблеми, Каменєв висловлювався чітко й прямо: "Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед со-

бою завдання — створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може".

Розвиваючи цю думку, доповідач констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах. Та на закінчення Каменєв робив оптимістичний висновок: "Ми переконані, що чужоземний капітал, котрий повинен працювати на тих умовах, які ми пропонуємо, непомітно для себе буде рити собі могилу"[8].

Починаючи у 1921 р. знаменний поворот в економічній політиці, В.Ленін також визнав за необхідне прямо заявити партії, що розрахунки на підтримку міжнародного пролетаріату виявилися перебільшеними. Наприклад, на IV-у конгресі Комінтерну (листопад-грудень 1922) він заявив: "З першого погляду ясно, що в інших капіталістичних країнах після укладення миру, хоч би який поганий він був, викликати революцію не вдалося"[9].

У документах КП(б)У ще відвертіше формулювалися, по-перше, залежність попередньої економічної політики від сподівань на ресурси західноєвропейських країн і, по-друге, необхідність зміни цієї політики в умовах, коли подібні сподівання не виправдалися.

Проаналізуємо, наприклад, матеріали Всеукраїнської наради КП(б)У, що відбулась у травні 1921 р. У резолюції "Економічна політика найближчого періоду (у зв'язку з постановами X-го з'їзду РКП)" було вказано, від якої політики правляча партія відмовлялася:

"У якнайтяжчих умовах громадянської війни пролетаріат неухильно провадив свою економічну політику, спрямовану на знищення класу капіталістів і капіталістичних форм господарства. Натомість висувалось організоване господарство з повним зосередженням у руках держави всього виробництва та розподілу"[10].

Тут чітко зазначалося, що у створюваному суспільно-політичному ладі не було місця не тільки для капіталістів, а й для капіталістичних форм господарства, які ґрунтувалися на приватній власності і наявності ринкових відносин. Тобто мова йшла про багатомільйонну армію селян-власників, які не вписувалися в одержавлену економіку.

Відмова від "пролетарської" економічної політики у документі, що аналізується, пов'язувалася тільки з однією обставиною: зникненням перспектив на "світову революцію" у найближчому майбутньому. Всеукраїнська нарада КП(б)У наголошувала: "Брак достатньої підтримки революційного руху західноєвропейським пролетаріатом затримує зміну економічного становища республік на міжнародному ринку. Це змушує нас установлювати нові шляхи зміцнення революційних завоювань відповідно до обстановки мирного будівництва та необхідності швидкого господарського відродження"[11].

Отже, доводилося відмовлятися від "пролетарської" політики й повертатися обличчям до селянської "дрібнобуржуазної" маси, яка становила переважну більшість населення України та інших радянських республік.

У квітні 1923 р. в Харкові відбулася VII-а Всеукраїнська партконференція, на якій виступив Л.Троцький. Через два роки після запровадження непу вже можна було оцінити зміну партійного курсу з певної відстані. Неправлена стенограма партконференції, звичка Троцького виступати без завчасно підготовленого тексту й притаманна йому прямота висловлювань допомагають збагнути найпотаємніші мотиви, якими керувалися вожді, коли ухвалювали рішення повернутися обличчям до селян.

"Звідки узявся цей великий історичний поворот, який ми зробили на Х-у з'їзді?" — запитував Троцький і тут же відповідав: "Цей поворот виріс унаслідок повільного темпу світової революції. Виявилося, що протягом дуже тривалого часу (ось чому ми й сказали: "всерйоз і надовго") Союзу радянських республік доведеться існувати у капіталістичному оточенні. Пряму й безпосередню допомогу від пролетаріату держав більш високого типу, більшої економічної потужності, ніж ми, ми не скоро одержимо. Ми не знали у 1920 році, про один, два, три або про десять років іде мова, але ми знали, що перед нами починається епоха серйозної й тривалої підготовки"[12].

"Пролетарська допомога" з боку розвинутих країн мала надійти тільки після їх радянізації, а першою умовою радянізації була окупація. В.Ленін у 1920 р. поставив перед Червоною армією завдання "промацати багнетом готовність Польщі до соціальної революції"[13]. Радянізувати Польщу й Німеччину не вдалося, як конфіденціально признавався вождь більшовиків перед делеґатами IX-ї Всеросійської партконференції (уперше ця промова з'явилася друком у січневому числі журналу "Исторический архив" за 1992 р.)[14]. Після цього стали примарними сподівання на радянізацію країн-переможниць у світовій війні, хоч вони давно вже здійснили післявоєнну демобілізацію.

Уряд В.Леніна змушений був у спілкуванні з великими державами Європи обійтися без багнетів. Доводилося домовлятися про економічне співробітництво. У цій ситуації відразу постала проблема царських боргів, свавільно не визнаних більшовиками.

Ґенуезька конференція

Щоб швидше вийти з глибокої господарської кризи, радянські республіки потребували налагодження економічного обміну з іншими державами. Після тривалих і важких переговорів, проведених Л.Красіним у Лондоні, 16 березня 1921 р. була підписана англо-російська торговельна угода. Вона означала визнання комуністичної Росії де-факто, що тоді ж підтвердив у парламенті Прем'єр-міністр Дж. Ллойд Джордж. 6 травня була укладена тимчасова угода між РСФРР і Німеччиною про відновлення торговельних відносин та обмін офіційними представниками. Але питання про дипломатичне визнання й надання кредитів більшовицькому урядові західні держави не бажали навіть обговорювати.

13 вересня 1923 р. проблема боргів була поставлена на обговорення політбюро ЦК РКП(б). Партійне керівництво ухвалило принципову постанову про можливість "юридичного визнання зобов'язань Росії по боргах певним держа-

вам, за винятком воєнних боргів". Визнання зобов'язань ставилось у пряму залежність від зобов'язань іншої сторони по радянських контрпретензіях, її бажання надати позики й готовності юридично визнати радянські республіки[15].

У жовтні 1921 р. НКЗС РСФРР звернувся з нотою до Великої Британії, Франції, Італії, США та Японії. Йшлося про скликання міжнародної економічної конференції. Першою відреагувала на це зондування не Антанта, а Німеччина, яка шукала виходу із зашморгу репарацій, накинутого на неї в червні 1919 р. у Версалі. Фінансовий магнат Г.Стіннес приїхав у Лондон, щоб запропонувати участь Німеччини у відбудовних роботах у Росії для спрямування частини майбутніх прибутків на виплату репарацій.

У листопаді 1921 р. в Лондоні з'явився й інший впливовий німецький діяч — В.Ратенау. Виходець із сім'ї великої єврейської буржуазії (батько його разом з Ф.Дейчем заснував АЕГ — Загальну електричну компанію), людина широкої культури, автор численних наукових праць соціологічного профілю, він після війни робив стрімку кар'єру. В англійських фінансових та урядових колах Ратенау поширював свою концепцію європейської економічної єдності, в якій Німеччину розглядав як виробника промислової продукції, а Росію — як її споживача. Ці німецькі візитери лише зміцнювали думку про доцільність скликання світової конференції для врегулювання економічних і фінансових проблем, що вже з'явились у діячів, які спрямовували англійську зовнішню політику.

На засіданні Верховної ради Антанти, що відбулось у січні 1922 р. в Каннах, з ініціативи Дж. Ллойд Джорджа було прийнято рішення скликати у Генуї економічну й фінансову конференцію голів європейських держав, включно з Росією та країнами, переможеними у світовій війні. Голові уряду Італії І.Бономі доручалося надіслати запрошення зацікавленим державам.

У каннській резолюції Верховної ради Антанти проголошувалося, що нації не можуть присвоювати собі право диктувати іншим принципи, на яких вони повинні організовувати свою систему власності, внутрішнього економічного життя, способу правління. Отже, вперше великі європейські держави проголосили рівноправність країн, що належали до різних соціально-економічних систем. На відміну від радянських вождів, які галасували про "капіталістичне оточення", вони готові були мати справу з новою Росією.

З існуючих радянських республік до участі у конференції запросили тільки Росію. Цим Антанта давала зрозуміти, що не вважає інші республіки, з Україною включно, за повноцінні держави. Нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін після одержання запрошення й тексту каннської резолюції сповістив І.Бономі, що візьме участь у конференції. Навіть якщо голова радянського уряду, вів далі Чичерін, унаслідок перевантаження роботою, особливо у зв'язку з голодом, буде позбавлений можливості залишити Росію, склад делегації та обсяг наданих повноважень забезпечать їй достатній авторитет.

В.Ленін не бажав покидати територію Кремля. Цим пояснювалася ухильна відповідь наркома. Не задовольняючись цією відповіддю, політбюро ЦК РКП(б) організувало робітничу кампанію протестів проти виїзду Леніна за кордон. Робітники у листах, які постійно друкувалися в пресі, висловлювали побоювання за життя вождя.

У радянській делеґації на Ґенуезьку конференцію, яка мала їхати без Леніна, Чичерін запропонував утворити колеґію з трьох осіб із правами голови. Ленін, однак, передав свої повноваження Чичеріну, а на випадок його хвороби або від'їзду з Ґенуї — по черзі одній із двох трійок: М.Литвинову, Л.Красіну та Х.Раковському або М.Литвинову, А.Йоффе та В.Воровському[16]. Склад делеґації кожної країни не повинен був перевищувати п'яти чоловік, включно з головою уряду. Воровський як останній член другої трійки в офіційний склад не ввійшов.

Надзвичайна сесія ВЦВК 27 січня 1922 р. затвердила розширений список радянської делеґації на чолі з В.Леніним та його заступником Г.Чичеріним. До нього ввійшли нарком зовнішньої торгівлі Л.Красін, заступник наркома закордонних справ М.Литвинов, А.Йоффе (тимчасово не мав посади), повноважний представник Росії в Італії В.Воровський, представники ВЦРПС Я.Рудзутак, Т.Сапронов, О.Шляпников, а також голови раднаркомів Х.Раковський (Україна), Н.Наріманов (Азербайджан), П.Мдівані (Ґрузія), Ф.Ходжаєв (Бухара), нарком зовнішньої торгівлі Вірменії А.Бекнадян та міністр закордонних справ Далекосхідної республіки Я.Янсон. ВЦВК видав мандати офіційних членів радянської делеґації Чичеріну, Йоффе, Красіну, Литвинову й Раковському. Останній не посідав радянських посад в РСФРР, але дістав статус офіційного члена російської делеґації з огляду на дипломатичну кваліфікацію. Наступні події показали, що він справді опинився на висоті.

22 лютого у Москві повноважні представники урядів восьми юридично незалежних радянських або народних республік (крім примарної Далекосхідної республіки, яка не вважалася ні радянською, ні народною) підписали протокол, за яким офіційній делеґації Росії доручалося представляти й захищати на Ґенуезькій конференції інтереси всіх республік, укладати й підписувати від їхнього імені міжнародні договори.

Відразу після запрошення І.Бономі Ленін розпорядився провести з урядами деяких сусідніх держав зондуючі таємні переговори. Насамперед ішлося про переговори з представниками німецького уряду. Не важко було передбачити, що Росія й Німеччина на Ґенуезькій конференції опиняться в приблизно однаковому становищі — під тиском країн Антанти.

Метою радянсько-німецького діалогу були два взаємопов'язані завдання: знайти точки стикування німецьких і радянських інтересів на конференції та встановити дипломатичні відносини між двома країнами. У німецькому уряді щодо цього визначилися дві лінії. Першу уособлювали канцлер К.Вірт і завідувач східного відділу Міністерства іноземних справ А. фон Мальцан. Вони шукали найкоротших шляхів для вреґулювання складних проблем між Німеччиною та Росією, щоб забезпечити свої тили у відносинах з країнами-переможницями. Іншої лінії дотримувався міністр іноземних справ В.Ратенау. Він стояв за узгодження німецької політики з Великою Британією й США, що наперед визначало жорсткіший курс стосовно Росії.

17 січня в Берлін прибув К.Радек, який розпочав переговори разом з повпредом М.Крестінським. К.Радек поставив проблему таким чином: що може німецький уряд запропонувати Росії на противагу вигідній пропозиції, яку

радянський уряд має від Франції, а саме: сприяти одержанню частки репарацій, сплачуваних Німеччиною, для покриття російського боргу Франції[17].

Французький дослідник дипломатичної діяльності Х.Раковського Ф.Конт вважає, що в зустрічах із Ратенау перед головою уряду УСРР постало завдання виправдати помилки Радека, який прагнув діяти примітивним шантажем, і перевести переговори між двома державами у нормальну площину[18]. Суть проблеми корінилась у статті 116 Версальського договору: "Союзні та об'єднані держави формально обумовлюють права Росії на одержання з Німеччини всіляких реституцій і репарацій". Тут не йшлося про радянську Росію, й право на одержання репарацій формулювалось у декларативному тоні. Радянські дипломати на репарації не розраховували, але вважали за можливе зробити цю статтю мирного договору предметом обговорення та можливих взаємних поступок. У телеграмі Чичеріна Крестінському від 3 лютого вказувалося: "Ст. 116 є для нас способом тиску, і ми не можемо зв'язати себе у цьому аспекті, поки німецький уряд посідає теперішню ворожу нам позицію".

Х.Раковський використав у Берліні свої зв'язки з німецькими соціал-демократами, котрі залишилися з дореволюційних часів, щоб підготувати ґрунт для напівофіційних зустрічей з Ратенау й Мальцаном. У щоденнику англійського посла в Німеччині лорда д'Абернона є схематичний запис розмови Раковського з одним соціал-демократом, який входив у коло найближчих до посольства німецьких вищих чиновників: "Поки наші переговори з Францією мало просунулися вперед. Мільєран (Президент Франції — авт.), як подейкують, вороже налаштований щодо Росії й усіляко перешкоджає бажанню Міністерства іноземних справ дійти з нами до якоїсь угоди. Німеччиною в теперішній момент ми можемо знехтувати. Якщо ми прийдемо до угоди з Англією, Німеччина буде пристосовуватися до дій останньої"[20].

Щоб належним чином оцінити вишуканість цієї аргументації, слід мати на увазі таке: попри факти зондажу в радянській Росії з боку французьких урядових кіл, про які німцям було відомо, Франція в цей час і далі підтримувати офіційні відносини з послом давно забутого Тимчасового уряду Маклаковим. Залишаючись у межах відомих німецьким дипломатам реалій, Раковський тонко грав на обертонах можливих майбутніх змін. Він розумів, що німецькі дипломати надзвичайно чутливі до всього, що пов'язувалося з прогнозуванням французької політики.

Матеріали таємної місії українського прем'єр-міністра у Берліні й Празі напередодні Генуезької конференції не відображені у багатотомному виданні "Документы внешней политики СССР". З монографії Ф.Конта можна дізнатися, що 2 лютого Х.Раковський надіслав Леніну меморандум, в якому виклав свої міркування щодо розстановки політичних сил у Європі. Тактика, запропонована ним, полягала у встановленні економічного союзу Німеччини та Росії, підкріпленого політичною угодою між цими державами й Туреччиною[21]. У радянської Росії були тісні зв'язки з кемалістською Туреччиною, а Німеччина мала в цій країні інтереси впродовж багатьох десятиріч. Отже, турецький елемент повинен був зміцнювати радянсько-німецькі відносини, які мали ґрунтуватися, передовсім, на взаємовигідній торгівлі.

На початку лютого 1922 р. Х.Раковський прибув у Прагу для переговорів з Прем'єр-міністром та міністром іноземних справ Е.Бенешем. Останній неодноразово висловлювався у пресі про доцільність встановлення нормальних відносин з радянськими республіками.

Для радянських дипломатів Е.Бенеш мав особливу вагу унаслідок тісних зв'язків з Францією — країною, що чинила вирішальний вплив на європейські справи у 20-х рр. Крім того, чехословацький прем'єр-міністр був головним конструктором створюваної в цей час Малої Антанти — воєнно-політичного союзу між Чехословаччиною, Югославією й Румунією, покликаного охороняти встановлені мирними договорами кордони цих держав і спрямованого своїм вістрям проти Угорщини. Мала Антанта сприяла зміцненню версальської системи мирних договорів, а тому Франція її підтримувала.

13 лютого через Г.Чичеріна Раковський звернувся до голови російського уряду з проханням відстрочити повернення, тому що виявилася можливість почати переговори про укладення договору з Чехословаччиною. В.Ленін не заперечував[22]. Відповідний договір між Чехословаччиною та РСФРР було підписано вже без участі Раковського 5 червня 1922 р.

Раковський залишив Прагу на початку березня й після короткого перебування в Москві повернувся у Харків. 9 березня 1922 р. він доповів на засіданні політбюро ЦК КП(б)У про результати своєї діяльності на дипломатичному фронті.

Рапалльський договір

1 квітня 1922 р. радянська делеґація, що прямувала на конференцію, прибула в Берлін. Була зроблена спроба зрушити з місця переговори про встановлення дипломатичних відносин з Німеччиною Крім відновлення відносин, радянська сторона була найбільшою мірою зацікавлена у взаємній відмові від претензій з фінансових питань, зокрема претензій приватних осіб стосовно збитків, заподіяних націоналізацією. Однак саме цей пункт німецькі дипломати не поспішали вводити у договір. Єдиним позитивним здобутком берлінських зустрічей стала домовленість про те, що обидві делеґації в Ґенуї перебуватимуть у контакті й обмінюватимуться інформацією[23].

Напередодні Ґенуезької конференції у Лондоні відбулося засідання комісії експертів, головно з представників банківських кіл Франції та Великої Британії, а також Товариства кредиторів Росії. Вона підготувала так званий "Лондонський меморандум" — документ, який мав лягти в основу переговорів Антанти з радянською Росією. Від останньої вимагалося визнати борги, повернути іноземцям націоналізовані підприємства або сплатити їм компенсацію, ліквідувати монополію зовнішньої торгівлі, надати іноземним громадянам право екстериторіальності. Задоволення цих вимог було умовою надання фінансової допомоги.

Впродовж тижня, починаючи з 11 квітня, на віллі "Альбертіс", у резиденції Голови Уряду Великої Британії Дж. Ллойд Джорджа, відбувалися напівофіційні переговори радянської делеґації з урядами країн Антанти. Г.Чичерін затягував

їх, прагнучи досягти практичних результатів з укладенням більш реального, вже розробленого у Берліні радянсько-німецького договору. Відповідно до домовленості про обмін інформацією члени радянської делеґації сповіщали німецьких дипломатів про суть подій.

Німецька делеґація не брала участі у переговорах. Райхсканцлер К.Вірт і міністр іноземних справ В.Ратенау тричі просили Ллойд Джорджа прийняти їх. Перевантажений справами британський Прем'єр не надав цим проханням серйозного значення. У німців склалося враження, що Росія домовиться з Антантою за рахунок Німеччини. Ратенау наказав установити контакт з радянськими дипломатами.

Зустріч Раковського та Йоффе з Мальцаном відіграла вирішальну роль у подіях, що сталися. Радянські дипломати заперечили чутки про досягнення угоди, але сповістили німців, що Ллойд Джордж схиляється до компромісу: союзники відмовляться від воєнних боргів попередніх урядів Росії, а остання не вимагатиме компенсації за втрати, заподіяні інтервенцією. Розповідаючи про переговори в деталях і даючи собі звіт у тому, що німці можуть перевірити деякі або вже знають про них, Раковський ні в чому не погрішив проти істини. Водночас він значно більше згадував про схильного до компромісу Ллойд Джорджа, ніж про налаштованих більш непримиренно керівників Франції.

В ніч на 16 квітня райхсканцлера Вірта повідомили, що Чичерін хотів би зустрітися з німецькою делеґацією й продовжити переговори, розпочаті в Берліні. Після цього в німецькій резиденції почалася "піжамна нарада", на якій стояло одне питання: чи підписувати сепаратний договір? Уранці делеґація Німеччини зв'язалася по телефону з Президентом Ебертом, який був противником договору з більшовиками. Після тривалої розмови Еберт зняв заперечення. Об 11-й годині ранку в резиденцію радянської місії в Рапалло приїхала німецька делеґація. Переговори тривали близько двох годин. Після узгодження остаточного тексту Г.Чичерін і В.Ратенау підписали документ, який увійшов в історію під назвою "Рапалльський договір".

Угода між Німеччиною й Росією в рамках Ґенуезької конференції була подібна до бомби, що вибухнула. Значення Рапалльського договору полягало, насамперед, у дипломатичному визнанні радянської Росії західноєвропейською державою. Воно відбулося, по-друге, при взаємному анулюванні фінансових та інших претензій. У підсумку Німеччина й Росія виходили зі стану економічної ізоляції, перед ними розкривалися перспективи взаємовигідної торгівлі.

Серед конструкторів перемоги виділявся Х.Раковський. Можливо, А.фон Мальцан не перебільшував, коли в першу річницю підписання договору надіслав Голові Раднаркому УСРР поздоровчу телеграму, в якій називав його "батьком Рапалло"[24].

Після Рапалло дипломати Антанти зрозуміли, чому Чичерін зволікав, вивчаючи їхні пропозиції. Виявилося, що керівник радянської делеґації інакше дивився на ст. 116 Версальського мирного договору, ніж вони. Тоді Антанта поставила його перед ультиматумом: або робота конференції припиняється, або радянський уряд дає відповідь на поставлені вимоги.

Рапалльський договір зміцнив позиції РСФРР. Тому Чичерін 20 квітня визнав за можливе зробити серйозну спробу дійти згоди з країнами Антанти. Він заявив, що може визнати довоєнні фінансові зобов'язання за умови скасування воєнних боргів і відсотків по них, а також надання достатньої фінансової допомоги. Нарком погоджувався розглянути питання про повернення іноземцям націоналізованого майна або задоволення їх іншим способом.

Союзники погодилися з тим, що заява керівника радянської делеґації може стати основою для наступних переговорів. Було утворено комітет експертів з російських питань, який збирався чотири рази. Радянську сторону в ньому представляв Х.Раковський. Він прагнув повернути роботу комітету в напрямку визначення розмірів та умов надання довгострокових позик, необхідних для відбудови народного господарства та зміцнення грошового обігу.

На початку травня під тиском Франції союзники посіли більш жорску позицію. Зі свого боку, В.Ленін відмовився від зробленої Чичеріним поступки у питанні про повернення націоналізованого майна колишнім власникам. За ними визнавалося тільки переважне право на оренду й концесії[25]. 9 травня Ленін направив у Ґеную телеґраму такого змісту: "Найправильніше для нас побудувати тепер усю міжнародну політику на тому, щоб протягом певного періоду не менше кількох місяців будувати все і вся тільки на базі російсько-німецького договору, оголосивши його єдиним зразком, від якого ми відступимо тільки заради більших вигод"[26].

Останнє пленарне засідання Ґенуезької конференції відбулося 12 травня. На ньому було вирішено продовжити роботу після п'ятитижневої перерви у Ґаазі на рівні фінансових експертів. Г.Чичерін і Х.Раковський у Ґаагу не поїхали. Ця конференція не дала результатів.

Лозаннська конференція

Поразка грецьких військ у Туреччині в серпні 1922 р. викликала близькосхідну кризу. Греко-турецька війна тягнулася з перемінним успіхом з 1919 р., й Антанта до неї не втручалася. Проте поразка Ґреції ламала її плани. Серпнева невдача призвела до державного перевороту в Ґреції та урядової кризи в Англії. Ллойд Джордж подав у відставку, на нових виборах у парламент перемогли консерватори, пост міністра іноземних справ обійняв непримиренний противник більшовиків лорд Дж. Керзон. Заручившись згодою Туреччини, яка вже не могла воювати, він почав готувати мирну конференцію в Лозанні, покликану врегулювати конфліктну ситуацію на Близькому Сході.

24 вересня 1922 р. уряд РСФРР звернувся до країн Антанти з пропозицією скликати конференцію, присвячену режиму чорноморських проток. Радянському урядові ніхто не відповів. Проте через місяць три республіки, які мали вихід до Чорного моря — Росія, Україна й Грузія, — дістали запрошення взяти участь у Лозаннській конференції, коли вона почне розглядати питання про чорноморські протоки.

27 жовтня, коли було одержано це запрошення, В.Ленін дав інтерв'ю кореспондентові англійських ґазет "Обсервер" і "Манчестер ґардіан" М.Фарбману.

Він висловив незадоволення тим, що радянська Росія не допускалася до участі в Лозаннській конференції по всьому колу питань, а потім детально зупинився на програмі уряду в питанні про режим проток. Наша програма, говорив він, містить у собі закриття проток для всіх військових кораблів у мирний і воєнний часи, щоб забезпечити повну свободу торговельного мореплавства[27].

Лозаннська конференція відкрилася 20 листопада. 24 листопада наркомат закордонних справ РСФРР надіслав ноту її учасникам, де повідомив, що з газет дізнався про початок роботи конференції, на яку дістали запрошення три республіки. Була сформована єдина делеґація з представників радянських республік на чолі з Г.Чичеріним. До її складу ввійшли Х.Раковський, В.Воровський і П.Мдівані. Раковський і Воровський прибули в Лозанну завчасно, потім до них приєдналися Мдівані й Чичерін. Однак, поки не почалося обговорення проблем чорноморських проток, радянських дипломатів на конференцію не пускали.

3 грудня об'єднана російсько-українсько-грузинська делеґація представила керівникам конференції меморандум з фіксацією своєї позиції. Проблема проток, вказувалось у ньому, вперше була розглянута як міжнародна в 1840-1841 рр. У меморандумі висловлювалася впевненість, що ця проблема повинна розглядатися як цілісна, а мир на Близькому Сході не може бути досягнутий без участі Росії та її союзників — України й Ґрузії.

4 грудня Чичерін уперше виступив на засіданні політичної комісії, головою якої був лорд Керзон. Радянський дипломат заявив, що постійна свобода торговельного судноплавства й мирних морських сполучень у Босфорі, Мраморному морі та Дарданеллах повинна бути необмеженою й безумовною. Забезпечення миру на Чорному морі, безпека його узбережжя та безпека Константинополя повинні мати міцні ґарантії. Немає надійнішої ґарантії, ніж режим постійного закриття Дарданелл і Босфору як у мирний, так і у воєнний час для військових та озброєних суден усіх країн, окрім Туреччини. Відкриття проток створило б перевагу для найсильнішої морської держави, якою є Велика Британія[28].

Попри добрі стосунки з Москвою, Туреччина не підтримала ідеї закриття проток для військових та озброєних суден зарубіжних країн. Вона була більше заклопотана територіальними проблемами, а не протоками, на чому вміло грав британський міністр. Лорд Керзон добивався забезпечення вільного проходу військових флотів у Чорне море. До світової війни нечорноморські держави такого права не мали, а російському військовому флоту було заборонено виходити з Чорного моря у Середземне через протоки. Під час війни держави Антанти захопили Константинополь і змусили Туреччину визнати їхнє право вільного входу в Чорне море військовими флотами. Взимку 1918-1919 рр. у Чорному морі з'явилися англійські й французькі кораблі, які висадили в портах України збройні сили.

Керівник турецької делеґації Ісмет-паша висловив згоду з вимогами Великої Британії та Франції пропускати військові судна й демілітаризувати протоки, за винятком Босфору. Між Керзоном, Чичеріним і Раковським відбулася гостра сутичка без додержання дипломатичних норм. Після цього Керзон пе-

ревів реальну роботу конференції з офіційних засідань у кулуари. Російсько-українсько-грузинська делеґація була фактично усунута від переговорів.

31 січня 1923 р. лорд Керзон вручив турецьким дипломатам від імені Великої Британії, Франції та Італії ультимативну пропозицію підписати розроблений союзниками проект конвенції про чорноморські протоки. Туреччина ультиматум відкинула, після чого конференція була оголошена перерваною. Переговори у Лозанні були відновлені вже без участі радянської делеґації на початку квітня. 14 серпня 1923 р. в Константинополі відбулося підписання Лозаннської конвенції. СРСР її не ратифікував.

Відносини з Великою Британією

Коли член радянської делеґації В.Воровський дізнався з газет про відновлення переговорів у Лозанні, він поспішив у Швейцарію. Однак конференція не визнала повноважень Воровського, а швейцарські власті не надали йому дипломатичного імунітету. 10 травня російський емігрант цілком вільно зайшов у готель "Савой", де проживали радянські дипломати, й двома пострілами впритул застрелив В.Воровського.

Цей терористичний акт став можливим в умовах антирадянської кампанії, яка тривалий час поширювалася на Заході й досягла кульмінації 8 травня, коли Міністерство іноземних справ Великої Британії надіслало Чичеріну меморандум, відомий як "ультиматум Керзона". У ньому до радянського уряду висувалася низка різнопланових вимог: сплатити компенсацію за розстріл у 1920 р. англійського дипломата, оголошеного шпигуном, звільнити англійські риболовецькі судна, що займалися промислом у територіальних водах Росії, відкликати повноважних представників РСФРР з Афґаністану та Ірану як винних в антибританській пропаґанді тощо. На задоволення вимог давалося 10 днів, після чого Керзон погрожував розривом усіх відносин.

В СРСР ультиматум Керзона викликав справедливе обурення. Повсюдно проходили мітинґи й демонстрації. Почалося збирання коштів на створення повітряного флоту, й незабаром перша ескадрилья під назвою "Ультиматум" увійшла до складу військово-повітряних сил.

Нарком зовнішньої торгівлі Л.Красін, який виступав також як офіційний представник СРСР у Великій Британії, був відряджений у Лондон для ліквідації справ і вивезення майна. Його місію англійці розтлумачили як спробу радянського уряду шукати компроміс. Керзон запросив Красіна на розмову й дав зрозуміти, що не буде наполягати на термінах і буквальному виконанні висунутих у меморандумі 8 травня 1923 р. вимог. Після додаткового обміну нотами, в яких фіксувалася домовленість про невтручання сторін у внутрішні справи й утримання від ворожих актів, обидва уряди визнали конфлікт вичерпаним.

Нота Керзона яскраво виявила ненормальність суміщення постів Л.Красіним. Нарком не міг повноцінно виконувати обов'язки представника СРСР у Великій Британії, хоч користувався авторитетом в урядових колах Лондона. Потрібна була високоавторитетна людина, яка б постійно перебува-

ла у Великій Британії. Зрештою, тоді претензії до СРСР, подібні до нагромаджених у меморандумі Керзона, могли б оперативно розв'язуватись у робочому порядку.

Наркомат закордонних справ з березня 1923 р. розглядав питання про переміщення В.Воровського з Рима в Лондон. Після його вбивства постала кандидатура Х.Раковського. З ним пов'язувалися надії на якісну зміну радянсько-британських відносин: досягнення дипломатичного визнання, врегулювання проблем боргів, одержання довгострокових позик, налагодження повноцінного економічного співробітництва. Саме тому Сталіну вдалося оперативно провести через політбюро ЦК РКП(б) нове призначення Раковського. Та безсумнівним було й те, що усунення Раковського з України відповідало апаратним і особистим розрахункам Сталіна в тій боротьбі за владу, яка розгорталась у Кремлі.

Наприкінці вересня 1923 р. Х.Раковський прибув у Лондон. Внутрішньополітична ситуація у Великій Британії сприяла його успішній діяльності. Після чергових виборів у парламент консерватори втратили абсолютну більшість, і вперше в історії при владі став лейбористський уряд. Лідер лейбористів, давній і добрий знайомий Раковського по роботі в II-у Інтернаціоналі, став Прем'єр-міністром і міністром іноземних справ.

У лютому 1924 р. британський уряд заявив про визнання СРСР де-юре. Х.Раковський розпочав переговори про врегулювання економічних та фінансових питань. Він добивався (в обмін на визнання радянським урядом частини дореволюційних боргів) надання кредитів на великі суми. У березні-квітні конкретні параметри радянської позиції на переговорах були розглянуті й затверджені пленумом ЦК РКП(б). Після тривалих, часом драматичних переговорів Р.Макдональд і Х.Раковський підписали 8 серпня 1924 р. два документи: загальний договір між Великою Британією та Радянським Союзом і торговельний договір. Однак союзники лейбористів у парламенті — ліберали — утрималися від ратифікації договорів. Макдональд розпустив парламент, але програв нові вибори. Абсолютну більшість місць у парламенті знову завоювали консерватори. Новий Прем'єр-міністр Н.Чемберлен повідомив, що не вважає за можливе подати узгоджені попереднім урядом договори на розгляд парламенту.

Відносини з Францією

Зацікавленість впливових французьких кіл у врегулюванні відносин з радянськими республіками вперше виявилась у 1922 р. Уряд В.Леніна вітав навіть найменші ознаки уваги з боку Парижа. "Всяке зближення з Францією для нас надзвичайно бажане, особливо з огляду на те, що торговельні інтереси Росії настійно вимагають зближення з цією найсильнішою континентальною державою", — підкреслював Ленін у вже згадуваному інтерв'ю М.Фарбману.

У вересні 1922 р. до Москви приїхав лідер французьких радикал-соціалістів Е.Ерріо. Допитливий француз здійснив поїздку по країні й заявив, що буде підтримувати ідею негайного відновлення торговельних відносин. Через рік в

СРСР прибула делеґація торговельних кіл Франції на чолі з представником уряду при Паризькій біржі Дюверже. Невдовзі приїхав пов'язаний з фінансовими колами сенатор-радикал А. де Монзі. Нарешті, 22 грудня 1923 р. Прем'єр-міністр Франції Р.Пуанкаре зробив Г.Чичеріну офіційну пропозицію відновити дипломатичні та економічні відносини, але тільки після вреґулювання проблем боргів, відшкодування втрат двомільйонної армії дрібних власників російських цінних паперів, а також уреґулювання претензій великих власників націоналізованого майна. Ініціатива впливового французького політичного діяча явно переслідувала цілі передвиборчої боротьби. Прем'єр-міністру особливо хотілося виявити увагу до дрібних рантьє, матеріально зацікавлених у російських цінностях.

Чичерін реагував обережно, але заохочуюче. Він пояснив, що радянський уряд не може погодитися на висування Францією попередніх умов для вступу в переговори. Та майже відразу за посередництва Е.Бенеша нарком дав зрозуміти, що СРСР не хоче пов'язувати дипломатичне визнання з іншим питанням, але серйозно налаштований на переговори з усього кола економічних і фінансових проблем.

Парламентські вибори у травні 1924 р. принесли перемогу коаліції соціалістичних партій, на чолі якої стояв Е.Ерріо. У передвиборчій програмі коаліції був пункт про необхідність установлення дипломатичних відносин з СРСР. Новий Прем'єр-міністр виступив у палаті депутатів зі спеціальною міністерською декларацією з цього питання. У вересні 1924 р. була створена парламентська комісія А. де Монзі з вивчення умов визнання СРСР.

19-20 жовтня в Дуврі відбулася зустріч А. де Монзі й Х.Раковського. Сторони узгодили між собою процедурні питання акту дипломатичного визнання й домовилися про реґламент та зміст наступних переговорів. 28 жовтня Е.Ерріо надіслав Голові радянського уряду О.Рикову і Г.Чичеріну телеґраму, в якій сповіщав, що Франція визнає СРСР де-юре. "Уряд республіки хоче вірити у можливість загальної угоди між двома нашими країнами, вступом до якої є відновлення дипломатичних зносин, — підкреслював Е.Ерріо. — Тому він особливо обумовлює права французьких громадян, обґрунтовані зобов'язаннями, взятими Росією або її підданими при попередніх урядах". Телеґрама закінчувалася повідомленням про готовність прийняти радянських делеґатів у Парижі для переговорів із загальних та економічних питань[30].

Через кілька днів Х.Раковський прибув із Лондона в Париж і сповістив Е.Ерріо, що радянський уряд призначає повноважним представником СРСР у Франції Л.Красіна. Після цього останній офіційно вступив у володіння величезним будинком колишнього російського посольства на вулиці де Ґренель.

Середина 20-х рр. характеризувалася ще непомітними, але насправді істотними зрушеннями в розстановці політичних сил у Європі. В Німеччині після смерті Еберта президентом було обрано леґендарного фельдмаршала воєнних часів Ґінденбурґа. Його програмна промова у райхстазі різко посилила реваншистські настрої в переможеній країні, що викликало стурбованість у французьких керівних колах. Після урядової кризи у Франції, яка виникла в квітні 1925 р., на зміну кабінету Ерріо прийшов уряд Пенлеве-Бріана. "Сердечна

згода" між Лондоном і Парижем пішла у небуття. Підтримуваний американцями Лондон тепер прагнув відігравати роль арбітра у відносинах між Францією й Німеччиною.

У жовтні 1925 р. в Локарно (Швейцарія) відбулася конференція західноєвропейських великих держав з участю Бельгії, Польщі й Чехословаччини. Локарнські угоди визнавали недоторканність французьких і бельгійських кордонів, але Франції не вдалося домогтися реальних англо-американських ґарантій. Велика Британія та Італія відмовилися підтвердити східні кордони Німеччини, що дуже стурбувало союзників Франції — Чехословаччину й Польщу. З другого боку, німецькі реваншисти могли бути задоволені тим, що локарнські угоди були укладені з Німеччиною як з рівноправною стороною. "Я бачу в Локарнському пакті засіб для збереження рейнських земель і можливість для повернення німецьких володінь на сході", — заявив представник Німеччини у Локарно, міністр іноземних справ Ваймарської республіки Г.Штреземан.

Як і Франція, Радянський Союз був незадоволений локарнськими угодами. По-перше, радянських дипломатів у Локарно не запросили. По-друге, простежувалося явне прагнення Великої Британії "каналізувати" можливі устремління німецьких реваншистів у східному напрямку.

Л.Красін, залишаючись наркомом зовнішньої торгівлі, багато зробив для налагодження радянсько-французьких економічних зв'язків. Але вреґулювання фундаментальних фінансових проблем, що існували між двома державами, було йому не під силу. У жовтні 1925 р. Москва зробила "рокіровку" своїх повноважних представників: Красін відряджався в Лондон, а Раковський — у Париж.

У листопаді в Париж приїхав Г.Чичерін. Разом з Раковським вони неодноразово зустрічалися з Прем'єр-міністром П.Пенлеве та міністром іноземних справ А.Бріаном. Було визначено склад делеґацій, поділених на чотири робочі ґрупи: з питань політичних, фінансових, економічних та юридичних. Радянську делеґацію очолив Раковський, французьку — де Монзі.

Переговори розпочалися в лютому 1926 р. Обидві делеґації досягли принципової домовленості з двох питань: СРСР як виняток із декрету від 28 січня 1918 р. про анулювання боргів царського й Тимчасового урядів задовольнить вимоги французьких громадян щодо довоєнних боргів, а Франція зробить усе необхідне для надання Радянському Союзові кредитів, які полегшать виконання взятих ним зобов'язань по боргах.

У червні делеґація СРСР подала пропозиції по кредитах: 225 млн. доларів США протягом трьох років, з них дві третини в товарній формі, третина — валютні. Водночас французькій стороні було передано список замовлень, які передбачалося розмістити у Франції на умовах довгострокового кредиту.

Французька сторона з погодилася принципом організованої системи кредитів, покликаних задовольнити потреби радянської економіки. Її влаштовувавла як товарна, так і грошова їх форма, а також фактична ґарантія уряду щодо позик. Оцінка переговорів французькою стороною була оптимістичною. У доповіді фінансової комісії палати депутатів по бюджету Міністерства іноземних справ Франції (серпень 1926) вказувалося: "У перебігу переговорів

позиції обох делегацій безсумнівно зблизилися, й досягнуті успіхи свідчать (у цьому не доводиться сумніватися) про те, що радянський уряд бажає розв'язати питання про борги так, щоб задовольнити законні французькі вимоги"[31].

Проте у липні 1926 р. до влади прийшов "кабінет національного єднання" Р.Пуанкаре, в якому провідні позиції посіли представники правих партій. Пленарні засідання франко-радянської конференції припинилися.

Зовнішньополітична криза 1927 р.

На початку 20-х років у радянському ідеологічному арсеналі поняття "світова революція" змінилося іншим — "капіталістичне оточення". Уже підкреслювалося, що обидва поняття не суперечили одне одному. Друге з них вийшло на перший план унаслідок особливостей поточного моменту. Змушений через економічні труднощі тримати невелику армію, Радянський Союз не міг здійснювати наступальну зовнішню політику.

Подолання економічної розрухи й відбудова народного господарства дозволили вищому компартійно-радянському керівництву з середини 20-х рр. зосередитися на проблемі зміцнення військового потенціалу. Ця сама причина підштовхувала Велику Британію та Францію розпочати формування у Центрально-Східній Європі воєнно-політичного блоку, названого в СРСР "Малою Антантою".

"Мала Антанта" повинна була складатися з держав, розташованих по периметру європейського кордону СРСР — Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі й Румунії. Всі вони, крім Румунії, входили раніше до складу Російської імперії. Головним завданням "Малої Антанти" визначалося колективне протистояння агресії з боку східного сусіда. Адже важливим напрямком зовнішньої політики Раднаркому залишалося "збирання" колишньої імперії. До Румунії СРСР також висував територіальні претензії, зрештою, цілком справедливі. Радянські й румунські представники кілька разів зустрічалися для врегулювання бессарабського питання, але переговори виявилися безуспішними.

За завданням політбюро ЦК РКП(б) нарком у військових і морських справах СРСР М.Фрунзе підготував у березні 1925 р. доповідь про стан Збройних сил СРСР у зв'язку з посиленням воєнно-політичного та воєнно-економічного впливу Великої Британії в Польщі, Румунії та країнах Балтії. Центральним мотивом доповіді стала теза про несприятливу матеріальну оснащеність Червоної армії, особливо в галузі озброєнь. Уперше були підкреслені докорінні прорахунки територіальної системи комплектування Збройних сил: слабка професійна підготовка призовних контингентів, "селянські настрої" серед військовослужбовців, подовження строків загальної мобілізації тощо. Раніше підкреслювалася тільки економія на утриманні особового складу армії. Фрунзе пропонував довести чисельність збройних сил до 700 тис. осіб, щоб на цій основі, у випадку війни, своєчасно розгорнути армію чисельністю в 2,5 млн. осіб. Ця чисельність приблизно відповідала чисельності розгорнутих армій найближчих сусідів СРСР на континенті[32].

Загальна ситуація в Європі 20-х рр. була відносно спокійною. Німеччина, серед панівних кіл якої спостерігалися сильні реваншистські настрої, викликані ганебними й тяжкими умовами нав'язаного їй Версальського мирного договору, не становила будь-якої небезпеки для своїх сусідів. Веймарська політична система, що склалася після революції 1918 р., була неефективною й слабкою, а збройних сил для наступальної війни Німеччина не могла мати. У державах-переможницях існували пацифістські настрої. Всюди в Європі спостерігалися сильні побоювання небезпеки зі Сходу. Пам'ять про 1919-1920 рр., коли Червона армія реально загрожувала європейським країнам, які необачно демобілізували свої армії, була міцною. Цілком контрольований Москвою Комінтерн, який постійно використовував гасло світової революції в своїй підривній діяльності, підсилював ці побоювання.

Одночасно радянські пропаґандисти нагадували населенню про небезпеку нової інтервенції з боку Великої Британії й Франції. Пропаґанда була настільки переконливою, що в міф про воєнну небезпеку повірили й самі керівники СРСР. Зрештою, підкреслювання воєнної небезпеки з боку "капіталістичного оточення" було важливим арґументом у здійсненні в СРСР соціально-економічних перетворень, спрямованих на створення повноцінного фундаменту для тоталітарного режиму.

У грудні 1926 р. начальник штабу РСЧА М.Тухачевський підготував доповідь для політбюро ЦК ВКП(б), в якій виділив як головну таку тезу: "Ні Червона Армія, ні країна до війни не готові. Наших жалюгідних матеріальних бойових мобілізаційних запасів ледь вистачить на перший період війни. Надалі наше становище погіршуватиметься (особливо в умовах блокади)"[33]. Найслабшою ланкою забезпечення потреб армії Тухачевський вважав виробництво військової техніки — авіації, танків, автомобілів.

Після від'їзду Х.Раковського з Великої Британії англо-радянські відносини постійно погіршувалися. Важко сказати, чи відігравала у цьому вирішальну роль підривна діяльність Комінтерну й Профінтерну, чи пальма першості належала британським консерваторам, які ненавиділи комуністів лютою ненавистю. В усякому разі, в Лондоні вже не було людини, яка майстерно згладжувала гострі кути, що виникали.

У травні 1926 р. ВЦРПС звернувся до членів радянських профспілок із закликом допомогти страйкуючим англійським шахтарям. Британський уряд небезпідставно кваліфікував цю акцію як втручання у внутрішні справи своєї країни. Керівники радянських профспілок були державною, а не громадською структурою, у цьому ніхто на Заході не сумнівався. Коли Ґенеральна рада тред-юніонів відмовилася прийняти допомогу, ВЦРПС зробив спробу передати зібрані гроші безпосередньо страйкуючим шахтарям. У серпні 1926 р. на засіданні президії Виконкому Комінтерну виступив Й.Сталін. Він узяв під захист ці зухвалі дії керівників ВЦРПС.

Ескалацію напруженості спричинив обшук поліцейських у приміщенні Англо-російського кооперативного товариства (АРКОС) у Лондоні в травні 1927 р. Британський уряд звинуватив СРСР в антибританській пропаґанді та

шпигунстві. Парламент схвалив його рішення відкликати з СРСР дипломатичну місію й розірвати торговельні відносини.

Керівництво СРСР максимальною мірою використало на свою користь імпульсивні дії британського консервативного уряду. У широкій пропагандистській кампанії, яку воно почало розгортати, відіграло свою роль і вбивство у Варшаві радянського повпреда П.Войкова у червні 1927 р.

Польський уряд висловив глибокий жаль та обурення терористичним актом, здійсненим співробітником білоруської газети у Вільнюсі, сином російського білогвардійця Б.Ковердою. Вбивцю засудили на довічне ув'язнення. Щоб помститися, радянське керівництво розпорядилося розстріляти "двадцять терористів і паліїв з лав російських князів та дворян". Цю середньовічну за своїм характером акцію винищення безборонних в'язнів радянських тюрем і концтаборів Сталін охарактеризував як "необхідний захід самооборони революції". Він заявив, що вбивство радянського повпреда було організоване "агентами британської консервативної партії"[34].

Ще до вбивства Войкова, 1 червня 1927 р., газета "Правда" опублікувала відозву "До всіх парторганізацій ВКП(б), до всіх робітників та селян". У ній були такі рядки: "Війна *може* бути нам нав'язана, попри всі наші зусилля зберегти мир. До цього найгіршого випадку слід готуватися всім трудящим, і передусім комуністичній партії".

Квазітеоретичне пояснення поточним міжнародним подіям дав об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який працював у липні -серпні 1927 р. В його резолюції відзначалося, що система дипломатичних і воєнних союзів проти СРСР спрямована на його "оточення". Загострення суперечностей між СРСР і капіталістичними державами пленум характеризував як "головну тенденцію поточного періоду". "При неможливості "передбачити" термін воєнного наступу проти СРСР, — вказував об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), — й при всій необхідності підготовки до цього наступу СРСР повинен провадити рішучу та послідовну політику миру"[35].

У свідомості радянських людей формувалося уявлення про те, що країна становить звідусіль обкладену фортецю. Заяви про невідворотність нападу в майбутньому конкретно не окреслених "сил імперіалізму" йшли одна за одною. Неокресленість ворога давала можливість для маневрів на зовнішньополітичній арені.

З таких заяв логічно випливав висновок про необхідність зміцнення всіма засобами обороноздатності СРСР. Передусім — шляхом прискореного розвитку воєнно-промислового комплексу. Керівники державної партії мали намір використати унікальні властивості командної економіки для нарощування виробництва стрілецької зброї, гармат, танків і літаків у кількостях, які набагато перевищували б потенційні можливості індустріально розвинутих європейських країн. Для цього належало перетворити Радянський Союз на індустріально розвинуту державу.

Компартійно-радянське керівництво не поспішало з конкретизацією курсу на прискорений індустріальний розвиток. По-перше, у Кремлі ще тривала боротьба за владу. По-друге, починати капітальне будівництво слід було не

стільки з воєнних заводів, скільки з інфраструктури: нарощування видобутку палива й руд, виплавки металу, потужностей електроенергетики й транспорту.

Є авторитетне свідчення К.Ворошилова щодо того, коли почалася безпосередня мілітаризація радянської економіки. На XV-у з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. він заявив: "З весни цього року РПО знову дістав свою третю літеру — "О". Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру". Нарком посилався на те, що Рада праці та оборони стала регулярно збиратися для розв'язання питань, пов'язаних з обороною[36].

У липні 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило О.Рикову розробити в наркоматах (у кожному по своїй лінії) заходи, що забезпечили б посилений темп роботи щодо підвищення обороноздатності країни. Державним органом, який спрямовував і координував усю мобілізаційну роботу, ставав РПО, а точніше — таємні розпорядчі засідання РПО. Функції робочих апаратів розпорядчих засідань РПО покладалися на Реввійськраду РРСР та Держплан СРСР. У складі наркоматів формувалися мобілізаційні відділи або бюро. Персональна відповідальність за їхню роботу покладалася безпосередньо на наркомів. Виник спеціальний орган мобілізації промисловості у складі ВРНГ СРСР, який координував роботу мобосередків фабрик і заводів. Через кілька років загальна чисельність працівників мобілізаційних органів обчислювалася вже десятками тисяч осіб.

Й.Сталін визначив на XV-у з'їзді пропагандистські аргументи для розгортання мілітаризації країни у таких виразах: "Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відтермінувати війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відтермінувати або до того моменту, поки визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти пересваряться між собою за переділ колоній"[37].

Головним мотивом у цій аргументації була неминучість війни, що мала вигляд інтервенції. Проте твердження про невідворотність війни не збігалося з трьома наведеними варіантами можливого розвитку подій, у перебігу яких СРСР опинявся б у стані війни. Усі варіанти передбачали ситуацію, в якій перший удар по далеких або близьких сусідах мав завдати саме Радянський Союз. Важко було сподіватися на те, що країни "капіталістичного оточення" оберуть найсприятливішим моментом для нападу на СРСР революційні події у себе вдома або в своїх колоніях чи війну між собою.

Ця логічна неув'язка в доповіді ґенсека зайвий раз ілюструє маскувально-пропагандистський характер тези про фатальну невідворотність інтервенції. Вожді ВКП(б) насправді не були переконані у цьому. Вони мали намір перетворити СРСР на могутню у воєнному сенсі державу, яка могла б дочекатися найсприятливішого для себе розвитку подій на міжнародній арені з тим, щоб ударити по ослаблених внутрішніми конфліктами країнах Заходу.

Під час обговорення доповіді О.Рикова про директиви XV-у з'їзду партії щодо розроблення першого п'ятирічного плану К.Ворошилов сформулював такий висновок: "П'ятирічний план народного господарства повинен вихо-

дити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших вірогідних противників"[38].

Наведена тут сталінська теза про неминучість збройного нападу повинна була служити арґументом для наповнення максимально можливим мілітаристським змістом курсу на індустріалізацію. Планка вимог у створенні воєнно-промислового комплексу була високою, оскільки найвірогіднішими противниками тоді вважалися такі індустріальні країни, як Велика Британія й Франція.

Підсумовуючи з'їздівську дискусію про шляхи досягнення необхідного рівня обороноздатності СРСР, В.Куйбишев висунув вимогу "так побудувати всю нашу громадянську промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові"[39]. Цей принцип було покладено в основу індустріалізації країни. Нові підприємства в галузі машинобудування створювалися з таким розрахунком, щоб було забезпечене їх швидке переобладнання на випуск воєнної продукції. Зокрема, кожний тракторний завод мав випускати в спеціалізованих цехах танки та бути готовим негайно перевести основні потужності на випуск танків або тракторів для потреб армії.

На XV-у з'їзді ВКП(б) виникла полеміка з приводу порайонного розподілу капіталовкладень в оборонні галузі. Голова УРНГ К.Сухомлін обурився висловленою у доповіді О.Рикова тезою про те, що в Україні не може розвиватися воєнно-промисловий комплекс внаслідок її несприятливого географічного положення. "Не можу зрозуміти, — заявив він, — чому на цьому відповідальному з'їзді товариші виступали з такими, я б сказав, поразницькими настроями, даючи подібну установку не щодо якого-небудь району, а цілої республіки"[40].

Голова ВУЦВК Г.Петровський під час обговорення доповіді Рикова підійшов до цього питання з другого боку. Не погоджуючись із тезою В.Куйбишева про обрання через воєнну небезпеку курсу на розвиток уральської промисловості, він говорив: "Дозволю собі виправити свою маленьку помилку, коли я на одному з пленумів сказав, що розвиток промисловості, тобто головним чином важкої індустрії та машинобудування, слід спрямувати на Україну, бо там для цього сприяють всі умови. Якби це справді зрозуміти так, то моя позиція була б національно обмеженою. Сюди треба внести поправку, щоб промисловість ішла у своєму розвиткові головним чином на Південь"[41]. Як вказано у стенограмі, ця думка викликала загальний сміх. Делеґати розуміли, що з усіх південних регіонів СРСР сприятливі умови для форсованого розвитку оборонної промисловості існують тільки в Україні.

Зовнішня політика СРСР напередодні та під час Великої депресії

Розвиток подій у Європі з кінця 20-х рр. визначався небаченою за силою, інтенсивністю й тривалістю економічною кризою, яка дістала назву "Велика депресія". Як і Перша світова війна, Велика депресія була виявом цивілізаційної кризи, в яку потрапило людство внаслідок недосконалості державних форм організації суспільного життя на якісно новому етапі розвитку техніки та ринкових відносин. Криза вкрай загострила як внутрішні соціальні суперечності, особливо в країнах, що зазнали поразки у світовій війні, так і міжнародні відносини. Версальська система довела свою неспроможність. У переможеній Німеччині ідея реваншу здобувала дедалі більшу популярність. Реваншистські настрої розпалювалися правими силами, особливо націонал-соціалістичною партією. Ваймарська демократична республіка втрачала суспільну підтримку, розхитувана протилежними політичними силами: справа — націонал-соціалістами А.Гітлера, зліва — комуністами Е.Тельмана.

VII-й конгрес Комінтерну 1928 р. схвалив продиктований Сталіним курс на відмову від співробітництва із соціал-демократами. Останні оголошувалися основними ворогами робітничого класу. Попри руйнівну діяльність цілком підпорядкованих Москві німецьких комуністів, соціал-демократичний Уряд Ваймарської республіки й далі розвивав надзвичайно вигідні йому військові та економічні зв'язки з Радянським Союзом.

Воєнно-політичне домінування на Європейському континенті вимагало великих ресурсів і тому рік у рік ставало дедалі обтяжливішим для Франції. За цих умов французькі дипломати постаралися залучити до європейських справ Сполучені Штати Америки. Ізоляціоністські настрої в США під впливом економічних факторів чимдалі втрачали популярність. Американські капітали широким потоком ішли в Європу. Особливою увагою американських політиків і бізнесменів користувалася Німеччина. В.Черчілль у своїх спогадах визнавав, що іноземні (в основному — англо-американські) інвестиції в німецьку економіку за міжвоєнний період наближалися до суми 2 млрд. фунтів стерлінгів, тобто вдвічі перевищили суми репарацій, виплачених Німеччиною країнам-переможницям[42].

У квітні 1927 р. міністр закордонних справ Франції А.Бріан запропонував американському уряду укласти договір про "вічну дружбу". Французька ініціатива довго вивчалася в США, аж нарешті в грудні державний секретар Ф.Келлог висунув зустрічну пропозицію: замість франко-американського пакту укласти багатосторонній договір. Французькі дипломати підтримали цю пропозицію, покликану, на їхню думку, законсервувати відносини між країнами, що склалися після Версалю. Версальський мирний договір, який забезпечував юридичні засади французького домінування на континенті, піддавався атакам з боку Німеччини, економічна міць якої зростала. Обмежувальні статті договору, які торкалися розроблення нової військової техніки та навчання офіцерських кадрів, Німеччина обходила шляхом співробітництва з Радянським Союзом.

У серпні 1928 р. в Парижі представники 14 європейських держав і США підписали пакт Бріана-Келлоґа. У цьому документі стверджувалося, що його учасники відмовляються у своїх відносинах від війни як знаряддя національної політики. Суперечки між державами, проголошувалось у пакті, повинні розв'язуватися тільки мирними засобами.

У день підписання пакту Бріана-Келлоґа посольство Франції в СРСР передало радянському уряду текст цього документа з пропозицією приєднатися до нього. У ноті-відповіді НКЗС СРСР висловлював обурення з приводу того, що "ініціатори Паризького пакту не визнали за потрібне залучити Радянський уряд до участі у переговорах, що передували цьому пакту"[43].

Така лінія поведінки європейських держав щодо Радянського Союзу, а також реакція керівників СРСР на подібну поведінку були властиві для всього міжвоєнного періоду. Радянське керівництво бажало мати в Європі вплив, відповідний економічним та людським ресурсам своєї країни. Небажання великих європейських держав рахуватися з СРСР сприймалося болюче, хоч винні у такому становищі були, передусім, самі радянські вожді. Адже вони намагалися впливати на становище у європейських країнах не тільки шляхом нормальної дипломатичної діяльності, а й через підривну роботу місцевих політичних партій, підпорядкованих Комінтерну.

Пакт Бріана-Келлоґа міг вступити в силу лише після ратифікації його парламентами всіх країн-учасників. Саме на цьому етапі виявилися всі суперечності, що існували між державами. Парламенти великих держав не поспішали з ратифікацією.

Щоб остаточно підірвати формування "Малої Антанти", яке стало для англо-французьких дипломатів нездійсненною справою, радянське керівництво вирішило скористатися утрудненнями з ратифікацією пакту Бріана-Келлоґа. НКЗС СРСР звернувся до сусідніх країн з пропозицією підписати протокол про найшвидшу ратифікацію пакту та про визнання його таким, що набув чинності між ними й Радянським Союзом, незалежно від ратифікації іншими учасниками. У лютому 1929 р. в Москві представники СРСР, Естонії, Латвії, Польщі й Румунії підписали такий протокол.

Навесні 1929 р. до влади у Великій Британії знову прийшла коаліція лейбористів і лібералів. Майже відразу новий британський уряд почав готувати відновлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом. Р.Макдональд і міністр закордонних справ А.Гендерсон бажали сполучити відновлення відносин з урегулюванням проблем, що існували між Великою Британією та СРСР — боргів царського уряду, претензій британських підданих щодо власності, націоналізованої після 1917 р., а також припинення комуністичної пропаґанди, яка вважалася втручанням у внутрішні справи.

У липні 1929 р. лейбористи офіційно звернулися до радянського керівництва з пропозицією відновити відносини й надіслати свого представника для переговорів. Такий представник незабаром прибув у Лондон, але він мав повноваження обговорювати лише процедурні питання. Сталін бажав відновити дипломатичні відносини без попередніх умов, і лише після цього погоджувався на переговори з усіх питань на базі договору від 8 серпня 1924 р.[44]

На чергових виборах у британський парламент лейбористи й ліберали перемогли. У жовтні 1929 р. в Лондоні було підписано протокол про відновлення дипломатичних відносин між Великою Британією та СРСР, а також про початок переговорів з урегулювання спірних питань. Однак договір 1924 р. так і не набув чинності внаслідок жорсткої позиції Сталіна у зовнішній політиці. 1930 р. була підписана лише "Тимчасова торговельна угода між урядом СРСР та урядом Великої Британії".

Під час Великої депресії різко загострилися суперечності між великими державами. Кожна з них здійснювала протекціоністську політику, намагаючись полегшити своє становище за рахунок партнерів у світовій торгівлі. Особливо загострилися суперечності між США й Великою Британією, Францією та Німеччиною.

США і низка інших країн запровадили обмежувальні бар'єри проти радянського експорту. Ці обмеження пояснювалися звинуваченнями на адресу радянської влади у застосуванні примусової праці та продажу товарів на міжнародних ринках за демпінговими цінами. Обидва звинувачення цілком відповідали дійсності.

Втім, зовнішня торгівля СРСР майже не постраждала. Радянському уряду вдалося використати суперечності між великими державами, щоб укласти вигідні контракти з фірмами Німеччини та Італії. У серпні 1930 р. була підписана угода з Італією про закупівлю продукції італійської промисловості на сотні мільйонів лір. Італійський уряд ґарантував своїм фірмам виплату коштів по радянських короткотривалих векселях. У квітні 1931 р. вдалося досягти угоди між ВРНГ СРСР і представниками німецької промисловості про додаткове розміщення в Німеччині радянських замовлень на суму 300 млн. марок із забезпеченням кредитів на термін до 3 років[45].

Знаходячи нових партнерів для взаємовигідної торгівлі, уряд СРСР скоротив торговельні обороти з країнами, які встановили обмеження на імпорт радянських товарів. У підсумку американський імпорт в СРСР скоротився за 1930-1932 рр. більш ніж увосьмеро[46].

У відносинах з великими державами Й.Сталін завжди віддавав перевагу жорсткому й безкомпромісному тону. В.Молотов зберіг для історії його записку, в якій той схвально відгукнувся на витриманий у такому тоні зміст міжнародної частини звітної доповіді Голови радянського уряду на сесії ЦВК СРСР у січні 1933 р. Вождь повчально писав: "Вийшло добре. Упевнено-зневажливий тон щодо "великих" держав, віра в свої сили, делікатно-простий плювок у казан "держав", що надимають губи, — дуже добре!"[47]

Культивування постійної напруженості у відносинах з іншими країнами викликалося передусім потребами внутрішньої політики кремлівського керівництва. Така напруженість служила додатковим аргументом для "підхльостування" населення, яке знемагало під тягарем сталінських соціально-економічних перетворень. Коли на зовнішньополітичній арені спостерігалося затишшя, в хід ішли аргументи, штучно сконструйовані всередині країни. Фабрикуючи справу "Промпартії", Сталін інструктував голову ОДПУ В.Менжинського:

"Зробити одним із найважливіших вузлових пунктів *нових (майбутніх) свідчень верхівки* ТСП (Трудової селянської партії — авт.), "Промпартії" й, особливо, Рамзіна, питання про інтервенцію й термін інтервенції: 1) чому відклали інтервенцію в 1930 р.; 2) чи не тому, що Польща ще не готова? 3) можливо, тому, що Румунія не готова? 4) можливо, тому, що лімітрофи (самостійні держави, які входили до 1917 р. в Російську імперію, — авт.) ще не зімкнулися з Польщею? 5) чому відклали інтервенцію на 1931 р.? 6) чому "можуть" відкласти на 1932 р.? 7) і т.д. і т.п."[48]

Нагнітання міжнародної напруженості мало змусити громадян СРСР повною мірою відчути небезпечність "капіталістичного оточення" й не протестувати проти постійного відволікання ресурсів на оборонну сферу. У липні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) у постанові "Про стан оборони СРСР" підбило перші підсумки дворічної роботи державного апарату в умовах офіційно не оголошеного, але енергійно здійснюваного курсу на підготовку до війни. Було зроблено висновок про те, що стан оборони країни залишається незадовільним. Політбюро ЦК відзначило, що:

а) технічна база збройних сил все ще дуже слабка й далеко відстає від техніки сучасних армій;

б) матеріальне забезпечення армії, яка розгортається за чинним мобілізаційним планом, все ще незадовільне;

в) матеріальні резерви оборони цілком недостатні;

г) підготовка всієї промисловості, зокрема й воєнної, до виконання вимог фронту цілком незадовільна.

Політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло п'ятирічний план наркомату військових та морських справ і схвалило його основне настановлення: не поступатися за чисельністю військ вірогідним противникам на найголовнішому театрі війни, а за технікою — бути сильнішим, ніж противник, у двох-трьох вирішальних видах озброєнь (артилерія, літаки, танки). Виходячи з цієї настанови, політбюро ЦК ВКП(б) визначило на кінець п'ятирічки чисельність повністю відмобілізованої армії в 3 млн. осіб[49].

До кінця першої п'ятирічки було досягнуто якісних зрушень у воєнному потенціалі, в механізації й моторизації Червоної армії. Технічна оснащеність військ швидко зростала, сама армія була істотно збільшена. Якщо 1929 р. на одного бійця припадало 2,6 механічних кінських сил, то 1933 — вже 7,7[50]. Виробничі потужності артилерійських заводів збільшилися вшестеро, випуск літаків — у 4,5 раза. Була заново створена танкова промисловість, здатна виробляти щороку тисячі танків. За 1929-1932 рр. промисловість передала в армію близько 10 тис. танків, танкеток і бронемашин[51].

Поворот 1933 р.

Розколюючи за інструкціями Комінтерну робітничий клас, німецькі комуністи фактично розчистили шлях до влади А.Гітлеру. Націонал-соціалісти прийшли до влади в Німеччині леґальним шляхом. У січні 1933 р. їхній фюрер був призначений канцлером.

У першій половині 1933 р. економічне та військове співробітництво Німеччини з СРСР ще тривало. Сталіна мало турбували заборона Комуністичної партії Німеччини й арешт десятків тисяч німецьких комуністів, включно з їхнім вождем Е.Тельманом. Він із задоволенням сприйняв ратифікацію нацистами протоколу про відновлення дії Берлінського договору 1926 р., який підтверджував Рапалльську угоду. Здавалося, що Райх залишатиметься для Радянського Союзу таким самим надійним партнером, яким була у 1922-1932 рр. Ваймарська республіка.

Однак досить швидко виявилося, що нацистська Німеччина бажала будувати на континенті "новий порядок". А.Гітлер ставив своєю метою досягнення панування в Європі та в усьому світі. У "новій Європі" не залишалося місця ні для демократичних цінностей західного світу, ні для радянського способу життя. Ставало зрозумілим, що "життєвий простір на Сході" (lebensraum) є для нацистів не тільки ідеологічним постулатом, запозиченим із книжки Гітлера "Майн кампф", а й поточною політикою.

Німеччина офіційно поставила перед державами колишньої Антанти питання про ліквідацію статей Версальського договору, які обмежували її суверенітет. Передусім ішлося про скасування військових статей договору. Не дістави згоди, вона у жовтні 1933 р. вийшла з Ліги Націй, покинула Женевську конференцію з роззброєння й почала інтенсивно мілітаризуватися. Імперська рада оборони розгорнула активну роботу щодо переведення німецької економіки на виробництво озброєнь.

Агресія Японії в Китаї й крах Ваймарської республіки змусили нового Президента США Ф.Рузвельта по-новому поставитися до Радянського Союзу. У жовтні 1933 р. між Рузвельтом і Головою ЦВК СРСР М.Калініним відбувся обмін листами, в яких підкреслювалося бажання обох сторін нормалізувати відносини. Нарком закордонних справ М.Литвинов був запрошений для конкретних переговорів до Вашингтона.

США спробували пов'язати встановлення дипломатичних відносин із виконанням Радянським Союзом низки попередніх умов. Ішлося про сплату боргів царського та Тимчасового урядів і відшкодування втрат, заподіяних американським громадянам націоналізацією їхньої власності. Литвинов, одначе, відмовився обговорювати питання про взаємні матеріальні претензії до нормалізації дипломатичних відносин. У листопаді 1933 р. між СРСР і США була підписана угода про встановлення дипломатичних відносин.

Крах Ваймарської республіки змусив переглянути ставлення до СРСР і керівників Франції. Вони зрозуміли, що франко-радянське зближення є необхідною умовою стримування агресії з боку нацистської Німеччини. В грудні 1933 р. під час неофіційних переговорів французька сторона запропонувала обговорити питання про вступ СРСР до Ліги Націй і укладення угоди між двома країнами.

У січні-лютому 1934 р. в Москві відбувся XVII-й з'їзд ВКП(б), який приділив багато уваги обґрунтуванню докорінного повороту в радянській зовнішній політиці під впливом приходу до влади нацистів у Німеччині. Підвищена увага до СРСР з боку демократичних держав світу розглядалась у виступах багатьох

делеґатів як свідчення ефективності радянської зовнішньополітичної лінії. Лише звіт про роботу делеґації ВКП(б) у виконкомі Комінтерну, з яким виступив Д.Мануїльський, назвав речі своїми іменами. Зокрема, Мануїльський заявив: "Германські фашисти хотіли підняти всю Європу проти більшовиків, але вони добилися поки що того, що Франція й Польща — молот і ковадло, між якими розпластана фашистська Німеччина, вимушені повернутися перед реальною небезпекою нової імперіалістичної війни в бік СРСР"[52].

У вересні 1934 р. члени Ліги Націй звернулися до радянського уряду із запрошенням вступити до неї. Радянський уряд відповів згодою. Після виходу країн-аґресорів — Німеччини та Японії — вступ Радянського Союзу в цю міжнародну організацію означав його зближення з демократичними державами Заходу.

Наступним кроком на цьому шляху стало укладення на початку травня 1935 р. радянсько-французького договору про взаємну допомогу. Згідно з ним, у випадку нападу на одну зі сторін друга повинна була негайно надати їй допомогу. До договору могли приєднуватися й інші держави.

Такий самий договір було підписано через два тижні між СРСР і Чехословаччиною. Надання взаємної допомоги при цьому обумовлювалося одночасним виступом Франції. Керівники Чехословаччини дуже боялися нацистської аґресії. Адже Гітлер відкрито претендував на Судетську область, де жила майже 3-мільйонна німецька національна меншина. Та вони не довіряли й Радянському Союзу, який міг претендувати на території Чехословаччини, населені українцями. Тому в радянсько-чехословацький договір була внесена обмежувальна умова про одночасність виступу СРСР і Франції. Як показали наступні події, Чехословаччина даремно поставила власну безпеку у залежність від французьких правлячих кіл.

Виходячи з нової ситуації, Сталін дав Комінтерну директиву різко змінити тактику. VII-й конґрес улітку 1935 р. закликав комуністів активно співробітничати з соціал-демократичними партіями й створювати в кожній країні народний антифашистський фронт. Фашизм (під цим терміном розумівся не стільки політичний режим, який встановився в Італії 1922 р., скільки малосхожий на нього німецький націонал-соціалізм) оголошувався найлютішим ворогом прогресивного людства. Парламентські вибори у Франції, які відбулися після конґресу, принесли перемогу Народному фронту.

В лютому 1936 р. Народний фронт переміг і на виборах в Іспанії. Однак після виборів у цій країні почалася громадянська війна. На боці заколотників, яких очолив ґенерал Ф.Франко, виступили Італія та Німеччина. СРСР підтримав законний уряд, але поставлена в Іспанію радянська військова техніка не становила й десятої частки німецької допомоги військам Франко. Кількість радянських військових спеціалістів не перевищувала 2 тис. осіб, включно з політпрацівниками й енкаведистами.

Уряди Великої Британії та Франції обрали позицію невтручання й не протидіяли активно аґресивним крокам Гітлера. У березні 1938 р. Німеччина захопила Австрію, після чого взяла курс на розчленування Чехословаччини. На конференції голів урядів Німеччини, Італії, Великої Британії й Франції,

що відбулася у вересні 1938 р. в Мюнхені, було виконано вимогу Гітлера про передачу Німеччині Судетської області. Голова англійського уряду Н.Чемберлен заявив, що угода в Мюнхені принесла народам мир. Насправді Європа стрімко йшла назустріч новій світовій війні.

Мілітаризація народного господарства СРСР у роки другої п'ятирічки (1933-1937) ще більше поглибилася. У цей час розпочалося форсоване будівництво науково-дослідних установ, конструкторських бюро й підприємств ВПК. Випуск бойових літаків збільшився в 7,5 раза, артилерійського та стрілецького озброєння — вчетверо, танків — більш ніж удвічі. 1938 р. в Червоній армії налічувалося 15 тис. танків. Радянський Союз перетворився на вкрай мілітаризовану державу, яка істотно випереджала всі інші за кількісними показниками озброєнь[53].

Тимчасом твердження про загрозу інтервенції залишалося в радянській пропаганді ключовим. Ним аргументувалася не менш поширена теза про невідворотність війни. Наприкінці 30-х рр. у виступах, які не підлягали офіційному розголошенню, Й.Сталін став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Зокрема, під час обговорення "Короткого курсу історії ВКП(б)" у жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, "*самі нападатимуть*, якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють"[54].

Компартійно-радянська верхівка СРСР не мала наміру приєднуватися до жодної з коаліцій, на які розколювалася Європа. Вона провадила свою гру, яка здавалася Сталіну безпрограшною за будь-якого повороту подій у найближчому майбутньому.

Дипломатична активність українських урядів в еміграції

Попри майже чотири роки визвольних змагань і дипломатичних зусиль, українським національним урядам не вдалося здобути перемогу й міжнародне визнання. До кінця 1920 р. на більшій частині території України було встановлено радянську владу; Західна Волинь і Східна Галичина опинилися в складі Польщі, Бессарабія й Північна Буковина були анексовані Румунією, а Закарпаття відійшло до Чехословаччини.

Водночас "українське питання" не знайшло остаточного розв'язання, а його неврегульованість перешкоджала стабілізації Східної Європи. В Україні селяни відмовлялися визнавати радянську владу й не припиняли антибільшовицьких повстань. Залишався невизначеним міжнародно-правовий статус Східної Галичини. В сусідніх з Україною Польщі й Чехословаччині перебували інтерновані підрозділи УГА та армії УНР, які не бажали миритися з поразкою. В кількох європейських країнах перебувала чисельна українська політич-

на еміграція: П.Скоропадський і його прихильники знайшли притулок у Німеччині, С.Петлюра й генерівці зосередилися в Польщі та Франції, Є.Петрушевич і уряд ЗУНР розташувалися в Австрії й Чехословаччині. Найбільш потужні центри української еміграції — "екзильний" уряд УНР у Тарнові (Польща) й еміграційний уряд ЗУНР у Відні — обрали продовження дипломатичної боротьби.

Зовнішньополітична діяльність "екзильного" уряду УНР

Зазнавши поразки й ліквідувавши регулярний фронт боротьби з Червоною армією, в листопаді 1920 р. на територію Польщі були змушені перейти державні установи та рештки армії УНР. Військові були інтерновані в спеціальних таборах. Петлюра та уряд УНР — Державний центр УНР в екзилі — розташувалися в невеликому містечку Тарнові на південному сході Польщі. Розпочався "Тарнівський період" діяльності уряду УНР в еміграції. Втративши державну територію, він вирішив продовжувати боротьбу за відновлення суверенної Української держави. Надії покладалися на можливість нового збройного конфлікту між Заходом і радянською Росією, а також на широке антибільшовицьке повстання всередині України.

На перший план вийшла дипломатична активність на міжнародній арені. Петлюра підкреслював пріоритетність зовнішньої політики: "До першої категорії відношу комплекс певних заходів політико-дипломатичного характеру, маючи своєю метою заінтересувати долею УНР рішаючі світові чинники"[55]. Опинившись в еміграції, уряд УНР і далі утримував дипломатичні місії та представництва в небагатьох зарубіжних країнах: в Австрії (Г.Сидоренко), Бельгії та Голландії (А.Яковлів), Великій Британії (Я.Олесницький), Італії (В.Мазуренко), Німеччині (Р.Смаль-Стоцький), Румунії (К.Мацієвич), США (Ю.Бачинський), Туреччині (В.Мурський), Франції (О.Шульгин), Чехословаччині (М.Славинський) і Швейцарії (М.Василько). З огляду на фінансові проблеми, всі ці закордонні установи були малочисельними: іноді вони складалися з 2-3 дипломатів. Як і раніше, дипломатична діяльність уряду УНР в еміграції була спрямована на здобуття міжнародного визнання УНР і пошуки зовнішньої допомоги для подальшої боротьби за незалежність України[56].

Як порівняти з попереднім періодом, на початку 1920-х рр. міжнародні умови для подальшої боротьби за відновлення української державності виявилися ще менш сприятливими. Європейські країни були виснажені за роки світової війни й розчаровані поразкою білого руху. До всього, економічна криза 1921-1922 рр. підштовхувала європейські держави до нормалізації відносин і розвитку торговельно-економічного співробітництва з радянською Росією. Можливість нового збройного конфлікту між Заходом і більшовиками фактично виключалася. Погіршилися франко-британські взаємини: до тертя між Лондоном і Парижем у їхній політиці щодо Німеччини додалися різні підходи до кризи на Близькому Сході. Після перемоги на президентських виборах республіканця В.Гардінґа посилився ізоляціонізм у зовнішній політиці США, які

усунулися від активного втручання в європейські справи. Як наслідок, великі держави-переможці в світовій війні були зацікавлені у збереженні стабільності на Європейському континенті. Під цим кутом зору український рух розглядався як деструктивна сила, що перешкоджала стабілізації сходу Європи.

Становище Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі ускладнилося ще більше після підписання Ризького мирного договору між Польщею та радянськими Росією й Україною, за яким польський уряд зобов'язався заборонити перебування на своїй території всім "антирадянським" організаціям. Відтоді польська політика в "українському питанні" стала ще більш непослідовною й двозначною. З одного боку, Ю.Пілсудський продовжував (хоч і не з такою активністю, як раніше) відстоювати концепцію польсько-української згоди, а Польща не поспішала виконувати невигідні для себе положення Ризького миру. Варшава прагнула й надалі використовувати уряд УНР як засіб тиску на радянську Росію й політичний аргумент у дипломатичній боротьбі за міжнародно-правове визнання інкорпорації Східної Галичини до складу Польської Республіки. З другого, вона суттєво зменшила свою фінансову та політичну допомогу Петлюрі й уряду УНР. Отже, змушений перебувати на території Польщі й залежний від її доброї волі, ДЦ УНР в екзилі не мав іншого вибору, як продовжувати співпрацю з Варшавою[57].

У своїй зовнішній політиці уряд УНР орієнтувався здебільшого на Велику Британію та, особливо, на Францію, яким належала вирішальна роль у повоєнній Європі. Керівництво УНР сподівалося, що з провалом білої контрреволюції Париж і Лондон почнуть надавати більшої уваги національним рухам як таким, що розхитували й послабляли радянську владу. В березні 1921 р. головою дипломатичної місії УНР до Франції було призначено колишнього міністра закордонних справ УНР періоду Центральної Ради, колишнього посла в Болгарії та члена української делеґації на Паризькій конференції О.Шульгина. На початку 1920-х рр. Франція, зокрема французькі військові, виявляла деякий специфічний інтерес до "українського питання". Це було пов'язано з тодішніми зусиллями Франції утворити під своїм контролем політичний блок центрально-східноєвропейських держав у складі Польщі, ЧСР, Румунії та Югославії[58]. На думку Парижа, такий блок міг би слугувати, з одного боку, "санітарним кордоном" проти більшовицької Росії, а з другого — надійною опорою Франції проти реваншизму Німеччини. 1921-1922 рр. значною мірою саме Франція забезпечила утворення Малої Антанти — військово-політичного союзу в складі Румунії, ЧСР та Югославії, й стимулювала розвиток польсько-румунського альянсу. Забезпечуючи прихильність Варшави, Бухареста й Праги, Париж підтримував їхні претензії на українські землі та їхню співпрацю з уенерівцями, доки останні мирилися з втратою західних і південних українських територій. Своєю чергою, уряд УНР намагався скористатися подібними настроями Парижа, пропагуючи концепцію Балтійсько-Чорноморського союзу під егідою Франції. Незалежна Україна мала б стати складовою ланкою такого союзу. Проте Париж відкидав можливість власної підтримки екзильного уенерівського уряду. Як було красномовно заявлено Шульгину французькими дипломатами, "ні одного солдата, ні одного сантима, аж доки ви самі опануєте знову хоч частиною своєї території"[59].

Англія була набагато менш активною в Центрально-Східній Європі й не виявляла великого зацікавлення "українським питанням". Головним для Лондона було збереження статус-кво в Європі, утвореного Версальською системою. На "українське питання" Лондон дивився як на потенційний чинник дестабілізації, який міг бути використаний Німеччиною в її реваншистських планах.

У негативному ставленні США до незалежності України уряд УНР остаточно переконався ще 1920 р. Напередодні й під час польсько-радянської війни Ю.Бачинський у Вашингтоні та М.Василько у Швейцарії вживали багатьох зусиль, щоб переконати американців у доцільності допомоги уряду УНР. Навесні 1920 р. американські дипломатичні звіти часто згадували Василька, інколи подаючи його мало не лідером українського національного руху. Однак зусилля українських дипломатів успіху не принесли. Остаточну крапку було поставлено 10 серпня 1920 р., коли державний департамент виклав свою офіційну позицію з приводу польсько-радянської війни та майбутнього Росії у спеціальній ноті. Лейтмотивом ноти стала заява про невизнання радянської влади й водночас — неприйняття розчленування Росії. За півтора року свого існування місії Бачинського так і не вдалося вплинути на позицію офіційного Вашингтона й американських політиків і схилити їх до визнання та підтримки української незалежності. Наприкінці грудня 1920 р. місію було відкликано[60].

Попри ідеологічні розбіжності, США й держави колишньої Антанти віддавали перевагу збереженню єдності Росії, а згодом СРСР як важливого чинника в стримуванні Німеччини. Скептичне ставлення до українського руху також пояснювалося неспроможністю уряду УНР контролювати українську територію. В цьому сенсі характерною є доповідна записка голови відділу в справах Росії Державного департаменту США Ф.Коула, в якій він пояснював своєму керівництву, що визнання УНР небажане з трьох причин:

1) через міркування загальнополітичного характеру, які не дозволяють визнати також Грузію, Азербайджан, Вірменію та Балтійські держави;

2) "на думку тих, хто безпосередньо знайомий із російською проблемою, український рух від його початку в 1917 р. значною мірою заохочувався й фінансувався Німеччиною та Австро-Угорщиною";

3) через поразки петлюрівської армії й від'їзд його самого до Варшави "так званий уряд Петлюри" навряд чи можна назвати навіть "де-факто" урядом[61].

Однією з найактивніших залишалася уенерівська дипломатична місія в Празі на чолі з М.Славинським, хоча уряд ЧСР і не погоджувався на її офіційне визнання. В ЧСР опинилося близько 20 тис. емігрантів з УНР і ЗУНР. Перебуваючи в дружніх чи, принаймні, неантагоністичних відносинах з Росією, в якій Прага вбачала противагу Німеччині, чехословацька влада відмовилася від політичної підтримки екзильного уряду УНР. Натомість уряд ЧСР надавав українським емігрантам суттєву фінансову допомогу й створив сприятливі умови для їхньої науково-освітньої та культурної самореалізації. В ЧСР було засновано велику кількість українських громадських організацій, наукових, культурницьких і освітніх закладів, спілок і видавництв, зокрема, Музей визвольної боротьби України, Український вільний університет, Українську

господарську академію в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М.Драґоманова у Празі, Український громадський комітет на чолі з М.Шаповалом та ін. На початку 1920-х рр. Прага перетворилася на своєрідний інтелектуальний і науковий центр української еміґрації в Європі[62].

Становище місії Славинського суттєво погіршилося 1921 р. Зацікавлена у розвиткові торгівлі та економічної співпраці зі Сходом, ЧСР, подібно до інших європейських країн, рахувалася з фактом зміцнення радянської влади в Росії та Україні. Навесні 1921 р. між Харковом (тодішня столиця УСРР) і Прагою відбувся обмін торговельними представництвами. До Праги прибув М.Левицький, якого уряд УСРР іменував своїм "повноважним представником" у ЧСР. Дипломати радянської України вороже ставилися до існування в європейських столицях дипломатичних місій УНР. Левицький одразу порушив перед чехословацьким керівництвом питання про заборону діяльності Славинського. В торговельному договорі, який уряди УСРР і ЧСР підписали влітку 1922 р., було зафіксовано положення, згідно з яким уряд ЧСР зобов'язувався не підтримувати ті сили, котрі вели боротьбу проти радянської влади в Україні[63].

Важливим об'єктом дипломатичної діяльності еміґраційного уряду УНР були великі міжнародні форуми та організації. Насамперед мова йде про Лігу Націй у Женеві, утворену згідно з рішенням Паризької мирної конференції. У листопаді-грудні 1920 р. відбулася перша сесія Ґенеральної Асамблеї Ліги Націй. Щоб добитися прийняття УНР до Ліги Націй, у Женеву прибула уенерівська делеґація в складі О.Шульгина, А.Марголіна та О.Коваленка. Українські представники підготували й поширили велику кількість нот і меморандумів на ім'я Ґенерального секретаря Ліги Націй Е.Друммонда. В жовтні дійшло до розгляду української справи у п'ятому комітеті Ліги Націй. Однак у прийнятті української делеґації було відмовлено з посиланням на те, що уряд УНР не мав реальної влади в Україні. Попри таке рішення, дипломатичні акції уряду УНР у Женеві тривали й надалі: в Швейцарії майже постійно перебували українські представники; до керівництва Ліги Націй слалися відповідні меморандуми й заяви. 1920 р. було засновано Українське товариство Ліги Націй, яке вступило до Міжнародного союзу товариств Ліги Націй[64]. Навесні 1922 р. еміґраційний уряд УНР марно намагався зацікавити "українським питанням" Ґенуезьку конференцію (10 квітня-19 травня)[65]. Крім того, ДЦ УНР в екзилі приділяв велику увагу міжнародно-інформаційній діяльності, прагнучи змінити негативне ставлення великих держав до ідеї самостійної України.

На початку 1920-х рр. інтерес до українського руху виявляли деякі політичні кола в державах, що зазнали поразки в Першій світовій війні. Ці країни, передусім Німеччина, були незадоволені результатами повоєнного мирного вреґулювання й шукали можливих союзників для зміни версальської системи. Зокрема, німецький уряд підтримував морально та матеріально гетьманський рух і виділив грошове утримання для гетьмана П.Скоропадського. Берлін виказував інтерес і до ДЦ УНР в екзилі. Але тепер "українське питання" не посідало в німецькій політиці такого місця, як у 1918 р. Принижена й позбавлена впливу на Європейському континенті, Ваймарська республіка намагалася вийти з міжнародної ізоляції та шукала порозуміння з радянською Росією. Німеччина

першою серед західних держав установила дипломатичні й економічні відносини з більшовицькою Росією, уклавши з нею Рапаллський договір у квітні 1922 р.

Попри всі зусилля уенерівської дипломатії, тільки Аргентина повідомила в лютому 1921 р. про визнання УНР. Жодна інша країна на це не пішла. Розчарований такими результатами, уряд УНР почав поступово згортати діяльність своїх дипломатичних місій і представництв. Відповідні рішення ухвалювалися в листопаді 1921 та червні 1922 рр. До такого кроку підштовхнуло й загострення фінансових проблем, а також протидія з боку радянської Росії та України. Саме після приїзду до Берліна й Відня українських радянських представників уенерівські місії були змушені припинити там свою діяльність. До кінця 1923 р., за винятком місії у Парижі, всі інші дипломатичні представництва УНР було ліквідовано[66].

Не виправдалися також сподівання Петлюри й уряду УНР на збройний виступ власними силами проти більшовиків і на перемогу загальноукраїнського антирадянського повстання. Підготовка до збройного виступу велася протягом майже цілого 1921 р. Планувалося, що з його допомогою вдасться підтримати в українському суспільстві віру в незалежну Україну, оживити "українське питання" на міжнародній арені, здобути зовнішню допомогу й, зрештою, відновити УНР. Певний інтерес до таких планів Петлюри виявляли французькі військові. Організаційну й матеріально-технічну допомогу обіцяли Варшава та Бухарест, а польське й румунське військове керівництво сприяло спецслужбам УНР у проведенні розвідувальних і диверсійних акцій на території УСРР. З огляду на напружені відносини з більшовицькою Росією, невизнання останньою румунської анексії Бессарабії та підтримку антипольських настроїв у Східній Галичині Польща й Румунія були зацікавлені в існуванні буферної України між ними та радянською Росією. Їхня підтримка екзильного уряду УНР також пояснювалася намаганням нейтралізувати український рух і використати його у власних тактичних цілях, насамперед для зміцнення польського та румунського контролю над тими українськими землями, які вони утримували. З другого боку, бажання Варшави й Бухареста уникати відвертого загострення відносин з радянською Росією обумовило їхню обережність щодо підтримки уряду УНР. Обидві країни так і не надали обіцяної допомоги[67].

Попри це, в листопаді 1921 р. не надто чисельні підрозділи повстанців (сформувалися з решток армії УНР, що перебували в Польщі) на чолі з генералом Ю.Тютюнником увійшли на Волинь і Поділля, які перебували в складі УСРР, і розпочали "II-й зимовий похід" або "Листопадовий рейд". Збройна акція уряду УНР викликала певний резонанс у західних політичних і громадських колах. Європейська й північноамериканська преса подала низку публікацій, в яких ішлося про "разючий прогрес українського націоналізму" та про його попередню недооцінку урядами великих держав. Утім, усі провідні західні країни посіли вичікувальну позицію. Не виправдалися розрахунки лідерів ДЦ УНР і на масове антибільшовицьке повстання в Україні. Тотальна військово-ідеологічна експансія радянської влади, корекція соціально-економічної політики влітку 1921 р., а також втома селян від безперервної війни спричинили апатію й байдужість українського суспільства до подальшої боротьби.

Несприятлива міжнародна та внутрішньоукраїнська ситуація й військова слабкість повстанської армії призвели до її жорстокої поразки й трагічного розстрілу під містечком Базар на Житомирщині понад 350 захоплених у полон повстанців. Ця невдача завдала сильного удару по українському визвольному рухові та уряду УНР. Фактично було остаточно перекреслено будь-які надії на міжнародне визнання. Західні країни, шукаючи шляхів торговельно-економічного зближення з радянською Росією, почали дивитися на український повстанський рух як на перешкоду до налагодження відносин з Москвою. Брак зовнішньої підтримки, неспроможність відновити контроль над українською територією, поглиблення суперечностей між різними течіями української еміграції й загострення фінансових труднощів посилили кризу ДЦ УНР в екзилі. 1922 р. С.Петлюра залишив Тарнів і повернувся до Варшави, а наприкінці 1923 р. виїхав до Парижа для продовження дипломатичної боротьби на міжнародній арені. Більшість членів уряду на чолі з його головою А.Лівицьким перебралася до Варшави, а решта опинилися в Празі. 1923 р. були розформовані уенерівські військові табори на території Польщі. "Тарнівський період" еміграції УНР закінчився.

Дипломатична діяльність еміграційного уряду ЗУНР

Опинившись в еміграції у Відні, в січні-лютому 1920 р. Є.Петрушевич особисто відвідав Париж і Лондон для з'ясування позицій великих держав у "східногалицькому питанні" й відповідного вироблення власного зовнішньополітичного курсу. Деталі його зустрічей і переговорів невідомі, але їхні наслідки не забарилися. Наприкінці травня 1920 р. Петрушевич усунув В.Панейка з посади державного секретаря у закордонних справах і голови галицької делегації на Паризькій конференції. Уряд ЗУНР офіційно відмежувався від будь-якої причетності до утворення й діяльності проросійського Українського національного комітету. Проте до середини 1920 р. остаточну викристалізацію нової зовнішньополітичної концепції уряду ЗУНР в еміграції гальмувала радянсько-польська війна. Переломним для Петрушевича став липень 1920 р. Укладений 10 липня в Спа договір між державами Антанти й Польщею передбачав запрошення представників Східної Галичини на майбутню мирну конференцію, а нота міністра закордонних справ Великої Британії Г.Керзона залишала Східну Галичину поза межами Польщі. Петрушевич негайно відреагував на зміну міжнародної кон'юнктури. 25 липня він видав розпорядження про організацію "уряду Диктатора ЗУНР" з "осідком у Відні". Уповноваженим уряду для закордонних справ став С.Витвицький (від січня 1921 — К.Левицький). Зовнішньополітичний курс було рішуче змінено. Тепер активно пропагувалася ідея утворення самостійної й нейтральної Галицької республіки.

Вперше з домаганням визнати незалежність Східної Галичини Є.Петрушевич звернувся 15 липня 1920 р. в ноті до "Президента Найвищої ради мирової конференції М.Мільєрана"[68]. Нова орієнтація була викликана крахом попередніх концепцій закордонної політики ЗУНР, а також невизначеністю

політичного статусу Східної Галичини. Східногалицька проблема лишалася на порядку денному європейської політики. У рішенні Найвищої ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. йшлося лише про тимчасову військову окупацію Польщею території Східної Галичини. За Сен-Жерменським мирним договором (ст. 91) Австрія передала Антанті свої права суверенітету над Східною Галичиною. Великобританія й надалі використовувала "східногалицьке питання" як засіб тиску на Францію й Польщу, а Петрушевич намагався скористатися із суперечностей, що існували між Лондоном і Парижем у підходах до повоєнної побудови Центрально-Східної Європи. Українці самої Галичини відмовлялися визнавати легітимність польської влади. Все це давало надії та підстави для продовження боротьби.

Разом зі зміною зовнішньополітичного курсу ЗУНР змінився й сам характер зовнішньої політики. На відміну од певної ідеалістичності та наївності 1919 р., у 1920-1923 рр. вона стала прагматичнішою. Петрушевич і його уряд покладали надії вже не на справедливість Антанти, а, по-перше, на суперечності між великими державами, й, по-друге, на зацікавленість великих держав нафтою та концесіями у Східній Галичині. Еміграційний уряд ЗУНР утримував своїх дипломатичних представників в 11 країнах Європи та Америки: в Австрії (В.Сінгалевич), Чехословаччині (С.Смаль-Стоцький, згодом — Є.Левицький), Німеччині (Є.Левицький, згодом — Я.Біберович), Угорщині (Я.Біберович), Франції та Великобританії (С.Витвицький), Італії (О.Колесса, згодом — В.Бандрівський), США (Л.Цегельський, згодом — Л.Мишуга), Югославії (Г.Микитей), Канаді (І.Боберський, О.Назарук) і Бразилії (П.Карманський)[69]. Активно використовувалася трибуна Ліги Націй у Женеві та інші міжнародні форуми.

Петрушевич розгорнув бурхливу дипломатичну діяльність, безперестанку висилаючи ноти, меморандуми й звернення до урядів великих держав, Найвищої ради (згодом — Ради послів) Паризької мирної конференції, Ліги Націй тощо. Використовувалася кожна нагода, щоб висловити позицію уряду ЗУНР, довести урядам західних країн можливість і необхідність існування самостійної та нейтральної Східної Галичини. 30 квітня 1921 р. Петрушевич запропонував державам Антанти проект "Основ державного устрою Галицької Республіки". Було підготовлено та видрукувано брошури "Економічні основи галицької державности" й "Основи самостійности галицької державности", де стверджувалося, що "Східна Галичина має всі дані, щоби стати самостійною і невтральною державою". Дещо згодом виникла концепція так званої "Швейцарії Сходу", згідно з якою незалежна й нейтральна Східна Галичина мала відігравати у Східній Європі роль Швейцарії у Західній Європі. Було підготовлено спеціальну брошуру під промовистою назвою "Політико-географічні анальогії між Галичиною й Швайцарією". В одному з документів наголошувалося, що "так як швайцарська держава виросла на альпийських переходах, так повинна вирости в інтересах європейського мира Галицька держава на карпатських переходах"[70].

Відень, де перебували Петрушевич і уряд ЗУНР, залишився центром галицької дипломатичної активності, хоча австрійський уряд не виявляв

ініціативи у "східногалицькому питанні". Трохи більший політичний інтерес до уряду ЗУНР виказувала Німеччина. Незадоволена результатами Паризької конференції, особливо щодо своїх кордонів, Ваймарська республіка взяла курс на послаблення тих сусідніх держав, насамперед Польщі, які розширили свою територію за рахунок німецьких земель. Звідси — зацікавлення й певна співпраця з галицьким рухом, скерованим проти Польщі. На початку 1920-х рр. ця співпраця відбувалася через Петрушевича й посольство ЗУНР у Берліні. Проте ані Німеччина, ані Австрія не могли реально вплинути на вирішення "східногалицького питання".

Іншим центром зунрівського еміграційного життя та дипломатичних зусиль була Прага. Враховуючи складність відносин між ЧСР і Польщею, Петрушевич, як і раніше, надавав великого значення взаєминам з Чехословаччиною. Зунрівська місія у Празі була найчисельнішою з усіх галицьких дипломатичних представництв. Чехословацький уряд дозволив перебувати на своїй території інтернованим галицьким військовим формуванням, які зберігали свою організацію й підтримували бойову підготовку. За браку державної території невелика (понад 4 тис. осіб), але боєздатна армія лишалася вагомим аргументом, який уряд ЗУНР міг використовувати у своїх акціях на міжнародній арені. У липні-серпні 1920 р. під час особистих зустрічей з Т.Масариком і Е.Бенешем у Празі Петрушевич безуспішно намагався реанімувати стару ідею галицько-чехословацької конфедерації. Не діставши згоди, уряд ЗУНР просив чехословацьке керівництво хоча б відстоювати галицькі інтереси в Лізі Націй. Проте в міру налагодження відносин з Польщею інтерес ЧСР до "східногалицького питання" помітно зменшувався. Прага не погоджувалася на офіційне визнання уряду ЗУНР і надання йому фінансової допомоги. Переломною у відносинах уряду ЗУНР і ЧСР стала осінь 1921 р. 6 листопада міністри закордонних справ ЧСР і Польщі підписали угоду, за якою в обмін на припинення Варшавою підтримки словацького сепаратизму в ЧСР Прага визнала свій "desinteressement" у справі Східної Галичини та обіцяла розформувати галицькі військові підрозділи на чехословацькій території. І хоча ця угода не виконувалась, а Прага й надалі спекулювала на "східногалицькому питанні" у своїх відносинах з Варшавою, взаємини ЗУНР і ЧСР уже ніколи не сягнули рівня 1919 р.[71]

Головні надії на досягнення своїх цілей уряд ЗУНР пов'язував із Великою Британією, з огляду на її суперечки з Францією, та на боротьбу британських і французьких компаній за галицьку нафту. Влітку 1920 р. саме Лондон наполягав на запрошенні до Спа представників Східної Галичини. Відома "лінія Керзона" передбачала проходження східного кордону Польщі на захід від Львова й Борислава, лишаючи Східну Галичину поза Польщею. До кінця 1922 р. Лондон послідовно виступав проти політики Варшави, спрямованої на інкорпорацію західноукраїнської території. У Лондоні постійно перебували галицькі дипломати С.Томашівський та І.Петрушевич. Перший з них, а також голова об'єднаної місії ЗУНР до Франції й Великої Британії С.Витвицький налагодили добрі контакти з особистим секретарем Ллойд Джорджа Ф.Керром, у розмовах з яким регулярно порушували галицьку справу. Робилися спроби

впливати на Лондон через Канаду та українську еміграцію в цій країні. Так, 16 вересня 1921 р. представник Канади в Лізі Націй Ч.Доґерті без попереднього узгодження з англійськими представниками вніс резолюцію про необхідність якнайшвидшого ухвалення рішення щодо статусу Східної Галичини[72]. Навесні 1922 р. Ллойд Джордж наполіг, щоб питання про статус Східної Галичини включили до порядку денного роботи Ґенуезької конференції. Однак обговорення не вийшло, адже стараннями Польщі й Франції розгляд питання було заблоковано. За підтримки Лондона 1921-1922 рр. "східногалицьке питання" кілька разів дискутувалося на засіданнях Виконавчої ради й Політичної комітету Ґенеральної Асамблеї Ліги Націй[73].

Зунрівські дипломати пробували зацікавити англійські та американські промислові кола галицькою нафтою. Г.Микитей радив представникові ЗУНР у США Л.Цегельському обіцяти американським компаніям 50% та більше акцій у видобутку нафти в Галичині[74]. Взагалі, чинник нафти мав досить суттєвий вплив на формування політики західних країн щодо Східної Галичини, й Варшава досить вдало це використовувала. Зокрема, тривалий час зацікавленість у галицькій нафті обумовлювала прихильне ставлення Італії до боротьби зунрівського уряду. Саме італійська делеґація підтримала англійців у їхніх планах обговорити "східногалицьке питання" на Ґенуезькій конференції. Коли ж у січні 1923 р. було підписано польсько-італійську нафтову угоду, Італія почала енергійно допомагати Польщі[75].

В еміграції уряд ЗУНР приділяв набагато більше уваги взаєминам зі США. 1 січня 1920 р. Петрушевич підписав декрет про організацію місії ЗУНР до США й Канади. Очолив місію колишній заступник державного секретаря ЗУНР у закордонних справах Л.Цегельський, який прибув до США в квітні 1920 р., а його заступником і водночас головою місії в Канаді став І.Боберський. У 1921-1922 рр. галицькому урядові вперше вдалося широко змобілізувати на підтримку своєї справи українську еміграцію на Американському континенті. Представництво ЗУНР у США намагалося також використати лобістські можливості окремих сенаторів і конґресменів, які залежали від українських голосів у виборчій боротьбі. Однак Вашинґтон, як і раніше, дивився на "східногалицьке питання" як на загрозу стабільності в реґіоні й виступав за його якнайшвидше розв'язання на користь Польщі. У грудні 1921 р. Цегельського було відкликано, а на його місце призначено Л.Мишугу. З огляду на невдачу місії Цегельського, Мишуга діяв тільки неофіційно й навіть не намагався вручити вірчі грамоти[76].

Іншим напрямком дипломатії ЗУНР в еміграції були відносини з Ватиканом. Петрушевич намагався здобути підтримку Ватикана насамперед через митрополита А.Шептицького, який підтримував постійні контакти з лідером галицької еміграції й багато робив для захисту східногалицької справи на міжнародній арені, використовуючи свій доступ до найвищих коридорів влади різних країн. 1922 р. уряд ЗУНР вислав до Рима свого дипломатичного представника В.Бандрівського й почав уживати енергійних заходів для призначення галицького представника до Ватикану. В березні й липні 1922 р. Є.Петрушевич написав два особисті листи до Пія XI, в яких висловив прохан-

ня підтримати визволення українського народу Галичини з "польської неволі" та визнати незалежність Галицької держави. Петрушевич переконував, що в незалежній Галичині Українська католицька церква вперше стане державною Церквою, а тому зможе стати посередником в об'єднанні православного Сходу з папським престолом[77].

Починаючи від 1920 р., погляди Є.Петрушевича дедалі частіше зверталися не тільки на Захід, а й на радянські Україну та Росію. Плекалася надія на поразку Варшави у радянсько-польській війні й звільнення Східної Галичини від панування Польщі. Син Є.Петрушевича Антон писав тими часами у приватному листі до заступника уповноваженого уряду в закордонних справах Г.Микитея: "Виключно мілітарним успіхам червоної армії завдячуємо, що взагалі заговорено про Східну Галичину, як про отверте міжнародне питання. Єсли большевики будуть побиті, нам знову останеться один вихід — угода з поляками"[78]. Коли ж у Ризі розпочалися польсько-радянські переговори, Є.Петрушевич та його оточення сподівалися, що радянські уряди України й Росії не визнають польської анексії Східної Галичини, а отже, підтримають галицьку справу на міжнародній арені. На доручення Є.Петрушевича до Риги прибула зунрівська делеґація на чолі з К.Левицьким. Є.Петрушевич заборонив їй брати участь у переговорах і підтримувати будь-які зв'язки з поляками. Натомість делеґації доручалося "увійти в контакт з російсько-українською делеґацією і приєднувати її до ідеї повного визволення Галичини з-під польського панування".

Закулісні зунрівсько-радянські переговори значно пожвавішали у 1922 р., напередодні Ґенуезької конференції. Водночас розчарування у політиці Заходу й консолідації радянської влади в Україні та Росії вага останніх в очах західноукраїнської еміґрації зростала. З допомогою УСРР і РСФРР Є.Петрушевич намагався "оживити" "східногалицьке питання" на міжнародній арені. Під час роботи Ґенуезької конференції він таємно зустрівся з головою Раднаркому УСРР Х.Раковським. Представник ЗУНР у Берліні Я.Біберович підтримував постійний зв'язок з представниками УСРР у Німеччині В.Ауссемом і М.Левицьким. Усі контакти між ЗУНР і українським радянським урядом трималися в таємниці. Є.Петрушевич розраховував на політичну підтримку й матеріальну допомогу проти Польщі. Зокрема, уряд ЗУНР просив надати кредит у 5 млн. марок, поставити зброю, організувати військову базу над Збручем і утримувати на території УСРР галицький леґіон. У січні 1923 р. було навіть вислано галицьку місію (Е.Брайтер та І.Коссак) до радянської Росії й України, яка дісталася до Москви та провела там переговори. Заохочуючи уряд ЗУНР до боротьби, більшовики намагалися послабити Польщу й перешкодити зміцненню антирадянського "санітарного кордону". Крім того, зв'язки з Є.Петрушевичем давали можливість до певної міри контролювати західноукраїнську еміґрацію та впливати на неї. Але далі обіцянок з боку більшовиків справа не йшла[80].

Час минав, аналогії зі Швейцарією не знаходили бажаного відгуку в європейських столицях. Як наслідок, наприкінці 1922 р. галицькі зовнішньополітичні акценти було змінено. У таємному циркулярі до дипломатичних представництв ЗУНР від 22 листопада 1922 р. вказувалося на необхідність

пропагувати ідею створення Галицько-Волинської держави в складі Східної Галичини, Холмщини з Підляшшям, Волині з Поліссям та української частини Буковини. У майбутньому навколо незалежної Галицько-Волинської держави всі українські землі мали б об'єднатися в єдину соборну Україну[81].

Крім негативного ставлення інших країн до ідеї утворення незалежної Західноукраїнської держави, на перешкоді дипломатичній діяльності уряду ЗУНР стояли також чинники внутрішні. Поступово (особливо починаючи з 1921 р.) серед галицьких політичних кіл, як в еміграції, так і безпосередньо в Галичині, зростали зневіра й розчарованість у політиці Є.Петрушевича та його уряду й, відповідно, зменшувалася його підтримка та посилювалася опозиція[82]. В еміграції це виявилося в діяльності утвореної Є.Коновальцем "Молодої Галичини". Втрачався зв'язок із краєм, де галицькі партії дедалі більше уваги зосереджували на місцевих проблемах, розв'язання яких не потребувало існування еміграційного центру. 1921 р. уряд Є.Петрушевича опинився у серйозній фінансовій кризі. Для її подолання до США, Канади й навіть до Бразилії було вислано зунрівських представників і започатковано збір спеціальної позики "Національної оборони"[83]. Однак надії на суттєву матеріальну допомогу з боку галицької еміграції на Американському континенті не виправдалися, хоча саме надходження від неї були єдиним джерелом існування уряду ЗУНР у 1922-1923 рр. Виникали конфлікти й у самому уряді. До різного бачення шляхів досягнення успіху на міжнародній арені додавалися міжпартійні конфлікти та характерні для емігрантського життя особисті звинувачення й чвари.

Кінець 1922-початок 1923 рр. ознаменувалися суттєвим погіршенням міжнародної кон'юнктури для уряду ЗУНР. Зрозумівши, що без певних, принаймні, формальних, поступок добитися своїх цілей не вдасться, 26 вересня 1922 р. польський сейм ухвалив закон про так звану "воєводську автономію" для Східної Галичини[84]. Це рішення відразу було використано польською дипломатією для форсування остаточного розв'язання "східногалицького питання" на користь Варшави. Рішучіше підтримувати Польщу стала Італія, що було наслідком приходу до влади в жовтні 1922 р. Б.Муссоліні й зближення між Римом та Парижем. Але найвідчутнішим було те, що зунрівський уряд почав втрачати політичну підтримку Великої Британії. Це пояснювалося, передусім, загостренням ситуації у Туреччині та на Близькому Сході. Бажаючи мати згоду Франції на отримання мандата на управління багатим на нафту турецьким Мосулом, Лондон виявив готовність піти на поступки Франції й Польщі у питанні Східної Галичини та почав пов'язувати остаточне розв'язання проблеми Східної Галичини з наданням їй автономії в складі Польщі. Крім того, в жовтні 1922 р. пішов у відставку Ллойд Джордж, а новий британський Прем'єр А.Бонар Лоу вже не мав у "східногалицькому питанні" наполегливості свого попередника. Зрештою, в західних столицях остаточно взяло гору переконання, що для зміцнення Польщі їй потрібно віддати Східну Галичину.

Без підтримки Лондона Є.Петрушевичу та його оточенню розраховувати на успіх було важко. Зунрівська дипломатія подвоїла свої зусилля, змобілізувавши всі свої наявні сили й можливості. С.Витвицький пояснював британ-

ській делеґації на Паризькій конференції, що передача Східної Галичини Польщі неминуче штовхне український рух у руки радянської Росії. В грудні 1922 р. англійську столицю відвідав уповноважений уряду ЗУНР у закордонних справах К.Левицький. На початку 1923 р. до Парижа прибули Є.Петрушевич, К.Левицький і митрополит А.Шептицький. Проте ці останні дипломатичні зусилля уряду ЗУНР уже не могли врятувати ситуацію. 14 березня 1923 р. Рада послів Паризької мирної конференції ухвалила остаточне рішення про передачу Східної Галичини під політико-адміністративне управління Польщі та про визнання польсько-радянського кордону. Еміґраційний уряд ЗУНР саморозпустився.

Дипломатична активність уряду УСРР

Перші кроки МЗС УСРР

Москва контролювала всі сфери життя національних радянських республік. Тільки завдяки цьому центральне компартійно-радянське керівництво мирилося з їхнім юридично незалежним статусом на початку 20-х рр.

Та існувала сфера, в якій централізований контроль керівників державної партії з абсолютного перетворювався на відносний — дипломатична діяльність. У цій сфері Москва не могла впливати на свою периферію з цілком зрозумілих причин: вона не контролювала зарубіжні країни. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік, якби їм була дозволена дипломатична діяльність, з доброї волі дотримуватимуться курсу, визначеного в центрі.

Центральне керівництво майже не сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії. Однак зовнішньополітична активність національних республік усе-таки загрожувала, хай і в перспективі, перетворенням формальної незалежності на реальну. Піддавати такій спокусі керівників національних республік В.Ленін не бажав, попри весь свій "національний лібералізм" (у цьому, як відомо, його напівжартома звинувачував нарком у справах національностей Й.Сталін).

На такому тлі сама наявність дипломатичної активності УСРР здається доволі дивною. Є всі підстави вважати, що походження цього історичного феномену пояснювалося суб'єктивними причинами. На перший план при розгляді проблеми висувається колоритна постать Х.Раковського.

Ця людина була природженим дипломатом і мала персональні контакти, інколи протягом десятиріч, з сотнями європейських політиків, зокрема з діячами першого ешелону. Голова російського Раднаркому н евипадково доручив К.Раковському в 1918 р. відповідальну місію переговорів з урядом УНР про укладення миру, що передбачалося Брестським договором із Центральними державами. Так само не випадково Х.Раковського надіслали 1919 р. в Україну.

Вважалося, що він здатний консолідувати місцевих більшовиків, які загрузли в безпринципних чварах, щоб створити підконтрольний Москві компартійно-радянський центр із ворогуючих між собою партій комуністичної орієнтації.

У тому, що УСРР дістала вихід на зовнішньополітичну арену, відіграли свою роль не тільки дипломатичні здібності Х.Раковського, а й те, що він не мав коренів у місцевому середовищі. Вважаючи цю ключову фігуру в політичному істеблішменті республіки своєю, центр міг не турбуватися про небезпеку пожвавлення українського націоналізму навіть у комуністичних шатах.

Якщо це так, то на передній план для Москви виступали переваги, а не вади самостійних і скоординованих дій радянських республік на зовнішньополітичній арені. Г.Чичерін, який завжди високо цінував яскравий дипломатичний талант Х.Раковського, телеграфував 1 червня 1921 р. українському радянському урядові: "Нам здається, що було б краще, якби УСРР частіше виступала самостійно, одна, виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки у найважливіших випадках ми могли б подавати дипломатичну допомогу"[85].

Ці слова не варто вважати зворотом дипломатичної ввічливості. Для дипломата старої школи, який поставив себе на службу більшовицьким збирачам імперії, що розпалася, Х.Раковський був своєю людиною. Однак спроби українців реалізувати своє право на зносини із зовнішнім світом постійно наштовхувалися на перепони в ланках центрального компартійно-радянського апарату. Надто багато відповідальних працівників у центрі вважало явно ненормальним і навіть обурливим, коли периферійні органи їхнього власного апарату виявляли намір самостійно, а не через них спілкуватися з країнами світу.

Всеукрревком був реорганізований у президію ВУЦВК та Раднарком УСРР ще в лютому 1920 р. Проте юридичне право на зносини із зовнішнім світом з'явилося в українського радянського уряду тільки після підписання 28 грудня 1920 р. союзного договору між УСРР і РСФРР із взаємним визначенням суверенітету та незалежності сторін. Можна тільки дивуватися оперативності Х.Раковського (він, зрозуміло, залишив за собою пост наркома закордонних справ у власному уряді), який встиг уже 31 грудня підписати в Москві першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною Грузією.

12 січня 1921 р. була утворена дипломатична місія УСРР при Раднаркомі РСФРР. Очолив її Ю.Коцюбинський, його заступниками стали В.Лях і В.Ауссем. Разом із спеціальним посланником українського компартійно-радянського центру Ф.Коном Ю.Коцюбинський провів у Москві переговори з литовським урядом. 14 лютого 1921 р. було укладено перший в короткій історії юридично незалежної УСРР договір зі справді незалежною Литвою про встановлення офіційних дипломатичних відносин.

Тим часом у Ризі провадилися радянсько-польські переговори про припинення стану війни та укладення мирного договору. Радянську сторону представляли Росія й Україна. Білорусія уповноважила представляти свої інтереси Росію. Делеґація під керівництвом А.Йоффе була об'єднаною. Представники УСРР Е.Квірінг і О.Шумський входили до її складу на правах рядових членів.

Мирний договір сторони уклали 18 березня 1921 р. Його ратифікація була здійснена у встановлений 30-денний термін. ВЦВК ратифікував договір

14 квітня, ЦВК УСРР — 17 квітня. Польський сейм затвердив договір 15 квітня, а наступного дня підпис Ю.Пілсудського надав законної сили цій постанові сейму.

На початку жовтня повірений у справах в Україні граф Ф.Пуласький зустрівся на прикордонній станції Здолбунів з повноважним представником УСРР у Польщі О.Шумським. Пуласький поїхав у Харків, Шумський — у Варшаву.

Плани розгортання дипломатичної діяльності

Перебуваючи в Ризі, де укладався мирний договір, Е.Квірінг підготував записку "Про дипломатичні представництва УСРР". 14 січня 1921 р. він розіслав її на чотири адреси — МЗС УСРР (Х.Раковському), МЗС РСФРР (Г.Чичеріну), ЦК РКП (М.Крестінському) та ЦК КП(б)У (В.Молотову). Виходячи з того, що записка офіційно розглядалася на політбюро ЦК КП(б)У, слід детально зупинитися на конкретних пропозиціях і системі аргументації в цьому документі.

Відзначивши, що Україна стоїть напередодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин з Польщею й країнами Балтії, а в більш віддаленому майбутньому це питання постане й стосовно інших держав, Е.Квірінг запропонував визначитися з формою представництва. "Наскільки мені відомо, — писав він, — тепер це питання вирішується таким чином, що російський посол буде одночасно й представником УСРР. Таке розв'язання питання, на мій погляд, не відповідає ні нашій політиці виявлення незалежності та суверенності УСРР, ні тому становищу, яке "українське питання" посідає у міжнародній політиці"[86].

Представник уряду УСРР на переговорах з Польщею вважав, що республіка повинна в перспективі мати самостійні посольства у великих державах (Велика Британія, Франція, Німеччина, США та Італія). Підкреслюючи, що у міжнародній політиці найближчих років Україна матиме важливе самостійне значення, він додавав цікаве зауваження: "Я не стану говорити зараз про те, правильна або неправильна наша політика прокламування перед зовнішнім світом самостійності УСРР. Та оскільки це так і оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам становила б для цих держав показник фіктивності всіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю всім нашим ворогам"[87].

Система доказів у цій доповідній записці була просто дивовижна! Будучи німцем, Е.Квірінг міг нібито не боятися звинувачень у етнічному сепаратизмі, як їх не боявся болгарин Х.Раковський. Та насправді він їх панічно боявся, оскільки порушував звичне для пануючої нації табу на взаємопов'язання слів "самостійність" і "Україна". Невипадково у російський мові дістав права громадянства саме український термін "самостійність", який вживався без перекладу й означав щось анархічне, бридке та підозріле. Тому Е.Квірінг поспішив заявити, що керується не національними міркуваннями, а лише логікою.

Мовляв, Україна повинна мати самостійні посольства, тому що посідає самостійне місце у політиці великих держав.

Е.Квірінг пропонував також утворити посольство у Варшаві та консульства у Львові, Тернополі, Станіславі, а можливо — і в інших містах Польщі. "Наші представництва втілюватимуть ту УСРР, на яку маси українського селянства в Польщі почнуть покладати свої надії й сподівання, — писав він. — Щодо Польщі наявність самостійних дипломатичних представництв тим більш важлива, що тут зосередилася квінтесенція петлюрівської контрреволюції, за якою треба пильно слідкувати й усілякими засобами, зокрема дипломатичними, неослабно боротися. Якщо це робитиме російсько-українське посольство, наша революційна робота серед українського селянства Галичини, Волині, Холмщини, а також робота з розшарування української націоналістичної інтеліґенції зустріне велике упередження, тому що нас тоді легко буде зобразити аґентами єдиної неділимої"[88].

Тут знову-таки варто звернути увагу на термінологію записки. Вираз "українська націоналістична інтеліґенція" характерний для дореволюційного слововжитку. Освічені українці, які не переходили на російську мову, розглядалися імперськими чиновниками як націоналісти, сепаратисти, мазепівці. Вірнопіддана інтеліґенція в імперії могла бути тільки російською.

Крім Польщі, Е.Квірінг пропонував заснувати представництва в інших країнах, в яких були етнічні українські землі або в яких зосереджувалася українська еміґрація — Чехословаччині, Румунії, Австрії. Щодо всіх інших країн, то він не заперечував представництва інтересів УСРР російськими послами, а бажав тільки, щоб у відповідних посольствах працювали в ранзі радників або секретарів представники українського НКЗС.

Автор цієї записки обіймав тоді відносно незначну посаду апаратного характеру. Масштаб пропозицій, що висувалися, явно не відповідав посаді. З другого боку, саме в цей час (січень 1921) Х.Раковський дістав юридичну можливість розгорнути дипломатичну діяльність уряду УСРР. Тому висловлені в записці Е.Квірінга ідеї буде логічно пов'язувати саме з Х.Раковським, хоч ми не можемо документально обґрунтувати наявність такого доручення з його боку своєму підлеглому.

Хоч би як там було, а дуже швидко, вже 22 лютого 1921 р., записка Е.Квірінга була поставлена на обговорення політбюро ЦК КП(б)У. Можна не сумніватися, що в ЦК РКП(б) й НКЗС РСФРР не заперечували проти висловлених у ній ідей, — інакше записка не мала б ходу. Було вирішено визнати бажаною організацію представництв. Визначення списку країн, де повинна була розгортатися дипломатична активність УСРР, а також кандидатур перших українських радянських дипломатів покладалося на оргбюро ЦК КП(б)У[89].

Перші труднощі у розгортанні дипломатичної активності УСРР

1921 р. центральний компартійно-радянський апарат не перешкоджав НКЗС УСРР установлювати зв'язки із зарубіжними країнами. Навпаки, інколи такі зв'язки Україна встановлювала слідом за Росією.

Зокрема, у квітні в Берліні було підписано протокол між УСРР та Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. Він засвідчував визнання радянської України Німеччиною де-факто. У серпні Україна уклала мирний договір з Латвією, а в листопаді — з Естонією. Водночас провадилися переговори про визнання Росії та України й укладення з ними торговельних угод у Чехословаччині та Італії.

7 грудня представники РСФРР та УСРР у Відні досягли домовленості з урядом Австрії про встановлення дипломатичних відносин. Повноважним представником УСРР у Відні Х.Раковський призначив Ю.Коцюбинського. Тоді ж було визнано доцільним злити в єдине представництво дипломатичну місію УСРР у Росії й повноважне представництво у справах народного господарства на чолі з М.Полозом. Останній залишився в Москві й очолив об'єднаний орган.

У березні 1921 р. Росія підписала договір про дружбу і братерство з Туреччиною. В рамках цього договору В.Ленін надав кемалістській Туреччині істотну військову та економічну допомогу. Йдучи торованим шляхом, Х.Раковський наприкінці року надіслав у Туреччину представницьку делеґацію на чолі зі своїм заступником М.Фрунзе. 2 січня 1922 р. вона уклала аналогічний договір про дружбу й братерство.

Дипломатичні зв'язки були потрібні Х.Раковському, щоб налагоджувати передусім економічне співробітництво. Він утворив наркомат зовнішньої торгівлі й окремою постановою Української економічної наради визнав ударність його роботи. У листопаді 1921 р. на Всеукраїнському з'їзді працівників зовнішньої торгівлі заявив, що утворено експортний фонд у сумі 60 млн. рублів золотом. Натиснувши на центральні відомства, Голова українського уряду домігся істотної самостійності у роботі НКЗТ. До сфери його впливу відійшли Польща, Чехословаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина[90]. До кінця року торговельні представництва та місії УСРР уже працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі.

Результати розгортання дипломатичної активності УСРР 1921 р. були вагомі, коли взяти до уваги те, що вона починалася з нуля й відбувалася в умовах голоду та розрухи. Однак уже 1922 р. ініціативи Раковського в галузі зовнішніх зносин рідко закінчувалися результативно через щораз більший опір центру. Адже вплив Х.Раковського у центральному компартійно-радянському керівництві різко послабився. Будучи вторинним, він завжди залежав від підтримки В.Леніна та Л.Троцького. Однак Ленін серйозно захворів, а Троцький опинився у політичній ізоляції.

Відкрити власне представництво в Римі Україні не дозволили. Повпред РСФРР в Італії В.Воровський одночасно виконував функції повноважного

представника УСРР. Коли ж НКЗТ УСРР заснував в Італії торговельну місію в складі 9 чоловік і призначив торгпреда, центральні відомства запротестували. Під їхнім тиском політбюро ЦК КП(б)У в березні 1922 р. засудило такі дії НКЗТ. Наркомат зовнішньої торгівлі України не врахував, як вказувалось у відповідній постанові, що функції повпреда й торгпреда України уже виконував В.Воровський[91].

Останній погано виконував навіть функції російського повпреда, оскільки значну частину робочого часу змушений був присвячувати міжнародним конференціям. Надуманим був і аргумент стосовно того, що штати українського торгпредставництва не потребували розширення, оскільки існувала можливість використовувати співробітників російського представництва в Італії.

На початку квітня 1922 р. український уряд мусив ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії. Функції представництва у Латвії та Естонії передавалися місії РСФРР. Тільки тимчасово функціонувало й далі представництво у Литві[92].

Те, що залишилося поза рамками протокольної постанови, у подробицях передає адресований Х.Раковському лист повноважного представника УСРР у країнах Балтії Є.Терлецького. "Виїжджаючи сюди, — писав Терлецький, — я не передбачав, що буду мати ще одну, найбільш важку і також дипломатичну роботу — встановлення взаємовідносин з повпредами РСФРР і тов. Ганецьким, членом колегії НКЗС (Я.Ганецький у 1920-1921 рр. працював повпредом і торгпредом у Латвії, згодом — у центральному апараті наркомату закордонних справ — авт.). По простоті своїй розраховував на певне сприяння, передусім політичне, а потім всіляке інше... Але попередлива рука тов. Ганецького, який, імовірно, більш ревно ставиться до своєї справи, ніж я до України, ще до мого в'їзду в Прибалтику потурбувалася про "екстериторіальність" представництв, що він їм протегує. Посли дістали цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі і т.д. Пропонувалися практичні засоби — не давати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграми через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і таке інше. Мені соромно писати про це, але разом з тим обурливо бачити, куди спрямована увага у керівників прибалтійської політики, коли, разом з тим, є цілий ряд прорахунків, за заявами тих же повпредів, у важливих політичних запитах"[93].

Лист Є.Терлецького доповнюється доповідною запискою заступника повноважного представника УСРР у Москві Я.Чужина в політбюро ЦК КП(б)У. "Відносини з представництвом РСФРР, — писав він 25 березня 1922 р., — найбільш ненормальні. У першій же зустрічі з повпредом т. Давтяном виявилася його точка зору на представництво УСРР як на цілком непотрібну витівку, тому що не тільки Україні, але й Росії в Литві нема чого робити. Цей погляд на наше представництво визначив, по суті, ставлення до нас з боку представництва РСФРР. Незважаючи на те, що ми домовилися працювати узгоджено, в контакті, весь час відчувалося поблажливо-недбале ставлення до нас. Виявилося, що представництво РСФРР не задовольняється тільки контактом у ро-

боті, а домагається підпорядкування собі цілком, формально і по суті, українського представництва"[94].

Попри все це, українське представництво у Литві виявляло неабияку живучість. 5 квітня 1922 р. у Харкові було підписано, а 13 жовтня ратифіковано додатковий договір між Литовською демократичною республікою й УСРР[95]. Він істотно розширив можливості співробітництва, але наприкінці того самого року, тобто з утворенням СРСР, українське представництво у Литві було ліквідоване.

Як Голова уряду Х.Раковський був поставлений у незручне становище в питанні про обмін дипломатичними місіями з Туреччиною після укладення договору про дружбу та братерство. Минали місяць за місяцем, а центр не розв'язував питання про українську місію в турецькій столиці. На початку вересня 1922 р., коли у Харкові вже працювало турецьке посольство, ЦК КП(б)У спромігся на таке "революційне" рішення: "Визнати за необхідне мати в Туреччині українського повноважного представника із скороченим штатом. Доручити Яковлєву (заступник наркома закордонних справ і фактичний керівник наркомату, оскільки наркомом був за сумісництвом Х.Раковський — авт.) про подробиці домовитися з Москвою"[96].

Після такого рішучого демаршу в Туреччині з'явилася українська місія. Водночас, за берлінським протоколом, у листопаді 1922 р. дія Рапалльського договору поширилася на всі радянські республіки. Керівником берлінської місії НКЗС УСРР став М.Левицький.

Це було досягнення "під завісу". 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У схвалив постанову "Про згортання апарату НКЗС". У зв'язку з наступним утворенням Радянського Союзу Яковлєву доручалося розпочати переговори з НКЗС РСФРР щодо об'єднання наркоматів. Закордонні представництва України передбачалося тимчасово, на кілька місяців, залишити. Як показали наступні події, Х.Раковський плекав надію змінити ситуацію.

23 березня 1923 р. ЦК КП(б)У за його доповіддю прийняв рішення просити політбюро ЦК РКП(б) переглянути питання про злиття наркоматів закордонних справ і висловився за перенесення союзного НКЗС із категорії злитих у категорію директивних наркоматів. Злитими називалися наркомати, що існували тільки в столиці Союзу. У директивних наркоматів місцевий апарат підпорядковувався Москві не безпосередньо, а через відповідний орган уряду союзної республіки. За цим органом залишалася назва наркомату. Згодом директивні наркомати одержали назву "відомства союзно-республіканського підпорядкування".

Попри негативну реакцію центрального компартійно-радянського керівництва, Х.Раковський і М.Скрипник повторили свої пропозиції на нараді в ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, яка відбулася 9-12 червня 1923 р. Сталін, який керував роботою наради, висловився у заключній промові таким чином: "Хіба це випадковість, що тт. українці, розглядаючи відомий проект конституції, схвалений на з'їзді Союзу Республік, викреслили з нього фразу про те, що республіки "об'єднуються в одну союзну державу"? Хіба це випадковість, що тт. українці в своєму контр-

проекті запропонували НКЗТ і НКЗС не зливати, а перенести в розряд директивних? Де ж тут єдина союзна держава, якщо у кожній республіці залишається свій НКЗС і НКЗТ? Чим це не конфедерація?"[97]

У серпні 1923 р. консулати й дипломатичні служби України були злиті з апаратом російського наркомату, який став союзним. Апарат НКЗС УСРР остаточно перестав існувати 20 вересня 1923 р.[98]

"Українська закордонна політика" після 1922 р.

З утворенням СРСР інтереси союзних республік на міжнародній арені мав представляти уповноважений НКЗС при уряді даної республіки. Це була посада подвійного підпорядкування, але Москва тільки затверджувала кандидатуру, висунуту з місцевих працівників. Уповноважений НКЗС мав статус члена республіканського уряду. У виконанні необтяжливих функцій йому допомагав нечисельний апарат.

Однак ЦК КП(б)У прагнув більшого. Він зберіг комісію у закордонних справах, яка працювала при політбюро ЦК. Вона тепер складалася з уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УСРР О.Шліхтера (голова), секретаря ЦК КП(б)У В.Затонського, представника КПЗУ в Харкові Максимовича (К.Саврича), наркома юстиції й ґенерального прокурора М.Скрипника, наркома освіти О.Шумського. У серпні 1925 р. політбюро ЦК схвалило рішення такого змісту:

"Як правило, вважати необхідним, щоб усі питання української закордонної політики попередньо розглядалися і розроблялися в Комісії ПБ (політбюро — авт.) у закордонних справах. В окремих випадках, коли треба негайно вирішувати питання, воно узгоджується уповноваженим НКЗС з ґенеральним секретарем ЦК з наступним повідомленням членів комісії. З метою прискорення розв'язання питань української закордонної роботи в союзних інстанціях зобов'язати постійне представництво УСРР в Москві слідкувати за швидкістю проходження питань по вказівках уповноваженого НКЗС"[99].

Отже, "українську закордонну політику" харківський компартійно-радянський центр мав намір здійснювати за допомогою існуючих структур — управління уповноваженого НКЗС УСРР при уряді УСРР і українського постпредства в Москві. 11 листопада 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У забезпечило на найближчий період фінансові потреби управління уповноваженого НКЗС (бо нарком закордонних справ СРСР Г.Чичерін в асиґнуваннях відмовив) із коштів українського уряду й запропонувало своїй комісії у закордонних справах подати на затвердження програму роботи за кордоном.

НКЗС СРСР відреагував на такі наміри українських політичних діячів скороченням апарату О.Шліхтера удвічі: з 20 до 10 співробітників. Шліхтер звернувся до Л.Кагановича — ґенерального секретаря ЦК КП(б)У й довіреної особи Й.Сталіна. Тиск українського ґенсека на союзні відомства частково подіяв: О.Шліхтеру було дозволено мати апарат із 16 співробітників[100].

Після злиття дипломатичних служб НКЗС УСРР з російськими представництвами в складі радянських посольств опинилася певна кількість українсь-

ких радників і секретарів. У Харкові на цих спеціалістів покладали великі надії, сподіваючись через них здійснювати "українську закордонну політику". Проте Г.Чичерін та його заступник М.Литвинов переміщували кадри колишнього НКЗС УСРР по Європі як завгодно, ігноруючи специфічні інтереси УСРР.

Так, у листопаді 1924 р. О.Шліхтер поскаржився в політбюро ЦК КП(б)У, що В.Ауссем, який працював у Відні й добре справлявся з українською роботою в Австрії, дістав призначення в Лондон без згоди Харкова. ЦК КП(б)У солідаризувався з уповноваженим і прийняв таке рішення: "Настійно просити ЦК РКП українських працівників не переміщувати без попереднього узгодження з ЦК КП(б)У"[101].

В травні 1926 р. ЦК КП(б)У призначив директора філії Московського народного банку в Парижі О.Полоцького на посаду ґенерального консула при уряді УСРР за сумісництвом. О.Полоцький установив зв'язки з українськими еміґрантами у Франції й почав переконувати їх повернутися на Батьківщину. Зокрема, до нього звернувся відомий фахівець у фінансових справах М.Кривецький, який організував міністерство фінансів УНР, працював директором Держбанку України й випустив в обіг перші українські гроші (на стокарбованцевих купюрах стояв його підпис). М.Кривецький цікавився можливостями дістати роботу в радянській Україні за фахом. Звернувся до О.Полоцького й ґенерал армії УНР О.Удовиченко — колишній радник С.Петлюри та начальник штабу гайдамацького Коша Слобідської України. Він порушив клопотання про повернення в Україну з двома-трьома ґенералами УНР і кількома десятками старшин.

Однак діяльність О.Полоцького паралізувалася невизнанням його постпредством СРСР. Через півроку він написав О.Шліхтеру: "Становище моє стає досить неприємним і навіть небезпечним. Я можу чекати, що в будь-який день мені запропонують залишити Францію. Можливо й гірше, тому що для них справді здається дивним і диким, коли директор Московського народного банку десь на стороні від офіційних органів СРСР (посольства, консульства і т.п.) веде якісь українські справи і є офіційним представником українського уряду"[102].

О.Шліхтер поскаржився у політбюро ЦК КП(б)У (жовтень 1926) й на те, що переговори про призначення радянського консула у Львові й польського у Києві ведуться між Москвою та Варшавою без участі уповноваженого НКЗС при уряді УСРР. Із запропонованою ним кандидатурою на посаду ґенерального консула у Львів польський уряд не погодився, але НКЗС не повідомив про це Харків, унаслідок чого відкриття львівського консульства затяглося на кілька місяців. З другого боку, листування з МЗС Польщі щодо кандидатури консула у Київ приховувалося від О.Шліхтера. Приїзд в Україну польського консула став для управління уповноваженого НКЗС несподіванкою.

Розглядаючи ці й подібні випадки цілковитого нехтування українським урядом з боку НКЗС СРСР, політбюро ЦК КП(б)У зважилося на відчайдушний крок. 21 жовтня 1926 р. воно ухвалило таку постанову:

"1. Доручити О.Шліхтеру скласти відповідну доповідну записку за підписом секретаря ЦК КП(б)У членам ПБ ЦК ВКП(б) із вказівкою на всі ненормальності, що припускаються до УСРР з боку НКЗС СРСР.

2. Доручити делеґації ЦК КП(б)У на XV Всесоюзну конференцію просити ЦК ВКП(б) створити авторитетну комісію для розв'язання всіх питань, порушених у доповідній записці"[103].

Реагування керівників НКЗС СРСР на випадки переміщення дипломатичних працівників з ініціативи компартійно-радянських інстанцій УСРР також було вкрай гострим. Коли в ЦК КП(б)У вирішили призначити А.Приходька на посаду заступника наркома освіти, Г.Чичерін надіслав О.Шліхтеру листа, в якому висловлював гостре невдоволення з приводу такого призначення:

"З величезним здивуванням ми дізналися про те, що співробітник НКЗС, який обіймає посаду по НКЗС у Празі, т. Приходько, дістав інше призначення без попереднього рішення НКЗС у цьому питанні. На жаль, ми не мали відомостей про те, чи боролися Ви, як уповноважений НКЗС, проти цього антиконституційного акту, який є порушенням конституційного становища НКЗС, оскільки уповноважений НКЗС, очевидно, повинен провадити лінію НКЗС, а не лінію елементів, незадоволених союзною конституцією"[104].

Секретар ЦК КП(б)У І.Клименко поставив цей лист на обговорення політбюро. Мабуть, різкі оскарження наркома закордонних справ образили керівників УСРР. В усякому разі, політбюро доручило секретаріату підготувати відповідь Г.Чичеріну (а копію адресувати Й.Сталіну) "з протестом проти неприпустимої тональності листа". Проте за суттю відповідь скидалася на спробу виправдатися: повідомлялося, що питання про відкликання А.Приходька з Праги не оформлене відповідно до існуючих вимог до одержання дозволу ЦК ВКП(б)[105]. Дозвіл було одержано, й А.Приходько кілька років працював заступником наркома освіти.

Напруженість у стосунках між керівництвом союзного дипломатичного відомства й пов'язаними з Харковом дипломатами була навіть гострішою, ніж про це свідчить офіційне листування. Підтвердженням цього є випадок, що стався в радянському повноважному представництві у Варшаві на початку листопада 1926 р. Повпред П.Войков запросив "на чай" українських і білоруських депутатів сейму. Можливо, "чай" був занадто міцний, тому що П.Войков визнав за можливе поінформувати запрошених гостей — громадян Польської Республіки, що українці, не виключаючи й комуністів, геть усі є шовіністами. Було вказано, зокрема, на присутнього у приміщенні радника повпредства М.Лебединця.

Інцидент, про який М.Лебединець розповів у письмовій скарзі в ЦК КП(б)У, далі розвивався ще гостріше: "Тов. Войков заявив, що з усіх українських комуністів найбільш шовіністичні харківські комуністи, і на доказ послався на харківську партійну та радянську верхівку, яка, на його думку, вкрай шовіністична"[106].

Обурені члени ЦК КП(б)У надали повідомленню М.Лебединця офіційного характеру, розглянули його на засіданні політбюро й 11 грудня прийняли таке рішення: зобов'язати уповноваженого НКЗС СРСР підготувати проект листа до секретаріату ЦК ВКП(б), в копії — до ЦКК ВКП(б). Секретаря ЦК КП(б)У В.Затонського зобов'язали підписати цей документ.

О.Шліхтер підготував листа, в якому були такі рядки: "ЦК КП(б)У просить вжити заходів до виявлення обставин справи і, якщо відомості підтвердяться,

до припинення інцидентів, які можуть викликати сумнів у щирості національної політики, здійснюваної радянською владою, і які ведуть до підриву авторитету СРСР в цілому"[107].

Чернетка цього листа поцяткована виправленнями, зробленими червоними чорнилами рукою В.Затонського. Проте в справі немає ознак того, що документ відправлено за адресами, вказаними у рішенні політбюро. Мабуть, Л.Каганович, не сумніваючись у правдивості слід М.Лебединця, не зважився відкрито солідаризуватися зі свідченнями стосовно слизької теми, зробленими після "чаю" людиною, яка не мала політичної ваги.

Важко знайти пояснення випадку, який розглядався на бюро Катеринославського губкому КП(б)У наприкінці 1925 р. Один із керівників "Південьсталі" І.Макаров доповідав про невдалу подорож до Берліна. Він мав завдання реалізувати ліцензії на імпорт устаткування, але переконався в безнадійності справи. У доповідній записці в губком, пересланій у ЦК КП(б)У разом з інформацією про засідання бюро губкому (воно завершилося рішенням переслати всю справу на розгляд у Харків), І.Макаров відзначав:

"*...Надійшло розпорядження секретного порядку з Москви про те, щоб була призупинена реалізація ліцензій по "Південьсталі" на суму 6 млн. крб.,* до особливого розпорядження. Становище, що склалося, позбавило нас можливості здійснити будь-які закупки для південної металургії. Повинен відзначити, однак, що ряд представників інших трестів, які мають менш важливе значення у господарському житті нашої країни, могли реалізувати свої ліцензії повністю"[108].

Підкреслення (синім олівцем) зробив Л.Каганович. Крім них, у справі немає жодних ознак ставлення найвищого в Україні органу влади до дій московських господарських властей. Справу було розглянуто в ЦК КП(б)У 8 січня 1926 р. без прийняття рішення.

Постійно наражаючись на образливі щиглі й потиличники "старшого брата", харківські політичні діячі зрозуміли, нарешті, що повинні займатися не міжнародною політикою, а винятково міжнародною роботою в рамках політики, окреслюваної Москвою. Свідченням цього стала ліквідація комісії політбюро ЦК КП(б)У в закордонних справах. Вона тихо зникла 9 липня 1926 р. на пропозицію М.Скрипника.

Проблема українських консульських столів

Після радянсько-польської війни десятки тисяч людей виявляли бажання переселитися до своєї країни: українці — в УСРР, поляки — в Польщу. За Ризьким мирним договором радянські республіки й Польща обопільно зобов'язувалися надавати переселенцям та реемігрантам матеріальну допомогу та моральну підтримку. У радянському законодавстві ці норми було поширено на всіх громадян, які з власної волі або через воєнні обставини опинилися за межами СРСР. У зв'язку з цим до українських радників і секретарів повпредств у Берліні, Варшаві, Празі та інших столицях стали звертатися бажаючі набути громадянство УСРР і переселитися до Радянського Союзу.

Українські радники й секретарі оформляли ці справи та передавали їх на розгляд "Комгражу" (Комітет у справах громадянства при НКЗС СРСР). Питання про громадянство й візи розв'язувалося в Москві. Практика роботи "Комгражу" показала, що візи в Росію видавалися швидко, тоді як візи в Україну, особливо для рееміґрантів, які брали участь в Українській національній революції, затримувалися на невизначений термін.

Хоч харківське компартійно-радянське керівництво становило тільки відгалуження московського владного центру, йому доводилося працювати в національній республіці й зважати на місцеві настрої. Тяганина з візами, яка суперечила ухваленим самою Москвою законам та інструкціям, викликала у нього негативну реакцію.

26 лютого 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У поставило на порядок денний питання "Про відмову НКЗС відпустити кошти із загальносоюзного бюджету на репатріацію колишніх петлюрівців". Було ухвалено таке рішення: "Заявити перед ЦК РКП протест, вказуючи на те, що з боку НКЗС спостерігається інше ставлення до українських репатріантів, ніж до врангелівців, які реевакуюються за звичайним порядком"[109].

Водночас голова РНК УСРР В.Чубар за допомогою О.Шліхтера обґрунтував і висунув на обговорення політбюро ЦК КП(б)У питання про наділення українських радників і секретарів у радянських повпредствах та консульствах додатковими правами. Йшлося про видачу віз і надання еміґрантам українського громадянства. Відповідні пропозиції мали затверджуватися в Харкові управлінням уповноваженого НКЗС СРСР і ДПУ УСРР. Наступний перебіг подій у стислій формі виклав Каганович у листі до Сталіна від 9 липня 1925 р.:

"Постановою Політбюро ЦК КП(б)У 9 березня було прийнято проект положення про українські консульські столи при повпредствах СРСР за кордоном в країнах, де є інтереси України, тобто насамперед у Варшаві, Празі, Відні, Берліні та Парижі. З практики роботи українських радників і секретарів при повпредствах виявилося, що спостерігається іноді надто жорстке ставлення до громадян, які подають заяви про прийняття громадянства УСРР або клопочуть про в'їзд в УСРР. Доводиться також констатувати, що більшість відмов у прийнятті в громадянство СРСР припадає на українців. У консульському відділі німецького повпредства стягувався до недавнього часу навіть консульський збір за переклад документів з української мови на російську.

Все це викликає, природно, нарікання на радянську владу, які використовуються українською контрреволюцією як агітаційний засіб проти УСРР і взагалі проти національної політики радянської влади. Після того, як питання про необхідність заснування українських консульських столів при повпредствах було затверджено Політбюро ЦК КП(б)У і прийнято проект положення про українські консульські столи, питання перейшло на розгляд його в радянському порядку в колегію НКЗС СРСР. На засіданні від 23 березня колегія категорично висловилася проти організації українських консульських столів.

Надалі було створено спеціальну Комісію ЦК РКП під головуванням т. Куйбишева, яка підтримала точку зору НКЗС про непотрібність українських

консульських столів. У зв'язку з цим питання ще раз обговорювалося в Політбюро ЦК КП(б)У 26 червня, де було підтверджено попередню постанову"[110].

Лист Кагановича завершувався проханням провести через ЦК РКП(б) постанову про організацію українських консульських столів. Цим листом український ґенсек демонстрував лояльність щодо місцевої політичної еліти, до нагляду за якою він був приставлений своїм патроном — всесоюзним ґенсеком. Місцева компартійно-радянська еліта, своєю чергою, намагалася виступити виразником національних інтересів, тобто грати роль знищуваної нею ж української демократичної еліти. Тим більше, що позиція центру в даному випадку була надто жорсткою й навіть свавільною під кутом зору самих радянських законів.

Розгляд питання про українські консульські столи безпосередньо в Москві не дав очікуваних результатів. Прагнення Харкова розширити повноваження українських представників у радянських повпредствах за кордоном Г.Чичерін розцінив як спробу перетворити управління уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УСРР на республіканський наркомат закордонних справ, що суперечило Конституції СРСР.

В.Чубар назвав таке трактування проблеми консульських столів "демагогічним маневром у боротьбі проти цілком природних і законних вимог українського уряду в галузі українських інтересів за кордоном". Висловитися різкіше було неможливо. Та ЦК ВКП(б) солідаризувався з керівництвом центрального відомства.

Оскільки питання не вирішувалося, 26 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило політично загострену резолюцію: "Констатувати, що теперішнє становище українських представників за кордоном (радників і секретарів повпредств) не забезпечує повністю інтересів СРСР в частині широкого використання у відповідних країнах усіх можливостей, які випливають з нашого розв'язання національного питання... Визнаючи необхідним забезпечення цілковитої єдності закордонної політики СРСР та єдності проведення її повпредствами, вважати, що необхідне точне вреґулювання практичних взаємовідносин українських представників з повпредами, з одного боку, і зв'язку їх з українським урядом — з другого"[111].

Отже, на четвертому році існування в жорстких рамках єдиної держави харківський компартійно-радянський центр усе ще прагнув зберегти бодай примарні рештки закордонних дипломатичних структур. Натомість в НКЗС СРСР після злиття повпредств та консульств УСРР та РСФРР до українських дипломатичних представників почали ставитися як до чиновників союзного відомства. Розуміючи суть колізії, Л.Каганович цього разу вже не наважився апелювати до вищих компартійних інстанцій, а тому обмежився демонстративним ухваленням процитованої вище резолюції. Вона не дістала дальшого ходу.

Востаннє ця проблема знову вихлюпнулася на поверхню восени 1926 р. 21 жовтня О.Шліхтеру вкотре доручили підготувати доповідну записку. Він записав у ній: "Вважаю за необхідне ще раз порушити і рішуче наполягти на проведенні в життя питання про становище українських представників за кордоном, затверджене ПБ постановою від 26 березня 1926 р., і про заснування

консульських столів відповідно до неодноразових постанов ПБ з цього приводу. Питання переносилося в ЦК ВКП, однак так і залишилося нерозв'язаним"[112].

Л.Каганович навіть не став ініціювати рішення політбюро по цій доповідній записці. Він розумів безперспективність подальших дій. Натрапляючи на нездоланну стіну в Москві, харківський центр змушений був удавати, ніби проблеми вже не існує.

Згортання активності на українських етнічних землях за межами СРСР

Не маючи змоги провадити власну політику за кордоном, керівники радянської України прагнули активізувати дозволену їм міжнародну роботу на етнічних землях за межами СРСР. Проте й тут можливості УСРР неухильно звужувалися.

II-й з'їзд КПЗУ, який довго готувався у Харкові, за місяць до його початку (жовтень 1925) перенесли в Москву. Українські цекісти, які створили оргкомітет на чолі з І.Булатом і асигнували на проведення з'їзду 6 тис. доларів США зі своїх жалюгідних ресурсів, змушені були бити відбій. Вони дістали доброго щигля від Й.Сталіна, коли делегували на цей з'їзд М.Скрипника і О.Шумського, які в ЦК КП(б)У відповідали за роботу з КПЗУ. Перед самим відкриттям з'їзду їм довелося замінити ці кандидатури більш витриманим "інтернаціоналістом" В.Затонським, хоч той не був безпосередньо зв'язаний з підпільною роботою у Західній Україні.

З Комуністичною партією Західної України виявилася пов'язаною дуже похмура сторінка національної політики Москви безпосередньо в радянській Україні. Тандем Каганович-Сталін настійливо домагався, щоб компартійно-радянські чиновники оволодівали мовою та культурою українського населення. Для КП(б)У, в своїй масі російсько-єврейської за національним складом, курс на українізацію був особливо важливим. Оскільки цей курс давав побічний ефект у вигляді прискорення темпів національного відродження, то мав, як вважали московські стратеги коренізації компартійно-радянської влади, супроводжуватися запобіжним репресуванням української інтеліґенції.

Українізація й боротьба з "українським буржуазним націоналізмом" становила дві сторони цілісної політики. Використовуючи в своїй діяльності нібито протилежні лінії, сталінський посланець в Україні персоніфікував обидві: картбланш в українізації дістав М.Скрипник, а звинувачення в націоналізмі впали на голову О.Шумського.

Вибір Л.Кагановича був точний. М.Скрипник мав великий авторитет серед інтеліґенції та був найбільш зручною політичною фігурою для безпосереднього здійснення курсу на українізацію. О.Шумського також не випадково обрали мішенню для звинувачення у націоналізмі. Він керував народним комісаріатом освіти — одним із небагатьох відомств у системі управління, яке після утворення СРСР зберігало самостійність. Як член виконкому Комінтерну (з 1920) Шумський відповідав за діяльність КПЗУ. Цю партію Л.Каганович вважав за потрібне "більшовизувати", тобто запровадити в ній залізну дисципліну.

О.Шумський розумів, що не зможе спрацюватися з Л.Кагановичем. Під час зустрічі Й.Сталіна з делеґатами II-го з'їзду КПЗУ він запропонував йому замінити українського ґенсека й навіть назвав кандидатуру на заміну — В.Чубаря. Пропозиція скоріше нагадували скаргу, тому що мотивувалася всім відомою брутальністю Л.Кагановича. Й.Сталін відреагував тільки в квітні 1926 р. листом до Л.Кагановича та інших членів політбюро ЦК КП(б)У, в якому фактично солідаризувався зі своїм висуванцем.

У червні 1926 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому О.Шумського безпідставно звинуватили у багатьох прорахунках. Л.Каганович змусив його визнати хибність самого порушення питання про заміну керівництва КП(б)У. Під час обговорення діяльності наркомосу УСРР на політбюро ЦК КП(б)У в лютому 1927 р. О.Шумський заявив про неможливість для нього дальшої роботи у республіці. Ця заява не зустріла заперечень з боку присутніх, і він був відправлений у розпорядження ЦК ВКП(б). Наркомат освіти очолив М.Скрипник.

Справа О.Шумського майже два роки не виходила за межі його персонального конфлікту з Л.Кагановичем. Та на лютнево-березневому (1927) об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У колишнього наркома звинуватили вже у націоналістичному ухилі.

На захист О.Шумського став Максимович (К.Саврич) — секретар закордонного бюро допомоги КПЗУ, член ЦК КПЗУ й кандидат у члени ЦК КП(б)У, організатор (у лютому 1919) й перший керівник Компартії Східної Галичини. Він заявив, що не може у сказаному на пленумі знайти принципових розходжень О.Шумського з лінією ЦК, а тому вважає, що членам політбюро ЦК КП(б)У не слід було задовольняти прохання наркома освіти про виїзд з України. Заява Максимовича висвітлила очевидні факти й була сприйнята присутніми як сміливий випад проти Л.Кагановича — людини, якої панічно боявся весь компартійно-радянський апарат в Україні.

М.Скрипник, що погодився виконувати невдячну роль організатора політичного цькування свого попередника на посаді наркома освіти, здійснив нелеґальну поїздку у Вільне місто Данціг з дорученням ЦК КП(б)У порушити на черговому пленумі ЦК КПЗУ питання про засудження виступу Максимовича. Однак керівний склад КПЗУ, за винятком двох членів ЦК, підтримав свого колегу, отже, опосередковано, й О.Шумського.

Ситуація загострилася, тому що КПЗУ й КП(б)У мали формально рівний статус. У конфлікт між двома партіями мусив втрутитися Комінтерн.

Делеґація КПЗУ, утворена для представлення конфліктної справи на виконкомі Комінтерну, дістала такі інструкції: по-перше, пленум ЦК КПЗУ не бачить у доповіді й оголошених Миколосом (М.Скрипником) матеріалах підстав для висновку про націоналістичні збочення О.Шумського; по-друге, виступ Максимовича (К.Саврича) на пленумі ЦК КП(б)У не порушує лінії КП(б)У в національній політиці.

Повторна спроба М.Скрипника змусити більшість керівників КПЗУ до капітуляції перед Л.Кагановичем на черговому пленумі ЦК КПЗУ також не мала успіху. В такій ситуації 20 листопада 1927 р. в Харкові розпочав роботу X-й з'їзд КП(б)У.

Каганович повністю використав можливості з'їзду як формально найвищого в республіці партійного органу влади для засудження "націоналістичного ухилу Шумського". Хоч той із вересня вже працював у Ленінграді, йому інкримінувався "розлам КПЗУ на користь фашистської диктатури Пілсудського". Ґенсек ЦК КП(б)У не завагався навіть заявити, що не знає, на чиєму боці в разі війни проти СРСР буде КПЗУ.

Услід за ґенсеком проти більшості ЦК КПЗУ слухняно виступили й інші промовці. Лише М.Скрипник, який уже не раз піддавав безпідставній, але гострій критиці О.Шумського, тепер висловився проти вжиття Комінтерном організаційних заходів проти керівництва КПЗУ.

У резолюції на доповідь Л.Кагановича про роботу ЦК КП(б)У з'їзд заявив, що в партії оформився український націоналістичний ухил в особі О.Шумського та інших, що знайшли собі прихильників у лавах КПЗУ. З'їзд запропонував ЦК провадити рішучу боротьбу з націоналістичними ухилами, хоч не зазначив, у чому конкретно вони виявляються[113].

Рішення з'їзду дали можливість Комінтерну прискорити розправу над непокірною КПЗУ. Частина її керівництва опинилася поза партією. Це призвело до послаблення впливу й зменшення чисельності КПЗУ (з 3 243 членів у 1925 р. до близько 600 влітку 1928)[114].

Питання про роботу в Румунії було поставлено в період підготовки до проголошення Молдавської автономної республіки. М.Скрипник та інші "націонал-комуністи" не були в захваті від ідеї протиставити анексованій Бессарабії Молдавію в складі УСРР, тому що серед населення цієї "національної" республіки налічувалося менше третини молдаван. Проте придністровська Молдавія під тиском Москви стала геополітичною реальністю.

Утворення МАСРР вимагало активізації зв'язків з Бессарабією. Логічно було б, щоб ця робота зосередилась у Харкові.

29 серпня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У за доповіддю голови ДПУ УСРР В.Балицького ухвалило таку резолюцію: "Просити ЦК РКП про передачу закордонної роботи по Румунії на Україну. Доручити тов. Балицькому це питання поставити в центрі"[115]. Після цього головний чекіст України з'їздив до Москви й привіз позитивну відповідь. Щоправда, про передачу всієї румунської роботи не йшлося. Проте центр не заперечив у принципі участі в ній Харкова.

Виявилося, все-таки, що найменші ініціативи республіки мають затверджуватися у Москві. Розглядаючи, наприклад, питання Молдавського обкому КП(б)У, харківське політбюро визнало за доцільне організувати демонстративне представництво від Бессарабії на установчому з'їзді рад МАСРР. Водночас воно змушене було звернутися до Й.Сталіна по дозвіл. Ґенсек шифровкою підтвердив згоду на виступ бессарабського представника. Було схвалено також ідею про утворення всередині Компартії Румунії автономного Бессарабського обкому з тим, щоб відносини між ним і ЦК КП(б)У будувалися аналогічно до відносин ЦК КПЗУ й ЦК КП(б)У[116].

Навесні 1925 р. українські керівники заручилися згодою Москви на створення "Союзу революційних селян Бессарабії". Осередки цієї підпільної організації планувалося створювати в бессарабських селах, зокрема у сільській

кооперації. Було поставлено мету утворити на основі "Союзу..." ліву фракцію у цараністській партії Бессарабії. В розробленій у Харкові статут "Союзу..." вносилося положення про те, що визволення Бессарабії та її об'єднання з МАСРР досягатиметься шляхом боротьби на місцях, а не через втручання Радянського Союзу[117].

Складалося враження, ніби центр погоджувався в "румунській роботі" з пропозиціями Харкова й мало не завжди йшов назустріч українським цекістам. Насправді ж нелегальна робота майже не розгорталася. "Союз революційних селян Бессарабії" ледь животів. Причини розкриваються у листі до завідувача агітпропвідділу ЦК КП(б)У М.Попова, який було надіслано у серпні 1927 р. з Молдавського обкому:

"У січні цього року до нас приїхав з бессарабського підпілля від ґрупи вцілілих товаришів Александров і просив надати їм допомогу для налагодження підпільної роботи. Враховуючи, що розв'язання питання про форми зв'язку між Румунською Компартією і КП(б)У надовго застрягло в анналах Комінтерну (так у тексті — авт.), ми вирішили, що нема жодних підстав відмовити товаришам у допомозі, яку вони просили. За цей час ми переправили в Бессарабію 15 пудів різної літератури, всього витратили близько 1 000 крб. з коштів Молдавського обкому. Треба рішуче взятися за пожвавлення роботи Союзу революційних селян. Просимо 1 200 крб. на місяць, до розв'язання питання про відновлення роботи Союзу, який з моменту передачі РумКП цілком занепав"[118].

Розглянувши цей лист, секретаріат ЦК КП(б)У повернув Молдавському обкому витрачені кошти й ухвалив виділяти на бессарабські справи по 500 крб. на місяць. Широко розгортати масштаби підпільної діяльності в Бессарабії українські цекісти не наважувалися. Адже їхня участь у нелеґальній "роботі по Румунії" не конкретизувалася ЦК ВКП(б) й Комінтерном. Тобто вона була, якщо можна так висловитися, нелеґальною й по компартійній лінії.

Керівництво УСРР прагнуло діяти на західноукраїнських землях не тільки через комуністичні організації. Спочатку Москва підтримувала такі контакти, даючи дозвіл на використання певних валютних сум. У проекті кошторису, підготовленому О.Шліхтером для розгляду на політбюро ЦК КП(б)У в січні 1927 р., витрати на такі цілі передбачалися в розмірі 373 тис. крб. До кошторису Шліхтер додав проект листа Й.Сталіну, який Л.Каганович мав підписати. Доцільність витрат у ньому обґрунтовувалася таким чином:

"Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної державної підтримки з боку УСРР українського національно-визвольного руху. Необхідно також забезпечити наш вплив через симпатизуючі нам місцеві організації в культурно-просвітницьких та економічних українських організаціях у Польщі. Крім того, необхідна відповідна робота і в інших українських землях — у Чехословаччині і Румунії, а також серед численної ще української еміґрації. Асигнування вказаної суми з коштів українського уряду неможливе унаслідок обмеженості резервного фонду. Ось чому ЦК КП(б)У вважає за потрібне здійснити асигнування з союзних фондів"[119].

Рік у рік найбільшими споживачами коштів з таємного фонду були Львів і Варшава. Фінансувалися різноманітні культурно-просвітницькі, економічні та

політичні організації: Сельроб, УНДО, приватні українські школи й просвіти, кооперативні спілки та видавництва, літоб'єднання "Вікна", журнали "Культура", "Праця", "Нові шляхи", газети "Рада", "Сила", "Світло", Національний етнографічний музей у Львові, Наукове товариство ім. Т.Шевченка. Зокрема, необхідність фінансування останнього обґрунтовувалася таким чином:

"НТШ і наш зв'язок з ним мають величезне значення для завоювання симпатій висококваліфікованої української інтеліґенції, яка ґуртується навколо нього. Допомога йому є в очах галицької інтеліґенції ніби нашим природним обов'язком щодо молодої сестри ВУАН, яка позбавилася після польської окупації всілякої державної допомоги. Цілком ясно: якщо воно почне субсидуватися з інших джерел, то не збереже свого сучасного обличчя. А теперішнє обличчя товариства таке, що воно при всій ворожості значної частини його членів до "більшовицьких експериментів" і т.п. об'єктивно не може не визнавати того, що сучасним центром зростання і розвитку української культури є саме УСРР. Це для нас — велике політичне досягнення, яке є також результатом нашої допомоги, наших субсидій"[120].

З кінця 20-х рр. обережно-запопадлива політика Москви щодо УСРР змінилася на аґресивно-вороже настановлення до будь-яких виявів самостійності, зокрема з боку власних периферійних структур влади. Діставши всю повноту влади в центральному компартійно-радянському апараті (між іншим, і за рахунок підтримки КП(б)У), Й.Сталін розпочав широкий наступ на "українських буржуазних націоналістів". Українська інтеліґенція стала об'єктом відкритого терору властей — фізичного або морального.

За цих умов Москва втратила інтерес до міжнародної роботи ЦК КП(б)У. Про ситуацію, що склалася, дає цілковите уявлення лист від 3 лютого 1939 р. другого українського ґенсека С.Косіора (замінив відкликаного в ЦК ВКП(б) Л.Кагановича) до Й.Сталіна:

"Протягом ряду років ЦК України провадив широку політичну роботу в Західній Україні, надаючи при цьому матеріальну підтримку як КПЗУ (для посилення її роботи), так і підтримуючи зв'язки та використовуючи в своїх інтересах деякі кола інтеліґенції і органи преси. Тепер ПБ ухвалило всю цю роботу припинити (без деякого мінімуму коштів її явно провадити неможливо). Особливо тепер — в період справи СВУ, припинення нашої роботи шкідливо позначиться на справі. Без нашої матеріальної підтримки ні КПЗУ, ні деякі органи преси (наприклад, "Рада" Петрушевича) не зможуть провадити тієї широкої роботи, яка нам потрібна. Крім того, ми політично поставлені в дуже незручне становище. Усі знають, що у нас нема жодних підстав припиняти свою роботу, надаючи й далі підтримку КПЗУ. Що ми зможемо тепер сказати?"[121]

Звертає на себе увагу, що С.Косіор особливо турбувався про те, щоб "не втратити обличчя" у тих закордонних діячів, з якими підтримувалися зв'язки. Це зайвий раз засвідчує, що міжнародна діяльність для харківського компартійно-радянського центру була більшою мірою елементом престижу, ніж виявленням турботи про реальні національні інтереси своєї республіки.

Українські землі як об'єкт дипломатичної боротьби

Становище й наміри Державного центру УНР за кордоном

Тимчасове інтернування українців у таборах Польщі та Чехословаччини поступово перетворилося на постійну еміграцію. Після ліквідації державного осередку УНР у Тарнові, зокрема — з приходом ендеків до влади у Варшаві, українців охопила моральна, організаційна, побутова й фінансова криза. За цих сумних обставин С.Петлюра перед вимушеним виїздом на Захід написав прощального листа до співвітчизників у Польщі, надрукованого 1923 р., що виявився політичним заповітом головного отамана. У листі накреслювалася необхідність творчої консолідації, гуртування всіх таборів, попри всі суперечності, навколо Державного центру. Громадську працю треба вести з чистими руками, не заплямованими терором, для спільної мети: відродження УНР. Ціла платформа спиралася на засади, що (1) справа України має міжнародний, а не внутрішньоросійський характер; а отже, треба (2) закликати громадськість до солідарності з поневоленим народом; (3) брати активну участь у міжнародних конференціях і симпозіумах, надсилати меморандуми до впливових осіб; (4) брати участь у міжнародних наукових з'їздах і товариствах та (5) у зустрічах преси й літератури; (6) сповіщати засоби масової інформації про життя еміграції та окупацію України; (7) влаштовувати україннознавчі виступи й лекції; (8) розгорнути боротьбу проти ідеології неподільної Росії; (9) відкинути концепцію федерації з Росією; (10) провадити безкомпромісну боротьбу з радянською окупацією; (11) спостерігати за новоприбульцями з огляду на загрозу спроб розкладу діаспори.

С.Петлюра зазначав необхідність відмовитися від претензій до Польщі й Румунії, а спертися на них у боротьбі проти одного ворога — Росії. Він закликав вивчати англійську, французьку, німецьку, італійську та мови країн перебування; розвивати еміграційні науку, освіту й літературу; перекладати українську класику іноземними, а західну — українською мовою; розвивати суспільно-політичну думку; вивчати літературу й культуру країн оселення; збирати книжки та періодику для Національної бібліотеки в Києві; вивчати в архівах і популяризувати історію України; піклуватися про бранців та інвалідів; фундувати стипендіями студентів; розгорнути видавництва; творити ветеранські спілки; допомагати емігрантам медициною та філантропією, пошуками праці й сприянням у подорожах, обміном інформацією та листуванням; провадити військовий вишкіл. Замість стану тимчасовості від 1923 р. накреслено програму довготривалої систематичної організаційної роботи на віддалену, але реалістичну перспективу. Поставало завдання формулювати тактику й стратегію, зіставляти світоглядні та державотворчі плани із суспільною свідомістю на батьківщині, спирати повстанські рухи на аналіз сил внутрішніх і

міжнародних, базувати зовнішню політику на західних вартостях, а чвари між партіями перетворити на ідейно-політичні дискусії[122].

Більшовики узурпували гасла соціалізму й зганьбили їх терором, поміркувані соціал-демократи (ці переважали в колах УНР) скомпрометували себе млявістю та неспроможністю врятувати народ. Певне розчарування старими ідеями виявилось у зацікавленості правим радикалізмом. Успіх походу фашистів на Рим і здобуття влади пояснювалися надіями не лише можновладців, а й багатьох злидарів, що цей енергійний рух забезпечить лад. На відміну від своїх учнів, німецьких нацистів, італійські фашисти не зловживали антисемітизмом. Фашизм був популярним, попри свою брутальну екстравагантність. Ренеґат соцпартії, колишній редактор газети "Аванті" Б.Муссоліні не становив винятку на тлі доби. Соціаліст Ю.Пілсудський також казав, що "вийшов з червоного трамваю на зупинці незалежності". Увагу приваблювали патріотична фразеологія, позірне співчуття визвольним прагненням пригноблених народів (якщо це не вадило експансії Італії в Середземномор'ї). У травні 1923 р. з'їзд фашистів в Італії одностайно схвалив резолюцію "з побажанням свободи Україні й Білорусі"[123].

Другий конґрес Об'єднання українських організацій Америки також ухвалив, що УСРР є утвором, "накиненим українському народові зовнішньою силою", а комуністичний уряд є окупаційним. Звідси випливали заклики протидіяти СРСР, робити "для України те ж саме, що для Італії зробили фашисти"[124]. Ідеолог інтеґрального (чинного) націоналізму Д.Донцов цікавився досвідом Б.Муссоліні, навіть респектабельні діячі Заходу вважали дуче ґарантом рівноваги. А Радянський Союз уклав з фашистською Італією договір про дружбу, що лишався чинним до 1941 р.

Державний центр УНР шукав контактів з посольством Великобританії в Берліні 1923 р., а за сприяння німців — і порозуміння з табором П.Скоропадського. Український академічний комітет виник для координації наукової праці. В Польщі, попри зміни, у міністерствах закордонних і військових справ залишилися прихильники України. Здобутком було надання від 1 січня 1925 р. рент і прав комбатантів (ветеранів) воякам УНР у Польщі. Влітку резолюція Соціалістичного Інтернаціоналу визнала право на самовизначення за тими націями Радянського Союзу, "що під час революції здобули свою незалежність, як Вірменія, Грузія й Україна"[125]. Створене 1926 р. впливове уґруповання "Прометей" мало на меті згуртувати строкату й багатонаціональну антибільшовицьку еміґрацію.

Поліпшення взаємин Державного центру УНР з Варшавою почалося після того, як Ю.Пілсудський у травні 1926 р. вчинив військовий переворот і запровадив під гаслом оздоровлення (санації) авторитарний режим, хоча й за збереження таких атрибутів демократії, як сейм і багатопартійність. Будь-яка радикалізація та ідейна поляризація шкодила спробам консолідувати визвольний рух, перешкоджала поміркованим силам, що леґально в межах конституції Польщі діяли в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО) на чолі з Д.Левицьким, котрий закликав покладатися на внутрішні сили та плекати їх: "Відкидаючи орієнтацію на Москву, відкидаємо її й на

Харків, який став символом столиці більшовицької влади, що йшла і подекоди й нині йде в хвості Москви. Орієнтуючись на Київ, орієнтуймося на символ українства і на реальний центр усього українського духовного життя у вірі, що той центр у свій час стане знову і політичним центром"[126].

Не випадковим є, що саме тоді загинув головний отаман, близький за поглядами до Ю.Пілсудського. Ще 10 травня 1926 р. С.Петлюра писав канадцеві Ю.Гуменчуку, який допомагав Державному центрові, що стан національної свідомості дозволяв українцям на Дніпрі й на Дністрі здобути перемогу та створити ідеал самостійності, але їм бракувало координації, співпраці, спільного керівництва. Єдиним ворогом він вважав Москву, закликав подолати політичне невігластво: "Вірю і певен, що Україна буде державою", та "шлях української державності провадить через Київ, а не через Львів". Лише коли Українська держава існуватиме на берегах Дніпра й на узбережжі Чорного моря, вона зможе гадати як про реальну річ про злуку решти українських земель[127].

Після травневого перевороту С.Петлюра казав, що хоче повернутися до Польщі, а за кілька днів у нього влучила куля терориста. Було вбито й деяких інших прометеїстів. На скромному похороні в Парижі 30 травня лише від Польщі була присутня державна делеґація з першим секретарем посольства І.Арцишевським і майором Т.Клеєберґом від імені маршалка сейму. На процесі в суді над убивцею інтереси УНР боронив адвокат-поляк Ч.Познанський. Образ загиблого С.Петлюри зазнав канонізації в українських патріотів як символ боротьби за незалежність[128].

Хвиля революції та реакції в Європі вщухала, уряди приборкали екстремізм, і путч нацистів у Мюнхені 1923 р. швидко було придушено. З другого боку, повстання робітників під проводом комуністів у Гамбурзі й Кракові також зазнали поразок, партизанські загони в Галичині й на Волині було розбито, а їхніх керівників страчено. В Москві дедалі більше давався взнаки зовнішній чинник, свідомо прищеплювалася ментальність обложеного табору з притаманною їй шпигуноманією та невпинними пошуками підступних посіпак-аґентів імперіалізму. Кремль поступово переходив від гасел переможного "визвольного походу" на Захід і світової революції до концепції побудови соціалізму в окремій країні навіть за капіталістичного оточення. Напруга й розрив щойно налагоджених стосунків з Британською імперією, незграбні спроби Комуністичного Інтернаціоналу революціонізувати страйкарів Англії та стимулювати антиколоніалізм дали підставу натякам, нібито Лондон у відповідь здатен розіграти українську карту з лімітрофами (сусідами СРСР). ЦК ВКП(б) залякував народи СРСР, твердячи, що уряд консерваторів годує змовників-терористів і "контрреволюційні" ґрупи на Кавказі та в Україні. Не бракувало закидів і на адресу Парижа, де знайшла притулок еміґрація.

Після невдалих радянсько-румунських переговорів у Відні з бессарабського питання (1924) політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи голови ГПУ УСРР В.Балицького пропонувало Москві зосередити в Україні "роботу по Румунії". Останнім спалахом став восени виступ у Татарбунарах, придушений румунським каральним військом, а очікувана з-за Дністра допомога повстанцям не прийшла. У жовтні на вузькій смузі землі вздовж лівого берега Дністра було

проголошено Молдавську автономну соціалістичну радянську республіку (МАСРР), де українці становили 48,5%, а молдавани 30,1% населення. Керівники УСРР поставилися до неї стримано, пам'ятаючи, як Молдавська народна республіка 1917 р. зазіхала на землі Херсонської губернії. В Парижі Румунія уклала з Францією (червень 1926) договір із зобов'язанням надати військову допомогу на випадок радянської аґресії. Москва протестувала, що це дає румунам змогу "продовжити незаконну і насильницьку окупацію Бессарабії силою зброї". За британського сприяння Румунія уклала у вересні 1926 р. договір про дружбу та співробітництво з Італією, а додатковий "бессарабський протокол" ґарантував недоторканність кордонів[129].

Після залагодження (завдяки фінансовому сприянню американців відомими планами Дауеса та Юнґа) репараційної суперечки із Заходом Німеччина дістала змогу відновити активну участь у європейській політиці. Локарнські угоди 1925 р. надали колективні ґарантії непорушності її кордонів з Францією та Бельгією, натомість з Польщею й Чехословаччиною Берлін обмежився благенькими двобічними арбітражними угодами. Виникло небезпідставне враження, що Європа прагне спонукати німців до тиску на Схід, щоб там сподіватися на ревізію кордонів. Після втрати за Тріанонським миром 1920 р. половини історичних Земель Корони св. Іштвана (Банат, Воєводина, Словаччина, Семиградя, Закарпатська Україна) знову пожвавішали іредентистські надії в Будапешті, зокрема після підбадьорливої статті лорда Ротермира "Місце Угорщини під сонцем", що її видрукувала 1927 р. британська преса[130]. На тлі цих розбурханих пристрастей діяла й українська політика.

Державному Центрові УНР довелося скасувати посади, передбачені Малою конституцією 1920 р. Уряд 1926-1939 рр. мав стабільний склад: прем'єр В.Прокопович, міністр внутрішніх справ О.Лотоцький, військовий міністр, ґенерал В.Сальський та його заступники О.Удовиченко й М.Безручко, міністри закордонних справ О.Шульгин (1926-1936) і В.Прокопович (1936-1939), юстиції — О.Яковлів, інформації — професор Р.Смаль-Стоцький, державний контролер — І.Кабачків, секретар — ґенерал М.Юнаків. Шефами місій були: в Румунії — професор К.Мацієвич, у Чехословаччині — М.Славинський, у Туреччині — В.Мурський, делеґати: в Швейцарії — Г.Келлер-Чикаленко, в Італії — М.Єреміїв, у США — С.Марголін. У Парижі діяли Прокопович і Шульгин, у Польщі — А.Лівицький, Смаль-Стоцький, Лотоцький, Сальський. До Вселенського Патріархату у Константинополі приділено Шульгина, до греко-католицької Церкви та Апостольської нунціатури у Варшаві — Смаль-Стоцького[131]. Цікаві взаємини розвивалися з архієпископом Андреєм Шептицьким, митрополитом кам'янець-подільським і апостольським візитатором України, впливовим у Галичині. У Ватикані посол України граф Тишкевич ще від 1919 р. клопотався щодо енцикліки "Про релігійну унію в Україні" й далекосяжно мріяв про патріархат у Києві. Ідеї автокефалії та унії імпонували А.Шептицькому[131].

Найбільша кількість еміґрантів перебувала в Польщі, де іноземці й апатриди (особи без громадянства) підлягали реєстрації та визначенню статусу. Український центральний комітет (1921-1939) опікувався матеріальним добробутом біженців, правовими й медико-санітарними питаннями, забезпеченням

їхніх освітніх, релігійних і культурних потреб. Він мав мережу в усіх воєводствах, але найбільші осередки у Варшаві, Каліші (військовий табір з 1924), Кракові, Львові, Познані. Здобувши владу, Ю.Пілсудський намагався залучити українців до адміністрації на Волині, та завадили стереотипи й недовіра. Уряд УНР і Президент А.Лівицький 4 серпня 1926 р. звернулися до маршала з меморандумом, пропонуючи відновити їх альянс. Восени розпочалися переговори, й відтоді аж до Другої світової війни поляки підтримували Державний центр УНР. Військове історичне бюро вивчало збройний потенціал, Східний відділ МЗС сприяв дипломатії УНР, Другий відділ Ґенерального штабу провадив розвідку й контррозвідку. Навесні 1927 р. пожвавішала співпраця місій УНР з посольствами Польщі в Парижі й Празі. Здавалося, що в разі ймовірної війни Великобританії з СРСР можна приготувати з емігрантів у Польщі 16-17 тис. офіцерів і 25-26 тис. вояків, себто чотири бригади з кіннотою, артилерією та механізованими підрозділами, а потім розгорнути 100-тисячне військо на плацдармі біля Кам'янця-Подільського. У Варшаві Український повстанський комітет мав вести організаційну та інформаційну працю[133].

Дипломатія УНР (Р.Смаль-Стоцький) прагнула сприяти зменшенню постійної напруги між Польщею та Литвою через анексію поляками Віленської області. Вищою мрією прометеїстів і маршала Ю.Пілсудського залишався військовий і політичний блок від Скандинавії до Туреччини. Уряд УНР ще від 1920 р. не міг зазіхати на Галичину й Західну Волинь, але обстоював автономію українців у Польщі, щоб статус цієї меншини нагадував французьких швейцарців. У Галичині Ліга друзів уряду УНР домагалася збереження такого П'ємонту. Міністерство закордонних справ Польщі прихильно ставилося до ідеї створити на Волині Український вільний університет на зразок того, що діяв у Празі. Державний центр УНР розподілив з УНДО функції легальних представників нації на міжнародній арені та в Польщі. Але, попри фінансову підтримку Варшави, емігранти не бажали бути маріонетками, й принаймні двічі стосунки псувалися з різкими протестами уряду УНР: за пацифікації 1930-1931 рр. та у зв'язку з Карпатською Україною 1938-1939 рр.[134]

Напруга міжетнічних стосунків і радикалізація націоналізму

Натомість украй непримиренно до Польщі ставилась Українська військова орґанізація (УВО), заснована 1920 р. офіцерами з корпусу січових стрільців. Терористи вчиняли замахи на Ю.Пілсудського, на Президента Польщі С.Войцеховського, львівського воєводу, інших урядовців. Різні осередки виникли в Чехословаччині, де знайшли притулок вояки Української Галицької армії. В Подєбрадах постала Легія націоналістів М.Сціборського. Провід УВО влаштувався у Берліні, де 1927 р. скликав конференцію. Полковник Є.Коновалець відвідав країни Європи й Америки з наміром гуртувати загони проти СРСР. "Стати запільною базою для визвольної боротьби" прагнула в США Організація державного відродження України, створена 1928 р., що мріяла виховувати бойовиків[135]. Великий збір у Відні 28 січня-3 лютого 1929 р. створив Організацію ук-

раїнських націоналістів (ОУН) на чолі з Є.Коновальцем і М.Сціборським. У Канаді діяли Стрілецька громада, інші спілки. Радянська пропаґанда засуджувала Париж і Лондон за співчуття емігрантам, але на адресу німців не чулося закидів, бо зближала ворожість до Версальської системи. А Ваймарська республіка від 1926 р. надавала притулок і фінансування екс-гетьманові П.Скоропадському на тій підставі, що той упродовж кількох місяців 1918 р. був на чолі Української Держави, союзниці німців. Гетьманці гуртувались у спілку хліборобів-державників. У Лондоні діяв їхній делеґат В.Коростовець, було також прес-бюро. Еміґрація становила собою строкату палітру, але її вплив залежав від становища на батьківщині.

Завдяки непу радянське господарство подолало руїну. Україна на 1927 р. вирощувала понад чверть збіжжя СРСР; за провідними галузями (вугілля, марганець, залізо, чавун) її питома вага становила від 60 до 75%[136]. На цьому тлі впадало в очі нехтування культурою: менш як чверть учителів мали фахову освіту, а третина дітей залишалася поза школою. Москву турбували "націоналістичні ухили", коли деякі лояльні партійні функціонери (О.Шумський, М.Скрипник) надто ревно боронили упосліджену мову, митці (М.Хвильовий) орієнтувалися на взірці Європи, а економісти (М.Волобуєв) піддавали критиці колоніальний визиск України. Крок за кроком псевдоліберальні балачки було згорнуто, 1930 р. припинилося фінансування українських спілок за кордоном і висвітлення подій у Західній Україні в радянських засобах масової інформації, а з назви Академії наук та інших установ зникло слово "Всеукраїнські", що могло поширюватися на етнічні терени поза межами УСРР.

Слідом за Америкою й Німеччиною світ восени 1929 р. занурився до важкої кризи, що неминуче охопила ланцюговою реакцією з крахом усталених взаємин, інфляцією, безробіттям та страйками всі країни. Велика депресія загострила міжетнічну напругу, гальванізувала незагоєні виразки зазіхань і прикордонних суперечок. У Східно-Центральній Європі цих вогнищ було досхочу: Бессарабія, Віленська область, Поморський коридор, Сілезія, Південна Словаччина, Семиградя. Пацифізм зайшов у безвихідь, зростала мілітаризація, радикали бралися до зброї на захист дискримінованих меншин або для задоволення власних амбіцій. Винятки становили хіба що стабільна Чехословаччина, де зберігався парламентаризм із ґарантією людських прав, та Радянський Союз, де, навпаки, державний терор досяг рівня геноциду й зробив неможливим будь-який опір, бо превентивно винищив потенційно схильні чи здатні до цього чинники.

В Польщі очолювана ОУН рішуча молодь улаштовувала саботаж і напади на маєтки. Варшава відповідала каральними пацифікаціями проти селянства, утисками Церкви й шкільництва, контрибуціями, але репресії обурювали, штовхали до опору. Союз українських організацій Чехословаччини в жовтні 1930 р. надіслав протест до Ліги Націй, що "відділи озброєної жандармерії в числі кількох тисяч та кавалерійські полки з артилерією за наказом польської влади пішли хрестовим походом проти беззбройного українського населення Східної Галичини. Шляхи карних експедицій позначені актами вбивств, мордування і ганебного насильства над українським населенням, руйнуванням і

нищенням бібліотек, будинків просвітніх і економічних організацій та різного приватного майна". Польщу засудили Німеччина й Радянський Союз, створений Лігою Націй комітет затаврував брутальність польської влади[137]. Та попри дискримінацію й спорадичні репресії українці зберігали можливість діяти в Другій республіці протягом усього часу її існування (1918-1939).

Багато робилося для інформування світу про ситуацію в Польщі та СРСР. У Лондоні відома діячка Західної України М.Рудницька виступала в Палаті громад. О.Шульгин очолив Комітет дружби Кавказу, Туркестану та України в Парижі, О.Лотоцький — Український інститут у Варшаві, Р.Смаль-Стоцький — україністику в Інституті Сходу[138]. За сприяння поляків 1930 р. вдалося домовитися з емігрантами-татарами про самостійність Криму, хоча якогось документа не підписано. Генерал В.Сальський переконував білогвардійців визнати суверенітет України, як вони це визнали за Естонією, Латвією, Литвою, Польщею й Фінляндією. Інакше Україна за допомогою поляків і румунів здобуде свободу, але не буде базою визволення Росії від більшовиків. Порадившись з Ю.Пілсудським і лідером ендеків Р.Дмовським, Російська загальновійськова спілка (РОВС) схвалила союз, визнала "правовий стан, що виник 1917-1921 рр. на теренах колишньої Російської імперії", нові кордони Польщі та незалежність Української республіки. Конвенція 7 січня 1932 р. містила ще статтю про Вільне місто Одесу та умову, що в разі війни біле військо рушить не в Україну, а на Дон і Кубань, у дусі планів ґенерала П.Врангеля.

Емігранти не раз зверталися до Ліги Націй у Женеві. Заява МЗС Польщі 19 грудня 1928 р. підтримала самостійність України. Навесні 1930 р. уряд УНР заявив протест проти судових процесів над інтелектуалами в Харкові, звинувачених у справі міфічної Спілки визволення України. Коли точилися дискусії навколо Пан-Європи А.Бріана, уряд УНР схвалив у вересні 1930 р. план Європейської федерації. О.Шульгин у своїх виступах 1931-1932 рр. картав Москву за окупацію України, Кавказу й Туркестану, за гарячкове озброєння СРСР на тлі пропозицій народного комісара М.Литвинова про пакт економічного ненападу. Меморандуми УНР зазначали, що (1) СРСР узурпував право репрезентувати Україну, (2) дипломатія СРСР начебто захищає мир, але роздмухує заколоти та ідеологію світової революції, (3) зміцнення Червоної армії свідчить не про оборонні плани, (4) СРСР підписав Пакт Бріана-Келлоґа (про відмову від війни), а сам заґарбав низку країн[139]. Емігранти плекали концепцію держави на засадах козацької демократії[140]. Поряд із пропаґандою, вони творили прообраз війська на випадок конфронтації, з вишколеною кадровою базою керівників. Підсумувавши різні фази цих проектів, Державний центр УНР рахував свій потенціал: щонайменше 38 тис. емігрантів (зокрема принаймні 3-3,5 тис. офіцерів), понад 300 тис. навченого резерву, гімнастичне й пожежне (фактично напіввійськове) товариство Луг чисельністю від 50 до 100 тис. осіб, 100-120 тис. етнічних українців із жовнірів Війська Польського. Звичайно, підрахунки важко вважати остаточними, але в кожному разі це могло становити істотну силу, якби не давні чвари[141].

У Варшаві за розпорядженням Ради міністрів 7 березня 1930 р. виник і діяв до кінця Другої республіки Український науковий інститут для вивчення

суспільства та економіки, історії, культури, мови, літератури, Церкви, філософії, інтелектуального життя. Передбачалися лекції, публікації, тематичні курси. На чолі стояли професори О.Лотоцький, Р.Смаль-Стоцький, Б.Лепкий. Підконтрольний владам Польщі та УНР, інститут мав кафедри (1) історії, права, ідеології, (2) філології, (3) історії літератури, (4) економічних наук. Працювали секції статистики, економіки, філології, історії, педагогіки, філософії, підручників, літератури, польсько-українських проблем[142]. На еміграції та в країнах діаспори жваво розвивалось інтелектуальне життя, видавалися десятки українських часописів. Проти геноциду в СРСР, злиднів у Румунії та напруги в Польщі, незрівнянним було становище емігрантів у Чехословаччині, де моральна й фінансова підтримка уряду Т.Масарика та Е.Бенеша забезпечила працю Українського вільного університету в Празі, Української господарської академії в Подєбрадах, гімназій, музеїв і цілої інфраструктури самобутності. Та міжнародна ситуація для цієї країни складалася не найкращим чином.

Москва потурала ремілітаризації Німеччини. Червона армія співробітничала з райхсвером у галузі озброєнь, а Берлін сприяв технічній розбудові СРСР. Самі лише опозиційні до ліберального ладу Ваймарської республіки, але маргінальні на той час націонал-соціалісти галасували з антирадянських позицій. А.Гітлер кликав заґарбати Росію й периферійні країни навколо неї. Фюрерові не сладала на думку незалежність України, але його чільний експерт із расових питань А.Розенберґ, що походив з Прибалтики, казав про буферні протекторати, господарську автаркію, митний союз від Північного до Чорного морів. Ухвала Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі згодом звинуватить нацистських злочинців за намір незаконними засобами, із застосуванням сили в аґресивній війні, досягти (1) скасування та знищення Версальського договору з обмеженнями стосовно озброєнь і військової активності; (2) опанування теренами, втраченими Німеччиною внаслідок Першої світової війни 1914-1918 рр., та іншими, що буцімто мусять належати "німецькій расі"; (3) заґарбання в Європі й на інших континентах, де нацисти претендували на "життєвий простір"[143]. А.Гітлер відверто сформулював 1924 р. цю програму аґресії у книжці "Майн кампф". Тисячорічний Райх мав бути монолітом з 80-100 млн. німців (поглинувши Австрію, землі Чехії, терени Польщі), й системою васалів навколо (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Польща, Україна, Угорщина, Хорватія, Румунія, Сербія).

Спроби консолідації антикомуністичних сил

На хвилі Великої депресії нацисти в січні 1933 р. здобули державну владу в Німеччині, й це стурбувало Європу. Було укладено організаційний пакт Малої Антанти, покликаний зробити цей протеґований Францією союз Чехословаччини, Румунії та Югославії не лише військово-політичним, а й економічним. Того самого року уряд США встановив дипломатичні стосунки з СРСР. Це обурило емігрантів і викликало в них гнівні маніфестації протесту, бо збіглось у часі із штучно влаштованим більшовицькою владою моторошним голодомором в Україні. Один із колишніх керівників дипломатії УНР А.Марголін в

аналітичних матеріалах для державного секретаря США К.Холла й шефа відділу Східної Європи в Державному департаменті Р.Келлі радив американцям надіслати комісію до Радянського Союзу, застерігав про небезпеку союзу Німеччини з Італією та Японією, про зростаючу фашистську загрозу Східно-Центральній Європі. Байдужість Америки, писав він, провокує контакти з нацистами, "антипольські почуття росіян і значної частини українців створюють основу для сильного німецького впливу серед реакційних і монархістських росіян і українців, а також серед українців Східної Галичини, Буковини, Бессарабії й Карпатської Русі"[144].

Наявність спільних супротивників, здавалося, стимулює німецько-українське співробітництво. Газета УНДО вмістила статтю під назвою "Перемога Німеччини — поразка комунізму"[145]. Шеф-редактор І.Кедрин писав, що українська громадськість поставилась до подій у Німеччині прихильно, "тому що вперше в європейській державі до влади прийшла партія, яка 1) взяла на себе історичну місію знищення комунізму й 2) керівні діячі якої в прилюдних заявах визнали міжнародне значення українського питання"[146].

Навесні Й.Геббельс утворив Міністерство пропаганди, й постійне представництво СРСР протестувало перед Міністерством закордонних справ Райху, бо субсидовані урядом видання закликали до відторгнення України[147]. Обізнаний американський дипломат С.Мессершмідт казав: "...навіть маючи Південно-Східну Європу під своїм контролем, Німеччина потребує більшої частини України і мусить мати її, щоб бути спроможною постачати населення Великої Німеччини продовольством"[148]. Нацистські ватажки обговорили між собою віддентрові тенденції в Радянському Союзі, бо, на їхню думку, в Україні "унаслідок своєчасно організованого підриву внутрішньополітичного ладу легко створити привід для інтервенції". Згадали змогу залучити П.Скоропадського, хоча нацистам гетьман здався не кращим. Про державність "допоміжних народів" не йшлося. А.Гітлер нагадав спільникам, що під проводом біологічно досконалої нордичної, чи арійської Німеччини слов'янам належатиме роль рабів, а "недолюдків нижчої раси" буде винищено[149].

У Варшаві набули впливу концепції прометеїзму, щоб сприяти розпаду СРСР з утворенням польсько-української федерації. Не бракувало мрій про території мало не до Каспію, а Ю.Пілсудський казав, щоб прагнення Польщі впродовж сторіч скеровано на Схід. Щоб увести в оману Польщу, восени 1933 р. в Женеві райхсміністр Геббельс спокушав міністра закордонних справ Ю.Бека діяти разом. А.Гітлер облудно казав посланникові Липському, що "знищення Польщі було б нещастям для держав, які внаслідок цього опинилися б поруч з Азією. Інші держави мусять розуміти цю роль Польщі як форпосту"[150]. Жупелом більшовизму нацисти приспали пильність багатьох. Москва турбувалася, щоб їм не спало на думку допомогти полякам в Україні, якщо ті підуть назустріч у Сілезії й "коридорі", який за Версальським миром відокремив Східну Пруссію від решти Німеччини й шалено дратував реваншистів.

Самотужки німці не здатні були ревізувати кордони до ремілітаризації, зовнішньополітичне бюро національ-соціалістичної партії на чолі з Розенберґом пропонувало у взаємодії з Англією й за співчуття Франції та Італії підштовхну-

ти поляків до нападу на СРСР заради виходу до Чорного моря. Німеччина в цьому разі повернула б собі Познань і Верхню Сілезію, залагодила б суперечки обміном Помор'я й Ґданська (Данціг) за Литву й Клайпеду (Мемель), а згодом вимальовувався поділ Росії на німецько-польську сферу в Європі та англо-японську в Азії. Чутки потрапляли до преси, й Москва припинила військову співпрацю з Берліном, бо той пропагує "інтервенцію, вперто висовуючи план розв'язання суперечки між Німеччиною та Версальським блоком за рахунок Радянського Союзу (заґарбання Радянської України)"[151].

Берлін, що був центром монархічної еміґрації, привертав увагу й інших таборів, але панівні кола там не мали одностайної позиції щодо того, чи треба заохочувати еміґрантів з їхніми чварами. Часопис "Розбудова нації" обурено спростував плітки польської преси про підтримку ОУН з боку гітлерівців. Щойно очоливши зовнішньополітичну службу партії, А.Розенберґ завадив активістові ОУН Р.Ярому потрапити до ради Українського інституту в Берліні, керованого гетьманцями під наглядом кураторів-німців. Цей заклад мав ґрунтовну базу з бібліотекою 30 тис. томів.

Нацисти підпорядкували й централізували університетську мережу Остфоршунґ (вивчення країн, розташованих на схід від Німеччини), насамперед інститути Східної Європи в Бреслау (Вроцлав) та східноєвропейської економіки в Кеніґсберзі й Вищу закордонну школу в Берліні. Дослідження, довідники та словники академічного рівня, а також для практичного вживання виходили друком наперед одні й під час Другої світової війни.

Радник представництва СРСР у Берліні доповідав Народному комісаріатові закордонних справ, що дедалі міцніший рух ОУН "з антирадянською кампанією значно посилив шанси німецького імперіалізму в Західній Україні". Та самостійники викликали підозру нацистів: потрапляли під арешт ватажок Української народної козацької організації Полтавець-Остряниця й керівник Спілки українців у Німеччині. Радянські автори писали про зв'язки еміґрантів з військовою розвідкою. Проте коли член ОУН М.Лемик застрелив 23 жовтня 1933 р. працівника консульства СРСР у Львові А.Майлова, Міністерство закордонних справ Німеччини було невдоволене, ґестапо обмежило дії ОУН. Райхсканцелярія попередила службу А.Розенберґа, що А.Ґітлер з ідейних міркувань не хоче перебільшувати вплив еміґрантів. Не варто обтяжувати політику держави, адже контакти зовнішньополітичної служби партії з українцями мають приватний характер. Преса писала, що офіцери райхсверу, шеф ґестапо Р.Дільс і К.Мотц із партійної служби, в грудні зажадали від прибулого до Берліна Є.Коновальця вичистити з ОУН тих, хто співпрацює з урядовими службами Польщі та Чехословаччини[152]. Спробою згуртувати еміґрантів у Німеччині стало створення в грудні 1933 р. Українського національного об'єднання, де переважали діячі УНР.

Посланник Польщі у Відні довідався від тамтешньої влади про інструкцію заступника Ґітлера Р.Ґесса нацистам щодо підкорення Австрії, Чехословаччини, Румунії, виходу до Бессарабії та "українського чорнозему, де для нас простеляються безмежні можливості"[153]. У Варшаві міністр Бек плекав концепцію ґеґемонії Польщі між Адріатикою, Балтикою й Чорним морем та рівної відста-

ні у двобічних стосунках з Москвою й Берліном. Маючи від 1932 р. угоду про ненапад з Радянським Союзом, поляки 26 січня 1934 р. підписали аналогічну декларацію з Німеччиною, й полковник Бек запевняв Литвинова, що не вбачає загрози війни[154]. У приватних розмовах з однодумцями А.Гітлер казав, що пакт є тимчасовим, бо вічних союзів не існує. Почувши згадку про надії Польщі компенсувати втрати на Заході чорноморськими теренами, фюрер зауважив: "Хай ці панове викинуть з голови українські землі"[155]. Дипломатія Ю.Бека вивела нацистів з міжнародної ізоляції, бо створила прецедент для інших урядів спілкуватися й домовлятися з таким одіозно брутальним режимом. Стурбований зміцненням влади поляків у Західній Україні та чутками про її подальшу колонізацію вже у співпраці з німцями, Є.Коновалець у лютому переїхав з Берліна до Женеви, а його представник Є.Ляхович діяв у Лондоні[156].

Зважуючи чутки про гіпотезу польсько-німецького компромісу, британський журналіст Л.Лоутон у статті "Поневолена Україна" писав, що це шкодить стратегії Лондона. Натомість, уважав він, "незалежна й автономна Україна є необхідною для європейського економічного прогресу та світового миру", бо така демократична нація належала б до групи держав, дружніх до Великобританії[157]. Але діяли й нацисти: у травні 1934 р. меморандум Розенберґа пропонував виступ проти Радянського Союзу в разі конфлікту Москви з Японією, маючи на меті вихід Польщі до Чорного моря, економічні компенсації для Німеччини (включно з уреґулюванням суперечок із поляками) та нафтові — для Англії.

В Західній Україні тим часом визначилося радикальне крило УНДО, а Фронт національної єдності залучив деяких гетьманців і членів ОУН. У Варшаві в червні 1934 р. бойовик Г.Мацейко застрелив міністра внутрішніх справ Б.Перацького, що відповідав за карні пацифікації проти українського селянства. Замах санкціонувала Крайова екзекутива ОУН, С.Бандера та М.Лебідь. Виконавці втікли до Німеччини, звідки на вимогу посла Липського до райхсфюрера СС Г.Гімлера та за згодою А.Гітлера й Г.Ґерінґа ґестапо видало їх Польщі. Дехто з німців турбувався, що флірт із Польщею обмежить свободу дій і стимулюватиме появу ворожої коаліції на чолі з СРСР та Францією. Окремі німецькі й радянські автори, що мали доступ до таємних архівів, називали натхненниками замаху таких противників зближення, як колишній канцлер Шлейхер і ватажок СА Е.Рем[158]. Ґенерала Шлейхера було незабаром усунено від влади, а Рема страчено під час винищення штурмовиків есесівцями у "ніч довгих ножів", коли А.Гітлер спекався брунатної ґвардії кримінально-свавільних поплічників на втіху ґенералітету, ліквідувавши загони СА як альтернативне військо.

Тимчасом у Польщі було ув'язнено понад 1 тис. членів ОУН, а на вимогу поляків 15 активних націоналістів вислано з Чехословаччини. Організації довелося знайти притулок у Відні, декому — в Литві. Всередині ОУН точилися дедалі запекліші суперечки між закордонним проводом і крайовою екзекутивою. Восени керівники Німеччини й Польщі узгоджували співпрацю поліції в протидії українським терористам. Підозри в причетності нацистів до замаху не дістали підтвердження, а судовий процес над ґрупою С.Бандери виявив єдиний закордонний слід в отриманні ОУН певної суми грошей від уряду Лит-

ви[159]. Відколи Польща анексувала Віленську область, де переважало полонізоване населення, Литовська республіка мала Каунас за тимчасову столицю, в її стосунках з Польщею панувала напруга. Коли виникла ідея підключити Радянський Союз до Локарнських угод і створити Східний пакт колективної безпеки в Європі під гарантією Франції, то підтримана Берліном відмова Польщі взяти участь у цьому занапастила проект.

Чимало діячів Заходу плекали симпатії якщо не до Гітлера, то, принаймні, до Б.Муссоліні, вважаючи його захисником від анархії та комунізму. Два диктатори тоді ще не намацали шляхів співпраці, взаємини загострювалися аж до зосередження війська на перевалі Бренер в Альпах 1934 р., коли нацисти у Відні вбили канцлера Е.Дольфуса й учинили першу, невдалу спробу поглинення Австрії. Преса Італії обговорювала зближення Варшави з Берліном, що може призвести до окупації поляками Естонії, Латвії, Литви й Білорусії та появи України під німецькою опікою. Медик і журналіст Е.Інсабато був радником дуче з українських питань, бізнесмен Л.Майнарді зробив видання "Ми і Україна". Уряд заохочував українців стипендіями. Представник Є.Коновальця в Римі Є.Онацький називав Італію "єдиною великою державою, що готова всіляко підтримувати нашу державність"[160]. Він писав у газеті ОУН, що, на відміну від гнучкого фашизму в Італії, ідеологія й тактика націонал-соціалізму з фанатизмом і нетерпимістю "ототожнює націю з расою і визначає кров як єдиний елемент, що становить її основу". Невдовзі у статті "Культ успіху" він наголосив, що в німців "сила — це єдина передумова успіху. Ось чому в них немає місця ні для щедрості, ані для милосердя. Вища раса (тобто німецька) не може дозволити собі керуватися правилами моралі і честі". Є.Онацький нагадав, як за часів Української Держави 1918 р. кайзерівська Німеччина нехтувала почуттями народів. Газета Є.Коновальця картала німців за брак тактовності й брутальність у віденському путчі та засуджувала "варварську" екстрадицію, коли "українські політичні біженці були повернені в Польщу"[161].

Генеральний консул Німеччини в Харкові влітку 1934 р. доповідав у Берлін, що радянська влада боїться відокремлення України, бо емігранти вбачають у Гітлері визволителя, а на думку більшовиків, під час запланованого переїзду уряду УСРР до Києва німці буцімто разом з білими емігрантами планують заґарбати Радянський Союз. Консул пояснив цей переляк "інстинктом раси" комуністичних функціонерів, між яких є чимало євреїв. Навесні 1935 р. він цитував радянські коментарі щодо створення народного комісаріату внутрішніх справ для захисту від "націоналістів, троцькістів і контрреволюціонерів", які діють "у вигляді змовників проти диктатури пролетаріату, найманців капіталізму, шпигунів і зрадників Батьківщини". Радянська Конституція передбачає право республік на вихід із Союзу, але класові вороги "під прикриттям націоналістичних гасел звільнення України виступають проти соціалістичного будівництва" й женуть народ у рабство. Ця пропагандистська істерія перегукувалася з монстр-процесами над "ворогами народу", де підсудним часто інкримінувалася співпраця з німцями.

Екстремізм ускладнював працю Державного центру УНР у Парижі. Загальна рада на чолі з О.Шульгиним намагалась узгодити дії комітетів і громад у

Франції, Чехословаччині, Румунії, Бельгії, Болгарії, Туреччині, Югославії, котрі налічували до 40 тис. осіб. У Празі діяли Січ, Комітет вшанування пам'яті С.Петлюри, Об'єднання українців, наукове об'єднання, Товариство друзів Української господарської академії, республікансько-демократичний клуб, Українське академічне товариство друзів Ліги Націй та інші організації, філії, спілки в Мельнику, Твінові, Кошицях, Ліберці, Либштаті, Мімоцині, Оломоуці, Пшибрамі, Стакчині, Тренчині. Програма передбачала визволення України й розбудову Третьої республіки (після етапів Центральної Ради та Директорії) на засадах "слов'янської демократії": (а) правова держава, (б) парламентський лад і сильна конституційна влада президента й уряду, (в) судова незалежність, (г) міське та сільське самоврядування, (ґ) автономія етнічних меншин. Вони відкидали лібералізм Заходу та радянський колективізм. Розвиваючи від 1920 р. співпрацю з козаками й кавказцями в еміграції, Державний центр УНР утворив 1934 р. Комітет друзів, а за два роки — Унію чорноморських держав[162].

Розгортання геополітичної експансії Третього райху та українська орієнтація

Створена після світової війни проти угорського ірредентизму, Мала Антанта відігравала роль ланки у французькій системі військових союзів, поряд із антирадянським блоком Польщі з Румунією. Адже саме "санітарний кордон" мав запобігти співпраці Москви й Берліна. На противагу зваженій Ваймарській республіці, нацисти прагнули роз'єднати союзниць Франції, залучити на свій бік чи нейтралізувати Югославію та Румунію й ізолювати чехів. Прем'єр-міністр Пруссії й голова райхстагу Г.Геринґ казав послові Липському, що коридор не викличе суперечки, бо експансія визначить район інтересів Польщі в Україні, а Німеччини — на північному сході із заокругленням на користь Польщі за рахунок Литви. Під час полювань у Біловезькій пущі головний мисливець Третього райху Геринґ на доручення фюрера спокушав поляків ідеями альянсу. Пілсудський поставився до гостя чемно й стримано[163]. Конституція 1935 р. надала маршалові майже диктаторські повноваження. Невдовзі той помер, і Польщу очолив його недолугий наступник Ридз-Сміґли. Новий лідер УНДО В.Мудрий звернув до уряду ініціативу примирення й пояснив у журналі "Шлях нації", що це передумова перетворення Західної України на державотворчий чинник за умов, коли боротися на кілька фронтів несила, а треба рятувати народ від послідовного нищення Москвою. Після виборів В.Мудрий став віце-маршалом сейму. Але шанс поліпшити стосунки конституційним шляхом не було реалізовано, переважили згубні радикальні впливи.

В січні 1935 р. начальником німецької військової розвідки було призначено В.Канаріса, який розгорнув мережу аґентури по цілій Європі[164]. Водночас Німеччина запевняла Лондон у миролюбності й вимагала рівності в правах на озброєння. Лорд Ґартвуд та інші консерватори схилялися дати німцям певну свободу рук. З Берліна британський посол Фіппс застерігав, що бар'єри на

Півдні й Сході штовхнули би хижака до авантюр на Захід і в колонії[165]. А.Гітлер натякав французьким дипломатам, що проти спільного ворога потрібні згода з Німеччиною та буфер проти СРСР, "при цьому йшлося не про Польщу, що вже існує, а про якусь нову державу, себто цілком зрозуміло, про Україну"[166]. Наприкінці лютого виник Англо-український комітет за участю лордів Дікенсона й Ноель-Бакстона, професора Сіттон-Ватсона, підполковника Мелона та інших відомих осіб. Йшлося про "вивчення ситуації та здійснення необхідної в цьому разі акції" для сприяння злуці українців, що мешкають в СРСР, Польщі, Румунії й Чехословаччині. Член комітету Лоутон казав, що Україна була б "одним з найбільших у цій частині світу бастіонів проти більшовизму"[167].

Зухвалі забаганки нацистів спричинилися до певного перегляду орієнтирів. Після вступу Радянського Союзу до Ліги Націй Франція й Чехословаччина уклали з ним 1935 р. військово-політичні угоди, покликані скласти підставу колективної безпеки, запобігши агресії. Адже замість дозволеного Версальським договором 100-тисячного райхсверу (без важкої зброї) Німеччина мала 800 тис. вояків, 1,5 тис. танків і 4,5 тис. літаків[168]. У березні 1936 р. ремілітаризацією Рейнської зони Німеччина виклично знехтувала угодами в Локарно. Зростали боєздатний вермахт і мережа допоміжних напіввійськових утворень.

У серпні й листопаді 1936 р. заступник міністра закордонних справ Польщі Я.Шембек відвідав Берлін, де Г.Геринґ пропонував йому співпрацю з огляду на відцентрові тенденції в Росії. Помічники Ріббентропа радили шефові політичного департаменту МЗС Т.Кобилянському антикомуністичний блок. З Москви польський посол В.Ґжибовський радив Варшаві озброюватись і зміцнювати націоналістичні рухи на Кавказі, в Україні й Туркестані[169]. Щоб приспати пильність балачками про захист від червоної загрози й забезпечити баланс геополітичної стратегії, Берлін 25 листопада 1936 р. уклав Антикомінтернівський пакт з Японією. А пропагандисти, дипломати, економісти шукали згоди з Італією поділом сфер упливу в Центральній Європі й Середземномор'ї, підтримкою її агресії в Ефіопії та інтервенції в Іспанії. Водночас нацисти зосередили зусилля проти демократичної Чехословаччини, що мала потужну індустрію та військовий потенціал, але не зручні для оборони обриси, численні етнічні меншини (третина населення) й територіальні чвари з сусідами.

Безробіття та соціальні наслідки Великої депресії дали нацистській агентурі споживний ґрунт для збройних провокацій у Судетах, інших місцях компактного розселення німців (Південна Чехія й Моравія). Координувалися дії угорських націоналістів у Південній Словаччині, де населені мадярами рівнини після світової війни отримала Чехословацька республіка (через них пов'язувалися між собою словаки в гірських долинах). За прикладом консолідації богемських сепаратистів навколо Судетонімецької партії К.Генляйна, угруповання ірредентистів Словаччини згуртувались у березні 1936 р. в Угорську об'єднану партію й на установчому з'їзді в Нових Замках висунули мету: автономію для Словаччини та Підкарпатської Русі[170].

Поляків дратувало етнічно некоректне розмежування Тєшина під тиском Антанти, де чехам припали корисні копалини й залізниця на Словаччину.

Словаків і українців ображало невиконання обіцянок автономії, ґарантованої чехами за Пітсбурзькою угодою зі словаками під час світової війни, а Підкарпатській Русі — статтями мирних договорів. Гарячково лавіруючи в пошуках порятунку, Президент ЧСР Е.Бенеш уже вкотре говорив про намір перебудувати республіку на "державу, де цілковито рівноправні народи мали би власне управління". У комюніке 20 лютого 1937 р. уряд сформулював чільні настанови перегляду політики щодо меншин[171].

Об'єктом реваншистів була й Польща, що одержала за Версальським миром дещицю Сілезії, Познань і вихід до моря з митницею у Ґданську. На початку 1937 р. преса Польщі й Люксембурґу натякала на "поновлення німецько-українського пакту 1918 р., згідно з яким німецький уряд бере на себе витрати, пов'язані з підготовкою на польській території українських військових і терористичних ґруп". Це джерело стверджувало, що Берлін начебто вважає здобутим Данциґ та фінансує ОУН і УНАКОР (Українська народна козацька організація). П.Скоропадський буцімто уклав "договір, за яким Україна передавалася під німецький контроль"[172]. Це засвідчив суд над ОУН у Рівному й Горохові на Волині, а в Луцьку декого підозрювали в приналежності до УНАКОР. Насправді ґестапо застерегло своє Міністерство закордонних справ, що УНАКОР існує лише на папері. Берлін і надалі вважав гетьманців мало не єдиним українським уґрупованням, лояльним до Німеччини.

В Лондоні посол Й.Ріббентроп переконував В.Черчилля, що Третій райх прагне дружби з Британською імперією, вважає колонії другорядним питанням, але просить про невтручання і "свободу рук на сході Європи. Німеччині потрібен лєбенсраум, життєвий простір, для її дедалі більшого населення. Тому вона змушена проковтнути Польщу й Данциґський коридор. Що стосується Білорусії та України, то ці терени конче необхідні для забезпечення майбутнього існування німецького Райху, що нині налічує понад 70 мільйонів душ"[173]. У травні британський уряд очолив Н.Чемберлен, а 1 липня Д.Ллойд Джордж попередив представника СРСР І.Майського, буцім Прем'єр-міністр хоче незабаром укласти з Францією, Італією й Німеччиною Пакт Чотирьох, щоб А.Гітлер пообіцяв ненапад країнам Центральної та Південно-Східної Європи, а Радянський Союз було б залишено напризволяще[174]. В жовтні Г.Ґеринґ у своєму маєтку пропонував британському послові Ґендерсону, щоб Англія визнала експансію Німеччини в Європі, а за це райх визнає її панування на позаєвропейських теренах. Невдовзі в Оберзальцберзі А.Гітлер вимагав від лорда Ґаліфакса згоди на перегляд Версальського миру й приєднання до Німеччини теренів у Східній Європі[175].

Зазіхати на Радянський Союз було небезпечно, бо ціною величезних зусиль він перетворився на могутню державу. Наприклад, Україна посідала друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавкою чавуну й четверте у світі за видобуванням вугілля. За металургією та машинобудуванням Українська РСР випередила Францію й Італію та наздоганяла Великобританію. Проте жертвами тоталітарного режиму стали мільйони людей, страчених і померлих від планомірних репресій, депортацій за соціально-політичною й суто етнічною ознакою (інтелектуалів, підприємців, заможних селян, поляків, німців тощо) та

штучних голодоморів. У нищівних чистках загинула й переважна більшість комуністичних партійно-державних функціонерів. Зокрема, було знищено керівників радянської України. Пропаганда вихваляла сталінську Конституцію 1936 р. з її блюзнірством безальтернативних псевдовиборів.

Восени 1937 р. до Антикомінтернівського пакту прилучилась Італія. Інсабато писав, що через Чорне море вона нині, "як у середні віки Венеція та Ґенуя, поширює свій економічний і духовний вплив між приморських народів: українців, горців Північного Кавказу й грузинів, а через них на країни Середньої Азії". Відтак "Італія зацікавлена, щоб над Чорним морем були розташовані дружні та самостійні держави: Болгарія, Румунія, Україна, Кубань, Північний Кавказ, Грузія й Туреччина"[176].

Офіціоз нацистської партії у великій статті "Політична доля України" відзначав, що за тодішнього міжнародного становища особливо виразно постають історичні, економічні, політичні аргументи на користь незалежної України, бо "цим було би полегшено не лише боротьбу за знищення світового вогнища комуністичної пошесті, а й боротьбу проти економічної стаґнації на європейських ринках"[177]. Звичайно успадкована від панґерманістів расова теорія виключала свободу України, а орієнтовані на свою власну державність самостійники дратували Берлін. Військове відомство у листуванні з Міністерством закордонних справ заперечувало контакти з українцями. Штабсляйтер А.Шікенданц із бюро А.Розенберґа на початку 1938 р. писав до райхсканцелярії, що пов'язаний зі службами Ваймарської республіки Є.Коновалець після появи Третього райху переїхав за кордон і розгорнув антинімецьку агітацію, а його газета друкує інтерв'ю з антифашистами. Нацист пояснив це тим, що радники голови ОУН (Ярий, Сціборський, Капустянський) одружені з єврейками[178].

Вдосвіта 12 березня 1938 р. німецьке військо окупувало Відень, австрійські вояки дістали наказ не чинити опору. В Австрії жило п'ять тисяч українців. З Відня ґреко-католицькі священики доповідали митрополитові А.Шептицькому про виклики до ґестапо для інформації про справи громади. Спілку українців Німеччини очолював член ОУН В.Курманович. У Мюнхені влітку постала Національна спілка українських студентів, а в Римі конґрес ОУН ухвалив створити Об'єднання еміґрації в Європі (ОУЄЄ), що гуртувало б спілки з Франції, Італії, Бельгії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини, Фінляндії, Литви тощо[179].

Аншлюс активізував вимоги до Чехословаччини, де сепаратисти в Судетах діяли за вказівками Берліна, а угорські ірредентисти керувалися з Будапешта. Спроби згуртувати Центральну Європу проти експансії виявилися марними, Гітлер улещав у Берліні Прем'єр-міністра, міністра закордонних справ, шефа Ґенерального штабу Угорщини, обіцяючи Словаччину й Підкарпатську Русь за співучасть у нападі на чехів[180]. Українці здебільшого діяли на власний розсуд і зберігали лояльність до Праги, яка забезпечувала їм матеріальну підтримку та піклувалася про Підкарпатську Русь, хоча подеколи віддавала перевагу москвофілам. Щоправда, чутки точилися про розмови Є.Коновальця з В.Канарісом щодо держави в Карпатах на руїнах Чехословаччини[181]. Це сумнівно: радянський аґент П.Валюх (Судоплатов) убив Коновальця в Роттердамі 23 травня

1938 р., коли ще не йшлося про Карпатську Україну. (Радянські автори твердили, ніби замах вчинили самі члени ОУН на вказівку ґестапо[182].)

Закарпатська Україна як об'єкт дипломатії під час Мюнхенської змови

Під час кризи Прага 20-21 травня 1938 р. мобілізувала своє військо у відповідь на німецькі погрози, що засвідчило її здатність до самозахисту. Русинсько-українська Народна рада в Ужгороді 29 травня зажадала крайової автономії на підставі Сен-Жерменського договору та Конституції ЧСР. Президент Е.Бенеш казав британському посланникові Ньютону, що мешканці області, на відміну від чехів і словаків, "є цілком особливим народом, і якщо колись буде створена незалежна Україна, вони, мабуть, будуть включені до складу України"[183].

Чеська політика взагалі шанувала меншини й вигідно відрізнялась од польської, тим паче від румунської. На державні дотації діяли український університет, господарська академія, музеї, гімназії, інші заклади. У Підкарпатській Русі було 803 школи: 463 українські, 365 чеських, 117 угорських, 24 німецькі, й кожен міг обрати собі до вподоби[184]. Політична палітра краю включала організацію Компартії, проугорські Руську національно-автономну партію С.Фенцика й Автономно-землеробський союз А.Бродія. Проти цих груп виступали Християнсько-демократична партія А.Волошина та М.Бращайка, Українська селянська партія І.Боднаря, І.Невицької й братів Клемпушів.

Від березня 1938 р. уряд Угорщини обговорював з Польщею шляхи співпраці щодо чехів, тільки б це не мало антинімецької скерованості. Малося на меті узгодити дії ірредентистів з угорської партії Куртяка, угруповань С.Фенцика та А.Бродія. Консул Польщі в Ужгороді налагодив зв'язки з угорським консулом у Братиславі. Навесні та влітку гортисти обіцяли Підкарпатській Русі автономію в складі Угорщини. Це стурбувало Варшаву, й представник МЗС Польщі застеріг угорського посланника, що з мішаним і несвідомим населенням про автономію не йдеться. Угорці пояснили, що цю вимогу висунули античеські русинські партії. Начальник Ґенерального штабу Польщі В.Стахевич казав шефові секретної служби Ґенштабу Угорщини полковнику Р.Андорці, що в разі нападу Німеччини на чехів Польща не лишиться пасивною, хоча не зазіхає на Підкарпатську Русь, але тут легше домогтися спільного кордону. Лідер угорських ірредентистів у Словаччині граф Естерґазі привіз 17 червня Ю.Беку до Варшави план реґента М.Горті щодо автономії Словаччини в межах Угорщини з власним сеймом, військом і бюджетом. Польському міністрові це було до вподоби. Посол Польщі у Берліні Ю.Липський казав Г.Ґерінгу, що Підкарпатську Русь, це вогнище інтриг, "забрали в Угорщини, щоб утворити Чехословаччині доступ до Росії". Міністр Ю.Бек порушив перед А.Гітлером справу польсько-угорського кордону, бо, "розв'язавши чехословацьке питання, треба створити пасмо безпеки від Італії через Балкани, Угорщину й Польщу". В серпні та вересні поляки п'ять разів казали це в Берліні. Райхсканцлер уважно вислухав слова Ю.Липського, що

польсько-румунський кордон є вузьким, а польсько-угорський кордон створив би бар'єр проти Росії.

В чеській столиці міністр М.Годжа запевнив у червні делеґацію русинів з Америки в складі А.Геровського, І.Янчишина та І.Попа, що уряд дасть автономію з виборами до сейму, якщо дійдуть згоди "обидва культурні напрямки та політичні партії". До кінця липня ці гості розмовляли з Руською національною радою Бродія й Фенцика, орієнтованою на Будапешт, та Українською радою, що об'єднувала Християнсько-соціальну партію А.Волошина, націоналістів з Аграрної партії С.Клочурака, Національну селянську партію та українських соціал-демократів. Геровський і Фенцик вручили в Празі посереднику з судетського питання лордові В.Ресімену меморандум про автономію. Край відвідали російський еміґрант Муравйов-Апостол, британський політик Гейтскел, урядовці з Форін Офісу та з посольства США у Празі. Українська рада обрала на переговори з урядом головою А.Волошина, заступником Ю.Ревая й секретарем М.Долиная. На з'їзді Просвіти секретар комітету Компартії О.Борканюк закликав трудящий люд боротися за незалежність разом з народом Чехословаччини проти фашизму. Десятеро делеґатів Української центральної народної ради прибули 9 вересня до Праги. У Варшаві Андорка почув відмову ґенерала Стахевича надати допомогу польськими загонами, якщо угорці пацифікуватимуть Словаччину. Угорці вагались, особливо після придушення чехами заколоту в Судетах 14 вересня[185].

Гітлер обмірковував Зелений план (збройний напад на Чехословаччину), а водночас запевняв Лондон, що Судети є його останньою територіальною вимогою. Тижневик Союзу німецького Сходу вмістив статтю "Карпатська Русь — нерозв'язане питання", де закидав Празі неспроможність протидіяти більшовизації краю й називав існування Чехословаччини "загрозою європейському мирові"[186]. Щоправда, чехи мали угоди з Парижем і Москвою, а Радянський Союз підтвердив готовність надати збройну допомогу, навіть якби Польща та Румунія відмовилися пропустити Червону армію через свої терени. На західний кордон СРСР рушили 30 стрілецьких дивізій[187], і Москва на той час мала самих танків понад 15 тисяч. Але президент Бенеш боявся більшовизації Центральної Європи, а боєздатність Червоної армії дуже послабило винищення 40 тис. командирів під час політичних репресій. У Радянському Союзі за сфальшованими звинуваченнями було замордовано й чимало іноземних комуністів, а виконавчий комітет Комінтерну 16 серпня 1938 р. розпустив Компартію Польщі разом з її складовою ланкою КПЗУ, назвавши їх "бандою шпигунів і провокаторів".

Коли в Лондоні й Парижі визначалися капітулянтські настрої з готовністю за будь-яку ціну скерувати нацистів на Схід, Міністерство закордонних справ Угорщини 22 вересня надіслало ноту чехословацькому урядові, наполягаючи на відокремленні населених угорцями теренів від ЧСР, а також на наданні права на самовизначення словакам і закарпатським українцям[188]. Бенеша приголомшив диктат 30 вересня, коли прем'єр-міністри Великобританії й Франції на зустрічі в Мюнхені полишили вірну союзницю напризволяще та пристали на вимоги Гітлера, підтримані Муссоліні. Чехи мусили демобілізувати військо

й втрачали п'яту частину теренів, чверть населення, половину індустрії та всі прикордонні фортифікації.

Мюнхенська угода містила додаткову декларацію про врегулювання проблем польської та угорської меншин у Чехословаччині. Капітуляція деморалізувала Прагу, й уряд марно тішився, що Друга республіка є "малою, але своєю" (себто етнічно гомогенною). Чехи ладні були вже поступитись автономістам, але 4 жовтня Угорщина зажадала згоди німців на анексію Словаччини й Підкарпатської Русі[189]. Радіо Відня, Бреслау та Ляйпціґа закликало до незалежності Словаччини. Командування вермахту застерігало 6 жовтня МЗС від утворення польсько-угорського кордону. Наступного дня шеф політичного відділу МЗС Ворман сформулював меморандум міністрові для фюрера, що краще зберегти Словаччину в складі кволої ЧСР під німецьким контролем, а Карпатською Україною шантажувати Радянський Союз, Польщу й Румунію. Циркуляр МЗС Німеччини зажадав від своїх послів стриманості в "карпато-українському питанні"[190].

Закарпатці 8 жовтня подали на розгляд Праги склад крайового уряду (це був компроміс українофілів, русофілів і локалістів). Увечері 10 жовтня радіо Праги сповістило, що Чехо-Словаччина є нині федерацією трьох націй, а наступного дня надано автономію Карпатській Україні. На переговорах у Комарні на Дунаї 9-13 жовтня угорці зажадали від чехів беззастережно 14 150 кв. км. з населенням 1 350 тис., а решті Словаччини та Підкарпатської Русі вимагали надати право самовизначення. Делеґація ЧСР[191], в якій брали участь словаки та міністр у справах Підкарпатської Русі Е.Бачинський, чинила опір. Прем'єр-міністр Угорщини Б.Імреді казав посланникові Німеччини Ердмансдорфу, що ладен документально зафіксувати міцний зв'язок з віссю Берлін-Рим, вийти з Ліги Націй і вступити до Антикомінтернівського пакту, та поки не дістав підтримки всіх своїх зазіхань.

У Мюнхені міністр Ріббентроп 19 жовтня показав словакам і Бачинському проект, що залишав Кошиці, Ужгород і Мукачів поза Угорщиною. Польща підтримала угорців, і Ю.Липський розмовляв з ватажками рейху, проте статс-секретар Міністерства закордонних справ Вайцзекер сказав, що підтримує право України на самовизначення. Німецьке радіо закликало закарпатців до незалежності зі злукою Галичини й Буковини, у Варшаві віце-міністр Шембек вимагав у посла Мольтке припинити українську пропаґанду. Тримаючи поляків у напрузі, нацисти ретельно уникали враження про співпрацю державних служб з ОУН. Лише 24 жовтня Ріббентроп раптом запропонував Липському врегулювання з анексією Данциґа, екстериторіальними шляхами через Помор'я, ґарантією кордону й ставленням до Росії на базі Антикомінтернівського пакту[192].

Карпатоукраїнську владу очолив русофіл А.Бродій. Та за два тижні чеська контррозвідка здобула докази, що ця партія фінансується спецслужбами Будапешта й простеляє шлях до анексії. Радіо Відня критикувало Бродія та міністра Фенцика. На пораду тимчасового повіреного у справах Німеччини в Празі Ґенке, чеський уряд ґенерала Сирового наказав 25 жовтня заарештувати Бродія. Наступного дня прем'єр-міністром призначили А.Волошина, а до кабінету включили українців Е.Бачинського та Ю.Ревая[193]. Наступник Коновальця

на чолі ОУН полковник А.Мельник вирушив на Підкарпатську Русь, порадившись у Відні зі своїм помічником В.Курмановичем і закарпатцем Рогачем. Польська дипломатія стурбовано стежила за взаєминами уряду А.Волошина з Карпатонімецькою партією (фольксдойчами) й еміграцією у Відні.

На доручення міністра закордонних справ Ґаліфакса британський посол у Берліні Гендерсон запитав статс-секретаря МЗС Вайцзекера про наміри Німеччини стосовно Словаччини й Підкарпатської Русі. Той відповів, що обидві області встануть на шлях самовизначення. Лорд Ґаліфакс 26 жовтня написав радникові посольства в Берліні А.Огліві-Форбсові, що для німців "Карпатська Україна стала би трампліном для стрибка на Україну або вихідним пунктом для підбурювання українського руху"[194]. За спостереженнями посла Польщі в Лондоні Е.Рачинського, преса там приділяла увагу Україні з наголосом, що це не належить до сфери британських інтересів.

Польща скористалася з ізоляції Праги й анексувала чеську частину Тєшинської (по-польськи — Цешин) Сілезії, суперечка за яку викликала між ними конфлікт у 1919-20 рр. Ю.Бек марив антирадянською та антинімецькою Третьою Європою в складі Польщі, Румунії, Угорщини, Югославії й Італії[195]. Посол Польщі в Берліні казав райхсміністрові закордонних справ, що Підкарпатська Русь мусить належати Угорщині. Вимальовувались омріяні Ю.Пілсудським і реґентом М.Горті обриси спільного кордону. Делеґація із Закарпаття передала в Берліні меморандум на ім'я райхсканцлера, що область є частиною українських етнічних земель і усвідомлює обов'язки стосовно українства. Щоб уникнути сварки з сусідами та дочекатися злуки з Великою Україною, вона віддалася під чеську охорону. Пропонувалась незалежність під міжнародним захистом, щоб чотири великі держав, представлені в Мюнхені, вислали невеличкі загони оберігати кордони та внутрішній порядок з українською міліцією[196]. Празький уряд 28 жовтня затвердив А.Волошина Прем'єр-міністром, а уряд було сформовано майже винятково з Українського національного об'єднання. Русофілів було усунено від влади, лідери комуністів емігрували до Радянського Союзу.

Британський міністр Ґаліфакс писав до Берліна своєму дипломатові Форбсу, що не певен, чи карпатоукраїнський уряд відбиває бажання народу, але розв'язання питання значною мірою залежить від Німеччини[197]. Військовий аташе в Берліні Мак-Фарлан передбачав швидку німецьку акцію, а посол Гендерсон радив міністрові: "Що менше участі ми візьмемо в цьому конфлікті, то краще"[198]. Німецький посол у Лондоні Дірксен вважав, що британці схвалили би "проникнення Німеччини в напрямку України" та завоювання її навесні 1939 р., якщо тільки буде враховано британські економічні інтереси[199].

Будапешт і Прага попрохали арбітражу міністрів закордонних справ Німеччини та Італії. (Англія й Франція самоусунулись, а участь Польщі відкинули німці.) Г.Ціано переконав Й.Ріббентропа присудити Угорщині спірні міста, й Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. віддав їй південь Словаччини та смугу Підкарпатської Русі площею 12 тис. кв. км. з Ужгородом, Мукачевом і Береговим. Тут жили 172 тис. осіб: 82 тис. угорців, 33 тис. українців, 16,5 тис. словаків і чехів. (Формальною підставою був тенденційний перепис 1910.)

А.Волошин приїхав до Відня, але не був допущений на переговори. У своїй відозві "До українського народу Підкарпаття" він повідомив про вимушену згоду на поділ (бо "несила боротися зі світовими державами"), але оптимістично додав, що "границі нашої Підкарпатської Держави тепер забезпечені Німеччиною, Італією, Англією та Францією. Польща і Мадярщина прийняли до відома умову, якою зобов'язалися не втручатись до наших внутрішніх справ"[200].

Українцям довелося перенести столицю до Хуста. В жовтні виникла, а 9 листопада оформилась Організація народної оборони Карпатська Січ на чолі з комендантом Д.Клемпушем, і діячі ОУН згуртували понад 2 тис. волонтерів. Підкарпатську Русь було перейменовано в Карпатську Україну. Чехословацький парламент 22 листопада 1938 р. затвердив її автономію та автономію Словаччини.

Шеф політичного відділу МЗС Німеччини Е.Ворман попередив посольство в Празі, що ставлення до Карпатської України інше, ніж до Словаччини. Угорський уряд планував заколот як привід до збройного втручання, щоб змусити А.Волошина до злуки. Поляки обіцяли сприяння, та німецький посланник Ердмансдорфер застеріг у Будапешті про передчасність цих намірів. Ворман радив міністрові Й.Ріббентропу надати економіко-фінансову допомогу Карпатській Україні. Знехтувавши попередженням, угорці призначили окупацію на 20 листопада[201], тож обурений Ріббентроп переказав італійському послу Атоліко для Б.Мусолліні, що фюрер вважав би ганьбою легковажне порушення Будапештом власної беззастережної згоди на арбітраж три тижні тому. Різкі ноти Німеччини та Італії 21 листопада змусили угорців відкласти небезпечний задум[202].

Хуст відвідали німецький дипломат із Бухареста, працівники місії з Праги, а тимчасовий повірений у Празі Генке підсумував, що "Карпатська Україна здатна, надто за іноземної допомоги, до розвитку". Хустський міністр Ю.Ревай у Берліні обговорив зі статс-секретарем В.Кепплером питання кредитів і технологічного сприяння, а 7 грудня підписав угоду щодо постачання Німеччини лісом, молочними продуктами, шкірами, хутром, вовною та вином. У Хусті було відкрито консульство Німеччини, геологічна експедиція прибула вивчати надра Закарпаття[203].

Спроби каналізувати (скерувати) агресію на Схід двобічними деклараціями 30 вересня 1938 р. про англо-німецькі стосунки й 6 грудня про французько-німецьке добросусідство та ненапад, за логікою речей, робили Польщу й Україну найімовірнішими наступними жертвами агресії. Британський прем'єр Н.Чемберлен у листопаді застеріг міністра закордонних справ Франції Ж.Бонне, що, якби правдою виявилися плітки про план німців почати знищення Росії заохоченням агітації за незалежну Україну, небажаним є втягнення Франції до конфлікту через її стосунки з Росією[204]. Радник Прем'єр-міністра Г.Вільсон попередив повноважного представника СРСР І.Майського про "наступний великий удар Гітлера проти України. Техніка буде приблизно та сама, що в разі Чехословаччини. Спершу зростання націоналізму, спалах повстання українського населення, а потім "визволення" України Гітлером під гаслом

права на самовизначення". Майський дійшов висновку, що британський кабінет очікує німецької експансії на Схід, а дехто з членів уряду заохочує Гітлера[205].

Головний радник Форін Офісу Р.Вансітарт казав Майському 8 грудня, що в Лондоні поширена концепція, згідно з якою ближчий удар Гітлера буде проти радянської України. З Берліна британський дипломат Огліві-Форбс передрікав, що наступним кроком нацистів має бути "створення незалежної російської України під опікою Німеччини"[206]. Посол США в Парижі В.Буллітзастеріг свого польського колегу Є.Потоцького, що Німеччина створила штаб для "Української незалежної держави" й тиску на Польщу. Цікаво, що посол Потоцький скептично коментував необізнаність американця[207]. У Вашинґтоні мали враження, що англо-французи бажають "іншим" свободи дій стосовно СРСР: "Німеччина у відповідний момент спробує заґарбати Україну. Здійснюючи ці плани, Німеччина виснажить сили. Кинувши Росію напризволяще, Англія й Франція відвернуть загрозу німецької аґресії від своєї території"[208].

Голова ЦК УНДО В.Мудрий 9 грудня 1938 р. запропонував у сеймі Польщі надати автономію Західній Україні. Німецька преса називала Закарпаття частиною великої проблеми, друкувала схематичні мапи теренів аж до Чорного та Азовського морів і коментувала, що "надійшов час, коли питання про Україну висунулось у центр європейських інтересів. Проблему України має бути розв'язано в ближчому майбутньому". Відень відновив радіомовлення українською мовою. Популярності набуло гасло "зі Львова на Київ", і депутат сейму Р.Перфецький казав активістам УНДО у Раві Руській, що надійде визволення, "якщо Німеччина не відмовиться від своїх намірів, а Італія надасть їй свободу рук"[209]. Югославська преса вмістила інтерв'ю з П.Скоропадським "Україна хоче бути незалежною"[210]. Посол СРСР у Лондоні І.Майський чув від такої авторитетної людини, як Д.Ллойд Джордж, що Гітлер прагне заґарбати "коридор" і Сілезію та утворити з польських і закарпатських теренів васальну Україну (на зразок Чехо-Словаччини), а тоді рушити на Радянський Союз.

З Берліна посол Франції Кулондр доповідав 15 грудня міністрові закордонних справ, що, згуртувавши німецький народ, Третій райх виконав першу частину своєї програми й поки що, схоже, не планує завоювань на Заході. Проте наблизився час "життєвого простору", й, за винятком фюрера, всі нацисти твердять про визначену мету: "створити Велику Україну, яка стала б житницею Німеччини. Але для цього треба зламати Румунію, переконати Польщу, відібрати частину території СРСР; та німецький динамізм не спиняється перед жодними з цих труднощів"[211].

Народження та загибель Карпатської України в контексті доби

Французька преса вважала, буцімто Німеччина прихильно ставиться до українців. М.Шуман у публікаціях під псевдонімом назвав їх посібниками райху та зневажливо твердив, що закарпатці є надто неписьменними й не спроможні визначити власну приналежність, тому Бек має рацію, прагнучи "усунути ук-

раїнську загрозу чи навіть задушити її в зародку". Адже "єдиним засобом уникнути, аби прапор української незалежності замайорів над новою Європою", на думку автора, є поділ Карпатської України між Польщею та Угорщиною або просто приєднання до Угорщини[212]. Газети друкували тематичні статті про створення держави, що згуртує в етнічних межах Радянську Україну, українців з-під суверенітету Польщі та ті півмільйона, які мають автономію в Чехословаччині. Коміте де Форж обговорював шанси встановлення німецько-польського кондомініуму над Україною. Міністр Ж.Бонне казав 14 грудня сенатській комісії, що вважатиме себе вільним від обов'язків щодо СРСР, якщо спалахне "автономістський рух для створення незалежної Української республіки"[213]. Шеф Ґенерального штабу Ґамелен убачав це найвірогіднішою метою німецької експансії навесні. Він турбувався, щоб сумна доля не спіткала Польщу та Румунію. Газета "Франс-мілітер" вмістила статтю ґенерала Кюльмана "Україна". В ній розвивалася думка про те, що, мабуть, після чехів "постане проблема російської України, як одна з тих проблем, що завершують Дранґ нах Остен"[214]. Радянський представник у Парижі Суріц писав Литвинову, що французи "зітхнуть із полегшенням, коли німці справді нападуть на Україну"[215].

Проте ще від листопаду 1938 р. американські дипломати помітили деякі ознаки зближення між Берліном і Москвою. Незабаром повірений у справах США зауважив, що після кількох заспокійливих запевнень із Берліна радянська преса замовкла про німецьку загрозу для України[216]. З нацистської верхівки лише бюро Розенберґа систематично цікавилося чутками про те, що більшовиків турбує український сепаратизм під кутом зору можливих його зв'язків з Німеччиною. За радянськими відомостями, Гітлер у колі друзів казав, що "українське питання" не буде вирішене раніше, ніж через п'ять або шість років та без війни. У Москві народний комісар із закордонних справ М.Литвинов вважав, що галас провокаційно зчиняє лише Захід[217]. "Не думаю, — писав він Суріцу 31 грудня, — щоб сам Гітлер і його оточення справді вважали "українське питання" проблемою актуальної політики"[218].

Дипломат із посольства США у Варшаві Д.Бідл у грудні виклав президентові Ф.Рузвельту свої "Погляди на можливі німецькі плани щодо Великої України" з висновком, що розігрування цієї карти становить "свідомо інспірований Берліном тактичний маневр". Гаслом самовизначення Гітлер збиває з пантелику демократичні нації та навряд чи ризикне розв'язати війну з СРСР. У Карпатській Україні він готує ґрунт для "антирадянської, антипольської та антирумунської діяльності нині чи в майбутньому". Звіт переповів думку японського посла: "Москва так зайнята різного роду націоналістичними тенденціями українців, кожним, хто підозрюється як іноземний аґент, що інформація з України стає дедалі мізернішою". Румуни гадають, що "Берлін планує пришвидшити хід кампанії задля утворення наміченої ним Української держави". Аґент із нацистської верхівки попереджав про заґарбання України "через територію ворожої Польщі чи Польщі, чий нейтралітет сумнівний", а також про те, що німецьке військове командування "збирає для цього армію не менш як 100 дивізій". Та Бідл вважав, "що Берлін не гайнуватиме часу в плані перетворення Рутенії на центр кампанії з анексії Буковини, а можливо, Бессарабії

й Польської України". На конфлікт із Радянським Союзом він не піде, доки не переконається в тому, що домінує на територіях, які лежать на шляху інтервенції[219].

В угорському уряді висловлювали побоювання, що Берлін незабаром зажадає повернути Ужгород українцям. Польська дипломатія була стурбована "актуалізацією української проблеми на міжнародній арені", й міністр Ю.Бек казав про це послові Мольтке. Нацисти тоді готувались остаточно заґарбати рештки Чехо-Словаччини й зондували ґрунт у Будапешті та Варшаві, сварили їх з Парижем, а відтак згортали цілу кампанію навколо Карпатської України. Гітлер у Берхтесгадені 5 січня 1939 р. заспокоїв Бека, що нема жодних підстав боятися Німеччини, байдужої до того, що коїться по той бік Карпат. Гість відповів, що Польща прагне кордону з Угорщиною, бо Карпатська Україна може перетворитися на вогнище тривоги, а тоді довелось би втрутитися проти ворожої пропаґанди. Полковник Бек переконував фюрера, що закарпатські русини не мають нічого спільного з Україною, якою поляки "називають околиці на схід від їх території". Шеф зовнішньополітичного відомства Ріббентроп пропонував Бекові співпрацю щодо СРСР. Співрозмовник визнав зазіхання Польщі на Україну з виходом до Чорного моря, адже Радянський Союз розпадеться "або, щоб уникнути такої долі, перший збере всі свої сили й піде в наступ"[220].

Радянська влада робила все для того, щоб позбавити Захід адекватної інформації про становище в Україні, а посольства в Москві були схильні ігнорувати здатність її до самостійності або, навпаки, перебільшували потенціал опору. Форін Офіс збирав звістки про "широке невдоволення насильно загнаного в колгоспи селянства" та про "певні прояви того, що український націоналізм заторкнув верхні прошарки міського населення й навіть радянських діячів". А у Вашингтоні в січні 1939 р. британський дипломат почув від державного секретаря про серйозне послаблення центральної влади в Росії та ймовірний вибух, що "в наступні дев'ять місяців може призвести до незалежності України. Повідомлення, одержані держдепартаментом, скупі, але також містять певні докази сказаного вище"[221]. Це було далеке від правди: Велика Україна була занадто виснажена й знекровлена десятиріччями терору, а Карпатська Україна надто маленька, щоб становити поважну загрозу тоталітарному пануванню.

Нацистський тиск щодо Данциґа й екстериторіальної автостради тривав, і у Варшаві нарада 8 січня за участю президента Мосцицького, маршала Ридз-Смігли, голови уряду Славой-Складковського та міністра Бека дійшла висновку, що Польщі загрожує великий конфлікт з Німеччиною або перетворення на її васала. На відміну від їхніх вагань, будапештська політика швидко підпорядкувалася Райхові, й міністр І.Чакі від імені реґента Горті пообіцяв у Берліні Гітлерові та Ріббентропові "найвідданішу дружбу" й вихід із Ліги Націй навесні, натомість німці запевнили, що в остаточному розв'язанні "чехословацького питання" віддадуть Закарпаття. Зневага до Карпатської України виявилася, коли без її згоди президент Чехо-Словаччини Е.Гаха 16 січня призначив чеського ґенерала Л.Прхалу міністром внутрішніх справ крайового уряду. Це обурило українців, і Волошин запротестував, проте Німеччина зая-

вила про невтручання: "Прага відповідає за охорону Закарпатської України й має право надіслати туди свою довірену особу". Німці не погодилися на візит Волошина до Берліна й почали згортати контакти з Хустом. Наприкінці січня Генеральний штаб Франції довідався про плани ліквідувати Чехо-Словаччину, а 5 лютого посольство Франції в Берліні одержало звістку про майбутню незалежність Словаччини, протекторат над Чехією й Моравією та передачу угорцям Карпатської України[222].

Територія цього автономного утворення становила 11 085 кв. км., з населенням 552 124 особи, з-поміж яких українці становили 70,6%, угорці — 12,5%, німці — 12%, румуни — 2,5%, словаки — 1,3%. Прагнучи внутрішньої стабілізації, місцевий уряд улаштував 12 лютого вибори до крайового сойму, що виявили активність електорату (участь — 92,55%) й перемогу кандидатів Українського національного об'єднання (92,4 % голосів "за")[223]. З огляду на відверту ворожість Польщі та Угорщини українці не сподівалися на присутність ґарнізонів чеського війська, а добровольча Карпатська Січ нараховувала в березні, за оптимістичними підрахунками, 10-12 тис. стрільців. Втім, попри патріотичну свідомість, їхні озброєння й вишкіл були вкрай незадовільними. (За тенденційними радянськими джерелами, кількість січовиків не перевищувала 500 осіб, з яких понад 300 прибули з Польщі та Німеччини[224].)

Аналізуючи ситуацію, нарком М.Литвинов підсумував у листуванні з послом у Лондоні в лютому 1939 р., що Гітлер не квапиться кидатися в тривалу й небезпечну кампанію на Схід, а британці та французи навряд чи пообіцяють активну допомогу. "Польська й карпато-руська орієнтація, здається, гальмується, оскільки сама Польща продовжує мріяти про власну сферу впливу на Україні". Загалом Польща, мабуть, не заперечить проти військових дій Гітлера через Румунію чи Фінляндію та балтійські країни "за умови, що вона сама зможе вдертися на Україну, синхронізуючи все це з політикою Японії"[225]. Британський посол у Берліні Н.Гендерсон уважав гіпотезу про швидке та безперешкодне загарбання України малоймовірною, але писав до Форін Офісу про цілком логічну неминучість того, "що Німеччина захоче відірвати цю багату країну від просторої Російської держави, яку вона вважає своїм головним ворогом". Згадуючи марення Гітлера про життєвий простір на Сході, посол був переконаний, що Берлін волів би утримувати Україну під своїм економічним і політичним впливом як буфер між Німеччиною й Росією[226]. Американські експерти також дотримувалися думки, що "панування над Радянською Україною може зробити Третій райх не залежним від інших країн світу і паном своєї долі в повному сенсі слова"[227].

Угорський уряд 24 лютого 1939 р. підписав протокол про своє приєднання до Антикомінтернівського пакту. Помандрувавши теренами Словаччини й Закарпаття, американський дипломат Дж.Кеннан писав до Державного департаменту на початку березня, що "незабаром нежиттєздатна частина колишньої Рутенії повернеться до природного економічного та політичного комплексу, до Угорщини"[228]. З Берліна британський аташе М.Мак-Фарлан доповідав, що "державні установи підтримують відділи, які займаються винятково українським питанням і, очевидно, працюють з повним навантаженням"[229]. Лордові

Ґаліфаксу здавалося, що Гітлер хоче експансії на Схід, і в грудні створення України, яка перебуватиме у васальній залежності від Німеччини, відкрито обговорювалось у Берліні. Виявилося, що фюрер має апетит і на Заході, згадує й про колонії. Не маючи сил на війну з Радянським Союзом, німці воліли мати ресурси України економічним шляхом і почали торговельні переговори з Москвою, а Й.Сталін 10 березня звинуватив Захід у спробах пересварити дві держави[230]. У промові на XVIII-у з'їзді ВКП(б) він глузував, як британські, французькі, американські публіцисти, втративши терпець, "до хрипоти галасували, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони мають тепер у руках так звану "Карпатську Україну", яка налічує близько 700 тисяч населення, що німці не далі, як весною цього року, приєднають Радянську Україну, яка має більш ніж 30 мільйонів населення, до так званої "Карпатської України". Сталін кепкував з намірів "приєднати слона, тобто Радянську Україну, до кузьки, тобто до так званої "Карпатської України".

Радянський представник писав з Берліна, що німці відтепер не потребують підтримки Польщі й Угорщини, а тому чинять опір появі спільного кордону, лишаючи Закарпатську Україну в складі Чехо-Словаччини. А французи поширюють якісь плітки про німецькі плани створити Україну "з карпатською областю, до якої приєднають частини Польщі й Румунії, про експансію вглиб СРСР". Насправді ж Гітлер вирішив поглинути рештки Чехословаччини, й шеф зовнішньополітичного відомства Ріббентроп доручив радникові Кляйсту скласти для фюрера документи з української проблематики. Кляйст вважав, що Німеччина забере в Польщі колишні свої терени й підпорядкує її слухняному урядові, а також утворить Західноукраїнську державу під протекторатом Берліна, готуючи війну з Радянським Союзом. Та Гітлер при погляді на мапу гіпотетичної Великої України назвав це мрією, бо якби він був "пов'язаний з українцями та їхніми політичними планами, то у Відні не проголосили б такого арбітражного рішення, що зробило Карпатську Україну нежиттєздатною". Найближче майбуття краю фюрер назвав трагічним, але неминучим[231]. Французький посол Кулондр заздалегідь, на початку лютого, почув від нацистів про ліквідацію Чехо-Словаччини з підпорядкуванням чехів Райхові, відокремленням Словаччини й анексією Підкарпатської Русі угорцями. Це простелить на Схід "широкий шлях через угорську рівнину, замість вузьких і важкодоступних стежок Карпат". Польща гадає "купити нейтралітет у разі європейського конфлікту, звільняючись від небезпеки, що становить на південному кордоні українська незалежна провінція, центр пропаґанди й ірредентизму"[232]. В Берліні обмірковували наступний крок, і Кляйст, працівник бюро Ріббентропа, конфіденційно говорив німецькому журналістові про план зробити західноукраїнські терени німецьким протекторатом[233].

Празький уряд 6 березня реорганізував владу Карпатської України: замінив Ф.Ревая на посаді міністра С.Клочураком і збільшив повноваження ґенерала Прхали. Наступного дня Волошин сказав консулові Шплетштрасеру, що край мусить бути самостійним під протекторатом Німеччини. Та статс-секретар Вайцзекер 8 березня телеграфував консулові вказівку уникати будь-яких розмов з Волошиним і його урядом. Посланник Угорщини у Берліні Стояї 11 бе-

резня одержав ноту німців, що можливі "деякі угорські дії" в Карпатській Україні за умов не піддавати її керівників переслідуванням[234]. Наступного дня Гітлер дав посланникові згоду на окупацію. Президент Другої (післямюнхенської) Чехо-Словацької республіки Е.Гаха розпустив парламент Словаччини й запровадив воєнний стан. Гітлер викликав до себе 13 березня братиславських лідерів і зажадав негайно відокремитися від Праги, інакше країну буде віддано на поталу угорцям. Словаччина проголосила незалежність 14 березня 1939 р. вранці. Під брутальним тиском у Берліні Е.Гаха передав долю нації на розсуд райхсканцлера, та формальність була зайвою: вермахт перетнув кордон. Гітлер тріумфально прибув до Праги й із решток ЧСР створив протекторат Богемії та Моравії під владою Третього райху.

Угорщина зосередила 15 дивізій, перші загони перетнули кордон уночі з 13 на 14 березня. Міністерство закордонних справ Райху розіслало вдень представництвам циркуляр про незалежність Словаччини та сутички січовиків із чеськими вояками. З огляду на нездатність Праги забезпечити порядок угорське військо, мовляв, візьме населення під захист. Міністр пропаганди Ґеббельс порадив пресі замість Чехословаччини вживати назви окремих областей: Богемії, Моравії, Словаччини й Карпатської України. Вермахт окупував Чехію, й Вайцзекер квапив Стояї, щоб угорці рухалися швидше й поставили світ перед доконаним фактом. Муссоліні та Чіано вітали угорців, обіцяючи дипломатичну підтримку[235].

За цих обставин уряд А.Волошина 14 березня пополудні оголосив по радіо про незалежність Карпатської України. 15 березня сойм упродовж трьох годин провів шість засідань і ухвалив Конституційний закон про створення самостійної республіки на чолі з президентом, якого обирає парламент. Було також затверджено державний статус української мови, гімн "Ще не вмерла Україна", синьо-жовтий прапор і герб: ведмідь у лівім червонім напівполі, чотири сині та три жовті смуги у правому напівполі, тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Голова уряду телеграфував міністрові закордонних справ Німеччини про цей акт проголошення незалежності та прохав про захист, бо угорське військо вже перейшло кордон біля Мукачева[236]. Проте німці порадили не чинити збройного опору. В Хусті ґенерал Прхала не схотів дати зброю українцям і наказав чеським воякам штурмувати їхній штаб, а після кількагодинного бою й загибелі п'ятдесяти осіб заявив про свій нейтралітет в угорсько-українському конфлікті. Карпатський уряд оголосив мобілізацію[237].

Посланник Румунії в Будапешті передав угорському міністрові закордонних справ ноту з пропозицією не окупувати східну частину області, де румуни становили значну частину селянства. В Бухаресті міністр закордонних справ Гафенку висловив німецькому посланникові Фабриціусу готовність свого уряду разом із віденськими арбітрами взяти участь у врегулюванні проблеми. Третій райх не звернув на це уваги. Посол Кулондр писав своєму міністрові до Парижа про ілюзорність самовизначення нової Словаччини, бо в цьому праві німці відмовили Підкарпатській Русі. Хустський уряд по телеграфу марно прохав посольство Франції в Берліні про врегулювання конфлікту з Будапештом

дипломатичним, а не збройним шляхом[238]. Дж.Кеннан телеграфував до Вашинґтона, що поведінка німців кладе край планам утворення Української держави, а їхня експансія на Схід відтепер здійснюватиметься не приховано, а за допомогою відкритих бойових дій[239].

За п'ять днів запеклих боїв зі стрільцями Карпатської Січі угорське військо, спираючись на величезну перевагу сил і техніки, окупувало країну. Збройний опір у горах тривав три тижні й коштував українцям до 5 тис. юнаків, загиблих у боях і страчених або замордованих тортурами після взяття в полон. Фактично це були перші жертви Другої світової війни. Полягли багато волонтерів-галичан, командир січовиків полковник М.Колодзинський і його помічник З.Коссак.

У Берліні шеф департаменту Схід у зовнішньополітичному бюро Шікенданц доповідав про антинімецькі настрої українців, цитуючи нелеґальний офіціоз "Розбудова нації", прес-бюлетень ОУН (Нью-Йорк), "Свободу" (США), "Українське слово" (Париж), "Новий шлях" (Торонто) та інші видання[240]. Керівник ОУН А.Мельник підбадьорював: загибель Карпатської України не мусить "послабити дух боротьби, не може ліквідувати головної мети, якою є самостійна соборна Українська держава Києва, Львова, Ужгороду-Хусту і Чернівців"[241].

На клопотання МЗС Німеччини угорський уряд дозволив решткам бранців виїхати. У квітні сотні колишніх січовиків розташувались у таборах Відня, Брно, Брауншвейґа, Ганновера та у Східній Пруссії. Працівник МЗС Кляйст у травні 1939 р. говорив німецькому журналістові, що можна "дати Польській Україні сигнал повстання. Зі Словаччини й Карпатської України ми надіслали б одразу ж великі партії зброї та боєприпасів, а також вислали б добре навчених військової справи загони січовиків. Між Берліном і Львовом налагоджено такий тісний прямий контакт, що можна не сумніватись у масовому повстанні українців. Вогнище пожежі в українських районах дало би Німеччині привід до військового втручання у великих розмірах. Цілий цей проект зустрічає в Берліні лиш одне застереження. Це можлива позиція Радянського Союзу". Німецький консул у Львові пропонував посилити роботу з населенням. Керівник політичного відділу Ворман порадив, щоб консул уникав якихось заяв, а в приватних розмовах схвалював автономістські та самостійницькі прагнення[242].

Радянські автори тішилися тим, що "угорська армія без особливих зусиль зламала опір купки українських націоналістів, які, покладаючись на обіцянки німецьких фашистів, дані їм перед кількома місяцями, розраховували, що останні відвернуть окупацію Закарпатської України Угорщиною"[243]. Знищення Карпатської України задовольнило Сталіна, й коли вермахт готував Білий план (напад на Польщу) в квітні повноважний представник Радянського Союзу в Берліні підбадьорливо заявив, що ідеологічні розбіжності не становлять перешкоду поліпшенню стосунків. У травні почались економічні переговори, а в червні німці довідалися з Москви, що в разі підписання договору з ними про ненапад Кремль не укладе із західними державами угод про взаємну підтримку на випадок війни[244]. Зовнішньополітична служба нацистської партії

у своєму меморандумі шефові райхсканцелярії 15 червня 1939 р. відзначала великий потенціал сільського господарства та мінеральних ресурсів Західної України.

Німецька преса писала про репресії щодо етнічних меншин: "Шлях страждань українців у Польщі". За станом на 1 серпня 1939 р. у Львові й Тернополі було ув'язнено, відповідно, 534 та 156 членів ОУН. Попри гіркий досвід, співпраця з німцями багатьом здавалась єдиним порятунком. У навчально-тренувальному таборі біля Зальцбурга відбули вишкіл понад 250 українців, і напередодні нападу на Польщу цей легіон на чолі з Р.Сушком зосередився в Словаччині. На думку радянських авторів, військова розвідка Райху (абвер) розраховувала на 3 тис. українців. Диверсійні групи псували залізниці, телефон і телеграф поблизу Стрия, Перемишля, Журавного та в інших місцях[245].

Третій райх використав Карпатську Україну як пішака на шахівниці агресії й без вагань пожертвував нею, щоб привернути на свій бік Угорщину та заспокоїти Кремль, наляканий можливістю якогось П'ємонту. Напередодні Другої світової війни Захід був байдужим до України, а Радянський Союз і Німеччина вбачали в ній лише плацдарм і джерело ресурсів. Однак прецедент правонаступництва держави й фермент відродження давали підставу сподіванням на майбутнє за сприятливіших обставин.

[1] Ленін В.І. Повн. зібр. тв. — Т. 43. — С. 203.

[2] Там само. — Т. 35. — С. 3.

[3] Труды Всероссийского съезда заведующих финотделами. — М., 1919. — С. 30.

[4] Російський державний військовий архів. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 124. — Арк. 1.

[5] В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891-1922. — М., 1999. — СС. 374 — 375.

[6] Ленін В.І. Повн. зібр. тв. — Т. 42. — С. 166.

[7] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 251.

[8] Десятый съезд РКП(б). 8-18 марта 1921 г. Стенографический отчёт. — М., 1921. — СС. 252-253.

[9] Ленін В.І. Повн. зібр. тв. — Т. 44. — СС. 34 — 35.

[10] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 138.

[11] Там же. — С. 139.

[12] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 30.

[13] В.И.Ленин. Неизвестные документы... 1891-1922. — С. 375.

[14] Там само. — СС. 373, 374, 376.

[15] Труш М.И. Внешнеполитическая деятельность В.И.Ленина. 1921-1923. — М., 1967. — С. 31.

[16] Ленинский сборник. — Т. 36. — С. 434.

[17] Посол мира. Страницы из дневника лорда д'Абернона. — М., 1931. — Т. 1. — С. 170.

[18] Конт Франсис. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. — М., 1991. — С. 51.

[19] Советско-германские отношения. Сборник документов. — Т. 2. 1919-1922. — М., 1971. — С.426.

[20] Посол мира... — Т. 1. — С. 177.

[21] Див.: Conte F. Un révolutionnaire-diplomate: Christian Rakovski. — Paris, 1978. — P. 41. Московське видання монографії Ф.Конта 1991 р. трохи скорочене й не містить цієї інформації.

[22] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 12. — М., 1982. — С. 184.

[23] Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. — М., 1990. — СС. 210- 211.

[24] Conte F. Christian Rakovski. — Lille, 1975. — Vol. 1. — P. 332.
[25] Ленін В.І. Повн. зібр. тв. — Т. 45. — С. 513.
[26] Там само. — С. 175.
[27] Там само. — С. 229.
[28] Документы внешней политики СССР. — Т. 6. — М., 1962. — СС. 36-37.
[29] Ленін В.І. Повн. зібр. тв. — Т. 45. — С. 226.
[30] Известия ВЦИК. — 1924. — 29 октября.
[31] Борисов Ю.В. Советско-французские отношения. 1924 — 1945. — М., 1964. — С. 73.
[32] Симонов Н.С. "Крепить оборону Страны Советов" ("Военная тревога" 1927 года и её последствия) // "Отечественная история". — 1996. — № 3. — СС. 155-156.
[33] Там же. — С. 156.
[34] Сталін Й.В. Твори. — Т. 9. — СС. 319, 323.
[35] КПРС в резолюціях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 447.
[36] XV съезд ВКП(б). Стенографический отчёт. — М.-Л., 1928. — С. 874.
[37] Там же. — С. 47.
[38] Там же. — С. 886.
[39] Там же. — С. 839.
[40] Там же. — С. 991.
[41] Там же. — С. 905.
[42] Черчилль У. Вторая мировая война. — Т. 1. — М., 1991. — С. 9.
[43] Документы внешней политики СССР... — Т. XI. — М., 1966. — С. 495.
[44] Письма И.В.Сталина В.М.Молотову. 1925-1936 гг. — Сборник документов. — М., 1995. — СС.139-140.
[45] Документы внешней политики СССР... — Т. XIV. — М., 1968. — СС. 246-248.
[46] Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918 — 1966. — М., 1967. — С. 13.
[47] Письма И.В.Сталина В.М.Молотову. — С. 245.
[48] Коммунист (М). — 1990. — № 11. — СС. 99-100.
[49] Симонов Н.С. "Крепить оборону Страны Советов"... — С. 160.
[50] XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчёт. — М., 1934. — С. 229.
[51] КПСС и строительство Советских Вооружённых Сил. — М., 1967. — С. 174.
[52] XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчёт. — С. 313.
[53] КПСС и строительство Советских Вооружённых Сил. — С. 183.
[54] Невежин В.А. Сталинский выбор 1941 года: оборона или "лозунг наступательной войны?" // "Отечественная история". — 1996. — № 3. — С. 60.
[55] Motyl A. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919 — 1929. — New York, 1980. — PP. 23-60.
[56] Гунчак Т., ред. Українська революція. Документи 1919-1920 рр. — Нью-Йорк, 1984. — С. 371.
[57] Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри, 1920-1923 / У 70-річчя паризької трагедії: Зб. пам'яті Симона Петлюри. — К., 1997. — СС. 187-199.
[58] Wandycz P.S. France and her Eastern Allies, 1919-1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. — Minneapolis, 1962.
[59] Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. — Париж, 1934. — С. 77.
[60] Павлюк О. Боротьба України... — СС. 92-94.
[61] National Archives of the USA. — State Department. — RG 59. — Decimal file 1910-1929. — Box 9377, file 860e.01/1-31; Павлюк О. Боротьба України... — СС. 85-86.
[62] Відпянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. — Вип. 3. — К., 1993. — СС.36-56.
[63] Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація. — СС. 74-75.
[64] Марголин А. Украина и политика Антанты. — СС. 252-257.
[65] Докладніше див. у: Шинкаренко Т. "Українське питання" в Лізі Націй // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. Вип. 7 (Частина І). — К., 1997. — СС. 27-31.
[66] Ніколаєнко І., Шинкаренко Т. Зовнішньополітичний аспект діяльності Державного центру УНР в еміграції. Тарнівський період // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. — Випуск 6. — К., 1997. — С. 107.

[67] Павлюк О. Боротьба України... — СС. 104-105.

[68] Український Католицький університет (Рим, Італія). — Архів уряду ЗУНР. — 296/V/B. — Нота Є.Петрушевича, 15.07.1920.

[69] Архів уряду ЗУНР. — 325/XIII/F.

[70] A.Zhuk Collection. — Vol. 125, file 9. — Економічні основи галицької державности. — Львів-Відень, 1921; Archives of the Ukrainian Cultural and Educational Center in Winnipeg, Canada. — I.Boberskyi Collection. — Vol. 2. — Основи самостійности галицької державности.

[71] Докладніше див. у: Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація. — СС. 73-75.

[72] Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР... — СС.131-132.

[73] Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. — К., 1973. — СС. 86-98.

[74] Архів уряду ЗУНР. — 303/I/A. — Лист Г.Микитея до Л.Цегельського, 28.11.1920; Павлюк О. Боротьба України... — С. 102.

[75] Див.: Zaks Z. Walka dyplomatyczna a nafte wschodniogalicyjska 1918-1923 // Z dziejow stosunkow polsko-radzieckich. — № IV, 1969. — SS. 37-61.

[76] Докладніше про діяльність місії ЗУНР у США див. у: Павлюк О. Боротьба України... — СС.100-136.

[77] Архів уряду ЗУНР. — 324/XII/E; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР... — СС. 132-133.

[78] Архів уряду ЗУНР. — 293/II/A. — Лист А.Петрушевича до Г.Микитея, 19.08.1920; Павлюк О. Радянофільство Петрушевича. — УІЖ. — 1997. — № 3. — С. 113.

[79] Архів уряду ЗУНР. — 294/III/D. — Павлюк О. Радянофільство Петрушевича... — СС.114-115. Про зунрівську делеґацію на різьких перетворах див. також: Назарук О. Галицька делеґація в Ризі 1920 р. Спомини учасника. — Львів, 1930. — СС. 3-49.

[80] Докладніше про відносини Петрушевича з УССР і РСФРР у 1922-1923 рр. див. у: Павлюк О. Радянофільство Петрушевича... — СС. 95-102.

[81] A.Zhuk Collection. — Vol. 17, file 1.

[82] Motyl A. The Turn to the Right. — PP. 41-42.

[83] Про результати позики див. у: Павлюк О. Боротьба України... — СС.109-110, 122. Про діяльність представника ЗУНР П.Карманського в Бразилії див. у: Павлюк О. Листи Петра Карманського до Костя Левицького. Нові документи з архіву уряду ЗУНР // Київська старовина. - 1998. — № 1. — СС. 133-150.

[84] За ним автономія пропонувалася не Східній Галичині в цілому, а окремо трьом адміністративним одиницям — Львівському, Тернопільському й Станіславському воєводствам.

[85] Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917-1922 гг. — М., 1967. — С. 272.

[86] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 18. — Арк. 222.

[87] Там само. — Арк. 225.

[88] Там само. — Арк. 226.

[89] Там само. — Спр. 14. — Арк. 36.

[90] Коммунист (Львів). — 1921. — 22 ноября.

[91] Якубовская С.И. Строительство союзного советского государства. — М., 1960. — СС. 133-134.

[92] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 66.

[93] Там само. — Спр. 34. — Арк. 45.

[94] Там само. — Арк. 45.

[95] Стенографический отчёт третьей сессии ВУЦИК VI созыва, 10-16 октября 1922 года. — Харьков, 1922. — Бюллетень № 3- 4.

[96] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 64.

[97] Четвёртое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей, 9-12 июня 1923 г. — М., 1923. — С. 227.

[98] Десять лет советской дипломатии. — М., 1927. — С. 15.

[99] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 222.

[100] Там само. — Спр. 2. — Арк. 46.

[101] Там само. — Спр. 1. — Арк. 144.

[102] Там само. — Спр. 3. — Арк. 49.

[103] Там само. — Арк. 46.
[104] Там само. — Спр. 2. — Арк. 158.
[105] Там само. — Арк. 157.
[106] Там само. — Арк. 101.
[107] Там само. — Арк. 103.
[108] Там само. — Арк. 11.
[109] Там само. — Спр. 1. — Арк. 156.
[110] Там само. — Арк. 196.
[111] Там само. — 144.
[112] Там само. — Спр. 3. — Арк. 53.
[113] Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 468.
[114] Панчук М.І. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії // В кн.: Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 117.
[115] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 107.
[116] Там само. — Арк. 154.
[117] Там само. — Арк. 168.
[118] Там само. — Спр. 36. — Арк. 14.
[119] Там само. — Спр. 3. — Арк. 128.
[120] Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). — К., 1999. — С. 277.
[121] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 201.
[122] Сучасна українська еміграція та її завдання. — Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью Йорк, 1956. — СС.300-341; Петлюра С. Вибрані твори та документи. — К., 1994. — СС.185-229; Жуковський А. Симон Петлюра і завдання еміграції. — "Українська бібліотека імені С.Петлюри в Парижі. Інформаційний бюлетень", — 1996. — № 59. — СС.8-9.
[123] Цит. за: Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К.: Політична думка, 1998. — С.192.
[124] Діло (Львів). — 1924. — 27 серпня.
[125] Potocki R. Idea restytucji Ukrainskiej Republiki Ludowej (1920-1939). — Monografie Instytutu Europy Srodkowo-Wschodniej. — T.1. — Lublin, 1999. — S.157. Варто особливо відзначити добрим словом цю ґрунтовну, добре документовану, ретельну та сумлінну працю здібного й перспективного польського дослідника.
[126] Діло (Львів). — 1925. — 14 лютого.
[127] Кедрин-Рудницький І. Життя — Події — Люди. Спомини і коментарі. — Нью Йорк, 1952. — С.207-208; Dontsow D. Why Petlura was murdered? // "Ukrainian review". — 1996. — Nr 3. — PP.55-69; Іваних В. Симон Петлюра — президент України (1879-1926). — Торонто, 1959; Петлюра С. Статті. Листи. Документи. — Т.1. — Нью-Йорк, 1956. — СС. 448-454.
[128] Potocki R. Op. cit. — SS.154-158.
[129] Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). — К., 1999. — СС.279-281.
[130] Поп И.И. Чехословацко-венгерские отношения (1935-1939 гг.). — М.: Наука, 1972. — С.69.
[131] Potocki R. Op. cit. — SS.158-159; Стрельський Г. Олександр Шульгин — вчений і політик. — Київська старовина. — 1994. — № 4.
[132] Трембицький В. Останні дипломатичні представництва УНР (1920-1923). — Альманах "Провидіння". — Філадельфія, 1981. — СС.253-296; Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий життєпис. — Філадельфія, 1937. — С.98.
[133] Potocki R. Op cit. — SS.188-207, 231-250, 378.
[134] Ibid. — SS.176-177.
[135] Цит. за: Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. — СС.196-197.
[136] Косик В. Україна і Німеччина. — С.26.
[137] Кульчицький С.В. Вказ. праця. — СС.308-309.
[138] Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1970. — SS.121-122, 211, 219.
[139] Potocki R. Op cit. — SS.178-180.
[140] Шульгин О. Державність чи гайдамаччина. — Париж, 1931; Його ж. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — Париж, 1934.
[141] Potocki R. Op cit. — S.278.

[142] Ibid. –SS.209-219.
[143] Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. — М.: Госюриздат, 1952. — Т.1. — С.35.
[144] Цит. за: Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. — С.200.
[145] Діло (Львів). — 1933. — 1 березня.
[146] Цит. за: Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933 — 1939 гг.). — К.: Наукова думка, 1983. — СС.152-153.
[147] Документы внешней политики СССР. — Т.16. — М., 1970. — СС.814, 817.
[148] Нюрнбергский процесс... Т.1. — С.304.
[149] Rauschning H. Gespraeche mit Hitler. — Zuerich, New York, 1940. — SS.39-44.
[150] Цит. за: Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.101-102.
[151] Коммунистический Интернационал. — 1933. — № 15. — С.4.
[152] Roos H. Polen und Europa: Studien zur polnischen Aussenpolitik, 1931-1939. — Tuebingen, 1957. — S.142.
[153] Gawronski J. Moja misja w Wiedniu, 1932-1938. — Warszawa, 1965. — SS.117-118.
[154] Документы внешней политики СССР. — Т.16. — С.742; Т.17. — СС.133, 139.
[155] Rauschning H. Op. cit. — SS.106-107, 112-113.
[156] Ляхович Є. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933-1935 роках. // Коновалець і його доба. — Мюнхен, 1974. — С.915.
[157] The Fortnightly Review. — London, April 1934. Цит. за: Косик В. Україна і Німеччина... — С.42.
[158] Bloch Ch. Hitler und die europaeische Maechte, 1933-1934. — Frankfurt a.M., 1966. — SS.52; Чередниченко В.П. Анатомія зради: український буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму. — К., 1978. — С.71.
[159] W.Zelenski. Zabojstwo ministra Pierackiego. — Paris, 1973. — S.36. Косик В. Україна і Німеччина... — СС.44-46.
[160] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.128-131.
[161] Цит. за: Косик В. Україна і Німеччина... — СС.467-468.
[162] Potocki R. Op. cit. — SS.161-164, 169, 173.
[163] Diariusz i teki Jana Szembeka. — London, 1964-1965. — T.1. — SS.230-231.
[164] Л.Фараго. Игра лисиц: эпизоды агентурной борьбы. — М., 1979. — СС.28-29.
[165] O.Hauser. England und das Dritte Reich. — Stuttgart, 1972. — Bd.1. — S.109.
[166] Борьба СССР за коллективную безопасность в Европе в 1933-1935 годах. // Международная жизнь. — 1963. — № 6. — С.153.
[167] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.121-122.
[168] История дипломатии. — Т.3: Дипломатия на первом этапе общего кризиса капиталистической системы. — М., 1965. — С.628.
[169] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.112-113.
[170] Поп И.И. Указ. соч. — С.69.
[171] Цит. за: Косик В. Україна і Німеччина... — С.58.
[172] Косик В. Україна і Німеччина... — СС.50-51.
[173] Черчилль У. Вторая мировая война. — Пер. с англ. — М., 1955. — Т.1. — С.207.
[174] Документы внешней политики СССР. — М., 1976. — Т.20. — С.355.
[175] Документы и материалы кануна второй мировой войны. — М., 1948. — Т.1. — СС.18-20.
[176] Der Kaukasus (Paris). — 1937. — № 1. — S.49-50. Швагуляк М.Н. Указ. соч. — С.137.
[177] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — С.97.
[178] Косик В. Україна і Німеччина... — СС.52-56; Док. № 6. — СС.468-469.
[179] Кульчицький С.В. Вказ. праця. — СС.161-162.
[180] Цит. за: Поп И.И. Чехословацко-венгерские отношения... — С.105.
[181] G.Reitlinger. Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Russland, 1941-1944. — Hamburg, 1962. — S.194.
[182] Швагуляк М.Н. Указ.соч. — С.162.
[183] Documents on British Foreign Policy 1919-1939. — Third Series. — Vol.1. — London, 1949. — P.443.
[184] С.В.Кульчицький. Вказ.праця. — СС.320-321.

[185] Поп И.И. Указ. соч. — СС.151-155.
[186] Ostland (Berlin). — 1938. — 15 September.
[187] История дипломатии. — Т.3. — С.737.
[188] Пушкаш А.И. Венгрия во Второй мировой войне: Внешняя политика Венгрии (1938-1944). — М., 1963. — С.37.
[189] П.Стерчо. Карпато-українська держава. — Торонто, 1965. — СС.60-61; Косик В. Вказ.праця. — С.59.
[190] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.171-173.
[191] Из истории венгеро-чехословацких отношений накануне Второй мировой войны. // Вопросы истории. — 1960. — № 9. — С.98.
[192] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.176-179.
[193] P.Stercho. Diplomacy of Double Morality: Europes Crossroads in Carpatho-Ukraine, 1919-1939. — New York, 1971. — PP.122-123.
[194] Documents on British Foreign Policy.. — Vol. III. — PP.186-187, 201.
[195] Волков В. Мюнхенский сговор и балканские страны. — М., 1978. — С.50.
[196] Косик В. Вказ. праця. — СС.59-60; Док. № 6. — СС.468-469.
[197] Documents on British Foreign Policy 1919-1939. — 3 series. — London, 1950-1951. — Vol. III. — P.584.
[198] Ibid. — Vol. IV. — P.214.
[199] Цит. за: Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції напередодні другої світової війни. — К.: Укрдержполітвидав, 1952. — СС.36-37.
[200] Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна// Дзвін. — 1991. — № 3. — С.85.
[201] Hoensch J.K. Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. — Tuebingen, 1967. — SS.219-221.
[202] Венгрия и Вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. — М., 1962. — С.142.
[203] Documents on British Foreign Policy 1919-1939. — 3 series. — London, 1950-1951. — Vol. III. — P.413; Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.192-194.
[204] Doherty J.C. Das Ende des Appeasement. — Berlin, 1973. — SS.72, 87.
[205] Документы внешней политики СССР. — Т.21. — С.658.
[206] Documents on British Foreign Policy 1919-1939. — Vol. III. — P.387.
[207] Косик В. Вказ. праця. — Док. № 7, 8. — СС.469-470.
[208] The Secret Diary of Harold Ickes. — Vol. II. — New York, 1954. — P.519.
[209] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.188, 194.
[210] Време. — 1939. — 1 јануар.
[211] СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны. Сентябрь 1938-август 1939 г. — М., 1976. — СС.125, 126.
[212] Косик В. Вказ. праця. — С.65 ; Sidobre A. Les problemes ukrainiens et la paix europeenne. — Paris, 1939. — PP.6, 9, 12, 14, 21.
[213] Бувье Ж. и Гакон Ж. Правда о 1939 годе. — М., 1955. — С.37. Цит. за: Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції... — СС.35-36.
[214] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — С.210.
[215] СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны... — СС.95, 97.
[216] Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers. The Soviet Union, 1933-1939. — Washington, 1952. — PP.731-732; Косик В. Вказ. праця. — С.71.
[217] Косик В. Вказ. праця. — С.62; Док. № 9, 10, 11, 14. — СС.470-471.
[218] СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны. — С.144.
[219] Цит. за: Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. — СС.214-216.
[220] Косик В. Україна і Німеччина... — СС.63-64; Док. № 15, 16. — СС.470-474.
[221] Цит. за: Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. — СС.216-217.
[222] Поп И.И. Указ. соч. — М., 1972. — С.220; Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.199-201, 221.
[223] Косик В. Вказ. праця. — С.66.
[224] World News and Views. — Vol.19. — № 5. — 1939. — P.101. Цит. за: А.Шлепаков. Україна в планах міжнародної реакції ... — С.29.

[225] Косик В. Вказ. праця. — Док. № 17, 18. — СС.474-475.
[226] Там само. — Док. № 19. — С.475.
[227] Current History. — № 6. — February, 1939. — P.46. Цит. за: Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції... — С.34.
[228] Kennan G.F. Momoiren eines Diplomaten. Memoires 1925-1950. — Stuttgart, 1968. — SS.101-102.
[229] Documents on British Foreign Policy 1919-1939 ... — Vol. IV. — P.185.
[230] Правда. — 1939. — 11 марта.
[231] Косик В. Вказ. праця. — Док. № № 20, 21. — СС.476-478.
[232] Там само. — Док. № 23. — СС.478-479.
[233] СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны... — С.234.
[234] Венгрия и Вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. — М., 1962. — С.126.
[235] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.216-220.
[236] Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна... — С.86.
[237] Стерчо П. Карпато-українська держава. — Торонто, 1965. — СС.218-219.
[238] Косик В. Вказ. праця. — Док. №№ 25-27. — СС.480-481.
[239] Kennan G.F. Memoiren eines Diplomaten. Memoires 1925 — 1950. — S.106.
[240] Косик В. Вказ. праця. — СС.68-69.
[241] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.220-223.
[242] СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны... — С.364.
[243] История дипломатии. — Т.3. — С.759.
[244] Косик В. Вказ. праця. — С.71.
[245] Швагуляк М.Н. Указ. соч. — СС.224-229.

РОЗДІЛ 10

"УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ" В ДИПЛОМАТИЧНІЙ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)

Україна в експансіоністських планах і діях європейських держав

Характер і особливості зовнішньополітичного становища України

1 вересня 1939 р. нацистська Німеччина напала на Польщу. Протягом короткого часу в збройний конфлікт виявились втягнутими майже всі європейські держави. На час спалаху Другої світової війни Україна була в надто складній ситуації щодо захисту своїх національних інтересів на міжнародній арені. Українські землі залишалися розділеними між СРСР, Польщею, Угорщиною та Румунією. Ця обставина найсерйознішим чином позначалася на становищі України в Європі, часом зумовлювала діаметрально протилежні політичні прагнення, розпорошувала сили розчленованої нації. Правителі жодної із сусідніх країн не бажали допустити виникнення справді незалежної Української держави, позаяк це суперечило тогочасним стратегічним задумам Москви, Берліна, Варшави, Будапешта та Бухареста. За браком державного статусу жодна з розділених частин України не мала можливості провадити дипломатичну діяльність у визнаних світовою практикою формах. На самостійну роль у зовнішній політиці не могла претендувати й УРСР, оскільки ця квазідержава жорстко управлялася за наказами з Москви. Україна загалом виступала як об'єкт політики інших держав, предмет торгу, змови або

компромісів між поневолювачами, а не як суб'єкт міжнародних відносин. Водночас інтереси самого українського народу зазвичай ігнорувалися.

Своєрідність становища України в період воєнного лихоліття зумовила перенесення політичних акцентів із суто дипломатичної діяльності на пропагандистсько-інформаційну сферу. Варто відзначити появу зародків того процесу, який пізніше одержить назву "народна дипломатія". Саме до таких методів почали вдаватися рух опору чужоземним заґарбникам на українській території та громадські об'єднання української діаспори, передовсім у Канаді й США.

Українська спільнота на матірних землях і за океаном вишукувала можливості для реалізації бодай часткових національних устремлінь українців політико-дипломатичними методами. Це була фактично протодипломатія. До неї належали угоди й домовленості ОУН із подібними об'єднаннями на суміжних територіях, політико-пропаґандистські виступи Комітету українців Канади (КУК) та Українського конґресового комітету Америки (УККА). Проте ця практика лише підкреслювала обмежені можливості дій на місцевому рівні.

У воєнну добу гасло соборності земель, населених українцями, посідало чільне місце в діяльності національно-патріотичних об'єднань та партій і політичних та громадських ґруп навіть лівого ґатунку. Ідея єдності протиставлялась зазіханням чужоземних заґарбників, для яких Україна завжди була ласим шматком. І саме імперіалісти постійно намагались узурпувати право розпоряджатись Україною, вирішувати її долю.

УРСР, де зосереджувалася більша частина українського населення, й після 1 лютого 1944 р. по-справжньому не реалізовувалась у міжнародних зв'язках. Її зовнішньополітична функція здійснювалася формально, будучи повністю залежною від центральних союзних органів. Таку форму можна характеризувати як квазідипломатію. Якщо ж до того врахувати характер тоталітарної системи в СРСР, то стане зрозумілим, що політична влада концентрувалась у руках вузького кола вождів, поміж яких на передньому плані був ґенсек комуністичної партії, слово його було вирішальним і в зовнішній політиці. Тут існувало необмежене поле для сваволі та зловживань. Згідно із законом, союзні республіки, зокрема й УРСР, мали право розвивати зовнішні зв'язки аж до встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами. Проте УРСР була усунута від сфери двосторонніх відносин. Вона користувалася дозволом брати підпорядковану Москві обмежену участь лише у діяльності щойно створеної ООН.

Зовнішня політика будь-якої держави визначається національними інтересами, потребами створення сприятливого зовнішньополітичного довкілля для розв'язання внутрішніх проблем. З такого погляду УРСР мала ампутовану внутрішню політику. Вона повинна була обстоювати інтереси Москви й таким чином не мала та не могла мати своєї справжньої зовнішньої політики. Характерно, що в уряді УРСР ніколи не виникало питання про національні інтереси України. Єдине, що дозволялося — захищати інтереси "центру".

В історії української дипломатії досить часто траплялися ситуації, коли вважалося неминучим і доцільним використовувати одного противника проти іншого. Це ознака слабкості позиції й самої дипломатії. Не став винятком і період Другої світової війни. Національно-патріотичні сили намагалися на

початковому етапі спертися на одного тирана — Гітлера — в борні проти другого — Сталіна. Проте такий розрахунок на створення самостійної України не дав бажаних результатів через низку причин. Головним стало небажання гітлерівської верхівки дозволити появу незалежної Української держави.

Проте варто мати на увазі, що наприкінці Другої світової війни УРСР все ж вийшла на міжнародну арену. І це означало якісно нову сторінку в історії української дипломатії.

Пакт Ріббентропа-Молотова в дії: український напрям

Реалізація гітлерівського плану "Вайс" — нападу Німеччини на Польщу на світанку 1 вересня 1939 р. — зображувалася нацистською пропагандою як акція для самооборони. Велика брехня агресора сягала вершин цинізму. На ту мить мало хто усвідомлював, що навіть вступ Англії й Франції у конфлікт означатиме початок світової війни. Зате А.Гітлер знав, куди і як він поведе Третій райх. Надягнувши військову форму, він у промові в райхстагу пообіцяв не знімати її "до того часу, поки не буде отримана перемога, бо поразка для мене рівнозначна смерті"[1].

Настала пора приведення в дію договорів та зобов'язань сторін, а також потаємних домовленостей, зокрема радянсько-німецького пакту Ріббентропа-Молотова. Згідно з цією ганебною змовою двох тоталітарних режимів розгортався переділ територій у Східній Європі, встановлювалися "сфери впливу" Німеччини та СРСР. По суті, було проведено четвертий поділ Польщі. Як наслідок, українські території, що входили до складу Польської держави, виявилися розмінною монетою у гігантському торзі між нацистським і комуністичним диктаторами. Варто також мати на увазі, що "українське питання" використовувалось А.Гітлером для спроб шантажувати Й.Сталіна або ж втягнути СРСР у тісну коаліцію з Німеччиною для спільних воєнних дій проти Великої Британії й Франції.

Обидва вожді тяжіли один до одного за диктаторськими методами дій, нестримним культом особи. Після підписання радянсько-німецького пакту перший тост проголосив Сталін, вказавши: "Я знаю, як сильно німецька нація любить свого вождя, й тому мені хочеться випити за його здоров'я". Це не був звичайний знак ввічливості.

Одночасно Сталін і Гітлер постійно відчували себе суперниками, ревниво стежили за здобутками й промахами один одного. М.Хрущов у своїх "Спогадах" наводив розмірковування Сталіна: "Тут ведеться гра — гра, хто кого перехитрить, хто кого обдурить". І додав: "Я їх обдурив!" "Він буквально півнем козирився. Він ходив, задерши носа, й буквально говорив: "Надув Гітлера, надув Гітлера!"

Подібну хвилю радості пережили й у Берліні. Особистий архітектор Гітлера та керівник воєнної промисловості Райху в 1942-1945 рр. А.Шпеєр зазначав у своїх спомина тієї пори: "За вечерею Гітлеру подали якусь записку. Він пробіг її очима, почервонів, дивився якийсь час прямо перед собою, вдарив по

столу, аж задзвеніли чарки, й голосом, що зривався, вигукнув: "Гаразд! Гаразд!" Але менше ніж через секунду він оволодів собою. Після вечері він запросив до себе людей зі свого оточення: "Ми уклали з Росією пакт про ненапад! Ось, читайте! Телеграма від Сталіна!" Телеграма повідомляла про укладення договору. Це був хвилюючий, цілком несподіваний поворот, який я тільки міг собі уявити, телеграма на клаптику паперу, що об'єднала імена Сталіна й Гітлера"[2].

Після одержання приємної звістки Гітлер та його гості переглянули документальний фільм про парад Червоної армії, на якому демонструвалися міць радянських Збройних сил та їхнє технічне оснащення. Як свідчив Шпеєр, керівники Райху були задоволені тим, що відтепер ця міць здавалася нейтралізованою й не загрожувала Німеччині.

Таємний додатковий протокол між СРСР і Німеччиною про розподіл сфер впливу в Європі від 23 серпня 1939 р., відомий як "пакт Ріббентропа-Молотова", передбачав такі територіально-політичні зміни: а) Фінляндія, Естонія й Латвія переходили до "сфери інтересів" СРСР, а Литва — Німеччини; б) на території Польщі розмежування "сфер інтересів" Німеччини та СРСР мало проходити вздовж лінії річок Нарева, Вісли й Сану; в) підкреслювалася "зацікавленість" СРСР у Бессарабії. З німецького боку заявлялося про повну політичну незацікавленість у цих територіях[3].

З цього випливало, що СРСР претендував на більшу частину території Польщі, куди входили не тільки західноукраїнські землі, що перебували під владою Польської держави з 1920 р., а й суто польські території аж до передмість Варшави. Згода Німеччини на задоволення радянських територіальних зазіхань пояснювалася трьома головними мотивами — зробити принаднішою для Москви змову Гітлера й Сталіна, на певний час "нейтралізувати" СРСР і використати його як стратегічного партнера, "підв'язати" Радянський Союз до нацистського курсу війни проти Англії та Франції. Москва, зі свого боку, прагнула скористатися моментом і здійснити територіальну експансію, виграти час для майбутнього вирішального двобою з Німеччиною. Радянсько-німецька змова про поділ "сфер впливу" в Східній Європі від Балтійського до Чорного морів стала верхом цинізму, найгіршим зразком таємної імперіалістичної дипломатії. Вона дала зелене світло Другій світовій війні.

Того дня, коли Англія й Франція оголосили війну Німеччині, міністр закордонних справ райху Ріббентроп вирішив підштовхнути СРСР до пришвидшення його виступу проти Польщі. В директиві, надісланій 3 вересня 1939 р. німецькому послу в Москві Шуленбургу, Ріббентроп давав таємну настанову: "негайно обговоріть це з Молотовим і з'ясуйте, чи не вважає Радянський Союз бажаним, щоб російська армія в належний час виступила проти польських сил у російській сфері впливу, для зайняття цієї території. На нашу думку, це не тільки допомогло б нам, але також, згідно з московськими угодами, було б і в радянських інтересах"[4].

"Запрошення до танцю" з Берліна ретельно зважувалось у Москві. Молотов відповів тільки 5 вересня, зазначивши: "Ми згодні з Вами, що в слушний час нам буде цілком необхідно розпочати конкретні дії. Ми вважаємо, однак,

що цей час ще не настав"[5]. Імовірно, радянське керівництво відкладало воєнне втручання в Польщі, щоб не стати відразу підручним Німеччини в її конфлікті із західними державами. На подальші наполягання Берліна Москва й далі ухилялася від прямої відповіді. 10 вересня Молотов посилався на "неготовність" СРСР, бо, мовляв, "радянський уряд заскочений зненацька несподівано швидкими німецькими успіхами". У бесіді з Шуленбургом Молотов уперше висунув політичний мотив виправдання майбутнього вторгнення в Польщу, коли СРСР має прийти на допомогу українцям і білорусам, "яким "загрожує" Німеччина"[6]. А ще більше у Москві чекали на повідомлення про взяття німцями польської столиці, бо тоді кремлівська версія про фактичний розвал Польщі й необхідність "захисту єдинокровних братів" мала б правдоподібний вигляд і СРСР уник би звинувачень в агресії.

Іншим важелем тиску на Москву стала показна підготовка антипольського повстання на західноукраїнських землях націоналістичними силами, що діяли в підпіллі. Трагізм ситуації полягав у тому, що і СРСР, і Німеччина ставились однозначно вороже до українського самостійницького руху, вбачаючи в ньому перешкоду для своїх завойовницьких планів. Різниця між ними була невеликою. Тоді як Москва постійно й послідовно переслідувала українських патріотів або просто винищувала їх, Берлін, відкидаючи в принципі саму ідею української державності, під час насадження нацистського "нового порядку" в Європі не виключав ситуативного використання українських націоналістів для здійснення окремих політичних чи воєнних задумів.

Під час розмови з лідером ОУН(м) А.Мельником у Міністерстві закордонних справ Німеччини на початку вересня 1939 р. державний секретар Кеплер підтвердив, що в новій ситуації німецький уряд не може дати жодних обіцянок. Тим часом навіть 11 вересня, у розпал німецького наступу на Польщу, абвер все ще не полишав плану повстання українців у Галичині. Однак його непокоїла небезпека поширення майбутнього повстання й проти Росії. На ту мить Гітлер аж ніяк не хотів дратувати Москву й, зрештою, вирішив відмовитись від цього задуму[7].

Керівництво Райху ретельно розглядало різні варіанти розвитку подій. 12 вересня у потязі фюрера в Сілезії відбулася нарада, під час якої вищі чини вермахту та абверу обговорили доповідь начальника штабу вермахту, маршала Кейтеля про майбутнє Польщі. Передбачалися три можливості: 1) четвертий поділ Польської держави з переданням до СРСР територій на схід від лінії Нарва-Вісла-Сан (власне, це відповідало таємному протоколу Ріббентропа-Молотова); 2) утворення незалежної держави з решти Польщі (за словами Кейтеля, це подобалося Гітлеру); 3) поділ решти Польщі, в результаті якого Литва одержить район Вільнюса, а "галицька й поліська Україна" стане незалежною. Варіант 3 у другій його частині міг бути здійснений лише за згоди СРСР[8].

На інший варіант натякав Ріббентроп 15 вересня, коли попереджав Молотова: "... Якщо не буде розпочата російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не створиться в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум ...Без такої інтервенції з боку Радянського Союзу

(у східній Польщі) можуть виникнути умови для формування нових держав"[9]. Тут зроблено досить прозорий натяк, мовляв, або виконуйте взяті зобов'язання, або ж у ймовірному "політичному вакуумі" щось утвориться.

В тому разі, якби Москва відмовилась від вторгнення у Польщу, Берлін мав напоготові погрозу ініціювання появи незалежної Західної ("Галицької") України. Саме на таку можливість звертав увагу начальних абверу (військова розвідка й контррозвідка), адмірал В.Канаріс у бесіді з А.Мельником у Відні в середині вересня. Останньому така версія здалася реальною, й він розпорядився готувати список членів західноукраїнського уряду[10]. Саме тоді в різних частинах Східної Галичини (Бережани, Стрий, Дрогобич, Львів, Чортків, Золочів) спалахнули повстання, учасники яких роззброювали польську поліцію, утворювали власні охоронні загони, встановлювали українську владу[11].

Було очевидним, що Берлін у своїй східній політиці враховував наявність найболючіших точок СРСР, зокрема в національному питанні. Москва вбачала в сепаратизмі грізну небезпеку. Для СРСР започаткування навіть спонсорованої німцями, нестійкої, але формально незалежної частини Української держави могло б відіграти роль детонатора самостійницьких настроїв у "підрадянській" Україні. Проте до сильнодіючих "стимуляторів" Німеччина не вдалась. 17 вересня Червона армія перетнула радянсько-польський кордон.

Зазнавши нападу з боку Німеччини, Польща була приреченою на неминучу поразку. Уряди Англії й Франції у серпневих переговорах з СРСР не виявили готовності утворити колективну оборону й не переконали свого польського союзника в необхідності брати в ній участь. Дані ними гарантії Польщі не підкріплялися реальними діями. І коли польські патріоти вже стікали кров'ю в нерівному двобої з гітлерівською воєнною машиною, західні держави виявилися неготовими й неспроможними надати їм допомогу. СРСР, зі свого боку, формально оголосив про нейтралітет. Коли польський уряд 5 вересня звернувся до Москви з проханням надати йому військові матеріали, а також дозволити транзит військових вантажів через радянську територію, Москва відповіла відмовою, підкресливши небажання СРСР бути втягнутим у війну на будь-якому боці. Кремль до певної пори приховував свої наміри реалізувати таємні домовленості з Берліном щодо поділу Польщі.

Опинившись у політичній та військовій ізоляції, поляки швидко втрачали останні шанси на активний спротив агресії. Окремі вогнища стійкої оборони вже не могли відвернути загальної катастрофи. Польський уряд був змушений перебратись із Варшави спочатку до Любліна, прямуючи на Львів, а 18 вересня емігрував до Румунії, де був інтернований. Після впертих боїв у обложеній Варшаві 27 вересня капітулювали її хоробрі оборонці. В Берліні святкували перемогу.

Вступ радянських військ на територію Польщі мотивувався необхідністю взяти під захист населення Західної України й Західної Білорусії. У виступі по радіо 17 вересня 1939 р. Голова РНК СРСР В.Молотов зазначив, що внаслідок поразки "Польща стала зручним полем для всіляких випадковостей і несподіванок", а тому радянський уряд "вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу"[12].

Завдавши полякам "удару в спину", Червона армія швидко просувалась уперед. 20 вересня її загони вступили до Львова. Польські війська практично не чинили опору на Сході й масами здавались у полон. У специфічних історичних обставинах того часу ані Франція й Англія як союзники Польщі, ані Німеччина не бажали погіршення відносин із СРСР. Париж і Лондон побоювалися зміцнення німецько-радянських партнерських відносин і ймовірного ведення війни одночасно проти двох противників. Тому вони обмежилися формальними протестами проти радянської кампанії в Польщі. Та, власне, й сам польський (тепер уже еміграційний) уряд не вдався до проголошення стану війни з СРСР.

Гітлер також не хотів передчасно викликати невдоволення Сталіна, позаяк Франція ще не була розгромленою, отже, існувала для Німеччини потенційна небезпека війни на два фронти. Берлін ішов на поступки Москві, бо плекав надію на становлення союзницьких відносин, спираючись на змову, зафіксовану в таємному протоколі Ріббентропа-Молотова. Щоправда, німецьке керівництво ледь стримувало обурення з приводу запізнілого вторгнення СРСР до Польщі та трактування його як "визвольного походу".

Радянська пропаганда використала на повну потужність тезу про "визволення", підтверджуючи її тим, що населення Західної України в масі своїй у той час справді радо, з хлібом-сіллю зустрічало червоноармійців, сподіваючись на реалізацію своїх соціальних і національних прав.

У дусі концепції "визволення" Кремль вирішив не приступати до заґарбання суто польських земель, що передбачалося зазначеним протоколом. Ріббентроп знову прибув до Москви, де 28 вересня було підписано "Договір про дружбу і кордон" між СРСР і Німеччиною. Суттєві таємні корективи до попередніх домовленостей включали відмову СРСР від Люблінського й частини Варшавського воєводств, що ставилися під управління Німеччини, натомість Литва переходила з німецької до радянської "сфери інтересів"[13]. Відтепер радянсько-німецький кордон майже збігався з "лінією Керзона", незначно відхиляючись тільки в районі Білостока[14].

Характерно, що традиція потаємної дипломатії, торгу за лаштунками, й цього разу перемогла. Вона засвідчила не тільки аморальність, ганебність змови та методу дій Берліна й Москви, їхньої сваволі у маніпуляції долями інших країн і народів, а й фікцію "суверенітету" УРСР. Хоча на переговорах у Москві йшлося про українські території, про визначення західної межі України, ніхто із можновладців і гадки не мав навіть формально подати відомості до Києва чи запросити його представників. Україна ставилась у принизливе становище об'єкта впливу без її відома.

Імперіалістичні хижаки намагалися за щільною завісою таємниці приховати аморальність своєї поведінки. Адже їхні спільні подальші акції передбачали брутальне порушення Німеччиною й Радянським Союзом міжнародних і двосторонніх договорів з третіми країнами, на свободу та територію яких вони зазіхали. Обидві сторони вихваляли одна одну. Тривала "дипломатія тостів". Один із нинішніх провідних російських політологів, В.Ніконов, засвідчив свої неодноразові спроби обговорити питання радянсько-німецького

співробітництва у 1939-1940 рр. із своїм дідом — тодішнім наркомом закордонних справ СРСР В.Молотовим. Навіть у бесідах з онуком той заперечував наявність будь-яких "таємних протоколів". Проте атмосфера поблажливості й довіри, що панувала на вказаних переговорах, є очевидною. Після підписання радянсько-німецького договору "про дружбу" Ріббентроп проголосив тост за Сталіна й Молотова. У відповідь Молотов запропонував тост за Гітлера[15]. Недарма Ріббентроп, підсумовуючи результати своєї місії, зауважив, що "у Сталіна і Молотова я мав дуже дружній, майже сердечний прийом".

Тими вересневими днями Німеччина й СРСР переживали "медовий місяць" взаємодії. Обидва диктатори мали підстави бути задоволеними співпрацею та координацією дій, перебували в стані ейфорії від територіальних і політичних здобутків. Апогеєм тих настроїв стали спільні "паради переможців" у Львові та Бресті. Тоді на трибунах стояли разом радісно усміхнені німецькі ґенерали й радянські воєначальники. Вони навіть не підозрювали про те, як швидко зустрінуться у смертельному двобої.

Світло й тіні "золотого вересня"

Ідея соборності українських земель надихала на боротьбу немало поколінь вітчизняних патріотів. За іронією долі в новітню добу сталося так, що затяті противники української самостійності — Гітлер і Сталін, переслідуючи гегемоністські цілі, своєю змовницькою політикою експансії та аґресії сприяли возз'єднанню українських територій. Цей процес був суперечливим у методах, спрямованості й наслідках. Але фактом залишається те, що після вересня 1939 р. розчленована українська територія в основному була зібрана воєдино, щоправда, в межах радянської імперії.

"Лінія Керзона", що стала віднині німецько-радянським кордоном, проходила від Карпат у північному напрямку на схід від Перемишля, на захід від Рави Руської, на схід від Грубешова, через Устилуг, Дорогуськ, Брест-Литовський, Немирів, Ялову та Ґродно. Вона була запропонована у 1919 р. Радою Антанти й у 1920 р. міністром закордонних справ Великої Британії, лордом Керзоном для розмежування володінь Польщі та радянських республік. Нею частково враховувався етнічний чинник для перерозподілу земель, населених українцями, поляками, білорусами та литовцями. Проте на "стику" територій було надзвичайно важко уникнути істотних вкраплень іншого етносу. Певна частина польського населення опинилась під радянською владою на схід від "лінії Керзона", а велика територія, населена українцями, виявилася по західний бік від "лінії Керзона", у так званому "Закерзонні". Загалом унаслідок поділу Польщі до Німеччини відійшло 188 тис. кв. км польських земель, а до СРСР — близько 200 тис. кв. км.

Далі розпочалося юридично-правове оформлення нового статусу західноукраїнських земель. Процес розгортався швидко, бо населення Східної Галичини й Волині сподівалося на торжество принципів демократії, свободи та добробуту. Зіграло свою негативну роль примусове усунення з політичної арени всіх некомуністичних партій і громадських об'єднань, жорсткий ідеологічний

контроль з боку нової влади, масований тиск радянської пропаганди. Проведені 22 жовтня 1939 р. вибори привели до сформування Народних Зборів Західної України, які за 5 днів по тому ухвалили встановити у краї радянську владу й возз'єднатися з УРСР. Верховна Рада СРСР своїм рішенням від 1 листопада включила Західну Україну до складу СРСР, а Верховна Рада УРСР 15 листопада постановила возз'єднати її з УРСР. У складі УРСР утворилося шість нових областей — Волинська, Дрогобицька, Львівська, Ровенська, Станіславська, Тернопільська.

Возз'єднання західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною безсумнівно було актом відновлення історичної справедливості й мало величезне значення для всього українського народу. Будь-яка поділена нація прагне до єдності, попри всі об'єктивні та суб'єктивні перешкоди. Згуртування давало шанс на помноження життєвих сил народу, на краще обстоювання спільних життєвих інтересів, на єдину долю і в радості, і в біді. Це була реалізація думи про злуку, що завжди ятрила душу української людності. Возз'єднання збільшило територію УРСР з 450 до 540 тис. кв. км, а населення — з 30 960 до 38 890 тис. осіб.

Існували ще два суттєві наслідки "визволення". Будівничі радянської імперії враховували, що у Східній Галичині та на Волині в товщі народній глибше збереглося відчуття української ідентичності, потяг до самостійної державності. Тому удару було завдано в самий центр тогочасного живильного середовища українського націоналізму. Проте, з другого боку, входження цього волелюбного краю до складу України не могло не позначитися на рівні національної свідомості всього населення, а пізніша збройна боротьба ОУН і УПА серйозно вплинула на еволюцію політичної ситуації в країні. За великим рахунком можна вважати, що возз'єднання в перспективі торувало шлях до здобуття Україною незалежності на початку 90-х рр.

Оцінка акту возз'єднання Західної України з УРСР є неоднозначною, суперечливою. І для цього існує немало вагомих підстав. Найбільше розходження виникло між райдужними сподіваннями місцевого населення, яке позбулося гніту Польської держави внаслідок приходу Червоної армії, й реальною дійсністю. Справді, це була "єдність у пащі крокодила".

Слід враховувати, що радянська влада провела суттєві зміни в соціально-економічній сфері краю, селяни одержували земельні наділи з конфіскованої поміщицької (в основному польської) власності. Ліквідовувалося безробіття, розвинулася мережа народної освіти. Але з весни 1940 р. почалася ще вибіркова кампанія колективізації.

Тоталітарна радянська система прагнула якомога швидше "перетравити" придбане, викорінити дух інсургенції, "вільнодумства", а головне, поховати навіть натяк на можливість відродження української державності. Галичани й волиняни "були шоковані поведінкою радянських визволителів, їхнім загальним рівнем культури, відвертою зневагою до людини, життя якої зовсім не цінувалося, ось такими, з дозволу сказати, носіями "передової соціалістичної культури"[16].

Поширення набули мародерство й грабунки, що чинилися радянськими військовослужбовцями. А чекістські органи на виконання директив керівни-

ків СРСР провели депортацію із західних областей України сотень тисяч осіб небажаного соціального походження, національності та політичної спрямованості. За оцінками дослідників, тогочасні депортації охопили понад 1 млн. осіб[17]. Репресій зазнав кожен десятий мешканець краю, розстріли й катування перестали бути винятком. Особливо жорстоко влада розправлялася з тими, хто дотримувався національно-патріотичних переконань, зокрема з тими, хто зустрічав червоних визволителів з українськими національними синьо-жовтими прапорами. Зазнавала переслідувань релігія, передовсім Греко-католицька та Українська автокефальна церкви. Школа з плином часу ставала знаряддям "радянізації" та русифікації.

Свавільне, зневажливе ставлення нової влади до місцевих традицій і звичаїв, переслідування громадських і культурних діячів, покарання часто без суду й слідства увійшли в повсякденну практику в західних областях України. І часто навіть самі судові засідання перетворювалися на прикриття зловживань, бо справжні рішення ще до суду ухвалювалися партійними органами. Про політичну атмосферу та беззаконня, що запанували в цьому краї, свідчить хоч би засідання бюро Станіславського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 р. Провідний партійний діяч області під час розгляду питання судової діяльності дав таку директиву: "Я вважаю, що в разі відсутності складу злочину по ворогах народу — петлюрівцях, офіцерні, куркулях, то на суді потрібно безпосередньо створити справу і щоб вони згнили"[18].

Утисків і репресій зазнавали не тільки національно свідомі українці, а й частина польського населення, що часом викликало з їхнього боку обурення й публічні протести. Це стосувалося також закриття римсько-католицьких костьолів та перетворення їх на господарські приміщення. Страхітливим злочином сталінської верхівки стала страта в 1940 р. багатьох тисяч полонених польських офіцерів.

Уникаючи переслідувань, частина активістів ОУН переходила у підпілля, а від 20 до 30 тис. українців перебралися на Захід через радянсько-німецьку демаркаційну лінію[19]. Ці втікачі-вигнанці у 1940 р. за дозволом німецької влади створили у Кракові Український центральний комітет (УЦК) для координації соціально-культурного життя. На певний час УЦК став єдиним у Закерзонні леґальним центром, хоча окупаційна німецька адміністрація жорстко контролювала його діяльність, щоб не дратувати Москву.

Отже, на західноукраїнських землях після перших радощів визволення, що тривали до офіційного оформлення акту возз'єднання з УРСР, запанувала важка політична атмосфера державного терору, репресій, судових і позасудових розправ навіть з потенційними інакодумцями. Цим і пояснювалося те, що місцеве населення у вересні 1939 р. зустрічало червоноармійців квітами, а в 1944 — гранатами й автоматним вогнем.

"Зимова війна": відгомін в Україні

У буремний період початку Другої світової війни Україна як частина радянської держави мимоволі виявилася втягнутою у низку зовнішньополітичних авантюр кремлівського керівництва. Однією з них стала агресія СРСР проти Фінляндії (30 листопада 1939-12 березня 1940 рр.), що увійшла в історію під назвою "Зимова війна".

Після закінчення "польської кампанії" СРСР поступово нарощував політичний, дипломатичний і військовий тиск на прибалтійські країни, віднесені до його "сфери впливу". Йому вдалося нав'язати Естонії, Латвії та Литві договори про взаємну допомогу й увести війська Червоної армії, що було черговим кроком до переходу прибалтійських народів у залізні обійми Москви. Інакше повела себе Фінляндія, що дотримувалася політики нейтралітету. Вона рішуче відхилила радянську пропозицію щодо укладення подібного договору про взаємну допомогу.

Для кожної держави природною є турбота про свою безпеку. Так само з розумінням можна поставитись і до занепокоєння Радянського Союзу надзвичайною близькістю Ленінграда до кордону з Фінляндією (32 км). Але це був тільки привід. Над тогочасними радянсько-фінськими відносинами нависали домовленості таємного протоколу Ріббентропа-Молотова, які відносили Фінляндію до "сфери інтересів" СРСР.

12 жовтня 1939 р. у Москві розпочався черговий раунд радянсько-фінських переговорів. Радянська сторона запропонувала укласти договір про ненапад. Сталін, посилаючись на необхідність ґарантій безпеки Ленінграда, виклав такі додаткові вимоги до фінської сторони: Фінляндія мала здати в оренду СРСР півострів Ханко терміном на 30 років для розташування там радянської військово-морської бази; надати право радянським військовим кораблям користуватись бухтою Лаппвік для стоянки; передати СРСР територію Карельського перешийка, а також кілька островів у Фінській затоці. У вигляді компенсації СРСР виявляв готовність передати Фінляндії вдвічі більшу територію радянської Карелії. Сталін вів переговори з позиції сили, вдаючись до цинічних порівнянь і риторичних запитань. Щодо запропонованої зміни кордону на Карельському перешийку він зауважив: "Оскільки ми не можемо пересунути Ленінград, ми пересунемо кордон, щоб його убезпечити". Ґенсек принагідно послався навіть на Ріббентропа, який виправдовував напад на Польщу потребою убезпечити Берлін. Коментуючи відмову глави фінської делеґації Ю.Паасіківі (у майбутньому — Президент повоєнної Фінляндії) надати територію для військово-морської бази, Сталін висловив припущення, що коли головною перешкодою є півострівне становище Ханко, то можна прорити канал і зробити Ханко островом.

Фінська сторона, враховуючи серйозність ситуації, була схильною до певного компромісу, зокрема, до пересунення кордону на Карельському перешийку на 10 км на північ. Але вона категорично відхиляла вимогу про надання СРСР військово-морської бази у Фінській затоці. Нею також розцінювався як нерівноцінний обмін територіями, оскільки радянська Карелія на

півночі становила лісисту або болотяну місцевість, а Карельський перешийок мав розвинуту транспортну інфраструктуру й, найважливіше, був головною смугою оборони Фінляндії: тут проходила так звана "лінія Маннерґейма". Москва ж категорично наполягала на своїх попередніх вимогах, що характеризувались як "мінімальні". Коли аґресор шукає привід для нападу, він його знаходить або створює. В середині листопада після від'їзду фінської делеґації з Москви на засіданні військової ради Й.Сталін заявив: "Нам доведеться воювати з Фінляндією"[20]. Безпосереднім поштовхом до війни стала ординарна провокація — інсценований чи уявний обстріл радянської території фінською артилерією, внаслідок чого нібито загинули кілька військовослужбовців. Так з'явилася підстава для "контратаки", й Червона армія вранці 30 листопада 1939 р. перейшла у "контрнаступ" без оголошення війни.

Спланована у Москві воєнна кампанія супроводжувалася потужними політико-ідеологічними акціями СРСР: виступом В.Молотова напередодні наступу, оприлюдненням "Революційного звернення до трудящих Фінляндії", а головне — проголошенням 1 грудня 1939 р. в Теріокі маріонеткового народного уряду так званої "Фінляндської Демократичної Республіки", що його Радянський Союз одразу визнав. Цей уряд, очолений членом ЦК ВКП(б) О.Куусіненом, був сформований у Москві[21].

У бій було кинуто великі сили Червоної армії — 45 дивізій, 3 тис. танків, 2 500 літаків. Згодом у війні з боку СРСР брало участь 1,3 млн. бійців. В операціях діяли війська Ленінградського військового округу (ЛВО), Балтійського та Північного флотів, Ладозької воєнної флотилії, а також війська інших військових округів, зокрема й з України. Частини Червоної армії, що завершили "визвольний похід" у Польщі, перекидалися на північ проти Фінляндії. Саме через трагічну долю десятків тисяч військовослужбовців, мобілізованих в УРСР, які брали участь у тій несправедливій війні, Україна виявилася причетною до її перипетій.

Неспровокований напад СРСР на Фінляндію збентежив і обурив багатьох у світі. Рада Ліґи Націй 14 грудня 1939 р. виключила СРСР з членів організації як аґресора. Розгорнулася кампанія підтримки фінського народу. Так, 17 грудня 1939 р. у Вінніпезі відбувся великий мітинґ, на якому виступали скандинавські хори, а професор МакМастерського університету В.Кірконнел у своїй промові гостро засуджував радянську аґресію проти Фінляндії[22]. Відомий український державний діяч, міністр закордонних справ УНР у 1917-1918 рр. О.Шульгин у лютому 1940 р. запропонував, щоб українські патріоти, які мешкали у Франції, надали підтримку фінським захисникам свободи та незалежності, зокрема й методом запису в добровольці. Інший визначний політеміґрант, В.Винниченко, заперечував проти цього, бо вважав нерозсудливим розпорошувати українські сили, відволікатися від радикального розв'язання "українського питання"[23].

Уряди Великої Британії й Франції на початку поставились до оцінки "Зимової війни" з обережністю, щоб не підштовхнути подальше радянсько-німецьке зближення. Проте поступово у Лондоні й Парижі визріла ідея подання ефективної допомоги Фінляндії навіть шляхом направлення експедиційного

корпусу на північ країни та повітряних ударів по південних районах СРСР. Однак задум не був реалізований унаслідок припинення радянсько-фінської війни.

Німеччина прихильно поставилась до радянської інтервенції у Фінляндії. Вона сама шукала приводу для експансії в напрямку Данії, Норвегії, Швеції. На прохання Москви Німеччина провела евакуацію співробітників радянського посольства у Гельсінкі на німецьких кораблях, взяла на себе охорону його будинків і майна. Спеціальний циркуляр МЗС Німеччини зобов'язував усіх німецьких дипломатів утримуватися від антирадянських висловлювань. Пізніше Берліном було запропоновано обслуговування й ремонт німцями радянських підводних човнів, що діяли на Балтиці.

У радянсько-фінській війні не виправдалися сподівання Кремля на швидку й легку перемогу. Червона армія продемонструвала слабкість у бойових операціях, що пояснювалося низкою причин: неготовністю командного складу до ведення маневреної війни (давалося взнаки винищення військових командирів під час масових репресій 1937-1938 рр.), незабезпеченістю військовослужбовців усім необхідним для боїв в умовах лютих морозів. Фінни підготували дуже досконалу лінію оборони. Важливу роль відіграв морально-психологічний чинник: фінни захищали свободу й незалежність своєї країни, а радянських бійців важко було переконати у справедливості мети, за яку вони мали гинути.

Успіх Червоної армії досягався лише за рахунок величезної чисельної переваги над противником, ігнорування колосальних втрат, спрямування на цю війну стратегічних резервів велетенської країни. Прорив "лінії Маннерґейма" та загроза появи червоноармійців у Гельсінкі змусили Фінляндію прискорити укладення миру. Радянсько-фінський договір від 12 березня 1940 р. поклав край короткій, але виснажливій "Зимовій війні". СРСР одержав Карельський перешийок, військову базу на півострові Ханко та низку інших територій і переваг.

Проте фактично СРСР зазнав невдачі, бо не зміг досягти головної мети — перетворити Фінляндію на одну з радянських республік або поставити її у васальну залежність від Москви. Маріонетковий уряд так званої "Фінляндської Демократичної Республіки" саморозпустився. Політичні, матеріальні й людські втрати були надто високими. Внаслідок закритості реальних даних, свідомої фальсифікації й применшення радянським керівництвом втрат СРСР у "Зимовій війні" тепер називаються суперечливі цифри вбитих, поранених і обморожених військовослужбовців. Більшість сучасних дослідників схильна вважати близькою до істини цифру в 131,5 тис. тих, хто був убитий, помер від ран або пропав безвісти. Щоправда, існує думка, що втрати СРСР у живій силі становили близько 400 тис. осіб. Щонайменше 325-330 тис. були поранені та обморожені. Зате втрати фінської сторони встановлені абсолютно точно — 23 542 вояка, і всі вони відомі поіменно[24].

Серед десятків тисяч радянських військовослужбовців, які загинули на полях битв у Фінляндії, було чимало українців. Ті з них, хто вижив, засвідчують злочинно байдуже ставлення радянського керівництва до долі людей. Один із них — Федір Хропатий (член Всеукраїнського об'єднання ветеранів) — вою-

вав у складі 44-ї стрілецької дивізії, яка була відправлена до Фінляндії з Тернополя, потрапила в оточення та була практично повністю знищена. Він згадує, що країна була "абсолютно не підготовлена до будь-якої творчої праці, оборони, а в даному випадку — й агресії. От і кинули у наступ на "врага" поопудальськи обмундировану армію із запасом харчів на чотири доби та ще меншим запасом боєприпасів". Солдати гинули не тільки від куль, мін і снарядів, а й від холоду та голоду, гризли мерзлу конину. Втративши понад 20 тис. бійців, все озброєння й танки, дивізія, по суті, перестала існувати. "Ми, що залишилися неушкодженими, — свідчить ветеран, — за наказом розповзлись по лісах і болотах Фінляндії, й повзли, хто як міг, по пояс у снігу на Схід. Розпочинали цей рух багато солдатів, але прийшло на "исконно русскую территорию" трохи більше двохсот осіб з дивізії!"[25] Зате Кремль уміло перекладав вину за трагедію на безпосередніх учасників боїв. Командний склад 44-ї дивізії розстріляли перед строєм.

"Зимова війна" зачепила Україну ще з одного боку. Вступаючи у фінські міста й села, робітники та селяни, одягнуті в червоноармійську форму, могли наочно переконатись у нормальних умовах життя місцевого населення "за капіталізму". Ставала очевидною облудність комуністичної пропаганди, особливо для українців з їхніми ще надто свіжими враженнями від примусової колективізації, голодомору та репресій.

Тоді ж радянська влада вперше зіткнулась із своєрідним спротивом комуністичному режимові у вигляді небажання частини військовослужбовців (назагал від 100 до 200 осіб) повертатися з полону. Для радянської дипломатії виникла непроста проблема. Зате уряд УРСР не зробив жодної заяви з цього приводу, не виявив ніякої зацікавленості в долі своїх громадян. Ненормальність ситуації очевидна, бо жоден уряд цивілізованої країни не полишає без уваги інтереси й життя кожного свого громадянина.

Трагічно склалася доля й тих 5175 червоноармійців і 293 командирів, хто повернувся з фінського полону. Спочатку вони взяли участь у параді разом з іншими військами в Ленінграді, а потім перебували у Южському таборі (Івановська область Росії). За офіційним поданням Л.Берії до Й.Сталіна від 28 червня 1940 р., з них 344 засуджені до розстрілу (158 на той час уже були розстріляні), а 4354 відправлені о виправно-трудових таборів терміном 5-8 років. Усі вони також загинули або були розстріляні[26].

Приєднання Північної Буковини й трьох повітів Бессарабії до УРСР: міжнародний контекст

Радянсько-німецький альянс дав результат і в південному напрямку. "Інтерес" СРСР до Бессарабії та Північної Буковини не зустрічав особливих заохочень, але й не наражався на відкритий спротив Берліна. Адже регіон входив до "сфери впливу" Москви. Ймовірно, фюрер, будучи надто зацікавленим у співпраці з СРСР, ішов йому на поступки. До всього, у Берліні вже визрівала ідея прилучити Румунію до Німеччини обіцянкою повернути втрачене наданням додаткової "компенсації" у вигляді частини території України.

Сам момент втручання Москва обрала вдало. Наприкінці червня 1940 р. зусилля Німеччини зосередилися на Західному фронті. Франція зазнала національної катастрофи й конала в залізних лещатах гітлерівських нападників. Англія після "дюнкеркського котла" була змушена вдатися до гарячкового зміцнення своєї оборони перед загрозою можливого вторгнення нацистських орд. Розгорялася повітряна "битва за Англію". Отже, реально ніхто не міг перешкодити намірам Москви.

Радянське керівництво повідомило берлінських партнерів про бажання невідкладно розв'язати "бессарабське питання". На додаток виринули претензії й на Північну Буковину, про яку, до речі, не йшлося в таємному радянсько-німецькому протоколі. Німцям у тих конкретних умовах не залишалося нічого, іншого як погодитись із намірами Москви.

Радянський Союз в ультимативній формі зажадав від Румунії негайного звільнення означених територій. Занепокоєний Бухарест звернувся по пораду до Берліна. Звідти відповідь надійшла 27 червня. Ріббентроп дав послу Німеччини в Румунії Фабриціусу настанову: "Вам наказується негайно відвідати міністра закордонних справ і повідомити йому таке: радянський уряд інформував нас про те, що він вимагає від румунського уряду передання СРСР Бессарабії й північної частини Буковини. Щоб уникнути війни між Румунією та Радянським Союзом, ми можемо лише порадити румунському урядові поступитися вимогам радянського уряду" [27].

Для уникнення очевидних ускладнень під час потенційно загрозливого збройного конфлікту Бухарест вирішив прийняти радянський ультиматум. 28 червня 1940 р. румунські війська покинули ці території.

Внаслідок акції до УРСР було приєднано Північну Буковину, яка разом із Хотинським повітом Бессарабії стала Чернівецькою областю, а також південні повіти Бессарабії, перетворені на Ізмаїльську область. Водночас була ліквідована Молдавська АРСР, що з 1924 р. на правах автономної зі столицею в Тирасполі перебувала в складі УРСР . Половина її районів, де переважало молдавське населення, приєднувалася до новоствореної союзної республіки — Молдавської РСР, столицею якої став Кишинів.

Такі важливі рішення щодо суттєвих змін території УРСР ухвалювалися лише кремлівською верхівкою. В цій справі Верховна Рада й Уряд УРСР виступали радше в ролі статистів, реєстраторів "вищих рішень".

В історичному плані входження українських земель до складу єдиної держави було безумовно позитивним і надзвичайно вагомим моментом. Однак усі негативи поширення радянської тоталітарної системи на нові сотні тисяч українців також були очевидними. Отже, варто уникати спрощеної, однобарвної оцінки тих значущих в історії українського народу подій. Парадокс полягав у тому, що "збирачами" українських земель (для імперії!) виступали сталіністи — затяті противники ідеї української державності.

Націонал-патріотичний аспект української дипломатії

В українському націонал-патріотичному середовищі ніколи не згасала ідея української державності й водночас не вщухала дискусія щодо методів і форм боротьби за неї. Ця діяльність різко активізувалася зі спалахом Другої світової війни. Багатьом здавалось, що збройне зіткнення великих держав у міжнародних масштабах і перспектива їх можливого взаємного послаблення дадуть шанс українському народові на національне визволення. Знову зажевріла надія використати якусь одну державу чи їх групу для досягнення самостійницьких цілей. Ставало очевидним, що зміцнення радянського тоталітарного режиму в СРСР, в Україні суттєво віддаляє перспективу створення незалежної Української держави. Звідси дедалі виразнішою була орієнтація національно-патріотичних кіл України на Німеччину або західні держави — Англію й Францію.

Як уже не раз бувало в українській історії, відразу загострилося протистояння двох тенденцій — консолідації й розколу. Частково це пояснювалося різними умовами, в яких діяли українські націонал-патріоти на територіях під владою Німеччини, чи в західноєвропейських країнах, чи на теренах США та Канади. Годі було й говорити про якусь одну узгоджену лінію в зовнішньополітичній стратегії. І сама українська дипломатія як інструмент зовнішньої політики перебувала в зародковому стані, без звичного арсеналу міждержавних зв'язків та атрибутики. Друга особливість полягала у головній увазі до вироблення засадничих принципів, схвалення загальних підходів та декларацій. Зате менше було конкретних дій через зрозумілі причини: обмежені можливості політичної діяльності під чужоземною владою, розпорошеність діаспори, внутрішні суперечності в українській громаді (передовсім між лівими та правими групами в Канаді й США) тощо.

У непростому становищі виявився український уряд в екзилі. Тривала відірваність від рідного краю, а також внутрішні незгоди негативно позначилися на його вазі у зовнішніх зносинах. Та все ж він виробив і оприлюднив свою позицію щодо світової війни, яка розгорталася. В його заяві від 15 квітня 1940 р. зазначалося:

"1. Уряд УНР стоїть виразно на ґрунті демократичнім.

2. Він підтримує принцип етнографічних кордонів України.

3. Він намагається реалізувати самостійність України, але готовий на порозуміння політичне, мілітарне й економічне з її сусідами.

4. Підтримує у цій війні Францію й Англію"[28].

Не доводиться говорити про якусь значну політичну активність українських націоналістів на територіях, що розташувалися на захід від встановленої в кінці вересня 1939 р. радянсько-німецької демаркаційної лінії. Німецька окупаційна влада жорстко контролювала всю діяльність будь-яких політичних партій і груп. Вона силовим методом відвертала навіть натяк на появу "українського П'ємонту" в Галичині, щоб не викликати невдоволення Москви. Західна Галичина була включена до складу так званого "Генерального губернаторства" й управлялася наказами та розпорядженнями з Берліна. Єдине, чого змогли добитися прибічники ОУН — то це дозволу окупаційних властей на створення у

Кракові так званого "Українського Центрального Комітету (УЦК)". Однак його активність суворо обмежувалася культурологічною й освітньою сферами та окремими акціями, що стримували економічне свавілля окупантів[29]. Українське Національне Об'єднання (УНО) в Берліні також мало соціокультурний характер і не відігравало помітної ролі в політиці.

Великої загальної шкоди українській справі завдав розкол ОУН, що стався, головно, у питаннях ставлення до Німеччини та методах боротьби за самостійність України. Незгоди між членами центрального керівництва ОУН (Провід Українських націоналістів — ПУН) зумовили появу двох відгалужень, очолюваних А.Мельником та С.Бандерою.

Початок німецько-польської війни Бандера зустрів у польській в'язниці в Брест-Литовському. Група українських політв'язнів звільнила його 13 вересня 1939 р., й він прибув до Львова. Через небезпеку перебування на території, захопленій Червоною армією, С.Бандеру потаємно переправили на Захід у другій половині жовтня. Дискусії, що точились у Римі з А.Мельником, не привели до узгодженості. Прибічники останнього, переважно ветерани націоналістичного руху, обстоювали поступовість і обережність, пропонуючи заручитися сприянням Німеччини в діях за самостійну Україну. Ті, хто поділяв ідеї С.Бандери, воліли надати перевагу опорі на власні сили. У зовнішньополітичному курсі передбачалася концентрація всіх зусиль і можливостей, щоб досягти незалежності України методом революційно-визвольної боротьби. 10 лютого 1940 р. в Кракові утворився Революційний Провід ОУН, керований С.Бандерою[30]. Так було покладено організаційний початок існування, боротьби й суперництва двох крил українського самостійницького руху — ОУН(м) і ОУН(б). Розкол послаблював потенціал спротиву української спільноти зазіханням імперіалістичних держав, насамперед СРСР і Німеччини.

ОУН(б) виявилася набагато активнішою й результативнішою у визначенні ролі зовнішньої політики в боротьбі за незалежність України, у підтримці цивілізованих норм міжнародного життя, що заперечують загарбання, агресію, національне гноблення. Виходячи зі специфічних умов, українські націоналістичні центри застосовували доступні їм методи дипломатії — підготовка й передання меморандумів до урядів і громадськості, оприлюднення позиції через опублікування заяв і декларацій у періодиці, звернення до провідних державних і політичних діячів різних країн. Вони будили думку, піднімали дух спротиву поневолених народів проти гнобителів. Так, Український комітет Парижа в лютому 1940 р. закликав українців сприяти Франції та Британській імперії у війні "на оборону права народів, на оборону справедливости в світі". "За нашу справу, за визволення України, — підкреслювалось у заклику, — мусимо боротись всіма силами, з усією енергією нашою. Ми не одні: в неволі московській поневіряються з нами дружні нам народи Кавказу, Туркестану, все козацтво, а під союзною Москві Німеччиною страждають чехи та словаки, а нині опинилася в неволі і Польща.

Всі ці народи мають одне велике завдання: боротьба з двома імперіалізмами, російським та німецьким, совітським та націонал-соціалістичним, що простягли братерськи один одному руки"[31].

Широку перспективу розвитку зовнішніх зв'язків у період революційно-визвольної боротьби за самостійність України подано в грудні 1940 р. в "Маніфесті О.У.Н. під проводом Степана Бандери". Цей програмовий документ містив завеликі претензії на лідерство України у визвольному русі поневолених народів, однак ставив чіткі орієнтири для її зовнішньополітичної діяльності. "Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів, — говорилось у "Маніфесті...". — ... Несемо новий лад Східній Європі й підмосковській Азії... Несемо безпеку всім загроженим Москвою народам"[32].

Недвозначна політична позиція й зовнішньополітичні цілі ОУН(б) знайшли відображення в постанові 2-го Великого Збору ОУН(б), що відбувся у квітні 1941 р. На новому етапі ОУН(б) ставила мету боротися "за Суверенну Соборну Українську Державу, за владу українського народу на українській землі... ОУН бореться за знищення неволі, за розвал московської тюрми народів, за знищення цілої комуністичної системи, за знищення всіх привілеїв, поділів і різниць на кляси та всіх інших пережитків і передсудів. ОУН бореться за свободу всіх народів, поневолених Москвою та їхнє право на своє власне державне життя". У міжнародних зв'язках організація вважала союзниками України "всі держави, політичні угрупування та сили, що заінтересовані в розвалі СРСР та в створенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави"[33].

Міжнародні наслідки приєднання до СРСР нових територій розглядалися з позиції піднесення масштабів визвольної боротьби. У постанові підкреслювалося, що "окупація Західно-Українських Земель, Буковини і Бессарабії Москвою в рр. 1939-40 та поширення панування Москви на територію прибалтійських народів (Литви, Латвії, Фінляндії й Білорусії) скріплює протимосковські сили в СРСР"[34]. Тут було підтверджено головне політичне гасло — "Свобода народам і людині!" Фактично саме з цього часу ОУН(м) і ОУН(б) розкололись організаційно й, по суті, маючи одну мету, дотримувалися різної стратегії й тактики в її досягненні.

Велику підозру до ОУН мала німецька влада. Спочатку вона зовсім не збиралася використовувати українських націоналістів у своїх цілях. Расистська ідеологія та заперечення ідеї самостійності України зумовлювали таке ставлення. Провідний функціонер нацистської партії Шікенданц у листі до Гейдріха з імперської служби безпеки зазначав 18 вересня 1940 р., що ОУН нібито втратила своє політичне значення, а її діяльність "загрожує безпеці держави". Він вважав за доцільне розпустити ОУН як політичну організацію[35]. Цього не сталося, оскільки, на думку адмірала Канаріса, можна було використати певний вплив ОУН на українську еміграцію.

У липні 1940 р. у фюрера та його найближчого оточення визріла ідея здійснити напад на СРСР. Підготовка розгорталась у глибокій таємниці. При цьому Берлін зовсім не мав на меті створення незалежних держав на території СРСР. Ішлося про швидкий розгром Радянського Союзу й німецьку колонізацію цього простору. Звичайно, малося на увазі оволодіти економічними ресурсами насамперед України. У меморандумі А.Розенберґа, який походив із прибалтійських німців та був краще обізнаний із ситуацією в СРСР, підкрес-

лювалася політична мета окупації цієї території, що полягала у створенні тут нової адміністрації, налагодженні широкої економічної експлуатації, а також переданні "важливих районів російського центру новим адміністративним утворенням, а саме Білорусії, Україні й Донському району". Більше того, А.Розенберг, на відміну від Гітлера, вважав за можливе допустити в Україні певні види місцевого самоврядування. 2 квітня 1941 р. він писав, що "політичним завданням у цьому районі буде утвердження власного національного життя до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону та Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати великонімецький життєвий простір на Сході"[36]. Проте фюрер і його оточення бачили в Україні лише майбутню колонію Райху та всерйоз не розглядали інші варіанти.

Зі свого боку, ОУН(б) враховувала стрімке наближення кінця радянсько-німецького альянсу та неминучість збройного конфлікту для підготовки до реалізації власної головної мети — створення незалежної України. Тому взаємодія з Німеччиною здавалась бажаною. Здійснювалося не тільки вироблення позиції, а й конкретна підготовка до дій в екстремальних умовах. Є відомості, що ОУН(б) в середині 1940 р. налагодила контакти з представниками інших опозиційних рухів у Радянському Союзі й мала намір повести до боротьби поневолені нації Східної Європи[37]. Зрозуміло, що такі ідеї, а особливо можливі дії суперечили намірам лідерів Райху. "Не бажано говорити про незалежність України", стверджувалося в одній з німецьких інструкцій за 6 днів до нападу на СРСР. У результаті роздроблення Росії передбачалось утворення чотирьох райхскомісаріатів — Балтенланду, України, Кавказу й безпосередньо Росії.

Обидві частини українського націоналістичного руху не мали докладної інформації про справжні наміри Берліна щодо України. Головним для них був намір Райху вступити у двобій з Москвою, яка небезпідставно розглядалась як найнебезпечніший противник української незалежності. ОУН(м) і ОУН(Б), дотримуючись різних тактичних підходів, намагались одержати дозвіл німецького військового командування на підготовку певних українських частин для участі в бойових діях на Східному фронті проти Червоної армії, а в далекосяжному плані — для створення ядра майбутньої української національної армії. Обидві гілки (ОУН(м) — меншою мірою) планували після початку війни виряджати похідні групи на територію України для створення місцевих органів влади. "Наше завдання в такій ситуації, — наголошувалось у політичних вказівках ОУН(б) в травні 1941 р., — не допустити, щоби Україна була тільки тереном боротьби чужих сил з нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння. Навпаки, власною боротьбою, будуванням власної держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах московської імперії"[38].

Очевидно, не варто розглядати, наскільки морально домовлятися з одним імперіалістичним хижаком проти іншого, виправдовувати чи таврувати дії ОУН. Це реальна політика й своєрідна дипломатія, тож вона має бути висвітлена без ідеологічних фальсифікацій та упередженості. ОУН не могла самотужки визволити Україну з цупких обіймів Москви, й у конкретно-історичних

умовах прагнула скористатися агресивною війною Німеччини проти СРСР. У цьому дійстві поєднувались і шанс, і вимушеність, і ризик, і ілюзія. Єдине, в чому не може бути жодного сумніву, то це в тому, що ОУН провадила проукраїнський курс, кінцевою метою якого мала стати самостійна Україна. І ця мета відповідала життєвим національним інтересам українського народу. Зрештою, історія дипломатії того періоду знала і мюнхенську змову лідерів Англії та Франції з Гітлером і Муссоліні в 1938 р., і вже згаданий протокол Ріббентропа-Молотова.

Суттєвий специфічний внесок у розвиток української дипломатії та міжнародних зв'язків України зробила Церква. Не доводиться говорити про неї на східних землях. Тут церква зазнавала жорстоких переслідувань від більшовицької влади, храми здебільшого руйнувались і перетворювались на господарські приміщення, а священнослужителі зазнавали репресій. Зате на західноукраїнських землях за короткий період панування з вересня 1939 по червень 1941 рр. радянська влада ще не встигла викорчувати релігію з життя місцевого населення. Гостра політична криза й падіння польської влади, вторгнення німецьких військ, прихід радянської влади переривали попередні сталі міжнародні контакти, привносили нестабільність і зневіру. Та, попри тягар воєнних дій і нових гонінь, Церква як неполітична, наймасовіша громадська духовна організація чинила спротив ізоляції від зовнішнього світу. Вона ставала одним з осередків незалежної думки й підтримувала нехай спорадичні зв'язки із закордоном. Найзначніші з них зберігала Українська греко-католицька церква, активність якої великою мірою визначав авторитетний духовний поводир, митрополит Андрей Шептицький. Саме УГКЦ живила зв'язки з Ватиканом, стаючи на захист і віри, і вірних.

Слід також відзначити міжнародну активність українських громадських об'єднань у Північній Америці. Тут спостерігалася позитивна тенденція до консолідації українських національно-патріотичних кіл. Діяти їм доводилось у непростій ситуації, оскільки розкол ОУН в Європі позначався повсюдно. США до 1941 р. формально залишалися нейтральною країною. Зате Канада слідом за Великою Британією проголосила війну Німеччині.

В той час великим впливом у Канаді користувались ліві українські громадські організації — Товариство Український робітничо-фармерський дім (ТУРФДім) та Робітниче запомогове товариство (РЗТ). Проте, виконуючи вказівки міжнародного комуністичного руху й Комуністичної партії Канади, вони схвалили радянсько-німецький альянс. Канадська влада звинуватила їх у саботажі воєнних зусиль Канади та піддала забороні у 1940 р.

Водночас українсько-канадські націоналістичні організації змогли досягти певної консолідації. Українське національне об'єднання (УНО), Братство українців-католиків (БУК), Союз українців-самостійників (СУС), Союз гетьманців-державників (СГД) та Ліга українських організацій 7 листопада 1940 р. сформували у Вінніпегу центральний представницький Комітет українців Канади (КУК). Ініціаторами створення КУК були професор МакМастерського університету В.Кірконнелл та професор Саскачеванського університету Дж.Симпсон. Першим президентом КУК став церковний діяч В.Кушнір[39].

Українські національно-патріотичні організації в США й Канаді намагалися підтримувати зв'язки зі спорідненими об'єднаннями в Європі. Вони засуджували метод, яким СРСР приєднав західноукраїнські землі, здійснив анексію прибалтійських держав. Здебільшого це були виступи пропагандивного характеру. Їх можна розглядати як певну форму публічної дипломатії.

Отже, "українська проблема" в перший період Другої світової війни тісно пов'язувалась із європейською дипломатією. Україна була позбавлена можливості відігравати самостійну роль, залишаючись витісненою на узбіччя дипломатії як об'єкт торгу та експансії. Причиною спалаху світового конфлікту, звичайно, не можна вважати лише радянсько-німецький пакт. В основі лежала крайня агресивність нацизму, що прагнув світового панування. І західні демократії зробили свій внесок "умиротворенням" агресора, спробами спрямувати його на Схід. Розплатою за хибну політику стала національна катастрофа Франції, загроза вторгнення на Британські острови, перехід майже всієї Західної, Північної й Центрально-Східної Європи під безпосередній чи непрямий контроль Німеччини. СРСР розширився за рахунок приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель, Бессарабії й Північної Буковини та фактичної окупації Естонії, Латвії й Литви. УРСР як внутрішньоімперське утворення була неспроможною навіть мати свою зовнішню політику та дипломатію, щоб обстоювати національні інтереси українського народу. В нових умовах постало завдання відвернути перетворення України на іграшку в руках великих держав. Єдиний вихід полягав у створенні незалежної Української держави. Хто міг підняти прапор цієї боротьби?

Україна у вогні: між двома тоталітарними режимами

Розв'язка настала 22 червня 1941 р.: Німеччина здійснила раптовий напад на СРСР. Попередній курс Москви й радянсько-німецький тандем зазнали повного краху. Гітлер вирішив завдати поразки Сталіну в "блискавичній війні" проти СРСР і наблизити маячну мрію нацизму про світове панування. Відтоді над усім людством нависла смертельна небезпека фашистського поневолення. І найбільшу реальну загрозу становила саме нацистська Німеччина. Це спонукало загрожені країни й народи до формування антигітлерівської коаліції.

На Східному фронті Україні судилося стати ареною найбільших битв, що спричинило величезні руйнації й незліченні жертви. В лавах Червоної армії воювали мільйони українців, які не обстоювали сталінський режим, а захищали свої родини й домівки від знахабнілого агресора. Водночас ОУН мала намір скористатися двобоєм тиранів, щоб звільнити Україну від більшовиків, відвернути перетворення її на німецьку колонію, створити незалежну державу. Так українці знову виявились розділеними по різні боки воєнно-політичної та ідеологічної барикади.

Побутує класичний вислів: "коли стріляють гармати, дипломати мовчать". Тогочасна українська дійсність спростувала "класику". Саме в період напружених битв за Україну сталися знаменні події в українській дипломатії. Нехай формально, але відновилася зовнішньополітична функція УРСР. ОУН у доступних їй межах налагоджувала міжнародні зв'язки, провадила переговори про місцеве перемир'я, про координацію дій з іншими рухами опору, захист мирного населення й відвернення його депортацій, боролася за створення Суверенної Соборної Української Держави (ССУД).

Україна — об'єкт імперіалістичних зазіхань

Оволодівши майже всіма українськими землями в 1939-1940 рр., СРСР цупко тримався за них. Масові репресії проти українських патріотів мали забезпечити "освоєння" краю. Відтепер найбільше занепокоєння Кремля викликала українська самостійницька ідея, виступи або громадські настрої за незалежність. Тому в перші дні гітлерівського нашестя радянські каральні органи за берієвським наказом жорстоко розправилися з десятками тисяч національно свідомих українців у в'язницях і таборах. У гігантській радянсько-німецькій битві, що розгорялася від Мурманська до Чорного моря, значною мірою саме в Україні перебував ключ до перемоги або поразки.

Вдершись в Україну, нацистські загарбники приступили до реалізації зловісних планів перетворення краю на колонію. На засіданні у фюрера 16 липня 1941 р., де розглядалося питання про українські території, були присутні найвищі чини Німеччини: райхсляйтер Розенберґ, райхсміністр Ламмерс, маршал Кейтель, райхсмаршал Герінґ та заступник фюрера по партії Борман. Гітлер, зокрема, зазначив, що "Крим повинен бути звільнений від усіх іноземців і заселений німцями. Також староавстрійська Галичина стане територією Райху..." На завершення він підкреслив, що "найважливіша територія в найближчі три роки — це, без сумніву, Україна"[40]. Розглядалися й територіальні домагання Румунії на Бессарабію та Одещину.

Наступного дня Гітлер підписав декрет, за яким Галичина переходила до Генерального губернаторства (окупована німцями частина Польщі) й з 1 серпня 1941 р. ставилася під контроль цивільної адміністрації генерал-губернатора Франка.

Як нагороду за участь у "блискавичній війні" проти СРСР Румунія одержала Північну Буковину й 14 липня оголосила її румунською територією. Згідно з німецько-румунським договором від 19 липня 1941 р., до Румунії переходила Одещина та прилеглі землі аж до р.Південного Бугу, названі Трансністрією. Бухарест побоювався можливого утворення Української держави й доводив Берлінові недоцільність такого кроку. Румунський диктатор — "віце-міністр-президент" Й.Антонеску — прямо заявляв, що "не потрібно створювати великий слов'янський регіон на румунському кордоні". Тому румунський посол у Німеччині 24 липня 1941 р. виклав точку зору свого уряду про перетворення Галичини на частину Райху для встановлення "прямого зв'язку" між Німеччиною та Румунією[41].

Українська патріотична громадськість з осудом поставилася до факту нового розчленування території України. "Вся українська нація здивована й глибоко вражена приєднанням Галичини до Генерального губернаторства", — зазначав Я.Стецько, який перебував під домашнім арештом у Берліні, направляючи 3 серпня протест німецькому урядові. Так само вчинив і С.Бандера[42]. Націоналістичні кола — ОУН(м) та ОУН(б) — вперше вдалися до методу збирання підписів під листами до окупаційної влади з вимогами переглянути рішення щодо українських територій. Однак німецька влада проігнорувала ці звернення.

Перші розчарування зумовлювалися зухвалим, зарозумілим ставленням німецької окупаційної влади до бажань та устремлінь місцевого населення. В цей час Райх не відчував великої потреби в союзниках, які мріяли про власну незалежну державу. Берлін сподівався на швидку перемогу над СРСР власними збройними силами без залучення аборигенів. "Тільки німець має право носити зброю" — таку вказівку фюрера ретельно виконували окупанти в Україні.

З початком широкомасштабних воєнних дій між СРСР і Німеччиною Україна опинилася між молотом і ковадлом. Обидві сторони виступали затятими противниками української державності й національно-патріотичних сил. І вони ж докладали зусиль до максимального використання потенціалу України у війні: СРСР дбав про тотальне застосування всіх людських і матеріальних ресурсів України, а Німеччина — про перетворення України на "хлібний лантух" Райху з наступним поглиненням території та винищенням більшості місцевого населення.

Поява та крах надії на державність (30 червня 1941)

Українські націоналістичні кола враховували наближення неминучого конфлікту між Гітлером та Сталіним і готувалися до нього. Звичайно, вони не могли знати справжніх намірів гітлерівського керівництва, хоча у своїх розрахунках сподівалися на сприяння Німеччини у створенні незалежної Української держави. Напередодні нападу Німеччини на СРСР — 14 квітня 1941 р. — ОУН(м) передала до канцелярії Третього райху "Меморандум про цілі українського націоналістичного руху". В ньому йшлося про намір "відновити" Українську державу на великому просторі між Дунаєм, Карпатами та Каспійським морем. Проект передбачав масові переселення людей з України та українців в Україну навіть із далекосхідного Зеленого клину. Ця гіперболізована ідея знайшла підтримку 11 червня 1941 р. у двох неполітичних об'єднань ОУН(м) у Німеччині — УЦК у Кракові, очолюваного В.Кубійовичем, та УНО в Берліні під проводом Т.Омельченка. ОУН(м) за сприяння пропонувала послуги "Великому Німецькому Райху", однак її меморандуми до Гітлера не дійшли й залишилися без жодної реакції[43].

Голова УНО, полковник Т.Омельченко, в листі до Головного командування вермахту 2 липня 1941 р. пропонував організувати українські військові частини з українських робітників, яких у Райху налічувалось понад 150 тис. Пропо-

нувалося також виділити полонених червоноармійців української національності в окремі табори, якими могло б заопікуватись УНО[44].

ОУН(б) 15 червня 1941 р. також підготувала меморандум, переданий до райхсканцелярії 23 червня, коли радянсько-німецька війна вже розпочалася. В документі віддзеркалена чітка спрямованість організації на створення самостійної Української держави й підвищення її ролі в "новому європейському порядку", який "немислимий" без України. Тут проглядало якесь провісництво та попередження, що викликало роздратування в Берліні: "Навіть якщо при вході в Україну німецькі війська спочатку будуть самозрозуміло зустрічати як визволителів, таке ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина увійде на Україну без наміру відновлення Української Держави й використання відповідних гасел..."[45]

Важливо підкреслити, що ОУН(б) вказувала на неприйнятність для України моделей держави, подібних до новостворених Словаччини та Хорватії. Україна в меморандумі ОУН(б) претендувала на справжню політичну й економічну незалежність. Не йшлося про державу маріонеткового типу. Передбачалося створення власних збройних сил, побудова майбутніх українсько-німецьких відносин як союзницьких, а не підпорядкованих.

Меморандум ОУН(б) також залишився без належного реагування, проте у рапорті, підготовленому референтом МЗС Гроскопфом для міністра Ріббентропа, давалася така оцінка меморандуму: "Німеччині адресуються вказівки, місцями остерігаючим тоном, що новий порядок може бути впроваджений у Східній Європі не тривалою військовою окупацією, а завдяки створенню незалежної Української держави"[46].

У наведених дипломатичних документах ОУН(м) і ОУН(б) були натяки на обіцянки діяти спільно з Німеччиною, тобто українські націоналісти на самому початку війни фактично виступали як союзники Німеччини. Оскільки СРСР тепер ставав частиною антигітлерівської коаліції, що зароджувалась, то об'єктивно складалася ситуація, що українські націоналісти виступають нібито проти Об'єднаних Націй. Хитросплетіння стратегічних інтересів, намірів (задекларованих і фактичних), а особливо дій держав і народів при спрощеному підході можуть штовхати до висновку про участь українських націоналістів у протидії Об'єднаним Націям. Для розкриття істини варто враховувати різні характери війни Об'єднаних Націй, поміж них і СРСР, проти Німеччини та її союзників і війни українських патріотів проти російського більшовизму та німецької окупації, за незалежність своєї Вітчизни. До речі, в історії такі аналогії зустрічалися. Так, у подібній ситуації опинилися під час Другої світової війни народи багатьох колоніальних країн. В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні чимало борців за свободу ставилися до японських окупантів як до визволителів від англійських, французьких, голландських та інших колонізаторів, хоча Японія була союзницею Німеччини й воювала проти Об'єднаних Націй. Такі настрої особливо поширились на той час в Індії, Бірмі, Індонезії тощо. Майбутній президент незалежної Індонезії Сукарно лояльно ставився до японських окупаційних властей, і за це йому пізніше не дорікали, він користувався авторитетом в ООН.

З початком радянсько-німецької війни й просуванням вермахту на Схід підготовлені похідні групи ОУН(Б), загальна чисельність яких становила, за різними оцінками, від 3 до 8 тис. бійців, також вступили в Україну для створення української влади на місцях. 30 червня 1941 р. в окупованому німцями Львові сталася визначна подія: ОУН(б) організувала збори "представників національного життя", на яких було проголошено Акт відновлення Української держави. Оскільки Львів було звільнено від радянських військ унаслідок повстання націоналістів ще до приходу частин вермахту, це давало надію, що окупанти визнають фактичну українську владу, яка утверджувалася. Без згоди окупаційної влади, котра спочатку не зрозуміла сенсу подій, що відбувалися, утворився уряд України — Державне управління, яке очолив Я.Стецько, перший заступник С.Бандери. Український народ закликався "не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська суверенна держава". Також підкреслювалося, що "на західних землях України твориться українська влада, яка підпорядковується українському національному урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу"[47]. За дорученням Я.Стецька ініціаторам акції вдалося двічі передати на радіо інформацію про проголошення незалежної Української держави.

Новоствореному уряду Я.Стецька історія відвела лише кілька днів легальної діяльності. Він зміг 3 липня оприлюднити текст декларації, в якій містилися певні визначення зовнішньополітичного курсу: "Спираючись на повний суверенітет своєї влади, Українська держава приєднується до нового європейського порядку, який впроваджується великим фюрером німецької армії та німецького народу"[48]. Цей уряд ще спробував налагодити перші дипломатичні зв'язки, призначивши керівника політичного бюро ОУН(б) у Берліні В.Стахіва на посаду свого повноважного представника в Райху[49]. В.Стахів був призначений міністром закордонних справ в уряді Я.Стецька.

Запопадливість ОУН(б) перед Німеччиною, обіцянки "тісно співдіяти" з нею, вихваляння "нового порядку" в Європі й самого фюрера зрозумілі, бо це була ціна у спробі утвердитися в українському житті за несприятливих міжнародних обставин та слабкої громадської підтримки в східній частині України. Та це не врятувало ні уряд, ні його поводирів від репресій з боку окупаційної влади.

Оцінивши по-серйозному появу уряду України, Берлін 3 липня 1941 р. наказав узяти під домашній арешт низку українських діячів у Німеччині та Генеральному губернаторстві, поміж них С.Бандеру, Я.Стецька та деяких інших. Того самого дня заступник держсекретаря Кундт за участю інших чільних німецьких функціонерів провів у Кракові допит С.Бандери та членів Українського національного комітету (УНК) П.Андрієвського, В.Горбового, В.Мудрого й С.Шухевича. Кундт жорстко повідомив про незаконність самопроголошення українського уряду й брак легального статусу в УНК, додавши: "Фюрер — єдиний, хто керує боротьбою... Ми не союзники, ми завойовники російсько-радянських територій"[50]. С.Бандера взяв на себе відповідальність за те, що він без узгодження з німцями віддав наказ про створення українського уряду й підтвердив головну мету ОУН — побудову незалежної України. Для припи-

нення "політичної анархії" німці перевезли С.Бандеру до Берліна й через деякий час запроторили в концтабір Заксенхаузен аж до кінця 1944 р. Арешту зазнали також Я.Стецько й Р.Ільницький, інші активісти короткочасного уряду змушені були припинити публічну політичну діяльність.

Беручи до уваги жорсткість і непоступливість окупаційної влади, ОУН(б) поступово переходить у підпілля. Розпочинається її дрейф від співпраці з німцями до опозиції, а згодом і до збройного спротиву. З осені 1941 р. відбувалося накопичення сил, підготовка до тривалої виснажливої боротьби за реалізацію ідей самостійності України. Німецька влада також відчула цю зміну, особливо після того, як ОУН(б) відмовилась висловити свою лояльність окупантам, як це зробили у Львові ОУН(м) та деякі інші угруповання націоналістів. ОУН(б) оголосили ворожою організацією згідно з німецькою інструкцією від 25 листопада 1941 р., позаяк "рух Бандери підготовив повстання з ціллю створити самостійну Україну. Всі функціонери руху Бандери мусять бути зараз арештовані й після досконалого допиту в найбільшій таємниці зліквідовані як грабіжники"[51]. Цей наказ було розіслано до органів поліції безпеки (СІПО) та СД у Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, Житомирі й Вінниці. Комендантів зобов'язали після прочитання листа негайно його знищити.

Про тогочасні зовнішньополітичні орієнтації окремих націоналістичних кіл свідчить звіт шефа поліції безпеки від 4 лютого 1942 р. В основу документа покладено інформацію київського адвоката Майковського, який на запрошення МЗС Німеччини здійснив подорож по цій країні й ознайомився з настроями провідників різних українських націоналістичних напрямків. Він дізнався, що деякі прихильники П.Скоропадського "вважають не тільки Німеччину, а й Англію промоутером української національної держави, після програшу війни Німеччиною"[52].

Отже, акт проголошення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові означав відчайдушну спробу українських патріотів поставити німецьку окупаційну владу перед доконаним фактом і підштовхнути її до визнання законності цього кроку. Драма уряду та його поводирів тільки розпочиналася. Окупанти не дали й "дихнути" повітрям незалежності, задушивши її в зародку. Так само не встиг цей уряд заявити про себе й на дипломатичній ниві. Настала пора гірких політичних розчарувань і переходу ОУН(б) до нових форм революційно-визвольної боротьби й нової тактики.

Західний кордон України у контексті "польської проблеми" на Тегеранській конференції 1943 р.

Перипетії радянсько-польських відносин породили чимало проблем щодо українських західних рубежів. Дипломатична боротьба з "польського питання" та кордонів Польщі тривала фактично протягом усього періоду Другої світової війни. І вона безпосередньо чи непрямо заторкувала інтереси України, української людності.

Німецьке вторгнення в СРСР породило нову військово-політичну ситуацію, спонукало до єднання сил, що протидіяли нацистській агресії. Серед них була й Польща. Однак польський еміграційний уряд у Лондоні, очолюваний генералом В.Сікорським, у заяві від 23 червня 1941 р. й далі наполягав на відновленні східного кордону Польщі, встановленого Різьким договором від 18 березня 1921 р. й визнаного Радою послів Антанти 15 березня 1923 р. СРСР пропонував застосувати етнографічний принцип при визначенні радянсько-польського кордону, обіцяючи повернути Польщі деякі міста й райони, що відійшли до СРСР у вересні 1939 р.[52]

Гостра потреба в координації воєнних зусиль зумовила швидке укладення 12 липня 1941 р. в Москві договору між СРСР та Великою Британією про взаємодопомогу у війні проти Німеччини. Лондон взяв на себе роль посередника у важких радянсько-польських переговорах. Зрештою, 30 липня радянсько-польська угода була підписана. Згідно з нею, радянсько-німецькі угоди від 1939 р. щодо територіальних змін у Польщі визнавалися такими, що втратили силу. Це можна було розглядати як значну поступку з боку Москви, викликану екстремальними умовами війни, хоча безпосередньо питання кордону не декларувалося. Польща брала зобов'язання не вступати до жодного союзу, спрямованого проти СРСР. Між обома сторонами відновлювалися дипломатичні відносини, передбачалася взаємна допомога у війні проти Німеччини, зокрема на території СРСР мала формуватися польська армія за рахунок польських військовополонених та депортованих осіб. Однак питання радянсько-польського кордону стало "хронічним" у взаєминах між двома сторонами й неодноразово виринало на міжнародних зустрічах періоду війни.

Польський еміграційний уряд, не порушуючи прямо проблеми кордонів, підтверджував свої претензії опосередковано під час розгляду питань громадянства вихідців із Західної України або мобілізації їх саме до польської, а не Червоної армії[53].

Велика Британія як найзацікавленіша в продовженні радянського опору спільному ворогові — Німеччині — прихильніше ставилась до Москви в болючому для неї питанні кордонів. Черчілль цим намагався "задобрити" Сталіна й зняти побоювання щодо можливого сепаратного виходу СРСР з війни. Президент США Рузвельт на той час посідав жорсткішу позицію і вважав, що питання кордонів має вирішуватись у процесі післявоєнного мирного врегулювання. Характерно, що жодна зі сторін навіть теоретично не порушувала питання про те, щоб у майбутньому запитати думку населення західноукраїнських земель щодо їхнього статусу й приналежності до якоїсь держави.

Поступово, в міру розвитку співробітництва провідних держав антигітлерівської коаліції, Велика Британія й США схилялися до думки про визнання "лінії Керзона" як східного кордону Польщі та приєднання Бессарабії й Північної Буковини до СРСР. "Катинська справа", що спалахнула навесні 1943 р., розрив дипломатичних відносин з польським еміграційним урядом полегшили Москві розв'язання питання кордонів без поляків.

14 липня 1943 р. в результаті авіакатастрофи на британській військовій базі в Гібралтарі трагічно загинув генерал В.Сікорський. На чолі польського уряду

в Лондоні став С.Миколайчик, який продовжив попередню лінію з претензіями на західноукраїнські землі. В одному з офіційних польських документів 1943 р. зазначалося: "Розуміємо й цінуємо прагнення українського народу до створення самостійної України. Одначе заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої". А в часописі "Народ" польська сторона, визнаючи за українцями право на самостійність, радила їм шукати України в Києві, над Дніпром і в Харкові, а не в Галичині чи на Волині[54].

При підготовці першої в роки війни "зустрічі у верхах" провідних країн антигітлерівської коаліції 19-30 жовтня 1943 р. у Москві проходила конференція міністрів закордонних справ СРСР, США й Великої Британії. Напередодні цієї акції державний секретар США К.Хелл одержав від польського посла меморандум, у якому еміграційний уряд знову наполягав на визнанні довоєнного східного кордону Польші. Більше того, він вважав, що саме йому мають бути передані західноукраїнські землі в разі їх визволення від німецьких окупантів і на всій визволеній польській території повинні розташуватись американські та англійські війська для ґарантії незалежності Польщі[55]. Втім, на цій конференції її учасники не торкалися делікатного й дражливого для Москви питання радянсько-польського кордону.

З 28 листопада по 1 грудня 1943 р. у Тегерані відбулася зустріч лідерів СРСР, США та Великої Британії. Сталін, Рузвельт і Черчілль докладно обговорили не тільки питання відкриття "другого фронту" й контурів майбутнього миру, а й проблему кордонів Польщі. Схвалені рішення мали широкомасштабний, основоположний характер. Не викликала особливих дискусій пропозиція Сталіна "пересунути" кордон Польщі на заході до річок Одеру й Нейсе. Щодо кордонів східних, то СРСР наполягав на визнанні "лінії Керзона", тобто українські землі мали відійти до України, а білоруські — до Білорусії[56]. Рузвельт у принципі погоджувався з такою ідеєю, проте посилався на неможливість його публічних заяв з цього приводу: наближалися президентські вибори в США, й він не хотів втрачати голоси 6-7 мільйонів американських виборців польського походження.

Черчілль схвальніше сприйняв формулу нових польських кордонів, тому що Велика Британія була більше зацікавлена у нарощуванні воєнних зусиль Радянським Союзом, адже це заощаджувало британські матеріальні ресурси й рятувало життя багатьох тисяч британських солдатів. Крім того, "лінія Керзона" свого часу була запропонована саме англійською стороною, тож, дотримуючись консервативного пошанування своїх традицій, Лондон ішов на згоду. Черчілль у розмові зі Сталіним 30 листопада вдався до оригінальної демонстрації можливого розв'язання питання кордонів Польщі. Для цього він поклав на стіл три сірники, що означали кордони Німеччини, Польщі й СРСР. На його думку, всі три сірники мають бути одночасно пересунуті на захід. Англійський Прем'єр-міністр вважав, що польська держава повинна розташовуватися між "лінією Керзона" та лінією річки Одеру[57]. Тож "лінія Керзона" й рубіж річок Одеру й Нейсе попередньо розглядались як кордони майбутньої Польщі. Залишалося переконати польський уряд у необхідності й конструктивності таких рішень. Цю місію брав на себе Черчілль, як і зусилля щодо поновлення

радянсько-польських дипломатичних відносин, хоча на той момент ні СРСР, ні Польща не були готові до такого компромісу.

Для розв'язання "польського питання" на свій кшталт Москва вдалася до випробуваного методу — створення альтернативного польського уряду, прорадянського за своїм характером і політикою. Так виник Польський комітет національного визволення (ПКНВ) як революційний уряд Польщі, проголошений на визволеній частині польської території в Любліні 22 липня 1944 р.

В травні-липні 1944 р., під час підготовки до створення ПКНВ, відбувались активні консультації радянських лідерів із членами Головного правління Союзу польських патріотів в СРСР. Саме в цей період М.Хрущов, посилаючись на численні клопотання мешканців так званого "Закерзоння", запропонував утворити Холмську область у складі УРСР. Проте ця дещо незвична ініціатива не одержала розвитк, хоча Й.Сталін використав її як засіб тиску на поляків, щоб відвернути пересунення "лінії Керзона" на Схід. Делегація ПКНВ 26 липня 1944 р. підписала з урядом СРСР таємний договір, що зафіксував "лінію Керзона" як основу радянсько-польського державного кордону[58].

Зовнішні зв'язки збройного підпілля ОУН-УПА (1942-1943)

Логіка боротьби за незалежність України в умовах німецької окупації диктувала зміну тактики залежно від нових обставин. Пристосовуючись до постійного переважання сил окупантів, ОУН(м) і ОУН(б) вдалися до тих методів, що вважались реальними, здатними наблизити стратегічну мету. Члени ОУН(м), маючи більші легальні можливості, проникали далеко на схід України для ведення організаційної та роз'яснювальної роботи — прилучалися до окупаційних органів в адміністрації, поліції тощо. Німці застосовували жорстокі репресії проти цих провідників "самостійництва". Однією з жертв окупантів у Києві стала визначна діячка ОУН(м) О.Теліга.

ОУН(б) після розгрому німцями українського уряду у Львові в липні 1941 р. перейшла на позиції політичного та силового протистояння з окупаційною владою аж до її витіснення з території України. З другої половини 1941 й до осені 1942 рр. проходило накопичення сил, визначалися нові принципи боротьби та головні противники, створювалась організаційна інфраструктура руху спротиву.

В жовтні 1942 р. на Волині об'єднуються перед тим розрізнені загони ОУН(б) й утворюється Українська повстанська армія (УПА). Це означало новий, якісно вищий щабель боротьби за незалежність України. На арену вийшла потужна збройна формація, що мала чітку структуру, стратегію й тактику, привабливу самостійницьку ідеологію й масову підтримку населення. Поступово УПА поширила ареал дій на Галичину, Буковину, Поділля, Закерзоння та інші регіони. Головне полягало в тому, що УПА виступала не просто як збройна сила народу, вона перебирала на себе функцію і органів управління, і органів державної влади, зокрема встановлення й розвиток зовнішніх зв'язків. Історія

повторювалась. Як відомо, козацька республіка була не тільки військовою структурою, а й основою адміністративної влади. УПА, по суті, також паралельно виконувала функції української влади, визначала доступні їй цілі внутрішньої та зовнішньої політики.

Навесні 1943 р. УПА розгорнула оборонні бойові операції проти німецьких окупантів, які не могли примиритися з існуванням неконтрольованих ними збройних структур. Інше її завдання полягало у захисті цивільного українського населення від німецьких каральних загонів та наскоків озброєних ватаг польських шовіністів. Борючись у важких умовах німецької окупації, а потім у неймовірно скрутних обставинах залізної радянської блокади, УПА дала волелюбному світові яскравий приклад звитяги й самопожертви задля свободи та незалежності своєї Батьківщини.

ОУН-УПА не замикалась у власній "домашній політичній кухні", а надавала великого значення зовнішнім зв'язкам та в міру можливості розвивала їх. Історія світової дипломатії поповнилась унікальним зразком дипломатії "повстанської", що підпорядковувалась головній меті — боротьбі за суверенну Україну, обстоюванні її національних інтересів, захисту територіальної цілісності.

Форми та методи своєрідних дипломатичних акцій ОУН-УПА різнилися залежно від конкретної ситуації, що складалась, та появи нових чинників. Основні напрямки дій включали таке:

- вироблення засадничих положень зовнішньої політики України, визначення принципів майбутніх відносин не тільки з державами, а й з народами інших країн;
- намагання укласти угоди про перемир'я з військовими частинами країн-союзниць Німеччини — Угорщини, Румунії та ін.;
- формування національних загонів у лавах УПА з числа добровольців — представників різних національностей, що були в СРСР;
- згуртування всіх поневолених і загрожених російським більшовизмом народів Східної Європи й Азії до спільної боротьби за самовизначення та незалежність;
- пошук історичного примирення з поляками на принциповій основі визнання єдності всіх етнічних українських земель та незалежності України;
- спроби досягти не політичних, а ситуативних місцевих домовленостей про перемир'я з німецькими військовими частинами під час їх відступу та передання певної кількості зброї й спорядження для УПА;
- апелювання до світової громадськості з викриттям злочинів більшовизму та пропагандистським роз'ясненням цілей боротьби ОУН-УПА.

В політичних постановах 2-ї конференції ОУН, що відбулась у квітні 1943 р., йшлося про відмову від другорядних фронтів і розгортання боротьби на вирішальних ділянках — антибільшовицькій та антигітлерівській. "В теперішній момент, — зазначалось у постанові, — вважаємо нашим головним фронтом фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою маскою він не виступав би (білогвардійщини, керенщини, більшовизму, слов'янофільства — чи їм подібних)". Далі вказувалося, що "московсько-більшовицькій кон-

цепції інтернаціоналізму й німецькій концепції так званої "Нової Європи" ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом — "Свобода народам і людині"[59].

Значний поступ у теорії й на практиці зробив Третій Надзвичайний Великий Збір ОУН (21-25 серпня 1943), що виконав ґрунтовну переоцінку поглядів ОУН на відносини з сусідами, у ставленні до національних меншин. Метою визнавалася самостійна Українська держава демократичного типу з політичним плюралізмом і свободами, з рівністю прав усіх громадян України незалежно від їхньої національності, раси чи релігії. В галузі міжнародної політики постанова ставила таке завдання: "...наші цілі вийшли поза межі України та зв'язавши нашу боротьбу за Українську Суверенну Соборну Державу з боротьбою інших поневолених, або загрожених імперіалізмом народів, зокрема народів Сходу, Прибалтики, Балканів, маємо пропагувати й реалізувати наше гасло свободи народам і людині й права кожного народу на самостійні національні держави та протиставитись реакційним концепціям і плянам імперіалістів". З тексту постанови видно, що в ній закладені основоположні принципи міжнародного права й співжиття — обстоювання свободи та демократії, права кожного народу на самовизначення.

На додаток творці нового програмного документа ОУН передбачали розширення національно-революційного руху. "...Нашу боротьбу, — обіцяли вони, — переводитимемо на всіх українських землях, зайнятих більшовиками, а також поза межами України в тісній співпраці з іншими поневоленими народами"[60]. Така перспектива могла викликати найбільше занепокоєння Кремля, адже навіть гіпотетична солідарність, єдиний антибільшовицький фронт народів та аргументоване викриття радянської імперіалістичної політики ускладнювали наступну реалізацію експансіоністських задумів керівної верхівки СРСР.

Війна викликала інтенсивне переміщення величезних мас людей. Німеччина втягла в свою агресивну авантюру численних союзників, військові частини яких прибули в Україну — італійців, угорців, румунів. У допоміжних підрозділах також були французи, бельгійці, голландці, словаки, чехи, серби та інші, більшість була насильницьки мобілізована й відправлена на Східний фронт. Серед них УПА вела активну пропаганду, поширюючи повстанські летючки, в яких викривався гітлерівський режим, подавалася правдива інформація про становище на фронтах. Безпосередні контакти зі зневіреними іноземними солдатами дозволяли закликати їх до саботажу наказів німецького командування, а найсвідоміших — до збройної боротьби проти гітлеризму, до підтримки УПА.

Зерна пропаганди падали на благодатний ґрунт і давали результати. Багато хто з тих, кого німці посилали в бій проти УПА, уникали збройних сутичок або відмовлялися виконувати накази. Інші не чинили опору, добровільно роззброювалися, передавали УПА зброю, амуніцію, розвідувальну інформацію. Чимало патріотично налаштованих італійців, сербів, чехів та інших дезертирували з військових частин чи з військово-будівельних команд, окремі прилучалися до загонів УПА.

Особливо плідні контакти налагодило командування УПА з угорськими частинами. Після поразки угорської армії під Воронежом на початку 1943 р. рештки її були виведені в Угорщину. В Україні залишалися кілька резервних дивізій для охорони комунікацій, придушення повстанського руху та підтримання окупаційного режиму. Основні угорські сили розташовувались уздовж залізничної магістралі Львів-Київ та Ковель-Київ. Спочатку угорці спільно з німецькими вояками брали участь у деяких каральних операціях, але після низки дошкульних контрударів з боку боївок УПА перестали діяти спільно з німцями й фактично охороняли тільки самих себе в укріплених місцях.

Угорці не бажали помирати за німецькі інтереси, не виявляли войовничості. Особливо активно переходили до лав УПА закарпатці, а тим, хто добровільно здавав зброю, командири УПА обіцяли через своїх зв'язкових переправити їх до Угорщини[61].

Один із вояків УПА у своїх мемуарах подає досить виразну картину відносин українських повстанців та угорських військових. Коли в одному з епізодів партизани знешкодили угорську заставу без жодного пострілу, захопили зброю, то командир групи випустив полонених і зателефонував до їхнього штабу, щоб і решта угорських відділів одержала інструкції, як поводитися щодо УПА. Він на завершення висловив надію "на спільне порозуміння двох сусідніх народів: українського і мадярського"[62].

Українська й угорська сторони були зацікавлені в певних формах співжиття. Уповноважені від УПА та угорської дивізії, що охороняла залізницю на відтинку Шепетівка-Радивилів, були першими, які досягли спільної згоди. Угорці зобов'язувалися "ставитися приязно до українського населення, не робити реквізицій, обшуків та розшуків людей, які заанґажовані в підпільній роботі, не робити засідок на відділи УПА, що проходили залізницею, не провадити жодних операцій проти повстанців, ані не брати участі в німецьких операціях проти УПА"[63]. Повстанці обіцяли не нищити телефонні лінії в сфері охорони угорців, щоб не кидати на них тіні підозри. Так зародилася серія "договорів про ненапад", що стало унікальним процесом у тилах німецької армії.

Головний штаб УПА поставився позитивно до перемир'я з угорською армією. Було вирішено, що політичний договір між Україною та Угорщиною буде укладено в післявоєнний період, а тепер доцільно підписати з угорським військом місцеву угоду про ненапад. Вона мала базуватися на таких принципах: антинімецька спрямованість, рівність учасників угоди, захищеність інтересів українського населення й УПА.

Після переговорів вищих представників УПА та командування угорської армії було укладено загальний пакт про ненапад, що мав такі пункти:

- угорське командування зобов'язувалось не провадити ворожої діяльності проти українського населення й УПА;
- відділи УПА не виступатимуть політично чи збройно проти угорських військ в Україні;
- угорське командування не братиме участі в жодних каральних операціях німців проти українського населення, відділів УПА та підпільної мережі ОУН;

- угорське командування повідомлятиме командування УПА про плановані німцями операції;
- обидві сторони обмінюватимуться інформацією про дії радянських партизанських відділів або комуністичної розвідки;
- угорські залоги можуть отримувати від господарських частин УПА харчові продукти в обмін на передання до УПА відповідної кількості зброї та амуніції, передусім російської, й технічного та медичного матеріалу;
- для виконання угоди й полагодження справ командування угорської армії в Україні й командування УПА обмінювалися зв'язковими старшинами[64].

Після підписання пакту про ненапад обидві сторони дотримувались його умов.

Повідомлення про контакти УПА й угорського командування в Україні дійшли до Будапешта й зацікавили урядові кола. Начальник Головного штабу угорської армії Шомбательї вирішив підняти рівень переговорів. Провід ОУН(б), зі свого боку, погодився й дав розпорядження керівникові департаменту зовнішніх справ М.Лебедю організувати таємну поїздку української делеґації до Угорщини. Мандрівка здійснювалася потай від німців і нагадувала детективний сюжет. Члени української делеґації — посол В.Мудрий і Є.Врецьона — очолювані Мироном Луцьким, перевдяглись у форму рядових угорської армії. Їх узяв на борт угорський військовий літак поблизу Львова й доставив до Будапешта. Переговори проходили в середині грудня 1943 р.[65]

Подальші зв'язки припинились, коли в Угорщині у березні 1944 р. стався фашистський переворот і країну окупували німецькі війська.

А на початку грудня 1943 р. як наслідок українсько-угорських політичних переговорів у Будапешті розташування УПА відвідала представницька військова делеґація в складі підполковника Ґенерального штабу Угорщини Мартона, хорунжого Ю.Штама (перекладача) та сержанта Сабо (радиста). Делеґація бажала встановити ближчі контакти з командуванням УПА й за дорученням угорського уряду одержати ширшу інформацію про український визвольний рух. Мартону надали можливість відвідати бойові відділи УПА, ознайомитися з роботою господарських частин, він також мав розмову з головним командиром УПА полковником Дмитром Клячківським ("Клим Савур"). Сотника А.Дольницького було призначено зв'язковим старшиною до штабу угорської окупаційної армії. Так з'явився, по суті, перший військовий аташе в "дипломатичному корпусі" УПА [66].

Траплялися, хоч і не часто, випадки переправлення важко поранених вояків УПА для лікування в угорських військових шпиталях[67].

До німецької влади доходили відомості про "неналежну" поведінку угорських військ, і наприкінці 1943 р. вони були змушені відправити угорську армію на батьківщину, замінивши її іншими формуваннями. Цікава й подальша доля угорських воєначальників, які брали участь у переговорах з командуванням УПА та укладали пакт про ненапад: шеф штабу команди угорських військ в Україні підполковник Падані в березні 1944 р. одержав призначення на пост військового аташе в Анкарі (Туреччина), проте після окупації Угорщини німцями був переведений на посаду шефа штабу корпусу, яку обіймав до кінця війни.

Майор Ґенерального штабу Угорщини Вецкенді був призначений військовим аташе в Стокгольмі, а після перевороту Салаші став послом Угорщини в Швеції.

В опублікованих таємних документах німецького абверу є відомості про контакти між УПА й сербськими націоналістичними партизанами. Так, у березні 1944 р. відзначено початок співпраці обох рухів у боротьбі проти німців та більшовиків. З'ясовувалася мета боротьби й узгоджувалися спільні дії на випадок поразки Німеччини. Зокрема, УПА зобов'язувалася чинити спротив установленню контактів титовців з більшовиками на своїй території[68].

Роз'яснювальна робота УПА сприяла розкладові чужинецьких збройних сил та робітничих загонів в Україні, певна частина їх прилучалася до лав українських повстанців. Так, уникаючи німецьких переслідувань, 5 югославських старшин знайшли притулок в УПА, брали участь у бойових сутичках, а пізніше по лінії зв'язку УПА були переправлені до Румунії, звідки могли дістатися на батьківщину — в Югославію. Один бельгієць, мобілізований німцями як фахівець для участі в колонізації України, залишив німецький стан і перейшов до УПА. Йому довелося бути учасником кількох боїв проти німців, а потім його переправили до Угорщини, позаяк налагоджений зв'язок УПА не сягав Бельгії. До загонів УПА потрапляли також голландці та інші чужоземці, які працювали в численних робітничих, торговельних або будівельних фірмах в Україні[69].

На чужинців особливо діяло розкриття суті сталінського режиму, усвідомлення того, що після поразки гітлерівської Німеччини посилиться радянський імперіалізм. Це могло стати загрозою для чехів і поляків, румунів і угорців. Виростала реальна небезпека експорту радянської тоталітарної системи до сусідніх країн, що визволялися Червоною армією від фашизму. Пропаганда УПА попереджала про привнесення визволителями диктатури комуністичної партії, національного поневолення, терору й насильства. Так на ґрунті реалістичного прогнозу УПА готувала формування спільного фронту боротьби поневолених народів "проти більшовицького імперіалізму"[70].

Карколомні викрутаси воєнних доріг приводили до УПА різних людей. У таборі повстанців виявився єврейський доктор з Тель-Авіва А.Штерцер. Втікаючи з окупованого Львова у 1942 р., він вижив тільки завдяки полону в українських повстанців, згодом прийняв пропозицію лікувати поранених, яких провідував у підпільному шпиталі на лісовій околиці Станіслава. Відомий у передвоєнний час на Стрийщині кваліфікований лікар С.Нойман був урятований з ґетто службою безпеки ОУН і став прихильником боротьби ОУН-УПА під псевдонімом "В.Максимович". Припускається, що він разом із членами штабу УПА загинув у липні 1945 р. в Чорному лісі під час наступу радянських військ. Інший єврейський доктор, "Кум", справжнє прізвище якого залишилося невідомим, медичний фах одержав в Італії, практикував у Відні й Празі, а з 1939 р. — в Дрогобичі. Йому вдалось уникнути розстрілу разом із рідною, він певний час блукав лісами й прилучився до УПА. У 1946 р. "Кум" потрапив в оточення червоноармійців і застрелився. Українська Головна Визвольна Рада у 1947 р. нагородила його посмертно Срібним Хрестом Заслуги. Був у лавах УПА й лікар В.Шая Давидович (псевдо "Скрипач"), який навчався в медінституті в Ґреноблі (Франція) та Варшаві, а з осені 1939 р. працював лікарем на

Волині, потім став лікарем у повстанців. Улітку 1944 р. потрапив у полон до червоноармійців та був засуджений на 20 років каторги [71].

УПА виявила вразливе місце в гітлерівській армії — так звані "національні" батальйони, що формувалися здебільшого з полонених червоноармійців у німецьких таборах. Були серед них представники майже всіх народів і національностей СРСР — білоруси, грузини, татари, узбеки, азербайджанці, вірмени, таджики, турки, киргизи та інші. Різні мотиви спонукали їх вступити до національних батальйонів — загроза голодної смерті в таборах для військовополонених, примус, облудлива гітлерівська пропаґанда чи просте нерозуміння серйозності свого вчинку. Звичайно, були серед вояків національних батальйонів і свідомі бандити, і аморальні покидьки, і зухвалі зрадники свого народу. Принаймні, значна частина складу батальйонів була добре "налаштована" життям, щоб сприйняти революційно-визвольні гасла УПА, усвідомити суть колоніального режиму гітлеризму й диктатури більшовизму. Над цим континґентом нависала безвихідь становища: сталінський режим не прощав полону, хоч би за яких обставин він стався. Служіння ж у збройних частинах німецької армії означало при поверненні до СРСР шибеницю або кулю в потилицю.

Бійців національних батальйонів пропаґанда УПА закликала не воювати за маячні плани Гітлера, не брати участі в придушенні революційно-визвольних рухів європейських країн, загарбаних Німеччиною. Водночас УПА вказувала на небезпеку сталінізму й пропонувала переходити до українських повстанців.

Початок переходу поклали самітні перекинчики, але згодом він набув масового характеру. При УПА створювалися національні відділи, що об'єднували грузинів, вірменів, азербайджанців, татар та представників інших національностей[72]. Узбецький відділ, наприклад, перейшов від німців до УПА у повному озброєнні та обмундируванні[73]. Під час відступу німців з України вояки національних батальйонів, які не бажали йти в безвість, залишалися на українській території й поповнювали ряди УПА. Націоналістична пропаґанда одержувала відгомін, провадилася конкретно й цілеспрямовано.

У зовнішньополітичному курсі УПА віддавала пріоритет єднанню народів у антиімперіалістичній боротьбі, бо це була запорука успіху. В листопаді 1943 р. УПА звернулася до вояків національних батальйонів та представників різних народів і народностей СРСР. У зверненнях викладались історичні екскурси, разючі приклади гноблення цих народів та обґрунтовувалася необхідність творення незалежних національних держав. Ці листівки-звернення адресувалися широкому колу націй, національностей і етнічних ґруп, що проживали в СРСР: білорусам, узбекам, казахам, туркменам, таджикам, башкирам, татарам, черкесам, кабардинцям, осетинам, чеченцям, адиґейцям, лезгинам, інґушам, "народам Урала, Волги, Сибіру та народам Азії".

В ряду цих політико-пропаґандистських акцій УПА важливе місце посіла Перша конференція поневолених народів Сходу Європи та Азії, проведена 21-22 листопада 1943 р. в лісі на Житомирщині. В конференції взяли участь 39 делеґатів, які представляли 13 народів — грузини (6), вірмени (4), осетини (2), казах (1), черкес (1), кабардинець (1), азербайджанці (6), татари (4), чуваш (1),

башкир (1), білоруси (2), узбеки(5), українці (5).

Попри відносно невелике число учасників, ця конференція мала велике політичне значення. Вона вітала героїчну боротьбу народів Східної Європи та Азії проти німецького імперіалізму й висловлювала повну солідарність із цією боротьбою. Одночасно вона протиставилась російським більшовикам і німецьким окупантам, підкресливши, що "ці народи ніколи не погодяться зі станом поневолення, їх найвищою метою є самостійне життя у власних державах".

Конференція започаткувала Комітет поневолених народів і закликала до творення національних повстанчих армій. У конспіративних рішеннях учасники висловилися за те, щоб "не допустити до вивозу вглиб Німеччини чи на фронти національних формацій при німецькій армії". Опублікована Відозва конференції проголошувала, що після війни новий лад "мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнографічній території"[74]. Отже, боротьба УПА могла стати детонатором широкомасштабних рухів інших народів за свободу й незалежний розвиток.

Коли на початку 1944 р. сталінські репресії зачепили цілі народи півдня СРСР, то УПА була чи не єдиною, що прорвала завісу таємничості над цим масовим знущанням. Вона засудила депортації 300 тис. чеченців та 180 тис. татар, кваліфікувавши ці дії як "жахливий злочин"[75].

У складному питанні ставлення до російського народу УПА поступово виробила аргументовану позицію, розрізняючи російське населення й правлячі кола. Нею рішуче відкидалися теорії "старшого брата", "провідної ролі російського народу". " У світі немає повноцінних і неповноцінних народів, — вказувалося в одному з документів. — ... Можуть бути тільки розвинуті й відсталі". ОУН-УПА підкреслювало, що бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту "російсько-більшовицьких заґарбників". І як висновок: "Російський народ — наш безпосередній сусід, з ним у нас багато спільних інтересів, і співпраця наша може розвиватися дуже успішно, якщо вона буде будована не на імперіалістичних узаєминах, а на справжній дружбі та рівноправності"[76].

Досить гострою виявилась і проблема відносин українського й польського населення. Історичні нашарування, національні образи, шовіністичні амбіції частини поляків густо обплели цю проблему в умовах воєнного конфлікту. Навіть жорстокості спільного ворога — німецьких окупантів — не послаблювали ворожнечі, а інколи й збройних сутичок. І цим користувались імперіалісти, нацьковуючи один народ на інший.

Після тривалих спроб порозумітися з польським сусідом УПА дійшла висновку, що головною перешкодою на шляху до нормального співжиття була "польська імперіалістична верхівка й імперіалістично-загарбницькі апетити деяких польських політичних кругів". Саме ці кола заперечували право українців на власну державу, зневажливо ставилися до української нації та вважали західноукраїнські землі своєю територією. Це призвело до польського терору проти українського населення та відплатних дій УПА. Лише відступ німців у 1944 р., наближення Червоної армії до польської території та опір УПА змусив озброєне польське підпілля взяти до уваги застереження УПА щодо спільної загрози "більшовизації" України й Польщі. Відділи УПА вели

роз'яснювальну роботу серед польського населення, поширювали листівки польською мовою, брошури, заклики. В одній із брошур вказувалося: "Ми не хочемо ворогувати з польським народом, а, навпаки, ми хочемо разом перемогти й після перемоги жити в щиросусідських взаєминах"[77].

Отже, в переломний період Другої світової війни (1942-1943) українська дипломатія діяла і в своєрідних умовах , і в оригінальних формах. Ініціатором виступала здебільшого ОУН-УПА. Встановлювались і розвивались зовнішні зв'язки напівофіційного характеру з активною участю політичних та громадських організацій і військових об'єднань. За формою переважала "народна дипломатія".

Вихід України на міжнародну арену

З висадкою 6 червня 1944 р. союзників у Франції Друга світова війна переходить у завершальну фазу. Затиснута в лещата війни на двох напрямках Німеччина стрімко втрачала союзників, танули також її надії на перемогу. Капітулювали Італія, Фінляндія, Румунія та Болгарія. Перевага країн антигітлерівської коаліції над нацистським агресором уже ні в кого не викликала сумнівів. СРСР, США та Велика Британія дедалі активніше розгортали процес визначення контурів післявоєнного миру й устрою світу.

Реабілітація зовнішньополітичної функції УРСР

Україна зробила великий внесок у воєнні зусилля СРСР для розгрому фашистської Німеччини та її союзників. Досить вказати, що приблизно п'яту частину радянських Збройних сил становили українці. Шлях до перемоги був тернистим і лежав через важкі втрати життів мільйонів людей, руйнацію економіки, знищення колосальних матеріальних цінностей. За оцінками, Україна втратила до 8 млн. своїх громадян, 2,4 млн. молоді було вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Географічне становище й потенціал України зумовили запеклий характер битви за неї з обох сторін. Вогненний молох війни двічі прокотився її територією. На думку українського дослідника М.Коваля, до жовтня 1944 р. саме в Україні вирішувалася доля Другої світової війни[78].

Німеччині було завдано вирішальних ударів на радянсько-німецькому фронті та на Західному театрі воєнних дій. Проте німецька окупаційна влада зазнавала також певного тиску й від українського збройного підпілля ОУН-УПА. Під кінець війни міжнародний авторитет України зріс, збільшувалась увага в світі до життя й долі українського народу.

У новій міжнародно-політичній ситуації Кремль також вирішив використати "українське питання" в своїх цілях. Ідеться про черговий "крутий" поворот у політиці керівництва СРСР щодо союзних республік. 1 лютого 1944 р.

сесія Верховної Ради СРСР схвалила закон "Про надання Союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський комісаріат". Такий крок означав повернення членам радянської федерації зовнішньополітичної функції, безцеремонно ампутованої 1923 р. Союзні республіки одержували право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками, а також мати свої республіканські військові формування. Відповідні закони ухвалила й Верховна Рада УРСР.

Відтоді й дотепер вітчизняні та зарубіжні експерти розмірковують над причинами й наслідками цього рішення. На перший погляд воно здавалося нелогічним, адже, по-перше, в СРСР склалася жорстка система централізованої влади, що підминала під себе складові радянської імперії, й навіть часткова децентралізація могла послабити її. По-друге, формальне підвищення ролі союзних республік на міжнародній арені також підкладало політичну міну уповільненої дії під будівлю СРСР, оскільки несло потенційну загрозу ґенерування тенденцій національного сепаратизму, якого так боялася Москва та який викорінювала ідейно й фізично.

Однак при ретельному аналізі тієї конкретно-історичної ситуації можна побачити основні мотиви дій радянського керівництва. По-перше, СРСР подолав передвоєнну зовнішньополітичну ізоляцію, здобув престиж впливового члена антигітлерівської коаліції й для майбутніх дій на світовій арені потребував поліпшення свого іміджу. Москві дуже хотілося пофарбувати фасад, щоб принаймні зовні не бути подібною до німецького тоталітарного режиму, проти якого воювали союзники. По-друге, на той час розпочинались дискусії про утворення міжнародної організації безпеки, й СРСР мав намір включити до неї суб'єктів федерації, щоб одержати більшу кількість голосів. По-третє, в роки війни зруйнувалося чимало штучних бар'єрів між народами, зокрема радянська "граница на замке", зросла національна свідомість людей. Потрібен був клапан для "випуску пари". Сталін та його оточення придумали його. По-четверте, ймовірно, що відчайдушна боротьба ОУН-УПА за незалежність України певною мірою спонукала Кремль до внесення модифікацій у структуру державного управління СРСР. За свідченням тодішнього державного секретаря США Е.Стеттініуса, Сталін не приховув свого занепокоєння українською справою, заявивши Ф.Рузвельту в приватній розмові в Ялті 7 лютого 1945 р., що відчуває свою позицію в Україні складною та непевною. На його думку, місце для України в ООН потрібне для збереження цілісності СРСР як держави[79].

Можна також виразно бачити, що вказані зміни не зачіпали суті відносин центр-республіки. Москва аж ніяк не вважала за потрібне передавати республікам реальні можливості ухвалення самостійних рішень у галузі зовнішніх зносин. Для цього центр залишав за собою право "встановлення загального порядку" та "координації".

Викликала подив гарячковість процесу творення республіканських наркоматів закордонних справ. Так, уже 5 лютого 1944 р., тобто ще до схвалення в

березні 1944 р. відповідного закону Верховною Радою УРСР, з'явилися постанова політбюро ЦК КП(б)У й указ Президії Верховної Ради УРСР про утворення НКЗС УРСР[80]. Правда, дещо несподіваною виявилася кандидатура наркома закордонних справ України. Ним став відомий драматург і громадський діяч О.Корнійчук, який здобув вищу освіту в Київському інституті народної освіти 1929 р. Можливо, бралася до уваги його посада з 1943 р. як одного із заступників наркома закордонних справ СРСР В.Молотова. Не виключено, що О.Корнійчука рекомендував сам Й.Сталін, який цінував письменника за його п'єси та конформізм. Отже, непрофесіоналізм і незнання іноземних мов не були перешкодою, щоб обійняти посаду головного дипломата України.

Смуга "українізації" охопила тим часом не тільки сферу зовнішньої політики. На півдні радянсько-німецького театру воєнних дій з'явилися Українські фронти — 1-й, 2-й і 3-й, а згодом 4-й. 10 жовтня 1943 р. було засновано орден Богдана Хмельницького. Патріотичний вірш В.Сосюри "Любіть Україну" майже сенсаційно одержав Сталінську премію (наприкінці 40-х рр. цей самий вірш зазнав найжорстокішої партійної критики як зразок "буржуазного націоналізму"). Показні заходи Кремля мали амортизувати національні почуття українців.

Оцінка зарубіжними експертами змін, що відбувалися в структурі зовнішньополітичних органів СРСР і союзних республік, була реалістичною й майже суцільно негативною. Так, у таємному на той час звіті відділу досліджень і аналізу Управління стратегічних служб (УСС — розвідка) США від 16 грудня 1944 р. зазначалося: "Союзні республіки обмежені сьогодні тим, що вони не є суверенними державами, а натомість становлять невідривну частку вкрай централізованої держави. Вони позбавлені автономії у більшості урядових функцій". На думку авторів звіту, акція Сталіна "не скасувала остаточного контролю центрального уряду за здійсненням зарубіжних зв'язків" [81]. Знаний фахівець проблем СРСР В.Аспатуріан робив висновок, що "основна функція республіканських міністерств закордонних справ є церемоніальна, орнаментальна й символічна"[82]. "Москва зважилася вивести на міжнародну арену деякі совєтські республіки, — підкреслював діаспорний дослідник М.Сосновський, — керуючися... внутрішньо- та зовнішньополітичними потребами імперії. Це сталося при рівночасному застосуванні далекойдучих охоронних засобів, щоб цілком і повністю унеможливити розвиток якогось політичного сепаратизму"[83].

Однак хоч би якими були мотиви чи наміри Москви — "великою стратегією", тактичним ходом, вимушеним політичним маневром чи фарсом, — навіть формальне передання Україні функції зносин із зовнішнім світом стало історичною віхою в українській дипломатії. Так чи інакше Україна прилучалася до міжнародного життя, поступово створювала свій корпус кваліфікованих дипломатів. Вони здобували досвід діяльності в міжнародних організаціях, оволодівали методикою та мистецтвом ведення переговорів, етикою міжнародного спілкування, усвідомлювали силу й слабкість радянської дипломатії, бачили ущемлений статус УРСР у зовнішньополітичній сфері. Відтоді розпочався дрейф України до міжнародного життя, й жодні хитромудрі кремлівські фільтри не могли вихолостити глибокого змісту цього процесу.

Тими першими місяцями діяльності новонародженого наркомату закордонних справ УРСР у Києві існувала певна віра в серйозність акції. О.Корнійчук у листі до Голови Раднаркому УРСР М.Хрущова висунув низку програмних ідей і пропозицій:

- забезпечити участь представників УРСР у мирній конференції, в конференціях з питань перемир'я з Румунією, Угорщиною й Німеччиною, а також у роботі різних комітетів з питань миру та післявоєнного устрою;

- встановити дипломатичні зв'язки з Польщею, Чехословаччиною й післявоєнною Румунією.

"Початком нашого виходу на міжнародну арену, як я вважаю, — зазначав нарком, — має бути встановлення дипломатичних відносин з Великобританією й США... Цим актом ми не лише прискоримо встановлення потрібних нам зв'язків з іноземними державами, а й забезпечимо позитивне вирішення питань про нашу участь у мирних переговорах".

Для конкретної реалізації вказаних намірів О.Корнійчук пропонував звернутися до Москви з проханням дати вказівку послам СРСР у Лондоні й Вашингтоні "позондувати настрій у МЗС і урядових колах Англії та США". Посол Великої Британії А.Керр та посол США А.Гарріман у бесідах з В.Молотовим і О.Корнійчуком висловлювали бажання відвідати Київ і направили вітання О.Корнійчуку з нагоди призначення його наркомом. Увагу О.Корнійчука привернула така фраза в листі А.Керра: "... Коли Ви з часом влаштуєтеся й повністю освоїтеся з Вашими новими обов'язками, Ви, безперечно, визнаєте мене таким, хто стукає у Ваші двері"[84]. Виразний пасаж у листі визначного британського дипломата розцінювався як свідчення готовності до обміну дипломатичними місіями між Лондоном і Києвом.

Відбувалося становлення структури НКЗС УРСР, в якому планувалося створити понад 10 відділів — загальних (протокольний, правничий, консульський) і тих, що мали здійснювати двосторонні відносини з такими державами чи їх групами: а) Польща, Румунія, Чехословаччина; б) США, Велика Британія; в) Болгарія, Югославія, Угорщина, Греція, Туреччина; г) Німеччина. Загальний штат співробітників наркомату мав налічувати 75 осіб.

На практиці великий розмах планів звівся до створення лише політичного, протокольно-консульського, таємно-шифрувального та деяких допоміжних відділів. До липня 1944 р. в наркоматі працювало вже 40 осіб. Перші зусилля співробітників спрямовувалися на виконання доручень НКЗС СРСР та уряду УРСР, а також підготовки аналітично-інформаційних матеріалів — історичної довідки та етнографічних карт західноукраїнських земель, огляду стану української еміграції в США та інших матеріалів.

Як і слід було очікувати, О.Корнійчук виявився лише "весільним генералом" на короткому "бенкеті" започаткування республіканського НКЗС. Чи то в Москві схаменулися, чи з'явилася вагоміша політична постать нової кандидатури, наближеної до "великого керманича", але строк перебування О.Корнійчука на посаді наркома виявився нетривалим. У липні 1944 р. постало питання його заміни. Не варто виключати й вплив "родинного сліду". Дружина О.Корнійчука, відома польська письменниця В.Василевська, з 1943 р. значи-

лася головою Спілки польських патріотів у СРСР, а з 22 липня 1944 р. мала стати заступником голови новоствореного Польського комітету національного визволення — фактично тимчасового уряду країни. Передбачалась активізація українсько-польських взаємин, і на цій ниві не могли з етичних міркувань працювати два чільні представники своїх урядів, пов'язані шлюбними відносинами. Адже й так одне із західних періодичних видань дозволило собі покепкувати над дипломатичним курйозом, зобразивши цю подружню пару на сімейному ложі, поділеному навпіл переривчастою лінією кордону.

Сталін аж ніяк не хотів ущемити престиж О.Корнійчука і, ймовірно, особисто доручив М.Хрущову виконати делікатну місію — "підготувати" драматурга. Український вчений-архівіст Р.Пиріг знайшов у архівосховищах низку цікавих документів, зокрема листи М.Хрущова Сталіну з докладним описом розмов. Амбітний письменник холодно зустрів новину і, як свідчив М.Хрущов, "став похмурий і після великої паузи невиразно сказав: — Ну що ж, якщо таке рішення, так рішення". Від посади голови Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР він спочатку категорично відмовився. Його турбував зміст майбутнього повідомлення в пресі про звільнення. Наступного дня під час нової зустрічі О.Корнійчук підкреслив, що новина його "дуже вразила", мотив незнання ним іноземних мов "незрозумілий" і взагалі "він особливо не шкодує, що його увільнили від обов'язків Наркомзаксправ, оскільки внутрішньо ця робота його не задовольняла"[85]. Зрештою, він погодився на запропоновану нову посаду та був звільнений з поста наркома 12 липня 1944 р.

Новим наркомом закордонних справ України став Д.Мануїльський, який одночасно був затверджений заступником Голови Раднаркому УРСР. Йому виповнилось на той час 60 років, і працював він заступником завідувача Інформаційного відділу ЦК ВКП(б). Д.Мануїльський ще в політеміграції 1911 р. одержав фах юриста в Сорбоннському університеті (Франція), добре володів французькою мовою. У нього, безсумнівно, був хист дипломата й блискучого оратора, досвід роботи в Комінтерні. А найголовніше — він користувався повною довірою Сталіна. Парадокс історії полягав у тому, що Д.Мануїльському тепер доручалося "вести" українську дипломатію, а на початку 20-х рр., коли утворювався СРСР, він обстоював сталінський план "автономізації", тобто входження союзних республік до складу Росії на правах автономії з позбавленням зовнішньополітичної функції. Ця непересічна й талановита особистість служила радянській імперії, завзято поборювала "українських буржуазних націоналістів".

На умови праці українських дипломатів, рівень технічної й інформаційної забезпеченості НКЗС і проблеми, що поставали, проливає світло акт від 20 липня 1944 р. про прийняття Д.Мануїльським справ і майна НКЗС. З нього довідуємось про найсуттєвіше: на цій стадії НКЗС уже міг забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків УРСР з іноземними державами. 40 працівників персоналу розподілялись по відділах, хоча частина потребувала підвищення кваліфікації на курсах, організовувалося вивчення іноземних мов. Матеріально-технічне забезпечення НКЗС було дуже бідним, зважаючи на умови війни. НКЗС мав лише один службовий бу-

динок, в якому розміщувався персонал, комендатура, їдальня й гараж. Ремонт приміщень виконувався попередній, а капітальний тільки планувався. Співробітникам виділили 9 квартир. Для потреб наркомату було придбано лише деякі конторські й квартирні меблі, малолітражний легковий автомобіль, що потребував капітального ремонту, й вантажний автомобіль, узагалі не придатний до експлуатації. Відчувалася гостра потреба в стильних меблях для представницьких цілей, обладнанні та житлових приміщеннях. НКЗС утворився на початку року й тому не потрапив у планове постачання, а через це не одержував фондових матеріалів ані від союзних, ані від республіканських організацій[86]. За жорсткої мобілізації всіх матеріальних ресурсів на воєнні потреби брак фондових матеріалів обмежував господарські можливості НКЗС.

І все ж він налагоджував перші міжнародні контакти. Восени 1944 р. Україну відвідала делегація Польського комітету національного визволення, побували з офіційними візитами Прем'єр-міністр Югославії І.Шубашич та заступник маршала Тіто Е.Кардель, якого приймав нарком Д.Мануїльський[87].

Молода українська дипломатія восени 1944 р. зробила перший крок у розвитку двосторонніх відносин. Нею було ретельно підготовлено проект Угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян — з території УРСР. На перший погляд, вона не відрізнялась від подібних угод, що їх у певні періоди укладали сусідні держави, що бажали уникнути конфліктів на етнічному ґрунті. Найголовнішою умовою мала виступати добровільність переселення.

Угоду підписали 9 вересня 1944 р. Голова РНК УРСР М.Хрущов і голова ПКНВ Осубка-Моравський. УРСР і Польща домовилися про обмін головними уповноваженими, місцем перебування яких визначалися Луцьк і Люблін. У цих же пунктах працювали головні представники, призначені країною-господарем. Головні уповноважені й головні представники мали по два заступники (один з них належав до спецслужб) і призначали, своєю чергою, районних уповноважених і представників. Районні уповноважені польської сторони розташовувалися на території УРСР — у Ковелі, Володимир-Волинському, Луцьку, Ровно, Дубні, Кременці, Бродах, Раві-Руській, Львові, Самборі, Дрогобичі, Стрию, Ходорові, Станіславі, Тернополі, Золочеві, Кам'янці-Бузькій і Чорткові. Районні уповноважені УРСР працювали в містах Польщі — Влодаві, Хелмі, Грубешуві, Томашуві, Любечуві, Ярославі, Перемишлі, Ліску, Замості, Красноставі та Білгораї[88]. Головним уповноваженим з питань евакуації на території Польщі від УРСР було призначено заступника наркома харчової промисловості М.Підгорного (майбутній перший секретар ЦК КП України, а згодом голова Президії Верховної Ради СРСР). Евакуацію польських громадян з території Західної України забезпечував головний уповноважений ПКНВ В.Цокаль.

Передовсім виникає запитання, чому Москва доручила УРСР підписати вказаний договір з Польщею, а не зробила це сама. На наш погляд, тут демонструвалася світові можливість практичної діяльності УРСР на міжнародній арені згідно із законом про розширення зовнішньополітичних функцій союз-

них республік. Додаткові міркування висловлює львівський історік Ю.Сливка: "Тут і була закладена міна, яка діє ще й нині. Цим договором імітувалося усталення кордону між двома народами — українським і польським; при цьому Москва начебто залишалася осторонь. Крім того, Радянський Союз резервував за собою можливість маневру: якщо б країни антигітлеровської коаліції виявилися занадто принциповими, то він мав би можливість сказати, що це ж не ми підписали договір, а Україна. Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс відповідальність за розпалювання нової громадянської війни"[89].

І СРСР, і Польща виявили зацікавленість в організації переселення, оскільки обидві сторони відчували гострий брак робочої сили через великі втрати у війні. Були також сподівання пом'якшити етнічні суперечності на суміжних територіях, адже в Закерзонні залишалося близько 700 тис. українців-автохтонів, тобто тих, хто споконвічно мешкав на етноукраїнських землях у межах іншої держави. Крім того, ініціатори переселення намагалися підірвати базу руху опору новій владі з боку українських і польських націоналістів.

Штаб головного уповноваженого від УРСР, укомплектований з партійних активістів Києва, Харкова, Сум, Дніпропетровська, Полтави та інших міст, вирушив до Любліна 19 вересня 1944 р. Особовий склад апарату головного уповноваженого разом з районними уповноваженими УРСР в Польщі на 1 листопада становив уже 237 осіб[90]. Не всі з них виявились готовими до виконання важливої й відповідальної місії, частина згодом була звільнена за службові промахи та аморальну поведінку.

Польська сторона зволікала з формуванням механізму переселення, посилаючись на брак умов прийняття переселенців, оскільки значна частина території Польщі все ще перебувала під німецькою окупацією. Проте дослідники звертали увагу на три справжні причини такого ставлення — приховану надію на повернення західноукраїнських земель, очікування можливої війни між союзниками — СРСР та Великою Британією й США, невдоволення поляків характером і діяльністю ПКНВ. Торкаючись цього становища, М.Хрущов повідомляв Й.Сталіну 29 вересня 1944 р.: "Поляки, особливо у місті Львові, головним чином інтеліґенти, зв'язані з польським еміґраційним урядом у Лондоні, розпускали чутки, що питання про кордони остаточно не вирішене і тому виїжджати не треба. Нам відомо, що польський еміґраційний уряд у Лондон і дав директиву своїм організаціям у Львові та інших містах Західної України утриматися від евакуації, обіцяючи, що під час мирної конференції він доб'ється включення міста Львова та інших міст до складу Польської держави"[91].

23 жовтня 1944 р. до Луцька прибув головний уповноважений ПКНВ, й поступово була розгорнута мережа польських районних уповноважених. Щоправда, радянська влада ставилася дуже підозріло до польських представників. Радянські органи держбезпеки вдалися до методу перевірки континґенту польського апарату, викрили в ньому "засміченість" "націоналістичними" елементами та членами Армії Крайової (АК), частину з яких було заарештовано[92].

Принципу добровільності влади обох країн дотримувалися тільки на початку переселення. Фактично в більшості своїй ні українці, ні поляки не бажа-

ли виїжджати. Українці в Закерзонні плекали любов до землі батьків, боялися колективізації та сталінських репресій в СРСР. Їм відмовляли у проханні поїхати в Україну, щоб ознайомитись із тамтешнім життям і місцями майбутнього поселення. Поляки в Україні все ще вважали можливим перехід Волині й Східної Галичини до Польщі, а в разі перемоги радянської влади в Польщі втрачався головний резон для виїзду.

Перший ешелон з українськими переселенцями, в основному безземельними та бездомними селянами, вирушив в Україну в листопаді 1944 р. На перепускних пунктах новоприбулих ретельно "фільтрували" представники НКВС, НКДБ й Смершу ("Смерть шпигунам"), тут же відбувались арешти підозрюваних[93].

Узимку процес переселення практично припинився й поновився тільки з весни 1945 р. через ужиття примусових заходів. Полякам в СРСР загрожували депортація, насильна відправка на відбудову шахт Донбасу, арешти, конфіскація майна. Ще в складніших умовах виявились українці в Закерзонні, яких позбавляли права на землю, поділену під час аграрної реформи. Влада ліквідовувала українські школи, просвітницькі організації, переслідувала греко-католицьку Церкву. Польське збройне підпілля також нарощувало тиск на українську громаду[94].

Радянська сторона в цей період ініціювала кампанію брутального ставлення до українців у Польщі. На початку серпня 1945 р. головний уповноважений Уряду УРСР в Любліні М.Підгорний звернувся до польської влади з проханням застосовувати війська для прискорення акції переселення[95]. Поляки негайно скористалися цією нагодою. 1 вересня 1945 р. три дивізії Війська Польського приступили до примусового виселення українців з теренів Ліського, Перемишльського, Любачувського та Сяноцького повітів, а згодом — з Лемківщини. Збройний контингент був навмисне укомплектований поляками — вихідцями із Західної України, які мали особливу неприязнь до українців і могли діяти нещадно. Солдати вдалися до масових насильств, терору, вбивств, мародерства. Селяни ховалися по лісах і болотах, окремі переходили на територію Чехословаччини. Для вистеження й винищення втікачів застосовувалися розвідувальні літаки[96]. Процес переселення перетворився на брутальну депортацію. Страждання цивільного населення вразило навіть загартованих радянських службістів. Заступник головного уповноваженого від УРСР, заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т.Кальненко дорікав своїм польським партнерам, що вони, мовляв, "трохи переборщили"[97].

В умовах повсюдного воєнного та політичного тиску УПА брала на себе функцію захисту автохтонного українського населення від вигнання з земель, на яких століттями жили й працювали його предки. Внаслідок поширеного активного та пасивного спротиву терміни переселення українців з Польщі зривались, і їх продовжували на 1945 та 1946 рр. Загалом за станом на жовтень 1946 р. з УРСР до Польщі переселилися 812 688 осіб польської та єврейської національності. А за станом на березень 1947 р. з Польщі до УРСР переселено 472 635 українців[98].

Українсько-польська угода про евакуацію населення стала єдиною на той час, надалі УРСР ще довго не підписувала жодного двостороннього докумен-

та, за винятком міжнародних договорів і конвенцій. "Пробуксовував" і намір УРСР установити дипломатичні відносини з іншими державами. До весни 1945 р. зусилля в цьому напрямку ще докладались, але поступово вони згасли з двох причин. По-перше, провідні держави світу реально оцінювали бутафорський характер квазідержави — УРСР, її фактично повну залежність від Москви. По-друге, сталінське керівництво дійшло висновку про недоцільність запровадження методу безпосередніх дипломатичних відносин союзних республік з іноземними країнами. Натомість було ухвалено "соломонове рішення" — формулу в законі зберегли, а на практиці не допускали її реалізації. Взагалі двосторонні відносини стали винятковою прерогативою Москви. Для Києва й Мінська залишили вузький спектр — діяльність під суворим контролем тільки на терені міжнародних організацій для підтримки ініціатив СРСР.

У зв'язку з відродженням зв'язків із зовнішнім світом УРСР відчувала гостру потребу в кваліфікованих кадрах. Завдяки наполегливості наркома Д.Мануїльського в Київському державному університеті в листопаді 1944 р. відкрився факультет міжнародних відносин. Він став важливим центром підготовки фахівців-міжнародників, справжньою "кузнею кадрів" для НКЗС та інших державних і громадських установ, наукових закладів, журналістики.

Українська "народна дипломатія" цього періоду діяла на тлі воєнного співробітництва між союзниками по антигітлерівській коаліції — СРСР і США. В рамках координації спільних воєнних дій було вирішено здійснювати "човникові" рейди на стратегічні об'єкти в Німеччині та інших країнах з посадкою американських бомбардувальників в Україні для технічного обслуговування та відпочинку екіпажів (операція "Френтік").

Відповідні бази спорудили в Полтаві, Миргороді та Пирятині. В їх будівництві та аеродромній обслузі брало участь місцеве населення. Саме через них американські військовослужбовці складали враження про незнану для них Україну та українців, відзначаючи їхні працьовитість і дружелюбність. Посол США в Москві А.Гарріман у беседі з В.Молотовим у червні 1944 р. зазначав, що американці укладають 9 м металевої злітної смуги за день, а українські жінки — 12 м. "Милі, але міцні українські жінки перевищили американську норму", — констатував посол. Він загалом висловлював задоволення доброю обладнаністю бази[99]. "Ці дівчата жили в старих товарних вагонах, які стояли на залізничній колії, — згадував один з американських військовослужбовців. — Ніхто з ними не кокетував. Дівчата були ще зовсім дітьми". А лейтенант К.Леухорн у листі до дружини писав 5 червня 1944 р.: "...Ми перші бомбардувальники, які приземлилися в Росії. І ти б бачила, з яким подивом вони дивилися на нас. Вони дуже дружелюбні, але не дуже підкреслюють це. Вони намагаються створити нам можливий комфорт, намагаються розважати й розважають нас... Вони дуже гарні співаки й танцюристи"[100].

"Човникові" рейди здійснювалися з 2 червня по 1 листопада 1944 р., в них загалом брало участь 2097 американських літаків. Через полтавську авіабазу пройшло близько 10 тис. американських військовослужбовців. Справжнім випробуванням для всіх учасників операції "Френтік" стали масові нальоти німецької авіації 22-23 червня на бази в Полтаві, Миргороді та Пирятині.

Американці з повагою оцінили мужність тих, хто займався розмінуванням і знешкодженням запалювальних бомб, яких тільки в Миргороді було знищено 4370[101]. У доповідній записці "Смершу" від червня 1945 р. про закриття американської авіабази в Україні відзначалося вільне спілкування американців з цивільним населенням і військовослужбовцями Червоної армії. Така атмосфера відкритості була досить незвичною для тих часів суцільної недовіри й підозрілості до іноземців в СРСР.

Питання про Україну на Ялтинській (Кримській) конференції (лютий 1945)

Рузвельт, Черчілль і Сталін зібрались на конференції в Ялті (4-11 лютого 1945), коли молох війни вже докочувався до Німеччини. Йшлося не тільки про координацію та нарощування воєнного тиску на аґресора, а й про майбутнє Німеччини, Європи, світу загалом. СРСР, зрештою, пішов назустріч побажанням союзників і взяв таємне зобов'язання оголосити війну Японії через 2-3 місяці після завершення воєнних операцій в Європі.

Близька перемога спонукала до прийняття виважених стратегічних рішень. Ялтинська зустріч породила систему міжнародних відносин, базовану на фактичному поділі Європи та світу на "сфери впливу", що зумовило згодом появу політичної біполярності й гострого протиборства.

Українські інтереси в Ялті виявлялися у двох сферах — щодо кордонів та участі в майбутній міжнародній організації безпеки. Продовження дискусії з "польського питання", започаткованої в Теґерані, охоплювало проблему Польщі в широкому контексті перспектив утворення тимчасового уряду національної єдності, майбутнього ладу, переселення, територіальних змін. Черчілль наполягав на необхідності ґарантувати Польщі її суверенітет, свободу й незалежність, бо це — "справа честі Великобританії. Великобританія ніколи не зможе задовольнитися рішенням, яке не забезпечило б Польщі такий стан, за якого вона була б господарем у своєму домі". На його думку, "претензії росіян на Львів і на лінію Керзона базуються не на силі, а на праві"[102]. Сталін, який прагнув міцно прив'язати Польщу до політики Москви, говорив по потребу безпеки, оскільки через "польський коридор" на Росію неодноразово прямували аґресори.

Природно, що під час перегляду територіальних змін виникло питання про східний польський кордон. Рузвельт вважав за доцільне, щоб СРСР відмовився від Львова на користь Польщі. Сталін відхилив ці домагання, посилаючись на "лінію Керзона", запропоновану англійцями 1920 р. Зрештою, глави урядів трьох держав — СРСР, США й Великої Британії — схвалили рішення, що "східний кордон Польщі проходитиме вздовж "лінії Керзона" з відхиленням від неї в деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі"[103]. Це було досягнення й України, попри те, що частина земель, населених українцями, залишалася під польською владою. Ялтинська й Потсдамська конференції відкривали перспективу остаточного узгодження лінії радянсько-

польського кордону з самими поляками після утворення тимчасового уряду Польщі. Радянсько-польський договір від 16 серпня 1945 р. встановив державний кордон між СРСР і Польщею уздовж "лінії Керзона", передавши Польщі додатково "територію, розташовану на схід від "лінії Керзона" до р.Західного Бугу та р.Солокії, на південь від м.Крилов з відхиленням на користь Польщі максимально на 30 кілометрів"[104]. І тепер, коли незалежна Україна й Польща встановили добросусідські відносини та стали справді стратегічними партнерами, ніхто не сумнівається в міцній міжнародно-правовій основі нинішнього українсько-польського кордону.

Жваву дискусію в Ялті викликала підготовка до проведення установчої конференції щодо створення ООН. Учасникам вдалося досягти єдності стосовно "права вето" постійних членів Ради Безпеки та майбутнього членства. Відома первісна позиція СРСР про намір включити до ООН і СРСР, і всі 16 союзних республік. Таку пропозицію офіційно керівник делеґації СРСР А.Громико на конференції в Думбартон-Оксі (США) у серпні 1944 р. В.Молотов в інструкціях А.Громику рекомендував обстоювати радянську формулу про те, що організація "має включити до свого складу всі союзні республіки СРСР, які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни"[105].

США й Велика Британія різко заперечували проти радянської пропозиції, при цьому Лондон демонстрував поміркованіший підхід, бо мав на меті рекомендувати до ООН свої домініони. Глава британської делеґації Кадоґан вважав за необхідне вивчити радянську пропозицію й гадав, що може виникнути проблема "міжнародної леґалізації цих республік". Думку Ф.Рузвельта оприлюднив заступник державного секретаря США Е.Стеттініус, який зазначив, що радянський приклад можуть наслідувати англійці й порушити питання про входження до ООН англійських колоній[106].

В Ялті радянська делеґація скоротила перелік потенційних кандидатур із числа союзних республік до трьох — України, Білорусії та Литви. Рузвельт і далі заперечував, бо, мовляв, одержання будь-якою державою більше одного голосу порушуватиме правило, що "кожний член організації повинен мати тільки один голос"[107]. Черчілль підтримав радянську пропозицію "з почуттям глибокої симпатії", сподіваючись на сприятливе ставлення СРСР до кандидатури Індії, яка на той час ще була колонією. Компромісна формула передбачала участь лише двох союзних республік — України та Білорусії. Домовленість передбачала, що сама установча конференція ООН, яка мала відкритись у квітні 1945 р. в Сан-Франціско, запросить УРСР і БРСР до участі як "первісних членів" ООН, а делеґації США та Великобританії підтримають таке запрошення.

Рузвельт у письмовому зверненні до Сталіна 10 лютого 1945 р. висловлював занепокоєність тим фактом, що СРСР матиме 3 голоси в майбутній ООН, а США тільки один. Американська громадськість могла піддати критиці Президента за такі поступки, тому Рузвельт вважав за необхідне для США також мати додаткові голоси. Сталін листом від 11 лютого не заперечував проти трьох голосів США в майбутній ООН[108]. Проте пізніше Білий дім відмовився від цієї ідеї, оскільки вона порушувала б американську Конституцію.

Ялтинська конференція стала важливою подією, що відкрила для УРСР можливість широко вийти на міжнародну арену й зробити свій внесок у народження ООН.

Участь УРСР у створенні ООН

Буйна весна кінця квітня 1945 р. збіглася з подіями світового значення. Завершувалася війна в Європі. В оточеному радянськими військами Берліні конав нацистський агресор. Ще чинили шалений опір і вмирали останні захисники зловісного Третього райху, а Гітлер уже готував для себе та Єви Браун ампули з отрутою.

Саме в таку історичну добу в далекому, не потривоженому бомбами Сан-Франціско в США 25 квітня 1945 р. відкрилась установча конференція, що мала створити міжнародну організацію безпеки. Уроки світового конфлікту змушували людство шукати шляхи та засоби побудови світу без війн і катастроф.

Згідно з рішенням Ялтинської зустрічі, у конференції в Сан-Франціско мали взяти участь ті держави, що підписали Декларацію Об'єднаних Націй за станом на 8 лютого 1945 р., а також "союзні нації", які оголосили війну Німеччині до 1 березня 1945 р. "Союзних націй" налічувалося 8, до них прилучилася Туреччина. Передбачалося, що на початку роботи конференції делегати Великобританії й США підтримають пропозицію про допуск "до первісного членства" двох радянських республік — України та Білорусії. Торкаючись цього питання, державний секретар США інформував громадськість про бажання СРСР прилучити Україну та Білорусію до майбутньої міжнародної організації. "З уваги на важливість, яку прикладав радянський уряд, американська делеґація в Ялті — сповнена пошани до героїчної ролі, що її відіграли народи цих республік своїм затятим опором проти спільного ворога, та мужністю, з якою вони переносили великі страждання під час війни, — погодилася, що уряд США підтримає цю радянську пропозицію у Сан-Франціско, якщо її буде там висунено. Але в Ялті не укладено жодної угоди щодо питання участі цих республік у конференції в Сан-Франціско"[109].

Адміністрація США несподівано вдалася, по суті, до ревізії рішення Ялтинської конференції щодо запрошення УРСР і БРСР. Досить вільно інтерпретуючи вказане рішення, у Вашинґтоні заявляли, що нібито йшлося про запрошення двох радянських республік лише тоді, коли ООН уже буде створена й ітиметься вже про прийом їх до ООН як нових членів. У ноті до державного секретаря США Е.Стеттініуса 25 березня 1945 р. посол СРСР у США А.Громико переконливо доводив необхідність виконання схвалених рішень: УРСР і БРСР мали стати поряд з іншими країнами "ініціаторами міжнародної організації"[110], тобто членами-фундаторами ООН. Проте певний час США й далі наполягали, що в Ялті нібито "жодного зобов'язання не було схвалено щодо присутності представників цих республік у Сан-Франціско"[111].

Як і було домовлено, під час відкриття конференції в Сан-Франціско на другому пленарному засіданні 27 квітня 1945 р. було одностайно схвалено рішення запросити УРСР і БРСР "як первісних членів міжнародної організа-

ції". Глава делеґації СРСР В.Молотов запропонував включити кандидатури УРСР і БРСР як первісних членів ООН. Його підтримали Е.Стеттініус (США), А.Іден (Велика Британія) та Сун Цзивень (Китай). У коротких виступах схвально поставилися до радянської пропозиції глави делеґацій Іраку, Франції, Бразилії, Чехословаччини й Австралії[112]. Один із молодих тоді українських дипломатів, О.Война, пізніше згадував, що запрошення до Києва надійшло святкового дня 1 травня 1945 р., коли члени уряду, зокрема Д.Мануїльський, стояли на трибуні й вітали демонстрацію. Делеґація збиралася поспіхом і вилетіла літаком у далекий виснажливий рейс через Сибір, Чукотку, Аляску, Ванкувер до Каліфорнії. 6 травня українські дипломати прибули до Сан-Франціско, їх тепло вітали учасники конференції.

Напружена робота йшла над основоположними документами майбутньої організації — Статутом, Реґламентом тощо. Уточнювалася структура організації, головні органи, розміри внесків, принципи обрання непостійних членів Ради Безпеки. Д.Мануїльський був обраний головою комітету, що готував проект преамбули Статуту, тобто найважливішого розділу, що визначає цілі та принципи організації. Його кваліфіковане керівництво комітетом одержало схвальну оцінку.

Перший "пробний вихід" або "оглядини" делеґації УРСР виявились успішними, українські дипломати демонстрували необхідну діловитість і конструктивність, комунікабельність і такт. Д.Мануїльський, окрім виконання функцій безпосередньо на форумі, мав зустрічі з американською громадськістю, провів прес-конференцію, роз'яснюючи внутрішній і зовнішній курс УРСР. Підвищенню престижу та значущості роботи делеґації сприяла також активність її членів — українських вчених П.Погребняка та В.Бондарчука. Після завершення конференції вони на зворотному шляху відвідали Канаду, де мали зустрічі з громадськістю.

Конференція в Сан-Франціско, в якій узяли участь 50 держав, схваливши всі документи й назву об'єднання — "Організація Об'єднаних Націй", завершилась 26 червня 1945 р. підписанням Статуту ООН.

Звичайно, не слід перебільшувати внесок УРСР в успішну роботу конференції. Основні проекти документів були підготовлені й узгоджені великими державами на попередніх зустрічах. Не всі члени делеґації мали фах міжнародників, бракувало знавців іноземних мов. І найголовніше — делеґація УРСР виступала фактично як "гілка" делеґації СРСР, одержуючи від неї вказівки й настанови.

У зв'язку з появою УРСР на високому міжнародному форумі на її адресу посипалося чимало гострих критичних зауважень, переважно з кіл української діаспори в США та Канаді. Найбільше нарікань викликав склад делеґації як "слухняних виконавців волі Москви". Провід ОУН у травні 1945 р. прийняв спеціальну декларацію, в якій зазначав: "Україна є на міжнародному терені незалежно від того, які безпосередні причини діяли при запрошуванні її до Сан-Франціско... Одначе ми якнайрішучіше виступаємо проти того, щоб український народ був заступлений на міжнародній конференції делеґацією, складеною зі сталінсько-більшовицьких аґентів. Це є найбільшим насильством над принципами демократії і над самим українським народом"[113].

Справа не обмежувалася тільки деклараціями й гаслами. Націоналістичні українські організації воліли змінити представництво УРСР у зовнішньому світі. Так, КУК у квітні 1945 р. направив до Сан-Франціско "паралельну делеґацію", наполягаючи на тому, щоб її прийняли як справжню делеґацію України. Цілком очевидно, що такий "явочний метод" не міг дати результату, бо при запровадженні подібної практики можна ґенерувати хаос у міжнародних відносинах. При всьому тому членам КУК як українським патріотам, імовірно, імпонував вихід України на світову арену, нехай і в такому ущемленому вигляді. Представник КУК Л.Цегельський інформував громадськість, що його делеґація мала у Сан-Франціско зустрічі з усіма представниками Об'єднаних Націй, домагаючись включення України в число учасників конференції[114]. Справедливі докори на підпорядкований статус в СРСР, брак власної зовнішньої політики не могли применшити позитивної тенденції до зміни характеру відносин УРСР із зовнішнім світом.

Участь УРСР у створенні ООН мала велике морально-політичне значення й далекосяжні результати. По-перше, причетність до створення найавторитетнішої універсальної міжнародної організації підвищувала авторитет УРСР і, неминуче, всього українства. Це був своєрідний прорив української дипломатії у нову якість. По-друге, Україну починали знати в світі, враховувати український чинник у міжнародній політиці. По-третє, українська дипломатія здобувала досвід діяльності в міжнародній організації, методів ведення переговорів, лобіювання інтересів держави тощо. По-четверте, в практичній діяльності УРСР в ООН виростала й загартовувалася плеяда українських дипломатів, кваліфікованих професіоналів, частина з яких згодом стала на службу незалежній Україні. Хоча ніде правди діти — значний прошарок випестованої в умовах СРСР української дипломатичної еліти не вийшов з полону яничарства, запопадливого служіння інтересам радянської імперії й поборювання самостійництва. І, нарешті, по-п'яте, завдяки членству в ООН у душах і серцях українців завжди жевріла надія зміни квазісуверенітету УРСР на справжній суверенітет.

Завершення процесу возз'єднання всіх українських земель

Правильне, справедливе й остаточне розв'язання територіальних питань є потужним важелем усунення потенційних непорозумінь, суперечностей та можливих конфліктів між країнами. І хоча в цьому чутливому питанні ніколи не буває повністю задоволених, бажання мати добросусідські відносини й стабільність на кордонах змушує визнавати та поважати принцип непорушності кордонів, як вони склалися.

За наслідками Другої світової війни Україна одержала історично виправдані, міжнародними та двосторонніми договорами підтверджені кордони. Це дало вагому підставу незалежній Україні проголосити принципову тезу про відмову від будь-яких територіальних претензій до інших держав і одночасне відкидання будь-яких зазіхань на територію України.

Вище вже йшлося про врегулювання кордонів з Польщею. Угода про перемир'я з Румунією передбачала відновлення кордону, визначеного радянсько-румунською угодою від 28 червня 1940 р. Це означало, що Румунія погоджується з поверненням Радянському Союзові Бессарабії та Північної Буковини. Ці зміни знайшли фіксацію 1947 р. в мирному договорі з Румунією. Кордони Угорщини встановлювались там, де вони були за станом на 1 січня 1938 р., тобто після скасування постанов Віденського арбітражу Угорщина відмовлялась від претензій на Карпатську Україну.

З усіх українських земель тільки Закарпаття залишалося поза Україною. Ще в період угорської революції 1919 р. місцеве населення приязно ставилося до Акту злуки й виявляло бажання до возз'єднання. Воно втомилось від ролі постійної іграшки в руках інших держав. Під час визволення Закарпаття від німецько-фашистських військ рух за возз'єднання з Україною поновився.

Делікатність питання полягала в тому, що воно торкалося держави — активного члена антигітлерівської коаліції. Угодою, укладеною 8 травня 1944 р. в Лондоні, визначалися відносини між радянським головнокомандувачем і чехословацькою адміністрацією після вступу радянських військ на територію Чехословаччини. Угоду підписали: від радянської сторони — посол СРСР у Лондоні В.Лебедєв, від чехословацької — в.о. міністра закордонних справ, державний міністр Чехословаччини Г.Ріпка. Нею передбачалося покладення верховної влади й відповідальності щодо ведення війни на радянського (союзного) головнокомандувача. На визволеній території мав призначатися чехословацький урядовий уповноважений, який після завершення воєнних операцій діставав право повністю взяти у свої руки управління громадськими справами й надавати всебічну допомогу радянському головнокомандувачу. В липні 1944 р. уряд Чехословаччини призначив своїм уповноваженним на визволеній території Підкарпатської Русі міністра економічної реконструкції чеха Ф.Нємеца, його заступником — члена Державної ради словака генерала Р.Вієсту, а політичним радником — закарпатця І.Туряницю[115].

Одразу після визволення Закарпаття командири Червоної армії допомагали формувати перші тимчасові народні комітети, членів яких напівобирали, напівпризначали, враховуючи "думку народу". Рух за возз'єднання був справді масовим і набув всенародного характеру. На зборах і мітингах схвалювалися постанови, звернення, прохання прийняти Закарпатську Україну "в лоно матері-вітчизни".

26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів у Мукачеві схвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР і вихід зі складу Чехословаччини, обрав Народну Раду з 17 осіб. Головою став комуніст І.Туряниця, першим заступником — П.Сова, другим заступником — П.Лінтур[116]. Події розвивалися стрімко. Вже 5 грудня Народна Рада схвалила декрет про припинення зв'язків народних комітетів Закарпатської України з уповноваженим уряду Чехословаччини й висунула вимогу, щоб він залишив межі краю. Ф.Нємец у телеграмі Президенту Чехословаччини Е.Бенешу 29 грудня 1944 р. змушений був визнати, що рух за вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини

"треба вважати рухом народним і стихійним". На його думку, було недоцільно діяти "проти волі місцевого населення"[117]. 1 лютого 1945 р. Ф.Немец залишив межі Закарпаття.

Вже в процесі возз'єднання чехословацькі органи та радянська репресивна машина застосували звичні для тоталітарної системи заходи проти "неблагонадійних". Піддавались арештам учасники Карпатської України 1939 р. (в травні 1945 був заарештований у Празі її президент А.Волошин, який зник у мороці ГУЛАГУ), українські інтелігенти, чиновники угорського окупаційного режиму. Зазнали репресій навіть 25 делеґатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України "за антирадянську і антиколгоспну агітацію".

Питання про Закарпаття вреґульовувалося шляхом листування між Й.Сталіним і Е.Бенешом. 23 січня 1945 р. Й.Сталін писав Е.Бенешу: "Радянський уряд не забороняв і не міг заборонити населенню Закарпатської України висловити свою національну волю... Ви самі мені в Москві говорили про Вашу готовність передати Закарпатську Україну Радянському Союзові". Бенеш погоджувався на двосторонній договір як форму вреґулювання, але тільки після війни при відновленні домюнхенських кордонів Чехословаччини з Німеччиною й Польщею[118].

Після переговорів у Москві 29 червня 1945 р. було укладено договір між СРСР та Чехословаччиною про включення Закарпатської України до складу УРСР. Від СРСР його підписав В.Молотов, від Чехословацької Республіки — Зд.Фірлінґер і В.Клементіс[119]. Проте обидва уряди продемонстрували зневагу і до УРСР, і до самої Закарпатської України, не запросивши їхніх представників ні на переговори, ні на церемонію підписання договору[120].

Тим часом ґрупи етнічних українців, які мешкали в окремих районах на території сусідніх держав (Мараморощина в Румунії, Пряшівщина в Словаччині), також порушували питання про возз'єднання. Проте Москва поставилася неґативно до цих клопотань як політично недоцільних. Петиції й маніфести цього населення просто "здали в архів". Інколи спостерігалося "підігрівання" ситуації на місцевому рівні. М.Хрущов у своїх мемуарах згадував телефонну розмову з Й.Сталіним, який порадив передати І.Туряниці, щоб він відкликав "свої збройні загони з території Румунського королівства. Крім того, він там якісь райони зайняв і на лівому березі Тиси. А ця територія відійде до Угорщини". Хрущов негайно передав розпорядження Туряниці ("У нас з ним був налагоджений зв'язок") і він "одразу все зробив, як порадили..."[121] Так створювалася проблема, якщо в ній виникала потреба, і так само швидко вона знімалася після зміни інтересів.

Завершення процесу возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі знаменувало закінчення цілої епохи боротьби за єдність, стало доленосним актом надзвичайної ваги в історії України та української дипломатії.

Міжнародні аспекти боротьби ОУН-УПА

Протягом 1944 р. німецькі Збройні сили під ударами Червоної армії витіснялися з території України. З переходом фронтів змінювалась уся політична й воєнна ситуація. ОУН-УПА часто виявлялась уже в тилу радянських військ. Це зумовлювало зміну стратегії й тактики спротиву німецьким і радянським силовим структурам. Змінювались і форми зовнішніх зв'язків.

Не мінялась лише головна мета — боротьба за незалежну Україну. І в цих надзвичайно важких умовах ОУН-УПА продовжувала державотворчу роботу. В карпатських лісах поблизу с.Сириня Самбірського повіту 11-15 липня 1944 р. відбувся Перший Великий Збір, на якому було утворено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) як загальнонаціональний представницький і керівний центр визвольної боротьби. Схвалені нею основні законодавчі документи — "Устрій", "Платформа" й "Універсал" — визначили принципи, цілі та основні напрями діяльності УГВР у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу. Президентом УГВР був обраний К.Осьмак, а віце-президентами — В.Мудрий, отець доктор І.Гриньох та І.Вовчук. Ґенеральний секретаріат (виконавчий орган УГВР — уряд) очолив ґенерал Р.Шухевич (Тарас Чупринка), а М.Лебедь став ґенеральним секретарем закордонних справ.

На ниві зовнішньої політики УГВР у своїй "Платформі" декларувала намір виступати за УССД "в союзі зі всіма поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність. УГВР змагає за порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу"[122].

Поява загальнонаціонального центру була зініційована ОУН(б). В процесі його творення використовувалися три важливі моменти. По-перше, це мав бути справді загальнонаціональний центр, що згуртовував би всі політичні сили на основі самостійництва. По-друге, УГВР ставала вищою державною структурою визвольного руху, оскільки еміґраційний уряд УНР мало впливав на ситуацію в Україні, а члени уряду, проголошеного у Львові 30 червня 1941 р., перебували у в'язницях або концтаборах. По-третє, в своїх програмних документах ОУН-УПА, а потім УГВР ніколи не відходили від ідеї соборності українських територій. Адже, володіючи найбільшим впливом на західноукраїнських землях, УПА могла б не втриматися від спокуси повторити досвід ЗУНР і змагатися за окрему державу в обмеженому реґіоні. Однак українські націоналісти, ведучи одчайдушну боротьбу майже на всіх напрямках, без розуміння й підтримки західних демократій, під тиском радянського репресивного катка, не відступали від своїх принципів і завжди домогалися незалежності для всієї України. УГВР вирішила діяти на українських землях, щоб не перетворитися на еміґрантську організацію.

Для підтримання зв'язків поза межами України УГВР утворила Закордонне представництво. На початку 1945 р. М.Лебедь, за відомостями німець-

кої розвідки, зміг установити перші контакти із західними державами, виїхавши до Англії чи Іспанії[123].

В матеріалах УГВР вражає точність прогнозу щодо появи у післявоєнну добу нових антагонізмів, породжених експансією радянського більшовизму. На політичному небосхилі з'являлись ознаки гострого протиборства між вільними державами й комунізмом, що надовго визначать тенденції розвитку післявоєнної світової дипломатії.

Протягом 1944 р. спадало воєнне протистояння між ОУН-УПА та німецькими Збройними силами. Українські націоналісти готувалися до боротьби з набагато сильнішим і небезпечнішим противником — радянською владою. В цих умовах виникали місцеві (ситуативні) домовленості УПА з німцями про одержання зброї, амуніції, насамперед зброї радянського виробництва. Проте ці контакти обмежувалися потребами військових матеріалів і не піднімалися до рівня політичних переговорів. У квітні 1944 р. на Волині навіть мала місце страта двох командирів підрозділів УПА за укладення місцевої угоди з німцями, спрямованої проти поляків [124]. УПА не бажала вступати в політичні переговори з німецькою стороною з принципових міркувань і через те, що Німеччина вочевидь програвала війну.

Німці робили запізнілі спроби "пом'якшити" відносини з УПА, яку тепер вони вже не називали "бандою". В цьому ряду найзначнішою подією стала своєрідна тимчасова угода про ненапад, укладена на відтинку Турка 11 серпня 1944 р. командуванням німецької армійської ґрупи "Північна Україна" та "зв'язковим штабу" УПА (ім'я відповідника не вказувалось). Начальник штабу корпусу, ґенерал фон Ксиландер інформував нижчі штаби про суть угоди й давав інструкції для поводження з УПА. Він зазначав, що УПА не нападатиме на вермахт, якщо на неї не нападатимуть; допускалися переговори з УПА на місцевому рівні з технічних питань; УПА сприятиме виводові німецьких вояків, які опинилися за лінією фронту. Німецький ґенерал, однак, робив важливе застереження щодо подальшої співпраці: "УПА зараз, як і раніше, діє виключно заради своїх власних інтересів, а не заради німецьких інтересів"[125].

У квітні 1944 р. після затяжних боїв у районі Долини, Калуша та Надвірної штаб 6-го корпусу угорської армії встановив зв'язок із штабом УПА. Внаслідок переговорів з'явилась угода про нейтралітет, що поширювався на всі угорські війська в районі Карпат[126].

Німецька влада восени 1944 р. звільнила з концтаборів С.Бандеру, Я.Стецька, А.Мельника та інших, сподіваючись на використання "українського чинника" у війні, обіцяючи українцям "свободу і незалежність". Проте Берлін робив ставку на формування Російської визвольної армії ґенерала Власова, до якої мали б увійти українські частини. Нова затія — створення власівського Комітету визволення народів Росії 14 листопада 1944 р. — була відхилена і С.Бандерою, і А.Мельником. ОУН(б) відмовлялася від пропонованої участі тому, що Німеччина навіть теоретично не допускала можливості створення незалежної Української держави, а "акція Власова" розцінювалася Закордонним представництвом УГВР як продовження імперіалістичної політики Росії.

У німецьких архівах є матеріали абверу та СД, з яких випливає, що в квітні 1944-на початку 1945 рр. установлюються перші контакти й певне перемир'я між УПА та Армією Крайовою, що уособлювала польський визвольний рух. Примирення відбувалось на ґрунті спільних інтересів у боротьбі проти радянської експансії.

Бійці УПА не знали й не могли знати потаємних ходів Кремля. Проте своєю звитяжною боротьбою за незалежність України вони, по суті, зривали зловісний задум сталінського керівництва про депортацію українців, які побували під німецькою окупацією. Якщо врахувати, що в перебігу війни у 1942 р. вся територія України потрапила під владу нацистів, стане зрозумілим, що йшлося про весь український народ. М.Хрущов на XX з'їзді КПРС зазначав, що Сталін не зміг реалізувати спокусу виселити українців, бо їх виявилося надто багато. Водночас Москва не могла не враховувати міру опору українства відвертому геноциду.

***

Після перемоги над фашистською Німеччиною 9 травня 1945 р. й до капітуляції Японії 2 вересня 1945 р. світ уже починав переходити від стану війни до миру. Для української дипломатії масштабність завдань зростала — яке місце посідатиме Україна у світі, яку роль відіграватиме у міжнародних відносинах.

Мільйони остарбайтерів повертались із Німеччини в Україну, частина переходила в категорію "неповерненців". Для СРСР і УРСР виникла нова проблема ставлення до цього явища й до цих людей, а їх було кілька сотень тисяч.

Гостро стояло питання про відбудову зруйнованого війною господарства України, про можливе міжнародне співробітництво в цій справі. І найголовнішою проблемою залишалося створення таких зовнішньополітичних умов, які б виключали повторення світової воєнної трагедії. А перед дипломатією революційно-визвольного руху стояло завдання привернути увагу світу до боротьби ОУН-УПА за незалежну Україну. Українська дипломатія стояла на порозі нової доби, нових проблем і можливостей.

[1] Гусев В. "Уничтожение Польши остается первоочередной задачей" / К 60-летию начала второй мировой войны // Зеркало недели. — 1999. — 28 августа.

[2] Барабаш О.Пакт Молотова-Ріббентропа (ч.І) / Трагічний злам історії // День. — 1999. — 21 серпня.

[3] СССР-Германия. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. — 1939. — Т.1. — Вильнюс, 1989. — СС.62,64.

[4] Там же. — СС.80-81.

[5] Кульчицький С. "...Не можна гніватися на жителів західних областей, які влітку 1941 року вітали солдатів вермахту з такою ж непідробною радістю, як червоноармійців восени 1939..." // День. — 2000. — 16 вересня.

[6] СССР-Германия. Документы и материалы... — Т.1. — С.87.

[7] Косик В. Україна під час другої світової війни. 1938-1945. — К., Париж, Нью-Йорк, Торонто, 1992. — С.64.

[8] Косик В. Україна під час другої світової війни. 1938-1945. — К., Париж, Нью-Йорк, Торонто, 1992. — С.65.

[9] СССР-Германия. Документы и материалы... — Т.1. — С.92.

[10] Косик В. Україна під час другої світової війни... — С.65.

[11] Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні // Українське слово. — 2000. — 14-20 вересня.

[12] Промова по радіо Голови Ради Народних Комісарів СРСР тов. В.М.Молотова 17 вересня 1939 року // Сергійчук В. Правда про "золотий вересень" 1939-го. — К.,1999. — С.36.

[13] СССР-Германия. Документы и материалы... — Т.1. — С.109.

[14] Коваль В.С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини. 1939-1941. — К.: Наукова думка, 1979. — С.68.

[15] Никонов В. Кто об отставке Ельцину скажет, тот от нее и погибнет (интервью) // Киевские ведомости. — 1999. — 20 сентября.

[16] Сергійчук В. Правда про "золотий вересень" 1939-го. — СС.8-9.

[17] Кульчицький С. "...Не можна гніватися на жителів західних областей..." // День. — 2000. — 16 вересня.

[18] Сергійчук В. Правда про "золотий вересень" 1939-го. — С.124.

[19] Косик В. Україна під час другої світової війни... — С.72.

[20] Eino Yutikkala with Kanko Pirinen. A History of Finland. — New York.: Frederick A.Praeger, 1962. — P.275; Донгаров А.Г. Предъявлялся ли Финляндии ультиматум?// Военно-исторический журнал. — 1990. — №3. — С.43.; Соколов Б. Тайны финской войны.— М.: "Вече", 2000. — СС.19-20, 23

[21] СССР-Германия.1939-1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 по июль 1941 г. — Вильнюс, 1983. — СС.28-29.

[22] Kirkonnell W. A Slice of Canada. Memoirs of Watson Kirkconnell. — Toronto,1967. — P.264.

[23] Панченко В. Марксист, який хотів залишитися українцем//День. — 2000. — 9 вересня.

[24] Руднев К. Большая кровь малой войны // Вечерние вести. — 1999. — 30 ноября; Аптекарь П.А. Оправданы ли жертвы? (О потерях в советско-финской воине)// Военно-исторический журнал. — 1993. — №4.

[25] Хропатий Ф. Спогади застерігають // Час ("Times"). — 1997. — 4-10 грудня.

[26] Волинь і Полісся. Німецька окупація // Літопис УПА. — Торонто, 1978. — Т.1. — Кн.1. — С.188; Соколов Б. Тайны финской войны. — СС.358-359.

[27] Барабаш О. Початок Другої світової (ч.II) / Трагічний злам історії // День. — 1999. — 1 вересня.

[28] Додатки. Документи // Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С.490.

[29] Там само. — С.14.

[30] Там само. — СС.82-83.

[31] Там само. — СС.556-577.

[32] Там само. — С.559.

[33] ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 / Збірка документів. — Вид. ЗЧ ОУН. — 1955. — СС.28, 32.

[34] Там само. — С.32.

[35] Косик В. Україна під час другої світової війни... — С.558.

[36] Там само. — СС.563-564.

[37] Там само. — С.75.

[38] Додатки. Документи // Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — С.568.

[39] Yuzyk P. The Ukrainians in Manitoba. A Social History. — Toronto, 1953. — С.90.

[40] Додатки. Документи // Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — СС.581, 583.

[41] Косик В. Україна під час другої світової війни... — СС.134-135.

[42] Там само. — С.136.

[43] Кульчицький С. Львів, 30 червня 1941 року // Київська старовина. — 2000. — №2. — СС.34-35.

[44] УПА у світлі німецьких документів. Червень 1941-травень 1943 // Літопис УПА. — Торонто, 1991. — Т.21. — Кн.3. — С.38 (док.174).

[45] Додатки. Документи // Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — С.570.

[46] Там само. — С. 573.

[47] Додатки. Документи // Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — С. 572-573.
[48] Кульчицький С. Львів, 30 червня 1941 року... — С.39.
[49] Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.— Львів, 1993. — С.115.
[50] Косик В. Україна під час другої світової війни ... — С.114.
[51] УПА у світлі німецьких документів... — Т.21. — Кн.3. — С.186 (док.52).
[52] Там само. — С.189 (док.57).
[53] Козловський І.С. Встановлення українського кордону (1941-1951 рр.). (Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. і. н.). — Львів, 1998. — С.9.
[54] Гресь Я. Українці й поляки билися між собою. На догоду ... Москві й Берліну. До питання українських і польських визвольних змагань у роки Другої світової війни // День. — 2000. — 26 травня.
[55] Косик В. Україна під час другої світової війни... — СС.444-445.
[56] Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т.II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября-1 декабря 1943 г.). Сб. Документов. — М., 1978. — С.165.
[57] Там же. — СС.164, 186.
[58] Козловський І.С. Встановлення українського кордону... — С.12.
[59] ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби ... — СС.62-63.
[60] Там само. — СС.119, 121.
[61] Дольницький А. ("Немо", "Голубенко"). Договір про ненапад між УПА й угорською армією / Волинь і Полісся. Німецька окупація // Літопис УПА. — Торонто, 1984. — Т.5. — СС.34-35.
[62] Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів УПА. — Торонто, 1959. — С.35.
[63] Дольницький А. Договір про ненапад ... — СС.40-41.
[64] Там само. — С.49.
[65] Косик В. Україна під час другої світової війни... — СС.466-467.
[66] Дольницький А. Договір про ненапад... — С.59.
[67] Медична опіка в УПА // Літопис УПА. — Торонто, Львів, 1992. — Т.23. — С.14.
[68] УПА у світлі німецьких документів. 1942-червень 1944// Літопис УПА. — Торонто, 1983. — Т.6. — Кн.1. — СС.126-127 (док.37).
[69] Спомини учасників / Волинь і Полісся. Німецька окупація // Літопис УПА. — Торонто, 1984. — Т.5. — Кн.3. — С.52.
[70] Українська Головна Визвольна Рада /Документи, офіційні публікації, матеріали // Літопис УПА. — Торонто, 1982. — Т.9. — Кн.2. — С.218.
[71] Медична опіка в УПА ... — Т.23. — СС.349, 353, 359.
[72] Літопис УПА. 1946-1948 рр. — Т.9. — С.220.
[73] Там само. — Т.5. — Кн.3. — С.56.
[74] Волинь і Полісся. Німецька окупація // Літопис УПА... — Т.1. Кн.1. — СС.205, 225, 227.
[75] Горновий О. (псевдо, справжнє прізвище О.Дяків) Про свободу преси в СРСР / 1946-1948 рр.// Літопис УПА. — Т.9. — Кн.2. — С.246.
[76] Там само. — СС.80, 83.
[77] Там само. — С.235.
[78] Коваль М. "Україна — вузол світової політики". Український театр воєнних дій Другої світової війни// Політика і час. — 2000. — №3-4. — СС.89,91-92.
[79] Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу другої світової війни // Вісник Київського університету. — Серія "Міжнародні відносини". — Вип.5. — К., 1996. — С.101.
[80] Пиріг Р. Крок на міжнародну арену / Відновлення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР // Політика і час. — 1992. — №7-8. — С.54.
[81] Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К.: Політична думка, 1998. — СС.225-226.
[82] Aspaturian, Vernon. The Union Republics in Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. — Geneve-Paris, 1960. — P.166.

[83] Сосновський М. Україна на міжнародній арені. 1945-1965 // Проблеми і перспективи української зовнішньої політики. — Торонто, Оттава, 1966. — С.57.
[84] Пиріг Р. Крок на міжнародну арену... — С.55.
[85] Там само. — С.56.
[86] Там само. — С.58.
[87] Там само. — С.54.
[88] Українська РСР у міжнародних відносинах / Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). — К., 1959. — СС.193, 194-198.
[89] Депортація поляків та українців: кінець 1939-початок 50-х років. До 50-річчя операції "Вісла". Упорядник Ю.Сливка. — Львів, 1998. — С.11.
[90] Буцко О.В. Украина — Польша: миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997. — С.35.
[91] Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. — Варшава-Київ, 2000. — С.42.
[92] Там само. — С.44.
[93] Буцко О.В. Украина-Польша... — С.48.
[94] Акція "Вісла". Документи. — Львів, Нью-Йорк, 1997. — С. 13.
[95] Там само. — С.15.
[96] Там само. — С.16.
[97] Буцко О.В. Украина-Польша... — С.58.
[98] Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття... — СС.916, 918.
[99] Операція "Френтік". З історії бойової співдружності військово-повітряних сил СРСР і США, цивільного населення України в роки другої світової війни. Збірник документів і матеріалів. — К.: Рідний край, 1998. — С.98.
[100] Там само. — СС.108, 198-199.
[101] Там само. — С.183.
[102] Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.) Сб. документов. — М.,1979. — СС. 98-99.
[103] Там само. — С.270.
[104] Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т.3. — М., 1947. — С.386.
[105] Білоусов М. Ялта і Україна: новий погляд на історичну перспективу // Матеріали міжнародної наукової конференції "Ялта-2000. Роль Європи в XXI столітті". 7-9 травня 2000. — К., 2000. — С.36.
[106] Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. III. Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартон-Оксе (21 августа-28 сентября 1944 г.). Сб. документов. — М., 1978. — СС. 145,160.
[107] Крымская конференция ... Сб. документов. — С.122.
[108] Рахманний Р. Україна атомного віку / Есеї і статті, 1945-1990. — Торонто, 1991. — Т.III. — С.255.
[109] Там само. — С.257.
[110] Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. V. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апреля — 26 июня 1945 г.). Сб. документов. — М., 1980. — СС. 77-78, 83.
[111] Там же. — С.87.
[112] Там же. — СС.325-327.
[113] ООН в світлі постанов Великих Зборів... — С.137.
[114] Лещенко Л.О. СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції (1941-1945 рр.). — К.: Наукова думка, 1973. — СС.191-192.
[115] Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944-січень 1946 рр.). Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. — Ужгород.: Вид-во "Закарпаття", 2000. — С.26.

[116] Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944-січень 1946 рр.). Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. — Ужгород.: Вид-во "Закарпаття", 2000. — СС.70, 73-74.

[117] Там само. — СС.82-84, 132.

[118] Там само. — СС.145, 153.

[119] Там само. — С.200.

[120] Там само. — С.16.

[121] Там само. — СС.277-278.

[122] Українська Головна Визвольна Рада /Документи, офіційні публікації, матеріали // Літопис УПА. — Торонто, 1980. — Т.8. — Кн.1. — С.38.

[123] Косик В. Україна під час другої світової війни... — СС.493, 497.

[124] Там само. — С.486.

[125] Червень 1944 — квітень 1945 рр. // Літопис УПА. — Торонто, 1983 — Т.7. Кн.2. — С.208; Косик В. Україна під час другої світової війни... — С.495.

[126] Там само. — С.488.

РОЗДІЛ 11 ПОВОЄННА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Етап формування та легалізації

Концептуальний вимір

У дослідженні неоднозначного явища, яким була дипломатія Української РСР як союзної республіки в складі Союзу РСР, особливо важливо визначитися з концептуальною позицією. З багатьох причин у дослідника цієї проблеми постійно виникає спокуса заперечити сам факт існування дипломатії Української РСР як явища у вживаних у світі вимірах. З'являється прагнення перейти до її висвітлення лише як процесу обслуговування загальносоюзних інтересів.

Однак проведена нами аналітична робота дозволила уточнити особливості об'єкта та предмета дослідження, що, своєю чергою, наблизило до розроблення оптимальної концептуальної моделі. Її суть, з одного боку, полягає у загальному й самозрозумілому сприйнятті будь-якою людиною, хоча б трохи обізнаною з історією СРСР, обмеженості можливостей і повноважень дипломатії Української РСР як союзної республіки в тоталітарній наддержаві, а з другого, в тому, що завдяки інтересу до діяльності українських дипломатів у міжнародному співтоваристві націй ініціювалося або посилювалося прагнення поглибити існуюче розуміння справжнього статусу неросійських народів.

Так зване "українське питання", яке в перші повоєнні роки здебільшого з'являлося в порядку денному зарубіжних держав у контексті боротьби загонів ОУН-УПА на західноукраїнських землях, із активізацією діяльності Наркомату закордонних справ УРСР та Постійного представництва республіки в ООН набуло дипломатичного контексту. Формою реагування деяких західних країн

стали, зокрема, декларації їхнього керівництва про готовність увійти в безпосередні дипломатичні відносини з УРСР.

У цьому зв'язку ми подаємо історичний матеріал у потрійному контексті:

- дипломатична діяльність МЗС УРСР, яка переважно виявлялась у діях постійних представництв республіки в ООН і ЮНЕСКО;

- особливості функціонування міністерства з огляду на очевидну залежність від Москви, кадрову обмеженість, брак дипломатичних представництв у зарубіжних країнах;

- позиція зарубіжних країн щодо дипломатичних зусиль УРСР та перспектив налагодження двосторонніх відносин без посередництва Москви або за її опосередкованої участі.

У такий спосіб бачиться можливість не тільки оптимізації висвітлення посутніх характеристик цієї складної проблеми, а й виходу на вищий рівень розуміння історичних витоків і причин різноманітних складнощів, які має незалежна Україна в своїх відносинах з іншими учасниками світового співтовариства націй.

Принагідно зауважимо, що концепція, базована на верховенстві процесів і явищ, буквально спонукає до певних, переважно часткових порушень хронологічної домінанти у викладі матеріалу, коли йдеться про діяльність МЗС як державної структури. Оскільки основні форми практичної дипломатії реалізовувались у даному випадку через постійні представництва УРСР в ООН і ЮНЕСКО, то тут автор майже безумовно дотримується хронологічного принципу.

Враховуємо й той момент, що вихід УРСР на міжнародну арену як одного з акторів міжнародних відносин відбувався в складних зовнішніх умовах. Логіка такого підходу диктує розпочати даний розділ з міжнародних аспектів становлення дипломатії Української РСР та відповідних проблем, які постали перед зовнішньополітичною структурою союзної республіки.

Виходимо також і з важливості того, що на розвиток подій, пов'язаних зі становленням дипломатії Української РСР, вкрай суттєві впливи здійснювала триваюча по війні боротьба загонів ОУН-УПА.

Внутрішній чинник формування дипломатії УРСР

І снують переконливі аргументи на користь тези про те, що проаналізований вище започаткований Москвою Закон УРСР про створення союзно-республіканського Комісаріату закордонних справ Української РСР[1] та про відповідні доповнення до республіканської Конституції став реакцією на антикомуністичні настрої певної частини українського населення, будучи покликаний виконати ідеологічну, суспільно заспокійливу роль усередині держави й продемонструвати світові "демократичність" національної політики КПРС .

На наш погляд, саме для дезавуювання тези ідеологів ОУН-УПА про підневільний статус України його стаття 15-б проголошувала: УРСР "має право вступати у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та

обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами". Переконані, що такими самими намірами даний постулат розвивався у статті 15 Конституції УРСР, за якою встановлювалися: представництво республіки у міжнародних зносинах, її право призначати й відкликати повноважних представників УРСР в іноземних державах, акредитувати зарубіжних дипломатів. Адже, за великим рахунком, жоден із цих пунктів так ніколи й не був реалізований.

Знову таки задля формального прикриття справжнього стану мов би за кулісами залишалася стаття 45 Конституції УРСР, згідно з якою свою діяльність у зовнішній сфері Українська РСР здійснювала на загальносоюзних принципах відносин союзних республік з іноземними державами[2].

Логіка дає й інші підстави для ствердження взаємозв'язку між подіями в Україні та позицією зовнішнього світу щодо налагодження безпосередніх відносин з нею. Зокрема, виглядає незаперечним фактом, що західні державні діячі та дипломати призвичаювалися не стільки до появи нового незалежного актора міжнародних відносин, скільки до чергового витка сталінських маніпуляцій у сфері національної політики. Підтверджується це тим, що від початкового етапу виходу УРСР на міжнародну арену Захід знайомився з ситуацією в республіці переважно на основі інформації розвідувальних джерел стосовно "українського націоналістичного руху"[3]. Власне українська офіційна позиція розглядалася при цьому як супровідна та додаткова.

У столицях західних держав поставилися до перших дипломатичних зусиль Української РСР як таких, що мали на меті лише дещо "демократизувати" імідж Радянського Союзу, але не саму політику цієї наддержави. Тому й реагування на такі зусилля мали радше ідеологічний, ніж справді політико-державницький характер. Тут ми повністю знаходимо підтвердження нашої тези про те, що потенційна українська окремішність розглядалася Заходом як "дестабілізуючий" для європейського й світового статус-кво чинник.

Водночас упадає в око, що викликані самим фактом формування республіканського Наркомату закордонних справ претензії окремих українських інтелектуалів на висунення самостійних ініціатив Українською РСР Москва часом попросту ігнорувала. Так, одразу після створення Наркомату вчений С.Сергєєв з Інституту енергетики АН УРСР звернувся до В.Молотова з ідеєю "створення регіонального об'єднання держав центральної і південно-східної Європи у вигляді Комітету Придунайських держав на чолі з СРСР"[4]. Така ідея з'явилася на світ задовго до створення НАТО та Організації Варшавського Договору, хоча, по суті своїй, мала в основі прагнення ґарантувати регіональний мир і безпеку. У проекті статуту Комітету придунайських держав його головними завданнями визначалися: забезпечення дружби та взаєморозуміння; створення умов для мирного розв'язання спірних питань; сприяння економічному прогресові; координація та об'єднання зусиль для ефективного використання транспортно-енергетичних можливостей Дунаю; сприяння розвитку культурних і господарсько-технічних зв'язків між державами-учасницями; попередження всяких спроб агресії[5].

За великим рахунком, можемо говорити про те, що український науковець за десять років до появи Римських угод про створення Європейського Еконо-

мічного Співтовариства вніс на розгляд Москви актуальну інтеграційну ідею, яка була проігнорована. Протягом майже трьох місяців Серґєєв не одержав жодного відгуку з Москви.

Міжнародний контекст становлення дипломатії УРСР

Розвиток міжнародних відносин після завершення Другої світової війни визначався як власне загостренням системного протистояння, так і перетворенням Сполучених Штатів на вирішального опонента Радянського Союзу. Поява у американців атомної бомби надала цьому протистоянню радикально нових ознак. В основі протистояння капіталістичного Заходу й соціалістичного Сходу, США й СРСР лежали ідеологічні розбіжності, позначені непримиренністю світоглядів і політичних стратегій, прагненням кожної із сторін нав'язати свої правила системної побудови суспільних відносин не стільки супернику, скільки країнам, які не входили ні до соціалістичного табору, ні до складу ринкових держав трансатлантичного простору.

Фактично мова йшла про глобальне протистояння СРСР і США, результати якого часто-густо мали вирішуватись у Латинській Америці, Азії та Африці. Проблеми неросійських народів, які входили до складу Радянського Союзу, у практичному вимірі політики, а не на рівні ідеологічного протиборства, розглядалися на Заході здебільшого як внутрішня прерогатива Москви. Існувала своєрідна позиція, суть якої полягала у сприйнятті ситуації на теренах СРСР за певну історичну даність. Вважалося, що спроби порушити її могли б завдати непоправної шкоди національним інтересам західних демократій, спричинивши руйнівний регіональний чи й глобальний конфлікт.

Тим часом із завершенням воєнних акцій на європейському театрі Другої світової війни цей континент, як і чверть століття тому, знову постав перед проблемою трансформації окремих держав, відносин між ними та міжнародного правопорядку в цілому. Версальські мирні домовленості були піддані різкій критиці. Аналітики й політичні діячі, врешті, прийшли до висновку, що конфронтація 1939-1945 рр. значною мірою стала наслідком прорахунків членів Вищої Ради Паризької мирної конференції 1919 р.

У Ялті й Потсдамі, де вирішувалася доля післявоєнного світоустрою, ситуація виглядала відмінною не лише з позиції історичних обставин, а й за представництвом. Особливо важливим чинником у цьому сенсі стало те, що замість Франції Клемансо у центр висунувся СРСР Сталіна.

Обставини склалися так, що знову на перший план вийшли суперечності між учасниками переговорів стосовно повоєнної долі Європи. Навчені гірким досвідом Версаля, Лондон і Вашинґтон досить швидко прийшли до загального розуміння необхідності розмежовувати жорсткі санкції проти організаторів аґресії зі ставленням до народу Німеччини. Саме це 1947 р. обумовить появу плану Маршалла замість Версальських репарацій 1919 р. Однак верховенство національного егоїзму в поєднанні зі стабільним підходом до СРСР як до Росії та досить слабкою обізнаністю Рузвельта, як свого часу Вільсона, у східноєв-

ропейських реаліях і справжньому становищі неросійських народів Союзу РСР, і цього разу призвели до появи народів-жертв.

Вимоги об'єктивності дають право стверджувати історичну неминучість і виправданість утворення антигітлерівської коаліції та прийняття нею рішень щодо післявоєнної системи міжнародних відносин. Але ці ж вимоги дозволяють зробити висновок, що західні її учасники не надто уявляли собі наслідків радянського контролю у "центрально-східній Європі".

Європа й світ залишилися розколотими. Східна частина континенту, на довгі роки опинившись під впливом і контролем Москви, стала однією з найгостріших проблем з погляду можливостей загальної мирної консолідації.

Водночас міжнародний авторитет Радянського Союзу, що дуже посилився внаслідок вирішального вкладу його народу в перемогу над нацистською Німеччиною та мілітаристською Японією, змушував західних союзників терміново шукати нових шляхів для дискредитації соціалізму як системи та СРСР як його основної сили. Об'єднаний Захід одразу по війні одержав для цього серйозні аргументи у вигляді силової політики Москви у Східній Європі, де буквально насаджувалися тоталітарні режими, цілковито підпорядковані вказівкам правлячої в СРСР сталінської кліки. Ми переконані в тому, що ситуація складалася саме таким чином: лідери провідних західних держав уже в перші дні після капітуляції Японії почали шукати конкретний привід для ідеологічного наступу проти СРСР, а радянський режим не забарився з тим, щоб спровокувати цей наступ. Саме в такому двоєдиному плані ми розглядаємо ініціювання "холодної війни", в якій "українському питанню" історична доля відвела далеко не останню роль.

Ратифікація українським урядом статутів ООН та Міжнародного суду з переданням відповідних документів українського уряду на збереження до урядового архіву США[6] викликали зовні адекватну реакцію на Заході. Про її основну форму, тобто спробу встановити безпосередні дипломатичні відносини з Києвом, мова піде трохи далі. Принагідно ж зауважимо, що впродовж усього періоду, який досліджується в даному розділі, західні держави мали чимало можливостей для окремої роботи безпосередньо з дипломатами Української РСР. З незначним суто контекстуальним відходом від хронології на підтвердження даного висновку наведемо низку найбільш промовистих фактів з різних історичних етапів.

Так, делегація УРСР брала участь у Паризькій мирній конференції 1946 р., підписала мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. Задля реалізації Придунайської ініціативи УРСР взяла участь у Дунайській конференції 1948 р. 1949 р. дипломати УРСР були представлені на Женевській дипломатичній конференції з вироблення конвенції про захист жертв війни, 1955 — на Міжнародній конференції з мирного використання атомної енергії, 1965 — на Міжнародній конференції з питання Статуту Міжнародного Агентства з атомної енергії. Можна нагадати також, що Українська РСР стала членом і брала участь у роботі цілої низки комісій ООН, зокрема, статистичній, з прав людини, з питань народонаселення, Економічної Комісії для Європи, Міжнародного Союзу електрозв'язку, Міжнародної Організації Праці, Всесвітньої метеорологічної організації, ЮНЕСКО.

Ми вважаємо, що Захід не повною мірою використав історичний шанс продемонструвати на практиці своє ставлення до України як повноправної учасниці міжнародних відносин. Це можна було зробити, по-перше, у зв'язку з участю УРСР у створенні ООН та наступним її членством у цій міжнародній організації; по-друге — з огляду на триваючу боротьбу ОУН-УПА проти залишення України в складі Радянського Союзу після поразки нацистів, що змушувало Сталіна досить "обережно" ставитися до офіційної дипломатії Києва; по-третє, використавши зовні досить спокійне ставлення Москви до певної дипломатичної самостійності делеґацій УРСР.

Втім, неможливо було чекати від західних союзників відчайдушного прагнення відверто сприяти розпадові СРСР з урахуванням побоювань щодо можливої реакції Москви. Як пишуть канадські історики Б.Кордан і Л.Луцюк, "логіка сучасних державних систем ставить встановлені кордони й відомі зв'язки вище за непевність, що випливає зі змін"[7]. На цьому тлі закономірною здається теза координатора британської служби безпеки в Нью-Йорку А.Халперна. У записці для МЗС Канади він писав: "Сильна соборна Україна має лише один шанс вижити як незалежна культурна й національна цілісність. Такий шанс дає союз з Росією"[8].

Саме така концепція, врешті, взяла гору в позиції Заходу післявоєнних десятиліть. Історична виправданість і леґітимність незалежної української дипломатії на Заході часто-густо щонайменше ставилась під сумнів якраз з огляду на фактор системного протиборства. Від самого початку там не виявляли надто помітної зацікавленості в дипломатичній активності Наркомату закордонних справ Української РСР, щоб не підштовхувати слабко прогнозованих змін на теренах СРСР.

Особливості прилучення УРСР до діяльності ООН

Авторська концепція вимагає специфічного, тобто посутнього, а не фактографічного повернення до конференцій у Думбартон-Оксі та Сан-Франціско. Максимально уникаючи контекстуальних повторень змісту попереднього розділу, ми маємо на меті підтвердити крайню, переважно тотальну залежність делеґації Української РСР від протиборства Москви й Вашинґтона. Фактично частка української представленості вирішувалася керівництвом СРСР та США. Ситуація ускладнювалася тим, що створенню ООН передувала тривала політико-ідеологічна боротьба між представниками двох конкуруючих систем — соціалістичної та капіталістичної. З одного боку, вона продемонструвала високий потенціал і можливості продовження за мирних часів співробітництва між державами. З другого, біполярний світ із гостро вираженими вартісними позиціями постійно демонстрував свої небезпеки. Чимало з них брали свої витоки у прагненні Москви будь-що заручитися додатковими — білоруським та українським — голосами під час голосування в Об'єднаних Націях. З другого боку, на перебігові подій позначалася стійка й тривала протидія входженню цих союзних республік до числа засновниць ООН.

Для СРСР від початку сама ідея ООН базувалася переважно на ідеї запобігання та мирного полагодження воєнно-політичних конфліктів. Керівництво КПРС вбачало у будь-яких інших формальних повноваженнях ООН, що розглядались у перебігу підготовки до конференції в Думбартон-Оксі, небезпеку відкритості світовому співтовариству. Тоталітарний режим Сталіна бачив у цьому загрозу своєму існуванню. Тим часом Сполучені Штати, керуючись принципами "Божественного призначення", суть яких — "сприяння демократизації суспільних відносин в інших країнах", від самого початку часто-густо демонстрували прагнення надати новостворюваній організації роль своєрідного світового координаційного уряду чи координатора відносин між державами. Певна річ, що тут передбачалася верховна роль США як "взірця демократичних цінностей".

Головну роль у цьому була покликана відіграти так звана "Рада міжнародних відносин США". Її багатолітній керівник Дж.МакКлой (1953-1970) про функції керованого ним органу говорив так: "Випади стосовно глобального уряду можуть бути добре документовані, але наприкінці двадцятого століття вони вже не подаються традиційною змовою у звичному розумінні підпільного зібрання злих людей за зачиненими дверима. Це, радше, "діюча мережа" однаково думаючих високопоставлених індивідуумів для досягнення спільної мети".

Позиція американських прихильників світового координаційного уряду була подана у первісному варіанті ще 15 грудня 1922 р. Саме тоді згадана вище Рада видрукувала у своєму журналі "Foreign Affairs" статтю з таким твердженням: "Очевидно, що людство не прийде до миру і процвітання, допоки земля залишатиметься розділеною на 50 чи 60 незалежних держав і допоки не буде створена міжнародна система... Реальна проблема сьогодення полягає у створенні світового уряду". У своєму аналітичному виданні "Study Number 7" від 25 листопада 1959 р. Рада закликала створити "новий міжнародний порядок як відповідь на світове прагнення до миру, соціально-економічних змін, міжнародного порядку, який би включав держави, що називають себе соціалістичними (комуністичними)". У тому самому році засновується Асоціація світової конституції й парламенту, котра невдовзі створила "Діаграму світового уряду в рамках Конституції Земної Федерації".

У практичному вимірі ідея світового координаційного уряду тісно пов'язана з появою ООН та участю в її формуванні СРСР і союзних республік. Так, у відповідь на прийняття Статуту ООН сенатор-демократ Г.Тейлор 24 жовтня 1945 р. вніс проект резолюції із закликом до верхньої палати Конгресу США виступити за створення світової республіки, включно з міжнародними поліційними силами. 1947 р. Американська освітня корпорація (The American Education Fellowship) закликає до "встановлення справжнього світового порядку, в якому національний суверенітет буде підпорядковано світовій владі". У липні 1948 р. в журналі "Foreign Affairs" британець Ґ.Батлер надрукував статтю "Новий світовий порядок", де, зокрема, закликав нації пожертвувати своїм суверенітетом, створити ефективний економічний і політичний союз, чітко визначити шлях до нового порядку як справжнього початку Об'єднаних Націй. Того самого 1948 року в США побачив світ проект Світової Консти-

туції, виданий працівниками освіти. Його основна ідея: регіональні федерації є шляхом до світової федерації.

Очевидним за такого підходу є як заперечення появи нових національних держав, так і — ще більшою мірою — наміру мати справу з додатковими членами ООН, міжнародний статус яких важко визначити з достатньою точністю. Адже, як відзначав у своїй "Історії Статуту ООН" Р. Рассел, американський Державний департамент на початку творення ООН мав на увазі не стільки діяльність Секретаріату в її відомому сьогодні вимірі, скільки своєрідну політичну надбудову на чолі зі "світовим посередником" чи "президентом ООН"[9].

Що стосується Радянського Союзу, а тим самим і Української РСР, то їхня позиція у цьому плані найбільш виразно представлена в "Історії зовнішньої політики СРСР. 1945-1985 рр.", що вийшла в світ у Москві 1986 р. У цій фундаментальній роботі початку перебудови навіть не згадується створення Організації Об'єднаних Націй. Більше того, де-факто книжка провідних московських авторів розглядає координацію дій міжнародного співтовариства у перші повоєнні роки практично в одному контексті — скорочення озброєнь та відмови від ядерної зброї, якою на той час володіли тільки американці[10]. Інший напрямок міжнародного співробітництва, важливий для СРСР тих часів, полягав у дискредитації "імперіалістичної політики придушення суверенітету держав" — відзначається у цій же праці.

Контроверсійна участь української дипломатії у формуванні й становленні ООН ще більше ускладнювалася проблемністю спроб узгодити позиції ідеологічно протилежних держав. Українська делеґація у такій ситуації фактично підтверджувала свою залежність відвертою та постійною підтримкою Москви. Саме контроверсійність спричинилася до того, що було прийнято рішення про використання принципу одностайності під час голосування в Раді Безпеки. В іншому випадку, як стверджували у Москві, Києві та Мінську, добитися ефективності в прийнятті ґлобальних рішень на теми міжнародного миру та стабільності було б неможливо. Це й зрозуміло, оскільки будь-яке серйозне рішення, скажімо, західних членів РБ, на засадах більшості в разі обструкції СРСР чи Китаю не могло бути виконаним. І навпаки.

Не менш суттєві дискусії виникали і з приводу складу учасників установчої конференції Об'єднаних Націй. Фактичним приводом для згоди Заходу на прийняття УРСР у такій ролі стала позиція Рузвельта, переконаного, що "Україна була слабкою ланкою в радянській системі[11]. Принагідно зауважимо, що проблеми суверенітету, по-перше, активно висувалися багатьма західними опонентами СРСР як такі, що потребують свого розв'язання. По-друге, Москва мало приховувала намір прикритися членством УРСР і БРСР в ООН, щоб відвернути можливі закиди на адресу своєї національної політики.

Наведемо на підтвердження нашої тези низку зауважень і поправок до Статуту ООН, щодо яких Радянський Союз посідав переважно обструктивну позицію тільки тому, що їх вносили представники "ворожого табору". Особливо цікавою з цього погляду здається глава "Заходи щодо заснування міжнародного опікунства", подана делеґацією Сполучених Штатів:

1. "Організація створює під своєю владою систему міжнародного опікунства для управління й нагляду за такими територіями, котрі можуть бути взяті під опікунство наступними угодами.

2. Основні цілі опікунства полягають у наступному: (а) сприяти міжнародному мирові й безпеці; (б) сприяти політичному, економічному й соціальному розвиткові опікуваних територій та їхнього населення й послідовно готувати такі до самоуправління; (в) забезпечувати на опікуваній території звернення до громадян членів Організації, що не робить ніяких між ними відмінностей в області економічній чи якій-небудь іншій громадянської діяльності.

3. Система опікунства використовується тільки до таких територій, стосовно яких будуть вжиті заходи щодо встановлення опікунства: (а) до територій, які управляються в силу мандату; (б) до територій, які можуть бути відторгнуті від ворожих держав унаслідок війни; (в) до територій, що добровільно ставляться під опікунство державами, відповідальними за управління ними"[12].

Вже з першого погляду зрозуміло, що за певних умов, надто в часах системного протистояння, кожен з цих пунктів якоюсь мірою міг бути віднесений до союзних республік СРСР. Адже політико-правовий аналіз союзного договору 1922 р. дав би достатні підстави для того, щоб порушити питання про легітимність входження республік до складу СРСР. Довелося б, можливо, говорити й про "опікунство". В такому випадку постала б ціла низка додаткових проблем. Тим часом за умов тоталітарного ладу не могло бути й мови про саму можливість ініціювання Українською РСР такого роду змін. А до чого могло б привести таке започаткування західними країнами, важко навіть передбачити. Тим паче, що в пункті 10 американських пропозицій були такі слова: "Ґенеральна Асамблея, а за її повноваженням — Опікунська рада, виконуючи свої функції, мають право обговорювати доповіді управляючої влади, приймати петиції, призначати розслідування та вдаватися до інших дій у межах їхньої компетенції, визначеної опікунськими засобами".

Підтримки з боку СРСР та УРСР не одержали й пропозиції Уруґваю про те, що всі члени ООН "зберігають свою повну незалежність і територіальну недоторканність, права, притаманні їхній повній суверенності"[13]. Фактично запобігаючи самій можливості такого тлумачення положень Статуту ООН, радянська делеґація заручилася підтримкою США й Великобританії в тому, що принцип поваги рівноправ'я та самовизначення буде доповнений такою фразою: "У цьому Статуті не міститься жодної з постанов, які уповноважують Організацію на втручання у справи, що за своєю суттю належать до внутрішньої компетенції відповідної держави"[14].

Відтак союзні республіки в складі СРСР автоматично виносилися за межі пунктів про самоуправління й незалежність. А в Статуті ООН, за який, врешті, проголосувала й делеґація Української РСР, у цьому сенсі залишилися хіба що позиції про "суверенну рівність усіх членів" ООН (ст.2, п. 1).

На установчій конференції ООН, детально розглянутій у попередньому розділі, особливе невдоволення СРСР, УРСР та БРСР викликали пропозиції окремих країн вирівняти членів новостворюваної міжнародної організації у правах, незалежно від того, до якої ґрупи держав вони належать — великих,

середніх чи малих. Причому відповідна пропозиція Австралії[15] піддавалась обструкції під приводом того, що відбувалася нібито безпосередня підтримка таких пропозицій делеґаціями "імперіалістичних держав", насамперед США та Великобританії. Насправді ж про означену ініціативу австралійської делеґації можна говорити хіба що в провокативному контексті. Адже заздалегідь було зрозуміло, що ні американці, ні, тим паче, представники СРСР не зацікавлені в тому, щоб відбулося таке вирівнювання. Системно й ідеологічно розколотий світ унеможливлював це.

Діяльність Міністерства закордонних справ

Становлення повноважень

Не потребує спеціальних доказів те, що від самого початку свого існування Наркомат закордонних справ УРСР був зобов'язаний і змушений здійснювати відведені йому функції в межах цілісної радянської дипломатії. Наша оцінка полягає в тому, що це різко звужувало потенціал прийняття та реалізації бодай обмежених самостійних рішень, але не зводило їх до повної абстракції в силу, зокрема, суб'єктивного фактора. Давався взнаки й чинник невідомості та незвичності окремої дипломатії в межах більш загального й домінуючого явища та браку головного об'єкта захисту, яким на цій ділянці політичної діяльності завжди виступають національні інтереси. Українська дипломатія повоєнних часів національних інтересів у їх звичному розумінні захищати не могла через об'єктивні обставини.

З багатьох причин, зокрема й названих вище, ще й через два роки після створення республіканського НКЗС між Києвом і Москвою тривав процес, який певною мірою можна назвати узгодженням позицій у сфері повноважень.

В архівах МЗС України зберігається показовий лист наркома Д.Мануїльського на ім'я заступника наркома закордонних справ СРСР В.Деканозова, датований 24 січня 1946 р. У ньому з цього приводу містилися такі погляди й підходи: "На мою думку, Союзному Наркомату ближчим часом слід було б вирішити питання про систему керівництва республіканськими Наркоматами. Ми мусимо знати, хто якими питаннями відає в Союзному наркоматі, й до кого слід звертатися за розв'язанням тих чи інших питань, що постають у процесі нашої роботи. Найбільш доцільна побудова системи керівництва — це щоб відповідні відділи Союзного наркомату практично були пов'язані зі спорідненими відділами республіканських Наркоматів".

Суттєвим є й те, що відчайдушний спротив, здійснюваний сталінському режимові Українською повстанською армією, робив Україну специфічним об'єктом західних інтересів. На Заході добре усвідомлювали, що детально розглянутий у попередньому розділі Закон СРСР про надання союзним республікам повноважень у сфері зовнішніх зносин та про перетворення у цьому зв'язку Наркомату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-респуб-

ліканський був, насамперед, спричинений гостротою "українського питання" в межах СРСР після завершення Другої світової війни. На підтвердження наведемо кілька фактів, взятих із проекту листа Д.Мануїльського на ім'я В.Молотова. Рівно через рік після створення Наркомату закордонних справ УРСР його керівник скаржився своєму московському зверхникові, що "дотепер ще не вирішені численні питання, пов'язані з роботою створених наркоматів. Так, приміром, не встановлене коло країн і питань, над якими слід працювати кожному наркоматові, не визначено характер діяльності НКЗС республік до моменту їх виходу на міжнародну арену, немає положення про наркомат, не встановлена система інформації та керівництва республіканськими наркоматами"[16].

Водночас уже на перших порах свого існування НКЗС Української РСР неодноразово виконував функції, притаманні традиційній дипломатичній діяльності. Можна говорити про окремі прояви відносно серйозних повноважень, одержаних українською дипломатією в перші повоєнні роки. Для прикладу зауважимо, що, скажімо, 26 липня 1946 р. президія Верховної Ради УРСР уповноважила делегацію НКЗС на чолі з Д.Мануїльським підписати мирні угоди з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією, заявивши про готовність ратифікувати їх згідно із Законом УРСР[17]. Своєю чергою, Рада Міністрів УРСР самостійно уповноважувала урядові делегації для роботи в різних органах та інститутах ООН[18].

Співвідношення залежності та дій

І сторичній правді суперечать категоричні твердження про повну одновимірність української дипломатії перших повоєнних років. Річ у тім, що сам факт її появи спричинився до серйозного прагнення апарату МЗС УРСР бути причетним до глобальних рішень. Для прикладу наведемо окремі пункти плану його роботи на 1947 р. Це, скажімо, підготовка матеріалів для міжнародних форумів на теми укладення мирних договорів з Німеччиною й Австрією та проведення конференції про режим Дунаю; розроблення проекту декларації "про права держав" у зв'язку з підготовкою цього питання для слухання на сесії Ґенеральної Асамблеї (ҐА) ООН.

Промовистими здаються й наступні положення: в новій державній символіці належало замість "УРСР" писати "Українська РСР"; надати практичну допомогу журналістам у висвітленні міжнародного життя, а Київському державному університетові — у підготовці кадрів міжнародників та відкритті аспірантури за фахом "міжнародно-правові відносини"; організувати міжнародне відділення при Інституті історії АН УРСР; встановити консульські відносини з Польщею та Чехословаччиною; вирішити питання про будівництво окремого приміщення для МЗС. Нарешті, окремим пунктом плану йшлося про організацію "офіційної місії УРСР в ООН", скориставшись для цього кадрами, відрядженими для роботи в різних структурах цієї міжнародної організації[19].

Про широкий діапазон зусиль української дипломатії свідчить і перелік довідок, які готувалися службами міністерства: від огляду роботи Ради Безпеки

ООН та політики Англії й США в Німеччині до становища у Греції, Південній Африці, Португалії тощо[20]. Ми переконані, що навіть підконтрольна Москві дипломатія УРСР високою мірою сприяла поширенню потрібної інформації про Україну, зокрема в Європі. Річ у тім, що з кожним роком, який віддаляв Українську РСР від вступу до ООН, коло дипломатичних зусиль об'єктивно ставало дедалі ширшим.

Що стосується популярного нині використання так званої "народної дипломатії" та різного роду міжнародних контактів населення України, то тут можливості МЗС УРСР були вкрай обмежені. І це при тому, що в підручниках з історії тих часів обов'язковим був підрозділ "Народні маси — нова сила в зовнішній політиці". На практиці, скажімо, за 11 місяців 1948 р. консульський відділ міністерства, якщо не брати до уваги відряджень його співробітників, оформив усього 11 віз для виїзду за кордон, з яких 9 було видано представникам Польського консульства, а дві — "делеґатам від прогресивних українців США і Канади". Та й власне активність зарубіжної дипломатії в Києві була мінімальна. За вказаний період у столиці УРСР побували: болгарська торговельна делеґація, ґрупа фінських журналістів, православні священики з кількох країн світу. Найсерйознішим актом української дипломатії 1948 р. став прийом 27 вересня Президента Чехословаччини К.Ґотвальда[21]. Щоправда, заведених у таких випадках серйозних міждержавних рішень прийнято не було. Відбулася радше декоративна, ніж справді дипломатична акція.

Звичайно, тут можна погодитися з професором лондонської Школи економіки Х.Макдоналдом, котрий стверджував, що підходи зарубіжних держав могли змінитися на краще тільки в одному випадку: якби державне самовизначення України сталося внаслідок волевиявлення її народу. "Уроки, які дає історія щодо утворення нових держав, таким чином, парадоксальні й навіть суперечливі, — писав він. — Насамперед, щоб стати новою державою, важливо в якомусь розумінні бути чи принаймні, здаватися, "історичною" державою. Це не те саме, що мати "популістську" національну ідентичність"[22].

Акцент у діяльності міністерства робився на ідеологічно-пропаґандистському забезпеченні політики КПРС. У цьому легко переконатися, ознайомившись із конкретними заходами, які провадилися. Приміром, на МЗС покладався контроль за представницькою роботою Українського товариства культурних зв'язків із зарубіжними країнами, про що свідчить наявність в архівах МЗС України практично всіх планів цього товариства, включно з тими, як, скажімо, торкаються прийому зарубіжних "прогресивних" науковців, їх розселення, відвідання тих чи інших заходів і т. ін. Обов'язковими були такі акції, як забезпечення показу іноземним гостям пропаґандистських фільмів "Радянська Україна", "Мічурін" тощо. Саме у цій сфері, хоч як це дивно, могла виявлятися певна самостійність дипломатії УРСР. Скажімо, з Москви надходив список установ і заходів, відвідування яких мала організувати для того чи другого іноземного гостя українська сторона. Завідувач протокольно-консульського відділу МЗС УРСР повідомляв, що з певних причин організувати, скажімо, візит до Київського художнього інституту неможливо[23], й провадив заміну.

Залежність у дрібницях

В окремих справах позиція Москви щодо української дипломатії виглядала просто знущальною. Приміром, 25 травня 1945 р. з Наркомату закордонних справ СРСР подзвонив "професор Аратюнян і просив передати Д.Мануїльському про те, щоб Україна розпочала готувати делеґацію на конференцію продовольства і сільського господарства в м. Квебек". Характерним є тон вказівок: "Є думка, узгоджена з Наркомом НКЗС СРСР, що послати треба трьох делеґатів і трьох експертів... Додатково надіслані матеріали та інструкції на адресу НКЗС УРСР диппоштою"[24]. Вже після того, як делеґація УРСР на цю конференцію прибула до Москви, завідувач відділу кадрів НКЗС УРСР Смішко просив чиновника МДБ УРСР добитися для "перерахованих товаришів" перепусток до НКЗС СРСР. Під видрукуваним з цього приводу листом стоїть цікава приписка: "Есть ли какая-нибудь переписка по этим кандидатурам?"[25]

Взагалі ж у більшості випадків не було й мінімальної можливості приймати самостійні рішення та діяти незалежно. Торкалося це не тільки самого міністерства, а й його партнерів, певною мірою причетних до міжнародних зв'язків. Так, начальник управління Гідрометеослужби УРСР Богатир, одержавши у січні 1951 р. через МЗС запрошення до участі в Міжнародному метеорологічному комітеті, звертався у вищі ешелони влади за вказівками. І це відбувалося попри той факт, що УРСР на той час уже була членом цього комітету, а мова йшла про суто організаційні питання.

В політичних питаннях Москва безцеремонно брала на себе право робити заяви від імені СРСР, УРСР і БРСР водночас. Так, нота МЗС СРСР від 4 липня 1951 р. №3, проголосивши, що "уряд СРСР проти прийняття в члени Всесвітнього поштового союзу так званої держави В'єтнам, оскільки остання не є суверенною державою", далі містила такі слова: "Згідно з проханням Місії Міністерство повідомило про зміст згаданої вище ноти Міністерствам закордонних справ Української та Білоруської Радянських Соціалістичних Республік, котрі просили передати Швейцарському Урядові, що їхні уряди також заперечують проти прийняття так званої держави В'єтнам у члени Всесвітнього поштового союзу з вказаних вище мотивів"[26].

Крайня залежність МЗС УРСР від рішень Москви часто-густо виливалась у курйозні речі, скажімо, такі, як зволікання з малозначущими повідомленнями. Того ж таки 1951 р. відбувалось активне листування між ООН та МЗС України з приводу того, що офіційний Київ ніяк не міг узгодити кандидатуру свого представника у Статистичній комісії Економічної та Соціальної Ради ООН, членом якої Україна була, але за період від серпня 1949 до середини березня 1951 рр. так і не ухвалила рішення про таке кадрове призначення[27].

Брак самостійності в позиції і діях української дипломатії того часу підтверджується швидким реагуванням на дії Москви. Фактично відразу після певних акцій МЗС СРСР до них приєднувалася УРСР. Так сталося й із рішенням вийти зі складу Всесвітньої організації охорони здоров'я. 14 лютого 1949 р. заступник міністра охорони здоров'я УРСР М.Баран за погодженням з МЗС

УРСР повідомив про це директора ВОЗ, пославшись на те, що її діяльність суперечить завданням, поставленим перед нею під час створення 1946 р.[28]

Характерними і промовистими є положення плану колегії МЗС УРСР тих часів. Чи не головним серед них була організація заходів для поліпшення структури апарату МЗС згідно з постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 14.X. 1954 р. Високу активність УРСР мала виявляти у питаннях, пов'язаних з вступом Німецької Демократичної Республіки в різні міжнародні організації. У перебігу підготовки до сесій ҐА ООН постійно посилювалася координація дій з Москвою. Так, у квітні 1955 р. до МЗС СРСР було відряджено спеціального представника МЗС УРСР, котрому доручалося узгодження проектів рішень і дій безпосередньо на цьому форумі. У першому Комітеті ҐА ООН українська дипломатія всіляко підтримувала позицію СРСР у питаннях укладення Міжнародної конвенції з питань скорочення озброєнь і заборони атомної, водневої та інших видів зброї масового знищення. Були, зокрема, підготовлені "українські аргументи" на користь радянських пропозицій від 30 вересня 1954 р. та від 18 лютого 1955 рр. Дипломатія УРСР взяла на себе зобов'язання переконувати зарубіжних партнерів у тому, що ці пропозиції доповнюють, а не скасовують одна одну.

Тим часом тривали узгодження з Москвою буквально кожного питання, яким збиралася займатися дипломатія УРСР. Траплялися навіть досить курйозні випадки. Так, міністр закордонних справ УРСР Л.Паламарчук надсилав до відділу міжнародних організацій МЗС СРСР на затвердження проект своєї відповіді Виконавчому секретареві ЄЕК про те, що уряд УРСР "не має зауважень до проекту Загальноєвропейської угоди про економічне співробітництво, внесеного на розгляд урядів країн-членів ЄЕК урядом СРСР 2 липня 1956 р."[29]

Історична промова М.Хрущова на XX-у з'їзді КПРС з розвінчанням сталінського культу особи не додала незалежності в діяльність МЗС УРСР та Постійного представництва республіки при ООН. Наприклад, у вересні 1957 р. до МЗС УРСР з Москви надійшла депеша про доцільність протесту Української РСР Держдепартаментові США у випадку ратифікації гонорданівцями Статуту Міжнародного Аґентства з атомної енергії. Нота саме такого змісту була направлена до Держдепартаменту через тиждень після одержання депеші-дозволу з договірно-правового відділу МЗС СРСР.

Кадрові аспекти

Обмеженість можливостей української дипломатії підтверджується й штатним розкладом її апарату. Згідно з наказом міністра від 29.04.1950 р. передбачалося існування однієї посади заступника міністра. Секретаріат складався з помічника міністра й першого секретаря. Найбільшим був політичний відділ, в апараті якого передбачалося 18 посад. Причому посадовий оклад завідувача відділу (2100 рублів) був лише трохи меншим від заробітної плати заступника міністра (2500 рублів). Відзначимо також, що інші завідувачі відділів мали менші посадові оклади: у відділі референтури він становив 1900 рублів, прото-

кольно-консульському — 1800, тобто рівно стільки ж, як і у відділі кадрів та у керуючого справами. Загалом же людей, яких можна було бодай опосередковано зарахувати до категорії дипломатів, у міністерстві на той час нараховувалося не більше 25 осіб[30].

Принагідно зауважимо, що МЗС УРСР після смерті Сталіна час від часу скорочувало свій і так обмежений штат. Так, постановою колегії МЗС від 9 лютого 1954 р. (№5) і наступним наказом міністра були скорочені такі штатні посади: заступників завідувача політвідділу — 2, помічників завідувача політвідділу — 2, завідувача особливого відділу — 1, помічника завідувача особливого відділу — 1. Скороченню підлягали три секретарі та троє співробітників обслуги. Щоправда, замість особливого відділу тут уводилася дуже показова одиниця — таємна частина.

Специфічний інтерес викликає в цьому плані розподіл обов'язків політпрацівників МЗС УРСР (а вони називалися саме так). Річ у тім, що із самих визначень посадових зобов'язань стає ясним украй високий рівень ідеологізації діяльності міністерства за низького ступеня присутності дипломатичних повноважень у їх традиційному розумінні. Саме через це ми наводимо такі дані. Скажемо, 1951 р. посадові обов'язки в Міністерстві закордонних справ УРСР були визначені наступним чином:

- Демченко — загальне керівництво політпрацівниками, а також підготовка політичних та інших питань для VI-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН;

- Стадник — керівництво протокольно-консульським відділом і підготовка економічних питань для VI-ї сесії ҐА ООН;

- Смішко — підготовка кадрів, спостереження й аналіз політики латиноамериканських країн, особливо в ООН;

- Коваленко — виконання обов'язків пом. міністра, розмітка ТАРС, перевірка та виконання рішень і контроль, а також підготовка юридичних питань для VI-ї сесії ҐА ООН;

- Щербатюк — спостереження за українською еміґрацією та підготовка бюджетно-фінансових питань до VI-ї сесії ҐА ООН;

- Пархоменко — візування статей, огляд англо-американської преси, поточні питання ООН, питання опікунства й спостереження за колоніями та територіями, що не управляються самостійно;

- Затяган — спостереження за країнами народної демократії Європи, Югославією, Туреччиною й Грецією, а також підготовка матеріалів по ЄЕК;

- Шавлак — спостереження за Німеччиною та Австрією, країнами Близького й Середнього Сходу, а також вивчення німецько-австрійських політичних і економічних проблем;

- Гетманець — питання Ради Безпеки, політичні питання ООН, а також спостереження за США;

- Волохов — англо-американські суперечності, політичні питання ООН, спостереження за Англією й домініонами;

- Багмет — аналіз політики США на Далекому Сході, політичні питання ООН, а також спостереження за Японією, Кореєю, Філіппінами, В'єтнамом, Сіамом та Індонезією;

- Каламурова — аналіз економічних проблем Західної Європи, а також спостереження за Францією, Італією, Іспанією, Португалією, країнами Бенілюкс і Ватиканом;

- Кравченко — аналіз політики скандинавських країн, особливо в ООН, а також вплив США[31].

За великим рахунком, кожна з дипломатичних функцій традиційно в зовнішньополітичних відомствах відводиться окремим управлінням чи відділам. Але кадровий потенціал МЗС УРСР був обмеженим, а тому об'єктивно не дозволяв виконувати масштабні завдання. Закономірно, що в центр роботи були поставлені політико-ідеологічні та суто пропагандистські питання.

На переважній більшості напрямків дипломатичної діяльності й надання консульських послуг кадри МЗС УРСР основні зусилля зосереджували на тому, щоб підносити імідж національної політики КПРС і соціально-економічних досягнень СРСР. На такі дії спрямовувалися й матеріали, які на прохання штатних співробітників МЗС готувалися міністерствами юстиції та охорони здоров'я й Радою профспілок УРСР, щоб бути адресованими Міжнародній організації праці, а Міністерством сільського господарства — до відповідних комісій ООН у 1958 р. Такий самий зміст був притаманний відповіді С.Сліпченка до МОП щодо проведення в життя положень конвенцій цієї організації, ратифікованих Україною. Причому в останньому випадку відповідні документи перед їх направленням до МОП також ретельно узгоджувалися з відділом міжнародних організацій МЗС СРСР.

Однотипними були відповіді штату МЗС УРСР на прохання з-за кордону підтвердити певні висновки, заяви й положення. Зазвичай вони містили далеко не очевидні спотворення реальної ситуації в Україні. Адже переважно використовувалися офіційні матеріали КПРС, Компартії України, союзного та республіканського урядів. Так, у документі МЗС УРСР щодо ратифікації урядом УРСР 14 вересня 1956 р. Конвенції ООН №87 про свободу асоціації та захисту права на організацію, зокрема, відзначалося: "В Українській Радянській Соціалістичній Республіці право на створення і вільну діяльність громадських організацій, зокрема професіональних, повністю гарантується в законодавчому порядку, зокрема, Конституцією УРСР і Кодексом законів про працю Української РСР. Стаття 106 Конституції УРСР надає трудящим право на об'єднання в громадські організації. Стаття 105 Конституції гарантує: свободу слова, свободу преси, свободу зібрань і мітингів, свободу вуличних ходів і демонстрацій" і т. ін. Певна річ, жодним словом автори документа не обмовилися про рівень дотримання цих конституційних положень в Українській РСР. Навпаки, у посланні МЗС вказувалося, що "соціалістична система господарства виключає необхідність створення якоїсь організації для захисту інтересів" не тільки трудящих, а й керівників підприємств.

Однак "хрущовська відлига" спричинилася до того, що у 60-і рр. значно зросли обсяги роботи МЗС УРСР. Так, тільки 1966 р., як відзначав у доповідній записці (№251а, вересень 1967 р.) до Ради Міністрів УРСР міністр Д.Білоколос, міністерство одержало "різних документів від міжнародних організацій і радянських установ 60 506 одиниць на 1 218 170 аркушах, зокрема 1 328 таєм-

них листів і документів на 11 811 аркушах. За цей період МЗС УРСР надіслало в союзні, республіканські міністерства та установи 34 357 одиниць листів, документів і матеріалів на 1 041 653 аркушах, зокрема таємних — 567 одиниць на 1 275 аркушах". УРСР була представлена в 15 основних міжнародних організаціях, відзначалося в листі Л.Паламарчука Голові Ради Міністрів УРСР Н.Кальченку від 11 липня 1967 р. (вих. №239). Якщо 1947 р., писав він, делеґації УРСР виїздили на три міжнародні конференції, то в 1957 — на 37. Далі їх кількість постійно зростала.

Особлива роль політичного відділу

Присутність завідувача політичного відділу МЗС УРСР на засіданнях колеґії міністерства та основних міжнародних форумах, насамперед, на сесіях Ґенеральної Асамблеї ООН, була фактично обов'язковою протягом усього періоду існування такої посади. Це здається закономірним, оскільки українська дипломатія нерідко опинялася в досить незручних ситуаціях, які вимагали політичних рішень, щодо яких одержував вказівки саме керівник політичного відділу. Так сталося, приміром, із надісланою всім представництвам ООН і відповідним міністерствам закордонних справ резолюцією Сенату США від 27 лютого 1953 р. Американські сенатори за тиждень до смерті Сталіна рішуче й категорично засуджували "жорстокі та антигуманні кампанії, здійснювані радянським урядом і його маріонетковими урядами в країнах-сателітах у Європі та Азії проти меншин, зокрема, переслідування греко-католицької конґреґації, ув'язнення римо-католицьких священиків, переслідування протестантських деномінацій, придушення ісламських громад, переслідування етнічних ґруп у Польщі, в Україні, у Балтійських і Балканських державах, а також у багатьох інших сферах життя під радянським домінуванням". Реакція українського міністерства цілковито збігалася з діями МЗС СРСР: рішучий осуд, контрзвинувачення, інші акції в дусі тогочасної психологічної війни.

Вступ у Міжпарламентський Союз

Важливим формальним кроком в історії дипломатії УРСР вважаємо рішення президії Верховної Ради УРСР про створення Комісії в закордонних справах ВР УРСР. Лист на цю тему за підписом секретаря президії ВР УРСР А.Зленка, зареєстрований у політичному відділі МЗС УРСР 16 листопада 1956 р. за №320, супроводжується пропозиціями до положення про таку комісію. За всієї обмеженості її повноважень, це був розвиток концептуального наповнення дипломатії УРСР, певний крок на шляху в майбутнє. У підписаній головуючим на нараді П.Шелестом постанові депутати відзначали: "Виходячи з Декларації Верховної Ради Союзу РСР, прийнятої 9 лютого 1955 р., в якій зазначається, що *встановлення безпосередніх зв'язків між парламентами, обмін парламентськими делеґаціями, виступи парламентських делеґацій однієї країни в парламенті іншої країни відповідатимуть інтересам народів у розвиткові*

дружніх відносин і співробітництва... вирішили утворити національну парламентську групу Української РСР і вступити до Міжпарламентського Союзу".

Уже в перші місяці після цього рішення відбулися зустрічі з парламентськими делеґаціями Англії, Фінляндії, Індії та Швеції. У серпні 1955 р. українська парламентська делеґація була представлена на 44-й конференції Міжпарламентського Союзу в Гельсінкі.

Але сталося це в умовах, далеких від однозначності. 11 липня 1955 р. голова організаційного комітету конференції, він же керівник фінського Сейму Фаґерхольм висловився в тому дусі, що "оскільки Українська РСР і Білоруська РСР представлені у Верховній Раді СРСР, то прийняття національних парламентських ґруп цих країн у члени Міжпарламентського Союзу суперечить статутові Союзу"[32]. Представникам МЗС УРСР довелося пояснювати юридичні тонкощі проблеми, які зводилися до твердження про неточність формулювання, буцімто УРСР представлена у Верховній Раді СРСР, вона, мовляв, є суверенною державою, що входить до складу СРСР.

Врешті, питання було вирішене на користь участі українських парламентаріїв у Міжпарламентському Союзі.

Консульський аспект

Характер і зміст роботи, яка здійснювалася МЗС Української РСР власне у Києві, можна зрозуміти після ознайомлення зі звітами протокольно-консульського відділу. Наприклад, від 1 січня по 20 грудня 1949 р. міністерством на українській території була виконана така робота: зустрічі з польською, чеською та румунською селянськими делеґаціями, польськими артистами, а також обслуговування делеґацій від Румунії, Чехословаччини й Болгарії, які прямували до Москви на урочистості з нагоди 70-річчя Й.Сталіна. Окремим пунктом стояло перебування проїздом дружини Прем'єр-міністра Албанії, котра разом із культурною делеґацією своєї країни їхала до Москви. За рік відділ оформив і видав усього 7 віз для виїзду громадян за кордон.

Врешті, наказом по міністерству від 15 січня 1955 р. за №8 протокольно-консульський відділ буде скасовано, а його функції відійдуть до політичного відділу.

Слід відзначити, що у сфері міжнародного туризму позиція МЗС УРСР, очолюваного на той час А.Барановським, імпонувала керівництву ООН. Так, у лютому 1952 р. на адресу міністра надійшов лист від Ґенерального секретаря ООН з подякою за імплементацію резолюції ҐА ООН 379D (XIII) у питаннях митних формальностей для іноземних туристів, прийнятої 11 серпня 1951 р.[33] Втім, за такої кількості візитерів, які приїздили до України в ті часи, приймати резолюції ООН на тему свободи пересування, очевидно, було безпечно для Москви й радянської системи як цілісності. Саме тому МЗС УРСР і підписав згадану резолюцію ООН практично без застережень.

Можливо, одним із найбільших успіхів дипломатії УРСР 50-х рр. стало запрошення Ґенеральному секретареві ООН відвідати Київ, яке було прийняте й реалізоване влітку 1956 р. Хоча візит був коротким і зводився переважно до

культурної програми (відвідання Софійського собору та Києво-Печерської лаври тощо), це був свого роду прорив. Повернувшись до Нью-Йорка, Д.Хаммаршельд напише: "Я шкодую тільки про те, що обставини не дозволили мені провести більше часу в Українській Радянській Соціалістичній Республіці й не дали мені можливості краще ознайомитися з Вашою багатою й прекрасною країною".

Певною мірою таке саме визначення можна дати й стосовно перебування в Києві того літа (21-22 червня) Президента СФРЮ Й.Б.Тіто.

Звичайно, паралельно виконувалася й традиційна міністерська робота у контексті підтримки загальносоюзних ініціатив. Приміром, у січні 1961 р. Л.Паламарчук повідомляв ЦК КПУ про подяку представника Індонезії при ООН Вірджопрапото на адресу ПП УРСР при ООН за підтримку урядом УРСР індонезійців у справі Західного Іріану. Текст подяки пропонувалося надрукувати в українській пресі, що й було зроблено. У квітні того самого року керівник делегації УРСР був уповноважений підписати Конвенцію про дипломатичні зносини та імунітет, вироблену на конференції ООН. У серпні 1961 р. в Києві з офіційним візитом перебував Генеральний секретар ООН У Тан. Повторить він свій візит до Києва в грудні 1970 р.

Наукове забезпечення

До своєї діяльності МЗС УРСР час від часу прагнув залучати фахівців інших відомств і установ. Приміром, у березні 1953 р. у відповідь на прохання Генерального секретаря ООН прокоментувати документи на тему промислового використання водних ресурсів заступник міністра закордонних справ С.Сліпченко звернувся по допомогу до фахівців Ради Міністрів УССР. Неодноразово займалися проблемами, які розв'язувалися в ООН, інші українські міністерства.

Взагалі ж колегія МЗС УРСР приділяла серйозну увагу залученню науковців до своєї роботи. Хоча малися на меті переважно ідеологічні мотиви, впадає в око прагнення керівників МЗС УРСР підвищувати фаховий рівень своєї діяльності. У листі до ЦК КПУ міністр закордонних справ УРСР Л. Паламарчук і директор Інституту економіки АН УРСР О.Нестеренко 12 серпня 1954 р., приміром, звертали увагу на необхідність наукового забезпечення участі УРСР у технічній допомозі слаборозвинутим країнам. Для цього, писали вони, доцільною є "більш глибока теоретична розробка ряду актуальних проблем економіки капіталістичних країн. Така теоретична розробка, з урахуванням практичних завдань, що стоять перед МЗС УРСР у зв'язку з широкою участю Української РСР у роботі різних міжнародних організацій, може бути здійснена Інститутом економіки Академії наук УРСР. Для цього необхідно, щоб дослідження по економіці зарубіжних країн... були значно розширені, а їх тематика надалі узгоджувалася з МЗС УРСР". Щодо заідеологізованості, то вона чітко простежується у подальшому тексті. Тематика досліджень зводилася до висвітлення поразки імперіалістичної політики "холодної війни", аналізу імперіалістичної системи міжнародного розподілу праці й скорочення ємності

світового капіталістичного ринку, боротьби робітничого класу в епоху загальної кризи капіталізму, загострення міжімперіалістичних суперечностей, поглиблення кризи колоніальної системи імперіалізму, боротьби слаборозвинутих країн за свою економічну незалежність.

На засіданні колегії МЗС УРСР 2 березня 1955 р. в цьому зв'язку стверджувався низький рівень аналітичних матеріалів, які готуються співробітниками апарату міністерства для участі делегацій у роботі Економічної Комісії ООН для Європи. Проблема підвищення наукового рівня матеріалів МЗС розглядалася й на засіданні колегії 5 квітня 1955 р. 20 квітня засідання колегії було присвячено тільки одному питанню: "Про участь наукових установ (Сектора держави й права, Інституту історії та Інституту економіки академії наук) у розробленні питань міжнародного характеру". Слід сказати, що пропозиція створити Інститут міжнародних досліджень була відкинута у зв'язку з браком кваліфікованих кадрів.

А вже 12 липня 1955 р. засідання колегії МЗС вказувало на підвищення рівня роботи делегації МЗС УРСР на ювілейній сесії ГА ООН, на 38-й сесії МОП та на 13-й Міжнародній конференції з освіти у зв'язку з серйозною допомогою з боку Сектора держави й права АН УРСР.

Своєю чергою, в записці до ЦК Компартії України у червні 1955 р. відзначалося: "Практика роботи міністерства за останні два роки показала велике значення участі наукових установ у розробці питань міжнародного характеру... Значення такої участі тим більш важливе, якщо взяти до уваги те, що обсяг роботи міністерства збільшився за рахунок, насамперед, вступу УРСР у Міжнародну організацію праці, ЮНЕСКО, Міжпарламентський Союз... Дослідження міжнародних питань не були систематичними і не включалися до планів роботи наукових установ. Тому завчасне визначення міністерством питань і тем, розробка яких бажана при участі наукових установ, дало б можливість цим установам включати такі питання і теми у свої річні плани і глибше досліджувати їх. Колегія врахувала такі висловлювання і ухвалила відповідне рішення"[4].

Але не можна недооцінювати й самого факту дипломатичної активності представників УРСР, серед яких дедалі більше з'являлося людей з високою гуманітарною освітою, інтелігентних і талановитих. Скажімо, Представником УРСР у Комісії з прав людини був професор П.Недбайло.

Завдяки дипломатам-науковцям значною мірою було досягнуто успіху в перебігу проведення в Монреалі Дня Української РСР на Міжнародній виставці 1967 р. Згаданий вище Н.Решетняк писав (вих. №778 від 28 червня 1967 р.) про підвищений інтерес ЮНЕСКО до використання наукового потенціалу УРСР, що виявилося під час його розмови із завідувачем відділу наукової політики ЮНЕСКО Гемптином. Тими самими днями про це йшлося у розмові Решетняка з Генеральним секретарем Міжнародної ради соціальних наук Геллеро (вхід. №957 від 7 липня 1967 р.).

Трохи раніше, у лютому 1966 р., МЗС УРСР вітало професора С.Ямпольського у зв'язку з відкриттям у керованому ним Інституті економіки АН УРСР відділу економіки зарубіжних країн. Колегія МЗС УРСР неодноразово повер-

талася до проблеми підвищення рівня роботи, її наукового забезпечення, акцентуючи особливу увагу на покращанні якості резерву для заміщення посад у секретаріатах міжнародних організацій. Як наслідок — їх кількість постійно зростала. Якщо 1960 р. в секретаріаті ООН працював один український представник, то від 1961 р. по березень 1968 включно їх число постійно збільшувалося, досягши в 1965 р. 17 осіб, а в наступні три — понад 20. Крім того, на 15 березня 1968 р. восьмеро українців працювало в апараті ЮНЕСКО, ще троє — в Міжнародній організації праці. Міністерство здобуло можливість порушувати питання про заступлення представниками УРСР більш високих посад.

Переважна більшість 1960-х рр. ознаменована певним сплеском дипломатичних зусиль УРСР, що зумовлювалося так званою "хрущовською відлигою". Це виявилося й у ширшому залученні українських науковців до конкретної роботи в серйозних міжнародних проектах, які важко назвати заідеологізованими у вузькому розумінні ідеології КПРС. Наприклад, відомий історик-міжнародник А.Шлепаков під час перебування в Парижі за стипендією ЮНЕСКО одержав дозвіл МЗС УРСР укласти контракт на підготовку підсумкового документа з проблеми міграції науково-технічних кадрів. Постійний представник СРСР при ЮНЕСКО Решетняк з цього приводу, щоправда, писав: "Підготовка підсумкового документа радянським спеціалістом з такої нагальної політичної проблеми, як "відплив умів", здійснить помітний вплив на всю орієнтацію робіт ЮНЕСКО в даному напрямку й стане важливим кроком у справі розвінчання в очах слабко розвинутих країн негідної ролі США у цьому питанні"[35].

Завдяки чимраз ширшому залученню науковців до дипломатичної роботи навіть за умов традиційної заідеологізованості участі делеґацій УРСР у сесіях ҐА ООН питання, які ними порушувалися, готувалися на більш кваліфікованому рівні. Про це, зокрема, свідчить звіт керівника делеґації УРСР на 5-й спеціальній сесії Асамблеї 1967 р. за підписом С.Шевченка. Так, у виступі делеґатів від УРСР з питання Південно-Західної Африки містилися не традиційні "розвінчання", а аргументована критика спроб "представника США виставити Сполучені Штати миротворцем, як противника конфронтації тощо"[36]. Для такого підходу існували певні підстави, оскільки позиція США й справді була двозначною, не позбавленою прихованих расистських елементів: американські дипломати, зокрема, пропонували примиритися з тогочасним режимом у Південно-Західній Африці.

Орієнтація на залучення науковців стане постійним явищем у діяльності МЗС УРСР. Скажімо, постановою Ради Міністрів УРСР за №249 від 12 травня 1976 р. членами Постійної палати Третейського суду на 6-літній термін були призначені директор Інституту держави й права АН УРСР академік Б.Бабій, завідувач кафедри історії та права країн Азії, Африки й Латинської Америки КДУ ім.Т.Шевченка В.Сапожников, завідувач кафедри кримінального права Харківського юридичного інституту В.Сташіс, завідувач кафедри теорії й історії держави та права Одеського державного університету О.Сурилов.

Створення архіву МЗС УРСР

Своїм наказом від 18 лютого 1954 р. міністр закордонних справ УРСР А.Барановський затвердив "Положення про Політархів" та правила користування ним. Тим самим реформувався створений ще 9 березня 1951 р. наказом Д.Мануїльського за №26 Архів при МЗС УРСР, в якому концентрувалася вся таємна й нетаємна документація відділів. Першою завідувачкою архіву стала В.Зикова. Цікаво, що за розпорядженням А.Барановського архівні матеріали належало описувати згідно зі структурою ООН, вживаючи індекси та назви основних документів.

Правила користування матеріалами архіву, встановлені у березні 1951 р., передбачали допуск до них представників "інших радянських установ" тільки за дозволом міністра чи його заступника. Заборонялася видача документів у відділи, за винятком секретаріату міністра.

Наказ про політархів став одним із останніх наказів А.Барановського в ролі міністра. На зміну йому прийшов Л.Паламарчук.

Ідеологічний чинник у діяльності МЗС УРСР

Цілковитою підтримкою Москви користувалися пропозиції співробітників українських міністерств і відомств щодо ідеологічної роботи за кордоном, започатковані ідеєю Д.Мануїльського про надання таких функцій Українському товариству культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Вперше цю пропозицію український нарком закордонних справ вніс 10 липня 1945 р. в урядовій телеграмі на ім'я голови Всесоюзного товариства культурних зв'язків[37]. Вже через два тижні нарком ЗС УРСР одержав деталізовані пропозиції на цю тему від голови УТКЗ К.Янчева. Характерно, що головний акцент робився на поширенні за кордоном літератури, спрямованої на "задоволення інтересу зарубіжного населення до життя в західних областях України". На час написання доповідної записки вже були замовлені спеціальні статті відповідної ідеологічної спрямованості[38].

Маємо чимало документальних підтверджень того, що створенням республіканських НКЗС Москва передбачала посилити пропагандистську діяльність за кордоном. Українській РСР одразу було відведена вирішальна чи ключова роль у забезпеченні підтримки національної політики КПРС. При цьому планувалося якомога повніше використати можливості так званої "прогресивної" частини діаспори — й не тільки українського походження. Скажімо, у перші повоєнні роки на тлі переможної ролі СРСР високу активність демонстрували єврейські організації в США. У запрошенні на ім'я Голови Верховної Ради УРСР М. Гречухи та інших посадових осіб у Києві керівники єврейських товариств у США власноруч пропонували такі пропагандистські послуги: "Делеґати, які зберуться, будуть приємно вражені телеграфним вітанням общинам нашого міста, котрі будуть обговорювати економічну реконструкцію життя євреїв в Україні"[39].

Слід сказати, що на такі акції українські керівники того часу реагували вчасно та без зволікань. Під час згаданої конференції на адресу президента Американського товариства допомоги Росії Е.Картера надійшла "сердечна подяка", а також побажання "делегатам чотирьохсот українських єврейських організацій плідної і успішної роботи" від Гречухи. З напису на копії документа можна зрозуміти, що цей текст було узгоджено в ЦК КПУ особисто з М.Хрущовим[40]. Подібного змісту телефонограма надійшла голові Національного єврейського товариства допомоги Релєву від керівника виконкому Київської міськради Мокієнка.

І все ж подеколи в документах, які нами опрацьовані в архіві МЗС України, зустрічаються якщо не сміливі, то, принаймні, промовисті пасажі ідеологічного ґатунку. Так, у протоколі засідання працівників політвідділу МЗС УРСР від 11 червня 1949 р. міститься зауваження такого характеру: автори деяких довідок для Д.Мануїльського пишуть їх "переважно за ТАРСом", який "не завжди є хорошим і надійним джерелом для довідок, тому необхідно ТАРС читати критично, використовуючи й зарубіжну періодику та літературу". Відзначалося також, що окремі референти "нав'язують свою думку", "уникають використання офіціального матеріалу ООН". Характерно, що на цьому самому засіданні було повідомлено про заборону Хрущовим написання дисертацій у робочий час[41].

Ідеологічна складова виступала вирішальною у більшості дій і заходів дипломатії Української РСР. Маємо підстави стверджувати, що почасти її головне завдання, поряд із співробітництвом з так званими "прогресивними" організаціями української діаспори у США, полягало у підготовці пропаґандистських матеріалів з їх наступним використанням для "викриття антинародної сутності американського імперіалізму". Найпомітнішу активність серед підрозділів МЗС УРСР постійно виявляв політичний відділ. Вириваючи з контексту документальних і літературних джерел потрібне для дискредитації США, його співробітники готували доповідні записки та аналітичні матеріали. В одному з них тези расистської книжки "Неґр в Америці" видавалися за позицію Білого дому й Конґресу. Цитуванню цієї книги передувала така фраза: "В книзі "Неґр в Америці" перераховуються існуючі правила дискримінації негрів". І далі йшов відповідним чином "узагальнений" текст: "1. Цілковита заборона статевих зносин між неграми і білими жінками та заборона неграм вітатися з білими жінками за руку. 2. Заборона неграм танцювати, митися, їсти і пити разом з білими. 3. Передбачаються особливі правила, як негр повинен вітатися з білим, знімати капелюха, використовувати титули, користуватися входом в будинок білого, форми спілкування при зустрічі з білим на вулиці, на роботі"[42].

Усвідомлюючи, що мова йшла про часи маккартистського свавілля, не можемо погодитися з іншим, а саме: буцімто такі матеріали домінували в діяльності делеґації УРСР в ООН. Приміром, під вхідним №636 5 серпня 1950 р. політичним відділом зареєстровано доповідну записку під назвою "Дискримінація у цій країні шокує африканських студентів". При цьому виставлявся за самозрозумілий і ніяк не коментувався той факт, що саме Сполучені Штати

забезпечували навчання африканських студентів в американських університетах. Крім того, до Києва надходили переклади російською мовою критичних матеріалів американської преси, спрямованих на викриття расизму у всіх його проявах. Того ж таки 5 серпня 1950 р. на адресу політичного відділу МЗС УРСР надійшов текст виступу директора департаменту ООН Р.Банча під назвою "Ставлення до негра в столиці засуджується" (зареєстрований під №632).

Величезну роботу українські дипломати виконували у справі пошуку матеріалів, які могли дискредитувати американський спосіб життя. Вони, приміром, переклали російською мовою книжку А.Форстера "Мірило свободи", присвячену засудженню тогочасної дискримінації в Сполучених Штатах не тільки чорношкірого населення, а й євреїв. Вишукувалися та перекладалися для відправки до Києва доповіді Національного комітету США з питань сегрегації у Вашингтоні.

Традиційною дипломатією назвати це неможливо за жодних умов. Але, звичайно, було б перебільшенням зводити роботу МЗС УРСР лише до ідеологічних акцій та заходів. Досить сказати, що кожна, навіть суто дипломатична дія міністерства та Представництва УРСР в ООН передбачала ідеологічний контекст або підтекст.

Саме останній притаманний багатьом конкретним заходам, здійснюваним безпосередньо апаратом МЗС. Так, у березні 1953 р. українська делегація підтримала Конвенцію ООН про політичні права жінок, але Уряд УРСР під час її ратифікації керувався ідеологічними застереженнями. Рада Міністрів своєю постановою від 21 липня 1954 р. (№1050) відмовилася виконувати статтю 9 Конвенції, за якою всі спірні питання виносилися на рішення Міжнародного суду. РМ УРСР постановила, що в кожному конкретному випадку для цього потрібна буде згода всіх сторін, що беруть участь у суперечці. Річ у тім, що українська сторона у потенційному спорі була просто зобов'язана погодити свої рішення в Москві.

Ідеологічними можна назвати виступи українських дипломатів на підтримку так званих "прогресивних" міжнародних організацій. З цього приводу якраз чи не найчастіше здійснювалися офіційні звернення керівників українських делегацій до керівництва ООН та зарубіжних держав. Так, у відповідь на відмову Секретаріату ЮНЕСКО відновити консультативний статус Міжнародного союзу студентів і Всесвітньої федерації демократичної молоді, котрі перебували під помітними впливами комуністичних партій і Москви, глава делегації УРСР на VIII-й сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО Б.Коваль пояснював необхідність надання їм такого статусу тим, що вони є справді "масовими організаціями"[43].

Спеціально створений відділ преси МЗС УРСР аналізував якість передач українського радіо на закордон та інформував про це відділи ЦК Компартії України.

Позиція УРСР щодо війни в Кореї

Українська дипломатія безоглядно підтримала наміри насадити соціалістичні порядки у Північній Кореї, які стали домінуючими в позиції Москви після звільнення цієї території радянськими військами від японських загарбників. Ідея розколу єдиної Кореї по 38-й паралелі постала внаслідок прагнення СРСР фактично силою створити ще одну соціалістичну країну. Закономірно, що водночас офіційний Київ засуджував підтримку американськими військами "буржуазії і поміщиків" у Південній Кореї, а також їхні намагання "розповсюдити свої впливи на всю Корею". Коли в даному випадку виринула ідея міжнародного опікунства, стало ясно, чому Радянський Союз разом із своїми дипломатичними сателітами так активно опирався включенню відповідних положень до первісних документів Організації Об'єднаних Націй.

Вибірковістю та ідеологічною заданістю позначені практично всі добірки матеріалів ООН, одержувані Міністерством закордонних справ УРСР, на які робилася офіційна реакція. Це стосується й проблеми "світове співтовариство націй — війна в Кореї".

Так, у липні 1950 р. за №578 політичний відділ МЗС зареєстрував телеграму від Генерального секретаря ООН Т.Лі, до якої було докладено текст резолюції Ради Безпеки ООН із засудженням "збройного нападу збройних сил Північної Кореї на республіку Корея". Телеграма містила рекомендацію членам ООН надати Республіці Корея необхідну допомогу для протидії збройному нападові та відновлення міжнародного миру й безпеки в цьому районі, а також рекомендувала створити Об'єднане командування міжнародним контингентом.

У своїй російськомовній відповіді Д.Мануїльський писав: "Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки підтверджує одержання Ваших телеграм, що містять текст резолюції Ради Безпеки від 27 червня із закликом до членів ООН про необхідність втручання у корейські справи на користь південнокорейських властей і текст резолюції від 7 липня про надання воєнних сил та інших засобів у розпорядження так званого "Об'єднаного командування під керівництвом Сполучених Штатів", щодо прохання до Сполучених Штатів призначити командувача таких сил і про використання прапора Об'єднаних Націй під час воєнних дій у Кореї, в зв'язку з чим вважає за необхідне заявити таке:

Згідно із Статутом ООН Рада Безпеки приймає рішення з важливих питань сімома голосами, включно з голосами всіх п'яти постійних членів Ради. Тим часом резолюції Ради Безпеки від 27 червня та від 7 липня були прийняті всупереч Статуту за участю тільки трьох постійних членів ради та за відсутності двох постійних членів Ради — СРСР і Китаю. Крім того, не можна обійти той факт, що ці резолюції прийняті тільки шістьма голосами, а як сьомий був зарахований голос гоміданівця, котрий не представляє Китай. Таким чином, вказані вище резолюції були прийняті з грубим порушенням Статуту ООН і тому позбавлені законної сили.

Вказані резолюції Ради Безпеки спрямовані на використання Організації Об'єднаних Націй та її прапора для прикриття збройної інтервенції Сполуче-

них Штатів Америки в Кореї й становлять пряму підтримку аґресії США проти Корейського народу"[44].

І все ж найбільш показовою у сенсі підтвердження базового висновку про позицію УРСР у корейському питанні є документація політичного відділу. Наприклад, у плані підготовки до X-ї сесії ҐА ООН насамперед ішлося про те, щоб "систематично вести добірку фактів" про "порушення американською стороною умов угоди про перемир'я (в Кореї)".

Спеціальні зусилля в МЗС УРСР планувалося спрямувати на підтримку радянської ініціативи про перегляд Статуту ООН у зв'язку з її помилками й прорахунками в перебігу війни на Корейському півострові.

Договір про заборону ядерних випробувань

8 жовтня 1963 р. уряд УРСР приєднався до Договору про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космічному просторі та під водою, підписаного у Москві між США і СРСР. З цього приводу заступник міністра закордонних справ С.Сліпченко зробив публічну заяву, в якій, зокрема, відзначалося: "Уряд Української РСР розглядає укладення цього договору як успіх ленінської миролюбної зовнішньої політики радянської держави". Слід вказати на суворий контроль, здійснюваний у цьому питанні з боку ЦК КПРС та МЗС СРСР. Зокрема, проект заяви уряду УРСР з приводу укладення радянсько-американського договору узгоджувався безпосередньо з міністром закордонних справ СРСР А.Громико, котрий "погодився" і "вніс ясну вказівку, що заява УРСР робиться державою-членом ООН"[45].

Проблема міжнародного визнання та двосторонніх відносин

Стратегічний підхід західних держав

Попри зрозумілу обережність авторів дипломатичних документів, можна недвозначно стверджувати: по-перше, на всіх рівнях західної дипломатії й політики підтриванню нормальних стосунків з Радянським Союзом віддавався явний пріоритет перед вимогами та проханнями українських націоналістів щодо сприяння національно-державному самовизначенню України; по-друге, наведені та інші документи підтверджують висновок аналітиків, які заперечували популярні в СРСР тези про те, що імперіалізм постійно докладав зусиль, щоб розвалити Радянський Союз, використовуючи для цього можливості українських націоналістів; по-третє, аналіз дипломатичних матеріалів підтверджує, що Захід "українська дипломатія" цікавила в надто обмежених обсягах.

Незаперечним є те, що порушувати питання про встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з Українською РСР за умов "холодної війни"

могли тільки провідні західні держави. Більше того, вирішальним і багато в чому незаперечним на той час був голос офіційного Вашинґтона.

Як вже відзначалося, основну інформацію про плани й наміри Києва західні уряди черпали переважно із аґентурно-розвідувальних джерел, а не через традиційні дипломатичні канали. Вони в цьому випадку використовувалися спорадично та принагідно. Це відносимо й до реагування США та Заходу на документи української влади про самостійну дипломатію УРСР. Цій проблемі, зокрема, присвячений таємний звіт відділу досліджень і аналізу Управління стратегічних служб (УСС) США від 16 грудня 1944 р. Мова в ньому йшла про роль окремих радянських республік у формулюванні принципів і здійсненні повоєнної американської зовнішньої політики. Його автори, даючи досить кваліфіковану й точну оцінку національної політики КПРС та становища союзних республік у складі СРСР, одними з перших поставили у практичне річище проблему їхньої окремої участі у міжнародних організаціях.

"Союзні республіки, — говориться у звіті, — обмежені сьогодні тим, що вони не є суверенними державами, а натомість становлять невідривну частку вкрай централізованої держави. Вони позбавлені автономії у більшості урядових функцій. Приміром, союзна республіка є підконтрольна центральному уряду у формулюванні своєї конституції, законотворчому процесі, веденні більшості економічних справ, управлінні фінансами, обороні, реалізації законів, зовнішніх справах"[46].

Автори звіту критично оцінюють трансформацію Наркомату зовнішніх справ із всесоюзного у союзно-республіканський, оскільки ця акція Сталіна "не скасувала остаточного контролю центрального уряду за здійсненням зарубіжних зв'язків". Увагу аналітиків попередника ЦРУ, що ним було УСС США, привернув той факт, що союзним республікам, згідно з конституційними повноваженнями, делеґується функція самостійного укладення з іншими державами лише угод, в той час як за Москвою залишилося право підписання міжнародних договорів. Головне ж у тому, що в обох випадках офіційний Київ міг долучитися до міжнародно-договірного процесу тільки згідно з волею Москви.

Маємо певні підстави вважати, що Москва з ідеологічних міркувань готова була погодитися на посилення дипломатичних повноважень УРСР. Приміром, знаний український дипломат тих часів В.Тарасенко 25 лютого 1947 р. у розмові з керівником відділу східноєвропейських справ Держдепартаменту Л.Томпсоном "неформально", ніби "жартома", натякнув, що "український уряд не дозволить нам (американцям) відкрити консульство в Одесі, допоки ми не встановимо дипломатичних зв'язків з цією республікою"[47].

Такого роду заяви могли робитися або за погодженням з Москвою, яка на той час зовсім не боялася втратити контроль над Україною, або ж, що менш можливо, у провокативній формі за особистою ініціативою дипломатів Української РСР. Щоб так вважати, маємо на підтвердження і серйозні, і дріб'язкові звернення керівництва українського МЗС до Москви, а з другого боку — випадки відносної самостійності дипломатів УРСР, викликаної, напевне, самим фактом національної приналежності.

Враховуючи буквально кожен нюанс, відділ досліджень і аналізу американського УСС відзначив, що "встановлення дипломатичних зв'язків між союзною республікою та іноземною державою дало б росіянам підстави відкидати будь-які звинувачення у тому, що союзна республіка не є державою".

Логічними наслідками такого, на наш погляд, у цілому об'єктивного аналізу стали пропозиції не погоджуватись на розгляд і сприйняття союзних республік як правових суб'єктів міжнародної політики. Повною мірою це торкалося й Української РСР.

Ініціатива британської дипломатії

У листопаді 1946 р. міністр закордонних справ Великобританії одержав на своє ім'я ґрунтовний документ під промовистою назвою "Встановлення дипломатичних зв'язків з урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки". Він настільки не вписується у загальні уявлення про ставлення Заходу до України, що потребує короткого пояснення перед тим, як подати його з незначними скороченнями.

Смілива позиція Лондона визначалася не стільки прагненням відновити історичну справедливість щодо України, скільки відносно вищим ступенем готовності офіційного Лондона повернути у практичне річище декларації про заперечення комуністичної ідеології. Давалося взнаки, передовсім, перебування біля державного керма В.Черчілля. Британський Прем'єр і його помічники сміливо пов'язували ідеологію антикомунізму з проблемами національного поневолення в СРСР. "Стримуючий" фактор, котрим можна вважати статус Великобританії як колоніальної імперії, щоправда, до певної міри обмежував можливості гострих виступів. Але гору все ж брав антикомунізм.

Вашинґтон же, з одного боку, до певного часу (ще й після смерті Рузвельта) виразно антирадянські позиції декларував стриманіше та здебільшого на рівні конфіденційних матеріалів, а з другого — у перші повоєнні роки американське керівництво навіть у цілком таємних документах майже не торкалося питань національно-державного самовизначення народів СРСР.

Для порівняння розглянемо загальновідомий виступ В.Черчілля у Фултоні й "цілком таємне" послання держсекретаря США Президенту Г.Трумену від 27 червня 1945 р. під промовистою назвою "Міжнародний комунізм". Британський лідер, віддавши належне "комуністичним п'ятим колонам"[48], окремо виділив проблему "звільнення" східноєвропейських народів. У посланні Держдепартаменту ця проблема висвітлювалася майже під кутом зору внутрішніх інтересів США та захисту політики своєї країни від радянських спотворень. Він, зокрема, писав про "комуністичний контроль у профспілках на ключових промислових об'єктах" США, "використання комуністичного апарату деяких європейських країн для втручання у справи управління в нашій зоні окупованої Німеччини", "нападки на вищий персонал Держдепартаменту"[49] тощо. Поневоленим народам місця в цьому програмному документі не знайшлося.

27 жовтня 1945 р. Трумен підкреслив традиційну американську лінію на самоплинне "повернення суверенних прав і самоуправління всім народам,

позбавленим цього силою, й заявив: "Ми не схвалимо жодних територіальних змін у будь-якій дружній частині світу, допоки вони (зміни — авт.) не узгодяться з вільно висловленими прагненнями народів, яких це стосується"[50]. Отже, прихід до влади в Білому домі Г.Трумена не призвів до різкої зміни у позиції США щодо поневолених народів СРСР. У традиціях американського ідеалізму Президент США проголосив: "Ми віримо, що всім народам, готовим до самовизначення, слід дозволити вибір власної форми правління... без втручання будь-якого зовнішнього джерела".

Ледь помітна на концептуальному рівні, відмінність у позиціях двох країн знайшла своє втілення у практичному ставленні до статусу України після надання їй Москвою певних прав на ниві дипломатії. Так, саме уряд Великобританії першим порушив проблему встановлення дипломатичних зв'язків з Україною.

Документ, підготовлений у формі пропозицій глави британського Форін Офісу, унікальний з кількох причин. Найсуттєвішим у контексті даної наукової розвідки є те, що спроби британської дипломатії подати УРСР самостійним чинником міжнародних відносин стали реакцією на помітну дипломатичну активність Наркомату закордонних справ УРСР, особливо в межах ООН.

Отже, британська позиція полягала в наступному:

"Я б вітав схвалення Кабінетом вступу в контакт з Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки через міністра закордонних справ СРСР для встановлення дипломатичних зв'язків між Україною та Об'єднаним Королівством. Цю пропозицію я обговорив з послом Її Величності у Москві й дійшов висновку, що внаслідок такої акції ми більше б виграли, ніж втратили.

Рекомендація

Рекомендую проконсультувати з приводу цієї пропозиції уряди домініонів, а коли буде відповідна згода, то й уряд Сполучених Штатів".

Як видно з наступного розділу аналізованого документа, Лондон не приховував прагнення скористатися відкриттям нових дипломатичних представництв в СРСР для реалізації певних національних інтересів Великобританії:

"*Міркування*

Нинішня обстановка. Ні Об'єднане Королівство, ні домініони нині не мають жодного представника в СРСР, окрім Москви. З другого боку, радянський уряд має дипломатичних представників у Лондоні, Оттаві, Канберрі й Веллінґтоні, а на додаток ще й консульських представників у Ґаліфаксі (Нова Скотія) та Преторії, а також консульського аґента у Кейптауні... Баланс тут явно на користь Радянського Союзу.

Для порівняння доцільно нагадати, що уряд США має дипломатичного представника у Москві, консула у Владивостоку й воєнно-морського аташе в Одесі. Радянський уряд має дипломатичного представника у Вашинґтоні й консульських представників у Нью-Йорку, Сан-Франціско й Лос-Анджелесі. І знову баланс на користь СРСР... Якщо наше представництво в Радянському Союзі розшириться за межі Москви, то виникне потреба у безпосередніх зв'язках з тією чи іншою республікою, котра входить до його складу.

Дипломатичне представництво у союзних республіках. Згідно із законом, ухваленим 1 лютого 1944 р., до Радянської конституції введена додаткова (18а)

стаття. За нею кожна союзна республіка має право вступати в безпосередні зв'язки з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками. Наскільки відомо, жодна союзна республіка ще не скористалася існуючим правом на обмін представниками з іншими державами..."

Втім, фінансово-економічний і політичний вплив США на Великобританію, котра потребувала всілякої допомоги для подолання повоєнної розрухи, обумовлював необхідність проведення консультацій між Лондоном і Вашингтоном. У документі говориться:

"У серпні 1944 р. Держдепартамент (США) неформально погодився з посольством Її Величності у Вашингтоні, що з цього приводу потрібен повний обмін поглядами та інформацією. Таким чином, ми зобов'язані порадитися з домініонами та урядом США перед тим, як змінити нашу позицію".

Керівник британського зовнішньополітичного відомства вказує на стриманість тогочасної позиції Вашингтона в "українському питанні", яка межувала з неґативізмом: "Можна додати, що у двох нещодавніх випадках службовці Держдепартаменту заявляли про брак в уряду Сполучених Штатів надмірної захопленості офіційними кроками українського уряду, спрямованими на щось інше, окрім членства в Об'єднаних Націях".

Британська позиція була значно сприятливішою з погляду перспектив поступового здобуття Україною певних атрибутів державності. Сам міністр писав: "Прийняття України й Білорусії до ООН означало визнання цих двох союзних республік як окремих учасників міжнародного співжиття, й пропозиція обмінятися дипломатичними представниками з Україною не була б, отже, відходом від принципів. Саме з Україною найдоцільніше було б мати безпосередні дипломатичні зв'язки".

Втім, для перебільшень особливих підстав немає. Лондон також керувався насамперед власними інтересами та вигодами: "а) Ми одержали б постійне джерело інформації на території СРСР, котра має велике економічне та воєнне, якщо також і не політичне, значення (Україна — друга за розмірами республіка в СРСР); б) Ми б здобули інший осередок у Радянському Союзі для контактів і розповсюдження культурного, а отже, й політичного впливу; в) Ми б на практиці вивчили роботу радянської урядової машини за межами Москви".

Надію українським патріотам залишали останні слова британського міністра: "Позаяк сьогодні всіма визнано, що обидві республіки, щонайменше у зовнішніх справах, є звичайними маріонетками радянського уряду, ми могли б самі виступити з пропозицією обмінятися дипломатичними представниками з Україною, зробивши це в дусі повної поваги до неї..."[51]

Реакція офіційного Вашингтона

Позиція США стосовно британської пропозиції встановити дипломатичні зв'язки з Українською РСР, по-перше, окреслилася далеко не на самому високому рівні Держдепартаменту, по-друге, за своєю суттю роздуми й пропозиції директора Управління європейських справ Г.Маттеуса не виходять за контекст

американського прагматизму. Про це свідчить і сама назва таємного документа, з підготовкою якого Держдепартамент зволікав аж до 23 червня 1947 р.: "Про переваги і невигоди від встановлення дипломатичних зв'язків з Українською РСР". Адресувався меморандум держсекретарю Д.Ачесону.

Показовий сам початок документа. Поінформувавши держсекретаря про ідею британського уряду, Г. Маттеус подає фундаментальний підхід керованого ним підрозділу Держдепартаменту до проблеми визнання України:

"Подаю перелік принципових переваг і невигод для нашого уряду, якщо ми станемо на такий шлях:

Переваги

1. Встановлення безпосередніх дипломатичних зв'язків з Україною дало б урядові цінний пост підслуховування в одній з найважливіших республік Радянського Союзу... Місія у Києві щонайменше уможливила б здійснення деяких додаткових контактів і забезпечила виправдання поїздок між Москвою та Україною. Крім контактів, можна було б одержати чимало інформації шляхом спостережень.

2. Є певні підстави вважати, що дипломатичні зв'язки з українським урядом могли б бути встановлені ще до розгляду нашої заявки на відкриття консульства в Одесі.

4. Уряд України уже повною мірою користується привілеями членства в Об'єднаних Націях та їхніх допоміжних організаціях, а також можливістю участі у конференціях, які провадяться під опікою ООН. Службовці з України приписані до радянського посольства у Вашинґтоні. Одначе український уряд, маючи низку переваг для себе, при цьому не надає таких переваг Сполученим Штатам.

5. В Україні тривалий час мали місце автономістські прагнення. Тому в напружені періоди незадоволення центральним урядом у Києві, ймовірно, було б сильнішим, ніж у будь-якій іншій столиці.

Невигоди

1. Українська РСР не є незалежною суверенною державою й навіть не володіє досить високим ступенем автономії. Угоди про прийняття України в Об'єднані Нації було досягнуто під тиском потреб воєнного часу. Встановлення дипломатичних зв'язків з Україною допомогло б радянському урядові у його маневрах, спрямованих на те, щоб іноземні уряди повірили в реальність фіктивної автономії радянських республік...

2. Окреме визнання України призвело б до більшого ускладнення наших зв'язків з Радянським Союзом і дало б радянському урядові нові можливості для маневрів у спробах реалізації власних специфічних інтересів у міжнародних справах. Приміром, радянський уряд одержав би змогу зробити так, щоб українська місія у Вашинґтоні посіла тверду позицію в якомусь питанні. При цьому сам радянський уряд не брав би на себе прямої відповідальності.

3. Встановлення безпосередніх дипломатичних зв'язків дало б урядові Радянського Союзу додатковий пропаґандистський канал, а вже сам по собі факт визнання налаштував би багатьох американців на прийняття фіктивної автономії радянських республік".

З таких міркувань Маттеус, звичайно, не міг вийти на стратегічні пропозиції. Його рекомендації зводились до того, щоб "притримати наше рішення у цій справі доти, доки не побачимо, чи вдалося встановити безпосередні зв'язки британцям і чи принесло це їм якісь переваги".

Вважаємо за доцільне звернути увагу й на такий факт. Керуючись інтересами своїх розвідувальних служб, американський Держдепартамент, врешті, схилився до збереження представництва військово-морського відомства США в Одесі замість вирішення "незручного питання про визнання Української РСР". Меморандум в.о. керівника відділу східноєвропейських справ Ф.Стівенса від 10 вересня 1947 р., де говориться про це вже в умовах відмови Москви від розігрування "української карти", переконливо засвідчує другорядність власне України у стратегічних планах США. Схилявся до такої думки й посол Вашинґтона у Москві У. Сміт[52].

Неприйняття ідеї дипломатичних зв'язків з УРСР, отже, базувалося лише на прагматичних міркуваннях. Так, на думку канадського дипломата, якби "росіяни вирішили перетворити Польщу на радянську республіку", то визнання Української РСР, яка залишалась би в складі Союзу РСР, завдало б шкоди[53].

Зміст записки канадського дипломата Ронга заступнику міністра закордонних справ Канади Л. Пірсону від 14 липня 1947 р. додає окремих відтінків до розглянутих моментів позиції США щодо України:

"...Посилаючись на своє донесення від 7 липня, де йдеться про британську пропозицію встановити прямі дипломатичні зв'язки з Україною, я кілька днів тому нагадав про це пану Болену з Державного департаменту й поцікавився його думкою. Він сказав, що, на його погляд, не буде багато шкоди у британській спробі переконатися в тому, чи справді вдасться відкрити місію у Києві, котра б стала корисним джерелом інформації. Однак він сумнівається, що росіяни дозволили б членам такої місії бачитися з кимось, крім дуже обмеженого кола службовців, чи мати свободу пересування".

Висловлюючи спільний американсько-канадський підхід до зовнішньополітичних пріоритетів у контексті ставлення до цілісності чи розчленування СРСР, Ронг відзначав: "Певна небезпека закладена і в тому, що таким чином було б підтверджено визнання суверенітету однієї з союзних республік".

Закономірно, що Конґрес США звернеться до проблеми дипломатичних зв'язків з Українською РСР лише через 6 років, але без жодного рішення[54].

Привертає увагу позиція Болена щодо прийняття УРСР до світового співтовариства, висвітлена ним через опис перебігу обговорення цієї проблеми в Ялті. Впадає в око повний негативізм діяча Держдепартаменту, який, на наш погляд, відбивав загальну позицію відомства: "Ця проблема виринула на одному з ранкових засідань міністрів закордонних справ і того самого вечора троє голів урядів дійшли згоди... Пана Болена здивувало, що пан Рузвельт розпочав розмову з паном Сталіним простими словами про згоду на допущення двох республік. Це знімало проблему з порядку денного. Він додав, що це був один із "найгірших днів" пана Рузвельта у Ялті"[55].

Пояснення позиції британської та американської дипломатії

І Великобританія, і Сполучені Штати добре знали про залежний і підлеглий статус республіки в рамках Союзу РСР. Виходячи з цього, США на перших порах посіли жорстку позицію щодо вступу УРСР як окремої держави в Об'єднані Нації. Великобританія ж, відверто проводячи паралель між Україною та своїми домініонами й прагнучи розширити "власне" представництво в ООН за рахунок останніх, виявила більшу готовність до компромісів, що, зрештою, вплинуло на остаточне рішення Рузвельта. Втім, можна говорити й про те, що офіційний Лондон першим у повоєнні роки порушував питання реалізації прав українського народу на державну самостійність із чітким усвідомленням нездійсненності цього завдання в умовах сталінізму.

Окремий блок документальних, здебільшого таємних матеріалів "Цілі Сполучених Штатів стосовно Росії"[56] розставляє в цьому питанні остаточні акценти: "Передовсім, чи має бути нашим бажанням |...|, щоб нинішні території Радянського Союзу залишались єдиними, під централізованим режимом, чи були розділені?

Українці є найбільш розвиненим із народів, котрі були під російським режимом у новітню добу. В цілому вони опиралися російському домінуванню, а їхні націоналістичні організації виявляли активність і галасливість за кордоном. Було б легко дійти висновку, що їх треба звільнити. Та не станемо поспішати. Очевидна, на перший погляд, простота такого висновку втрачає сенс у контексті східноєвропейських реалій.

Вірно, що українці не зазнали щастя під російським режимом і що слід щось зробити для захисту їх у майбутньому. Але є низка вагомих факторів, котрі не можна не брати в розрахунок. Поки українці були важливим своєрідним елементом у Російській імперії, вони не виявляли себе "нацією", здатною успішно взяти на себе відповідальність за проблему незалежності перед лицем великої російської протидії. Україна не є чітко визначеним етнічним чи географічним поняттям... Немає чіткої лінії поділу між Росією та Україною й було б неможливо встановити її. Міста на українській території були здебільшого російськими та єврейськими. Реальною базою "українізму" є почуття "відмінності", викликане специфічним селянським діалектом і дещо меншими розходженнями у звичаях та побуті сільських регіонів. Назовні політична агітація є здебільшого витвором окремих романтичних інтелектуалів, не надто обтяжених офіційною відповідальністю".

"Економіка України, — пише далі Соуерс, — нерозривно пов'язана з економікою всієї Росії... Спроба відірвати її від російської економіки та якось відокремити була б настільки ж штучною й деструктивною, як і спроба відокремити Зерновий Пояс разом із промисловим районом Великих Озер від економіки Сполучених Штатів... Якщо й може бути окреслений якийсь реальний кордон на Україні, то логічно було б вважати ним кордон між територіями, котрі традиційно схилялися до Східної церкви й тими, що віддавали перевагу Римській церкві".

З погляду розуміння сьогоднішніх пріоритетів США наступна частина міркувань набуває стратегічного звучання:

"Зрештою, ми не можемо бути байдужими до почуттів самих великоросів... Всяка довготривала політика США повинна базуватися на їх прийнятті й співробітництві з ними. Українська територія є частиною їхньої національної спадщини, як Середній Захід у нас. І вони свідомі цього. Рішення, базоване на намірах повністю відірвати Україну від решти Росії обов'язково викличе у них образу та протидію. Та й підтримане воно може бути, згідно з останнім аналізом, лише силою. Резонно вважати, що великоросів можна було б змусити толерантно поставитись до поновлення самостійності прибалтійських держав... Щодо українців, то справа виглядає інакше. Вони надто близькі до росіян, щоб спромогтися успішно будувати своє життя як щось цілком відмінне. На гірше це чи на краще, але будувати свою долю вони муситимуть у певного роду специфічній прив'язаності до великоруського народу. Здається ясним, що цей зв'язок може бути зразком федералізму. За таких умов Україна користувалася б значним ступенем політичної й культурної автономії, не будучи економічно та у воєнному плані незалежною. Такий зв'язок був би повністю справедливий стосовно потреб самих великоросів. Внаслідок цього, здається, саме у таких рамках слід було б будувати цілі США стосовно України".

Соуерс був проти того, щоб Захід підштовхував український сепаратизм, для збереження добрих стосунків із Росією, яка "обов'язково" визнає недійсною незалежність Києва. Але, завершує він, якщо український народ протримається, це покаже, що "я помиляюсь", і підтвердить "моральне право України на самостійний статус".

Наскільки серйозно був сприйнятий у РНБ документ, розроблений 45 років тому у відділі політичного планування Держдепартаменту, можна визначити на основі порівняння окремих моментів нинішньої політики Вашинґтона щодо України із заключною частиною рекомендацій Соуерса: "Наша політика у перший момент мала б полягати в дотриманні зовнішнього нейтралітету доти, доки не зачеплені наші власні інтереси — воєнні чи якісь інші. І лише коли стане ясно, що справа заходить у небажаний глухий кут, станемо підштовхувати (Росію та Україну) до подолання розбіжностей на шляхах розумного федералізму".

Спорадичні висловлювання співробітників держдепартаменту на користь незалежності України мали місце найчастіше у зв'язку з обговоренням малоймовірних на той час ситуацій та перспектив розвитку Східної Європи. Вони, таким чином, не мали директивно-обов'язкового чи програмного характеру.

Закон США про поневолені нації й дипломатія УРСР

Кінець 1950-х рр. позначений черговим сплеском чуток про те, що "в парламенті Англії та в Конґресі США дискутується питання про встановлення безпосередніх дипломатичних зв'язків між цими державами й УРСР"[57]. Вважається, що це було пов'язано з активізацією лобістської діяльності політичних організацій української діаспори та прагненням західних союзників зміц-

нити свої позиції у психологічній війні між соціалістичною й капіталістичною системами. Безпосереднім ініціатором винесення на публічне обговорення проблеми "поневолення" України у межах "комуністичної імперії" став професор Джорджтаунського університету (Вашинґтон), українець із походження Л.Добрянський.

Однак у дослідженнях цієї проблеми з різних причин, зокрема й через обмеженість джерельної бази, практично не висвітлена проблема ініціації з боку МЗС УРСР. Річ у тім, що з кожним витком контрпропаґандистських виступів проти антикомуністичних організацій української діаспори їхня діяльність тільки активізувалася. Будучи вкрай обмеженими кількісно й не маючи належного фінансування, вони набували значущості в очах американської влади саме внаслідок підвищеної уваги до себе з боку українських дипломатів, політиків, державних діячів, преси.

Відзначимо, що активність Добрянського потрапила в коло уваги політичного відділу МЗС УРСР на самому початку 50-х рр. Зрештою, 6 грудня 1955 р. до ЦК Компартії України від заступника міністра закордонних справ УРСР С.Сліпченка надійшов переклад виданої 1952 р. брошури "Неросійські нації в СРСР". Вона становила собою заяву Л.Добрянського на "Конференції з питань психологічної стратегії у холодній війні"[8].Текст загалом пересічної за змістом аналітичної розвідки спеціально розглядався у відділах ЦК КПУ. Ухвалювалися рішення для дезавуювання брошури.

Тим часом на початку своїх українських зусиль Добрянський наштовхнувся на нігілізм у середовищі американських політиків. Успіхові посприяла одержана кількома конґресменами інформація про неадекватне реагування лідерів КПРС на дії професора Джорджтаунського університету. Як наслідок — конґресмени М.Фейґан та Е.Келлі організували масштабні слухання "українського питання" у Комітеті зарубіжних справ Палати представників.

Досить несподіваний перебіг подій спонукав професора до спроби поєднати теорію з практикою. Належний документ бачився йому у формі резолюції Конґресу про підтримку поневолених комунізмом націй. В основу розробленого Добрянським законопроекту була покладена згадана вище брошура, яку він вручив сенаторам П.Дуґласу та Дж.Давітсу. Вони й ініціювали обговорення. З кожним наступним реагуванням української сторони кількість співавторів зростала. До їх числа прилучилися ще 17 конґресменів. У законопроекті перераховані "всі" поневолені нації, але головним об'єктом потенційного використання щоразу називався СРСР. Проект констатує, що визволення народів унаслідок розвалу радянської імперії мало прислужитися інтересам національної безпеки США через послаблення головного супротивника. Наводимо текст проекту повністю:

"Тиждень поневолених націй — Публічний Закон №86-90.

Спільна резолюція Сенату — III, Палати представників — 454, 459.

Оскільки своєю величчю Сполучені Штати значною мірою зобов'язані здатності шляхом демократичного процесу досягати гармонійної національної єдності своїх людей, хоча вони й мають найрізноманітніше расове, релігійне і етнічне походження; і

Оскільки ця гармонійна єдність різних елементів нашого вільного суспільства привела до того, що народ Сполучених Штатів з розумінням і симпатією ставиться до сподівань народів, незалежно від місця їхнього проживання, й визнає природну взаємозалежність народів і держав світу; і

Оскільки поневолення суттєвої частини населення світу комуністичним імперіалізмом є знущанням над ідеєю мирного співіснування між державами і завдає шкоди природному взаєморозумінню між народом Сполучених Штатів та іншими народами; і

Оскільки від 1918 р. імперіалістична і аґресивна політика російського комунізму привела до утворення велетенської імперії, котра становить зловісну загрозу безпеці Сполучених Штатів та всіх вільних народів світу; і

Оскільки імперіалістична політика комуністичної Росії шляхом прямої й опосередкованої аґресії привела до підпорядкування незалежних держав Польщі, Угорщини, Литви, України, Чехословаччини, Латвії, Естонії, Білорусії, Румунії, Східної Німеччини, Болгарії, континентального Китаю, Вірменії, Азербайджану, Грузії, Північної Кореї, Албанії, Ідель-Уралу, Тібету, Козакії, Туркестану, Північного В'єтнаму та ін.; і

Оскільки ці підлеглі держави дивляться на Сполучені Штати як на цитадель людської свободи, прагнуть під їхнім проводом відновити свої свободу і незалежність та знову здобути можливість користуватися своїми християнськими, іудейськими, ісламськими, буддистськими та іншими релігійними свободами та правами особистості; і

Оскільки життєвоважливим для національної безпеки Сполучених Штатів є якомога швидше втілення в життя прагнення народів цих загарбаних держав до свободи і незалежності; і

Оскільки прагнення до свободи і незалежності переважної більшості народів цих підлеглих держав є могутньою складовою стримування війни і однією з кращих надій на справедливий і тривкий мир; і

Оскільки саме нам належить чітко донести до кожного народу всіма дореченими та офіційними засобами той історичний факт, що Сполучені Штати розділяють з ними надії на відновлення їхньої свободи і незалежності: Відтак

Сенат і Палата представників Сполучених Штатів Америки, об'єднані у Конгресі, приймають рішення, згідно з яким Президент Сполучених Штатів уповноважується й від нього вимагається підписати прокламацію про призначення третього липневого тижня 1959 р. "тижнем поневолених націй" та запросити народ Сполучених Штатів відзначити цей тиждень відповідними церемоніями і діями. Надалі Президент уповноважується й від нього вимагається підписувати таку прокламацію щороку аж допоки не настане час свободи і незалежності для всіх поневолених народів світу".

Проект не проходив традиційних обговорень у комісіях і комітетах. Швидке, майже без обговорення, затвердження закону 86-90 спочатку Сенатом (6 липня), а згодом і Палатою представників (9 липня) значною мірою пояснювалося наступальною реакцією радянської сторони. Не переоцінюючи цього документа, важливим вважаємо те, що "вперше громадянським законом Сполучені Штати визнали існування в СРСР поневолених націй". Інша

сторона стратегічної значущості закону така: через президентські прокламації та різнопланові звернення губернаторів штатів, додаткові постанови й резолюції Конґресу, підтримувані владою масові віча, маніфестації та мітинґи, виступи засобів масової інформації, радіостанції, які віщали на СРСР, його статті політизувались і впливали на менталітет населення УРСР.

Документ зумовив зростання інтересу в США до проблем колоніальних народів. Однак існувала ціла низка причин, які не дозволяли перебільшувати можливостей реалізації поставлених у законі цілей щодо СРСР. Він міг лише виконувати роль стимулятора.

Конґрес США та "українське питання"

Період від 1959 р., коли американський Конґрес практично одностайно узаконив проведення тижня поневолених націй, й аж до останніх місяців існування СРСР позначений помітною активізацією західної пропаґанди на громадян УРСР. У цій ситуації посилювалася ідеологічна константа в діяльності МЗС Української РСР. Воно стало своєрідним організатором "контрпропаґанди", що мав на меті довести наявність українського суверенітету.

Пріоритет у пропаґандистському використанні проблеми "підневільного статусу" України у всі ті роки незаперечно утримувала республіканська партія США. Її активісти пробуджували інтерес до України чи, принаймні, не дозволяли йому згаснути. З їхнього подання Конґрес неодноразово обговорював проекти резолюцій, котрі безпосередньо зачіпали підневільний статус України. Виділяється серед них пропозиція Д.Флада створити комісію Конґресу в справах поневолених народів з окремим наголосом на "українському питанні". Йшлося про те, щоб звернутися до уряду СРСР за дозволом на зняття заборони щодо діяльності автокефальної й греко-католицької церков в УРСР та доручити представникам США в ООН винесення цього питання на розгляд міжнародних організацій. Окремі проекти йшли в річищі загальної кампанії на захист прав людини, де побіжно згадувалась Україна. І все ж найбільше число проектів стосувалося проголошення 22 січня днем української незалежності.

Такого роду акції особливо посилювалися під час передвиборчих кампаній у США для привернення голосів американських виборців та з огляду на дії Радянського Союзу на міжнародній арені. Чимало конґресменів, переважно обраних від реґіонів зі значними поселеннями українців, докладали значних зусиль, щоб їхня жорстка антирадянська позиція, яка містила й звинувачення Москви у поневоленні України, через інформаційні канали доходила до українського населення. Особливо важливо, що в їхніх заявах і законопроектах, хай і через брак бажання користуватись іншими джерелами, широко звучали сюжети, внесені представниками української діаспори. Саме завдяки їм наростала кількість законодавчих актів на українські теми. Тільки від 1970 до 1979 рр. їх ухвалено понад 150 (підрахунок здійснено за матеріалами "Конґрешнл Рекорд"). За тематикою переважав захист прав людини в Українській РСР — 90. Далі йшли вимоги звільнення України та встановлення дня її державності — 37, визволення релігії й Церкви з-під державного контро-

лю — 21, встановлення дипломатичних відносин з УРСР — 2, виключення Української РСР з ООН — 2.

Комуністична влада в СРСР своїми рішучими організаційними та ідеологічними контрзаходами лише сприяла підвищенню етнічної свідомості. Розуміння керівниками КПРС того, що Захід розглядав націоналізм як альтернативу комунізму й ставив на сепаратизм неросійських народів, спонукало їх переважно до пропаґандистських, а не політико-економічних дій всередині країни.

Що стосується реальної позиції західного співтовариства націй щодо можливості реальної підтримки суверенізації української дипломатії, то за часів Брежнєва вона здійснювалася переважно у контексті протистояння часів "холодної війни".

Поступовий перехід лідерів КПРС до репресій щодо "дисидентів" змушував відповідним чином діяти й українських дипломатів. У матеріалах, які надходили від них до Києва, скажімо, в оцінках виступів конґресменів США з "українського питання", домінували розвінчувальні мотиви. Їхні автори уникали викладу суті проблеми.

В цілому найбільш активний у цих питаннях американський Конґрес у 1960-х-1980-х рр. виконував здебільшого просвітянську функцію, спрямовану не тільки на американців, а й на мешканців України. Конґресмен від штату Пенсільванія, де проживають десятки тисяч українців, Дж.Берн зробив з цього приводу таке пояснення: "Маємо цілі покоління громадян підневільних держав, які навіть не знають, що означає мати власний національний уряд, користуватися свободою, зокрема думки, дії та еміґрації". Що стосується прогнозу, то приміром, конґресмен Е.Дервінскі писав: "Україна без сумніву найбільше здатна власними силами стати на ноги як незалежна держава... Тож не реалізуючи вимог дедалі настирливіших національних ґруп, люди в Кремлі накликають на себе вкрай серйозну можливість політичного вибуху".

Особливо помітною тут була популяризаторська роль конґресменів, що полягала у привернені уваги до історичної леґітимності права України на незалежність. Своєрідним зразком можна вважати велику за обсягом промову сенатора Лоша від 23 січня 1961 р. Вона містила географічні та демографічні дані про Україну, детальну інформацію про національно-визвольну боротьбу її народу у XVII й XX ст., злочини "російського комунізму" проти українців після 1922 р. Сенатор закликав народ УРСР боротися за відновлення незалежності, яка принесе письменникам можливість говорити й писати українською мовою, науковцям — діяти, політикам — говорити щиро й вільно, священикам — відкрито відправляти службу тощо. У Палаті представників його підтримали Сілі-Браун, Черч, Флад (60-хвилинна промова), О'Хара, Аддаббо, Двайер, Ліндсей та ін.

Саме завдяки активності законодавців США інформація про "45-мільйонний народ" України та її підневільний статус з другої половини 60-х рр. швидко розповсюджується за межі Вашинґтона та вищих органів влади США. 1969 р. в своїх прокламаціях про поневолені народи Україну згадали губернатори К.Кертіс, Д.Дейвіс, Ґ.Ле Вандер, мери Балтімора, Трентона, Клівленда тощо.

З огляду на активізацію використання "українського питання" Конґресом США та ухвалення ним закону про тиждень поневолених націй свої завдання одержало Представництво УРСР при ООН. Приміром, у квітні 1960 р. у Бостоні воно організувало радіопередачу, присвячену українській музиці. Україна була названа великим індустріальним і сільськогосподарським "районом".

Реакція української дипломатії

Слід вказати на помітну активізацію представників української діаспори в ООН, де розповсюджувалися матеріали про "підневільний статус" України. Виконуючи відведену йому ідеологічну й контрпропаґандистську місію, МЗС УРСР розгортає дедалі активніші дії щодо насичення штаб-квартири ООН радянськими публікаціями. Зокрема, бібліотека ООН з другої половини 1957 р. буквально "штурмується" запитами на дозвіл включити п'ять бібліотек УРСР до числа депозитних бібліотек ООН. Обмін листами, телеграмами й телефонограмами тривав протягом кількох років. Своїм листом від 14 березня 1960 р. за №06 МЗС УРСР порушило питання в категоричній формі. Із представництва УРСР в ООН, яке вивчало ситуацію, надійшла довідка виконувача обов'язків представника І.Неклеси з рекомендаціями такого змісту: 1) доцільно було б повернутися до листа МЗС від 13 вересня 1957 р., в якому йшлося про включення до числа депозитарних бібліотек ООН бібліотеки АН УРСР; 2) слід підготувати список наклепницької літератури про УРСР, що зберігається у бібліотеці ООН — це полегшить МЗС постановку питання про вилучення цієї літератури; 3) після оброблення літератури, переданої від МЗС УРСР до бібліотеки ООН, скласти повний список книжок, що залишаться в каталогах.

Зрештою, питання було вирішено на користь бібліотеки АН УРСР, про що йшлося у листі директора бібліотеки ООН на ім'я керівника вказаної української бібліотеки.

Організується ретельне стеження за кожною акцією американських політиків, у якій тим чи іншим чином заторкувалося "українське питання". У листах згаданого І.Неклеси від 16 березня 1960 р. за №36 та від 24 травня 1960 р. за №90 з певною настороженістю повідомляється про те, що підкомісія Палати представників американського Конґресу на своїх засіданнях обговорювала й, нарешті, 10 травня затвердила проект резолюції конґресмена Бентлі про спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку в американській столиці. З відчутною тривогою І.Неклеса писав про те, що перед членами підкомісії виступили із заявами представники українсько-американських політичних організацій, та про плани офіційного видання Палатою представників спеціального "документа про Тараса Шевченка". У ще одному листі з Представництва УРСР на ім'я міністра закордонних справ (№93) вже йдеться відверто про те, що "українські буржуазно-націоналістичні центри в США і насамперед Український конгресовий комітет Америки значно активізували свою антирадянську пропагандистську діяльність. Так, наприклад, після зриву переговорів у Парижі (зустріч глав урядів у зв'язку з провокаційним польотом американського шпигунського літака над територією СРСР 1 травня 1960 р. — авт.) голо-

ва УККА Лев Добрянський від імені очолюваної ним організації вислав листа до Ейзенхауера з поздоровленнями і висловами вірнопідданства... УККА звернувся до своїх відділів з закликом почати кампанію масової висилки листів до сенаторів, які мають підготувати резолюцію для Конґресу США про спорудження в Вашинґтоні пам'ятника Т.Шевченку... Одночасно УККА розіслав до своїх відділів проекти листа і телеграми, які відділи УККА мають висилати до Ейзенхауера з поздоровленнями і подякою за його гідне становище під час недавньої конференції у Парижі. Значно активізував свою діяльність УККА і в ділянці підготовки до відзначення проголошення Ейзенхауером тижня поневолених народів".

У листі постійного представника УРСР при ООН П.Удовиченка від 3 травня 1960 р. повідомлялося про "парад лояльності", в якому 30 квітня того самого року в Нью-Йорку взяли участь "представники найбільш реакційних емігрантських угруповань".

Тим часом у радянській пресі буквально нагнітається координована Москвою пропаґандистська кампанія про те, що Захід нібито готує аґресивну війну проти СРСР. 2 квітня 1960 р. постійний представник України при ООН у листі за №49 повідомляв МЗС УРСР про те, що американська газета "Нью-Йорк телеграм енд сан" "приписала" Д.Мануїльському "вирвані із контексту" слова з його статті про "ленінську школу політичної війни 1931 р." наступного змісту: "Війна між комунізмом і капіталізмом неминуча. Зараз ми, зрозуміло, не досить сильні, щоб організувати наступ. Але наша черга прийде років через двадцять чи тридцять. Буржуазію необхідно приспати, а тому ми почнемо проводити найенергійнішу у світі кампанію за мир. Ми дамо небувалі обіцянки і виразимо готовність піти на нечувані поступки... І як тільки вони втратять всяку пильність, ми їх знищимо своїм твердо стиснутим кулаком". У листі з Нью-Йорка містилося прохання "звірити цю витяжку й "підготувати відповідь на ці випади".

Міністерством закордонних справ УРСР вживаються заходи для того, щоб одержувати для аналізу якомога більшу кількість американських періодичних видань. Організується збір листів американських дітей школярам України для їх публікації в Україні. Поряд із цим, представництво УРСР при ООН розпочинає поширення пропаґандистської літератури, для чого просить МЗС УРСР передати якомога більше літератури англійською мовою. Співробітники представництва зустрічаються з дипломатами країн, що розвиваються (приміром, 29 вересня 1959 р. відбулася зустріч із лідером Народної партії Камеруну Мбіле).

На цьому тлі стає помітним прагнення МЗС СРСР диктувати українському МЗС майже кожен крок. Скажімо, для того, щоб відповісти на поточного листа Генерального секретаря ООН за №TR326 від 10 лютого 1960 р., в якому всім державам пропонувалося висловити свою позицію щодо виконання статті 73 Статуту ООН, Міністерству закордонних справ УРСР пропонувалося "попередньо узгодити відповідь з Представництвом СРСР"[59].

Водночас виникають проблеми з оформленням осіб, що подавалися для роботи в апараті ООН від Української РСР. Відповідальний працівник Бюро персоналу ООН Ґріффітс у розмові з представником УРСР в ООН 25 квітня 1960 р. заявила про те, що "вона не знала, хто представляється від СРСР, а хто

від УРСР, бо в анкетах, що заповнюються кандидатами, в графі "національність" одні пишуть "Soviet", інші — "Russian", "Ukrainian", треті — "USSR". Від імені Міністерства закордонних справ УРСР постійний представник УРСР при ООН П.Удовиченко 8 квітня 1960 р. передав ноту протесту у зв'язку з прийомом на роботу в Секретаріат ООН громадян УРСР. З великою напругою питання вдалося залагодити.

Проблема ідентифікації для дипломатів УРСР залишалася постійно. Адже їм доводилося захищати інтереси метрополії, а не своєї держави. Однак час від часу, очевидно, через те, що Москва прагнула підкреслювати суверенний статус союзних республік, у діях дипломатії Української РСР простежувалися показові нюанси. Приміром, ще 8 січня 1957 р. в Другому комітеті 11-ї сесії ҐА ООН представник Української РСР висловився за "незалежність економік слаборозвинутих країн". У відповіді заступника міністра С.Сліпченка на ноту Д.Хаммаршельда ЕС/132/27 від 30.03. 1960 р. така позиція була підтверджена. Впадає в око паралельна обережність Москви у справі надання МЗС УРСР належної інформації. 23 лютого 1962 р. міністр Л.Паламарчук скаржився з цього приводу заступнику ґенерального секретаря МЗС СРСР М.Дегтярю. Він, зокрема, вказував, що МЗС УРСР "не одержує, зокрема, як це мало місце раніше, виписок з політичних звітів посольств (СРСР) та інші матеріали".

За таких обставин зрозумілою є напруженість, якою позначена зустріч міністра Л.Паламарчука з послом США в СРСР Ф.Колером навесні 1963 р. Вона знаменна тим, що чи не вперше з усією гостротою розглядалося конкретне питання, що може бути віднесене до сфери українсько-американських відносин. Адже йшлося про взаємне ставлення до політичної діяльності організації української діаспори в США. Цікаво, що в перебігу зустрічі Колер запитав про те, як у Києві поставилися б до заснування там посольства США? Український міністр відповів, що у Києві знають про подібні пропозиції, зокрема в Конґресі США, а відтак поцікавився, чи означають слова посла "офіційну пропозицію від імені уряду США". Колер відповів, що "не має офіційних інструкцій на цей випадок, але вони в Держдепартаменті багато говорили свого часу про це". "Зрозумілo, — сказав посол, — між СРСР і США існує ще багато важливих невирішених питань, і за всієї поваги до українського уряду він розуміє, що ці проблеми будуть вирішуватися у Москві, але думає, що порушене ним питання, враховуючи розширення зв'язків, належить до числа таких, котрі можуть вирішуватися тільки після розв'язання головних проблем чи навіть водночас із ними. Вони, зокрема, зацікавлені мати консульство чи відділ посольства або свого представника в Києві". Відповідаючи Колеру, Л.Паламарчук передусім відзначив, що Уряд України бере участь у розробленні всіх важливіших рішень Уряду СРСР. Якщо Уряд США офіційно звернеться з такою пропозицією, Уряд України належним чином розгляне її. Колер не став розвивати цю тему, а на прийомі у В.Щербицького й зовсім не торкався.

Проте головним сюжетом у висловлюваннях українського міністра була тема підтримки американськими державними діячами "українських націоналістів". З цього приводу Л.Паламарчук заявив послові США: "З особистого досвіду в ООН у мене склалося враження, що представники США в ООН ніколи

не голосують за кандидатуру України на виборах в органи ООН саме тому, що вони перебувають під впливом цих ворогів українського народу".

Не допускаючи зарубіжних дипломатів до самостійних контактів з українською громадськістю, Міністерство закордонних справ УРСР водночас посилює зв'язки з американськими громадянами українського походження, котрих у Києві зараховували до числа діячів прогресивного руху. В архіві міністерства зберігається чимало матеріалів про розповсюдження радянської літератури, фільмів і преси за кордоном, зустрічі з секретарем Ліги американських українців Рибаком, відповідне ідеологічне забезпечення гастролей Ансамблю танцю УРСР ім.П.Вірського, зусилля, спрямовані на вилучення "антирадянської літератури про Україну з бібліотек всіх важливіших міжнародних організацій, членами яких була Україна" тощо. Промовистими є назви цих книжок: ""Короткий огляд української історії" Й.Білоуса, "Найбільший злочин Кремля: запланований штучний голод в Україні 1932-33 років" М.Вербицького, "Радянська Україна у міжнародних зв'язках та її міжнародний статус, 1918-1923" В.Маркуся й навіть "Історія України" М.Грушевського з вступним словом Ю.Вернадського.

Діяльність Постійного представництва УРСР

Перші кроки зарубіжних представництв УРСР

Ще 30 квітня 1945 р. був зроблений перший серйозний крок у напрямку реалізації нових конституційних положень. Делеґація УРСР "для участі в роботі конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франціско (США) з вироблення Статуту Загальної Міжнародної Організації для підтримання миру й безпеки" була направлена за спеціальною постановою РНК УРСР[60].

Протягом першого року після рішення Москви про перетворення союзного Наркомату закордонних справ на союзно-республіканський окремі західні країни й керівництво ООН бодай у зовнішніх виявах ставилися до УРСР як до повноправного учасника міжнародних відносин. Принаймні, це декларувалося ними на словах і підтверджувалося окремими фактами. Приміром, виконавчий комітет Підготовчої комісії ООН на етапі затвердження цієї міжнародної організації надсилав буквально кожний документ, проект резолюції чи постанови до Києва з проханням узяти до відома, зробити поправки, врахувати думку інших держав, заздалегідь представити прізвища членів делеґації УРСР для участі в конференціях тощо. Виконавчий секретар Підготовчої комісії Дж.Гледвін із Лондона звертався до Д.Мануїльського по-діловому та з підкресленою дипломатичністю[61]. Намагаючись дотримуватися обумовлених термінів для відповіді, перший нарком закордонних справ УРСР не просто відсилав запити до Москви з проханням "санкціонування проекту колірної телеграми до Лондона у відповідь", а й підкладав текст проекту відповіді на затвердження.

Характерна дописка українського наркома: "Телефонограму (до Лондона) вважаю за доцільне вислати за підписом мого помічника"[62].

Все ж траплялися прикрі зволікання з відповідями, що змушувало Виконавчого секретаря ООН надсилати повторні повідомлення та запити. Так сталося, приміром, коли не було вчасної відповіді з Києва на його повідомлення про необхідність затвердити список для виборів членів Міжнародного суду. Першу телеграму з цього приводу Дж.Гледвін надіслав 13 листопада 1945 р., повторну — 15 листопада, третю — 20 листопада, четверту — 28 грудня. 6 січня наступного року, тобто за чотири дні до припинення реєстрації повноважень національних делегацій, голова виконавчого комітету Підготовчої комісії ООН змушений був знову нагадувати Наркоматові закордонних справ України про те, що "список кандидатів для виборів членів Міжнародного суду буде вважатися завершеним з 10 січня ц.р."[63].

Ситуація не була настільки однозначною, щоб Захід сприймав "українське питання" лише під кутом зору неможливості іншого підходу. З одного боку, саме завдяки надзвичайному заповзяттю української дипломатії тих часів, зокрема в межах ООН, протягом якогось року вдалося кардинально змінити ставлення до УРСР з боку деяких конкретних західних дипломатів. Скажімо, 27 січня 1947 р. на адресу міністра закордонних справ УРСР надійшов лист із виконавчого управління Ґенерального секретаря ООН, у якому з високою повагою та дипломатичним пієтетом Україні пропонувалося підтримати резолюцію ООН про створення Всесвітньої організації охорони здоров'я[64]. З другого боку, Д.Мануїльський, якому адресувався лист, по дозвіл на участь УРСР навіть у такій далекій від ідеології й політики організації, як ВОЗ, звернувся до заступника керівника МЗС СРСР А.Вишинського[65]. Ще більше впадає в око інше. Йдеться про те, що після одержання згоди Москви на участь УРСР у ВОЗ Д.Мануїльський текст свого послання Ґенеральному секретареві ООН Т.Лі відправив на затвердження до відділу Об'єднаних Націй МЗС СРСР, очолюваного Виноградовим, з такою прикінцевою фразою: "Прохання повідомити, чи немає заперечень"[66]. Більше того, вже після прийнятого рішення долучитися до діяльності ВОЗ український нарком закордонних справ просив у заступника наркома закордонних справ СРСР повідомити про те, "яким повинне бути наше ставлення до Міжнародної Організації з охорони здоров'я, і чи слід направляти нашого представника в Женеву" (на засідання адміністративно-фінансового комітету ВОЗ)[67]. Відповіді від Вишинського не надійшло, що змусило завідувача політвідділу МЗС УРСР Войну звернутися до згаданого Виноградова з проектом послання Мануїльського щодо приєднання УРСР до Статуту ВОЗ та участі в її роботі[68].

Ідентичною ставала ситуація у зв'язку з листами, одержаними МЗС УРСР від Міжнародного суду. Цього разу по дозвіл відповідати на листи політвідділ МЗС УРСР звертався у договірно-правовий відділ МЗС СРСР[69]. Часом ситуація була просто анекдотичною. Так, Мануїльський просив у заступника міністра закордонних справ СРСР дозволу відповісти на запит ООН, що "Україна поки що не бере участі у багатосторонніх конвенціях і угодах з питань транспорту"[70], а Война радився з Виноградовим на тему подання даних до періодичного збірника ООН про стан транспорту й зв'язку[71].

Все це призводило до зволікань із відповідями МЗС України на запити ООН і тим самим породжувало або посилювало сумніви щодо самостійності української дипломатії та доцільності для західних держав мати з УРСР справи окремо від Москви.

Слід сказати, що з кожним роком, який віддаляв СРСР від смерті Сталіна, діяльність дипломатії Української РСР бодай частково набувала традиційних рис. Водночас заідеологізованість радянської дипломатії спричинялася до того, що на міжнародному рівні дипломати УРСР порушували питання, насамперед, під кутом зору обслуговування інтересів верхівки КПРС, а не власне національних інтересів, як це заведено в цивілізованому світі.

Показовим із цього погляду є звіт С.Демченка про підбиття підсумків 8-ї сесії ҐА ООН. На референтському засіданні співробітників оперативних відділів МЗС УРСР 31 жовтня 1953 р. він, зокрема, говорив не про інтереси української республіки, а про необхідність збирання матеріалів "по Тунісу і Марокко, котрі можна і потрібно використати для складення досьє фактичних матеріалів". Ішлося про публікації української преси та бюлетеня ТАРС, які дозволяли "легше визначити позицію держав при обговоренні пунктів порядку денного. В бюлетені ТАРС, зокрема, друкуються тексти виступів наших делегатів, відсутні в офіційних звітах комітетів Асамблеї". Пропозиція доповідача полягала в тому, що матеріали ТАРС необхідно "обробляти і передруковувати замість того, щоб робити наклейки". Та й загалом основною темою засідання була проблема поліпшення роботи політархіву[12].

Закономірність такого підходу пояснюється ще й тим, що фактично дипломатичну діяльність від імені УРСР здійснювали представники радянських посольств. Приміром, Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, схвалений на міжурядовій конференції в Ґаазі, від імені УРСР був уповноважений підписати посол СРСР у Франції С.Виноградов. З другого боку, МЗС УРСР щоразу просило дозвіл Москви на участь у міжнародних форумах. Наприклад, 25 лютого 1955 р. Л.Паламарчук повідомляв ЦК КПУ про те, що "МЗС УРСР чекає вказівок від МЗС СРСР з приводу участі представників Української РСР" у міжнародній конференції з мирного використання атомної енергії.

Ідеологічна зумовленість позиції УРСР у міжнародному середовищі позначалася й на підборі складу делеґацій для участі у різних форумах. Частіше до них входили радше відомі й справді заслужені люди, ніж політики та державні діячі, уповноважені ухвалювати рішення, виступати з політичними ініціативами тощо. Скажімо, постановою Ради Міністрів УРСР №837 від 14 липня 1955 р. делеґація республіки на Міжнародну конференцію з мирного використання атомної енергії складалася лише з науковців, а очолював її президент АН УРСР С.Палладін.

Одним із головних напрямків діяльності Представництва УРСР при ООН завжди була підготовка аналітичних матеріалів. Для прикладу назвемо кілька довідок, які надходили на замовлення міністерства від ПП УРСР при ООН 1960 р.: про аґресивні дії воєнної авіації США, про аґресивні дії Бельгії проти Республіки Конґо, про аґресивні дії США щодо Куби і т. ін. Про їхній наскріз-

ний зміст у цей період можна судити із записки І.Неклеси до Голови Комісії ООН з роззброєння Л.Нерво від 3 серпня 1960 р. Головна сюжетна лінія: Радянський Союз прагне миру, а західні держави ухиляються від розгляду конкретних питань роззброєння; з огляду на це Українська РСР підтримує позицію СРСР про припинення своєї участі у дискусіях Комітету Десяти.

У такому самому ключі створювалися доповідні записки українських дипломатів на адресу Міністерства закордонних справ. Так, 12 й 22 квітня, 9 й 12 травня 1962 р. А.Котляренко писав із Нью-Йорка про слабкість позиції США на переговорах про загальне та повне роззброєння й необхідність продовження радянської наступальної лінії, зволікання західних союзників, ізольованість американців у питаннях пропаганди війни, про те, як "західники" прагнули відвернути увагу Комітету ООН тощо. З довідок цього та інших українських дипломатів можна зробити висновок про їхню загальну високу кваліфікацію та обізнаність. Той же А.Котляренко буквально в деталях і нюансах змальовував суть американських виступів і, хоча й у тогочасному дусі, подавав чіткі та зрозумілі пропозиції.

Загалом же така робота здійснювалася цілеспрямовано, будучи покладеною в основу всіх заходів. У планах співробітників МЗС і дипломатів УРСР на 1961-1962 рр. ключовим словом було "досьє", що стосувалося вивчення життя й діяльності української еміграції, пропаганди та контрпропаганди. Йшлося про розроблення матеріалів на тему боротьби всередині "еміграційних націоналістичних угруповань", якість висвітлення "прогресивною українською еміграцією" життя в УРСР, підготовку автореферату на тему "Антибільшовицький блок народів", огляду українських "прогресивних" газет США й Канади за 1961-1963 рр. Окремим пунктом плану йшло питання підготовки проекту плану видання літератури про Україну іноземними мовами, зокрема брошури про УРСР спільно з відділенням АПН у Києві. Особлива увага у всіх випадках приділялася "розвінчанню" матеріалів про "так званий радянський колоніалізм".

Боротьба за членство в Раді Безпеки

Однією з ключових складових дій радянської дипломатії був намір заручитися додатковим голосом у Раді Безпеки ООН. Як відомо, перші вибори непостійних членів РБ були проведені на Першій Лондонській сесії Ґенеральної Асамблеї ООН 12 січня 1946 р., внаслідок чого були обрані Австралія, Бразилія, Польща, Єгипет, Мексика та Нідерланди. Відтак СРСР під час голосувань міг твердо розраховувати на Польщу, частково — на Китай. Очевидною була перевага західних делегацій. Не вдалося суттєво змінити ситуацію і в перебігу другої частини Першої сесії ҐА в Нью-Йорку. 19 листопада 1946 р. замість Єгипту, Нідерландів і Мексики були обрані Бельгія, Колумбія й Сирія. На другій сесії ҐА ООН 1947 р. переобиралися Австралія, Бразилія й Польща, висунута як слов'янська країна згідно з вимогою статті 23 Статуту ООН. СРСР замість Польщі висунув кандидатуру Української РСР. У першому турі УРСР

одержала 33 голоси, Індія — 29, Чехословаччина та Уругвай — по 8. Отже, згідно з процедурою, у наступному турі мали балотуватися Україна та Індія. Відразу стало ясно, відзначається у доповідній записці політвідділу МЗС України, що "американська та англійська делегації прагнуть будь-яким чином завалити одну із слов'янських країн і тим самим посилити свою позицію в Раді Безпеки... Американо-англійський блок, щоб обробити делегації інших країн і схилити їх на свою сторону, намагався через своїх підставних осіб відкласти питання виборів третього постійного члена Ради Безпеки"[73].

Тим часом у другому турі Україна одержала 29 голосів, а Індія — 24, в третьому ситуація суттєво не змінилася, а в четвертому голоси розділилися так: 30 проти 25. І тоді американці й англійці запропонували перенести голосування на пізніші терміни. Попри те, що за ініціативою Франції були проведені п'ятий і шостий тури, максимум, чого вдалося добитися, це збільшити кількість одержаних УРСР голосів до 34. Як наслідок, американці зуміли настояти на перенесенні голосування. Додаткові шість турів, проведені на вимогу СРСР, результатів не дали. Після цього радянська делегація виступила з гострою критикою на адресу Заходу в заяві для преси[74].

Перед останнім туром під тиском "радянських делегацій" Індія змушена була зняти свою кандидатуру, внаслідок чого Україні вдалося здобути бажані 35 голосів і разом з Канадою та Аргентиною вперше у своїй історії ввійти до складу непостійних членів РБ ООН. Завершився перший термін повноважень УРСР 31 грудня 1949 р.

Історичні факти свідчать, що для США та більшості їхніх союзників вирішальним чинником у ставленні до міжнародного статусу Української РСР було бажання не допустити посилення позицій СРСР. З другого боку, ідеологічно й політично зумовлені намагання Москви провести УРСР до складу Ради Безпеки насправді сприяли ознайомленню співтовариства націй з існуванням великого напівдержавного народу в центрі Європи. Це було тим більш важливо, що на середину 1949 р. в Києві фактично було присутнє тільки одне дипломатичне відомство — консульство Польської Республіки. Проблемами громадян інших держав, що перебували на території УРСР, згідно з розпорядженням Д.Мануїльського опікувався протокольно-консульський відділ МЗС УРСР. За своїми повноваженнями цей відділ "здійснював зв'язок Консульського Управління МЗС СРСР з установами УРСР"[75].

Після завершення процесу формування Організації Об'єднаних Націй та здобуття Українською РСР місця непостійного члена Ради Безпеки ООН про українську дипломатію у звичних наукових вимірах певного процесу можна стверджувати переважно у контексті виконання обслуговуючої ролі стосовно ініціатив і конкретних заходів дипломатії радянської. У цьому сенсі українську складову можна вважати своєрідним явищем, аналогів якого, як і самого характеру радянської федерації, у світовій історії не було. Адже бракувало самої цільової основи дипломатичної діяльності, котрою завше виступає національний інтерес.

Політичні питання

У травні 1956 р. МЗС УРСР у відповідь на звернення Ґенерального секретаря ООН повідомило його про те, що на адресу ООН будуть відправлені загальносоюзні закони про дипломатичні й консульські імунітети, а також перелік загальносоюзних законів і правил, оскільки, згідно зі статтею 19 Конституції СРСР і статтею 16 Конституції УРСР, в Україні діють у цій сфері тільки союзні закони. Майже водночас на адресу Ґенерального секретаря ООН було надіслано інформацію МЗС УРСР "Про добробут сім'ї, дітей і молоді в Українській РСР (1953-1955 рр.)". Трохи раніше Ґенерального секретаря ООН повідомили про те, що в Українській РСР проблеми зайнятості населення немає, а деталі з цього питання можна побачити у повідомленні Статистичного управління УРСР.

Втім, слід відзначити, що в МЗС СРСР дещо інакше поставилися до означеного прохання Ґенерального секретаря ООН. Завідувач договірно-правового відділу МЗС СРСР у листі на ім'я заступника міністра закордонних справ УРСР С.Сліпченка просив підготувати "відповідні законодавчі матеріали Української РСР, зокрема, взяті з Кримінального кодексу, Кримінально-процесуального кодексу і Адміністративного кодексу УРСР та інших, і направити їх разом із своїми пропозиціями до МЗС СРСР для розгляду питання про доцільність направлення цих матеріалів у Секретаріат ООН"[76]. Невдовзі такий документ було підготовлено й відіслано до Москви для наступного розгляду та використання. Практично всі витяги з названих кодексів при цьому містили посилання на законодавство СРСР.

Із часом МЗС УРСР мало не про всі свої рішення починає інформувати ЦК Компартії України. Так, у серпні 1956 р. Л.Паламарчук повідомив ЦК КПУ та РМ УРСР про те, що українська делеґація не братиме участі у Міжнародній конференції з цукру, оскільки питання, які там розглядатимуться, "як повідомило Міністерство закордонних справ СРСР", "входять у компетенцію Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР" (Секретаріат МЗС УРСР, вих. №161). 31 жовтня 1956 р. міністр у доповідній записці до ЦК КПУ повідомляв, що МЗС СРСР ухвалило рішення, щоб СРСР, УРСР, БРСР і країни народної демократії підтримали вимогу арабо-азійських держав про скликання Надзвичайної сесії ГА ООН у зв'язку з "агресією Ізраїлю проти Єгипту" (вих. №35). Тут же було узгоджено із згаданим вище завідувачем відділу міжнародних організацій МЗС СРСР текст відповідної вимоги до ООН від імені уряду УРСР.

Загальна декларація прав людини та протидія геноциду

Зазвичай найскладнішими для українських представництв були питання, пов'язані з правами людини. Помітним явищем міжнародного життя 1948 р. стало ухвалення Об'єднаними Націями Загальної декларації прав людини. Наступного року керівні органи ООН розгорнули активну діяльність, спрямовану на те, щоб вона була ратифікована. У листі Ґенерального секретаря ООН

Д.Мануїльському містилося прохання звернути особливу увагу на потребу публічного розголошення тексту Декларації з допомогою урядів країн-членів. Пропонувалося, зокрема, опублікувати її в перекладі українською та іншими мовами для того, щоб учителі знайомили з нею школярів і студентів[77].

Тим часом Українська РСР змушена була діяти згідно з офіційною концепцією, затвердженою керівництвом КПРС. Її суть полягала в критиці тексту Декларації, яка, мовляв, із вини західних держав "не давала яких-небудь гарантій реалізації записаних у ній прав"[78]. Відмовою зустріла українська дипломатія пропозицію Ґенерального секретаря ООН впливати на великі держави з тим, щоб вони подолали існуючі розбіжності й узялися за впровадження в практику зовнішньої політики Резолюції ҐА ООН від 3 листопада 1948 р.[79]

Пропаґандистськими складовими була наповнена діяльність делеґацій УРСР на форумах ООН з питань повоєнного облаштування біженців і переміщених осіб. Досить гучно й помпезно було обставлено підписання повноважним представником УРСР О.Богомольцем конвенцій щодо захисту жертв війни, вироблених Женевською дипломатичною конференцією 1949 р., а також виконувачем обов'язків міністра закордонних справ УРСР О.Войною — Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього, схваленої ҐА ООН 9 грудня 1948 р.[80] Тут доречно вказати на причини зволікань з підписанням останнього із названих документів. Вочевидь за вказівками з Москви Українська РСР тривалий час відмовлялася ратифікувати з ідеологічних міркувань цей міжнародно-правовий акт. Впадає в око, що остаточно він був підписаний міністром закордонних справ УРСР тільки 16 грудня 1949 р. після узгоджених із Москвою застережень стосовно статей 9 і 12.

Ця тема ретельно замовчувалася в монографіях і підручниках радянського часу, присвячених історії зовнішньої політики СРСР. Українська делеґація діяла в рамках запропонованих Москвою застережень до згаданої Конвенції. Щодо статті 9, зокрема, говорилося: "Радянський Союз вважає для себе необов'язковими положення статті 9, яка передбачає, що суперечки з питань тлумачення, використання чи виконання даної Конвенції між сторонами, які домовляються, передаються на розгляд Міжнародного суду за вимогою будь-якої із сторін в суперечці, і заявляє, що стосовно підсудності Міжнародному судові в суперечках, тлумачення, застосування чи виконання Конвенції СРСР буде дотримуватися, як це він робив і до цього часу, такої позиції, згідно з якою для передачі тієї чи іншої суперечки на рішення Міжнародного суду необхідна в кожному окремому випадку згода всіх сторін, що сперечаються".

Ще суттєвішими виглядають радянські застереження, до яких змушена була приєднатися Українська РСР, щодо статті 12: "СРСР заявляє про свою незгоду із статтею 12 Конвенції і вважає, що всі положення Конвенції повинні розповсюджуватися на території, котрі не мають самоуправління, включно з підопічними"[81].

Тут уже цілковито очевидними є побоювання Москви стосовно ймовірності використання статей Конвенції відносно союзних республік СРСР. Адже самоуправління на їхніх територіях існувало тільки на рівні декларацій, тобто мало суто паперовий характер. Закономірно, що тільки після московських за-

стережень зі своїми поясненнями почав виступати МЗС УРСР. Торкалося це вже конкретних питань, які розглядалися Міжнародним судом. В архівах МЗС України зберігаються відповідні копії. Один із таких документів був підписаний О.Войною 23 січня 1951 р. й надісланий до штаб-квартири Міжнародного суду в Голландії.

На підтвердження того, що Москва мала причини для побоювань, наведемо деякі витяги з меморандуму "Про фактори, які мають братися до уваги при вирішенні питання про повну самоврядність території", присланого Ґенеральним секретарем ООН до Києва у лютому 1953 р. на підписання міністром закордонних справ. У пункті "с" меморандуму наголошувалося на винятковій важливості "прояву вільного волевиявлення народів у зв'язку з визначенням їхнього національного та міжнародного статусу в межах цілей, поданих у Главі XI Статуту" ООН. Характерним вважаємо і параграф 8 резолюції ҐА ООН від 10 грудня 1952 р., яким члени Об'єднаних Націй запрошувалися до передачі Ґенеральному секретареві ООН (до 1 травня 1953 р.) письмового варіанту позиції уряду УРСР з питань самоуправління.

Щоб відвести критику від Радянського Союзу, історія якого сповнена акцій геноциду проти неросійських народів і самих росіян, українські дипломати буквально вишукували в західній пресі будь-який критичний матеріал про злочини Британської, Французької, Голландської, Португальської та інших імперій у своїх колоніях, і передавали їх до Києва у формі спеціальних довідково-аналітичних матеріалів. Часто-густо вони використовувалися в пропаґандистських публікаціях, спрямованих на "дискредитацію" капіталізму.

У такому самому дусі діяли тоді представники УРСР на сесіях Комісії ООН із прав людини (В.Сапожников; від 17 березня 1956 р. — представник УРСР у цій Комісії), на форумах МООП, інших міжнародних організацій, де була представлена УРСР. Знову звернемося за підтвердженням нашого висновку до матеріалів політичного відділу МЗС УРСР. Скажімо, під час підготовки до X-ї сесії ҐА ООН його співробітники активно накопичували й апологетизували "заяви і ноти уряду СРСР з питання скорочення озброєнь і заборони атомної зброї", документи про "гонку озброєнь", "військові бази США на чужих територіях", "підготовку США та інших капіталістичних країн до використання атомної енергії у воєнних цілях", "виступи народів світу за заборону атомної і водневої зброї" та діяльність "реакційних урядів". Спеціальними пунктами плану реґламентувалося укладення збірника фактичних матеріалів про расову дискримінацію за кордоном. З ідеологічних міркувань українська дипломатія тих часів разом із представниками СРСР, БРСР, інших учасників соціалістичного блоку включилась у боротьбу за перегляд принципів діяльності ООН з огляду на "спроби підпорядкування ООН цілям зовнішньої політики США". Це, мовляв, проявилося у відсутності в ООН представників КНР, проголошенні КНР і КНДР агресорами, порушенні Статуту ООН Північноатлантичним пактом тощо. Делегації ООН принагідно розповсюджували пропаґандистські матеріали про становище людей в УРСР. Співробітники МЗС УРСР укладали збірки матеріалів про положення дітей і громадян похилого віку в УРСР та капіталістичних країнах, звичайно, позитивні у першому випадку й неґативні — в другому[82].

Реагування західних держав на таку поведінку з висоти нинішнього історичного знання можна вважати адекватним. Так, 1961 р. західні представництва в ООН забалотували кандидатури від УРСР, висунуті для роботи в Комісії з прав людини ООН. Своєю чергою, в дусі "холодної війни" дипломатія УРСР нерідко реагувала на пропозиції ООН та західних країн. Скажімо, 2 вересня 1963 р. у відповідь на пропозицію Ґенерального секретаря ООН проголосити 1965 рік Роком міжнародного співробітництва Л.Паламарчук писав: "...на жаль, економічні, соціальні, культурні і гуманітарні зв'язки в нинішній час характеризуються різного роду дискримінацією, обмеженнями та іншими діями, чужими принципам взаємовигоди, рівності, суверенітету, гідності держав". Замість Року міжнародного співробітництва УРСР запропонувала зайнятися ліквідацією наслідків Другої світової війни шляхом мирного вреґулювання німецького питання, ліквідацією зарубіжних воєнних баз і виведення військ із чужих територій, забороною пропаґанди війни, ворожнечі та насильства, остаточною ліквідацією колоніалізму.

За зовнішньої привабливості українських пропозицій зрозуміло було, що їх неможливо реалізувати у двополюсному світі. З другого боку, не менш ясно й те, що Рік міжнародного співробітництва передбачав більшу відкритість СРСР для іноземних візитерів, а також поїздки значної кількості громадян УРСР за кордон, що зовсім не входило до планів Москви.

Дуже ґрунтовно готувалася українська дипломатія до роботи на Міжнародній конференції ООН з прав людини (Теґеран, 22 квітня-13 травня 1968 р.). Членів делеґації заздалегідь ознайомили з матеріалами ЦК КПУ та прокуратури по судових справах за "антирадянські злочини". У постанові колеґії МЗС від 11 квітня 1968 р. з цього приводу завідувачу відділу міжнародних організацій Ю.Мацейку доручалося "протягом року подавати необхідну допомогу республіканським організаціям у проведенні заходів, передбачених постановою ЦК КПУ у зв'язку з міжнародним роком прав людини", а також надіслати до ООН звіт про його проходження в УРСР.

Діяльність УРСР у ЮНЕСКО

Адекватнішою статусові повноправного члена ООН здавалася реакція Міністерства закордонних справ УРСР на деякі інші рішення та постанови ООН, максимально позбавлені ідеологічного наповнення. Але й це сталося більшою мірою після смерті Сталіна. Таким, приміром, можна вважати ставлення УРСР до ухвалення Статуту з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО). Відомо, що ЮНЕСКО почала діяти ще 1946 р., але так звані "радянські" делеґації приєдналися до неї тільки 1954 р. Повноваження підписати Статут ЮНЕСКО Радою Міністрів УРСР були передані послові СРСР у Великобританії Я.Малику. У своєму зверненні до Ґенерального директора ЮНЕСКО Л.Еванса 2 квітня 1954 р. (вих. №7) А.Барановський повідомляв: "Прошу Вас, пане генеральний директор, розглядати даного листа як офіційний документ про прийняття Українською Радянською Соціалістичною Республікою Статуту ЮНЕСКО". Отже, 2 квітня 1954 р. Українська РСР стала повноправним членом ще однієї міжнародної організації.

На цьому, однак, технічні проблеми з вступом до ЮНЕСКО завершені не були. Причиною цього стало те, що провідні західні держави розглядали Українську РСР саме як своєрідного сателіта СРСР і з певного часу все звіряли з Москвою. Так сталось, для прикладу, 27 квітня 1954 р., коли політвідділ МЗС УРСР зареєстрував під №236/1 ноту Посольства Франції у Москві, в якій говорилося: "Посольство Франції засвідчує свою повагу Міністерству Закордонних Справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік і має честь повідомити йому, що воно поінформоване про передачу Послом СРСР у Лондоні грамот про приєднання СРСР до ЮНЕСКО. Посольство Франції було б вдячне Міністерству Закордонних Справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік, якби воно мало ласку повідомити йому, чи мають намір Україна й Білорусія вчинити так само. Посольство користується нагодою, щоб ще раз передати Міністерству Закордонних Справ запевнення у своїй високій повазі".

На наш погляд, це було черговим відображенням реального ставлення західних держав до членства Української РСР у міжнародних організаціях.

Характерно, що цей документ було передано вищим посадовим особам МЗС СРСР (Молотову, Громику, Зоріну, Кузнєцову) та посольству СРСР у Парижі, але не до Києва чи Мінська. Сприймався як даність той факт, що дозвіл Москви на приєднання УРСР до ЮНЕСКО А.Барановський одержав ще до цієї ноти французького посла, як і те, що в Лондоні та Парижі цілком напевне знали наведене вище повідомлення українського міністра про приєднання до ЮНЕСКО. Річ в іншому, а саме: західні уряди чекали офіційного підтвердження цього рішення Москвою. Значущим у цьому плані є й той факт, що підтвердження прийняття Української РСР до ЮНЕСКО А.Барановський одержав від тимчасового представника СРСР при цій організації В.Єрофєєва.

За всіх нюансів, слід сказати, що саме в ЮНЕСКО українські представники працювали з більшою відкритістю й активністю. Цьому сприяла відносна деполітизованість у діяльності згаданої міжнародної організації. У довідці К.Забігайла, підготовленій ним у лютому 1955 р., з цього приводу містяться такі дані: "Радянські делегації вступили в ЮНЕСКО в 1954 році і вперше взяли участь у її сесії. Ця обставина певною мірою визначала позицію СРСР: активної участі в обговоренні всіх питань не брав, обмежувався тільки найважливішими, принциповими питаннями; радянські делегації придивлялися, вивчаючи роботу конференції, як і діяльність ЮНЕСКО загалом. ЮНЕСКО є, всупереч різним буржуазним діячам, організацією політичною. Нині переважний вплив в ЮНЕСКО належить США, котрі тому широко використовують її апарат для посилення свого впливу в інших країнах, включаючи і ті країни, котрі перебувають у сфері впливу інших великих держав... Участь радянських делегацій і країн народної демократії істотно змінила становище в ЮНЕСКО у сенсі підриву впливу США в цій організації. ЮНЕСКО, завдяки вступу в її члени СРСР, УРСР, БРСР і країн народної демократії, одержала реальну можливість стати міжнародним органом, що дає певні можливості для міжнародного співробітництва"[83].

Саме в ідеологічному контексті й розгорталася діяльність українського представництва в ЮНЕСКО. Мета полягала в тому, щоб дискредитувати капі-

талістичні країни та наголосити на досягненнях соціалістичної системи. Як повідомляється у згаданій вище довідці, глава делегації УРСР одразу ж заявив про необхідність того, щоб ця організація насамперед почала допомагати слабко розвинутим країнам у ліквідації неписьменності, добилася безкоштовної освіти для дітей, незалежно від статі, раси, мови й соціального стану батьків. Наступальна позиція "радянських делегацій" багато в чому спричинилася до ухвалення відповідної резолюції ЮНЕСКО (без статті про безкоштовну освіту).

Специфічну й активну позицію обирали українські представники в ЮНЕСКО під час обговорення проблеми боротьби з раковими захворюваннями. Виступивши проти зосередженості ЮНЕСКО тільки на фінансуванні та інших формах розв'язання проблеми встановлення причин ракових захворювань, делегат від України Тульчинська порушила питання про негайне впровадження у життя вже одержаних результатів. Її пропозиція була схвалена більшістю делегацій (21 проти 18 при 7, що утрималися).

Гостра боротьба велася в ЮНЕСКО з приводу обсягів фінансування. Радянським делегаціям не вдалося добитися відходу від шкали, використовуваної в ООН. Тож пропозиція, щоби внесок СРСР становив 10%, УРСР — 1%, а БРСР — 0,45%, не пройшла. Але водночас саме завдяки цьому не зуміли добитися зниження свого внеску з 33% до 30% і американці.

УРСР і економічні підрозділи ООН

Маємо ще багато підтверджень того, що українська дипломатія повоєнних років аж до здобуття нашою державою незалежності цілковито залежала від Москви. Це торкалося часом і дріб'язкових питань. Коли делегацію УРСР запрошували на більшість міжнародних форумів, без згоди Москви не ухвалювалися навіть рішення про кількісний склад української делегації. Більше того, будучи відмежованою від ухвалення серйозних міжнародних рішень самостійно, українська дипломатія тих часів нерідко прагнула діяти так, щоб брати на себе якомога менше повноважень і відповідальності, навіть тоді, коли існувала перспектива, умовно кажучи, поїхати у зарубіжне відрядження державним коштом. "Останнім часом нами одержано ряд листів від Виконавчого секретаря Європейської Економічної Комісії з проханням прислати своїх представників і експертів для участі в роботах чергових сесій комітетів з внутрішнього транспорту і житлових питань та підкомітетів з чорної металургії та лісоматеріалів, котрі відбудуться у лютому-березні 1948 р., а також подати статистичні дані про виробництво, споживання, вивезення і ввезення лісових продуктів, фарфорових ізоляторів, сталі і транспортного устаткування (локомотиви, вагони)", — повідомляв О.Война постійного представника УРСР при Раді Міністрів СРСР Д.Мануїльського. А завершував свого листа таким промовистим пасажем: "Ми не налаштовані відповідати на вказані листи Секретаріату Європейської Економічної Комісії. Прошу Вас повідомити Вашу думку з цього питання"[84].

Тільки після вказівок, одержаних із Москви, ухвалювалися рішення про те, щоб прилучатися до роботи міжнародного органу, вкрай далекого від здій-

снення ідеологічних "підступів" проти Радянського Союзу та соціалістичної системи загалом.

Так, у січні 1948 р. на ім'я керівника відділу ООН МЗС СРСР Виноградова надійшла телефонограма з Києва за підписом О.Войни такого показового змісту: "У кінці березня цього р. в Женеві відбудеться третя сесія Економічної Комісії для Європи, а також конференція зі свободи інформації і друку, в яких буде брати участь і УРСР. На прохання тов. Мануїльського прошу повідомити, яку кількість делегатів ми повинні підготувати для відправлення на сесію Економічної комісії та на конференцію з преси"[85]. У відповіді Вишинського, затвердженій Молотовим, у жорсткій формі говорилося: "Делегація Української РСР на третю сесію Економічної Комісії для Європи повинна складатися з керівника делегації, одного делегата (він же експерт) і перекладача. Такий самий склад повинен представляти УРСР на конференції зі свободи інформації"[86].

І це не все. Той самий Война у листі в Постійне представництво УРСР, повідомляючи, що посол СРСР у Швейцарії Кулаженков інформує про відкриття сесії Європейської Комісії, водночас вказує на те, що радянський дипломат просить "поінформувати його про те, які питання Україна має намір включити у порядок денний". Здавалося б, ситуація нормальна, оскільки Україна нібито самостійно розробляє свої пропозиції до порядку денного. Але річ у тім, що О.Война нічого не знав про такий факт, а тому пише так: "Прошу Вас з'ясувати в МЗС СРСР, чи будуть які-небудь завдання чи відповідати негативно. Прошу Вас також домовитися з Андрієм Януаровичем (Вишинський — авт.), щоб дав розпорядження про своєчасне забезпечення нашої делегації інформаційними матеріалами та інструктажем чи викликати члена делегації для участі у підготовці матеріалів для сесії Європейської Економічної Комісії"[87].

До останнього моменту питання української присутності залишалося відкритим, але врешті було вирішено на користь присутності.

Варто нагадати, що листування з приводу участі або неучасті делегації Української РСР у роботі комітетів Економічної Комісії для Європи велося з попереднього року Тоді вона відкривалася 2 травня. Але принаймні ще 4 квітня О.Война звертався до Виноградова з проханням щось відповісти з огляду на те, що Т.Лі просив повідомити склад делегації УРСР і кількість потрібних кімнат у готелях для житла та офісу. Завершувався лист О.Войни таким чином: "Не маючи принципової настанови, на всі запити Ген. секретаря ми нічого досі не відповідали". Врешті, було одержано вказівку з Москви забезпечити формальну участь у сесії дипломатів, які перебували у Женеві. Вишинський розпорядився, щоб на засіданні експертів з транспортних питань "делегат був із складу делегації (СРСР), що перебувала в Женеві"[88]. Мануїльський обговорював це питання з Кагановичем, після чого повідомив Вишинського про згоду на кандидатуру Гарбузова, котрий перебував у Женеві. Далі він писав: "Якщо у Вас будуть заперечення, що він не транспортник, тоді ми зможемо підібрати кандидатуру одного із завідувачів транспортного відділу Обкому КП(б)У"[89].

Влітку того самого року О.Война просив завідувача економічного відділу МЗС СРСР повідомити, "якої думки повинна дотримуватися Українська РСР" у питанні, внесеному урядом Бельгії — "Економічні відносини з Німеччиною і, зокрема, встановлення певного тарифу обміну марки"[90]. Впадає в око, що важливі матеріали, одержувані делегаціями УРСР на міжнародних форумах, надсилалися спочатку до Москви, а вже потім, за рішенням тамтешніх чиновників, надходили до Києва[91].

Вся ця історія пов'язана з цілковито "невинними" з ідеологічного погляду проблемами. Адже, як повідомлялось у листі з ООН до міністра закордонних справ УРСР, Економічна Комісія для Європи була створена, по-перше, Організацією Об'єднаних Націй, членом якої від дня її заснування стала Українська РСР. По-друге, займалася вона тільки питаннями подолання руйнації, викликаної Другою світовою війною, планами відродження й розвитку європейської економіки. Є певні підстави вважати, що офіційний Київ турбувала ймовірність непередбачуваної реакції Москви на те, що свою діяльність економічні органи ООН здійснювали на основі концепції фундаментальної залежності, яка існувала між країнами Європи й між Європою та рештою світу. До всього, як постійно повідомляв у своїх листах до МЗС УРСР Виконавчий секретар Економічної Комісії для Європи Г.Мюрдаль, для проведення роботи сесій необхідна була адекватна інформація про стан справ в економіці всіх європейських країн.

8 лютого 1949 р. було ухвалено рішення Ради Міністрів УРСР про призначення В.Гарбузова представником республіки в Комітеті з розвитку зовнішньої торгівлі Європейської Економічної Комісії[92].

На жаль, українська дипломатія була де-юре й де-факто позбавлена можливості залучатися до діяльності міжнародних інститутів, які готували рішення про надання допомоги країнам, що найбільше потерпіли від війни. Це, зокрема, торкається Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН. Тут вочевидь домінував ідеологічний підтекст. Приміром, у довідках, які готувалися співробітниками МЗС України, містилися вкрай критичні та негативістські оцінки Плану Маршалла для Європи. Практично обов'язковою в них була така фраза: "Труднощі маршалізованих країн не зменшилися, а суперечності між ними загострилися".

Повертаючись до діяльності Української РСР в Соціально-економічній раді ООН, слід відзначити, що протягом першого повоєнного десятиліття вона відігравала особливо важливу роль у загальній діяльності Організації Об'єднаних Націй. З її подання було ухвалено низку важливих рішень 1948 та 1949 рр. Не маючи для "взірця" чітких розпоряджень Москви, МЗС УРСР тривалий час відмовлялося оприлюднити свою позицію щодо вказаних рішень Ґенеральної Асамблеї. Від 30 квітня 1951 р., коли до Києва прийшло перше прохання Ґенерального секретаря ООН висловити офіційну точку зору Уряду Української РСР, до кінця зими 1952 р., коли надійшло чергове попередження, українська сторона просто не відповідала на послання з Нью-Йорка. В останньому з названих листів із ООН говорилося: "Нагадуємо, що згідно з положеннями резолюції Ради 283 (X) ми чекали від урядів відповіді про імплемен-

тацію рекомендацій до жовтня 1951 р. Однак жодного повідомлення з цього приводу ми не одержали від Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки й тому Ґенеральний секретар має честь ще раз звернутися за відповіддю у якомога стисліші терміни, що дозволило б підготувати звіт для чотирнадцятої сесії Соціально-економічної ради"[93].

Показовою є також позиція Уряду УРСР щодо резолюції Соціально-економічної ради ООН 475 (XV) від 27 квітня 1953 р., згідно з якою Рада "рекомендувала як членам, так і не членам Об'єднаних Націй, котрі ще не зробили цього, якомога швидше приєднатися до Міжнародної Конвенції 1926 р. з рабства стосовно своїх територій, а також територій, що не є самоврядними чи опікуваними, але за які вони (ці держави) є відповідальними, маючи на увазі, щоб означена Конвенція одержала універсальне запровадження"[94]. Доклавши до свого послання текст Конвенції 1926 р., Ґенеральний секретар просив міністра закордонних справ підписати її від імені уряду своєї республіки. Підписувати такі документи Українська РСР без волі Москви не могла. Це зрозуміло. Але зволікання з підписанням були викликані не тільки цим, а й деякими об'єктивними обставинами. Адже за цією Конвенцією рабство визначалося як "статус чи умова життя особистості, стосовно якої реалізується право власності". А на той час дане положення цілком вписувалося для оцінки, скажімо, статусу радянських колгоспників, позбавлених права вільно пересуватися й навіть мати повноправне громадянство, виявом чого в СРСР була наявність паспорта.

Звісна річ, ми не маємо підстав стверджувати, що МЗС УРСР узагалі відмовлявся давати офіційні відповіді на складні для себе запитання. Подаючи приклади зволікань і відмов, ми прагнули підкреслити те, що жоден політичний документ ООН, який не вписувався в комуністичну ідеологію або міг тлумачитися як такий, котрий стосується Радянського Союзу, не міг бути підписаний українськими дипломатами без волі Москви. Однак і це не єдина проблема, з якою постійно мали справу співробітники МЗС і Постійного представництва України при ООН. Доводилося буквально вишукувати будь-яку можливість для того, щоб зберегти за кордоном враження про певний рівень державного суверенітету Української РСР. Так, рішення Соціально-економічної ради ООН, за яким усі держави-члени зобов'язані були подавати інформацію про свої заходи в соціальній сфері, знаходило в МЗС УРСР певну й дуже характерну реакцію. До Секретаріату ООН за підписом міністра закордонних справ УРСР направлялися матеріали з'їздів Компартії України: 1) Про наслідки виконання четвертого (першого післявоєнного) п'ятирічного плану Української РСР на 1946-1950 рр.; 2) Про наслідки виконання державного плану розвитку народного господарства Української РСР в 1951 р.; 3) Про наслідки виконання державного плану розвитку народного господарства в 1952 р. тощо[95].

Останні два десятиліття обмеженої дипломатії

Робота МЗС УРСР ускладнюється

З кожним етапом загострення відносин між СРСР і США, Сходом і Заходом ускладнювалися завдання української дипломатії та можливості їх реалізації. Додатково у 1960-і рр. спричинялися до ускладнення роботи дипломатів УРСР зарубіжні українці, чимало з яких на хвилі "хрущовської відлиги" відновили в собі надії на реалізацію одвічної мрії — створення незалежної України як повноправного члена світового співтовариства націй. Скажімо, Постійне представництво УРСР при ООН у січні 1968 р. дуже багато уваги змушене було приділяти ситуації, яка складалася в Конґресі США у зв'язку зі святкуванням у його стінах 50-ї річниці IV-го Універсалу Центральної Ради. Проаналізувавши ситуацію, С.Шевченко пропонував Д.Білоколосу не виступати з цього приводу з якимись нотами протесту, щоб не втягуватись у дискусію (вх. №220 від 20 лютого 1968 р.). В інших листах С.Шевченко повідомляв міністерство про те, яким чином "антирадянські матеріали" потрапляли до стін ООН (вх. №332 від 13 березня 1968 р.).

Із наближенням 1970-х рр. Москва починає вимагати від "радянських делегацій" тіснішої координації дипломатичних зусиль СРСР, УРСР і БРСР. 30 квітня 1969 р. за підписами постійних представників при ООН Я.Малика (СРСР), М.Поляничка (УРСР) та Г.Чернущенка (БРСР) було схвалено розпорядження (№51) з цього приводу. Суттєвим його моментом вважаємо те, що на республіканських дипломатів уперше поширювався прямий допуск до оперативної інформації, яка поступала до ПП СРСР при ООН.

Як наслідок — у наступні роки стала традиційною практика укладання спільних планів роботи трьох радянських делегацій, які затверджувалися заступником міністра закордонних справ СРСР. Знову посилився ідеологічний підтекст спільної дипломатії. В одному з таких перспективних планів роботи делегацій СРСР, УРСР і БРСР в органах ООН, затвердженому у Москві 17 листопада 1971 р. (підпис заступника міністра ЗС СРСР Н.Родіонова), говорилося: "Радянські представники в соціальних органах ООН використовують всі можливості для пропаганди досягнень соціалізму... У своїй роботі вони керуються даною на XXVII з'їзді КПРС оцінкою світового соціального становища".

У цьому ж річищі розглядаємо випадки застережень, якими супроводжувалася ратифікація Українською РСР окремих міжнародних договорів, конвенцій, угод. Так, указом президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1978 р. за №814-VIII схвалена Радою Міністрів УРСР і подана на ратифікацію Конвенція про транзитну торгівлю внутрішньоконтинентальних держав містила застереження, що мало вочевидь ідеологічне походження й координувалося Москвою. В ньому відзначалося, що УРСР вважає для себе необов'язковими положення статті 16 Конвенції, яка передбачає, що члени арбітражної комісії можуть призначатися головою Міжнародного суду, й "заявляє, що для при-

значення членів арбітражної комісії головою Міжнародного суду потрібна в кожному окремому випадку згода держав, які ведуть спір"[96]. Водночас, оскільки, скажімо, Конвенція про заборону розроблення, виробництва й нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення повністю відповідала позиції СРСР, вона була ратифікована Радою Міністрів УРСР без застережень.

За таких умов від початку 1970-х рр., тобто із фактичним завершенням "хрущовської відлиги", Москва орієнтує Київ на посилення дипломатичних контактів дипломатів УРСР зі своїми колеґами з соціалістичних країн. Більш постійними й плановими стають зустрічі представників соціалістичної системи, на яких відверто обговорюються питання протидії "підривній діяльності західних спецслужб і пропагандистської машини". Так, 1973 р. саме на цих питаннях акцентувалася увага в перебігу зустрічі заступника міністра закордонних справ В.Кравця зі своїм протеже з ЧССР Воєводою, з повноважним послом СФРЮ в Москві Пешичем під час його офіційного візиту до Києва й т. ін. Обговорювалися також питання взаємної підтримки під час голосування в міжнародних організаціях, спільній пропаґанді зовнішньої політики КПРС тощо.

Перші роки "розрядки"

За умов розрядки міжнародної напруженості, що стала наслідком стратегії Президента США Р.Ніксона та його візитів до СРСР і КНР, як відомо, певною мірою посилилася можливість зовнішнього впливу на громадян СРСР. Тож від початку 1970-х рр. дипломати Української РСР працюють у ще складніших умовах, викликаних так званою "ворожою антирадянською діяльністю сіоністських та інших ворожих організацій", як про це відзначалось у розпорядженні А.Громика за №90 "по делегації СРСР на XXVI сесії Генасамблеї ООН" від 17 вересня 1974 р. Міністр закордонних справ СРСР зобов'язував усіх співробітників "виявляти високу політичну пильність, організованість і дисципліну, обмежити неділові виїзди до міста, суворо оберігати державну таємницю" і т.ін. Того самого десятиліття дедалі більша увага приділялася інформаційній роботі з використанням емігрантської преси. У розпорядженні №1 Постійного представника УРСР при ООН М.Поляничка від 27 січня 1972 р. з цього приводу говорилося про розподіл обов'язків працівників представництва під час роботи з українською еміграцією та ведення досьє, а також укладення інформаційного довідника про керівні органи націоналістичних організацій та видавництв з урахуванням змін особистого складу. Передбачалася щомісячна перевірка стану проведення цієї роботи.

2 березня та 1 липня 1972 р. на адресу ЦК КПУ надходили доповідні записки (№№417 та 1295) міністра закордонних справ Г.Ревеля, в яких ішлося про потік "скарг і звернень" до ООН, "інспірованих українськими буржуазними націоналістами". Тематика цих скарг — "зволікання оформлення документів на виїзд до США радянських громадян", а звернень — захист "незаконно заарештованих лише за те, що вони вимагають додержання Загальної декларації прав людини на Україні". Повідомлялося, що за підрахунками канцелярії

Секретаріату ООН протягом січня-травня до ООН надійшло близько 3 тис. таких заяв і скарг.

Згідно з дорученням ЦК КПУ напередодні 50-річчя утворення СРСР та активізацією "підривної діяльності зарубіжних центрів" МЗС підготував пресреліз "Украинская ССР (цифры и факты") для вручення зарубіжним кореспондентам на прес-конференції у Москві, присвяченій цій даті. В ньому, зокрема, говорилося: "Уклавши в 1922 році добровільний, рівноправний і взаємовигідний Союзний Договір, Україна разом з іншими республіками об'єдналася в Союз РСР — федерацію нового типу, головною особливістю якої є те, що суверенітетом тут володіють як Союз РСР у цілому, так і союзні республіки, які його творять... Україна бере участь у роботі 60 міжнародних організацій і їхніх органів, є стороною майже 100 міжнародних договорів, конвенцій і угод... Безпосередніх договорів про економічне співробітництво з зарубіжними країнами Радянська Україна, як і інші 14 республік, зазвичай не укладає".

Але такий зміст був притаманний відкритим документам. Інший контекст був характерний для внутрішніх звітів. Заслуговують на увагу слова зі звіту про роботу відділу міжнародних організацій МЗС УРСР за 1972 р.: "Основні зусилля делегацій УРСР були спрямовані на відстоювання позиції Радянського Союзу". Своєю чергою, звіт делегації УРСР про участь у 55-й сесії Економічної та соціальної Ради ООН містив таку показову тезу: "Делегація УРСР разом з делегацією СРСР на цій сесії, керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду Компартії України... пропагувала досвід та результати успішного соціалістичного будівництва в Радянському Союзі".

Тим часом дипломатія УРСР знову й знову наштовхувалася на проблеми та труднощі у зв'язку з тією самою "підривною діяльністю".

21 жовтня 1974 р. був виданий наказ Я.Малика "по радянських установах в Нью-Йорку", згідно з яким у період святкування 57-ї річниці Жовтневої революції всі радянські громадяни мали виявляти "підвищену політичну пильність" та "обмежити допуск іноземців у приміщення представництва".

Головними подіями для дипломатії УРСР у 1974 р. можна вважати приїзд до Києва Федерального канцлера Австрійської Республіки Б.Крайського (31 травня-1 червня), а в 1975 — офіційний візит до СРСР Президента Французької Республіки В.Жіскар д'Естена. В обох випадках підготовка велася вкрай активно й помпезно. Наприклад, у зв'язку з відвіданням Києва французьким лідером була ухвалена спеціальна постанова ЦК Компартії України, базована на постанові ЦК КПРС від 18 вересня 1975 р. Річ у тім, що тим часом уже відчувався вплив старіючого політбюро ЦК на радянську дипломатію загалом і на дипломатію УРСР зокрема. Головним починає вважатися зовнішній ефект тих чи інших заходів. Про це свідчать, зокрема, доручення Київському міськкому КПУ та міськвиконкому "прикрасити Бориспільські аеродром і вулиці на шляху прямування до резиденції", вивісити "привітальні транспаранти (тексти додаються)", організувати зустріч і проводи Президента Франції "представниками трудящих м.Києва".

Під тиском зовнішніх обставин

Для координації лобістської діяльності політичні організації української діаспори 1980 р. створили Українсько-американський громадський центр. Діяв він за умов ретельної уваги до себе з боку дипломатів Української РСР, насамперед, Представництва республіки в ООН. Фактично кожна заява чи дія центру завершувалась аналітичною довідкою до ЦК КПУ або МЗС, пропозиціями організувати акцію у відповідь, опублікувати розвінчувальний матеріал у засобах масової інформації, направити протест американській владі тощо. Фактично поза увагою залишався факт, що такими своїми діями офіційний Київ тільки "набивав ціну" своїм опонентам. Більше того, можна стверджувати, що про дії представників центру в українських владних структурах знали значно більше, ніж власне у Сполучених Штатах.

Показово, що своє перше засідання Українсько-американський громадський центр провів тільки 17 вересня 1980 р. саме внаслідок ейфорії, породженої постійною увагою до себе з боку вищого керівництва Компартії України. Своїм завданням він визначив "зацікавлення вищих ешелонів влади США українською справою та створення у Вашинґтоні відповідного лобі".

Діяльність центру та її ефективність підсилювалися членством у ньому українців, які обіймали певні посади в американській державі (помічник Дж.Картера Н.Слюсар, ґенерал С.Яскілка та ін.). Значну активність у цій сфері виявляли американські дипломати, науковці, експерти українського походження Дж.Нестерчук, М.Куропась, М.Кіхоровська, І.Флис, Т.Шмагала, Б.Футей, Б.Потапенко, Є.Іванців та ін. Роль уже згаданого Л.Добрянського особливо зросла після включення його Р.Рейґаном до числа радників із питань зовнішньої політики. Чимало робив президент УККА для розголосу української справи на з'їздах республіканської партії, а також на засіданнях комісій і комітетів Конґресу.

Значний вплив названі та багато інших діячів діаспори справляли на активне використання підневільного статусу України у діяльності Українсько-Балтійської комісії Конґресу США, утвореної 1980 р. До її складу ввійшло близько 80 членів обох палат вищого законодавчого органу. Їй, чи не єдиній серед численних такого роду організацій, які з'явилися внаслідок реакції американців на радянську аґресію в Афґаністані, вдалося здійснити низку конкретних кроків в "українському питанні". Зусиллями комісії, зокрема, було розроблено проект резолюції, яка після ухвалення її Сенатом узаконила проголошення 9 листопада днем Української Гельсінкської ґрупи. Як порівняти із законом 86-90, цей день мав не стільки "урочисто-формальний", скільки конкретно-політичний характер. Тут ми згодні з українським автором із ФРН, який писав, що під тиском комісії Адміністрація Рейґана підвищену увагу звернула на "проблеми національних меншин в СРСР". 4 травня 1982 р. Палата представників ухвалила іншу практичного наповнення резолюцію, яка обіцяла підтримку неросійським народам СРСР. Поступово Білий дім починає тлумачити діяльність антикомуністичних уґруповань української діаспори як таку, що спрямована на відновлення права на державу. Сам президент Рейґан вважає

Україну однією з перших серед уярмлених держав. У своїй заяві з нагоди тижня поневолених націй-1983 він, звертаючись до американських українців, заявив: "Ваша боротьба є нашою боротьбою! Ваші мрії є нашими мріями!" Невипадково під час другої передвиборчої кампанії Р.Рейґана американські українці в переважній більшості агітували за нього. У третині штатів активну роботу в цьому напрямку провадила Американсько-українська республіканська асоціація на чолі з Т.Шмагалом.

Впадає в око, однак, що й цього разу політичні організації діаспори свої розрахунки на Рейґана пов'язували з можливістю воєнного конфлікту з СРСР. Орган ОУН(б) "Визвольний шлях" повернувся до ідеї С.Бандери, закликаючи уряди західних країн з українськими поселеннями організовувати військові частини з числа емігрантів при Пентаґоні чи НАТО. Американська газета під впливом книги Л.Добрянського "Вразливі росіяни" писала: "Вступ Сполучених Штатів в обидві світові війни й наша слабка політика на мирних конференціях були трагедією, зрадою демократії та свободи, що уможливило радянські перемоги".

Відповіддю на такі оцінки стали кілька зустрічей Рейґана з американськими українцями, під час яких мова йшла про зовнішньополітичні ініціативи Президента з урахуванням проблем неросійських народів в СРСР, посилення американської пропаґанди на УРСР і т. ін. Водночас маємо цілу низку фактів, які дозволяють стверджувати, що і в період Р.Рейґана Вашинґтон у цілому стримано ставився до вимог оунівських формувань щодо здобуття Україною незалежності. Свідченням цього вважаємо відносно слабку реакцію конґресменів на прохання виступити з приводу річниць акту 30 червня 1941 р. Традиційно навіть з приводу акцій, присвячених IV-у Універсалу, за "відновлення незалежності" України висловлювалося кілька сенаторів та 10-15 членів Палати представників.

Водночас не існує достатніх контраргументів, які б дозволяли заперечувати щирість відповідних заяв Р.Рейґана, в основному загального змісту: "Божою допомогою Україна колись знову втішатиметься свободою та незалежністю" й т.п. Що ж стосується Дж.Буша, то можна здогадуватися про таке: його досвід роботи в ЦРУ сприяв поглибленому розумінню того, що з розвалом СРСР перед Вашинґтоном постануть додаткові труднощі. Ще раніше, будучи представником США в ООН, він не відреагував на меморандум УККА з вимогою втрутитись у справу переслідування інтелектуалів в УРСР. Уже як віцепрезидент Буш, виконуючи волю керманича Білого дому, щоправда, брав участь у кількох церемоніях, пов'язаних з обговоренням "українського питання". Але його висловлювання були радше даниною етичній необхідності: "Про вас не забуто", "Україна здобуде волю" і т.ін. Водночас саме канцелярія Дж.Буша усунула двох оунівців з Коаліції американських національностей під приводом їхнього антисемітизму. У зв'язку з цим саморозпустився нью-йоркський комітет "Українці за вибір Буша".

Комісія Конґресу США з проблем голодомору в Україні

В міру наближення революційних подій на теренах соціалістичних держав дипломатії Української РСР дедалі частіше доводилося мати справу з наступальними діями американської державної машини проти комуністичної ідеології та Радянського Союзу як її основного представника й захисника.

Безпрецедентною можна назвати ситуацію, що склалася в американському парламенті у зв'язку з відзначенням 50-ї річниці організованого голодомору в Україні.

Насамперед, слід відзначити українське походження інтересу конґресменів до цієї трагічної дати в житті української нації. Як відзначалося в документах спеціально створеної 1983 р. комісії Конґресу США з нагоди першого десятиліття її існування, сама ідея про комісію постала в Україні. Перша реакція американців вилилась у формування того самого року Національного комітету вшанування жертв геноциду в Україні 1932-1933 рр. До його складу було введено понад 120 представників релігійних і світських організацій на чолі американцем українського походження П.Стерчо. Після рішення Комітету організувати у жовтні 1983 р. демонстрацію для відзначення пам'яті померлих від голоду член Палати представників Флоріо вніс законопроект про створення Комісії Конґресу для вивчення обставин і наслідків сталінського голодомору.

Для організаційного забезпечення потрібен був спеціальний закон. Саме його проект, зареєстрований за №4459, і вніс згаданий конґресмен. На початку обговорень члени Конґресу від демократичної партії поставилися до цієї ідеї досить пасивно та з певною байдужістю. Мобілізація лобістських зусиль української діаспори спричинилася до підвищення такого інтересу. Було випущено спеціальні числа "Українського тижневика" й спеціальну книжку на тему голодомору. Американські українці розповсюдили ці публікації серед усіх членів обох палат Конґресу, надсилали їм пояснювальні листи й прохання затвердити закон. Попри надзвичайно потужну обструкцію з боку багатьох членів Конґресу, котрі не бажали займатися давньою історією диктаторського режиму, на 3 жовтня 1984 р. було призначено відповідне слуханння у Палаті представників, а трохи пізніше — у Сенаті.

Врешті, завдяки гігантським зусиллям української діаспори та ряду конґресменів, попри шалену пропаґандистську протидію з боку СРСР, закон під №98-180 було ухвалено більшістю голосів. 12 жовтня 1984 р. своїм підписом його затвердив Р.Рейґан.

Комісія з дослідження голодомору дістала на фінансування своєї роботи 100 тис. доларів.

Безумовно, така подія була безпрецедентною в політичній історії. Реагування ж дипломатії Української РСР цілковито відповідало її тогочасному статусові — організація "контрпропаґанди", "розвінчання", "протести". Але відбувалося це вже незадовго до радикальних змін у світі, спричинених революційними подіями у Східній Європі та розпадом СРСР.

1993 р. матеріали комісії були передані Голові Верховної Ради незалежної України І.Плющеві.

Напередодні краху СРСР

3 липня 1989 р. під головуванням радника Постійного Представництва УРСР при ООН відбулася нарада соціалістичних країн на рівні експертів. На ній обговорювалися питання, які не надто свідчили про відчуття тривоги її учасників за майбутнє держав, що їх вони представляли. Йшлося про підготовку до сесії Комітету ООН з Індійського океану. І взагалі, складалося враження, що посутніх змін не прогнозував тоді ніхто — ні на Заході, ні тим більше в СРСР. Скажімо, на листопадовій сесії ГА ООН 1988 р. виступи українських представників були присвячені Всесвітній організації охорони здоров'я, МАҐАТЕ, Намібії, Близькому Сходу, але тільки не ситуації, яка загострювалась у Східній Європі, не соціальним і політичним проблемам, які вже переживав Радянський Союз, не, скажімо, подіям у Прибалтиці, котрі вже реально загрожували так званій "територіальній цілісності СРСР".

Спокійно тривала робота із заповнення квоти УРСР в ООН, вносилися ноти протесту з приводу протидії з боку США кількісному розширенню радянських представників у міжнародних організаціях. Міністерство закордонних справ УРСР за певною інерцією пропонувало створити прес-центр МЗС УРСР за аналогом московського міністерства й під політичним та ідеологічним керівництвом ЦК Компартії України. Готувалися доповідні записки з розвінчанням уніатської Церкви та зарубіжних підривних центрів. Водночас дедалі частішими стають записки ПП УРСР при ООН про ставлення Заходу до національних проблем в СРСР.

Відчуття змін не було і в західних зовнішньополітичних відомствах. Так, експерти Держдепартаменту США свою функцію в "українському питанні", як про це можна судити з опублікованих матеріалів, зводили наприкінці 1980-х рр. до попереджень такого роду: "Спроба українців відірватися від імперії може стати причиною розвалу всієї держави". У своїх депешах і нотах американські дипломати 1980-х і початку 1990-х рр. неодноразово попереджали Вашинґтон про труднощі, які постануть перед Сполученими Штатами у зв'язку із загрозою розвалу СРСР.

Спроби лідерів політичних організацій діаспори заручитися підтримкою з боку уряду США та інших країн Заходу завершувалися загальними обіцянками. Приміром, у відповіді завідувача відділу департаменту М.Тула на лист Л.Добрянського висловлювалося "розуміння" інформації про "арешти і переслідування" в УРСР, але жодних обіцянок підтримки чи, тим більше, втручання не було.

Попри брак у державних діячів Заходу вираженої зацікавленості в здобутті Україною незалежності, розуміння ними того, що Україна "є ключовою серед 15 республік, які формують федерацію", "бастіоном", котрий утримує Союз РСР, дозволяло підтримувати їхній інтерес до "українського питання". Інша справа — якою була спрямованість цього інтересу.

Останніми роками перед розпадом СРСР змінився характер західних наукових підходів до проблем України. Якщо раніше, зауважує Д.Марплс із Канади, вивчати Україну означало досліджувати події у Москві, то загроза розпаду

СРСР у разі "успіху українців" змінила ситуацію. Впливова "Херітедж Фаундейшн" з огляду на це закликала Дж.Буша "зробити питання неросійських народів головним" у відносинах з СРСР, розпочати випуск журналу "Америка" українською мовою тощо.

На Заході добре розуміли, що "зміни — єдиний точний закон всесвіту і що їх не зупинити", але до останнього керувалися неможливістю розпаду Союзу РСР. Тому, узагальнюючи сказане вище, вважаємо за доцільне приєднатися до висновку американських політологів кінця 1991 р.: "Зрештою, більшовики самі підписали собі смертний вирок. Жорстоко придушуючи всі вияви націоналізму та політичного дисидентства, вони створили передумови для миттєвого колапсу комунізму й радянської держави... Коли настав кінець, ніхто не був готовий допомогти їм".

Як показав подальший перебіг подій, більшість дипломатів Української РСР виявилася готовою до плідної роботи в ім'я незалежної України. У цьому немає нічого дивного. Адже саме дипломати краще за інших громадян Української РСР були обізнані з реальним станом життя в соціалістичних країнах, перевагами західної демократичної системи над тоталітаризмом, а ринкових свобод — над командною економікою.

Тому й західна орієнтація дипломатії незалежної України стала закономірним наслідком попередньої історії залежності та підлеглості.

[1] Указ Президії Верховної Ради УРСР "Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР" від 5 лютого 1944 р. — Архів МЗС України.

[2] Закон об образовании союзно-республиканского Комиссариата иностранных дел УССР" от 4 марта 1944 р. — Архів МЗС України.

[3] Anglo-American perspective on the Ukrainian Question (далі — AAP on UQ). 1938-1951. A Documentary Collection. Edited by L.Y.Luciuk and B.S.Kordan. — Kingston-Vestal, — 1987. — P. viii.

[4] Народному Комиссару Иностранных Дел СССР тов. В.М.Молотову от С.Ф.Сергеева. 27 мая 1945 г. — Архів МЗС України.

[5] К проекту Статута Комитета Придунайских государств. 7 мая 1945 г. — Архів МЗС України.

[6] The People's Commissar for Foreign Affairs of the Ukrainian SSR D.Manuilsky to Mr. Byrns, State Secretary of the USA. 15 жовтня 1945 р. — Ibid.

[7] Kordan B.S., Luciuk L.Y. Introduction. The Anglo-American Powers and the Ukrainian-American Question. — Ibid. — P.1.

[8] Halpern A.J. British Security Co-ordination, New York, tp G. de T. Glazebrook, Canadian Dept. of External Affairs. 16 August, 1944. — Ibid. — P. 152.

[9] Russel R. A History of the United Nations Charter. The Role of the United States. 1940-1945. — Washington, 1958. — P. 375.

[10] История внешней политики СССР. 1945-1985. — М.: Наука. 1986. — СС. 83-100.

[11] Stettinius E. Roosevelt and the Russins: the Yalta Conference. — New York: Doubleday. — 1949. — P. 187.

[12] Замечания и предложеные поправки к предложениям в Думбартон-Оксе. Представленные конференции ООН по вопросу о международной организации. 30 мая 1945 г. — Дело №34. — Архів МЗС України. — С. 280.

[13] Архів МЗС України. — С. 286.

[14] Архів МЗС України. — СС. 331-339.

[15] Harper N. and Sissons D. Australia and the United Nations. — New York, 1959. — P. 79.

[16] Народному Комиссару иностранных дел СССР тов. Молотову В.М. от Д.Мануильского. Проект письма. 3 февраля 1946 года. — Архів МЗС України. Вихідні документи.

[17] Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 26 липня 1946 р. "Про повноваження урядової делегації". — Архів МЗС України.

[18] Постанови Ради Міністрів УРСР про повноваження урядової делегації для участі в роботі Третьої Сесії Економічної та Соціальної Ради ООН та підписання рішень, які будуть ухвалюватися на Сесії. Вересень 1946 р. — Архів МЗС України.

[19] План работы Министерства иностранных дел УССР на 1947 год. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №301 від 13 березня 1947 р. — Архів МЗС України.

[20] Сведения о работе МИД УССР за период с августа 1946 по январь 1947 гг. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №182 від 15 лютого 1947 р. — Архів МЗС України.

[21] Отчет протокольно-консульского отдела МИД УССР за период с 01.01. по 30.11.48 г. Входящий №1630/6. — Архів МЗС України.

[22] MacDonald, Hugh A. The Ukrainian National Question in the Context of Great Power Conflict. — AAP on UQ. — P. xxviii.

[23] Зав. протокольно-консульским отделом МИД УССР Г.Стадник. Телефонограмма по "ВЧ" зав. протокольным отделом МИД СССР тов. Молочкову Ф.Ф. Исх. №591/7 от 14 мая 1949 г. — Архів МЗС України.

[24] Телефонограмма с Наркоминдела СССР от профессора Аратюняна. Принял Пархоменко. 25.9.45 . — Архів МЗС України.

[25] Пом. Народного Комиссара Государственной безопасности УССР. Полковнику тов. Щукину от зав. Отделом кадров НКИД УССР П.Смишко. 1 октября 1945 г. — Архів МЗС України.

[26] Нота МИД СССР №197/1-ео. Москва, 25 июля 1951 г. — Архів МЗС України.

[27] ООН, Нью-Йорк. 16 березня 1951 р. Політвідділ МЗС УРСР, вхід. №224 від 12 квітня 1951 р. — Архів МЗС України.

[28] Посланнику СССР в Швейцарии тов. Сулажникову А.Г. от зав. политическим отделом МИД УССР (О.Война). Письмо для передачи директору ВОЗ о выходе Украинской ССР из указанной организации. 15 февраля 1949 г. — Архів МЗС України.

[29] Телефонограмма по "ВЧ" заведующему отделом международных организаций МИД СССР тов. Царапкину С.К. От Л.Паламарчука, министра иностранных дел УССР. 26.07. 1956 г. — Архів МЗС України.

[30] Наказ по МЗС УРСР №30 від 29.04 1950 р. — Архів МЗС України.

[31] Распределение политработников МИД УССР на 1951 г. по отдельным вопросам ООН и наблюдению за странами. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №25 від 18 січня 1951 р. — Архів МЗС України.

[32] ТАСС, 11 июля 1955 г.

[33] United Nations, New York. ECA 124/2/01. 29 Februaru 1952. To the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №76 від 29 лютого 1952 р. — Архів МЗС України.

[34] Колегія МЗС УРСР. До ЦК Компартії України. — Секретаріат МЗС УРСР. Вхід. №69 від 7 червня 1955 р. — Архів МЗС України.

[35] Постоянный представитель СССР при ЮНЕСКО Н.Решетняк — министру иностранных дел УССР Белоколосу Д.З. (копия: Президенту АН УССР тов. Патону Б.Е.). 15 мая 1967 г. — МЗС УРСР. Вхід. №719 від 27 травня 1967 р. — Архів МЗС України.

[36] С.Шевченко. Отчет о работе делегации УССР на V специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН. — Архів МЗС України. Вхід. №1080 від 2 серпня 1967 р.

[37] Правительственная. Москва. ВОКС. Кеменову от Д.Мануильского. — Дело УОКС-а 36. — Архів МЗС України.

[38] Народному Комісарові закордонних справ УРСР тов. Д.З.Мануїльському. Голови УТКЗ Янчева К.Т. Доповідна записка. 26.07.1945. — Архів МЗС України.

[39] Телефонограмма. НКИД СССР — Секретариат т.Вышинского. — Т.Прибанову, т. Хлопчикову. 1 ноября 1945 г. — Архів МЗС України.

[40] Телефонограмма. Отель Нью-Йоркер. Президенту Американського общества помощи России. Э. Картер. От Председателя Президиума Верховного Совета Украинской ССР М.Гречухи. 1.12. 45 г. — Архів МЗС України.

[41] Протокол производственного совещания работников политического отдела. 6 июля 1949 г. Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід №396 від 11 червня 1949 р. — Архів МЗС України.

[42] Расовая дискриминация в США. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №206. 16 березня 1950 р. — Архів МЗС України.

[43] УССР на VIII сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО, Монтевидео, 9 ноября 1954 г. Г-ну Лютеру Эвансу, Генеральному директору ЮНЕСКО. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №969 від 31 грудня 1954 р. — Архів МЗС України.

[44] Телеграмма Генеральному секретарю ООН Г-ну Трюгве Ли от Д.Мануильського. МИД УССР, 11 июля 1950 г. Исх. №73. — Архів МЗС України.

[45] Зам. министра иностранных дел УССР С.Слипченко. Министру иностранных дел СССР товарищу А.А.Громыко. 30 июля 1963 г. — Архів МЗС України.

[46] The Role of the Union Republics of the USSR in the Conduct of Foreign Affairs. Secret and Controlled Report, Research and Analysis Branch. — AAP on UQ. — PP. 154-155.

[47] FRUS, 1947. Vol. 4. Eastern Europe; The Soviet Union. — Washington.: GPO. — 1972. — PP.573-575.

[48] Vital Speeches of the Day. — 1946, March 15. — PP.329-332.

[49] Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference). 1945, Vol 1. — Washington.: GPO, — 1960. — PP.267-280.

[50] Truman, Harry S. Annual Message from the President of the United States // Congressional Record. — 1946, January 21. — P. 146.

[51] Proposal of British Foreign Secretary to British Cabinet. Establishment of Diplomatic Relations with the Government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Top secret. November 1946. — AAP on UQ. — PP.188-190.

[52] FRUS, 1947. Vol. 4. Eastern Europe; The Soviet Union. — Washington.: GPO, — 1972. — Pp. 586.

[53] H.H.Wrong, Canadian Embassy, Washington, to L.B.Pearson, Under secretary of State for External Affairs. Secret. July 14th, 1947. — AAP on UQ. — PP.197-198.

[54] Ibid.

[55] US Congress, H.R. Favoring the Extention of Diplomatic Relations with the republics of Ukraine and Byelorussia. Hearing before the Special Subcommitte. — 1953. — P. 77.

[56] Note to the National Security Council, Washington, by S.W.Souers. August 18, 1948. US Objectives with Respect to Russia. — AAP on UQ. — PP.209-212.

[57] С.Городенко, кореспондент газети "Вперед" у США. Міністрові закордонних справ УРСР та голові делегації УРСР при ООН А.М.Барановському. — Секретаріат Міністра. Вхід. №33 від 12. 10. 1953 р. — Архів МЗС України.

[58] Камінський, Євген і Дашкевич, Андрій. Політика США щодо України. — К.: Політична думка, 1998. — СС. 275- 287.

[59] Зав. отделом международных организаций МИД УССР С.Демченко. Постоянному представителю УССР при ООН тов. Удовиченко П.П. — Відділ міжнародних організацій. Вхід. №79 від 2 квітня 1960 р. — Архів МЗС УРСР.

[60] Постанова №648 РНК Української РСР від 30 квітня 1945 р. "Про склад Урядової Делегації на Конференцію в Сан-Франціско". — Архів МЗС України.

[61] Телефонограмма. Министру иностранных дел УССР из Лондона. От Гледвина Джебба — исполнительного секретаря Исполкома Подготовительной Комиссии Объединенных Наций. 15.09. 1945 г.; Телеграмма из Лондона (получена почтой 30.09. 45 г.) №х199 от Гледвина Джебба. — Архів МЗС України.

[62] Телефонограмма Вышинскому, Москва, Наркоминдел. От Д.Мануильского. 19.10.1945 г. — Архів МЗС України.

[63] Правительственная телеграмма (Черч пауз, Лондон). Министру иностранных дел, г. Киев. 6.1.1946 г. — Архів МЗС України.

[64] United Nations. Executive Office of the Secretary-General. — 604-5-7/AP. — 27 January 1947.

[65] Телефонограмма. МИД СССР, тов. Вышинскому А.Я. от Д.Мануильского. — Исх. №59/п 33. — Архів МЗС України.

[66] Телефонограмма. МИД СССР, Отдел Объединенных Наций, тов. Виноградову. — Исх. №51/п 33. 25.02. 47 г. — Архів МЗС України.

[67] Телефонограмма заместителю министра иностранных дел СССР тов. Вышинскому А.Я. от Д.Мануильского. Дело №33. — 17 марта 1947 года. — Архів МЗС України.

[68] МИД СССР, отдел Объединенных Наций, тов. Виноградову от зав. политотделом А.Война. — Исх. №152/п 33 от 3 июня 1947 года. — Архів МЗС України.

[69] МИД СССР, договорно-правовой отдел, тов. Галунскому от зав. политотделом МИД УССР (А.Война). Секретно. Исх. №108/п 731. от 21 апреля 1947 г. — Архів МЗС України.

[70] Телефонограмма заместителю министра иностранных дел СССР тов. Вышинскому А.Я. от Д.Мануильского. — Исх. №150/п 286 от 3.06. 47 г. — Архів МЗС України.

[71] Телефонограмма. МИД СССР, тов. Виноградову от зав. политотделом А.Война. — Исх. №103/п 286 от 17.04. 1947 г. — Архів МЗС України.

[72] Запись референтского совещания сотрудников оперативных отделов МИД Украинской ССР от 31 октября 1953 года. Секретаріат МЗС УРСР. Вхід. №35 від 31 жовтня 1953 р. — Архів МЗС України.

[73] Справка о выборах 3-х непостоянных членов Совета Безопасности ООН. — Політичний відділ МЗС УРСР. 1947 р. Вхідний №343. — Архів МЗС України.

[74] Известия. — 1947. — 3 октября.

[75] О работе протокольно-консульского отдела МИД УССР. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №434 від 25 червня 1949 р. — Архів МЗС України.

[76] МИД СССР. Договорно-правовой отдел. 21 января 1956 г., №50. Заместителю министра иностранных дел УССР тов. Слипченко С.А. — Архів МЗС України.

[77] United Nations Secretary-General to His Excelency, The Minister for Foreign Affairs of Ukr. SSR. Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №295 від 28 квітня 1949 р. — Архів МЗС України.

[78] Международные отношения после второй мировой войны. Том 1. (1945-1949 гг.). Редактор — А.Г. Милейковский. — М.: Госполитиздат, 1962. — СС. 540-541.

[79] United Nations Secretary-General to His Excelency, The Minister for Foreign Affairs of Ukr. SSR. Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №94 від 16 лютого 1949 р. — Архів МЗС України.

[80] Копії документів про повноваження. Рада Міністрів УРСР. 2 та 14 грудня 1949 р. — Архів МЗС України.

[81] Телефонограмма по "ВЧ" от 19 января 1951 г. Передал Морозов. Правовой отдел МИД СССР. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №28 від 19 січня 1951 р. — Архів МЗС України.

[82] План подготовки к X сессии ГА ООН на 1-й квартал 1955 г. Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №9а від 21січня 1955 р. — Архів МЗС України.

[83] К.Забигайло. Международная организация по вопросам просвещения, науки и культуры (ЮНЕСКО). Справка. 2.02. 1955. — Архів МЗС України.

[84] Москва — Посредство Украинской ССР при Совете Министров СССР, тов. Мануильскому Д.З. Исх. №320 от 3 февраля 1948 г. — Архів МЗС України.

[85] Телефонограмма. МИД СССР, Отдел Объединенных Наций, тов. Виноградову. От зав. политотделом МИД УССР А.Войны. Исх. №11/73 от 9.1. 1948 г. — Архів МЗС України.

[86] Телефонограмма. МИД УССР, тов. Мануильскому Д.З. От А.Вышинского. "Утверждено В.М.Молотовым". Вход. №59 от 24 января 1948 г. — Архів МЗС України.

[87] Телефонограмма. Посредство УССР, тов. Мануильскому Д.З. Исх. №31 от 29.1.48 г. — Архів МЗС України.

[88] Телефонограмма тов. Мануильскому Д.З. от А.Я.Вышинского. Исх. №491 от 22 мая 1947 г. — Архів МЗС України.

[89] Телефонограмма тов. Вышинскому А.Я. от Д. Мануильського. Исх. №28 б от 23. 05.47 г. — Архів МЗС України.

[90] А.Война. Телефонограмма зав. экономическим отделом МИД СССР тов. Геращенко. Исх. №202 от 4.07. 47 г. — Архів МЗС України.

[91] Зам. Зав. 1-м европейским отделом МИД СССР в МИД СССР, Секретариат Министра. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №623 від 3 липня 1947 р. — Архів МЗС України.

[92] О представительстве УССР в Комитете по развитию внешней торговли Европейской Экономической Комиссии. Постановление Совета Министров УССР №402 от 8 февраля 1949 г. Вход. №353. — Архів МЗС України.

[93] United Nations. ECA 92/01. 5 February 1952. To the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №70 від 28 лютого 1952 р. — Архів МЗС України.

[94] United Nations. SOA 17/1/01. 12 June 1953. To the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Annex A. Slavery Convention. — Політичний відділ МЗС УРСР. Вхід. №480 від 29 жовтня 1953 р. — Архів МЗС України.

[95] МИД УССР. А.Барановский г-ну Хаммаршельду, Генеральному секретарю ООН, Нью-Йорк. 25 сентября 1953 г. Исх. №16. — Архів МЗС України.

[96] Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про ратифікацію Конвенції про транзитну торгівлю внутріконтинентальних держав". — МЗС України. Вхід. №1946 від 29 червня 1972 р. — Архів МЗС України.

РОЗДІЛ 12 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Зовнішня політика будь-якої держави формується на основі багатьох факторів, зумовлених як географічним розташуванням, історичними зв'язками, так і менталітетом нації, її релігійними, моральними, світоглядними особливостями.

Міжнародні контакти українського народу мають глибокі традиції, які своїм корінням сягають сивої давнини. Навіть за часів Радянського Союзу, коли наша держава була позбавлена можливості провадити власну зовнішню політику, в Україні існувала ціла плеяда дипломатів зі світовими іменами.

Набуття Україною незалежності кардинальним чином змінило геополітичну карту світу. Поява в центрі Європи країни, що територіально та за кількістю населення ставала в один ряд з провідними державами континенту, звісно, не могла не позначитися на особливостях ґлобальних процесів.

У XX ст., після розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 р. та розколу Європи після Другої світової війни на два антагоністичні табори, це стало третьою подією, що докорінно перекроювала стратегічні вибудовування Старого Світу в прямому й переносному значенні.

Не можна твердити, що це була абсолютно немислима конфігурація політичного простору, але своєю несподіваною реалізацією вона змусила світове співтовариство поважніше й відповідальніше ставитися до самої логіки історичного процесу взагалі.

Для України ж це справдження означало відновлення тієї вищої справедливості, за котрою, як писав М.Грушевський, "...повна самостійність та незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку та самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію і має достатні задатки та енергію розвитку"[1].

Формування основ національної зовнішньої політики

Зовнішньополітичні аспекти Декларації про державний суверенітет України

Суверенна Україна, відкриваючи себе світові, змушена була витворювати й свою власну самостійну зовнішню політику. Впровадження її в життя супроводжувалося дією об'єктивних чинників, які визначали тенденції сучасного суспільного розвитку.

І все ж справжньою датою народження зовнішньої політики України слід вважати 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет. Відтоді зовнішня політика нашої держави розвивалася логічно, послідовно й поступально: на зміну завданням, які реалізовувалися, приходили інші, складніші й масштабніші. Саме цей принцип — від меншого до більшого, рух по висхідній — і став визначальною рисою української дипломатії протягом десяти років її новітньої історії.

За всього розмаїття завдань, які стояли перед Україною у сфері зовнішньої політики в цей період, незмінними залишались її основи, закладені в Декларації про державний суверенітет. У цьому історичному документі нашу державу було проголошено суб'єктом міжнародного права та рівноправним учасником міжнародного спілкування, вперше заявлено про безпосередню участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Україна "...як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для забезпечення національних інтересів у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, технічній і спортивній сферах. Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, бере участь у загальноєвропейському процесі та в європейських структурах"[2].

Ухваленням Декларації було зроблено перший, надзвичайно важливий крок до реального міжнародного визнання України. Подальший розвиток подій підтвердив правильність і далекоглядність положень, записаних у Декларації. Реалізуючи положення цього документа, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України. Згадані принципи зовнішньої політики були визнані основоположними для незалежної держави.

Реалізація міжнародної правосуб'єктності України, як і будь-якої держави, є однією з найважливіших складових процесів державотворення. Вона передбачає: по-перше, наявність чіткої визначеності зовнішньополітичного курсу, його законодавчої бази, по-друге — цілеспрямовану й послідовну роботу щодо втілення в життя цих програмних положень.

Перші кроки, спрямовані на те, щоб концептуально визначитись у сфері зовнішньої політики, були зроблені ще до схвалення Декларації про державний суверенітет України. 29 квітня 1990 р. колегія Міністерства закордонних справ УРСР розглянула питання "Про участь МЗС УРСР у розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені в нових умовах". Сам факт розгляду цього питання у такій постановці набував симптоматичного значення. У доповіді з цього питання зазначалося, зокрема, що в основу такої концепції має бути покладений новий розподіл обов'язків між загальносоюзним і республіканськими зовнішньополітичними відомствами. Підкреслювалося, що республіка матиме більше можливостей для встановлення двосторонніх відносин. Особливо наголошувалося на тому, що слід наполегливо боротися проти зацентралізованості та монополії з боку союзних відомств у сфері зовнішньої політики.

Далі обговорення цього питання тоді справа не пішла. Москва не могла допустити, щоб союзні республіки отримали реальні важелі для визначення й реалізації зовнішньої політики, яка б відповідала національним інтересам суб'єктів Союзу.

Характерним у цьому сенсі був такий факт. У червні 1990 р. колегія МЗС розглянула питання "Про деякі зміни у протокольній практиці". Гостру дискусію викликала назва майбутнього документа. Була запропонована, зокрема, така назва: "Державний протокол УРСР". Лунали й інші пропозиції. Зрештою, зійшлися на варіанті назви документа, запропонованому першим заступником міністра закордонних справ А.Зленком: "Про протокольну практику УРСР". Іншого, за тих історичних умов, мабуть, і не могло бути. Водночас слід наголосити, що значення самого порушування згаданих питань та їх обговорення важко переоцінити. Сміливі на той час ідеї, думки та пропозиції щодо приведення зовнішньополітичної діяльності тоді ще УРСР у відповідність до національних інтересів республіки стали важливою частиною інтелектуального та політичного досвіду, який відіграв вагому роль у подальшому розвитку державотворчих процесів в Україні.

Сказане стосується не лише виконавчої, а й законодавчої гілки влади. Законотворча діяльність Верховної Ради УРСР у сфері зовнішньої політики була важливою складовою частиною механізму розроблення та забезпечення міжнародної правосуб'єктності. Безпосередню практичну роботу в цьому напрямку здійснювала комісія у закордонних справах ВР. Саме на її засіданні 28 червня 1990 р. було прийнято рішення, згідно з яким МЗС УРСР у двотижневий термін мало підготувати та внести на розгляд комісії пропозиції щодо законодавчого забезпечення зовнішньополітичної діяльності УРСР. На засіданні комісії у закордонних справах, яке відбулося 23 липня 1990 р., на посаду міністра закордонних справ УРСР одноголосно було рекомендовано А.Зленка. Він же виклав і концепцію діяльності МЗС.

Напрацювання, ідеї та пропозиції, накопичені в процесі обговорення питань, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю УРСР, створили підґрунтя для підготовки й схвалення Декларації про державний суверенітет України, затверджену поіменним голосуванням 16 липня 1990 р. Вона відіграла важливу

роль в осмисленні нових реалій суспільного розвитку, концептуальній визначеності майбутнього зовнішньополітичного курсу нашої держави.

Іншим важливим зовнішньополітичним актом України цієї доби стала Постанова Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин". При встановленні дипломатичних зносин з іноземними державами, підкреслювалось у цьому документі, слід виходити з необхідності найбільш ефективного забезпечення інтересів України, їх пріоритетності. Особлива увага зверталася на спрямування зусиль щодо ґарантування безпосередньої участі України у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Ставилося також завдання розробити й подати на розгляд Верховної Ради проекти законів, що мають регулювати зовнішньополітичні зносини України. Наголошувалося на необхідності створення системи підготовки кадрів у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики.

У період від схвалення Декларації до проголошення Акту незалежності, а також проведення референдуму та перших виборів Президента України 1 грудня 1991 р. керівництво зовнішньою політикою здійснювалося Верховною Радою України. І в цьому був свій сенс. Адже на той час парламент був єдиним органом державної влади, який виступав і діяв від імені всього народу.

Треба визнати, що зовнішньополітичні можливості України на цьому етапі були доволі обмеженими, оскільки де-факто наша держава залишалася союзною республікою в складі СРСР. І все ж навіть у цих непростих умовах вдалося закласти фундамент майбутніх відносин з деякими принципово важливими для нашої держави країнами.

Зовнішньополітичний курс Верховної Ради в 1990-1991 рр.

Після тріумфального ухвалення Декларації про державний суверенітет України під тиском громадськості Верховна Рада почала обережне та обмежене наповнення її реальним змістом. Зокрема, 30 липня 1990 р. вона ухвалила рішення про повернення до України для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних з її території.

Вплив колись всесильного політбюро ЦК Компартії України на роботу Верховної Ради неухильно слабшав. Компартія України дедалі більше втрачала свою монопольну позицію в засобах масової інформації. Водночас катастрофічно падали інтерес і довір'я до офіційних видань та пропаґанди взагалі.

Тим часом Верховна Рада, потіснивши ЦК Компартії України, остаточно посіла центральне місце в суспільно-політичному житті республіки. Вона, з одного боку, найточніше відображала динаміку політичної боротьби. З другого, сесійна зала стала своєрідним ґенератором громадських процесів.

Із санкції Верховної Ради почали встановлюватися зв'язки з іншими республіками, які протиставили себе союзному центру. У листопаді 1990 р. в Києві був підписаний документ про співробітництво між Україною й Росією. До

кінця року двосторонні угоди було укладено з республіками Балтії, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном.

Протистояння між демократичними та комуністичними силами на українській авансцені щораз більше концентрувалося на проблемі державного статусу України. Спираючись на концепцію українського суверенітету, демократи раз у раз перехоплювали ініціативу Компартії України, яка виступала за "суверенітет України в складі СРСР", тобто, по суті, проти суверенітету.

Після Декларації про Державний суверенітет та ухвалення 3 липня 1990 р. Закону УРСР "Про економічну самостійність Української РСР" життя владно порушило питання про майбутнє Союзу РСР: бути йому чи ні? Руйнування зв'язків між республіками, між центром і республіками дестабілізувало загальносоюзну ситуацію.

У листопаді 1990 р. Москва розіслала у союзні республіки проект нового Союзного договору. Документ проголошував кожну республіку суверенною державою, яка мала всю повноту влади на своїй території. Однак цей документ був складений у кращих традиціях радянського конституційного права, яке обмежувалося демагогічними гаслами. В ньому проголошувалося повновладдя центру щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності Союзу РСР. Майже всі положення проекту суперечили Декларації про державний суверенітет України. Зокрема, це стосувалося положень про підписання міжнародних договорів, розроблення та здійснення зовнішньої політики, представництва в міжнародних організаціях, здійснення єдиної фінансової, кредитної і грошової політики. Проголошувалося верховенство союзних законів над республіканськими.

IV-й з'їзд народних депутатів СРСР (грудень 1990) поіменним голосуванням прийняв рішення про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, про збереження історичного її найменування — "Союз Радянських Соціалістичних Республік", а також проведення Всенародного референдуму з питань збереження єдності оновленої радянської федерації.

У грудні ж у стінах Верховної Ради України розгорнулася дискусія навколо положень Союзного договору. Члени постійної комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин висловилися в цілому за проект, хоча й визнали, що він суперечить уже схваленим законам. Поступово почала превалювати думка, що Україна може брати участь у переговорах щодо підготовки проекту лише на основі Декларації про державний суверенітет.

Прагнучи перебороти очевидне тяжіння союзних республік до фактичної незалежності, московське керівництво вирішило звернутися по підтримку безпосередньо до населення країни. Питання про майбутню долю СРСР було винесено на Всенародний референдум.

Ускладнена форма запитання, перевантаженість його позбавленими юридичного змісту публіцистичними виразами свідчили про намагання центру добитися схвалення своєї політики, бажання утримати союзні республіки під власним контролем.

Використовувалися для цього й силові методи. У січні 1991 р. Москва перейшла до силового придушення національно-визвольного руху в Литві.

У ситуації, що склалася, Верховна Рада України на чолі з Л.Кравчуком обрала обережну, враховуючи литовські події, але результативну лінію поведінки. Було запропоновано провести одночасно із загальносоюзним референдумом опитування громадян України щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. Додаткове запитання для опитування було запропоноване у такій формі: "Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?"

Політичні наслідки опитування виявилися більш ніж вагомими. Було здобуто абсолютну підтримку Декларації про державний суверенітет України. Це спричинило розкол компартійно-радянської більшості у Верховній Раді в питанні про державний статус України. Від більшості відокремилася велика група на чолі з Л.Кравчуком, яка прагнула досягти реального суверенітету.

Після 17 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР визнала за необхідне привести проект договору в цілковиту відповідність до результатів референдуму. Підписання Договору планувалося на вересень-жовтень 1991 р. на з'їзді народних депутатів СРСР за участі всіх повноважних делеґацій.

Та розпад наддержави був неминучий. Між путчем найближчих соратників М.Горбачова й розпадом Радянського Союзу на 15 незалежних держав існував прямий і безпосередній зв'язок.

Одразу після створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, російська абревіатура — ГКЧП) вранці 19 серпня до Києва прибув командувач Сухопутних військ СРСР ґенерал В.Варенников. У супроводі місцевого ґенералітету він з'явився до Голови Верховної Ради УРСР з повідомленням про події, що стались у Москві. Він попередив, що спроби невиконання наказів ДКНС призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану.

20 серпня ввечері після дводобового засідання була ухвалена заява президії Верховної Ради України, в якій дія постанов ДКНС на території України не визнавалася.

24 серпня на позачерговій сесії Верховної Ради з доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук. У доповіді й співдоповідях висловлювалася одна думка: про необхідність ужиття рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Мова йшла про структури суверенітету та механізм його практичної реалізації. Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України й Національну ґвардію. Пропонувалося ухвалити закон про статус військ, розташованих на території України, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Зокрема, уряд мав організувати перехід у власність України підприємств і організацій союзного підпорядкування.

У серпні ці заходи означали утвердження незалежного статусу України. УРСР припиняла своє існування, народжувалася самостійна Україна. Щоб надати цілковитої легітимності цим доленосним рішенням, І.Юхновський від імені Народної ради запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований новий державний статус України, а потім підтвердити цей акт на Всена-

родному референдумі. Одночасно Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України.

У другій половині дня Верховна Рада проголосила Акт незалежності України.

"Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., — зазначалось у цьому документі, — продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України".

Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України мав відбутися 1 грудня 1991 р., одночасно з виборами Президента України.

Акт проголошення незалежності України, а також результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. створили необхідні правові та політичні передумови для створення незалежної Української держави, а отже, й для становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Міжнародне визнання незалежної України

Міжнародне визнання України розпочалося відразу після референдуму. Хвиля визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною. Вона засвідчила, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Східній Європі. Вагому роль у тому, що незалежна Україна досить швидко й переконливо здобула визнання у світі, відіграв цивілізований і мирний шлях побудови суверенної держави, який вона обрала.

Першою, 2 грудня 1991 р., незалежність України визнала Польща й вирішила встановити з нашою державою дипломатичні відносини. Того самого дня Прем'єр-міністр Канади Б.Малруні заявив, що Канада визнає Україну як незалежну державу. 4 грудня Україну визнали Литва й Латвія, 5 грудня — Росія й Болгарія. Тільки протягом грудня 1991 р. Україна як повноправний суб'єкт міжнародних відносин була визнана 66 державами світу, зокрема, Аргентиною, Великою Британією, Естонією, Ізраїлем, Італією, Німеччиною, США, Францією, КНР, Японією.

Найвизначальнішими стали останні дні 1991 р.: Україну визнали всі держави "Великої сімки", що свідчило про остаточний перелом у позиції світової громадськості стосовно незалежності нашої держави. Станом на 27 січня 1992 р. Україну вже визнала 91 держава, з 27 було встановлено дипломатичні відносини.

Після 1 грудня 1991 р. визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні, а й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом

Наради з безпеки та співробітництва в Європі (тепер Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а трохи пізніше, 10 березня 1992 р., приєдналася до Північноатлантичної Ради із співробітництва (з 1998 — Рада євроатлантичного партнерства).

Принципово важливим кроком на шляху становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин стало запровадження атрибутів державності, зокрема, визначення громадянства України, національної символіки, запровадження власної грошової одиниці. Особливо слід сказати про фіксацію та визначення правового статусу державного кордону України: 4 листопада 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України "Про державний кордон України".

Цей період, окрім міжнародного визнання незалежної України, характеризувався активним процесом кристалізації її головних зовнішньополітичних інтересів та пріоритетів. Вони формувалися на засадах основоположних для нашої держави документів — Декларації про державний суверенітет та Акта про незалежність України. Однак повноцінну теоретичну базу зовнішньої політики України ще належало створити.

Зовнішня політика України після проголошення незалежності

Правові засади зовнішньої політики

З погляду концептуальної визначеності зовнішньополітичного курсу України особливо велике значення мав документ, схвалений Верховною Радою України 2 липня 1993 р., — "Про Основні напрямки зовнішньої політики України". Він визначав базові національні інтереси України та завдання її зовнішньої політики, містив засади, на яких реалізовувалася зовнішньополітична діяльність нашої держави.

"Основні напрямки зовнішньої політики України" чітко визначали, насамперед, фундаментальні загальнонаціональні інтереси, відповідно до яких формулювалися принципи, напрями, пріоритети та функції її зовнішньої політики. У цьому документі підкреслювалося, що базовою вимогою у здійсненні зовнішньої політики є якнайповніше та якнайефективніше забезпечення національних інтересів держави.

Ці інтереси України у сфері міжнародних відносин становлять три основні групи.

По-перше, це стратегічні та геополітичні інтереси, які пов'язані з гарантуванням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності.

По-друге, це економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство.

По-третє, це регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України.

Для забезпечення національних інтересів України її зовнішня політика спрямовувалася на виконання відповідальних і складних завдань. Головним із них було утвердження й розвиток України як незалежної демократичної держави. Органічними складовими цього є гарантування стабільності міжнародного становища України, збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу, захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, нарешті, поширення у світі образу України як надійного й передбачуваного партнера.

Не менш важливе значення має чітке визначення тих основних параметрів, спираючись на які держава може реалізувати свою зовнішню політику. Принципові засади зовнішньої політики України розвивали положення, визначені Актом проголошення незалежності України, іншими документами внутрішнього законодавства, й відповідали загальновизнаним нормам та принципам міжнародного права. У відповідності до цього Україна здійснює відкриту зовнішню політику й прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи при цьому залежності як від окремих держав, так і від певних державних об'єднань.

У своїх двосторонніх і багатосторонніх міжнародних відносинах наша держава керується принципами добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи. Вона не висуває територіальних претензій до сусідніх держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе, неухильно дотримується міжнародних стандартів прав людини та прав національних меншин.

Україна виходить з того, що в сучасних умовах дотримання прав людини не є лише внутрішньою справою окремих країн. Вона сповідує принцип неподільності міжнародного миру та міжнародної безпеки і вважає, що загроза національній безпеці будь-якої держави становить загрозу загальній безпеці миру. У своїй зовнішній політиці Україна відстоює підхід "безпека для себе — через безпеку для всіх".

Вона керується приматом права в зовнішній політиці, визнає пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права, вважає належним чином ратифіковані міжнародні договори частиною свого внутрішнього права, спирається в зовнішній політиці на фундаментальні загальнолюдські цінності й засуджує практику подвійних стандартів у міжнародних стосунках.

Важливими засадами, на яких реалізується зовнішня політика нашої держави, є недопущення присутності збройних сил інших держав на українській території, а також розміщення іноземних військ на територіях інших держав без їх чітко вираженої згоди, крім випадків застосування міжнародних санкцій відповідно до Статуту ООН.

Україна вважає себе, нарівні з усіма колишніми радянськими республіками, правонаступницею СРСР і не визнає будь-яких переваг і винятків з цього принципу для жодної з держав-правонаступниць без належним чином оформленої згоди всіх цих держав.

Базуючись на визначальних національних інтересах та принципах, наша держава здійснює свою зовнішню політику на таких головних напрямках:

- розвиток двосторонніх міждержавних відносин;
- розширення участі в європейському регіональному співробітництві;
- співробітництво в рамках Співдружності Незалежних Держав;
- діяльність в ООН та інших міжнародних організаціях.

Кожен із цих напрямків має комплекс пріоритетів, які зумовлюються національними інтересами держави. Зокрема, пріоритетом у сфері двосторонніх відносин є активний розвиток політичних, економічних, науково-технічних, культурних та інших стосунків з прикордонними країнами; західними державами — членами ЄС та НАТО; географічно близькими країнами; державами Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки. Ці пріоритети не є абсолютними, вони не виключають встановлення та підтримання стосунків з іншими державами у випадках, коли цього вимагають національні інтереси України відповідно до принципів економічної доцільності та політичного прагматизму.

Пріоритетними функціями зовнішньої політики держави є:

- зміцнення національної безпеки;
- створення умов, необхідних для нормального функціонування національної економіки;
- сприяння науково-технічному прогресу, розвиткові культури та освіти;
- участь у розв'язанні глобальних проблем;
- інформаційна діяльність;
- зв'язки з українською діаспорою.

У відповідності до цього Україна виступає за створення всеохопної міжнародної системи універсальної та загальноєвропейської безпеки і вважає участь у ній базовим компонентом своєї національної безпеки. Наша держава концентрує свої зовнішньополітичні зусилля на розбудові надійних міжнародних механізмів безпеки на двосторонньому, субрегіональному, регіональному та глобальних рівнях. В умовах зникнення блокового протистояння в Європі пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів.

Особливого значення в сучасних умовах набирає така функція зовнішньої політики, як забезпечення умов, необхідних для нормального функціонування національної економіки. Ефективність зовнішньополітичної діяльності має вимірюватися не лише політичними дивідендами, а й економічною віддачею. Україна виходить з того, що повномасштабні торговельні, виробничі й фінансові відносини з іншими країнами та активне співробітництво з міжнародними організаціями є важливим фактором внутрішнього економічного розвитку, прискорення науково-технічного прогресу, розвитку культури та освіти.

Одна з пріоритетних функцій української зовнішньої політики у розв'язанні глобальних проблем сучасності полягає в залученні міжнародної допомоги для подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

Важливим чинником зовнішньої політики України є забезпечення й задоволення національно-культурних, духовних, мовних та інших потреб і запитів

етнічних українців, які проживають за кордонами України, зокрема в державах, що утворилися на геополітичному просторі колишнього СРСР. Керуючись міжнародними стандартами прав людини, Україна сприяє широкому розвитку гуманітарних та інших контактів зарубіжних українців і вихідців з України з історичною Батьківщиною.

Зважаючи на ґлобальні зміни та процеси, які супроводжують світовий розвиток, динамізацію сучасної системи міжнародних відносин, щораз більшого значення набуває інформаційна функція зовнішньої політики. За таких обставин мова йде про необхідність створення ефективної системи інформаційного захисту національних інтересів держави, що передбачає проведення активної інформаційно-аналітичної роботи, формування прихильного ставлення до України в парламентських, урядових і неурядових колах, забезпечення надійного, науково обґрунтованого прогнозування ймовірного розвитку подій та перспективних напрямків міжнародної діяльності.

В "Основних напрямках зовнішньої політики України" значну увагу приділено власне механізму здійснення зовнішньої політики. Чітко й недвозначно підкреслюється, зокрема, що держава повинна мати механізм правового, фінансового, матеріального та кадрового забезпечення для здійснення зовнішньої політики.

Розбудова дипломатичної служби

З проголошенням незалежності України постала необхідність у проведенні кардинальних структурних змін в українському суспільстві. У контексті прагнення розвивати й зміцнювати демократичну соціально орієнтовану правову державу важливого значення набуло питання переходу до нових форм державного адміністрування.

Комплексного перегляду потребували система органів виконавчої гілки влади. В процесі упорядкування урядової структури одне з найважливіших місць відводилося розбудові дипломатичної служби України, оскільки вагомим чинником забезпечення державного суверенітету постає зовнішньополітична діяльність.

Нові історичні реалії, міжнародне визнання України як суверенної та незалежної держави спонукало спрямувати основні зусилля на прискорення входження країни до світового співтовариства й пошуки власного місця серед рівноправних суб'єктів міжнародних відносин.

Так, якщо на 1 січня 1992 р. незалежну Україну визнали 68 держав, то станом на відповідний період 1994 р. їх нараховувалося 149, з числа яких із 132 країнами було встановлено дипломатичні відносини. Активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв в Україні. На початок 1994 р. функціонувало 50 іноземних посольств, 5 представництв міжнародних організацій, а також 7 консульських установ. На кінець 1994 р. були акредитовані посли 78 держав, з них 55 із резиденцією у Києві.

Все це, разом узяте, зумовило масштабну структурну реформу, спрямовану на оптимізацію роботи зовнішньополітичного відомства України. На МЗС бу-

ли покладені функції реалізації завдань у сфері зовнішньої політики, основні напрямки якої були на той час визначені Декларацією про державний суверенітет України.

Ефективне функціонування системи Міністерства закордонних справ України вбачалося можливим насамперед за умови забезпечення інтенсивного розгортання мережі підпорядкованих йому закордонних дипломатичних установ. У цьому контексті оперативно здійснювалася робота щодо створення дійових внутрішньодержавних правових основ. 1992 р. було затверджено "Положення про дипломатичне представництво України за кордоном". Були розроблені головні критерії, за якими визначалася доцільність відкриття закордонних дипломатичних установ України. Визначальними тут були такі обставини:

- територіальна наближеність країн до України (країни-сусіди);
- ступінь впливу країни на міжнародній арені;
- наявність у країні потужної української діаспори;
- країни-центри багатосторонньої дипломатичної діяльності;
- країни, що утворилися на території колишнього СРСР.

На початку 1992 р. Україна мала лише три постійні представництва при міжнародних організаціях.

Реалізацією зовнішньополітичних пріоритетів, покликаних якнайефективніше забезпечити національні інтереси України, було продиктоване відкриття 1992 р. 18 посольств, насамперед у 5 державах-членах "Великої сімки" — Великій Британії, Італії, Канаді, Німеччині, США, в таких стратегічно важливих для України державах, як Польща та Росія, а також в Австрії, Бельгії, Білорусі, Греції, Грузії, Ізраїлі, Ірані, Румунії, Угорщині, Фінляндії, Чехії. Додаткового розширення потребувала мережа консульських установ України в США та Німеччині. Було засновано три ґенеральні консульства України в Нью-Йорку, Чикаґо та Мюнхені.

1993 р. було відкрито 15 закордонних представництв: посольства України в Аргентині, Болгарії, Ґвінеї, Естонії, Єгипті, Індії, Китаї, Литві, Молдові, ОАЄ, Словаччині, Узбекистані, Франції, Швейцарії та ґенеральне консульство в Торонто.

У 1994 р. вдалося відшукати резерви для заснування посольств України в Казахстані, Кубі та Туреччині, а в Ґданську та Стамбулі — ґенеральних консульств. На кінець 1995 р. в системі Міністерства закордонних справ України налічувалося вже 46 закордонних дипломатичних установ.

Повноцінне функціонування закордонної дипломатичної інфраструктури ставало можливим за умови забезпечення достатньої кадрової структури та її оптимального заповнення. Якщо на кінець 1992 р. в закордонних дипломатичних установах України працювало 413 співробітників, 1993 — 476, то 1994 р. їх кількість зросла до 660.

Розширення представленості України за кордоном, з одного боку, та зміна структури й функцій центрального апарату Міністерства закордонних справ, з другого, були взаємопов'язаними, взаємозалежними процесами. Центральний апарат від часу функціонування за нових для молодої держави історичних

умов становив мобільну структуру, яка прагнула максимальної адаптації до вимог часу. Постійно здійснювалися її вдосконалення та реорганізація.

Важливим кроком у напрямку оптимальної організації центрального апарату МЗС у перші роки його функціонування стало схвалення 13 січня 1992 р. Кабінетом Міністрів рішення про введення додатково до штату зовнішньополітичного відомства двох посад заступників міністра та збільшення на 240 одиниць чисельності його центрального апарату. Наказом по міністерству від 17 січня 1992 р. відділ двосторонніх зв'язків і регіонального співробітництва було перетворено на управління двосторонніх відносин; відділ культурних зв'язків і гуманітарних проблем — на відділ культурних зв'язків; відділ інформації — на відділ інформації та прес-центр; протокольний відділ — на управління державного протоколу; фінансово-господарське управління — на управління справами.

Новою структурою МЗС України були затверджені такі підрозділи, як секретаріат міністра, група послів з особливих доручень, відділ міжнародного економічного співробітництва, відділ проблем обмеження озброєнь та роззброєння, відділ НБСЄ та регіонального співробітництва, відділ з питань організації та експлуатації закордонних об'єктів України, валютно-фінансовий відділ, відділ усних та письмових перекладів, відділ політичного аналізу та планування, договірно-правовий відділ, відділ міжнародних організацій, консульське управління, відділ кадрів, перший відділ. Чисельність центрального апарату МЗС України збільшилася зі 156 до 396 штатних одиниць.

Виходячи з покладених на МЗС нових додаткових функцій, 7 липня 1993 р. Кабінет Міністрів України затвердив оновлену структуру центрального апарату міністерства за такою схемою: міністр, перший заступник міністра, три заступники міністра, загальний секретаріат, управління політичного аналізу та планування, група експертів з особливих доручень і радників, договірно-правове управління, перше територіальне управління (5 відділів: Росії, СНД та Грузії, Азії й Тихоокеанського регіону, Африки, Близького Сходу й Середньої Азії), друге територіальне управління (5 відділів: Центральної Європи, Західної Європи, Північної Європи та Балтії, США й Канади, Центральної та Південної Америки), управління міжнародного та науково-технічного співробітництва, управління контролю над озброєнням та роззброєнням, управління НБСЄ та європейських регіональних структур, управління міжнародних організацій, управління культурних зв'язків, управління інформації, консульське управління, управління державного протоколу, управління кадрів, управління справами, центральна бухгалтерія, управління закордонної власності, валютно-фінансове управління, відділ усних і письмових перекладів, представництво МЗС в Одесі, представництво МЗС в Ужгороді. Всього за штатним розкладом міністерства було передбачено 429 посад.

З часом в окремий структурний підрозділ виділено напрямок двостороннього та багатостороннього співробітництва в рамках СНД. Відповідне управління було засновано 1 лютого 1994 р.

Аналізуючи з урахуванням означених вище заходів досягнення української дипломатії за відповідний період та їхній вплив на подальше становлення на-

шої держави у світі, можна зробити висновок про виправданість у цілому вибору основних концептуальних підходів та напрямків у процесі розбудови дипломатичної служби України в 1992-1994 рр.

Україна та СНД

Завдяки унікальному збігу історичних обставин Україна й Росія виступали протягом останніх двох років існування Радянського Союзу як союзники у боротьбі з компартійно-радянським загальносоюзним центром, очолюваним М.Горбачовим. Однак союз між політичними силами, очолюваними Б.Єльциним і Л.Кравчуком, мав ситуаційний характер. Російська Федерація становила державоутворюючу республіку в складі СРСР. Тільки-но зник загальносоюзний центр, його роль на себе перебрала Росія. Не дивно, що вона визнала незалежність України практично негайно: самостійність найбільшої національної республіки була необхідною умовою розвалу союзного центру. Однак після його розвалу російське керівництво зробило все від нього залежне, щоб зберегти за Москвою контроль над усією територією колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав.

Через тиждень після Всеукраїнського референдуму, 8 грудня 1991 р., Президент України Л.Кравчук, Президент Російської Федерації Б.Єльцин і Голова Верховної Ради Білорусі С.Шушкевич у Мінську підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Сторонами було заявлено, що Радянського Союзу як геополітичної реальності більше не існує, внаслідок чого діяльність його органів на території трьох держав припиняється. Сфери спільної діяльності в рамках СНД мали реалізуватися на рівноправній основі через відповідні координуючі інститути. До сфер спільної діяльності були віднесені такі:

- координація зовнішньополітичної діяльності;
- співпраця у формуванні й розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків, у галузі митної політики;
- співпраця в розвитку систем транспорту й зв'язку;
- співпраця в галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеохопної міжнародної системи екологічної безпеки;
- боротьба з організованою злочинністю.

Кожна із сторін залишала за собою право припиняти дію Угоди або окремих її статей, не пізніше ніж за рік повідомивши про це інших учасників. Сторони заявили, що гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливали для них із договорів і угод колишнього СРСР. Угода про утворення СНД оголошувалася відкритою для приєднання всіх держав-членів колишнього СРСР, а також інших держав, які поділяють її цілі й принципи.

21 грудня 1991 р. керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалося утворення на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав. Було також ухвалено Декларацію, яка не лише підтверджувала головні цілі та принципи СНД, а й

внесла низку істотних уточнень. По суті, на зустрічі 21 грудня відбулося повторне утвердження Співдружності в розширеному складі.

Україна як одна з держав-засновниць СНД розвивала співробітництво з іншими державами Співдружності, базуючись на основоположних для неї документах — "Основних напрямках зовнішньої політики", Концепції національної безпеки, Угоді про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. із застереженнями Верховної Ради України до неї та заявою, зробленою Верховною Радою України 20 грудня 1991 р. з приводу укладення Україною Угоди про Співдружність Незалежних Держав.

Ці документи, що стали частиною національного законодавства, разом з іншими законодавчими актами визначали загальну позицію України щодо СНД. Зазначена позиція дозволяла з достатньою повнотою реалізувати національні інтереси України у відносинах з колишніми республіками, а нині самостійними державами як у рамках Співдружності, так і у двосторонніх відносинах.

Розглядаючи СНД як міжнародний механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, що доповнює процес формування якісно нових повномасштабних двосторонніх відносин між державами-учасницями, Україна вважала участь в СНД важливим напрямком своєї зовнішньої політики. Вона не підтримувала спроб інституціалізації форм міждержавного співробітництва, здатної перетворити Співдружність на наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного типу. При цьому наша держава заперечувала проти надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права.

Україна у ставленні до СНД виходить, насамперед, із реалій економічної доцільності існування Співдружності, розвитку тісних і взаємовигідних торговельно-економічних відносин між державами-учасницями. Від самого початку процесу формування СНД наша держава виступала з пропозиціями, які передбачали трансформування СНД в раціональний механізм економічного співробітництва, спрямований на створення зони вільної торгівлі з урахуванням вимог ГАТТ/СОТ, оптимізацію її структури, створення ефективного механізму сприяння інтеграції країн СНД у світовий економічний простір.

Готуючи документи про утворення та функціонування Співдружності, уряд Б.Єльцина навмисно не визначав статусу цього міждержавного утворення. Вважалося, що колишні національні республіки рано чи пізно висловляться за еволюцію СНД в напрямку об'єднання в єдину державу, тому що вони не зможуть існувати у відриві від Росії. В ініційованих Москвою документах — Угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992), Договорі про колективну безпеку (травень 1992), Договорі про укладення Економічного союзу (вересень 1993) передбачалося утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів Співдружності.

Однак Верховна Рада й Президент України Л.Кравчук ретельно слідкували за тим, щоб співдружність країн не переросла у воєнно-політичний блок, а тим більше — у новий варіант Радянського Союзу. За 1992-1993 рр. Радою голів держав і Радою голів урядів СНД було схвалено близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема й такі, що надавали інститутам Співдружності наддер-

жавні функції, розширюючи шлях до всеохопної інтеграції. З цієї кількості Україна підписала не більше 200 документів, які не загрожували її суверенітету[3].

Виходячи з національних інтересів, Україна не підписала Статут Співдружності Незалежних Держав. Таким чином, вона має в СНД юридичний статус асоційованого члена, не більше. Україна не взяла участі в Митному та Платіжному союзах. Вона не бере участі в органах військового співробітництва й дотримується визначеного Декларацією про державний суверенітет позаблокового статусу. Статус спостерігача має Україна і в Міжпарламентській Асамблеї.

Відносини з Російською Федерацією

Дипломатичні відносини між Україною й Росією встановлено 14 лютого 1992 р. Перший посол України в Російській Федерації В.Крижанівський вручив вірчі грамоти 23 липня 1992 р., а посол Російської Федерації в Україні Л.Смоляков — 21 травня того самого року.

В "Основних напрямках зовнішньої політики України" визначено, що Україна, виходячи з особливостей її історичного розвитку, специфіки геополітичного положення й економічних взаємин, вважає українсько-російські відносини стратегічно важливими та пріоритетними. Так само пріоритетними були відносини з Україною й для Росії. За сотні років існування в одній державі виникло безліч зв'язків, однаково важливих і корисних для обох народів. Мільйони людей мали родичів, близьких і друзів у сусідній країні.

Російська політична еліта вважала незалежність України явищем тимчасовим. Вона не могла звикнути до нових кордонів на географічних картах і не вважала за потрібне приховувати свої настрої. Негайно після проголошення Акту про незалежність України прес-секретар Б.Єльцина П.Вощанов заявив, що Росія залишає за собою право порушити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які стали незалежними. Після гострої реакції з України заява була дезавуйована, однак наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г.Попов. Він не тільки підтримав висунуту територіальну проблему, а й конкретизував її. Під сумнів було поставлено суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Заява Попова спричинила кризу в українсько-російських відносинах. Б.Єльцину довелося негайно відрядити в Київ віце-президента Росії О.Руцького із завданням запевнити керівників України, що Москва не претендує на перегляд кордонів.

Місія О.Руцького була успішною, але сам віце-президент Російської Федерації не вважав за потрібне приховувати свої справжні настрої. Пізніше, 30 січня 1992 р., він надрукував у газеті "Правда" статтю, в якій були такі рядки: "Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії та Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить усі крапки над "і" та визначить Росію як державу, а не жебрака в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, хоч би як намагалися політичні лідери націонал-кар'єризму ввігнати її в кордони XII ст."

О.Руцькой не був поодиноким політиком, який бажав заробити собі капітал на хвилі шовінізму. Вищий законодавчий орган Російської Федерації у травні 1992 р. оприлюднив офіційну заяву, в якій стверджував, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили від моменту їх ухвалення.

Час від часу у центрі політичних баталій опинялося "місто російської слави" — Севастополь. З'їзд народних депутатів Росії у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. У липні 1993 р. російським парламентом було ухвалено безпрецедентне рішення — про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Провокаційний крок російських законодавців викликав глибоке занепокоєння Ради Безпеки ООН.

Пізніше гострота кримської проблеми була перенесена на питання про Чорноморський флот. Тривала невирішеність його позначалася на всьому спектрі українсько-російських відносин, підігріваючи нездорові пристрасті в обох країнах. Та все ж конструктивне начало поступово брало гору.

На кримських зустрічах президентів Л.Кравчука та Б.Єльцина в червні й серпні 1992 р. було досягнуто домовленостей про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом протягом п'ятирічного періоду. Ця домовленість не розв'язувала кардинальних проблем, але послаблювала загальну напруженість.

Досить тривалий час розв'язання спірних питань в українсько-російських відносинах серйозно ускладнювалися різними підходами до проблеми правонаступництва колишньої союзної держави. Особливо гостро це відчувалось у позиціях сторін під час розподілу фінансів, нерухомості, майна, ядерних озброєнь.

Насторожено було зустрінуте Україною й настійливе домагання Російської Федерації виступати гарантом миру та безпеки на теренах колишнього СРСР, мотивуючи це тим, що новоутворені держави входять до сфери впливу Росії. З такою пропозицією виступив у березні 1993 р. Президент РФ Б.Єльцин. Таке звернення адресувалося ряду міжнародних організацій, зокрема й ООН.

Напруженість та ускладнення у стосунках супроводжували розв'язання питань, що стосувалися ядерного арсеналу, успадкованого від СРСР.

Реалізація курсу на без'ядерний статус України

Одним із перших вагомих зовнішньополітичних кроків України від часу набуття незалежності стала практична реалізація курсу на без'ядерний статус. Цей курс забезпечував зміцнення міжнародного становища України. Не дотримуючись такої політики, було неможливо здобути підтримку міжнародного співтовариства для українського державотворчого процесу.

На час проголошення незалежності Україна становила надзвичайно мілітаризовану державу. Вона була перенасичена ядерною зброєю. Успадкувавши від Радянського Союзу 1600 боєголовок стратегічного призначення, Україна

фактично перетворилася на третю за ядерним потенціалом, після Росії й США, державу світу. На її території розміщувалася 43-я ракетна армія.

В Декларації про державний суверенітет Верховна Рада проголошувала, що Україна дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти та не набувати ядерну зброю. На підтвердження Декларації 24 жовтня 1991 р. парламент ухвалив Заяву про без'ядерний статус України. 9 квітня 1992 р. була затверджена Постанова про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу.

Практична реалізація цього курсу відбувалася за такою хронологією.

31 липня 1991 р. було підписано Договір між США й СРСР про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Договір про СНО). Він набув чинності 5 грудня 1994 р. У результаті підписання в Лісабоні 23 травня 1992 р. Протоколу до Договору про СНО Україна з об'єкта Договору перетворилася на його повноправного суб'єкта. В подальшому, відповідно до цього Протоколу, Україна, разом з Білоруссю й Казахстаном, узяла на себе зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава.

18 листопада 1993 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про ратифікацію Договору про СНО та Лісабонського протоколу. Верховною Радою Президенту та виконавчій владі України було рекомендовано провести переговори щодо цілої низки питань, які мають принципове значення для виконання Україною Договору, а також затвердити програму ліквідації стратегічних ядерних наступальних озброєнь.

Наступним кроком України, спрямованим на скорочення та ліквідацію ядерної зброї, розташованої на її території, було підписання 3 вересня 1993 р. Масандрівських угод. Ними передбачалися, зокрема, шляхи та основні принципи утилізації ядерної зброї, розташованої на території України, а також порядок здійснення ґарантійного та авторського нагляду за експлуатацією ракетних комплексів Стратегічних сил.

У перебігу тристоронніх переговорів у Києві, Вашингтоні та Москві було досягнуто компромісу, суть якого викладено в підписаній 14 січня 1994 р. Тристоронній заяві президентів України, США й Росії. У лютому 1994 р. Верховна Рада України розглянула Тристоронню заяву президентів України, США й Росії від 14 січня та Додаток до неї на предмет їх відповідності постанові Верховної Ради від 18 листопада 1993 р. Уряду було доручено здійснити обмін грамотами про ратифікацію Договору про СНО й активізувати укладення угод, що випливають з інших застережень Верховної Ради. 10 травня 1994 р. уряди України та Російської Федерації для запровадження в дію досягнутих у Москві 14 січня 1994 р. домовленостей між президентами України, Росії й США уклали угоду про реалізацію Тристоронніх домовленостей між президентами України, Росії й США від 14 січня 1994 р.

Однак до осені 1994 р. в ядерному роззброєнні України не спостерігалося великих зрушень. У Верховній Раді немало депутатів висловлювалися за те, щоб не поспішати втілювати в життя домовленості. Вони вважали, що тільки ядерна зброя може ґарантувати Україні національну безпеку. Ця позиція, зви-

чайно, була хибною і політично, і суто технічно. "Ядерна кнопка", тобто пульт управління стратегічними ракетами з ядерним боєзарядом, розміщеними на території України, перебувала в розпорядженні однієї людини — Президента Російської Федерації. Через зволікання з ухваленням необхідних рішень відносини молодої держави із США та іншими країнами Заходу залишалися невизначеними.

Зовнішньополітична діяльність Президента України Л.Кучми

Зовнішньополітичні прерогативи Президента України в світлі Конституції 1996 р.

Від здобуття незалежності Україна жила за перелицьованим Основним Законом 1978 р. Всі спроби розробити й ухвалити нову Конституцію зазнавали невдачі через невміння або небажання основних політичних сил знайти компроміси, не поступаючись основним вектором розвитку — від командної до ринкової економіки, від тоталітарного "народовладдя" до громадянського суспільства. Брак Конституції створював серйозні проблеми для молодої української дипломатії.

Керівники держав і урядів різних країн не знали, якими є насправді прерогативи вищих посадових осіб України, з ким можна й треба домовлятися, яку силу матимуть узгоджені домовленості.

Для Л.Кучми, який прийшов до влади в результаті народного волевиявлення 10 липня 1994 р., було ясно, що головні зусилля на стратегічному напрямку діяльності слід зосередити на ухваленні Конституції. Конституційний процес остаточно загальмувався восени 1993 р. Відновився він з ініціативи Президента України у вересні 1994 р., коли почала діяти нова Конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади.

Робота над проектом Конституції, який дістав перепустку в життя, тривала майже два роки. Щоб добитися успіху, знадобилися справді титанічні зусилля, здатність до компромісу з боку всіх політичних сил, усвідомлена відповідальність за долю країни та народу, за громадський спокій.

"Конституційна ніч" з 27 на 28 червня 1996 р., протягом якої Верховна Рада затвердила Основний Закон України, по праву може вважатися однією з переломних дат в короткій історії незалежної України. Виступаючи на урочистій церемонії підписання Конституції України 12 липня 1996 р., Л.Кучма заявив: "Можна з усією впевненістю стверджувати: схвалення Конституції — подія величезної ваги, яка стоїть в ряду тих небагатьох історичних дат, що не владним перстом, а велінням душі єднають людей, перетворюють населення на народ, а територію — на державу"[4].

Ст.102 Конституції 1996 р. проголошує, що Президент України є "гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції

нашої держави, захисту прав і свобод людини та громадянина". Однією з основних прерогатив Президента України, як вказано у ст.106(3), є "здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави".

Як відомо, зовнішня політика спрямована на забезпечення на міжнародній арені найбільш сприятливих умов для реалізації національних інтересів держави. Останні, як визначено в Концепції національної безпеки України, схваленій Верховною Радою 16 січня 1997 р., "відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення". Вказується, що "національні інтереси та їх пріоритетність обумовлюються конкретною ситуацією, що складається в країні та за її межами".

Серед визначених у законодавчому порядку національних інтересів України, що безпосередньо торкаються зовнішньополітичної проблематики, на особливу увагу заслуговують:

- забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів;
- налагодження рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма державами, інтеґрування в європейську та світову спільноту.

Їх реалізація є прерогативою тільки Президента України — ключового суб'єкта системи забезпечення національної безпеки.

Не буде перебільшенням сказати, що саме зовнішньополітичні аспекти діяльності Президента України значною мірою є віддзеркаленням успішного втілення внутрішньополітичного курсу. Беручи за основу пріоритети внутрішнього розвитку держави, він на базі відповідної зовнішньополітичної платформи обирає тактику й стратегію дій для її ефективного впровадження у життя.

Зовнішньополітична складова посідала й посідає важливе місце у роботі Президента України Л.Кучми. Завдяки проведенню ним рішучого зовнішньополітичного курсу протягом першого президентського терміну було зроблено значний внесок у забезпечення національних інтересів України.

Зокрема, визначальними стали досягнення у забезпеченні державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів. Укладенням двосторонніх договорів було завершено складний процес юридичного закріплення існуючого державного кордону України з її сусідами.

Усі зовнішньополітичні кроки Президента України були спрямовані на утвердження нашої держави на світовій арені, зростання її престижу та ваги, а також на забезпечення пріоритетних національних інтересів України. Це, своєю чергою, сприяло зростанню захищеності життєво важливих інтересів українського суспільства, кожного громадянина нашої держави.

Окрім іншого, це стало одним із факторів, які сприяли переобранню Л.Кучми в листопаді 1999 р. на другий президентський термін. Вибори стали важливою подією в житті українського суспільства, у подальшому розвитку державотворчих процесів. Значення цієї події виходило далеко за межі України. Світова громадськість вітала перемогу Л.Кучми, його намір рішуче йти шляхом демократії та реформ. Т.Блер, Прем'єр-міністр Великої Британії, зазначив, що Президент Л.Кучма отримав чітку підтримку здійсненню еконо-

мічних і політичних реформ, зовнішньополітичного курсу. Президент США Б.Клінтон висловив переконання, що стратегія реформ, накреслених Л.Кучмою, сприятиме перетворенню України на заможну державу та зміцненню партнерства з європейською спільнотою.

У своїй інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л.Кучма висловив намір вирішувати питання зовнішньої політики держави "з позицій жорсткого прагматизму". Торкаючись зовнішньої політики, він, зокрема, зазначив: "Набуваючи на ходу досвіду в цій практично новій для нас сфері, вдалося сформувати сприятливе для України міжнародне середовище. На даному етапі результативність зовнішньополітичного курсу України, її міжнародний авторитет та імідж визначатимуть два основні чинники. Перший — як ми розв'язуємо свої внутрішні проблеми. Другий — наскільки активно й осмислено, з урахуванням національних інтересів адаптуємося до реалій сучасного світу. Світу, який, інтегруючись, продовжує жити за законами конкуренції. Ключовими орієнтирами у нашій зовнішній політиці є її багатовекторність, прогнозованість і стабільність, збереження позаблокового статусу України"[5].

До повноважень тільки Президента України належить також призначення та керівників глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймання вірчих та відкличних грамот послів іноземних держав в Україні.

Попри те, що поточну роботу українських дипломатичних представництв за кордоном здійснює Міністерство закордонних справ, посли є повноважними представниками Президента України, оскільки саме він підписує вірчі грамоти, які вони вручають керівництву держави перебування.

За існуючою практикою, кожні два роки провадиться нарада керівників закордонних установ України, в перебігу якої президент визначає перед дипломатами пріоритетні завдання щодо реалізації зовнішньополітичного курсу держави.

Щороку в січні президент зустрічається з керівниками дипломатичних місій та представництв, акредитованих в Україні. Під час цих зустрічей керівник держави дає оцінку внутрішньо- та зовнішньополітичним процесам, які відбувалися протягом минулого року, інформує іноземних дипломатів про основні завдання, які стоятимуть перед країною в поточному році.

Особливе значення з погляду зміцнення міжнародно-правової суб'єктності нашої держави в цілому та формування засадничих принципів її зовнішньої політики зокрема мало ухвалення 28 червня 1996 р. нової Конституції України. Після цього визначальні напрямки нашої зовнішньої політики набули свого подальшого розвитку та конституційного закріплення. "Конституція як основа стабільності суспільства створює принципово нову атмосферу для розвитку міжнародного співробітництва України зі світовою спільнотою, сприятливий інвестиційний клімат для нашого народногосподарського комплексу", — констатував Президент України Л.Кучма на урочистій церемонії підписання Конституції України 12 липня 1996 р.[6]

Поліпшення відносин зі Сполученими Штатами Америки

У перші роки незалежності України давалася взнаки настороженість Вашинґтона стосовно України. Американців непокоїв колосальний ядерний потенціал України, непередбачуваність кроків української політичної еліти. По суті, Україна була позбавлена фінансової допомоги з боку США та контрольованих ними міжнародних організацій, хоч гостро потребувала валюти для закупівлі енерґоносіїв.

Л.Кучма розумів, що поліпшення відносин зі США можливе тільки в одному випадку: якщо Україна зробить реальні кроки на шляху ядерного роззброєння. Він зміг переконати в цьому парламентаріїв. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Незабаром після цього (19-23 листопада) відбувся державний візит Президента України до США. Його безпосереднім результатом стало підписання Хартії українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. Вона й на сьогодні залишається основою двосторонньої співпраці.

5 грудня 1994 р. відбувся обмін ратифікаційними документами за Договором про СНО-1. Від того часу Договір набув чинності й розпочалася його практична імплементація сторонами. Того самого дня документи про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї було передано керівникам держав-депозитаріїв. Водночас лідери США, Великої Британії та Росії підписали Меморандум про ґарантії безпеки України — унікальний міжнародно-правовий документ, що фіксує зобов'язання ядерних держав стосовно національної безпеки України відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права. Того самого дня в односторонньому порядку ґарантії безпеки Україні було надано Францією та Китаєм.

У травні 1995 р. Україна виступила за безстрокове продовження дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, чим знову підтвердила свій послідовний курс у сфері ядерної політики.

11-12 травня 1995 р. відбувся державний візит Президента США Б.Клінтона в Київ. Л.Кучма та Б.Клінтон підписали спільну заяву, в якій проголошувалася підтримка з боку американського уряду демократичних і ринкових перетворень в Україні, її політичного суверенітету та територіальної цілісності. Ґазета "Вашинґтон пост" назвала цей період справжнім "медовим місяцем" у відносинах між двома країнами.

Відмова України від ядерної зброї позитивно вплинула на відносини Києва як з провідними державами світу, так і з міжнародними організаціями. А головне, вона, хоч як це парадоксально звучить, значно зміцнила безпеку України. Адже у згаданій Тристоронній заяві було не лише визначено механізм виведення ядерної зброї з території нашої держави, а й надано їй надійні ґарантії безпеки з боку двох наддержав.

До початку червня 1996 р. остання ядерна боєголовка залишила територію України. Таким чином, перше стратегічне завдання зовнішньої політики України було реалізовано. Цей крок не лише зміцнив довіру до України, поде-

монстрував, що вона є послідовним, передбачуваним і надійним партнером, а й значно посилив стабільність і безпеку в світі.

Водночас він наклав на нашу державу особливу відповідальність у розв'язанні проблем ядерного роззброєння. Саме тому 1998 р. Україну було залучено до консультацій у рамках Спеціальної ґрупи високих посадових осіб, створеної для пошуку шляхів зменшення напруженості у світі після проведених Індією й Пакистаном ядерних випробувань (до ґрупи входять представники "Великої сімки" та шести провідних країн світу в галузі ядерного роззброєння).

Значна увага приділялася нашою державою й іншим питанням роззброєння. Важливими подіями стали ратифікація Україною Конвенції про заборону хімічної зброї та приєднання нашої держави до Режиму контролю за ракетними технологіями.

Практична реалізація курсу на без'ядерний статус стала, безумовно, вагомим імпульсом для утвердження української зовнішньої політики як значущого чинника міжнародних відносин.

У лютому 1996 р. відбувся робочий візит Л.Кучми в США. Невдовзі після цього сторони констатували, що українсько-американські відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства. Тоді ж, у вересні 1996 р., було прийнято рішення про створення Українсько-американської міждержавної комісії (УАМК) на чолі з Президентом України Л.Кучмою та віце-президентом США А.Ґором. Ця комісія утвердила себе як цінний механізм практичної реалізації стратегічного партнерства й постійного діалогу на різних рівнях із широкого кола питань двостороннього та багатостороннього характеру.

19-20 листопада 1997 р. відбувся черговий робочий візит Президента України Л.Кучми в США для участі в урочистій церемонії запуску американського човникового космічного корабля з українським космонавтом на борту (мис Канаверал, штат Флорида) та співголовування (з віце-президентом США А.Ґором) на конференції країн-донорів по внесках у реалізацію проекту "Укриття" (м.Нью-Йорк).

У липні 1998 р. відбувся робочий візит в Україну віце-президента США А.Ґора. В перебігу цього візиту було проведено друге пленарне засідання Українсько-американської міждержавної комісії. Продовженням активного політичного діалогу на високому рівні між двома країнами стали зустрічі Президента України з А.Ґором та міністром енерґетики США В.Річардсоном під час Всесвітнього економічного форуму в Давосі (Швецарія, 29 січня 1999 р.).

У квітні 1999 р. відбувся новий візит делеґації України на чолі з Л.Кучмою до Вашинґтона. Делеґація взяла участь у першому засіданні комісії Україна-НАТО та РЕАП на найвищому рівні в рамках ювілейного саміту НАТО.

У концептуальному плані стратегічне партнерство між Україною та США означає спільність інтересів і підходів до основних міжнародних проблем, прагнення до взаємного розуміння та врахування інтересів кожної держави. Обидві сторони вбачають одна в одній рівноправних партнерів і поважають позиції одна одної.

Нинішній етап українсько-американських відносин, який розпочався після переобрання на другий термін Президента України Л.Кучми, призначення

нового уряду та початку реалізації курсу на прискорення ринкових перетворень, характеризує надзвичайна інтенсивність та високий рівень контактів, а в якісному аспекті — відкритість, конструктивність, готовність до обговорення та розв'язання будь-яких питань. В інавгураційній промові у Національному палаці "Україна" 30 листопада 1999 р. Президент вказав на те, що для нашої держави "один з ключових зовнішньополітичних напрямків пролягає через стратегічне партнерство зі Сполученими Штатами Америки... Ми будемо поглиблювати стосунки з державою — світовим лідером, який надав Україні за роки її незалежності неоціненну політичну, фінансову, економічну і технічну допомогу"[7].

Це повною мірою підтвердилося під час робочого візиту в США Президента України Л.Кучми у грудні 1999 р. для участі в Третьому пленарному засіданні Українсько-американської міждержавної комісії. У результаті цього засідання було підписано 13 двосторонніх документів, зокрема, угоди щодо співробітництва в екологічній, фінансовій та військових галузях. Підсумки візиту засвідчили тверду підтримку з боку Сполучених Штатів програми реформ, запровадженої керівництвом України, впевненість адміністрації США у незворотності демократичних перетворень у нашій державі.

Просте перерахування напрямків співпраці між Україною та США на сучасному етапі забере не одну сторінку. Тому нагадаємо лише про деякі, найважливіші. Це забезпечення дійової підтримки з боку США у відносинах України з міжнародними фінансовими інституціями, у реалізації європейського зовнішньополітичного курсу нашої держави; співпраця в екологічній та ядерно-енергетичній галузях; нарощування торгівлі та поглиблення ділового співробітництва; співпраця у військово-політичній (спільні навчання, підготовка фахівців) та космічній (запуск комерційних супутників) галузях тощо.

Свідченням виведення українсько-американського діалогу на якісно вищий рівень є й той факт, що лише протягом першої половини 2000 р. Україну відвідали делегації на чолі з послом з особливих доручень С.Сестановичем; міністром енергетики США В.Річардсоном; колишнім міністром оборони У.Перрі та радником Президента й державного секретаря США Дж.Шалікашвілі; послом США при ЄС Р.Морнінгстаром; координатором допомоги ННД В.Тейлором, заступником державного секретаря США А.Ларсоном, заступником міністра енергетики США Т.Лешом; державним секретарем США М.Олбрайт.

Своєрідним апофеозом низки візитів високих державних чинників США став офіційний візит в Україну Президента Сполучених Штатів Б.Клінтона 5 червня 2000 р. Як підкреслювалося в заяві для преси прес-секретаря Ради національної безпеки США М.Хаммера, цей візит був покликаний "висловити підтримку Україні в її зусиллях, які вона здійснює у напрямку реформ" та "продемонструвати стратегічне партнерство" між нашими державами.

Саме в перебігу цього візиту, що відбувся Всесвітнього дня захисту навколишнього середовища, Президент України Л.Кучма оголосив рішення про закриття ЧАЕС 15 грудня 2000 р. Сполучені Штати зобов'язалися виділити додатково 78 млн. доларів США для Чорнобильського фонду "Укриття" та продовжувати

співпрацю з Україною, країнами-партнерами "Великої сімки" й міжнародною спільнотою для розв'язання проблем, пов'язаних із закриттям ЧАЕС.

Ключовим політичним документом візиту стала Спільна заява, в якій зафіксовано основні домовленості, досягнуті під час візиту. "На порозі нового століття президенти підтвердили, що через стратегічне партнерство Сполучені Штати підтримуватимуть зусилля України посісти належне їй місце у неподільній євроатлантичній спільноті вільних та стабільних держав. Одночасно Україна продовжуватиме демократичні та ринкові перетворення, таким чином роблячи власний внесок у євроатлантичну безпеку", — ці слова, які завершують Спільну заяву, символізують новий етап українсько-американського співробітництва — рівноправний діалог двох партнерів.

Перші кроки нового Президента США Дж.Буша-молодшого та вашингтонської адміністрації вселяють оптимізм стосовно реалізації висловлених у Спільній заяві намірів.

Україна та Північноатлантичний альянс

У листопаді 1991 р. в Римі голови держав і урядів НАТО схвалили нову стратегічну концепцію, яка враховувала революційні зміни у Східній Європі та в Радянському Союзі. Концепція накреслювала новий підхід до ґарантування безпеки європейських держав, заснований на діалозі, співробітництві й забезпеченні колективної обороноздатності. Співробітництво з новими партнерами у Центрально-Східній Європі розглядалось як складова частина загальної стратегії Альянсу. Військові елементи майбутньої політики, що враховувала факт офіційного розпуску 1 липня 1991 р. Організації Варшавського договору, тепер менше узалежнювалися ядерною зброєю. Чисельність Об'єднаних Збройних сил (ОЗС) НАТО передбачалося скоротити.

У Римській декларації підкреслювалося, що Північноатлантичний альянс підтримує кроки в напрямку ринкових реформ, здійснюваних посткомуністичними країнами. Для розвитку зв'язків з країнами Центрально-Східної Європи створювалася Рада північноатлантичного співробітництва (РПАС).

Установче засідання РПАС у грудні 1991 р. відбувалося на рівні міністрів закордонних справ держав НАТО, країн Центральної та Східної Європи, трьох держав Балтії. Інші республіки СРСР участі в ньому не брали.

Відносини України з НАТО беруть початок у січні 1992 р., коли представник України вперше взяв участь у засіданні Робочої групи високого рівня РПАС. У лютому 1992 р. відбувся перший візит Ґенерального секретаря НАТО М.Вернера в Київ, а 8 червня того самого року — візит Президента України Л.Кравчука в штаб-квартиру НАТО.

У березні 1992 р. учасниками процесу співробітництва, здійснюваного в рамках РПАС, стали одинадцять держав, що утворилися на території колишнього Союзу, зокрема й Україна. Нарешті, у квітні та червні 1992 р. до цього процесу прилучилися Ґрузія й Албанія.

На Брюссельській зустрічі голів держав і урядів країн НАТО в січні 1994 р. була підтверджена ефективність Організації Північноатлантичного договору.

Висловлювалася підтримка розвиткові європейської системи безпеки. Стверджувалося, що Альянс є відкритим для членства інших країн Європи. Розширення Альянсу, як вказувалось у Брюссельській відозві, не становитиме загрози, натомість сприятиме більшій стабільності та безпеці в Європі. Одночасно підкреслювалося, що розширення Альянсу не повинно заважати йому виконувати свої функції в галузі колективної оборони та завдання, пов'язані з підтриманням миру. Тобто процес розширення не форсувався[8].

Північноатлантична рада звернулася у січні 1994 р. із запрошенням до всіх членів РПАС та інших країн Європи взяти участь у програмі "Партнерство заради миру". Держави-партнери запрошувалися до участі в діяльності політичних та військових органів у штаб-квартирі НАТО.

Співпраця України й НАТО розпочалася після підписання 8 лютого 1994 р. рамкового документа "ПЗМ"; Україні було запропоновано розробити відповідно до її інтересів та потреб індивідуальну програму партнерства. Після того, як Північноатлантична рада її розглянула й схвалила, почалося співробітництво між Україною та НАТО на регулярній основі.

Нову сторінку в розвитку стосунків між Україною й НАТО започатковано 1995 р., після здійсненого Президентом України Л.Кучмою візиту в штаб-квартиру цієї організації у Брюсселі.

14 вересня 1995 р. було оприлюднено Спільну заяву України та НАТО, що проголосила "розширення й поглиблення" відносин Україна-НАТО, які наприкінці 1996 р. дійшли у своїй еволюції до "особливих та ефективних" відносин. Цим було закладено основу для початку в березні 1997 р. офіційних переговорів щодо формалізації відносин особливого партнерства між Україною та Альянсом.

У рамках програми "ПЗМ" кожна з країн-партнерів могла укладати з НАТО окремий договір такого змісту, який найбільше відповідав інтересам її національної безпеки. Для України це було особливо важливо, з огляду на наявність російського чинника в її відносинах з НАТО.

Російська політична еліта, як і все російське суспільство, сприйняла розпуск Організації Варшавського Договору (ОВД) 1 липня 1991 р. (як і розпуск Ради Економічної Взаємодопомоги 28 червня того самого року) з розумінням та без хвилювання. Однак через три місяці після розпуску ОВД міністри закордонних справ Польщі, Чехо-Словаччини й Угорщини оголосили на нараді у Кракові про бажання своїх країн увійти до НАТО. Ніхто не сумнівався в мотивах цієї заяви: три країни бажали забезпечити свою національну безпеку перед лицем загрози зі Сходу. Радянська армія ціною багатьох сотень тисяч життів своїх бійців врятувала ці країни від нацистської неволі, але потім майже на півстоліття стала силою, що асоціювалася зі своєрідною окупацією.

Російські політики справедливо вважали, що їх ніщо не пов'язує із сталінською практикою зовнішньої політики. Тому вони вкрай негативно сприйняли перспективу розширення НАТО на Схід. Вони стверджували, що розпад ОВД створює таку ситуацію, коли саморозпуститися мусить і НАТО. Особливо болісно всі вони, незалежно від своїх політичних поглядів, сприймали налагодження військових контактів між НАТО й колишніми республіками СРСР.

Водночас Росія, спираючись на свій ядерний потенціал, який сам по собі викликав острах у будь-якої країни світу, формалізувала відносини з НАТО шляхом договірного оформлення взаємних зобов'язань на рівноправній основі.

Саме в цьому й полягав російський чинник у відносинах України з НАТО. Країни Європи або були членами Північноатлантичного альянсу, або висловлювали намір стати ними (включно з країнами Балтії, які відмовились увійти в СНД). Республіки колишнього СРСР, крім країн Балтії та України, ввійшли до військової організації, створеної Росією в рамках СНД. Україна зберігала проголошений у Декларації про державний суверенітет позаблоковий статус. Внаслідок цього брак формалізації відносин між Україною та НАТО ставив нашу країну у вкрай двозначне становище буферної зони.

Беручи до уваги чинники, пов'язані з національною безпекою, Президент України дав розпорядження розробити такий документ, який максимальною мірою збагачував би всі аспекти військового співробітництва з Альянсом. Мова не йшла, звичайно, про негайний вступ до НАТО. Але співробітництво між Україною та НАТО мало створити у майбутньому передумови для досягнення взаємосумісності збройних сил.

У липні 1997 р. в Мадриді відбулося підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, яка, без перебільшення, заклала одну з найбільш важливих цеглин у фундамент європейської безпеки. Цей документ надав нашій державі реальні гарантії суверенітету, незалежності та територіальної цілісності, можливість впливати на схвалення рішень у рамках НАТО, що стосуються її національних інтересів.

Хартія про особливе партнерство свідчить про визнання Північноатлантичним альянсом стратегічної та геополітичної ролі України у побудові нової схеми європейської безпеки. Обидві сторони зобов'язувалися розвивати й зміцнювати своє співробітництво в галузі:

- політичних питань та питань, що стосуються безпеки, зокрема розвитку євроатлантичної безпеки та стабільності, включно з безпекою України;
- запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та здійснення гуманітарних операцій;
- політичних та оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї;
- контролю над озброєннями та роззброєння;
- експорту озброєнь та передачі супутніх технологій;
- боротьби з контрабандою наркотиків і тероризмом.

Передбачалося, що консультації та співробітництво здійснюватимуться між Україною та НАТО на рівні Північноатлантичної ради з періодичністю, яка буде визначена за взаємним погодженням, а також на рівні відповідних комітетів НАТО за взаємним погодженням, взаємних візитів високого рівня, механізмів військового співробітництва, включно з періодичними зустрічами з найвищими військовими керівниками країн НАТО, а також заходи в рамках розширеної та поглибленої програми "ПЗМ".

Механізм співробітництва між Україною та НАТО, передбачений Хартією, сьогодні працює на повну потужність. Активно розвивається співпраця на по-

літичному, військовому й військово-технічному рівнях, зокрема в рамках РЄАП та програми "ПЗМ". Створено необхідні для цього внутрішньодержавні механізми: засновано Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва з НАТО, Президентом України затверджено Державну програму співробітництва з НАТО на період до 2004 р.

Правильність обраного Україною курсу на тісне співробітництво з НАТО підтвердили й результати першого засідання Комісії Україна-НАТО на найвищому рівні, яке відбулося в квітні 1999 р. у Вашингтоні.

У схваленій за його підсумками спільній Декларації керівники держав і урядів країн НАТО ще раз підтвердили свою підтримку незалежності, територіальній цілісності та демократичному напрямку розвитку України як ключових факторів стабільності та безпеки в Центральній і Східній Європі й на континенті в цілому.

Відносини України з НАТО визначаються необхідністю налагодження конструктивного співробітництва нашої держави з Альянсом як провідною структурою, що має тенденції та перспективи стати однією з головних складових нової загальноєвропейської системи безпеки.

Україна бере активну участь у роботі низки робочих органів НАТО та РЄАП, співпраця з якими відбувається на різних напрямках: політичному, військовому, військово-технічному, в галузі науки та техніки, економіки та екології, надзвичайних ситуацій цивільного характеру тощо.

Основним набуттям співпраці України з НАТО можна вважати те, що діалог між нашою державою й Альянсом будується на діловій, конструктивній основі, бажанні та прагненні продуктивно й взаємовигідно використовувати спільні можливості у розбудові нової мирної та стабільної Європи.

Надзвичайно важливе значення має тісна співпраця України з НАТО у сфері миротворчої діяльності, яка здійснюється під політичним керівництвом ООН.

На нинішньому етапі на порядку денному відносин України з Альянсом перебувають завдання подальшого поглиблення взаємодії, підвищення рівня взаєморозуміння та взаємосумісності, активізації спільних зусиль і співпраці для зміцнення миру й стабільності в Європі, підвищення довіри, утвердження європейських демократичних і правових норм та стандартів на користь нового об'єднаного Європейського Співтовариства.

Відносини з Європейським Співтовариством

Серед європейських організацій найбільш доступною для кожної країни була Нарада з питань безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ). Власне, основоположним принципом цієї організації було залучення всіх без винятку країн, які поділяли її цілі.

Процес НБСЄ розпочався 1972 р. В рамках цього процесу 1975 р. було ухвалено Гельсінкський прикінцевий акт. У листопаді 1990 р. в межах НБСЄ відбулася зустріч на найвищому рівні. Керівники держав і урядів 34 країн-учас-

ниць ухвалили Паризьку хартію для нової Європи. Цим документом закладалися нові структури НБСЄ: Рада міністрів закордонних справ, Комітет старших посадовців (готує засідання Ради, розглядає поточні питання й виконує ухвалені Радою рішення), три постійні органи НБСЄ — Секретаріат у Празі (згодом увійшов до складу загального Секретаріату у Відні), Центр запобігання конфліктам у Відні та Бюро вільних виборів у Варшаві (згодом — Бюро демократичних інститутів і прав людини).

19 листопада 1990 р. на церемонії відкриття Паризької зустрічі у верхах 22 держави — члени НАТО та колишньої ОВД — підписали Договір про звичайні збройні сили у Європі, яким установлювалися кількісні обмеження на звичайні збройні сили в Європі від Атлантики до Уралу. Договір набув чинності після його ратифікації парламентами країн-учасниць 9 листопада 1992 р.

Україна стала учасницею НБСЄ 30 січня 1992 р. В рамках цієї організації, яка цілком відповідає чільним засадам її зовнішньої політики, Україна провадить лінію на посилення ролі та ефективності Гельсінкського процесу в зміцненні безпеки у регіоні. Вона бере активну участь в обговоренні актуальних питань розвитку архітектури загальноєвропейської безпеки, виступає за вдосконалення інститутів і механізмів Організації з безпеки та співробітництва, за зміцнення ролі Гельсінкського форуму в європейському просторі безпеки.

У жовтні-грудні 1994 р. в Будапешті відбулася п'ята конференція, присвячена розвиткові процесу НБСЄ. Вона завершилася зустріччю на найвищому рівні (5-6 грудня), яка ухвалила кардинальні рішення, спрямовані на зміцнення структур, пов'язаних з безпекою та співробітництвом у Європі. Від 1 січня 1995 р. НБСЄ стала називатися Організацією з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ). Створювалася Постійна рада (замість Постійного комітету), яка працювала у Відні як орган для проведення регулярних політичних консультацій і ухвалення відповідних рішень. Колишня Рада НБСЄ трансформувалась у Раду міністрів — головний політичний і керівний орган ОБСЄ, до якого входять міністри закордонних справ.

Україна підтримує зусилля ОБСЄ, спрямовані на розширення її партнерської співпраці з іншими європейськими та трансатлантичними структурами у галузі безпеки — ООН, Радою Європи, НАТО, РЄАП. Наша держава всіляко сприяє зміцненню миротворчого потенціалу ОБСЄ та бере активну участь у проведенні операцій з підтримання миру.

2-3 грудня 1996 р. в Лісабоні відбулася зустріч ОБСЄ на найвищому рівні, участь у якій взяли делегації 54 держав-членів Організації, зокрема делегація України на чолі з Президентом України Л.Кучмою.

Головним підсумком форуму стало ухвалення Декларації Лісабонського саміту ОБСЄ та Лісабонської декларації щодо моделі загальної й усеохопної безпеки для Європи в XXI ст. В них, зокрема, було дано оцінку ситуації в регіоні ОБСЄ, визначено основні напрямки подальшого співробітництва для зміцнення безпеки та встановлення стабільності на Європейському континенті, відображені проблеми, що існують у політичному, військовому, економічному та людському вимірах загальноєвропейської безпеки.

У підсумкових документах саміту було високо оцінено виконання Україною своїх зобов'язань щодо виведення з її території всіх ядерних боєголовок і наголошено на історичному внеску нашої держави у процес зменшення ядерної загрози та створення єдиного простору безпеки в Європі.

2-3 грудня 1998 р. в Осло (Норвегія) відбулося 7-е засідання Ради міністрів ОБСЄ. Під час засідання було підтверджено позицію України щодо закриття Місії ОБСЄ у нашій державі.

Завданням створеної 1994 р. на прохання нашої держави Місії було сприяння Уряду України у стабілізації ситуації в Автономній Республіці Крим. Із прийняттям Конституції АРК й завершенням урегулювання проблем, що існували в Криму, Місія ОБСЄ виконала свої функції. У зв'язку із завершенням у грудні 1998 р. чергового її мандату та досягненням головної мети Україна внесла на розгляд Постійної ради ОБСЄ пропозицію щодо закінчення діяльності Місії ОБСЄ в Україні, що й було зроблено 30 квітня 1999 р.

Водночас було вирішено заснувати нову форму співробітництва України та ОБСЄ, яке здійснюватиметься на основі планування, виконання й відстеження конкретних проектів між відповідними органами влади нашої держави та інституціями ОБСЄ з можливим залученням як урядових, так і неурядових організацій України. Для практичної реалізації цього рішення створено посаду Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

Важливою подією міжнародного життя стала зустріч у рамках ОБСЄ на найвищому рівні, що проходила за участю 54 держав-членів 18-19 листопада 1999 р. в Стамбулі. У роботі зустрічі взяла участь делегація України на чолі з Президентом України Л.Кучмою.

Л.Кучма у своєму виступі високо оцінив роль ОБСЄ в сучасних загальноєвропейських процесах безпеки, наголосив на готовності нашої країни бути й надалі активною учасницею міжнародних зусиль у діяльності щодо забезпечення миру та стабільності в регіоні. Особливий акцент було зроблено на зацікавленості України стати повноправним учасником Пакту стабільності для Південно-Східної Європи, а також на готовності й надалі активно сприяти подоланню наслідків конфлікту в Косово.

Схвалені Стамбульським самітом рішення й документи мають етапне значення, визначаючи завдання та шляхи їх розв'язання у найбільш чутливій сфері міжнародних відносин — сфері безпеки. Особливо важливими є підписані на саміті Хартія європейської безпеки, адаптований до сучасних умов Договір про звичайні збройні сили в Європі, а також оновлений Віденський документ про заходи зміцнення довіри та безпеки.

Керівники держав схвалили також Декларацію Стамбульського саміту ОБСЄ, в якій, зокрема, вітається успішне завершення роботи колишньої Місії ОБСЄ в Україні.

Більш вузький, ніж ОБСЄ, склад учасників має Рада Європи (РЄ). Ця організація була заснована 5 травня 1949 р. для "досягнення більшої згуртованості її членів у справі захисту та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, та для сприяння їхньому економічному й соціальному прогресові"[10].

Загальна мета РЄ — захищати основні принципи прав людини, плюралістичну демократію і верховенство права. Основною статутною умовою для вступу країни до РЄ є визнання державою-кандидатом принципу верховенства права, зобов'язання забезпечувати права та основні свободи людини всім особам, які перебувають під її юрисдикцією, ефективно співпрацювати з іншими державами для досягнення цілей РЄ. Вступ країни до РЄ свідчить про її демократичний вибір, послідовність у проведенні реформ, спрямованих на захист прав людини та зміцнення демократичних інститутів.

У 1990-х рр. РЄ почала швидко поповнюватися новими членами. 1990 р. була прийнята Угорщина, 1991 — Польща, 1992 — Болгарія. 14 липня 1992 р. про своє бажання стати членом РЄ заявила Україна. Внаслідок цього у вересні того самого року Верховній Раді України було надано статус "спеціально запрошеного гостя" в Парламентській асамблеї РЄ. Однак тільки цим Рада Європи й обмежилася, хоч ухвалила прийняти до себе 1993 р. цілу низку країн — Естонію, Литву, Словаччину, Словенію, Румунію й Чехію.

Лише після того, як Рада Європи пересвідчилась у необоротності демократичних зрушень, що відбувалися в Україні, були здійснені практичні кроки. 15 вересня 1995 р. в Києві було відкрито Центр інформації та документації РЄ на базі Української Правничої Фундації.

26 вересня 1995 р. Парламентська асамблея РЄ ухвалила позитивний висновок щодо заявки України на вступ (Висновок ПА РЄ № 190). Висновок містив низку зобов'язань щодо впровадження в національному законодавстві норм і стандартів РЄ.

19 жовтня 1995 р. Комітет міністрів РЄ одностайно ухвалив резолюцію про запрошення України стати 37 членом організації та приєднатися до її Статуту. 31 жовтня того самого року Верховна Рада України ухвалила Закон України про приєднання до Статуту РЄ.

Урочиста церемонія вступу України до РЄ відбулася 9 листопада 1995 р. У ній взяв участь Прем'єр-міністр України Є.Марчук.

Членство України в РЄ надало їй можливість бути безпосередньо залученою до вироблення спільної політики європейських держав, спрямованої на розв'язання проблем, що виникають у розвитку суспільства, сприяти створенню загальноєвропейської правової та культурної єдності. Крім того, вступ до РЄ дозволив нашій державі використовувати перевірений десятиліттями досвід європейських держав у процесі демократизації суспільства, реформуванні правової системи, приведенні національного законодавства у відповідність до міжнародних норм і стандартів. Вступ України до РЄ свідчив про високу оцінку європейською спільнотою політичних і економічних реформ, здійснених нашою державою за відносно короткий термін.

9 листопада 1995 р. Генеральний секретар РЄ Д.Таршис та член Європейської комісії Х.ван дер Брук підписали Спільну програму Комісії європейських співтовариств і РЄ щодо реформування правової системи, місцевого самоврядування та вдосконалення системи правозастосування в Україні. Лише за період від 1996 по 1997 рр. загальний обсяг фінансування цього проекту з боку ЄС та РЄ становив близько 3 млн. доларів США.

На сесії ПА РЄ, що відбувалася 23-27 вересня 1996 р., на посаду судді від України до Європейського суду з прав людини було обрано В.Буткевича. У вересні 1998 р. його було переобрано до нового єдиного Європейського суду з прав людини.

22-23 квітня 1996 р. на запрошення голови Парламентської асамблеї РЄ Л.Фішер у Страсбурзі з офіційним візитом перебував Президент України Л.Кучма. У своєму виступі на сесії ПА РЄ Президент України ознайомив європейських парламентарів з демократичними перетвореннями, соціально-економічним становищем у нашій державі та виклав своє бачення подальших шляхів розвитку співробітництва між Україною та РЄ.

З нагоди 5-ї річниці незалежності України нашу державу з офіційним візитом відвідав Ґенеральний секретар РЄ Д.Таршис. 11-14 травня 1997 р. в Україні перебувала голова ПА РЄ Л.Фішер. 5-6 травня 2000 р. голова Верховної Ради України І.Плющ взяв участь у Конференції голів парламентів країн-членів РЄ щодо боротьби з корупцією та організованою злочинністю й ролі парламенту в цьому процесі.

10-11 жовтня 1997 р. в Страсбурзі відбувся Другий саміт керівників держав та урядів країн-членів РЄ, в якому взяла участь делегація України на чолі з Президентом України Л.Кучмою. Під час цього міжнародного форуму Л.Кучма виступив з низкою пропозицій щодо подальших шляхів розвитку РЄ, підвищення її ролі у запобіганні конфліктам та зміцненні стабільності на континенті.

Набувши членства в РЄ, Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм і стандартів РЄ, зокрема щодо ухвалення відповідних законів та приєднання до кількох конвенцій.

На сьогодні Україна підписала й ратифікувала майже всі міжнародно-правові документи, передбачені висновком № 190 (1995). Триває активна робота, спрямована на ухвалення нових Кримінального, Цивільного, Кримінально-процесуального та Цивільно-процесуального кодексів і проекту Закону України про судоустрій.

Останнім часом виникла певна напруга у відносинах між Україною та ПА РЄ у питанні стосовно Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. Попри рішення Конституційного суду України від 27 березня 2000 р. стосовно конституційності проведення референдуму та указ Президента України від 29 березня 2000 р. щодо беззастережного виконання цього рішення, висновок Венеціанської комісії від 31 березня 2000 р. щодо конституційності референдуму, а також заяви Комітету Міністрів РЄ та ЄС, в яких високо оцінені рішення Конституційного суду та Президента України, ПА РЄ посідає упереджену позицію з цього питання.

4 квітня 2000 р. вона ухвалила рекомендацію стосовно інституційної реформи в Україні, яка не тільки не відображає реальної ситуації в Україні, а й є, по суті, ігноруванням нашої Конституції, Конституційного суду та законодавства України, всіх гілок влади. Текст документа містить низку незбалансованих і упереджених положень. Під час підготовки проекту рекомендації Асамблея застосувала упереджений і вибірковий підхід у використанні положень висновку Венеціанської комісії.

Хоча ПА РЄ й ухвалила цю рекомендацію, Україна як повноправний член РЄ й надалі активно співпрацюватиме з усіма її органами для забезпечення подальшого зміцнення демократії та прав людини як у нашій державі, так і в Європі в цілому.

26 квітня 2000 р. під час засідання Комітету Міністрів РЄ на рівні постійних представників було позитивно сприйнято результати Всеукраїнського референдуму й висловлено сподівання, що вони будуть реалізовані конституційним шляхом. З огляду на дотримання всіма гілками влади України положень Конституції під час реалізації результатів Всеукраїнського референдуму Бюро ПА РЄ 16 травня 2000 р. прийняло рішення не вносити до порядку денного червневої частини сесії 2000 р. ПА РЄ (26-30 червня) питання стосовно України.

Найважливішою на континенті міжнародною організацією, в якій дедалі більше інтегруються головні сфери життя розвинутих країн, стає Європейський Союз (ЄС). В інавґураційній промові 30 листопада 1999 р. Президент України Л.Кучма наголосив: "Підтверджуючи свій європейський вибір, ми ставимо за стратегічну мету вступ до Європейського Союзу". Звичайно, мова йде про досить віддалене майбутнє: Україна надто відстає від країн Західної Європи. Проте визначитися для дальшого просування курсом ринкових реформ і демократичного оновлення потрібно вже тепер.

ЄС було створено на основі Римського договору, підписаного 25 березня 1957 р. Бельгією, Італією, Люксембурґом, Нідерландами, Німеччиною та Францією. 1973 р. до цих країн приєдналися Данія, Ірландія та Велика Британія, 1981 — Греція, 1986 — Іспанія та Португалія. Європейське співтовариство утворилося внаслідок злиття Європейського об'єднання вугілля й сталі, заснованого у квітні 1951 р., з Європейським економічним співтовариством та Європейським аґентством атомної енергії, заснованих Римською угодою 1957 р.

Європейська Рада на історичному засіданні 9-10 грудня 1991 р. в Маастрихті уклала угоду про політичний союз і угоду про економічний та монетарний союз, які разом складають Договір про ЄС. Він набув чинності 1 листопада 1993 р. після його ратифікації всіма сторонами. Таким чином колишнє Європейське Співтовариство цілковито увійшло в ЄС.

2 грудня 1991 р. в своїй Декларації щодо України ЄС відзначив демократичний характер Всеукраїнського референдуму й закликав Україну підтримувати з ним відкритий та конструктивний діалог. У вересні 1992 р. відбулася перша зустріч "Україна-ЄС" на найвищому політичному рівні між Президентом України Л.Кравчуком і головою Комісії Європейських Співтовариств Ж.Делором. Результатами зустрічі стало відкриття у Києві в жовтні 1993 р. Представництва Європейської Комісії в Україні, а також започаткування у березні 1994 р. зустрічей "Україна-Трійка ЄС" на рівні міністрів закордонних справ.

В "Основних напрямках зовнішньої політики", схвалених у 1993 р., членство України в Європейських Співтовариствах (Європейському Союзі), а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах було визначено перспективною метою української зовнішньої політики. З огляду на це було поставлене й перше завдання — укласти Угоду про партнерство та спів-

робітництво (УПС) між Україною та Європейськими Співтовариствами і його державами-членами.

Підписання цього документа 14 червня 1994 р. в Люксембурзі стало квінтесенцією першого етапу відносин України з ЄС, який охопив період 1991-1994 рр.

Другий етап (1994-1998), який збігся з процесом ратифікації УПС, характеризувався переведенням співробітництва між Україною та ЄС у практичну площину. Його важливими подіями стали: проведення у березні 1995 р. першого засідання Спільного комітету Україна-ЄС; підписання 1 червня 1995 р. в Люксембурзі під час зустрічі Президента України Л.Кучми з Головою Європейської Комісії Ж.Сантером Тимчасової угоди про торгівлю й питання, пов'язані з торгівлею, між Україною, з одного боку, Європейським Співтовариством, Європейським Співтовариством з Вугілля й Сталі та Європейським Співтовариством з Атомної Енергії, з другого; відкриття у липні 1995 р. в Брюсселі Представництва України при ЄС; визнання Євросоюзом за Україною статусу країни з перехідною економікою у червні 1996 р.; проведення 5 вересня 1997 р. в Києві Першого саміту "Україна-ЄС".

Початком третього етапу у відносинах між Україною та ЄС можна вважати 1 березня 1998 р., коли УПС набула чинності. Протягом 1998-2000 рр. відбулося кілька засідань Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, Комітету з питань співробітництва та створених ним у листопаді 1998 р. шістьох галузевих підкомітетів, а також Комітету з питань парламентського співробітництва — спільних органів, котрі були створені відповідно до положень УПС.

16 жовтня 1998 р. у Відні та 23 липня 1999 р. в Києві відбулися, відповідно, Другий та Третій саміти "Україна-ЄС" за участю Президента України Л.Кучми.

15 вересня в Парижі відбувся черговий саміт "Україна-ЄС", на якому обговорювався економічний аспект цих відносин.

Регулярно, зазвичай двічі на рік, відбуваються зустрічі "Україна-Трійка ЄС" на рівні міністрів закордонних справ і на рівні політичних директорів. Розвивається і договірно-правова база відносин "Україна-ЄС": на додаток до Угоди про торгівлю текстильною продукцією, підписаної ще у травні 1993 р., в липні 1997 було підписано Угоду про торгівлю деякими сталеливарними виробами, а в липні 1999 — Угоду про співробітництво в галузі керованого термоядерного синтезу та у галузі ядерної безпеки.

Особливо слід відзначити підписання у липні 1999 р. в Києві багатосторонньої Рамкової Угоди про інституційні засади створення міждержавної системи транспортування нафти та газу — ІНОГЕЙТ, одним з ініціаторів якої була Україна.

У рамках третього етапу відбулися події, які стали принципово важливими віхами з погляду майбутніх відносин між Україною та ЄС. Це затвердження указом Президента України від 11 червня 1998 р. стратегії інтеграції України до ЄС, а також схвалення 10 грудня 1999 р. на Гельсінкському саміті Європейської Ради Спільної стратегії ЄС щодо України.

Стратегія інтеграції України до ЄС визначила основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 р., протягом якого мають бути

створені передумови, необхідні для набуття Україною повноправного членства в ЄС, а у середньостроковому вимірі — забезпечення входження держави до європейського політичного, економічного й правового простору та отримання на цій основі статусу асоційованого члена ЄС. На основі Стратегії були розроблені відповідні галузеві та національна Програма інтеграції України до ЄС, затверджена Кабінетом Міністрів України у липні 2000 р.

У Спільній стратегії ЄС щодо України ЄС, своєю чергою, визнав європейські прагнення України та привітав її проєвропейський вибір, закликавши Україну до співпраці на основі цієї програми задля зміцнення стратегічного партнерства між Україною та ЄС. Спільна стратегія суттєво розширила сфери діалогу й співробітництва між Україною та ЄС.

Саміти "Україна-ЄС" є консультаціями на найвищому політичному рівні в рамках УПС за участю Президента України та керівники держави або уряду країни, яка головує в ЄС, і одного з членів Європейської Комісії (провадиться, зазвичай, щорічно).

Крім того, в рамках співробітництва між Україною та ЄС відбуваються такі заходи:

- Рада з питань співробітництва — основний механізм політичного діалогу в рамках УПС за участю Прем'єр-міністра й міністрів України та міністрів нинішньої й наступної головуючої в ЄС держави, члена Європейської Комісії або Генерального секретаря Ради ЄС/Високого представника з питань Спільної зовнішньої та безпекової політики (провадиться раз на рік);

- зустріч "Україна-Трійка ЄС" на рівні міністрів закордонних справ — основний робочий механізм політичного діалогу за участю міністра закордонних справ України та міністрів закордонних справ нинішньої й наступної головуючої в ЄС держави, Генерального секретаря Ради ЄС/Високого представника з питань Спільної зовнішньої та безпекової політики, члена Європейської Комісії (зустрічі провадяться регулярно, зазвичай двічі на рік);

- регулярні зустрічі на рівні старших посадових осіб — допоміжний робочий механізм політичного діалогу за участю заступників міністрів, інших старших посадових осіб України й держав-членів ЄС, органів та інституцій ЄС (провадяться за згодою сторін як у рамках, так і поза рамками УПС);

- консультації "Україна-Трійка ЄС" на рівні політичних директорів — регулярні, зазвичай один-два рази на рік, політичні консультації в рамках УПС за участю керівників або заступників керівників відповідних управлінь (департаментів) МЗС України та країн нинішньої й наступної головуючої в ЄС держави, відповідних генеральних директоратів Генерального секретаріату Ради ЄС та Європейської Комісії;

- консультації "Україна-Трійка Робочої групи Політичного комітету ЄС на рівні експертів" — регулярний політичний механізм офіційних представників України й держав-членів ЄС, генеральних директоратів Генерального секретаріату Ради ЄС та Європейської Комісії з питань, віднесених до компетенції відповідних робочих груп Політичного комітету ЄС;

- Комітет з питань парламентського співробітництва — механізм політичного діалогу на парламентському рівні за участю депутатів Верховної Ради

України та Європейського Парламенту (періодичність засідань визначається Комітетом);

- Комітет з питань співробітництва — допоміжний орган Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, який складається з представників Уряду України та Ради ЄС і членів Європейської Комісії на рівні старших посадових осіб. Головним завданням комітету є підготовка засідань Ради з питань співробітництва та забезпечення послідовності співробітництва у період між засіданнями Ради (засідання провадяться зазвичай раз на рік);

- підкомітети з питань галузевого співробітництва: (1) торгівлі та інвестицій; (2) економіки, фінансів та статистики; (3) енергетики, ядерних питань та навколишнього природного середовища; (4) митного, прикордонного співробітництва, боротьби з "відмиванням" коштів і наркобізнесом; (5) транспорту, телекомунікацій, науки та технологій, освіти та навчання; (6) вугілля, сталі, гірничої промисловості та сировинних матеріалів — спільні галузеві органи Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС за участю представників відповідних галузевих міністерств і відомств України та органів ЄС і Європейської Комісії (засідання провадяться зазвичай раз на рік);

- робочі групи підкомітетів з питань галузевого співробітництва — спільні органи за участю експертів України та ЄС для обговорення окремих галузевих питань. У рамках 6 підкомітетів створено 26 робочих груп.

Остання з найважливіших організацій Європейського співтовариства — Західноєвропейський Союз (ЗЄС). В його сучасній формі існує від 1954 р. в складі десяти держав — Бельгії, Великої Британії, Греції, Іспанії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Португалії та Франції. Керівні органи ЗЄС — Рада та Секретаріат — працюють від 1993 р. у Брюсселі, Парламентська асамблея — в Парижі.

Перші контакти України із ЗЄС припадають на 1993 р. У грудні того самого року делеґація України на чолі з міністром закордонних справ України А.Зленком узяла участь у роботі 39-ї сесії Асамблеї ЗЄС.

1994 р. відбувся обмін візитами Ґенерального секретаря ЗЄС у Київ та міністра закордонних справ України в Брюссель. Результатом візитів та переговорів став Меморандум МЗС України щодо шляхів майбутнього співробітництва між Україною та ЗЄС, розповсюджений 9 вересня 1994 р. посольством України в Брюсселі.

Цей документ був основою для подальшого обговорення питання співробітництва Україна-ЗЄС у перебігу візиту в квітні 1995 р. в Україну делеґації Комісії з питань оборони Парламентської асамблеї ЗЄС. За результатами візиту Комісією була підготовлена доповідь "Україна та європейська безпека", що обговорювалася на сесії Асамблеї у червні 1995 р.

Цей візит став одним із перших результатів ухвалення 6 березня 1995 р. Постійною Радою ЗЄС рішення про відносини з Україною й Росією, яким передбачалися реґулярні контакти між Україною та ЗЄС, зокрема й на парламентському рівні.

1 червня 1995 р. під час перебування з візитом у Брюсселі Президент України Л.Кучма відвідав штаб-квартиру ЗЄС і провів переговори з Ґенеральним

секретарем ЗЄС Ж.Кутілейро. Ця зустріч фактично започаткувала т.зв. "індивідуалізований" діалог Україна-ЗЄС. Цей статус України передбачає поглиблене співробітництво на кількох конкретних напрямках, включно з регулярними контактами на найвищому рівні.

У травні 1996 р. Бірмінгемською декларацією Ради міністрів ЗЄС Україна була визначена як важливий європейський партнер Союзу. 5 червня 1996 р. на Парламентській асамблеї ЗЄС у Парижі виступив Президент України Л.Кучма. Він вніс конкретні пропозиції щодо розвитку практичної співпраці України з ЗЄС: участь у миротворчих операціях ЗЄС; використання українських можливостей у галузі авіаперевезень; участь у військових навчаннях ЗЄС у статусі спостерігача; співпраця Національного космічного аґентства із Супутниковим Центром у Торрехоні тощо.

У червні 1999 р. в Брюсселі під час засідання Постійної Ради ЗЄС на рівні послів у форматі "28+1" було офіційно затверджено "Робочий план політичного діалогу та практичного співробітництва між Україною та ЗЄС". Цим планом, зокрема, передбачено активізацію політичного діалогу на рівні послів і вищих посадових осіб України та ЗЄС, а також парламентаріїв і академіків; участь представників України як спостерігачів у навчаннях ЗЄС; відкриття доступу країнам-членам ЗЄС до українських поліґонів; співпраця у сферах дальніх авіатранспортних перевезень та здійсненні супутникових зйомок.

Стратегічне місце ЗЄС між ЄС та НАТО є для України певною "точкою тяжіння" у питаннях європейської безпеки. На нинішньому етапі Україна веде активний переговорний процес із ЗЄС щодо інституціоналізації відносин для отримання статусу асоційованого партнера. Це реально закріпило б вагоме місце й роль нашої держави серед безпекових структур у Європі та в архітектурі європейської безпеки в цілому.

Українсько-російські відносини

Після проголошення 12 червня 1990 р. Російською Федерацією Декларації про державний суверенітет, а через місяць, 16 липня, ухвалення такого самого за змістом документа Українською РСР виникла проблема українсько-російських відносин, здійснюваних поза загальносоюзним центром. Сформовані Верховними Радами двох республік державні делеґації кілька місяців напружено працювали над договором, який міг би відобразити нові реалії у відносинах між ними. Найбільші колізії виникли щодо питання про взаємне визнання цілісності територій і недоторканності кордонів.

Цей пункт договору російська сторона запропонувала взагалі вилучити: мовляв, між республіками існують адміністративні, а не державні кордони. Навпаки, українська сторона вважала, що без такого пункту договір між двома республіками втрачає всякий сенс. Зрештою, сторони дійшли компромісної позиції щодо взаємного визнання територіальної цілісності України та Росії в існуючих межах СРСР. 19 листопада 1990 р. договір був підписаний у Києві Л.Кравчуком та Б.Єльциним. Він відіграв свою позитивну роль у бо-

ротьбі обох республік із загальносоюзним компартійно-радянським центром. Однак після розпаду Союзу проблема кордонів між Україною й Росією знову виявилася неузгодженою. Як уже підкреслювалося, перші роки незалежності були отруєні різноманітними претензіями російських політиків на ті або інші частини території України.

1992 р. почалася робота над підготовкою повномасштабного договору між Україною й Росією. У запропонованому російською стороною проекті замість взаємного визнання існуючих між двома державами кордонів пропонувалося керуватися принципами "взаємної поваги державного суверенітету і територіальної цілісності"[11].

Це була замаскована відмова від визнання адміністративних кордонів державними.

Проблема кордонів була не єдиною нерозв'язаною проблемою у російсько-українських відносинах. Обидві держави важко й болісно трансформувались у принципово інший стан. Відмова від радянської спадщини в усіх сферах життя відбувалася зовсім не просто. Виділення національних економік з єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу постійно натрапляло на взаємне перехрещення інтересів. Найбільш пекучою проблемою був нерозв'язаний статус Чорноморського флоту. Немало російських політиків робили все від них залежне, щоб перетворити Крим на аналог Абхазії, Придністров'я або Нагірного Карабаху.

Якісно новий етап у розвитку українсько-російських відносин розпочався з другої половини 1994 р. Він пов'язаний з обранням Президентом України Л.Кучми. Російська політична еліта вважала його "своїм". Л.Кучма справді бажав налагодити з Росією повноцінні відносини в усіх сферах життя, але так, щоб не поступитися завойованою в 1991 р. незалежністю.

Новий етап характеризувався, насамперед, посиленням переговорних процесів, що дозволило розв'язати чимало задавнених проблем, досягти взаємоприйнятних, компромісних рішень на різних напрямках. Зрештою, це дало змогу 1995 р. парафувати текст широкомасштабного політичного Договору про дружбу, співробітництво й партнерство. У ньому було зафіксовано положення про визнання територіальної цілісності та підтвердження непорушності державних кордонів.

Зрушення на краще виявилися в усіх сферах, включно з економічною. 1995 р. було зупинено негативні тенденції щодо взаємного товарообігу, торговельно-економічних зв'язків.

Новий імпульс отримало регіональне співробітництво. 27 січня 1995 р. було укладено Угоду про співробітництво прикордонних областей двох держав. Безперечно, цим спрощувалася пряма взаємодія регіонів на всіх рівнях і в усіх сферах.

Подальшій активізації співробітництва, нарощуванню темпів ділового партнерства заважала зайва політизація відносин. Як наслідок, 23 жовтня 1996 р. Державна Дума РФ ухвалила постанову "Про припинення розподілу Чорноморського флоту". Вкотре було порушено питання про статус Севастополя.

Все це не забарилося позначитися на економічних складових. Особливо сумні наслідки мав установлений Росією "особливий" режим торгівлі з Україною з подвійним оподаткуванням товарів. І хоча на той час договірна база становила понад 140 міжурядових і галузевих угод, рівень державних відносин був загалом надто низьким. Безпрецедентного тиску міждержавні відносини зазнали наприкінці 1996-на початку 1997 рр. Проблеми Чорноморського флоту та статусу Севастополя за непродуманих підходів до їх розв'язання могли перерости в небезпечне протистояння.

Президент України Л.Кучма доклав максимуму зусиль в особистих стосунках з Президентом РФ Б.Єльциним та Головою Уряду Росії В.Черномирдіним для зняття напруженості й досягнення компромісу в переговорному процесі.

Після багатьох раундів переговорів державних делеґацій України та РФ 31 травня 1997 р. під час державного візиту Президента РФ Б.Єльцина в Україну у Києві відбулося підписання Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною та Росією.

Стаття 2 Великого договору проголошує: "Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів"[12].

Ця редакція не зовсім задовольняла українську сторону на переговорах: в ній менш чіткі акценти, ніж хотілося б. Наприклад, вжито термін "поважають" територіальну цілісність замість пропонованого українською стороною терміна "визнають". Замість словосполучення "державних кордонів" узято слово "кордонів". Однак є посилання на статут ООН, що означає юридичне визнання сторонами територіальної цілісності, непорушності кордонів одна одної відповідно до норм міжнародного права[13].

Знайшла своє розв'язання й проблема Чорноморського флоту. Його матеріальна база та інфраструктура розподілялися порівну. Частину своїх кораблів Україна продавала Росії. Сума викупу та вартість двадцятирічної оренди бази в Севастополі враховувалися під час покриття боргу України за енергоносії.

Верховна Рада України ратифікувала Договір 14 січня 1998 р., Державна Дума Російської Федерації — 25 грудня 1998 р., а Рада Федерації — 17 лютого 1999 р. 2 березня 1999 р. Президент РФ Б.Єльцин підписав цей ратифікаційний закон. Проте російська сторона обумовила набуття чинності Договору ратифікацією угод щодо Чорноморського флоту Верховною Радою України. Ухвалення українським парламентом закону про ратифікацію базових угод щодо ЧФ РФ 24 березня 1999 р. відкрило шлях для набуття чинності "Великого" договору, що й відбулося 1 квітня 1999 р. після обміну в Москві ратифікаційними грамотами між президентами України та РФ.

Безсумнівно віхове значення у відносинах між Україною та РФ мало набуття чинності трьома базовими угодами щодо Чорноморського флоту, які забезпечували правові засади тимчасового перебування ЧФ РФ на території України (підписані 28-31 травня 1997, набули чинності 16 липня 1999).

Важливою подією в українсько-російських контактах став державний візит Президента України Л.Кучми в Росію (27 лютого-1 березня 1998 р.), під час

якого було, зокрема, підписано Програму довгострокового економічного співробітництва до 2007 р. Цей документ сьогодні активно втілюється в життя та є основою для торговельно-економічних відносин між двома країнами.

У завершальній стадії перебуває процес делімітації сухопутної частини міждержавного кордону.

Одним із перспективних напрямків українсько-російських взаємин є співробітництво на міжрегіональному рівні. Розвиток міжрегіональних зв'язків відповідає національним інтересам України, сприяє реалізації програм міждержавного економічного співробітництва, а також встановленню прямих зв'язків між суб'єктами господарювання. На сьогодні вже нараховується понад 250 двосторонніх угод, укладених між регіонами України та суб'єктами РФ.

Загалом від моменту встановлення дипломатичних відносин між Україною та Російською Федерацією укладено понад 260 міждержавних, міжурядових та міжвідомчих документів у різних галузях, понад 100 з них діють і понині, охоплюючи практично всі напрямки співробітництва.

Для координації зусиль щодо розбудови двосторонніх відносин створено Змішану міжурядову комісію з питань співробітництва на чолі з керівниками урядів, перше засідання якої відбулося 20 березня 1996 р. в Москві. Останнє, п'яте, засідання Комісії пройшло в Києві 16 липня 1999 р.

Важливим фактором у розбудові українсько-російських відносин після президентських виборів в Україні та в Росії стало налагодження постійного політичного діалогу на найвищому рівні. 6 грудня 1999 р. здійснено робочий візит Л.Кучми в Москву, який став першим закордонним візитом Президента України після його переобрання на найвищий державний пост.

18 квітня 2000 р. в Києві відбулися переговори Президента України Л.Кучми з новообраним Президентом Російської Федерації В.Путіним, який перебував в Україні з робочим візитом.

Після проведення президентських виборів в обох країнах взаємини між ними перейшли у нову фазу, визначивши тим самим і нові підходи сторін до розв'язання всіх існуючих проблем. Протягом 2000 р. відбулося ще три зустрічі президентів двох країн (18 серпня в рамках Ялтинського неформального саміту СНД; 16 жовтня — в Сочі; 21-22 грудня — під час українсько-російського бізнес-форуму в Москві), на яких обговорювалися важливі питання торговельно-економічної співпраці, відносин у газовій сфері.

Одне з головних місць у двосторонніх стосунках відводиться питанню активізації торговельно-економічного співробітництва. Частка РФ у товарообігу України за 1999 р. становила 37,1%, зокрема: в експорті — 29,1%, в імпорті — 47,3%. У 1999 р. двосторонній товарообіг зменшився проти 1998 на 17,0% або на 2 млрд. 125,4 млн. доларів США, склавши суму 10 млрд. 406,8 млн. доларів США.

За даними Держкомстату України, за 2000 р. товарообіг з РФ товарами (без послуг) склав суму 9 млрд. 341 млн. доларів США, зокрема експорт — 3 млрд. 516 млн. доларів США, імпорт — 5 млрд. 825 млн. доларів США (сальдо — 2 млрд. 309 млн. доларів США).

"Колосальним кроком уперед", за словами Президента України Л.Кучми,

стали домовленості з його російським колегою В.Путіним 11-12 лютого 2001 р. в Дніпропетровську. За підсумками зустрічі було підписано низку двосторонніх документів: Спільну заяву президентів України та РФ з питань розширення співробітництва у галузі авіаційної й ракетно-космічної техніки; 4 міжурядові угоди та 10 міжвідомчих українсько-російських документів. Домовлено вивчити пропозицію щодо будівництва мостового переходу через Керченську протоку.

Пріоритетним напрямком визначено співробітництво двох країн у галузі космосу та авіації. В результаті домовленостей відновлено паралельну роботу енергосистем України та Росії.

Під час останніх переговорів на найвищому рівні керівники держав домовилися вжити ефективних заходів для створення стабільних умов взаємної торгівлі та збільшення обсягів товарообігу. Українська сторона вбачає можливість для досягнення прогресу на цьому напрямку в уведенні режиму вільної торгівлі на двосторонній основі та в рамках СНД. Важливе місце у цій співпраці відведено партнерству в паливно-енергетичній галузі.

Сьогодні перед Україною та Росією не існує нерозв'язаних політичних проблем. Необхідно лише знайти конкретні механізми створення сприятливих умов для наповнення реальним економічним змістом українсько-російських відносин.

Україна в ООН

Україна є однією з держав-засновниць ООН. Створена як "клуб переможців" у Другій світовій війні, ООН перетворилась на всеохопну організацію з повноваженнями, спектр яких сягає від запобігання захворюванню на СНІД і захисту довкілля до миротворчих операцій та ядерної безпеки.

До 1991 р. ООН була чи не єдиною трибуною, з якої українські дипломати могли донести міжнародному співтовариству інформацію про Україну та українців. І нині, попри те, що наша держава є членом 66 міжнародних організацій, учасницею міжнародних форумів, важливість ролі ООН для України не зменшилась. Адже саме ця організація надає унікальну можливість зустрітися, обмінятися думками й прийняти рішення з найбільш ґлобальних проблем сьогодення представникам 188 країн-членів ООН.

Наша держава визнає важливість діяльності Організації Об'єднаних Націй у контексті міжнародних зусиль, спрямованих на зміцнення миру й стабільності у світі, розвиток демократії, а також створення міжнародних умов для розбудови незалежності України та поглиблення економічних реформ.

Україна завжди посідала в ООН активну позицію й зробила істотний внесок до всіх сфер її діяльності, зокрема, у справу встановлення міжнародного миру та безпеки, врегулювання конфліктів, підтримання режиму нерозповсюдження ядерної зброї, роззброєння та контролю над озброєннями, економічного й соціального розвитку, деколонізаційних процесів, поваги до прав і свобод людини, дотримання основоположних норм і принципів міжнародного права. Україна також активно сприяла ліквідації апартеїду та врегулюванню "пале-

стинського питання". Розуміючи необхідність оновлення створеної понад півстоліття тому Організації, її адаптації до проблем сучасності, наша держава стала одним з ініціаторів і найактивніших провідників реформування ООН. Пам'ятний позитивний резонанс, який отримало у світі головування представника нашої держави, міністра закордонних справ України Г.Удовенка на 52-й сесії Генеральної Асамблеї, що ввійшла в історію ООН як Асамблея реформ.

Регулярними є зустрічі Президента України з Генеральним секретарем ООН К.Ананом, що відбуваються під час участі керівника Української держави в Генеральних Асамблеях ООН та інших міжнародних заходах.

Одним із важливих завдань, які наша держава ставить перед собою в ООН, є підвищення економічної віддачі від участі України в діяльності Організації, розширення й активізації консультативної, технічної та фінансової допомоги з боку органів, фондів, програм, спеціалізованих установ ООН для вирішення невідкладних завдань забезпечення економічного розвитку та соціального захисту населення, прискорення інтеграції економіки України в європейський і світовий простір.

Наша держава продовжує цілеспрямовану роботу для активізації міжнародної співпраці у справі пом'якшення наслідків аварії на ЧАЕС, закріплення чорнобильської проблематики в порядку денному ООН, програмах відповідних міжнародних організацій.

З 1 січня 2000 р. розпочався надзвичайно важливий та відповідальний період діяльності України в ООН — членство нашої держави у Раді Безпеки, яке триватиме до кінця 2001 р.

Рада Безпеки складається з п'ятнадцяти членів ООН, з яких п'ять є постійними (Велика Британія, КНР, Російська Федерація, США та Франція), а десять — непостійними членами РБ. Непостійні члени Ради Безпеки обираються Генеральною Асамблеєю ООН на дворічний термін.

Історія просування кандидатури нашої країни до Ради Безпеки ООН була досить тривалою й позначилася нелегкими змаганнями з дружньою сусідньою державою за місце в цьому органі та процесу самих виборів, з яких Україна вийшла переможницею, отримавши в підсумку 158 голосів держав-членів ООН на свою підтримку. Перебіг передвиборчої кампанії до складу Ради Безпеки, керівництво якою впродовж останніх років здійснював особисто Президент України, без перебільшення, заслуговує на те, щоб увійти до підручників з історії української дипломатії. Але тепер це вже минуле, а сьогодення — виконання Україною вперше як самостійною та незалежною державою почесних і відповідальних обов'язків члена однієї з найбільш авторитетних і престижних міждержавних структур у сучасному міжнародному житті.

З перших днів свого членства в Раді Безпеки ООН Україна активно включилася в роботу цього органу. Наша делегація брала участь у розробленні низки важливих резолюцій і заяв Голови РБ, обговоренні напружених ситуацій у різних регіонах світу. Серед них, зокрема, були питання Косово, Боснії та Герцоговини, Грузії, Демократичної Республіки Конго, Іраку.

За минулі півроку Україна висунула в РБ низку ініціатив, які були підтримані іншими членами Ради. Вже під час першого в нинішньому році за-

сідання Ради Безпеки, присвяченого впливу СНІДу на мир і безпеку в Африці, наша делеґація внесла пропозицію про скликання спеціальної сесії Ґенеральної Асамблеї ООН для розроблення нової стратегії, методів і практичних дій для зміцнення міжнародного співробітництва в боротьбі зі СНІДом. Цю пропозицію, до якої приєдналися Канада, Коста-Ріка та Намібія, було офіційно передано Голові ҐА. Ґенеральна Асамблея ООН також схвалила рішення про внесення питання боротьби зі СНІДом до порядку денного 54-ї сесії ҐА ООН.

З інтересом членами Ради було сприйнято ініціативу України стосовно створення постійно діючого органу Ради Безпеки з огляду загальної політики у галузі санкцій. За ініціативою України й Канади у квітні 2000 р. було створено Робочу ґрупу Ради Безпеки із загальних питань санкцій.

Своєю позицією в Раді Безпеки Україна підтверджує, що вона не лише переймається власними проблемами чи проблемами свого реґіону, а й стежить за розвитком подій в усіх куточках земної кулі, залучаючись до активної участі пошуку шляхів уреґулювання конфліктів у всьому світі.

Україна виступає на користь активізації взаємодії Ради Безпеки з іншими головними органами ООН, передусім Ґенеральною Асамблеєю, Економічною та Соціальною Радою, а також Міжнародним судом, виходячи з того, що це має позитивні наслідки з погляду зміцнення міжнародного співробітництва у протидії новим та традиційним загрозам міжнародному миру й безпеці, сприяє підвищенню авторитету РБ та ООН у цілому. У зв'язку з цим Україна провадить і далі провадитиме ініціативну політику для активнішого використання відповідних можливостей, що їх надають положення Статуту ООН. Наша держава підтримує важливість подальших кроків для забезпечення більшої відкритості в роботі РБ як інструмента колективної безпеки, а також збільшення можливостей для держав, що не є членами цього органу, впливати на процес ухвалення рішень у Раді Безпеки.

6-8 вересня 2000 р. в Нью-Йорку відбувся "Саміт Тисячоліття", в якому взяв участь Президент України Л.Кучма. Генеральна Асамблея скликала цю зустріч, щоб розглянути майбутнє ООН. Адже XX сторіччям — сторіччям небувалого протистояння ідеологій, поділу світу на дві ворогуючі частини — завершується історія існування біполярного світу. Нинішній світ став поліфонічним, надзвичайно строкатим у політичному розумінні й тому більш безпечним, але менш керованим. Загроза всесвітньої ядерної епідемії поступилася місцем вірусам локальних кровопролитних конфліктів. У такій ситуації роль ООН як світового арбітра, зовнішньополітичного чинника всепланетного масштабу, ключового механізму збереження миру та втілення в життя незаперечних принципів політики мирного співіснування залишається як ніколи актуальною. Водночас Організація, переобтяжена спадщиною минулого, не встигає за світом, що безперервно змінюється. Документи й концепції, розроблені 30-50 років тому, далеко не завжди можуть спрацьовувати в наш час.

Учасники "Саміту Тисячоліття" окреслили низку невідкладних завдань, які стоять перед народами світу та якими повинна займатися ООН. Їх головна мета — зробити XXI сторіччя більш безпечним і більш справедливим.

Вагомим внеском України у досягнення цієї мети стало звернення Президента України Л.Кучми до керівників країн-членів Ради Безпеки ООН з пропозицією провести в рамках "Саміту Тисячоліття" спеціальне засідання РБ на вищому рівні. Під час цього форуму лідери 15 країн-членів РБ мали, за пропозицією глави Української держави, обговорити питання, пов'язані із забезпеченням міжнародного миру та безпеки у XXI ст. та розглянути конкретні шляхи зміцнення миротворчого потенціалу цього важливого органу ООН.

"Розглядаю проведення цього форуму як підтвердження готовності Ради Безпеки ООН взяти на себе головну відповідальність за забезпечення ефективного функціонування системи колективної безпеки у XXI ст. Основними її засадами повинні бути цілковита монополія Ради Безпеки на схвалення рішень про застосування сили у міжнародних відносинах, за винятком випадків здійснення права на самооборону, а також ужиття нею невідкладних і рішучих заходів для попередження або усунення загроз миру та приборкання актів агресії", — зазначив у своєму виступі Президент України Л.Кучма на засіданні Ради Безпеки ООН на рівні керівників держав і урядів 7 вересня 2000 р. в Нью-Йорку.

Значний інтерес викликали ініціативи України, що прозвучали у виступі Президента України на пленарному засіданні "Саміту Тисячоліття". Розроблення Міжнародної конвенції про боротьбу з комп'ютерним тероризмом, пропозиція стосовно запровадження якісно нової моделі миротворчості — створення регіональних центрів ООН для попередження конфліктів — знайшли гарячий і зацікавлений відгук серед представників багатьох країн світу.

Активна зовнішньополітична діяльність України на цьому напрямку зміцнює міжнародний авторитет нашої держави та надає позитивного імпульсу її подальшій діяльності в ООН.

Україна в Раді Безпеки ООН

У 1999 р. в перебігу 54-ї сесії Ґенеральної Асамблеї ООН Україну вперше як незалежну державу було обрано непостійним членом Ради Безпеки ООН на період 2000-2001 рр. Це стало результатом багаторічної наполегливої та цілеспрямованої роботи української дипломатії. На цей міжнародний орган, який є одним із найбільш авторитетних та престижних у світі, відповідно до Статуту ООН, покладено головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки.

Період членства України у цьому органі став надзвичайно серйозним випробуванням для української дипломатії.

По-перше, участь України в роботі Ради Безпеки підтвердила здатність нашої країни провадити незалежну й виважену зовнішню політику, яка спирається на чіткі та об'єктивні критерії, цілі й принципи Статуту ООН, основоположні норми міжнародного права та є спрямованою на забезпечення національних інтересів України.

Українській дипломатії вдалося довести свою політичну та дипломатичну зрілість під час багатьох безпрецедентних ситуацій, коли потрібно було демонструвати принциповість, а не просто підтримувати позиції інших членів

Ради Безпеки. Насамперед це стосується таких проблем, як ситуація на Близькому Сході, в Косово, Іраку.

По-друге, Україна переконливо довела свою спроможність бути активним членом Ради Безпеки, з позицією якого рахуються всі, здійснювати ефективний вплив на процес схвалення рішень у цьому органі та робити власний практичний внесок у їх реалізацію.

Доказом цього стала низка конкретних результатів, яких Україна досягла за час членства в Раді Безпеки. Передусім це реалізація ініціативи Президента України про проведення у вересні 2000 р. Засідання Ради Безпеки ООН на найвищому рівні, до якого була прикута увага міжнародного співтовариства, голів держав і урядів переважної більшості країн світу, які саме в той час перебували в Нью-Йорку на "Саміті Тисячоліття" ООН. Виступаючи в Раді Безпеки, Президент України вніс конкретні та обґрунтовані пропозиції, зокрема щодо розроблення всебічної стратегії запобігання конфліктам та запровадження в її рамках нової моделі миротворчої діяльності — проведення операцій із запобігання конфліктам; вироблення зваженої та збалансованої методики запровадження й скасування санкцій для уникнення негативних наслідків як для мирного населення, так і для третіх країн; активізації ролі Ради Безпеки в мирному вирішенні так званих "заморожених" конфліктів на пострадянському просторі. Результатом саміту стала підсумкова Декларація, розроблена на основі пропозицій України, яка торкається широкого спектру проблем, пов'язаних із забезпеченням ефективної ролі Ради Безпеки в підтриманні міжнародного миру та безпеки, зокрема в Африці.

Успішне втілення цієї ініціативи Президента України дає підстави зараховувати її до найважливіших зовнішньополітичних досягнень нашої держави. Про це свідчить і винятковий характер засідання Ради Безпеки на найвищому рівні (до цього в історії ООН був лише один такий саміт Ради Безпеки після закінчення "холодної" війни), і важливі позитивні наслідки для відновлення та зміцнення авторитету Ради Безпеки як органу, що цілковито відповідає за підтримання міжнародного миру та безпеки, надання потужного імпульсу зусиллям, спрямованим на зміцнення принципів Статуту ООН, головних засад системи колективної безпеки та реформування політики ООН у галузі миротворчих операцій тощо.

Дуже важливим здобутком став справжній прорив у галузі розширення обсягів та географії участі України в миротворчих операціях ООН. Україна відправила свій миротворчий персонал до всіх місій ООН, що були започатковані або розширені під час її членства в Раді Безпеки, й упевнено ввійшла до числа 10 найбільших країн-контрибуторів.

Окрему увагу української делегації в Раді Безпеки ООН було приділено протидії звинуваченням щодо причетності України до постачання озброєнь в Африку на порушення режимів військових ембарго Ради Безпеки. Результатом цієї роботи стало, зокрема, те, що оприлюднені у 2000 р. висновки Групи експертів з розслідування порушень санкцій проти УНІТА довели брак доказів прямого або опосередкованого здійснення Урядом України продажу зброї цьому угрупованню.

Слід також відзначити, що створення 2000 р. за ініціативою України Робочої групи Ради Безпеки із загальних питань санкцій стало важливим кроком до серйозного перегляду політики Ради Безпеки в цій галузі, хоча робота Групи протягом минулого періоду яскраво висвітлила суперечність як самої санкційної проблематики, так і підходів різних країн до практичних аспектів цього питання.

Одним із головних результатів діяльності делегації України під час розгляду Радою Безпеки ситуації в Косово стало забезпечення збалансованої, конструктивної та самостійної позиції на захист територіальної цілісності Югославії, що знайшло розуміння з боку всіх учасників мирного процесу. Така позиція України найбільш виразно була продемонстрована, зокрема, під час процедурного голосування в РБ щодо надання можливості представнику СРЮ взяти участь у розгляді ситуації на Балканах.

Україна сприяла поверненню ООН та її Раді Безпеки ролі безпосереднього активного учасника процесу близькосхідного врегулювання. Своїми зусиллями делегація України у цьому органі сприяла реалізації невідривного права палестинського народу на самовизначення в контексті комплексного розв'язання "палестинського питання" в умовах кризи на Близькому Сході. Під час головування України у Раді Безпеки в березні 2001 р. вперше відтоді, як цей орган бере участь у розв'язанні близькосхідного конфлікту, було проведено її засідання з ініціативи ізраїльської сторони, що засвідчило зацікавленість Ізраїлю у поновленні переговорів з Палестиною та залученні до цього процесу ООН.

Важливим результатом членства України в Раді Безпеки стало включення нашої країни до складу групи "Друзів Генерального секретаря ООН", яка сприяє врегулюванню грузино-абхазького конфлікту. Як член Ради Безпеки Україна робила все можливе для надання нового імпульсу переговорному процесу сторін і досягнення всеохопного політичного врегулювання конфлікту. Саме для цього Україна ініціювала проведення у Ялті 15-16 березня 2001 р. Третьої зустрічі грузинської та абхазької сторін у рамках заходів зі зміцнення довіри та проведення 21 березня 2001 р. під час головування України спеціального засідання Ради Безпеки, присвяченого цьому питанню. Як відзначав у цьому зв'язку Генеральний секретар ООН К.Аннан у своєму листі на адресу Президента України Л.Кучми, зустріч у Ялті стала ще одним кроком уперед на шляху до поліпшення атмосфери та встановлення довіри між грузинською й абхазькою сторонами, без чого неможливе просування в напрямку всеохопного врегулювання конфлікту.

Україні вдалося посісти виважену позицію з "іракського питання", яке є одним із найбільш суперечливих на порядку денному Ради Безпеки. Позиція української делегації поєднує наголос на необхідності здійснення рішучих заходів для подолання гуманітарної кризи в Іраку з вимогливою лінією на виконання Іраком зобов'язань у галузі роззброєння.

Важливою складовою членства в Раді Безпеки стала активна участь України в засіданнях країн-членів РБ, що є членами Руху Неприєднання (Кокус РН), та розвиток конструктивної співпраці з державами-членами цього об'єднання. Зважена й відповідальна позиція нашої делегації з таких питань, як си-

туація в ДРК, Сомалі, Ефіопії та Еритреї, скасування санкцій проти Судану й Лівії, ситуація на Близькому Сході, недопущення винесення на розгляд РБ питання про становище в М'янмі тощо заслужила велику повагу держав-членів Кокусу Руху Неприєднання.

Загалом, є всі підстави стверджувати, що позиція України з окремих питань порядку денного Ради Безпеки вже становить важливий внесок у створення сприятливого клімату для налагодження або активізації розвитку взаємовигідного двостороннього співробітництва з багатьма країнами так званого "третього світу". Передусім це стосується Іраку, Кувейту, Судану, Анголи, ДРК, Намібії, Лівії, Індонезії.

У 2000 р. Радою Безпеки була підтримана ще одна ініціатива України — пропозиція скликати спеціальну сесію Генеральної Асамблеї ООН для розроблення нової стратегії, методів і практичних дій щодо зміцнення міжнародного співробітництва в боротьбі зі СНІДом. Ця ініціатива знайшла відображення у відповідному рішенні ГА ООН провести такий форум у травні 2001 р.

Діяльність України в ролі члена Ради Безпеки ООН виявилася досить активною й продуктивною та сприяла суттєвому зростанню її міжнародного авторитету. Однак найбільш важливим, інтенсивним і відповідальним для України у рамках її діяльності в Раді Безпеки виявився період її головування в цьому органі протягом березня 2001 р. За цей період були проведені ініційовані нашою державою відкрите засідання з огляду підсумків виконання Декларації саміту Ради Безпеки, який відбувся у вересні 2000 р. за ініціативою Президента України, та закриті засідання щодо ситуації в Абхазії (Грузія) за підсумками Ялтинської зустрічі грузинської й абхазької сторін зі зміцнення заходів довіри в рамках Женевського процесу. Крім того, було розглянуто цілу низку актуальних питань та проблем міжнародного життя, пов'язаних, зокрема, з ситуацією на Балканах, Близькому Сході, навколо Іраку, в Африці (Бурунді, Ліберії, Ефіопії/Еритреї, ДРК, Сьєра-Леоне, Анголі, Гвінеї-Бісау), Афганістані та Буґенвілі.

За результатами офіційного відкритого засідання, присвяченого підсумкам відкритих дебатів щодо розгляду піврічного виконання рішень саміту Ради Безпеки, було ухвалено офіційну Заяву її Голови, де відзначався прогрес, досягнутий у практичному втіленні в життя зобов'язань, закріплених у Декларації саміту, й наголошувалося на готовності Ради Безпеки активізувати зусилля на цьому напрямку. Одним із важливих елементів Заяви стала внесена Україною ініціатива щодо подальшого проведення розгляду виконання зобов'язань, які містяться в Декларації, за участі країн, котрі не є членами Ради, що сприятиме підвищенню транспарентності роботи цього органу. Слід відзначити, що проведення відкритих дебатів з цього питання стало безпрецедентним в історії діяльності Ради Безпеки: вперше цим органом була зроблена спроба дати оцінку виконанню своїх рішень у відкритому форматі та за участі країн, що не є його членами.

У перебігу двох офіційних засідань Ради Безпеки, присвячених підсумкам Третьої грузино-абхазької зустрічі зі зміцнення заходів довіри (м.Ялта, 15-16 березня 2001 р.), учасники обговорення відзначили вагомий внесок Прези-

дента України Л.Кучми у переведення в конструктивне річище переговорного процесу між грузинською та абхазькою сторонами. За підсумками засідань було схвалено офіційну Заяву Голови Ради Безпеки, в якій віталося поновлення грузино-абхазького переговорного процесу, високо оцінювалися зусилля України, спрямовані на забезпечення успішного проведення Ялтинської зустрічі, та висловлювалося сподівання, що зближення позицій двох сторін стимулюватиме продовження конструктивного діалогу між ними, зокрема щодо визначення політичного статусу Абхазії в складі Грузії.

Надзвичайне важливе значення мало проведення за активного сприяння України термінового офіційного засідання Ради Безпеки, присвяченого розгляду спровокованої албанськими екстремістами кризової ситуації в Македонії та на півдні Сербії. У схваленій резолюції Рада Безпеки рішуче засудила акти насильства, вчинені албанськими екстремістами на території Македонії та на півдні Югославії, й висловила підтримку територіальної цілісності цих країн. У документі також містився заклик до всіх учасників воєнних дій проти югославського й македонського урядів негайно припинити вогонь і скласти зброю. Така оперативна й ефективна реакція Ради Безпеки продемонструвала її рішучу налаштованість не допустити нового спалаху насильства в регіоні.

Головування України у Раді Безпеки було здійснено на високому організаційному рівні та за активної участі нашої держави у розгляді всіх питань, внесених до порядку денного РБ, що знайшло позитивний відгук з боку інших членів цього органу.

Підбиваючи підсумки роботи РБ у березні, керівники делеґацій країн-членів Ради Безпеки також підкреслили значну увагу до головування з боку керівництва Української держави, свідченням чого стало звернення Президента Л.Кучми до Ґенерального секретаря ООН К.Аннана, безпосередня участь у роботі РБ міністра закордонних справ України А.Зленка та його заступника В.Єльченка.

Результатом діяльності України у Раді Безпеки ООН протягом 2000-2001 рр. стало зміцнення її авторитету як держави, що відіграє безпосередню активну роль у розв'язанні проблем ґлобальної та регіональної безпеки. Позиція України під час розгляду в цьому органі найбільш актуальних питань, навколо яких відбувається зіткнення інтересів впливових держав світу, наочно засвідчує принциповість та самостійність зовнішньої політики нашої держави. Україна ефективно використовувала членство у Раді Безпеки й для протидії та нейтралізації акцій, які могли б зашкодити нашим національним інтересам. Важливим аспектом роботи української делеґації стало створення додаткових можливостей для економізації участі України в ООН, передусім шляхом створення умов для розвитку двостороннього співробітництва з окремими державами та розширення участі в операціях з підтримання миру.

Україна та зарубіжний світ

Дипломатичний корпус України

Дипломатична служба є частиною державної служби. Вона покликана забезпечувати практичну реалізацію зовнішньої політики, представляти та захищати інтереси держави у сфері міжнародних відносин, а також її юридичних осіб та громадян за кордоном.

Повсякденну оперативну діяльність, пов'язану із зовнішніми зносинами нашої держави, здійснює Міністерство закордонних справ України. У межах своїх повноважень воно координує діяльність усіх учасників зовнішньополітичних зв'язків держави. У міністерстві є колегія в складі міністра (голова колегії), заступників міністра за посадою, а також керівників провідних управлінь міністерства. Члени колегії затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Структура й штатний розпис МЗС України затверджуються міністром закордонних справ України за погодженням з Міністерством фінансів України.

До 1991 р. Україна мала лише чотири закордонні установи: дипломатичні представництва УРСР при міжнародних організаціях в Нью-Йорку, Парижі, Відні та Женеві. На той час у системі МЗС України працювало близько 150 осіб, зокрема 97 дипломатів.

Сьогодні Україну як незалежну суверенну державу вже визнали 167 країн світу, 164 встановили з нею дипломатичні відносини. У 2000 р. в Україні функціонувало 62 посольства іноземних держав, 4 відділення посольств, 14 представництв міжнародних організацій, 15 генеральних консульств. 19 країн представлені почесними консулами. Посли 51 країни світу виконують свої функції в Україні за сумісництвом.

Україна представлена своїми дипломатичними представництвами та консульськими установами в 62 країнах світу. В них функціонує 81 закордонна установа: 61 посольство, 12 генеральних консульств, 6 постійних представництв при міжнародних організаціях та 12 відділень посольств. У системі МЗС працює понад 1800 осіб, зокрема: 690 — у центральному апараті, 1200 — в закордонних установах.

МЗС України має дві групи власних органів: центральний апарат і закордонні органи, які, своєю чергою, поділяються на два види — постійні й тимчасові.

Структура МЗС, крім керівництва міністерства та групи послів з особливих доручень і головних радників, складається з 25 підрозділів. Вони утворюють три види управлінь: територіальні, функціональні та адміністративно-технічні.

Центральне місце в діяльності міністерства посідають оперативні дипломатичні управління. За характером їхньої діяльності та колом обов'язків вони поділяються на територіальні й функціональні. Територіальні управління створені за регіональними ознаками: Перше територіальне управління — Російська Федерація та відділ СНД; Друге територіальне управління — країни Північної Європи, Балтії, Північно-Західної та Південно-Західної

Європи; Третє територіальне управління — країни Центральної та Східної Європи, балканські та кавказькі країни, Туреччина; Четверте територіальне управління — країни США, Канади, Центральної та Південної Америки; П'яте територіальне управління — країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Центральної та Південної Азії, Близького та Середнього Сходу, Африки.

До функціональних управлінь належать: Управління ЄС, Управління євроатлантичної інтеґрації, Управління міжнародних організацій, Управління економічного та наукового співробітництва, Управління культурного та гуманітарного співробітництва.

Особливе місце посідає Консульське управління, в складі якого є як функціональні, так і територіальні підрозділи.

У структурі міністерства є також підрозділи, які безпосередньо не беруть участі у здійсненні зовнішніх зв'язків, проте їхня діяльність тісно пов'язана з питаннями зовнішньої політики й дипломатії. Головні з них: Управління політичного аналізу та планування, Договірно-правове управління, Управління державного протоколу, Управління дипломатичних установ, Історико-архівне управління та ін.

Значне місце в системі Міністерства закордонних справ посідають служби адміністративного блоку: Управління організаційно-технічного забезпечення, Центральна бухгалтерія, Валютно-фінансове управління, Управління кадрів та навчальних закладів тощо.

Протягом десяти років розбудови дипломатичної служби України зовнішньополітичне відомство очолювали міністри, кожен із яких зробив свій вагомий внесок у піднесення авторитету нашої держави на міжнародній арені: Анатолій Максимович Зленко (27.07.1990-25.08.1994); Геннадій Йосипович Удовенко (25.08.1994-17.04.1998); Борис Іванович Тарасюк (17.04.1998-29.09.2000). 2 жовтня 2000 р. на посаду міністра закордонних справ знову призначено одного з найдосвідченіших українських дипломатів А.Зленка.

Країни "Великої сімки"

Характер відносин України із зарубіжним світом визначається різними факторами: економічною та політичною вагою країн, їхніми історичними зв'язками з нашою державою, специфікою геополітичного регіону, наявністю або браком у даній країні української діаспори.

Визначальне значення для України мають розглянуті вище відносини із США та Росією. Надзвичайно істотну роль у сучасній історії України відіграє також сукупність держав на чолі зі США, яку називають "Великою сімкою". У складі "сімки" найбільш потужних держав світу ми бачимо чотири європейські великі держави (Німеччина, Велика Британія, Франція й Італія) та дві північноамериканські (США й Канада). Окремо представлена друга після США за економічною могутністю країна — Японія.

До цієї сукупності держав політологи дедалі частіше додають Росію. З певністю можна твердити, що незабаром до неї увійде й Китай. Однак сьогодні

головні події на світовій арені визначаються "Великою сімкою". Зокрема, саме її зусиллями підтримується відносна економічна стабільність у глобалізованій світовій економці.

Наймогутнішою на Європейському континенті державою "Великої сімки" є *Німеччина*. 26 грудня 1991 р. ФРН однією з перших серед країн "Великої сімки" визнала Україну. Дипломатичні відносини між Україною та Федеративною Республікою Німеччини встановлено 17 січня 1992 р.

1993 р. відбувся візит до Києва Федерального канцлера ФРН Г.Коля, в перебігу якого було підписано Спільну декларацію про основи відносин між Україною й ФРН, а також низку двосторонніх угод.

Нового імпульсу двостороннім відносинам надав візит до Німеччини Президента України Л.Кучми 3-6 липня 1995 р. Результатом візиту стало визнання Німеччиною важливої ролі України як гаранта зміцнення безпеки на терені Європейського континенту.

22-23 липня 1996 р. Україну з офіційним візитом відвідала Голова Німецького Бундестагу Р.Зюсмут.

2-4 вересня 1996 р. відбувся черговий офіційний візит в Україну Федерального канцлера Німеччини Г.Коля. Під час візиту він зустрівся з Президентом України Л.Кучмою.

1997 р. було здійснено обмін візитами міністрів закордонних справ. 3-6 лютого 1998 р. в Україні з першим державним візитом перебував Федеральний президент Р.Герцог.

28-29 травня 1998 р. у Бонні відбулися перші українсько-німецькі міжурядові консультації під головуванням Президента України Л.Кучми та Федерального канцлера Німеччини Г.Коля, які започаткували нову форму регулярних консультацій на вищому рівні.

8-9 липня 1999 р. в Києві пройшли другі українсько-німецькі міжурядові консультації на вищому рівні під головуванням Президента України Л.Кучми та Федерального канцлера Німеччини Ґ.Шрьодера. Вони стали найбільш представницькою зустріччю політичного керівництва двох держав за всю історію українсько-німецьких двосторонніх відносин. До участі в консультаціях були залучені керівники семи німецьких федеральних міністерств та десяти українських. Їхній головний політичний результат полягає в тому, що вони підтвердили життєздатність і ефективність започаткованої з попереднім урядом ФРН якісно нової форми двосторонніх відносин і засвідчили щораз більшу взаємну довіру та практичну готовність сторін до поглиблення співпраці у різних сферах.

3 грудня 1998 та 5-7 лютого 1999 рр. відбулися візити до ФРН міністра закордонних справ України Б.Тарасюка.

22-23 червня 2000 р. у Києві з офіційним візитом перебував віце-канцлер, федеральний міністр закордонних справ Німеччини Й.Фішер.

11-12 липня 2000 р. в Німеччині відбулися треті українсько-німецькі міжурядові консультації на вищому рівні під головуванням Президента України Л.Кучми та Федерального канцлера Німеччини Г.Шрьодера.

Активно розвивається співпраця обох країн на міжпарламентському рівні. 29-30 травня 2000 р. з робочим візитом у ФРН перебував Голова Верховної

Ради України І.Плющ. Підтримуються регулярні контакти у військовій та військово-технічній сфері, в галузі культури.

Від часу визнання України (31 грудня 1991) та встановлення дипломатичних відносин (10 січня 1992) *Велика Британія* розглядає Україну як державу, покликану відігравати ключову роль у підтриманні стабільності не лише в регіоні Центральної та Східної Європи, а й на Європейському континенті в цілому.

Значною мірою поступовому розширенню співробітництва між двома країнами сприяв обмін візитами на найвищому рівні. У лютому 1993 р. Велику Британію з візитом відвідав Президент України Л.Кравчук, а у грудні 1995 — Президент України Л.Кучма. Прем'єр-міністр Великої Британії Дж.Мейджор здійснив візит в Україну в квітні 1996 р.

Державні секретарі Великої Британії у закордонних справах та у справах Співдружності чотири рази відвідали Україну з офіційними та робочими візитами (Д.Херд — у березні 1991, січні 1992 й травні 1994, М.Ріфкінд — у вересні 1995). У вересні 1992 р. відбувся візит у Велику Британію міністра закордонних справ України А.Зленка. У травні 1995 р. делегація України на чолі з міністром закордонних справ Г.Удовенком відвідала Велику Британію для участі в урочистостях з нагоди 50-річчя закінчення Другої світової війни.

У лютому 1999 р. відбувся офіційний візит міністра закордонних справ Б.Тарасюка в Лондон, а у квітні 2000 державний секретар закордонних справ Великої Британії Р.Кук з офіційним візитом відвідав Київ.

Плідно розвивається співробітництво у військово-політичній сфері. Розвитку двосторонніх відносин сприяють міжпарламентські зв'язки. У грудні 1993 р. Велику Британію відвідала делегація Верховної Ради України на чолі з її Головою І.Плющем.

Співпраця з найбільш впливовими британськими компаніями для залучення стратегічних британських інвестицій в економіку України й далі залишається пріоритетним напрямком українсько-британського торговельно-економічного співробітництва.

Між Україною та Великою Британією укладено 21 угоду та Договір про принципи відносин і співробітництво. У липні 1999 р. оформлено правонаступництво України по десяти угодах про співробітництво в різних сферах, укладених між колишнім СРСР та Великою Британією.

Франція визнала незалежність України 27 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 24 січня 1992 р.

Для України відносини з Францією — провідною державою Європи й одним із лідерів європейського будівництва — важливий чинник європейської та трансатлантичної інтеграції.

Перший візит міністра закордонних справ Франції Р.Дюма до України відбувся 23-24 січня 1992 р.

Діалог на найвищому рівні між незалежною Україною та Францією було започатковано 16-17 червня 1992 р. офіційним візитом Президента України Л.Кравчука у Францію, під час якого був підписаний міждержавний Договір про взаєморозуміння та співробітництво.

З 1992 р. створено міцну договірно-правову основу двосторонніх відносин. Між двома країнами підписано 36 двосторонніх документів. Із них 26 — про співробітництво в економічній, науково-технічній, культурній та військовій галузях.

Активізація двостороннього політичного діалогу, поглиблення економічного співробітництва, надання Україні допомоги в ліквідації ядерної зброї — питання, що були у центрі уваги переговорів Президента України Л.Кучми та Президента Франції Ф.Міттерана, що відбулися під час наради керівників держав і урядів країн-членів ОБСЄ у Будапешті 5-6 грудня 1994 р.

Важливою подією в двосторонніх відносинах наших країн стала зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Франції Ж.Шираком, яка відбулася 20 квітня 1996 р. у Москві в рамках наради керівників держав і урядів "Великої сімки" з питань ядерної безпеки. Під час розмови було обговорено широке коло питань міжнародного співробітництва та двосторонніх відносин.

Якісні зрушення у двосторонніх відносинах почалися 1997 р. Головною подією став офіційний візит у Францію Президента України Л.Кучми 30-31 січня 1997 р. та його переговори з Президентом Франції Ж.Шираком. Сторони, зокрема, погодилися створити Змішану українсько-французьку міжурядову комісію з економічного співробітництва.

Зустрічі Президента України Л.Кучми з Президентом Франції Ж.Шираком відбулися також у рамках Мадридського саміту НАТО (липень 1997) та саміту Ради Європи (жовтень 1997).

2-4 вересня 1998 р. відбувся перший державний візит Президента Франції Ж.Ширака в Україну. Ж.Ширак мав переговори з Президентом України Л.Кучмою, виступив перед студентами й викладачами Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

7 грудня 1999 р. Президент України Л.Кучма здійснив черговий робочий візит у Францію, в перебігу якого зустрівся з Президентом Франції Ж.Шираком, Ґенеральним директором ЮНЕСКО К.Мацуорою, керівниками провідних компаній та банків.

14-16 вересня 2000 р. Президент України Л.Кучма відвідав Париж, де відбувався черговий саміт "Україна — ЄС". У програмі перебування українського Президента в Парижі значне місце відводилося й двостороннім переговорам з керівництвом Франції.

Італія визнала незалежність України 28 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 29 січня 1992 р.

Враховуючи те, що Італія входить до складу "Великої сімки" та ЄС, налагодження тісного співробітництва з нею істотно сприяє зміцненню позицій України на міжнародній арені й, зокрема, у європейському політичному просторі.

Процес становлення українсько-італійських відносин характеризується поступовим наростанням двостороннього політичного діалогу, розширенням економічного співробітництва та культурних зв'язків.

У січні 1992 р. відбувся візит в Україну міністра закордонних справ Італії Д. де Мікеліса. 18-20 квітня 1993 р. офіційний візит в Італію здійснив міністр закордонних справ України А.Зленко.

Важливим кроком у розбудові українсько-італійських відносин став державний візит Президента України Л.Кучми в Італію у травні 1995 р., під час якого було підписано Договір про дружбу та співробітництво.

28-29 жовтня 1996 р. відбувся державний візит в Україну Президента Італійської Республіки О.Скальфаро, політичним підсумком якого стало підтвердження італійською стороною намірів практично сприяти процесу входження України в європейський політичний, економічний та правовий простір.

25-26 лютого 1997 р. відбувся офіційний візит в Україну Голови Ради Міністрів Італійської Республіки Р.Проді. Під час переговорів основну увагу було приділено визначенню шляхів подальшої співпраці двох країни в інвестиційній та торговельно-економічній сферах.

27 січня 1999 р. Україну з робочим візитом відвідав Президент Італійської Республіки О.Скальфаро. Відбулася його зустріч з Президентом України Л.Кучмою.

Підтримуються зв'язки на міжпарламентському рівні. 2-4 жовтня 1997 р. відбувся офіційний візит в Україну делеґації Сенату Італійської Республіки на чолі з Н.Манчіно. 24-28 листопада 1997 р. в Римі перебувала делеґація Верховної Ради України — парламентська група дружби "Україна-Італія".

Відносини з *Канадою* посідають пріоритетне місце у зовнішній політиці України, що обумовлюється сучасним політичним та економічним значенням Канади як держави "Великої сімки", а також історичними етнокультурними чинниками.

Формування засад міждержавних стосунків почалося ще задовго до проголошення незалежності України, оскільки на території Канади проживає значна частина етнічного українського населення. Від початку 1990-х рр. підтримка Канадою ідеї незалежності України набуває активних форм, а 2 грудня 1991 р. Канада першою із західних держав визнала суверенну Україну й заявила про наміри розвивати повноцінні двосторонні відносини на паритетній основі. Дипломатичні відносини між Україною та Канадою було встановлено 27 січня 1992 р.

Подальший розвиток відносин між Україною й Канадою можна схарактеризувати як сприятливий та поступальний. У 1994 р. українсько-канадські відносини вийшли на рівень особливого партнерства, що було зафіксовано підписанням у Києві Спільної Декларації 31 березня 1994 р.

23-27 жовтня 1994 р. відбувся державний візит у Канаду Президента України Л.Кучми, під час якого було підписано низку угод, які закріпили позитивні результати, досягнуті у двосторонніх відносинах. Важливим у цьому контексті стало підписання в рамках візиту Угоди про дружбу та співробітництво між Україною й Канадою.

27-28 січня 1999 р. відбувся перший офіційний візит в Україну Прем'єр-міністра Канади Ж.Кретьєна. Головним підсумком візиту стало підтвердження підтримки з боку вищого керівництва Канади курсу демократичних реформ та ринкових перетворень в Україні, засвідчення прагнення обох сторін поглиблювати регулярний політичний діалог на всіх рівнях, а також готовності спрямовувати спільні зусилля на активізацію двосторонньої економічної співпраці.

Канада відіграла активну роль у консолідації зусиль міжнародного співтовариства в рамках "Великої сімки", спрямованих на розв'язання проблем, позв'язаних із ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС.

Прихильне ставлення до України знайшло також вияв у ініціюванні Канадою конференції "Партнерство заради економічних перетворень в Україні" за участі представників країн "Великої сімки" та міжнародних фінансових установ (жовтень 1994, Вінніпеґ). Під час головування на саміті "Великої сімки" у Галіфаксі (15-17 червня 1995) Канада підтримала ініціативу надати Україні допомогу з боку "сімки" та найвпливовіших міжнародних фінансових установ. Вона активно відстоювала інтереси нашої держави на саміті "Великої сімки" в Бірмінґемі 15-17 травня 1998 р., сприяла виділенню Україні кредиту розширеного фінансування МВФ у серпні 1998 та його чергового траншу в березні 1999 рр.

З огляду на широкі повноваження канадських провінцій у зовнішньоекономічній діяльності, перспективним також є розвиток міжрегіонального співробітництва на рівні провінцій Канади й відповідних регіонів України. Важливим у цьому зв'язку був офіційний візит в Україну прем'єра провінції Саскачеван Р.Романова у жовтні 1995 р., під час якого був підписаний Меморандум про співробітництво між Україною та провінцією Саскачеван. 1996 р. Україну відвідали представницькі делеґації канадських провінцій Альберта й Саскачеван. У жовтні 1997 р. відбувся офіційний візит в Україну делеґації провінції Манітоба на чолі з прем'єром Ґ. Філмоном.

Японія визнала незалежність України 28 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 28 січня 1992 р. У січні 1993 р. в Києві розпочало роботу посольство Японії.

22-25 березня 1995 р. відбувся офіційний візит Президента України Л.Кучми в Японію. Головні підсумки переговорів зафіксовано в підписаній 23 березня 1995 р. Л.Кучмою й Прем'єр-міністром Японії Т.Мураямою Спільній Заяві України та Японії.

19 квітня 1996 р., під час Московського саміту "Великої сімки" з питань ядерної безпеки, відбулася зустріч Президента Л.Кучми з Прем'єр-міністром Японії Р.Хашімото.

30 червня-1 липня 1996 р. в Україні з візитом перебував міністр закордонних справ Японії Ю.Ікеда. 18-20 травня 1997 р. Японію з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ України Г.Удовенко.

Розвивається міжпарламентське співробітництво. У березні 1995 р. в Японії створено парламентську Асоціацію японсько-української дружби. В структурі Верховної Ради України з березня 1995 р. також існує Ґрупа народних депутатів з міжпарламентських зв'язків із Японією.

Від 26 по 30 серпня 1997 р. в Україні вперше з офіційним візитом перебувала парламентська делеґація на чолі зі спікером Палати Радників Парламенту Японії Д. Сайто.

Пріоритетним у спектрі двосторонніх відносин є торговельно-економічне співробітництво. За результатами візиту Президента України Л.Кучми в Японію японська сторона включила Україну в національну ґенеральну систему преференцій та відкрила кредитування японського експорту в Україну.

Співдружність Незалежних Держав

Співдружність Незалежних Держав не схожа на організації європейського співтовариства. В ній переважають дезінтеграційні, а не інтеграційні процеси, оскільки ця сукупність країн пов'язана між собою тільки багатовіковою приналежністю до Російської імперії, яка у XX ст. оформилася в Союз Радянських Соціалістичних Республік.

І все-таки Україну пов'язують з кожною країною СНД тривкі й різноманітні зв'язки. У кожній з них існує велика українська діаспора. Розвиток економічних, культурних і політичних зв'язків з країнами СНД життєво важливий для нашої держави.

Відносини з *Білоруссю* — один із пріоритетних напрямків зовнішньої політики України. Це обумовлено як наявністю спільного кордону (1071 км), так і розвиненими двосторонніми зв'язками, що склалися історично між двома народами. У двосторонніх українсько-білоруських взаєминах домінує конструктивний підхід, спрямований на розвиток добросусідських, взаємовигідних відносин, на підвищення ефективності торговельно-економічного співробітництва.

Чинником, який суттєво впливає на українсько-білоруські відносини, є наявність у Білорусі української (237 тис. осіб) та в Україні білоруської (440 тис. осіб) національних меншин.

Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 27 грудня 1991 р.

Між Україною й Республікою Білорусь підтримується постійний діалог на найвищому рівні.

16-17 грудня 1992 р. відбувся перший офіційний візит в Україну Прем'єр-міністра РБ В.Кебіча, яким практично було започатковано встановлення офіційних двосторонніх контактів на високому рівні. 28 березня 1995 р. відбувся робочий візит в Україну (м. Чорнобиль) Президента Республіки Білорусь А.Лукашенка.

17-18 липня 1995 р. Президент України Л.Кучма вперше відвідав з офіційним візитом Білорусь. У перебігу візиту було укладено низку двосторонніх документів, у т.ч. базовий Договір між Україною й Білоруссю про дружбу, добросусідство та співробітництво, який набув чинності 6 серпня 1997 р.

23 вересня 1995 р. відбувся робочий візит Президента Білорусі в Україну. 17 січня 1997 р. проходила зустріч президентів двох держав у Гомелі.

12-13 травня 1997 р. відбувся перший офіційний візит Президента Білорусі А.Лукашенка в Україну. У 1998 р., 26-28 серпня, в Криму відбулася робоча зустріч президентів двох держав, а 11-12 грудня Президент України здійснив робочий візит у Республіку Білорусь.

12-13 березня 1999 р. відбувся робочий візит Президента Республіки Білорусь А.Лукашенка в Україну. В перебігу візиту було обговорено низку питань економічного співробітництва. Сторони обмінялися думками щодо широкого кола міжнародних питань. За результатами переговорів підписано Угоду між Україною та Республікою Білорусь про спрощений порядок зміни громадянства громадянами України, які постійно проживають у Республіці Білорусь, та громадянами Республіки Білорусь, які постійно проживають в Україні, а та-

кож Протокол між Кабінетом Міністрів України й Урядом Республіки Білорусь про внесення змін та доповнень в Угоду між Урядом України й Урядом Республіки Білорусь про пункти пропуску.

26-27 травня 2000 р. відбувався робочий візит Президента України Л.Кучми в Республіку Білорусь (м. Брест). Під час зустрічі президентів двох держав були, зокрема, досягнуті принципові домовленості щодо шляхів розв'язання ключових питань українсько-білоруських взаємин: взаєморозрахунків між Україною й Республікою Білорусь і ратифікації Національними Зборами РБ Договору про державний кордон між Україною та Республікою Білорусь.

Виходять на новий, вищий рівень міжпарламентські зв'язки, налагоджуються контакти між оборонними відомствами та міністерствами внутрішніх справ обох країн. Українська й білоруська сторони дбають про зміцнення договірно-правової бази двосторонніх відносин: між Україною й РБ укладено більше сотні правових документів, що регламентують співпрацю сторін у політичній, економічній, науково-технічній, військовій та гуманітарній сферах. Україна й Білорусь приділяють увагу розв'язанню питань задоволення культурних та інших потреб нацменшин. Так, білоруська сторона позитивно відгукнулася на пропозицію України щодо створення Комісії з питань захисту прав національних меншин.

Важливим напрямком українсько-білоруського співробітництва є взаємодія й координація зусиль у вивченні та мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи, поглиблення міжнародної співпраці у цій галузі.

Помітне місце у зовнішньополітичних інтересах України посідає *Молдова*, що диктується, передусім, спільними кордонами та широкими можливостями щодо налагодження всебічного взаємовигідного співробітництва. Суттєвим чинником розвитку двосторонніх відносин є те, що в РМ, за офіційними даними, мешкає близько 600 тис. українців, а в Україні, головно, в Одеській, Кіровоградській та Чернівецькій областях, — понад 250 тис. молдован.

Дипломатичні відносини між Україною й Республікою Молдова встановлено 10 березня 1992 р.

Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво підписано президентами двох країн у Кишиневі 23 жовтня 1992 р.

Відносини між Україною й РМ базуються також на основі низки двосторонніх угод. Станом на 1 квітня 2000 р. підписані та набули чинності 6 міждержавних договорів, 25 міжурядових і 23 міжвідомчі угоди та протоколи.

23 жовтня 1998 р. відбулася двостороння робоча зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Республіки Молдова П.Лучинським, під час якої обговорено питання двостороннього співробітництва, стан та перспективи врегулювання придністровського конфлікту. За результатами зустрічі підписано Договір між Україною й Республікою Молдова про економічне співробітництво на 1998-2007 рр. та чотири інші українсько-молдовські угоди.

Одним із проблемних питань в українсько-молдовських відносинах було проходження лінії кордону в районі населених пунктів Басарабяска, Паланка та Джурджулешти. У перебігу переговорів вдалося знайти його взаємоприйнятне вирішення. Під час офіційного візиту в Україну Президента Молдови

П.Лучинського 18-19 серпня 1999 р. відбулося підписання Договору між Україною й Республікою Молдова про державний кордон та Додаткового протоколу до Договору між Україною й Республікою Молдова про державний кордон та про передачу у власність України ділянки автомобільної дороги Одеса-Рені в районі населеного пункту Паланка. Крім того, було підписано низку інших важливих двосторонніх угод.

30 квітня 1999 р. завершено процес урегулювання питання власності на об'єкти залізничного транспорту, який тривав майже шість років.

З виникненням на території Молдови самопроголошe-них Ґаґаузької (19 серпня 1990) та Придністровської Молдавської (2 вересня 1990 р.) республік Україна, відповідно до своїх зобов'язань по Гельсінкському Заключному акту, а також норм міжнародного права, посіла принципову позицію щодо безумовного поважання територіальної цілісності й суверенітету Республіки Молдова в кордонах колишньої МРСР.

Україна бере активну участь у врегулюванні придністровського конфлікту. За ініціативою першої держави 16 липня 1999 р. відбулася зустріч президентів України, Республіки Молдова та Голови Уряду Російської Федерації за участі представника Діючого голови ОБСЄ та керівника Придністров'я з питань урегулювання придністровської проблеми. Президент України Л.Кучма запропонував до розгляду концепцію поетапного врегулювання відносин між Республікою Молдова та Придністров'ям.

До останнього часу помітною була роль Молдови і в ГУУАМ, що зумовлено її прагненням диверсифікувати власну енергетичну політику.

Дипломатичні відносини між Україною та *Грузією* було встановлено 21 липня 1992 р. 5 квітня 1994 р. розпочало роботу посольство України в Грузії, 19 серпня 1994 р. — посольство Грузії в Україні. У Грузії мешкає близько 41 тис. українців, в Україні — близько 24 тис. грузинів.

Між Україною й Грузією підписано 91 двосторонню угоду, головним серед яких є Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між Україною й Грузією (підписаний 13 квітня 1994).

Між Україною та Грузією склалися відносини особливого партнерства. Характерним є й високий динамізм контактів на всіх рівнях.

Протягом 1992-2000 рр. відбулася низка українсько-грузинських зустрічей на найвищому рівні. У лютому 1997 та у жовтні 1999 рр. відбулися офіційні візити в Україну Президента Грузії Е.Шеварднадзе. У жовтні 1997 та в березні 2000 рр. — офіційні візити в Грузію Президента України Л.Кучми.

У квітні 1999 р. проходив робочий візит у Грузію Президента України Л.Кучми з нагоди введення в дію Супсинського нафтотерміналу та залізничної поромної переправи в м. Поті.

Здійснюються контакти на рівні парламентів двох країн. У Парламенті Грузії утворено депутатську ґрупу в зв'язках із Верховною Радою Україною.

Близькість позицій України й Грузії щодо інтеграції в європейські структури обумовлює тісне співробітництво в міжнародних, європейських та регіональних організаціях, зокрема в рамках консультативного форуму ГУУАМ. Україна сприяє процесу врегулювання конфлікту між Грузією та Абхазією,

послідовно виступає за збереження територіальної цілісності Грузії, докладає зусиль для активізації своєї посередницької ролі у врегулюванні грузино-абхазького конфлікту.

Активно розвивається торговельно-економічне співробітництво. 16 квітня 1999 р. підписано Договір між Україною й Грузією про економічне співробітництво на 1999-2008 рр. Грузія підтримує український варіант транспортування каспійської нафти за маршрутом Баку-Супса-Одеса-Броди-країни Європи.

Дипломатичні відносини між Україною та *Вірменією* встановлено 25 грудня 1991 р. У вересні 1996 р. розпочало роботу посольство України у Вірменії.

Станом на квітень 2000 р. укладено 40 двосторонніх документів. Головними серед них є Договір про дружбу та співробітництво між Україною й Республікою Вірменія, підписаний 14 травня 1996 р., та Спільна Декларація Президента України й Президента Республіки Вірменія (липень 1997).

Протягом 1992-1999 рр. відбулася низка українсько-вірменських зустрічей на найвищому рівні. У травні 1996 р. з офіційним візитом у Вірменії перебував Президент України Л.Кучма; у липні 1997 офіційний візит в Україну здійснив тодішній Президент Вірменії Л.Тер-Петросян.

У червні 1998 р. в Ялті під час саміту країн-учасниць ЧЕС відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Вірменії Р.Кочаряном. У вересні 1999 р. президенти України й Вірменії мали зустріч у Ялті в рамках Балто-Чорноморського саміту.

Торговельно-економічне співробітництво двох країн розвивається на галузевому та міжрегіональному рівнях. У 1999 р. вдалося подолати тенденцію до зниження обсягів торговельно-економічного співробітництва, яка спостерігалася протягом останніх трьох років. 1996 р. створено Міжурядову спільну українсько-вірменську комісію з питань економічного співробітництва.

Перспективною є взаємодія двох країн у регіональних комунікаційних проектах, зокрема у транспортному проекті TRACECA. Введення в дію залізничного поромного сполучення Поті-Іллічівськ дозволяє активізувати двосторонні торговельно-економічні зв'язки завдяки спрямуванню вантажопотоків економічно вигідним морським шляхом.

Азербайджан посідає важливе місце у зовнішній політиці України, що зумовлено широкими можливостями щодо налагодження взаємовигідного економічного, політичного та культурного співробітництва.

Дипломатичні відносини між Україною та Азербайджаном встановлено 6 лютого 1992 р.

Договірно-правова база нараховує 61 документ (7 міждержавних, 28 міжурядових, 19 міжгалузевих та 7 протоколів). 16 березня 2000 р. підписано Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною й Азербайджанською Республікою.

Відносини між Україною та Азербайджаном розвиваються як на двосторонньому рівні, так і в рамках регіональних структур. Регулярно здійснюються візити вищих посадових осіб, зокрема, 27-28 липня 1995 р. — офіційний візит Президента України Л.Кучми в Азербайджанську Республіку; 24-25 березня 1997 р. в Україні з державним візитом перебував Президент Азербайджанської

Республіки Ґ.Алієв; 7-8 вересня 1998 р. Президент України взяв участь у роботі Міжнародної конференції "Відновлення історичного Шовкового Шляху" (TRACECA), яка відбулася в Баку; 16-17 березня 2000 р. Азербайджан з офіційним візитом знову відвідав Президент України Л.Кучма.

Пріоритетним напрямком українсько-азербайджанського співробітництва є торговельно-економічна сфера. Стратегічного значення для України набула проблема транспортування енергоносіїв. 25-27 травня 1998 р. український проект транспортування нафти за маршрутом Баку-Супса-Одеса-Броди-країни Європи був представлений під час Міжнародної конференції "Сказання про два моря — енергетичне майбутнє Каспійського та Чорного морів" (м.Стамбул).

Спільністю інтересів було продиктовано створення в жовтні 1997 р. в Страсбурзі нового регіонального блоку держав ГУУАМ.

Інтерес України щодо можливості спільного розроблення нафтових і газових родовищ, а також їх транспортування знаходить підтримку азербайджанської сторони, яка зацікавлена в поставках із нашої країни нафтогазового обладнання та промислових товарів.

Республіка Казахстан визнала Україну як незалежну державу 23 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 23 липня 1992 р.

21-23 лютого 1993 р. відбувся робочий візит у Республіку Казахстан Прем'єр-міністра України Л.Кучми. У перебігу візиту було підписано низку міжурядових та міжвідомчих угод.

20 січня 1994 р. Україну з офіційним візитом відвідав Президент Казахстану Н.Назарбаєв. Підсумком двосторонніх переговорів стало підписання Президентами Договору про дружбу та співробітництво між Україною й Республікою Казахстан, спільної Декларації "Сучасний світ: виклики та небезпеки". 10 серпня того самого року відбувся робочий візит Н.Назарбаєва в Україну. Сторони підписали Меморандум про подальше зміцнення відносин дружби та співробітництва між Україною й Республікою Казахстан.

Політичний діалог на найвищому рівні продовжили офіційні візити Президента Л.Кучми в Казахстан 20-22 вересня 1995 та 14-15 жовтня 1997 рр., під час яких було значно розширено договірно-правову базу між двома державами.

9-11 червня 1998 р. відбувся робочий візит Президента України Л.Кучми для участі в офіційній презентації Астани як нової столиці Республіки Казахстан.

16-17 вересня 1999 р. Україну з офіційним візитом відвідав Президент Республіки Казахстан Н.Назарбаєв. Було підписано Договір між Україною й Республікою Казахстан про поглиблення економічного співробітництва на 1999-2009 рр. та низку міждержавних, міжурядових і міжвідомчих документів. Невдовзі відбулася чергова зустріч керівників двох держав: 2-3 червня 2000 р. Н.Назарбаєв побував в Україні, взявши участь в урочистостях, присвячених 250-річчю від дня заснування Дніпродзержинська.

Активні контакти на різних рівнях сприяють розвиткові двосторонніх відносин, розв'язанню спільних проблем та поглибленню політичного діалогу. Взаємна зацікавленість країн одна в одній та широкий спектр напрямків співпраці дають підстави бачити у Казахстані перспективного партнера для нашої держави.

Дипломатичні відносини між Україною й *Туркменістаном* встановлено 10 жовтня 1992 р. Того самого дня під час офіційного візиту Президента України Л.Кравчука в Ашхабад було укладено міждержавний Договір про дружбу та співробітництво між Україною й Туркменістаном, підписано низку інших двосторонніх документів.

Подальшому розвиткові двосторонніх відносин сприяв візит у Туркменістану Прем'єр-міністра України Л.Кучми 24-25 лютого 1993 р., коли було підписано 11 угод та один протокол.

4-5 листопада 1994 р. Президент України Л.Кучма відвідав Туркменістан з офіційним візитом. Між керівниками двох дружніх держав відбувся докладний конструктивний обмін думками з широкого кола питань двостороннього співробітництва та міжнародних проблем.

З урахуванням результатів Міжнародної конференції у Вінніпегу "Партнерство заради економічних перетворень в Україні" та програми фінансової допомоги Україні з боку Міжнародного валютного фонду було досягнуто домовленості щодо реструктуризації боргу за 1993 р. терміном до 1 січня 2002 р., а також вироблено порядок розрахунків за поставки газу в 1994 р. з можливістю реструктуризації частини боргу.

Черговим кроком на шляху розвитку взаємовигідного співробітництва став офіційний візит в Україну Президента Туркменістану С.Ніязова 19-20 січня 1995 р. Укладено Угоду про постачання газу в Україну на 1995 р., підписано Протокол про внесення доповнень до Угоди про реструктуризацію українського боргу за 1993 р.

28-29 січня 1998 р. в Туркменістані з офіційним візитом побував Президент України Л.Кучма. Було підписано низку нових двосторонніх документів: Декларацію між Україною й Туркменістаном про подальший розвиток співробітництва, міжурядові угоди про поставки природного газу з Туркменістану в Україну, про взаємне заохочення інвестицій та уникнення подвійного оподаткування. Президенти констатували, що традиційні дружні зв'язки, обопільне прагнення до розвитку та поглиблення взаємовигідної двосторонньої співпраці, розуміння необхідності взаємодії в рамках СНД і в інших міжнародних організаціях створюють передумови для виведення українсько-туркменських стосунків на якісно новий рівень.

Цей високий рівень взаєморозуміння між дружніми державами підтвердив і робочий візит до Туркменістану Президента України Л.Кучми 23-24 грудня 1998 р. Президенти підписали Угоду про поставки природного газу з Туркменістану в Україну в 1999 р. Було укладено контракт між Національною акціонерною компанією "Нафтогаз України" та Державною торговельною корпорацією "Туркменнафтогаз" про поставки природного газу в Україну на суму 720 млн. доларів США, визначено, що 60% вартості газу сплачуватиметься українськими товарами та послугами, а 40% — валютою. Глави двох держав підписали Спільне розпорядження про будівництво та фінансування особливо важливих інвестиційних об'єктів загальнодержавного значення в Туркменістані.

Співробітництво з Туркменістаном є одним із перспективних напрямків для України. Обом країнам є що запропонувати одна одній. Туркменістан по-

сідає четверте місце у світі за обсягом видобутку природного газу. Сприятливими чинниками для ділового партнерства виступають також історичний досвід співпраці, технологічна сумісність виробничого та кадрового потенціалів, традиційне почуття дружби між двома народами. Цікавим є розвиток співробітництва в рамках трикутника Україна-Туркменістан-Іран, початок якому покладено 1995 р.

Відносини між Україною та *Узбекистаном* як двома незалежними державами започатковано Договором про основи міждержавних відносин, дружбу та співробітництво від 28 жовтня 1991 р. Дипломатичні відносини між Україною й Республікою Узбекистан встановлено 14 серпня 1992 р.

25 серпня 1992 р. відбувся перший візит Президента Республіки Узбекистан І.Карімова в Україну. Сторони підписали Договір про основи міждержавних відносин, дружбу та співробітництво між Україною й Республікою Узбекистан.

19-21 лютого 1993 р. під час візиту в Узбекистан урядової делеґації України на чолі з Прем'єр-міністром України Л.Кучмою було підписано низку важливих угод: про взаємні інвестиції та їх захист, неторговельні платежі, співробітництво в галузі повітряного та залізничного транспорту, зв'язку, торгівлі, банківської та митної діяльності, участь України в розробленні нафтогазовидобувного комплексу та золоторудних родовищ Узбекистану.

10-11 листопада 1994 р. відбувся новий візит в Україну Президента Узбекистану І.Карімова. Було підписано Декларацію про основні напрямки економічної співпраці між Україною та Республікою Узбекистан і міжурядові угоди.

Подальшому розвитку співробітництва між двома державами сприяв візит Президента України Л.Кучми в Узбекистан 20-21 червня 1995 р. Було підписано Договір про поглиблення економічної інтеграції між Україною й Республікою Узбекистан, низку інших угод.

Активний двосторонній діалог продовжили обміни візитами на рівні прем'єр-міністрів у 1996-1999 рр. З кожним таким візитом значно розширювалася договірно-правова база між нашими країнами.

Кінець 1990-х рр. характеризується інтенсивністю двостороннього політичного діалогу на найвищому рівні.

18-20 лютого 1998 р. в Україні з державним візитом перебував Президент Республіки Узбекистан І.Карімов. Було підписано Договір між Україною й Республікою Узбекистан про дружбу та подальше поглиблення всебічного співробітництва, низку інших важливих документів, реалізація яких виведе двостороннє співробітництво на новий, якісно вищий рівень.

7-8 жовтня 1999 р. І.Карімов знову відвідав Україну з офіційним візитом. Серед документів, що підписали президенти України й Узбекистану, слід особливо виділити Договір про економічне співробітництво на 1999-2008 рр. та міждержавну програму й заходи до неї.

30 листопада 1999 р. Президент Узбекистану І.Карімов узяв участь у церемонії інавґурації Президента України Л.Кучми.

Тотожність позицій України та Узбекистану в питаннях інтеґраційних процесів у рамках СНД, активне співробітництво у міжнародних та регіональних

організаціях, зокрема ГУУАМ, підтримка зовнішньополітичних ініціатив одне одного дозволяють з оптимізмом прогнозувати майбутнє двосторонніх відносин, що розвиваються у контексті стратегічного партнерства.

Дипломатичні відносини між Україною й *Киргизькою Республікою* встановлено 19 вересня 1992 р.

23-24 лютого 1993 р. Прем'єр-міністр України Л.Кучма здійснив офіційний візит до Бішкеку на чолі урядової делеґації України. Було підписано 12 міжурядових угод, 6 міжвідомчих і 4 Протоколи про співробітництво.

26 травня 1995 р. під час чергового засідання Ради голів держав СНД у Мінську було підписано низку нових двосторонніх документів.

Двосторонні контакти помітно активізувалися 1996 р. У лютому та квітні в Києві з робочими візитами побували урядові делеґації Киргизстану, а у квітні урядова делеґація України та представницька ґрупа українських промисловців і підприємців відвідала Бішкек. У результаті переговорів було погоджено шляхи реалізації двосторонніх домовленостей та подальшого розвитку співробітництва.

18-19 червня 1996 р. в Україні з офіційним візитом перебував Президент Киргизької Республіки А.Акаєв. Під час візиту підписано Договір про дружбу та співробітництво між Україною й Киргизькою Республікою, низку інших документів, зокрема міжурядових угод, які сприятимуть розширенню взаємин двох країн у різних галузях соціально-політичного та економічного життя.

18-19 квітня 1997 р. Україну з офіційним візитом відвідав Прем'єр-міністр Киргизької Республіки А.Джумагулов. Було укладено угоди міжурядового та міжвідомчого характеру.

15-16 жовтня 1997 р. відбувся офіційний візит Президента України Л.Кучми в Киргизьку Республіку. У перебігу візиту президенти ґрунтовно обговорили стан та перспективи розвитку українсько-киргизького співробітництва в різних сферах, а також широке коло міжнародних питань, поінформували один одного про внутрішньополітичне та економічне становище в своїх державах, висловили бачення перспектив українсько-киргизьких відносин. Сторони висловилися за нагальну необхідність повнішого використання значних можливостей обох країн для збільшення товарообігу. Пріоритетними напрямками було визначено галузі енерґетики, транспорту, машинобудування, ґірничорудну, золотовидобувну, хімічну та електротехнічну промисловість, військово- та науково-технічне співробітництво, поставки української продукції аґропромислового комплексу та сільськогосподарської техніки.

Дипломатичні відносини між Україною й *Республікою Таджикистан* встановлено 24 квітня 1992 р., але історію українсько-таджицьких відносин на державному рівні розпочато 15 грудня 1990 р. (ще у складі колишнього СРСР) укладенням міжурядової Угоди про економічне та культурне співробітництво на 1991-1995 рр. та Протоколу про взаємні поставки товарів народного споживання ринкового призначення у 1991-1995 рр.

На жаль, на відміну від інших держав колишнього СРСР, двосторонні українсько-таджицькі контакти на вищому рівні не відрізняються сьогодні великою активністю у зв'язку зі складною внутрішньополітичною ситуацією в

Таджикистані. У вересні 1994 р. під час роботи Ґенеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку відбулася зустріч на парламентському рівні, 1-3 лютого 1995 р. відбувся робочий візит у Київ Прем'єр-міністра Таджикистану Д.Карімова. 22-23 липня 1999 р. в Києві перебував Прем'єр-міністр Республіки Таджикистан Я.Азімов, який брав участь у Міжнародній конференції "INOGATE". 30 листопада 1999 р. в урочистій церемонії інавґурації Президента України Л.Кучми взяв участь голова Меджилісу Олі Таджикистану С.Раджабов.

19 січня 1996 р. на саміті СНД в Москві Президент України Л.Кучма запросив Президента Таджикистану Е.Рахмонова відвідати Київ з офіційним візитом. 16 листопада 1999 р. в Душанбе під час церемонії інавґурації Президента Республіки Таджикистан Е.Рахмонова міністр закордонних справ України Б.Тарасюк вручив йому особисте послання керівника Української держави.

Україна не має жодних договірно-правових зобов'язань стосовно міжтаджицького конфлікту та протистояння на таджицько-афґанському кордоні, оскільки вона не приєдналася до Договору про колективну безпеку СНД від 15 травня 1992 р. та Рішення країн-учасниць СНД від 22 січня 1993 р. про додаткові заходи щодо стабілізації обстановки в Таджикистані. Принципові підходи України до врегулювання конфлікту базуються на загальновизнаних нормах міжнародного права, згідно з якими українські спостерігачі беруть участь у діяльності Місії ООН в Таджикистані.

Країни Балтії та Північної Європи

Видатний український історіософ І.Лисяк-Рудницький свого часу писав: "Європа — це щось більше, ніж великий півострів євразійського суходолу; вона — сім'я народів, які, незважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культуру і суспільну спадщину"[14].

У 1990-х рр. XX ст. Україна практично долучилася до творення спільного "європейського дому", розвиваючи плідну співпрацю з усіма країнами континенту. Особливий інтерес для нашої держави як досвідом демократичних надбань, так і перспективами економічних відносин становлять країни Балтії та Північної Європи. Історична традиція спілкування з ними сягає сивої давнини. З Литвою, зокрема, Україна пов'язана багатьма століттями перебування в одній державі, з Латвією, Естонією й Фінляндією більша частина сучасної України також була пов'язана перебуванням в одній імперії.

Литовська Республіка визнала незалежність України 4 грудня 1991 р. 12 грудня 1991 р. між двома країнами встановлено дипломатичні відносини.

Важливою подією у двосторонніх українсько-литовських відносинах став перший державний візит у Литву Президента України Л.Кучми (23-24 вересня 1996 р.). Цей візит започаткував активний двосторонній діалог між президентами двох країн. 27 травня 1997 р. пройшла тристороння зустріч президентів країн Балтії, Польщі й України в Таллінні; 4-5 вересня 1997 р. — робочий візит Президента України Л.Кучми в Литву; 28-29 листопада 1997 р. — робочий візит в Україну Президента Литви А.Бразаускаса; 22-23 травня 1998 р. в Же-

шуві (Польща) відбулася тристороння зустріч президентів України, Литви й Польщі; 5-6 листопада 1998 р. — державний візит Президента Литовської Республіки В.Адамкуса в Україну; у квітні 1999 р. Президент України Л.Кучма відвідав Литовську Республіку з робочим візитом для участі в Міжнародній конференції "Регіональна інтеґрація транспорту"; 9-11 вересня 1999 р. Президент Литовської Республіки В.Адамкус взяв участь у Балто-Чорноморському саміті; 18 листопада 1999 р. Президент України Л.Кучма зустрівся з Президентом Литви В.Адамкусом у рамках Стамбульського саміту ОБСЄ; 30 листопада 1999 р. Президент Литви В.Адамкус взяв участь в інавґурації Президента України Л.Кучми.

У Сеймі Литви працює ґрупа з міжпарламентських зв'язків із Верховною Радою України. У Верховній Раді України також створено відповідну ґрупу.

На 1 січня 2000 р. договірно-правова база двосторонніх українсько-литовських відносин нараховує 56 угод (6 міждержавних, 24 міжурядові та 26 міжвідомчих).

Україна визнала державну незалежність *Латвійської Республіки* 26 серпня 1991 р., а 4 грудня 1991 р. Латвія визнала державну незалежність України. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 12 лютого 1992 р.

Активізації двосторонніх відносин сприяли державні візити Президента України Л.Кучми в Латвію (23-24 травня 1995) та Президента Латвії Г.Улманіса в Україну (21-22 листопада 1995), під час яких було обговорено питання поглиблення українсько-латвійських відносин та укладено низку двосторонніх договорів, включно з Договором між Україною й Латвійською Республікою про дружбу та співробітництво.

7-11 серпня 1998 р. Україну з офіційним візитом відвідав Президент Латвії Г.Улманіс. 10 листопада 1998 р. керівники двох держав мали зустріч у Варшаві під час святкування 80-річчя незалежності Польщі.

9-11 вересня 1999 р. Президент Латвійської Республіки В.Віке-Фрейберґа взяла участь у саміті голів держав та урядів країн Балто-Чорноморського реґіону, який проходив у Ялті.

24-25 лютого 2000 р. відбувся офіційний візит в Україну міністра закордонних справ Латвії І.Берзиньша.

Розвивається міжпарламентське співробітництво. На початку 1999 р. у Верховній Раді України та Сеймі Латвії відновлено ґрупи з міжпарламентських зв'язків.

Досить активно відбувається також співробітництво у військовій і ґуманітарній сфері.

Станом на 1 січня 2000 р. між двома країнами укладено 60 договорів, з яких 6 міждержавних, 19 міжурядових та 35 міжвідомчих.

Естонія визнала державну незалежність України 6 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 3 січня 1992 р. У серпні 1993 р. в Києві було відкрито посольство Естонської Республіки в Україні. 1 жовтня 1993 р. в Таллінні розпочало роботу посольство України в Естонії.

Договірно-правова основа міждержавних відносин почала формуватися під час офіційного візиту в Естонську Республіку Президента України Л.Крав-

чука 25-27 травня 1992 р. з підписання Договору про дружбу та співробітництво (ратифікований у квітні 1993) й міжурядової угоди про торговельно-економічне співробітництво. Всього договірно-правова база станом на 2000 р. нараховувала 41 угоду.

У липні 1993 р. відбувся офіційний візит Прем'єр-міністра України Л.Кучми в Естонію. У березні 1994 р. Україну з офіційним візитом відвідав Президент Естонії Л.Мері.

Своєрідним підсумком плідного політичного діалогу між двома країнами став державний візит Президента України Л.Кучми в Естонську Республіку 24-25 травня 1995 р. Президентами двох держав було підписано міждержавну Угоду про вільну торгівлю та Декларацію про поглиблення співробітництва й партнерства між Україною та Естонською Республікою.

Активний розвиток політичних і економічних відносин між двома державами пояснюється, зокрема, геополітичним положенням України (важливість співробітництва по осі "Північ-Південь"), а також політичною та економічною зацікавленістю Естонії, яка бачить в Україні, з одного боку, політичну опору, з другого — величезний ринок для своєї продукції.

Естонія активно підтримує зусилля України, спрямовані на розвиток міжрегіонального співробітництва, зміцнення безпеки та стабільності в Європі як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівнях. Зокрема, Президент Естонії Л.Мері підтримав ініціативу Президента України Л.Кучми і взяв участь у саміті "Балто-Чорноморське співробітництво: у XXI ст. без розподільчих ліній" (Ялта, 10-11 вересня 1999).

Розвивається й міжпарламентське співробітництво. 10-12 травня 2000 р. Україну з офіційним візитом відвідав спікер парламенту Естонії Т.Сааві.

Фінляндія визнала Україну 30 грудня 1991 р., а 1992 р., під час візиту Президента України Л.Кравчука в Гельсінкі, між двома країнами було встановлено дипломатичні відносини.

Важливою подією в розвитку двосторонніх відносин став перший офіційний візит Президента Фінляндії М. Койвісто в Україну 14-17 травня 1992 р. Під час візиту було підписано низку двосторонніх документів. 13-14 жовтня 1994 р. Україну з візитом відвідав міністр закордонних справ Фінляндії Х.Хаавісто.

Під час Всесвітньої конференції ООН з питань соціального розвитку в Копенгагені у березні 1995 р. відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Фінляндії М.Ахтісаарі. Було досягнуто принципових домовленостей щодо програми подальшого співробітництва та обміну візитами на наступні роки.

21-22 серпня 1995 р. відбувся офіційний візит у Фінляндію міністра закордонних справ України Г.Удовенка.

7-9 лютого 1996 р. Президент України Л.Кучма відвідав Фінляндію з офіційним візитом, який став етапною подією у розвитку двосторонніх відносин, сприяв посиленню ролі України в Північноєвропейському та Балтійському регіонах. Відбулися переговори Президента України Л.Кучми з Президентом Фінляндії М.Ахтісаарі. Головним політичним підсумком візиту слід вважати

те, що керівництво Фінляндії підтвердило політичну підтримку України як важливого чинника європейської безпеки та стабілізуючого фактора на пострадянському просторі.

5 вересня 1997 р. відбулася робоча зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Фінляндії М.Ахтісаарі під час саміту керівників держав Центральної та Східної Європи у Вільнюсі. Діалог між президентами було продовжено під час саміту Ради Європи в Страсбурзі 10 жовтня 1998 р.

31 березня-2 квітня 1998 р. відбувся державний візит Президента Фінляндії М.Ахтісаарі в Україну, де він провів переговори з Президентом України Л.Кучмою.

10-11 вересня 1999 р. Президент Фінляндії М.Ахтісаарі взяв участь у Балто-Чорноморському саміті в Ялті.

Швеція першою серед країн Північної Європи визнала незалежність України (19 грудня 1991). Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 13 січня 1992 р. під час візиту в Київ міністра закордонних справ Швеції М. аф Уґглас.

Договірно-правова база відносин на 1 травня 2000 р. нараховувала 2 міждержавні угоди, 6 міжурядових і 3 міжвідомчі.

У березні 1995 р. в Копенгаґені під час Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Прем'єр-міністром Швеції І.Карлссоном.

5-6 вересня 1996 р. відбувся офіційний візит міністра закордонних справ України Г.Удовенка в Швецію. Українського міністра прийняв голова держави король Карл XVI Густав.

10-12 червня 1997 р. з візитом у Києві перебував державний секретар у закордонних справах МЗС Швеції Я.Еліассон.

10 жовтня 1997 р. в Страсбурзі в рамках саміту Ради Європи Президент України Л.Кучма мав зустріч з Прем'єр-міністром Швеції Й.Перссоном.

23-25 березня 1999 р. відбувся державний візит Президента України Л.Кучми в Королівство Швеція. Президент України провів переговори з головою шведської держави королем Карлом XVI Густавом, спікером Ріксдагу (парламенту) Б.Даль, Прем'єр-міністром Швеції Й.Перссоном. Візит закріпив позитивний підсумок попереднього етапу українсько-шведських стосунків і заклав принципово важливі основи для їх нового етапу.

26-27 січня 2000 р. українська делеґація на чолі з Прем'єр-міністром України В.Ющенком узяла участь у роботі Міжнародного форуму з Голокосту, що проходив у Стокґольмі.

Свідченням зростання обопільного інтересу до поглиблення політичного діалогу між Україною й Швецією стало створення парламентських ґруп співробітництва у Верховній Раді України та Ріксдазі Швеції. У лютому 1997 р. в Стокґольмі відбулося спільне засідання представників обох парламентських ґруп.

Уряд *Норвегії* визнав незалежність України 24 грудня 1991 р. 5 лютого 1992 р. Київ відвідала делеґація Норвегії на чолі з міністром закордонних справ країни Т.Столтенберґом. Це був перший візит норвезької делеґації такого рівня в Україну. Під час візиту було підписано Протокол про встановлення

дипломатичних відносин між двома країнами. Посольство Королівства Норвегія в Україні було відкрито 1992 р.

Динаміка політичних відносин між Україною й Норвегією в 1992-1999 рр. відзначається низкою взаємних візитів, зустрічей на найвищому та високому рівнях.

Під час Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку 10-12 березня 1995 р. у Копенгагені відбулася робоча зустріч Президента України Л.Кучми з Прем'єр-міністром Норвегії пані Ґру Харлем Брутланд, під час якої були обговорені питання подальшого розвитку двостороннього політичного та економічного співробітництва.

27-28 вересня 1994 р. відбувся робочий візит в Україну заступника міністра закордонних справ Норвегії пані С. Б'єрке.

5-6 березня 1996 р. Норвегію з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ України Г.Удовенко. 25 травня 2000 р. у Флоренції під час зустрічі міністрів закордонних справ РЄАП відбулася зустріч міністра закордонних справ України Б.Тарасюка з міністром закордонних справ Норвегії Т.Ягландом.

Підтримуються активні контакти на міжвідомчому рівні, зокрема у військовій сфері. 8-10 червня 1999 р. відбувся візит делегації Міністерства оборони України на чолі з міністром оборони України О.Кузьмуком до Королівства Норвегія, під час якого підписано Угоду про військове співробітництво.

Інші країни Західної Європи

Європейський вимір міжнародних відносин не обмежується певною групою країн. Практично з кожною західноєвропейською країною у нашої держави є відносини, що мають велику перспективу розвитку.

Уряд *Ірландії* прийняв рішення про визнання незалежності України 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 1 квітня 1992 р.

23 жовтня 1994 р. відбулася коротка зустріч Президента України Л.Кучми з Прем'єр-міністром Ірландії А.Рейнольдсом в аеропорту Шеннон, коли Л.Кучма здійснював державний візит у Канаду.

У жовтні 1993 р. відбувся візит в Україну міністра туризму й торгівлі Ірландії Ч.Маккріві.

У 1994 та 1995 рр., під час 49-ї та 50-ї сесій Ґенеральної Асамблеї ООН, відбулися зустрічі міністрів закордонних справ двох країн Г.Удовенка та Д.Спрінґа, а в листопаді 1998 та в листопаді 1999 рр. у рамках засідання Комітету міністрів РЄ у Страсбурзі — зустрічі міністрів закордонних справ Б.Тарасюка та Д.Ендрюса. Остання зустріч між керівниками зовнішньополітичних відомств України та Ірландії — Б.Тарасюком та Б.Кауеном — відбулася 25 травня 2000 р. під час засідання Ради євроатлантичного партнерства у Флоренції.

Таким чином, політичний діалог між двома країнами характеризується відносно регулярним характером лише в рамках багатосторонніх форумів.

Обсяг торгівлі між Україною та Ірландією за 1999 р. становив 340 млн. доларів (експорт — 283 млн., імпорт — 57 млн.). Ірландські інвестиції в Україну на 1 січня 2000 р. наближалися суми 56 млн. доларів США.

Договірно-правова база українсько-ірландських двосторонніх відносин поки що не створена. Кілька двосторонніх угод перебувають на стадії підготовки. У торговельно-економічній сфері відносини між двома країнами регулюються положеннями угод, укладених Україною з ЄС.

Данія визнала незалежність України 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 12 лютого 1992 р.

У липні 1992 р. в Гельсінкі під час Наради з безпеки та співробітництва в Європі Президент України Л.Кравчук зустрівся з Прем'єр-міністром Данії П.Шлютером. Ця зустріч започаткувала політичний діалог між двома країнами.

8-9 листопада 1994 р. відбувся офіційний візит міністра закордонних справ Данії Н.Х.Петерсена в Україну, під час якого були досягнуті конкретні домовленості щодо подальшого розвитку двостороннього співробітництва.

Значного імпульсу розвитку українсько-данських відносин надали робочі зустрічі Президента України Л.Кучми з Прем'єр-міністром Данії П.Н.Расмуссеном під час Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку 10-12 березня 1995 р. у Копенгагені.

5-6 березня 1996 р. відбувся перший офіційний візит міністра закордонних справ України Г.Удовенка в Данію. У рамках візиту міністра прийняли кронпринц Данії Фредерік та Прем'єр-міністр П.Н.Расмуссен. Під час візиту була підписана Спільна декларація про основні принципи співробітництва між Україною та Данією.

9-10 вересня 1998 р. міністр закордонних справ Данії Н.Х.Петерссен відвідав Україну з офіційним візитом, під час якого був прийнятий Президентом України Л.Кучмою.

У 1999-2000 рр. українсько-данські двосторонні відносини характеризувалися низкою важливих конкретних заходів, здійснених у контексті реалізації головних зовнішньополітичних пріоритетів України. Першочергова увага приділялася опрацюванню з данською стороною комплексу питань, пов'язаних з реалізацією стратегічного курсу України на інтеґрацію до ЄС.

Бельгія визнала Україну водночас з іншими державами-членами ЄС 31 грудня 1991 р. Угоду про встановлення дипломатичних відносин між Україною й Бельгією було укладено в Брюсселі 10 березня 1992 р. Тоді ж підписано Протокол про правові основи співробітництва.

Всебічні відносини з Бельгією як однією з провідних країн Європи, впливовим членом ЄС і НАТО, є для України вагомим чинником її інтеґрації до європейських та євроатлантичних структур.

Постійний політичний діалог на вищому рівні було започатковано робочим візитом Президента України Л.Кравчука в Бельгію 7-8 липня 1992 р.

Президент України Л.Кучма зустрівся з королем Альбертом II під час візиту в Бельгію на запрошення голови Європейської Комісії у червні 1995 р.

28-29 липня 1997 р. відбувся офіційний візит в Україну Прем'єр-міністра Бельгії Ж.-Л.Деґане. З офіційним візитом міністр закордонних справ Бельгії Е.Дерейке відвідав Київ у травні 1996 р., а міністр закордонних справ України Г.Удовенко Брюссель — у квітні 1997.

Прем'єр-міністр України В.Ющенко під час візиту в Брюссель 22-23 травня 2000 р. для участі у засіданні Ради "Україна-ЄС" зустрівся з Прем'єр-міністром Бельгії Г.Вергофстадтом та з головою Палати представників Федерального парламенту Бельгії Г.Де Кроо.

Важливими для розвитку українсько-бельгійських міжпарламентських зв'язків стали візити в Брюссель 6-8 листопада 1994 р. делеґації Верховної Ради України та візит в Україну 11-13 березня 1996 р. парламентської делеґації Бельгії. У рамках міжпарламентських зв'язків з обох сторін утворено відповідні депутатські ґрупи.

Нині українсько-бельгійське співробітництво ґрунтується на договірно-правовій базі, яка складається з майже 10 міждержавних, міжурядових та міжвідомчих угод.

Останнім часом дедалі помітнішою стає тенденція до перенесення основного наголосу в двосторонньому співробітництві на його торговельно-економічну складову. Спостерігається зростання інтересу ділових і банківських кіл Бельгії до України. Його конкретним виявом стали проведені в травні 1999 р. двосторонні міжвідомчі економічні консультації під егідою МЗС України та Бельгії. Виходячи з особливостей федеративного устрою Бельгії, значна увага приділяється налагодженню регіонального співробітництва.

Королівство *Нідерланди* визнало Україну разом з іншими державами ЄС 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 1 квітня 1992 р.

Імпульс розвиткові політичного діалогу на вищому рівні між Україною та Нідерландами було надано офіційним візитом Прем'єр-міністра цієї країни В.Кока в Україну 12-14 березня 1996 р., а також офіційним візитом у Нідерланди Президента України Л.Кучми (2-3 грудня 1997).

Плідним для розвитку двосторонніх українсько-нідерландських стосунків виявився 1999 р., який ознаменувався низкою візитів представників Уряду України.

1999 р. активізувалися й українсько-нідерландські міжпарламентські зв'язки. На запрошення парламенту та Національного банку Нідерландів з робочим візитом там побувала делеґація Верховної Ради України.

Головним документом у договірно-правовій базі українсько-нідерландського співробітництва, що визначає подальший розвиток двостороннього співробітництва на тривалу перспективу, є Спільна декларація про основи відносин між Україною й Королівством Нідерланди. Діє низка інших міжурядових та міжвідомчих угод.

Нідерланди посідають третє місце серед європейських країн за розмірами надання технічної допомоги нашій країні, передусім у сільському господарстві, харчовій промисловості, енерґетиці, транспорті. Щорічний бюджет програми за 1999 та 2000 рр. становив 18 млн. ґульденів (9 млн. доларів США).

Нідерланди послідовно здійснюють політику підтримки України на політичній арені та розвитку відносин з нашою країною в усіх сферах, включно з наданням допомоги у реформуванні економіки.

Люксембурґ визнав незалежність України 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 1 липня 1992 р.

14 червня 1994 р. Президент України Л.Кравчук здійснив візит у Люксембург, під час якого було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, спільну декларацію Президента України й Прем'єр-міністра Люксембургу.

2 грудня 1996 р. Президент України Л.Кучма зустрівся з Прем'єр-міністром Люксембургу Ж.-К.Юнкером у рамках Лісабонського саміту ОБСЄ.

6-7 вересня 1997 р. Україну з офіційним візитом відвідав Прем'єр-міністр Люксембургу Ж.-К.Юнкер. Під час візиту відбулася його зустріч з Президентом України Л.Кучмою. Головним політичним результатом візиту стало висловлення люксембурзьким Прем'єр-міністром підтримки ролі України як невідривної складової ЦСЄ в побудові нової архітектури європейської безпеки.

8-9 червня 1998 р. відбувся офіційний візит у Люксембург Прем'єр-міністра України В.Пустовойтенка.

У рамках доброчинної діяльності люксембурзький Червоний Хрест упроваджує програму допомоги дітям із серцево-судинними захворюваннями. Протягом 1992-1997 рр. проведено діагностику та операції понад 100 українським дітям, на що виділено понад 1 млн. доларів США. Програма підтримки та сприяння розвитку серцевої хірургії впроваджується у Львівському міжобласному центрі серцевої хірургії.

Швейцарська Конфедерація визнала державну незалежність України 23 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома державами встановлено 6 лютого 1992 р.

За цей період закладено основу договірно-правової бази двосторонніх відносин. Свідченням обопільного прагнення до постійного нарощування динаміки політичного діалогу стали регулярні контакти на високому рівні.

Важливою подією в процесі формування та розвитку відносин між двома країнами став перший офіційний візит у Швейцарію Президента України в березні 1996 р. Була підтверджена політична підтримка Швейцарією позаблокового статусу України, її незалежного суверенного розвитку, курсу економічних реформ, визначено головні напрямки подальшої активізації двостороннього співробітництва.

Президент України Л.Кучма мав зустрічі з керівником Швейцарії Ж.-П.Деламюром у рамках Всесвітнього економічного форуму в Давосі у 1999 та 2000 рр.

У листопаді 1994 та в листопаді 1998 рр. відбулися візити в Україну державного секретаря з питань зовнішньої політики Я.Келленбергера. Офіційний візит у Швейцарію міністра закордонних справ України Г.Удовенка відбувся 23-26 січня 1997 р.

Швейцарська сторона фінансує низку проектів в Україні, зокрема з підготовки банківських службовців та забезпечення адаптації банківської системи України до нових умов функціонування (4 млн. доларів США). Підготовка здійснюється з урахуванням дедалі тіснішої взаємодії України з міжнародними фінансовими інститутами.

Сучасний етап українсько-швейцарського економічного співробітництва позначений прогресом на шляху формування його нормативної основи, більш динамічним і передбачуваним характером двосторонніх стосунків, підвищен-

ням можливостей для сприяння виходу українських підприємців на швейцарський ринок і підтримки корисних швейцарських підприємницьких ініціатив в Україні.

На прохання Ліхтенштейну з 1919 р. Швейцарія забезпечує дипломатичне представництво цієї країни в інших державах. Всі акти визнання держав і встановлення з ними дипломатичних відносин, як і акредитації послів Швейцарії за кордоном, здійснюються Федеральною радою (урядом) Швейцарії за погодженням з Ліхтенштейном і від його імені.

Дипломатичні відносини між Україною та *Ліхтенштейном* встановлено у лютому 1992 р.

Попри те, що дипломатичні представництва Швейцарії репрезентують інтереси Ліхтенштейну за кордоном, зокрема і в Україні, державна адміністрація Швейцарії не має повноважень відповідати за органи влади князівства. 11 грудня 1998 р. відбулося вручення вірчих грамот послом України в Швейцарській Конфедерації (в Ліхтенштейні — за сумісництвом) князеві Гансу-Адаму II фон Ліхтенштейну.

7 травня 1999 р. в рамках 104-го засідання Комітету Міністрів Ради Європи відбулася розмова міністра закордонних справ України Б.Тарасюка з міністром закордонних справ Ліхтенштейну А.Віллі. Чергова зустріч міністрів відбулася 22 вересня 1999 р. в Нью-Йорку в рамках Генеральної Асамблеї ООН.

Прямі ліхтенштейнські інвестиції в економіку України станом на 1 січня 2000 р. становили 71,9 млн. доларів США, з них понад половину — в хімічну промисловість. Зареєстровано 43 спільні українсько-ліхтенштейнські підприємства.

Зважаючи на те, що на Ліхтенштейн поширюються торговельно-економічні договори, укладені Швейцарією з третіми державами, договірно-правова база українсько-ліхтенштейнських відносин налічує 10 документів.

Становлення українсько-австрійських відносин розпочалося відразу ж після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. На відміну від багатьох інших західних держав, *Австрія*, не чекаючи референдуму 1 грудня, негайно стала налагоджувати політичні контакти з Україною. 28 вересня 1991 р. в Нью-Йорку міністри закордонних справ України та Австрії А.Зленко й А.Мок підписали Протокол про консульські відносини.

24 січня 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між двома державами. У замку Ланьцут (Польща, 7-8 червня 1996) та на Економічному саміті країн ЦСЄ у Зальцбурзі (7-9 липня 1996) відбулися зустрічі Президента України Л.Кучми з Федеральним Президентом Австрії Т.Клестілем. Політичний діалог на найвищому рівні був продовжений на Економічному саміті ЦСЄ у Зальцбурзі (10 липня 1997), неформальних зустрічах президентів країн ЦСЄ у Левочі (Словаччина, 22-23 січня 1998), у Львові (14-15 травня 1999), у Секешфегерварі (Угорщина, 28-29 квітня 2000) та під час Стамбульського саміту ОБСЄ (18-19 листопада 1999).

14-16 жовтня 1998 р. відбувся державний візит Президента України Л.Кучми в Австрію, який був поєднаний з Другим самітом "Україна-ЄС". Візит надав нового імпульсу процесам подальшого нарощування співробітництва в

усіх галузях українсько-австрійських відносин. Відбулися зустрічі Президента України Л.Кучми з Президентом Австрії Т.Клестілем, Канцлером В.Клімою, Головою Національної Ради Х.Фішером, віце-канцлером, федеральним міністром закордонних справ В.Шюсселем, федеральним міністром фінансів Р.Едлінгером, а також з представниками австрійських ділових кіл та української громади в Австрії.

17-18 травня 2000 р. в Києві з першим державним візитом перебував Федеральний Президент Республіки Австрія Т.Клестіль. У рамках візиту відбулася його зустріч з Президентом України Л.Кучмою, проведено українсько-австрійський економічний семінар. Було укладено низку двосторонніх угод.

Започаткуванню міжпарламентських зв'язків сприяв візит в Україну Голови Національної Ради Х.Фішера (30 травня-1 червня 1996). У квітні 1997 р. відбувся перший офіційний візит в Австрію делеґації Верховної Ради України. Успішно розвивається співробітництво між двома країнами у військовій галузі, у правоохоронній сфері.

Одним із напрямків розвитку двосторонніх відносин є налагодження сталих взаємовигідних партнерських зв'язків між окремими регіонами. Укладено низку протоколів про співробітництво між областями України та федеральними землями Австрії.

Уряд *Королівства Іспанія* визнав Україну як незалежну державу 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 30 січня 1992 р.

Тенденції розвитку двосторонніх відносин засвідчують, що в України та Іспанії немає суттєвих суперечностей і розбіжностей у поглядах на ґлобальні й регіональні проблеми.

У квітні 1992 р. Україну відвідав міністр закордонних справ Іспанії Ф.Ордоньєс.

8-10 лютого 1994 р. відбувся офіційний візит міністра закордонних справ України А.Зленка в Іспанію. Відбулася зустріч міністра з королем Іспанії Хуаном Карлосом І, парафовано Договір про дружбу та співробітництво між Україною й Іспанією, підписано Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України й Урядом Іспанії.

7-9 жовтня 1996 р. відбувся державний візит Президента України Л.Кучми в Іспанію. Президент України мав зустрічі з королем Іспанії Хуаном Карлосом І, Головою Уряду Х.М.Аснаром. Л.Кучма виступив з промовою перед депутатами Ґенеральних Кортесів Іспанії, зустрівся з представниками ділових кіл та української громади в Мадриді. Під час візиту було підписано Договір про дружбу та співробітництво між Україною й Іспанією, низку двосторонніх угод.

Досягнуті під час візиту домовленості, зокрема щодо активнішого розвитку відносин у галузі економіки, та укладені двосторонні документи сприяли переведенню відносин України з Іспанією в практичнішу площину.

8 липня 1997 р. під час саміту НАТО в Мадриді Президент України Л.Кучма зустрівся з Головою Уряду Іспанії Х.М.Аснаром. У розмові було порушено питання інтеґрації України до європейських структур. Розвивається міжпарламентське співробітництво. Парламент Іспанії першим із парламентів країн-

членів ЄС ратифікував Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і ЄС (9 травня 1995).

У грудні 1993 р. в Києві було створено Товариство дружби та культурних зв'язків "Україна — Іспанія".

Уряд *Португальської Республіки* визнав Україну як незалежну державу 7 січня 1992 р.

26-27 січня 1992 р. відбувся візит в Україну міністра закордонних справ Португалії Жуао де Деуш Пінейру. 27 січня 1992 р. підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин між двома країнами.

У грудні 1996 р. в рамках саміту ОБСЄ в Лісабоні Президент України Л.Кучма зустрівся з Президентом Португальської Республіки Ж.Сампайо.

У жовтні 1997 р. під час саміту Ради Європи в Страсбурзі відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Прем'єр-міністром Португальської Республіки А.Гутеррешем.

Важливим моментом у розвитку двосторонніх відносин став перший державний візит Президента Португалії Ж.Сампайо в Україну (13-16 квітня 1998). Під час зустрічей з Президентом України Л.Кучмою було обговорено питання розвитку українсько-португальських відносин, взаємовідносин України з ЄС, співробітництва двох країн у міжнародних організаціях.

8-10 лютого 2000 р. відбувся офіційний візит у Португалію міністра закордонних справ України Б.Тарасюка. Проведено зустрічі з Президентом Португалії Ж.Сампайо, Головою Асамблеї Республіки А. де Алмейда Сантушем та міністром закордонних справ Ж.Гамою.

Центрально-Східна Європа й Туреччина

У країна належить до регіону Центрально-Східної Європи, відтак відносини з цими країнами є пріоритетними для нашої держави. Більша частина Туреччини розташована в Азії, але за характером своїх зв'язків і членством у міжнародних організаціях ця країна більше належить Європі. Туреччина — наш найближчий сусід, країна, що тісно пов'язана історичними зв'язками з Україною.

Туреччина визнала незалежність України 16 грудня 1991 р. Консульські відносини між Україною й Туреччиною встановлено 20 листопада 1991 р. 3 лютого 1992 р. було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин.

Від січня 1993 р. в Анкарі функціонує посольство України. 3 квітня 1992 р. в Києві відкрито посольство Турецької Республіки.

Станом на червень 2000 р. укладено 59 двосторонніх українсько-турецьких документів. 4 травня 1992 р. було підписано Договір про дружбу та співробітництво між Україною й Турецькою Республікою.

Важливим кроком у розвитку відносин між Україною й Турецькою Республікою став візит Президента Туреччини Т.Озала в Київ 13-14 березня 1991 р.

У травні 1992 р. відбувся офіційний візит у Турецьку Республіку Президента України Л.Кравчука, у травні-червні 1994 — офіційний візит в Україну Прези-

дента Турецької Республіки С.Демірeля. 11 березня 1995 р. відбулася зустріч президентів України й Туреччини Л.Кучми та С.Демірeля у Копенгагені.

У листопаді 1996 р. відбувся офіційний візит у Туреччину Президента України Л.Кучми. У 1997 р. президенти України й Туреччини мали зустріч у Стамбулі під час роботи Міжнародної конференції "Нові можливості співробітництва в Чорноморському регіоні".

У травні 1998 р. Україну з офіційним візитом відвідав Президент Туреччини С.Демірель. У спільному комюніке, підписаному президентами двох країн, рівень українсько-турецьких відносин характеризувався як рівень конструктивного партнерства.

1999 р. президенти України й Туреччини двічі зустрічалися під час роботи міжнародних форумів — 17 листопада в Стамбулі під час неформального саміту ОЧЕС та саміту ОБСЄ й 30 листопада в Києві під час інавгурації Президента України Л.Кучми.

Торговельно-економічне співробітництво між двома країнами розвивається на галузевому та міжрегіональному рівнях, регулюється низкою міжурядових угод. За обсягами товарообігу в 1999 р. Туреччина входить до першої п'ятірки країн-торговельних партнерів України.

Відносини з *Республікою Польща* посідають особливе місце у зовнішній політиці нашої держави. Цьому сприяють географічна, культурна, історична близькість наших народів. Тісні відносини знайшли своє відображення у формуванні стратегічного партнерства між двома країнами.

Договірно-правова база українсько-польських відносин є досить широкою. Станом на червень 2000 р. між Україною й РП підписано 95 двосторонніх документів, що регламентують співпрацю у політичній, економічній, науково-технічній, військовій та гуманітарній сферах.

18 травня 1992 р. підписано широкомасштабний міждержавний Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. Цей документ став правовою основою для формування якісно нової системи всебічних відносин між двома державами на тривалу перспективу.

Міцну базу для налагодження стабільних відносин між нашими державами заклав постійний політичний діалог на найвищому рівні. Результатом візиту Президента Республіки Польща Л.Валенси в Україну (24-26 травня 1993) стало створення Консультаційного комітету президентів України й Республіки Польща (ККП), діяльність якого спрямована на аналіз і підготовку пропозицій, що стосуються широкого кола питань двосторонніх відносин, а також проблем Центрально-Східноєвропейського регіону та міжнародної політики.

Тісною є співпраця між Україною й Польщею в міжнародних організаціях, а також взаємодія щодо реалізації стратегічного курсу двох країн на інтеграцію до ЄС.

Поглиблюється транскордонне співробітництво, що знайшло практичне втілення у створенні міжнародної асоціації "Карпатський Єврорегіон", до якої ввійшли відповідні регіони Польщі, Угорщини, Румунії, Словаччини (асоційований член) і чотири області України — Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька.

Етапними кроками у розвитку українсько-польських відносин стали офіційний візит у Польщу Президента України Л.Кучми 25-26 червня 1996 р. Сторони констатували, що українсько-польські двосторонні відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства. Плідним був також державний візит Президента Польщі А.Кваснєвського в Україну 20-22 травня 1997 р. Головним підсумком останнього стало підписання президентами Спільної заяви "До порозуміння і єднання", яка підвела риску під складними періодами спільної історії двох народів і закликала молоде покоління українців і поляків жити в мирі та злагоді.

Тільки протягом 1999-2000 рр. президенти України й Польщі зустрічалися, як у двосторонньому, так і в багатосторонньому форматі, понад 10 разів.

Така динаміка українсько-польських взаємин засвідчує повну підтримку нашим сусідом курсу реформ, які запроваджуються в Україні.

Румунія посідає важливе місце у зовнішньополітичних інтересах України, що зумовлено багатьма факторами, передусім спільним кордоном (понад 600 км) та широкими можливостями щодо налагодження взаємовигідного співробітництва.

8 січня 1992 р. Румунія визнала державну незалежність України, а вже 1 лютого того самого року було встановлено дипломатичні відносини між двома країнами.

На початковому етапі становлення новітніх українсько-румунських відносин спостерігалися спроби висунення до України територіальних претензій. Після "подій 1989 р." помітно активізувалася пропаганда так званого "історичного права" Румунії на деякі українські землі, а з проголошенням незалежності України ця кампанія набула відверто антиукраїнського характеру.

Попри несприятливі обставини, в результаті дворічного переговорного процесу 2 червня 1997 р. було підписано Договір про відносини добросусідства та співробітництва між Україною й Румунією. Він заклав правовий фундамент розвитку двосторонніх відносин. У цьому документі сторони підтвердили як "непорушний існуючий кордон між Україною і Румунією" та зобов'язалися утримуватись від будь-яких територіальних претензій.

Водночас було укладено додаткову Угоду стосовно принципів та процедури роботи над Договором про режим державного кордону та Угодою про делімітацію континентального шельфу й виключних економічних зон. Станом на липень 2000 р. відбулося 8 раундів переговорів щодо договірно-правового оформлення державного кордону між Україною та Румунією.

Після укладення базового політичного Договору активізувалися двосторонні контакти на всіх рівнях. Відбулися зустрічі президентів України та Румунії в рамках міжнародних форумів у Вільнюсі (4 вересня 1997), Бухаресті (26 листопада 1997), Левочі (Словаччина, 26 січня 1998), Ялті (4 червня 1998), Баку (7 вересня 1998), Кишиневі (23 жовтня 1998), Вашинґтоні (24 травня 1999), Львові (14-15 травня 1999), Ялті (10-11 вересня 1999).

27-28 травня 1999 р. відбувся перший офіційний візит Президента Румунії Е.Константінеску в Україну. В рамках візиту було відкрито Генеральне консульство Румунії в Чернівцях.

Важливим аспектом розвитку українсько-румунських стосунків є той факт, що в Румунії, за офіційними даними, живе близько 67 тис. українців (Союз українців Румунії вважає, що їх близько 250 тис.), а в Україні — майже 135 тис. румунів.

Стратегічні пріоритети України та Румунії зумовлюються також наявністю у них спільних інтересів у контексті євроінтеграційних прагнень.

Широкі можливості для всебічної взаємовигідної співпраці між Україною й *Словацькою Республікою* зумовлені багатьма об'єктивними факторами: наявністю спільних кордонів; глибокими історичними та культурними зв'язками наших народів; браком будь-яких взаємних територіальних претензій; традиційними господарськими зв'язками, взаємодоповнювальним характером національних економік; існуванням чисельної української національної меншини в Словаччині та словацької — в Україні. Обидві країни обрали шлях перебудови економіки на ринкових засадах, побудови нової демократичної держави. Обидві прагнуть інтеграції в європейські структури.

Україна однією з перших країн світу вже 1 січня 1993 р. визнала державну незалежність Словацької Республіки. 29-30 червня 1993 р. Президент Словацької Республіки М.Ковач відвідав Україну з офіційним візитом, під час якого було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною й Словацькою Республікою.

14-15 червня 1995 р. відбувся офіційний візит в Україну Прем'єр-міністра Словацької Республіки В.Мечіара. Під час візиту було підписано низку документів, які суттєво розширили договірно-правову базу двосторонніх відносин.

Під час двосторонніх переговорів у рамках проведення Економічного форуму країн Центральної та Східної Європи (9-11 липня 1997) в Зальцбурзі, (Австрія) Президент Словацької Республіки офіційно запросив Президента України Л.Кучму взяти участь у щорічній традиційній неформальній зустрічі керівників держав Центральної Європи у Словаччині (м.Левоча) 23-24 січня 1998 р. Під час саміту відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Словацької Республіки.

Протягом 1998 р. українсько-словацьким відносинам помітно бракувало належної динамічності та цілеспрямованості (певною мірою, це було пов'язано з проведенням парламентських виборів в обох країнах).

Новий етап у двосторонніх відносинах настав після обрання Президентом Словаччини Р.Шустера. 15 червня 1999 р. Президент України Л.Кучма взяв участь у церемонії інавгурації новообраного Президента СР.

10-11 вересня 1999 р. Президент України зустрівся з Президентом СР Р.Шустером під час саміту "Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи без розподільчих ліній" (м.Ялта), а 30 листопада 1999 р. Президент СР Р.Шустер взяв участь в інавгурації Президента України Л.Кучми.

28 квітня 2000 р. відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Словаччини Р.Шустером у рамках неформального саміту президентів Центральної Європи у м.Секешфегервар (Угорщина).

Останнім часом на відносинах між двома країнами певною мірою позначилося рішення Уряду Словаччини про запровадження, починаючи з 28 червня

2000 р., візових відносин з Україною. Цей крок словацької сторони вимагатиме від двох країн значних зусиль, щоб не допустити суттєвого зниження динаміки двосторонніх, зокрема економічних, контактів.

Чехія посідає одне з важливих місць у комплексі пріоритетів зовнішньої політики України. Геополітичне розташування двох країн зумовлює наявність у них спільних "європейських інтересів".

Чеська Республіка в складі ЧСФР визнала незалежну Україну 8 грудня 1991 р., а 30 січня наступного року встановила з нею дипломатичні відносини. Після розділу ЧСФР Україна однією з перших визнала Чеську Республіку та встановила з нею дипломатичні відносини з 1 січня 1993 р.

Важливим етапом у розвитку українсько-чеських відносин став державний візит Президента України Л.Кучми в Чехію (25-26 квітня 1995), під час якого було підписано міждержавний Договір про дружні відносини та співробітництво.

Чеська Республіка, головуючи в 1995 р. в Комітеті Міністрів Ради Європи, активно сприяла вступу України до цієї організації.

4-6 червня 1997 р. відбувся офіційний візит в Україну чеської парламентської делеґації на чолі з головою Палати депутатів парламенту М.Земаном.

30 червня-2 липня 1997 р. відбувся перший державний візит Президента Чехії В.Гавела в Україну, під час якого було підписано низку двосторонніх документів.

Президенти України Л.Кучма й Чеської Республіки В.Гавел мали також зустрічі під час самітів президентів країн Центральної Європи в Левочі (Словаччина) у січні 1998 р., а в травні 1999 — у Львові.

Між Україною й Чехією укладено 49 двосторонніх міждержавних, міжурядових та міжвідомчих угод.

Міждержавний Договір про дружні відносини та співробітництво набув чинності 25 липня 1996 р.

Україна зацікавлена в підтримці з боку Чехії своїх зусиль, спрямованих на інтеґрацію до ЄС, у підвищенні ефективності торговельно-економічних відносин.

Угорщина однією з перших країн світу визнала державну незалежність України. 3 грудня 1991 р. між нашими країнами було встановлено дипломатичні відносини. Ця держава першою відкрила своє посольство в Україні. 6 грудня 1991 р. було укладено Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною й Угорською Республікою.

З огляду на те, що обидві країни мали близькі погляди на шляхи розв'язання багатьох міжнародних та регіональних проблем, були зацікавлені у всебічному співробітництві, процес зближення між ними розпочався вже у вересні 1990 р., коли Президент Угорщини А.Ґьонц відвідав Україну з офіційним візитом. Цей візит поклав початок регулярним зустрічам між найвищими посадовими особами двох країн.

У лютому 1993 р. відбувся офіційний візит Президента України Л.Кравчука в Угорщину, під час якого підписано новий пакет угод, що визначили пріоритетні напрямки подальшого розвитку співробітництва двох країн.

14-16 листопада 1996 р. відбувся офіційний візит Президента Угорщини А.Ґьонца в Україну. 27-28 жовтня 1998 р. Угорщину з офіційним візитом відвідав Президент України Л.Кучма.

14-15 травня 1999 р. Президент Угорщини А.Ґьонц узяв участь у роботі Шостої неформальної зустрічі керівників держав Центральної Європи у Львові, а 10-11 вересня 1999 — у роботі Міжнародної конференції "Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи XXI ст. без розподільчих ліній", яка відбувалася в Ялті.

25-26 лютого 2000 р. відбувся офіційний візит в Україну Прем'єр-міністра Угорської Республіки В.Орбана. Головною темою його переговорів з Президентом України Л.Кучмою та Прем'єр-міністром України В.Ющенком було розширення торговельно-економічного співробітництва між двома країнами. Зокрема, досягнуто домовленості щодо проведення засідання українсько-угорської Комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва, зустрічей ділових кіл, бізнес-форумів.

Значне місце у двосторонніх українсько-угорських відносинах посідають питання співробітництва двох країн у євроінтеґраційній сфері, у галузі військової та правоохоронної співпраці.

Болгарія посідає важливе місце на балканському напрямку зовнішньої політики України, що зумовлено близькістю інтересів у Чорноморському й Придунайському регіонах. Україну й Болгарію єднає етнічна, мовна та релігійна спорідненість, традиційні економічні, торговельні та культурно-історичні зв'язки. На території України компактно живе болгарська меншина (234 тис. осіб). У Болгарії мешкає 6 тис. громадян України та вихідців з її території.

5 грудня 1991 р. Болгарія визнала Україну як незалежну державу, а 13 грудня того самого року між двома країнами було встановлено дипломатичні відносини.

5 жовтня 1992 р. Болгарію з офіційним візитом відвідав Президент України Л.Кравчук. Було підписано низку двосторонніх документів, зокрема міждержавний Договір про дружні відносини та співробітництво.

8-10 грудня 1994 р. відбувся офіційний візит в Україну Президента Республіки Болгарія Ж.Желєва, 28-30 листопада 1995 — болгарської парламентської делеґації на чолі з Головою Народних Зборів Б.Сендовим, 30-31 жовтня 1997 — Голови Ради Міністрів І.Костова.

24-25 березня 1998 р. Болгарію з офіційним візитом відвідав Президент України Л.Кучма. Під час візиту президенти України й Болгарії підписали Декларацію про подальший розвиток та поглиблення співробітництва між двома країнами, зафіксувавши прагнення розвивати відносини у напрямку стратегічного партнерства на основі здійснення демократичних та економічних реформ.

4-5 червня 1998 р. в Ялті під час саміту ЧЕС Президент України Л.Кучма мав зустріч з Президентом Республіки Болгарія П.Стояновим.

14-15 травня 1999 р. Президент Болгарії П.Стоянов узяв участь у Шостій неформальній зустрічі керівників держав Центральної Європи у Львові, 9-10 червня 1999 р. він відвідав Україну з офіційним візитом, а 10-11 вересня того самого року взяв участь у Балто-Чорноморському саміті в Ялті.

Станом на початок 2000 р. між Україною й Болгарією підписано 64 документи (міжнародні договори, угоди та протоколи), з яких 40 ратифіковані. Із загальної кількості підписаних угод 4 мають міждержавний характер, 24 — міжурядовий, решта — на міжвідомчому рівні. Головним документом, що визначає основні напрямки українсько-болгарської співпраці, є Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною й Республікою Болгарія від 5 жовтня 1992 р.

Грецька Республіка визнала Україну як незалежну державу разом з іншими країнами ЄС 31 грудня 1991 р. 15 січня 1992 р. в Афінах підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин.

Українсько-грецькі відносини є стабільними й мають висхідний характер. Вони базуються на історичному підґрунті, духовній і релігійній спадщині античної та візантійської культур. Розбудові цих відносин суттєво сприяє наявність великої грецької громади в Україні.

11-12 листопада 1996 р. відбувся візит Президента України Л.Кучми в Грецію, під час якого підписано Договір про дружбу та співробітництво між двома країнами. 15-17 грудня 1997 р. з офіційним візитом Україну відвідав Президент Греції К.Стефанопулос.

4-5 червня 1998 р. Прем'єр-міністр Греції К.Сімітіс узяв участь у роботі саміту ЧЕС у Ялті та зустрівся з Президентом України Л.Кучмою.

7 січня 2000 р. відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Греції К.Стефанопулосом у Віфлеємі.

Для України Греція є важливим партнером як член ЄС, НАТО, ЗЄС, РЄ, ОЧЕС у плані розвитку відносин з цими інституціями. Важливими для відносин є передумови економічного характеру.

Греція підтримала входження України до РЄ, розцінюючи це як важливий фактор зміцнення демократії та безпеки в Європі. Спостерігається збіг багатьох позицій двох країн в ООН. У плані регіонального співробітництва слід відзначити близькість позицій в ОЧЕС. Має перспективи співпраця парламентарів у рамках ПАЧЕС, ПАРЄ, Міжпарламентської православної асамблеї.

5 грудня 1991 р. Собор *Республіки Хорватія* визнав державну незалежність України, а Україна першою з країн-членів ООН 11 грудня 1991 р. визнала державну незалежність Хорватії. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 18 лютого 1992 р.

У травні 1991 р. в Україні з офіційним візитом перебував Голова Парламенту Республіки Хорватія Ф.Туджман. Під час візиту було підписано міжурядову Угоду про торговельно-економічні відносини та науково-технічне співробітництво.

26 січня 1994 р. відбувся офіційний візит міністра закордонних справ України А.Зленка в Хорватію. 6-9 вересня 1996 р. Україну з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ Хорватії М.Гранич. Парафовано широкомасштабний Договір про дружбу та співробітництво.

4-5 червня 1997 р. відбувся офіційний візит міністра закордонних справ України Г.Удовенка в Хорватію. 20 листопада 1998 р. під час перебування української делеґації на зустрічі голів урядів країн ЦЄІ в Загребі відбулася

зустріч Прем'єр-міністра України В.Пустовойтенка з Прем'єр-міністром Республіки Хорватія З.Матеші.

19 лютого 2000 р. делеґація України на чолі з міністром закордонних справ України Б.Тарасюком узяла участь в інавґурації новообраного Президента Хорватії С.Месіча.

29 квітня 2000 р. в рамках неформального саміту президентів країн Центральної Європи у Секешфегерварі (Угорщина) відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Хорватії С.Месічем.

29-30 червня 2000 р. в Україні з робочим візитом перебував Голова Державного Собору Хорватії З.Томчіч, який узяв участь в українсько-хорватському бізнес-форумі.

Позиції України й Хорватії в питаннях щодо інтеґрації до європейського економічного та політичного простору, побудови загальної безпеки в реґіоні мають багато спільного. Прикладом співробітництва двох країн на міжнародній арені можуть стати спільні дії в рамках Центральноєвропейської Ініціативи, підтримка, яку Україна надала Хорватії під час її вступу до Дунайської Комісії, а також підтримка хорватською стороною кандидатури України на посаду голови 52-ї сесії Ґенеральної Асамблеї ООН.

11 грудня 1991 р. Скупщина *Республіки Словенія* визнала державну незалежність України. Того самого дня Україна першою з великих європейських країн визнала державну незалежність Республіки Словенія. 10 березня 1992 р. між Україною й Словенією встановлено дипломатичні відносини.

28 січня 1994 р. відбувся офіційний візит у Республіку Словенія міністра закордонних справ України А.Зленка. Було підписано Протокол про співробітництво між МЗС України та МЗС Республіки Словенія. Під час офіційного візиту в Словенію міністра закордонних справ України Г.Удовенка 11-13 травня 1997 р. підписано Угоду про співробітництво в галузі освіти, науки та культури.

11-12 вересня 1997 р. Республіку Словенія відвідав Прем'єр-міністр України В.Пустовойтенко. Він узяв участь у щорічному саміті голів урядів країн-учасниць ЦЕФТА у м.Порторож. 25-26 листопада 1998 р. Україну з офіційним візитом відвідав Прем'єр-міністр Республіки Словенія Я.Дрновшек, де зустрівся з Президентом України Л.Кучмою.

30-31 березня 1999 р. відбувся офіційний візит у Республіку Словенія Президента України Л.Кучми. Було проведено переговори з Президентом Республіки Словенія М.Кучаном. Візит надав нового імпульсу розбудові політичних, торговельно-економічних та гуманітарних взаємин України й Словенії.

На сьогоднішній день договірно-правова база двосторонніх українсько-словенських відносин нараховує 8 міжурядових та міжвідомчих угод і протоколів.

Після розпаду СФРЮ та утворення в квітні 1992 р. *Союзної Республіки Югославія* Україна не визнала нову державу з огляду на події на Балканах і введення санкцій Ради Безпеки ООН проти СРЮ. У зв'язку з цим протягом 1992-1993 рр. між Україною та СРЮ підтримувалися лише консульські відносини.

У березні 1994 р. югославська сторона звернулася до України з пропозицією встановити дипломатичні відносини на рівні посольств, що й було зроблено 15 квітня 1994 р.

24-25 січня 1996 р. з офіційним візитом у Белграді перебувала урядова делеґація України на чолі з міністром закордонних справ України Г.Удовенком.

11 липня 1996 р. Президент України Л.Кучма призначив посла України у Союзній Республіці Югославія.

14-16 жовтня 1996 р. в Києві з офіційним візитом перебувала делеґація Союзної Скупщини Союзної Республіки Югославія на чолі з головою Віча громадян Р.Божовичем.

27 березня 1999 р. глава зовнішньополітичного відомства України Б.Тарасюк та міністр оборони України О.Кузьмук відвідали з робочим візитом Белград. У перебігу візиту українська делеґація провела переговори з Президентом Югославії С.Мілошевичем, Прем'єр-міністром М.Булатовичем, союзним міністром закордонних справ СРЮ Ж.Йовановичем. Головною метою проведення зустрічей з керівництвом Югославії було віднайдення взаємоприйнятних принципів відновлення переговорного процесу та припинення військових операцій НАТО.

9-12 червня 1999 р. в Україні перебувала делеґація Скупщини (парламенту) СРЮ.

Під час загострення Косовської кризи понад 40 українських спостерігачів брали участь у Верифікаційній місії ОБСЄ (жовтень 1998-березень 1999). Нині український миротворчий континґент у складі окремої роти забезпечення та вертольотного підрозділу бере участь у складі сил KFOR у Косово. Співробітники МВС України виконують службу в складі континґенту цивільної поліції UNMIK.

Помітною є зацікавленість українських підприємств і організацій в участі у реконструкції й відбудові економіки та транспортної інфраструктури країни. Налагоджується взаємовигідне співробітництво між регіонами України та СРЮ. Між Україною та Югославією підписано низку міжурядових угод.

23 липня 1993 р. Україна визнала державну незалежність *Колишньої Югославської Республіки Македонія* (назва, під якою країну прийнято до ООН). 20 квітня 1995 р. шляхом обміну нотами між Україною та Республікою Македонія (КЮРМ) було встановлено дипломатичні відносини.

Офіційні контакти між двома країнами започатковано у травні 1996 р. візитом делеґації України на чолі з міністром Кабінету Міністрів України В.Пустовойтенком.

3-4 червня 1997 р. відбувся офіційний візит у Македонію міністра закордонних справ України Г.Удовенка.

У вересні 1997 р., під час роботи 52-ї сесії Ґенеральної Асамблеї ООН, Президент України Л.Кучма зустрівся з Президентом Македонії К.Ґлїґоровим.

1-4 березня 1998 р. в Україні з офіційним візитом перебувала делеґація Республіки Македонія на чолі з міністром закордонних справ Б. Ханджийскі. Під час переговорів було досягнуто домовленості про визнання Україною цієї держави під її конституційною назвою — Республіка Македонія.

16-17 грудня 1998 р. відбувся офіційний візит Президента України Л.Кучми в Республіку Македонія, в перебігу якого було підписано Договір про дружбу та співробітництво між Україною й Республікою Македонія.

30 липня 1999 р. в рамках проведення саміту Пакту стабільності для країн Південно-Східної Європи у Сараєво (Боснія і Герцоговина) відбулася зустріч президентів Л.Кучми та К.Ґліґорова.

Договірно-правова база між двома країнами перебуває в стадії формування. Підписано низку міждержавних, міжурядових та міжвідомчих угод. 25 лютого 1999 р. македонська, а 11 січня 2000 р. українська сторони ратифікували Договір про дружбу та співробітництво між Україною й Республікою Македонія.

Македонія, з огляду на її геостратегічне положення, темпи оновлення господарської інфраструктури та потребу індустріалізації господарства, є перспективним економічним партнером України в Балканському регіоні.

4 січня 1992 р. уряд *Республіки Албанія* визнав країни-члени СНД як незалежні держави. Таким чином була визнана й державна незалежність України.

13 січня 1993 р. постійні представники України та Республіки Албанія при ООН у Нью-Йорку підписали Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин.

Під час Всесвітнього економічного форуму, що проходив у Давосі (28.01.-2.02.1993), відбулася зустріч Президента України Л.Кравчука з Президентом Республіки Албанія С.Берішею.

25-27 лютого 1997 р. відбувся офіційний візит в Україну міністра оборони Албанії С.Жулялі, в перебігу якого було підписано Договір про військово-технічне співробітництво між двома країнами.

21-22 жовтня 1997 р. міністр закордонних справ Республіки Албанія П.Міло взяв участь у нараді міністрів закордонних справ країн-членів ЧЕС (Київ, 21-22 жовтня 1997 р.).

4-5 червня 1998 р. в Ялті під час проведення саміту ЧЕС Президент Республіки Албанія Р.Мейдані зустрівся з Президентом України Л.Кучмою.

6 травня 1999 р. в рамках роботи 104-го Комітету міністрів Ради Європи у Будапешті та 30 липня того самого року під час саміту Пакту Стабільності для Південно-Східної Європи у Сараєво відбулися зустрічі міністра закордонних справ України Б.Тарасюка з міністром закордонних справ Албанії П.Міло.

У Болградському районі Одеської області діє Товариство албанців "Ромінде" ("Відродження"). У жовтні 1996 р. товариство було ініціатором проведення у с.Жовтневе, в якому мешкають близько 1000 етнічних албанців, фестивалю албанської культури. У рамках свята відбувся "круглий стіл", де обговорено стан і перспективи розвитку національної культури албанців України, виступ академічного народного хору з Албанії, місцевих самодіяльних артистів. Відкрито кімнату-музей албанської культури та постійно діючу художню виставку.

Країни Центральної та Південної Америки

Відносини з багатьма країнами цього територіально віддаленого від України регіону ще не налагоджені належним чином. Резерви розвитку економічних і культурних зв'язків залишаються величезними. Проте з деякими країнами відносини вже набули постійного й навіть інтенсивного характеру. Одна з них — Куба.

Республіка Куба визнала незалежність України 6 грудня 1991 р. 12 березня 1992 р. встановлено дипломатичні відносини між двома державами.

Куба однією з перших запропонувала Україні допомогу після аварії на Чорнобильській АЕС. З березня 1990 р. за особистою ініціативою Голови Державної Ради й Ради Міністрів Куби Ф.Кастро діє державна програма "Діти Чорнобиля", в рамках якої у лікувально-оздоровчому центрі ім. Хосе Марті в м.Тарара пройшли курс лікування та оздоровлення понад 18 000 українських дітей. Останніми роками кубинські лікарі працюють у Євпаторії — в дитячому медичному центрі реабілітації дітей, що постраждали від наслідків Чорнобильської аварії. У квітні 1999 р. Президент України Л.Кучма підписав указ про нагородження Голови Державної Ради й Ради Міністрів Республіки Куба Ф.Кастро "Орденом князя Ярослава Мудрого" I ступеня за значний особистий внесок у здійснення програми лікування та оздоровлення українських дітей, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС.

У квітні 1994 р. Кабінет Міністрів України виділив кубинському народові гуманітарну допомогу в сумі 1 млн. 600 тис. доларів США, а 27 листопада 1996 р. прийнято Постанову Кабінету Міністрів України "Про надання гуманітарної допомоги Республіці Куба" — для ліквідації наслідків руйнівного урагану.

Підґрунтя для розбудови політичних і торговельно-економічних відносин між двома країнами було закладено у перебігу офіційного візиту міністра закордонних справ Куби Р.Робайни у травні 1995 р.

Надзвичайно важливою подією для розвитку українсько-кубинських стосунків став робочий візит на Кубу Президента України Л.Кучми 15-18 червня 2000 р. Керівник Української держави провів переговори з Головою Державної Ради й Ради Міністрів Республіки Куба Ф. Кастро та відвідав лікувально-оздоровчий центр "Тарара" ім. Хосе Марті.

У рамках співробітництва на міжнародній арені традиційними стали зустрічі міністрів закордонних справ України й Куби під час проведення сесій Ґенеральної Асамблеї ООН. Практика консультацій і взаємної підтримки існує в рамках різних міжнародних форумів та організацій.

Пріоритетними галузями економічного співробітництва між Україною й Кубою є охорона здоров'я, медико-фармацевтична промисловість, цивільна авіація (ремонт літаків та авіадвигунів на підприємствах обох країн; закупівля Кубою нових моделей українських літаків), машинобудування (Куба закуповує тракторні двигуни українського виробництва); енергетика; цукрова та хімічна промисловість; підготовка наукових кадрів.

Важливим механізмом розвитку двосторонніх стосунків у торговельно-економічній сфері є Міжурядова українсько-кубинська комісія з торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва.

Поступово налагоджується співробітництво між Україною й Кубою в гуманітарній галузі, яке за часів СРСР досягло досить високого рівня. В Україні вищу освіту отримали понад 17 тис. кубинців.

Триває формування договірно-правової бази українсько-кубинських відносин. Нині між Україною й Республікою Куба підписано 17 двосторонніх документів, ще ціла низка готова до підписання.

Мексиканські Сполучені Штати визнали незалежність України 25 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 14 січня 1992 р.

У травні 1993 р. для налагодження співробітництва між Мексикою й Україною у науково-технічній сфері нашу країну відвідала перша офіційна делеґація Мексики — ґрупа членів мексиканського Національного комітету з питань науки та техніки. У липні того самого року з робочим візитом в Україні перебував заступник міністра сільського ґосподарства Мексики.

24-26 вересня 1997 р. відбувся державний візит Президента України Л.Кучми в Мексиканські Сполучені Штати, який став переломним моментом у процесі становлення та розвитку українсько-мексиканських відносин, надав їм необхідного динамізму та спрямованості, заклав підвалини для всебічного розвитку двосторонніх зв'язків, співробітництва на міжнародній арені. У перебігу візиту започаткована договірно-правова база українсько-мексиканських відносин: підписано Декларацію про принципи відносин та співробітництва між Україною й Мексиканськими Сполученими Штатами, Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Мексиканських Сполучених Штатів щодо створення механізму консультацій з питань, які становлять взаємний інтерес, низку двосторонніх угод.

21 квітня 1999 р. в Києві відбулися перші українсько-мексиканські політичні консультації, які домовлено провадити на регулярній основі. Активізувалися контакти на рівні представників МЗС обох держав.

Серед перспективних галузей двосторонньої співпраці в економічній сфері слід виділити літакобудування, сільськогосподарське машинобудування, важке енерґетичне машинобудування, телекомунікації й аерокосмічну промисловість, суднобудування, будівництво газосховищ, хімічну й фармацевтичну промисловість. Розпочалося співробітництво між Україною й Мексикою у науковій та гуманітарній сферах.

Бразилія однією з перших держав світу визнала незалежність України — 26 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 11 лютого 1992 р.

Визначальною подією у розвитку українсько-бразильських відносин став офіційний візит у Бразилію Президента України Л.Кучми 26 жовтня-1 листопада 1995 р., під час якого проведені зустрічі та переговори з вищим керівництвом держави, Національного Конґресу, Верховного суду, представниками ділових кіл та української діаспори. Перший в історії двосторонніх відносин візит на вищому рівні, під час якого президентами було підписано Договір про

дружні відносини та співробітництво, започаткував новий етап в українсько-бразильських взаєминах.

Нині, в рамках виконання домовленостей, досягнутих у перебігу візиту, сторонами підписано 16 міждержавних, міжурядових та міжвідомчих угод, на стадії підготовки до підписання перебувають 12 двосторонніх документів. Між державами відбувається обмін урядовими делеґаціями, активізувалася взаємодія у міжнародних організаціях, зокрема системи ООН.

Налагоджується міжрегіональне співробітництво: здійснено візити в Україну делеґації штатів Ріо-де-Жанейро та Парана, відбулися обміни візитами делеґацій штату Амазонас та Харківської області, у Бразилії побували делеґації Київської та Львівської областей. Налагоджено прямі двосторонні контакти між правоохоронними органами двох країн у сфері боротьби з корупцією, міжнародною організованою злочинністю та торгівлею наркотиками.

Українським підприємством уперше виграно міжнародний тендер на території Бразилії: ВАТ "Запоріжтрансформатор" стало переможцем конкурсу на постачання електротехнічного обладнання до Бразилії на загальну суму понад 15 млн. доларів США.

Створено сприятливі умови для започаткування предметного співробітництва з Бразилією в галузі авіаційної техніки. Україна вперше братиме участь у реалізації на Латиноамериканському континенті високотехнологічного проекту, спрямованого в XXI ст., — створення пускових потужностей для комерційних запусків супутників на бразильському космодромі Алкантара, — в процесі реалізації якого будуть використовуватися вітчизняні ракетоносії.

Вище бразильське військове керівництво підтверджує свою зацікавленість у поглибленні відносин з Україною, зокрема в напрямку залучення українських спеціальних технологій та військової техніки до модернізації національних збройних сил. Налагоджується співпраця у науково-технічній та гуманітарній сферах.

Аргентинська Республіка першою серед країн Латинської Америки визнала незалежність України 5 грудня 1991 р. й першою в регіоні 6 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини. Аргентина була також єдиною країною Америки, яка визнала Українську Народну Республіку 1921 р. й установила з нею дипломатичні відносини.

Визначальним для розвитку українсько-аргентинських відносин став офіційний візит в Аргентину Президента України Л.Кучми у жовтні 1995 р. Його результатом стало зміцнення й розширення співробітництва між двома країнами. Відтоді набув динамічного розвитку політичний діалог, була закладена договірно-правова база двосторонніх відносин, налагодилася співпраця на міжнародній арені, зросла зацікавленість у співробітництві з Україною з боку аргентинського суспільства.

Важливе значення для подальшого розвитку двосторонніх відносин мала зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Аргентини К. Менемом у Нью-Йорку 23 червня 1997 р.

Протягом 1995-1999 рр. відбулися 11 раундів двосторонніх політичних консультацій між зовнішньополітичними відомствами двох держав. 26-30 серпня

1997 р. в Аргентині побувала з візитом урядова делеґація України для відзначення 100-річчя українських першопоселень у цій країні.

Державний візит Президента Аргентини К.Менема в Україну 28-30 червня 1998 р. надав нового імпульсу українсько-аргентинським відносинам. Підписано Договір про дружні відносини та співробітництво між двома країнами, Угоду про науково-технічне співробітництво. Україна й Аргентина виступили ініціаторами розвитку зв'язків між ОЧЕС та МЕРКОСУР. К.Менем підтвердив намір Уряду Аргентини надати Україні технічне сприяння у подоланні наслідків аварії на ЧАЕС.

Розвивається двостороннє міжпарламентське співробітництво. Національний Конґрес Аргентини уважно стежить за подіями в Україні. У квітні 1996 р. аргентинські законодавці схвалили резолюцію із закликом до світової спільноти надати допомогу Україні у подоланні наслідків аварії на ЧАЕС. З нагоди 100-річчя українських першопоселень в Аргентині 1997 р. парламент цієї країни прийняв рішення про відзначення ювілею як події загальнонаціонального значення. Нині в Аргентині мешкає близько 350 тис. етнічних українців.

Зв'язки в торговельно-економічній сфері між двома країнами почали формуватися ще за часів колишнього Радянського Союзу. Україна пропонує свою участь у промислових програмах, що реалізуються в Аргентині: модернізації залізничного транспорту, будівництві вантажного автотранспорту, будівництві мостів, каналів, у гірничорудній промисловості, модернізації портового господарства, створенні систем транспортних авіаперевезень, лісового пожежогасіння. З другого боку, для аргентинського бізнесу існують значні можливості участі у приватизаційних проектах в Україні, співпраці в сільському господарстві.

Протягом останніх двох років Україну відвідало понад 60 делеґацій представників ділових кіл Аргентини, а Аргентину — понад 25 делеґацій з України. Важливою віхою в подальшому розвитку українсько-аргентинських відносин стало створення механізму координації торговельно-економічної діяльності — Міжурядової українсько-аргентинської комісії з торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва. Зміцненню контактів між діловими та промисловими колами двох країн сприяли міжнародні економічні конференції представників ділових кіл країн ОЧЕС-МЕРКОСУР — у жовтні 1997 р. в Києві та у червні 1998 в Буенос-Айрес. Спостерігається також активізація контактів у військово-технічній сфері.

На сьогодні створено сприятливі умови, передусім політичні, для поглиблення двосторонніх українсько-аргентинських відносин. Подальший їх розвиток відкриває реальні можливості для різнобічної взаємовигідної двосторонньої взаємодії в усіх сферах, переходу до реалізації конкретних проектів у галузі економіки.

Чилі визнала державну незалежність України 9 січня 1992 р. Дипломатичні відносини між Україною й Чилі встановлено 28 січня 1992 р.

Особливого значення для розбудови взаємин мав офіційний візит у Чилі Президента України Л.Кучми в жовтні 1995 р. Було проведено переговори Л.Кучми з Президентом Чилі Е.Фреєм, представниками політичних та ділових кіл країни, підписано перші двосторонні документи: Угоду про сприяння та

взаємний захист інвестицій, Протокол про співробітництво між міністерствами закордонних справ. Загалом, протягом 1996-1999 рр. відбулися чотири зустрічі міністрів закордонних справ України й Чилі, проведено шість раундів політичних консультацій між МЗС двох країн, закладено основи двостороннього співробітництва в міжнародних організаціях, передусім в ООН.

11 березня 2000 р. для участі у заходах з нагоди вступу на посаду Президента Чилі Р. Лагоса в Сантьяго перебувала делегація України на чолі з першим заступником міністра закордонних справ О.Чалим у ролі особистого представника Президента України Л.Кучми. Новообраний Президент Чилі наголосив на зацікавленості у подальшому поглибленні політичних стосунків між двома країнами, у налагодженні співпраці в тих сферах економічної діяльності, де обидві країни мають загальновідомий та визнаний у світі потенціал.

Країни Близького Сходу та Африки

П'яте територіальне управління МЗС України охоплює країни світу, з якими у нашої держави ще немає постійних і тривалих зв'язків. Вони належать до різних регіонів.

Серед країн Близького Сходу виділяється *Ізраїль*, де живуть сотні тисяч вихідців з України. Саме вони об'єднують Україну та Ізраїль незліченною кількістю різноманітних зв'язків на індивідуальному й державному рівнях.

Важливе значення Ізраїлю для України обумовлюється широкими потенційними можливостями для взаємовигідного співробітництва в галузях економіки, торгівлі, науки, культури, туризму, а також географічною близькістю, зручністю морського та повітряного сполучення, наявністю в Ізраїлі великої кількості вихідців з України (тільки протягом 1987-1999 рр. з України до Ізраїлю емігрувало понад 350 тис. осіб). Цікавим є досвід Ізраїлю у питаннях державотворення, приватизації, розвитку ринкової економіки, створення високоефективного сільськогосподарського виробництва, передової медицини тощо. Зміцнення добросусідських, рівноправних і взаємовигідних відносин з Державою Ізраїль, підтримання миру, стабільності та безпеки в регіоні Близького Сходу відповідають національним інтересам України й забезпечують можливість прилучення нашої країни до регіональних інтеграційних процесів, передусім економічного характеру.

Дипломатичні відносини між Україною й Ізраїлем було встановлено 26 грудня 1991 р.

Протягом періоду, що минув, тривала робота з виведення двостороннього співробітництва на рівень особливого партнерства, створення й вдосконалення договірно-правової бази, підтримання високого рівня політичного діалогу, розвитку взаємовигідної співпраці в торговельно-економічній, науково-технічній та культурній галузях.

11-13 січня 1993 р. відбувся візит в Ізраїль Президента України Л.Кравчука. Наслідком проведених переговорів на вищому рівні стало підписання Меморандуму про взаєморозуміння та основні принципи співробітництва між дво-

ма країнами, низки міжурядових угод: про співробітництво у галузі освіти та культури, науки та технологій, сільського господарства, про повітряне сполучення, а також Протоколу про консультації між МЗС України й Ізраїлю. Відтак було закладено договірно-правову базу двосторонніх відносин.

24-26 листопада 1996 р. на запрошення президента Ізраїлю Е.Вейцмана відбувся перший державний візит в Ізраїль Президента України Л.Кучми на чолі української урядової делеґації.

Важливим у політичному та економічному плані стало підписання в перебігу візиту "Спільної декларації про поглиблення й подальший розвиток відносин партнерства та співробітництва між Україною і Державою Ізраїль", а також інших міжурядових українсько-ізраїльських документів.

Президент України Л.Кучма відвідав Ізраїль у січні 2000 р., беручи участь у святкуванні 2000-ліття Різдва Христового.

Розвиток широкомасштабних двосторонніх зв'язків з Державою Ізраїль є одним із пріоритетних напрямків політики України на Близькому Сході як з державою, котра є активним і впливовим членом міжнародного співтовариства, однією з провідних країн у близькосхідному та світовому масштабі.

Хашимітське Королівство Йорданія визнало незалежність України 28 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між Україною та Йорданією встановлено 19 квітня 1992 р.

У жовтні 1993 р. під час проведення Бертельсманівського форуму (Бонн, Німеччина) Президент України мав зустріч зі спадкоємним принцем королівства Хасаном Бен Талалом.

У жовтні 1994 р. спадкоємний принц Йорданії Хасан звернувся до Президента України Л.Кучми з особистим посланням, в якому виклав своє бачення перспектив українсько-йорданського співробітництва. У листі-відповіді Президент України підтримав прагнення йорданської сторони до співробітництва й виклав позицію нашої держави щодо його аспектів.

Протягом 1994-1996 рр. відбулося кілька візитів делеґацій українських експертів у Йорданію. Під час одного з них керівник делеґації зустрічався з королем Хусейном.

Сьогодні Йорданія є стратегічним учасником близькосхідного мирного процесу, її роль у цьому питанні та конструктивна позиція обумовлюють особливе місце королівства в політичній та економічній регіональних системах. У майбутньому ця країна може стати вигідним партнером для здійснення активної близькосхідної політики України.

Сирійська Арабська Республіка (САР) визнала державну незалежність України 28 грудня 1991 р. 31 березня 1992 р. встановлено дипломатичні відносини між нашими державами. Відтоді відбувається обмін візитами на міністерському рівні та на рівні експертів, проходять консультації між зовнішньополітичними відомствами.

Потенційне коле питань українсько-сирійського співробітництва дуже широке. Сирія є для України важливим партнером з погляду як політики, враховуючи її ключову роль на Близькому Сході, так і економіки, зважаючи на значні економічні досягнення САР останніх років.

Об'єднані Арабські Емірати визнали незалежність України 2 січня 1992 р. Дипломатичні відносини встановлено 15 жовтня 1992 р.

16-17 квітня 1993 р. в ОАЕ перебувала урядова делеґація на чолі з Прем'єр-міністром України Л.Кучмою. Відбулася зустріч Л.Кучми з Президентом ОАЕ шейхом Заїдом бін Султаном Аль Нагаяном, у перебігу якої обговорено питання двостороннього співробітництва. 20 березня 1995 р. між Україною й ОАЕ було укладено Угоду про економічне, торговельне та технічне співробітництво.

13 квітня 1996 р. Президент України Л.Кучма зробив коротку зупинку в ОАЕ по дорозі з Індонезії до Києва. Відбулася зустріч з правителем емірату Шарджа Аль-Кассімі.

Арабська Республіка Єгипет (АРЄ) офіційно визнала державну незалежність України у грудні 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 25 січня 1992 р. Україна стала однією з перших серед нових незалежних держав, що з'явилися на терені колишнього СРСР, де було відкрито дипломатичне представництво АРЄ.

У грудні 1992 р. під час офіційного візиту Президента України Л.Кравчука в Єгипет було підписано 8 міжурядових угод. За відносно незначний історичний проміжок часу закладено солідну договірно-правову базу українсько-єгипетських відносин, яка охоплює практично всі основні сфери двостороннього співробітництва й постійно розширюється. З Єгиптом укладено 31 міждержавну, міжурядову та міжвідомчу угоду й протокол, що реґулюють двосторонні відносини у сферах політики, економіки, торгівлі, науки, техніки, культури, освіти, інформації, правопорядку, туризму та охорони здоров'я.

Нового імпульсу українсько-єгипетські стосунки отримали в перебігу візиту в Каїр віце-прем'єр-міністра України І.Кураса, який на чолі української делеґації брав участь у Міжнародній конференції з питань народонаселення та розвитку (3-16 вересня 1994). Під час свого перебування в Єгипті І.Курас зустрівся з Президентом країни М.Х.Мубараком, котрому вручив особисте послання Президента України Л.Кучми. 28-30 березня 1997 р. відбувся офіційний візит у Єгипет Прем'єр-міністра України.

Єгипет є провідним зовнішньоторговельним партнером України серед країн Африки та Близького Сходу. Розвиткові зв'язків України з Єгиптом та з іншими країнами Північної Африки сприяло відкриття 1993 р. авіалінії за маршрутом Київ-Каїр-Київ.

У цілому, досвід співпраці двох країн переконливо свідчить, що Україна та Єгипет мають значний потенціал співробітництва як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівнях.

Дипломатичні відносини між Україною й *Республікою Кенія* встановлені 5 травня 1993 р. Під час українсько-кенійських політичних консультацій у лютому 1997 р. кенійська сторона висловила зацікавленість в активізації торговельно-економічних відносин з Україною. Йдеться, передусім, про співпрацю у нафтогазовому секторі, видобутку мінералів, зокрема вугілля й золота, в галузі металургії, рибальства, а також про розвиток контактів у культурній та науковій сферах. Інтерес для України становлять такі галузі, як туризм, авіа- та морські вантажні перевезення, надання послуг з боку України у розробленні

корисних копалин, водному господарстві, освіті, індустріальному та житловому будівництві, експорті металопрокату, цементу, текстилю. Кенія, своєю чергою, може запропонувати Україні експорт чаю, кави, овочів, фруктів, квітів, виробів традиційних ремесел та ін.

13 вересня 1999 р. відбувся візит у Кенію Спеціального посланця Президента України, посла з особливих доручень МЗС України Ю.Костенка.

Нігерія визнала незалежність України 11 березня 1992 р. Дипломатичні відносини встановлено 10 грудня 1992 р.

У червні 1999 р. Нігерію відвідав Спеціальний посланець Президента України, заступник міністра закордонних справ України О.Майданник, який вручив послання Президента України Л.Кучми Президентові Нігерії О.Обасанджо. У перебігу зустрічі нігерійський лідер відзначив зацікавленість своєї країни в поставках української металопродукції, літаків, сільськогосподарської та шляхобудівної техніки, модернізації цукрових заводів, співробітництві в галузі водного господарства, рибальства, освіти.

Південно-Африканська Республіка визнала незалежність України 14 лютого 1992 р. Дипломатичні відносини встановлено 16 березня 1992 р.

Однією з перспективних галузей співробітництва між нашими країнами є сільськогосподарське виробництво, зокрема переробка сільськогосподарської продукції та спорудження елеваторів. ПАР зацікавлена у використанні наукової бази України, налагодженні співробітництва у військово-технічній сфері. ПАР має найбільші у світі запаси металів платинової ґрупи, хрому, ванадію, марганцю, золота, алмазів, урану, азбесту та алюмінію. Україна має численні технологічні розробки, яких потребує Південна Африка.

Від часу встановлення дипломатичних відносин відбувся обмін візитами міністрів закордонних справ, Україну також відвідало кілька делегацій Південно-Африканської Республіки.

Указом Президента України Л. Кучми Президента ПАР Н.Манделу нагороджено найвищою державною відзнакою України — "Орденом Ярослава Мудрого" I ступеня за видатний внесок у справу боротьби проти режиму апартеїду та розбудову демократії на півдні Африки.

16 червня 1999 р. у Преторії відбулась урочиста церемонія інавґурації другого демократично обраного президента ПАР Т.Мбекі. В урочистостях із цієї нагоди взяли участь представники близько 130 країн світу, зокрема й України.

Країни Азії

Україна встановила постійні зв'язки майже з десятком азіатських країн, зазвичай — найбільших. Ісламська Республіка Іран визнала незалежність України 25 грудня 1991 р., дипломатичні відносини між країнами встановлено 22 січня 1992 р.За час, що минув, відбулася низка двосторонніх офіційних візитів на найвищому та високому державних рівнях, зокрема візит Президента України (25-26 квітня 1992).

У перебігу останнього візиту в Київ міністра закордонних справ Ірану в червні 1997 р. підписано Протокол про основні принципи двостороннього

взаємовигідного співробітництва між Україною й Ісламською Республікою Іран, в якому визначається, що сторони досягли рівня взаємовигідного рівноправного партнерства.

Активна співпраця між Україною й Іраном відбувається в рамках міжнародних організацій, зокрема в ООН. Іран надає сприяння Україні у встановленні плідних контактів та налагодженні співробітництва з низкою впливових регіональних організацій (Організація Економічного Співробітництва, Організація Ісламська Конференція).

Досягнуто також домовленості про започаткування тристороннього співробітництва між Україною, Іраном і Туркменістаном у галузі газопостачання за формулою — поставки туркменського газу в Україну в обмін на експорт української продукції та послуг до Ірану, який компенсуватиме заборгованість за поставлений в Україну туркменський газ. Для координації спільних заходів у напрямку реалізації на практиці досягнутих домовленостей створено спільний Міжурядовий українсько-ірансько-туркменський комітет з питань торговельно-економічного співробітництва. Динаміка сучасного українсько-іранського науково-технічного співробітництва характеризується розширенням сфер та обсягів двосторонньої співпраці. Вживаються відповідні заходи щодо просування вітчизняних технологій і продукції на місткий і вигідний для нашої держави іранський ринок товарів та послуг.

Договірно-правова база українсько-іранських відносин — одна з найрозвиненіших, як порівняти з іншими країнами Близького та Середнього Сходу. Вона складається з 64 документів, що охоплюють політичну, торговельно-економічну, науково-технічну та гуманітарну сфери співробітництва. Основоположним документом двосторонніх відносин є Декларація про принципи дружнього співробітництва між Україною й Ісламською Республікою Іран, підписана президентами двох держав у Тегерані 26 квітня 1992 р.

Республіка Індія визнала державну незалежність України 26 грудня 1991 р. 17 січня 1992 р. в Києві було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною й Індією та Протокол про встановлення консульських відносин між нашими країнами.

Від травня 1992 р. в Києві діє посольство Республіки Індія.

У 1993 р. розпочало діяльність посольство України в Індії зі статусом регіонального — з поширенням повноважень посла України на Королівство Непал, Народну Республіку Бангладеш та Демократичну Соціалістичну Республіку Шрі-Ланка за сумісництвом.

Правові основи українсько-індійської взаємодії закладені у підписаному 1992 р. Договорі про дружбу та співробітництво між Україною й Індією.

Договірно-правова база українсько-індійських відносин на початок 2001 р. складалася з 18 документів у політичній, торговельно-економічній, науково-технічній та культурній сферах.

Індія традиційно була одним із найбільших імпортерів з України не тільки сировини та енергоємної продукції, а й обладнання, турбін, підшипників, підйомно-транспортних машин та механізмів, хімічних речовин неорганічного походження, військової та сільськогосподарської техніки, запчастин.

Сучасний стан торговельно-економічного співробітництва поки що не відповідає потенційним можливостям обох країн, але постійний політичний діалог свідчить про конструктивну налаштованість на взаємовигідну співпрацю.

Від часу встановлення дипломатичних відносин між Україною й Індією, окрім візитів президентів двох країн (25-29 березня 1992 р. відбувся офіційний візит в Індію Президента України Л.Кравчука, а 13-16 липня 1993 — візит в Україну Президента Республіки Індія Ш.Д.Шарми), відбулося кілька візитів чільних представників влади, що визначили основні напрямки державних взаємин.

Серед найважливіших можна відзначити:

- 14-17 жовтня 1992 р. — візит в Україну міністра оборони Індії Ш.Павара;
- квітень 1994 р. — візит в Індію делеґації українських науковців на чолі з президентом НАН України Б.Патоном;
- 18-21 квітня 1994 р. — офіційний візит в Індію міністра закордонних справ України А.Зленка;
- 4-8 квітня 1997 р. — участь міністра закордонних справ України Г.Удовенка у XII Конференції держав-членів Руху Неприєднання в Делі;
- 22-26 листопада 1999 р. — візит в Індію голови Національного банку України В.Ющенка.

У березні 2000 р. створено українсько-індійський Комітет з науково-технічного співробітництва. Під час останнього засідання цього Комітету в Києві у травні 2000 р. було підписано міжурядову Програму співробітництва між Україною й Індією в галузі науки та технології на 2000-2003 рр.

В Індії у різний час перебували українські делеґації Національного космічного агентства, Міністерства фінансів, Міністерства енергетики, Міністерства промисловості, Укрексімбанку, ДК "Укрспецекспорт" та інші, які налагоджували зв'язки для подальшої спільної діяльності.

Окрім того, підтримується діалог і на рівні вищих посадових осіб України й Індії.

У вересні 1997 р. у Нью-Йорку під час роботи 52-ї сесії ҐА ООН відбулася зустріч Президента України Л.Кучми з Прем'єр-міністром Індії І.К.Гуджралом.

У вересні 1997 р. голова 52-ї сесії ҐА ООН, міністр закордонних справ України Г.Удовенко мав зустріч з державним міністром закордонних справ Індії К.Сінхою в Нью-Йорку.

У вересні 1999 р. в перебігу роботи 54-ї сесії ҐА ООН у Нью-Йорку відбулася зустріч міністра закордонних справ України Б.Тарасюка з керівниками зовнішньополітичного відомства Індії Д.Сінгхом.

Розвиваються й міжпарламентські контакти України та Індії. У квітні 1999 р. у Верховній Раді створено депутатську ґрупу з міжпарламентських зв'язків з Індією.

У березні 2000 р. пройшло установче засідання Спільної українсько-індійської ділової ради.

17-18 квітня 2000 р. у Нью-Делі відбувся черговий (другий) раунд політичних консультацій між зовнішньополітичними відомствами України й Індії на рівні заступників міністрів.

Сторони визначили основні напрямки подальшого вдосконалення двосторонніх відносин: запровадження сталого політичного діалогу на високому та найвищому рівнях; активізація торговельно-економічного співробітництва; розширення договірно-правової бази відносин; налагодження міжпарламентських контактів; розвиток співробітництва в міжнародних організаціях.

Відносини України з Індією в політичній площині характеризуються близькістю або збігом позицій у питаннях всеохопного ядерного роззброєння, реформування ООН, боротьби з міжнародним тероризмом, розв'язання "кашмірської" проблеми.

Взаємини двох країн поглиблюються, відкриваючи щораз нові перспективи розвитку.

Ісламська Республіка Пакистан визнала незалежність України 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 16 березня 1992 р.

У липні 1994 р. Україну з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ Ісламської Республіки Пакистан Сардар Ассефа Ахмад Алі. Під час його зустрічей з керівництвом України висловлювалися взаємні наміри щодо розвитку двостороннього співробітництва, визначено його можливі напрямки. Крім того, пакистанська сторона погодилась надавати сприяння Уряду України у з'ясуванні, пошуку та поверненні на Батьківщину колишніх радянських військовослужбовців — громадян України, які потрапили в полон або зникли безвісти під час бойових дій в Афганістані.

Велике значення для подальшої розбудови українсько-пакистанських відносин мала зустріч Президента України Л.Кучми з Прем'єр-міністром ІРП М.Н.Шаріфом у перебігу роботи 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку (вересень 1997). Головою Української держави та керівником пакистанського уряду було зроблено ґрунтовний аналіз сучасного стану й розглянуто напрямки розвитку співпраці між двома країнами на майбутнє.

Перспективною між нашими країнами може бути співпраця у військово-технічній сфері.

Ділові кола Пакистану виявляють значний інтерес до взаємовигідного співробітництва між двома державами в різних галузях, але сучасний рівень українсько-пакистанського співробітництва поки що не може задовольнити жодну зі сторін.

Для України, яка провадить збалансовану політику, орієнтовану на євроатлантичний простір та Росію, актуальним є пошук "третьої точки опори" в процесі утвердження її національного суверенітету та територіальної цілісності. Саме таку роль може відігравати Китай.

Китайська Народна Республіка визнала незалежність України 27 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 4 січня 1992 р.

На сучасному етапі характерною рисою українсько-китайських відносин у політичній сфері є високий рівень взаєморозуміння та довіри, брак політичних розбіжностей, тотожність або близькість підходів до розв'язання важливих міжнародних проблем.

Про високий рівень розвитку українсько-китайських відносин свідчить те, що 1992-1998 рр. відбувся повний цикл візитів вищих керівників України й КНР.

Важливою подією в українсько-китайських взаєминах став перший офіційний візит Президента України Л.Кравчука в Китайську Народну Республіку 29 жовтня-3 листопада 1992 р.

Якісно новий етап двосторонніх відносин започаткував перший офіційний візит Голови КНР Цзян Цземіня в Україну 6-8 вересня 1994 р. Конструктивними були зустрічі й переговори Президента України Л. Кучми з Головою КНР Цзян Цземінем. Сторони дали позитивну оцінку досягнутому прогресу в двосторонніх відносинах і визначили конкретні напрямки подальшої співпраці двох держав.

Плідним був обмін офіційними візитами Прем'єра Державної Ради КНР в Україну (22-25 червня 1995) та Прем'єр-міністра України в КНР (21-25 грудня 1997).

За роки після встановлення дипломатичних відносин між Україною й Китайською Народною Республікою стабільного характеру набули зв'язки між вищими законодавчими органами двох країн.

Визначальними для розбудови договірно-правової бази українсько-китайських відносин є Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною й КНР, Спільні українсько-китайські комюніке, Спільна (Київська) Декларація між Україною й КНР, а також Спільна (Пекінська) Декларація про розвиток і поглиблення відносин дружби та співробітництва між Україною й КНР, яка фактично виконує міжнародно-правову функцію міждержавного політичного договору. В цих документах закладено основні принципи двосторонніх відносин у політичній, економічній та гуманітарній сферах.

Існують великі потенційні можливості для науково-технічного співробітництва між двома країнами, беручи до уваги як наші власні досягнення, що можуть цікавити китайську сторону (зокрема, у галузі електрозварювання, надтвердих матеріалів, металургії, авіа- та космічних технологій, технологій АПК, медицини тощо), так і помітні успіхи КНР у галузях комп'ютеризації, електронної та електротехнічної промисловості.

На порядку денному стоїть питання залучення українських інвестицій у вигляді технологій та ноу-хау до КНР, створення спільних підприємств, акціонерних товариств, змішаних компаній за участю України, де могли б також працювати українські спеціалісти й менеджери.

Враховуючи значну політичну вагу Китайської Народної Республіки у світі, зокрема в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, можна стверджувати, що подальший розвиток двосторонніх відносин України й Китаю сприятиме забезпеченню суверенітету, територіальної цілісності та безпеки України, зміцненню її міжнародного авторитету, забезпеченню наших національних, зокрема економічних, інтересів.

До перспективних азіатських партнерів України належить *Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ)*. Розбудова повномасштабного співробітництва з В'єтнамом становить один із пріоритетних напрямків української зовнішньої політики в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні й відповідає стратегічним національним інтересам обох держав.

В'єтнам визнав незалежність України 27 грудня 1991 р., а 23 січня 1992 було встановлено дипломатичні відносини між нашими державами.

Політичний діалог між країнами розпочався на рівні міністрів закордонних справ: відбувався як обмін офіційними візитами, так і зустрічі під час участі керівників зовнішньополітичних відомств у міжнародних форумах.

1996 р. В'єтнам із державним візитом відвідав Президент України Л.Кучма. У перебігу цього візиту було укладено Договір про принципи відносин та співробітництва між Україною й Соціалістичною Республікою В'єтнам та підписано низку двосторонніх документів.

Сторони визначили напрямки можливого співробітництва, зумовленого взаємною зацікавленістю України й СРВ. Багаторічний позитивний досвід двостороннього співробітництва ще за часів, коли Україна входила до складу СРСР, наявність у В'єтнамі десятків об'єктів, збудованих за участю українських спеціалістів та взаємодоповнюваність економік України й СРВ, близькість наших технічних стандартів і, відповідно, технологічна пристосованість в'єтнамського ринку до споживання українських товарів, технологій і послуг, а також низка інших факторів стали солідною основою для розбудови подальшої співпраці в економічній сфері.

Існують значні можливості та резерви розвитку активного двостороннього співробітництва в галузі електроенергетики, видобутку нафти та газу, в хімічній та медичній промисловості, сільському господарстві. Значний інтерес для в'єтнамської сторони становить устаткування для видобутку нафти та обладнання для ГЕС, спільне розроблення проектів та будівництво енергооб'єктів, вантажні автомобілі, судна, будівельні матеріали, мінеральні добрива. Україна могла б також запропонувати свої послуги у морських перевезеннях вантажів із В'єтнаму до країн Східної та Центральної Європи. Зі свого боку, В'єтнам пропонує поставки натурального каучуку, кави, чаю, текстилю.

Республіка Корея визнала незалежність України 30 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 10 лютого 1992 р. Від 3 листопада 1992 р. в Києві діє посольство Республіки Корея в Україні. Посольство України в Сеулі розпочало свою діяльність у жовтні 1997 р.

Розбудова взаємовигідного різнопланового співробітництва України з Республікою Корея перебуває серед пріоритетів зовнішньої політики нашої держави в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Сприятливим для обох країн є збіг їхніх позицій стосовно ядерного роззброєння, що закладає міцні підвалини для тісної взаємодії на міжнародній арені. Дві країни майже одночасно визначили своє негативне ставлення до ядерної зброї, висловили готовність узяти активну участь у зусиллях міжнародного співтовариства щодо її повного знищення й зобов'язалися використовувати ядерну енергію лише в мирних цілях.

Перші контакти з Південною Кореєю Україна мала ще до проголошення незалежності та прийняття Республіки Корея до ООН.

У липні 1992 р. Україну з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ РК Лі Сан Ок. У перебігу візиту було, зокрема, підписано Угоду про науково-технічне співробітництво.

Від 27 по 30 березня відбувався візит у Корею Голови Верховної Ради України О.Мороза.

У середині листопада 1995 р. Київ відвідала представницька делеґація південнокорейських науковців, які сформулювали рекомендації Урядові РК щодо перспектив науково-технічного співробітництва з Україною.

Від 29 листопада по 3 грудня 1995 р. Республіку Корею з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ України Г.Удовенко.

Подальшій активізації двосторонньої взаємодії сприяло проведення в Києві 18 вересня 1996 р. за ініціативою південнокорейської сторони першого раунду політичних консультацій між МЗС двох держав у рамках відповідного протоколу.

Визначальним етапом розвитку українсько-корейського співробітництва став державний візит Президента України Л.Кучми в Республіку Корея (15-18 грудня 1996).

Під час візиту було підписано Спільну декларацію про принципи відносин та співробітництва, низку інших двосторонніх документів.

На початку вересня 1998 р. в Україні перебувала представницька парламентська делеґація Республіки Корея.

Від 8 по 10 листопада 2000 р. відбувся офіційний візит у Республіку Корея Голови Верховної Ради України І.Плюща. В обговоренні широкого кола питань двосторонньої співпраці особливий наголос робився на важливості подальшого поглиблення українсько-корейських міжпарламентських контактів, необхідності розширення економічного співробітництва між двома державами.

Триває взаємодія двох країн у рамках міжнародних форумів, зокрема ООН та її спеціалізованих установ.

Республіка Корея у лютому 1999 р. однією з перших країн висловила офіційну підтримку кандидатури України до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН на 2000-2001 рр.

Рік у рік поглиблюються й торговельно-економічні стосунки між двома країнами. В Україні вже функціонують спільні підприємства та представництва кількох провідних південнокорейських фірм — Ел Джі, Самсунґ, Хюндай, Деу.

Корейська сторона виявляє значний інтерес до імпорту з України чавуну, сталі, мінеральних добрив, деяких типів морських суден тощо.

Поглиблення двосторонніх відносин між двома країнами відкриває значні перспективи для розвитку співпраці у таких галузях, як спільна розбудова банківської справи в Україні; спільне впровадження у виробництво конкурентоспроможних досягнень та розробок українських вчених і фахівців; туристичний бізнес; літако-, судно-, автомобіле-, верстатобудування; атомна енерґетика; будівництво в Україні готелів, торговельних центрів; аерокосмічні дослідження; морські та авіаційні перевезення; переробна промисловість тощо.

[1] Формы национальных движений в современном государстве. — СПб, 1913. — С.176.

[2] Декларація про державний суверенітет України: Схвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. — 1991. — С.7.

[3] Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2000. — С.127.

[4] Л.Кучма. Вірю в український народ. — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2000. — СС.201-202.

[5] Там само. — С.449.

[6] Там само. — С.201.

[7] Там само. — С.450.

[8] НАТО. Довідник. — К., 1994. — СС.44-45.

[9] Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору. — Мадрид, 1997.

[10] НАТО. Довідник. — С.210.

[11] Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали "круглого столу" 30 квітня 1999. — К., 1999. — С.16.

[12] Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. — К., 1998. — С.3.

[13] Великий договір України з Росією... — С.16.

[14] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. — К., 1994. — С.2.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аамейд Сантуш, де А. 690
Аббас I Великий 252
Аббас II 110
Август II 81, 88, 89, 90, 95, 99, 193
Авксентієв М. 366
Агмед Азі 258
Адальберт 22
Адамкус В. 681
Азімов Я. 680
Акаєв А. 679
Алаеддін Кейкубалда 216
Алі Бей 251
Алієв Г. 676
Александр Македонський 236
ал-Масуді 20
Алп Ґерей 251
Альберт II 684
Альберт Штаденський 33
Альмош 40
Анастасія Ярославна 35
Андрієвський О. 341
Андрієвський П. 515
Андрій (Андраш) I 35, 39, 40
Андрій Володимирович 42, 43, 46, 50
Андрій II 57, 58, 59
Андрій Юрійович Боголюбський 45, 49
Андронік Комнін 49
Анна Ярославна 34
Анна 56, 57, 58, 59
Аннан К. 660, 662
Антонеску Й. 512
Антонович Д. 346
Антонов-Овсієнко В. 318, 342
Апостол Д. 200
Аскольд 16
Аснар Х.М. 689
Ахмат-Ґірей (Агмет) 89, 230, 237, 238, 239, 241
Ахтісаарі М. 682, 683

Б

Б'єрке С. 684
Бабій Б. 570
Баєзід II 235, 237
Баженов Б. 334, 340
Баки Бей 244
Бакунін М. 297
Балицький В. 453, 458
Балтаджи Мегмед Паша 257
Бандера С. 466, 507, 508, 513, 515, 516, 544, 609
Банча Р. 573
Барабаш Я. 171
Баран М. 562
Баран С. 364,
Барановський А. 567, 571, 599, 600
Барановський Х. 317, 321
Басараб М. 141142,
Батий 60, 61, 65, 219
Бахметьєв Б. 367
Бачинський Е. 474
Бачинський Л. 361
Бачинський Ю. 346, 347, 427, 429
Безручко М. 459
Бек Ю. 466, 472, 475, 477, 479
Бела III 50
Бела IV 10, 61, 62, 63
Беневський С. 150, 172, 178
Бенедикт XV 348,
Бенеш Е. 347, 364, 390, 407, 413, 434, 463, 470, 472, 542
Берзиньш І. 681
Беріша С. 699
Берія Л. 504
Берке-хан 218, 219
Берн Дж. 587
Бескид А. 378
Біберович В. 349, 359
Біберович Я. 361, 364, 365, 433, 436
Бідл Д. 478
Білецький В. 343
Білий С. 271
Білоколос Д. 565, 605
Білоус Й. 591
Бірдібек 79
Блер Т. 636
Боберський І. 433, 435
Богаченко М. 148
Богаченко С. 185
Богданович-Зарудний С. 127, 144, 149
Богомолець О. 597
Боден Р. 373,
Божович Р. 698
Болеслав I Хоробрий 27, 28, 32, 34, 99, 100
Болеслав II Сміливий 39, 40, 100
Болеслав III Кривоустий 40, 42
Болеслав IV 48
Болеслав Мазовецький 101
Болеслав Сором'язливий 60, 73, 74
Бонар Лоу А. 347
Бондарчук В. 539
Борискевич І. 296, 297
Борисов А. 288
Борисов П. 288
Бота Л. 375
Брайтер Е. 436
Бразаускас А. 681
Бріан А. 413, 414, 420, 421, 462
Бродій А. 472, 473, 474
Брокгауз Ф. 264
Брук, ван дер Х. 647

Бруно 27, 28
Брутланд, Гру Харлем 684
Брюховецький І. 127, 152, 164, 168, 179, 180, 181, 187
Будьонний С. 387
Бужкевич Л. 182, 187
Булавін К. 273
Булат І. 451,
Булатович М. 698
Булліт В. 477
Бурачинський О. 349, 364
Бутурлін В. 143, 147
Бухарін М. 399
Буш Дж. (молодший) 641
Буш Дж. (старший) 609, 612

В

Вагилевич І. 296
Валенса Л. 691
Валюх П. (Судоплатов) 471
Вансітарт Р. 477
Ванькович С. 332
Варда Склір 28
Варда Фока 28, 30
Василій Болгаробойця 52
Василій II 28, 29, 30, 84, 87
Василій III (Василій Іванович) 80, 90, 91, 98, 99
Василько М. 304, 346, 348, 349, 359, 380, 427, 429
Василько Романович 10, 36, 40, 56, 57, 58, 59, 60, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 74
Вацлав II 64
Вейцман Е. 705
Вербицький М. 591
Вергофстадт Г. 686
Вернадський Ю. 591
Вернер М. 641
Виговський І. 120, 127, 128, 130, 140, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 176
Винниченко В. 306, 315, 316, 317, 319, 321, 331, 335, 341, 342, 344, 382, 385, 502
Виноградов С. 592, 593, 602
Витвицький С. 362, 364, 368, 382, 433, 434, 437
Вишинський А. 602
Вишневецький Д. 213
Вишневецький І. 131, 133, 135
Вієст Р. 541
Віке-Фрейберіа В. 681
Віллі А. 688
Вільгельм II 310, 328
Вільсон В. 310, 347, 369, 370, 374, 375, 376, 553
Вільсон Г. 476
Вірт К. 405, 408
Вітик С. 363
Вітовт 81, 82, 83, 98, 101, 121, 222, 223, 227
Вітос В. 387
Вітошинський А. 361
Владислав III 84
Владислав IV 112, 117, 131
Владислав Локетек 64
Владислав Угорський 86
Владислав-Герман 40
Война О. 539, 592, 597, 598, 601, 602, 603
Войцеховський С. 460
Войшелк 69, 71
Волобуєв М. 461
Володар Ростиславич 36
Володимир Василькович 72, 73, 74, 75

Володимир Всеволодович Мономах 11, 32, 36, 40, 41, 42, 45, 54, 86, 92, 93, 94
Володимир Ігоревич 57
Володимир Ольгердович 81, 84, 102
Володимир Пінський 68, 114
Володимир Святославич (Великий) 10, 15, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 50, 69, 86
Володимир Ярославич 28, 50, 54, 55
Володимирко Володаревич 10, 45, 47, 48, 50, 54
Волошин А. 472, 473, 475, 476, 479, 480, 482, 542
Ворман Е. 474, 476, 483
Воровський В. 405, 410, 411, 442, 443
Воротинський І. 87
Ворошилов К. 418
Ворцель М. 291
Врангель П. 356, 368, 380, 462
Врецьона Є. 523
Всеволод Мстиславич 49
Всеволод Ольжич 46, 47, 51
Всеволод Юрійович Велике Гніздо 51
Всеволод Ярославич 11, 32, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43
Вуйцік З. 130
Вячеслав Володимирович (Мономашич) 42
Вячеслав Лисий 57

Г

Гавел В. 694
Гаджжі Ґерей Хан 215, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 244
Гайдабур Т. 273
Гама Ж. 690
Ганс-Адам II фон Ліхтенштейн 688
Гапоненко Р. 147
Гарбаї Ш. 364
Гарбузов В. 602, 603
Гардінґ В. 427
Гардош І. 378
Гарріман А. 530, 535
Гасенко Ю. 336
Гасан-паша 100
Гауз Е. 370, 373, 374
Гах Е. 478, 482
Гендерсон А. 421, 480
Генляйн К. 469
Генріх I 27, 34
Генріх II 24, 27
Генріх III 33
Генріх IV 38, 39, 64
Генріх Штаденський 39
Геринґ Г. 466, 468, 469, 470, 472, 512
Геровський А. 473
Гертлінґ Г. 328
Герцоґ Р. 667
Гесс Р. 465
Гімлер Г. 466
Гітлер А. 420, 423, 424, 425, 463, 464, 465, 466, 467, 469, 470, 472, 473, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 493, 494, 512, 513
Гладкий Й. 275

Гледвін Дж. 591, 592
Гоголь О. 194, 195
Годжа М. 473
Голіцин В. 256
Головатий А. 271
Головацький П. 132
Головацький Я. 296
Голуб О. 110
Голубович В. 323, 324
Голубович С. 358, 364
Голуховський С. 177
Гонсевський В. 146
Горбачевський А. 368, 382
Горбачовський І. 288
Горбачов М. 630
Гордієнко К. 197, 199
Горята Семкович 47
Готвальд К. 561
Грабський В. 387, 388
Гречуха М. 571, 572
Григорій VII 38, 39
Громико А. 537, 538, 575, 600, 606
Груша І. 127, 174
Грушевський М. 52, 63, 99, 102, 151, 266, 307, 315, 316, 317, 321, 323, 385, 591, 617
Губа І. 273
Гудович А. 270
Гудович І. 269
Гуляницький Г. 179
Густав Адольф 111
Гутерреш А. 690

Ґ

Ґазі Ґерей Бори (Вихор) 249, 252, 253
Ґалаґан М. 326, 346, 347, 361, 365
Ґаллер Ю. 365, 376
Ґамберіні К. 108
Ґедимін 78, 92, 94
Ґеза I 40
Ґеоргій Амастридський 13
Ґеббельс Й. 464
Ґжибовський В. 469
Ґліґоров К. 698, 699
Ґор А. 639
Ґотерів О. 283, 284
Ґотьє Савеяр 34
Ґуджерал І. 79
Ґьонц А. 694, 695

Д

д'Абернон 406
Д'єрдь I Ракоці 117, 140
Д'єрдь II Ракоці 125, 140, 141, 142, 151, 152, 153, 163
Давид Ігоревич 38, 40
Даль Б. 683
Данило Романович Галицький 10, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 100
Деґане Ж.-Л. 685
Девлет Ґерей (Тахт Алган) 244, 245
Девлет Ґерей II 257
Девлет Ґерей III 259
Девлет-бірді 223
Девлеткерей 222, 223
Дегтяр М. 590
Дейч Ф. 404
Деканозов В. 559
Делор Ж. 649
Дельвіг С. 354, 355, 382
Демиденко І. 184
Демірель С. 691

Демченко С. 564, 593
Денікін А. 332, 334, 341, 345, 366, 367, 368, 371, 375, 377, 380, 383
Дервіш Алі 248
Дерейк Е. 685
Деуш Пінейру, де Ж. -690
Джанібек (Зенебек) Ґерей 219, 232, 237, 252
Джеджалій Ф. 139
Дзержинський Ф. 387
Дідушок В. 370
Дільс Р. 465
Дір 16
Дмитрій Іванович Донський 88
Дмитро-Корибут Ольґердович 81
Дмовський Р. 383, 462
Добрянський Л. 584, 589, 608, 609, 611
Домбський Я. 384
Донцов Д. 303, 305, 457
Дорошенко В. 305
Дорошенко Д. 327, 328, 329, 333, 334, 335
Дорошенко М. 246
Дорошенко П. 121, 125, 127, 128, 164, 165, 167, 168, 169, 175, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191
Драгинич Я. 195
Дрновшек Я. 697
Дроздовський Л. 340
Друммонд Е. 430
Дуке Г. 195
Дюма Р. 668

Е

Еванс Л. 599
Евлія Челебі 254
Едлінгер Р. 689
Еліассон Я. 683
Ель-Гаджж Селім Ґерей 256
Емінек Бей 237, 242
Ендрюс Д. 684
Енно Е. 344
Ерріо Е. 412, 413
Ефрон І. 264

Є

Євпраксія (Адельґейда) Мстиславна 39, 42
Єлизавета Ярославна 32
Єльцин Б. 630, 632, 633, 653, 655
Єремієв М. 459
Єрофєєв В. 600

Ж

Жаткович Г. 378
Жданович А. 127,135, 137, 139, 151, 153, 163, 174
Желєв Ж. 695
Жіскар д'Естен В. 607
Жук А. 305, 349, 366
Жулялі С. 699

З

Забігайло К. 600
Заїд бін Султан Аль Нагаян 706
Заїка Ф. 301
Зайцев О. 78
Залізняк М. 346, 349

Зарудний І. 256
Заславський В. 131
Затонський В. 342, 387, 445, 447, 448, 451
Захіреддін Бейбарс 218, 219
Збаразький Є. 111
Здерковський М. 349, 364
Зелинський В. 355
Земан М. 694
Земовит Конрадович 60, 72
Зикова В. 571
Зленко А. 566, 619, 664, 666, 668, 669, 688, 689, 696
Золотаренко В. 176
Золотаренко І. 146
Зосима 95
Зотов М. 256
Зюсмут Р. 667

І

Іван Войтишич 42
Іван IV Грозний 93, 94, 97, 108, 248
Іван III 85, 86, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 232, 238, 239, 240, 241
Ігор Святославич 17, 18, 19, 20, 21, 31, 38, 41, 57
Іден А. 539
Ізз-ед-Дін Кейкаус 217
Ізяслав Мстиславич 9, 46, 47, 49, 50, 86
Ізяслав Ярославич 31, 35, 36, 39, 40, 41, 45
Ікеда Ю. 671
Іларіон (Никон) 15, 32
Ільницький Р. 516
Інайєт Ґерей 246, 251, 252, 253
Інокентій III 58
Інгигерд 33, 34
Інокентій IV 61, 64, 65, 66, 67, 218
Іоанн Цимісхій 24, 25, 46, 47
Іскра І. 193
Іслам Ґерей 127, 133, 138, 148, 251, 254
Іслам Ґерей III 253
Ісмет-паша 410
Іштван І 35

Й

Йованович Ж. 698
Йосиф II 277
Йоффе А. 405, 408, 439

К

Каганович Л. 445, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455
Казимир Великий 78, 84, 85, 87, 101
Казимир I 32
Казимир IV 226, 239
Казимир III 75
Казимир Ягеллончик 100
Калниболотський С. 273
Кальман І 40, 43
Кальненко Т. 534
Кальченко Н. 566
Камамбет-мурза 148
Каменєв Л. 401, 402
Канаріс В. 468, 471, 496
Кан-Темір 246, 251, 252
Каплан Ґерей 257
Капніст В.- 269
Капуста Л. 150
Карамзін М. 286
Карач-бей 172
Кардель Е. 532
Карімов І. 678

Карл Стюарт 113
Карл X Густав 117, 125, 151, 152, 153, 171
Карл XVI Густав 683
Карл XII 193, 194, 197, 199, 214
Карлссон І. 683
Карманський П. 433
Карої М. 347, 359
Картер Дж. 572, 608
Кастро Ф. 700
Катерина II 259, 260, 267, 269, 271
Кауен Б. 684
Каховський П. 288
Кваснєвський А. 692
Квірінг Е. 439, 440, 441
Кебіч В. 672
Кедровський Ф. 346
Келленберіер Я. 687
Келлер-Чикаленко Г. 459
Келлі Р. 464
Кеннан Дж. 480, 483
Керенський О. 309, 316, 317, 366
Керзон Г. 409, 410, 411
Керзон Дж. 387, 388, 498
Керр А. 530
Керр Ф. 434
Кий 12, 13
Кирим Ґерей 257
Кисель А. 123, 124, 131, 132, 134, 140, 141
Кікін В. 171
Кірконнелл В. 502, 510
Кішка П. 301
Клемансо Ж. 369, 376, 553
Клементіс В. 542
Клемпуш Д. 476
Клестіль Т. 688, 689
Клименко І. 447
Климент VII 95
Климент VIII 109
Климент Смолятич (Клим Смолятич) 47
Кліма В. 689
Клінтон Б. 637, 638, 640
Клочурак С. 473, 481
Кобилянський Т. 469
Коваленко О. 430, 564
Коваль Б. 573
Коваль Г. 273
Ковальський І. 184
Ковач М. 693
Когуш З. 266, 268, 269
Кок В. 686
Колесса О. 433
Колодзинський М. 483
Коломан 58
Колугер Д. 127
Колчак О. 367, 371, 372, 375, 376
Коль Г. 667
Комулео О. 109
Кондратенко Б. 145
Конецпольський С. 112, 135
Коновалець Є. 332, 437, 460, 461, 465, 466, 467, 471, 474
Конрад I мазовецький 60, 65, 70, 72, 100
Конрад II мазовецький 72, 73, 74
Конрад Казимирович 49
Константин Багрянородний 20, 21, 22, 29
Константин IX Мономах 31, 92, 93
Константінеску Е. 692, 693
Конт Ф. 406

Корнійчук О. 529, 530, 531
Коробка Ф. 176
Коростовець В. 334, 335, 461
Косіор С. 455
Косов С. 134, 135
Коссак З. 436, 483
Костенко Ю. 707
Костов І. 695
Костюшко Т.- 280
Костянтин Острозький 89, 91
Котляревський І. 290
Котляренко А. 594
Коул Ф. 429
Коцюбинський Ю. 439, 442
Кочарян Р. 675
Кочубей В. 193, 269
Кочубей С. 290
Кравець В. 606
Кравчук Л. 622, 630, 631, 633, 641, 649, 653, 682, 668, 687, 691
Крайський Б. 607
Красін Л. 403, 405, 411, 413
Красковський І. 346
Краснов П. 332
Кретьєн Ж. 670
Кречетников М. 268
Кривецький М. 446
Кривоніс М. 132
Крижанівський П. 351
Крим-Ґірей 141, 259
Кримський А. 307
Крип'якевич І. 119
Кромвель О. 152
Кроо, де Г. 686
Кубійович В. 513
Куземський М.- 295, 296
Кузьмук О. 684
Куйбишев В. 419, 449
Кук Р. 668
Кулага-Петражицький І. 111, 112
Кулька А. 129
Куницький С. 195
Куракін А. 272, 282
Курас І. 706
Курдиновський Б.- 381
Курей 25
Куремса 66
Курманович В. 471
Куропась М. 608
Кутілейро Ж. 653
Куусінен О. 502
Кучан М. 697
Кучма Л. 686, 687, 697, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 645, 646, 648, 649, 650, 651, 656, 659, 660, 662, 664, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 710, 711, 712, 713
Кушнір В. 305, 510

Л

Ларсон А. 640
Ласло І 40
Лебедєв В. 541
Лебедь М. 466, 523, 543
Лев Данилович 61, 64, 70, 71, 74, 75, 76
Лев Диякон 25
Лев X 99
Левитський М. 349
Левицький В. 340

Левицький Д. 346, 349, 360, 457
Левицький Є. 433
Левицький К. 304, 310, 358, 367, 436, 438
Левицький М. 323, 324, 326, 436, 444
Легкоступ Г. 271
Ленін В. 318, 398, 399, 400, 402, 403, 405, 406, 407, 409, 412, 438, 442
Леон 11
Леопольд 31
Леопольд II 277
Лепкий Б. 463
Леш Т. 640
Лещинський С. 193, 194
Лєшко Білий 57, 58, 59, 60
Лєшко Чорний 72, 73, 75
Лизогуб І. 175
Лизогуб Ф. 328, 334
Липинський В. 305, 329, 346, 349, 366
Липський Ю. 464, 466, 472, 474
Лисак Ю. 304
Лисяк-Рудницький І. 118, 315, 680
Литвинов М. 405, 424, 446, 462, 478, 480
Лі Сан Ок 712
Лі Т. 574, 592, 602
Лівицький А. 346, 355, 367, 368, 382, 383, 384, 432, 459, 460
Лісницький Г. 177
Ллойд Джордж Дж. 369, 373, 377, 380, 403, 404, 407, 408, 409, 434, 435, 437, 470, 477
Лозинський М. 359, 365, 370, 374, 375, 381
Лорд Р. 365
Лоський К. 346, 349
Лотоцький О. 307, 346, 459, 462, 463
Лубовіцький С. 150, 151
Лукасевич Є. 334, 346
Лукашевич В. 290
Лукашенко А. 672
Луцький М. 523
Лучинські П. 673, 674
Любарт 78
Любинський М. 323, 324, 326
Люблінський Ю. 288
Любомирський Є. 177, 296
Людовік Угорський 78
Лясота Е. 109
Ляхович Є. 466
Львов Г. 315, 371

М

Маврикій Стратег 12
Магнус Добрий 34
Мазепа І. 127, 167, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 256, 269
Мазуренко В. 342, 346, 427
Мазуренко С. 349
Майданник О. 707
Майнарді Л. 467
Майський І. 470, 476, 477
Макдональд Х. 561
Макдональд Р. 412
МакКлой Дж. 556
Маккріві Ч. 684
Маклаков В. 366, 367, 371, 406
Малик Я. 599, 605, 607
Малруні Б. 623
Мальцан, фон А. 405, 406, 408
Мамак (Мамай) Ширінський 79, 220, 221, 231, 232

Мандела Н. 707
Мануїл I 37, 47, 48
Мануїльський Д. 330, 331, 342, 425, 531, 532, 535, 539, 559, 560, 562, 571, 572, 574, 588, 591, 592, 595, 597, 601, 602
Манчіно Н. 670
Марголін А. 344, 345, 346, 366, 370, 372, 376, 430, 459
Марія-Терезія 277
Маркусь В. 591
Марплс Д. 611
Мархлевський Ю. 387
Марчук Є. 647
Масарик Т. 325, 347, 359, 378, 390, 434, 463
Матвєєв А. 123, 147
Матеші З. 697
Маттеус Г. 579, 580, 581
Матюта К. 176
Мацейко Ю. 599
Мацієвич К. 346, 381, 427, 459
Мацуоро К. 669
Мбекі Т. 707
Мегмед Ґерей II Семіз (Гладкий) 148, 149, 178, 227, 231, 232, 233, 237, 242, 243, 251, 252, 253, 254, 256
Мегмед Ґерей III 246, 253
Мегмед IV 139, 149, 165, 182, 254
Мейдані Р. 699
Мейджор Дж. 668
Мельник А. 475, 483, 495, 496, 507, 544
Менглі Ґерей 79, 80, 89, 228, 229, 231, 232, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244
Мендовг 64, 67, 68, 69
Менем К. 702
Менжинський В. 422
Меншиков О. 301
Мері Л. 682
Месіч С. 697
Мечіар В. 693
Мєшко 27
Мєшко III 49
Микитей Г. 433, 435, 436
Микола I 276, 293, 299, 300
Миколайчик С. 518
Милорадович А. 267, 268, 269, 270
Михаїл VII 15, 16, 36
Михаїл VIII Палеолог 218
Михаїл 46, 47
Михайло Всеволодович 60, 61
Михайло Глинський 90
Михайло Кейстутович 84
Мишуга Л. 433, 435
Міллер Д. 268
Міло П. 699
Мілошевич С. 698
Мілюков П. 308, 309
Мільєран М. 406
Міттеран Ф. 669
Міхельсон І. 273
Міхновський М. 307, 309
Многогрішний Д. 164, 168, 187, 188
Могила А. 195, 196, 197
Могила М. 141
Могилянський М. 325
Мок А. 688
Молотов В. 422, 440, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 502, 510, 529, 530, 535, 536, 537, 539, 542, 552, 560, 600
Морнінгстар Р. 640

Мороз О. 713
Мстислав Володимирович (Мономашич) 42, 43, 46, 94
Мстислав Данилович 70, 74, 75
Мстислав Удатний 55, 59, 60, 61
Мстислав Ярославич 58
Мубарак М. 706
Мудрий В. 468, 477, 515, 523, 543
Мужиловський С. 127, 143
Мунік Темур 217
Муравйов М. 289, 324
Мурад Ґерей 256
Мурад II 227
Мурад III 108, 251
Мурад IV 251
Мураяма Т. 671
Мурський В. 427, 459
Муссоліні Б. 457, 467, 473, 476, 482
Мухаммед-Емін 89
Мюрдаль Г. 603

Н

Назарбаєв Н. 676
Назаров О. 305
Назарук О. 344, 433
Наполеон I Бонапарт 270, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287
Натансон-Леський Я. 80
Недбайло П. 569
Неклеса І. 588, 594
Неофіт 92, 93
Нерво Л. 594
Нерон Палемон 93
Нестеренко М. 134
Нестеренко О. 568
Нестерчук Дж. 608
Нестор 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 32, 41
Нечай Д. 126
Нечай І. 126
Нємец Ф. 541, 542
Никифор III Вотаніат 36, 37
Никифор Фока 23, 24
Нікіта Хоніат 55
Ніконов В. 497
Ніксон Р. 606
Ніязов С. 677
Новаківський М. 368, 382
Новиков М. 290
Ногай 75
Носач Т. 127, 174, 177
Нур-Девлет 227, 230 231, 233, 237, 238, 239, 248, 249

О

Обасанджо О. 707
Огліві-Форбс А. 475, 477
Одинець А. 128, 175, 176
Озал Т. 690
Окуневський Т. 364, 372
Олав Ейріксон (Шетконуні) 31
Олаф 34
Олбрайт М. 640
Олег Святославич 9, 16, 20, 21, 26, 36, 37, 41, 42
Олександр Всеволодович 57, 59
Олександр I 11, 270, 277, 278, 281, 282, 285, 286, 287, 291
Олександр IV 67
Олександр Казимирович 79, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92

Олександр Михайлович Тверський 92
Олексій I Комнін 33
Олексій III Ангел 56
Олексій Михайлович 142, 143, 144, 151, 176, 187, 188, 225, 255
Олелько 96
Олесницький Я. 346, 349, 427
Ольга 9, 19, 20, 22
Ольґерд 71, 79, 80, 81, 220
Омельченко Т. 513
Онацький Є. 467
Орбан В. 695
Ордоньєс Ф. 698
Оришковський Я. 108
Орландо В. 369
Орлик П. 198, 199
Орлов М. 286, 287
Осман II 246
Оссолінський Є. 116, 131
Остапенко С. 344
Осубка-Моравський Е. 532
Осьмак К. 543
Отокар-Пшемисл 62, 63, 64, 66
Оттон I 22, 27
Оттон II 27

П

Павар Ш. 709
Павло I 270, 272
Падура Ф. 291
Паламарчук Л. 563, 566, 568, 571, 590, 593, 596, 599
Палій С. 192, 193, 196, 197
Палладін О. 593
Панейко В. 349, 359, 360, 361, 365, 366, 367, 368, 370, 372, 373, 374, 376, 377, 432
Парцевич П. 150
Патон Б. 709
Пеленський Я. 101, 103
Пенлеве П . 413, 414
Перетяткевич К. 172, 174
Перссон Й. 683
Пестель П. 289, 290
Петерссен Н. 685
Петлюра С. 306, 316, 318, 321, 341, 342, 344, 345, 350, 351, 357, 366, 367, 368, 372, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 427, 428, 431, 432, 446, 456, 458, 468
Петрановський Я. 127
Петро Бориславич 9, 45
Петро I 166, 193, 198, 199, 214, 256, 257
Петровський Г. 419
Петрушевич А. 369, 436
Петрушевич Є. 310, 349, 358, 359, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 376, 382, 427, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 455
Пилипчук П. 382
Пігуляк Е. 304
Підгорний М. 534
Підлісецький І. 273
Пій XI 435
Пілсудський Ю. 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 428, 440, 453, 457, 458, 459, 462, 464, 475
Пірсон Л. 581
Плющ І. 610, 648, 668, 713
Погребняк П. 539
Полетика В. 267, 268, 349
Полоз М. 323, 442

Полоцький О. 446
Полуботок П. 200, 269
Полховський С. 188
Поляничка М. 605, 606
Понятовський Й. 284
Порошин Ф. 147
Портянка С. 182
Порш М. 346, 349, 362
Потапенко Б. 608
Потоцька М. 254
Потоцький А. 169
Потоцький М. 130, 131, 136
Потоцький С. 120, 127, 177
Потьомкін Г. 267, 271
Приходько А. 447
Проді Р. 670
Прокопович В. 381, 385, 459
Прхал Л. 478, 482
Пуанкаре Р. 412, 415
Пуласький Ф. 440
Пустовойтенко В. 687, 697, 698
Путін В. 656
Пятаков Г. 342

Р

Радек К. 405
Раджабов С. 680
Радзейовський Г. 151
Радзивілл А. 116, 133
Радзивілл Я. 141
Раковський Х. 330, 331, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444
Расмуссен П. 681, 685
Рассел Р. 557
Ратенау В. 404, 405, 406, 408
Рахмонов Е. 680
Рачинський Е. 475
Ревай Ю. 473, 476, 481
Ревель Г. 606,
Рейган Р. 608, 609, 610
Рейнольдс А. 684
Рем Е. 466
Ресімен В. 473
Решетняк Н. 570
Риков О. 413, 418, 419
Рилєєв К. 291
Ришельє Е. 273
Ріббентроп Й. 470, 474, 475, 476, 481, 493, 494, 497, 498, 501, 510, 514
Ріпка Г. 541
Річардсон В. 639, 640
Робайна Р. 700
Рог Ж. 181
Рогволод 94
Родіонов Н. 605
Рожанковський Т. 364
Розен В. 509
Розенберґ А. 464, 465, 466, 471, 478, 512
Розумовський К. 200, 270
Роман Данилович 62, 63, 64, 65, 69
Роман IV Діоген 16, 40
Роман Ігоревич 57
Роман II 29
Роман Лакапін 18
Роман Мстиславич 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 67, 69, 76
Рославлєв І. 170, 187
Ростислав Володимирович 54
Ростислав Михайлович 55, 61, 68
Ростислав Мстиславич 92
Рудзутак Я. 405

Рузвельт Ф. 424, 478, 517, 518, 528, 536, 537, 553,557, 572, 581, 582
Рум'янцев П. 267, 282
Руцькой О. 632, 633
Рюрик Ростиславич 49, 92

С

Сааві Т. 682
Савич О. 148
Савич С. 127
Савінков Б. 366
Саврич К. (Максимович) 445, 452
Сагайдачний (Конашевич) П. 109, 110
Сагіб Ґерей 243, 244, 245
Сайто Д. 671
Саліх Ага 259
Сальський В. 459, 462
Самойлович І. 165, 188, 189, 190, 191, 195, 197, 256
Сампайо Ж. 690
Самусь С. 196
Сантер Ж. 650
Сапожников В. 570, 598
Сардар Ассефа Ахмад Алі 710
Сарницький Ст. 100
Сартак (Сайдак) 231, 232
Свидригайло Ольґердович 83, 84, 101, 224
Свірський Г. 339
Святополк Ізяславич 36, 41, 42, 54, 69
Святополк II 60
Святополк Окаянний 99
Святополк Ярополчич 32
Святослав Всеволодович 45, 50, 51, 86
Святослав Ігоревич 22, 23, 24, 25, 57, 60
Святослав Ярославич 20, 21, 23, 38
Сеадет Ґерей 243, 244
Сеїїд-Агмед 226
Селім Ґерей II 183, 249, 252, 257
Селім I Явуз (Лютий) 243
Селім III 260
Семен Олелькович 84, 85
Сендов Б. 695
Сенявський А. 192, 193
Середин К. 340
Сефер Ґазі Ага 254
Сигізмунд I (Жидимонт) 85, 90, 91, 98, 222, 224, 250
Сигізмунд II 250
Сигізмунд Кейстутович 83, 84, 101
Сигізмунд Старий 79
Сигізмунд-Август 85, 94, 98, 99, 103
Сидоренко Г. 346, 365, 369, 370, 372, 373, 427
Сімітіс К. 696
Сініх Д. 709
Сінгалевич В. 349, 433
Сінха К. 709
Сірко І. 168, 181, 183, 186, 194, 195, 254
Скальфаро О. 666, 670
Скоропадський І. 199, 200, 457
Скоропадський П. 314, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 339, 343, 346, 358, 360, 368, 389, 390, 427, 430, 461, 464, 470, 477, 516

Скрипник М. (Миколос) 444, 448, 451, 452, 453, 461
Скульський Л. 387
Славинський М. 332, 346, 347, 349, 427, 429, 430, 459
Сливинський О. 336
Сліпченко С. 565, 584, 590
Слюсар Н. 608
Смаль-Стоцький Р. 427, 459, 460, 462, 463
Смаль-Стоцький С. 359, 361, 363, 433
Сміт У. 581
Смішко П. 564
Смяровський Я. 125
Сова П. 541
Согучевський Р.- 273
Сомко Я. 178, 179
Стадіон Ф. 296
Стадник Г. 564
Сталін Й. 412, 416, 418, 421, 422, 424, 425, 426, 438, 444, 445, 447, 449, 451, 452, 453, 454, 455, 481, 493, 494, 497, 498, 501, 502, 504, 511, 513, 517, 518, 528, 529, 531, 533, 536, 542, 553, 564, 567, 593, 599
Стародубський В. 114
Стахевич В. 473
Стахів В. 515
Стаховський М. 346
Сташіс В. 570
Степанківський В. 305
Степанос Т. 30
Стерчо П. 610
Стеттініус Е. 528, 537, 538, 539
Стефанопулос К. 696
Стецько Я. 513, 515, 516, 544
Стівенс Ф. 581
Столтенберґ Т. 683
Стоянов П. 695
Стрийковський М. 100
Сулима А. 270
Султан Мугаммад 252
Сурилов О. 570
Суховій П. 164, 182, 184
Сухомлін К. 419
Сушко Р. 484
Сціборський М. 460, 461, 471
Сюлейман Пишний 237, 244

Т

Тамерлан 82
Тан У. 568
Тарасенко В. 576, 666
Тарасюк Б. 667, 680, 684, 688, 690, 697, 698, 709
Тарновський В. 290
Таршис Д. 647, 648
Тафралі І. 127
Таш-Тімур 221, 223
Тейлор В. 556, 640
Тельман Е. 419, 424
Темницький В. 346, 349, 364, 365, 372
Темучін 223
Терещенко М. 316
Тер-Петросян Л. 675
Тетеря П. 126, 127, 144, 173, 177, 179, 180
Тишкевич М. 346, 348, 372, 373, 381
Тіглатпаласар 209
Тімур 220, 237
Тімур-Кутлуї 221
Тімур-Хан 221
Тітмар 28

Тіто, Броз Й. 532, 568
Токаржевський Я. 346
Токаржевський-Карашевич І. 330
Томашівський С. 349, 365, 366, 370, 374, 377, 434
Томпсон Л. 576
Томчіч З. 697
Тохтамиш 79, 80, 81, 82, 220, 221, 222, 223
Тройден 71
Троцький Л. 323, 324, 403, 442
Трощанський Д. 269
Трубецький О. 175
Трумен Г. 577, 578
Туган-Барановський М. 370
Тугоркан 37
Туджман Ф. 696
Тукальський Й. 183, 187
Тула М. 611
Тургéнєв М. 287, 288
Тургенєв С. 288
Туряниця І. 541, 542
Тухачевський М. 387, 415, 416
Тучков С. 275, 276

У

Удовенко Г. 658, 666, 668, 671, 682, 683, 684, 685, 687, 696, 697, 698, 709, 713
Удовиченко О. 446, 459
Удовиченко П. 589, 590
Удон III 39
Українцев О. 190, 256
Улманіс Г. 681
Улуі-Мухаммед 218, 222, 223, 225, 226
Уранґ Темур 217

Ф

Фазил Агмед Паша 254
Федір Любартович 81
Федір Несвизький 83, 101
Федір Шостаков 88
Фенцик С. 472, 473, 474
Феофіл 12, 14
Феофілакт Сімокатта 12
Філіп I 34
Філмон Г. 667, 671
Фірлінгер Зд. 542
Фішер Й. 667
Фішер Л. 648
Фішер Х. 689
Флад Д. 586
Флис І. 608
Фомін І. 123
Фонвізін М.- 288
Форгач Й. 326
Форстер А. 573
Франц II 278
Франц-Йосиф 298, 310
Франц-Фердінанд 307
Фредерік 684
Фреєм Е. 703
Фрідріх Бабенсбері 62
Фрідріх Барбароса 50
Фрідріх Вільгельм 116, 152, 153, 186
Фрідріх II Гоієнштауфен 62, 257
Фрідріх Вільгельм II 269, 278
Фрідріх Вільгельм III 283
Фрунзе М. 415, 442
Футей Б. 608

Х

Хаавісто Х. 682
Хаммаршельд Д. 568, 590
Хаммер М. 640

Ханджийскі Б. 698
Ханенко М. 165, 177, 185, 186
Хасан Бен Талал 705
Хвильовий М. 461
Хелл К. 518
Херд Д. 668
Хитров Б. 171
Хмельницький Б. 112, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 169, 174, 184, 190, 191, 200, 253, 255, 258, 529
Хмельницький Т. 123, 129, 141, 142
Хмельницький Ю. 123, 130, 137, 166, 174, 176, 177, 178, 179, 191, 194, 195
Холл К. 464
Хорив 12
Хоробрий М. 109
Хорошкевич А. 87
Хрущов М. 215, 493, 519, 530, 531, 532, 533, 542, 544, 563, 572
Хуан Карлос I 689
Хусамеддін Чупан 216

Ц

Цегельський Л. 359, 360, 368, 433, 435, 540
Цезар, Гай Юлій 93
Церетелі І. 316
Цзян Цземін 711
Циганок Р. 273

Ч

Чарнецький С. 176
Чарторийський А. 277, 278
Чемберлен Н. 412, 426, 470, 476
Чепа А. 268
Чепіга З. 271
Черномирдін В. 655
Черчилль В. 420, 470, 517, 518, 536, 577
Чехівський В. 344, 346
Чижевський П. 350
Чингіз-хан Джебе 215, 216, 223, 229, 236
Чичерін Г. 405, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 440, 445, 446, 447
Чобан Аділь Ґерей 180, 254, 256
Чорнобай Д. 273
Чубар В. 449, 450, 452
Чужин Я. 443

Ш

Шагін Ґерей Султан 111, 149, 252, 259, 260
Шаповал М. 331, 430
Шаповал О. 351
Шарджа Аль-Кассімі 702
Шаріф М.Н. 710
Шарма Ш.Д. 709
Шварно Данилович 69, 70, 74
Швець Ф. 341
Шевченко С. 570, 605
Шевченко Т. 455, 570, 588, 589
Шевченко Ф. 126, 128
Шеджере-і Турк 217
Шейх-Ахмат 241
Шелест П. 566
Шелухін С. 330, 370, 385, 387

Шембек Я. 469, 474
Шептицький А. 307, 435, 438, 459, 471, 510
Шереметєв Б. 256
Шереметєв В. 176, 177
Ширак Ж. 669
Ших-Ахмат 90
Шікенданц А. 471
Шліхтер О. 445, 446, 447, 449, 450, 454
Шлютер П. 685
Шмагал Т. 608, 609
Штерцер А. 524
Шубашич І. 532
Шульгин О. 316, 318, 319, 321, 330, 346, 366, 370, 427, 428, 430, 459, 462, 467, 502
Шумлянський Й. 186, 195
Шумський О. 439, 440, 445, 451, 452, 453, 461
Шустер Р. 693
Шухевич Р. 543
Шухевич С. 515
Шушкевич С. 630
Шюссель В. 689

Щ

Щек 12
Щербань К. 151, 178
Щербицький В. 590

Ю

Юнкер Ж.-К. 687
Юрій Долгорукий 47, 92
Юрій-Болеслав 78
Юркевич Л. 305
Юстиніан І 13, 20
Юхновський І. 622
Ющенко В. 686, 695, 709

Я

Ягайло (Владислав) Ольґердович 80, 81, 82, 83, 84, 88, 101, 102
Ягланд Т. 684
Яковлів А. 326, 329, 346, 349, 427, 444, 459
Якуб Султан 231
Ямпольський С. 569
Ян Длугош 56, 67, 75, 82, 84, 93
Ян III Собеський 127, 169, 184, 185, 186, 191, 194, 195, 197
Ян Казимир 116, 124, 132, 133, 137, 142, 147, 149, 150, 181, 254
Ян-Альбрехт 85, 87, 89, 98
Яненко П. 129
Януш Мазовецький 101
Янчев К. 571
Ярий Р. 465, 471
Ярополк Володимирович 46
Ярополк Святославич 28
Ярослав Мудрий 11, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 44, 48, 50, 54, 69, 99, 114
Ярослав Святополчич 37, 42, 43, 69
Як'я Антіохійський 25, 26
Яхимович Г. 295, 296
Яхія О. 110, 111

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

РОЗДІЛ І. Дипломатія Київської Русі *(М.Ф.Котляр)* 9

РОЗДІЛ ІІ. Дипломатія Галицько-Волинської Русі
(М.Ф.Котляр) 54

РОЗДІЛ ІІІ. Українські землі як об'єкт змагань
держав Центрально-Східної Європи *(О.В.Русина)* 78

РОЗДІЛ IV. Становлення української дипломатичної служби.
Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648-1657)
(В.А.Смолій, В.С.Степанков) 107

РОЗДІЛ V. Дипломатична боротьба за збереження
Української держави. Перетворення України
на об'єкт міжнародних відносин (1657-XVIII ст.).
(В.А.Смолій, В.С.Степанков) 163

РОЗДІЛ VI. Дипломатія Кримського ханату
(середина XV ст.-1783) *(О.І.Галенко)* 208

РОЗДІЛ VII. Дипломатичні аспекти "східного питання"
й Україна *(О.П.Реєнт)* 264

РОЗДІЛ VIII. Дипломатія незалежних українських урядів
(1917-1920) *(О.В.Павлюк)* 314

РОЗДІЛ IX. Європейська дипломатія та Україна
у міжвоєнний період (1921-1939)
(С.В.Кульчицький, О.В.Павлюк, М.В.Кірсенко) 397

РОЗДІЛ X. "Українське питання"
в дипломатичній історії Другої світової війни (1939-1945)
(Л.О.Лещенко) 491

РОЗДІЛ XI. Повоєнна дипломатія Української РСР
(Є.Є.Камінський) 550

РОЗДІЛ XII. Зовнішня політика незалежної України
(В.М.Литвин) 617

Іменний покажчик 715

Науково-популярне
видання

Формат 70x100$^{1}/_{16}$.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. — 46,0. Умовн. друк. арк. — 59,8.
Обл. вид. арк. — 64,4.
Тираж 1000 прим.

Друкарня видавництва «АртЕк»
02160, Київ-160,
вул. Регенераторна, 4

З питань придбання книжкової продукції
Видавничого дому «Альтернативи»
звертатися за адресою:
01021, м.Київ-21,
Кловський узвіз, 6.
Тел.: (044) 253-7120
e-mail: all@pubcenter.kiev.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 474 від 31.05.2001